

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLV. | 2006

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2006

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLV.**

MISKOLC, 2006

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544–4225

Idegen nyelvű összefoglaló:
SELEANU MAGDOLNA

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Múzeumi Kollégiuma támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Kft. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

A HERMAN OTTÓ-BARLANG ÉS A HERMAN OTTÓ-KŐFÜLKE PALEOLIT LELETANYAGÁNAK REVÍZIÓS LEHETŐSÉGEI

RINGER ÁRPÁD–SZOLYÁK PÉTER–KORDOS LÁSZLÓ
–REGŐS JÓZSEF–HEINZLMANN KINGA

1. Bevezetés (Szolyák Péter)

A 20. század elején nagy lendülettel meginduló Bükk hegységi barlangi ásatások régészeti-öslénytani eredményeit az utóbbi évtizedekben több esetben is revíziós vizsgálatoknak vetették alá.¹ Ezeket a kezdeményezéseket általában az az igény alapozta meg, hogy a sok évtizeddel ezelőtt kiásott leletegyütteseket képesek legyünk összevetni az újonnan feltárt és/vagy részletesebben feldolgozott külföldi és belföldi leletanyagokkal. Így biztosabban megadhatjuk kulturális hovatartozásukat, kronológiai helyzetüket. A nehézségek, melyek a lelőhelyek szélesebb körű értelmezésének útjában állnak, általában hasonlóak:

- a ránk maradt leletegyüttesek nem egyszer hiányosak (elkeveredés – pl. más lelőhelyek gyűjteményébe,² selejtezés, elajándékozás stb. miatt),
- fontos ásatási dokumentumok (térképek, metszetek, gyűjtőleltárak stb.) veszttek el, vagy a meglévők már eredetileg sem voltak kellően részletesek,
- a régi ásatási módszerek, melyek az adott kor színvonalán rendkívül modernnek voltak, a mai elvárásoktól nem egy ponton elmaradnak,
- a leletanyagok eddigi feldolgozásai inkább a talált kő- és csonteszközök tipológiai besorolására hagytak, részben vagy teljesen mellőzve a részletes és sokoldalú techno-tipológiai megközelítést, valamint a traszológiai, és különösen a taphonómiai elemzést,
- régészeti kontextussal bíró abszolút koradatok az első ásatások idejéből nem állnak/nem állhatnak rendelkezésünkre.

Sajnálatos tény, hogy elődeink – nyilván a kor kutatási szemléletéből adódóan – egyetlen feltárt bükki barlangban sem hagytak meg olyan részeket, melyek nagy felületűek és feltárásuk esetén teljes rétegsorokat adnának. Ezzel gyakorlatilag lehetetlenné tették a későbbi korok számára az átfogó hitelesítő ásatásokat. A múlt század elején dolgozó kutatóink gondolkodásának illusztrálására hadd idézzük Kadić Ottokár szavait: „Az 1911. év tavaszán a puskaporosi sziklafülkét Kormos Tivadar dr. barátommal újból felkerestem s itt néhány napon át együtt gyűjtöttünk. Ez alkalommal újból arról győződtem meg, hogy

1 A revíziók által érintett barlangok: Szeleta, Suba-lyuk, Büdös-pest, Istállóskői-barlang, Kecskés-gályai-barlang, Farkas-kői-sziklaüreg, Mexikói-barlang, Görömböly-Tapolcai-sziklaüreg, Diósgyőr-Tapolcai-barlang, Lambrecht Kálmán-barlang – Adams 1998, 2002; Adams–Ringer 2004; Mester 1989, 1990, 1994, 1995, 2000a, 2000b, 2001, 2002; Ringer 1989, 1990, 1993, 2002a, 2002b; Ringer–Kordos–Krolopp 1995; Ringer–Mester 2001; Ringer–Moncel 2002; Ringer–Szolyák 2004; Simán 1995; Vörös 1984, 2003–2004.

2 Erre jó példa a Suba-lyuk és a Büdös-pest leletanyagának összekeveredése. – Mester, 1989, 19; Mester, 2001, 29.

további ásatások esetében ebben a sziklaüregben még igen becses eredmények várhatók, miért is ennek a teljes kitakarítását a legmelegebben ajánlom.³

Tanulmányunk célja, hogy két korai lelőhely, a Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke esetében sorra vegyük azokat a lehetőségeket, melyek napjainkban rendelkezésünkre állnak leletanyagaik újraértelmezéséhez.

2. A barlang és a kőfülke kialakulása és geológiai adottságai (Regös József)

A Herman Ottó-barlang a Bükk hegységben, Alsó- és Felső-Hámor között, a Puszkaporos-szoros déli oldalában nyílik⁴ (1. kép). Teljes hossza 134 m, függőleges kiterjedése 34 m. A barlang középső triász, ladini mészkőben (Fehérköi Mészkő Formáció), egy tektonikus elmozdulás preformáló hatása mentén alakult ki. Az üregesedés folyamatában a freatikus oldódás, a bejárat szakaszon a kifagyásos aprózódás, alárendelten a szivárgó vizek korróziója és az erózió játszott szerepet.

A pliocén második felétől a Bükk hegység többé-kevésbé állandó emelkedése és előtereinek süllyedése biztosította a feltételeket a környék nagy völgyrendszereinek kialakulásához.⁵ A völgybevágódás irányára merőleges mészkősáv lassabban pusztult, mint a környezetében lévő agyagpala (Vesszősi Agyagpala Formáció), ezért egy idő után a víz a mészkőben kialakuló üregeken keresztül érte el a völgy alsóbb szakaszát. Ezeknek a víznyelőknek a maradványai például a Déli mászóiskola barlangjai (Kataszteri számuk: 5391/25–32-ig). A völgytalp további süllyedése következtében a kisebb barlangok inaktívvá váltak és a mai szoros helyén az „Ős-Szinva” vize egy rövidebb, de nagyobb szelvényű barlangszakaszon bűvópataként folytathatott keresztül.⁶ A Herman Ottó-barlang kialakulásakor a régi kisebb nyelőkkel lehetett kapcsolatban⁷. A bejárat csarnok nagy magassága és a barlang felső bejárataként nyilvántartott Herman Ottó-kőfülke az erózióbázis süllyedésének köszönhetően jött létre. (Hasonló genetikájú, de jóval fiatalabb barlang, a Herman Ottó-barlangtól 30 méterre nyíló Puszkaporosi-sziklaüreg, mely ma is működő forrásbarlang. A kettő között, magasabban látható a Puszkaporosi-kőfülke, mely inkább evorziós hatásra alakulhatott ki.)

A legújabb szintezési adatainkat összevetve Kadić Ottokár 1915-ben készült met-szetével és térképével, arra a megállapításra jutottunk, hogy a barlang bejáratát és csarnokát jelenleg kitöltő tó szintjétől 0,5 méterrel magasabban lehetett az egykori ásatás előtti felszín. Kadić az üledéksort átlag 2,5 méter vastagságúnak írja le, ám a szálkő aljzatot a kifelé lejtő rétegek alatt a bejáratától számított 8–9 méteres távolságban jelzi utoljára.⁸ A barlang alsó bejárat nyílása tehát régebben lényegesen nagyobb lehetett, mint amennyi ma látható belőle. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a szorosban a patakmeder egykori szintje a mainál jóval mélyebben volt. A legalsó feltárt réteg, a „laza mészkőtörmelék” (Kadić-féle 1. réteg) jelzi, hogy ez az anyag nem a patak vizéből rakódott le, tehát a patak szintje a lerakódásakor még mélyebben volt, mint a bejáratban kialakult rétegek.

3 Kadić–Kormos, 1911, 113.

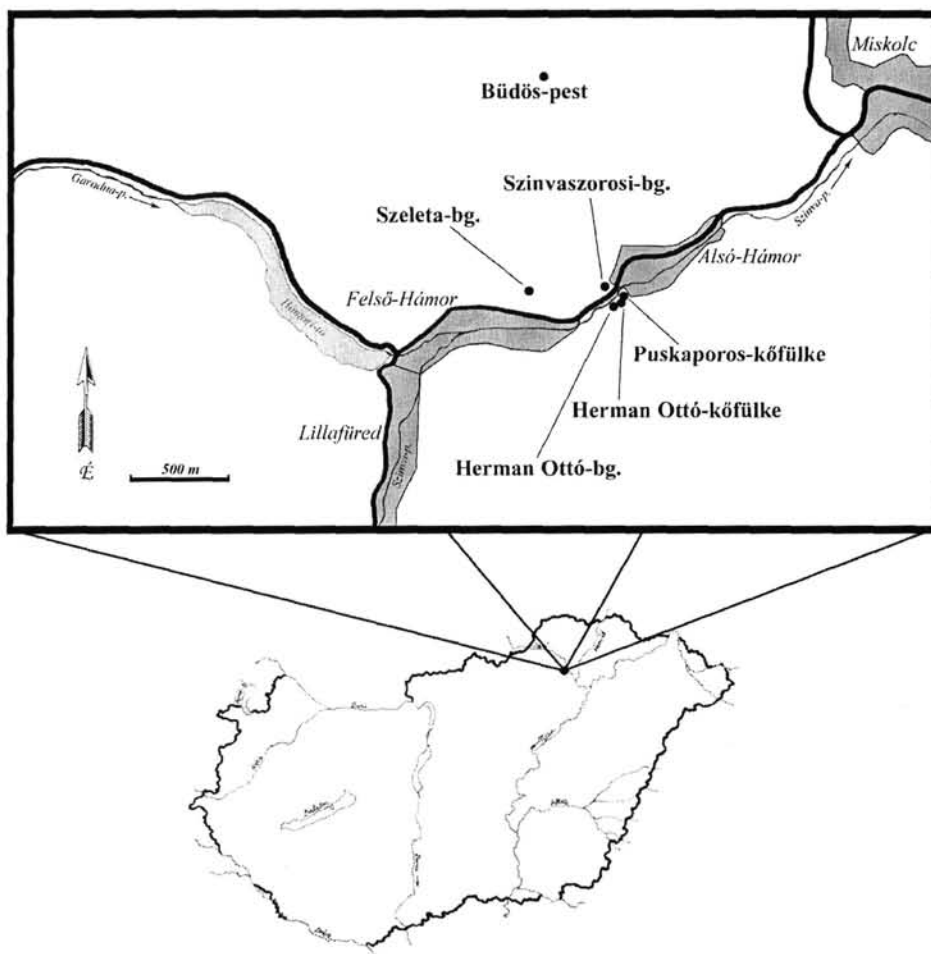
4 Kataszteri száma: 5391/34, EOVS koordinátái: x = 570290, y = 618370, z = 264 mBf.

5 Hevesi, 2002a, 19.

6 Kadić–Kormos, 1911, 3; Strömpl, 1914, 79.

7 Megfigyelhető, hogy a Herman Ottó-barlang végponti járatainak iránya a mészkősáv nyugati szélé felé halad, ahol a palás terület és a mészkő találkozásánál, a jelenlegi völgytalp felett kb. 20 méterrel, a fentebb említett barlangmaradványok találhatók. – Regös J.

8 Kadić, 1916, 8 (2. ábra), 10.

1. kép. A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke elhelyezkedése
Alsó- és Felső-Hámor között

A kitöltés folyóvízi rétegeit a néha előforduló, rendkívül magas vízszintet produkáló áradások hagyhatták hátra. Kadić ezeket az elárasztásokat az időnként leomló sziklatorlaszokkal magyarázza.⁹ Ismerve a hasonló sziklaszorosokat, azokban, nagy esők idején, a sziklaomlások nélkül is láthatunk akár 10 métert is meghaladó szintemelkedést. Véleményünk szerint a nagy mennyiségű csapadék a Herman Ottó-barlangban is okozhatott hasonló áradásokat. Az üledékképződésben egy-egy ilyen elöntés jelentős szerepet játszott, mivel rövid idő alatt akár több centiméter vastag anyagot teríthetett szét. A bejárat csarnoknak tehát nem kellett tartósan víz alatt lennie ahhoz, hogy a Kadić leírásában szereplő folyóvízi üledékek lerakódjanak. A jelenlegi megemelkedett szintmagasság oka az, hogy a Szinva-patak a szoros alsó kijáratában egy édesvízi mészkő-

⁹ Kadić, 1916, 15.

dombot rakott le,¹⁰ melynek vastagsága akár a tíz métert is elérheti. A mésztufa kiválása ma is zajló folyamat, amihez a magas telítettségű meszes vizet a Puskaporosi-sziklaüreg patakja és a szorosban működő mederforrások adják.

3. A lelőhelyek kutatástörténete (Szolyák Péter–Kordos László–Heinzlmann Kinga)

Kadić Ottokár, a Magyar Királyi Földtani Intézet geológusa 1913-ban, közvetlenül az I. világháború kirobbanása előtt fejezte be Szeleta-barlangi ásatássorozatát. A munkálatok megkezdése előtt szisztematikusan végigjárta a környék őstörténeti szempontból ígéretes barlangjait. 1906 folyamán kereste föl az Alsó- és Felső-Hámor között elhelyezkedő, akkor még névtelen barlangot.¹¹ Mivel az üreg alig 1 méterrel emelkedik a Szinva-patak medre fölé, s így a víznek a barlangi üledékre gyakorolt hatásától fokozottan kellett tartani, a kutatásától nem várt különösebb eredményt. Ennek ellenére nem tett le róla, csak a „felásatását” későbbre halasztotta. Legközelebb 1915-ben tért vissza, és a próbágozódrökből előkerült barlangi medve-csontok, valamint paleolitok alapján világossá vált számára, hogy a barlang feltárását folytatni kell. Néhány részt szándékosan meghagyva, az alsó bejáratot és a csarnokot teljes egészében kiásatta, majd a felső bejárat, azaz a Herman Ottó-kőfülke kutatásába fogott. Ezt a rendelkezésre álló pénzkeret kimerülése miatt nem tudta befejezni. Két évvel később azonban – hat nap alatt – a fülke megmaradt részét is sziklafenekig feltárta (2. és 3. kép).

A munkálatok során a barlangban összesen 17, a kőfülkében pedig 3 réteget különítettek el. A barlang esetében az alsó hat réteg, a kőfülkénél valószínűleg csak a legalsó volt pleisztocén korú, a többi pedig holocén lerakódás. A barlang jégkori rétegeiből összesen 700 db paleolit, a kőfülke alsó rétegéből pedig két ún. „dekadens” levéleszköz került elő.¹² A leletanyagok értékelésében, kulturális hovatartozásának kérdésében a 20. század kutatói különböző véleményeket alakítottak ki. Kadić 1916-ban a Szeleta-barlang „*protosolutréi*” iparával vélte megegyezőnek, hozzátéve, hogy a Herman Ottó-barlang anyagából hiányoznak a „szabálytalan és szabályos durvább technikájú babérlevélhegyek.”¹³ Később, 1934-ben, felülbírált korábbi véleményét, és a faunamaradványok, valamint a gondosabban retusált pengék és a két átfúrt gímszarvas-szemfog alapján az *Aurignaci kultúra*ba történő besorolást tartotta legvalószínűbbnek.¹⁴

Hillebrand Jenő véleménye szerint a barlang leletanyagában említésre méltó azoknak a daraboknak a jelenléte, melyek a Szeleta-barlang *Protosolutréi* leleteivel mutatnak feltűnő hasonlóságot. A primitív babérlevélhegyek hiánya miatt azonban kiemeli, hogy valószínűsíthető az *Aurignaci kultúra*val való kapcsolat is.¹⁵ Mottl Mária *Korai Aurignac*nak,¹⁶ Gábori Miklós pedig a *Fejlett-Szeleta*ival egykorú *Aurignac*nak határozta meg a barlang

10 A dombot felépítő mésztufa Hevesi Attila szerint a Herman Ottó-barlang patakjából származik. (Hevesi, 2002c, 130.) A szerző véleménye ezzel szemben az, hogy a mésztufa-torlasz kialakulási idejének nagyobb részében a barlang – mint forrásbarlang – már inaktív volt.

11 A Herman Ottó-barlangot Kadić ideiglenesen „Puskaporosi barlang” néven említi. 1915-ben a Puskaporosi-kőfülke feltárása miatt és az 1914-ben elhunyt Herman Ottó tiszteletére keresztelik át. – Kadić, 1916, 7.

12 Kadić, 1934, 60; Hillebrand, 1935, 21; Vértes, 1959, 113; Gábori, 1964, 13; Vértes 1965, 147.

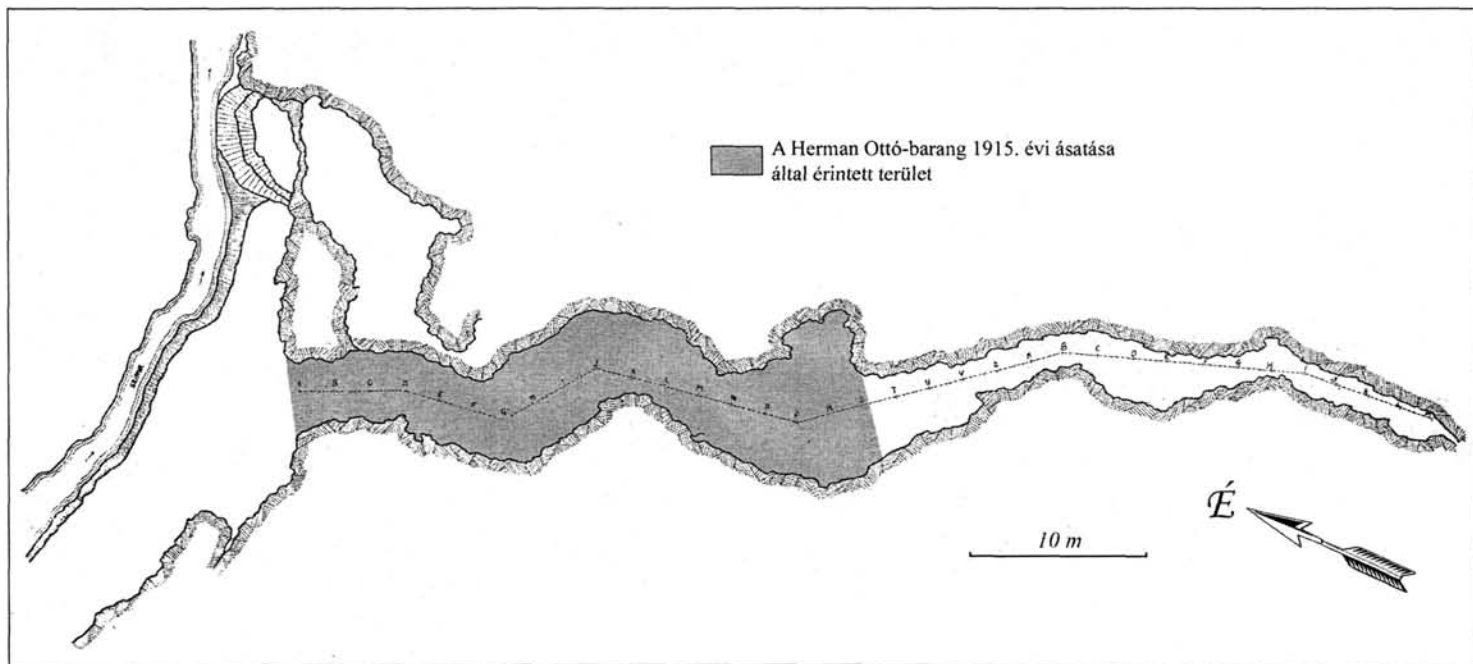
13 Kadić, 1916, 29.

14 Kadić, 1934, 58. – Véleményét a neves francia kutató, H. Breuil is osztotta.

15 Hillebrand, 1935, 20.

16 Mottl, 1939, 272; Mottl, 1941, 11; Mottl, 1942, 97–101.

2. kép. Kadić Ottokár 1915-ös Herman Ottó-barlangi ásításának legnagyobb feltételezhető kiterjedése a Kadić által 1915-ben felvett térképre vetítve (Alaprajzi térkép: MÁFI Országos Földtani Múzeum, sz. n.)

iparát.¹⁷ Vértes László először a *Châtelperroni kultúra* anyagával vetette össze, és ennek eredményeképpen a hozzá hasonló, helyi *Moustéri*ből kialakult *Périgordinak* tekintette. Később részletes tipológiai, valamint metrikus adatokra épülő statisztikai elemzés alapján, melynek keretében a *Bükk-Szeletaival* igen, ám a *Bükk-Aurignacival* nem hasonlította össze, egészen más megállapításra jutott. Véleménye szerint a barlang leletanyagában egy archaikusabb, főleg üveges kvarcporfirt használó ipar és egy fiatalabb, pengés, törpe pengés, egyéb kovaféléket előnyben részesítő ipar keveredik. Legvalószínűbbnek azt tartotta, hogy az előbbi valamivel fiatalabb lehet a *Szeletai iparoknál*, míg az utóbbi leginkább a Diósgyőr-Tapolcai- és a Görömböly-Tapolcai-barlang felső kultúrszintjének *Barlangi-Gravetti* leleteivel hozható párhuzamba.¹⁸ Vértes 1956-ban a kőfülkéből és a barlangból is megpróbált üledékmintát gyűjteni.¹⁹ Ennek eredményét részletesen alább, a sztratigráfiáról szóló részben tárgyaljuk.

Az utóbbi évtizedben Brian Adams foglalkozott részletesebben a Herman Ottó-barlang paleolitikus kollekciójával. Többek között megvizsgált egyes technológiai és tipológiai jellemzőket, a felhasznált nyersanyagokat, valamint a leletsűrűséget, stb. Egyetértett Kadić és Hillebrand véleményével, és ennek alapján a leletanyagot a felső paleolitikumba sorolta.²⁰ Szerinte a Bükk hegység régiójában nem létezhetett egyszerre a *Szeletai* és *Aurignaci kultúra* is, hanem mindkettő egy *Aurignaci* megletelepedés eredménye. Ezt az alábbiakkal támasztja alá:

- mindkét csoport egyformán üveges kvarcporfirból készített levéleszközöket,
- mindkettőnél megtalálhatók a csonthegek,
- technológiailag mindkét ipar hasonló (a piramidális penge-magkövek kihasználására épül),
- a radiometrikus koradatok tanúsága szerint közel egykorúak (44000–32000 BP).

Vértes László 1965-ben megjelent kézikönyvében a Herman Ottó-barlang leletanyagának ismertetését azzal fejezte be, hogy a lelőhely „problémáját csak egy hasonló anyagot szolgáltató, korszerű módszerrel feltárt új lelőhely oldhatná meg.”²¹ Ringer Árpád 1999 őszén, Miskolc mellett, a harsányi úti Cora-elágazásnál végzett leletmentés során egy olyan leletanyagot tárt fel, amely – előzetes vizsgálata alapján – összefüggést mutatott a Herman Ottó-barlang paleolitikus leletanyagával. Ezzel kapcsolatban az alábbiakat írja:

„A Bükk-vidéken élt Aurignaci régészeti kultúrákra meglepően sok középső-őskőkori típus jelenik meg, ami a neandervölgyiekkel történt keveredést sejtet. Ez a jelenség megtalálható az Aurignacien egy speciális, kelet-bükk-i változatában is. A miskolci Herman Ottó-barlang anyagáról van szó. Ebben jellegzetes aurignacien típusok között moustéri elemek, különféle kaparóeszközök fordulnak elő a sajátos aurignacien eszközök és magkövek mellett.

Ez utóbbi kultúra, amelynek szabad ég alatti előfordulásának egyik lelőhelyét 1999-ben Miskolcon a Harsányi elágazásnál tártuk fel, nem használta a csont lándzsahegyet, amely a Bükk-Aurignaci-kultúrák ún. vezéreszköze volt”.²²

---

17 Gábori, 1964, 13–14.

18 Vértes, 1965, 177–178.

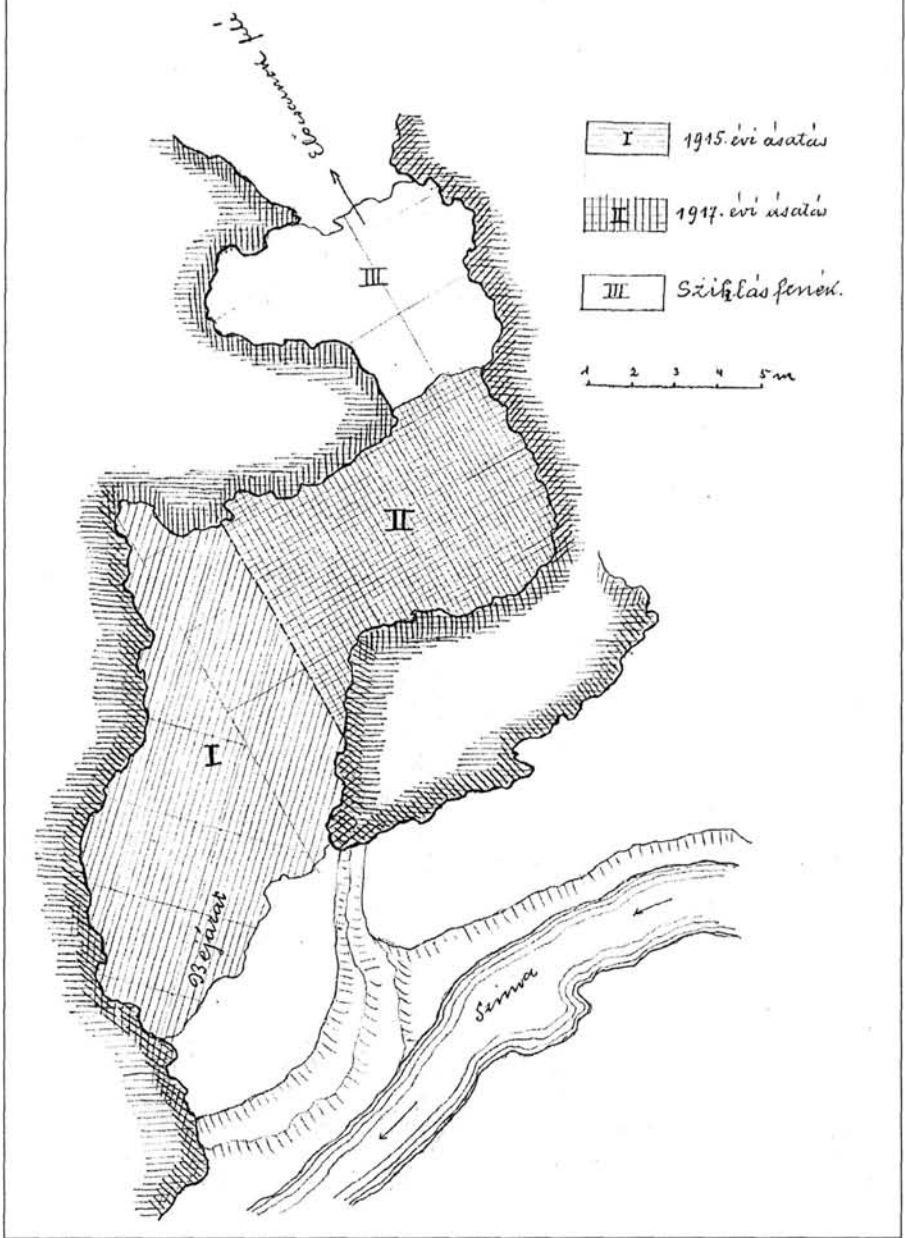
19 Vértes, 1959, 113–115.

20 Adams, 1998, 46.

21 Vértes, 1965, 179.

22 Ringer, 2001, 100; Lásd még: Ringer, 2002, 309–310.

A Herman Ottó-barlang felső bejáratának
 alaprajza.

3. kép. Kadić Ottokár 1917-ben készített alaprajza a Herman Ottó-köfűlkéről a kivitelezett ásítások területének feltüntetésével (HOM Rég. Adattára, 3377)

A Herman Ottó-barlang paleolit leletegyüttesének átfogó revízióját és a harsányi elágazás leletanyagának részletes értékelését 2004-ben, PhD disszertációja keretében Szolyák Péter kezdte meg.

A 2005-ös évben több helyszíni szemle alkalmával győződünk meg arról, hogy a kőfülkében ugyan nem, a barlangban viszont lehetnek még értékelhető üledékmaradványok. 2005. december 3-án a Herman Ottó-barlang csarnokának hátsó részében (B2-es barlangrész – 4. kép), a keleti oldalon nyíló sziklafülkéből, két helyről üledékmintákat gyűjtöttünk (5. kép). Az 1. sz. mintát a sziklafülke É-i falában lévő repedésből, sötétszürke színű üledékből vettük, míg a 2. sz. mintát a fülke DK-i sarkánál, a jelenlegi járósíntapostott rétege alatti sárga, kissé mészkötörmelékcses agyagból, 20 cm mélységig. Egyik üledéken sem látszottak bolygatás nyomai. A minták iszapolása jelentős mennyiségű faunamaradványt szolgáltatott, melyet Kordos László határozott meg. A 2. számú minta Kordos László meghatározása szerint jellegzetesen felső-pleisztocén, nem glaciális, inkább boreális, de semmiképpen sem interglaciális faunát tartalmaz. Ez jelenlegi ismereteink szerint 20–35 ezer évvel ezelőtti időszakban halmozódhatott fel.

A faunisztikai eredmény alapot adott ahhoz, hogy a barlangban újabb ásatásoktól, s a hozzájuk kapcsolódó természettudományos vizsgálatoktól a lelőhely értelmezését segítő adatokat reméljünk. 2006. március 27–31-ig a sziklafülke 2 m²-es területén próbaásatást, szeptember 13. és október 3. között a fülkéből kifelé haladva, a csarnok hátsó részében rétegtisztázó ásatást végeztünk. Ez utóbbi alkalommal összesen 12 m²-nyi felületen a sziklafenéig ástunk. A kutatóárok segítségével kb. 41 m²-nyi területet tudunk áttekinteni (5. kép). Sikertelenül a korábbi ásatások által nem bolygatott üledékmaradványokat feltárunk. Fontos sztratigráfiai megfigyeléseket tehetünk, melyeket alább tárgyalunk. Több paleolitikot gyűjtöttünk, melyek között retusált eszköz is van. Korukat majd a sztratigráfiai helyzetüknek, a velük együtt talált állatcsontoknak és a techno-tipológiai vonásaiknak az elemzése alapján adhatjuk meg. Az őslélektani vizsgálatok eredményeit részletesen egy önálló tanulmányban kívánjuk közölni.

4. A paleolit régészeti anyag revíziójának lehetőségei

4.1. A dokumentáció (Szolyák Péter–Kordos László–Heinzlmann Kinga)

Kadić Ottokár a barlangi ásatásain következetesen egy, a kor színvonalán igen modern és hatékony módszert alkalmazott. A feltárandó területet 2 x 2 méteres négyzetekre osztotta és ezeken belül függőlegesen – legalábbis a Szeleta-barlang esetében – 0,5 méteres szintekkel haladt lefelé. Az előkerült leletek adatait az így lehatárolható ásatási egységek alapján ún. gyűjtőleltárban rögzítette. Ezzel lehetőséget adott más kutatók számára is, hogy viszonylag részletesen áttekinthessék a leletgyüttest és magát a lelőhelyet. Kadić a munkálatok kezdetén az egész helyszínről alaprajzot, a bontás előrehaladtával pedig számos metszetet készített. Az alaprajzokon általában összegezte azt is, hogy az egyes ásatási idények alatt mekkora területen és milyen mélységig dolgoztak.²³

A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke legnagyobb kutatási problémáját éppen az jelenti, hogy a dokumentáció említett elemei a Kadić-hagyaték egyéb részeivel együtt szinte kivétel nélkül elvesztek. Ahhoz, hogy teljes körű revíziót végezhessünk, elsősorban térben kellene rekonstruálni az ásatás kiterjedését, az egyes barlangrészek

²³ Kadić módszeréről részletesen lásd: Kadić, 1915, 157–158; Mester, 2002, 58–59.

rétegviszonyait, és azon belül pedig a leletek, régészeti jelenségek (pl. tűzhely) abszolút helyzetét. Ehhez legalább egy alaprajz, és ásatási egységenként (négyzetenként!) minél több metszet szükséges. Az alsó bejáratról és a csarnokról, valamint a felső bejáratról rendelkezésünkre álló alaprajzok bizonyos értelemben vaktérképek. Habár Kadić az egész barlang és a köfülke területén feltünteti a 2 x 2 méteres négyzetháló sarok- és illeszkedési pontjait, az alaprajzokról hiányzik a négyzetek számozása, ami lehetővé tenné, hogy egy gyűjtőleltár segítségével azonosítsuk a leletek horizontális eloszlását. A leletanyag függőleges megoszlásának rekonstrukciója ugyancsak megoldhatatlan feladat, mivel összesen két metszetrajz maradt az utókorra. Az egyik a barlang hosszmetzeti rajza még az első ásatást megelőző állapotról – a fenti célra tehát nem használható. A másik ugyan sztratigráfiai hosszmetset, azonban csupán a bejáratról 4 méterre lévő ponttól és mindössze 18 méteren keresztül ábrázolja a rétegtani viszonyokat a csarnok középvezetében.²⁴ Ismerve az egykori kutatási terület nagyságát, ez nagyon kevés, ráadásul hiányoznak a keresztmetzeti rajzok. Az már azért ebből az egyetlen metszetről is kikövetkeztethető, hogy Kadić az ásatás során valószínűleg csak a rétegeket követte, a mesterséges szinteket pedig, még ha használta is, nem rögzítette. A Herman Ottó-köfülke, azaz a felső bejárat alaprajzán ugyan feltüntették az 1915-ös és 1917-es ásatások által érintett területeket – így a munkálatok ütemezése követhető –, ám onnan metszetrajz egyáltalán nem áll rendelkezésünkre.

Természetesen a gyűjtőleltárak hiányában a részletes alap- és metszetrajzok is használhatatlanok lennének a leletanyag térbeli eloszlásának rekonstrukciójára. Hogy az elveszett gyűjtőleltár és a részletes metszetrajzok milyen új információkat rejthetnek még magukban, kitűnően példázza a közeli Szeleta-barlang esete. 2004-ben ezen dokumentumok segítségével sikerült képet kapnunk arról, hogy:

- az 1906–1913-as ásatás után egyes daraboknak mi lett/lehetett a sorsa (pl. kislejtés, elajándékozás),
- melyek lehettek a barlang gyakrabban használt részei a különböző rétegek által jelzett korhorizontokban (leleteloszlás és tűzhelyek),
- mekkora volt a faszenes foltok kiterjedése, és hogy azok valószínűleg sokkal több tűzhelyhez köthetők, mint korábban sejthető volt,
- hogyan oszlottak el a kőeszköz-készítés nyersanyagai térben és időben.²⁵

Jelenlegi ismereteink szerint a Herman Ottó-barlang ásatásával kapcsolatban Kadić Ottokárnak személyes feljegyzései sem maradtak fenn. A revízió szempontjából fontos dokumentum viszont az a Zágrábból a Borsod-Miskolczi Múzeumigazgatóságnak 1917.

²⁴ A Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattárában őrzött, feltehetően legkorábban készült metszettel megegyező rétegsor-rajzot Kadić 1916-os, első publikációjában közölte le. Az 1934-ben megjelent „A jégkor embere Magyarországon” című munkájában már egy módosított metszetet használ illusztrációként, ami nincs teljes összhangban a szöveggel. Ez utóbbi az 1916-oshoz képest nem 18 méternyi szakaszt ábrázol, csupán valamivel több mint 9,5 métert, és Kadić a rétegeket is átszámozta rajta. Ennek következtében az új metszetről eltűnt a korábbi 3. (sárga mészköbreccia) és 4. réteg (sárga finom homok), miközben a 9. („fekete kultúraréteg”) és 10. réteget („szürke kultúraréteg”) 7-es sorszám alatt („Schwarze Kulturschicht”, „fekete kultúraréteg”) vonta össze. Mivel Vértes László is az 1934-es metszetrajzot vette át 1965-ben megjelent kézikönyvének illusztrálására, az ellentmondás az ő szövege és a metszet között továbbra is fennállt. A sztratigráfiai értékelés szempontjából fontos tény, hogy Kadić a HOM Régészeti Adattárában fellelhető rajzon még homogén üledékként ábrázolja a 2. réteget, az 1916-os, első publikációban viszont már láthatóan két horizontra osztja, elválasztva a felső, egyre homokosabbá váló részt. – HOM Rég. Adattára, 121. dob. 3377; Kadić, 1916, 8 (2. ábra), 10–13; Kadić, 1934, 52 (Fig. 20), 54, 56; Vértes, 1965, 176–177.

²⁵ Ringer-Szolyák, 2004.

augusztus 5-én saját kézzel írott levele, melyben alig másfél hónappal a Herman Ottó-kőfülke ásatásának befejezése után, röviden összefoglalja annak eredményeit, és visszautal a barlang feltárására is. A levél mellékleteként szerepel az a kőfülkéről készített alaprajz, melyre fentebb már említést tettünk²⁶ (3. kép).

4.2. *A sztratigráfia* (Szolyák Péter–Kordos László–Heinzlmann Kinga)

A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke egykori rétegtani viszonyaira Kadić metszetráján és szöveges ismertetésén kívül csupán Vértes László 1956-os mintavételezésének eredményeiből és saját, 2005–2006-os megfigyeléseinkből következtethetünk.

Az 1915 tavaszán lezajlott ásatás alkalmával Kadić a barlang alsó bejáratában és csarnokában összesen 17 réteget tudott elkülöníteni. Ezek közül az alsó hatot pleisztocén, a fölötte lévő tízet pedig holocén üledékként azonosította. A rétegsort, mely a leírás szerint átlag 2,5 m vastag volt, denevérguanó zárta.²⁷ Mivel a fennmaradt metszet korántsem tekinthető olyan részletességgel a barlang kiásott részeit, mint pl. a Szeleta-barlang esetében, a revízió szempontjából alapvető igényként merül fel, hogy megpróbáljuk a bejárat és a csarnok nem ábrázolt részeiben minél több helyen azonosítani az ismert rétegeket.

Kadić Ottokár 1917-es leveléből egyértelműen kiderül, hogy a barlang ásatását 1915-ben úgy fejezte be, hogy „az előcsarnokban meg szemlélésre szándékosan visszahagyott részeket.”²⁸ Felhívta a figyelmet arra is, hogy mindössze két évvel az ásatás után ezek a tanúfalak már erősen pusztulásnak indultak, és javaslatot tett azok feltárására. Arra utaló dokumentum vagy leletanyag, hogy ezt valaha is elvégezték volna, nem maradt ránk. A hátrahagyott részek pontos helyét Kadić nem adta meg, és teljes kiterjedésükre is csak abból tudunk következtetni, hogy mekkora költséggel kívánta feltárni őket. A Herman Ottó-kőfülkében 1917-ben 28 m²-en végzett munkálatai 200 koronát igényeltek, s ugyanennyit kalkulált a meghagyott részekre. Feltesszük tehát, hogy összesen kb. ekkora felület lehetett, amit két évvel korábban nem tárt fel.²⁹

Habár 1943-ban Kadić Ottokár irányításával a barlang csarnokában, a Herman Ottó-kőfülkében és előtte idegenforgalmi szempontú tereprendevezést végeztek, nem tettek említést a felásatlan területek akkori állapotáról.³⁰ A tény, hogy a tereprendevezés ismertetése egy turisztikai és nem régészeti szaklapban történt, még nem zárná ki a lehetőségét annak, hogy ha rossz állapotban is, a tanúfalak akkor még léteztek. Ennek a feltételezésnek viszont ellentmondott Vértes László 1956-ban, a barlangban és a kőfülkében is elvégzett mintavételezése. Az előbbi helyszínen szerinte a kitöltést teljesen eltávolították és üledékmintát kizárólag a hátsó folyosóból, törmelékmentes sárga agyagból tudott begyűjteni. Az interglaciális karakterűnek meghatározott üledéket érhető okokból nem tudta Kadić egyetlen rétegével sem azonosítani.³¹ Az 1956-os mintavételezés és az 1915-ben felvett rétegsor között ugyanis legalább 12 m a távolság és 3 m a szintkülönbség. Vértes a Herman Ottó-kőfülkében kétféle üledéket azonosított: egy világossárga agyagot és a fülke felső, közelebbiről meg nem nevezett részében egy barlangi medvés sötétbarna

²⁶ HOM Rég. Adattára. A 3377. leltári számon (121. dob.) 4 dokumentum: levél, térkép, elszámolás, bérjegyzék.

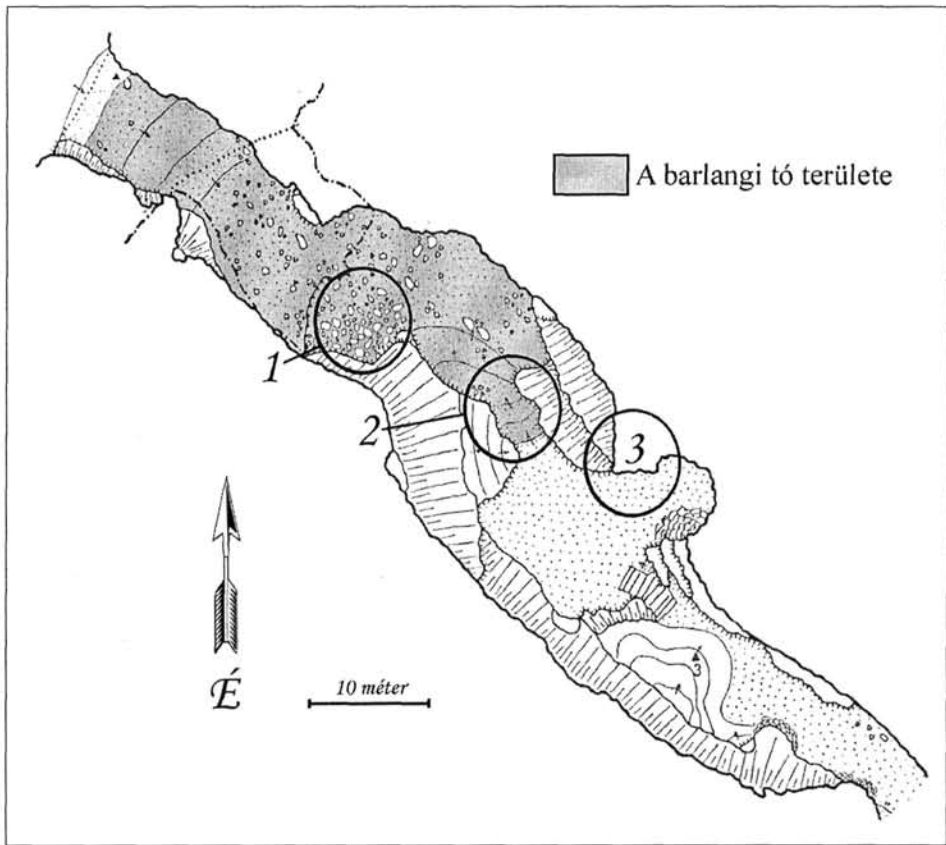
²⁷ Kadić, 1916, 8 (2. ábra), 10–13; Kadić, 1934, 52 (Fig. 20), 54, 56.

²⁸ HOM Rég. Adattára, 121. dob. 3377.

²⁹ HOM Rég. Adattára, 121. dob. 3377.

³⁰ Kadić, 1943, 3.

³¹ Vértes, 1959, 114.

6. kép. A Kadić Ottokár által „hátrahagyott részek” valószínűsíthető elhelyezkedése (Az alaprajzi térkép az OKTH Barlangtani Intézet 1986-os felvételezésének felhasználásával készült.)

réteget. Az előbbi egy hideg nedves glaciális időszakhoz, az utóbbit pedig egy tipikusan interstadiális szakaszhoz kötötte.³²

A 2005–2006-os ásatássorozatunk alatt sikerült a csarnok hátsó részében (B2-es barlangrész) néhány új információt nyernünk a 90 évvel ezelőtt megásott üledék kiterjedésének részletesebb megismeréséhez. Mindenekelőtt egyértelmű bizonyítást nyert, hogy a barlang csarnokában a Kadić által hátrahagyott részek napjainkig nem maradtak fenn. Azok a legnagyobb valószínűség szerint már az 1940-es évek előtt teljesen elpusztultak. Az 1986-ban készített térképes felmérés és a helyszíni megfigyeléseink alapján az egykori tanúfalak meglétét összesen három helyen feltételezhetjük (6. kép). Az első az alsó bejáratlal szemben lévő, kifelé néző sziklafal előtere. Erre a mai barlangi tó alján elhelyezkedő tekintélyes mennyiségű és nagyméretű mészköveket is tartalmazó törmelékhalom utal.³³ Hasonló okból feltételezhető a tó déli végében egy másik, jelenleg szintén víz alatt

³² Vértes, 1959, 113–114.

³³ A törmelékhalom közvetlenül a Herman Ottó-köfűlkének a barlang csarnokába nyíló része alatt fekszik, így jelenlétére magyarázat lehet a sziklaperem természetes omlása, vagy az 1943-as tereprendezési tevékenység is.

lévő rész. A legvalószínűbb területe a csarnoknak, ahol hosszabb ideig állhatott tanúfal, az a B2-es barlangrész 1. számú sziklafülkéje. Ezt támasztja alá, hogy a barlangnak kizárólag ezen a részén található nagyobb mennyiségű üledék a falra feltapadva. Ezenkívül az újonnan feltárt 2-es és 5-ös négyzetek területén maximum 30 cm relatív mélységig bolygatatlan, felső-pleisztocén faunát tartalmazó, világos sárgásbarna mészkötörmelékes agyagot találtunk.

A sztratigráfiai jelenségeket egyeztetve sikerült egy valószínű rekonstrukciót készítenünk az 1. sz. sziklafülke rétegsoráról, melyet összevetettünk Kadić 1915-ben felvett, majd 1916-ban közölt metszetével (7. kép). Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a két metszet között 4,4 m a távolság, így a rétegek folytonosságát és teljes egyezését nem vehetjük biztosra. Mivel minden újonnan azonosított üledékből mintákat gyűjtöttünk, a bennük található fauna elemzése, esetleg a szedimentációs vizsgálatok eredménye még tovább finomíthatja majd rekonstrukciónkat.

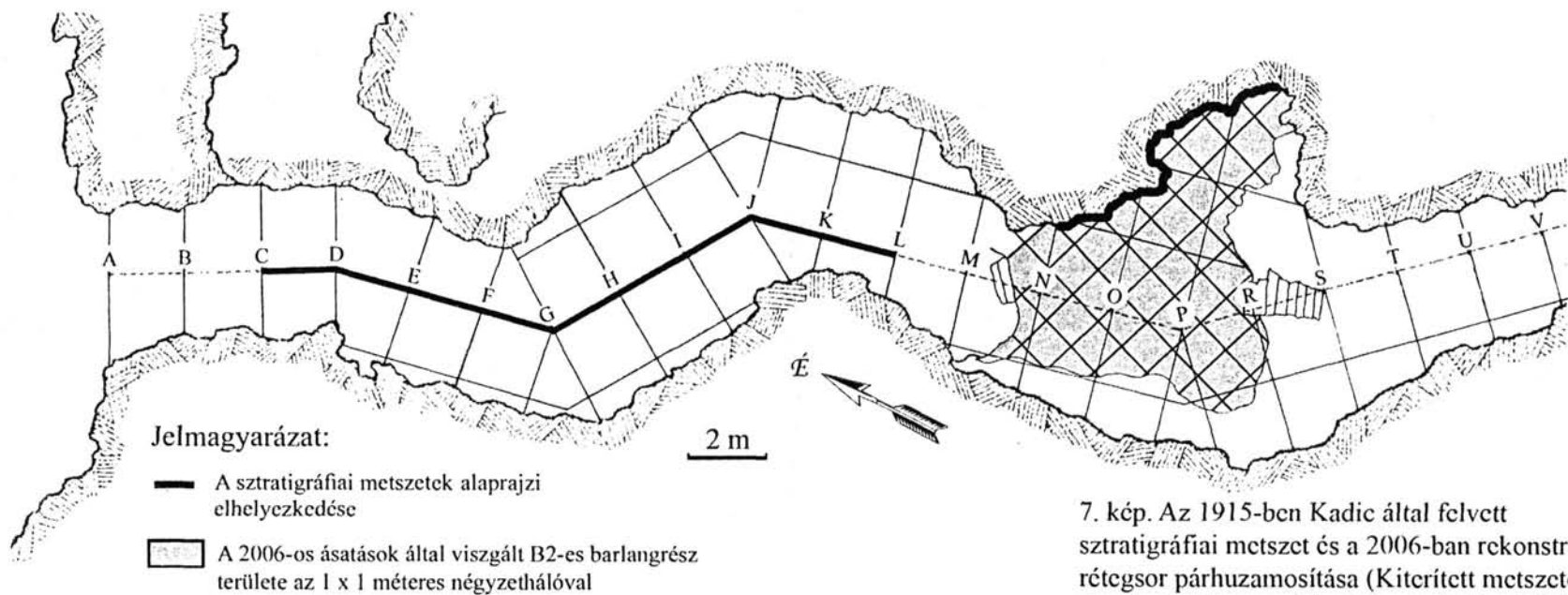
A rétegek azonosítására az 1. sz. sziklafülkében több módon is lehetőségünk nyílt. A fülke É-i falán, a mai járószinhez viszonyított átlag 1 m magasságban, foltokban üledékmaradványokat figyeltünk meg. Ezek szín és állag szerint jól elkülönültek egymástól, helyenként egyértelműen jelezve a rétegváltásokat. A fülke járófelszínének elbontásakor az É-i sziklafal tövében foltokban, valamint a 2. és 5. négyzet területén összefüggően rétegmadványokat azonosítottunk. Ezek alapján az alábbi jellemzést adhatjuk a tárgyalt területről.

A sziklafenekre közvetlenül települve egy világos rozsdavörös, finomszemű homokréteget találtunk (Kadić-féle 4. réteg? = sárga finom homok), melynek eredeti vastagsága maximum 10 cm lehetett. Ez elképzelhető, hogy nem töltötte ki teljes egészében az 1. sz. sziklafülkét, mivel jelenlétét csak az É-i sziklafal mentén figyelhettük meg. Ezt változó vastagságban (20–40 cm) egy világos sárgásbarna, mészkötörmelékes barlangi agyag fedte (Kadić-féle 5. réteg? = sárga agyag), mely a fülke teljes területén azonosítható volt. Fölötte egy barna, nagy mennyiségű apró mészkötörmelékkel kevert üledék települt (Kadić-féle 6. réteg? = barna mészkötörmelék). Ez a Kadić metszetéhez legközelebbi részen elérhette a 60 cm-es vastagságot, a sziklafülkébe befelé haladva viszont, kb. 5 m után teljesen kivékonyodott. A rekonstruálható eredeti rétegsort fekete vastag humuszréteg zárja. Ez nagy valószínűséggel a Kadić-féle 9. és 10. rétegekkel azonosítható, mivel az 1916-ban közölt metszeten jól látszik, hogy a holocén rétegek közül kizárólag ezek folytatódtak a barlang csarnokának hátsó része felé. A többi jelenkori üledék lerakódása, a Kadić-féle 16. (sötétszürke homokos agyag) és 17. (denevérguanó) rétegeket kivéve, a Szinva-patak időnkénti barlangi betöréséhez és huzamosabb bent tartózkodásához köthető. Ugyanez okozta a pleisztocén rétegek ék alakú kimosását a bejárati folyosóban és a csarnok elején.

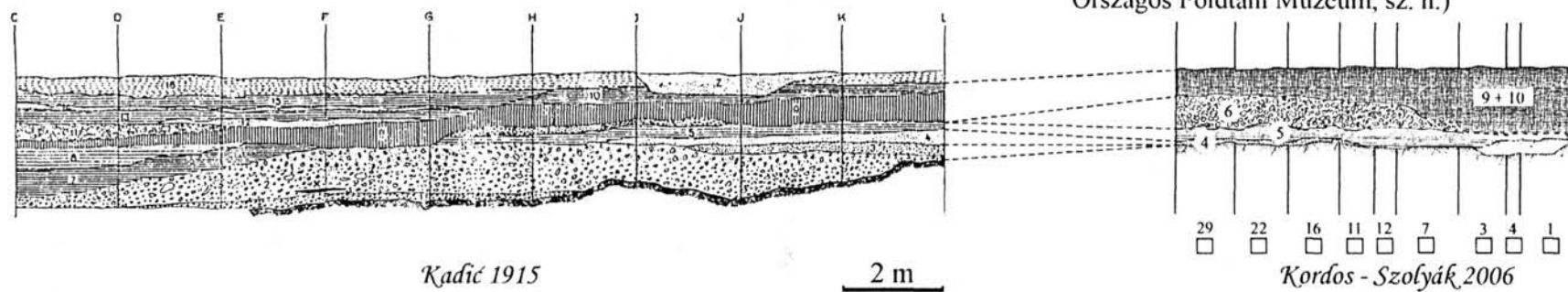
4.3. *A tűzhely* (Szolyák Péter)

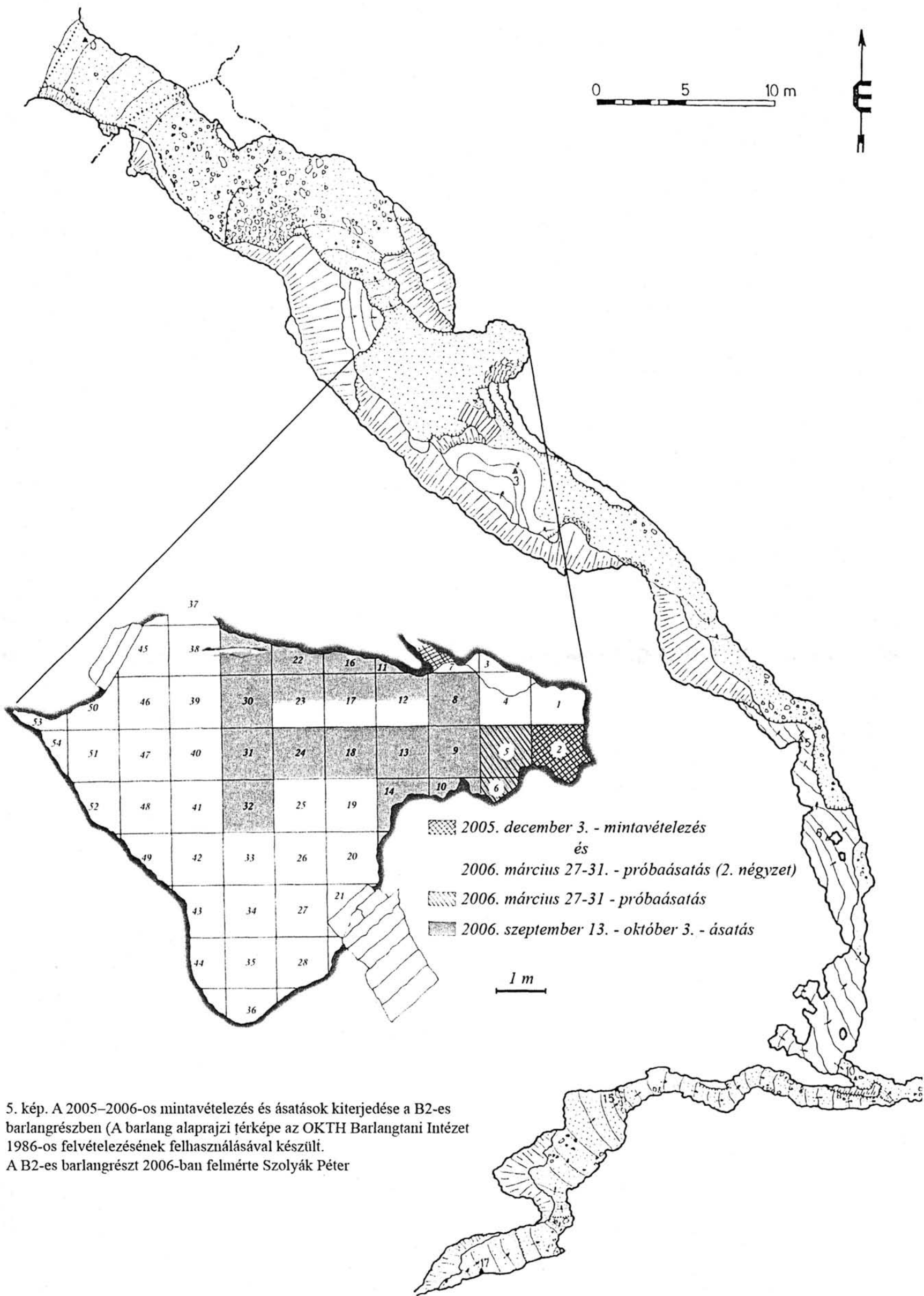
A víz kezdetben állandó, majd szakaszos, de intenzív jelenléte a Herman Ottó-barlangban egyértelmű hatással volt a szedimentáció folyamatára és ezzel együtt a régészeti leletekre, objektumokra. Részben talán ennek köszönhető, hogy 1915-ben csupán egyetlen tűzhely maradványait tudták azonosítani, melynek még a megközelítő mérete sem rekonstruálható biztosan. Létezését Kadić mindössze egyetlen rövid mondat erejéig tartotta említésre méltónak. Az eredeti metszetráaj alapján csak arra következtethetünk,

7. kép. Az 1915-ben Kadic által felvett sztratigráfiai metszet és a 2006-ban rekonstruált rétegsor párhuzamosítása (Kiterített metszettek) (Az átrajzolt alaprajzi térkép eredetije: MÁFI Országos Földtani Múzeum, sz. n.)

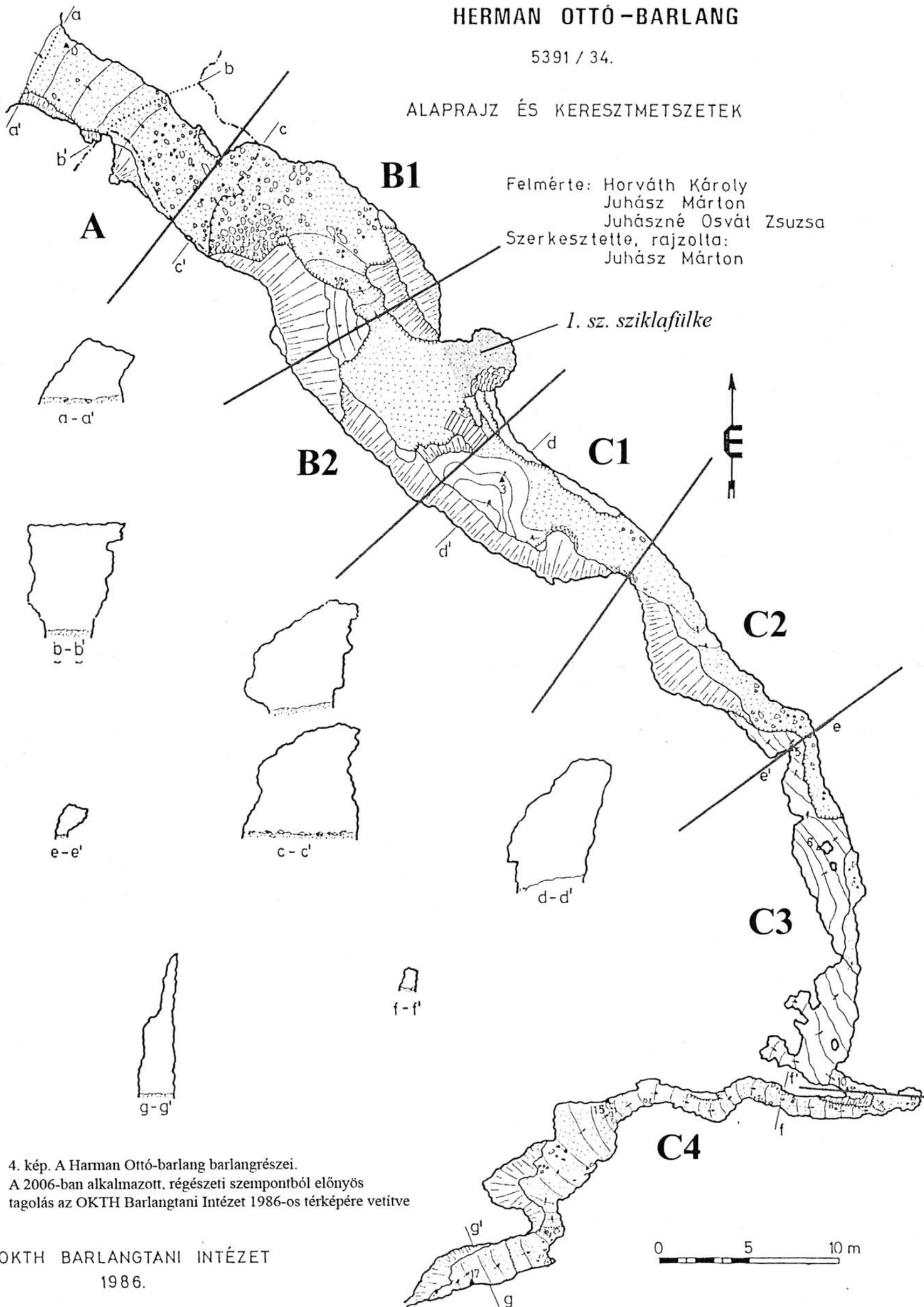

5. kép. A 2005–2006-os mintavételezés és ásítások kiterjedése a B2-es barlangrészben (A barlang alaprajzi térképe az OKTH Barlangtani Intézet 1986-os felvételezésének felhasználásával készül.)
 A B2-es barlangrész 2006-ban felmérte Szolyák Péter

HERMAN OTTÓ-BARLANG

5391 / 34.

ALAPRAJZ ÉS KERESZTMETSZETEK

4. kép. A Harman Ottó-barlang barlangrészei.
A 2006-ban alkalmazott, régészeti szempontból előnyös
tagolás az OKTH Barlangtani Intézet 1986-os térképére vetítve

hogy megközelítőleg 2 méteres mélységben találták és É–D-i tengelye mentén 1 méteres lehetett. Vastagságára pontosabb adatok híján nem tudunk becslést adni.

A 2004-es revíziós munkák során a Szeleta-barlang gyűjtőleltárának információi nem csupán a leletanyag térbeli eloszlásának rekonstrukcióját segítették, hanem a metaszeteken egyébként pontosan feltüntetett tűzhelyek kiterjedésének alaposabb meghatározását is. A Herman-barlang jelenleg ismert dokumentációja erre nem nyújt lehetőséget.

4.4. *A paleolitikok* (Szolyák Péter)

A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke revízióját nagymértékben nehezíti, hogy a 90 évvel ezelőtt a barlangban talált 700 db paleolitikból ma csak 513 db lelhető fel a Magyar Nemzeti Múzeumban, de a kőfülke két „dekadens” levéleszközéből is hiányzik az egyik.³⁴ Ez a hiány jelentősnek mondható, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy nagyrészt nem tudjuk, milyen darabokról van szó. Ha a Kadić publikációiban közölt leletismertetésekot vesszük alapul, akkor feltételezhetjük, hogy az egyik „dekadens” levéleszköz kivételével „csupán” kiselejtezett szilánkanyagot rejthet a 187 darabos különbség. Mivel van olyan vizsgálat (pl. az illeszkedési vizsgálatok), melynél a legegyszerűbb szilánk is hordoz értékes információkat, a leletanyag értékelésekor erről a hiányról sem szabad megfeledkezni.

A pattintott kőanyaggal kapcsolatban a fő kérdés az, hogy az eddig ismert tipológiai, technológiai és nyersanyag-analízishez vajon mi újat tehetünk még hozzá, milyen más megközelítési módok lehetségesek. A hagyományos statisztikai elemzéseket megismételhetjük – sőt, meg is kell ismételnünk –, ám azok legfeljebb árnyaltabbá teszik majd az eddigi eredményeket, a kulturális és kronológiai meghatározáshoz nem visznek közelebb. Új kérdéseket vethetünk fel azonban, ha a műveltsor (*chaine opératoire*)³⁵ szemszögéből vizsgáljuk az anyagot. Ez a megközelítés lehetőséget nyújt arra, hogy rekonstruálni tudjuk a helyi kőeszköz-készítés technológiájának lépéseit, s ezzel a barlangban élt emberek gondolkodásához jutunk közelebb. Ennek segítségével talán egyszerűbben megtaláljuk a párhuzamokat is a már kulturálisan meghatározott leletanyagokkal.

A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke anyagára eddig még nem alkalmazott vizsgálati területek lehetnek még a traszológia és a taphonómia. Az előbbivel a műveltsor „felhasználás” fázisára vonatkozóan nyerhetünk új információkat, és ez lehetőséget adhat a lelőhely jellegének (műhely, vadásztanya, állandó szállás, darabolóhely, stb.) pontosabb leírásához. Az utóbbi különösen abban nyújthat nagy segítséget, hogy a leletek relatív helyzetét a rétegsoron és a barlangon belül, valamint egymáshoz viszonyítva legalább körülbelül meghatározhassuk. Taphonómiai szempontból lényeges kérdés továbbá, hogy a paleolitikok között előforduló, hőhatásnak kitett darabok vajon hőkezelés, vagy egyszerű tűzközelség nyomait viselik-e magukon.

4.5 *A radiometrikus korhatározás* (Ringer Árpád)

2003-ban a Magyar Állami Földtani Intézet Országos Földtani Múzeumának gyűjteményéből radiometrikus korhatározó vizsgálat céljából mintákat választottunk ki. A Herman Ottó-barlang 1915-ös ásatásából származó, a Kadić-féle 2. réteghez tartozó mintákat – egy barlangi medve molarist és egy hosszúcsont-töredéket – Marcel Otte, a Liègei

³⁴ A hiányzó darab a Kadić leírása szerinti hosszúkás levéleszköz szabálytalan bázissal és felfelé vékonyodó hegygel. – Kadić, 1934. 60, 61 (Fig. 26).

³⁵ A fogalomról magyarul lásd: Holló–Lengyel–Mester, 2001, 52–56.

Egyetem Őstörténet Tanszékének vezetője segítségével a floridai (USA) Miami-ban működő Beta Analytic laboratóriumba küldtük datálásra.

1. táblázat. A Herman Ottó-barlang 2003-ban mért C-14 (AMS) koradatai

Laboratóriumi sorszám	Leltári szám (MÁFI Orsz. Földtani Múz.)	Minta megnevezése	Radiokarbon kor (AMS)	Radiokarbon kor (hagyományos)	13C/12C arány
Beta-178806	V14610-1-2	fog (kollagén)	35410±660 BP	33440±660 BP	-23,2 ‰
Beta-178807	V14613	csont (kollagén)	35630±630 BP	35680±630 BP	-21,9 ‰

A kevés számú magyarországi és Bükk-vidéki C-14 koradatok körét e vizsgálati eredmények szerencsésen gazdagítják. A barlang 2. rétegének sajátos, korai-felső-paleolit jellegű, az *Aurignacien*hez közelálló régészeti leletanyagához értékes kronológiai adatokkal szolgálnak.

5. Összefoglalás (Szolyák Péter)

A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke földrajzi elhelyezkedésük, földtani jellemzőik és kutatástörténeti előzményeik miatt sajátos, bár nem egyedülálló helyzetben lévő őskőkori lelőhelyek. Leletanyaguk már feltárásukkor számos olyan kérdést vetett föl, melyek közül többre napjainkig nem sikerült megnyugtató válaszokat találni.

A 2004-től zajló revíziós kutatásaink során fontos információkkal tudtuk bővíteni a lelőhelyekkel kapcsolatos ismereteinket. A 2005–2006-os ásatássorozat nagymértékben hozzájárult, hogy tisztábban lássuk a kutatástörténeti – és különösen az ásatástörténeti – előzményeket és részletesebben megértsük a sztratigráfiai viszonyokat. A feltárások során számottevő mennyiségben gyűjtöttünk be faunamaradványokat és a paleolitikus számát is bővíteni tudtuk. A fauna meghatározása és kiértékelése, valamint a pattintott kőanyag techno-tipológiai feldolgozása, a kulturális párhuzamok keresése jelenleg is folyamatban lévő munkák.

Köszönetnyilvánítás

A revíziós kutatást a T046892 számú „Az Istállóskői-barlang ásatásának folytatása és a Bükk Aurignacien kérdése” című pályázat támogatásával, a Miskolci Egyetem BTK Ős- és Ókortörténeti Tanszékének irányítása mellett végeztük.

Ezúton is köszönjük azt a nélkülözhetetlen segítséget, melyet anyagi és szakmai vonatkozásban a miskolci Herman Ottó Múzeum nyújtott a 2006-os ásatásokhoz, valamint amit Lengyel György és Bárdos Nándor szakmai közreműködése jelentett számunkra. Köszönettel tartozunk továbbá a Hámori Waldorf Általános Iskola, Gimnázium és Művészeti Iskola tanszékének és 9–12. évfolyamos diákjainak, akik a 2006. szeptember 13.–október 3. között lebonyolított revíziós ásatást lelkes és megbízható munkájukkal segítették.

IRODALOM

ADAMS, Brian

1998 The Middle to Upper Paleolithic Transition in Central Europe. The record from the Bükk Mountain region. BAR International Series, 693. Archaeopress, Oxford.

2002 New radiocarbon dates from Szeleta and Istállós-kő caves, Hungary. *Præhistoria*, 3. 53–55.

ADAMS, Brian–RINGER, Árpád

2004 New C¹⁴ dates for the Hungarian Early Upper Palaeolithic. *Current Anthropology*, 45:4. 541–551.

BELLA Lajos

1916 A Herman Ottó-barlang holocænkori régiségei. *Barlangkutatás*, I. köt. 17–24.

ÉHIK Gyula

1916 A Herman Ottó-barlang ásatásának faunisztikai eredményei. *Barlangkutatás*, I. köt. 24–29.

GÁBORI Miklós

1964 A késői paleolitikum Magyarországon. *Régészeti Tanulmányok*, III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HEVESI Attila

2002a A Bükk hegység földrajzi helyzete, kialakulása, éghajlata. In: BARÁZ Csaba (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság*, Eger. 15–22.

2002b Fejlődéstörténet II. Felszínfejlődés. In: BARÁZ Csaba (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság*, Eger. 83–108.

2002c Felszínalaktani jellemzés, karsztformakincs. In: BARÁZ Csaba (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság*, Eger. 109–148.

HILLEBRAND, Jenő

1935 Die ältere Steinzeit Ungarns. *Archaeologia Hungarica*, XVII. Magyar Történelmi Múzeum, Budapest.

HOLLÓ Zsolt–LENGYEL György–MESTER Zsolt

2001 Egy pattintott kőeszköz életútja. *Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz I. Órégészeti Levelek*, 3. 51–57. Budapest.

KADIĆ, Ottokár

1915 A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. *A magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve*, XXIII. köt. 4. füz. Budapest. 151–278. I–XX. Tábla.

1916 A Herman Ottó-barlang Hámor község határában. *Barlangkutatás*, I. köt. 6–17.

1934 Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. *A magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve*, XXX. köt. 1. füz. Budapest. 1–147.

1943 A Herman Ottó-barlang idegenforgalmi rendezése. *Országjárás. Vendégforgalmi, nyaralási és utazási hetilap*. Budapest, 1943. november 19. (46–47. hét) IV. évf. 40. sz. 3.

KADIĆ Ottokár–KORMOS Tivadar

- 1911 A hátori Puszkaporos és faunája Borsod megyében. A magyar királyi Földtani Intézet évkönyve, XIX. köt. 3. füz. Budapest. 107–149.

MESTER, Zsolt

- 1989 A Subalyuk-barlang középső-paleolitikus iparainak újraértékelése. *Folia Archaeologica*, XL. 11–35.
- 1990 La transition vers le Paléolithique supérieur des industries moustériennes de la montagne de Bükk (Hongrie). In: Farizy, C. (dir.): Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, n° 3, 111–113.
- 1994 A bükki moustérien revíziója. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- 1995 Le matériel lithique de la grotte Búdöspeszt : faciès d'atelier ou industrie intermédiaire? In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. *Paléo – Supplément N° 1*, Juin 1995, 31–35.
- 2000a Apparition du Jankovichien au Sud de la montagne de Bükk (Hongrie). In Mester, Zs.–Ringer, Á. (dir.): A la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk. E.R.A.U.L. 95, Liège, 247–255.
- 2000b Sur la présence du silex de Świeciechów dans l'Abri de Solyomkút (montagne de Bükk, Hongrie). *Praehistoria*, 1. 83–93.
- 2001 Bükki paleolitikus barlangi lelőhelyek régészeti revíziója: három esettanulmány. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XL. 21–38.
- 2002 Excavations at Szeleta Cave before 1999: Methodology and overview. *Praehistoria*, vol. 3. 57–78.

MOTTL Mária

- 1939 Volt-e aurignacien Interstadiális hazánkban? *Földtani Közlöny*, 49. 269–278.
- 1941 Az interglaciálisok és interstadiálisok a magyarországi emlősfauna tükrében. A magyar királyi Földtani Intézet 1941. Évi Jelentése, 5–42.
- 1942 Das Aurignacien in Ungarn. *Quartär*, 4. 82–108.

RINGER Árpád

- 1989 L'origine du Szélétien de Bükk en Hongrie et son évolution vers le Paléolithique supérieur. *Anthropologie (Brno)*, 27:2–3. 223–229.
- 1990 Le Szélétien dans le Bükk en Hongrie. Chronologie, origine et transition vers le Paléolithique supérieur. In: Farizy, C. (dir.): Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, n° 3. 107–109.
- 1993 Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén folyó-teraszok, löszök és barlangi üledékek kronoztratiográfiai rendszere. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Miskolc.
- 2001 A Bükk és a Cserehát a felső-paleolitikumban. In: GYENIS Gyula–HEVESI Attila–KORDOS László–MESTER Zsolt–RINGER Árpád–T.

- DOBOSI Viola: Embereledők nyomában. Az őskőkor emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc. 93–101.
- 2002 A szeletai- és aurignaci-kultúra a Bükk hegység középső- és felső-paleolitikumának kronosztratigráfiájában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI. 5–13.
- 2002b The new image of Szeleta and Istállós-kő caves in the Bükk Mountains: A revision project between 199–2002. *Praehistoria*, 3. 47–52.
- RINGER, Árpád–KORDOS, László–KROLOPP, Endre
- 1995 Le complexe Bábonyien-Szeletien en Hongrie du nord-est dans son cadre chronologique et environnemental. In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. *Paléo – Supplément N° 1*, Juin 1995. 27–30.
- RINGER Árpád–MESTER Zsolt
- 2001 A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti revíziójának eredményei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XL. 5–19.
- RINGER, Árpád–MONCEL, Marie-Hélène
- 2002 Le Taubachien dans la Grotte Diósgyőr-Tapolca (montagne de Bükk, Hongrie du nord-est). *Praehistoria*, 3. 177–201.
- RINGER Árpád–SZOLYÁK Péter
- 2004 A Szeleta-barlang tűzhelyeinek és paleolit leleteinek topográfiai és sztratigráfiai eloszlása. Adalékok a leletegyüttes újraértékeléséhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLIII. 13–32.
- SIMÁN, Katalin
- 1995 La grotte Szeleta et le Szeletien. In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. *Paléo – Supplément N° 1*, Juin 1995. 37–43.
- STRÖMPL Gábor
- 1914 A borsodi Bükk karsztja. *Földrajzi Közlemények*, II. füzet. 79–98.
- VÉRTES, László
- 1959 Untersuchungen an Höhlensedimenten. Methode und Ergebnisse. *Régészeti Füzetek Ser., II. 7.* Magyar Nemzeti Múzeum–Történeti Múzeum, Budapest.
- 1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve, I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS, István
- 1984 Hunted mammals from the Aurignacian cave bear hunters' site in Istállós-kő Cave. *Folia Archaeologica*, 35. 7–31.
- 2003–2004 Stratigraphy and biostratigraphy of Istállós-kő Cave. *Praehistoria*, 4–5. 33–76.

RÖVIDÍTÉSEK

HOM Rég. Adattára – Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára

MÁFI – Magyar Állami Földtani Intézet

OKTH – Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal (1977–1987)

REVISION POSSIBILITIES OF THE PALAEOLITHIC ASSEMBLAGES OF THE HERMAN OTTÓ CAVE AND THE HERMAN OTTÓ ROCK-SHELTER

The Herman Ottó Cave and the Herman Ottó Rock-shelter are located between Alsó-Háamor and Felső-Háamor near Miskolc in the northeastern Bükk Mountains in northeast Hungary. Ottokár Kadić excavated these sites in 1915 and 1917. He found 17 layers in the cave and numbered them from bottom to top. The lower six layers (1–6) are of Pleistocene. The thickness of the sediment was 2.5 metres in average. The lithic assemblage came from layers 2, 3 and 5. Most of the 700 finds were found in layer 2. Faunal remains were also found in the layers.

Ottokár Kadić excavated the rock-shelter in two seasons, in 1915, and in 1917. He found three layers: the lower one was Pleistocene, and the upper ones were Holocene layers. The thickness of the sediment was 2 metres in average. Only two atypical leaf-points were found together with Pleistocene faunal remains.

In 1916, Kadić classified the finds as *Protosolutrean*. However, he indicated that the regular and irregular leaf-points made by rough technique were absent from the assemblage. In 1934, based on the fauna remains, the fine retouched blades and two perforated red deer teeth, he thought that the finds belonged to *Aurignacian culture*. Jenő Hillebrand pointed out some knapped tools, which were similar to *Protosolutrean* finds of Szeleta Cave, but he supposed that the collection of the Herman Ottó Cave could be connected with the *Aurignacian* because of primitive leaf-points. According to Mária Mottl, it was *Protoaurignacian* assemblage. Miklós Gábori defined this industry as *Aurignacian*, which was contemporary with *Evolved Szeletian*.

Vértes made a comparison between the assemblage of Herman Ottó Cave and the *Chattelperronian* on the reason of the presence of primitive blades, mousteroid forms and bladelets. After this, he thought that this industry was a *sensu lato Perigordian*, which developed from the local Mousterian. He also made statistical analyses built upon metrical data. He compared the assemblage of the Herman Ottó Cave with the *Szeletian*. He did not make this analyse with the *Aurignacian*. By his new results, Vértes thought that two assemblages mixed in the finds of Herman Ottó Cave: an older and a younger one. In his opinion, the former was younger than the *Szeletian industries* and the younger assemblage was parallel with the *Cave Gravettian* of the upper levels of Görömböly-Tapolca and Diósgyőr-Tapolca caves. He thought that the problem of Ottó Herman Cave could be clear up if we excavate another site giving similar assemblage with modern methods.

At the end of 1990s, Brian Adams revised the assemblages of Herman Ottó Cave and Herman Ottó Rock-shelter. He analysed technological and typological features, the raw materials and the density of the finds. He agreed with Kadić and Hillebrand, and defined the assemblage of the cave as an Upper Palaeolithic industry. He claimed that the *Aurignacian* and the *Szeletian* could not live at the same time in the region of the Bükk Mountains. Instead, he linked both to the same *Aurignacian* occupation.

Árpád Ringer excavated an open-air site near Miskolc, where the Main Road number 3 divides towards Harsány in 1999. He thought that the assemblage of this site belonged to the culture of Herman Ottó Cave that was a special *Aurignacian* in the eastern region of the Bükk Mountains.

During the year of 2005, we found original sediments in the hall of the cave, but not in the rock-shelter. We took sediment samples from the rear of the hall (rock-cavity number 1) on 3rd of December in 2005. One of these samples contained bones and bone fragments of Pleistocene animals. László Kordos identified the remains. He determined those as Upper Pleistocene boreal fauna and dated to between 35000 and 20000 BP. Building upon the results, we researched the rear of the hall with test trenches from 27th of March to 31st of March, and from 13th of September to 3rd of October in 2006. During the excavations, we found more remains of those layers had been found by Kadić in 1915. We identified the layer 5 of Kadić in our squares number 2 and number 5. The remains of the layer were undisturbed and 30 cm thick in average. The other place, where we could detect original sediment, is the northern wall of the rock-cavity number 1 in the rear of the hall. We identified layers 4, 5, 6, 9, 10 on the cave wall about 1 metres high. The layers were clearly separated from each other by their colours and their structures. Our reconstructed stratigraphic

section plan and Kadić's stratigraphical section plan cannot be connected to each other directly. The distance between them is about 4.4 metres.

To understand the assemblage better, we make techno-typological analyses of the lithics, using the approach of *chaîne opératoire*. We also started taphonomical study of flints. We will publish the results of these researches later.

A molar and a bone fragment of a cave bear were selected for radiocarbon dating from the collection of The National Geological Museum of the Geological Institute of Hungary in 2003. These ones were found in layer 2 in 1915. The Beta Analytic Inc. (Miami, USA) made the AMS dating. We got four dates: 35410±660 BP (AMS) and 35440±660 BP (conventional) from tooth, and 35630±630 BP (AMS) and 35680±630 BP (conventional) from bone. (See the table of the study for details.)

Árpád Ringer–Péter Szolyák–László Kordos–József Regős–Kinga Heinzlmann

ÁRPÁD-KORI TEMPLOM ÉS TEMETŐ MEZŐCSÁT HATÁRÁBAN

SZABÓ LEVENTE

1984. október elején, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Mezőcsát határában mélyszántás közben egy nagyméretű, emberi alakot ábrázoló kőlap került elő (28–29. ábra¹), melyet dr. Táboros Sándor mezőcsáti tanár jelentett be a miskolci Herman Ottó Múzeumnak.

A helyszínre érkező régészek – Wolf Mária, Koós Judit és Révész László – a felszíni nyomok alapján megállapították, hogy az eke egy Árpád-kori falu, falusi templom, és a körülötte fekvő temető maradványait hozta napvilágra.

A feltárás mielőbbi megkezdését az eddig párhuzam nélküli emberalakos kőlap, valamint a lelőhely fokozott veszélyeztetettsége tette indokolttá.

Az egy hónapos leletmentő ásátás 1985 májusában kezdődött. A feltárás során felszínre került egy viszonylag nagyméretű, kívül félkör-, belül patkóíves szentélyzáródású falusi plébániatemplom alapozási árka, az épületben kettő, körülötte pedig mintegy 130 sír (1. ábra), valamint 1ős- és három Árpád kori gödör (4. ábra [az 5. gödör újkori beásás]).

A lelőhely földrajzi elhelyezkedése és történelmi háttere

Mezőcsát Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli részén helyezkedik el, a megyeszékhelytől, Miskolctól légvonalban 45 km-re délre, a Tisza–Zagyva–Eger folyók által határolt területen (1. ábra).

A lelőhely a településtől mintegy 3 km-re nyugatra található, az egykori mocsaras környezetből kiemelkedő kis dombon (2. ábra).

A Tisza szabályozása előtt Mezőcsát környéke a Tisza árterületének része volt, a környező sík területek állandóan vagy időszakosan víz alatt álltak.

Az első katonai felmérésben szereplő „Pusztá-Csicske” a Nagy- és a Kis-Csincse vízfolyások között helyezkedett el (3. ábra).

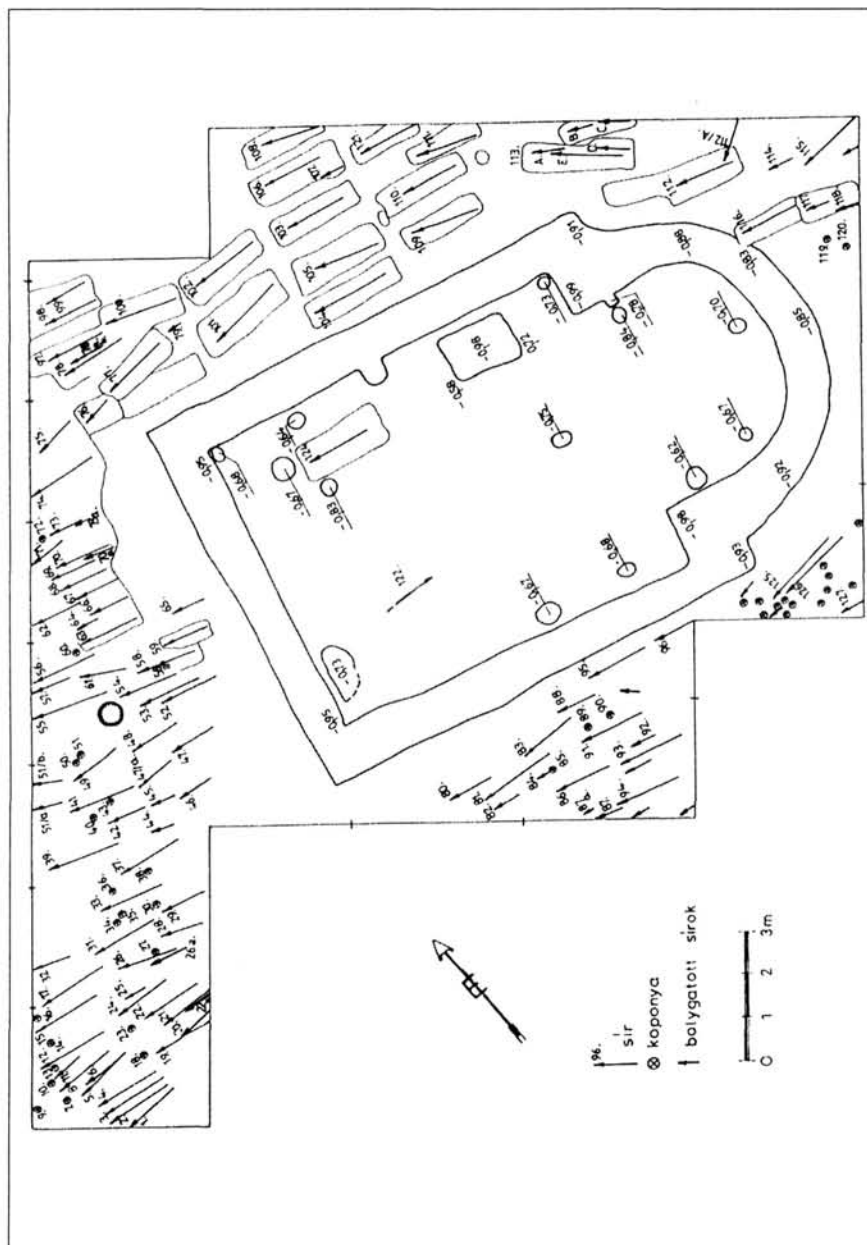
A Hejő, Eger, Csincse illetve a környező folyók síksága állattenyésztésre és mezőgazdasági művelésre egyaránt kiválóan alkalmas terület volt, a Tisza közelsége pedig a halászatnak kedvezett.

A környék helyneveinek tanúsága szerint honfoglaló őseink a Tisza síkságán és a Sajó medencéjében telepedtek meg először. Erre utalnak a törzsnevekből kialakult helynevek (pl. Tiszatarján, Nyékládháza), illetve a környező, honfoglalás kori lelőhelyek (Ároktó-Dongóhalom, Tiszakeszi-Szódadomb, Mezőkeresztes, Sály, Tiszaszederkény, Szakáld, Miskolc-Repülőtér stb.²).

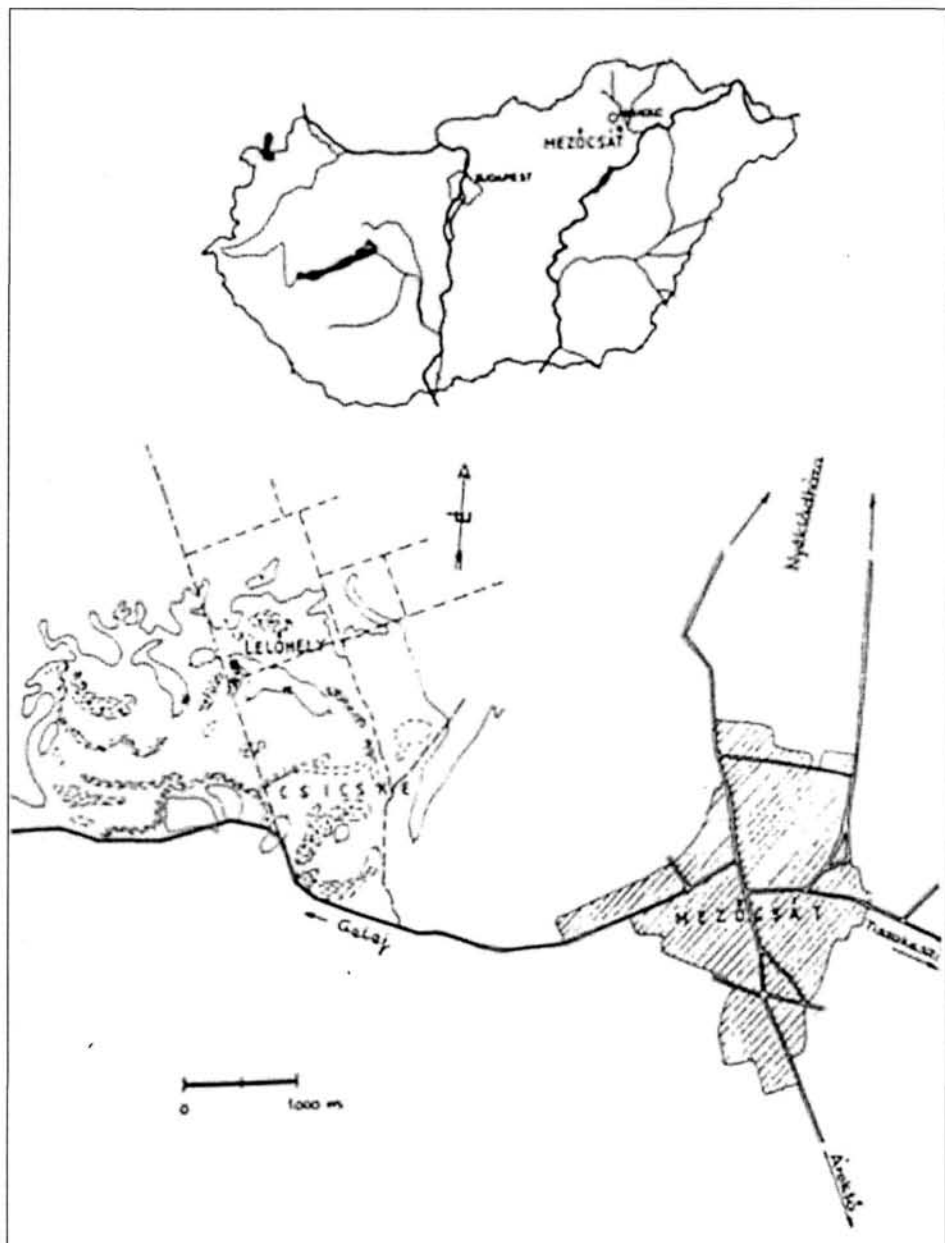
---

1 Az ásátási anyag rendelkezésemre bocsátásáért és a feldolgozásban való közreműködésért dr. Wolf Máriának, a Magyar Nemzeti Múzeum főmuzeológusának tartozom köszönettel. A tárgy- és sírrajzokért Sáfrány Andrásné és Czifrák Lászlót illeti köszönet.

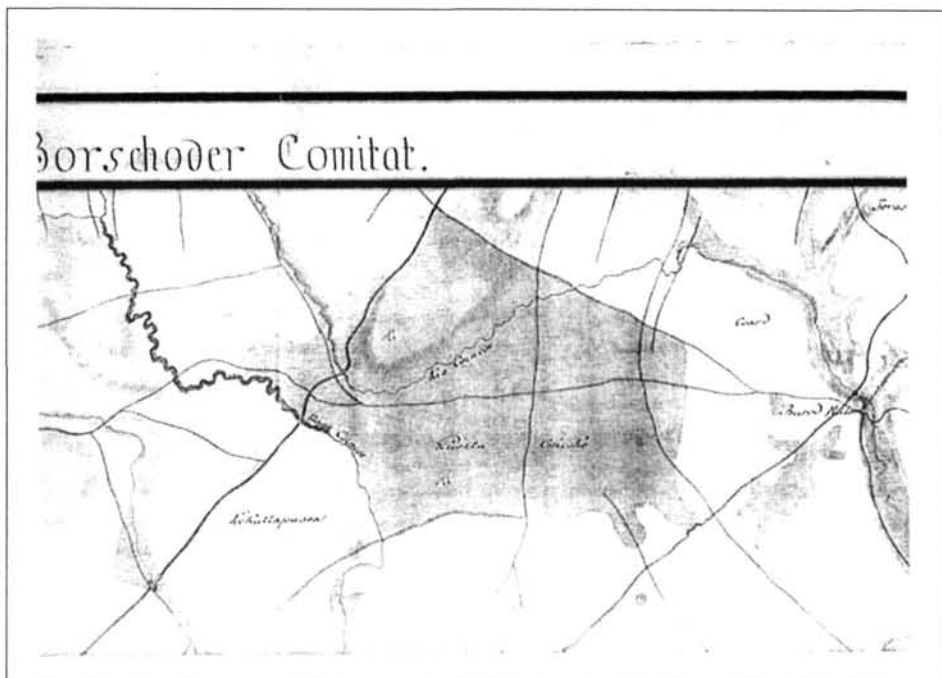
2 Révész L., 1992. 95.

1. ábra. Összesítő rajz. A kőtemplom alapozási árka, és a templom körüli temető sírjainak elhelyezkedése

2. ábra. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése

3. ábra. Pusztacsicske az első katonai felmérésben

A megye első központja a borsodi földvár volt. A legújabb ásatási eredmények szerint ez a terület a 10. században már lakott, nyíltszíni település volt, az ispáni vár pedig a 11. században épült.³ Borsod vármegye kezdettől fogva marchia, azaz határvármegye volt, északi határa egybeesett az országgal. A lelőhely területe az egykori Borsod vármegye délkeleti részéhez, a Mezőcsáti járáshoz tartozott, egyházigazgatási szempontból pedig az egri érsekség borsodi főesperességének fennhatósága alá.⁴

A királyi, királynői és hercegi birtokok főként Borsod megye délnyugati részén, a Bükk alján és a Sajó–Bódva összefolyásának vidékén helyezkedtek el, a kisnemesi falvak a várirtokok csoportosulásánál, a Borsodi vár környékén illetve a Tisza síkságon alakultak ki.⁵

A tatárjárás ezen utóbbi területen okozott a legnagyobb pusztasodást, az alföldi részen a települések majdnem 50%-os pusztulása feltételezhető.⁶

³ Wolf M., 2001. 193.

⁴ Kristó Gy., szerint az egykori Borsod vármegye területének déli határa eredetileg a Bükkaljánál húzódtott, azaz nem terjedt ki egészen a Tiszáig (Kristó Gy., 1988. 397). Györffy Gy. szerint azonban a megye magában foglalta a Sajó alsó vízvidékét, a Bükk hegységet, illetve az alatta elterülő síkságot, egészen a Tiszáig (Györffy Gy., 1987. 735.). Ez a Tisza menti és bükkaljai terület Kristó Gy. szerint kezdettől fogva Újvár megye része lehetett, amely később, a borsodi vármegye terjeszkedése következtében került az utóbbi fennhatósága alá (Kristó Gy., 1988. 397.). Mezőcsát-Csicske dülöl ebbe, a kezdetben talán Újvárhoz tartozó részbe esik. Újvár az Abák szállásterülete volt, s eredetileg egy tömböt alkotott a mai Heves megyével, amit később szakított két részre a borsodi várterület expanziója (Kristó Gy., 1988. 399.). Kristó Gy. és Györffy Gy. az Órsúr nemet tartja a terület ősfoglalójának (Kristó Gy., 1988. 399., Györffy Gy. 1987. 737.).

⁵ Györffy Gy., 1987. 742.

⁶ Györffy Gy., 1987. 743.

A település

Csicske nevű településről, illetve a templomáról konkrét okleveles adataink nem maradtak fenn. A forrásokban 1455-ben „Checthe” szerepel, 1474-ben pedig „Chythke predium”-ot említenek.⁷ Csánki a Bikki, Zsujtai⁸ majd Tornaljai⁹ családot nevezi meg birtokosaként. 1864-ben a csáti határ részeinél megemlíti Csicskét, mely „régí telep, omladékokat fedez.”¹⁰

Az első katonai felmérés is pusztaként ábrázolja a területet, középkori neve azonban megmaradt, a térképen jelzett rész pedig feltehetően az egykori településhatárokat őrzi (3. ábra).

A lelőhelyen feltárt, középkori leletanyagot tartalmazó gödrök utalnak az egykori telep meglétére. A gödrök a templomtól északra mintegy 130 m-re kerültek elő.

1. gödör (4. ábra)

A gödör hossz tengelye nagyjából K–Ny irányú, hossza 10 m, legnagyobb szélessége 5 m. Lefelé lépcsőzetesen szűkül, legnagyobb mélysége 1,7 m. Betöltéséből nagy mennyiségű őskori kerámián kívül valószínűleg másodlagosan belekerült, Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő, melyek között több cserépbogrács töredéke is napvilágot látott. Az első gödörből, illetve szórványként előkerült, lekerekített élű bográcsperemeket a 11–14. századra keltezhetjük¹¹ (5. ábra 3–5.). A gödörből szintén másodlagos helyzetből előkerült, bekarcolt hullámvonalas díszítésű edénydarab a 10–11. század keltezhető¹² (5. ábra 2.).

2. gödör (4. ábra)

A gödör a II. szelvény DNy-i részén látott napvilágot. Kissé ovális alakú, átmérője 1,5 m, mélysége 1 m. Az objektum keleti oldalán egy kisebb padka található. A gödör mélyítése folyamán az ásatók több nagyobb kőhalmot találtak. A gödör betöltéséből szürke, többnyire szemcsés homokkal soványított, díszítetlen vagy bekarcolt, az edény oldalán körbefutó csigavonallal díszített fazekak perem- és oldaltöredékei kerültek elő (5. ábra 6–8.). A kézi korongon készült, sűrűbb, többnyire szabálytalan közökkel bekarcolt csigavonallal díszített edényeket a 10–11. századra keltezhetjük¹³ (5. ábra 6–8.), a 12–13. századra pedig a széles közökkel bekarcolt díszítés jellemző, az edény vállán széles bevágásokkal vagy hullámvonallal.¹⁴

3. gödör (4. ábra)

A 3. gödör az 1. gödörtől északra került elő. Az ovális, nagyméretű (3x1,5 m), megközelítőleg 1 m mély gödör oldalán körben, szabályos sorban és több sorban igen sok, kisebb-nagyobb karólyuk került elő. Az objektum déli oldalfala alá kisebb fülkét vájtak, keleti oldalán valamivel magasabb a gödör alja, mint a nyugatin.

⁷ Csánki D., 1890. 171.

⁸ „Bikki cs. Úgy látszik az egy eredetű Zsujtaiakkal együtt Bik, Hejőtő, Csitke(?) és Csát helységekben voltak földesurak.” (Csánki 1890. 184.)

⁹ „Tornaljai cs. 1474-ben Csáton s Csitke és Burok pusztákon új-adományként” (Csánki 1890. 193.)

¹⁰ Pesty F., 1988. 197.

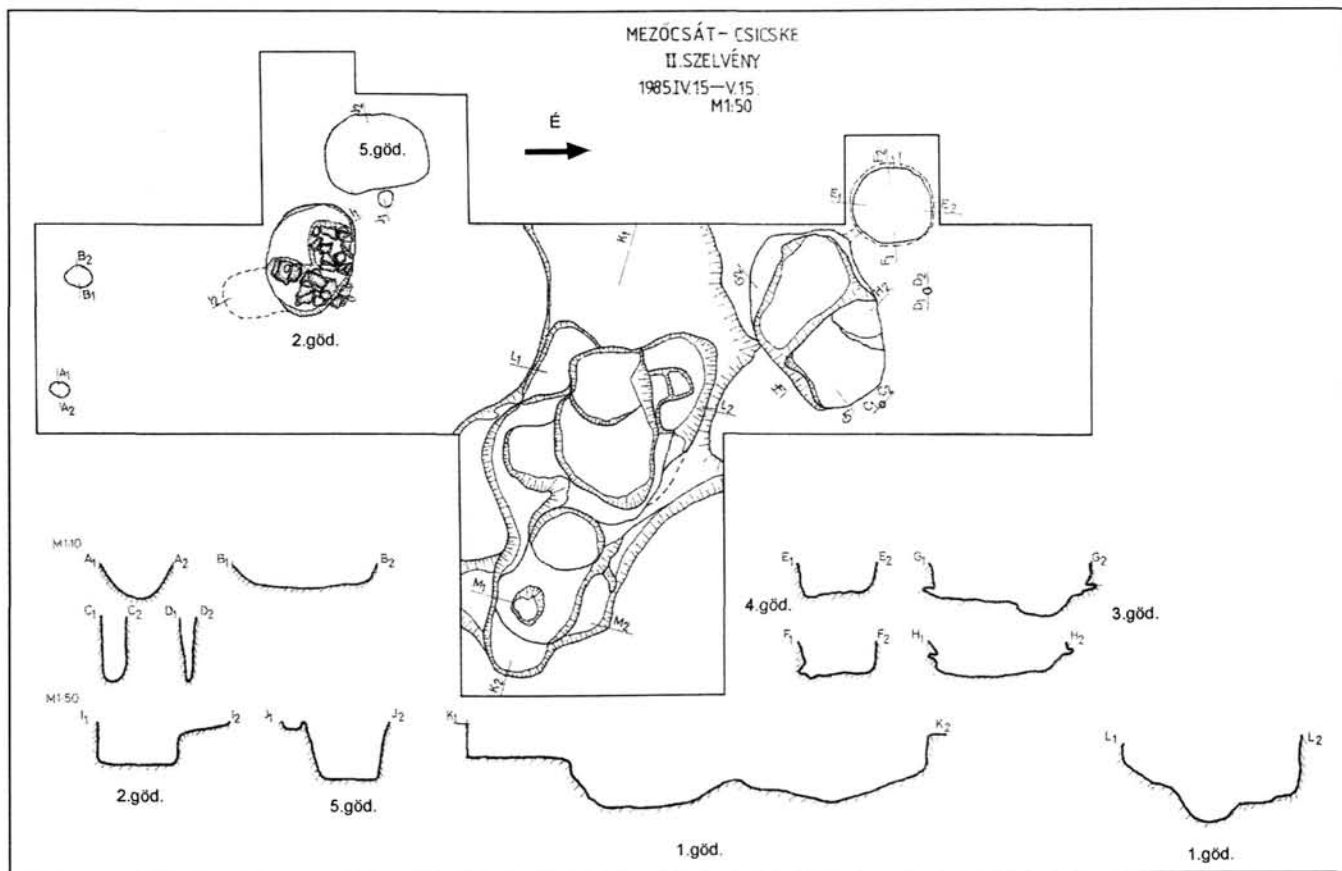
¹¹ Takács M., 1993. 447–479., Szőke B., 1955. 89–90.

¹² Mesterházy K., 1983. 153., Parádi N., 1963. 223.

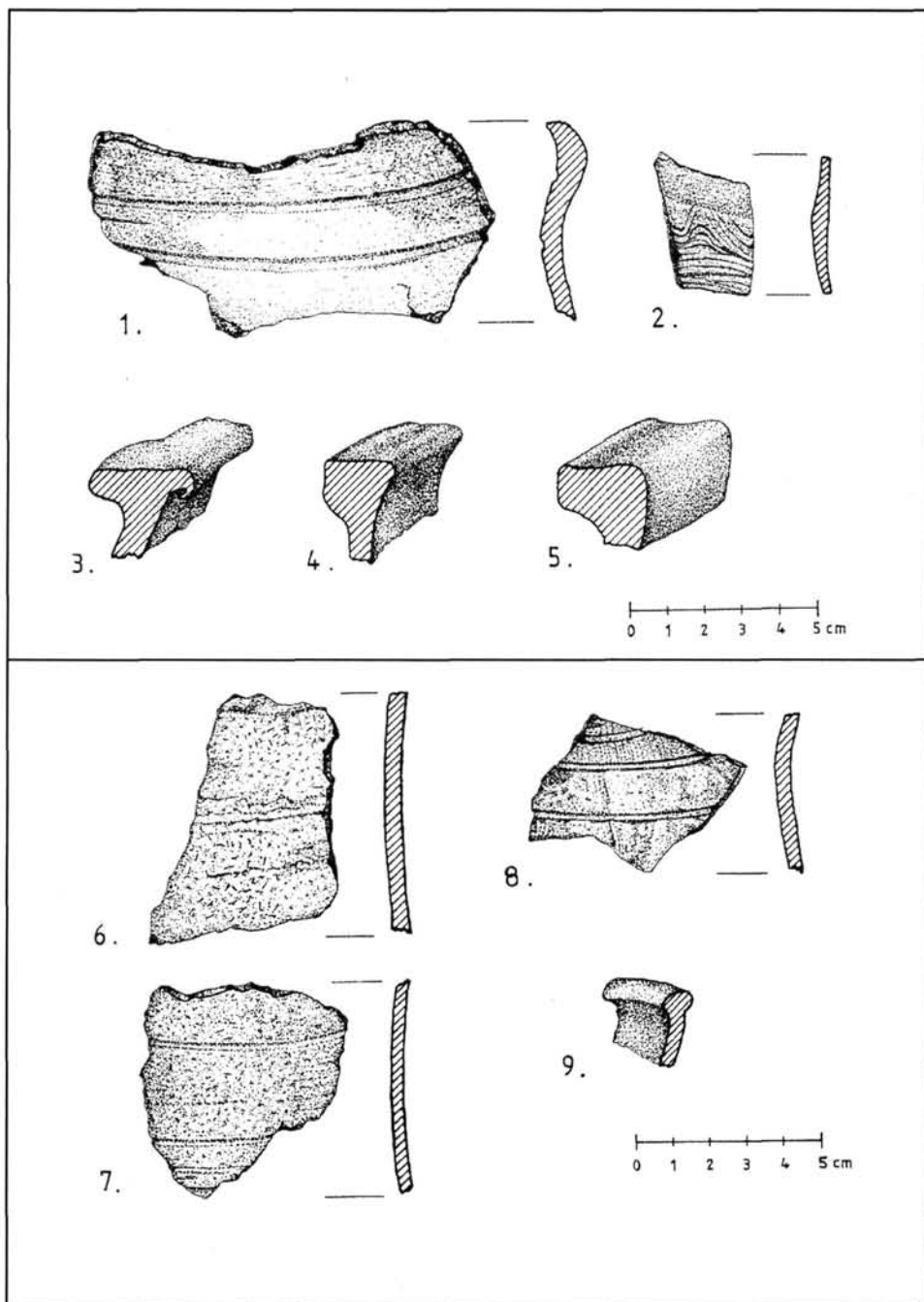
¹³ Simonyi E., 2005. 47–48.; Takács M., 1996. 150–163.; Mesterházy K., 1983. 154.

¹⁴ Simonyi E., 2005. 51.; Mesterházy K., 1983. 154.

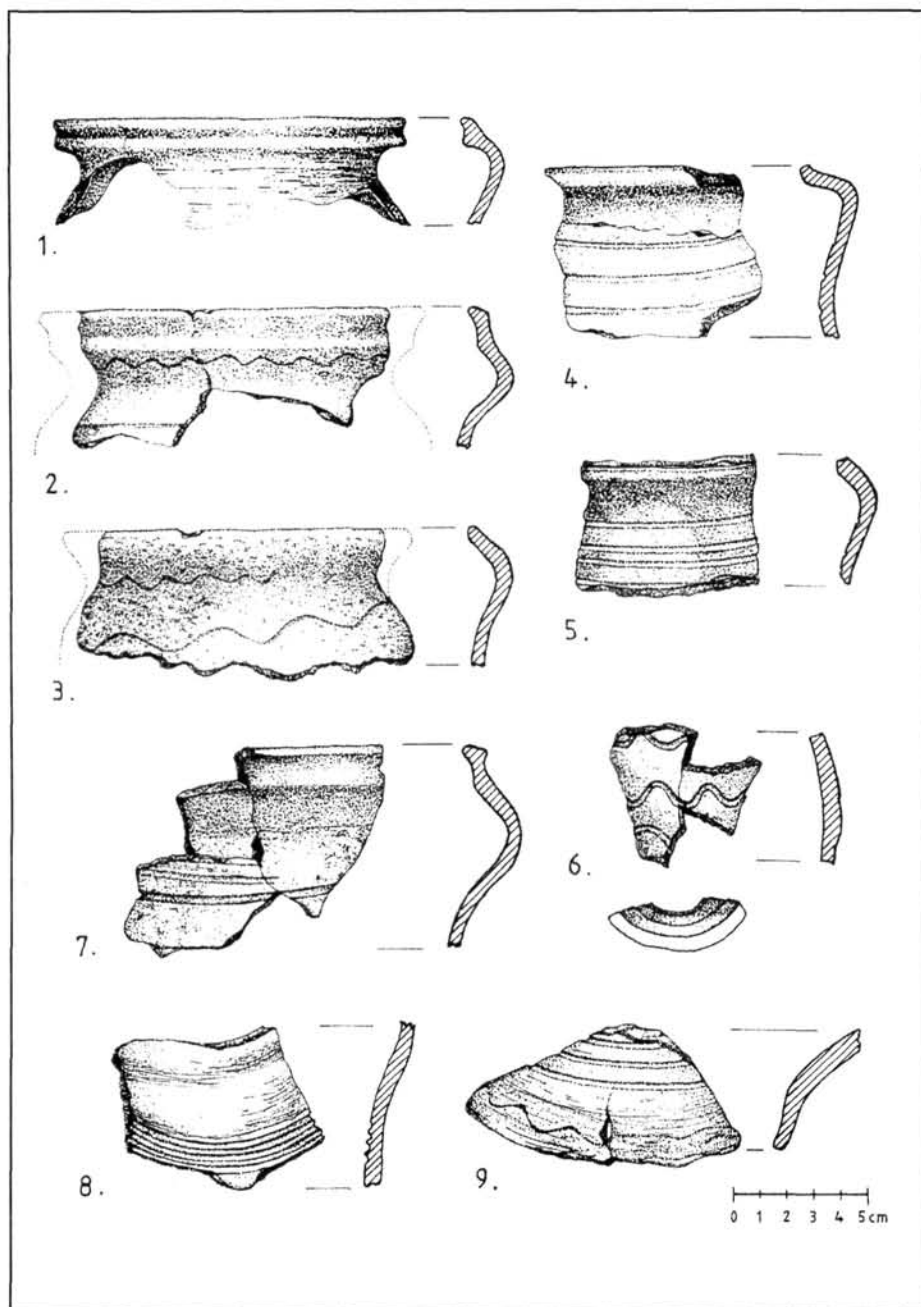

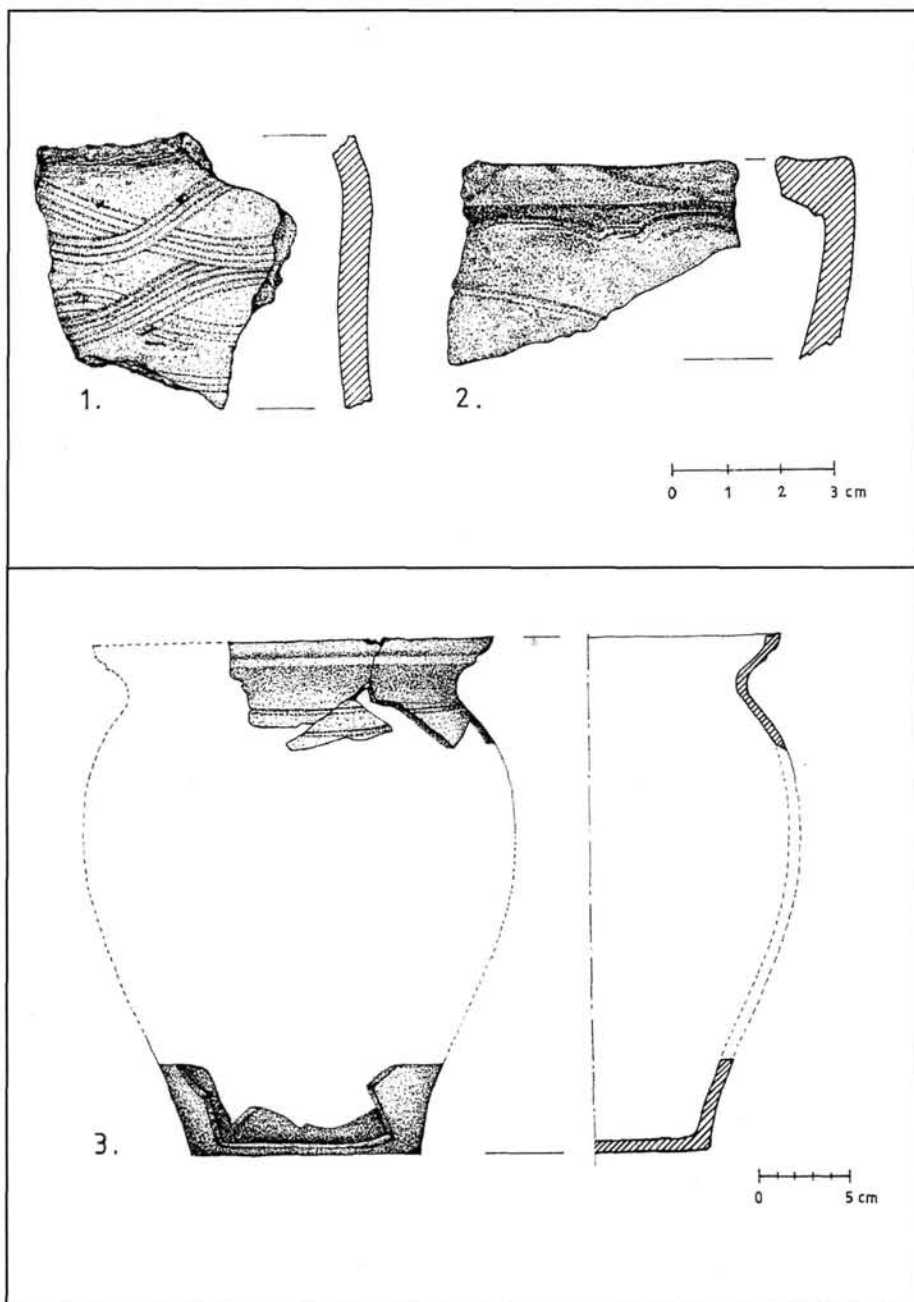
4. ábra. A lelőhelyen előkerült gödrök

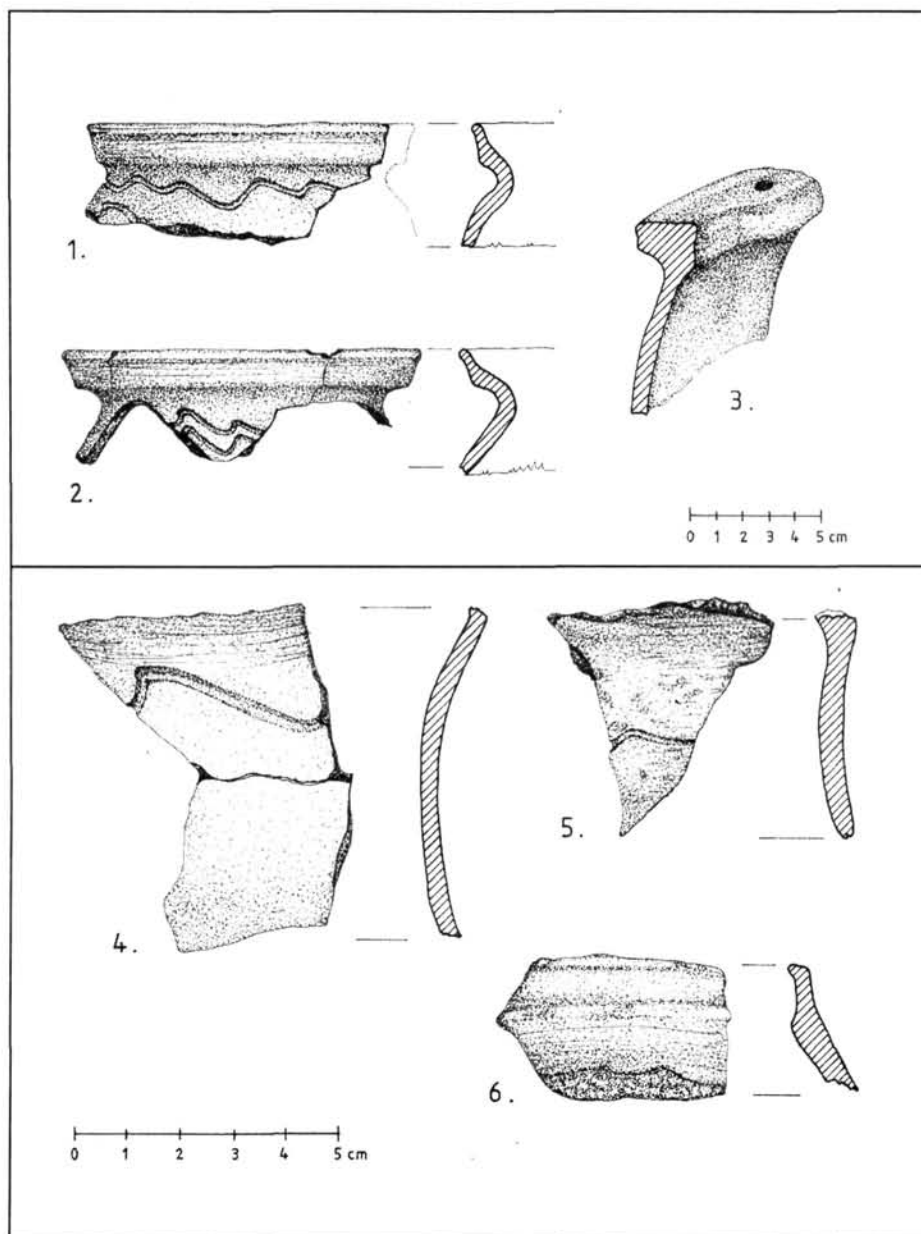
5. ábra. Az 1-2. gödör leletei

6. ábra. A 3. gödör leletei

7. ábra. Szórványként (1–2.) és a 3. gödörből (3.) előkerült leletek

8. ábra. Szórványként (1–3.) és a 4. gödörből (4–6.) előkerült leletek

A gödör nyugati felében, az aljához közel több kisebb és egy nagyobb hamufoltot találtak, s több faszénmaradvány is utalt tüzelés nyomaira. A gödör leletanyagában az előzőekhez hasonló fazékdarabokon kívül már megjelent a „budai” fehér kerámia is (fazék- és palacktöredékek [6. ábra 5, 6, 8., 7. ábra 3.]). A fehérre vagy sárgásfehérre égő agyagból készült edények a 12. század végétől jelentek meg emlékanyagunkban, a 13.

századtól pedig főleg a Kárpát-medence középső és északi vidékein működő fazekas-műhelyek használták.¹⁵ A gödörből fehérre égő agyagból készült fazékdarabokon kívül palacktöredékek is előkerültek, melyek közül az egyiket piros festékes bekarcolt vonalak díszítik (6. ábra 8.), a másikon bekarcolt, laza hullámvonalak láthatóak (6. ábra 6.). A palackokon lévő csigavonalban bekarcolt díszítés eleinte az egész testen, később csak a vállrészen volt megfigyelhető.¹⁶ A vörös festéssel díszített fehér kerámia Északkelet-Magyarországon a 13–14. század fordulóján jelenik meg.¹⁷ A gödörből előkerült, bekarcolt hullám- és csigavonallal díszített kúpos fedőtöredék legkorábban a 13. századra keltezhető, ez a tárgy típus ugyanis e századtól mutatható ki leletanyagunkban, s a lapos tippussal szemben a késő középkorban is használatos maradt.¹⁸

4. gödör (4. ábra)

A gödör a II. szelvény északnyugati részén, a 3. gödör mellett került elő. Az 1,5 m átmérőjű kerek gödör közepén több nagyobb kőből álló kőhalmazt találtak, ami alól a dokumentálás és felszedés után egy másik köréteg bontakozott ki. A gödör oldalában néhány, a 3. gödörhöz hasonló karólyuk volt, az aljában pedig három, kis átmérőjű, kerek lyuk. A gödör betöltéséből több faszénderab is előkerült. A 4. gödörből az előzőekhez hasonló, szürke, kézikorongon készült, bekarcolt hullámvonallal díszített vagy díszítetlen fazékdarabok kerültek elő (8. ábra 4–6.).

A gödrök leletanyaga alapján a temetőhöz tartozó település tehát a 11–14. század között lehetett lakott. A település életének kései időszakából maradtak ránk a 3. gödör fehér kerámiából készült palack- és fazéktöredékei. Az egykori lakosság mezőgazdasági tevékenységének bizonyítéka a szintén a 3. gödörből előkerült kovácsoltvas ösztöke¹⁹ (34. ábra), mely egyszerű formája miatt a középkoron belül pontosabb keltezésre nem ad lehetőséget.

A templom

Mezőcsát-Csicske-dülő román alaprajzi stílust mutató Árpád-kori falusi temploma impozáns méreteivel (14 m×9,5 m) hazánkban a legnagyobb, eddig ismert Árpád-kori falusi plébániatemplomaink közé sorolható (Dunaujváros, Téglás, Berettyóújfalú, Nyírbogdány, Ács, Andaháza, Balatonakali, Balatonszepezd, Bene, Borbásszállás, Hajdúhadház-Demeter, Kisdörgicse, Látrány-Rádpusztá, Nyék, Ószentiván, Örvény, Sirok-Rozsnakpusztá, Váraszó, Zalavár-Kápolna, Zánka, Zobordarázs, Szer, Alsópáhok, Ecsér, Kisgút, Szigliget).²⁰

A templom keletelt, hajója téglalap alakú, szentélye kívül félkör-, belül patkóíves (1, 9. ábra). Alapozása homokba, apró szemű sóderba rakott kisebb-nagyobb kövekből állt, felmenő falai nem maradtak meg. Az épület használhatatlanná válása után az alapozási árok köanyagát széthordták, az ásatók így csak a visszahányt törmelékét találhatták meg.

¹⁵ Holl I., 1963. 336.; Simonyi E., 2005. 51.

¹⁶ Holl I., 1963. 339–340.

¹⁷ Simonyi E., 2005. 51.

¹⁸ Parádi N., 1958. 158–160.

¹⁹ Müller R., 1982. 441–442.

²⁰ Bóna I., 1978. 145–146.

9. ábra. A kőtemplom alapozási árka, a templombelsőben talált cölöplyukak, valamint a templom északi–északkeleti oldalán talált sírok gödrei

A templomhajó külső szélessége 9,50 m, a templom teljes külső hossza 14,00 m (ebből a hajó 11 m). Az átlagosan 1 m mély alapozás szélessége mindenütt megközelítőleg 1 m, a hajó és az apszis találkozásánál ennek a duplája. A szentély külső sugara 4 m.

A templombelsőben több helyen megfigyelhető volt a fal nagyobb kövekből és habarcsból álló omladéká, mely a déli oldal- és nyugati zárófalnál szélesebben terült el, mint a délnyugati saroknál, és nagyobb kövek is voltak benne. Az alapozási árok aljából egy III. Béla (1172–1196) denár (MKU 69.) (14. ábra 7–8.), a délnyugati sarok omladékából egy III. Béla (1172–1196) rézpénz (MKU 73.) (14. ábra 1–2.), a nyugati zárófal omladékából pedig egy friesachi denár (CNA. Cj9) (14. ábra 3–4.) látott napvilágot.²¹ Az É-i fal omladékából egy kulcs, vasalásdarabok és edénytöredékek, az apszis omladékának bontásából pedig egy ezüst S végű hajkarika került elő.

A templombelsőben folytatott feltárás során az ásatók két sírt találtak (122, 124. sír). A bolygatatlan altalajban megfigyeltek számos cölöplyukat is, melyek átlagos mélysége –0,68 m, átlagos átmérőjük pedig 0,4 m. Ezek egy része közvetlenül a templom fala mellett, azt szabályosan követve helyezkedik el, három pedig a templombelső északnyugati sarkánál lévő 122. sír nyugati része körül található (9. ábra).

A kőépület bejáratát az omladék nagyobb mennyisége miatt – valamint mivel ezen a részen a templom közvetlen közelében nem kerültek elő sírok – a délnyugati oldalon feltételezhetjük.

²¹ Az érmek meghatározásáért Tóth Csabának tartozom köszönettel.

Gerevich T. a patkóíves szentélyzáródású templomokat a félköríves apszisúak egy csoportjaként tárgyalja, s Nyitra, Podolin (Podolinec, Pudlein, 13. század, Szepes m. Szlovákia) és Nádasd (Trštene, 1269. Szlovákia) alapján ezt a típust jellegzetesen késő román alaprajzi formának tartotta.²²

Nagy E. a középkori Gercse falu templomának kutatása során megfigyelte, hogy a templom eredetileg patkó alakú szentéllyel épült, ezt csak a 18. században történt átépítésekor alakították át. E szentélytípussal épült templomok keletkezésénél osztotta Gerevich fent tárgyalt nézetét. A gercsei templom 13. századra való datálását alátámasztotta továbbá magának a falunak az 1212-es első okleveles említésével is. Párhuzamként pedig Herencsény és Szentbenedek templomát hozta.²³

Valter I. az ácsi református templom első, patkóíves apszisú – szerinte valószínűleg a 12. században épült – templomának kapcsán tárgyalta ezt az alaprajzi típust, s magyarországi, felvidéki és csehországi példák alapján kimutatta, hogy ezek közül a legtöbb a Nyitra és a Vág folyók völgyében található, a 12. századra keltezettek pedig kizárólag a Nyitra völgyében helyezkednek el. Rámutatott továbbá arra, hogy ez utóbbi csoportra jellemző, hogy hajójuk majdnem négyzet alakú, melyhez szentélyük diadalív nélkül csatlakozik, bejáratuk pedig általában a nyugati oldalukon található. A patkóíves alaprajzi típus legkorábbi példányait Valter I. Csehországban találta meg. Magyarországon szórványosan mindenütt, de főleg az ország északi és az Alföld délkeleti részén – Orosháza, Gyula környékén – fordulnak elő e típus jellegzetes képviselői.²⁴

Horváth F. Csengele kapcsán egészítette ki, illetve vitte tovább a téma kutatását. Kimutatta, hogy a patkóíves alaprajzi típus már a 11. század első felében megtalálható volt Magyarországon (Zirc, Tarnaszentmária, Gellértegyháza, Pusztaszer I. periódus), s Gellértegyháza, Pusztaszer, Szőreg példái alapján egy biztosan a 11–12. századra datálható dél-magyarországi csoportot különített el. A herencsényi templom kapcsán pedig felvetette annak a lehetőségét, hogy patkóíves szentélyzáródású templomaink egy része esetleg korábbi rotundák bővítése révén jöhetett létre (Karcsa, Gerény, Kiszombor, Nyitra). A tárgyalt alaprajzi forma eredetére nézve elfogadta Nagy E. csehországi és svájci példáit, de Tarnaszentmária és Gellértegyháza templomának hármas osztása alapján felvetette az esetleges bizánci eredetet is.²⁵

Parádi N. a sarvalyi templom I. periódusát kutatva arra a megállapításra jutott, hogy a patkóíves szentélyzáródás hazai emlékeink között elsőként a 11. század közepén, a rotundáknál jelent meg, melyek többsége ilyen szentéllyel épült, majd pedig az egész román korban előfordult, immáron hosszahajós templomoknál is. A sarvalyi első templom párhuzamaként Balatonakali-Ságpusztza, Zirc és Kéttoronnyúlak templomát említette.²⁶

Tari Edit Cegléd környékén, Újszilvás-Gólyajáráson tárt fel egy kívül félkör-, belül patkóíves szentélyzáródású, négyzet alakú hajóval épült templomot, melynek külső hossza 11,6 m (a hajó ebből 6,4 m), szélessége 7,3 m, a hajóbelső hossza 5 m, szélessége 4,8 m.²⁷ Valter I. ezen kívül Boncodföldre (13. század közepe), Királyhida/Bruckneudorf (13. század Ausztria), Hegyhátszentjakab (13. század közepe), Kisbucsa (13. század közepe),

²² Gerevich T., 1938. 31.

²³ Nagy E., 1958. 546–560.

²⁴ Valter I., 1963. 284., 286–288.

²⁵ Horváth F., 1976–77/1. 118–120.

²⁶ Holl–Parádi 1982. 22.

²⁷ Tari E., 1995. 55–59.

Csába/Stoob (korai 13. század Ausztria) patkóíves szentélyzáródású templomát említtete,²⁸ Kárpáti G. pedig az 1225-ben épített pécs-jakabhegyi pálos kolostor templomát.²⁹

Ezekon kívül Pusztazámor-Temető,³⁰ Kamut-dűlő, Molnár-tanya,³¹ Murvahely, Faluhely I.,³² Kéttornyúlak,³³ Apácatorna,³⁴ Nagykovácsi, Pusztatemplom,³⁵ Felsődörgicse-templomrom,³⁶ Felsőörs, r. k. templom,³⁷ Esztergom, Szt. Lőrinc-templom³⁸ lelőhelyeken azonosítottak patkóíves szentélyű Árpád-kori falusi plébániatemplomokat.

Kívül félköríves, belül patkó alakú szentéllyel épített templomot tárt fel Hajdúhadház-Demeteren Mesterházy K., melynek teljes külső hossza 15,5 m, teljes külső szélessége pedig 7,9 m volt.³⁹ További párhuzam a tarnaszentmáriai 11. század első felére keltezett belül patkó alakú templom.⁴⁰

Lelőhelyünk közelében, szintén Borsod-Abaúj-Zemplén megyében legutóbb Simonyi Erika tárt fel egy félköríves szentélyzáródású, 12. században épült plébániatemplomot.⁴¹

A mezőcsát-csicske-dűlői kőtemplom építési idejét a párhuzamai, de különösképpen az alapozási árokban talált ércek alapján a 12. század végére – 13. század elejére tehetjük.

A templomhajóban és a szentélyben található, szabályosan a falak mentén elhelyezkedő cölöplyukak kétfajta szerepet tölthettek be: vagy egy korábbi, a kőalapozású templomot megelőző, szerves anyagból készült templom falának oszlopalapjai voltak, vagy a templom építése, átépítése során használt állványzathoz tartoztak.

M. Aradi Cs. a Főnyed-Gólyásfalván feltárt temető közepén lévő „sírmentes” helyből egy nyomtalanul elpusztult fatemplomra következtet, s hivatkozással többek között a Müller R. által Zalasabar-Borjúállás szigeten feltárt boronaszervezetű fatemplomot említi, melyből csak a templom talpgerendái alá tett kövek és a római téglákból kirakott padló maradt meg.⁴²

Tari E. a tápiógyörke-ilike-parti lelőhelyen feltárt templom első periódusát képező, a 11–12. században már álló, boronaszervezetű, egyenes szentélyzáródású fatemplom kapcsán foglalkozik a fatemplomok kérdésével.⁴³

Szombathelyen egy egyenes szentélyzáródású, faszervezetű templom cölöplyukait figyelték meg a régészek, melyek pontosan a későbbi templom falai alatt helyezkedtek

28 *Valter I.*, 1985. 89., 90., 133–134., 154., 247.

29 *Kárpáti G.*, 1981. 77.

30 MRT 7. 24/7.

31 MRT 10/1. 6/27.

32 MRT 10/1. 10/25.

33 MRT 4. 38/1.

34 MRT 3. 4/3.

35 MRT 7. 23/12.

36 MRT 2. 18/2.

37 MRT 2. 19/2.

38 MRT 5. 8/3j.

39 *Mesterházy K.*, 1968. 145–147.

40 *Kozák K.*, 1966. 47–64.

41 *Simonyi E.*, 2004. 164–167.

42 *M. Aradi Cs.*, 1998. 113.

43 *Tari E.*, 1995. 107–113. Az Árpád-kori világi faépületekről írt dolgozatában a régészeti és okleveles adatok összegyűjtésével és feldolgozásával segíti a téma kutatását (*Tari E.*, 2001. 157–186.)

el.⁴⁴ A csicskei templomnál a cölöplyukakat a későbbi épület falai mellett találták, csak úgy mint a Zirčen feltárt, első fatemplomnál.⁴⁵

Közvetett és közvetlen írásos adatok is utalnak arra, hogy korai plébániatemplomaink jó része kevésbé időt álló, szerves anyagból épült.

Az 1092-es szabolcsi zsinat egyik határozata kimondja, hogy a harcokban tönkrement templomokat a hívők, a régiségük miatt tönkrementeket pedig a püspök építtesse újra, következésképpen ezek (főleg a régiségük miatt lepusztultak) nem lehettek túl időtálló építmények, hisz a szabolcsi zsinat csak 82 évvel volt azután, hogy István elrendelte, hogy minden 10 falu építsen egy-egy – valószínűleg fa – templomot.

Szt. Altmann passauai püspök (1065–1091) élettörténetének 17. fejezetében szerepel, hogy a püspök vizitációjakor Passautól a magyar határig kizárólag fatemplomokat látott, melyekből három régészetiileg is megfoghatóan bizonyult. Ezek mind a 9–11. századra datálhatóak, egyhajósak, félkör- vagy egyenes szentélyzáródással. Cölöpszerkezetűek lehettek, a cölöpök közét sövényvel fonták be, majd pedig betapasztották. A később a helyükre épített kőtemplomok pedig kivétel nélkül egyhajósak és egyenes szentélyzáródásúak voltak. Egy 12. századi fatemplom nyomaira bukkantak az eisenstadti székesegyház ásatásánál is, melyet szintén egyenes záródású kőtemplom követett.⁴⁶

Valószínűnek tartjuk tehát, hogy itt az egykori fatemplom nyomaira bukkantunk, s Zirchez hasonlóan itt is a korábbi favázú templom köré építették fel a kőtemplomot. Ezt bizonyítja a megbolygatott 116. sír is,⁴⁷ melyet nagy valószínűséggel az első templomhoz igazítva ástak meg, és amelyet a kőtemplom építésekor megbolygattak ugyan, de nem pusztítottak el (9, 26, 27. ábra). Erre a sírra az alábbiakban még visszatérünk.

A korábbi, kőtemplomot megelőző fatemplomra utal az is, hogy az említett cölöplyukokban sehol sem találtak építési törmeléket, azaz nem valószínű, hogy ezek esetleges építési állványzatot tartó, földbe mélyített cölöpök nyomai volnának.⁴⁸

A templom északnyugati részén, a 122. sír körül talált cölöplyukak a fatemplom nyugati karzatának egyik oldali tartóoszlopainak nyomai is lehetnek.

44 Kiss-Tóth 1993. 185–188. A szombathelyi első templom szélessége 10 m lehetett, és a 11. század első kétharmadában használhatták.

45 Koppány T., 1972. 139–141. Ebben az esetben a félköríves szentélyű fatemplom falainak 35 cm átmérőjű fagerendái egymástól kb. 170 cm-re helyezkedtek el, agyaggal és törtkövel bélelt, átlagosan 100 cm átmérőjű és mélységű gödrökben, kivéve a templom szentélyénél, ahol egy 110x150 cm nagyságú törtköves alapozási árokban voltak. A D-i fal mellett hat darab ilyen cölöplyuk volt, egymástól 1,75 m távolságra. A két oldalfal mellett elhelyezkedő cölöpsor 6,9 m távolságra van egymástól. A cölöpalapokat a kőtemplom falainál mélyebben alapozták. Kralovánszky rekonstrukciója szerint a gerendákat fonott sövényfalak kötötték össze, melyeket sárga murvával kevert meszes habarccsal vakoltak be, falvastagságát pedig 40–100 cm közé teszi. Ezt az államalapítás körüli évtizedekre datált templomot később elbontották, helyére kőtemplomot építettek, méghozzá a fatemplom falaival párhuzamosan, attól kifelé mintegy 150 cm-re. E második, 22 m hosszú és 11 m széles templom 10 láb sugarú szentélye patkó alakú, és DK-i csúcsa fedí a korábbi fatemplom egyik cölöpnék betemetett helyét. Koppány T. ezt a kőtemplomot jellegzetesen 11. századnak tartja.

46 Valtér I., 1985. 17–18.

47 116. sír: A sír mélysége 83 cm, a csontváz mérhető hossza 130 cm, tájolása Ny–K 285°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, melyet valószínűleg az apszis alapozási árkának ásásakor bolygattak meg oly módon, hogy a koponyát a jobb vállra helyezték. Jobb alkarja a medencére hajlik, bal karja a test mellett kinyújtva. Sírgödre téglalap alakú. Melléklete nem volt.

48 Csengele templomában sikerült Horváth Ferencnek megfigyelni két darab, egy 10 cm és egy 7 cm átmérőjű cölöplyukat, melyek a szerző szerint az épület újjáépítése alkalmával használt állványzat nyomai. (Horváth, F., 1976–77/1. 91–126.) Kérdés azonban, hogy a korszak építési gyakorlatában az állványzatot valóban beásták-e a talajba. Mint ismeretes, ma ez nem szokás.

A fatemplom építési idejét legkorábban a 11. század elejére (Szent István-i rendelet) tehetjük, ezt a keltezést alátámasztják a fentebb említett párhuzamok is. A későbbiekben a templom körüli temető leleteinek segítségével megkíséreljük a fatemplom pontosabb datálását is.

A temető

A templom körüli temető sírjainak relatív és abszolút keltezéséhez meg kell vizsgálnunk a belőlük előkerült leleteket, a temetkezések egymáshoz viszonyított elhelyezkedését, valamint helyzetüket a templomhoz képest.

Sírleletek (10–13. ábra)

Mezőcsát-Csicske-dűlőn 13 sírban, azaz a sírok 10 százalékában találtak leleteket, melyek az Árpád-kori templom körül temetőkre jellemzőek (s-végű hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök stb.).

S végű hajkarikák

Lelőhelyünkön, a temető 6 sírjában összesen 5 db ezüsből (28. sír [10. ábra], 52. sír, 2 db sodrott [10. ábra], 105. sír [12. ábra], 106. sír [12. ábra]) és 4 db bronzból (111. [2 db] [12. ábra] és 114. sír [2 db] [13. ábra]) készült S végű hajkarika került elő, valamint szórványként még egy ezüst példány. A hajkarikával eltemetettek kivétel nélkül nők voltak, becsült életkoruk 19 és 69 év között mozog.

A kutatás jelenlegi állása szerint a kezdetben általában bronzhuzalból készült, kerek átmetszetű, kb. 20 mm átmérőjű S végű hajkarikák a 10. század második felében jelentek meg hazánk területén.⁴⁹

A 11. század első felének női viseletére jellemzőek az ezüsből készült, kisebb méretű, de még mindig kerek átmetszetű, mérsékelten szélesre kalapált, díszítetlen S végű darabok,⁵⁰ míg a század második felében megjelenik az ún. nyirtai típus, azaz az ezüsből készült, vastag, kerek átmetszetű hajkarika, igen szélesre kalapált S véggel. Ezzel a típussal azonos időben jelent meg a vastag vagy vékony, kerek vagy szögletes átmetszetű, hosszában bordázott S végű, aranyból vagy ezüsből készült változat is.⁵¹

A meglehetősen ritka, csavart huzalú, egyszerű S végű típust a 11–12. századra keltezhető, míg a legkésőbbi típust az aránylag vékony bronz-, ezüst-, ritkán vashuzalból készült, nagyméretű, 40–60 mm átmérőjű S végű hajkarika képviseli, melynek néha két szálból sodrott változata is előfordul.⁵²

A keskeny bronzdrótból készült, egyszerű S végű hajkarika a 10. század második felétől egészen a 13. századig használatban volt.⁵³

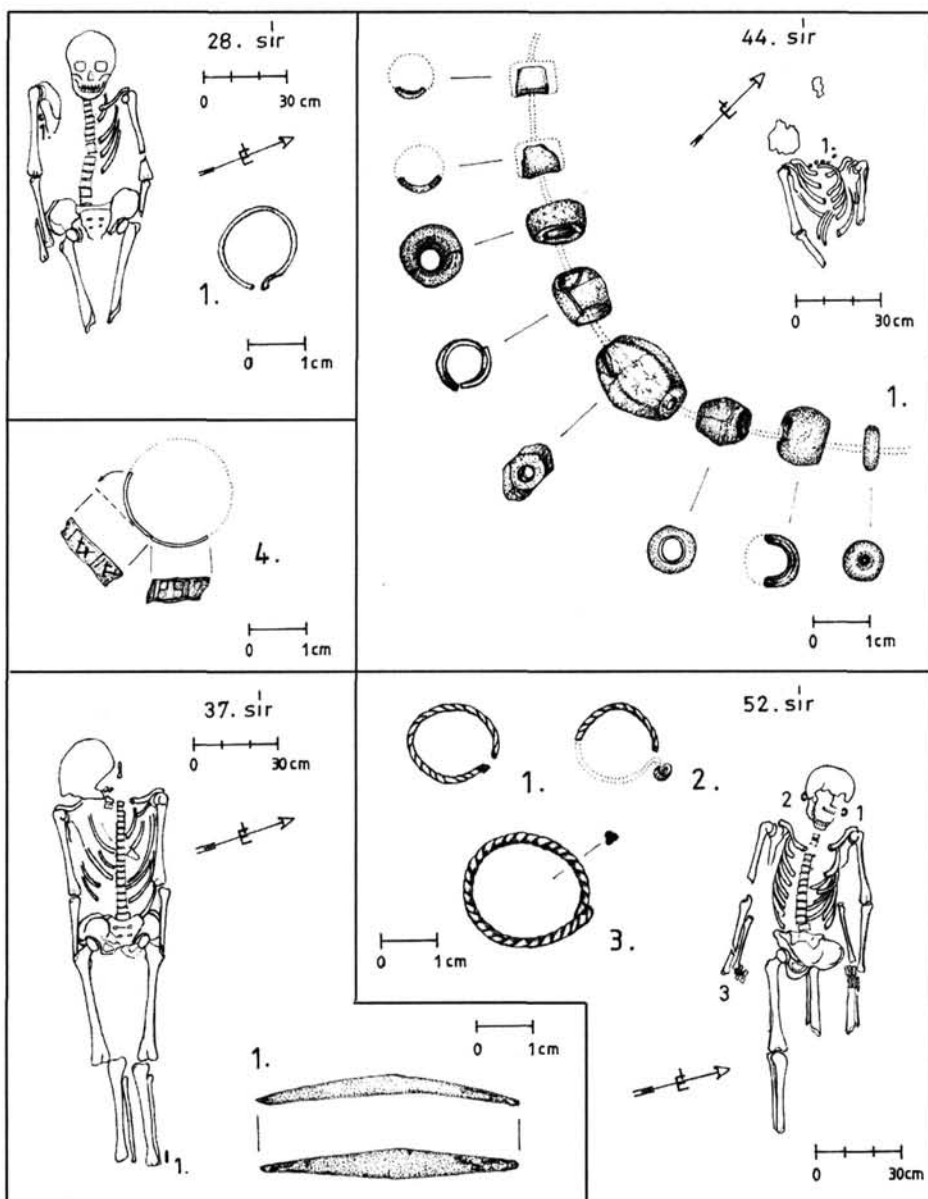
49 *Szöke B.*, 1962. 86–89., *Mesterházy K.*, 1962–64. 103–104., *Török Gy.*, 1954. 102., *Kralovánszky A.*, 1956. 212., 1957. 183.

50 *Török Gy.*, 1954. 102., *Szöke B.*, 1962. 86–89.

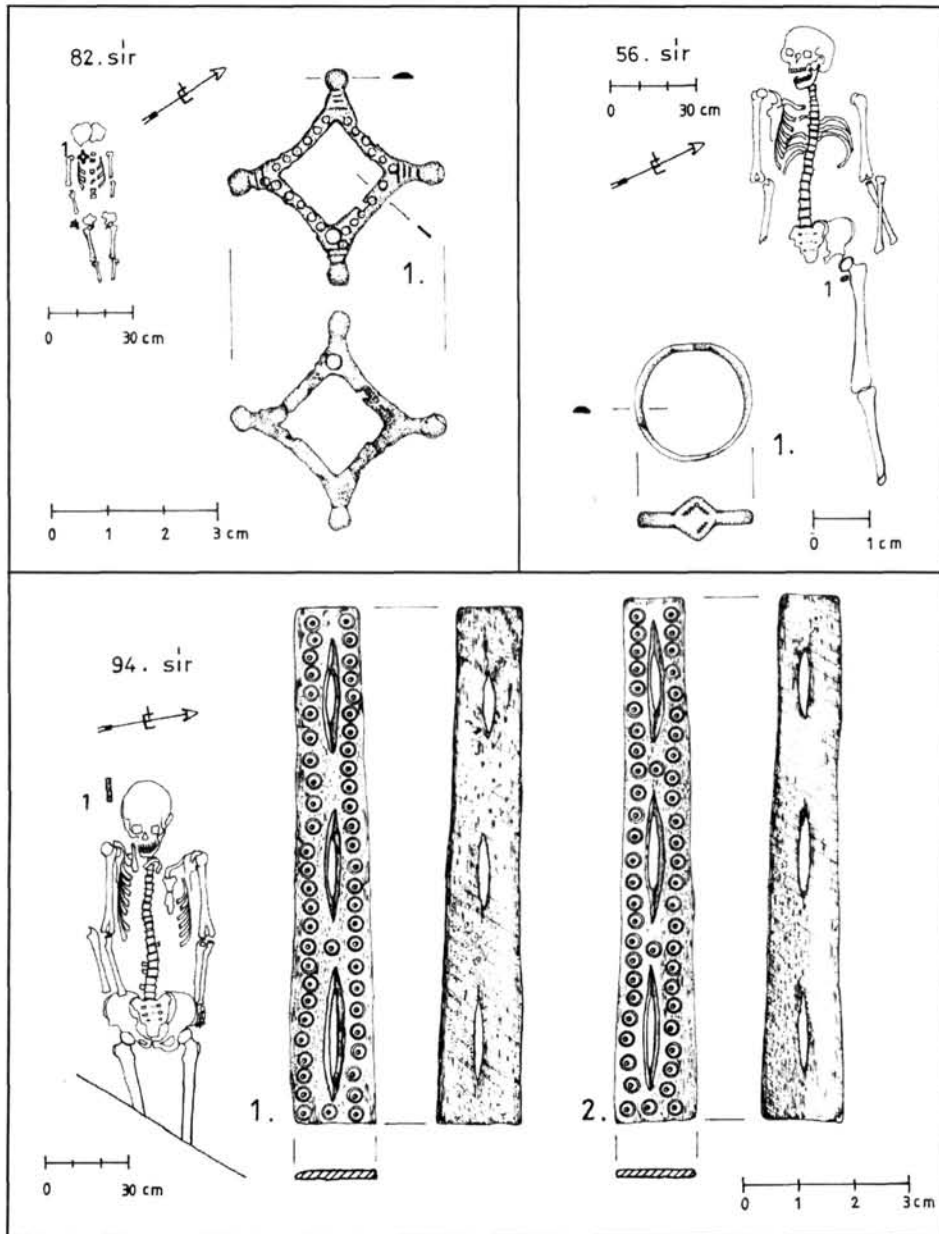
51 *Szöke B.*, 1962. 86–89., *Szöke-Vándor* 1987. 51.

52 *Szöke B.*, 1962. 86–89.

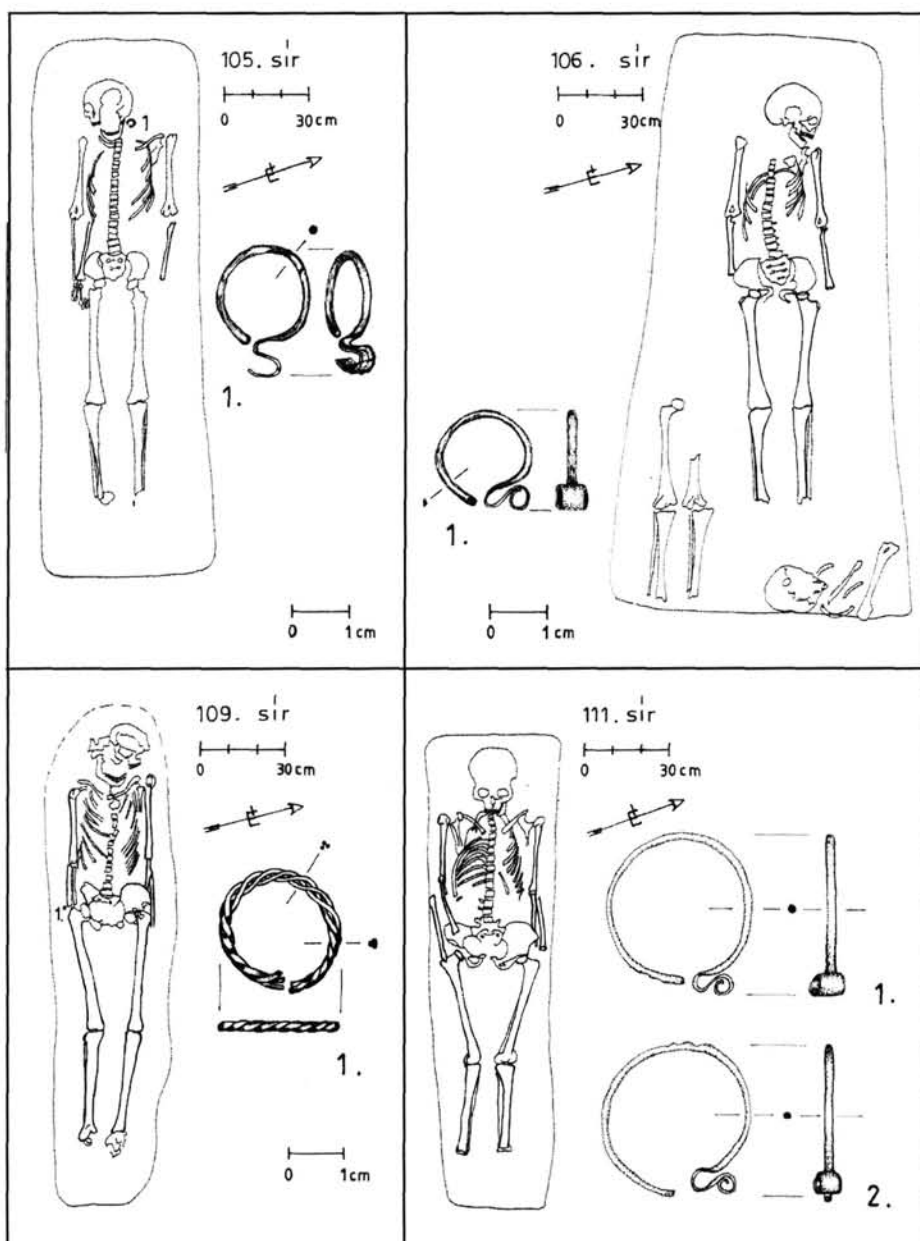
53 *Bóna I.*, 1978. 138.

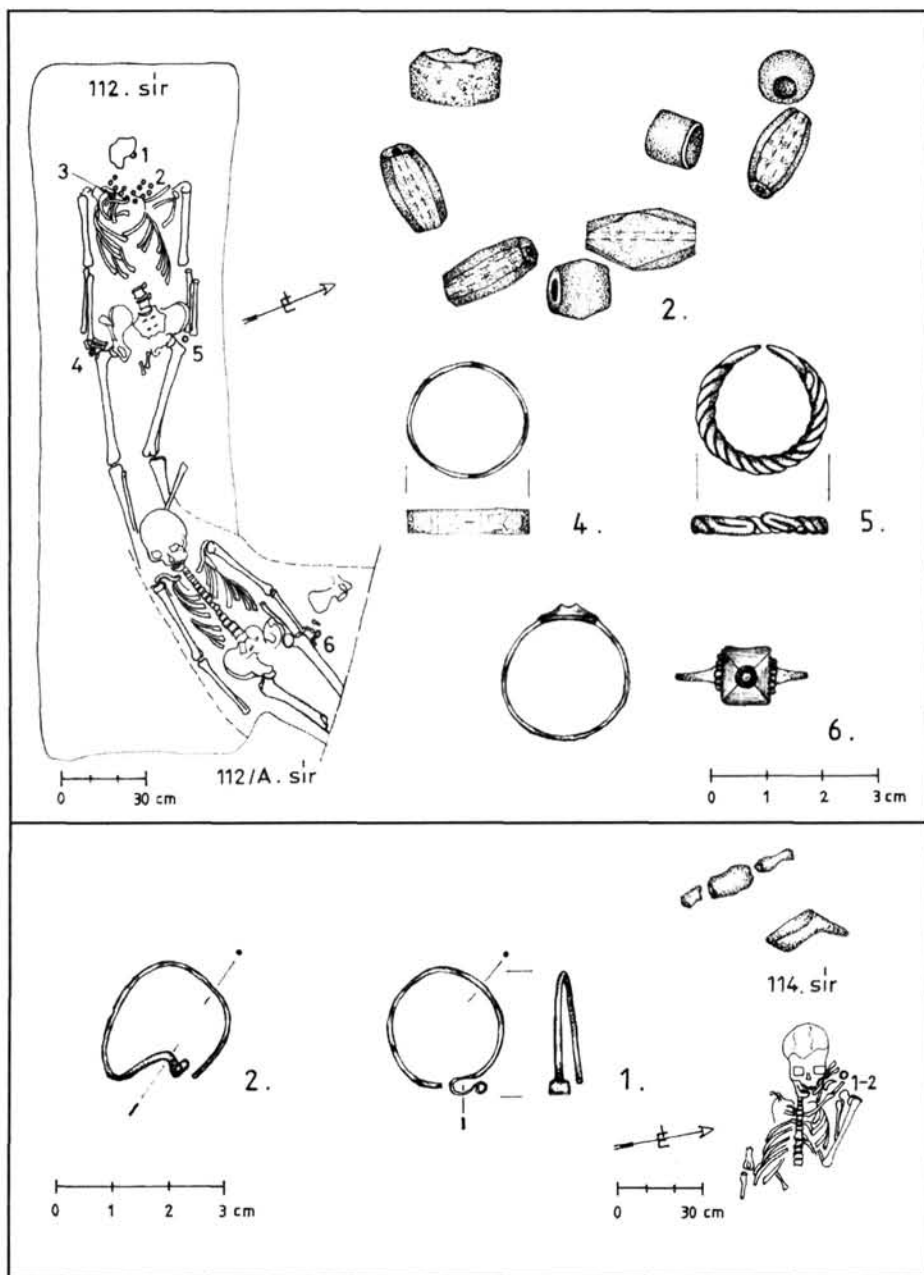
10. ábra. A 28., 37., 44. és 52. sírből előkerült leletek

11. ábra. Az 56., 82. és 94. sírből előkerült leletek

12. ábra. A 105., 106., 109. és 111. sírből előkerült leletek

13. ábra. A 112., 112/a és 114. sírből előkerült leletek

Gyűrűk

A gyűrűknek négy típusával találkozhatunk temetőnkben. A 112. sírban a jobb kéznél egy ún. rovásírásos, a balnál pedig egy három szálból fonott, nyitott gyűrű került elő (13. ábra). A 112/a sírban, a csontváz bal kezén egy rombusz alakú fejfel készített (13. ábra), az 56. sír bal combcsontjának végénél pedig egy négyszögletes fejű gyűrű került elő (11. ábra). Ezekon kívül szórványként napvilágot látott még egy rovásírásos gyűrű (10. ábra 4.).

A 2–3 szálból fonott, hazánkban általában ezüstből készült gyűrűk a Kárpát-medencében a 11. századra jellemzőek,⁵⁴ a század végén már kimentek a divatból.⁵⁵

A Kárpát-medencében eddig előkerült, több mint 30 darab rovásírásos gyűrű többsége ezüstből készült.⁵⁶ Két típusát különbözteti meg a hazai kutatás, aszerint, hogy a jelek keretekben, vagy keretek nélkül találhatóak az adott darabon.⁵⁷ Ez a tárgytypus minden esetben nők vagy leánygyermekek sírjaiból került elő, s nagyrészt a 11. század utolsó harmadára keltezhető.⁵⁸

A 112/a sírban talált, egykor üvegpasztaberakásos tetraéderes középéresszel ellátott pántgyűrű (13. ábra 6.) párhuzamát a főnyed-gólyásfai Árpád-kori temetőben találta meg M. Aradi Cs.⁵⁹ Szerinte ezek a gyűrűk formailag a nemesebb anyagból készült darabokat próbálták meg utánozni.⁶⁰

Ilyenek a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuzeum által rendezett „Das Reich der Salier 1024–1125” című kiállítás két aranyból készült, rubinnal díszített darabjai, melyeket Hasselt központjában találtak. Ez a gyűrűtypus Európában a 11. század elején jelent meg, s még a 13. században is használták. Legkorábbi párhuzamaikat Durhamból (Anglia, 11. század eleje), Trierből (Németo., 11. század második harmada), Lark Hillből (Anglia, 1173/74), Misvaerből (Norvégia, 12. század), Soröböl (Dánia, 12–13. század) ismerjük. A fentebb felsorolt ékszerek nagy része püspökök viseletéhez tartozott, azonban Lengyelország területén és Németország keleti részén talált településekről és női sírokból is ismertek analógiák.⁶¹

Az 56. sír négyzetesen kiszélesedő fejű, rombusz alakú beütögetett mintával díszített, ezüstözött bronzfejes gyűrűjének (11. ábra) közelebbi párhuzamát egyelőre nem ismerjük. Egy szintén kiszélesedő fejű, ezüst pántgyűrűt talált M. Aradi Cs. A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temetőben.⁶²

Gyöngyök

Különböző alakú és méretű fluoritgyöngyöket találtak a 44. (10. ábra) és 112. sírokban (13. ábra), melyek egykor nyakláncként összefűzve az itt eltemetett fiatalok (valószínűleg leányok) nyakát díszítette.

A fluoritgyöngyök már a 10–11. század fordulóján kimutathatóak a hazai emlékanyagban (pl. Sárbogárd-Tringer tanya 87. sír, Érsekújvár 31. sír (Nové Zámky,

54 *Szöke B.*, 1962. 97.

55 *Szöke-Vándor* 1987., 74.

56 *Szöke-Vándor* 1987. 70–72.

57 *Szöke-Vándor* 1987. 72.

58 *Szöke-Vándor* 1987. 73.

59 *M. Aradi Cs.*, 1998. 117.

60 *M. Aradi Cs.*, 1998. 117.

61 *Salier* 1992. 26. tétel.

62 „A templom, illetve az azt körülvevő temető a X–XI. században felhagyott településnyomok fölé épült”, a falu a 13. században pusztulhatott el. (*M. Aradi* 1998. 117., 132.)

Szlovákia), Székesfehérvár-Maroshegy 5, 7, 9. sír),⁶³ majd a 11. század második felében, utolsó negyedében hirtelen megnő használatuk (pl. Halimba, Pusztaszentlászló),⁶⁴ s még a 12. században is divatban maradnak.⁶⁵ A korábbi állásponttal szemben⁶⁶ ez az ékszer-típus nem jelölt társadalmi rangot vagy gazdagságot,⁶⁷ viselőik féldrágakövek helyett viselheték ezeket a különböző színű és formájú gyöngyöket.⁶⁸

Rombusz alakú csat

A 82. sírban, egy gyermek csontvázának nyakánál, vállmagasságban egy ún. rombusz alakú csat került elő (11. ábra). A csat bronzlemezből készült. Szárainak külső szélei homorú ívben futnak össze a sarkokon elhelyezkedő gömb alakú résznél, a belső szélek pedig szabályos négyzetet képeznek. Díszítése a szárakon poncolt pontkörökből, a csúcok alatt pedig három bekarcolt vonalból áll. Az egyik csúcsa alatt átfűrt lyuk található a felerősítés céljára. Csattüskéje nem volt meg.

Az ilyen és ehhez hasonló, palást- vagy ruhacsatként használt rombusz alakú csatokkal a tatárjárás korától kezdve találkozhatunk. A legidősebb magyarországi darabok a mongolok elől elrejtett kincsleletekben fordulnak elő, melyek közül a pénzekkel keltezeteket Parádi N. gyűjtötte össze a nyáregyháza-pusztapótharaszti lelet apropóján (Akasztó-Pusztaszentimrén, Karcagon, Tiszaörvény-Templomdombon, Zalaszentgróton).⁶⁹ Ez a csattípus a tatárjárás korától egészen a 15. század közepéig használatban volt, amit a régészeti leleteken kívül a képi ábrázolások is bizonyítanak.⁷⁰ Kovács É. e tárgytypus viseleti módját illetően megállapította, hogy ez többnyire a felsőruha nyakkivágásának összefogására szolgált, esetenként pedig nem volt gyakorlati funkciója, csupán díszként alkalmazták. Ez az ékszerfajta a szerző szerint a népviseletbe bekerülve és ott széles körben elterjedve jóval túlélte a középkort, a társadalom felsőbb rétegeinek divatjából azonban a 14. században tűnt el. Nők és férfiak egyaránt viselték az igen változatos méretű (2–13 cm átmérőjű), anyagú és kivitelezésű „karika-kapcsokat”.⁷¹

Egyéb leletek

A 94. sír koponyája mellett, annak jobb oldalán pontkörös díszítésű, közepén három, hosszúkás szilvماغ alakú lyukkal áttört csonttárgyat találtak, melynek párja szórványként került elő a sír közeléből (11. ábra). A tárgy rendeltetése és párhuzama egyelőre nem ismert.

A 37. sír csontvázának bal lába mellett, a bokánál kicsit magasabban hosszúkás, végei felé hegyesedő, ismeretlen rendeltetésű bronztárgy került elő (10. ábra).

A temető elemzése

A sírok elhelyezkedése

A tárgyi emlékeny alapján a temető legkorábbi sírjai közé tehát a 28, 44, 52, 105, 106, 109, 111, 112 és 114. sírokat sorolhatjuk, melyek azt bizonyítják, hogy Mezőcsát-

63 *Szöke-Vándor* 1987. 60–61.

64 *Szöke B.*, 1962. 90; *Szöke-Vándor* 1987. 60.

65 *Szöke B.*, 1962. 90.

66 *Szöke B.*, 1962. 90.

67 *Szöke-Vándor* 1987. 60.

68 *Szöke-Vándor* 1987. 61.

69 *Parádi N.*, 1975. 130., 136., 140., 148., 150.

70 *Ódor J.*, 1998. 123.

71 *Kovács É.*, 1973. 80–84.

Csicske-dűlőn a temetkezések legkésőbb a 11. század folyamán megkezdődtek. A temető még a 13. században is használatban volt, amit a 82. és a 112/A sír leletei bizonyítanak.

Mint ahogyan arról fentebb már volt szó, a kőtemplom alapozási árka megbolygatta a 116. sírt (9, 26, 27. ábra). Ez alapján indokoltnak tartjuk a temetkezések két csoportra osztását, aszerint, hogy azok a kőtemplom építése előtt vagy az után keletkeztek.

Az első csoport

Az első, még a kőtemplom építését megelőző sírcsoportba az alábbi ismérvek alapján sorolhatjuk a temetkezéseket:

1. A kőtemplom építésénél korábbi leleteket tartalmazó sírok (10, 12, 13. ábra).

Mint fentebb láthattuk a 11–12. századra keltezhető a 28, 44, 52, 105, 106, 109, 111, 112, 112/A és 114. sír, így ezek mindenképp korábbiak a 12. század végén–13. század elején épült kőtemplomnál.

2. Lelet nélküli sírok, melyeket a korai leleteket tartalmazó sírok bolygattak meg, így még azoknál is korábbra keltezhetőek.

Ilyen az 53. és 107. sír. Ezekre az 52. illetve 106. sírokat ástak rá, melyek a leleteik alapján a 11. századra keltezhetőek. Így tehát az előbbi két temetkezés (53, 107. sír) tekinthető az első csoport (és egyben a temető) legkorábbi, valószínűleg még a 10. század végén–11. század elején ásott sírjainak.

3. Ezeken kívül szintén az első csoportba tartoznak a temető északi oldalán levő, lelet nélküli, bolygatatlan sírok (101, 102, 103, 104, 108, 110. sír), melyek jól megfigyelhető sírgödreinek tájolása megegyezik a korai leleteket tartalmazó, szintén ezen a részen lévő sírokéval.

Az első sírcsoport sírjai, mint láthattuk, a kőtemplom felépítése előtt keletkeztek. A csoport legkorábbi temetkezéseit a 10. század végére–11. század elejére tehetjük (53, 107. sír), a legkésőbbi sírok egyike pedig a kőtemplom építési idejére keltezhető 112/A sír lehet. Ez a sír azonban egyben a 2. csoport egyik legkorábbi sírja is lehet, hiszen ásásakor megbolygatták a 112. sírt. Mint láthattuk, a bennük talált leletek alapján a 112. sír a 11. század végére, a 112/A sír a 11–13. századra keltezhető. A rátemetkezés miatt azonban a 112/A sír nem datálható a 12. század végénél–13. századnál korábbra. Mindkét sírban fiatal nő/leány nyugodott, így családi kapcsolattal nem magyarázhatjuk az egymásra/egymás közelébe temetést.

Ha ránézünk a sírtérképre azonnal szembetűnik, hogy a templom északi és északkeleti oldalán sorokba rendeződve találjuk a csoport sírjait, nagy részük bolygatatlan, így a sírgödörök formája csak itt volt jól megfigyelhető. Az antropológiai adatok azt mutatják,⁷² hogy a temető ezen részén gyakran felváltva női és férfi sírok sorakoznak. A tárgyi emlékek tanúsága szerint a későbbi időszakban ezt a temetőrészt nem használták. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy itt a temetkezéseknek általában csak egy rétegével találkozhatunk,⁷³ bár néhol azért ezen a részen is megfigyelhetőek rátemetkezések. Mint azt már fentebb tárgyaltuk, a kőtemplom előtt, annak a helyén egy korábbi, fatemplom állt. Ezért meg kell vizsgálnunk, hogy az első csoport sírja ehhez a fatemplomhoz, vagy esetleg egy korábbi, soros temetőhöz tartozott.

A hazai kutatás régóta foglalkozik az ún. gellértegyházi típusú temetők kérdésével. Olyan Árpád-kori templom körüli temetőket sorolhatunk ebbe a csoportba, melyek helyén

⁷² Az antropológiai elemzésért Éry Kingának tartozom köszönettel.

⁷³ Ritoók Á., 1997. 168. Ritoók Á. a középkori látomásirodalomban véli felfedezni e jelenség magyarázatát, mely szerint a pokol É-on található.

egy-egy korábbi, soros köznépi temető létezett, amit ugyanaz a közösség használt, azaz az egyes temetők folytonossága bizonyítható. A gellértegyházi típusú temetők kialakulásának hátterében a keresztény hit felvételét kereshetjük. Szent István II. törvénykönyvének 34. fejezetében rendeli el a falusi templomok építését,⁷⁴ majd pedig Szent László és Kálmán törvényei teszik kötelezővé a templom köré temetkezést.⁷⁵

Mivel a közösség továbbra is erősen kötődött az elhunyt ősei sírhelyeihez, ezért sok helyen a korábbi temető felszentelése után, ugyanott építhették fel a templomot. Erre utal a legutóbb Laszlovszky József által említett Szent Gellért püspök Nagy Legendája, melyben a korábbi, nem keresztény temetkezőhelyek templomépítés céljából való felszenteléséről van szó: „Factum est autem, cum episcopus egredetur cum fratribus suis suam visitare dyocesim, ut consecraret eorum cymiteria, qui erant ecclesias constructuri...”,⁷⁶ azaz „Történt pedig, hogy mikor a püspök elment a szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temetkezőhelyeit, akik templomokat akartak építeni...”.⁷⁷

Elsőként Szőke Béla hívta fel a hazai kutatás figyelmét erre a problémakörre az orosháza-rákóczi-telepi (Gellértegyháza) feltárás kapcsán,⁷⁸ ahol „az egyház a már régóta használt pogány temetőhöz épített templomot s a további, most már keresztény temetkezést is oda irányította”.⁷⁹

Derekegyház-Ibolyásdombon a templom oromfalának alapozásakor bolygatták meg a 12. sírt, amely az ásató véleménye szerint egy 11–12. századi, kisebb nemzetségi temetőhöz tartozott, melyen a tatárjárás után építették fel az egyhajós téglatemplomot.⁸⁰

Sosztarits O. Csepreg-Szentkirályon veti fel annak a lehetőségét, hogy a templom körüli temető 11. századra datált sírjai talán egy korábbi, soros temetőhöz tartoztak.⁸¹

A gellértegyházi típusú temetők kérdésével legutóbb Kulcsár Mihály foglalkozott a baracsi feltárás kapcsán,⁸² ahol az Árpád-kori templom alapozási árka alatt többretegű temetkezéseket találtak.⁸³ A szerző további analógiaként Zenta, Tiszaörvény, Hetényegyháza-Belsőnyír, Tápiógyörgye, Bánkút-Rózsa major–Libicsi halom lelőhelyeket említi.⁸⁴

Mezőcsát-Csicskén az első, korai csoport sírjai a templomot körülvevő temető több részén megtalálhatóak, viszont egy sem került elő a templom alól (a templomban talált sírok egyrészt láthatóan nem illeszkednek a temető sírjai közé, másrészt nem sorolhatóak az első csoportba, hiszen az egyik, templomhajóban lévő sírt fedhette a sírkő, melyről később lesz még szó).

Az első csoport leletei és helyzetük alapján elmondhatjuk, hogy Mezőcsát-Csicskén a temetkezések az első, fatemplom felépülésével kezdődtek a 10. század végén–11. század elején.

74 *Márkus D.*, 1899. 37.

75 *Márkus D.*, 1899. 58–59., 117.

76 *Laszlovszky J.*, 1991. 41.

77 *Érszegi G.*, 2001. 78.

78 *Szőke B.*, 1959. 38. Később Dienes I. mutatott rá, hogy a gellértegyházi temető folyamatos használata nem bizonyítható (*Dienes I.*, 1965. 159–160.).

79 *Szőke B.*, 1959. 38.

80 *Hegedűs K.*, 1982. 88–89.

81 *Sosztarits O.*, 1993. 59–60.

82 *Kulcsár M.*, 1995. 227–238.

83 *Kulcsár M.*, 1995. 230.

84 *Kulcsár M.*, 1995. 227–228.

A második csoport

A második csoportba az alábbiak alapján azokat a sírokat sorolhatjuk, melyek a kőtemplom építése utánra keltezhetőek.

1. Leletes sírok, melyek a 12. század végénél–13. század elejénél későbbre keltezhetőek. Ide tartozik a 82. sír (11. ábra), melyet, mint már volt róla szó, a benne talált rombusz alakú csat a 13. század második felére keltez, valamint a 112. sírra ásott 112/A sír (13. ábra), melyet a kőtemplom építési idejére kelteztünk.

2. A temető nyugati és déli részén lévő, igen gyakran egymást bolygató lelet nélküli sírok nagy része.

A gyakori egymásra temetkezések okát Tettamanti S. abban látja, hogy a templom körüli temetők helyét a falu lakossága még a temetkezések megkezdése előtt, vagy azzal egy időben, előre kijelölte, így, mivel a sírok számával együtt a rendelkezésre álló hely nem nőtt, kénytelenek voltak a már korábbi temetkezéseket újra és újra megbolygatni az újabbakkal. A nagyobb területen feltárt templom körüli temetők jellemzője, hogy a sírmezőn belül nem egyenletes a sírok eloszlása.⁸⁵ Ritoók Á. szerint, a témával kapcsolatos kutatás eredményeit összegezván, megfigyelhető, hogy ezekben a temetőkben a templom épületéhez közeledve egyre nő a sírok zsúfoltsága.⁸⁶

Ezen a temetőrészén az antropológiai adatok a nemek tekintetében semmilyen szabályszerűséget nem mutatnak.

Arra azonban, hogy a csicskei temető második sírcsoportjában nem egészen a más lelőhelyekről jól ismert, átlagos, Árpád-kori köznép nyugodott, két adat is utalt. Gyógyult kard, vagy szablyavágás nyomát lehetett megfigyelni ugyanis a 19. és 85. sírban nyugvó férfi koponyáján. A korszakban igen ritkák az ilyesfajta sérülések. Ha ehhez még hozzászámítjuk az első csoport 110. sírjában nyugvó halott hasonló, de halálos kimenetelű sérülését, akkor arra kell gondolnunk, hogy a csicskeieknek legalábbis egy része, hadakozó népesség lehetett, részt vehetett bizonyos hadi eseményekben.

A sírok mélysége

A sírokat a mai felszíntől számított 50–109 cm mélységben találták. 50 és 80 cm között 51 db, 81–109 cm között pedig 72 db sír volt.

Temetőnkben nem volt általános gyakorlat, hogy a gyermek sírgödreit kevésbé mélyre ássák, mint a körülöttük fekvő felnőttekét.

A sírmélység-adatok alapján nem lehetett egyértelműen sírcsoportokat elkülöníteni, a 1. és 2. csoport sírjainak mélysége sem különbözik jellemzően (36. ábra 2.).

A sírok tájolása

A feltárt sírok mindegyike nyugat–kelet tájolású,⁸⁷ egy kivételével: a templomhajóban talált (erősen bolygatott) 122. sír csontváza fordított tájolásban feküdt (30. ábra 1., 32. ábra).

A sírgödörök alakja és mérete

A sírgödörök alakját csak a rátemetkezésektől mentes, egyrétegű északi, északkeleti részen lehetett megfigyelni. Ezen a területen minden esetben többé-kevésbé lekerekített sarkú téglalap alakú gödrökkel találkozhatunk.

---

⁸⁵ Tettamanti S., 1975.

⁸⁶ Ritoók Á., 1997. 168.

⁸⁷ A tájolási szokásokhoz lásd: Tettamanti S., 1975., Szabó K., 1938., Ritoók Á., 1997. 169., Kunt E., 1978. 48–55.

A sírgödörök méretéből néhány esetben következtetni tudunk az eltemetés módjára, többször ugyanis az indokoltnál (azaz a testszélességnél) nagyobb sírgödört ástak, ami arra utalhat, hogy az elhunytat koporsóba temették. Ezzel ellentétben előfordulnak olyan esetek is, amikor a gödör szinte a test körvonalát követi, azaz ebben az esetben koporsó nélkül, esetleg a halotti lepelbe csavarva (karok szorosan a testhez simulva) temették el a halottat (104, 109, 111. sír).

A vázak helyzete

Temetőnkben az elhunytak minden esetben háton, nyújtott helyzetben feküdtek. Lábaik a test hossz tengelyében, egymással párhuzamosan kinyújtva helyezkedtek el.

A karok és koponyák helyzetében azonban mutatkozik némi eltérés.

Az összesen 131 eddig feltárt sír közül 30 tér el a többitől annyiban, hogy ezekben a karok közül az egyik, vagy mindkettő nem a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva feküdt. Az ilyen módon eltemetettek közül 10 nő, 12 férfi, 4 gyermek, 4 pedig ismeretlen nemű volt (36. ábra 1.).

A kutatás jelenlegi állása szerint nem megalapozott a különböző kartartások vallási hovatartozáshoz vagy nemhez való kötése, s ezek a pozíciók a sírok keltezésében sem nyújtanak támpontot.⁸⁸

A karokon kívül még a koponyák helyzetében lehet eltéréseket megfigyelni.

Mezőcsát-Csicskén az eltemetettek közül 24 elhunyt koponyája balra, 18 jobbra fordult, a többi pedig előre nézett.

A koponyák eltérő helyzete azonban nem volt egyértelműen nemhez vagy életkorhoz köthető.

A temető déli–délnyugati részén, ahol igen gyakoriak az egymásra temetkezések, az újabb sírokkal megbolygatott, korábbi csontok elhelyezésének több módjával találkozhatunk. Így több esetben a megfigyelhető volt, hogy a szétdőlt sír csontjait az újabb sírgödör széleire rakták (31, 66, 68, 94, 97. sír). Előfordultak olyan rátemetkezések is, ahol az új sír ásásakor talált csontokat az elhunyt lábához helyezték (106, 101. sír). Egy esetben pedig egy négyzet alakú gödört ástak a régebbi csontoknak (76. sír).

Sírepítmények

A temető sírjaiban koporsóra utaló nyomot nem találtak, a szórványként előkerült koporsószőgek, koporsóvasalás darabok (illetve a sírgödörök alakja, l. feljebb) azonban utalnak használatukra.

A sírokból, illetve a vázak környékén négy esetben találtak nagyobb kődarabokat.

A kövek általában egyesével fordulnak elő a váll, illetve a koponya mellett, egy esetben sem lehetett megfigyelni, hogy a vázra helyezték volna azt. Az említett sírok közül kettőben gyermek, egyben nő, egyben pedig férfi feküdt.

A temető területén három helyen találtak cölöplyukat az ásatás során: egy nagyobbat a temető nyugati részén (1, 18. ábra), egy-egy kisebbet pedig az északi részen, a 110. sír két végénél (31. ábra). Mivel a temető területén sehol sem kerültek elő település nyomai vagy arra utaló leletek, ezért ezek a cölöplyukak minden valószínűség szerint a temetőhöz tartozhattak. Erre utal az is, hogy a cölöplyukak és a körülötte fekvő sírok egy esetben sem metszik egymást.

---

⁸⁸ Takács M., 2005. 85–101.

A nagyobb (70 cm átmérőjű) cölöplyuk a temető nyugati részén található, ott, ahol a legsűrűbbek a sírok, és igen gyakori az egymásra temetkezés. E cölöplyuk azonban egy sírt sem bolygatott meg, a körülötte fekvő temetkezések pedig láthatóan elkerülik azt.

A budai középkori karmelita kolostor temetőjében egy agyaggal kitapasztott és kövekkel erősített cölöplyukat találtak. Ez minden valószínűség szerint egy, a temetőben felállított kereszt cölöplyuka lehetett.⁸⁹ Ducón (Ducové, Szlovákia) egy mélyre ásott gödörbe állított, nagyobb kövekkel rögzített fakereszt nyomát találták meg. Ezt a sírok egy csoportja vette körül. Ezt a keresztet a kora újkorban (16–17. században) állították.⁹⁰ A Magyarcsanád és Kövegy közötti nagyméretű, máltai keresztre emlékeztető, felirat és évszám nélküli kőkereszt közelében melléklet nélküli sírokat találtak. Hasonló típusú keresztet Közép-Európából nagy számban ismertek, a 13–16. század között gyakoriak voltak, ezt követően azonban már nem. Funkciójuk széles körű: határjelek, törvényhelyek, emlékhelyek (baleset, gyilkosság, szerencsés megmenekülés), bűnbánati keresztet. A magyarcsanádi azonban a közelében talált sírok miatt valószínűleg egy temetőkereszt lehetett, mely a 16–17. századra keltezhető.⁹¹

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy Mezőcsát-Csicske-dűlőn a templom körüli temető nyugati részén, a temető használata folyamán egy kereszt volt felállítva.

A 110. sír két végénél található kisebb cölöplyukak, mint fentebb láthattuk, szintén a temetőhöz tartoztak, vagy a sírjelek vagy sírépítmények nyomai lehetnek.

Bizonyos, hogy a sírjelölés már a honfoglaló magyarságnál is szokásban volt, bár ennek közvetlen régészeti nyomára eddig nem bukkantak.⁹² Cölöpszerkezetes sírépítmények nyomait figyelte meg Molnár Erzsébet az esztergom-zsidódi templom körüli temetőben.⁹³ A káli 10. századi temetőben, a síroktól kissé távolabb, az északi oldalon 3 nagyméretű és igen mély (átmérő: 37–42 cm, mélység 120 cm-ig tudták követni) cölöplyukat találtak. Az ásató, Szabó J. Győző szerint ez egy három fatörzsből álló oszlop nyoma, amelyen egy, az ősök nyughelyét védő bálvány nyugodott, esetleg áldozóhely lehetett. A szerző szerint a honfoglalók képzeteiben északon volt a Gonosz székhelye.⁹⁴ Mivel esetünkben az északi oldalt is használták temetkezésre, valamint pogány rítusra utaló nyomokat sehol sem találtak, valószínűleg ezek sírjelek nyomai lehetnek.

Mindamelletts külön figyelmet érdemel, hogy a 110. sírban nyugvó férfi koponyáján két, egyidejű, szablya, vagy kardvágás nyomát mutatta ki az antropológiai vizsgálat, amely halálosnak bizonyult. A korszakban igen ritkák az ilyen sebesülések. Épp ezért talán nem alaptalan, ha a temetőben egyedülálló sírjelre, vagy sírépítményre utaló nyomot összefüggésbe hozzuk a rendkívüli körülmények között elhunyt halottal. Meglehet, hogy a csicskei temetőben egy hősnak tekintett halottat tiszteltek meg az átlagostól eltérő sírjelekkel.

A sírkő (28–29. ábra)

A 150 cm hosszú, 60 cm széles és 30 cm vastag, trapezoid átmetszetű, előlapján embert ábrázoló, valószínűleg a Dél-Bükkből, Sály környékéről származó,⁹⁵ faragott kő-

⁸⁹ Benda J., 2005. 243.

⁹⁰ Ruttkay A., 2005. 34–35.

⁹¹ Trogmayer O., 1984. 91–95.

⁹² Kovács L., 1970. 105.

⁹³ Molnár E., 2005. 111–112.

⁹⁴ Szabó J., Gy. 1970.

⁹⁵ Köszönet Szakál Sándornak a közzétani meghatározásért.

lap szórványként került elő a lelőhely területén: mélyszántás közben találtak rá.⁹⁶ A sírkő eredeti helyzetében nyilván fekvő emberalakot ábrázol. A kőfaragó mester frontálisan ábrázolta az alakot, mely feltartja könyökben és csuklóban behajlított karjait. Arcvonásai nem kivehetők, ruházata nem tunikaszerű. Testre szabott felsőruhát visel, viszonylag szűk nadrágot, melynek szárjai a csizmájába vannak tűrve.

Az alak sematikusán kidolgozott, nem életszerű, inkább az oráns testtartás hangsúlyozására fektette a mester a hangsúlyt. Az alak feje fölött egy bevéssett, egyenlő szárú kereszt látható.

Ritoók Ágnes szerint a 11. század második felétől jelenik meg hazai templom körüli temetőinkben a nagyméretű kőlappal való sírjelölés szokása. A kereszttel díszített, kisebb méretű darabok használati idejét Ritoók a 11–13. századra teszi, míg a nagyobb méretű, vésett/domborműves kereszt ábrázolású sírlapok a 12. században tűntek fel és még a 13. század végén, 14. század elején is használatban voltak. Véleménye szerint a trapezoid átmetszetű példányok csak a 13. század elején jelentek meg. Az alakos sírkövek pedig legkorábban a 13. század közepe előtt készülhettek. A sírkövek használatát a templom körüli temetőkben a 14. század közepéig követhetjük nyomon.⁹⁷ Lővei Pál magyarországi és szlovákiai temetőfeltárások kapcsán rámutat, hogy a 11–14. században nem csak a templombelsőben lévő, hanem gyakran a templom körüli sírokat is fedték „díszítés nélküli, vagy szabálytalan, vésett kereszttel jelzett, durva kidolgozású vagy akár megmunkálás nélküli”, illetve ritkább esetben nagyobb mesterségbeli tudást igénylő, domborműves, vagy alakos kötőbők vagy kőlapok, melyek többsége másodlagos helyzetben került elő.⁹⁸

A Mezőcsát-Csicskén előkerült sírlapon kívül Esztergom-Abonyból,⁹⁹ Kisnánáról,¹⁰⁰ valamint Nagydisznód (Heltau/Cisnădie, Románia, 17. század közepe)¹⁰¹ ismerünk emberábrázolásos darabokat. Feltartott kézzel áldást osztó pap alakjával az aracsí kővön találkozhatunk.¹⁰² Az analógiák alapján a mezőcsát-csicskei sírlap készítése idejét a 13. század közepére tehetjük.

Balassa I. szerint a „sírlapok sohasem fedték a paraszti sírokat, és a falusi temetőkben is csak úri és értelmiségi sírokra kerülhettek”.¹⁰³

A templom kegyurának nemcsak életében, de az után is meglehetett a megkülönböztetett helye a templomon belül. Mesterházy K. Hajdúhadház-Demeteren, a kalocsai első székesegyházban, illetve Szerepen végzett feltárások kapcsán megállapítja, hogy a templom nyugati felébe való temetkezés a templom kegyurát és papját is megillette. A szerző a témával kapcsolatban megemlíti, hogy a besztercei román kori templom nyugati részében Német P. tárta fel az alapító és rokonai temetkezéseit, Zoltai L. pedig Balmazon figyelte meg ezt a szokást. Ezek a sírok a 13. században és később alig tartalmaztak mellékletet.¹⁰⁴ A sírkővön ábrázolt alak ruházatának darabjai azonban inkább a világi, mint

---

⁹⁶ Elmondás szerint a sírkövet a templom belsejéből húzta ki az eke. Ez összesség a korai sírkövekkel kapcsolatos eddigi ismereteinkkel.

⁹⁷ Ritoók, Á., 1997. 205.

⁹⁸ Lővei P., 2005. 80.

⁹⁹ MRT 5. 8/21.lh., 75. tábla 1.

¹⁰⁰ Pámer N., 1970. 312. 24. jegyzet.

¹⁰¹ A nagydisznódi emberalakos sírlap vízszintes szimmetriatengelyének két oldalán egy-egy feltartott kezű alak felsőteste látható. (Azzola 1972. 230.)

¹⁰² Csemegi J., 1958. 174–187.

¹⁰³ Balassa I., 1989. 69.

¹⁰⁴ Mesterházy K., 1968. 151–155.

az egyházi viseletet idézi. Így tehát valószínű, hogy a sírkő alatt a kőtemplom építetője, kegyura nyugodott.

Összegzés

A Mezőcsát-Csicske-dűlőn feltárt, településre utaló gödrök kerámiaanyaga alapján láthatjuk, hogy a település a 11–14. század között lehetett lakott.

A templom körüli temető legkorábbi leletei arra utalnak, hogy ezen a helyen a temetkezések legkésőbb a 11. század elején megkezdődtek. Az első sírokat a szintén ekkor épült fatemplom köré ásták, melyet a 12. század végén–13. század elején egy kőtemplom váltott fel. Ezt a korábbi fatemplom helyén, annak egykori falai köré építették, amiről a kőtemplom belsejében talált cölöpnymok tanúskodnak. A kőtemplom alapozási árkanak ásásakor megbolygattak egy sírt, melyet még a korábbi, fatemplomhoz igazítva ástak meg.

A kőtemplom jelentős mérete a település egykori nagyobb gazdasági jelentőségére utal. Az ásatás kezdetét megelőzően, a helyszínen szórványként előkerült, a hazai emléksanyagban eddig egyedülálló emberalakos kőlap az egykori Csicske település templomában a falu kegyurának sírját fedhette.

A templom körüli temető sírleletei alapján a sírmező folyamatos használatát láthatjuk. A korábbi fatemplom helyén felépülő kőtemplomot tehát nem köthetjük népességváltáshoz. Ezt bizonyítja az antropológiai vizsgálat is, amely a temető két sírcsoportjában azonos népeiséget mutatott ki. Mindemellett rendkívül érdekes, hogy a második sírcsoportban megjelenik néhány mongoloid vonású egyén is. Csicske azokhoz a dél-borodi, hevesi területekhez közel feküdt, amelyeken az Árpád-kor folyamán a történeti források szerint jelentős besenyő lakossággal számolhatunk. Ezért talán nem túlzás, ha az átlagostól eltérő vonásokban Csicskén is idegen eredetű, esetleg éppen besenyő bevándorlókat látunk.

Bár ebben a régióban a tatárjárás a települések nagyarányú pusztulásával járt, Mezőcsát-Csicskén az élet tovább folytatódott, amire a lelőhelyen szórványként előkerült II. Premysl Ottokar (1251–1276) bécsi denár (CNA. B170. [14. kép 5–6.]) is utal. Az írott források szerint azonban Csicske a 15. század második felében már pusztá volt.

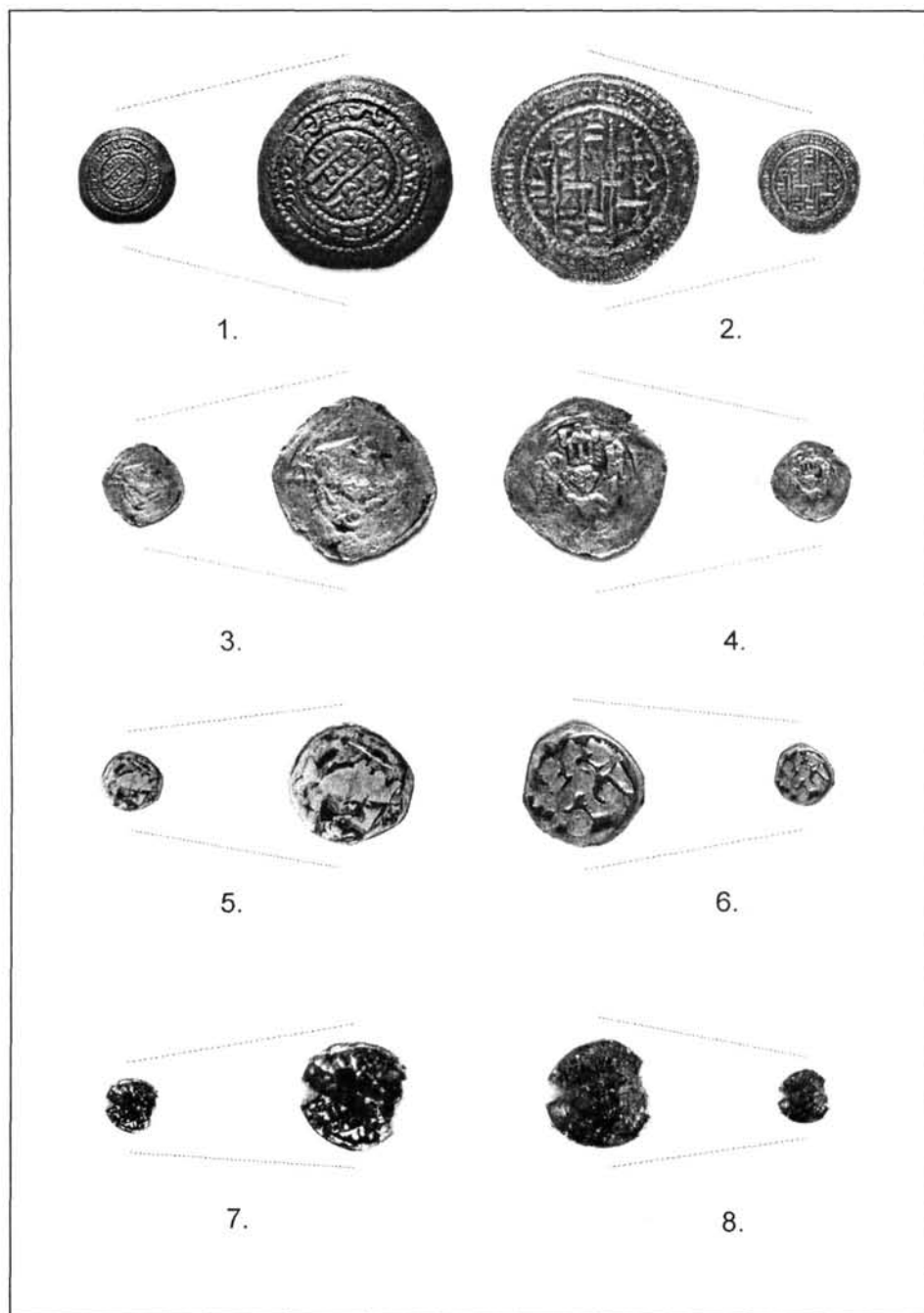
A település egyik birtokosát és valószínűleg a kőtemplom építetőjét az Örsúr-nem Bikki-ágában kereshetjük¹⁰⁵. A család birtokai (valószínűleg Csicskével együtt) a 13. század végén–14. század elején az Örsúr-nem többi ágára szálltak, mivel „I. Jakabnak (a kinek fia, III. Jakab, talán hamarabb halt el atyjánál) magva szakadt...”¹⁰⁶ A templomban talált gyermek (124. sír [30. ábra 2., 33. ábra]) és férfisír (122. sír [30. ábra 1., 32. ábra]), melyek közül az egyiket sírkővel fedték le, talán e család két utolsó férfitagjának földi maradványa lehet, bár a hiányos csontmaradványok miatt az antropológiai vizsgálat a rokonságot nem tudta kimutatni.

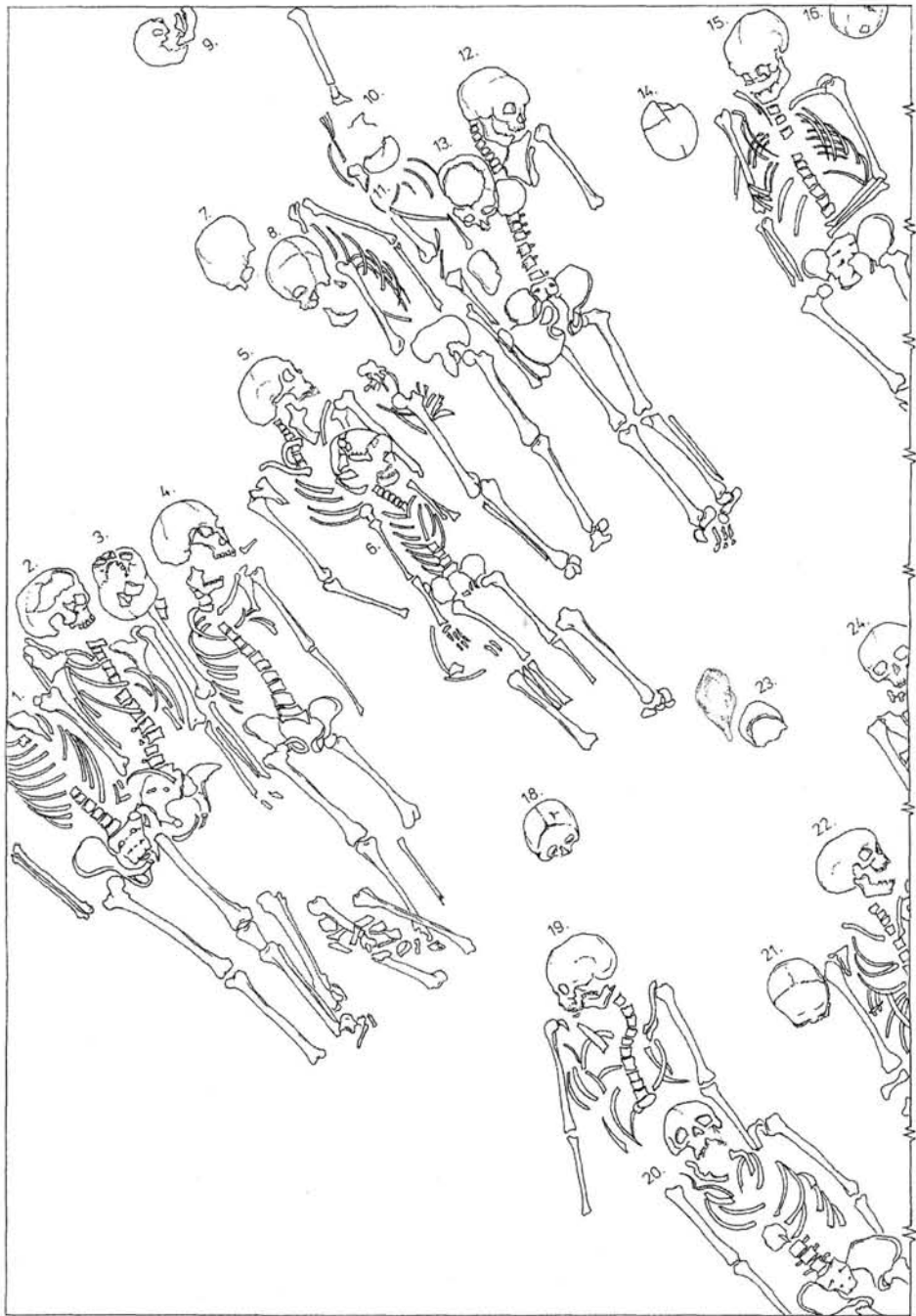
105 Csánki D., 1890. 184.

106 Karácsonyi J., 1901. 424.

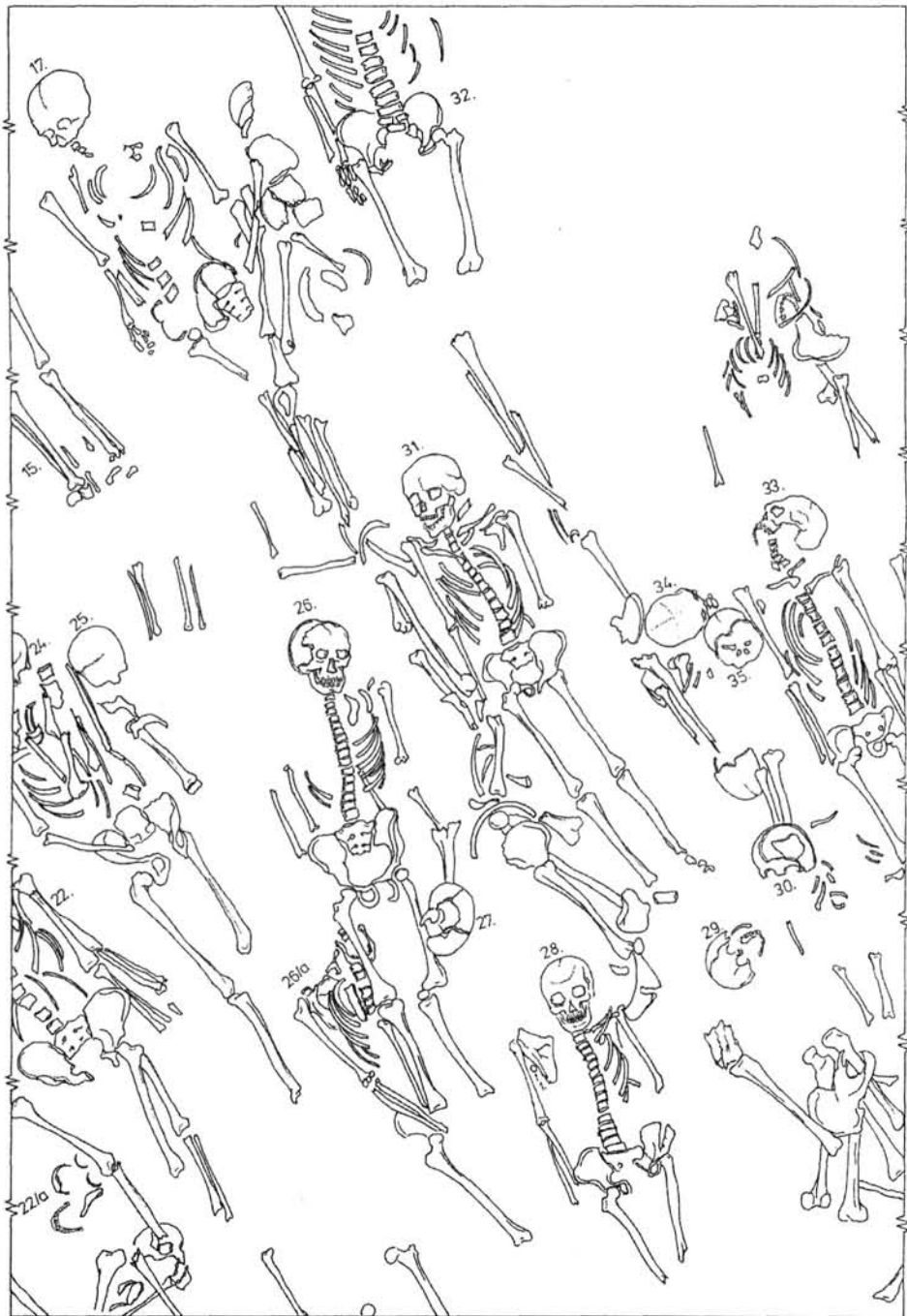

14. ábra. A lelőhelyen előkerült pénzek

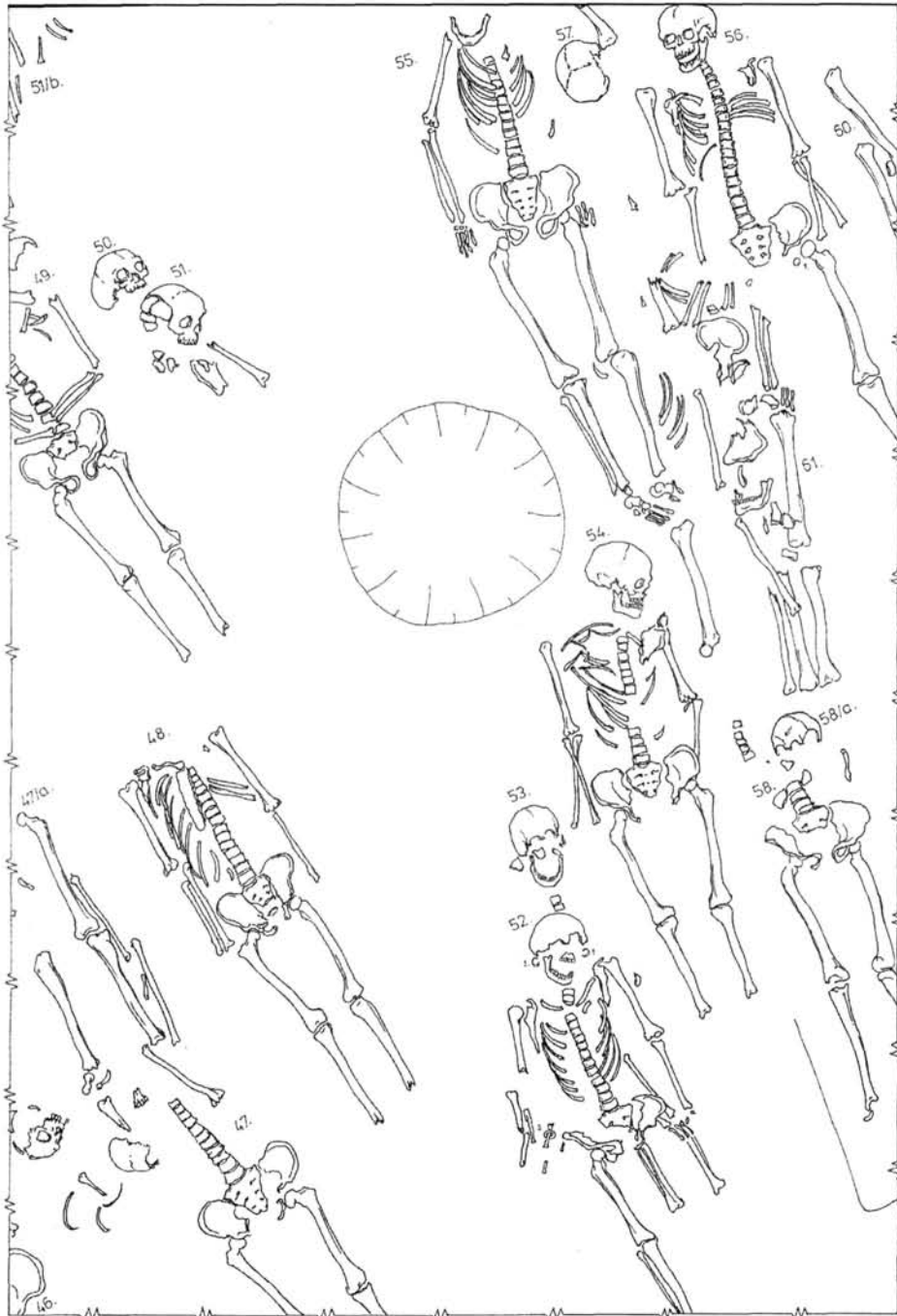
15. ábra. Sírok a templom körüli temető nyugati részén

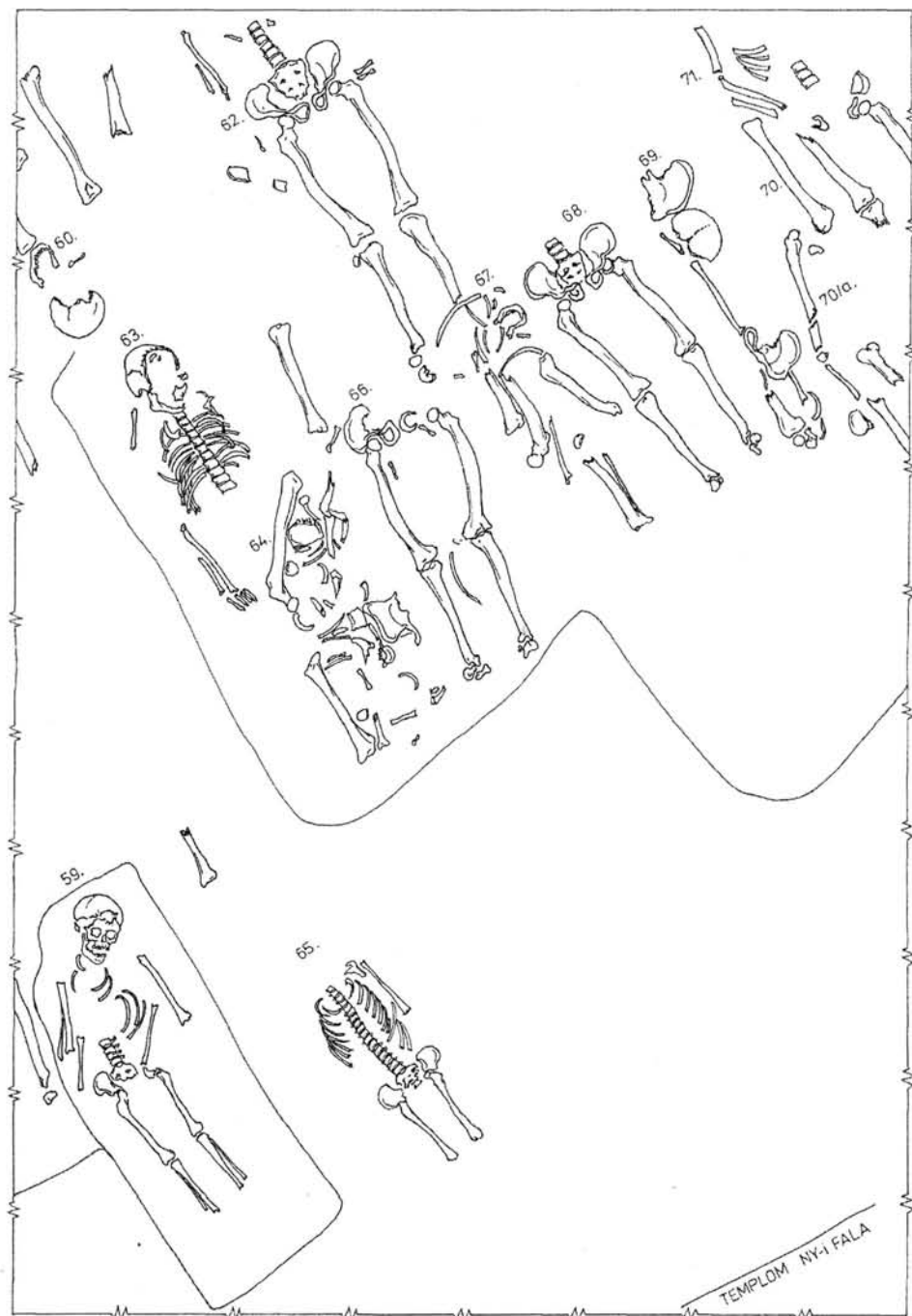
16. ábra. Sirok a templom körüli temető nyugati részén

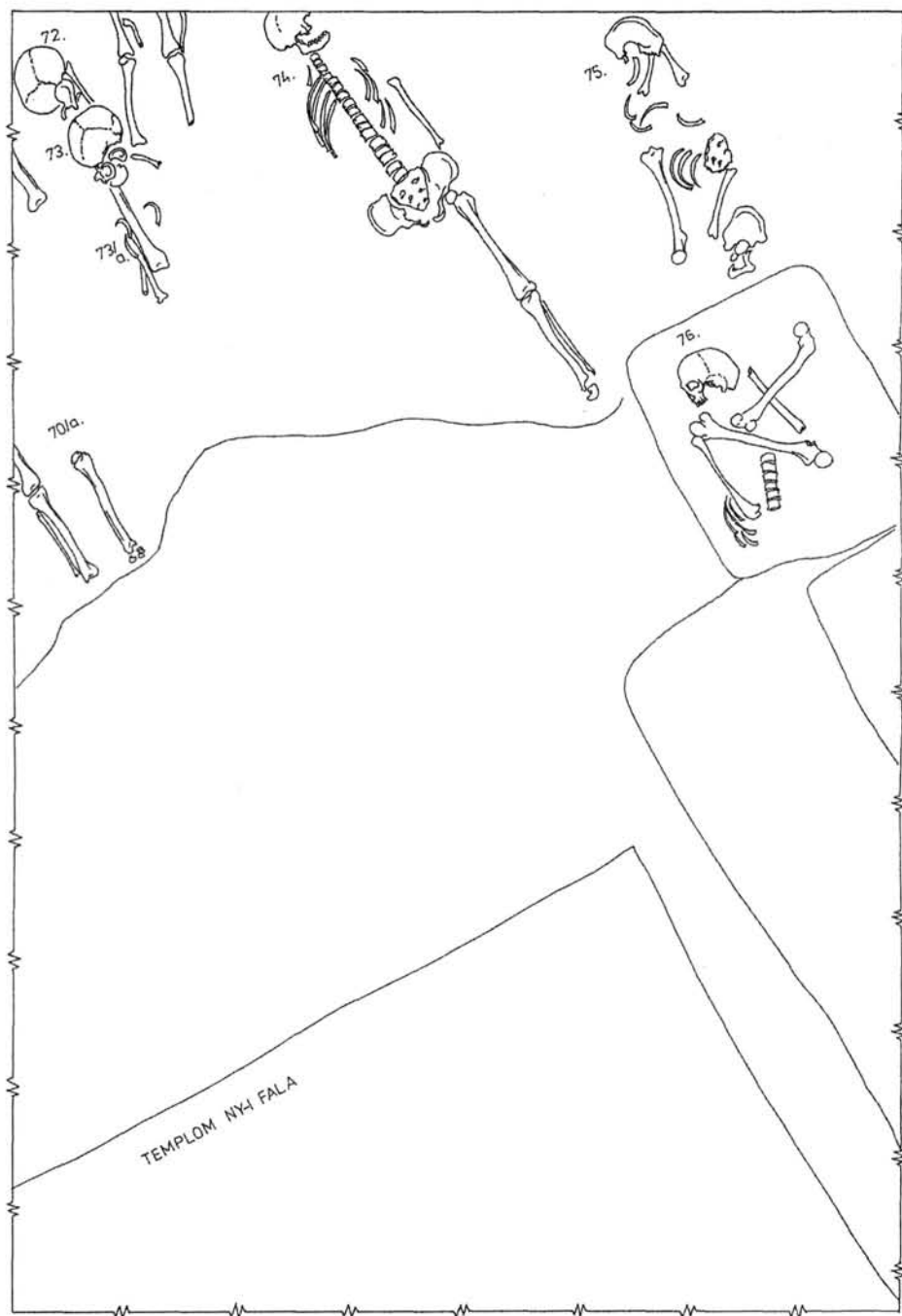
17. ábra. Sírok a templom körüli temető nyugati részén

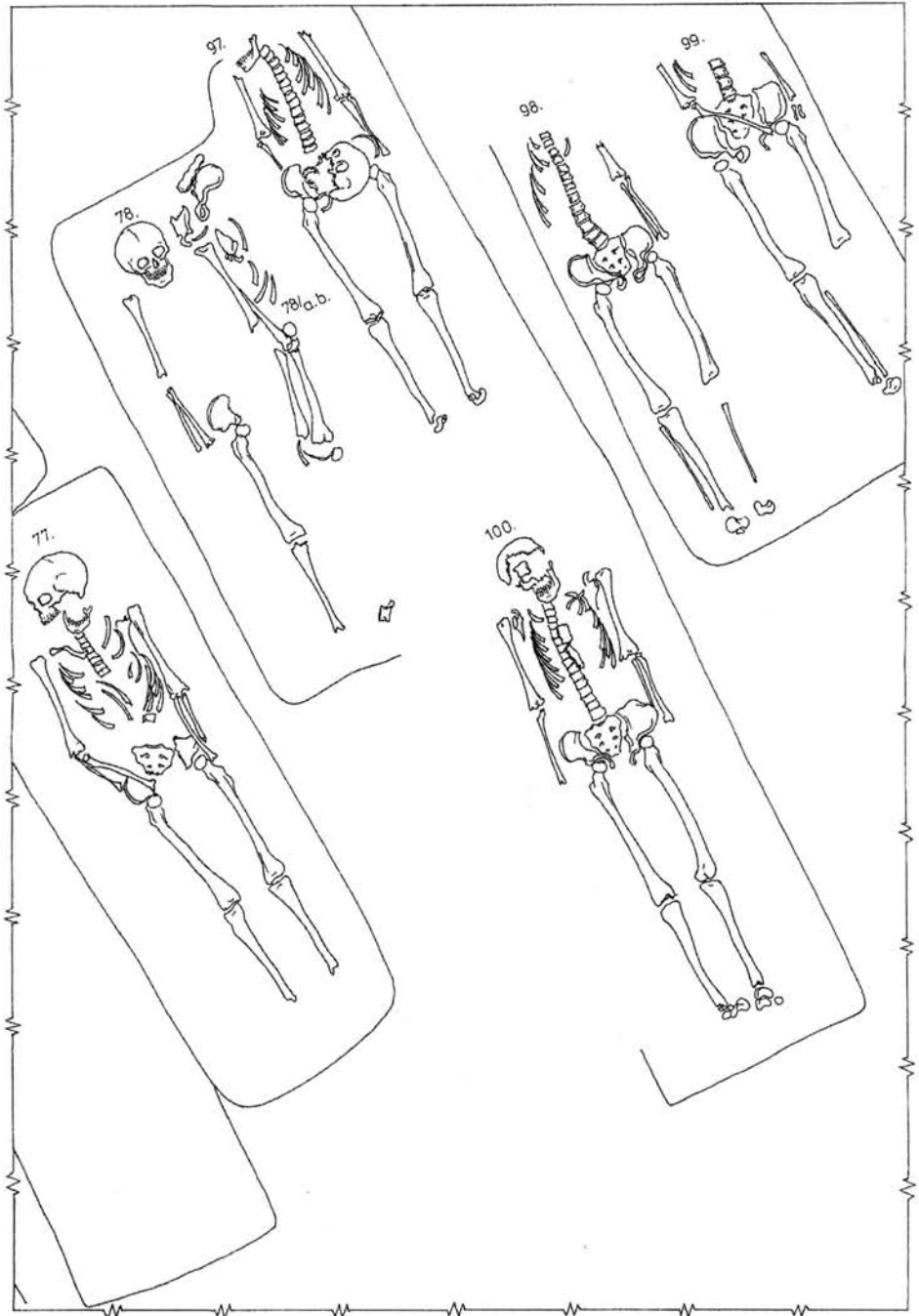
18. ábra. Sírok a templom körüli temető nyugati részén

19. ábra. Sírok a templom körüli temető nyugati részén

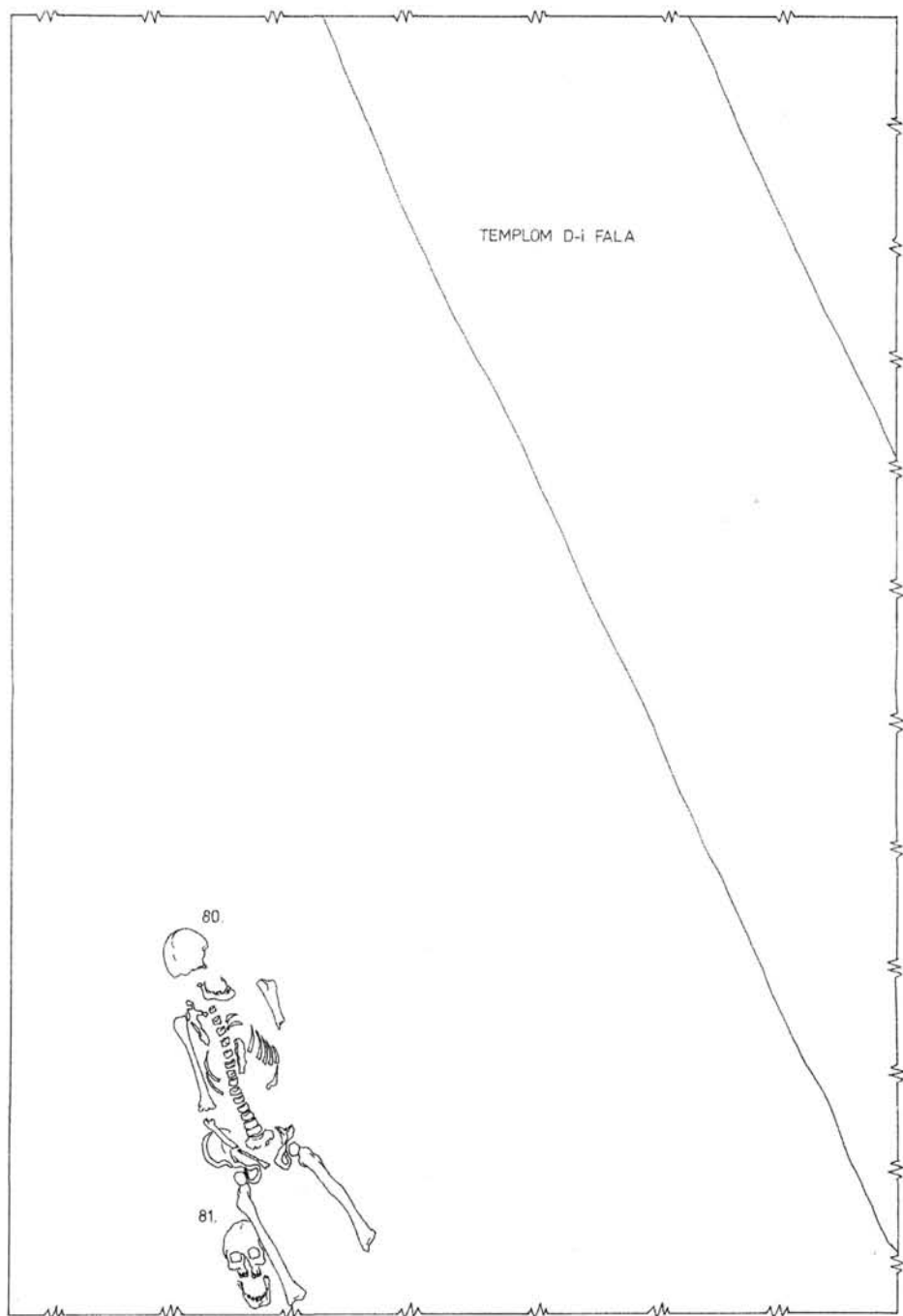

20. ábra. Sírok a templom körüli temető északnyugati részén

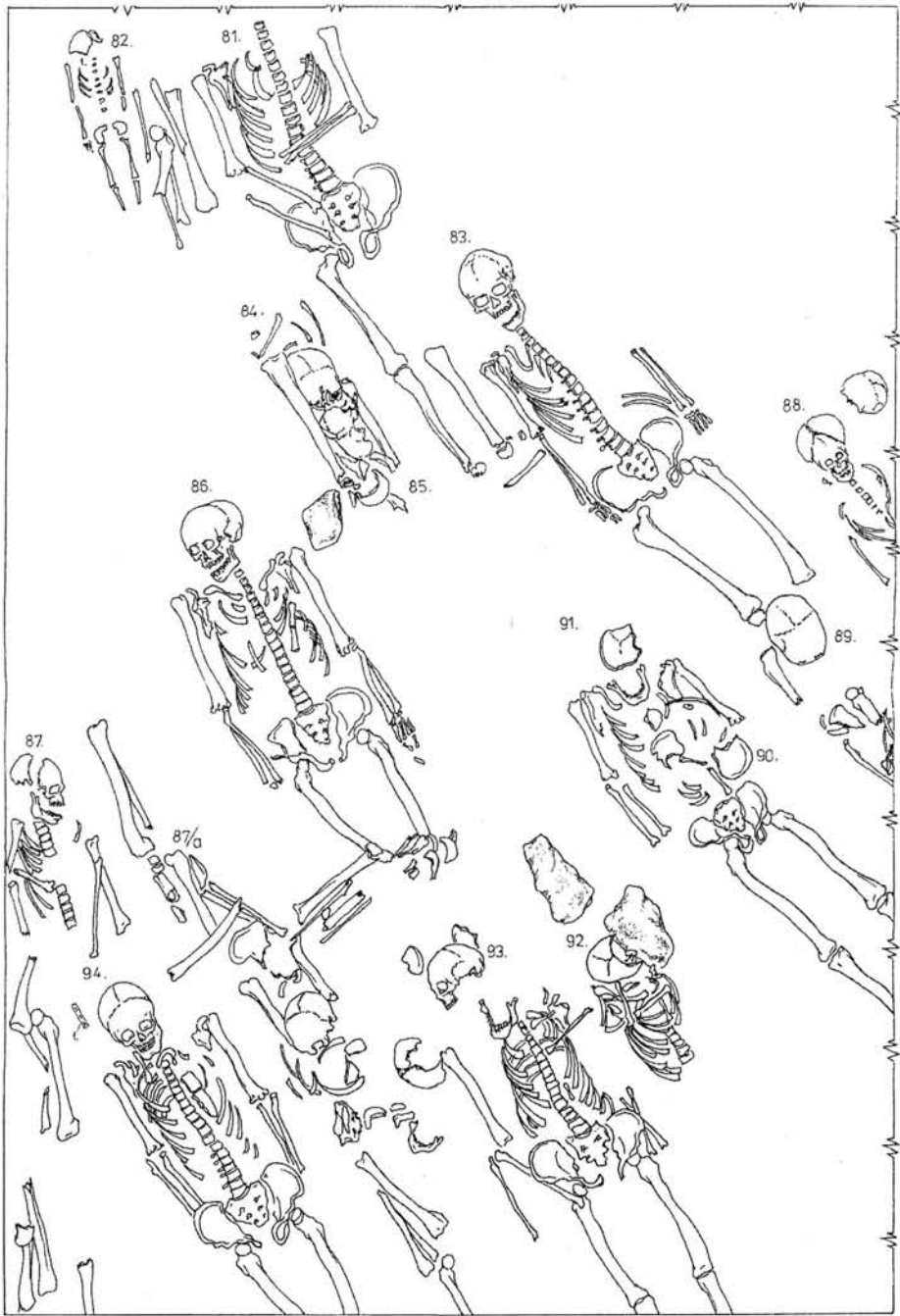

21. ábra. Sírok a templom körüli temető északnyugati részén

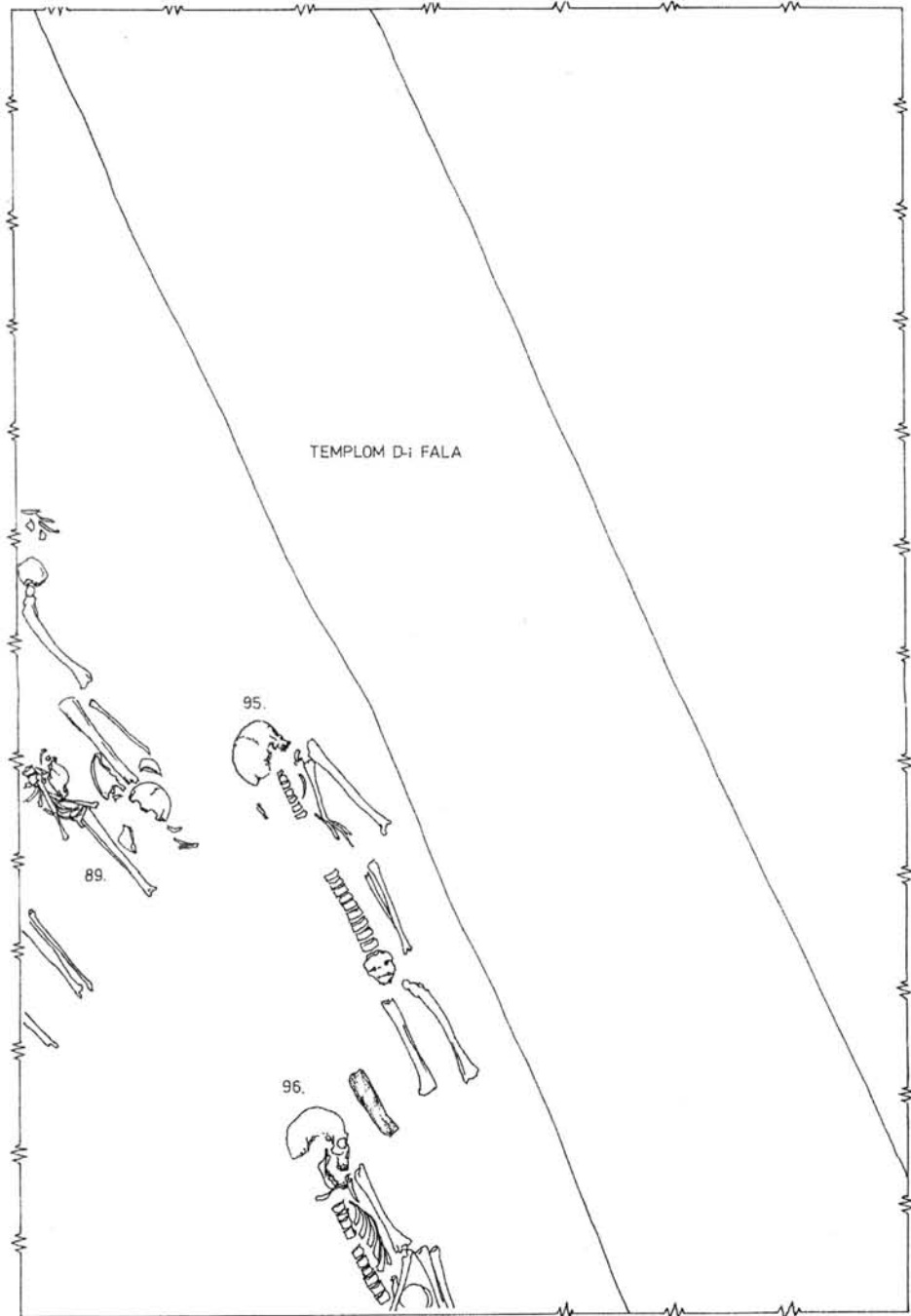

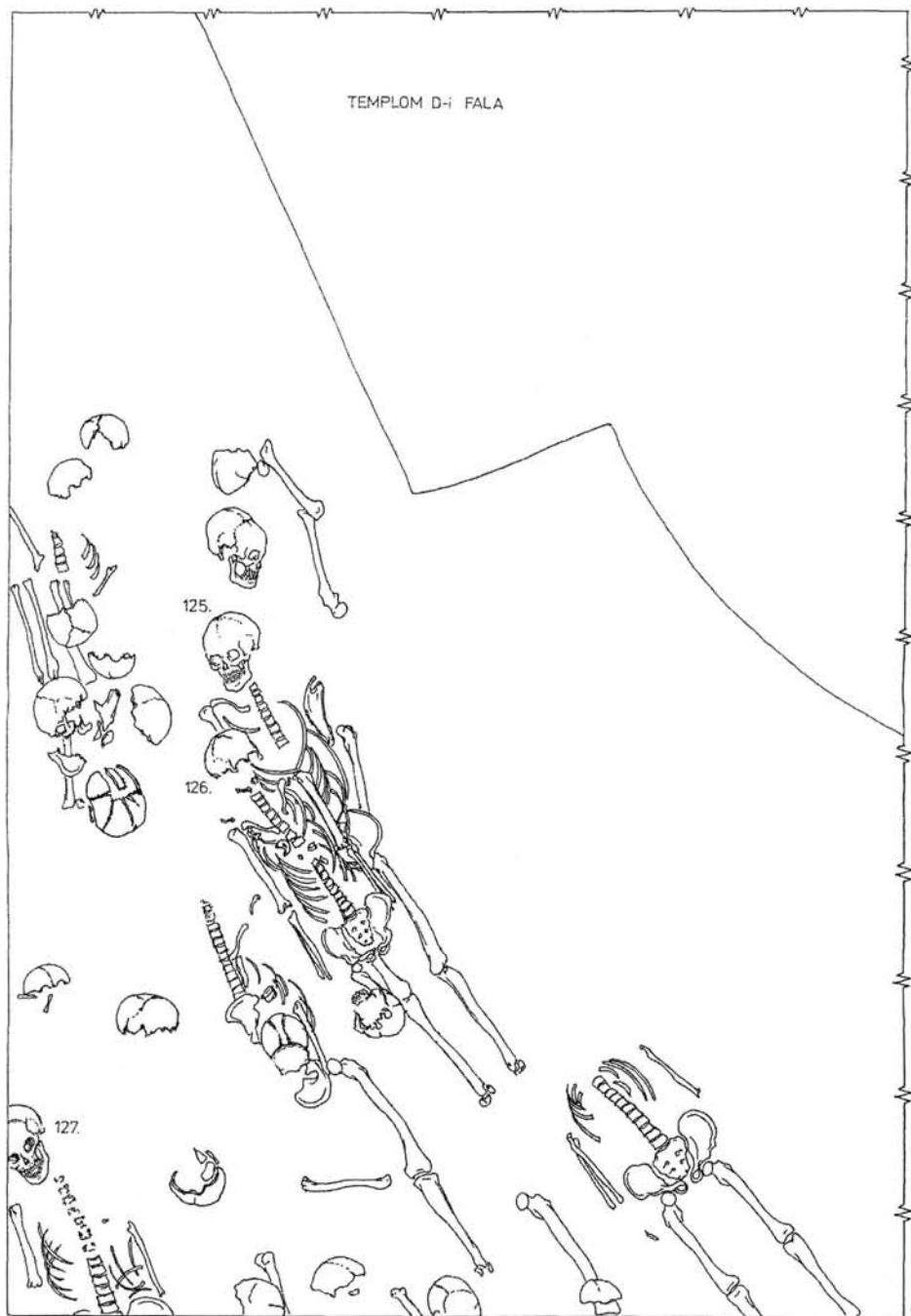
22. ábra. Sirok a templom körüli temető déli részén

23. ábra. Sírok a templom körüli temető déli részén

24. ábra. Sírok a templom körüli temető déli részén

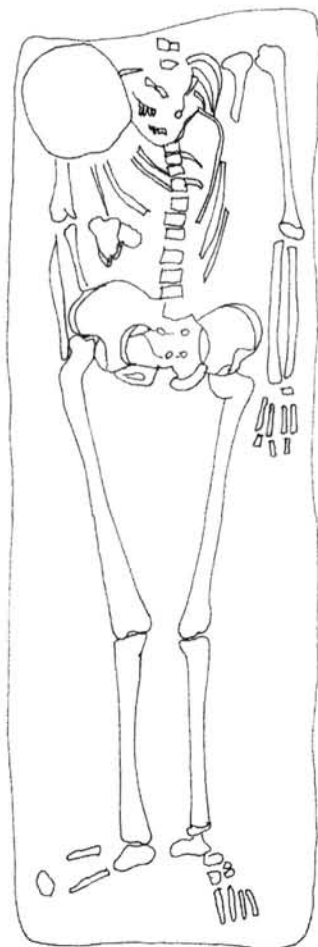

25. ábra. Sírok a templom körüli temető délkeleti részén

MEZŐCSÁT – CSICSKE

116.SÍR

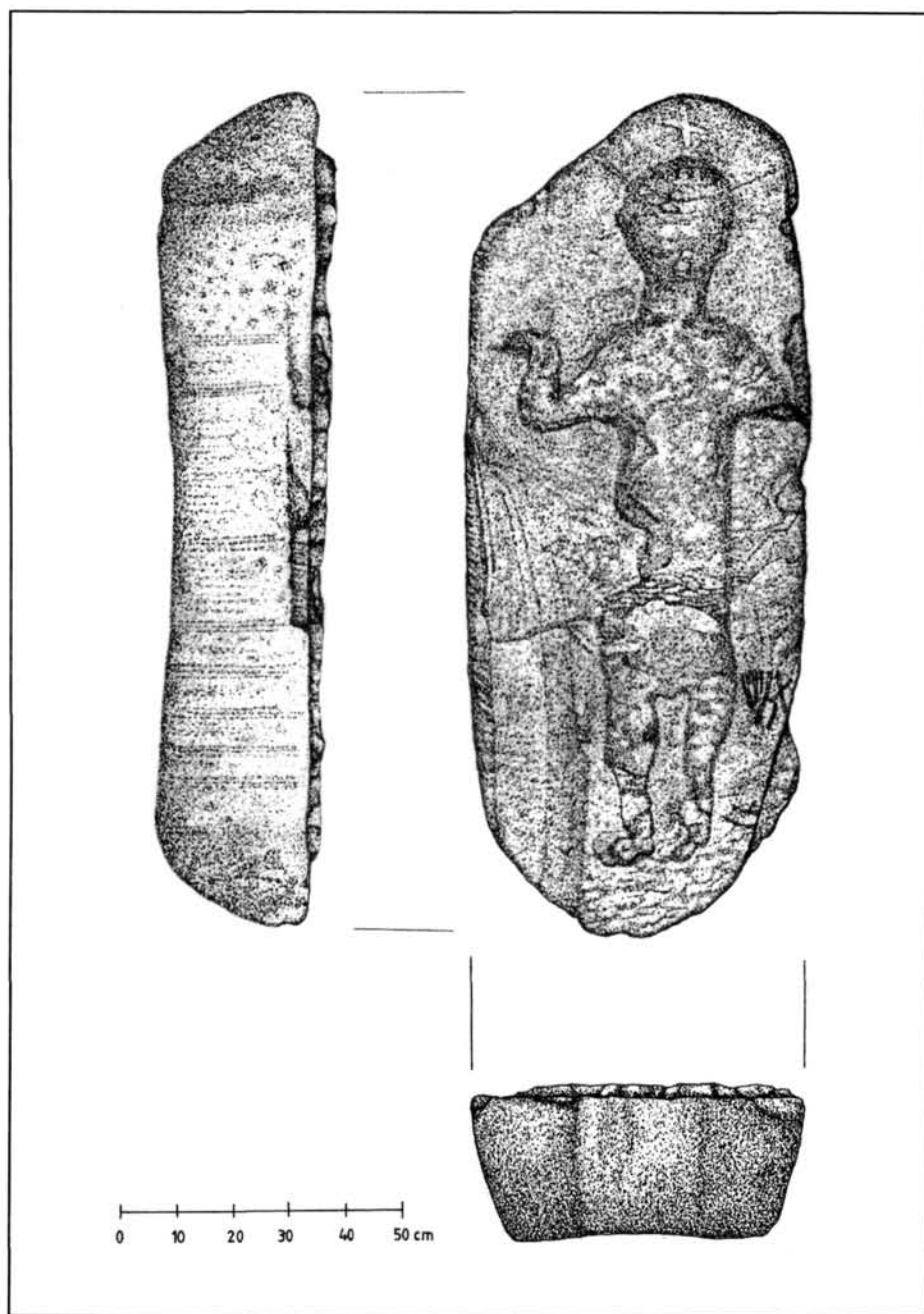
1985.IV.15–V.15. M1:10

26. ábra. A kőtemplom építésekor
megbolygatott 116. sz. sír.
A csontváz koponyáját a vállövére helyezték

27. ábra. A kőtemplom építésekor megbolygatott 116. sz. sír.
A csontváz koponyáját a vállövére helyezték

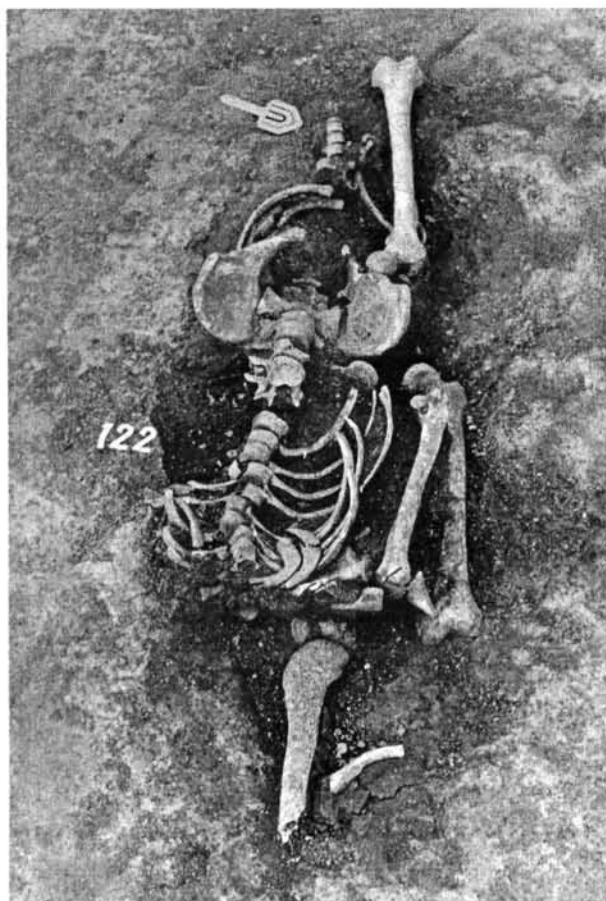

28. ábra. Nagyméretű, emberalakos sírkő, mely eredeti helyzetében a templombelsőben lehetett.
Valószínűleg a templom építetőjének sírját fedték le vele

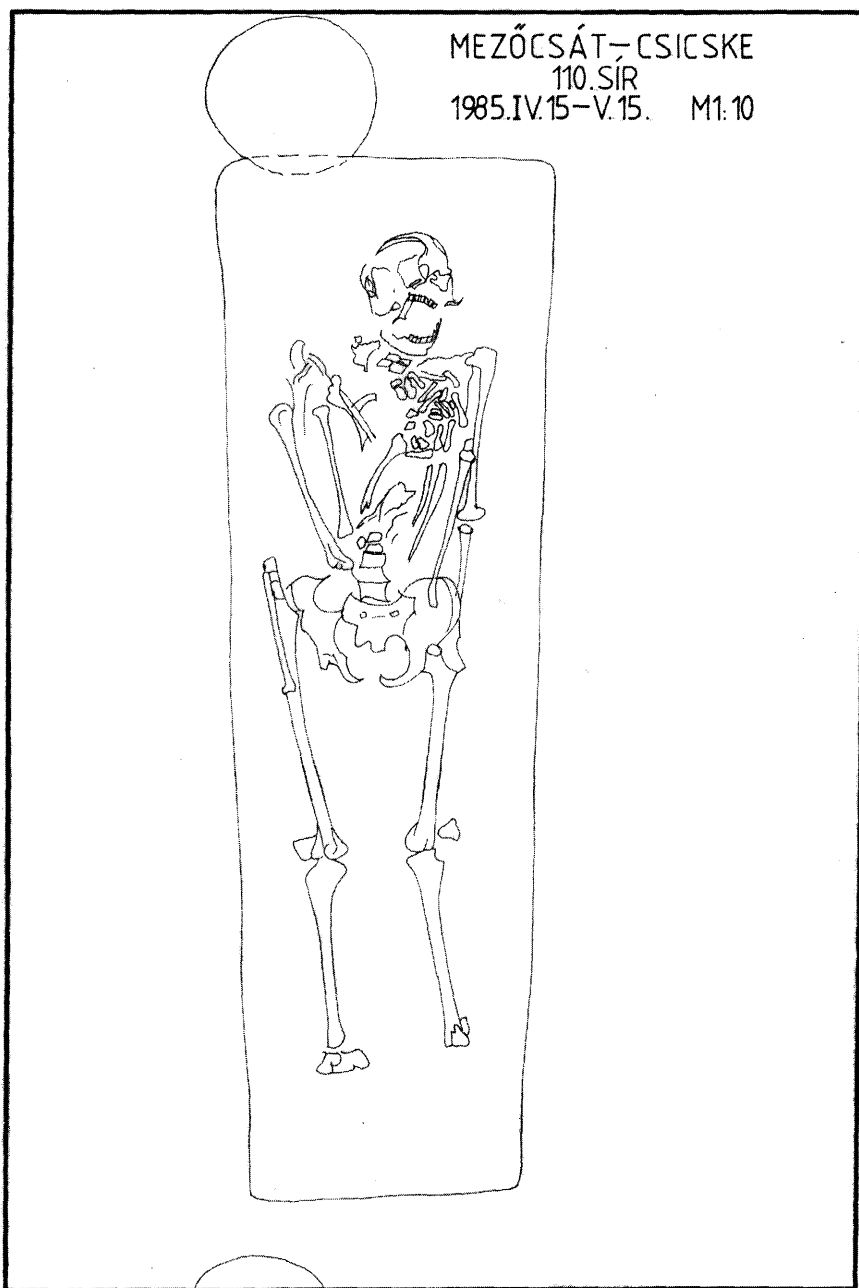

*29. ábra. Nagyméretű, emberalakos sírkő,
mely eredeti helyzetében a templombelsőben lehetett*

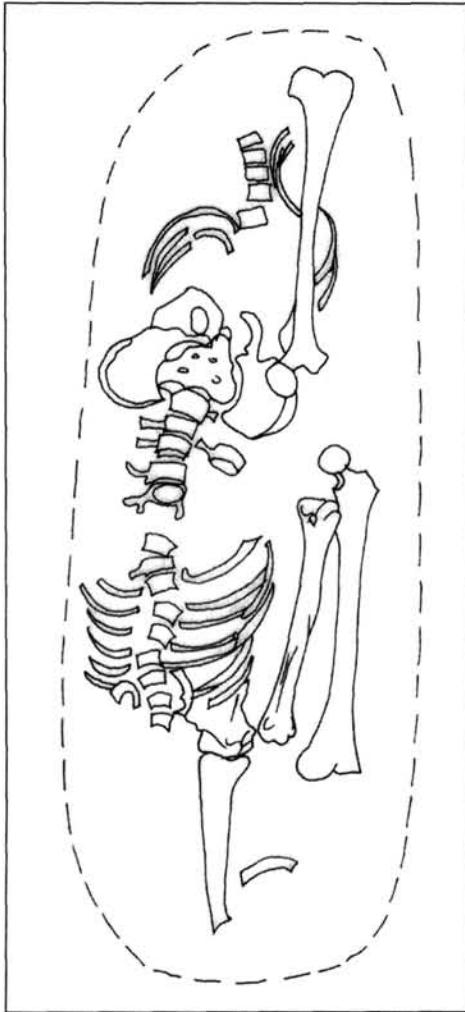

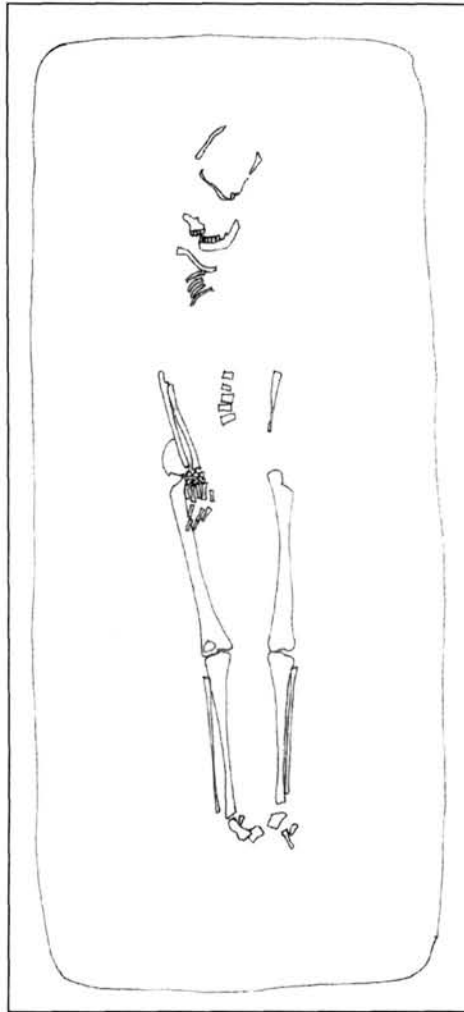
30. ábra. A templombelsőben talált sírok, melyek közül az egyiket sírkővel fedték le

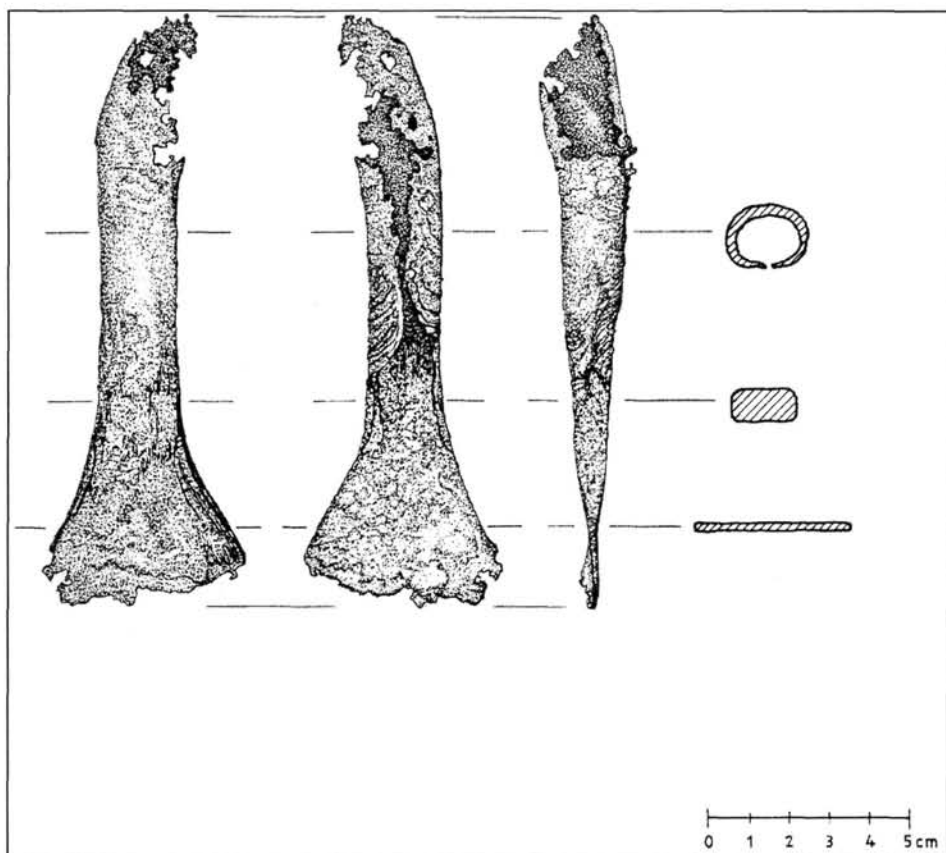
31. ábra. A 110. sír, a végeinél egy-egy cölöplyukkal

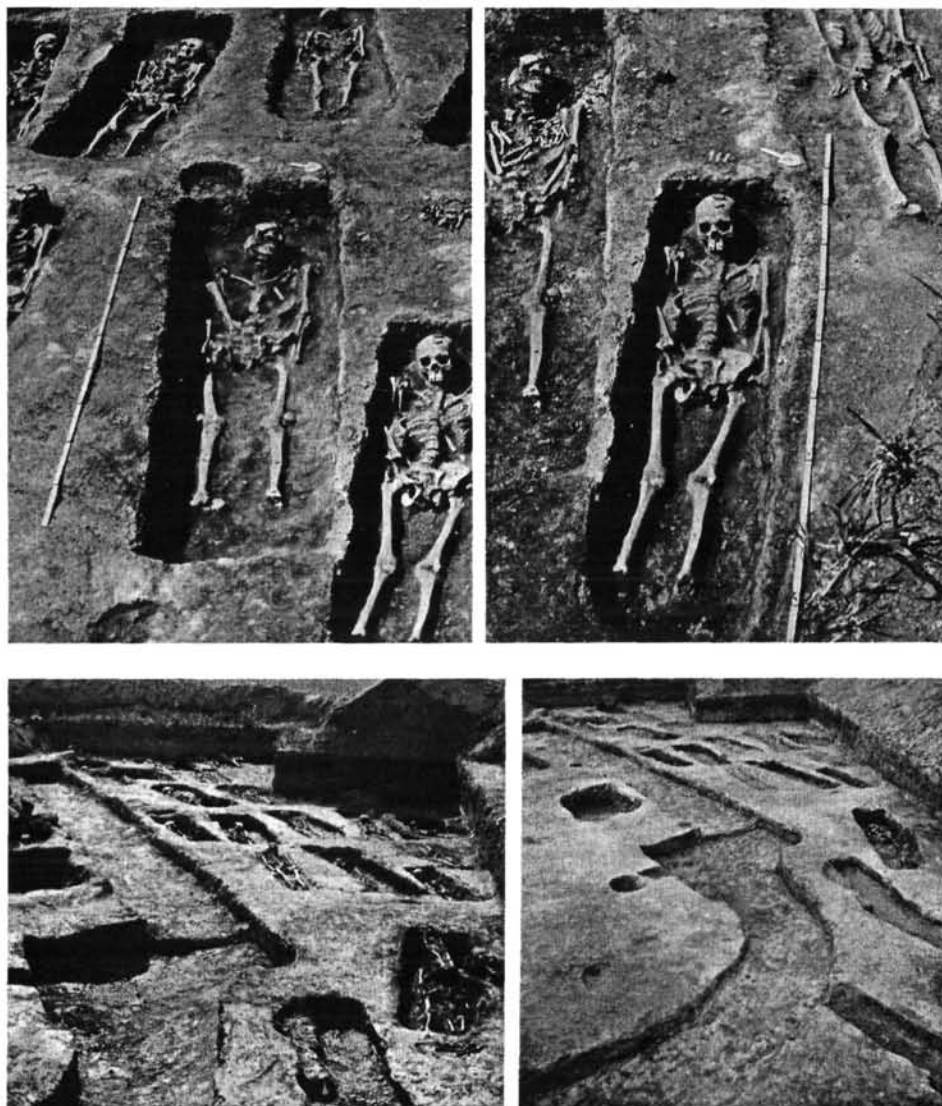
32. ábra. A templombelsőben talált,
erősen bolygatott
(122. sz.) férfisír

33. ábra. A templombelsőben talált,
erősen bolygatott
(124. sz.) gyermek sír

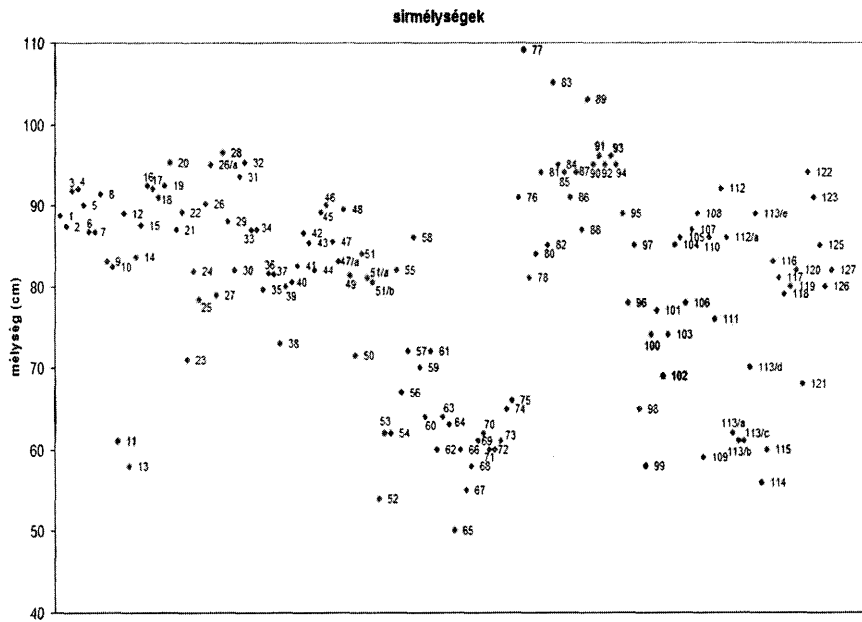
34. ábra. A 3. gödörből előkerült ösztöke

35. ábra. A templom kibontott alapozási árka és az északi részen lévő sírok

Férfi	6	2	4	0	18
Nő	2	4	2	2	7
Gyerek	3	1	0	0	4
Ismeretlen	2	0	1	1	3

1.

2.

36. ábra. A sírok mélységadatainak összevetése (2.)
és a kartartások nemek szerinti megoszlása (1.)

Sírleírások

1. sír

A sír mélysége 88,7 cm, tájolása Ny–K 270°, a váz mérhető hossza 145 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, koponyája hiányzott, karjai a test mellett nyújtva helyezkedtek el. Melléklete nem volt.

2. sír

A sír mélysége 87,4 cm, a csontváz hossza 90 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza. Koponyája balra fordulva, karjai nyújtva a test mellett, deréktól lefelé erősen bolygatott. Melléklete nem volt.

3. sír

A sír mélysége 91,8 cm, a csontváz mérhető hossza 94 cm, tájolása Ny–K 280°. Erősen bolygatott férfi-váz maradványai, koponyája fejtetőre fordítva. Melléklete nem volt.

4. sír

A sír mélysége 92 cm, a csontváz mérhető hossza 155 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, koponyája arccal bal oldalra fordulva. Bal karja nyújtva a test mellett, jobb karja hiányzott. Melléklete nem volt.

5. sír

A sír mélysége 90 cm, a csontváz mérhető hossza 162 cm, tájolása Ny–K 270°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza, karjai a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva feküdtek. Koponyája arccal balra fordulva. A váz csontjai deréktól lefelé – kivéve a lábszárcsontokat – hiányoztak, feltehetőleg a szorosan rátemetett 6. sír ásásakor bolygatták meg. Melléklete nem volt.

6. sír

A sír mélysége 86,6 cm, a csontváz hossza 110 cm, tájolása Ny–K 270°. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű gyermek csontváza, karjai a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva. Koponyája arccal bal oldalra fordulva. Melléklete nem volt.

7. sír

A sír mélysége 86,6 cm, tájolása Ny–K 270°. Férfi arccal jobb oldalára fordított koponyája, a váz többi része hiányzott. Melléklete nem volt.

8. sír

A sír mélysége 91,4 cm, a csontváz mérhető hossza 143 cm, tájolása Ny–K 272°. Erősen bolygatott férfi-váz maradványai, koponyája a jobb mellkason. Bal karja nyújtva a test mellett, jobb karja hiányzott. Melléklete nem volt.

9. sír

A sír mélysége 83 cm, tájolása Ny–K 183°. Arccal a sír alja felé fordított nő koponyája, valószínűleg másodlagos helyzetben. Melléklete nem volt.

10. sír

A sír mélysége 82,4 cm, tájolása Ny–K 265°. Erősen bolygatott női váz maradványai. Melléklete nem volt.

11. sír

A sír mélysége 61 cm, tájolása Ny–K 275°. Gyermekek. Erősen bolygatott váz maradványai. Melléklete nem volt.

12. sír

A sír mélysége 89 cm, a csontváz hossza 160 cm, tájolása Ny–K 285°. Férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. Bal felkarja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva, bal alkarja és jobb karja valamint bordái hiányoztak. Koponyája arccal a bal oldalra fordult. Melléklete nem volt.

13. sír

A sír mélysége 58 cm, tájolása Ny–K 275°. Töredékes női koponya, a váz többi része hiányzott. Melléklete nem volt.

14. sír

A sír mélysége 83,6 cm, tájolása Ny–K 272°. Gyermekek. Töredékes koponya, a váz többi része hiányzott. Melléklete nem volt.

15. sír

A sír mélysége 87,5 cm, a csontváz hossza 165 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, jobb karja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva, bal karja a medencére hajlítva. Koponyája arccal a jobb oldalra volt fordítva. Melléklete nem volt.

16. sír

A sír mélysége 92,5 cm, tájolása Ny–K 270°. Töredékes női koponya, valószínűleg másodlagos helyzetben. Melléklete nem volt.

17. sír

A sír mélysége 92 cm, a csontváz mérhető hossza 115 cm, tájolása Ny–K 283°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott férfiváz. Karjai a test mellett, azzal párhuzamosan voltak kinyújtva, lábai hiányoztak. Koponyája arccal a jobb oldalára volt fordulva. A váz közelében, a bal oldalán, erősen bolygatott kar- és lábszontok. Melléklete nem volt.

18. sír

A sír mélysége 91 cm, tájolása Ny–K 286°. A töredékes koponyán kívül a váz többi része nem volt meg. Melléklete nem volt.

19. sír

A sír mélysége 92,4 cm, a csontváz mérhető hossza 90 cm, tájolása Ny–K 275°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza, karjai a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva. Arca a jobb oldalra néz. Csontjai deréktól lefelé hiányoztak, feltehetőleg a szorosan rátemetett 20. sír pusztította el. Melléklete nem volt.

20. sír

A sír mélysége 95,2 cm, a csontváz mérhető hossza 95 cm, tájolása Ny–K 265°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza. Koponyája előre néz, karjai a test két oldalán, azzal párhuzamosan voltak kinyújtva. A lábszárcsontok a szelvényen kívülre estek. A hasüregben magzat koponyájának töredékét találták. Melléklete nem volt.

21. sír

A sír mélysége 87 cm, tájolása Ny–K 280°. Töredékes férfikoponya, a váz többi része hiányzott. Melléklete nem volt.

22. sír

A sír mélysége 89,1 cm, a csontváz mérhető hossza 149 cm, tájolása Ny–K 275°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfiváz, két karja nyújtva a test mellett. Koponyája arccal bal oldalra fordult. Jobb lábánál töredékes koponya, comb- és lábszárcsontok. Melléklete nem volt.

23. sír

A sír mélysége 71 cm, tájolása Ny–K 275°. Gyermek. Töredékes koponya, a váz többi része hiányzott. A koponya mellett egy nagyobb kő. Melléklete nem volt.

24. sír

A sír mélysége 81,9 cm, a csontváz mérhető hossza 135 cm, tájolása 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza. Koponyája előrenéz, jobb karja a medencére hajlítva, bal karja hiányzott. Melléklete nem volt.

25. sír

A sír mélysége 78,4 cm, tájolása Ny–K 280°. Gyermek. Töredékes koponya, mellette combcsonttöredék. Melléklete nem volt.

26. A. sír

A sír mélysége 90,2 cm, a csontváz mérhető hossza 155 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott női váz, bordái, karjai hiányoznak. Koponyája enyhén balra fordult. Melléklete nem volt.

26. sír

A sír mélysége 95 cm, a csontváz mérhető hossza 103 cm, tájolása Ny–K 290°. Erősen bolygatott férfiváz maradványai. Jobb karja a medencére hajlítva. Koponyája, bal karja és lába hiányzik. Melléklete nem volt.

27. sír

A sír mélysége 78,9 cm, tájolása Ny–K 310°. Arccal a föld felé fordított női koponya, mellette töredékes combcsont. Melléklete nem volt.

28. sír

A sír mélysége 96,5 cm, a csontváz mérhető hossza 105 cm, tájolása Ny–K 300°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű nő váza. Koponyája előrenéz, jobb karja a testtel párhuzamosan nyújtva, bal karja a medence alá hajlítva. Lába térdtől lefelé hiányzik. Mellékletek: jobb lapockájánál hajkarika, melynek s-vége letört.

29. sír

A sír mélysége 88 cm, tájolása Ny–K 285°. Fejzetőre állított női koponya, közelében töredékes comb- és medencecsont. Melléklete nem volt.

30. sír

A sír mélysége 82 cm, tájolása Ny–K 290°. Töredékes koponya, mellette lábszárcsontok. Mellékletek: közelében egy pántkarperec került elő.

31. sír

A sír mélysége 93,5 cm, a csontváz hossza 156 cm, tájolása Ny–K 285°. Nyújtott helyzetű, háton fekvő férfi váza. Koponyája arccal jobbra fordult, jobb karja a test mellett kinyújtva, bal karja a medence alá hajlítva. A váz közelében, annak jobb oldalán összefüggéstelen csontok feküdtek. Melléklete nem volt.

32. sír

A sír mélysége 95,3 cm, a csontváz mérhető hossza 88 cm, tájolása Ny–K 300°. Férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza, jobb karja nyújtva a test mellett, bal karja hiányzik. Koponyája és vállöve a szelvényen kívülre esik. Lába térdtől lefelé hiányzik. Melléklete nem volt.

33. sír

A sír mélysége 86,9 cm, a csontváz hossza 158 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfiváz. Feje hátraszegve, karjai szorosan a test mellett. A váz közelében, attól É-ra, összefüggéstelen csonthalmaz feküdt. Melléklete nem volt.

34. sír

A sír mélysége 86,9 cm, tájolása Ny–K 220°. Arccal É-ra néző koponya. Közelében összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

35. sír

A sír mélysége 79,5 cm, tájolása Ny–K 270°. Arccal lefelé néző férfikoponya. Melléklete nem volt.

36. sír

A sír mélysége 81,6 cm, tájolása Ny–K 316°. Arccal keletre néző női koponya, mellette lábszárcsont. Melléklete nem volt.

37. sír

A sír mélysége 81,5 cm, a csontváz hossza 154 cm, tájolása Ny–K 290°. Férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. Koponyája a mellére hajlítva, két karja szorosan a test mellett kinyújtva. Mellékletek: bal lába mellett, a bokánál kicsit magasabban hosszúkas, végei felé hegyesedő bronztárgy.

38. sír

A sír mélysége 73 cm, tájolása Ny–K 250°. Arccal lefelé fordult koponya, mellette töredékes combsont. Melléklete nem volt.

39. sír

A sír mélysége 80 cm, a csontváz mérhető hossza 153 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája előre néz, jobb karja a testtől kissé távolabb, háromszöget zár be a testtel, bal karja a medence alá hajlítva. Jobb lába térdtől lefelé hiányzik. A váz közelében összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

40. sír

A sír mélysége 80,5 cm, tájolása Ny–K 280°. Töredékes női koponya. Melléklete nem volt.

41. sír

A sír mélysége 82,5 cm, a csontváz mérhető hossza 162 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfiváz. Koponyája arccal jobbra fordult, karjai a test mellett kinyújtva. Melléklete nem volt.

42. sír

A sír mélysége 86,5 cm, a csontváz mérhető hossza 95 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott férfiváz. Koponyája jobbra fordulva, jobb karja a test mellett, bal karja, medencéje, valamint két lába hiányzik. Melléklete nem volt.

43. sír

A sír mélysége 85,3 cm, tájolása Ny–K 300°. Férfi arccal lefelé fordított koponyája. Melléklete nem volt.

44. sír

A sír mélysége 82 cm, a csontváz mérhető hossza 64 cm, tájolása Ny–K 310°. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott váz. Koponyája töredékes, jobb karja a medencére hajlítva. Bal karja, medencéje és két lába hiányzik. Melléklet: Nyakában üvegpasztából készült gyöngysor.

45. sír

A sír mélysége 89,1 cm, a csontváz mérhető hossza 62 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton, nyújtott helyzetben fekvő, erősen bolygatott női váz. Koponyája arccal balra fordult, karjai a test mellett kinyújtva. Alkarcsonjtjai, medencéje és mindkét lába hiányzik. A váz közelében, attól É-ra összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

46. sír

A sír mélysége 90 cm, a csontváz mérhető hossza 85 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája előrenéz, jobb alkarja hiányzik, bal karja a testre hajlítva. Medencéje és lábai hiányoztak. Bal válla mellett egy töredékes koponya. Melléklete nem volt.

47. sír

A sír mélysége 85,5 cm, a csontváz mérhető hossza 100 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott női váz, felsőteste néhány csigolya kivételével teljesen hiányzik. Talán hozzá tartozik a melléte fekvő, töredékes koponya. Melléklete nem volt.

47. A. sír

A sír mélysége 83 cm, a csontváz mérhető hossza 97 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott váz. Felsőteste valamint koponyája hiányzott. Melléklete nem volt.

48. sír

A sír mélysége 89,5 cm, a csontváz mérhető hossza 132 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfiváz. Koponyája és bal alsó karja hiányzik. Jobb karja a test mellett kinyújtva. Melléklete nem volt.

49. sír

A sír mélysége 81,3 cm, a csontváz mérhető hossza 144 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája töredékes, arccal bal oldalára hajtv. Karjai a testére hajlítva. Melléklete nem volt.

50. sír

A sír mélysége 71,5 cm, tájolása Ny–K 290°. Töredékes férfikoponya. Melléklete nem volt.

51. sír

A sír mélysége 84 cm, tájolása Ny–K 300°. Töredékes koponya, közelében lapocka- és karcsont töredéke. Melléklete nem volt.

51. A. sír

A sír mélysége 81 cm, a csontváz mérhető hossza 73 cm, tájolása Ny–K 295°. Erősen bolygatott, nyújtott helyzetű, háton fekvő váz maradványai. Melléklete nem volt.

51. B. sír

A sír mélysége 80,5 cm, a csontváz mérhető hossza 64 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz erősen bolygatott maradványai. Melléklete nem volt.

52. sír

A sír mélysége 54 cm, a csontváz mérhető hossza 130 cm, tájolása Ny–K 295°. Nő háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. Koponyája arccal bal oldalra fordulva, két karja a test mellett, azzal párhuzamosan nyújtva, bal lábszárcsontjai hiányoztak. Mellékletek: a koponya két oldalán egy-egy ezüsthuzalból sodrott S végű hajkarika, a jobb kéz egyik ujjpercén pedig két ezüsthuzalból font gyűrű került elő.

53. sír

A sír mélysége 62 cm, a csontváz mérhető hossza 40 cm, tájolása Ny–K 310°. Töredékes női koponya és nyakcsigolyák. A váz többi részét feltehetőleg a szorosan rátemetett 52. sír pusztította el. Melléklete nem volt.

54. sír

A sír mélysége 62 cm, a csontváz hossza 150 cm, tájolása Ny–K 300°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, koponyája arccal bal oldalára fordítva. Jobb alkarja hiányzik, bal karja is töredékes, valószínűleg a medencére volt hajlítva. Koponyája jobb oldalán egy kb. 70 cm átmérőjű, sekély gödör. Melléklete nem volt.

55. sír

A sír mélysége 82 cm, a csontváz mérhető hossza 165 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, koponyája hiányos, bal karja hiányzott. Jobb karja háromszöget zár be a testtel. Melléklete nem volt.

56. sír

A sír mélysége 67 cm, a csontváz mérhető hossza 164 cm, tájolása Ny–K 300°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája balra fordulva, két karja nyújtva a test mellett. Jobb lába hiányzik. Mellékletek: a bal combcsontnál egy rombusz alakúra kiszélesedő fejű, valószínűleg aranyozással díszített gyűrűt találtak.

57. sír

A sír mélysége 72 cm, tájolása Ny–K 300°. Arccal lefelé fordított férfikoponya, közelében comb- és lábszárcsontok. Melléklete nem volt.

58. sír

A sír mélysége 86 cm, a csontváz mérhető hossza 147 cm, tájolása Ny–K 300°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű férfi váza. Felsőteste hiányzik, csigolyáin egy töredékes koponya, amely feltehetőleg hozzá tartozik. A sírgödör alsó részét megtalálták. Melléklete nem volt.

59. sír

A sír mélysége 70 cm, a csontváz mérhető hossza 100 cm, tájolása Ny–K 290°. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, kissé bal oldalra dőlve. Koponyája bal oldalra fordulva. Két karja hiányos, a bal feltehetőleg a medencére volt hajlítva. Téglalap alakú sírgödre csaknem teljesen ép, csak a jobb felső része sérült. Melléklete nem volt.

60. sír

A sír mélysége 64 cm, tájolása Ny–K 300°. Fejzetőre állított férfikoponya, közelében comb- és lábszárcsontok. Melléklete nem volt.

61. sír

A sír mélysége 72 cm, a csontváz mérhető hossza 126 cm, tájolása Ny–K 310°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott férfiváz maradványai, felsőteste hiányzik. Melléklete nem volt.

62. sír

A sír mélysége 60 cm, a csontváz mérhető hossza 114 cm, tájolása Ny–K 285°. Férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű vázának maradványai, felsőteste hiányzik. Melléklete nem volt.

63. sír

A sír mélysége 64 cm, a csontváz mérhető hossza 85 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott férfiváz maradványai. Erősen töredékes koponyája előrenéz. Sírgödrenék jobb szélé világosan kirajzolódott. Melléklete nem volt.

64. sír

A sír mélysége 63 cm, tájolása Ny–K 280°. Egyedülálló női karcsont. Melléklete nem volt.

65. sír

A sír mélysége 50 cm, a csontváz mérhető hossza 67 cm, tájolása Ny–K 277°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű gyermek vázának bolygatott maradványai. Koponyája, jobb karja, bal alkarja, minkét lábszára hiányzik. Melléklete nem volt.

66. sír

A sír mélysége 60 cm, a csontváz mérhető hossza 95 cm, tájolása Ny–K 283°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott női váz maradványai. Felsőteste hiányzik. Melléklete nem volt.

67. sír

A sír mélysége 55 cm, tájolása Ny–K 282°. Összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

68. sír

A sír mélysége 58 cm, a csontváz mérhető hossza 90 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott férfiváz maradványai, felsőteste hiányzik. Melléklete nem volt.

69. sír

A sír mélysége 61 cm, tájolása Ny–K 285°. Nő összefüggéstelen csontváza koponyával. Melléklete nem volt.

70. sír

A sír mélysége 62 cm, a csontváz mérhető hossza 111 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi erősen bolygatott vázának maradványai, koponyája, bordái, medencéje, bal karja, bal combcsontja hiányzott. Melléklete nem volt.

71. sír

A sír mélysége 60 cm, a csontváz mérhető hossza 69 cm, tájolása Ny–K 275°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott férfiváz maradványai. Koponyája, bal karja és lábszárjai hiányoztak. Jobb karja feltehetőleg a medencére volt hajlítva. Melléklete nem volt.

72. sír

A sír mélysége 60 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi arccal jobb oldalra fordított koponyája. Valószínűleg a szorosán rátemetett 73. sír bolygatta meg. Melléklete nem volt.

73. sír

A sír mélysége 61 cm, tájolása Ny–K 295°. Gyermekek. Arccal lefelé fordított koponya, mellette kar- és lábszárcsontok. Közeliében egy másik váz bolygatott comb- és lábszárcsontjai. Melléklete nem volt.

74. sír

A sír mélysége 65 cm, a csontváz mérhető hossza 151 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott női váz. Koponyája arccal bal oldalra fordítva. Jobb karja és lába valamint bal felkarcsontja hiányzott. Melléklete nem volt.

75. sír

A sír mélysége 66 cm, tájolása Ny–K 300°. Férfi. Összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

76. sír

A sír mélysége 91 cm, a csontváz mérhető hossza 60 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz maradványai. Koponyája arccal jobb oldalra fordítva, jobb karja a test mellett kinyújtva. Bal karja, medencéje és lábai hiányoztak. A mellkason keresztben két combcsont. Trapéz alakú, a fél csontváznak megfelelő méretű sírgödre van. Melléklete nem volt.

77. sír

A sír mélysége 109 cm, a csontváz hossza 157 cm, tájolása Ny–K 285°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája arccal jobb oldalra fordítva. Jobb karja a medencére hajlítva, bal karja nyújtva a test mellett. Sírgödre lekerekített sarkú téglalap alakú. Jobb oldalán egy igen hosszú, keskeny, szintén lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, amely részben a 76., részben a 77. sír gödrét metszi. Melléklete nem volt.

78. sír

A sír mélysége 81 cm, a csontváz mérhető hossza 140 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, melyből csak az előrenéző koponya, a jobb kar, jobb medencelapát, valamint a jobb láb maradt meg. A csontváz mellett, annak jobb oldalán összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

79. sír

A sír mélysége 80 cm, tájolása Ny–K 287°. Nő. Összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

80. sír

A sír mélysége 84 cm, a csontváz mérhető hossza 122 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott váz. Koponyája balra fordult. Jobb karja a medencére hajlítva, bal karjából csak a felkarcsont fele volt meg. Bal lábszárcsontja hiányzott. Melléklete nem volt.

81. sír

A sír mélysége 94 cm, a csontváz mérhető hossza 194 cm, tájolása Ny–K 270°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája előrenéz. Jobb alkarja a medencére hajlítva, bal alkarja a hason, valószínűleg másodlagos helyzetben. Bal combcsontja hiányzik. Melléklete nem volt.

82. sír

A sír mélysége 85 cm, a csontváz mérhető hossza 58 cm, tájolása Ny–K 275°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű gyermek rossz megtartású váza. A bal oldala mellett összefüggéstelen csontok. Mellékletek: jobb kulcsontján bronzlemezből készült, pontkörökkel díszített, rombusz alakú csat.

83. sír

A sír mélysége 105 cm, a csontváz mérhető hossza 170 cm, tájolása Ny–K 266°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája enyhén jobbra billen. Bal oldali bordái és felkarja hiányzik. Melléklete nem volt.

84. sír

A sír mélysége 95 cm, tájolása Ny–K 275°. Nő összefüggéstelen csontváza, koponyával. Melléklete nem volt.

85. sír

A sír mélysége 94 cm, tájolása Ny–K 275°. Férfi. Összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

86. sír

A sír mélysége 91 cm, a csontváz mérhető hossza 143 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája jobbra fordult. Karjai a test mellett, azzal párhuzamosan, nyújtva voltak. Bal karja mellett, vállmagasságban egy kb. fejnagyságú kő volt. Lábszárcsontjain összefüggéstelen csontok. Melléklete nem volt.

87. sír

A sír mélysége 94 cm, a csontváz mérhető hossza 55 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, erősen bolygatott váz. Koponyája balra néz. Csontjai a könyök vonalától lefelé hiányoztak. Bal oldalán összefüggéstelen csontok. Melléklete nem volt.

88. sír

A sír mélysége 87 cm, a csontváz mérhető hossza 88 cm, tájolása Ny–K 283°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű gyermek erősen hiányos váza. Koponyája előrenéz. Bordáinak nagy része hiányzott, jobb lábán és alkarcsontján kívül csak néhány csigolyája és két kulcsontja volt még meg. Melléklete nem volt.

89. sír

A sír mélysége 103 cm, tájolása Ny–K 279°. Összefüggéstelen csonthalmaz koponyával. Melléklete nem volt.

90. sír

A sír mélysége 95 cm, tájolása Ny–K 280°. Összefüggéstelen gyermekcsontok. Melléklete nem volt.

91. sír

A sír mélysége 96 cm, a csontváz mérhető hossza 147 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott női váz. Erősen hiányos koponyája előrenézett. Hiányzó csigolyái helyén, nagyjából köldöktájékon volt a koponya nagy darabja. Jobb karja háromszöget zár be a testtel, bal alkarcsontja nem volt meg. Melléklete nem volt.

92. sír

A sír mélysége 95 cm, tájolása Ny–K 280°. Gyermekek felsőtestének igen bolygatott maradványai. Deréktól lefelé nem volt meg. Fejénél két nagyobb kődarab. Melléklete nem volt.

93. sír

A sír mélysége 96 cm, a csontváz mérhető hossza 134 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája jobbra fordult. Karjai a test mellett, azzal párhuzamosan nyújtva feküdtek, bal felkarja hiányzott. Lábszárcsontjainak nagy része a szelvényen kívülre esett. Bal oldalán, külön sírgödörben egy gyermek anatómiai rendben fekvő csigolyái, bordái és koponyatöredéke. A gyermekkoponyától északnyugatra két nagyobb kő. Melléklete nem volt.

94. sír

A sír mélysége 95 cm, a csontváz mérhető hossza 121 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, koponyája előrenéz. Bal kézfeje a bal medencelapát alatt. Jobb karja a jobb medencelapátra hajlik. Lábszárjai a szelvényen kívülre estek. Mellékletek: koponyája mellett, annak jobb oldalán pontkörös díszítésű, középen három, hosszúkás szilvamag alakú lyukkal áttört csonttárgy.

95. sír

A sír mélysége 89 cm, a csontváz mérhető hossza 103 cm, tájolása Ny–K 280°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz, koponyája előrenéz. Lábszárcsontjai, medencelapátjai, jobb karja és jobb oldali bordái teljesen, csigolyái részben hiányoztak. Melléklete nem volt.

96. sír

A sír mélysége 78 cm, a csontváz mérhető hossza 67 cm, tájolása Ny–K 280°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, koponyáját balra fordították. Felsőtestének jobb oldala teljesen hiányzik, alsótestén a szelvényen kívülre esett. Bal alkarját a medencére hajlították. Koponyájától balra hosszúkás kődarab. Bal medencelapátja mellett lábszontok. Melléklete nem volt.

97. sír

A sír mélysége 85 cm, a csontváz mérhető hossza 135 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyájából mindössze az alsó állkapcsa maradt meg eredeti helyén, jobbra fordítva. A koponya többi részét a medencére tették. Karjai a test mellett voltak kinyújtva, alkarjai a medencelapátok alatt feküdtek. Melléklete nem volt.

98. sír

A sír mélysége 65 cm, a csontváz mérhető hossza 140 cm, tájolása Ny–K 295°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája, vállöve és jobb karja hiányzott. Bal karja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva. Melléklete nem volt.

99. sír

A sír mélysége 58 cm, a csontváz mérhető hossza 126 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája és felsőtestének nagy része hiányzott. Bal alkarja a test mellett, azzal párhuzamosan feküdt. Jobb felkarcsontja nem volt meg, jobb alkarját a medencére hajlították. Bal lábszárcsontjai hiányoztak. Melléklete nem volt.

100. sír

A sír mélysége 74 cm, a csontváz hossza 163 cm, tájolása Ny–K 295°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, koponyája előrenéz. Karjai a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva. Melléklete nem volt.

101. sír

A sír mélysége 77 cm, a csontváz mérhető hossza 173 cm, tájolása Ny–K 265°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája jobbra fordult, karjai szorosan a test mellett kinyújtva. Bal lábánál töredékes comb- és lábszárcsontok. Melléklet: koponyája bal oldalánál vastöredék.

102. sír

A sír mélysége 69 cm, a csontváz hossza 160 cm, tájolása Ny–K 273°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája előrenéz. Jobb karja a kulcscsonttól lefelé hiányzott, s bordái nagy része is. Bal karja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva feküdt. Sírgödre lekerekített sarkú téglalap alakú. Melléklete nem volt.

103. sír

A sír mélysége 74 cm, a csontváz hossza 160 cm, tájolása Ny–K 282°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája balra fordult. Jobb és bal alkarjai a jobb illetve bal medencelapát alatt voltak. Sírgödre lekerekített sarkú téglalap alakú, hosszanti bal oldalán a csontváz térdének magasságában félkör alakú beásással. Melléklete nem volt.

104. sír

A sír mélysége 85 cm, a csontváz hossza 165 cm, tájolása Ny–K 283°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája balra fordult, alkarjait a medencére hajlították. Sírgödre téglalap alakú, rövidebb oldalain téglalap alakú bővítéssel. Melléklete nem volt.

105. sír

A sír mélysége 86 cm, a csontváz hossza 147 cm, tájolása Ny–K 290°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája enyhén jobbra fordulva, bal alkarcsontja részben, bal keze és mindkét lábfeje hiányzik. Sírgödre téglalap alakú. Mellékletek: koponyája bal oldalánál egy S végű hajkarika.

106. sír

A sír mélysége 78 cm, a csontváz hossza 148 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája balra néz, jobb kulcsontja hiányzott. Sírgödre trapéz alakú, melyben a váz jobb lába mellett lévő 107. sír anatómiai rendben fekvő comb- és lábszárcsontjain kívül, a sírgödör jobb alsó sarkában egy koponya és összefüggéstelen csontok kerültek elő. Melléklet: a koponya alól ezüst S végű hajkarika.

107. sír

A sír mélysége 87 cm, a csontváz mérhető hossza 72 cm, tájolása Ny–K 285°. Nő anatómiai rendben fekvő comb- és lábszárcsontjai. Melléklete nem volt.

108. sír

A sír mélysége 89 cm, a csontváz hossza 155 cm, tájolása Ny–K 295°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája balra fordult. Sírgödre ovális alakú. Melléklete nem volt.

109. sír

A sír mélysége 59 cm, a csontváz hossza 150 cm, tájolása 292°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Enyhén balra fordult koponyája rossz megtartású, töredezett. Karjai szorosan a test mellett, alkarcsontjai a medencelapátok alatt. Sírgödre lekerekített téglalap alakú. Melléklet: a jobb kézfejnél három szálból fonott ezüstgyűrű.

110. sír

A sír mélysége 86 cm, a csontváz hossza 175 cm, tájolása Ny–K 282°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott csontváz. Koponyája hátrabilent, bal karja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva, jobb alkarja feltehetőleg a medencére volt hajtva. Sírgödre téglalap alakú, rövidebb oldalainál egy-egy cölöplyukkal. Melléklete nem volt.

111. sír

A sír mélysége 76 cm, a csontváz hossza 142 cm, tájolása Ny–K 293°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyáját a mellkasra hajtották. Bal karja a test mellett, azzal párhuzamosan kinyújtva, jobb alkarja a medencére volt hajlítva. Sírgödre téglalap alakú. Melléklet: a koponya alól két S végű hajkarika.

112. sír

A sír mélysége 92 cm, a csontváz mérhető hossza 150 cm, tájolása Ny–K 290°. A sírgödör jobb oldala padkás, bal oldala padmalyos. Benne háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Karjai szorosan a test mellett kinyújtva, koponyája igen töredékes. Lábszárára a 112/A sírt ásták. Melléklet: nyakában színes fluoritgyöngyök, átfűrt kagyló. Koponyadarabjánál ezüst S végű hajkarika. Jobb kézfejnél ezüstözött bronz pántgyűrű, bal kézfejnél három szálból fonott ezüst gyűrű.

112/A. sír

A sír mélysége 86 cm, a csontváz mérhető hossza 100 cm, tájolása Ny–K 245°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája enyhén jobbra billent. Karjai szorosan a test mellett kinyújtva. Combsontjától lefelé a lába a szelvényen kívülre esett. Melléklet: bal kézfejnél köves bronzgyűrű.

113/A. sír

A sír mélysége 62 cm, a csontváz mérhető hossza 92 cm, tájolása Ny–K 308°. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Előrenéző koponyája erősen töredékes. Jobb karja a medence alá hajlik, bal karja a test mellett kinyújtva. Melléklete nem volt.

113/B. sír

A sír mélysége 61 cm, a csontváz mérhető hossza 50 cm, tájolása Ny–K 298°. Gyermekek. Erősen bolygatott váz, feltehetőleg háton, nyújtott helyzetben feküdt. Koponyájának legnagyobb darabja a felsőtest csontjai

mellett, azoktól jobbra, nagyjából vállmagasságban hevert. Alkarcsontjain, néhány csigolyán, pár bordán kívül más csontja nem volt meg. Melléklete nem volt.

113/C. sír

A sír mélysége 61 cm, a csontváz mérhető hossza 62 cm, tájolása Ny–K 316°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája hiányzott, testének bal oldala valamint lábai úgyszintén. Jobb karja a test mellett kinyújtva. Melléklete nem volt.

113/D. sír

A sír mélysége 70 cm, a csontváz hossza 65 cm, tájolása Ny–K 316°. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű gyermek igen rossz megtartású váza. Melléklete nem volt.

113/E. sír

A sír mélysége 89 cm, a csontváz mérhető hossza 172 cm, tájolása Ny–K 315°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyáját jobbra fordították. Sírgödre lekerekített sarkú téglalap alakú. Melléklete nem volt.

114. sír

A sír mélysége 56 cm, a csontváz mérhető hossza 62 cm, tájolása Ny–K 288°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, igen bolygatott női váz. Koponyáját a mellkasra hajtották. Csak a felsőtest csontjai maradtak meg, kivéve az alkarokat. Medencéje is hiányzik. Melléklet: koponyája bal oldalán 2 db S végű hajkarika.

115. sír

A sír mélysége 60 cm, a csontváz hossza 132 cm, tájolása Ny–K 268°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű női váz. Koponyája igen rossz megtartású. Jobb karja a medencére hajlítva, bal keze a test mellett kinyújtva. A váz jobb oldalán összefüggéstelen csonthalmaz. Melléklete nem volt.

116. sír

A sír mélysége 83 cm, a csontváz mérhető hossza 130 cm, tájolása Ny–K 285°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz, melyet valószínűleg az apszis alapozási árkának ásásakor bolygattak meg oly módon, hogy a koponyát a jobb vállra helyezték. Jobb alkarja a medence alá hajlik, bal karja a test mellett kinyújtva. Sírgödre téglalap alakú. Melléklete nem volt.

117. sír

A sír mélysége 81 cm, a csontváz mérhető hossza 109,5 cm, tájolása Ny–K 293°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott váz. A sírt feltehetőleg a 118. sír beásásakor bolygatták meg, ezért hiányzik a váz jobb karja, medencéje és mindkét lába. Koponyája előrenéz. Sírgödre a bolygatás előtt téglalap alakú lehetett. Melléklete nem volt.

118. sír

A sír mélysége 79 cm, a csontváz mérhető hossza 67,5 cm, tájolása Ny–K 285°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, bolygatott női váz, melyet a 117. sír sírgödrébe ástak. Koponyája előrenéz, alsó teste teljesen, alkarcsontjai, jobb medencelapátja, bordáinak nagy része hiányzott. Melléklete nem volt.

119. sír

A sír mélysége 80 cm, tájolása Ny–K 285°. Összefüggéstelen csonthalmaz koponyával. A csontok valószínűleg a metszeten túl is folytatódnak. Melléklete nem volt.

120. sír

A sír mélysége 82 cm, a csontváz mérhető hossza 102 cm, tájolása Ny–K 283°. Erősen bolygatott csonthalmaz koponyával, melyet a 119. sír gödrébe ástak. A csontok feltehetőleg a metszeten túl is folytatódnak. Melléklete nem volt.

121. sír

A sír mélysége 68 cm, a csontváz mérhető hossza 140 cm, tájolása Ny–K 294°. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája hiányzott, karjai a test mellett kinyújtva feküdtek. Sírgödre ovális. Melléklete nem volt.

122. sír

A sír mélysége 91 cm, a csontváz mérhető hossza 103 cm, tájolása K–Ny 103°. Férfi igen bolygatott váza. Koponyája nem volt meg, bal karja teljesen, jobbjá pedig könyöktől lefelé hiányzott. Lábából csak a jobb combcsont volt eredeti helyén. A sírban több, összefüggéstelen csont feküdt. Melléklete nem volt.

123. sír

Téves szám.

124. sír

A sír mélysége 94 cm, a csontváz mérhető hossza 148 cm, tájolása Ny–K 283°. 12 év körül gyermek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, igen bolygatott váz. Koponyájának csak a fele volt meg, bordái és karjai hiá-

nyoztak, csak a jobb alkar maradt meg a medencére hajlítva. Melléklete nem volt, valószínűleg egykorú sírrablással bolygatták meg.

125. sír

A sír mélysége 85 cm, a csontváz hossza 165 cm, tájolása Ny–K 263°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája enyhén jobbra fordult. Bal karja és jobb alkarcsontja hiányzott. Melléklete nem volt.

126. sír

A sír mélysége 80 cm, a csontváz mérhető hossza 109 cm, tájolása Ny–K 265°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája enyhén jobbra fordult. Karjai a test mellett kinyújtva. Lábából csak a jobb combcsontja maradt meg. Melléklete nem volt.

127. sír

A sír mélysége 82 cm, a csontváz mérhető hossza 61 cm, tájolása Ny–K 286°. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Koponyája enyhén jobbra fordult, karjából csak a jobb felkar maradt meg, s az is másodlagos helyzetben. Medencéje és lábai a szelvényen kívülre estek. Melléklete nem volt.

IRODALOM

Azzola, Friedrich Karl

1972 Der Scheibenkreuzplatte von Gross-Twülpstedt – ein Interpretationsversuch aus denkmalkundiger Sicht. Die Kunde, Niedersächsischer Landesverein für Urgeschichte. Neue Folge 23. 227–231.

Balassa Iván

1989 A magyar falvak temetői. Bp.

Benda Judit

2005 A budai középkori karmelita kolostor temetője. The cemetery of the medieval Carmelite monastery in Buda. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest, 239–245.

Bóna István

1978 Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában. Alba Regia 16. 99–157.

Csánki Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp.

Csemegi József

1958 Az aracsi kő. ArchÉrt. 85. 174–187.

Dienes István

1965 A honfoglaló magyarok. In.: Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza, I. 136–174.

Érszegi Géza

1983 Árpád-kori legendák és intelmek. Bp.

Gerevich Tibor

1938 Magyarország románkori emlékei. In: Magyarország művészeti emlékei I. Bp.

Györffy György

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp.

Hegedűs Katalin

1982 Derekegyház-Ibolyásdomb. RégFüz. Ser. I. 35. 88–89. 172. sz.

Holl Imre

1963 Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). BudRég. 20. 335–394.

Holl Imre–Parádi Nándor

1982 Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *FontesArchHung*

Horváth Ferenc

1976–77 Csengele középkori temploma. Die mittelalterliche Kirche in Csengele. *MFME* 1. 91–126.

Karácsonyi János

1901 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Bp.

Kárpáti Gábor

1981 Pécs-Jakabhegy, pálos kolostor. *RégFüz.* Ser. 1. 34. 77.

Kiss Gábor–Tóth Endre

1993 A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. (Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről). *Archäologische Untersuchung der St. Martinkirche in Szombathely. (Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus den 9–13. Jh.) CommArchHung* 175–199.

Koppány Tibor

1972 XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc. *VMMK* 11. 139–147.

Kovács Éva

1973 Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. Zwei Schmuckstückarten des 13. Jahrhunderts in Ungarn. *Ars Hungarica* 1. 67–96.

Kovács László

1970 A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. Die Lanzen der Landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung. *Alba Regia* XI. 81–108.

Kozák Károly

1966 Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. *ArchÉrt* 93. 47–64.

Kralovánszky Alán

1956 Adatok az ún. s-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. *ArchÉrt* 83. 206–212.

Kristó Gyula

1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp.

Kunt Ernő

1978 Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Debrecen

Kulcsár Mihály

1995 Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról). *Vorbericht über die Freilegung des Arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs. SMMK* XI. 227–238.

Laszlovszky József

1991 Social Stratification and material culture in 10th–14th century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Medium Aevum Quotidianum* 22. Szerk.: *Kubinyi András, Laszlovszky József.* Krems, 32–68.

Lővei Pál

2005 Temetői sírjelek a középkori Magyarországon. Grave markers in the cemeteries of medieval Hungary. In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: *Garam Éva, Révész László.* *Opuscula Hungarica* VI. 77–83.

M. Aradi Csilla

- 1998 A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásatásának összegzése. Summary of the excavations at the Árpád-aged cemetery and settlement of Főnyed-Gólyásfa. SMMK XIII. 113–154.

Márkus Dezső

- 1899 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp.

Mesterházy Károly

- 1962–64 Az s-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken. DMÉ 95–114.
1968 Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. The spread of Byzantine Christianity in Hungary during the Árpád Dynasty. DMÉ 145–184.
1983 Településásatás Veresegyház-Ivacson. Siedlungsausgrabung in Veresegyház-Ivacs. ComArchHung. 133–163.

Molnár Erzsébet

- 2005 Esztergom-Zsidód templom körüli temetője. The Esztergom-Zsidód churchyard. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest, 109–114.

MRT 2.

- 1969 Magyarország régészeti topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri István. Bp.

MRT 3.

- 1970 Magyarország régészeti topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járásjárás. Szerk.: Bakay Kornél. Bp.

MRT 4.

- 1972 Magyarország régészeti topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Szerk.: Torma István. Bp.

MRT 5.

- 1979 Magyarország régészeti topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk.: Torma István. Bp.

MRT 7

- 1986 Magyarország Régészeti Topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Szerk.: Torma István. Bp.

MRT 10/1.

- 1998 Magyarország Régészeti Topográfiája (Archaeological sites of Hungary) 10/1. Békés megye régészeti topográfiája. Békéscsaba és környéke. Szerk.: Jankovich B. Dénes. Bp.

Müller Róbert

- 1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény 19. II.

Nagy Emese

- 1958 A középkori Gercse község temploma. BudRég XVIII. (1958). 543–564.

Ódor János Gábor

1998 Anjou-kori öntőforma Majsról (Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez). Gußform aus der Anjouzeit von Majs (Angaben zur Tracht des 13–15. Jahrhunderts). *ComArchHung* 123–137.

Parádi Nándor

1958 Középkori cserépfedők. *FolArch.* 10. 155–160.

1963 Magyarországi pénzleletes cserépedények (XI–XVII. század). Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11–17. Jh.). *ArchÉrt.* 89. 205–251.

1975 Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-pusztapótharaszti. *FolArch* 26. 119–161.

Pámer Nóra

1970 A kishánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem* 295–313.

Pesty Frigyes

1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc

Révész László

1992 Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon. In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Szerk.: *Rémiás Tibor*. Miskolc, 91–120.

Ritoók Ágnes

1997 A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. Latest results of excavations of village churchyards in Hungary. *FolArch* 46. 165–177.

Ruttkay, Alexander

2005 A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. Ont he archaeological investigation of churchyards in Slovakia. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* VI. Budapest, 31–59.

Salier

1992 „Das Reich der Salier 1024–1125.” Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte

Simonyi Erika

2004 Középkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. *HOMÉ* XLIII. 161–198.

2005 Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. Data on pottery from the 10th–13th century in north-east Hungary. *HOMÉ* XLIV. 37–55.

Sosztarits Ottó

1993 Csepreg-Szentkirály. *RF. Ser. I.* 45. 59–60. 92. sz.

Szabó J. Győző

1970 A honfoglalás kori temetőárok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves megye) ásátásról. Zur Frage der Landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves). *Arch. Ért.* 97. 264–272.

Szabó Kálmán

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bp.

Szőke Béla

1955 Cserépbográcsaink kérdéséhez. *ArchÉrt.* 82. 86–90.

- 1959 A Bjelo-Brdo kultúráról. ArchÉrt. 86. 38–46.
- 1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan. I. Bp.
- Szőke Béla Miklós–Vándor László*
- 1987 Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp.
- Takács Miklós*
- 1993 A kislalföldi, Árpád-kori cserépbogácsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére). Die präzisere Chronologie der Árpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials) HOMÉ 30–20/1. 447–479.
- 1996 A kislalföldi, 10–14. századi cserépedények formakicse és időrendje. Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10.–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. ActaArch 48. 135–195.
- 2005 Egy vitatott kéztartásról. On a debated gesture. In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: *Garam Éva, Révész László*. Opuscula Hungarica VI. 85–101.
- Tari Edit*
- 1995 Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. Rural churches from the Arpadian age in the environs of Cegléd. Ceglédi Füzetek 31. 54–63.
- 2001 Faépületek az Árpád-kor népi építészetében. Wooden houses in the vernacular architecture of the arpadian age. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: *Cseri M.–Tárnoki J.* Szentendre–Szolnok, 157–186.
- Tettamanti Sarolta*
- 1975 Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. Begräbnissitten im 10–11. Jh. Im Karpatenbecken. StudCom 3. 79–123.
- Trogmayer Ottó*
- 1984 A magyarcsanádi kőkereszt. Das Steinkreuz von Magyarcsanád. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81. 1. 91–95.
- Török Gyula*
- 1954 Halimba-Cseres X–XI. századi temetője. Mogil'nik X–XI stoletii v Halimba-Cseres. FolArch 6. 95–105.
- Valter Ilona*
- 1963 Az ácsi református templom feltárása. ArchÉrt 90. 282–289.
- 1985 Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt
- Wolf Mária*
- 2001 Északkelet-Magyarország ispáni várai. Burgen der Gespane in Nordostungarn. HOMÉ XL. 179–198.

AN ÁRPÁDIAN AGE CHURCH AND CEMETERY ON THE OUTSKIRTS OF MEZŐCSÁT

A large tombstone carved with a male figure was turned up by the plough in 1985 in an area known as Csicske-dűlő on the outskirts of Mezőcsát in County Borsod-Abaúj-Zemplén. The rescue excavations conducted in the area brought to light the bedding trenches of a large parish church with an apsidal sanctuary. Two burials were uncovered inside the church, 130 graves lay around the building. Other features included one prehistoric and three Árpáadian Age pits.

Wall debris of large stones and mortar were found in several spots inside the church, which measured 9.5 m by 14 m. Two burials were uncovered in the church's interior. A series of post-holes were noted running adjacent and parallel to the walls. The bedding trench of the apsis cut through one of the graves, suggesting that some burials pre-dated the church, which on the testimony of a coin minted under Béla III (1172–1196) was built in the late 12th or early 13th century.

The finds from the burials (ribbed and plain S terminalled, silver lock-rings, rings inscribed with Hungarian runes, rings fashioned from two or three silver strands, fluorite beads) indicate that the earliest burials date from the 11th–12th centuries, while the grave goods (e.g. diamond shaped buckles) from the latest ones suggest a date in the period after the Mongolian invasion of 1241.

The burials of the cemetery around the church can be assigned to two main groups, the first pre-dating the church's construction, the second from the period, when the church already existed.

The graves pre-dating the church lay in the cemetery's northern and north-eastern part, where superimposed burials were rare. This cemetery section was not used in later periods.

The graves from the period of the church's existence lay in the cemetery's western and south-western part, where there were many superimposed (and disturbed) burials. Few burials in this group were furnished with grave goods and most of the finds (such as the diamond shaped buckle) date from the period after the church's construction.

The post-holes in the church's interior suggest the existence of an earlier wooden church, which – judging from the early burials – was built sometime in the late 10th century or early 11th century, and which later replaced by the stone church erected in the late 12th or early 13th century.

The large stone tombstone carved with a male figure probably covered one of the two burials in the church interior. The tombstone can be dated to the 13th century in the light of analogous finds.

The settlement was part of the estates of the Bikki family of the Örsúr kindred and the church was probably built by this family. We know that the last two male members of the Bikki family died in the late 13th century; the two graves, one of which was covered by the tombstone, probably contained the earthly remains of the family's last two male members.

Levente Szabó

ADATOK AZ ALFÖLD ÁRPÁD-KORI BENÉPESÜLÉSÉHEZ: MEZŐCSÁT-CSICSKE

ÉRY KINGA–GEDEON ETELKA

ELŐZMÉNYEK

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Mezőcsát helység Csicske nevű határrészén Koós Judit, Révész László és Wolf Mária 1985-ben¹ feltárt egy, a 12. századra keltezhető, de még a 13. században is működő kőtemplomot, valamint alatta egy 11. századi fatemplom nyomait (Szabó 2005).

Az ásatás egyebek mellett 130 csontvázleletet is napvilágra hozott, a temető kiterjedése, egykori halottainak száma azonban ismeretlen. A régészeti elemzés szerint a 130 leletből 33 származhatott a 11. századból, azaz a fatemplom korából, 97 pedig a 12–13. századból, vagyis a kőtemplom korából, a csontvázak tehát a mintegy 100, illetve 200 éves temetkezési időszak megközelítően részarányos képviselői.²

A leletek embertani vizsgálatát az ELTE TTK Antropológia/Humánbiológia tárgyú posztgraduális képzése kapcsán 1995–1996-ban végeztük a miskolci Herman Ottó Múzeumban. Életkor és nem meghatározás Ferembach, Schwidetzky és Stloukal (1979) szerint, mérés és leírás Martin és Saller (1957) szerint történt, Alekseev és Debec (1960) osztálykategóriáit és dimorfikus koefficienseit is figyelembe véve. A testmagasságot Sjøvold (1992) mindkét nemre és összes rasszra kidolgozott értékei szerint számítottuk. A minták közötti távolság kiszámításánál Penrose (1954) és Rahman (1962) képleteit, valamint Thoma (1985) átlagszórásait alkalmaztuk, s a kapott összefüggéseket Creel (1968) „dual sequential” eljárása szerinti ún. dendrogramon ábráztuk³.

A csontvázak zöme az egymásra temetkezések, valamint a későbbi évszázadok bolygatásai miatt gyakran volt hiányos vagy sérült, sőt esetenként keveredett, állaguk azonban többnyire jó. A leletek azonosítási, nemi és életkori adatai az *1a–c táblázaton* láthatók a férfiak, nők, ifjak és gyermekek sorrendjében. A sírszám mellett egy csillaggal jelöltük a 11. századi, azaz korai, és két csillaggal a 12–13. századi, azaz késői temetkezéseket. A felnőttek egyéni koponya- és vázcsontméretei a *11a–j – 12a–j táblázatokon* találhatóak.

Vizsgálatunk három kérdés megválaszolására törekedett: 1. a 11. századi, valamint a 12–13. századi csontvázak közötti különbségek vagy azonosságok megítélésére, 2. amennyiben összevonhatók, a 11–13. századi leletegyüttes embertani jellemzésére, 3. a mezőcsát-csicskei minta helyének feltárására a Kárpát-medence 6–13. századi sorozatai között.

---

1 Koós, Révész, Wolf 1986.

2 Wolf Máriának munkánk során nyújtott számos segítségét ezúton is köszönjük.

3 Lásd még Éry 1992a.

EREDMÉNYEK

1. A korai és késői leletek főbb jellemzői

A minta korcsoport és nem szerinti eloszlását a 2. táblázat szemlélteti. Csecsemőkorú halott egyik időszak sírjából sem került elő, gyanítható tehát, hogy a legifjabb (keresztetlen?) elhunytakat Mezőcsát-Csicske népessége nem temette a közösség temetőjébe. Noha a korai leletek között valamivel kevesebb a férfi és több a nő, s a késői időszakban ennek fordítottja látszik, a nemi különbség egyik esetben sem szignifikáns. Mindkét időrendi csoportra érvényes azonban, hogy a felnőttkori halandóság 20 és 39 év között a legmagasabb.

A korai és késői minta közötti koponyaméreték statisztikai elemzését a leletek csekély száma nem tette lehetővé, csupán átlagértékeiket mutatjuk be (3. táblázat). Ha azonban a nők 10 legfontosabb koponyaméretét a dimorfikus koefficienssek segítségével férfi értékkel alakítjuk, majd a két nem adatait korszakonként összevonjuk, az így megnövelt esetszámú átlagokból kiszámítható a 11. és 12–13. századi minta közötti távolság (4. táblázat). Az ennek végeredményeként kapott szignifikánsan csekély érték ($C_p^2 0,120$, azaz $P > 99\%$) azt tanúsítja, hogy Mezőcsát-Csicske népességének koponyaformája a vizsgált 300 év alatt érdemben nem változott.

Mást jelez ugyanakkor a vázcsontméretek összehasonlítása, amíg ugyanis a férfiak szinte valamennyi értéke a késői mintában csekélyebb, tehát természetük alacsonyabb, mint a korai mintában, addig a nők méreteinek többsége ezzel ellentétes irányú (5. táblázat). A jelenség nehezen magyarázható, oka talán csak a korai és késői minta férfi–női esetszáma közötti részaránytalanság.

Számottevő kóros elváltozás a leleteken nem volt. A sérülések közül leginkább figyelemre méltó a kard- vagy szablyavágások esete, főként ezek ritka Árpád-kori előfordulása miatt. A 11. századi 110. férfi koponyáján két egyidejű halálos vágás, a 12–13. századi 19. és 85. férfi koponyáján pedig egy-egy gyógyult vágás mutatkozik. Csonttörés férfiakon és nőknél a korai (101, 102) és késői (17, 19, 47, 58, 86) időszakban egyaránt és részarányosan előfordult. Fogszuvasodás a korai férfiaknál 6,96 (11/158), a késői férfiaknál 6,89 (31/450) százalék, a korai nőknél 5,70 (9/158), a késői nőknél 1,86 (6/323) százalék. Fogvesztés a korai férfiaknál 10,70 (29/271), a késői férfiaknál 9,06 (63/695) százalék, a korai nőknél 14,85 (45/303), a késői nőknél 9,48 (53/559) százalék.

Összegezve: a korai és késői minták között a halandóság, a koponyaforma, a sérülések és a fogkárosodások mértékében nincs érdemi különbség. Eltérés csupán a két nem végtagsontjainak hossza között mutatkozik, amit elsősorban az esetszámok részaránytalanságának rovására írhatunk. Végeredményben tehát Mezőcsát-Csicske 11–13. századi leleteit megengedhető egyazon népesség képviselőinek tekinteni.

2. A leletegyüttes főbb jellemzői

A 11–13. századi férfiak és nők koponyaméreteinek átlagértéke többnyire a közepes mérettartományban található, a szemüreg azonban mindkét nem esetében alacsony, az állkapocs széles, az orr kiemelkedő. Eltérés csupán a legnagyobb koponyahossz esetében mutatkozik, ami a férfiaknál hosszú, a nőknél a középhosszú értékű (6a–b. táblázat). Hogy ennek ellenére a két nem koponyaformája között nincs érdemi különbség, azt 10

koponyaméretük alapján számított csekély távolságérték (C_p^2 0,170, azaz $P > 99\%$) jelzi (7. táblázat).⁴ A testmagasság átlagértéke szerint mindkét nem termete nagyközepes (8a-b. táblázat). A koponyahossz és testmagasság mint leginkább figyelemre méltó érték osztyelozslása ezek részértékeit is szemlélteti (9. táblázat).

Az embertani jellegegyüttes szerint a népesség döntő többsége az europid nagyrasz hosszú fejű, nagyközepes termetű formaköréből való. Szórványszerű mongolid jegyek a 37. férfi és a 46. nő koponyáján, kifejezettebb mongolid sajátosságok a 87. férfi és a 26. nő koponyáján észlelhetők, valamennyien 12–13. századi halottak⁵.

3. Mezőcsát-Csicske helye a térség 6–13. századi népességei között

Elemzésünk utolsó részeként a férfiak tíz koponyamérete alapján kiszámítottuk Mezőcsát-Csicske és a Kárpát-medence 6–13. századi 51 férfi mintája közötti távolságot, amelyekhez további kitekintés céljából négy, a Kárpátoktól északnyugatra feltárt 9. századi mintát is csatoltunk; a Kárpátoktól északra, keletre, délre és délnyugatra élt 6–13. századi lakosokról ez ideig nincs embertani áttekintésünk. Az 55 sorozat 10 koponyamérete, koponyajelzője és testmagassága a 10a-f táblázaton látható.⁶ A számításokból a következők rajzolódnak ki, a szignifikáns hasonlóságot a C_p^2 0,197 értéknél ($P \geq 99\%$) vonva meg.

a) A Kárpát-medence 11–13. századi 18 Árpád-kori mintája közül Mezőcsát-Csicskéhez csupán Perkáta I hasonló (5,6%).

b) A Kárpát-medence 10. századi két honfoglalás kori mintája és Mezőcsát-Csicske között nincs hasonlóság (0,0%).

4 A számítás elvégzéséhez ez esetben is „férfiasítottuk” a női átlagértékeket.

5 A kötemplom hajójában eltemetett 122. számú, közép magas termetű 34–42 éves férfi koponyája hiányzott, emiatt részletesebb embertani jellemzésére nincs lehetőség és így nincs arra sem lehetőség, hogy a hajó másik, 124. számú 13–14 éves gyermek halottjával való esetleges rokoni kapcsolatát elemezzük, noha utóbbi koponyájának ritka varratsontjai erre akár lehetőséget is adtak volna.

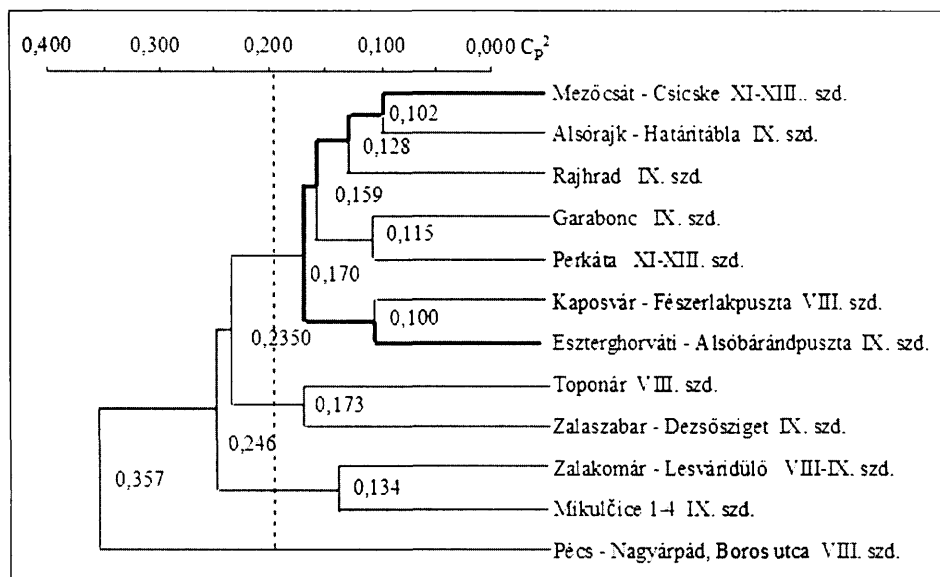
6 A vizsgált sorozatok az alábbiak. 11–13. század (Árpád-kor). *Dunától keletre*: 1. Mezőcsát-Csicske. 2. Békés-Povádzug (Lipták-Farkas 1967). 3. Cegléd-Borzahegy (Lipták 1957). 4. Csátalja-Vágotthegy (Lipták 1957). 5. Felgyő-Cszimadiatanya (Bartucz-Farkas 1956). 6. Kardoskút-Fehértó (Marcsik 1970). 7. Kiskunfélegyháza-Alpári út (Lipták 1954). 8. Nagykörös környéke (Pap 1982–83). 9. Orosháza-Rákóczi telep (Lipták-Farkas 1962). 10. Szabolcs-Petőfi utca (Pap 1980–81). 11. Szegvár-Oromdűlő (Marcsik 1997). 12. Tiszalök-Rázom I–II (Lotterhof 1974). 13. Verušic/Verese gyház B (Czékus 1994). *Dunától nyugatra*: 14. Fiad-Kérpuzta (Lipták 1953). 15. Perkáta I (Éry 2004). 16. Rusocve/Oroszvár (Bottyán 1972). 17. Székesfehérvár-Bikasziget (Éry közöletlen). 18. Székesfehérvár-Százsrét (Éry közöletlen). 19. Taliándörögd-Szent András templom I (Éry 1979); 10. század (honfoglalás kor). *Sík vidék*: 20. ABE csoport (Éry 1994). 21. *Dombvidék*. (Éry 1994); 9. század (Karoling kor). *Dunától nyugatra*: 22. Alsórajk-Határi tábla (Éry 1996). 23. Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta (Éry et al. 2004). 24. Garabonc I. (Éry 1992a). 25. Sopronkőhida (Gonda 1993). 26. Zalaszabar-Dezsősziget (Éry 1992); 6–8. század (avar kor). *Dunától keletre*: 27. Alattyán-Tulát (Wenger 1957). 28. Bačko Petrovo Selo/Péterrève (Éry 1988,1990). 29. Kiskörös-Városalatt (Lipták 1983). 30. Sükösd-Ságod (Kőhegyi-Marcsik 1971). 31. Szeged-Fehértó „A” (Lipták-Vámos 1969). 32. Szegvár-Oromdűlő (Farkas, Marcsik, Oláh 1993). 33. Tiszaderzs (Lebzelter 1957) 34. Tiszavárkony-Hugyinpart (Lipták 1957). 35. Tiszavasvári-Petőfi utca (Wenger 1972). 36. Üllő II (Lipták 1955). *Dunától nyugatra*: 37. Balatonfüzfő-Szalmásytelep (Éry 1993–94). 38. Csákberény-Orondpuszta (Éry 2001b). 39. Előszállítás-Bajcsihegy (Wenger 1966). 40. Kaposvár-Fészlerakpuszta (Wenger 1975, Fóthi 1988). 41. Kékesd (Wenger 1968). 42. Kereki-Homokbánya (Bernert 2003). 43. Keszthely-Városi temetők (Wenger 1976–77). 44. Környe (Tóth 1971). 45. Pécs, Nagypápad-Boros utca (Szalai 1994). 46. Pókaszeptek (Bottyán 1975). 47. Siófok-Kiliti (Suskovics 1993). 48. Solymár-Téglagyár (Ferencz 1982–83). 49. Szekszárd-Palánkpuzta (Lipták 1974). 50. Toponár-Órház (Wenger 1974). 51. Zalakomár-Lesváridűlő II (2001a); 9. század, a Kárpátoktól ÉNY-ra (nagyorva kor): 52. Josefov (Hanáková-Stloukal 1966). 53. Mikulčice 1–4 (Stloukal-Vyhnánek 1976). 54. Pitten (Fabrizii-Reuer 1975–76). 55. Rajhrad (Hanáková, Stana, Stloukal 1986).

c) A Kárpát-medence 9. századi öt Karoling kori mintája közül Mezőcsát-Csicskéhez négy minta hasonló: Alsórajk-Határitábla, Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, Garabonc I és Zalaszabar-Dezsősziget (80,0%).

d) A Kárpát-medence 6–8. századi 25 avar kori mintája közül Mezőcsát-Csicskéhez négy minta hasonló: Pécs-Nagyárpád, Kaposvár-Fészerlakpuszta, Toponár-Örház és Zalakomár-Lesváridülő II (16,0%).

e) A Kárpátoktól ÉNy-ra feltárt 9. századi négy nagymorva kori minta közül Mezőcsát-Csicskéhez kettő hasonló: Mikulčice I–IV és Rajhrad (50,0%).

1. ábra: Mezőcsát-Csicske és a hozzá hasonló sorozatok dendrogramja

A fentiek szerint Mezőcsát-Csicske és az 54 többi sorozat között szignifikáns hasonlóság mindössze 11 esetben mutatkozott. Igen figyelemre méltó, hogy valamennyi érintett minta a Dunától nyugatra eső területről és jórészt korábbi időszakból való (1. ábra). Ezek az adatok kétséget kizáróan jelzik, hogy Mezőcsát-Csicske népességének ősei a 8. századtól a Dunántúl nyugati felén, sőt akár a Kárpátok ÉNy-i külső tájain élhettek, ahonnan észak-alföldi szálláshelyükre, feltehetően az avarság katonai hatalmának megszűnte után, lassú beszívargás vagy szervezett telepítés során juthattak.⁷ Ilyenformán Mezőcsát-Csicske csontvázeletei az Észak-Alföld Árpád-kori benépesülésének folyamatáról is értékes adatokkal szolgáltak.

⁷ Hogy a Kárpát-medence Árpád-kori népessége az avar uralom idején a medence peremterületein élhetett, azt korábbi összehasonlító embertani vizsgálatok már érzékeltették (Éry 1983, Éry 1993).

ÖSSZEFOGLALÁS

1. A Mezőcsát-Csicske határában 1985-ben feltárt 11. századi fatemplom, majd a helyén felépült 12–13. századi kőtemplom 130 megmentett csontvázletele valószínűséggel jelzi a népesség folyamatoságát a 11–13. század időszakában.

2. Az 1 év alatti gyermekek hiánya sejteti, hogy a legifjabb halottakat nem a közösség temetőjében hantolták el.

3. A felnőttek igen jelentős hányada 20 és 39 év között hunyt el.

4. A népesség zömére hosszú-középhosszú koponya, kiemelkedő orr és nagyközepes termet volt jellemző, amely vonások leginkább az europid fajtakör északi népességei között lelhetők fel. A mongolid fajtakör formai jegyei két egyén koponyáján csupán mozaikszerűen, két másik egyénen kifejezettebben ismerhetők fel.

5. Három férfi koponyáján mutatózó kard- vagy szablyavágás közelharcban történt összecsapásokra utal.

6. A Kárpát-medence és a tőle ÉNy-ra eső térség 6–13. századi időszakának 55 sorozata között elvégzett távolságszámítás egyértelműen jelzi, hogy Mezőcsát-Csicske Árpád-kori népessége az Észak-Alföld területére a Kárpát-medence nyugati peremvidékéről érkezett, ahol őseik legalábbis már a 8. századból kimutathatók. Feltételezhető, hogy észak-alföldi megjelenésük az avarság uralmának megszűnését követte, akár besziárgás, akár telepítés során.

1a. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A csontvázak azonosítási, nemi és életkori adatai

Sor- szám	Sír- szám	Nem	Nemi kifeje- zettség	Nemi jegyek száma	Becsült életkor	Az életkori becslés alapja			
						O	S	F	H
1	2 **	Férfi	+0,58	12	20 - 28	1	-	-	1
2	3 **	Férfi	+1,13	8	20 - 39	1	-	-	-
3	5 **	Férfi	+0,33	15	52 - 58	2	-	3 - 4	2 - 3
4	7 **	Férfi	+0,53	19	20 - 24	1	1	1	1
5	17 **	Férfi	+0,86	21	48 - 52	2	3	2 - 3	3
6	19 **	Férfi	+1,08	12	58 - 67	4	-	-	3
7	20 **	Férfi	+ 0,14	21	20 - 24	1	1	1	1
8	21 **	Férfi	+0,25	8	40 - 79	4	-	-	-
9	22 **	Férfi	+1,23	22	20 - 26	1	-	1	1
10	26a **	Férfi	+0,50	6	20 - 29	-	-	1	1
11	31 **	Férfi	+0,91	11	51 - 55	4	3	2 - 3	2
12	32 **	Férfi	+1,00	8	35 - 41	-	2	2	2
13	33 **	Férfi	+1,05	22	50 - 54	4	3	2 - 3	1 - 2
14	35 **	Férfi	+1,00	7	20 - 39	1	-	-	-
15	37 **	Férfi	+0,95	22	47 - 51	1	3	4	3
16	41 **	Férfi	0,00	23	26 - 30	1	2 - 3	1	1
17	42 **	Férfi	+0,85	20	28 - 34	1	2	-	1 - 2
18	43 **	Férfi	+1,00	8	40 - 79	4	-	-	-
19	48 **	Férfi	+1,33	6	58 - 67	-	-	4	3
20	50 **	Férfi	+1,13	8	20 - 39	1	-	-	-
21	57 **	Férfi	+1,00	6	30 - 59	2	-	-	-
22	58 **	Férfi	+1,00	11	35 - 44	-	2	-	2
23	60 **	Férfi	+0,83	23	50 - 54	2	3	3 - 4	3
24	62 **	Férfi	+0,91	11	48 - 57	-	3	3	-
25	63 **	Férfi	+0,43	7	20 - 39	1	-	-	-
26	68 **	Férfi	+0,88	8	41 - 50	-	2	3	-
27	70a **	Férfi	+ 0,50	2	20 - 24	1	1	1	1
28	71 **	Férfi	+0,82	11	24 - 30	-	2	1	2
29	72 **	Férfi	+0,83	6	20 - 39	1	-	-	-
30	74a **	Férfi	+0,53	17	32 - 38	-	2	2	1 - 2
31	75 **	Férfi	+0,59	17	44 - 48	3	3	2	2
32	77 *	Férfi	+0,78	18	33 - 37	1	2	2 - 3	2
33	81 **	Férfi	+0,55	22	20 - 24	1	1	1	1
34	85 **	Férfi	+0,90	10	44 - 53	4	-	2	-
35	86 **	Férfi	+1,41	17	52 - 58	4	-	3	2 - 3
36	87 **	Férfi	+0,43	14	63 - 69	4	-	4	4
37	93 **	Férfi	+0,63	16	50 - 56	3	-	2 - 3	3
38	94 **	Férfi	+0,86	21	35 - 39	1	2	3	2 - 3
39	96 **	Férfi	+0,63	11	53 - 62	4	-	-	2 - 3
40	100 *	Férfi	+0,88	17	27 - 33	1	-	2	1 - 2
41	101 *	Férfi	+0,81	16	53 - 57	4	3 - 4	3	2
42	103 *	Férfi	+1,12	17	32 - 38	1	-	2 - 3	2
43	104 *	Férfi	+0,86	22	51 - 55	1	3	3 - 4	3 - 4

1b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A csontvázak azonosítási, nemi és életkori adatai

Sor- szám	Sír- szám	Nem	Nemi kifeje- zettség	Nemi jegyek száma	Becsült életkor	Az életkori becslés alapja			
						O	S	F	H
44	108 *	Férfi	+0,78	23	20 - 24	1	1	1	1
45	110 *	Férfi	+0,64	22	45 - 49	3	2	3	2 - 3
46	113 *	Férfi	+0,90	10	54 - 63	4	-	-	3
47	113c *	Férfi	becslés		30 - 59	-	-	-	3
48	116 *	Férfi	+0,36	22	43 - 47	2	2 - 3	2 - 3	2 - 3
49	120c *	Férfi	+0,67	6	40 - 79	4	-	-	-
50	120d *	Férfi	+0,80	10	40 - 79	4	-	-	-
51	122 **	Férfi	+1,00	8	36 - 42	-	3	2 - 3	1 - 2
52	I **	Férfi	+1,14	7	51 - 60	-	3	-	3
53	II **	Férfi	+1,33	6	20 - 39	1	-	-	-
54	1 **	Nő	-0,85	11	43 - 49	-	3	2 - 3	2
55	4 **	Nő	-0,43	21	45 - 49	1	3	2 - 3	3
56	8 **	Nő	-0,36	11	20 - 39	1	-	-	-
57	9 **	Nő	-1,17	6	30 - 59	2	-	-	-
58	10 **	Nő	-0,13	8	30 - 59	3	-	-	-
59	13 **	Nő	-0,38	8	20 - 39	1	-	-	-
60	15 **	Nő	-0,90	21	39 - 43	2	4	2	2
61	16 **	Nő	-0,88	8	20 - 39	1	-	-	-
62	22a **	Nő	-0,14	7	28 - 37	-	-	1	2
63	26 **	Nő	-	12	20 - 39	1	-	-	-
64	27 **	Nő	-0,63	8	20 - 39	1	-	-	-
65	28 *	Nő	-0,65	23	20 - 26	1	-	1	1
66	29 **	Nő	-1,00	6	20 - 39	1	-	-	-
67	36 **	Nő	-0,25	8	20 - 39	1	-	-	-
68	40 **	Nő	-0,63	8	20 - 39	1	-	-	-
69	46 **	Nő	-1,46	19	31 - 37	1	2	-	2
70	47 **	Nő	-0,79	14	61 - 67	-	3	4	4
71	49 **	Nő	-0,62	21	58 - 62	-	3	4	4
72	52 *	Nő	-0,63	22	33 - 39	1	-	3	2
73	53 **	Nő	-1,20	15	52 - 56	2	4	3 - 4	3
74	54 **	Nő	-0,85	20	34 - 40	1	-	3	2 - 3
75	55 **	Nő	-0,64	14	35 - 44	-	2	2 - 3	-
76	56 **	Nő	-0,88	17	47 - 53	3	-	2 - 3	2 - 3
77	64 **	Nő	-0,17	12	49 - 58	-	2 - 3	4	-
78	66 **	Nő	-1,00	12	20 - 26	1	1	1	-
79	69 **	Nő	-0,31	16	27 - 31	1	3	1	1
80	74 **	Nő	-0,05	20	37 - 43	2	-	2 - 3	2 - 3
81	76 *	Nő	-0,57	14	20 - 26	1	-	1	1
82	78 **	Nő	-0,33	18	55 - 59	2	3	4 - 3	4
83	78b **	Nő	-1,13	8	48 - 57	-	3	3	-
84	79 **	Nő	-0,67	12	20 - 39	1	-	-	-
85	84 **	Nő	-0,20	5	40 - 79	4	-	-	-
86	91 **	Nő	-0,17	6	64 - 73	-	-	4	4

1c. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A csontvázak azonosítási, nemi és életkori adatai

Sor- szám	Sír- szám	Nem	Nemi kifeje- zettség	Nemi jegyek száma	Becsült életkor	O	Az életkori becslés alapja			
							S	F	H	
87	95 *	Nő	-0,27	11	20 - 29	1	-	-	1	
88	98 *	Nő	-0,24	21	54 - 58	4	3 - 4	3	3	
89	102 *	Nő	-0,06	16	53 - 59	3	-	4	3	
90	105 *	Nő	-1,10	10	63 - 69	1	-	4	4	
91	106 *	Nő	-0,71	21	20 - 24	1	1	1	1	
92	107 *	Nő	-0,93	15	30 - 36	2	-	1	2	
93	109 *	Nő	-0,67	15	45 - 51	1	-	4	3	
94	111 *	Nő	-0,39	23	40 - 44	1	2	3	3	
95	112a **	Nő	-0,93	15	24 - 30	1	-	2	1	
96	114 **	Nő	-0,55	11	36 - 45	1	-	-	3	
97	115 **	Nő	-0,85	13	30 - 59	-	3	-	-	
98	118 *	Nő	-0,75	12	20 - 39	1	-	-	-	
99	120a *	Nő	-0,14	7	20 - 39	1	-	-	-	
100	120b *	Nő	-0,38	8	20 - 39	1	-	-	-	
101	12 **	Ifjú	-	-	16 - 18	csontosodás				
102	45 **	Ifjú	-	-	16 - 19	csontosodás				
103	70 **	Ifjú	-	-	16 - 18	csontosodás				
104	78a **	Ifjú	-	-	16 - 19	csontosodás				
105	112 *	Ifjú	-	-	15 - 19	csontosodás				
106	121 **	Ifjú	-	-	15 - 16	csontosodás				
107	6 **	Gyermek	-	-	8 - 11	fogazat és csonthossz				
108	11 **	Gyermek	-	-	1,5 - 2	fogazat és csonthossz				
109	14 **	Gyermek	-	-	8 - 14	becslés				
110	23 **	Gyermek	-	-	8 - 14	becslés				
111	25 **	Gyermek	-	-	6 - 8	fogazat				
112	44 *	Gyermek	-	-	7 - 8	fogazat és csonthossz				
113	47a **	Gyermek	-	-	10 - 12	fogazat				
114	58a **	Gyermek	-	-	2 - 6	becslés				
115	59 *	Gyermek	-	-	11 - 14	csonthossz				
116	64a **	Gyermek	-	-	6 - 9	csonthossz				
117	64b **	Gyermek	-	-	1 - 2	csonthossz				
118	65 **	Gyermek	-	-	12 - 14	csonthossz				
119	73 **	Gyermek	-	-	11 - 14	csonthossz				
120	73a **	Gyermek	-	-	3 - 6	csonthossz				
121	74b **	Gyermek	-	-	7 - 10	csonthossz				
122	87a **	Gyermek	-	-	1 - 1,5	csonthossz				
123	88 **	Gyermek	-	-	4 - 6	fogazat és csonthossz				
124	90 **	Gyermek	-	-	1 - 1,5	csonthossz				
125	92 **	Gyermek	-	-	9 - 12	csonthossz				
126	113a *	Gyermek	-	-	5 - 6	csonthossz				
127	113b *	Gyermek	-	-	5 - 6	fogazat és csonthossz				
128	113d *	Gyermek	-	-	6 - 8	fogazat és csonthossz				
129	120 *	Gyermek	-	-	3 - 4	fogazat				
130	124 **	Gyermek	-	-	13 - 14	fogazat és csonthossz				

* = 11. századi csontvázak ** = 12-13. századi csontvázak

2. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Korcsoport és nem szerinti eloszlás az időrendi mintákban

Korcsoport	11. század		12-13. század		11-13. század		
	Esetszám	Gyakoriság	Esetszám	Gyakoriság	Esetszám	Gyakoriság	
	N	%	N	%	N	%	
Gyermek:	0	-	-	-	-	-	
	1 - 7	4	12,12	8	8,25	12	9,23
	8 - 14	2	6,06	10	10,31	12	9,23
	Együtt:	6	18,18	18	18,56	24	18,46
Ifjú:	15 - 19	1	3,03	5	5,15	6	4,62
Férfi:	20 - 39	4	12,12	18	18,56	22	16,92
	40 - 59	4	12,12	13	13,40	17	13,08
	60 - 79	-	-	1	1,03	1	0,77
	20 - 59	1	3,03	4	4,12	5	3,85
	40 - 79	3	9,09	5	5,15	8	6,15
	Együtt:	12	36,36	41	42,26	53	40,77
Nő:	20 - 39	9	27,27	15	15,46	24	18,46
	40 - 59	4	12,12	7	7,22	11	8,46
	60 - 79	1	3,03	2	2,06	3	2,31
	20 - 59	-	-	7	7,22	7	5,38
	40 - 79	-	-	2	2,06	2	1,54
	Együtt:	14	42,42	33	34,02	47	36,15
Összesen:		33	99,99	97	99,99	130	100,00

3. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A koponyaméreték mennyiségi mutatói az időrendi mintákban

Martin No.	Férfiak				Nők			
	11. század		12–13. század		11. század		12–13. század	
	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M
1	9	188,22	27	188,63	8	175,50	20	175,85
5	1	106,00	16	102,63	3	102,67	14	95,93
8	9	140,22	26	141,81	9	138,11	20	138,45
9	8	97,63	24	97,42	10	95,70	24	94,58
17	2	134,50	16	136,56	4	132,25	15	128,00
20	9	116,78	22	113,55	7	109,14	17	109,76
40	1	98,00	9	96,22	3	95,00	7	93,00
43	8	106,13	22	104,73	10	102,50	24	100,42
45	4	130,00	10	131,50	6	124,33	10	123,80
46	3	98,67	15	97,33	9	93,00	14	93,93
47	2	121,50	9	114,33	1	113,00	7	108,29
48	4	73,00	16	69,63	8	66,75	14	66,93
51	4	41,50	16	41,88	8	40,13	18	39,61
52	3	32,33	16	32,31	8	32,88	18	31,67
54	7	25,00	19	25,15	8	24,13	17	24,18
55	4	52,50	16	52,38	8	48,25	16	48,63
60	7	55,57	18	53,72	8	52,00	16	52,63
61	4	64,00	9	64,33	5	60,40	11	62,64
65	5	124,40	13	124,77	5	118,60	10	116,4
66	9	106,22	16	102,56	6	94,00	13	94,69
72	2	88,50	9	86,67	3	85,33	8	82,63
75/1	2	36,50	9	32,22	3	25,00	8	25,13
8 : 1	8	74,45	25	75,42	8	78,21	18	78,96
17 : 8	2	73,49	16	73,62	4	75,72	15	72,39
17 : 8	2	96,10	15	96,71	4	97,63	14	92,36
20 : 1	9	62,05	19	60,46	7	62,61	17	62,27
20 : 8	8	83,32	21	79,96	7	79,93	16	79,93
9 : 8	8	69,72	20	69,21	8	69,44	20	68,56
47 : 45	2	90,90	5	86,49	1	86,26	6	87,29
48 : 45	2	53,82	8	52,85	6	55,43	8	54,14
52 : 51	3	78,91	16	76,65	8	81,99	18	80,03
54 : 55	4	49,52	15	48,35	7	51,08	16	50,15
61 : 60	4	120,78	8	116,70	5	116,81	11	119,32

4. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány koponyaméret mennyiségi mutatója az időrendi mintákban

Martin No.	Férfiak + nők*			
	11. század		12–13. század	
	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M
1	17	186,3	47	186,9
8	18	141,7	45	142,3
9	18	98,3	47	97,3
17	6	137,2	31	135,3
40	4	98,8	16	96,5
45	10	131,9	20	132,1
48	12	72,3	29	70,8
51	12	41,6	33	41,5
52	11	32,9	33	32,1
54	15	25,1	35	25,2

* = átalakított (férfiasított) női értékek felhasználásával

5. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A vázcsontméretek mennyiségi mutatói az időrendi mintákban

Martin No.		Férfiak				Nők			
		11. század		12–13. század		11. század		12–13. század	
		Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M
Humerus 1	j	8	338,50	24	326,00	6	297,33	10	291,40
	b	8	332,88	19	328,68	8	297,88	13	297,54
Humerus 2	j	7	328,71	24	320,50	6	293,00	9	289,00
	b	9	330,56	19	322,05	7	293,86	12	291,17
Radius 1	j	8	256,13	23	247,48	4	222,00	9	227,33
	b	8	253,00	16	248,00	7	225,43	10	226,30
Ulna 1	j	7	272,29	19	267,58	7	245,14	7	248,86
	b	6	277,33	13	269,38	6	243,33	7	243,86
Femur 1	j	8	454,25	22	450,09	8	408,25	11	413,91
	b	8	457,13	21	455,24	7	413,86	13	415,46
Femur 2	j	8	451,63	22	446,68	7	406,29	11	410,64
	b	8	455,13	21	452,76	7	411,29	13	412,23
Femur 19	j	7	48,86	23	47,61	7	40,00	14	41,43
	b	8	48,50	23	47,91	7	40,25	15	41,07
Tibia 1	j	6	370,67	16	365,94	7	334,14	14	339,93
	b	7	364,00	16	365,50	7	328,86	13	341,62
Tibia 1/b	j	6	367,00	16	362,88	8	332,00	14	339,14
	b	7	362,43	16	363,69	7	328,43	13	340,62
Fibula 1	j	1	365,00	3	362,67	2	322,50	5	343,00
	b	3	363,67	6	358,50	2	328,50	4	343,50
H. termet		10	173,49	29	169,96	11	156,47	15	156,74
R. termet		10	170,04	25	168,41	9	159,37	14	160,88
F. termet		8	169,40	26	169,16	9	157,27	17	158,43
T. termet		8	169,19	21	168,22	9	156,53	15	158,72
Együtt		10	171,43	34	169,13	11	157,31	19	158,03

6a. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Az összes koponyaméret mennyiségi mutatója. Férfiak

Martin No.	Esetszám N	Átlag M	11–13. század Osztály Class	Legkisebb Min.	Legnagyobb Max.	Szórás s
1	36	188,53	hosszú	172	199	6,57
5	17	102,82	közepes	95	110	4,48
8	35	141,40	közepes	130	155	5,04
9	32	97,47	közepes	90	106	4,33
17	18	136,33	közepes	125	145	6,74
20	31	114,48	közepes	106	125	4,63
40	10	96,40	rövid	85	104	5,76
43	30	105,10	közepes	97	113	4,43
45	14	131,07	közepes	123	140	5,12
46	18	97,56	közepes	89	105	4,33
47	11	115,64	közepes	99	128	8,13
48	20	70,30	közepes	57	77	4,28
51	20	41,80	közepes	39	45	1,58
52	19	32,32	alacsony	29	36	1,86
54	26	25,12	közepes	21	29	2,10
55	20	52,40	közepes	46	59	2,66
60	25	54,24	közepes	46	60	3,48
61	13	64,23	közepes	58	68	3,09
65	18	124,67	széles	114	133	6,23
66	25	103,88	közepes	91	115	5,84
72	11	87,00	i.függélyes	80	93	3,85
75/1	11	33,00	kiemelkedő	15	44	8,41
8 : 1	33	75,19	hosszú	65,32	82,87	4,06
17 : 8	18	73,61	közepes	66,33	77,35	3,17
17 : 8	17	96,64	közepes	86,81	106,62	5,69
20 : 1	28	60,97	alacsony	55,15	65,38	2,30
20 : 8	29	80,89	közepes	70,99	91,18	4,93
9 : 8	28	69,35	közepes	60,67	74,64	3,33
47 : 45	7	87,75	közepes	78,57	98,46	7,49
48 : 45	10	53,04	közepes	50,00	56,92	2,38
52 : 51	19	77,00	alacsony	70,06	85,71	4,73
54 : 55	19	48,59	közepes	41,81	55,77	3,69
61 : 60	12	118,06	közepes	108,33	130,77	6,14

6b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Az összes koponyaméret mennyiségi mutatója. Nők

Martín No.	Esetszám N	Átlag M	11-13. század		Legnagyobb Max.	Szórás s
			Osztály Class	Legkisebb Min.		
1	28	175,75	közepes	160	187	6,50
5	17	97,12	közepes	90	109	5,36
8	29	138,34	közepes	127	149	5,01
9	34	94,91	közepes	88	103	4,05
17	19	128,89	közepes	118	138	5,41
20	24	109,58	közepes	102	118	3,76
40	10	93,60	közepes	86	99	4,12
43	34	101,03	közepes	93	108	4,06
45	16	124,00	közepes	117	132	5,13
46	23	93,57	közepes	86	103	4,99
47	8	108,88	közepes	104	113	3,48
48	22	66,86	közepes	58	74	4,00
51	26	39,77	közepes	36	42	1,53
52	26	32,04	alacsony	27	36	2,24
54	25	24,16	közepes	21	29	2,03
55	24	48,50	közepes	45	55	2,41
60	24	52,42	közepes	46	58	3,13
61	16	61,94	széles	57	65	2,08
65	15	117,13	széles	107	127	5,97
66	19	94,47	közepes	90	98	2,67
72	11	83,36	közepes	78	90	3,53
75/1	11	25,09	kiemelkedő	18	29	3,08
8 : 1	26	78,73	közepes	72,53	89,76	3,83
17 : 1	19	73,09	közepes	65,56	80,63	3,66
17 : 8	18	93,53	közepes	85,51	101,50	4,87
20 : 1	24	62,37	közepes	58,89	66,06	1,84
20 : 8	23	79,93	közepes	74,29	86,61	3,09
9 : 8	28	68,81	közepes	62,41	75,59	3,21
47 : 45	7	87,14	közepes	82,58	93,33	4,39
48 : 45	14	54,70	közepes	50,00	60,83	3,20
52 : 51	26	80,63	alacsony	71,43	92,11	5,87
54 : 55	23	50,43	közepes	40,00	59,18	4,80
61 : 60	16	118,53	közepes	98,28	131,25	8,58

7. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány koponyaméret mennyiségi mutatója a minta egészében

Martin No.	11–13. század			
	Férfiak		Nők*	
	Esetszám N	Átlag M	Esetszám N	Átlag M
1	36	188,5	28	184,4
8	35	141,4	28	143,1
9	32	97,5	33	97,7
17	18	136,3	19	135,0
40	10	96,4	10	97,5
45	14	131,1	16	132,9
48	20	70,3	21	72,2
51	20	41,8	25	41,3
52	19	32,3	25	32,2
54	26	25,1	24	25,1

* = átalakított (férfiasított) női értékek

8a. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Az összes vázcsontméret mennyiségi mutatója. Férfiak

Martin No.	Esetszám N	Átlag M	11–13. század		Szórás s	
			Legkisebb Min.	Legnagyobb Max.		
Humerus 1	j	32	329,13	301	368	16,13
	b	27	329,93	303	363	13,71
Humerus 2	j	31	322,35	296	353	14,71
	b	28	324,79	301	356	14,36
Radius 1	j	31	249,71	227	274	10,48
	b	24	249,67	218	271	12,57
Ulna 1	j	26	268,85	239	299	13,23
	b	19	271,89	248	297	11,77
Femur 1	j	30	451,2	404	487	20,18
	b	29	455,76	402	488	21,02
Femur 2	j	30	448,00	397	484	20,27
	b	29	453,41	396	485	21,12
Femur 19	j	30	47,90	42	52	2,54
	b	31	48,06	43	53	2,64
Tibia 1	j	22	367,23	312	417	23,02
	b	23	365,04	315	390	19,81
Tibia 1/b	j	22	364,00	309	412	23,23
	b	23	363,30	309	388	20,70
Fibula 1	j	4	363,25	350	380	12,74
	b	9	360,22	342	378	14,00
Humerus termet		39	170,87	158,06	188,09	6,96
Radius termet		35	168,88	157,10	177,89	4,47
Femur termet		34	169,21	155,07	178,11	5,71
Tibia termet		29	168,49	150,65	184,53	6,88
Együttes termet		44	169,42	155,82	182,16	5,46

8b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Az összes vázcsontméret mennyiségi mutatója. Nők

Martin No.		Esetszám N	Átlag M	11–13. század	Legnagyobb Max.	Szórás s
				Legkisebb Min.		
Humerus 1	j	16	293,63	274	310	11,38
	b	21	297,67	276	324	14,02
Humerus 2	j	15	290,6	269	305	10,58
	b	19	292,16	272	319	12,95
Radius 1	j	13	225,69	208	249	12,09
	b	17	225,94	213	248	9,33
Ulna 1	j	14	247,00	228	268	11,65
	b	13	243,62	235	262	7,10
Femur 1	j	19	411,53	382	438	15,93
	b	20	414,90	380	455	20,16
Femur 2	j	18	408,94	380	436	15,84
	b	20	411,90	378	455	20,63
Femur 19	j	21	40,95	35	46	2,85
	b	23	40,78	35	46	2,65
Tibia 1	j	21	338,05	312	368	14,85
	b	20	337,15	314	368	15,68
Tibia 1/b	j	22	336,55	309	370	14,56
	b	20	336,35	312	369	15,54
Fibula 1	j	7	337,14	313	367	20,10
	b	6	338,50	312	363	17,24
Humerus termet		26	156,62	146,05	168,69	6,00
Radius termet		23	160,29	153,32	168,82	4,17
Femur termet		26	158,03	149,11	168,89	5,05
Tibia termet		24	157,90	150,32	167,10	4,45
Együttes termet		31	157,77	146,05	168,80	4,97

9. táblázat: Mezőcsát-Csicske. A koponyahossz és testmagasság osztályeloszlása az egész mintában

Osztályok	11–13. század		
	Esetszám N	Gyakoriság %	
Legnagyobb koponyahossz:			
Férfiak			
hosszú	x - 185	26/36	72,22
középhosszú	184 - 178	8/36	22,22
rövid	177 - x	2/36	5,56
Nők			
hosszú	x - 176	16/28	57,14
középhosszú	175 - 170	8/28	28,57
rövid	169 - x	4/28	14,29
Testmagasság:			
Férfiak			
magas	x - 170,0	21/44	47,73
nagyközepes	167,0 - 169,9	8/44	18,18
közepes	164,0 - 166,9	9/44	20,45
kisközepes	160,0 - 163,9	4/44	9,09
alacsony	159,9 - x	2/44	4,55
Nők			
magas	x - 159,0	12/31	38,71
nagyközepes	156,0 - 158,9	9/31	29,03
közepes	153,0 - 155,9	4/31	12,90
kisközepes	149,0 - 152,9	5/31	16,13
alacsony	148,9 - x	1/31	3,23

10a. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban.
Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	11–13. század									
		1 Mez	2 Bék	3 Ceg	4 Csát	5 Fel	6 Kar	7 Kis	8 Nagy	9 Oro	10 Szab
1	N	36	27	18	14	17	104	12	23	87	23
	M	188,5	187,5	184,8	184,5	181,1	185,1	184,8	188,9	185,8	183,1
8	N	35	27	18	14	17	104	12	23	85	22
	M	141,4	139,9	140,3	142,4	139,5	137,6	137,5	138,9	137,7	139,2
9	N	32	24	18	14	17	109	12	23	79	24
	M	97,5	100,4	96,1	97,8	96,2	96,0	95,5	97,5	95,6	96,2
17	N	18	18	16	11	16	72	10	21	50	18
	M	136,3	138,8	135,6	133,1	130,8	131,8	136,3	133,6	133,9	133,0
40	N	10	15	10	9	15	62	8	21	40	11
	M	96,4	97,0	96,6	97,1	95,5	96,8	99,4	98,3	95,9	96,6
45	N	14	15	11	11	14	57	10	17	48	9
	M	131,1	135,9	132,4	137,1	133,4	133,5	129,1	131,3	130,6	134,1
48	N	20	18	17	11	16	78	10	20	70	16
	M	70,3	74,0	72,3	71,7	71,9	70,2	68,2	72,6	72,2	69,9
51	N	20	17	16	11	15	78	10	22	70	17
	M	41,8	40,4	39,7	39,1	41,1	39,5	39,1	43,4	40,4	44,1
52	N	19	19	17	11	13	78	10	22	69	17
	M	32,3	34,3	33,2	32,8	32,5	33,7	30,6	33,4	33,6	32,6
54	N	26	18	14	9	15	75	10	21	66	19
	M	25,1	26,5	25,1	26,1	24,6	24,6	23,8	25,4	24,9	24,6
8 : 1	N	33	25	18	14	17	100	12	23	81	21
	M	75,2	74,8	76,0	77,3	77,2	74,4	74,6	73,7	74,3	76,3
Ter- met	N	44	27	15	14	8	78	9	15	18	31
	M	169,4	167,3	167,3	166,6	164,5	168,4	168,0	167,8	169,5	169,5

10b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban.
Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	11–13. század								
		Dunától K-re			Dunától Ny-ra					
		11 Szeg	12 Tisz	13 Ver	14 Fia	15 Per	16 Rus	17 SzB	18 SzS	19 Tal
1	N	46	27	36	84	23	18	14	20	14
	M	184,7	187,7	183,7	183,4	185,5	184,8	178,7	183,7	186,5
8	N	49	27	39	84	24	18	14	20	15
	M	139,1	140,8	140,5	142,6	138,8	140,3	146,2	143,0	143,4
9	N	57	28	28	76	24	16	14	20	13
	M	98,0	100,8	96,0	99,1	96,6	96,9	97,1	98,8	97,2
17	N	41	17	20	74	23	16	12	20	8
	M	135,6	138,4	135,4	135,1	134,2	134,1	135,4	136,8	136,4
40	N	34	11	8	54	18	15	10	19	8
	M	98,1	100,7	99,1	96,5	99,0	97,3	97,8	99,6	99,5
45	N	32	5	7	72	18	12	10	16	9
	M	134,1	128,4	132,0	133,7	131,0	130,8	132,1	134,6	133,1
48	N	41	12	10	70	19	17	12	19	11
	M	72,2	69,2	70,8	69,3	68,4	67,0	71,9	69,8	67,5
51	N	41	18	8	76	23	17	12	20	10
	M	40,7	40,0	42,0	39,3	40,8	41,4	41,4	41,9	41,1
52	N	41	21	9	78	23	17	12	20	12
	M	33,7	33,2	33,0	32,6	31,9	33,0	32,3	31,6	31,6
54	N	44	15	11	69	21	17	11	19	12
	M	25,9	24,4	25,4	25,1	25,0	25,1	24,8	25,1	25,2
8 : 1	N	45	26	32	83	23	18	14	20	14
	M	75,2	74,7	75,9	80,0	74,9	76,8	81,9	78,0	77,1
Ter- met	N	90	30	21	104	19	6	6	14	13
	M	167,4	168,6	166,5	166,9	168,1	167,0	169,7	169,3	168,7

10c. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban.
Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	10. század			9. század				6-8. század		
		Sík vidék 20 ABE	Dombv. 21 C	22 Als	Dunától Ny-ra 23 Esz 24 Gar 25 Sop 26 Zal				Dunától K-re 27 Ala 28 Kis 29		
1	N	76	88	9	54	14	23	10	97	20	47
	M	183,1	182,2	184,9	184,8	189,3	185,4	189,7	185,4	186,6	184,1
8	N	78	91	9	55	13	24	9	106	17	48
	M	148,4	140,9	139,2	140,9	141,7	141,7	137,7	147,7	144,7	144,7
9	N	77	88	9	52	18	24	9	110	21	49
	M	98,9	96,4	97,8	97,3	98,9	96,5	98,6	98,5	99,7	96,8
17	N	64	72	8	45	13	17	9	61	14	46
	M	136,5	134,7	135,8	136,6	135,6	136,3	138,8	130,5	133,4	130,4
40	N	55	57	5	36	10	16	9	47	14	43
	M	98,7	96,1	98,2	98,2	100,4	99,6	98,6	96,9	101,1	99,2
45	N	55	53	7	33	7	14	5	68	17	44
	M	137,4	132,5	130,4	132,3	132,7	134,1	133,2	136,4	137,2	132,1
48	N	69	67	5	44	12	22	10	89	21	47
	M	71,8	67,7	70,4	69,6	69,8	69,7	69,4	69,4	68,0	70,4
51	N	64	75	6	49	13	24	10	87	21	47
	M	42,0	41,1	41,7	41,2	41,3	40,4	42,5	42,3	43,9	40,4
52	N	66	75	6	50	13	24	11	88	21	47
	M	33,5	32,2	32,5	31,4	32,6	32,5	32,6	34,0	33,0	33,3
54	N	64	71	8	48	11	21	9	87	20	46
	M	25,6	25,2	25,1	24,6	24,9	25,3	25,1	26,5	26,2	24,4
8 : 1	N	74	85	9	54	12	22	9	96	17	47
	M	81,1	77,3	75,4	76,2	75,0	76,4	72,4	79,9	77,7	79,1
Ter- met	N	137	87	11	59	20	29	12	73	21	27
	M	168,1	168,2	168,5	169,4	170,1	172,3	167,4	167,3	168,3	166,7

10d. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban.
Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	6–8. század									
		Dunától K-re						Dunától Ny-ra			
		30 Sük	31 SzeF	32 SzeO	33 Tid	34 Tivá	35 Tiva	36 Üll	37 Bal	38 Csá	39 Elő
1	N	23	79	13	16	16	16	28	16	21	25
	M	182,9	182,2	180,2	185,6	181,9	180,8	181,5	188,5	183,4	185,7
8	N	22	78	16	18	13	15	27	16	25	28
	M	141,8	139,5	146,2	138,0	145,8	148,9	144,8	140,4	143,4	143,3
9	N	23	73	26	20	19	14	27	14	23	34
	M	95,7	98,1	98,0	96,8	98,5	102,9	98,1	96,9	96,4	97,6
17	N	16	57	9	12	6	4	19	7	13	11
	M	127,8	131,5	138,7	137,3	130,5	141,0	129,9	136,4	130,8	132,8
40	N	16	55	9	7	4	3	15	4	9	9
	M	97,1	98,5	99,7	98,6	97,3	99,3	95,7	98,8	97,4	98,1
45	N	15	44	9	12	9	4	23	3	13	10
	M	133,1	134,5	140,6	132,8	135,4	142,5	134,2	137,0	134,9	131,4
48	N	21	70	16	20	13	11	23	8	12	17
	M	69,5	70,9	74,7	70,5	72,7	73,5	69,9	70,1	69,3	70,4
51	N	23	69	17	20	16	11	26	10	14	21
	M	40,8	40,6	41,6	39,8	40,0	43,5	39,3	42,6	42,7	40,4
52	N	23	69	17	20	15	11	26	10	14	21
	M	32,8	34,4	34,5	33,2	32,7	34,7	31,6	33,2	33,8	35,0
54	N	22	69	20	20	13	9	21	11	10	19
	M	25,2	25,8	26,8	25,5	26,0	26,8	25,3	26,1	25,1	26,2
8 : 1	N	22	75	11	18	18	15	26	16	21	24
	M	77,6	76,7	81,6	74,3	81,0	82,7	79,6	74,7	78,1	76,7
Ter- met	N	38	32	27	16	26	18	28	16	18	16
	M	167,0	170,3	170,2	172,4	170,5	171,6	166,7	169,9	168,3	166,4

10e. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban.
Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	6–8. század Dunától Ny-ra									
		40 Kap	41 Kék	42 Ker	43 Kesz	44 Kör	45 Pécs	46 Pók	47 Sió	48 Soly	49 Szek
1	N	33	20	24	18	8	13	23	9	20	20
	M	184,5	183,9	182,6	189,2	187,2	186,1	184,9	179,7	182,6	184,0
8	N	35	20	24	18	8	13	21	9	20	21
	M	138,4	143,8	138,8	139,5	137,7	139,1	134,6	145,0	139,1	146,1
9	N	35	20	30	17	14	15	22	10	20	25
	M	97,4	99,4	93,6	97,4	94,8	95,9	95,8	96,6	97,3	99,2
17	N	32	16	22	9	8	10	17	8	18	14
	M	136,8	137,3	135,5	135,8	135,8	135,8	137,9	129,6	133,7	137,1
40	N	31	14	19	7	8	10	16	7	18	13
	M	97,4	94,6	93,9	100,3	100,5	94,8	95,5	95,0	94,7	99,9
45	N	26	14	14	9	6	8	10	8	11	17
	M	133,9	134,3	132,6	134,0	129,6	129,5	127,3	133,8	131,4	134,4
48	N	32	18	21	11	14	13	20	8	19	22
	M	69,0	69,8	69,8	69,1	68,6	69,3	67,8	71,4	68,4	70,8
51	N	34	18	25	11	14	13	20	9	17	24
	M	42,0	41,8	39,3	42,8	42,6	39,5	41,1	42,4	41,5	40,5
52	N	34	18	26	11	14	13	15	9	18	24
	M	32,1	33,8	31,7	31,7	32,4	31,6	30,7	33,3	33,6	33,1
54	N	34	17	24	11	14	11	14	10	18	19
	M	24,7	25,7	24,5	25,1	25,1	25,1	24,8	24,4	25,2	25,3
8 : 1	N	33	20	20	18	7	12	21	9	20	18
	M	75,2	78,4	76,0	74,0	73,4	75,1	72,8	80,8	76,3	79,5
Ter- met	N	35	10	28	17	11	18	16	15	17	27
	M	168,9	165,5	164,9	170,6	171,2	167,3	167,1	168,6	164,1	169,9

10f. táblázat: Mezőcsát-Csicske.
Néhány méret mennyiségi mutatója az elemzett sorozatokban. Férfiak

Mar- tin No.	Eset- szám Átlag	6–8. század			9. század		
		Dunától	Ny-ra		Kárpátoktól	ÉNy-ra	
		50 Top	51 Zal	52 Jos	53 Mik	54 Pit	55 Raj
1	N	31	65	15	235	24	84
	M	188,0	184,8	188,6	187,4	187,7	186,5
8	N	32	63	15	233	22	82
	M	140,3	142,3	137,8	142,6	140,2	141,5
9	N	29	80	15	238	23	80
	M	98,3	98,5	99,3	99,2	97,9	97,7
17	N	30	52	13	212	14	66
	M	137,7	136,0	137,1	137,0	137,8	135,0
40	N	26	42	12	164	12	51
	M	98,1	95,8	100,7	98,3	103,6	96,5
45	N	19	43	13	174	19	71
	M	132,9	134,7	133,4	133,9	133,0	132,1
48	N	27	61	13	190	20	71
	M	69,3	71,1	72,3	72,4	71,1	68,3
51	N	26	71	13	192	21	69
	M	42,1	42,6	42,6	41,9	42,1	41,8
52	N	26	70	13	192	22	73
	M	33,7	32,9	33,0	33,7	33,5	32,8
54	N	24	71	13	189	22	68
	M	25,8	25,1	25,5	25,3	25,2	24,5
8 : 1	N	31	59	15	232	21	80
	M	74,6	77,0	73,1	76,3	74,2	76,1
Ter- met	N	35	95	-	-	-	-
	M	172,3	169,7	-	-	-	-

11a. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméreték. Férfiak

Martin No.	77 *	100 *	101 *	103 *	Sírszám			
					104 *	108 *	110 *	113 *
1	196	172	195	198	197	185	181	189
5	-	-	-	-	-	106	-	-
8	146	141	136	142	139	139	-	140
9	97	-	101	91	95	98	-	95
17	-	-	-	-	-	138	-	-
20	118	106	124	125	117	114	115	119
40	-	-	-	-	-	98	-	-
43	104	-	109	105	100	108	-	104
45	126	-	-	-	126	138	-	130
46	-	-	-	-	-	102	92	101
47	-	-	-	-	-	115	-	128
48	-	-	-	-	-	70	76	74
51	-	-	-	-	-	42	41	40
52	-	-	-	-	-	31	34	32
54	26	-	-	24	21	25	25	26
55	-	-	-	-	-	52	53	52
60	60	-	-	60	50	52	55	57
61	-	-	-	-	58	68	64	-
65	132	124	-	116	-	-	-	-
66	115	104	101	-	97	101	112	104
72	-	-	-	-	-	84	-	93
75/1	-	-	-	-	-	30	-	43
8 : 1	74,49	81,98	69,74	71,72	70,56	75,14	-	74,07
17 : 8	-	-	-	-	-	74,59	-	-
17 : 8	-	-	-	-	-	99,28	-	-
20 : 1	60,20	61,63	63,59	63,13	59,39	61,62	63,54	62,96
20 : 8	80,82	75,18	91,18	88,03	84,17	82,01	-	85,00
9 : 8	66,44	-	74,26	64,08	68,35	70,50	-	67,86
47 : 45	-	-	-	-	-	83,33	-	98,46
48 : 45	-	-	-	-	-	50,72	-	56,92
52 : 51	-	-	-	-	-	73,81	82,93	80,00
54 : 55	-	-	-	-	-	48,08	47,17	50,00
61 : 60	-	-	-	-	116,00	130,77	116,36	-

11b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméreték. Férfiak

Martin No.	116 *	120c *	120d *	Sorszám				
				2 **	3 **	5 **	7 **	17 **
1	181	-	-	-	189	192	188	193
5	99	-	-	-	106	-	109	-
8	141	138	-	-	146	133	136	143
9	101	103	-	-	100	99	96	99
17	131	-	-	-	-	-	139	-
20	113	-	-	109	113	118	-	115
40	-	-	-	-	97	-	101	-
43	107	112	-	-	110	105	101	106
45	-	-	-	-	136	125	-	140
46	-	-	-	97	-	98	98	99
47	-	-	-	-	-	122	99	110
48	-	-	72	67	75	69	57	70
51	-	-	43	-	41	41	41	44
52	-	-	-	-	34	31	29	33
54	-	-	28	25	25	22	24	27
55	-	-	53	48	54	51	46	53
60	-	-	55	60	55	52	52	-
61	-	-	66	65	65	-	60	-
65	123	-	127	-	-	122	-	133
66	109	-	113	-	-	91	-	107
72	-	-	-	-	91	90	-	80
75/1	-	-	-	-	36	30	-	31
8 : 1	77,9	-	-	-	77,24	69,27	72,34	74,09
17 : 1	72,38	-	-	-	-	-	73,94	-
17 : 8	92,91	-	-	-	-	-	102,21	-
20 : 1	62,43	-	-	-	59,78	61,46	-	59,58
20 : 8	80,14	-	-	-	77,40	88,72	-	80,41
9 : 8	71,63	74,64	-	-	68,50	74,44	70,59	69,23
47 : 45	-	-	-	-	-	97,60	-	78,57
48 : 45	-	-	-	-	55,14	55,20	-	50,00
52 : 52	-	-	-	-	82,92	75,61	70,73	75,00
54 : 55	-	-	52,83	52,08	46,30	43,14	52,17	50,94
61 : 60	-	-	120,00	108,33	118,18	-	115,38	-

11c. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméreték. Férfiak

Martin No.	Sírszám							
	19 **	20 **	21 **	22 **	31 **	33 **	35 **	37 **
1	187	181	187	194	194	185	182	185
5	-	98	-	-	-	105	103	102
8	139	150	145	146	139	141	143	146
9	99	101	100	-	95	101	97	104
17	143	140	-	-	-	140	137	137
20	110	117	-	107	120	113	119	110
40	104	85	-	-	-	101	-	-
43	108	105	-	-	100	106	100	112
45	135	-	123	-	130	133	128	-
46	101	89	-	-	96	102	-	105
47	-	116	-	-	-	113	-	115
48	69	70	-	-	66	70	-	69
51	42	43	-	-	41	42	-	41
52	30	33	-	-	32	30	-	31
54	23	23	24	28	25,00	25,00	-	-
55	54	49	-	-	52	52	-	53
60	53	49	50	-	55	52	-	-
61	-	-	-	-	60	-	-	-
65	125	-	-	126	119	-	-	132
66	100	106	-	100	105	-	-	109
72	87	89	-	-	-	83	-	-
75/1	44	30	-	-	-	38	-	-
8 : 1	74,33	82,87	77,54	75,25	71,65	76,22	78,57	78,92
17 : 8	76,47	77,35	-	-	-	75,68	75,27	74,05
17 : 8	102,88	93,33	-	-	-	99,29	95,80	93,84
20 : 1	58,82	64,64	-	55,15	61,86	61,08	65,38	59,46
20 : 8	79,14	78,00	-	73,28	86,33	80,14	83,22	75,34
9 : 8	71,22	67,33	68,97	-	68,35	71,63	67,83	71,23
47 : 45	-	-	-	-	-	84,96	-	-
48 : 45	51,11	-	-	-	50,77	52,63	-	-
52 : 51	71,43	76,74	-	-	78,05	71,43	-	75,61
54 : 55	42,59	46,94	-	-	48,08	48,08	-	-
61 : 60	-	-	-	-	109,09	-	-	-

11d. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméretetek. Férfiak

Martin No.	Sorszám							
	41 **	42 **	43 **	50 **	57 **	60 **	63 **	72 **
1	182	189	193	184	196	194	-	175
5	98	110	104	103	-	-	-	95
8	145	136	143	136	144	155	143	144
9	104	100	-	94	97	-	-	-
17	126	145	145	127	-	-	-	125
20	113	118	117	107	112	-	109	-
40	92	-	-	98	-	-	-	-
43	109	110	-	102	106	-	-	-
45	133	-	-	-	-	-	-	-
46	102	-	-	-	-	-	-	-
47	116	-	-	-	-	-	-	-
48	73	-	-	73	-	-	-	-
51	42	-	-	39	-	39	-	-
52	36	-	-	33	-	30	-	-
54	23	-	-	26	-	24	-	-
55	55	-	-	54	-	-	-	-
60	53	-	-	58	-	55	-	-
61	66	-	-	-	-	66	-	-
65	114	-	-	-	-	-	-	-
66	94	109	-	-	-	99	-	-
72	86	-	-	-	-	-	-	-
75/1	26	-	-	-	-	-	-	-
8 : 1	79,67	71,96	74,09	73,91	73,47	79,9	-	82,29
17 : 8	69,23	76,72	75,13	69,02	-	-	-	71,43
17 : 8	86,89	106,62	101,40	93,38	-	-	-	86,81
20 : 1	62,08	62,43	60,62	58,15	57,14	-	-	-
20 : 8	77,93	86,76	81,82	78,67	77,78	-	76,22	-
9 : 8	71,72	73,53	-	69,11	67,36	-	-	-
47 : 45	87,21	-	-	-	-	-	-	-
48 : 45	54,88	-	-	-	-	-	-	-
52 : 51	85,71	-	-	84,61	-	76,92	-	-
54 : 55	41,81	-	-	48,14	-	-	-	-
61 : 60	124,45	-	-	-	-	-	-	-

11e. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméretetek. Férfiak

Martin No.	Sírszám							
	74a **	75 **	81 **	85 **	86 **	87 **	93 **	94 **
1	-	-	188	187	194	183	199	196
5	-	-	99	107	-	98	-	107
8	-	-	150	139	136	140	130	-
9	-	95	91	90	97	100	93	106
17	-	-	142	143	-	128	-	130
20	-	-	116	114	-	111	115	115
40	-	-	-	98	-	90	-	-
43	-	-	98	98	105	109	103	113
45	-	-	-	-	-	132	-	-
46	96	-	96	91	-	94	96	-
47	-	-	-	-	-	111	127	-
48	-	-	-	71	-	70	77	-
51	-	-	-	44	-	45	43	-
52	-	-	-	33	-	34	34	-
54	23	-	-	25	-	29	29	-
55	-	-	-	53	-	52	59	-
60	54	-	-	55	57	55	56	-
61	65	-	-	64	-	-	68	-
65	114	-	130	-	125	-	131	131
66	99	-	100	-	109	-	104	106
72	-	-	-	85	-	89	-	-
75/1	-	-	-	40	-	15	-	-
8 : 1	-	-	79,79	74,33	70,10	76,50	65,32	-
17 : 8	-	-	75,53	76,47	-	69,95	-	66,33
17 : 8	-	-	94,67	102,88	-	91,43	-	-
20 : 1	-	-	61,70	60,96	-	60,66	57,78	-
20 : 8	-	-	77,33	82,01	-	79,29	88,46	70,99
9 : 8	-	-	60,67	64,75	-	71,43	71,53	-
47 : 45	-	-	-	-	-	84,09	-	-
48 : 45	-	-	-	-	-	53,03	-	-
52 : 51	-	-	-	75,00	-	75,56	70,06	-
54 : 55	-	-	-	47,17	-	55,77	49,15	-
61 : 60	120,37	-	-	116,36	-	-	121,42	-

11f. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméretetek. Férfiak, nők

Martin No.	96 **	11 **	28 *	Sírszám				
				52 *	98 *	102 *	106 *	107 *
1	193	183	166	160	179	178	182	179
5	-	98	-	-	102	-	109	97
8	-	139	135	137	136	142	132	137
9	90	90	94	-	101	99	90	97
17	-	138	-	129	138	-	132	130
20	-	-	102	105	111	116	113	111
40	-	-	-	-	93	-	99	93
43	101	97	101	-	104	106	99	98
45	-	-	131	-	124	128	120	121
46	-	-	90	91	90	95	89	92
47	-	-	113	-	-	-	-	-
48	68	-	69	-	68	66	68	70
51	42	-	38	-	40	40	41	40
52	34	-	35	-	33	31	33	33
54	28	-	24	22	21	27	-	25
55	53	-	49	-	46	47	51	51
60	46	-	51	48	51	53	51	52
61	-	-	62	62	-	-	62	59
65	120	-	114	114	-	114	-	-
66	103	-	92	94	-	96	-	-
72	-	-	-	-	87	-	-	86
75/1	-	-	-	-	28	-	-	24
8 : 1	-	75,96	81,33	85,63	75,98	79,78	72,53	76,54
17 : 8	-	75,41	-	80,63	77,09	-	72,53	72,63
17 : 8	-	99,28	-	94,16	101,47	-	100,00	94,89
20 : 1	-	-	61,45	65,63	62,01	65,17	62,09	62,01
20 : 8	-	-	75,56	76,64	81,62	81,69	85,61	81,02
9 : 8	-	64,75	69,63	-	74,26	69,72	68,18	70,80
47 : 45	-	-	86,26	-	-	-	-	-
48 : 45	-	-	52,67	-	54,84	51,56	56,67	57,85
52 : 51	80,95	-	92,11	-	82,50	77,50	80,49	82,50
54 : 55	52,83	-	48,98	-	45,65	57,45	-	49,02
61 : 60	-	-	121,57	129,17	-	-	121,57	113,46

11g. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméreték. Nők

Martin No.	109 *	111 *	118 *	Sírszám		4 **	8 **	9 **
				120a *	120b *			
1	-	177	-	183	-	184	183	176
5	-	-	-	-	-	109	-	95
8	-	137	147	140	-	-	142	144
9	94	93	103	91	95	89	92	96
17	-	-	-	-	-	137	123	127
20	-	106	-	-	-	113	113	112
40	-	-	-	-	-	-	-	-
43	99	107	108	101	102	94	-	104
45	-	122	-	-	-	120	-	132
46	88	100	102	-	-	91	-	-
47	-	-	-	-	-	-	-	-
48	58	72	63	-	-	68	-	-
51	40	41	41	-	-	37	-	-
52	29	36	33	-	-	33	-	-
54	24	25	25	-	-	24	-	-
55	47	49	46	-	-	50	-	-
60	-	58	52	-	-	52	-	-
61	-	57	-	-	-	65	-	-
65	127	-	124	-	-	120	-	-
66	94	91	97	-	-	98	-	-
72	-	83	-	-	-	-	-	-
75/1	-	23	-	-	-	-	-	-
8 : 1	-	77,40	-	76,50	-	-	77,60	81,82
17 : 1	-	-	-	-	-	74,46	67,21	72,16
17 : 8	-	-	-	-	-	-	86,62	88,19
20 : 1	-	59,89	-	-	-	61,41	61,75	63,64
20 : 8	-	77,37	-	-	-	-	79,58	77,78
9 : 8	-	67,88	70,07	65,00	-	-	64,79	66,67
47 : 45	-	-	-	-	-	-	-	-
48 : 45	-	59,02	-	-	-	56,67	-	-
52 : 51	72,50	87,80	80,49	-	-	89,19	-	-
54 : 55	51,06	51,02	54,35	-	-	48,00	-	-
61 : 60	-	98,28	-	-	-	125,00	-	-

11h. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméretetek. Nők

Martin No.	Sírszám							
	10 **	13 **	15 **	16 **	26 **	27 **	29 **	36 **
1	-	-	173	165	181	176	170	187
5	-	-	98	96	92	96	-	99
8	-	137	133	136	137	140	141	144
9	-	93	95	99	95	89	88	98
17	-	-	135	127	126	131	-	136
20	-	-	112	109	109	111	-	118
40	-	-	96	86	92	88	-	-
43	102	97	104	99	107	95	94	107
45	-	-	132	-	131	120	-	-
46	-	-	92	86	103	91	-	100
47	-	-	109	-	112	-	-	-
48	-	-	66	69	69	73	-	74
51	-	40	42	38	42	36	-	40
52	-	36	33	32	30	32	-	33
54	-	22	26	24	29	22	-	25
55	-	-	47	52	49	55	-	50
60	-	51	57	51	50	53	-	56
61	-	-	62	61	65	61	-	-
65	-	-	-	-	113	-	-	-
66	-	-	-	-	97	-	-	-
72	-	-	81	82	86	81	-	-
75/1	-	-	18	26	24	28	-	-
8 : 1	-	-	76,88	82,42	75,69	79,55	82,94	77,01
17 : 1	-	-	78,03	76,97	69,61	74,43	-	72,73
17 : 8	-	-	101,50	93,38	91,97	93,57	-	94,44
20 : 1	-	-	64,74	66,06	60,22	63,07	-	63,10
20 : 8	-	-	84,21	80,15	79,56	79,29	-	81,94
9 : 8	-	67,88	71,43	72,79	69,34	63,57	62,41	68,06
47 : 45	-	-	82,58	-	85,50	-	-	-
48 : 45	-	-	50,00	-	52,67	60,83	-	-
52 : 51	-	90,00	78,57	84,21	71,43	88,89	-	82,50
54 : 55	-	-	55,32	46,15	59,18	40,00	-	50,00
61 : 60	-	-	108,77	119,61	130,00	115,09	-	-

11i. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméreték. Nők

Martin No.	Sírszám							
	40 **	46 **	49 **	53 **	54 **	55 **	56 **	66 **
1	175	180	-	166	172	-	179	170
5	98	95	-	-	-	-	96	90
8	131	138	-	149	136	-	137	140
9	94	95	-	94	89	-	96	97
17	129	118	-	-	-	-	126	120
20	109	106	-	-	107	-	107	104
40	-	97	-	-	-	-	95	-
43	101	99	-	100	93	-	102	100
45	-	125	-	-	117	-	120	-
46	-	97	-	-	91	-	90	-
47	-	104	-	-	109	-	112	-
48	-	64	-	-	64	-	66	61
51	-	39	-	-	39	-	40	40
52	-	29	-	-	32	-	32	31
54	-	26	-	-	23	-	23	22
55	-	48	-	-	50	-	46	46
60	-	56	-	-	48	-	54	51
61	-	63	-	-	63	-	62	60
65	-	110	124	116	-	112	116	-
66	-	90	95	98	-	96	91	-
72	-	83	-	-	90	-	78	-
75/1	-	24	-	-	27	-	29	-
8 : 1	74,86	76,67	-	89,76	79,07	-	76,54	82,35
17 : 1	73,71	65,56	-	-	-	-	70,39	70,59
17 : 8	98,47	85,51	-	-	-	-	91,97	85,71
20 : 1	62,29	58,89	-	-	62,21	-	59,78	61,18
20 : 8	83,21	76,81	-	-	78,68	-	78,10	74,29
9 : 8	71,76	68,84	-	63,09	65,44	-	70,07	69,29
47 : 45	-	83,21	-	-	93,16	-	93,33	-
48 : 45	-	51,21	-	-	54,70	-	55,00	-
52 : 51	-	74,36	-	-	82,05	-	80,00	77,50
54 : 55	-	54,17	-	-	46,00	-	50,00	47,83
61 : 60	-	112,50	-	-	131,25	-	114,81	117,65

11j. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni koponyaméretetek. Nők

Martin No.	Sírszám							
	69 **	74 **	78 **	79 **	95 **	112a **	114 **	115 **
1	183	175	177	-	173	172	-	-
5	-	93	95	-	91	-	-	-
8	-	132	140	-	138	127	-	-
9	93	95	96	89	96	96	103	-
17	-	125	131	-	129	-	-	-
20	-	107	111	-	108	110	-	-
40	-	97	-	-	-	-	-	-
43	100	100	101	98	99	100	106	-
45	-	121	120	-	-	-	-	-
46	-	97	91	-	95	-	89	-
47	-	104	-	-	-	-	108	-
48	71	63	-	-	-	-	66	-
51	41	40	41	-	39	37	41	-
52	31	32	35	-	28	27	31	-
54	22	21	24	-	26	-	27	-
55	49	45	50	-	49	-	46	-
60	51	56	-	46	58	-	-	-
61	63	64	-	-	-	-	-	-
65	-	-	107	-	-	-	122	-
66	-	96	91	-	-	92	93	97
72	-	80	-	-	-	-	-	-
75/1	-	25	-	-	-	-	-	-
8 : 1	-	75,43	79,10	-	79,77	73,84	-	-
17 : 1	-	71,43	74,01	-	74,57	-	-	-
17 : 8	-	94,70	93,57	-	93,48	-	-	-
20 : 1	-	61,14	62,71	-	62,43	63,95	-	-
20 : 8	-	81,06	79,29	-	78,26	86,61	-	-
9 : 8	-	71,97	68,57	-	69,57	75,59	-	-
47 : 45	-	85,95	-	-	-	-	-	-
48 : 45	-	52,07	-	-	-	-	-	-
52 : 51	75,61	80,00	85,37	-	71,79	72,97	75,61	-
54 : 55	44,90	46,67	48,00	-	53,06	-	58,70	-
61 : 60	123,53	114,29	-	-	-	-	-	-

12a. táblázat. Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Férfiak

Martin No.		77 *	100 *	101 *	Sírszám				
					103 *	104 *	108 *	110 *	113 *
Humerus 1	j	344	337	359	348	321	322	368	-
	b	339	338	-	345	316	319	363	334
Humerus 2	j	338	331	353	344	316	317	-	-
	b	335	332	356	342	309	316	355	328
Radius 1	j	259	256	261	264	246	240	274	-
	b	260	253	257	261	244	-	271	260
Ulna 1	j	-	274	280	284	-	261	299	-
	b	-	272	278	284	270	263	297	-
Femur 1	j	463	452	475	455	444	447	487	-
	b	467	455	479	455	450	449	488	-
Femur 2	j	457	450	473	454	442	445	483	-
	b	464	455	478	454	447	447	483	-
Femur 19	j	52	49	48	50	46	49	-	-
	b	52	49	47	51	45	48	48	-
Tibia 1	j	-	363	386	379	367	-	417	-
	b	-	363	386	379	369	359	-	377
Tibia 1/b	j	-	361	380	376	364	-	412	-
	b	-	360	388	382	368	355	-	375
Fibula 1	j	-	-	-	-	365	-	-	-
	b	-	347	-	-	369	-	-	375
H. termet		177,00	175,16	184,86	179,31	166,38	167,30	188,09	173,31
R. termet		172,98	171,09	172,66	174,11	167,31	165,42	177,89	172,98
F. termet		171,88	168,89	175,13	169,17	167,00	167,27	178,11	-
T. termet		-	166,77	174,33	172,03	168,41	165,45	184,53	171,37
Együtt		173,95	170,48	176,73	173,66	167,28	166,36	182,16	172,55

12b. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Férfiak

Martin No.		113c *	116 *	2 **	Sírszám				
					5 **	7 **	17 **	19 **	20 **
Humerus 1	j	309	-	319	314	307	-	324	352
	b	-	309	317	312	303	325	320	350
Humerus 2	j	302	-	315	308	304	-	320	348
	b	-	302	312	306	301	320	315	346
Radius 1	j	249	-	252	248	227	243	-	258
	b	-	218	-	245	227	235	-	256
Ulna 1	j	269	239	-	258	251	263	266	-
	b	-	-	273	259	248	254	264	280
Femur 1	j	-	411	-	432	404	-	-	-
	b	-	414	-	-	402	-	-	480
Femur 2	j	-	409	-	431	397	-	-	-
	b	-	413	-	-	396	-	-	475
Femur 19	j	-	48	51	44	45	-	-	49
	b	-	48	-	-	45	-	-	49
Tibia 1	j	-	312	377	-	322	363	-	-
	b	-	315	-	363	321	363	-	-
Tibia 1/b	j	-	309	375	-	314	364	-	-
	b	-	309	-	362	318	359	-	-
Fibula 1	j	-	-	-	-	-	-	-	-
	b	-	-	-	-	-	-	-	-
H. termet		161,76	161,76	165,92	163,61	159,91	169,15	167,76	181,16
R. termet		168,82	157,10	169,96	168,07	160,51	165,04	-	171,85
F. termet		-	157,78	-	162,93	155,07	-	-	175,94
T. termet		-	150,65	171,37	166,77	153,28	166,77	-	-
Együtt		165,29	155,82	169,08	165,35	157,19	166,99	167,76	176,32

12c. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Férfiak

Martin No.		22 **	26a **	31 **	Sírszám				
					32 **	33 **	37 **	41 **	42 **
Humerus 1	j	338	322	332	313	316	-	339	305
	b	331	-	327	-	316	343	335	-
Humerus 2	j	331	315	323	309	311	-	334	298
	b	324	-	324	-	311	324	329	-
Radius 1	j	-	250	254	240	242	252	246	237
	b	260	-	251	-	236	-	242	-
Ulna 1	j	-	270	278	262	264	264	-	263
	b	285	-	-	-	-	-	268	-
Femur 1	j	-	446	460	445	432	-	459	-
	b	487	-	463	446	434	455	456	-
Femur 2	j	-	444	455	437	432	-	456	-
	b	485	-	460	441	433	454	454	-
Femur 19	j	-	-	47	45	47	52	46	-
	b	53	-	47	45	46	53	46	-
Tibia 1	j	391	-	383	-	344	378	348	-
	b	-	-	381	-	348	-	350	-
Tibia 1/b	j	391	-	380	-	339	370	345	-
	b	-	-	376	-	345	-	348	-
Fibula 1	j	-	-	-	-	-	-	-	-
	b	-	-	378	-	342	-	346	-
H. termet		173,77	167,76	173,77	163,61	164,99	177,47	174,69	159,91
R. termet		172,98	169,20	170,33	165,42	165,04	169,96	166,18	164,29
F. termet		177,84	166,73	171,06	166,73	163,20	169,17	169,98	-
T. termet		175,98	-	173,02	-	161,17	171,70	162,16	-
Együtt		175,14	167,9	172,05	165,25	163,60	172,08	168,25	162,10

12d. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Férfiak

Martin No.		43 **	48 **	58 **	Sírszám				70a **
					60 **	62 **	63 **	68 **	
Humerus 1	j	-	322	-	318	-	-	-	315
	b	-	323	327	-	-	-	-	-
Humerus 2	j	-	318	-	313	-	-	-	310
	b	-	319	321	-	-	-	-	-
Radius 1	j	-	245	-	246	-	229	-	-
	b	-	-	-	244	-	-	-	-
Ulna 1	j	-	268	-	270	-	251	-	261
	b	-	-	-	268	-	-	-	-
Femur 1	j	477	438	470	449	443	-	467	437
	b	-	449	474	450	445	-	470	-
Femur 2	j	474	439	468	447	440	-	462	429
	b	-	448	472	448	444	-	469	-
Femur 19	j	52	47	49	46	50	-	50	45
	b	-	46	49	46	50	-	51	45
Tibia 1	j	-	366	376	354	357	-	377	355
	b	382	-	371	-	355	-	380	356
Tibia 1/b	j	-	365	375	353	353	-	373	353
	b	379	-	371	-	356	-	374	356
Fibula 1	j	-	-	-	-	358	-	-	350
	b	-	-	-	-	358	-	-	353
H. termet		-	168,23	170,07	165,92	-	-	-	164,53
R. termet		-	167,31	-	167,31	-	161,26	-	-
F. termet		175,13	166,18	173,77	167,81	166,18	-	172,96	164,29
T. termet		173,02	167,75	170,39	163,81	164,46	-	172,03	164,46
Együtt		174,08	167,37	171,41	166,21	165,32	161,26	172,5	164,40

12f. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Férfiak, nők

Martin No.		Sorszám							
		94 **	96 **	122 **	1 **	28 *	52 *	76 *	98 *
Humerus 1	j	343	-	326	330	304	-	299	305
	b	342	333	-	326	302	301	-	-
Humerus 2	j	337	-	319	322	297	-	296	302
	b	337	326	-	319	294	297	-	-
Radius 1	j	266	-	240	251	235	-	-	-
	b	265	-	241	247	230	-	-	229
Ulna 1	j	289	-	-	-	254	242	-	252
	b	286	274	-	-	248	241	-	250
Femur 1	j	469	-	428	-	-	404	413	438
	b	469	-	425	-	433	-	411	442
Femur 2	j	463	-	423	-	-	398	408	436
	b	465	-	423	-	431	-	406	440
Femur 19	j	50	-	-	-	-	42	-	44
	b	50	-	47	-	40	-	-	44
Tibia 1	j	-	-	-	-	-	334	337	348
	b	-	-	-	-	-	-	334	-
Tibia 1/b	j	-	-	-	-	-	333	337	345
	b	-	-	-	-	-	-	334	-
Fibula 1	j	-	-	-	-	-	332	-	-
	b	-	-	-	-	-	-	-	345
H. termet		177,47	172,85	169,61	170,54	158,99	158,06	157,14	159,91
R. termet		175,25	-	165,80	168,82	162,77	-	-	161,26
F. termet		172,96	-	161,58	-	163,20	155,34	157,51	165,10
T. termet		-	-	-	-	-	157,23	157,88	161,83
Együtt		175,23	172,85	165,66	169,68	161,65	156,88	157,51	162,03

12g. táblázat. Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Nők

Martin . No.		102 *	105 *	106 *	Sírszám				1 **
					107 *	109 *	111 *	118 *	
Humerus 1	j	-	-	-	283	310	283	-	-
	b	295	304	294	-	312	277	298	-
Humerus 2	j	-	-	-	281	305	277	-	-
	b	290	299	-	-	307	274	296	-
Radius 1	j	-	225	-	208	-	220	-	-
	b	222	-	224	-	237	217	219	-
Ulna 1	j	238	-	-	228	259	243	-	-
	b	-	243	243	-	-	-	235	-
Femur 1	j	404	400	398	-	427	382	-	-
	b	404	405	-	-	422	380	-	-
Femur 2	j	402	398	-	-	422	380	-	-
	b	400	404	-	-	420	378	-	-
Femur 19	j	42	40	39	35	-	38	-	-
	b	42	40	39	35	44	38	-	-
Tibia 1	j	335	-	-	322	343	320	-	-
	b	333	320	329	318	348	320	-	-
Tibia 1/b	j	330	-	329	316	343	323	-	-
	b	332	320	329	316	345	323	-	-
Fibula 1	j	-	-	-	313	-	-	-	-
	b	-	-	-	312	-	-	-	-
H. termet		155,29	159,45	154,83	149,75	162,68	148,36	156,68	-
R. termet		158,62	159,75	159,37	153,32	164,29	157,48	157,48	-
F. termet		155,34	155,07	153,72	-	161,04	149,11	-	-
T. termet		157,23	152,62	155,58	152,62	161,17	152,62	-	-
Együtt		156,62	156,72	155,88	151,90	162,30	151,89	157,08	-

12h. táblázat. Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Nők

Martin. No.		4 **	15 **	22a **	Sírszám				
					46 **	47 **	49 **	53 **	54 **
Humerus 1	j	293	290	303	284	299	284	278	304
	b	292	287	295	277	291	279	-	297
Humerus 2	j	291	288	298	279	295	283	-	298
	b	289	283	288	272	287	278	-	292
Radius 1	j	220	214	215	-	235	215	-	225
	b	-	-	216	215	233	213	-	224
Ulna 1	j	240	235	237	-	253	-	-	-
	b	246	-	238	-	-	235	-	-
Femur 1	j	398	396	426	-	403	394	-	421
	b	399	-	426	-	-	389	385	417
Femur 2	j	394	393	421	-	401	393	-	419
	b	395	-	423	-	-	387	381	413
Femur 19	j	41	41	46	-	39	43	38	41
	b	41	-	46	-	39	43	38	40
Tibia 1	j	320	-	335	-	342	318	312	347
	b	-	-	339	-	334	317	314	343
Tibia 1/b	j	322	-	338	-	342	320	309	344
	b	-	-	342	-	336	317	312	341
Fibula 1	j	321	-	-	-	-	-	-	-
	b	-	-	339	-	-	-	-	-
H. termet		154,37	152,52	157,14	-	155,29	149,31	147,44	158,06
R. termet		157,86	155,59	156,35	-	163,15	155,59	-	159,75
F. termet		153,99	153,18	161,31	-	155,01	152,09	150,20	159,41
T. termet		152,62	-	158,21	-	158,54	151,96	150,32	160,85
Együtt		154,71	153,76	158,25	-	158,00	152,25	149,32	159,52

12i. táblázat: Mezőcsát-Csicske. Egyéni vázcsontméretek. Nők

Martin No.		55 **	56 **	64 **	Sírszám				78b **
					66 **	69 **	74 **	78 **	
Humerus 1	j	-	305	-	-	-	-	-	-
	b	-	-	-	-	318	318	324	-
Humerus 2	j	-	300	-	-	-	-	-	-
	b	-	-	-	-	304	313	319	-
Radius 1	j	-	-	-	-	-	-	249	-
	b	222	225	-	-	248	238	-	-
Ulna 1	j	-	245	-	-	-	-	264	-
	b	240	243	-	-	-	262	-	-
Femur 1	j	415	-	-	426	-	436	-	-
	b	416	413	413	-	444	437	455	402
Femur 2	j	412	-	-	425	-	430	-	-
	b	415	409	409	-	440	434	455	400
Femur 19	j	41	-	-	41	-	42	46	-
	b	41	42	41	-	41	41	45	41
Tibia 1	j	330	-	348	368	-	357	-	332
	b	333	-	350	368	356	352	-	332
Tibia 1/b	j	327	-	347	370	-	355	-	334
	b	332	-	344	369	352	355	-	329
Fibula 1	j	-	-	-	367	-	341	-	326
	b	328	-	-	-	-	344	-	-
H. termet		-	159,91	-	-	165,92	165,92	168,69	-
R. termet		158,62	159,75	-	-	168,44	164,66	168,82	-
F. termet		158,60	157,78	157,78	161,31	166,18	164,29	168,89	154,78
T. termet		156,57	-	162,16	156,57	164,46	164,14	-	156,57
Együtt		157,93	159,15	159,97	158,94	166,25	164,00	168,8	155,68

12j. táblázat: Mezőcsát-Csicske.
Egyéni vázcsontméretek. Nők

Martin No.		Sírszám		
		91 **	95 **	112a **
Humerus 1	j	-	-	274
	b	301	-	276
Humerus 2	j	-	-	269
	b	295	-	274
Radius 1	j	231	-	-
	b	229	-	-
Ulna 1	j	-	-	-
	b	243	-	-
Femur 1	j	407	-	-
	b	405	-	-
Femur 2	j	400	-	-
	b	398	-	-
Femur 19	j	41	-	36
	b	41	-	36
Tibia 1	j	338	349	-
	b	338	-	-
Tibia 1/b	j	335	345	-
	b	335	-	-
Fibula 1	j	-	-	-
	b	-	-	-
H. termet		158,06	-	146,05
R. termet		161,64	-	-
F. termet		155,89	-	-
T. termet		158,54	162,16	-
Együtt		158,53	162,16	146,05

IRODALOM

- Alekseev, V. P., Debec, G. F. (1964): *Kraniometria*. Moszkva, Nauka.
- Bartucz, L.–Farkas, Gy. (1956): Anthropologische Untersuchung der in Csongrád-Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. *Acta Biol. Szeged.* 2: 235–261.
- Bertner, Zs. (2003): Anthropological analysis of the Avar-Period cemetery of Kereki-Homokbánya (Kereki Sand-pit). *Annls hist.-nat. Mus. Natn. hung.* 95: 225–309.
- Bernert, Zs. (2003): A Kereki-Homokbánya avar kori temető antropológiai vizsgálata (Anthropological analysis of the Avar period cemetery of Kereki-Homokbánya). *Anthrop. Közl.* 44: 3–26.
- Bottyán, O. (1972): Az oroszvári X–XI. századi népesség embertani vizsgálata (The anthropological examination of the X–XI. century population at Oroszvár). *Anthrop. Hung.* 11: 83–136.
- Bottyán, O. (1975): Pókaszeptek kora-avarkori temetőjének antropológiai értékelése (Anthropologische Auswertung des Pókaszeptker Friedhofes aus der früh-avaren Periode). *Anthrop. Hung.* 14: 5–56.
- Creel, N. (1968): *Die Anwendung statistischer Methoden in der Anthropologie*. Nat. Diss., Tübingen.
- Czékus, G. (1994): Embertani vizsgálatok Verušic-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain (Anthropological examinations on the skeletal remains of a 11th century cemetery in Verušic, Vojvodina, Yugoslavia). *Anthrop. Közl.* 36: 21–38.
- Éry, K. (1979): A taliándörögdi Szt. András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata (An anthropological examination of the medieval burials of the church of St. Andrew in Taliándörögd). *Veszpr. Megy. Múz. Közl.* 14: 215–244.
- (1982): Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. (Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A. D.) *Veszpr. Megy. Múz. Közl.* (1983) 16: 35–118.
- (1983): Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A. D. *Alba Regia* 20: 89–141.
- (1988): Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo Selo (Yugoslavia). Part 1: Individual metric data. *Anthrop. Hung.* 20: 55–66.
- (1990): Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo Selo (Yugoslavia). Part 2: Analysis of the data. *Anthrop. Hung.* 21: 33–53.
- (1992a): Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalasabar-Dezsősziget). *Antaeus* 21: 337–474.
- (1992b): Útmutató csontvázleletek vizsgálatához. Posztgraduális szakképzés jegyzete. ELTE TTK Embertani Tanszék, Budapest (Kézirat).
- (1993): Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről (Gedanken über die Bevölkerung der Grossen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: *Az Alföld a 9. században*. Szeged, 45–47.
- (1994): A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és régészet*. Főszerk. Györffy Gy. Budapest, 217–224, 291–302.
- (1994): Kora-avarkori népesség csontmaradványai Balatonfüzfő határából (In Balatonfüzfő gefundene Knochenreste einer Bevölkerungsgruppe aus der frühavarenischen Zeit). *Veszpr. Megy. Múz. Közl.* 19–20: 251–275.

- (1996): Anthropologische Untersuchungen an zwei frühgeschichtliche Populationen des Hahóter Becken (SW–Ungarn). *Antaeus* 23: 147–165.
- (1998): Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiol. Budapest.* 26: 11–40 + csatolt adattároló kislemez.
- (2001a): Késő avar kori népesség Zalakomár határából (Late Avar Period skeletal population in the vicinity of Zalakomár (SW–Hungary). *Zalai Múzeum* 10: 141–150.
- (2001b): Further anthropological investigations on an Early Avar Period population at Csákberény – Orondpuszta. *Alba Regia* 30: 37–60.
- (2004): Perkáta középkori magyar és kun népességének embertani jellemzői. *Opuscula Hung.* 5: 257–310.
- Éry K., Marcsik, A., Suskovic, Cs., Targubáné Rendes, K., Tóth G. (2004): Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta 9–10. századi népességének embertani képe (Anthropological notation of the 9–10th century Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta population). In: Karoling-kori emlékek. Szerk. Tóth G., Szombathely, 33–84.
- Fabrizii, S., Reuer, E. (1975–77): Die Skelette aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Pitten, p. B. Neukirchen. In: Friesinger, H: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. Mitt. Präh. Komm. ÖAW. 175–233.
- Farkas, Gy., Marcsik, A., Oláh, S. (1993): Történeti idők embere Szegváron (The man of historical times in Szegvár). *Anthrop. Közl.* 35: 7–37.
- Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. (1979): Recommandations pour determiner l'âge et la sexe sur le squelette. *Bull. Mém. Soc. Anthr.* 13: 7–45.
- Ferencz, M. (1982–83): The Avar-age cemetery at Solymár. *Anthrop. Hung.* 18: 9–41.
- Fóthi, E. (1988): The anthropological investigation of the Avar-age cemetery of Fészerlak. *Anthrop. Hung.* 20: 31–53.
- Gonda, K. (1993): Sopronkőhida IX. századi temetőjének embertani feldolgozása (Anthropological studies on the 9th century population of Sopronkőhida). *Anthrop. Közl.* 35: 101–117.
- Hanáková, H., Stloukal, M. (1966): Staroslovanské pohřebiště v Josefove. *Rozpr. ČAV* 75: 1–57.
- Hanáková, H., Stána, C., Stloukal, M. (1986): Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě. *Nár. Múz. Praha* 5–171.
- Koós J., Révész L., Wolf M. (1986): Mezőcsát-Csicske. *Rég. Füzet. Ser. II.* 39: 71.
- Kőhegyi, M., Marcsik A. (1971): The Avar-Age cemetery at Sükösd. *Acta Ant. Arch.* 14: 87–94.
- Lebzelter, V. (1957): Beschreibung der Skelettreste von Tiszaderzs. *Crania Hung.* 2: 3–59.
- Lipták, P. (1953): L'analyse typologique de la population de Kérpuszta au Moyen Âge. *Acta Arch. Hung.* 3: 307–370.
- (1954) A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza környékének XII. századi népességében (Répartition des types anthropologiques de la population des environs de Kiskunfélegyháza du XII. siècle). *Biol. Közl.* 1: 105–120.
- (1955): Recherches anthropologiques sur les ossements avares des environs d'Üllő. *Acta Arch. Hung.* 6: 231–316.
- (1957): Avarien und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Arch. Hung.* 8: 199–268.
- (1974): Anthropological analysis of the Avar-Period population of Szekszárd–Palánkpuszta. *Acta Biol. Szeged.* 20: 199–195.
- (1983): Avars and ancient Hungarians. Budapest, Akadémiai Kiadó

- Lipták, P., Farkas, Gy. (1962): Anthropological analysis of the Árpadian Age population of Orosháza-Rákóczi-telep. *Acta Biol. Szeged.* 8: 221–236.
- (1967): A Békés-povádzugi őskori és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata (Anthropologische Untersuchung an den aus der Urzeit und aus dem 10–12. Jahrhundert stammenden Skelettmaterialien des Gräberfeldes Békés-Pováds). *Anthrop. Közl.* 11: 127–163.
- Lipták, P., Vámos, K. (1969): A Fehértó-„A” megnevezésű avarkori temető csontvázanyagának embertani vizsgálata (Anthropologische Untersuchung des Skelettmaterials des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Fehértó-„A”). *Anthrop. Közl.* 13: 3–30.
- Lotterhof, E. (1974): Some data to the anthropology of the population of North Plain in the Arpadian Age. *Anthrop. Hung.* 13: 87–122.
- Marcsik, A. (1970): Anthropological investigation of the cemetery at Kardoskút-Fehértó from the 11th–12th c. *Acta Biol. Szeged.* 16: 155–162.
- (1997): Szegvár-Oromdűlő 10. és 11. századi embertani leleteinek vizsgálata (Investigation of the anthropological findings dated from the 10th and 11th centuries at Szegvár-Oromdűlő). *Móra Fer. Múz. Évk., Stud. Arch.*, 3: 287–322.
- Martin, R., Saller, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie I–II.* Stuttgart, Gustav Fischer Verlag
- Pap, I. (1978–79): Data on the anthropology of the Arpadian age population of the plain between Rivers Danube and Tisza. *Anthrop. Hung.* 16: 77–116.
- (1980–81): Anthropological investigation of the Arpadian Age population of Szabolcs–Petőfi utca. *Anthrop. Hung.* 17: 65–107.
- (1982–83): Anthropological investigation of a postcranial series from the Arpadian age (Nagykőrös, Hungary). *Anthrop. Hung.* 18: 65–74.
- Penrose, L. S. (1954): Distance, size and shape. *Ann. Eug.* 18: 337–343.
- Rahman, N. A. (1962): On the sampling distribution of the studentized Penrose measure of distance. *Ann. Hum. Gen.* 26: 97–106.
- Sjøvold, T. (1990): Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evol.* 5: 431–447.
- Stloukal, M., Vyhnánek, L. (1976): *Slované z velkomoravských Mikulčic.* Praha, Akademia
- Suskovics, Cs. (1993): Siófok-Kiliti avarkori népességének embertani vázlata (Anthropological evaluation of the population of Siófok-Kiliti living in the Avar Period). *Anthrop. Közl.* 35: 61–81.
- Szabó, L. (2005): Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában (Church and churchyard from the Árpadian Period at Mezőcsát). *Opuscula Hung.* 6: 221–232.
- Szalai, F. (1994): A Pécs-Nagyárpád, Boros utca lelőhelyen feltárt avar kori temető csontjainak antropológiai és paleopatológiai vizsgálata (Anthropological and palaeopathological examination of the Avar age skeletons excavated at the site Pécs-Nagyárpád, Boros utca [SW Hungary]). *Jan. Pann. Múz. Évk.* 39: 107–132.
- Thoma, A. (1978): *Éléments de paléanthropologie.* Louvain-la-Neuve.
- Tóth, T. (1971): The cemetery of Környe (6th–7th c.) (A palaeoanthropological sketch). *Stud. Arch.* 5: 153–168.
- Wenger, S. (1952): Contribution à l’anthropologie des avars en Hongrie (Le cimetière d’Alattyán-Tulát). *Annls hist.-nat. Mus. natn. hung.* 2: 205–212.
- (1957): Données osteométriques sur le matériel anthropologique de cimetière d’Alattyán-Tulát, provenant de l’époque avare. *Crania Hung.* 2: 1–55.

- (1966): Anthropologie de la population d'Előszállás-Bajcsihegy provenant des temps avars. *Anthrop. Hung.* 7: 115–206.
- (1968): Data to the anthropology of the Avar Period population of the Transdanubia. (The anthropology of the Avar Period cemetery at Kékesd). *Anthrop. Hung.* 8: 59–96.
- (1972): Anthropological examination of the osteological material deriving from the Avar period cemetery at Tiszavasvári (Hungary). *Anthrop. Hung.* 11: 5–81.
- (1974): Déldunántúl avarkori népességének embertani problémái. (On the anthropological problems of the Avar Age population in the Southern Transdanubia). *Anthrop. Hung.* 13: 5–86.
- (1975): Paleoanthropology of the population deriving from the Avar Period at Fészerlakpuszta (Transdanubia). *Anthrop. Hung.* 14: 57–110.
- (1976–77): Analyse anthropologiques de nouvelles découvertes de Keszthely (Transdanubia) provenant de l'époque avare. *Anthrop. Hung.* 15: 125–190.

DATA ON THE PEOPLING OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN IN THE ÁRPÁDIAN PERIOD: MEZŐCSÁT-CSICSKE

The 130 skeletal finds rescued at the 11th century wooden church unearthed at Mezőcsát-Csicske (northern territory of the Great Hungarian Plain) and the stone church built in its place in the 12th–13th centuries attest to the uninterrupted existence of the population in the examined period. Their skulls were long, the noses projected, the stature high. Close to half of the adults died at an age between 20 and 30 years. Cuts caused by sword or sabre detected on some skulls are evidence of armed combats. According to the Penrose distance calculation between 55 series from the Carpathian Basin and the territory NW of it in the 6th–13th centuries, the Árpáadian Period population of Mezőcsát-Csicske arrived from the western region of the Carpathian Basin, where their ancestors can be demonstrated from the 8th century. They probably appeared on the Great Hungarian Plain after the end of the Avar rule either in the form of infiltration or by the way of intentional settling.

K. Éry and E. Gedeon

A GÖNCI PÁLOS KOLOSTOR 2005. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

PUSZTAI TAMÁS

A miskolci Herman Ottó Múzeum 2004–2005-ben régészeti feltárásokat végzett a Gönc város mellett található, Boldogasszony pálos kolostor területén. A templom szentélyének északi oldalán álló toronyépület 2004. évi kutatását a Herman Ottó Múzeum évkönyvében Bodó Balázssal már korábban ismertettük.¹ Dolgozatunkban a 2005. év régészeti feltárásainak eredményeit mutatjuk be.²

A régészeti kutatást a múzeum 2004. július 1–15., valamint 2005. június 22–július 19. között végezte, Pusztai Tamás vezetésével. Az ásatáson munkatársként részt vett Szörényi Gábor András és Bodó Balázs régész. A terepi felméréseket és rajzokat Sáfrány Andrásné, a fényképeket Balogh Marcell készítette. A feltárással párhuzamosan folyt a romok fotogrammetriai felmérése, mely Vajda József munkája.

A gönci Szűz Mária pálos kolostor Észak-Magyarországon, Abaúj megyében, a Hernád folyó völgyében, a Zemplén-hegység nyugati peremén, Gönc várostól keletre, 3 kilométerre, keletre található (1. kép). A kolostorépület mára már teljes egészében a föld alá került, csupán a földfelszínnek a falak fölött húzódó kiemelkedései utalnak egykori szerkezetére. Ezzel szemben a templom hajója és szentélyének északi fele a párkány magasságáig áll. A kolostor talán legérdekesebb része a szentély északi oldalához épült torony, melynek mindhárom szintje napjainkig megmaradt (BODÓ–PUSZTAI 2004.).

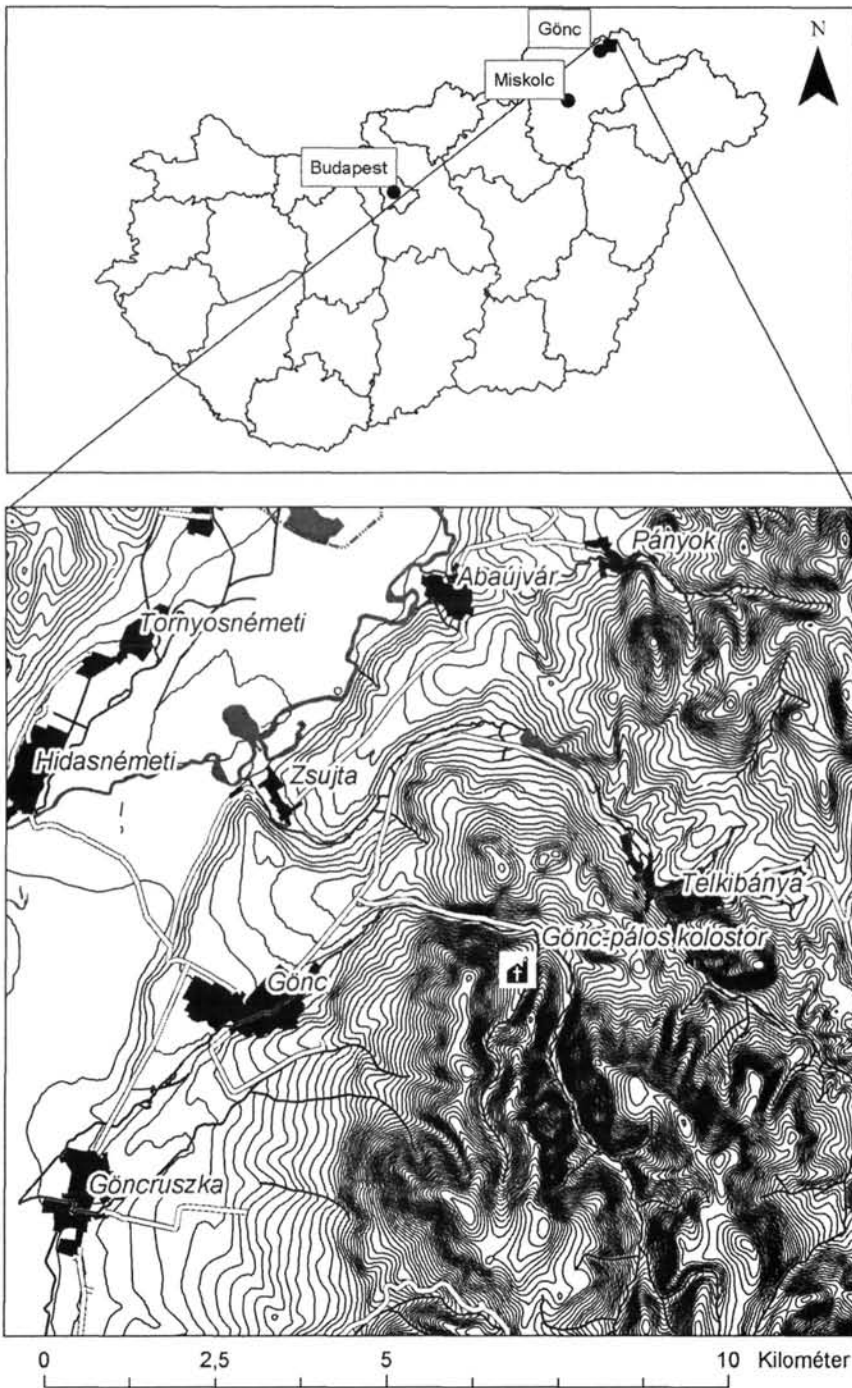
A kolostorra vonatkozó történeti adatokat Bándi Zsuzsa ismertette 1985-ben (BÁNDI 1985). Ezen adatokból ki kell emeljünk, hogy Gönc mellett – feltehetően a mai kolostor helyén –, már a 14. század végén élt egy szerzetesi közösség. 1371-ben ugyanis Nagy Lajos engedélyezte, hogy a szerzetesek malmot építsenek Gönc felett. Ebből az adatból többen arra következtettek, hogy a gönci kolostor esetleg királyi alapítású lehet. A kolostor építéstörténetéhez kapcsolhatóan 1429-ből és 1464-ből rendelkezünk forrásokkal. Az építéstörténet vizsgálata során mindkét dátum meghatározó jelentőségű: 1429-ben Miklós püspök felszentelte a kolostor szentélyét, főoltárát, illetve a Mária-oltárt, és búcsúengedélyt adott a kolostornak. 1464-ben pedig János moldvai püspök megáldotta a Mária templomot 7 oltárával együtt, s 40 napi búcsú tartását engedélyezte. E két felszentelési évszám alapján valószínűsíthető lehetett egy a 15. század húszas, és egy a század hatvanas éveiben lezáródott építési fázist. Való igaz, ha a terepen megvizsgáljuk a még álló falakat, látható, hogy a szentély a toronnyal együtt épült; a hajó falszöveve elválk a szentélyétől, valamint ezekhez képest jelentős stíluskülönbségeket is mutat.

1450-ben a gönci pálosok megkapják a telkibányai Szent Katalin ispotály kegyuraságát, vele együtt az ispotályhoz tartozó birtokokat is.

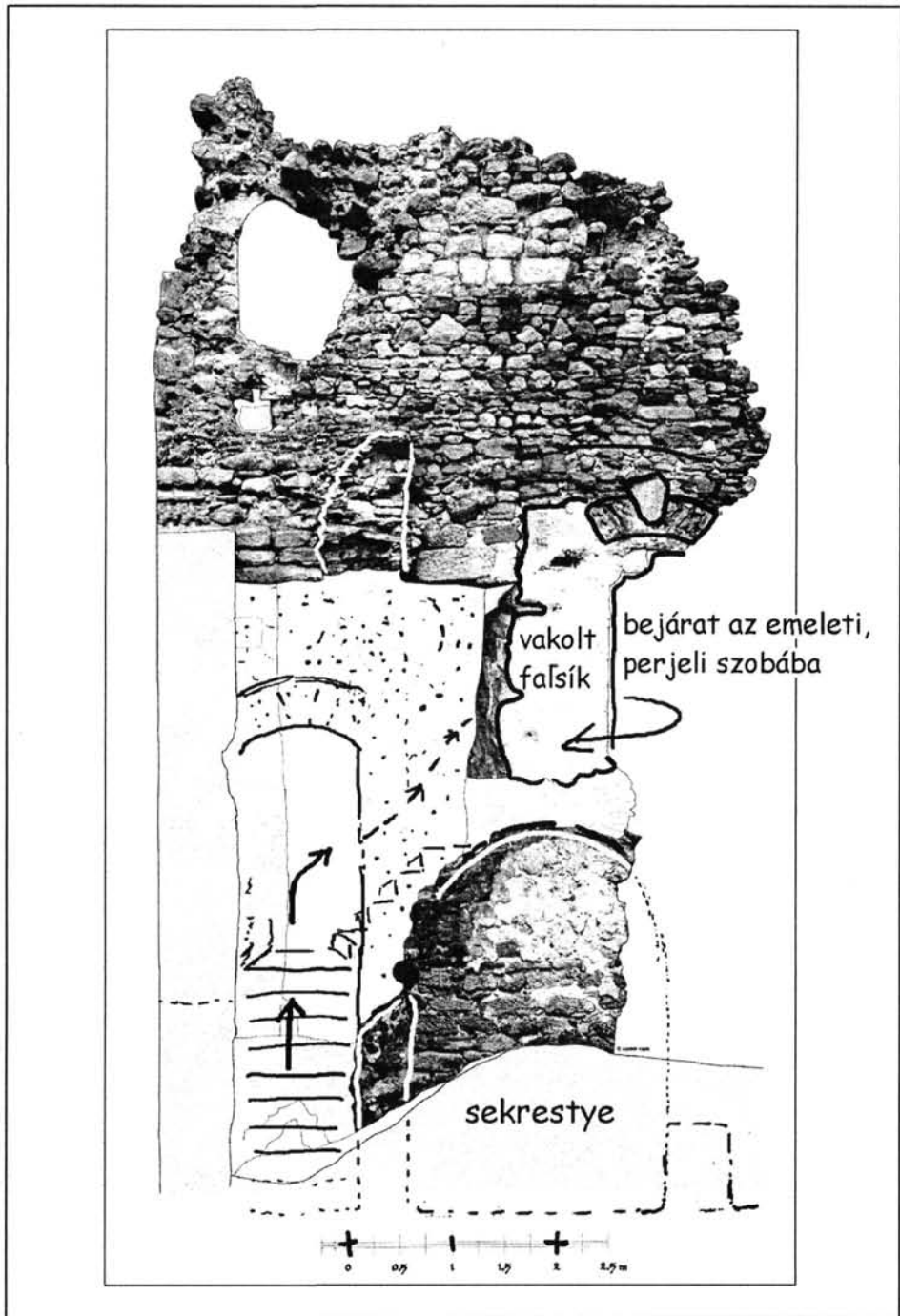
---

1 BODÓ–PUSZTAI 2004.

2 A korábbi, 2004. évi feltárások eredményeit csupán oly mértékben érintjük, ami lehetővé teszi az újabb kutatások megfelelő értékelését.

1. kép. A kolostor elhelyezkedése

2. kép. A háromszintes torony közlekedési viszonyait mutató szerkezeti vázlat

3. kép. A hajó északi falában található s78-, és s79-nyílás

A kolostor a 16. század közepén néptelenedik- és pusztul el. 1540-ben a szerzetesek már szegények és szükségét szenvednek mindenben.³ 1558-ban Gönc mezőváros vette bérbe birtokait.

A ma is álló falak egy része – falkoronák, kiomlott nyílások környezetének felfalazása – a kolostor területén 1941-ben végzett állagmegóvás eredménye.⁴

A 2004. évet megelőzően a kolostor területén Tamási Judit végzett régészeti feltárásokat 1990-ben. Ekkor a kolostor templomának és szentélyének tengelyében egy K–Ny-i irányú kutatóárkot nyitott.⁵ A templom hossz tengelyében húzódó kutatóárokban vizsgálta a középkori szinteket. A szentélyben legalább két építési periódushoz kapcsolódó járósíntet tudott megfigyelni. A templom építéstörténetének részleteit Tamási Judit nyilván nem tisztázhatta, erre az egyetlen kutatóárok nyilván nem is adhatott lehetőséget.

A torony

A szentély északi oldalához kapcsolódó, háromszintes torony szerkezeti vizsgálatát 2004.-ben részletesen bemutattuk (BODÓ–PUSZTAI 2004.) E dolgozat részeként csupán azt az újabb rekonstrukciós rajzot közöljük, ami a toronyban való közlekedési lehetőségeket mutatja (2. kép).

3 IVÁNYI, 1926, 20.

4 A bejárat megerősítésének munkálataira I. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár: Gönc község közgyűlési jegyzőkönyvei 5. Kötet, V–151, 1941. év. Az adatokért Bodnár Tamás levéltárosnak tartozunk köszönettel.

5 TAMÁSI 1990, 7.

A déli kolostorszárny és az északi hajófal kutatása

A déli kolostorszárny északi hajófalhoz kapcsolódó szakaszának további kutatását a 2005. év során végeztük el.

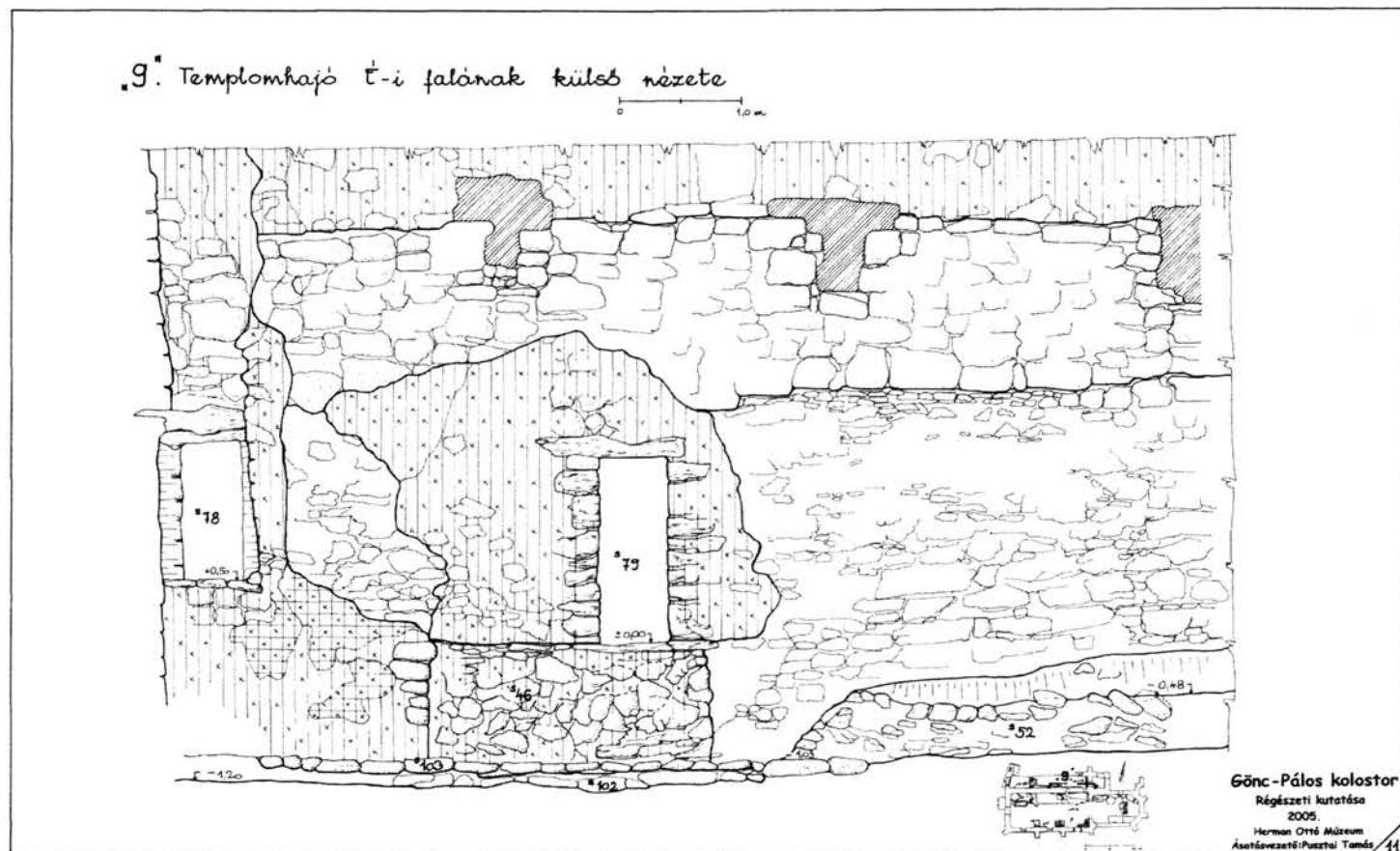
A déli kolostorszárny és az északi hajófal találkozásának vizsgálata során az egyik legérdekesebb kérdés az északi hajófalban, közvetlenül a torony szomszédságában nyitott kettő kisméretű nyílás funkciójának meghatározása (3–4. kép). E nyílások egyike közvetlenül a torony mellett található, magassága 115, szélessége 70 cm. Ezt a nyílást az ásatási dokumentációban s78-számmal jelöltük. Az északi hajófalban s78 nyílástól nyugatra, 2,9 méter távolságban újabb nyílást találunk, magassága 150, szélessége 68 cm. E nyílást az s79-számmal jelöltük.

2004-ben már részletesen leírtuk azokat a megfigyeléseinket, melyek e két nyílás Guzsik Tamás általi értelmezéséhez kapcsolódnak. A pálos rend magyarországi építészetről írt, 2003-ban, halála után megjelent munkájában Guzsik Tamás Gönc, Ruzska, valamint Telkibánya területén található egyházi intézmények kapcsán érdekes elméletet állított föl (GUZSIK 2003, 103–104). Úgy véli, hogy a pálos kolostorként működő épület egy részét a 15. század közepén ispotályként – a település nyomorultjainak gondozási helyeként – kezdték működtetni. E két nyílás szerepének, építéstörténetének leírása kapcsán az alábbiakban az ő gondolatait idézzük: „*A gönci kolostor romjainak a vizsgálata arra utal, mintha idővel az ispotály funkció beköltözött volna a kolostorba. Az északi hajófal két – rendkívül keskeny, ferde rézsűvel kialakított nyílása nem szokásos megoldás egy „normál” kolostori funkciónál. A nyílások nem is érnek le az egykori padlószintig, az egyik csak mintegy 60 cm⁶ magasságban kezdődik.*” A középkori ispotály analógiákra hivatkozva Guzsik *oculusnak*, betekintő-nyílásnak határozta meg őket. „*Mindkét nyíláson keresztül a diadalív előtti két oltárra lehetett rálátni. Így a templomhoz északról csatlakozó folyosószakaszcól be lehetett kapcsolódni az istentiszteletbe anélkül, hogy a templomban lévő „egészségesekkel” kellene egy térbe kerülni.*” Mint írja: „*Az említett folyosó-szakasz keleti felénél, a „torony” és a sekrestye vonalában utólagos, de még középkori elfalazások láthatók, talán ezek is az időközben kialakult ispotály-funkcióval függtek össze. Így ugyanis kialakult a templomhajó északi falához kapcsolódó, de a keleti, szerzetesi funkcióktól (sekrestye, káptalanterem) teljesen szeparált beteg-folyosó*”. Véleménye szerint e funkcióváltás azt követően történhetett meg, miután a telkibányai Szent Katalin ispotály kegyuraságát 1450-ben a gönci pálosok megkapták. „*Több jel is utal arra, hogy a kolostori élet a 15. század 2. felében a telkibányai ispotály területére helyeződött át*” (GUZSIK 2003, 137). Véleménye szerint a gönci Boldogasszony kolostor templomára vonatkoztatott 1464-es felszentelési adat inkább a telkibányai ispotály 1450 utáni átépítését követő újbóli fölszentelésére vonatkozhat, oly módon, hogy immár ő a „Boldogasszony kolostor” (GUZSIK 2003, 139).

2005-ben további régészeti adatokat is figyelembe tudtunk venni e kérdés vizsgálatához. E régészeti adatok alapján meghatározható volt a nyugati – s79. számú nyílás kialakításának valószínűsíthető időpontja, valamint az 1464-es felszentelési adatban említett 7 oltár elhelyezkedése.

---

6 Ez az adat az ásatás eredményeképpen módosult. L. alább!

4. kép. A hajó északi falában található s78-, és s79-nyílás környezetének értelmezési vázlatja

A torony földszinti nyugati nyílásának elfalazása, valamint az északi hajófal „betekintő nyílásai”

Az északi hajófal külső oldalán található folyosó befut a torony alá, ahol aztán a folyosót a torony nyugati nyílásában utólagos elfalazás maradványai vágják el (5–6. kép). Ez az elfalazás szolgálta volna Guzsik Tamás gondolatmenete alapján az ispotálytér és kolostortét elválasztását.

A torony (s81-jelű) elfalazásának alsó, 1,3 méter magasságú-alapozási szakasza, hozzávetőlegesen a keleti –s78-jelű nyílás párkánymagasságáig, nincs levakolva (5–6. kép). E szintnél a falazat 15 cm-t beugrik, és egy durva habarccsal kikent síkban folytatódik. Amikor a torony nyugati földszinti nyílásának elfalazását készítették, a kerengő-folyosóban már majd 1,5 méter vastag feltöltés volt. A látható falsík durva kikenése és a falazat földalatti alapozásának kialakítása e szinthez igazodott. Tehát a torony nyugati árkádivének elfalazása jóval a kolostor pusztulása után keletkezhetett, amikor már a déli kolostorszárny folyosójában helyenként 170 cm magas feltöltés volt. A torony nyugati nyílásának s81-jelű elfalazását tovább vizsgálva megfigyeltük, hogy alapozását nem a toronyba befutó folyosó egykori járószintjére ültették rá, hanem az egykori járószintre omlott, –s82-jelű, finom omladékra – azaz a fal nem lehetett egykorú a folyosó középkori járószintjével. A folyosó járószintjén talált omladék alatt került elő 2004-ben a folyosó padlójába ástott, 2004-ben már leírt 1. sz. sír.⁷ E temetkezést a 16. századra datáltuk. A torony nyugati nyílásának elfalazása tehát a 16. századi temetkezést, és a kolostorépület pusztulását követően keletkezett, semmiféle járószint nem kapcsolódik hozzá, feltehetően az 1941-es állagmegóvás eredménye.

Amennyiben a korabeli járószintről tekintünk be az s78-nyíláson át a templom-térbe, valóban a hajó és a szentély közötti, északi diadalív-pillérben található. Kiomlott oltár helyére láthatunk rá. A toronyhoz közelebb eső, s78-jelű nyílás párkánymagassága a korabeli járószint fölött 150 cm magasságban található (3–4. kép). A nyílás alatti falszövet fehérre meszelt vakolata keleti irányban haladva a toronybelső déli falán, foltokban követhető. A helyenként lepergett vakolat alatti falszövet, az s78 nyílás alatt, valamint tőle keletre teljesen egységes, a szentély és a hajó közötti falszövet váltás az s78-jelű betekintőnyílás nyugati szélén figyelhető meg.

Ha az 1429-es felszentelési adatot a ma is látható szentélyre vonatkoztatjuk, akkor a vele együtt megépült s78-jelű betekintőnyílás is a 15. század első felében készülhetett. Ekkor viszont még javában működött Telkibányán az ispotály, a Gönci kolostor ilyen irányú működésére tehát még nem gondolhatunk.

A templomhajó északi falában látható két betekintő nyílás közül a nyugati –s79-jelű nyílás szélessége hozzávetőlegesen megegyezik az előző (s78-jelű) nyílásával, viszont magassága valamivel nagyobb: 150 cm. E nyílás párkánymagassága a korabeli járószinthez mérten 1 méteren található, az s78-hoz mérten valamivel alacsonyabban. Az s79-jelű nyílás készítési korát környezetének falszöveve alapján határozhatjuk meg. E nyílást az északi hajófalban egy, hozzávetőlegesen 2,8x2,6 méter kiterjedésű, nagyobb kiromlás elfalazása során alakították ki. Az elfalazás kövei közötti habarcs jellege, és elsimitásának módja megegyezik a torony nyugati elfalazásának felszíni kialakításával,

---

7 A sír stratigráfiai azonosító száma s8.

5. kép. A torony nyugati nyílásának elfalazása

amely feltehetően újkori eredetű. A nyílás küszöbszintje alatti területen, 230 cm szélességben, a korabeli járószinthez mérten 1 méter magasságban egy olyan elfalazást találunk, melynek szélei határozottak, jellege – vakolat nélküli felülete – pedig megegyezik a torony nyugati elfalazása s81-jelű alapozásának kialakításával. Hasonló tehát a helyzet itt is, mint a torony esetében. Az északi hajófalán e helyen egy nagyméretű kiromlás volt – feltehetően a templomhajóból a kolostortérbe nyíló ajtó helyén. Ennek az ajtónyílásnak az alsó szélei, hozzávetőlegesen 1 méter magasságig – az ajtó szarkövei nélkül – megmaradtak. E terület fölött a kiromlás szabálytalan határokkal bír. Amikor e kiromlás felső részét befalazták, e folyosószakaszon már a korabeli járószinthez mérten 1 méter magas feltöltés volt. A vakolt és vakolat nélküli falazatok váltását, és az s79-jelű nyílás kialakítását e feltöltéshez igazították. Úgy gondoljuk, s79-jelű nyílásnak és környezetének a kialakítása is az 1940-es évek állagmegóvásának eredménye.

A hajó kutatása

A hajó és a szentély közepén húzott kutatóárok

A templom K–Ny-irányú tengelyében Tamási Judit 1990-ben egy 1,5 méter széles kutatóárkot húzott, melynek déli oldala a templom középvonalában volt. 2005-ben ezt az árkot ismételtelen kibontottuk.

A hajó belső területe 15,8x7,4 méter. E terület DNy-i sarkát az omlásveszély miatt nem tártuk fel. A feltárási egységek kijelölése során a hajót északi és déli részre osztottuk, e két kutatási területet pedig nyugatról keleti irányban haladva, az adott boltszakasz (1–2–3) számával jeleztük (7. kép). Az így meghatározott kutatási területek:

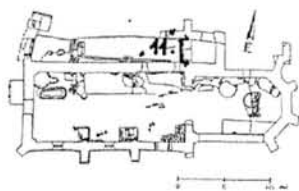
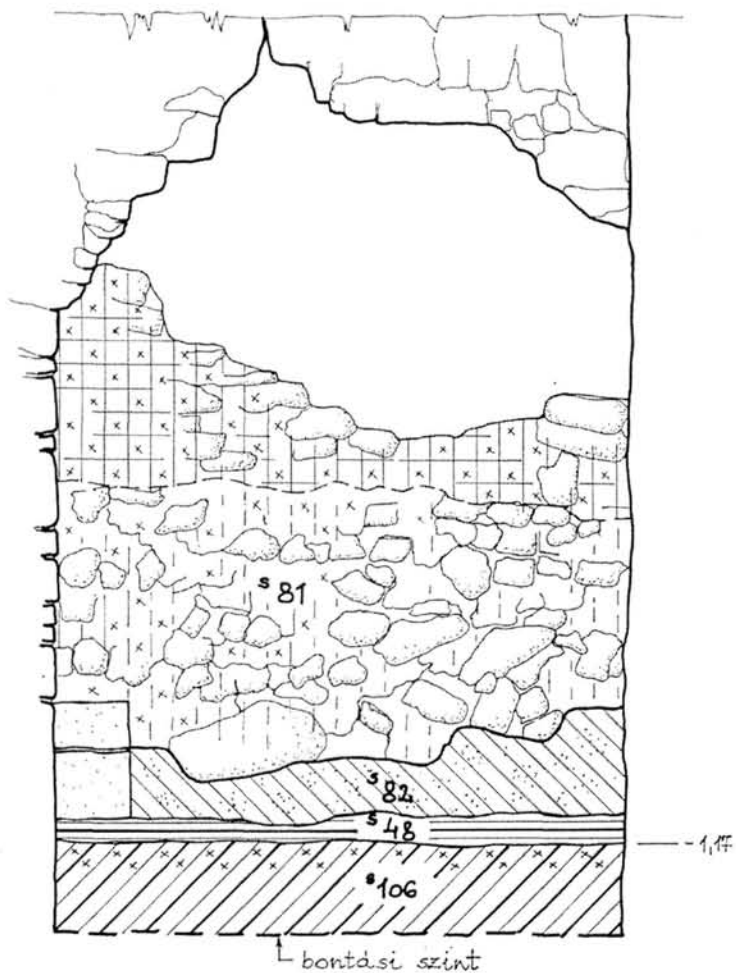
a bejáratától a szentély felé haladva

a hajó északi felében   É1;   É2;   É3;
 illetve a hajó déli felében   D1;   D2;   D3-boltszakasz.

A hajó közepén újból kinyitott árok északi metszefalának tanúságai

A hajó területén az 1–3. boltszakaszban mindenütt megvolt a korabeli járószint kialakításához használt szürke kevert agyagfelszín (s12; 1. boltszakasz). S12 agyagfelszín alatt – a felszín alá hatoló 1990-es árok tanúsága alapján már temetkezések voltak. S12

.11." Torony Ny-i árkádív
befalazása

0 1,0m

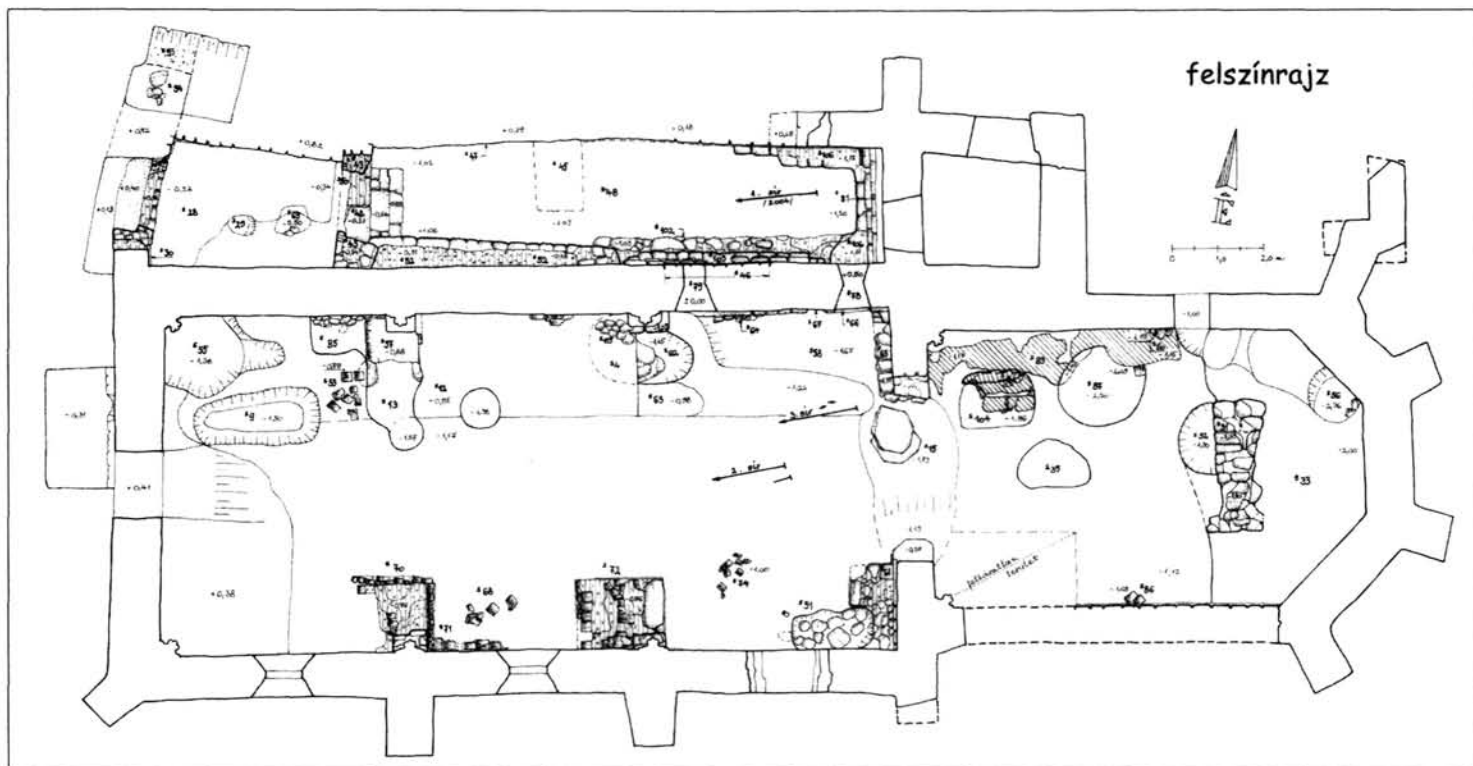
Gönc-Pálos kolostor

Régészeti kutatása
2005.

Herman Ottó Múzeum
Ásatásvezető: Pusztai Tamás

13

6. kép. A torony nyugati nyílásának elfalazása – ásatási felszínrajz

agyagfelszínre került egy 8–15 cm vastag sárga agyagos-fehér habarcsos törmelékréteg, helyenként másodlagos helyzetű padlótégla darabokkal, mely réteg az egykori padló elbontott maradványaihoz kapcsolódik (s11–14).

S11–14 felszínén helyenként 3–5 cm vastag égett kormos, faszenes réteget láthatunk (s10), melyet nem minden esetben pusztított el a kutatóárok, e helyeken felszínben is dokumentálhattuk (3. boltszakasz). E rétegek fölött s4–6 kései, erdei földdel kevert törmelékes feltöltés van. Az árok területén több gödör megfigyelhető (s9; 13). E beásások kivétel nélkül az s10 fölötti kései kevert feltöltésből, vagy fölüle indulnak.

A hajó területén tehát az építés korabeli agyagos feltöltés fölött egy elpusztult padlóréteget, rajta égett foltokkal, valamint kései, kevert feltöltésréteget találtunk.

Mindezen rétegeket a diadalív alatt egy nagykiterjedésű –s15 jelű gödör vágja, mely egy a templom pusztulása utáni beásás eredménye (összekapcsolódik az É/3 boltszakasz felszínének bontása során talált s58 törmelékes betöltésű gödörrel). S15-gödörben megtaláltuk a déli diadalív pillér 2 faragott lábazati követ is. S 15 gödör akkor jöhetett létre, amikor a templom pusztulása után megpróbálták a diadalív faragott köveit kibányászni.

A kutatóárok északi metszetét a szentély területén tovább vizsgálva, látható, hogy itt is megtalálható egy szürke agyagos-homokos felszín, mely a korabeli járósínt alapját képezte (s36), melyre az s37 számmal jelölt, 30–40 cm vastag, sok téglatörmelékkel kevert omladék került. Fölötte már újkori, humusszal kevert feltöltés van (s38). A szentély s37 jelű téglás omladékrétegét keleti irányban haladva az s31-jelű oltáralapig tudjuk követni, melynek változó, 30–50 cm széles sávja esett a kutatóárokba. Az oltáralaptól keletre nem tudni, hogy folytatódott-e ez az omladékréteg, ugyanis a szentély keleti vége és az oltáralap közötti területen egy – az újkori kevert rétegekből induló, nagyméretű, törtkövel és habarcsörmelékkel feltöltött –s33 jelű gödör mindent elpusztított.

A kutatóárok déli metszete

A kutatóárok déli falának vizsgálata során hasonló megállapításokra juthatunk, mint az északi esetében. E metszet alapján a már ismert adatokat az alábbiakkal lehet kiegészíteni: az s12 jellegű, járósínt kialakítása során létrejött agyagréteg a 2. boltszakaszban jelentős módon átégett. E réteg alatt olyan, másodlagos helyzetű emberi csontokat találunk, melyek másodlagos helyzetét nem indokolja utólagos beásás. E csontok feltehetően még a ma is álló hajó felépítésének idejében kerültek bolygatásra. Az egykori járósínt elpusztított felületét meszes omladékréteg fedi, melynek alján helyenként itt is másodlagos helyzetű téglák találhatóak. A kutatóárok déli metszetfalában a diadalívhez érve jól látható a mindent elpusztító s15 beásás kései volta, valamint az, hogy a szentély területén megfigyelt, padlószintre omlott téglatörmelékes réteg e területen a hajóba is átért. A szentélybe érve folytatódik a padlószintre omlott s37-téglatörmelék réteg. Az 1990-es kutatás az árok szentélybe vezető szakaszán valószínűsített egy feltételezhető falazott sírt. A mi kutatásunk során e jelenség az s35-számot kapta. Nem volt falazott sír, ez egy 1,2 méter átmérőjű, a korabeli járósínt alá 0,4 méterrel mélyülő gödör, ami s37 törmelékréteg fölül indul. S35-től keletre a padlóra omlott s37 téglatörmelék tovább folytatódik s31 oltáralapig. S31 oltáralapnál vágja át s32 kései gödör, melyet az oltáralap kibányászása során áshattak. Az oltáralap keleti oldalán az északi metszetfalban is megfigyelt s33 gödröt láthatjuk.

A szentély felszíni bontása

A szentély északi felében az s37 téglatörmelék alatt találtunk egy masszív, 3–4 cm vastag meszes homokos habarccsal fedett felszínt, mely a szentély északi fala mellett lévő szerzetesi ülőpad alatt helyezkedhetett el. E felszínen voltak a padló téglatöredékei. Ez az s83 jelű felszín a szentély közepe felé jelentős módon megsüllyedt az alatta található beásások (s104) betöltésének tömörödése miatt. E beásásokat síroknak határozhatnánk meg a bennük talált emberi csontmaradványok alapján, azonban sajátos módon egyetlen teljes csontváz sem került elő e helyen. S83 felszín lehetett a szentély 2. periódusának padlószintje, a szentély megmaradt vakolata e réteg felszínéhez igazodik. S83 felszín alatt találtunk egy 20 cm vastag –s113-jelű, agyagos feltöltést, ami a szentély északi részében található, vörös-fekete színű, 3 cm vastagon átégett, s111-jelű felszínt fedte. S111 felszín alól indult az s112-jelű, nagyméretű cölöplyuk, ami egy sárgásbarna, kevert, sírokkal bolygatott feltöltésbe volt beásva.

S83 felszíne az északi hajófalban található nyugati betekintőnyílás párkánymagassága alatt –117 cm mélységen volt, míg a sekrestyébe vezető ajtó küszöbszintje –100 cm-en. A sekrestyébe (közlekedőfolyosóra) vezető jelenlegi ajtónyílás középvonalával azonos síkban helyezkedik el a szentélyben megtalált s31-jelű főoltár alapja. Az újkori bányászat jelentős módon roncsolta az oltáralapot, téglalap alakú tömbje eredetileg 115x55 cm alapterületű lehetett. Az oltáralap a korabeli padlószint magasságáig visszabontva maradt meg. Az öt fedő törmelék nem más, mint egy újkori (s33) gödör törmelékes betöltése. Az oltár háta mögött, a szentély keleti faláig egy nagyméretű, s33-jelű, újkori eredetű beásás gödre található, ami a korabeli járószint alá 1 méterrel mélyül. A beásás elfoglalja a teljes szentélyzáródás területét. Talán nem ok nélkül bontották ki az újkorban ezt a területet, de a kibontás okára utaló régészeti jelenséget nem tapasztaltunk.

A szentély déli felének az omlásveszély miatt csak a keleti részeit tártuk fel. A kiomlott déli szentélyfal síkja jól meghatározható. A kiomlott falrész keleti része a korabeli járószint fölött 0,4 méter, míg középső szakasza 0,9 méter magasságig az eredeti helyén található. A fehérre meszelt vakolat a legmagasabban megmaradt falrészeknél 40–60 cm magasságig megmaradt. A szentély padlótéglái közül a déli szentélyfalhoz kapcsolódóan az s86 számmal jelölt téglák az eredeti helyükön maradtak meg. E két téglát a szentély K–Ny-i tengelyéhez képest diagonálisan helyezkedik el.

A hajó és a szentély szintviszonyait vizsgálva látható, hogy a nyugati betekintőnyíláshoz mérten a hajó padlószintje –90–100 cm-en, míg a szentély padlószintje –105 cm magasságon található. A szentély és a hajó között tehát gyakorlatilag nem volt szintbeli különbség.

A hajóban talált oltáralapok

1464-ben János moldvai püspök megáldotta a Mária templomot 7 oltárával együtt, s 40 napi búcsú tartását engedélyezte.

Telkibánya esetében fentebb már szóltunk róla: a 15. század közepén a pálosok által átalakított Szent Katalin templomban bizonyosan nem férhetett volna el a hét oltár, tehát az 1464-es felszentelési adat nem erre az épületre vonatkozik. Kérdés, vajon a gönci Szűz Mária kolostor templomában volt-e hely hét oltár számára?

A 2005. évi régészeti kutatás előtt a templom szentélyében várható főoltáron túl a felszíni nyomok alapján még valószínűsíthettünk 1–1 oltárt a diadalív pilléreinek északi

8. kép. A diadalív északi pilléréből kiomlott oltár helye

9. kép. Oltáralapozások a hajó déli fala mellett

és déli oldalán, de a fennmaradó négy oltár elhelyezkedése a régészeti feltárás előtt ismeretlen volt. Az északi diadalív nyugati oldalán 2 méter magasságban található egy téglalap alakú, szabályos síkokkal határolt kiomlás, melyben minden bizonnyal egy faragott oltár lehetett. Ez volt az az oltár, melyre az északi hajófal s78-jelű, keleti betekintőnyílásán át rá lehetett látni a kerengőfolyosóból (8. kép). Bizakodtunk, hogy a hajó feltárása során esetleg a faragott oltár töredékei is előkerülnek.

A hajó betöltésének rétegviszonyait a templom K–Ny-i tengelyében Tamási Judit által húzott, 1,5 méter széles kutatóárok alapján már ismertük. E területen a korabeli járszint fölött átlagosan 1 méter vastag, újkori bolygatás által teljesen átforgatott, törmelékréteg volt.

Sajátos – a 2005. évi régészeti kutatás előtt nehezen értelmezhető képet mutatott, hogy a templomban felhalmozódott törmelékréteg fölött, a három boltszakaszos hajó északi és déli falában lévő 2–2 középső, köríves tagokból szerkesztett, összetett faloszlop alsó, – az egykori járszinthez mért – 1,5 méter magas szakasza – szemben a faloszlopok felső, faragott kőből rakott szakaszaival – igénytelen, vakolat nélküli, törtkő hasámban kezdődik.⁸

⁸ Bodó Balázs régész helyszíni bejárásunk során már valószínűsítette, hogy a falpillérek e szakaszai esetlegesen a hajóban egykor itt fölállított oltárokhöz kapcsolhatóak.

A hajó északi és déli felében a falpillérekhez kapcsolódóan 2–2, valamint az északi és déli diadalív hajó felőli oldalán 1–1 oltáralap – összesen 6 – maradványát találtuk meg (7. kép). Az oltáralapokat az alábbi stratigráfiai azonosítók jelzik:

a hajó északi felében, nyugatról–keletre haladva: s57; s62; s65;

a hajó déli felében, nyugatról keletre haladva: s70; s72; s61.

A hajó területén mindenütt megkerestük a korabeli járósíntet. E szint alá csak azokon a helyeken mentünk, ahol a későbbi, a padlóba mélyedő beásások kibontása ezt megkövetelte.

A hajó korabeli járósíntjére omlott feltöltés vastagsága 0,9–1,2 méter volt.

A korabeli járósíntet téglalap alakú, a hajó tájolásával megegyező irányba fektetett padlótéglák fedték. E téglaburkolat a későbbi bolygatások miatt csak elvéve maradt meg eredeti helyén, elsősorban a falak, illetve az oltáralapok mellett, 1–1 sorban.

Legépebben a hajó déli falához kapcsolódó oltáralapok maradtak meg (9. kép).

A hajófalhoz kapcsolódó oltárokról elmondhatjuk, hogy eredeti szélességük 1,1 m, hosszuk 1,5 m lehetett. Alapozásuk törtkőből és téglából készült. A falpillér, melyhez kapcsolódtak a korabeli járósínhez mérten 1,5 méter magasságig, 0,6x0,4 méteres alapterületű téglalap metszetű, vakolatlan, törtkőből kialakított szerkezet volt (10. kép). A falpillér két oldalán a hajófal vakolata közvetlenül a falpillér vakolatlan alsó tömbjéhez csatlakozik. A vakolt falat fehér mészréteg fedi. Helyenként a vakolat alsó részén, sötétvörös, vízszintesen futó festett sáv nyomait találjuk. A déli hajófalra merőlegesen, téglalap alakú területen elhelyezkedő s70-jelű oltáralap maradványain jól megfigyelhető volt, hogy az 1,1 méter széles oltáralap tömbje a falhoz a 60 cm széles fêloszlop által kapcsolódott (11. kép). Az oltáralap nyugati homlokzatán megmaradt a fehér meszes vakolat. Az oltáralapot nyugatról és északról az egykori padlószínhez tartozó, egy sor téglaveszi körbe.

A hajó falpilléreihez kapcsolódó négy oltár keleti oldala mindenütt azonos síkban van a kapcsolódó falpillér keleti oldalával. A falpillérek profilált, egy tömbből faragott elemei csak a 150 cm magas törtkőből rakott szakasz után kezdődnek. Ennek oka feltehetően az volt, hogy az oltárok felépítménye a falpillérek eme alsó szakaszát fedte, tehát fölösleges volt kialakításuk során a munkaigényes faragott kövek alkalmazása. Mindebből az is következik, hogy a hajóban megtalált oltáralapok nem egy későbbi építkezés eredményei, hanem a hajóval együtt, egységes építészeti (és liturgiai) koncepció alapján készültek el. A hét oltár 1464-es felszentelési adata tehát meghatározhatja a jelenleg is látható hajó építésének a korát is.

Az s61-jelű oltáralap a déli diadalív-pillér nyugati oldalához kapcsolódik. Téglalap alapú tömbje a diadalívvel párhuzamos, 90x180 cm nagyságú. Törtkőből készült. Északi- és nyugati oldala meszes habarccsal vakolt. Délnyugati sarkát egy gödör elpusztította. A korabeli padlószínhez mérten 50 cm magas tömbje maradt meg. Szemben az északi diadalív-pillérből kiromlott faragott oltár helyével, a déli diadalíven ilyen kiromlott oltár helyet nem találtunk.

Ennek az oltárnak a párjára, a diadalív északi felének nyugati oldalán (az északi hajófal s78-jelű betekintőnyílása mellett) részben a diadalív lábánál, a korabeli padlószínttel azonos szinten található, 30 cm mélységű, 1,2 m széles kiugrás utal, részben az a, már említett, téglalap alakú kiromlás, mely a diadalív nyugati oldalán, a korabeli padlószínhez mérten 2,5 m magasságban egy egykori faragott oltár helyeként értelmezhető. Az oltáralapból és a diadalívből kiromlott oltárból nem maradt meg semmi, ugyanis e területen

a fal mellett egy széles utólagos beásás árkát is megtaláltuk, ami az oltáralapot is elpusztította. Az itt található oltárhoz – szemben a déli párjával – feltehetően nem is kapcsolódhatott nagy kiterjedésű oltáralap. Ennek az oka az volt, hogy a hajó 3. boltszakaszából a kolostorba vezető egykori ajtó mellett egy terjedelmes oltáralap a közlekedést akadályozta volna.

A templomhajó északi falában, az s78-jelű nyílás nyugati szélén egy hosszú repedést, valamint e repedés mentén falszövet váltást figyelhetünk meg. A hajó és a szentély építési stílusbeli különbsége, valamint az itt látható repedés alapján megrajzolhatunk egy olyan képet, ahol az első építési periódusban megépült szentélyt nyugati irányban egy 1 méter széles, támpilléreként is működő falcsorbázat zárja le.⁹ A 2005. évi feltárások során, az északi hajófal alatt talált jelenségek alapján egy másik lehetséges rekonstrukció is elképzelhető. Erről a későbbiek során szólnunk.

A hajó északi oldala mentén 3 méter szélességű sávban kutattuk a kolostorépület déli szárnyát. E terület nagyobbik részét a kerengőfolyosó foglalta el. A kerengőfolyosó kutatása során az északi hajófal vizsgálatakor az alábbiakat tapasztaltuk: A hajó északi fala alatt egy korábbi, attól kissé eltérő tájolású fal alapozása található: – ez az s52 fal (7. kép). S52 fal barna homokos habarccsal készült. Maradványa nyugatról keletre haladva a hajó É-i falában tapasztalt s46-jelű, durva kövekkel kialakított, vakolat nélküli befalazásáig ér el, ott megszakad. Az s52 fal északi síkjának keleti irányú folytatása a Ny-i betekintőnyílás alatti s46-durva köves befalazás alatt, az s50 tetejéhez mérten –50 cm-rel mélyebben megfigyelt s103-jelű alapozási kiugrás (a maga fehér meszes habarcsával nem azonos s52 anyagával, de külső – északi – falsíkjaik azonosak). S103 kiugrás fed egy nagyméretű, tört kövekből álló, s102-jelű alapozást, amelyre ráfed a kerengő s 48-jelű agyagos padlószintje. Véleményünk szerint S102–103 és s52 ugyanazon fal lábazati része is lehet. S102-re nyilván ráfed a kerengő padlójának kialakítása során létrehozott s48 agyagos réteg, hiszen s102 már a fal földalatti része volt. S106 torony sávalap az északi hajófal alatt s102-höz kapcsolódik, ez alapján elképzelhető, hogy a toronnyal egy időben épült meg az s102–103–52-jelű épületrész, melynek visszabontását követően került rá a ma is álló újabb hajó. Az s102–103–52 komplexum által jelölt fal szerepének meghatározása során fölmerül egy olyan értelmezési lehetőség is, ahol e falat az 1429-es adat által datált szentély északi fal nyugati folytatásaként határozzuk meg. Ezt

10. kép. Az s57-sz. oltáralap és a kapcsolódó falpillér alsó szakasza

9 Ebben a falszakaszban alakították ki az s78 nyílást.

11. kép. Az s70-sz. oltáralap, a körülötte megmaradt padlóteglákkal

a falat bontották volna vissza a 15. század közepén az új, ma is álló hajó építése során a hajó északi falában látható, s78-jelű, keleti betekintőnyílás nyugati szélén megfigyelhető repedésig. Az északi hajófalban, az s78-jelű betekintőnyílás nyugati szélén áthaladó fal elválás tehát nem azért keletkezhetett, mert a korai építkezések itt zárultak le, hanem azért, mert a 15. század eleji falat éppen eddig bontották vissza. S52-fal maradványnak a sajátossága, hogy legfelső kövei a kerengő s48-jelű, korabeli padlószintje fölött 60 cm-rel kerültek elő. Amennyiben s52-falat egy, a 15. század közepén elbontott hajó részeként értelmezzük, elő kellene kerüljön e hajó déli fala és nyugati bejárata is. Erre utaló nyomokat ez idáig nem találtunk.

A nyugati kapuhoz kapcsolódó külső szintek vizsgálata

A nyugati kapu előterében nyitott 2,5x2 méter alapterületű szonda segítségével meghatározhattuk a nyugati kapu hozzávetőleges küszöbszintjét, ami az északi hajófalban lévő nyugati betekintőnyílás párkányszintjéhez mérten –7 cm-en húzódnak. A ma látható bejárat körüli falszövetben jól látható annak a kiromlásnak a határvonala, amit a 40-es években javítottak ki.

E szelvényben a szürke agyagos altalaj –0,31 méter mélységben található, erre került egy kb. 20–28 cm vastag agyagos réteg, melynek felszíne lehetett a korabeli járószint. Az e területen nyitott szelvényben a kapuhoz kapcsolódó esetleges előépítménynek nyomait nem találtuk.

Ha megnézzük a nyugati kapu újkori felfalazása fölött meghagyott egykori kapu fölötti beugrás maradványait, és azt összekötjük a kapu előtti szelvényben meghatározott

12. kép. Az északi hajófal által vágott, korábbi épületalpozás

egykori kiromlás (a tulajdonképpeni kapu széle!) határaival, látható, hogy az egykori kapu szélessége jelentősen meghaladta az újkorban kialakított nyílás szélességét.¹⁰

A vizsgált épületrészek periodizációja

A templomhajó és a déli kolostorszárny csatlakozásánál olyan falmaradványokat találtunk, melyekre a hajófal részben ráépült (7, 12. kép). Ezeknek az alapozási maradványoknak a tájolása nem egyezik meg teljesen a később ide épült hajóéval. Területünkön ezek a visszabontott falmaradványok ez idáig a legkorábbiak. E maradványokkal egyidős lehet a szentély és a torony. A szentély építését az 1429-es felszentelési adat jelezheti. S52 visszabontásával, a 15. század közepén építhetik fel a ma is álló hajót, a benne található oltárokkal, oly módon, hogy a már meglévő kolostorszárny déli falait visszabontják. A templom 7 oltárának 1464-es felszentelési adata ehhez az építkezéshez kapcsolódik. A ma is álló hajó és a korábbi szentély padlószintje azonos magasságban található. Az újonnan épített hajó északi falában a 3. boltszakaszban egy ajtó vezetett át az átalakított kolostorszárny kerengőjébe.

A kolostor 16. századi pusztulását követően, a 20. század közepén az igen megromlott állapotú épületet megerősítik. Ekkor szűkítik be a nyugati kaput, a szentély és a sekrestye közötti átjárót, valamint befalazzák a hajó és a kolostorszárny közötti átjárót, kialakítva helyén az s79-jelű nyugati betekintőnyílást. Ekkor falazzák be a torony földszint nyugati nyílását is.

¹⁰ Az 1940-es években történt elfalazás alapjának a kialakítása során nagyobb gondossággal is eljárhattak volna, ugyanis az egykori kapu küszöbszintje fölött részben habarcs nélküli, laza kötörmelékre került az újkori kapu alapja.

A bevezetőben említettük, hogy 1381-ből már közvetett adatunk van arra, hogy Gönc mellett egy szerzetesi közösség élt. A 14. század végi lakóhelyükről, templomukról azonban – mint az a fentiekből kiderült – nincs túl sok információnk, hisz a ma is álló épületelemek véleményünk szerint a 15. századból származhatnak. Az bizonyos, hogy a most látható romok egy folyamatos meglepedés utolsó szakaszának emlékei, melynek kezdeteire csak az ásatáson szórványosan előkerült, mindenképpen meglepedésre utaló, késő Árpád-kori kerámialeletek utalnak.

A gönci Szűz Mária pálos kolostor 2004–2005. évi régészeti kutatása lehetőséget adott arra, hogy rekonstruálhassuk a templom északi oldalán látható, egyedülálló módon megmaradt torony szerkezetét. A hajóban megrajzolható 6 oltár ténye pedig alapvetően módosítja a templomról ez idáig megszokott képet. A gönci Boldogasszony templom 7 oltárából a hajóban található 4 egységes szerkezetet alkot, a hajóval együtt, azonos időben is készültek. Ez okból az oltárok nagy számának az okát nem oltáralapítványok esetleges létével magyarázhatjuk. Véleményünk szerint e nagyszámú oltár építésének a pálos liturgiából fakadó oka lehetett.¹¹

IRODALOM

Belényesy Károly

2004 Pálos kolostorok az Abaúji-hegylján. Miskolc

Bándi Zsuzsa

1985 Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv V. 557–727.

Bodó Balázs–Pusztai Tamás

2004 Jelentés a gönci pálos kolostor tornyának 2004. évi régészeti kutatásáról. HOMÉ. XLIII. 321–348.

Guzsik Tamás

2003 A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Budapest

Hervay Ferenc Levente

1994 Pálosok-címszó a Korai Magyar Történeti Lexikonban. Főszerkesztő: *Kristó Gyula*, Budapest, 524.

Dr. Iványi Béla

1926 Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag

Kubinyi András

1999 Orvoslás, gyógyszerek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: *Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM könyvek 22. 253–269.

Tamási Judit

1990 A gönci pálos kolostor régészeti kutatása. Ásatási dokumentáció a Herman Ottó Múzeum régészeti adattárában. (HOM-RégAd. 2283–93)

Pusztai Tamás

2000 Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárásáról. HOMÉ XXXIX. 117–134.

---

¹¹ Más pálos kolostorunkban is találni példát Göncöz hasonlóan, több oltár használatára: 1423-ban a ládi pálosok Szűz Mária-templomában hat oltárt szentelnek föl DI 11392; Ez adatért F. Romhányi Beatrixnek tartozom köszönettel.

2004 A telkibányai Szent Katalin ispotály. In: Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*, Budapest

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE PAULINE MONASTERY AT GÖNC

In 2004 and 2005, archaeologists from the Herman Ottó Museum in Miskolc conducted a one-month long excavation on the one-time site of the Pauline monastery dedicated to Our Lady near Gönc.

Investigated during the excavations were the tower on the northern side of the sanctuary, the southern wing of the monastery adjoining the church, and the nave and the sanctuary of the church. A report on the investigation of the tower has been published in the museum's yearbook for 2005.

The earliest written source on the monastery dates from 1371, when King Louis the Great gave permission to the monks to build a mill above Gönc. It would appear that a community of monks had settled on the site of the later monastery by the close of the 14th century.

Documents from 1429 and 1464 contain information on the history of the monastery's construction. Both dates are important for establishing the monastic complex's history: in 1429, Bishop Miklós consecrated the monastery's sanctuary, the main altar, and the altar dedicated to Mary, and he gave permission for the monastery to hold a fair. In 1464, János, Bishop of Moldavia blessed the church dedicated to Mary and its seven altars and gave permission to hold a forty days' long fair.

The construction history of the extant buildings and the ones still lying buried in the ground can be reconstructed as follows from the findings of the archaeological investigations. The buildings consecrated in 1429 were the sanctuary and the tower on the sanctuary's northern side built in the same period. It seems likely that the monastery had also been built by this time, at least judging from the wall remains found under the northern wall of the nave in 2005.

Before the archaeological investigations, it was unclear where exactly the seven altars mentioned in 1464 had been placed in the church. The archaeological excavations brought to light the foundations of all seven altars. Four of these lay beside the four pillars of the nave, two lay by the western side of the arch, while the foundation of the main altar lay in the axis of the sanctuary.

The altars beside the nave's pillars were not erected at some later date, but at the same time as the church was built. This is proven by the observation that unlike the upper part of the pillars, which were constructed from carved stones, their lower, 2 m long section covered by the altars was made of rough, unhewn stones. The date of the consecration of the altars in 1464 thus also coincides with the construction of the nave. Little is known about the buildings of the Pauline monks, who had presumably settled here in the 13th century. The few pottery finds dating from the turn of the 13th–14th centuries from the church and the monastery suggest that a community of hermits had probably settled here around 1300; however, nothing is known about them. The "origin" of the Pauline monastery perhaps resembled that of the Pauline monastery at Szentlélek near Miskolc: a perambulation charter from 1271 mentions hermits living on the site of the later monastery.

Tamás Pusztai

BIRTOKOS NEMESSÉG BORSOD VÁRMEGYÉBEN. A MÓRÉ CSALÁD

BODNÁR TAMÁS

Az általunk vizsgált csatóházi Móre család a Borsod megyei birtokazonosságokat tekintve, a középkori dadai Móre családból eredeztethető. A 19. század végi, 20. század eleji családtörténeti irodalom a következő adatokat közli a családra vonatkozóan: Nagy Iván a dadai családot egyértelműen a csulai Mórekkal azonosítja, ezért csulai és dadai Móre családnak említi őket. Ezt veszi át tőle Kempelen Béla is, aki rá hivatkozva nagyon röviden ír a famíliáról. Engel Pál archontológiájában pedig csak a csulaiakat említi.

A témára vonatkozó középkori okleveleket áttekintve kijelenthetjük, hogy a csulaiak és a dadaiak két különböző családot alkottak. A dadai Móre 1443-ban¹ tűntek föl Szabolcs megyében. 1468-ban Móre László, Rozgonyi Rénold familiárisaként többekkel együtt, több esetben hatalmaskodott Perényi Péter Abaúj és Sáros megyei birtokain.² Ez a László tíz év múlva,³ már Mihály nevű rokonával, majd 1480-ban János nevű rokonával⁴ szerepel az oklevelekben. Utóbb egy borsodi illetőségű, de Zemplénben is birtokos nemes, Bárius István tiltja őket Zombor részirtokának megvételétől.

Ugyanebből az évből maradt fenn az az oklevél, amelyben a fent említett János, aki ekkor jászói prépost, magára véve apja Korneth-i Noe és rokonai, dadai Móre Mihály és László terhét, Korneth-i Nagy Lászlónak és Mihálynak adományozta atyafiságos szeretetből a Borsod megyei Örös birtok egynegyedét, amelyet a királytól kapott adományul. Rokonai ugyanis az ország alsó részét ért török támadások miatt saját otthonukat elvesztették.⁵ Ez bizonyára így is volt, Csánki Dezső szerint ugyanis a 15. században Temes megyében élt Korneth nevű család.⁶ Móre János még ez éven királyi tárnok is lett⁷, majd 1486-ban dömösi prépost és pápai delegátus.⁸ A vele együtt korábban említett Mihály, ki valószínűleg unokatestvére volt, a Jászói vár várnagya lett, innen ragadt rá a „Porkoláb” vezetéknev. Majd mivel Kány abaúji birtokon élt, a kányi előnevet kapta.⁹ A három személy közül Lászlónak fia Elek, aki a Diósgyőri vár várnagya volt, már 1502-ben feltűnt,¹⁰ és hivatalát Beatrix királyné halála – 1506 – után is viselte. 1507 január elején még az uradalom élén állt, 1508-ban pedig bérelte a miskolci tizedkerület bortizedét.¹¹ Az örösi előnevet először ő kezdte el használni.¹²

---

1 Csánki D., 1891. I. köt. 538.

2 MOL. DL.: 16669, 16774.

3 MOL. DL.: 107595.

4 MOL. DL.: 45832.

5 MOL. DL.: 18396.

6 Csánki D., 1894. II. köt. 83.

7 MOL. DL.: 83860, 104847.

8 MOL. Df.: 287704.

9 MOL. DL.: 62948.

10 MOL. DL.: 84010.

11 Kovács B., 1992. 294.

12 MOL. DL.: 67478.

Kányi Móré Mihály 1508-ban úgy végrendelkezett, hogy Örös falu negyedét a ládi Szűz Mária kolostorra hagyja, azzal a kikötéssel, hogy felesége jegyajándékát, magyarul „jeghruha”-ját a szerzetesek fizessék meg.¹³ Amikor a végrendelet iktatását 1509-ben a leleszi konvent el akarta végezni, Móré György, Elek, Imre, István és Elek fia János tiltakoztak.¹⁴ Elek után az itt szereplő Imre lett Diósgyőr várának parancsnoka.¹⁵

A Mohácsot megelőző időszak után az első adatok a családról a szomszédos Abaúj megyéből származnak. 1559-ben, Szent Demeter-nap előtti kedden osztozott meg Csató Tamás és István valamint nővérük, néhai Móré János özvegye. Az özvegy bizonyára a neki járó jegyajándékot kapta meg elhunyt férje vagyonából. Az özvegynek a következők jutottak: 23 tallér és 14 dénár készpénz, búza 7 köből, egy ezüstgyűrű, egy ezüstkanál, egy háti suba, egy szederjes dolmány, egy sűrű felsőruha, egy zöld köntös, egy nadrág, egy köpönyeg, egy abrosz.¹⁶ Gyermekek, Móré István Csató Tamás gyámsága alá került, azzal a 33 forint 33 dénárral, amit az elhunyt a gyermekére hagyott. Ezt az összeget 1575. Szent Iván havának 4. napján fizette ki Csató a nagykorúvá lett gyermeknek. Az összeg részben készpénzben, részben értéktárgyakban került kifizetésre, amiről Móré István egy nyugtatvány „leveleczkéth” adott. 7 forint készpénzt, egy lovat, egy fegyverdereket,¹⁷ páncélujjat, egy fehér szőnyeget kapott a fent említett összeg ellenében. A levélen jól látható Móré István gyűrűspecskéje. Ez ovális pajzsban szemben álló emberalakot ábrázol, mely jobb kezével pajzsra támaszkodik, baljában buzogányt tart. A kifizetés Fancsalon történt. A gyám Csató Tamás Borsod megyében is előfordul a közgyűlési iratok között 1579-ben!¹⁸

A család birtokai, mint az alábbi adatokból kiderül, elsősorban Örös, Csát, Ároktó, Százd, Keszi környékén, illetve Borsod és Abaúj megye határvidékén voltak. A családtagok által időnként használt csatóházi előnév bizonyára a ma már nem létező Abaúj megyei Csobád, Pere és Alsóvadász között elhelyezkedő Csatóháza nevű település birtoklásából fakadt. A falucska már a 16. században lakatlan volt.

Borsod megye levéltárának jegyzőkönyvi töredékeiben többször megemlíti a családtagok nevét. Így 1570-ben Móré János,¹⁹ majd 1572-ben az Örösön birtokos Móré István²⁰ nevét. Az ezt követő három évben szintén kettőjük neve merül föl, annyival tudunk meg többet róluk, hogy Jánosnak Százd, Kesziben és Ároktón is vannak birtokai, 1575-ben pedig László nevű rokonuk tűnik föl.²¹ A családra vonatkozó információk mennyisége 1578-tól növekszik meg. Ettől az évtől maradtak fenn a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek. A fent említett Móré János ekkor Borsod megye egyik szolgabírája, kinek felesége Halmosy Fruzsina, tiltja Derzs pusztáját Tornaljai Zsigmondtól és Móré Bálinttól.²² Ugyanekkor élt egy másik János nevű családtag is, akinek felesége Pribék Éva volt. Ő szintén a rokonsághoz tartozott, mert Keszi, Derzs és Százd porciói ügyében

---

13 MOL. DL.: 21832

14 MOL. DL.: 18125.

15 *Dobrossy I.*, I. köt. 130.

16 B.-A.-Z. M. Lt. XIII-47. 1/26.

17 Mellvért, azaz felsőtestet védő páncél.

18 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIV. I. 108.

19 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. 924. dob. 2.

20 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/ a. 924. dob. 4.

21 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/ a. 924. dob. 11.

22 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. I. köt. 41.

pereskedett.²³ Ez utóbbi Jánost és Istvánt október 1-én esküdtekké választották a várme-gyén.²⁴ 1579-ben újabb családtag, Móre Ilona, Joó Benedek özvegye tűnik föl.²⁵

Örösön szintén birtokos volt az előbb említett János és István. Ebben az évtized-ben mindketten használták az örösi előnevet.²⁶ Móre János 1580-ban amiatt perli Kövér Ferencet, aki ekkor Diósgyőr kapitánya, mert ennek szolgálai, feltehetően katonái, meglőt-ték Kovács Mihály nevű jobbágyát. Móre a sajószögedi földekre küldte örösi jobbágyait, Kövér Ferenc emberei azonban azt a parancsot kapták, oltalmazzák meg ezt. A per kapcsán feljegyzett tanúkihallgatásban így emlékezett meg a megsebesített erről: „... megemlé-keztetem Móre Jánost ... ez rajtam tett nyomorúság ömiatta esék én rajtam.”²⁷ Ugyancsak ez a Móre János Rudolf királytól 1583-ban kapta adományul Lughnay Jánossal és Rinóth Mihállal együtt Sajószögedet, Csabát és Szögedszentalbert pusztát.²⁸ Móre Jánosnak felesége ekkor már Rinóth Katalin,²⁹ a Rinóthok pedig a Lughnayakkal voltak rokonság-ban. Nem hiába kapták meg a rokonok együtt a fent említett birtokokat.

1591-re az egykori esküdt Móre István meghalt, csak özvegye élt már, illetve fia, aki szintén István nevű volt.³⁰ Ennek az ifjabbik Istvánnak volt felesége Színyi Ilona, kinek férje korábban Bekény András. Ilonának Bekénytől ugyancsak András nevű gyer-meke maradt, de Móre Istvánnal is volt közös gyermeke már 1583-ban, Móre László.³¹ Istvánnak birtokai voltak még Fejéregyháza, Csicske, Bürk prédiúmokon és Dorogmán³², sőt feleségének Bikken és Parasztbikken is.³³ Móre István testvérei, Klára, Pongrác Frederik özvegye, és Anna, Matusnay Gedeon özvegye voltak.³⁴

Az ifjabbik Móre István az 1580-as években kapcsolatba került Ónod végvárával. Az ónodi uradalom a mohácsi csata után a Perényi család, azon belül Perényi Péter abauji főispán kezébe került, akitől fia, Gábor örökölte. Az ő birtoklása alatt tört a várra 1561-ben a szolnoki bég, elfoglalni azonban nem tudta, a várost viszont kirabolta. Húsz évvel később 1582-ben a szolnoki basa a várost és várat is felégette.³⁵ A várbirtok örökösödés útján Báthori István országbíróra szállt, akitől Lossonczy Anna váltotta magához. 1590-ben már férjének, Forgách Zsigmondnak vallja Ónod várát és uradalmát. Öt évvel később a gróf Forgách család Ónod várát és tartozékait továbbadta Rákóczi Zsigmondnak.

Móre már 1587-ben ónodi prefektus volt,³⁶ valószínűleg Lossonczy Annáé, de be-töltötte ezt a tisztelet 1590-ben is, amikor a vár Forgách Zsigmondé.³⁷ 1592–1593-ban pe-dig várkapitány volt.³⁸ Tisztét 1595 után, tehát az uradalom Rákóczi Zsigmond kezébe

23 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. I. 35.

24 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. I. köt. 57–58.

25 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XV. I. 84.

26 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. II. 407, ARCANUM Királyi Könyvek MOL. A. 57. Királyi Könyvek, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 4. köt. 349.

27 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. XVII. I. 20.

28 ARCANUM Királyi Könyvek MOL. A. 57. Királyi Könyvek, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 4. köt. 349. Szentalbert középkori faluhely, ekkor már puszta, Sajószöged Sajó folyó felé eső részén volt.

29 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. II. 367.

30 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. II. 8.

31 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. VIII. 18.

32 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. X. I. 141, XI. II. 103.

33 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. IV. 60.

34 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. II. 7.

35 *Borovszky S.*, 1909. 320.

36 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. IV. 60.

37 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. II. köt. 478.

38 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. III. köt. 182.

kerülése után nem töltötte be. A saját megszerzett és a felesége révén hozzákerült javakkal a megye egyik jelentős személyévé vált. Úgyannyira, hogy 1603-ban Borsod megye alispánja lett³⁹, és ebben a minőségben küldte ki a megye Belgiojoso felsőmagyarországi főkapitány beiktatási ünnepségére.⁴⁰ Ónodban a városban is volt nemesi kúriája, amihez feltehetően felesége révén a Szinyi vagyonból jutott hozzá. 1570-ben ugyanis Szinyi Rafael özvegyének, Ilona anyjának, volt itt háza a hozzá tartozó szántókkal együtt, az ekkor készült urbárium szerint.⁴¹

1603-ban adta parancsba Rudolf király az egri káptalannak, hogy iktassa be Rákóczi Zsigmondot az egész ónodi vár birtokába. Az iktatás ellen jó néhányan tiltakoztak, többek között Móré István alispán és fia László is. Ők elsősorban az Ónodban álló nemesi kúria, és egy szintén Rákóczinak adományozott, Böcsön levő nemesi kúria miatt emelték fel szavukat.⁴² Rákóczi Zsigmond a tiltakozással kapcsolatban a következőket mondta: Azt állította, hogy Móré ellentmondása nagy sérelmeket okozott neki. Emlékszik ugyan is, hogy amikor még néhai Perényi Gábor apródja és fegyverese volt, azt a házat, amelyet most az alispán Ónod sáncai között bír, Perényi adományozta Szinyi Rafaelnek.⁴³ (Ugyanekkor kiadja Pap Vince ónodi lelkésznek azt a gabonából járó részt, quartát vagy oktávát, amelyet Móré alispán a prédikátortól megtagadott.) A kúriahely Móré Istvánról fiára, Lászlóra szállt. Rákóczi György 1647 júniusában így írt: „Mi Isten kegyelmességéből töltjük el 54. esztendőnket, de soha Ónodban több nemes házat nem tudtunk az Móré Lászlóénál...”

A Móré család itteni kúriáját 1652 előtt nem sokkal eladta Lorántffy Zsuzsannának, Rákóczinének: „Ez előtt való esztendőkből /1652 előtt/ több korcsmálások is voltak itt az Móré familia szabad kúriáján, mely három felé szakadt vala, három korcsmát árultanak önnagyságoknak nyilván lévő kárúkra. Ezen kúriát az mi kegyelmes asszonyunk nem régen azon Móré familiátul pénzen megvételvé immár ... önnagysága számára árulják ezen kúriában is az bort. Ezen kúriához nincsen semmi praesentiója a gróf urannak.”⁴⁴ Amikor húsz év múlva az ónodi uradalom tartozékairól újabb felmérés készült, az inventáriumban „Mar” kúriaként emlegetik, bár kétségkívül a Móré-kúriáról van szó, amely még mindig kocsmaként működött: „Régen Mar László szabad curiája volt az méltóságos Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony önnagysága készpénzen acquirálta az possessoroktól, veteményes kertjével együtt. Ez jó tágas curia. Ezen korcsma ház igen régi, dűlőfélben vagon, a ház alatt pince, oldala mind körül kőből rakott. Ezen Mar curiájában udvarbírák uraimék akarattjából építettek zsellérek által négy apró házacskát.”⁴⁵

Nem jelenti a Móré-kúria végét a vár és város 1670–1671-es leégése sem. Zrínyi Ilona számtartója így számolt be a pusztulásról: „A mi kegyes asszonyunk részére két korcsma volt, az egyik a város piacán Borbély Mihály szomszédságában, Mohi felől. Másik a Móré familiátul megvett curiához ... Ezen önnagysága két korcsmái az városon elégeceskor elpusztulván, azután in anno 1676 számtartó Gáborjáni István úr a városon építetett fel egy korcsmaházat.” A kúria helye, neve és kocsmái működése a 18. század

39 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Ónod 1603.

40 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. II. köt. 366.

41 MOL. U. et C. 112:1.

42 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Ónod 1603.

43 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. III. 7. Tóth Péter fordítása.

44 MOL. U. et C. 88:23.

45 MOL. U. et C. 25:39.

elejéig fennmaradt. Bekény István ónodi kapitány protestált 1712-ben a Rákóczi-ház inspektora ellen, hogy a Móré-kúriában kocsmá és mézszárszék működött.⁴⁶

Visszatérve a rokon szálakhoz, Örösön 1598-ban bukkant fel Móré Bálint⁴⁷, aki az 1610-es, 1620-as években is itt élt, majd özvegye, Szabó Kata és fia, ki szintén Bálint.⁴⁸ Ugyancsak Örösön élt Margit, kinek férje Sibrik Simon⁴⁹ 1629-ben, és Kata Posai Jánosné 1634-ben.⁵⁰ Valamint 1616-ban Bekeő Györgyné, Móré Klára, aki Móré alispánnak volt rokona.⁵¹

A család egy másik ága az 1600-as évek elején Borsod megye északi részén birtokos. Ők tarthatták meg azokat a birtokrészeket, amelyek az Abaújjal határos területen voltak az 1500-as évek közepén. Itt egy ugyancsak Móré István nevű családfő élt, kinek felesége Finkei Erzsébet volt.⁵² Erzsébet 1611-re özvegyeségre jutott, és mivel Móré István gyermektelen volt, 1625-ben II. Ferdinánd király Senye, Felsőábrány, Gyanda, Lak, Nyomár és Nyék birtokait másoknak adományozta.⁵³ A család örösi ágával a kapcsolatot az bizonyítja, hogy Posai Jánosné Móré Kata Móré István özvegyével, Finkei Erzsébettel pereskedett Nyék ügyében 1617-ben.⁵⁴

Ugyancsak az örösi ághoz tartozott Móré László, aki 1609-ben Perkupán szőlőörökségét adta el. A levélen elmosódott pecsét látható, álló emberi alakkal.⁵⁵ Ez a László 1617-ben Ónodban lakott.⁵⁶ 1623-ban özvegye Tornaljay Anna, aki János, Ilona, Anna közös gyermekeik gyámja volt.⁵⁷ Az asszony 1624-ben már Ördögh Mihály felesége volt, akiknek Csáton voltak javaik.⁵⁸ Ekkor néhai csatóházi Móré László gyermekei, Ilona 9, Anna 8, János 1,5 évesek.⁵⁹

Tíz évvel később a két leány már férjhez ment. 1633-ban és 1636-ban Móré Ilona Ősze Lászlónénak és Móré Anna Kubinyi Dánielnénak emlegetik nemesi kúriáját Ónodban.⁶⁰

1638-ban Móré Kata, Kükemezey László özvegye, Móré Ilona, Ősze László felesége és Móré János (akik már 1632-ben szerepeltek!) csáti osztatlan kaszálójukat osztják fel egymás között.⁶¹ Ilona azonban tíz évvel később már Bogácsi Mihály alispán felesége volt.⁶² Ekkoriban, 1632-ben a család egy másik ágából is élt Ónodban egy Móré János, akinek Anna nevű lánya és László nevű fia volt.⁶³ Szintén Ónodban élt Csanádi János

---

46 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. X. V. 314.

47 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIV. III. 307.

48 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. IX. 126.

49 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. X. 179.

50 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. XI. 164.

51 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. VII. 113.

52 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. VI. 110, XV. II. 177.

53 ARCANUM Királyi Könyvek MOL. A. 57. Királyi Könyvek, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 7. köt. 357-359.

54 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. VII. 209.

55 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. V. I. 7,5.

56 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. IV. köt. 326.

57 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. VIII. 226.

58 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. IX. 54.

59 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XXIV. I. 10.

60 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Ónod 1633, 1636.

61 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. XII. 43.

62 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. XII. 173.

63 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XV. III. 298.

lovas hadnagy és felesége Móré Kata, akik átérték az 1639. október 10-én lezajlott török ostromot. Csanádi erről 1641-ben tett tanúvallomásában emlékezik meg.⁶⁴

Móré István szendrői kapitány

Móré István Móré Jánosnak és Vécsey Katalinnak volt gyermeke. A házasságból még egy János nevű gyermek született. Apja korán, 1617 előtt meghalt, és anyja utóbb Ördög Mihályhoz ment feleségül, kitől Ilona leánya született, de 1623-ra másik szülője is meghalt.⁶⁵

Ebben az évben az egri káptalan iktatta be Berentei Gáspárt, Móré István nagybátyját Berente egész falu birtokába. Úgy rendelkezett, hogy abban az esetben, ha magtalan halála lenne, testvéreinek, néhai Berentei Máténak leánya, Mária és nővérének, Vécsey Katalinnak első férjétől, Móré Jánostól született gyermek fia István, valamint második férjétől született lánya, Ilona örökölje a birtokot.⁶⁶ Mint később Móré végrendeletéből kiderül, Berentei Gáspár, ki ekkor alispán volt, támogatásával és tanítatásával növekedett, ifjúkorában sem nélkülözött. Feltehetően a közeli végházak egyikében tett szert hadi ismeretekre, valamelyik környékbeli főúr seregében, udvarában tevékenykedett, képezte magát. Feltűnésétől kezdve a király feltétlen híve volt.

1633-ban a Vécsey rokonsággal került ellentétbe Nyilas pusztá miatt, és protestált a megyén Vécsey Sándor ellen.⁶⁷ 1638-ban Berentén felesége, Berentei Mária révén is birtokos volt. Ekkor lánya nevében is tiltakozott a Vécseyekkel itt közösen bírt malom miatt, amelyet a másik tulajdonos fél nem volt hajlandó reparálni.⁶⁸ Birtokai voltak még Szalonnán, ahol birtokos 1634–1637 között.⁶⁹ Bánhorvátot szendrői főkapitányként, 1649-ben szerezte meg.⁷⁰

Szuhogy falut pedig második feleségétől, Herencsényi Erzsébettől örökölte meg, aki Herencsényi István füleki alkapitány leánya volt. (Herencsényi István 1619-ben Bethlen Gábor ellenében Homonnai Györgyöt igyekezett a fejedelmi trónra segíteni. Homonnai a kozák hadakkal szövetkezve egészen Szendrőig rabolt. Herencsényi kalauzolta az idegen földön járó hadat.⁷¹) Erzsébet 1632-ben még mint hajadon birtokos itt⁷², 1635-re azonban már Móré Istvánnal földesurak.⁷³ Herencsényi István így végrendekezett: „Ami jószágom vagyon, Suhogyot egészben Csorba küvel együtt hagyom Erzsébet leányomnak.”⁷⁴ Móréval kötött házassága 1635-re tehető, amiről Móré István 1648-ban így emlékezett meg: „néhai jó emlékezetű Herencsényi István árva leányával Herencsényi Erzsébettel megáldott vala, az kívül tizenhárom esztendeig istenes étellel”⁷⁵ (éltem házasságban). Csorbakő vára ekkor már majd száz éve, 1553-tól romokban hevert. Móré felesége révén jutott hozzá Nyárad és Telekes falvakhoz, valamint Tövises pusztához is. A Herencsényi-

64 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 6.

65 *Bor Gy.–Bor D.*, 2001. 84.

66 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Berente 1623.

67 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. X. III. 527.

68 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. IX. IV. 577.

69 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. V. köt. 182, 367.

70 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Bánhorvát 1639.

71 *Borovszky S.*, 1909. 314.

72 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. V. köt. 79.

73 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. V. köt. 286.

74 MOL. NRa. Fs 1232. nr. 48.

75 *Radvánszky B.*, III. köt. 304.

majd Móré-féle uradalom központja Szuhogy volt. Apósa, Herencsényi István az itteni templomba temetteti magát felesége és gyermekei mellé.⁷⁶

Hadi szerepléséről 1638-ból találjuk az első dokumentumokat. Tevékenysége elsősorban Borsod és Gömör megyék területére terjedt ki. Felettese Bornemissza János felsőmagyarországi alkapitány volt, aki 1626-tól Bethlen Gábor fejedelem megbízásából tevékenykedett, majd 1628 és 1629 között főkapitányi rangot töltött be. A fejedelem halála után egészen 1644-ig, majd 1648 és 1653 között is alkapitányi megbízatást töltött be.⁷⁷

Bornemissza 1638 decemberében neheztelően ír Móréről Zákány András borsodi alispánnak, egyik szolgáján esett sérelem miatt: „Nem tagadhatom Móré uramra való nehézségemet, hogy szolgálmat elől kapván nyomorgatja. ... Másképpen is kellene személyemet becsülleni, talán többet is érnék vele, én sem szintén a fejr cseléd köziben számlált ember vagyok.”⁷⁸ Az ellentétek ellenére Móré István egy évvel később már szendrői alkapitány volt. Viszonya megenyhülhetett Bornemisszával, aki vicekapitányi kinevezésében biztosan közrejátszott. Szendrői al- és főkapitánysága éve alatt több esetben is Bornemissza felsőmagyarországi alkapitány családi pecsétjét használta hivatalos levelezései alkalmával.

Móré 1637-től a megye elitjéhez tartozott. Ebben az évben Zákány Andrással országgyűlési követül választották.⁷⁹ Zákány Andrással elképzelhető, hogy ifjúkori barátok voltak, mindenesetre követjárásuktól fogva, a korabeli dokumentumok is igazolják a közöttük lévő jó viszonyt, amiről Móré végrendeletében is megemlékezett.

Szintén 1637-ben adta el Móré István barátjának, Zákány András alispánnak a szendrői Gerse utcában Katona Tamással együtt birtokolt nemesi telkét.⁸⁰ Az 1642-es országgyűlésen ugyancsak részt vett Szirmay Péter jegyzővel.⁸¹ Majd 1644-ben Rákóczi György fejedelemnél járt követségben Korláth Ferenc, Dósa Tamás, Zákány András és Monaki Ferenc társaságában a vármegye képviselőjében április 11-én.⁸² I. Rákóczi György fejedelem Kassa bevétele után Szendrőt is birtokába vette már 1644. március 29-én. A megyei követek visszabocsátásával egy időben, éppen az egyik követet, Monaki Istvánt nevezte ki a vár kapitányává.⁸³ Szendrő nem sokáig volt a fejedelem birtokában, május 18-án a császári hadak Christoph Puchheim és Esterházy Miklós vezetésével visszafoglalták és erős őrséget helyeztek el benne. Rákóczi ugyanekkor Szendrőbe küldte Kemény Jánost és Lónyai Zsigmondot, hogy Esterházy nádorral a békekötésről tárgyaljanak.⁸⁴ Feltehető, hogy Móré István ott volt a vár védői

*A Móré István által használt
Bornemissza pecsét
(B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 82.)*

76 MOL. NRA. Fs 1232. nr. 48.

77 Pálffy G., 1997.

78 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. III. 195.

79 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. V. 468.

80 MOL. A. 57. Királyi Könyvek, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 9. köt. 36–37.

81 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. VI. 320.

82 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 11.

83 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 12.

84 Tomka G., 2002. 148–149.

között az ostromok, illetve a többszöri blokád alkalmával. A nyár folyamán ismét ostrom és blokád alatt volt Szendrő, egészen szeptemberig, amikor Götz császári fővezér csapatai felmentették.

1644. augusztus 5-én Wesselényi Ferenc, Széchy Mária segítségével, csellet elfoglalta Murány várát. Ez zavarólag hatott a fejedelem hadműveleteire, mert elvágta Kemény János csapatait Kassától. Murány elfoglalása Gömör vármegye pártállására nagy befolyással volt. Szondi Máté, Balog vár kapitánya kénytelen volt meghódolni, s letette katonáival Wesselényinek a hűségesküt. Ugyanekkor Rozsnyó is kénytelen volt a királpártiakhoz állni. A francia szövetség következményeként viszont Rákóczi újból megindította hadait III. Ferdinánd ellen. A fejedelem miután Putnok várát kézre kerítette, Rimaszombatban ütött tábornot. Bakos Gábor pedig Rozsnyót akarta megsarcolni, de a város Wesselényihez fordult segítségért, aki Móré Istvánt azonnal Csetnekre rendelte. Ennek csapatai elől Bakos meghátrált, de azért Móré csapataitól is sokat szenvedtek a rozsnyóiak.⁸⁵

1645 kora tavaszán Szendrőt újra körülzárták az erdélyi seregek. Ekkor újra hosszú blokádnak és ostromnak volt az erősség kitéve. A fejedelem csapatai elfoglalták az alsó várat, a felső vár pedig tüzérségi előkészítésnek volt kitéve. A felső váron több helyen réseket ütöttek, előkészítették a gyalogos rohamot. A fejedelem azonban egy elfogott hírvivőtől kapott információ miatt cseletől tartva letett a rohamozásról.

Eközben Móré István Gömör megyében tevékenykedett. Rozsnyó város levéltára számos levelet őriz az 1644–1645. évekből, közöttük hat darabot Móré Istvántól. 1645 márciusában Csetnek felé haladtában ezer lovasával kérte a várostól a Wesselényi által rendelt élelmiszert, ellenben azzal fenyegetőzött, hogy Rozsnyóra telepszik hadával. Három nap múlva ugyanezt az élelmet Murány vára alá kérte szállíttatni a város bírájával. További négy levele hasonló élelmet és szállítást követelő írások: „Kegyelmetek sert készíttessen bőven, mivel most az nyári időben kívántatik az ital inkább, mint az étel.” – írta a város tanácsának. Közben megemlíti a Puchaim vezette királyi hadak előrenyomulását Rimaszombathoz és Balog várához, de egyúttal nyugtatja is a város bíráját és polgárait: „...Kegyemed meg ne futamodjon, hanem házánál legyen, noha vétett Őfelségének, de én assecurálokom Kegyelmeteket, hogy semmi bántása nem léssen, csak valami élést készítsen, ...”⁸⁶

Götz és Pucheim gróf felmentő csapatai az utolsó pillanatban még felszabadíthatták a fejedelem által ostromolt Szendrőt. Az ütközet után Esterházy nádor leváltotta az ingadozó hűségűnek tartott Serédi Pál várkapitányt s helyette a korábban Szendrőben alkaptányként szolgáló Mórét nevezte ki. A várat átvenni készülő Móré István és kétszáz fős katonai kísérete Szendrő közelében, a Rákóczi oldalán Putnok ostromából visszatérő ötszáz fős török seregbe ütközött. A magyarok közül a törökök száz főt levágtak, ötvenet elfogtak. A kapitány pedig csak kevesedmagával tudott elmenekülni.⁸⁷

A rommá lett vár, alsóvár és város helyreállítása nagy terhet rótt az új kapitányra, aki fennkölt levélben kérte Borsod megye segítségét: „... mivel az mi kegyelmes urunk Őfelsége kegyelmes parancsolatjából, Őfelsége és nagyságtok s kegyelmetek szolgálatjára be kellett az Zendrey kapitányságra az nemes ország végházában mennem. ... Kegyelmetek maga számos bizonyosság ebben, hogy az az böcsületes végház, az ki az

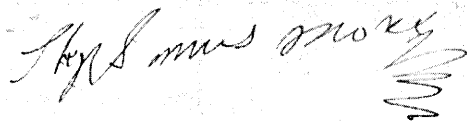
85 *Reiszig E.*, é. n. 507–508.

86 *Mikulik J.*, 1885. 1–26.

87 *Kraus G.*, 1994.

Felső Magyarországi végházaknak metropolisa vala, annyira elromlott s elpusztult s elfogyott minden részében és épületében s mind lakosiban, hogy nem hogy országot oltalmazhatna, de az maga oltalmára is minden bizonnyal erőtelen és elégtelen. ... Hanem az három esztendő alatt elmaradott gratuitus labort,⁸⁸ hogy in laboribus nagyságtok és kegyelmetek ... mentül hamarabb és késedelem nélkül siessen beszoigáltatni ... /Ezt/ semmi egyébre nem fordítom, hanem nagyságtok és kegyelmetek házára, hisz én is haza fia vagyok, inkább akarom ez magam költségét is hazám házára költeni, mint magam hasznára.”⁸⁹

Szunyogh Gáspár 1639-ben vette zálogba a szendrői várat a hozzá tartozó uradalommal együtt. 1646. január 11-én jelentette a pozsonyi kamarának, hogy két és fél éve anyagi gondokkal küzd, ami miatt el akarja zálogosítani Szendrőt és tartozékait. Mint írja, két jelentkező is lenne, az egyik Móré István várkapitány, a másik

Móré István aláírása
(B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 82.)

Rákóczi György fejedelem. Előbbi azonban nem alkalmas arra, hogy a zálogösszeg egészét letegye, ezért Rákóczinak zálogosítja majd el. A kamara március 1-én kelt válaszában erélyesen tiltja ettől Szunyoghot, mindenképpen ragaszkodnak a várkapitánynak történő zálogosításhoz. Ígérik, hogy Móré majd gabonában állja az aukcióra kerülő uradalom árának egy részét. Szunyogh Gáspár május elején írt válaszában mégis Rákóczit jelöli meg potenciális vásárlóként, mivel Móré már nyolc hónapja nem képes kifizetni az uradalomért megígért összeget.⁹⁰ Ezek után merült fel a fizetőképes Wesselényi Ferenc neve, aki gond nélkül kifizette 1646. június 12-én a tizenkétezer forint zálogösszeget. A zálogosításra május hónap folyamán került sor. Murányból ekkor írta Móré a megyének, hogy neki és Wesselényinek Pozsonyba kell mennie. Megjegyzi levelében, hogy a gratuitus labort beszoigáltatta ugyan a megye, de a deszka restanciában maradt, és az építésnek is most volna az ideje. Ezért minél hamarabb küldjék a szekeres és gyalog munkásokat, „had építhessük ezt az megromlott s elpusztult Öfelsége, országunk, nagyságtok és kegyelmetek Szendrey végházát.”⁹¹

Ebben az 1645–1646-os időszakban keveredett ellentétbe a megye akkori alispánjával Bogács Mihállyal, akivel valamilyen fokú rokonságban is állt, mivel ennek felesége Móré lány volt. Móré, Dóry Istvánnak címzett levelében az alispán megbuktatását fontolgatja: „... bizon hanem tanálunk más vice ispánt is, az ki alkalmasabb leszen, ... Göce István úr, Reczki György és Jászi Márton uraimék csak mind érdemesebbek ...”⁹² Nem tudni, hogyan alakult a dolog, de a soron következő alispán valóban Jászi Márton lett.

1648-ban maga Móré István főkapitány ad oltalomlevelet Miskolcnak: „Én Csatóházy Moreh István az felséges harmadik Ferdinánd római császár és magyarországi koronás király urunk öfelsége szendrei végházának főkapitánya ect., Mivel ez levelem mutató Borsod vármegyében lévő Miskolc nevű városbeli uraimék az sok jövők-járók,

88 Labor gratuitus. A állam részére végzett közmunka, főképpen várépítési robot.

89 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. II. I. 82. Itt is Bornemissza János felsőmagyarországi alkapitány pecsétjét használja!

90 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Szendrő 1646.

91 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. III. 360.

92 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. XII. I. 829.

Mór István szendrői várkapitány, 1645.

sa ez időben oly fokra hágott, hogy magának a királynak, III. Ferdinándnak kellett az ellen fellépni. 1648. július 21-én kelt s szendrői kapitány Mór Istvánhoz intézett levelében elmondja, hogy nála Rákóczi fejedelem jelentette, hogy némely szendrői tisztek, s maga a kapitány is a fejedelem birtokában mind a nemességet, mind a szegény népet méltatlansággal illetik, túrheterlen bírságokat és adókat követelnek. A nemesek birtokait pusztítják, a végházak területére menekült szolgálókat befogadják, s letartóztatják. Nemrég pedig a kunok egész kerületét felprédálták, s ezek nyomorgatását jelenleg sem szüntették meg. Megparancsolja hát a kapitánynak, hogy ilyen erőszakoskodásoktól mind maga, mind alattvalói szigorúan óvakodjanak.⁹⁴ Ellentétbe került a megyével 1649-ben, amikor a vármegye panaszával egyenesen Wesselényihez fordult, aki a szendrői uradalom zálogbirtokosa. Ezért feltételezhető, hogy Mór a szendrői nemeseket korlátozta régi előjogaikban. „Bizony dolog, nem kicsiny sérelmünkkel értettük, hogy Mór István uram ökegyelme se ez nemes vármegye nemesi szabadságával, se pedig az mi parancsolatunkkal nem gondolván azt a dolgot meg merészlette cselekedni...”⁹⁵ – írta Wesselényi. Ennek ellenére nem mozdították el kapitányi tisztéből. Halála ezután nem sokkal bekövetkezett, mert az 1650. január 18-i közgyűlésen már néhaiként emlegetik.⁹⁶ Életére, rokonaira, barátaira, szerzett birtokaira vonatkozóan részletes adatokat önmaga közölt 1648-ban, felesége halála után megrendülten írt végrendeletében. (A végrendeletet lásd a függelékben!)

Magtalan halála után a fiskusra szállt javak: Borsod megyében Szalonna, Debréte, Szentjakab, Telekes, Szuhogy, Felsőnyárad, Berente, Bánhorvát. Torna megyében: Perkupa, Rákó, Jósvafő, Dobódel. Gömör megyében: Sajógömör, Panyit, Szlabos, Lehota,

és akármilyen csavargók miatt nagy sok iniuriákat és károkat vallanak, szokatlan dolgokat követvén ökegyelmők között. Melyre nézve oltalmam alá vevén ökegyelmeket, kérvén minden rendbeli vitézeket, botom és zászlóm alatt tartozandóknak pedig hagyom és parancsolom, hogy senki ezen miskolci uraimékat sem házoknál, sem pedig útjokban, akár mely kisebb dolgokban is megkárosítani ne merészljenek, mert valakik ez ellen cselekednek, erős büntetésemet el nem kerülnek, hanem az mivel jó akaratjokból lesznek, elégedjenek meg velem. Egyébaránt is szabadságot adván ökegyelmeknek reája, hogy az féle hatalmaskodókat megfogják és érdemlett jutalmokat elveszik Praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in confinio Zendereö die 29. Junii anno 1648. Idem qui supra, m. p. P. H.”⁹³

A végházbeli katonák garázdálkodása

93 B.-A.-Z. M. Lt. IV-1501/n. nr. 37.

94 *Albert F.*, 1868. IV. köt. 241.

95 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. XII. I. 56.

96 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. IX. IV. 666.

Restice, Kis Szlabos, Markuska, Feketepatak, Berdorka, Rejdova, Dobsina, Taplocza.⁹⁷
Borsodi részbirtokain a következő javakkal, illetve jobbággyokkal bírt:

Település:	Jobbággyok száma	Zsellérek száma	Egyéb birtok
Szalonna	3	9	1 szőlő
Debréte	1		
Szentjakab		2	
Telekes	3	5	
Szuhogy	8	6	1 puszta udvarház
Nyárád	1	3	
Berente	4	3	4 szőlő
Bánhorvát	10	11	1 kövű malom ⁹⁸

1650-ben az egri káptalan Vécsey Sándort beiktatta Suhogy egész falu és az itteni két kúria, valamint a szendrői kúria birtokába, melyek Móré István magtalan halálával szálltak a koronára.⁹⁹ Az iktatásnak Wesselényi Ferenc ellentmondott. Nem sokkal később a káptalan őt iktatta a Móré javakba.

Még életében az 1640-es évek végén jelent meg Elias Wideman portrészorozata, amely közli a Móré Istvánról 1645-ben készült metszetet. A metszetsorozat három kötetben jelent meg, amelynek utolsó kötete, a csak magyar személyeket tartalmazó jelent meg eddig reprint változatban 2002-ben. Móré István portréja nem ebben szerepel. A róla készült metszetet az OSZK-ban az App. H. 841. jelzet alatt tekinthetjük meg. Az erről a metszetről 1908-ban készült reprodukciót Borovszky Sámuel: Borsod megye történetének 337. oldalán láthatjuk. Ennek átvételével készült a fent látható kép, amelynek eredeti felirata Borovszky kötetéből hiányzik, de itt közöljük: STEPHANUS MORE, S/ACRAE/ C/AESAREAE/ R/EGIAE/ q/ue/ M/AIESTATIS/ PRAES//IDY/ ZENDEREÖ SUP/REMUS/ CAPITANEUS 1645.

Istvánnak öccse, Móré János túlélte bátyját, és mint a végrendelet is leírja, vagyonából is örökölt. Móré István halála után a 17. század folyamán csak Móré Annával találkozunk időnként. Ebből arra következtethetünk, hogy a család férfiágon kihalt. 1656-ban Kubinyiné Móré Anna tiltakozott az ellen, hogy Csáton az ő kocsmájuk kárára, Nagy András és Szűcs István cégért akasztottak és bort kezdtek árulni, ami annak előtte nem volt.¹⁰⁰ Következő éven elzalogosította Zákány Andrásnak Perkupa, Dobódél, Jósvafő birtokait.¹⁰¹ Tíz év múlva Sály, Dorogma, Leányfalva, Váralja, Pély és Geszt erdőit tiltatta.¹⁰² 1676-ban Csatóházi Móré Anna, néhai Kubinyi Dánielné Geszten adott zálogba egy telket és egy szőlőt. A szőlőt „Szini Rufai szőlőnek” nevezik. Ez is a 16. században élt Szinyi Rafaeltől örökölt szőlőbirtok lehetett. A záloglevél elárulja, hogy az özvegy ekkor Miskolc mezővárosban lakott.¹⁰³

1764-ben még éltek olyan jobbággyok, akik visszaemlékeztek néhai csatóházi Móré Annára, Kubinyi Dánielnéra.¹⁰⁴

97 MOL. U. et C. 147: 260.

98 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Szalonna 1650.

99 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Suhogy 1650.

100 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. X. III. 185.

101 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. V. I. 81.

102 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. X. I. 84.

103 B.-A.-Z. M. Lt. XV-15. nr. 129, 130.

104 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. IV. 432.

FÜGGELÉK

Csatóházi Móre István szendrői kapitány végrendelete, Szendrő 1648. december 2.

Én csatóházi Móre István az én Kegyelmes uramnak az felséges III. Ferdinánd romai császár és Magyarországi koronás király urunk ő felsége szendrei végházának főkapitányja, meg emlékeztén az én teremő Istenemnek én reám minden érdemem kivől ingyen való nagy atyai kegyelmességéről és gondja viseléséről, ki az én anyámnak méhétől fogvást engemet ez óráig (az mint hiszem ezután is míg az árnyék életben tart) nem hagyott sem lelki sem testi jóval és áldási nélkül, hanem mind azokat nagy bővséggel én reám, nem csak kiterjesztette, de ugyan ki árasztotta; mert midőn engem gyenge s neveletlen állapotomban, szüleimet e világból ki szólítván, azoknak gondjuk viselésétől elmarasztott, azonnal szüleim helyett való istenes atyámfia, az néhai és boldog emlékeztű Berentey Gáspár édes anyámról való becsületes fő ember bátyám keze és gondviselése alá rendelt és adott: kinek gondviselésével a romai ecclesiaba is be állatott; külső képpen pedig oskolabeli tanításban is neveltetett és tartatott s mind addig azon atyafiúi gondviselése rajtam levén, míglen az halál által az is kiszólitatott; mind iffiu emberkorban jutott állapotomban hagyott és naprul napra áldását rajtam öregbítvén, midőn ő szent felségének úgy tetszett, ez világi áldási között legfeljebb való áldásából istenes keresztyén és én tölem eléggé meg nem köszönhető s böcsülhető vallásomon való szerelmes társsal, néhai jó emlékeztű Herencsényi István árva leányával Herencsényi Örszébettel meg áldott vala, az kivel együtt tizenhárom esztendeig istenes étellel, becsülettel, jó hirrel és jó névvel és testi táplálásunkra való jókkel is büvségesen meglátogatott, kivel való életemben szép fiakkal és leányokkal is meg áldott volt, de azokat az ő titkos tanácsából és rendeléséből, a mikor ő felségének úgy tetszett, még apró és neveletlen korukban mi tőlünk el vevén ez nyomorúságnak völgyéből, magának az örök boldogságnak bírására be vitte, kik noha siralmasok, de minthogy ő adta volt. ő vette el is, áldott legyen az ő szent neve érette.

Engemet pedig meg ez világban tartván, meddig nem tudom, de tudom ugyan, hogy ha ideje bizonytalan is, a vége bizonyos. És noha az ő ingyen való áldásából mind testemben szenvedhető mind elmémben s akaratomban elegendő állapottal vagyok, mind az által az mint feljebb íram, nem tudván mikor kívánja meg testemből az én lelkeket magának, hogy valami hirtelen halállal (kit Isten távoztasson jó voltából) ha tanál is, az én végső testamentalis dispositiomat és akaratomat az én Istenemnek én kezemben bizott kicsiny girácskából és javaimból (minthogy Isten nekem gyermekimet nem hagyott) szabados akaratom szerint így írtam be az mint következik :

Elsőbben is tudom, hogy az halandó életből az hallhatatlanságra megyek által. Az én lelkeket ajánlom az én Istenemnek kegyelmes kezébe, testemet pedig az ő anyjának az földnek az honnan vétetett volt is, az jövendő dicsőséges feltámadásnak boldog reménysége alatt, kit eltemetetni kívánok és hagyok a szendrei temetőn az én szerelmes feleségem mellett, én hozzám illendő becsülettel. Továbbá mivelhogy életemben az háládatlanságot az mint az én gyarlóságom szenvedhetette szántszándékkal követni nem igyekeztem, így hogy holtom után is háládatlannak kicsiny javaimból ne találtassam, hanem elegendő képen még is tehetségem szerint az romai (egyház) szűkölködő tagjaihoz megmutassam:

I. Tehát elsőbben is, mivelhogy én mind inkább a szegény édes üdvezült feleségemmel kerestem az mim vagyon Herencsényi Örszébettel, hanem hogy meghalt szegény édes feleségem az után kértem meg az Csorbakői jószágot, melyet ő utánna bírtam, de Nyárádot s Telekest ő vele egyetemben váltottam ki pénzen. így azért immár ezen Csorbakői jószágban szabad dispositiom vagyon.

Mivel azért az én szerelmes feleségem kért életében is s mind halála előtt, hogy én azon Szuhogyné falut, holtom után egyházi személynek hagyjam, ha meg nyerhetem. Azért azon Szuhogyné falumat Csorbakúval együtt hagyom az itt való páter Jezsuitáknak, mely falu vagyon ugyan Borsod vármegyében, mind Csorbakúval együtt, ki mostan pusztá vár. De ilyen conditionnal, hogy ő kemék más secularis embereknek ne adják, hanem itten az isteni szolgálatot continuálják ő kemék. Az mellett az szalonnai szőlőmet is mind ő keméknek hagyom, az melyeket mind az édes feleségemmel kerestem és ugyan Szalonnán egy nemes házhelyemet is melyet az Bariusok bírtak, kit Vataiaktól nyertem örökben, jól lehet az előtt ezer forintot vöttem volt, de már örök.

Az mellett hagyok ő keméknek készpénzt ezer tallért, úgy hogy az templomra építsék ő kemék ugyan itten Szendrőben, és annak utánna, ha mód leszen benne, vigyék oda mind az szegény

édes feleségem testét s mind a magamét, ha pedig nem leszen mód abban maradjanak ottan az Szendrei temetőben.

A mellett hagyok ő kemeknek négy öreg fehér pohárt a kin az édes feleségem czimere va-
gyon, de úgy hogy abból ő kemek monstrancziát csináltassanak, ugyan ezen itt való templomhoz.

E mellett egy új mosdó medenczemet is hagyom az itt való páter jezsuitáknak az ide való
templomhoz mind korsóstul. De mindezeket ily conditioval hagyom, hogy ha ő kemek más secu-
larisnak adnák ezen jószágokat, tehát az én atyámfiai mindjárt, minden perpatvar nélkül vissza
foglalhassák ő kemektől s attól az kinek adják, mivel mi nem azért hagyjuk lelkünkért, hogy más
emberek hizodjanak belőle.

Jól lehet ha az török miatt semmi képpen itten isteni szolgálát nem lehet, úgy szabadosan
eladhassák, csak ő kemek elsőbben tartozzanak megkínálni az én atyámfiait.

2. Az szegény páter franciscanus barátoknak, hagyom Bánhorváth nevű falumat, mely va-
gyon ugyan ezen Borsod vármegyében.

De mivel ő kemeknek nem szabad jószágot tartani, tehát adják ő kemek azon falut az pater
jezsuitáknak, az mely falu vagyon én nállam zálogban harmadfél ezer forintban, kit szegény
Czeglédi Albert uramtól vöttem volt, kiről való fassiom, az jászai káptalanban költ, vagyon. Ha az
pater jezsuiták meg nem vennék, kínálják meg az jászai apátúrt vele, mivel örökösön oda való az ki
Apátfalvát bírja. Ha az sem váltaná ki adják Zákány András uramnak, avagy a ki megveszi.

De ezen 2500 fto úgy hagyom az pater franciscanus barátoknak, hogy az ide való klastromot
építsék meg belőle, mivel én is mind az mim vagyon, itt kerestem inkább az szegény feleségemmel
együtt, sőt az mi eleink is mind itt lakosok voltak inkább, az kiktől ezen kevés jókat vöttük; sőt
még életében is az édes feleségemmel együtt mind így beszélgettünk s úgy végeztünk, hogy a mit
hagyhatunk, ide hagyjuk Isten szerint.

3. Mivel ezt is az jószágot az édes feleségem után birom, u: m: Nyárádot és Telekest, de
amint feljebb is iram, édes feleségem halála után megkértem és libera dispositio vagyon benne,
sőt pénzen is vöttem mind az két falut. Azért Telekest ugyan ezen Borsod vármegyében levőt ha-
gyom Moréh János öcsémnek épen és Thorna vármegyében levő perkupai rész jószágomat, az sző-
lősárdai szőlőmmel együtt: de úgy, hogy az pápista vallást soha el ne hagyja se maga se maradéka;
kit ha el hagynának tehát az pater jezsuitak mindjárt elfoglalhassák azon jószágokat tőlük, avagy
akkori itt való főkapitány s az itt való pápista templomhoz szolgálattassák.

4. Ugyanezen Borsod vármegyében levő Nyárad nevű falumat, hagyom Herencsényi
Mariának, ki mostan Palugyainé az ki apával volt egy az én szerelmes feleségemmel Herencsényi
Örzsébettel. E mellett Gömör vármegyében mind Gömör-Panyton, mind Mehiben levő pénzes és
örök jószágomat azon Herencsényi Mariának hagyom; mivel azelőtt is ugyan Herencsényi jószág
volt.

5. Mivel én Vécsey Sándor uramnak anyit adtam, hogy majd magamnak annyi sem maradt,
így nem féltem lelkem esméretit is, hogy megbontsam, ha az ő keme egy leányának, kevesebbet
hagyok is mint az öt árva hugaimnak. Azért az ő keme egy leányának, az ki az szegény húgomtól
Berentei Mariától való, annak hagyom az Csapiné aszszonyom jószágát, az kit tőle vettem zálog-
ban, az csitneki jószágban Varbocon is és Szalonnán is két embert mely jószágot vöttem harmad
félezer forinton. Az mellett az Csitneki örökös és Berentei jószág is oszoljon egy aránt, az Vécsei
uram egy leánya között és az Csuda György két leánya és az Baranyai három leánya között, de csak
az örökösök.

6. Azon szegény öt árva hugomnak, mivel az anyja is és az mostoha apja minden jószágokat
el vesztegette s el adta, az Csetneki jószágokat én vöttem és az Berenteit is, az csitnekit 400 fton,
az berenteit is 400 fton, azon jószágok szálljanak vissza az öt árvákra egy pénz nélkül. E mellett
Kondót Zákány András uramnak adtam volt zálogban nyolczvan aranyon, azt is váltsák ki mindjárt
s azon jószág énnállam ezer irtban vagyon. Azon ezer forintos jószágot hagyom az Csuda György
két árva leányának úgy mint az Baranyai Gáspár két mostohájának. De Baranyainak az tutorok soha
egy pénz ára jószágot se marhát kezébe ne adjanak, hanem ha férjhez mennek akkor adják meg
nekik. Josvafőn két emberem vagyon azt is az öt árvának hagyom. Martomban három emberem
vagyon zálogban Szabó Andrásnál 400 fton azt is váltsák ki s legyen az öt árváé.

7. Meszesi Jánostól vött volt az szegény bátyám uram Szlavoson ezer fton valami jószágot,
azt az fiának Meszesi Istoknak adják meg egy pénz nélkül, azt neki hagyom.

8. Meszesi Ferencztől vöttem egy embert három száz forinton s Csitneken egy kis földet 100 fton és az ház helybeli pusztahelyt, azt is adják vissza neki, mind az kertével együtt mivel neki hagyom.

9. Rákó nevű fálumat, mely vagyon Torna vármegyében, hagyom Zákány András uramnak, mely falu vagyon nállam zálogban kilencz száz forintban.

10. Szent Jakab, Debrede, Viszló nevű falukban, való porcziomat hagyom Török Ferencz uramnak, mivel jó vadász, az is vadász hely: azon portiok nállam zálogban három száz forintban vannak.

11. Mivel nekem régi szolgálaim az kik voltak, mind meg haltak, hanem vagyon egy inasom, az ki szegény feleségem jobbágya fia Guba alias Jakab; annak hagyom Szalonnán, az Bakos Gábor uram jószága félet, melyet vöttem tőle három száz talléron facit 540 ft s készpénzt két száz forintot, a mellett egy paripámat fékestől, nyergestől és jó mentémet az ki akkor leszen s az minden napi köntösöm is övé legyen.

12. Lőrincz is alkalmas ideje, hogy szolgál engem jámborul, annak is ugyan Szalonnán az László Gergely házhelyét hagyom pro 300 ft, és egy mentémet, ötven forintos paripámmal együtt, ha jobb leszen is.

13. Valamennyi szolgálaim vagyon s leszen akkor s szolgálom igazán s jámborul egész esztendőre megfizessenek nekik, főképpen ha olyankor szolgálaim tanálkoznak lenni olyak az kik régiek voltak, avagy az előtt két vagy három esztendeig szolgáltak volna, az olyanoknak másfél esztendőre való fizetést adjanak.

14. E mellett itten Szendrőben, ha én eletemben meg nem csináltathatom, az mint el szántam, tehát vegyenek egy házat száz forinton, azt csinálják ispitalnak, azon ispotályhoz hagyom az szendrei szőlőmet.

Lakon vagyon egy ház jobbágyom zálogban két száz forintban, azt is ahoz hagyom. Az Boldva parton egy rétem az kit Katona Tamástól vöttem, az mellette való földdel száz forinton, azt is ahoz hagyom, készpénzt hagyok három száz forintot.

15. Az szuhogi templomhoz hagyok öt száz forintot, de úgy hogy arra építsék és költsék az páter jezsuiták.

16. Az nyárádira hagyok két száz forintot, de azt is meg építsék.

17. Az telekesihez is hagyok két száz forintot, de azt is úgy.

18. Az sebesi klastromhoz az szegény barátoknak hagyok száz forintot.

19. Az fileki szegény patereknek is hagyok száz forintot.

20. Az Széchenyi szegény patereknek is hagyok száz forintot.

21. Az chehi hegyen akartam egy kis kápolnát csináltatni, az hun követ vágattam már vagy két ölet, ha azt én meg nem csináltathatom, tehát arra hagyok három száz forintot, azt csináltassák meg az pater jezsuiták.

22. Valami buzabeli, zab, árpa, széna, jú, disznó, borbéli majorságom vagyon, felét mind azoknak az jóknak, az szendrei városnak kőfalára hagyom, hogy azt építtessék meg az tutorok véle, az mely ismét attul meg marad, tehát azzal osztozzanak, az szegény franciscanus barátok és More János igazán.

23. Valami házbéli portékám vagyon tál, tányér és egyéb olyan eszköz az barátoké s Mórén Jánosé legyen.

24. Vagyon tiz egyben járó pohárom azt hagyom az öt árva húgomnak, vagyon két öreg fejes ezüst pohár és aranyas talpas pohár, az kin az magam czimere vagyon, azt Mórén Jánosnak hagyom, mivel ugyan az mi eleinké voltak azon pohárok.

Vagyon egy aranyas öreg talpas kupám, azt hagyom az Vécsey uram leányának, az Berentei Mariától valónak, Palugyainé asszonyomnak Herencsényi Mariának hagyok két ezüst palaszkot. Vagyon egy gyűrűm öt gyémánt benne, azt is az kis húgomnak az Vecsei uram leányának. Más egy öreg gyűrűm vagyon, egy néhány rubint benne azt hagyom Palugyainé asszonyomnak Herencsényi Mariának, az több gyűrűk legyenek az öt árváé, egy arany perccel együtt.

25. Egy kis arany lánczom vagyon, azt az itt való templomhoz hagyom az boldog asszony képéhez az páter jezsuitáknak.

26. Egy lóra való szerszámom vagyon, melyet Nagy Andrástól vöttem volt 100 talléron, más egy szép ezüstös botot is vöttem volt 45 talléron, azokat hagyom More Jánosnak, mely a szegény Rákoczi Lajosé volt.

27. Más egy lóra való szerszámom vagyon, mely az szegény Bathori Gáboré volt, azt hagyom Zákány Ferencznek, melyet vöttem volt Danécziustól 120 talléron.

28. Más egy törkises lóra való szerszámom vagyon, azt Vécsei Sándor öcsémnek hagyom, az jobbik lovammal együtt és jobbik czáfrággal együtt.

29. Egy aranyos kantárom vagyon szűgyelöstől azt hagyom Móré Jánosnak az második czáfrággal együtt.

30. Az fejér ezüstös kantáromat szűgyelöstől hagyom Baranyai Gáspár uramnak egy paripával együtt.

31. Egy bogláros, aranyos pallosom vagyon, azt hagyom More Jánosnak mivel az atyánké volt.

32. Azon kívül vagyon három aranyos hegyes töröm, azokat hagyom a Zákány uram három fiainak: Istvánnak, Andrásnak és Eerencznek.

33. Vagyon más egy aranyos botom és az kissébbik boncsokomat, hagyom Hatvani Andrásnak.

34. Az szegény Adám fiának Mihóknak az ő házát Szuhogyon meg adják. Az mellett hagyok neki 40 juhot, 10 disznót, 2 tehenet, készpénzt 100 ftot, egy öltöző failangis köntöst csináljanak neki, búzát is adjanak neki húszon öt köblöt; mivel ennek az apja is az szegény édes meghalt feleségemnek jámbor szolgálja volt. Az én atyám fiait is penig kérem, hogy ennek az szegény árvának legyenek mindenkor segítséggel és gyámolítsák; kit Isten meg fizessen nekik, ha mit ezzel cselekesznek.

35. Mivel én felespénzt hagytam, kit templomokhoz s kit másüvé ; nekem pedig anyi erő summa pénzem nincsen, hanem gróf Wesselényi Ferencz uramtól ő ngától vöttem két falut Bozoznyát és Gacsálkot Gömör vármegyében 3260 talléron, mely pénzt Szondi Máté uram vitt gróf uramnak Balogba. Elsőbbben ezer aranyat adtam azután Murányban adtam öt száz tallért. Item Pozsonyból vitte Szondi uram el Erdélybe 760 talléromat. Jóllehet gróf uram ezen sommában megadott már száz aranyot, még az két faluért 3060 tallér kellene. De nekem csak teygen le harmad fél ezer (2500) tallért; avagy az páter jezsuitáknál legyen az a két falu mind addig, miglen az ur leteszi az harmad fél ezer tallért. Ha pedig ő nga azt az pénzt leteszi tartozzanak a páter jezsuiták sub bona conscientia a meg nevezett pénzt mind azoknak ki osztani a kiknek hagytam. Ha penig ő nga ki nem váltaná, tegyék le a páter jezsuiták azon sommát és birják mindaddig, miglen az ur ki váltja; avagy ha az páterek nem akarnák adják annak a ki leteszi.

Annak felette adtam gróf uramnak ő ngának tizennégy gira ezüstöt kölcsön Bécsben és ötven négy aranyat ugyan ottan, úgy hogy nékem egy mosdót ad és tizenkét egybe járó pohárt, de nekem semmit nem adott, az is maradjon oda. Eperjesen adtam egy kupát kölcsön ő ngának, az is maradjon oda.

36. Az szegény édes feleségem köntösi az kik vannak, azokról teszek ilyen limitatiot. Vagyon egy zederjes bársony uj szoknya, azt hagyom az páter jezsuitáknak az ide való templomhoz.

37. Más vagyon egy fekete bársony szoknya, azt hagyom az itt való franciscanus barátoknak, az ide való templomhoz, vagyon egy öreg virágos fekete bársony palást nyesttel bélelt azt hagyom Heréncsényi Mariának.

Vagyon egy medgyszin bársony kis suba nyesttel bélelt azt is Móréh Jánosnak hagyom. Vagyon egy ezüst korda öv, azt az Vecsei uram leányának, Berentei Mariától valónak hagyom.

38. Vagyon egy gyöngyös cseh süveg, melyet az szegény édes feleségem még életében is, mind a boldog asszony tisztességére szánt. Azért én is oda hagyom s adják az ide való páter jezsuiták templomába.

39. Emellett vagyon szűnyegem egy néhány, mind azokat hagyom a páter jezsuitáknak és páter franciscanusoknak az ide valótemplomhoz.

40. Itt Gerzében levő házamat hagyom ez páter jezsuitáknak, de az mely földek hozzá vannak azokat Móréh Jánosnak hagyom, az kapun kívül levő kertemet is csűrös kertemmel együtt és majorommal a mellette való kertveit hagyom az páter jezsuitáknak az halas tóval együtt.

41. Vagyon egy gyöngyös pártá és főkötő, azt hagyom az páter franciscanus barátoknak az itt való templomhoz, egy köves is azt is ő kémeknek hagyom.

42. Vagyon Palatínus uramtól ő ngától assecuratoriam s mind gróf Wesselényi Ferencz uramtól ő nagyságától nyolcz ezer tallérig valóról, az kit az ő felsége armadája szükségére adtam volt ki, azon nyolcz ezer tallér adósságot hagyom az páter jezsuitáknak és páter franciscanus barátoknak; sollicitalják ki ő kemék és költsék az itt való templomokra és szükségekre. De az itt való ispotályra, abból a pénzből ha kivethet adjanak öt száz tallért, az mely ispotályra ő kemék viseljenek gondot közönlegetesen.

43. Az hat ezüst kanált, az kin az Heréncsényi István czimere vagyon és hat villát hagyom Heréncsényi Mariának Palugyainé Asszonyomnak.

44. Valamenyi fehér ruha vagyon mind az öt árvának hagyom, hanem három ingvállat, három elő kötöt az ki jobb és szép, Herencsényi Mariának, az fekete nyári palástot is neki hagyom.

45. Még kanál vagyon azon czimerre való öt és öt villa, azokat is hagyom az öt árvának. Vagyon egy pogány pénzes csésze, azt Török Ferencz uramnak hagyom.

46. Vagyon egy öreg boncsok és egy lóraláló köves homlok elő, vagyon két ezüst sőtartó aranyos, azt hagyom Kubinyiné asszonyomnak az tiszaszalóki jószággal együtt, az mely jószág vagyon én nállam zálogban 150 ftban.

47. Vagyon egy tigris bőröm azt hagyom Mórén Jánosnak és az jobbik párducz bőrömet Uri György uramnak egy pár karabinnal és két merő panczéllal együtt.

48. Vagyon egy kuraczélm az hagyom Vecsei Sándor uramnak és egy fegyver derekamat két sisakkal együtt.

49. Vagyon két selyem paplanom, hagyom azokat az két árva húgomnak, az Csuda György uram két leányának.

50. Az viselő ezüstös kardomat mind lodingostól hagyom Mórén Jánosnak egy fegyver derekkal és két sisakkal együtt.

51. Mivel az szegény pátereknek itt mindenek el vészett mind ágyok s mind egyebek a mi volt. Azért valamenyi párnám vagyon, ugy mint derekalyom azokat hagyom mind az páter jezsuitáknak és az franciscanus barátoknak.

52. Az csitneki jószágomnak valamenyi jövedelme vagyon esztendeig, annak az jövedelmét hagyom mind az franciscanus barátoknak. Ugy hogy azon zszindelyt, deszkát, szöveget vegyenek és az mi szükséges az ide való klastromhoz s az én jószágom is hozza alá ide egy pénz nélkül, a mellett hozzanak 50 szál fenyő gerendát is. A mellett az ide való jószág hozzon 200 szál tölgy fa gerendát is, szaru fát 300 szálat.

53. Valami kopiam vagyon, azokat mind lobogóstól hagyom az itt való praesidiarius katonáknak.

54. Csató Ferencznétől az mely csetneki jószágot vettem a kastélybeli részszel, földekkel, rétekkal együtt, hagyom az öt árvának, mely jószág vagyon én nállam harmad fél ezer forintban kiről leveleim is vannak.

55. Az csitneki majoromat is, földestől, rétestől ugyan azoknak hagyom, melyet én örökre bírok mivel Mariassy Ferencztől cseréltem.

56. Szalonnán az mely jószágot kiváltottam Bakó Istvántól 300 fton, hagyom Gáspár deáknak; Sebő György és Kozma Péter ház helyét ugyanott Szalonnán hagyom Horváth Péternek 200 ftban.

57. Balási Andrától az mely ház helyet vettem száz talléron azt hagyom Czene Mátyásnak.

58. Csák Gergelyt földestől, rétestől, ház helyekkel együtt, melyet vettem volt 300 fton, azt hagyom Annoknak, mivel régi szolgálója volt a szegény édes feleségemnek.

59. Doboasiaktól az mely jószágot vettem 200 fton azt Kovács Péternek hagyom: 100 fton is hagyok neki, annak felette 10 köből vetést, az holott neki meg akarják adni.

60. Berentén az kerek szőlőt és székely szőlőt, melyet magam vettem, hagyom az itt való páter jezsuitáknak 600 ftban.

61. Az svéd inasnak hagyom azt az jószágot Csetneken, melyet vettem Petneházitól 100 fton, az mellett egy öltöző faylangis ruhát és egy 40 fton paripát szerszámostól.

62. Sütő Mártonnak mivelhogy régi szolgálóm 50 fton fizetése kívül adjanak. Török Jánosnak is hasonlóképen. Ezen kívül valamenyi köntösöm és ingó bingó marhám marad, mind az öt árváé legyen s Mórén Janosé és osztozzanak igazán véle, akár jószág s akár minemű örökség legyen.

63. Mihent pedig holtom történik, mindjárt az páter jezsuiták ebben az én gersei házamban szálljanak és mindeneiket kezekhez vévén, senkinek csak egy pénz erő marhát se adjanak mind addig, miglen a testamentariusok az én limitatiomat végbe viszik. De mind ezeket Zákány András urammal közöljék, mivel ő kéme jól tudja az én jószágomnak állapotját, azért tanácsával éljenek.

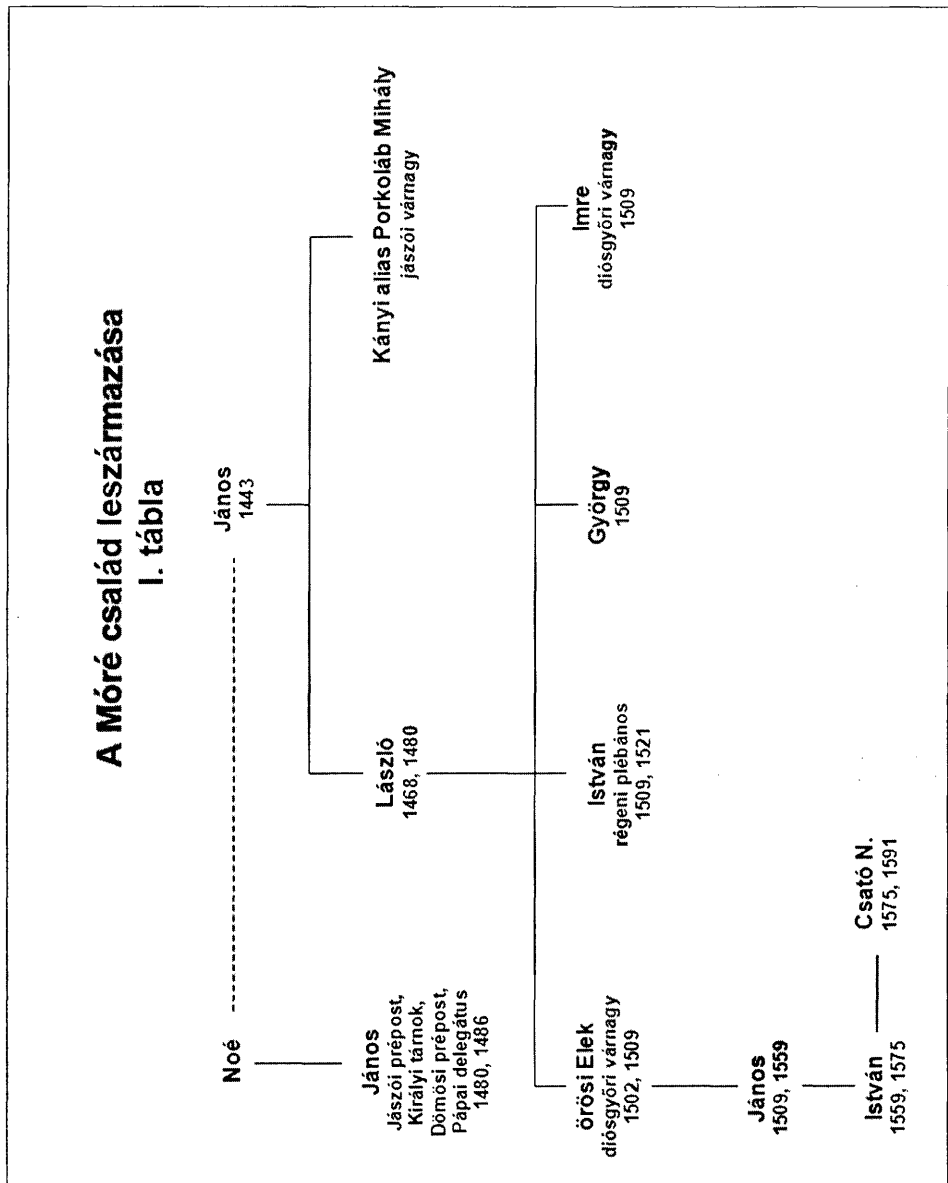
64. Mind ezekben valaki az én atyám fiai közül ellenkező volna avagy az én dispositiom ellen valamit vagy titkon vagy nyilván praktikálna, az Istennek áldása soha rajta ne legyen és semmi része abban is a mit neki hagytam volna, hanem azzal az osztozzanak azok az atyafiak, az kik az én dispositiomnak mindenekben engedelmesek lesznek.

65. Testamentarius legyen elsőbben az tks és ngos egri püspök uram; item az tks és ngos gróf hadadi Wesselényi Ferencz uram; annak felette Ajtay János uram ki mostan jászói lector, nagy prépost Somodi Ferencz uram, az nemzetes és vitézlő András Máttyás uram és Zákány András uram ő kéme.

Kérem az Istenért ő ngokat és ő kémekeket, hogy ezt az én kicsiny limitatiomat conscientiose vigyék végbe és az mit hagytam kinek, kinek adják meg, kiért az Isten meg áldja ő ngokat és ő kémekeket, mind ebben az életben mind az jövendőben.

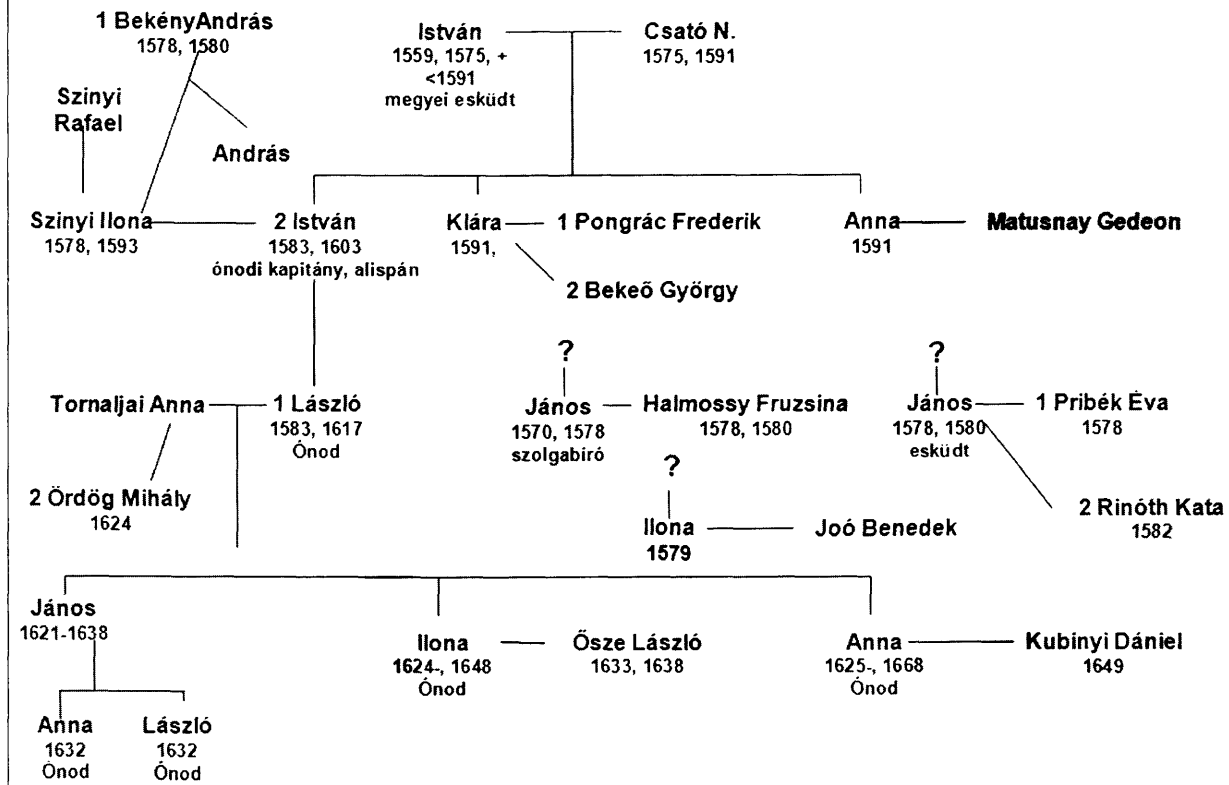
1648 die 2 decembris Szendrőben.

Móréh István.¹⁰⁵

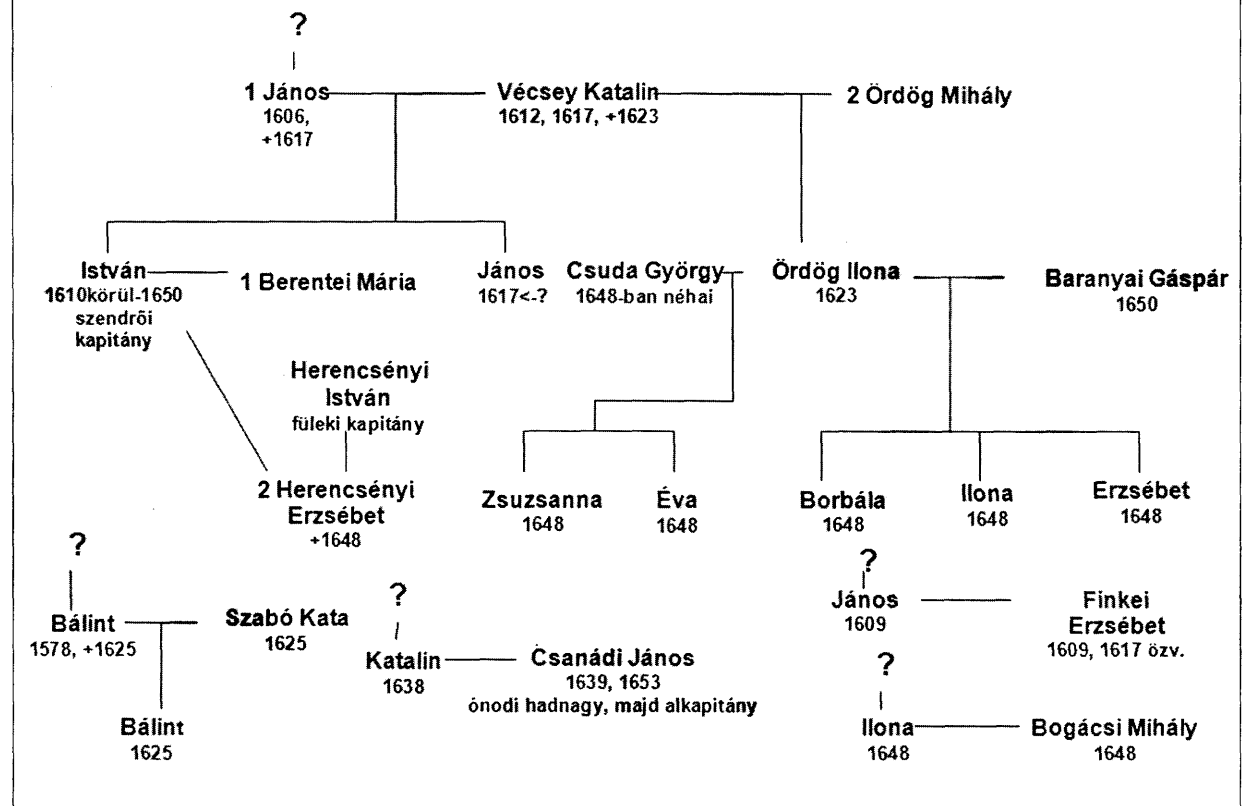

¹⁰⁵ *Radvánszky B.*, 1879. III. köt. 304.

A Móre család leszármazása II. tábla

A Móre család leszármazása III. tábla

IRODALOM

Albert Ferenc

1868 Heves- és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása.
ARCANUM Királyi Könyvek
é. n. Arcanum adatbázis, Királyi Könyvek 1–9. kötet, 1527–1647.

Bor György–Bor Dezső

2001 A halmaji, gibárti és szikszói Bor családok története. Budapest

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig, I. kötet
Budapest

Csánki Dezső

1891–1894 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, I–II. Budapest

Kovács Béla

1992 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei. Budapest

Kraus Georg

1994 Erdélyi krónika 1608–1665. Budapest

Mikulik József

1885 Adalékok az 1644–1645 évi felkelés történetéhez. Történelmi Tár

Pálffy Géza

1997 Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek, Magyar
Történelmi Szemle, 2. szám

Radvánszky Béla

1879 Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században. Budapest

Reiszig Ede

é. n. Murány regénye, 507–508. In: *Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai, Gömör-Kishont vármegye.* Budapest

Tomka Gábor

2002 Szendrő várai. *Veres László–Viga Gyula* szerk.: Szendrő monográfiája.
Szendrő

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Jegyzőkönyvek

B.-A.-Z. M Lt. IV. 501/b.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod vármegye levéltára: Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta Politica

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Bejegyzett törvényszéki iratok

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Be nem jegyzett törvényszéki iratok

B.-A.-Z. M. Lt. IV-1501/n

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc Város Tanácsának iratai, A IV. 1501/ b I, IV, és XXII. specieséből kiemelt királyi adomány-, kiváltság- és oltalomlevelek, örökvallások és egyéb tárgyú iratok

B.-A.-Z. M. Lt. XIII-25.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, A Vladár család levéltára

B.-A.-Z. M. Lt. XIII-47.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Gyűjtemények, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, A Kriston család levéltárának töredéke

B.-A.-Z. M. Lt. XV-15

A Rákóczi-féle és az 1848–1849-es szabadságharcra kapcsolatos, valamint helytörténeti vonatkozású iratok levéltári gyűjteménye

B.-A.-Z. M. Lt. XV-17.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Gyűjtemények, Borovszky Sámuel Borsod megyei helytörténeti kutatócéduláinak gyűjteménye

MOL. DL.

Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai levéltár

MOL. NRA

Magyar Országos Levéltár, Magyar kincstári levéltár, Neo Registrata Acta

MOL. U. et C.

Magyar Országos Levéltár, Magyar kincstári levéltár, Urbaria et Conscriptioes

LANDOWNERS IN COUNTY BORSOD. THE MÓRÉ FAMILY

This study is part of a longer series on certain landowning families of County Borsod. This study and the later ones will focus on families, whose ancestry can be traced to the Middle Ages and were not ennobled during the mass ennoblement of the 16th–17th centuries.

The Móré family came from southern Hungary, from where they fled owing to the Turkish advance. They settled in County Abaúj and County Borsod. Elek Móré was the castellan of Diósgyőr Castle and he administered the castle's estates in the early 16th century. He can be credited with placing the family's finances on a firm basis. The family's estates lay around Mezőcsát and Szendrő. One prominent member of the family was István Móré, castellan of Ónod Castle and deputy *ispán* of County Borsod, who lived in the early 17th century.

A separate section is devoted to István Móré, castellan of Szendrő Castle, who was active in the 1630s and 1640, and fought several battles in the Thirty Years War. He battled against György Rákóczi I in Gömör and Borsod counties. As castellan of Szendrő Castle, he was greatly concerned with the renovation of the castle. He is one of the family's few members, of whom a portrait has survived (a painting made by Elias Wideman in 1645). He died childless and the family's subsequent history until the close of the 17th century can be traced along the female line.

István Móré's will is published in the Appendix. This document contains many fascinating details on his relatives and friends, and also allows a glimpse into his financial standing. The family's descendants and relatives are presented in three tables in the Appendix.

Tamás Bodnár

A KASSAI ÉS ABAÚJ VÁRMEGYEI SZABÓCÉHEK A 16–19. SZÁZADBAN Topográfia és források

GYULAI ÉVA

Abaúj vármegyét és Kassát katonapolitikai szempontból már a 15. században, a huszita háborúk korától Magyarország Felső Réseihez (*Superiores Partes*) sorolták, s ezt a régiót a magyar király által kinevezett főkapitány irányította.¹ A törökkor kezdetétől, a 16. század közepétől ez az elkülönülés mindinkább kiterjedt, s Felső-Magyarország a királyi Magyarország – területét tekintve időről időre változó – igazgatási entitása lett, amely katonailag a kassai főkapitány parancsnoksága alá, gazdaságilag a szepesi kamara hatósága alá tartozott, s melynek déli része már a 16. század közepén a kettős – török és magyar – adóztatás alá esett. Felső-Magyarország keleti részén az egyetlen szabad királyi város Kassa maradt, amely a hódoltság korában minden szempontból a vidék kulturális, gazdasági, katonai centrumának számít, s éppen a kései feudalizmus idején és a polgári fejlődés korai szakaszában válik a középkori polgári városból igazgatási központ. Ugyanakkor a Tisza és a Hernád–Sajó vidékének vármegyéire, így Abaújra is sokkal jellemzőbb volt a mezővárosi arculat, a gazdasági, sőt ipari tevékenység jó részét jobbágyi jogállású mezővárosi polgárok végezték. Abaúj vármegye legfontosabb mezővárosai Szikszó, a kézműiparáról is nevezetes Gönc, illetve a gazdaságilag a Hegyaljához számított Abaújszántó voltak, kézműiparáról volt nevezetes Szepesi, de fontos ipari centrumok voltak Abaúj bányavárosai, Jászó és Mecenzéf is. Az északkelet-magyarországi régió (Gömör, Abaúj, Borsod és Zemplén) Felső-Magyarországon belül is rendelkezik bizonyos kohézióval, végvárait – Szendrő, Ónod, Putnok, Tokaj, Diósgyőr – soha nem foglalja el a török. Bár Abaúj vármegyére nem esett végvár, Kassát azonban éppen főkapitányi székhelyi minőségében már a 16. század közepétől városerődde alakítja a Habsburg-kormányzat, amelynek fenntartásában és védelmében a kassai polgárok, köztük a céhbeli mesterek is szerepet kapnak. Északkelet-Magyarország szomszédos vármegyéit nemcsak a földrajzi közelség, hanem a középkori utak is összekötötték, Miskolcon át vezetett a pesti út Gömörbe, Tokajból pedig a lengyelországi kereskedelmi út Abaújszántón és Göncön keresztül Kassára, de Miskolc közelsége miatt élénk gazdasági kapcsolatokat tartott fent az Abaúj megyei Szikszóval, illetve a Hegyalja számos mezővárosával. Kassa nemcsak Északkelet-Magyarország gazdasági centruma volt, hanem a felső-magyarországi városzövetség, az ún. Pentapolis kötelékében a tőkeerős kereskedő és iparos polgársággal rendelkező királyi városok között is primátusra törekedett. Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Kísszeben még a középkor végére visszanyúló szövetsége a gazdasági élet számos területe mellett a céhek tevékenységében is összehangolta tevékenységét. Az „Ötváros” céhszövetséget is alkotott, elsősorban piacai védelmének biztosítására, s a céhszervezet irányítását Kassa kézművesei és a város elöljárói vindikálták maguknak, ami ellen a többi királyi város többször próbált fellépni, nem egyszer a kassai kézműveseknek városuk cé-

¹ Készült az OTKA T 042839 sz. támogatásával.

heitől és vásáraitól való el- és kitiltásával. A Pentapolis céhszövetsége nemcsak az alapító tagsággal bíró királyi városok kézműiparát hangolta össze és irányította, hanem Felső-Magyarország mezővárosainak céheit is a Szepesség-től Gömörön át Abaújig, Zemplénig, sőt Miskolcig. Számos földesúri, illetve királyi privilégiummal nem rendelkező mezővárosi céh fordult a városzövetséghez, pontosabban Kassa anyacéhéhez és városi magisztrátusához, hogy csatlakozhasson a szervezethez, s használhassa szabályzatait. A céhszövetség mint intézmény a jogszolgáltatásban is fontos kiváltsággal rendelkezett, hiszen a helyi céhek vitás és peres ügyeiben a másodfokú bíróság funkcióját is ellátta.²

A török kiűzése után, de főként a 19. századtól megszűnik Felső-Magyarország elkülönülésének hadászati és gazdaságirányítási oka, az elnevezés azonban még egy ideig megmarad, igaz, egyre inkább földrajzi és nem politikai-igazgatási kategóriaként, mint a Felföld (Felvidék) tájainak összefoglaló neve. Bár a megyék önkormányzati kiváltságai a polgári korszakra sem szűnnek meg teljesen, korábban pedig a vármegye az élet minden területén meghatározó igazgatási jogosítványokkal rendelkezett, a modernizáció térnyerésével elsősorban a vasút kiépítése lehet a vidék újabb, a közigazgatási határokon átnyúló kohéziójának forrása, ekkor azonban már egyértelműen Miskolc lesz a közlekedés és kapitalista fejlődés centruma, bár Kassa is megőrzi regionális vezető szerepét.

A 16. század közepe és a 19. század utolsó harmada közötti negyedfél század a rendi társadalom kései szakaszát és a polgári korszak kezdetét, a céhek tömeges alakulásának és fénykorának időszakától a céhek hanyatlásán keresztül az iparszabadság és az ipartársulatok megalakulásáig tartó történeti korszakot jelenti. A szabómesterség viszonylatában ezt a korszakot szintén több szakasz jellemzi: előbb a kassai céh virágzásának és szellemi-anyagi hatóereje kiteljesedésének s ezzel a régió számos céhalapításának és megújításának érája, majd a mesterség specializálódásának, bizonyos modernizálódásának, majd stagnálásának időszaka, végül a varrógép és a tömeges varrónői munka, valamint az áruházi kereskedelem, a konfekció, a divatipar megjelenésével a céhes ipar megszűnése, a mesterség modernizációja.

Bár a szabómesterség az egyik legnépesebb kézműipari foglalkozás, s céhei is legkorábbiak közül valók a középkori Magyarországon, Kassa és Abaúj vármegye szabóival – a vidék kézművességet általánosan és összességében tárgyaló munkákon túl – korábban kevésbé foglalkozott a történettudomány. Szinte egyedüli kivétel Klein Gáspár miskolci levéltárosnak a miskolci szabók középkori eredetű céhlevelét tárgyaló füzeté, melyben nemcsak a miskolci, hanem a kassai szabócéhről is fontos forrásokat idéz a szerző, de ez a füzet is csak a társulat eredetével, kiváltságlevelével foglalkozik, s nem átfogó tanulmány. A monografikus jellegű feldolgozás teljesen hiányzott a témában. Különösen szembetűnő a hiány a céhek felbomlásának és a kapitalizmus kori kisipar megjelenésének és szerepének történeti vizsgálatában, erről jószerivel semmiféle munka nem született. A VEAB kézműves-konferencián is csak elvétve hangzott el a régió kézműiparára vonatkozó előadás, a szabókról pedig egyáltalán nem hallottunk (egyébként is kevés előadás és tanulmány született a szabómesterségről a veszprémi konferenciákon). A szabócéhekkel kapcsolatos egyedi források publikálásában kiemelkedik Domonkos Ottó forrásközlése, amely régióink és egyben Magyarország egyik alapvető szabómesterségre vonatkozó képi forrását, a kassai szabók 17–18. századi mintakönyveit is tartalmazza, ugyanakkor

2 A felső-magyarországi városzövetségről bővebben: *H. Németh* 2004.

érinti a kassai céh történetét is.³ A kassai szabókról önálló cikket jelentetett meg a helyi napilapban Uršula Ambrušova,⁴ a kassaiak középkori szabályzatát Kemény Lajos és Klein Gáspár közölte.⁵ Északkelet-Magyarország szabócéheinek, köztük a kassai szabók mesterségének újkori történetével legutóbb a régió kézműipari kutatása alapján készült monográfia foglalkozott.⁶

Érezhető a lemaradás a szabómesterség termékeinek kutatásában is, bár a kora újkori magyarországi viselettörténet fontos tárgyi forrását alkotják az 1990-es években a szikszói templom kriptájából előkerült viseleti emlékek (1. kép), melyeknek azonosításával adós még a tudomány.⁷ Ha arra gondolunk, hogy Bocskai István 1595-ben Havasalföldön kelt testamentumában mostohafia, illetve kedvenc szolgája javára „szikszai mentékről” rendelkezett,⁸ mindez további kutatásokra sarkall a régió viselet- és művelődéstörténetében.

A szlovákiai városok egykori céheinek történetével Ludmila Nemeskürthyova, Anton Špiesz foglalkozik,⁹ a kassai céhekről többen is megjelentettek tanulmányokat.¹⁰ A céhtörténet tárgyi és írásos forrásainak kutatásában máig alapvető a VEAB céhkatasztere,¹¹ amely azonban a magyarországi múzeumok és levéltárak anyaga alapján készült, így a kassai és abaúji céhekre vonatkozóan hiányos a forrásbázisa. A ma Szlovákiához tartozó városok céheire vonatkozóan Tomaš Tandlich forrásközlését említ-

1. kép. Női viselet a szikszói ref. templom kriptájából, 16. század vége
MNM Történelmi Tár, Textilgyűjtemény
(Régész: Balázsik Tamás, restaurátor: Fikó Katalin, Sipos Enikő, fotó: Váradi László)

3 Domonkos 1997.

4 Ambrušova 1999.

5 Deák 1876, Kemény 1903, Klein é. n.

6 Gyulai 2006. 167–185.

7 Sipos 2006.

8 *Fiam Varkocz György [...] hagiok egy veres scharlatth zikszay menteth, ky wonth aranyal premezeóth [...] inasomnak Garazdanak... az nestel belleth veres zykzay mentet is neky hagyom.* (1595). Radvánszky 1986. III. 176., 181.

9 Nemeskürthyova 1991; Špiesz 1972.

10 Ostrolucka 1986 és 1998; Pollák 1985/1986.

11 Éri e. a. 1976.

hetjük a szabad királyi városok, köztük Kassa legkorábbi céhszabályzataival.¹² Az írott források feltárásában és közlésében új korszakot nyitottak a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének limitáció-kiadványai, mind a szabók, mind a többi viseletet gyártó mesterség árszabásai között számos Abaúj vármegyei és kassai iratot találunk.¹³

Munkánkhoz újabb, eddig csak részlegesen feltárt levéltári forrásokat kutattunk, így a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum céhes gyűjteményét, Abaúj vármegye levéltárát, illetve Kassa Város Levéltárának Cehalia című fondját.

Céhek és az „urak szabói” (16–17. század)

A szabóság újkori történetére vonatkozó források azt mutatják, hogy ez a mesterség – talán egyedülállóan – a középkor végi virágzást követően nem mutatta a hanyatlás jeleit, s ebben a speciális alapanyag játszott döntő szerepet. A nyugati textilárak árának csökkenése, a luxusárak mellett az olcsóbb külföldi posztóknak a külkereskedelemben való tömeges megjelenése szinte kizárólag az exportból származó szövetet terjesztette el Magyarországon, s bár a posztók ára csökkent, még mindig elég drágák voltak ahhoz, hogy elkészítésük megoldhatatlan legyen a háziipar keretei között. A külföldi finomabb szövetekkel csak a helyi (főként gömöri) csapók által a kallókban készült szűrposztó vagy az olcsó, előbb Törökországból, majd Erdélyből származó abaposztó versenyzett, a külföldi alapanyag azonban inkább a városi, mezővárosi fogyasztók, a nemesi réteg, az utóbbiak a kevésbé tehetősek, illetve a falusi és mezővárosi parasztság igényeit szolgálták ki. A háziipar inkább az asszonyok szötte len- és kendervásznakat dolgozta fel, a posztók a kézműves ügyességét kívánták meg.

Kassa első szabókat illető céhkiáltása 1457. december 12-én született, a kassai tanács ekkor engedélyezte a szabócéh (*Schneider Czeche*) német nyelvű céhszabályzatát, a hártára írt oklevél ma is megtalálható Kassa Város Levéltárában (2. kép).¹⁴ A céhalapítást 1461-ben a Városkönyvbe (*Stadtbuch*) is bejegyezték.¹⁵ Már a kassai városi kiváltságban megjelenik a törvényes születés és a tanulói idő kitöltése igazolásának kötelezettsége, csak ezek birtokában vették fel ugyanis a legényt a céhtagok sorába 2 aranyforint és 8 font viasz lefizetése mellett. Az oklevél tartalmazza a mesterremek leírását, majd megtiltja, hogy bárki idegen szabóterméket vagy ruhát (*mit fremdem Schneiderweg und claidern*) hozzon be Kassára, kivéve az országos vásárokat, elkobzás terhe mellett. A lefoglalt árak fele a tanácsot, másik fele a céhet illeti. Ugyanakkor tiltják a céhen kívüliek munkáját is, működésükkel fel kell hagyniuk. Már a középkori szabályzatban feltűnik az a később is gyakran említett gyakorlat, hogy a legények (*Gesellen*) hétfőn nem szívesen dolgoznak (feltehetően a vasárnapi tivornyák miatt), ezért megtiltják nekik a hétfői henyélést, a munkából való elmaradást, különben 1 font viaszra büntetik őket.¹⁶ A Városkönyv bejegyzése szerint a kassai céh a város tanácsának hatósága alatt állt, ugyanakkor a város lakosai csak hozzájuk fordulhattak, ha ruhát akartak varratni, s nemcsak Kassán, hanem a város körzetében is (*bey der Stadt oder auf dem Lande*).¹⁷

¹² Tandlich 1997.

¹³ Flórián (szerk.) 1995; 1998.

¹⁴ AMK Cehalia Krajčiri 1457. Közli: Klein é. n.

¹⁵ Kemény 1903.

¹⁶ AMK Cehalia Krajčiri. Közli: Klein é. n.

¹⁷ Kemény 1903.

2. kép. A kassai szabók céhprivilégiuma. Kassa, 1457
AMK Cehalia Krajčiri (Fotó: Marozsán Zsolt)

Kassán, akárcsak a többi késő középkori és kora újkori városban, a legnépesebb céh a szabóké volt, de a város vezetésében is a legnagyobb számmal képviselték mesteriségüket a szabómesterek. A 17. században a választott község 60–80 tagja közé a helyi kézművesek közül a szabókat választották be a legnagyobb számban, de a 12 tagú városi tanácsba is többször választottak szabó foglalkozású kassai polgárt. Papi János szabó 12 évig, 1631–1643 között volt megszakítás nélkül tanácstag Kassán, sőt 1698/90-ben Lengyel Ferenc szabómester viselte a főbírói tiszteket.¹⁸

A kassai céh korábban német tagsága, akárcsak a város lakossága, a 16. század második felétől rohamosan magyarosodik, sőt a társulat szlovákokat is felvesz tagjai sorába. 1603-ban a céh vezetői, az atyamester és céhmesterek között már magyart is találunk: Varannai(?) Szabó Dávid, Kittlik István és Eng Endre.¹⁹

A kassai céh magas szinten való működését igazolja, hogy a legényeknek külön szabályzatot készített 1570-ben *Az Cassay legényeknek rendtartásával való Articulusok Anno 1570* címmel, amely eredeti hártya formában fennmaradt a kassai szabók iratai között (3. kép).²⁰ A magyar nyelvű artikulusok szerint a tanulók társadalma nem volt egységes, hiszen a szabólegények mellett voltak ún. félheti béresek is, az előbbieket a 16. században kéthetenként 1 pénzt (= dénárt), a félheteseket 1 fillért tartoztak a céh ládájába beadni. Vezetőik a „dékányok” voltak, a fődékánt azonban nem ők, hanem a két céhmester nevezte ki, csak a második dékánt „választhassa a közönséges társaság”. A saját terméket gyártó legénynek 5 dénárt kellett a céhládjába fizetnie. A tanulókat tiltották

18 Ostrolucka 1998. 61–62. pp.

19 Duchoň 2000 (MOL E 158, B 918)

20 VSM CA M. Krajčiri p. č. 505.

a kontároknál (Kassán hempler-nek hívták őket) való működéstől, aki ilyennél vállalt munkát, nem lehetett kassai mester: „Valamely legény, ki jövevény volna, avagy ki is az városon töltötte volna ki apród esztendejét és hemplernél művelne, annak itt Cassan műve ne legyen, mesterré ne lehessen... Ha valamely legény... hemplerhez állana vagy hemplerkednék, mesterré ne lehessen”. A legények felelősét, az atyamestert „atyjoknak” nevezték, ha idegen legény jött Kassára, először őt kellett felkeresnie, ő döntött akkor is, ha egy legény nem akart uránál maradni, és „más mestert kért”. Bár a legény elhagyhatta mesterét, ha vásár közeledett, a sokadalom előtt és után két héttel nem tehetette meg, vagyis a vásárra való felkészülésben nem vonhatta ki magát a munkából. A szabólegény csak egy-évi kassai tartózkodása után lehetett mesterré, „hogymind az városnak, mind az műnek módját vehesse”.

3. kép: A kassai szabólegények szabályzata, 1570
VSM CA M. Krajčiri 505. (Fotó: Szujó Imre)

A legények általában mesterüknél laktak, s neki is fizettek munkájuk után. A legények társaságának is volt szociális kötelessége, beteg társukról gondoskodniuk kellett, ehhez a céh vagyonát is igénybe vehették: „Az mely legénnek betegsége történik, ne hagyják, hanem segítséggel legyenek neki, táplálják és szerrel virrasszák. Ha megfogyatkozik is, az céh ládájából az két mester hírével táplálják.”

A forrásból korabeli szokásként sejlik fel a „tisztelő adása”, amely a lány kiválasztásának felelhet meg. A céh ugyanis tiltja, hogy a legény erkölcstelen lánnyal mutatkozzék lakodalmakon, vagy ilyen leányt vigyen az atyamester elé: „Valamely legén tiszteletlen személt vinne az lakodalomban vagy az atyjok házához, vagy tisztelőt adna neki, az ki bevinné, ne tudja bírságát. Az ki tisztelőt adna, 2 font viasz bírsága.” A legények egyébként nem jegyezheték el egymást a mesterremek elkészítése előtt: „mátkája pedig ne legyen mindaddig is, még kezével meg nem bizonyítja mesteriségét, és uraim ha elégnek vélik, azután szabadon feleséget vehet magának”.

Ugyancsak a korabeli szokásokra vall, hogy a szabályzat tiltja a késelést („valamely legény egyik a másikhoz haragból kést rántana”), a részegeskedést („a bor miá’ mego-kádná magát”), verekedést („valamely legény üstököt vonna”). Az artikulások többször tiltják az inasok szerencsejátékát, hiszen előfordult, hogy ruhájukat is eljátszották a „zsib-piacon vagy korcsmán”, ezért a legények legfeljebb egy dénárral játszhatnak, a félheti béreseknek azonban teljesen tilos, őket vesszővel büntetik a szerencsejátékért. A félheti béresek főként kártyát és egy „uerfelyes” nevű szerencsejátékot űztek.²¹ A legények ün-nepi együttléte az atyamesternél zajlott, ekkor kocsmát is tartottak, vagyis italt mértek, s ezt az alkalmat gyülekezetnek nevezték, a legények ekkor jelenthették be, ha uruktól el akartak menni.²² A legények ládáját, vagyis pénztárát, melyet a dékánok őriztek, a céh-mester negyedévenként („minden kántoron”) köteles volt ellenőrizni.

A kassai szabócéh tagjai Belgiojoso kassai főkapitány jelentése szerint 1603-ban évi 24 dénárt fizettek a céhládába, s a céh által a tiltott áruk miatt kirótt büntetések kéthar-mada a várost, egyharmada a céhet illette. A főbíró választásakor az ünnepségre a város céhei fizették a bort, a népes szabócéh a 17. század elején 10 Ft-ot fizetett az új bíró beiktatásakor 1 hordó borért. Ugyanekkor a legény belépésekor 48 dénárt fizetett a céhládába, míg az új mestert 3 Ft 80 dénár fizetésére kötelezték a felvételkor.²³

A középkori német céhszabályzat feltehetően évszázadig érvényben maradt, s csak a 17. század elején alkottak új, ekkor már magyar nyelvű artikulusokat, melyeket ismét a kassai tanács adott ki. A középkori szabályzat bővítését nem sokkal korábban a nádor rendelte el és fektette le oklevelében, amely megsemmisült. Új rendtartásra a kassai tár-sadalom változása miatt volt szükség, hiszen Kassa főkapitányi és kamarai székhelyként polgárvárosból erőd és politikai centrum lett, ahol királyi tisztek és tisztviselők, főurak rendezték be rezidenciájukat, udvartartásukat. 1621-ben Waranay András kassai bíró adja ki a szabó-artikulusokat,²⁴ amelyek már a nádori parancsra véghez vitt bővítést is tartal-mazzák, vagyis megengedik, hogy a Kassára beköltöző „nagyságos urak” saját szabót tartsanak, igaz, évente szerződéssel kell őket alkalmazni. Újdonság az is, hogy a kassai erőd darabontjainak megengedi, ha értenek a szabómesterséghez, maguknak és társaik-nak készíthetnek ruhákat.²⁵

21 *Valamely legény mással feljebb egy pénznél jáccandik, egy font viasz birsága. Az félheti béresnek szabad ne legyen, ha jáccig, vesszővel fedjék meg... Valamely legény az zshipiacon vagy korcsmán vagy egyé-bütt annyira jáccanék, hogy ruháját is feltenné, vagy rólla levonnák, birságát az ne tudja... Valamely félheti béres kártyát vagy uerfelyet(?) jáccanék, vesszővel büntetessék.* (1570) VSM CA M. Krajčiri P. 8. 505.

22 *Mikor gyülekezetben volnának és az atyjoknál korcsma volna, az gyülekezet után az, ki akarna el-menni, tenne két pénzt az szerbe...* (1570) VSM CA M. Krajčiri P. 8. 505.

23 *Schneiderzech [...] An Traidt haben Sy ihn vorratt nür 17. Cübl, so nach Ao. 99 aufgeschütt wor-den. Sonst wirdt Ihnen von der Stadt so viell alss sie vormügens sein, Traidt einzuschaffen gebeten. Dieser ihr Thurn ist seit der Brunst von der Stadt wieder aufgebaut worden. Von zinnsen geben Sy der Stadt nichts, ohne die Lossung von Ihren Heussern. In die Zechladt gibt ain Jeder Zechmessiger Maister aingantz Jahr D. 24. Von den Straffen so bey dieser Zech gefallen gehört der Stadt 2. driil, das driil der Zechen. Was sonst von den Conduct unndt Todtleichen begrabennss die Jahr uber gefelt, wirdt ain Richters Erwahlung kerzent. Ihn Ihrer Zechladen sagens Sy, das nit 4. Fl. vorhanden. Dass geschenckh zum Newen Richter erwalung bringt ohnegefehr ain 10. Fl. dafür Ihnen ain Zueber wein geraicht wirdt oder 50. halben. Für Ihr arbeit habens auch khain genantes oder ge-setzes weder von der Stadt oder kunsch selbst. Ihm Feindtsgeschrey sein sy zu ihren Thurn sich zu verfugen bestelt, ander ort wissens nit. In die Zechladen gibt ain Lehrjung wan der anriet D. 48. Ain Jungermaister 3. Fl. 80. D. Dass ubrig ist alss wie andern Zechen umlegt worden.* (1603) Duchoň 2000. (MOL E 158, B 918. ff. 103–104.)

24 Tóth 1886. 11–13. pp.

25 *Palatinus urunktül ő magátül újjobban engedtetett... Az nagyságos urak, kik ide be, Kassára jünek, szabad magoknak szabót tartani, de szegődve legyen vala esztendősámra és csak ő magának, az úrnak és ud-vara népének, sem az városbeli népnek vagy egyéb külső embereknek ne legyen szabad mívet mívelni. Az itt való*

Az 1621-ben kiadott városi oklevél azonban már nem tűnt elegendőnek, a kassai szabók is ragaszkodtak a királyi privilégiumhoz, ezért 1628-ban – Vass Mihály és Fraidenberger György céhmesterek képében – az uralkodóhoz fordulnak. II. Ferdinánd megerősíti a kassai szabók Bethlenfalvi (Thurzó) György nádor által korábban kiadott – és a 1619. évi tűzvészben elhamvadt – privilégiumát úgy, hogy a magyar nyelvű céhszabályzatot kimásoltatja Kassa város prothocollumából.²⁶ A Kálmánczey György, Baranyay Péter és Szerencsés Mihály kassai szabók által kért szabályzat előírja a mesternek, hogy az ünnepek megtartására és a vasárnapi prédikáció meghallgatására való kötelezéssel háznépét, legényét, inasát istenfélelemre oktassa. A legénynek legalább egy évet kell tanulnia egy kassai mesternél, hogy ő is mesterré válhasson. Ehhez szükség van bizonyítványra „a legény jámbor nemzetségéről” és tanulmányairól, s ha a tisztességes származását és tudását tanúsító leveleket nem mutatja be egy év és három nap alatt, egy mázsa (kb. 56 kg) viaszt kell a céhnek beadnia. A tanulóévét kitöltött legényt mesterének a kassai bíró elé kellett vinni, aki tanúságot tett alkalmasságáról. A mesterré válás folyamatát pontosan rögzíti a szabályzat: a céh könyvében leírt remeket az évenként választott négy céhmester elé kell vinni, s ha ők „elégnek vélik”, a legénnyel együtt a városi tanács elé járulva, igazolják alkalmasságát, s ezután az új mester „felváltja a város igazságát”, vagyis megkapja a bizonyítványt. A legény csak ezután házasodhat meg, korábban mátkája nem lehet. A céhnek 2 aranyforintot és 80 dénárt kell az eljárásért megfizetnie, ezen túl pedig a mestereknek egy meszely bort és mesterebédet kell adnia, s az ebéden a mesterek elétárlják, hogy „mi módon tartsa magát az céhnek rendiben”. A céh megtiltja, hogy Kassán kívül készült „kész mívet” vagy készruhát a kassai vásárokon árulják, ha ilyen előfordul, a termékeket elkobozzák, kétharmada a várost, s a lefoglalt áru (vagy az áru árának) egyharmada a céhet illeti. Ez a rendelkezés egyébként sokkal korábbi lehetett, hiszen már 1603-ban is érvényben volt Kassán. A céhen kívül működő kassai kézművesek áruit szintén elkobozzák, a készítőket pedig „az város erősségében bíró uramnak erejéből és engedelmeiből” elzárják. A tilalom vonatkozik a város három mérföldes körzetében működő céhen kívüli szabókra is, azaz a kiváltság a Kassa környéki falvakra – ezek egy része a város jobbágyfaluja – is kiterjedt. A céhen kívüli és nem céhes helyen, „mezővároson, az urak szabójánál, avagy falukon” működő szabók csak akkor lehetnek mesterré, ha megkeresik a kassai céhet és „kedvét keresik”, vagyis megkérlik az engedélyt és fizetnek érte.

A kassai szabályzatban a mezővárosi és falusi kézművesek mellett megemlékeznek „az urak szabóiról” is, akik egy-egy földesúr, sokszor várúr uradalmi szolgálatában álló, többször szervitori minőségben működő szabómestereket takarnak, őket nevezték konvenciószabóknak is, hiszen szerződés alapján dolgoztak. A céhen kívüli ipar legfontosabb terénuma az uradalmakban folyt iparűzés. A hegyaljai Liszka 1648. évi céhlevele is említi az „urak szabóit”, akik inasok és legények nevelésével is foglalkoztak.²⁷ Az uradalmi kézművesek nem egyszer termékeikkel is adóztak uruknak, jobbágyi szolgáltatások alóli szabadságukat sokszor mesterségüknek köszönhatték.

fő avagy generális kapitány uraknak szegődött szabója magának az úrnak és udvara népének és nem másoknak legyen szabad művelni. Az őfelsége király urunk itt való administratorának vagy prefectusának és az több felségi tanácsnak szükségére esztendőszámra fogadott szabót szegődve legyen szabad tartani, de se legént, se inas[ti] ne tartson és magok s házok népe kívül senkinek ne műveljen. Végezetre az őfelsége király urunk itt való fizetett gyaloginak avagy drabantinak az kapu között magoknak és társaiknak szabad legyen művelni. (1621). (A szöveget modern helyesírással közöljük.) Domonkos 1997. 28. p., Tóth 1886. 13. p.

²⁶ Bécs, 1628. nov. 29. VSM CA M. Krajčiri P. č. 481., másik példánya: AMK Cehalia Krajčiri

²⁷ VSM CA M. Krajčiri P. č. 489., SFL IV. 1001/b 60/23 (Másolat), Román 1966. 610. p.

A kassai királyi privilégiuma is tartalmazza a nádor által korábban elrendelt bővítést. A szabómesterséget azonban azok a darabontok sem űzhetik a városban, akik a kassai erődbe való beállításuk előtt szabók voltak, de megengedi nekik a város és a céh, hogy katonatársaiknak és tisztjeiknek varrassanak.²⁸ A céhen kívüli iparüzés alól a szabályzat kivételt ad a vicekapitányok, a kassai erősség parancsnokai udvarában és szolgálatában működő szabóknak is, de ők sem állandó működéssel, csak éves szerződéssel dolgozhatnak, s kizárólag a kapitányok és háznépük viseleteit készíthetik.²⁹

A kassai szabályzat a legényektől megkülönbözteti az inasokat, akik több évre szegődhetnek a mesterek műhelyébe, de szerződésük mégsem magánjellegű, mivel az inasoknak a céh ládájába is kell fizetniük. A szabályzat megkülönböztet váltómíves és vásári míves szabómestereket, termékeik minőségét pedig a céh úgy biztosítja, hogy a négy céhmester havonta körbejárja a kassai szabókat és megtekinti munkáikat, egyébként az ő kötelességük az is, hogy mindenféle ruhát megbecsüljenek, vagyis értékét megállapítsák. A négy céhmester feladata a vásárokon árult kassai és idegen termékek minőségi vizsgálata és a hibás munka büntetése is. A céh bünteti, ha az egyik mester a másik inasát, legényét, illetve árosát (= vásározóját) „elhiteti”, vagyis elcsábítja. A vásárra termelő szabók jó része egyik legényét arra tartotta, hogy áruit vásárról-vásárra hordja és árulja, s ennek díjazását is meghatározza az artikulus: évi tíz magyar Ft és 3 kisnicher (olcsó morva posztó) nadrág. A mester özvegye folytathatta férje mesterségét, a céhnek kötelessége volt kívánságára legényt is adni neki. Ha egy szabólegény elveszi az özvegyet, fél mesterasztallal – azaz lakomával – vagy 25 Ft-tal tartozik a céhnek, és le kell fizetnie – a többi legény mintájára – a 2 aranyforint Ft 80 dénáros díjat is. A kassai szabócéh megengedi, hogy tagjai a posztómetszőséget is űzhessék. A privilégiumban szerepel az a céhes gyakorlatban többször előforduló előírás is, mely szerint a hétfői napon henylő legényt heti bérének megvonásával büntesse meg ura. A céhmesterek dolga volt „a legények atyjukat”, vagyis az atyamestert megválasztani. A céh árufelvásárló jogát is biztosítja a kassai szabályzat, ha készruhákat hoznak a kassai vásárra, a céh egyben megvásárolhatja. Az alapanyag beszerzése, mégpedig úgy, hogy senki többet és jobb minőségűt ne vegyen, mint a másik, illetve a kontárok, általában a céhen kívüli iparosok visszaszorítása a céh legfontosabb célja és jogositványa volt, de ennek nehéz volt tökéletesen érvényt szerezni, pedig a királyi város joghatósága a céhet támogatta ebben a kérdésben. A kassai városkönyv, a Stadtbuch szerint 1627. szeptember 23-án a szabócéh azért fordul a város magisztrátusához, hogy tiltsa el a hemplereket, s a város támogatja a szabók „méltó igazságát”.³⁰ Egyébként a szabócéhvel is előfordult, hogy tagjai bizonyos kellékeket nem egy másik céhtől, hanem privát iparostól szereztek be. 1718-ban a kassai gombkötő céh perre vitte, hogy egy kassai szabó, Mérai Bertalan az általa készített ruhához „a gombkötő mesterségből szükséges requisitumokat, gombokat, zsinórokat, ráncokat és mentekötöket, öveket és más affélét” nem a kassai gombkötő mesterektől, hanem idegenektől

28 *Az praesidiumban levél drabantok, kik szabómesterséget tudnak, az városbéli mesterek ellen ne míveljenek az városiaknak, hanem az ő módjok szerint szabadosan mívelhetnek a kapun és az kapuban, az fizetésen lévő tisztviselőknak és társoknak számára.* (1628) VSM CA M. Krajčiri P. č. 481.

29 *Senki itt Kassán ellenek [ti. a céhes szabómesterek ellen] ne mívelhessen, az egy generális vicekapitányok kívül, de azok is esztendőszámra legyenek szerződve, és csak magának és udvara népének legyen szabad mívelnie.* (1628) VSM CA M. Krajčiri P. č. 481.

30 *Kerekes* 1908. 15. p.

vásárolta. A kassai céh még 1737-ben is fogadkozik, hogy senki mástól, csak a gombkötő céhtől veszi ezentúl a kellékeket.³¹

A szabók mesterségéhez szorosan kapcsolódott a posztónyírók tevékenysége. A nyírók nem tévesztendőek össze a kassai és jászói céhlevélben³² is említett posztómetszőkkel (*pannicidi*), akik csak felszabták a posztóvégeket, de ruhát feltehetően nem varrtak. A posztónyírók a durva posztó bolyhát súlyos nyíróollóval távolították el, s míg a legtöbb korai szabócéhben ezt a műveletet a szabómesterek végezték, Kassán a mesterség és specializáció magas fokára jutva, külön társulatot alkottak a nyírók. 1603-ban Barbiano Jakab Belgiojoso d'Este grófja kassai kapitány jelentésében a 25 önálló kassai céh között a szabók mellett a posztónyírók társulata is szerepel.³³ Céhük csak pár taggal működött, a céhmester ekkor Nyíró György volt, legény azonban ekkor nem tevékenykedett a céhben, a mesterek belépéskor 3 Ft-ot fizettek a céhládába. Árszabásuk szerint többféle posztót nyírtek, a londis nevű posztó singjét 4, a karaszia singjét 2 dénárért nyírták. Bíróválasztáskor 1 Ft 50 dénárt fizettek a városnak.³⁴ Egy 1635-ből való kassai árszabás szerint a kassai nyírók egy skarlát posztó singjét 6 dénárért nyírték, míg a karaszia csak 2 dénárba került, de foglalkoztak fodorítással is, vagyis a régi ruhák felújítása is az ő dolguk volt, mégpedig úgy, hogy a ruhákat kifordították, kartolták s úgy nyírték. A nyírók egy része e szerint, akárcsak a szabók foltozással és átalakítással foglalkozó képviselői, a javító-szolgáltató ipart művelte. 1633-ban Kassán 25/20 dénárért fordítottak és nyírtek „egy öreg ó mentét és egy ó dolmányt”.³⁵ A posztónyírás eszközét, a nyíróollót a 17. században nem gyártották Magyarországon, amint a szabóolló és egyéb fémesszközök nagy része is osztrák, stájer késes manufaktúrákból származott. 1633-ban a kassai nyírócéh tagja, Nyíró János mondja el a tanács előtt, hogy bécsi nyíróollója 8 Ft-ba került, sőt a köszörülése is 75 dénár.³⁶ Mivel az ollókészítés, mind a szabóolló, mind a nyíróolló, akár az ősi nyerges, akár a középkor végétől divatba jött csuklós olló kikovácsolása precíz kézművesmunkát igényelt, Magyarországon a késes iparosok alig gyártották a szabók és nyírók legfontosabb, jelvényükké is vált munkaeszközét, Kassán azonban a késesmesterek a rézművesekkel és órásokkal együtt alkottak céhet.³⁷ Bár a tű is általánosságban importáru volt a kora újkori Magyarországon, tűgyártás bizonyosan folyt Kassán, hiszen a 17. században tűgyártó céh működött a városban.³⁸

A szabók mestersége nem kívánt meg olyasfajta szegregációt, mint például a tímároké, illetve más, nagy vízigenyű szakmák gyakorlása, Kassán azonban a 17. század elején több szabó egymás melletti házban lakott: Szabó Péter, Kecskeméti Szabó Balázs, Szabó András, Szabó István, Szabó Lőrinc, Szabó Miklós.³⁹ A kassai céh a török korban, amikor Kassát is erőddé építették át, a város katonai védelmében is részt vett, a várfal keleti oldalán épült ki a Szabók bástyája, ahová a céh mestereit helyezte a katonai irányítás. 1557-ben a szabók bástyáján 6 városi és 6 céhbeli puskát vettek leltárba, ami azt igazolja, hogy nem-

31 VSM CA M. Krajčiri P. č. 478.

32 VSM CA M. Krajčiri P. č. 483. (1692)

33 *Duchoň* 2004. 14. p.

34 *Duchoň* 2000 (MOL E 158, B 918. f. 120.)

35 *Kerekes* 1901. 482. p.

36 *Kemény* 1901. 37. p.

37 *Duchoň* 2004. 14. p.

38 *Kemény* 1904

39 *Duchoň* 2000 (MOL E 158 B 918)

csak katonaként, hanem a céh költségén is hozzájárultak Kassa védelméhez.⁴⁰ A 17. század elején a kassai szabók kötelessége volt a kassai városerőd egyik bástyájának, a Malomkapu körüli rondellának karbantartása, újjáépítése és védelme, főként a tűzvédelem.⁴¹

Abaúj vármegye egyes mezővárosaiban már a 16. század második felében megjelennek a szabócéhek, de a szepsi szabó céh megalapítása még a középkor végére megy vissza az Abaúj vármegye iratai között fennmaradt, 1822-ből származó dokumentum tanúsága szerint. Előbb 1512-ben Báthori István szatmári-szabolcsi főispán, Szepsi földesura ad kiváltságot jobbágyai, Balázs és Ambrus szabók kérésére, majd ezt az oklevelet 1564-ben II. (I.) Miksa átírja, s így ettől kezdve királyi privilégiumot mondhatnak magukénak. A szabályzat előírja, hogy a szepsi szabóknak évenként négy céhmestert kell választaniuk, négyhetente kell gyűlést tartaniuk, s ekkor a céhtagok 2 dénárt fizetnek be, a gyűlésről hiányzó mester egy font viasz büntetést fizet. Ha valaki mester akar lenni, köteles bemutatni bizonyítványát (*litteras*) és keresztlevelét, s ha az új mester egy év alatt nem talál feleséget, megfosztják mesterségétől. A mester megválasztásakor 4 tál étellel, 4 kaláccsal és 4 pint borral vendégeli meg társait, a lakomára a város bírása és egyik esküdtje is hivatalos, ugyanekkor 64 dénárt kell fizetnie, ennek azonban csak a fele a társulaté, a másik felét a mezőváros bírása és esküdtjei veszik el. Az inas három évig tanul a céhnél, ezért 4 font viasszal tartozik, mestere azonban köteles ellátni 100 dénár értékű ruhával és lábbelivel. Az 1 vagy 2 évig tanuló inasnak a mesterrel kell megállapodnia. A szepsi céhben is elkísérik utolsó útjára halott társukat a szabók, a távolmaradást büntetik. Az úrnapi ünnepen is kötelező részt venni. Az oklevél már tartalmazza a táblajáratás szokását, a tábla vagy a céh jelvénye körbekerülésével (*tabula sive signo circummisso*) hívják ugyanis össze a tagságot.⁴² A szepsi szabók hagyománya azonban egy másik alapítási dátumot őrzött meg, 1574-et, amely feltehetően a céh törökkori újraalapításának dátuma. A céh ugyanis egy 1830-ban kiadott kéziratos felszabadító levelén használt viaszba nyomott pecsétjén az alábbi körirat olvasható: SIGILL(um) CONTUBER(nii) 1574 SAR(torum) SEPSI.⁴³

1642-ben az Abaúj vármegyei kettős bányaváros, Alsó- és Felsőmecenéz szabói, Tache Gáspár, Pattantyús István, Tukacz Jakab, Nyereggyártó András és Kocz János szabók kérésére Kassa város tanácsa a kassai szabók II. Ferdinándtól nyert oklevelét fordítja le latinra és írja át a mecenézfi céhnek, a latin szöveg azonban a céhtagot (*consocius*) magyarul is megnevezi: „társ”, és az új mester által adott lakomát is leírják magyarul: „mesterebéd”. A mecenézfiiek is megkülönböztetnek „vá(l)tó- és vásármíves” (latinul: „domesticus – nundialis”, vagyis házi és vásári) szabókat.⁴⁴ A mesternevek mutatják, hogy a mecenézfi szabók egy része más mesterséget űző családból való (Nyereggyártó, Takács), illetve a végvári vitézek társadalmából jött (Pattantyús).

40 Sziklay-Borovszky (szerk.) 1896. I. köt. 111. p.

41 No. 81. Ist das Rundel über dem Mühltohr, der Schneiderzech gehörig. Befinden sich darauf 10 Toppelhagen. Von dannen 164 Schritt oder 54 2/3 Classter lang das Tach und Holzwerckgelender an der Ringmauren zu bauen. Mehr auch an ainem andern Ort dieser Ringmauren seindt 6 Schritt oder 2 Classtern das Tach und Glender zu bessern. (1603) Duchoň 2000 (MOL E 158 B 918)

42 ŠAK AŽ 100/784 (1822) – 1315.

43 A szepsi szabó céh Smajda János inasnak kiállított felszabadító levele. Szepsi, 1830. jan. 14. A Mindszenti Róm. Kat. Plébánia levéltára, Miskolc.

44 AMK Cechalia Krajčiri.

Anyacéh és filiális

Jászón, a premontrei prépostság székhelyén előbb az egyházi földesúrtól kapnak szabályzatot a szabók 1637-ben,⁴⁵ később azonban ők is Kassát választják anyacéhnek, s 1692-ben a kassai tanács állítja ki a jászói szabócéh artikulusait.⁴⁶ Az anyacéh a jászói céhmester, Lévai Mihály és Tancos György szószóló kérésére bizonyos változtatásokkal Jászónak is az 1628. évi kassai magyar nyelvű szabályzatot adja ki. A jászóiak is negyedévenként gyűlnek össze, az első bejárást és egyben a céhmester-választást Szent András- napon, vagyis novemberben, a második összejövetelt karácsony harmadnapján, a harmadikat húsvét harmadnapján, a negyediket Úrnapján tartották. A mesterré válás processzusánál Jászón is közreműködik a város tanácsa. A legénynek előbb 8 Ft-ot kell fizetnie, majd megválasztásakor egy év alatt 30-at, amíg ezt nem teljesíti, nem házasodhat meg, s mesterebbeddel is tartozik. Jászón is tilos a céhen kívüli ipar, egyedül csak a török elől idemenekült egri püspök tarthat udvarában saját szabót, de ezt is évente kell szerződtenie, akárcsak Kassán a főkapitányoknak és főtisztviselőknek. Az inas 2 vagy 3 évre szegődik. Itt is megengedik, hogy a szabók a posztómetszést is gyakorolják. A mestereknek joguk van a jászói vásáron az árut ellenőrizni, a kassai szabókat, az anyacéh tagjait azonban nem vizsgálhatják.

Kassa anyacéhes joghatósága, amely a Pentapolis jogrendjében gyökerezett, Abaúj vármegyén túl számos északkelet-magyarországi szabócéh alapítására kiterjedt, mivel a legtöbb céhnek nem volt királyi vagy nádori szabályzat a birtokában. Ezek általában a kassai céhhez fordultak, s az így létrejött fiúcéhek vagy filiálisok kénytelenek voltak a királyi város céhét és tanácsát fensőbbiségüknek elfogadni, hiszen a kassaiaknak joguk volt kiváltságukat a régió kézműveseinek közvetíteni, mégpedig a kassai magisztrátuson keresztül, a privilégiumot ugyanis a főbíró és a kassai esküdtek, szenátorok állították ki. 1648-ban a hegyaljai Liszván (ma: Olaszliszka) élő szabók nevében Mérai Szabó András, Szádvári Szabó András, Kállói Szabó Ferenc fordultak a kassai szabócéhhez, hogy szabályzatukat nekik átírják (*transcribi et transumi curant*). Az oklevélbe az 1628. évi magyar nyelvű kassai privilégiumot másolják be a kassai főmesterek, Papi János, Nádaskai János és Kassai András.⁴⁷

A kassai társaság mint anyacéh annyifelé adott artikulusokat, hogy sokszor maga sem tudta, melyik céh él a tőle kapott szabályzattal a régióban. A miskolciakról is úgy hitték, hogy csak az ő kiváltságukkal élhetnek, nem tudták, hogy a miskolciak az egri céh szabályzatát kérték maguknak a 17. század elején, ezért arra hivatkozva, hogy a miskolci szabó céh is Kassa statútumait használja, 1721-ben előjogokat kértek a helyi szabóktól a miskolci vásárban. A miskolci szabók azonban ragaszkodtak elsőségükhöz a miskolci vásárban, céhük régiségére hivatkozva, s büszkén mondják a vármegye előtt, hogy nekik még II. Ulászló adta kiváltságait, melyeket I. Ferdinánd később megerősített.⁴⁸

Északkelet-Magyarországon még a 18. században is megmarad a kassai szabócéh mintaadó szerepe, amellyel a kassai mesterek egyben a piaci térhódítást is biztosították a régió vásárain. Bár a hegyaljai Bodrogresztúr szabóinak 1721-ben földesuruktól, illetve

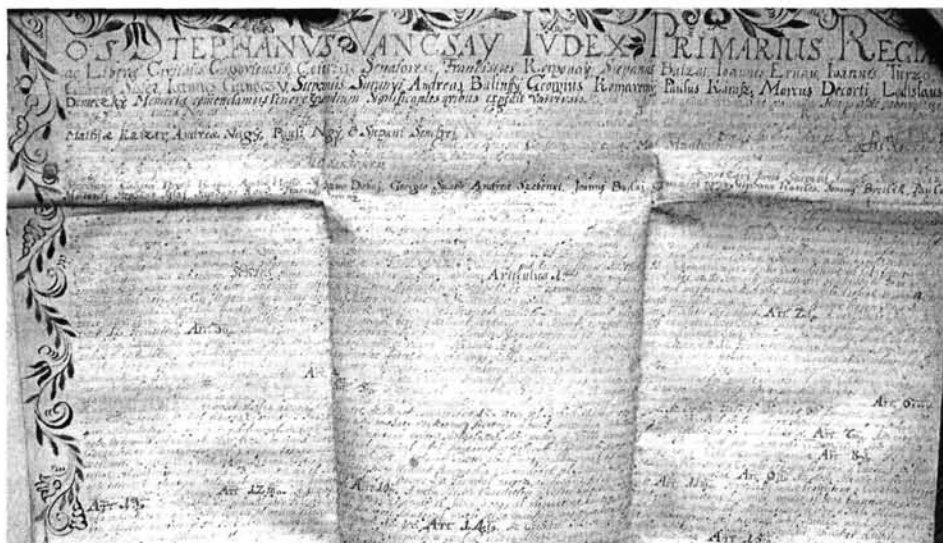
45 *Éri* e. a. 1976. 225. p.

46 VSM CA M. Krajčiri P. č. 483.

47 VSM CA M. Krajčiri P. č. 489., SFL IV. 1001/b 60/23 (Másolat)

48 *Klein* é. n. 2. p.

korábban az uralkodótól is volt szabályzatuk,⁴⁹ ennek ellenére 1726-ban Nagy András, Szendrey István, Rácz János, Szendrey János keresztúri szabómesterek a kassai tanácshoz és céhhez fordultak új kiváltságért. A kassai főbíró, Vancsay István és szenátorok oklevelük arengájában utalnak a bodrogkeresztúri céh korábbi adományára, melyet még II. Ferdinándtól nyertek, s ezúttal ezt újítják meg a kassai tanáccsal. A magyar nyelvű szabályzat sokban visszaul a kassaiak 1628. évi (szintén II. Ferdinándtól nyert) kiváltságlevelére.⁵⁰ A bodrogkeresztúri szabók privilégiumában is tetten érhető, hogy a kassai szabók artikulusaikért előnyöket csikartak ki a hegyaljai vásárokon. Az oklevél 22. artikulusába ugyanis befoglalták, hogy ha a kassai szabók a keresztúri vásárra mennek, az ő termékeiket nem ellenőrizhetik és nem jelölhetik meg keresztel a „mívlátók”, sőt a vásár területén ott verhetik fel sátrukat, ahol akarják.⁵¹

4. kép. A mádi szabók céhlevele, 1728
SFL IV. 1001/b 60/24 (Fotó: Szujó Imre)

Nem lehet véletlen, hogy közel egy időben a mádi szabók is a kassaiakhoz fordultak. 1728-ban ugyancsak Vancsay István főbíró és tanácsa adja ki azt a virág- és gyümölcsfüzérrel díszített oklevelet, melyben a mádi szabók – Csapó István, Nagy András és Pál, Kaszai Pál, Holló András, Dobai István, Szabó György, Szebényi András, Budai János, Nagy István, Kardos István, Bredik János, Mocsardi Pál, Iglai István, Rácz István és Sovány Ferenc – artikulusokat nyernek (4. kép).⁵² A magyar nyelvű szabályzat a kassai céh 17. századi céhlevelének másolata, s az anyacéh iránti elfogultság a mádi oklevélből is kitűnik, hiszen a mádi vásárokon is kiveszik a „mívlátás” és „keresztelés”, vagyis a

49 SFL IV. 1001/b 103. doboz 60/176.

50 VSM CA M. Krajčiri P. č. 488.

51 A nemes kassai szabó céh száma közül az kik oda mennek, mívlátással, kereszteléssel az sokadal-maknak idején az árulásoknak hely pengi léssen két sorban az hol tetszik őkegyelmeknek, de mások mívlátással, kereszteléssel tartoznak személyválogatás nélkül. (1726) VSM CA M. Krajčiri P. č. 488.

52 SFL IV. 1001/b 60/24.

termékek ellenőrzése alól a kassai szabókat. Mádon a remek készítésekor 12, a céhbe való beálláskor 36 Ft-ot kellett az ifjú mesternek fizetnie.

Egy évvel korábban, 1727-ben Tállya hegyaljai mezőváros szabómesterséget űző lakosai bízták meg három társukat, Szabó Pált, Bobrovnyiczky Szabó János és Kerthelyi Szabó Jánost, hogy hozzák el a kassai céhtől artikulusait, melyeket ezúttal is a városi magisztrátus állít ki.⁵³ Az artikulusok ismét a kassai céhszabályzat alapján íródtak, a kántorok, vagyis a céh bejárásának és a választásnak évi négy napja azonban a tállyai szokásokhoz igazodik, megmarad a Vízkereszt, de a második kántor húsvét 4. napjára esik, a nyári Szent Jakab, az őszi Szent Márton napjára.

A kassai céh nemcsak a régió vármegyéire volt hatással, hanem távolabbi vidékekre is. Ezt igazolja, hogy 1725-ben a Bihar vármegyei Margita (Mező-Margita) mezőváros szabóinak is kassaiak adtak artikulusokat.⁵⁴ Az oklevélben Kassa város főbírája, Vancsai István és szenátorai engedélyezték a szabályzatot, amelyet a kassai céhtől vettek át a margitai szabók képviselői, s vittek haza városukba.

A Gömör vármegyei⁵⁵ Ratkóról, ahol korábban, a 17. század elejétől (vagy a 16. század végétől) a régió egyik legvirágzóbb szürccsapócéhe működik, 1718-ban fordulnak Kassához szabó-artikulusokért a mesterek. A kassai tanács a privilégium arengájában megemlékezik, hogy Kassa város és a kassai anyacéh (*maternae artis sartoriae seu confraternitatis*) kötelessége: a céhek terjesztése és ezzel az idegen kézművesek marasztalása, letelepítése (*propagationem cecharum... permansionem incolarum regni indegenarum*).⁵⁶ A ratkói céh mesterei, Rompanik Mihály, Juhász István, Rosik János, Hupka János neve jelzi, hogy az itteni szabók jórészt szlovákok, feltehetően a kassai szabócéh ezért adta ki latin nyelven nekik az 1628. évi III. Ferdinándtól kapott artikulusait, hiszen a magyar céhek általában magyar nyelven kapták a szabályzatot.

A céhek működésében fordulópontot hozott Mária Terézia szabályozása, s a 18. század végén, 1783-ban Tállya is a néhai királynő rendeletére hivatkozik, amikor Kassától újabb szabályzatot kér azután, hogy földesurától, Trauthson hercegtől már korábban kapott működéséhez engedélyt. A tállyai szabók azért kívánták rendtartásukat „renováltatni”, hogy a Mária Terézia által kiadott céhszabályzatnak megfelelően, s erre a legmegfelelőbbnek ismét a kassai artikulusok mutatkoztak. Az új diplomatikai divatot követő füzetformájú oklevél arengájában a szerkesztők megírják, hogy az eredeti artikulusokat Kassa kapta II. Ferdinánd királytól azzal a joggal együtt, hogy „más céhekkel is közölhet(k)”, s így ezen „transactio” vagy „általadás” erejével a tállyai szabók is elnyerhették „nagy fáradságuk és sok költségük által”.⁵⁷ Az anyacéh és a mezővárosi kisebb társulat viszonyának jogi alapvetése mellett a kassai és tállyai céh kölcsönösen engedményeket ad egymásnak, a tállyai mesterek fiai „Kassán a céhben úgy állhassanak, mint szintén az kigyelmek [= a kassaiak] fiai, és az ökegyelmek fiai is hasonlóképpen Tállyán”. A céhbe való kölcsönös felvétel mellett megegyeztek a vásárokon való kölcsönös részvételben is, s ha előfordulna, hogy Tállyán vagy Kassán nem találnak helyet a vendégek a vásárban, kölcsönösen megorvosolják a „fogyatkozást”. A tranzakció, vagyis

53 VSM CA M. Krajčiri P. č. 504., SFL IV. 1001/b 60/59.

54 A= *Margitai böcsülletes Szabó Céhnek innen kiadott articulusoknak parja, melyet kiadott az Kassai Nemes Szabó Céh in anno 1725. die 2 mensis Januarii.* VSM CA M. Krajčiri P. č. 490.

55 A gömöri szabókról vö. *Gyulai* 2005.

56 VSM CA M. Krajčiri P. č. 491.

57 VSM CA M. Krajčiri P. č. 486.

az artikulusok továbbadása azonban a vidéki céhek és filiájuk vonatkozásában már nem működött. A szabályzat egyenesen megtiltja, hogy a tállyai céh vidéki fiúcéhet, ún. filiális céhet állítson fel és annak a Kassától kapott privilégiumot kiadja.⁵⁸ A céhhez tartozó vidéki szabó, az ún. filiális céhalista a tállyai céh tagja, igaz, a díjnak csak a felét fizeti, köteles azonban megjelenni az év elején, Vízkeresztkor tartott tisztújításon, s ő is a kántorokon fizeti a taksát.

Legények és inasok (18–19. század)

A céhélet 18. századi megmerevedésének beszédes példája a kassai legény-szabályzat 1722. évi megújítása: „Ezen nemes szabad királyi Kassa városában levő Szabó legények társaságának régi eleinktől reánk maradt szép rendinek és törvényeinek megtartások, állandó és megmaradó articulusok, az mellyek is újítottak 1722 esztendőben die 3-tia Maji”.⁵⁹ Szinte hihetetlen, hogy az 1570 óta eltelt másfél század alatt alig változott a rendtartás. Az új szabályzatban a céh két bejárómestert bíz meg, hogy a legények „társaságának ügyes-bajos dolgait folytassák”, s aki engedetlen velük, az büntetésre számíthat. Az új szabályzatban is szerepelnek a kántorok, a negyedévi jeles napok (Újév, húsvét 3. napja, Szent János- és Szent Mihály-nap), „az mely négy kántori napokban a bejáró mestereknek szabad autoritása legyen az első dékányok választásában. A második dékányok választása pedig a társaság autoritása és választása legyen igaz voxok szerint és notariusnak tételek az szerint.” A rendtartás abban sem változott, hogy a fődekán választása most is az anyacéh képviselőinek joga marad, s csak a második dékánt és a jegyzőt választthatják voksaikkal a legények. Ha egy szabólegény Kassára jön „és műhelye adatik”, 6 dénárt fizet a ládába, az atyamesternek pedig 3 pénzzel tartozik, ugyanannyit kérnek tőle „feltételpénz” gyanánt.

Az 1722. évi rendtartás is megemlékezik a legények között gyakori véres összetűzésekről: „valamely legény haragból fegyvert avagy kést rántana egyik a másik ellen, büntetését ne tudja”. De dívott még a legények között a hajhúzás szokása is, aki ugyanis „haragból egymás haját megvonná”, 2 font viasz büntetésre ítélik. A kártya és egyéb szerencsejáték itt is szóba kerül, az ismételt tiltás jelzi, hogy a pénzre játszott játékok igen népszerűek voltak az ifjak körében. Az utcai hangoskodás és összetűzés is mindennapi lehetett, büntették ugyanis, ha a legények az utcán vagy a piacon sétálva egyik a másikat „taszigálással avagy hajingálással illetné”.⁶⁰

Az új szabályzatban is erősen tiltják a kontárkodást, vagy azt, ha egy legény kontárnál vállal munkát, büntetése 1 tallér. A céh kiváltságait és a mesterség színvonalát őrizték azzal, hogy olyan legényt nem vettek fel, aki „nem céhes helyen” tanult, vagyis olyan helyről jött, ahol nem működött szabócéh. Ha idegen legény jött a városba, jelentkeznie kellett az atyamesternél (1722-ben Szalai Szabó János töltötte be ezt a tiszteket), s ahová az küldte, ott kellett a jövevénynek maradnia, „magának műhelyet ne szerezzon” – írja a rendtartás. Az atyamesternek ajándék járt a legényektől, ezt a közös ládából fizették. A mester lakást és ellátást adott a legénynek, s a szabályzat elítélte az ellátás miatt panaszkodókat: „valamely legény ura étke ellen szólana, annak itten műhelye ne legyen”.

58 ...valamely filiális céhnek ezen céhtől való felállítására és az privilegiumnak más helységben való kiadása ezen Királyi Articulusoknak elvesztése alatt tiltatik. (1783) VSM CA M. Krajčiri P. č. 486.

59 VSM CA M. Krajčiri.

60 VSM CA M. Krajčiri.

A legény nagy ünnepek vagy vásárok előtt a 18. században sem hagyhatja el urát, meg kell várnia, hogy az ünnep elteljen. Ezt a rendelkezést az indokolta, hogy a vásárok alkalmával és egyházi ünnepek előtt megnőtt a kereskedelmi forgalom. Különösen élénk lehetett a ruházat iránti kereslet a karácsonyt megelőző hetekben, rendelkezés szól arról ugyanis, „ha valamely legény el akarna menni Szent Erzsébet asszony napi sokadalomkor avagy azután újesztendő napig”, 60 dénárt kell fizetnie. Megmaradt az az előírás is, hogy csak 1 évi kassai tartózkodás után jelentkezhet mesternek a legény, és addig mátkája sem lehet. Beteg társukról továbbra is gondoskodniuk kellett, kötelességük volt, hogy „táplálják és vártálják”, erre a közös kasszát is igénybe vehették. A henyélés vagy szabadnap tilos volt: „Egy legény se csináljon ura híre és engedélye nélkül ünnepet magának”, mert heti bérért megvonják. A 18. század eleji rendtartás már régen élő szokásként emlékezik meg a céhes lakomáról és a céh újévi mulatságáról, melyről csak büntetés lefizetése mellett hiányozhatott a legény: „Ha valamely legénynek kedve nem volna az új esztendőbeli mulatáshoz vagy a társaságnak ebédjéhez”, 60 dénár a büntetése. A középkorban jórészt német anyanyelvű céh a kora újkorban elmagyarosodott, amint Kassán is meghatározó lett a magyarok aránya. Ezért a 18. század elején már az volt a különleges, ha német legény érkezett a kassai szabókhöz, aki, feltehetően a nyelvi és kulturális különbségek miatt, nem szívesen vett részt a céhes mulatságokon. Ezért a rendtartás megengedte, hogy „ha idegen német legény” Kassára jön, és „az társaságban nem járna”, a kötelező részvételt pénzzel megválthatja, ha minden kántoron 13 garast fizet a társaságnak. A legényeknek továbbra is kötelező maradt a templomba járás.

Ha a legények kitöltötték tanulóévüket, felszabadításukat igazoló iratot kaptak, melyet Kundschaftnak, Tanuló levélnek neveztek. Bizonyos céhekben ilyen az inasévek letöltése után is kiadtak a 19. században, vagyis a tanulóéveket lerövidítették, s már az inasévek után megengedték, hogy az ifjú a „társposharat” lefizesse, vagyis a céh tagja legyen. A nagy múltú szepsi szabócéh 1830-ban díszes, virágfüzérés kerettel, oklevél formában állítja ki felszabadító levelét Smajda János inasnak, akit a felszabadítás mesterlegénnyé avatott: „aki tanult az mi mestertársunknál, Somodi János urunknál, az mi nemes királyi szabó céhünk szokása szerint az ő apród esztendejét, 3 esztendőket jámborul kitöltvén”. A szabócéh oklevelében az okmány kiadásának célját – a vándorlásra induló szabólegény ajánlását – is megfogalmazza: „minden helységeken lévő és lakózó szabó céhbéli mester urainknak szolgálatunk ajánlván, szeretettel kérjük, hogy az ifjú mesterlegényt jó kedvvel fogadják és az ő maga tanult mesterségében promoveálják [= segítsék elő]... mi is, akik a mi mező Szepsi városunkban jönnek, hasonlóképpen az ő maga tanult mesterségében promoveáljuk”.⁶¹ Smajda János egyébként a Torna vármegyei Udvarnokon született, s vándorkönyvének tanúsága szerint felszabadítása után két évig volt legény a szepsi céhben, majd innen indult vándorútra, melynek során Rimaszombaton, Rozsnyón, majd Cegléden folytatta mesterségét, végül Miskolcra került, ahol talán meg is halt.⁶²

1830-ban a 16. századi alapítású szepsi szabócéhben a társulat 1830-ban Smajda János felszabadító levelének tanúsága szerint az irányítás Svabb András főcéhmester feladata volt, de mellette 2-dik, 3-dik, sőt 4-ik céhmestert is választottak Dobos István, Lehotzky János, Paptzun Mátyás személyében. A főpraecptori, vagyis adószedői tisztet Ellinger Sámuel látta el, a nótárius Német János volt, de mellettük még két öregmes-

61 Szepsi, 1830. jan. 14. A Mindszenti Róm. Kat. Plébánia levéltára, Miskolc.

62 Smajda János vándorkönyve 1832–33. A Mindszenti Róm. Kat. Plébánia levéltára, Miskolc.

ter, illetve Kertész István öreg bejáró alkotta a társulat vezetését. Az atyamesteri tisztet ekkor Renes Albert viselte, a legénytársulat vezetése pedig ifjú Fodor József „öregdekányra” hárult, s az elnevezés is mutatja, hogy őt a mesterek választották maguk közül. Az ifjaknak azonban volt külön praepceptora is.⁶³ Miskolcon több szepesi szabólegény is megfordult, 1804-ban a szepesi születésű „Polyonka János szabólegény mint vándorló ifjú Kenyeres Márton mesternél lakott 33 hétig [Miskolcon], s mivel 1 rőf 1 fertály posztót és 2 rőf vásznat ellopott, valamint paráználkodás miatt az ifjúság – Bodolay Ábrahám öreg dékán, Szabó János kisdékán és Urbán Mihály, az ifjúság nótáriusa által vezetett – társaságát utasították 25 kemény korbácsütésre”.⁶⁴

Specializáció (magyarszabók–németszabók; férfiszabók és asszonyművesek)

A szabók specializációja egyidős a mesterséggel, Kassán már a 16. században elválnak a posztónyírók a szabóktól, s külön céhet alapítanak. A mezővárosi iparban a legjelentősebb specializáció a durva szűrposztót feldolgozó szűrszabók és a finomabb, főként importból származó szövetet művelő szabók vagy vékonyszabók között jött létre, de korán elkülönültek a készruhát gyártó vásári művesek és a megrendelésre dolgozó váltóműves szabók is. Míg a szabók kézműiparának, hasonlóan a legtöbb céhes mesterséghez, Kassa volt a késő középkori és újkori centruma, sőt anyacéh minőségében az irányító, fegyelmező, bíraskodó és mintaadó funkciókat is ellátta a régióban, a szűrművesség központjai Kassán kívül, a mezővárosokra tevődtek át. Bár a szűrszabók alapvető jellemzője a magyarországi csapók által készült szűrposztó, daróc vagy abaposztó mint alapanyag feldolgozása volt, a rusztikus gyapjuszövetből készült termékek jellegükben is eltértek az import textíliából varrt finomposztó-ruháktól. A szűrszabók elsősorban vásári művesek voltak, vagyis konfekciót gyártottak, s ritkábban dolgoztak megrendelésre, sajátos darabjuk volt a paraszti szűr, piacukat pedig főként a paraszti társadalomban, a mezővárosi parasztpolgárok körében találták meg, s kevéssé a városok polgári és nemesi elitjében.

A szűrszabók alapanyagát az ún. szűrcsapók állították elő, s Szikszón már a 16. században dolgoztak csapók,⁶⁵ de Abaúj vármegye gyapjóműves centruma a 17. században Göncre tevődik át, ahová feltehetően a kassai gyapjóművesek egy része is áttelepül.⁶⁶ Bár már a 16. században működnek Göncön csapók, céhük csak a 17. században alakul, amelynek népes voltára, nivójára mutat, hogy legénytársasága is volt, „az csapó mesterbéli ifjú legények” 1663. február 21-én külön szabályzatot szereztek.⁶⁷ Nemcsak a szűrszabászat hagyományos központjaiban, Gömör mezővárosaiban és Miskolcon, hanem Abaúj vármegye nagy múltú kézműipari központjaiban, Abaújszántón és Göncön is létrejött külön szűrszabócéh a 18. század második felében és a reformkorban.⁶⁸

Kassa azonban az újkorban megmaradt a vékonyszabók, vagyis a megrendelésre dolgozó mesterek központjának, s a szabók ipara a kiegészítő mesterségek egész sorát igényelte, így külön céhük volt a gombkötőknek, akik a paszományokat is gyártották,

63 A szepesi szabócéh Smajda János inasnak kiállított felszabadító levele. Szepesi, 1830. jan. 14. A Mindszenti Róm. Kat. Plébánia levéltára, Miskolc

64 HOM HTD I. 76. 7. 2.

65 TKAKM 3. 21. p.

66 Pach 2003. 151. p.

67 B.-A.-Z. m. Lt. V-11. 8. 40. d./36. sz. (az irat elveszett).

68 MOL A 39 № 8422, № 1447, 2279, № 1979, № 6375, № 12426.

5. kép. A kassai németszabók céhládája, 19. század eleje
VSM F 9263 (Fotó: Kulcsár Géza)

illetve a kalaposoknak is.⁶⁹ A kassai céh abban is első volt, hogy itt váltak el legelőbb a magyar- és a németszabók. A kassaiak már a 16–17. században is varrták a német polgári divatot, 1727-ben is szerepel termékeik között a „német mántli (kabát) varrása”.⁷⁰ A város egyébként is a polgári és nemesi viselet előállítója volt, szűrszabók alig dolgoztak itt, lakosságának egy része még a 18. században is németajkú volt, bár a németiség középkori aránya a törökkorban egyre csökkent. A németszabóknak 1766. decemberében adott az uralkodónő privilégiumot,⁷¹ s ezzel teljessé vált a specializáció. Bár németszabók sok helyen, így Miskolcon is, inkább a termékeikben képviselték a német, nyugatias, polgári divatot, ízlést, Kassán a szabók jó része is német volt, a céh és a prothocollumok nyelve is ez lett, igaz, a 19. század elejéről való céhládájukra magyarul írták fel a céh nevét (5. kép).⁷² Számadáskönyvét 1798-ban kezdi el vezetni a Német Szabó Társaság (*Teuscher Schneider Handwerckh*), s még 1870-ben (ekkor már magyarul) is ebbe vezetik be a „Az Egyesült Női és Németférfiszabó Céh” elszámolásait.⁷³

A kassai németszabó-céh 72 év alatt közel 500 (!) inast és legényt szabadított fel, vagyis évente kb. 7 ifjú hagyta el a kassai németszabókat,⁷⁴ ami a mesterség rangját és a kassai szabók regionális vezető helyét jelzi. A 19. század elején és a reformkor

69 Gyulai 2006. 213–197. pp.

70 Limitatio, Kassa. 1727. jan. 27. AMK Cehalia Krajčiri.

71 MOL A 35 № 47.

72 VSM F 9263.

73 VSM CA N. Krajčiri P. č. 892.

74 VSM CA N. Krajčiri Namen-Register.

időszakában egy-egy kassai németszabó mester szinte évente szabadított fel újabb inast vagy legényt, Ignaz Fischer kassai mester 1802–1812 között 13 tanulója szabadítja fel, Rill Miklós szintén 1802-ben lett mester, s 1833-ig működött a céhben, s ez idő alatt 17 legényétől búcsúzott, akik között még erdélyi is volt (Joseph Golt). Kozma István mester 1822 és 1843 között 12 inásától és legényétől búcsúzott, köztük a legtöbben magyar nevet viseltek, de volt szlovák és német legénye is. Tanulói Kassáról, Rudnokról, Kékedről, Nagykazinczról és más zempléni és borsodi helységekből jöttek, sőt volt legénye Nagyszombatból is. Kovács András 1848 és 1856 között 10 tanulója szabadította fel, köztük Zatureczky Lajost Jászórol, Gedeón Tódort Mecenzéfről, Szentistványit Gölnicről, de tanult nála sárosi legény is. Kovács Andrásnál, akit 1834-ben választottak mesterré, 1847-ig 17 (!) németszabó-legény és inas tanult, főleg abaúji helységekből. Johann Schubert 1824-ben a kassai céh tagja, s ezalatt 11 fiatal dolgozott nála, így Kertész Márton Vizsolyról, Hramszky József Selmecebányáról, Horváth János Göncruszkáról, egy Waichbold nevű legény Garadnáról, Kinkovits András és Horváth János Regécuszkáról. Bartek Vencel 1835-ben lett mesterré, s 1858-ig többek között a kassai Halász Istvánt és Mathatovszky Andrást, a jászói Csaplinszky Pált, a szinai Hamarszky Jánost, a mecenzéfi Schürger Mártont, a Sáros megyei görög katolikus Moltsam Bazilt, valamint Kottesz Jánost búcsúztatta. A céh még az 1870-es években is bocsát ki legényeket, s már magyar nyelvű bejegyzés is megjelenik a céhkönyvben, az utolsót, Szilágyi Eduárdot 1876-ban szabadította fel a németszabó-céh. A céh kisugárzására mutat, hogy 1827-ben Miskolcon is volt landmajsztère Árva Lajos személyében, akinél 3 évig tanult Szilvási Lajos.⁷⁵ Volt azonban olyan németszabó-legény, aki először Miskolcon tanult, majd innen 1857-ben Kassára ment vándorlása során, mint a balassagyarmati születésű 21 éves Wesel Jakab, aki négy hónapot töltött Kassán.⁷⁶ A Szabolcs megyei születésű 19 éves Körömdi Károly azonban 1848-ban miskolci tanulása után Tokajba ment, s 7 hónapig még az ottani céhnél tanult, de vándorkönyve a kassai céh irattárában maradt fent.⁷⁷

Bár a kassai német céh németül vezette jegyzőkönyvét, a 19. századból megőrzött bejegyzései mutatják, hogy nemcsak németek, hanem magyarok és szlovákok is tanultak itt, vagyis a valódi határ nem az etnikumok, hanem a termékek jellege között húzódott, a városias vagyis németes, csak finomposztóból készült polgári viselet határozta meg különállásukat. A 19. században már szlovák szabók is beléptek a céhbe, de nem alkottak külön társulatot.⁷⁸

A fehérnemű, alsónemű varrása megmaradt a háziipar szintjén, ahogy az alapanyagot, a vásznakat is jórészt a jobbágy- és polgárasszonyok, illetve a kisnemes nők szövésé-ke állította elő, bár éppen Kassa volt a magyarországi takácsmesterség és barhentszövés központja a középkortól kezdve. Az ingeket, fehérneműt, kendőket a városi és falusi házaknál általában asszonyok varrták, de munkájukról alig maradt forrás, amint a női munkát általában nem tekintették a gazdaság részének a rendi társadalomban. A falusi jobbágyházak háziiparában többnyire házivászonból dolgoztak, de a nemesi és polgári megrendelőknek a vásáron és boltban vásárolt vásznat vagy gyolcsot, patyolatot varrták meg a varróasszonyok. Szinte alig van forrás arra, hogy háziiparon kívül készült fehérnemű a 16–17. században, ezért fontos és figyelemreméltó adat, hogy 1508-ban Kassán élt egy Ágnes nevű fehérme-

75 VSM CA N. Krajčiri.

76 VSM CA N. Krajčiri P. č. 899.

77 VSM CA N. Krajčiri P. č. 836.

78 Pollák 1986. 210. p.

mű-varrónő (*Leimetschneiderin*).⁷⁹ A felsőruha és a fehérmű varrásának eltérő műhelyei, eltérő társadalmi helyzetű (és nemű) készítői a ruhakészítésben alapvető specializáció alapján működtek, s ez – a nemekre is vonatkozó – munkamegosztás nagyrészt a tőkés ipar és társadalom keretein belül is megmaradt, sőt tovább specializálódott.

Az asszonyművesek megjelenése a specializáció modern formáját, a férfi és női szabászat elválását jelzi a céhes világban. Az asszonyszabók, azaz a női szabók feltűnése Északkelet-Magyarországon a 19. század elején figyelhető meg, s terjedésük a polgári divattal van összefüggésben, amint az „asszony szabók” 1812-ből származó kassai árszabása igazolja az alábbi német divatú női viseletekkel: viganó ruha atlaszból, viganó patyolatból, „vatírozott” hosszú felső ruha, Iberrock (helyesen: Überrock), a termékek között azonban van hagyományos öltözet is: ujjas lajbi, asszonyi bélelt bunda, váll.⁸⁰ Megkülönböztetnek férfiszabókat is, 1812-ben Kassán készült egy ilyen árszabás, amelyben szintén jelen van a tradicionális magyar viselet és a kabátot elterjesztő újmódi németes divat: „hosszabb/rövidebb mente, ujjas/ujjatlan dolmány, liberia mente és nadrág, szíjra készült bélelt magyar nadrág, zsinóros lajbi, galléros köpönyeg, cselédnek való és csinosabb kaput vagy frakk”. A lista tartalmaz egy különleges darabot is, a kiskabátot, amely különleges (lengyel?) szabása miatt feltehetően elütött a lajbitól: „kurta kaput vagy kurtka”.⁸¹

A férfi- és női szabászat elkülönülése a tőkés viszonyok között teljesedett ki. A szabóság mint kisipar a kapitalista viszonyok között szolgáltató ágazattá fejlődött, mivel a konfekció gyártását a gyáripari szektor vette át. A szabók a céhes viszonyok között a legnépesebb társulatot és mesterséget alkották a középkor óta, s a céhek megszűnése után is a leggyakoribb kisipar maradt. Kassán 1892-ben 98 férfiszabót és 17 női szabót vettek fel az iparos címtárba, az utóbbiak között csak 3 nő – Barna Józsefné, Lavotha Dezsőné és Reisz Mórné – nevének volt az iparendély (igaz, a férfiszabók között is volt női iparos),⁸² miközben a varrás, mind a műhelyekben, mind a gyáriparban, mind az otthoni munkában egyre inkább női foglalkozás lesz.

Műhelyek és termékek (mesterremek és árszabás)

A mesterremekről már a középkori kassai szabályzat megemlékezik, s a korabeli német viselet legfontosabb darabjait írja elő mesterremekként: parasztruhát, miseruhát, lovagi öltözetet, polgári viseletet, hajadon táncruhát, szerzetesi habitust, illetve sátrat két rúddal és nyeregtakarót.⁸³

A kassai szabók 1559-ben limitációt készítenek (ekkor a legdrágább öltözet varrása is csak 50 dénárba kerül), amely a legkeresettebb korabeli viseleti darabokat tartalmazza, ugyanakkor jelzi, hogy a divat változása miatt „régie és mostani módra” is készítettek ruhákat (6. kép). A termékek között megtaláljuk az ódivatú és új „parasztköntöst”, az egyszerű polgári hosszú felsőruhát („blúzer csuha”, „polgár hacuka”), amelyet az új

⁷⁹ Kerekes 1913. 25. p.

⁸⁰ Flórián 1998. 231. p.

⁸¹ Uo. 167–168. p.

⁸² Kassai Kalauz Czím-naptár 1892. Kassa, 1892.

⁸³ *Er sol auch können arbeiten und machen dise undengescriben stücke und Claydung Al: ain pawern zum pflug, Ain priester zum altar, Ain Ritter in das felt, Ain Purger aufwrichten mit seinen Claidern, Ain Juncfraw zum tancze, Ain Munich in orden mit seinem Claidern, Ain geczelte mit zwayen Knöpfen, Ain Sateeldecke und alle ander Stucke dy nach des Landes Zitten czu der Zeit gewonlich sein czutragen.* (1457) AMK Čechalia Krajčiri, Klein é. n. 9. p., Domonkos 1997. 27. p.

mostani módra varozson felszeven	8 50	40
ket szeven peng	8 75	50
szemelet ket szeven	8 80	60
felhívás peng	8 50	40
ket fozt arbol ket szeven varozson	8 80	60
fel szeven peng	8 90	40
ket szeven varozson	8 35	
magian ezen felbül varozson felszeven	8 40	20
ket szeven varozson peng	8 50	50
ket szeven varozson peng	8 15	
mostani módra varozson	8 50	200
ket szeven varozson	8 20	16
mostani módra varozson ket szeven	8 35	20
ket szeven varozson ket szeven	8 40	32
magian ezen felbül varozson	8 50	40
ket szeven varozson	8 70	
magian ezen felbül varozson mostani módra fi	8 50	60
ket szeven varozson	8 20	16
mostani módra varozson	8 20	20
ket szeven varozson	8 40	32
ket szeven varozson	8 40	32
ket szeven varozson	8 75	60
ket szeven varozson	8 75	60

6. kép. A kassai szabók limitációjának első lapja, 1559
AMK Cehalia Krajčiri
(Fotó: Marozsán Zsolt)

mód szerint már tűzéssel készítették, illetve a nemesi elit viseletét, a drága gyapjúból készült dolmányt, különleges darab a „supica” nevű rövid „subácska” is. A korcovát nevű felsőruha derékban elvágott rövid kabát, amely „korcovagy” néven még az 1760. évi kassai mintakönyvben is szerepel. Az árszabásban szerepel a farasia nevű, gyapjúsövetből készült felsőruha, amelyet füzéssel fogtak össze és bagaziával vagy tafttal béleltek. A viseleti darab eredete ismeretlen, bár több 16. századi forrásban is feltűnik, a Nádasdyak dunántúli számadáskönyveiben prémes változata is feltűnik.⁸⁴

Az szabó műnek váltságának rendelése anno 1599

(A kassai szabók limitációja, 1559)⁸⁵

- 1 Blúzer csuha, tűzetlen, régi módra – 8 d(énár); mostani módra, tűzve gallrát, ujjá elejit és az alját – 16 d
- 2 Régi módra egy paraszt köntös közposztóból – 16 d; mostani módra tűzve – 25 d brazlaiból egy köntös – 12 d

⁸⁴ Gáborján Alice szíves közlése, melyet ezúttal is köszönök.

⁸⁵ AMK Cehalia Krajčiri 1559. A forrást mai helyesírással közöljük, ahol az eredetiben -tól/től rag van „után” vagy „-ért” jelentéssel (pl. supicától = supica után vagy supicáért ti. varrásdíjat kért), a szabóterméket rag nélkül közöljük, ugyanígy elhagytuk az „item”-eket is. A limitáció betűhíven közölve: Kemény 1889. 777–780. pp.

- 3 Purgamal dolmán avagy stamet fűszeren dolmán – 20 d; kétszeren pedig purgamal avagy stamet dolmánt – 40 d
- 4 Brazlai dolmán, fűszeren, régi módra – 16 d; brazlai supica fűszeren – 14 d brazlai dolmán kétszeren – 25 d brazlai supica kétszeren – 16 d
- 5 Lürümberge avagy újszín supica, fűszeren – 18 d; kétszeren, mostani módra, tűzve – 25 d
- 6 Lürümberge dolmán fűszeren – 20–18 d; kétszeren, mostani módra – 35–28 d
- 7 Farasia avagy fűlsű ruha, londis avagy purgamal avagy karasia, tűzve – 32 d; ha meg bagazi-áztatja avagy tafotáztatja – 40 d; ha meg kamukáztatja – 60 d
- 8 Skarlát avagy gránát, keskenyen peremezve – 75 d; ha pedig szélesen három sing kamukával, udvari módra – 1 Ft
- 9 Skarlát avagy gránát dolmán, fordítva kezére – 75 d; mostani módra öreg mente, bélelt bagaziával avagy tafotával és nagy gallérral – 40 d; ugyanezenféléből posztóból supica, kétszeren – 40 d
- 10 Egy blüzer nadrág, fűszeren – 10 d; kétszeren – 14 d; lörömberger avagy újszín nadrág, fűszeren – 14 d; kétszeren pedig varrást megboríttatja – 18 d
- 11 Londis, stamet, karasia, purgamal nadrág, fűszeren – 15 d; ha a varrást megboríttatja két varrással – 20 d
- 12 Skarlát, gránát olasz posztóból nadrág – 20 d
- 13 Selem mi mint korcovágy, stamet, saját, metéletlen – 60 d; posztóból avagy velezből korcovágy, paraszt – 20 d
- 14 Polgár hacoka londisból, stametből, purgamából, régi módra csak paraszt – 35 d
- 15 Peremes hacoka német módra – 50 d; ha bársonnyal és zsinórral csináltatja – 75 d
- 16 Kétszeren egy tafota szoknya, az alja perem nélkül – 1 Ft; ha pedig ki peremeztetni akarja, úgy fizessen tüle
- 17 Kamoka szoknya ószeren, az alja peremezetlen – 2 Ft; ha peremmel lesz, amint szörződhetik
- 18 Mohaiér szoknya régi módra négy ráncsal – 35 d; mostani módra pedig ráncsal, fűszeren – 50 d; kétszeren pedig – 75 d; csemelet kétszeren, ráncosan – 80 d; felszörön pedig – 50 d
- 19 Forstatból, kétszeren, ráncosan – 80 d; fűszeren pedig – 40 d
- 20 Hernácból, szatinból négy ráncra, fűszeren – 35 d; ugyanezenféléből ráncosan, fűszeren – 40 d; kétszeren ráncosan pedig – 60 d
- 21 Brazlai szoknya négy ráncsal, régi módra – 16 d; mostani módra, ráncosan – 25 d; hosszú lürümberge, újszín, négy ráncsal – 20 d; mostani módra ráncosan, sok bársonnyal – 35 d
- 22 Pernis, purgamal, stamet, londis négy ráncra – 40 d; ugyanezen posztóból ráncosan, bársonnal – 50 d
- 23 Skarlát, gránát négy ráncsal, régi módra – 40 d; ugyanezenféléből ráncosan, mostani módra 1 Ft
- 24 Brazlaiból három szélből palást régi módra, ráncosan – 20 d; mostani módra brazlai palást – 28 d
- 25 Pernis, purgamal, londis háromszél palást – 40 d; kerek palást mostani módra ugyanefféle posztóból – 50 d; ha arany pártával lesz, tafotával – 75 d
- 26 Skarlát, gránát kerek palást aranyon, pártával – 1 Ft
- 27 Tafota nyakruha, paraszt – 16 d; ki bársonnyal és arany zsinórral csináltatja – d 32 kamukából, bársonnyal, zsinórral – 35 d; velezből, fekete vászonból – 8 d; csemeletből, forstatból, mohaiérből perem nélkül – 12 d
- 28 Asszonyembernek való mente csemeletből, mohaiérből, hernácból, bokáig való – 40 d; fekete vászonból ugyanezen módra – 16 d
- 29 Nemes köntös, brazlai – 16 d; lörömbergéből egy köntös – 20 d; purgamal egy köntös – 20 d; stamet avagy zsálya – 32 d; skarlát avagy gránát – 50 d; tafota fűszeren béléshez – 50 d; kamoka fűszeren – 1 Ft kamoka kétszeren tafotával – 2(?) Ft
- 30 Pap köntösök purpian brukös, londis, paraszt – 40 d; ugyanezekből supica fűszeren – 25 d; hernác, forstat, csemelet, mohaiér kétszeren – 35 d; skarlát-, gránátból pap köntös – 75 d; kamukából avagy akármilyen selyemből – 1 Ft
- 31 Szekérfödel brazlaiból – 70 d; kétszeren vászonnal – 1 Ft; londis- avagy stametből kétszeren, kötele és burítva – 2 Ft
- 32 Bárson mete fordítva – 1 Ft; kamoka, atlac fordítva – 1 Ft
- 33 Mostani módra felső ruha nagy gallérral, bagaziával avagy tafotával – 40 d

A magyarországi szabómesterség egyik legrégebbi hazai árszabása a hazai szűr- vagy abaposztó („közposztó”) mellett főleg a szabók által használt külhoni szöveteket tartalmazza, a legdrágább itáliai textilfajtát, a skarlátot és gránátot, valamint a lőrömberge(r) nevű nürnbergi szövetet. Olcsóbb, de még finom posztó a bergamói purgamal, a stamet (pamutal kevert selyembársony), a pernis, a brazlai (boroszlói) és a London nevét viselő londis, illetve a kamuka nevű selyemszövet. A parasztnadrágot a középkorban oly népszerű barhentből (itt veleznek hívják) is készítik. Finom teveszőr vagy kecskeszőr a csemelet és drága gyapjú a moher, forstat, vékonyabb selyemszövet a hernác, a tafota és a szatin. Az árszabásban megjelenik a magyarországi régi és új divat (szegés, sűrű ráncolás a négy ránc helyett, kerek szabású palást, a szoknya aljának peremezése = prémezése vagyis díszítése, újmódi a nagy gallér), valamint a német viselet is (prémes azaz díszített hacuka), de jelen van a főúri divat is („udvari módra”). Az árszabás „felszeren, kétszeren” megjegyzése az alapanyag, a posztó minőségére utal, a kétszeres posztót két láncrendszerrel szövik,⁸⁶ s a drágább posztó varrása is többbe kerül. Meglepő, hogy a szerker borítására is többféle szövetet használtak, nemcsak vásznat, vagyis a ponyva anyaga is a presztizs és anyagi tehetség alapján változott.⁸⁷

Abaúj megye egyik legelső árszabását Perényi Ferenc főispán, Bethlen Gábor tanácsosa adja ki 1626-ban, amelyben a dolmányt gránát és skarlát, illetve az olcsóbb stamet, longis, karasia, morvai posztóból készíthetik a szabók, a legdrágább mentét pedig skarlátból készítik és kamukával vagy tafotával bélelik. Az abaúji szabók készítenek „cifrán csinált köpenyt”, moher („muhar”) vagy kisnicer szoknyát, a vásári művet pedig csak olcsóbb posztóból (karasia, morvai, kentula, aba) gyárthatják.⁸⁸

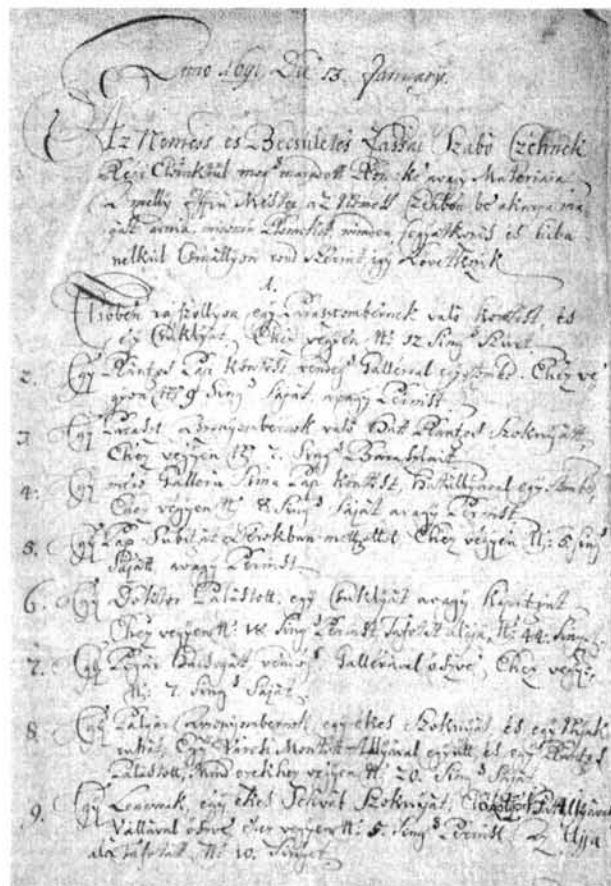
1641-ben újabb limitáció készül a kassai szabócéhnek, feltehetően a városi tanács rendelkezéséből.⁸⁹ A váltómíves, megrendelésre dolgozó szabóknál újdonság, hogy a dolmány mellett a rövidebb magyar felsőruha, a mente is megjelenik, ráadásul több fazonban, van „vállban vágott mente” is. A régiek mellett gyakrabban tűnnek fel az olcsóbb posztók, mint a karasia, vagy a morva kisnicer, septuk, vannak azonban újabb drága selyemszövetek is: a bársony és az atlasz (atlasz), jobb posztó a lazúr, kanavász, csimazin. Ismét megjelenik a kis suba, új azonban a „szorító”, a szűk, derékig érő, vállnak, vállfüzőnek, ingvállnak is nevezett felsőruha, amelyet prémeznek, vagyis díszítenek is, illetve az atlasz kaftán, melyből van „török és nem török” fajta is. Egyszerűbb ruhák a molnár suba, az aba köpönyeg, a kocsisnak való hosszú mente. A vásári míves szabóknak külön listájuk van, rajta karasia vagy kisnicer dolmány (4 telik ki egy 33 Ft-os, illetve 22 Ft-os végből), ugyanebből és kentulából, illetve fehér és veres abából nadrágokat is készítenek a kassai vásármívesek, akik ekkor még szűrt is gyártottak. Egy 7 Ft 75 dénáros végből 9 „öreg” szűr telik ki, s 2 Ft-ért lehet eladni, az olcsóbb, 5 Ft-os szűrposztóból készült terméket 1 Ft 50 dénárért árulhatják. Az árszabásból kitűnik, hogy szűrönként több mint 1 Ft szabás-varrási költséget és hasznót, beleértve a kereskedelmi árrést is, számítanak fel a vásárra dolgozók. A készruhaként árult dolmányon, ha a drágább kisnicerből varrják, mivel 33 Ft-os végből 4 telik ki, s egyet 12 Ft-ért adnak el, durván 4 Ft a haszon és a kel-

⁸⁶ Gáborján 1991. 394. p.

⁸⁷ A korabeli kassai divatról bővebben: Gyulai Éva: Szabómesterség és divat Rimaszombat, Kassa, Miskolc és Sárospatak vidékén c. előadása a Divat a késő reneszánsz kori Felső-Magyarországon c. X. Sárospataki Reneszánsz Művelődéstörténeti Konferencián. Sárospatak, 2005. december 1–3.

⁸⁸ SFL IV. 1001/b Limitációk (1626–1744.)

⁸⁹ Anno 1641 esztendőtol fogván való limitatioja az nemes kassai szabó céhnek. AMK Cehalia Krajčiri.

7. kép. A kassai szabók mestereinek listája, 1691 VSM CA M. Krajčiri 503. (Fotó: Marozsán Zsolt)

lékek (zsinór, bélés, kapocs), vásárolás költsége. Egyébként a váltómívesek egy dolmány varrásáért legfeljebb 3,50 Ft-ot kérnek, vagyis hasonló árat számítanak, mint a készruhát gyártó társaik.

Az árszabások tanúsítják, hogy a kassai szabók széles megrendelői körnek dolgoztak, így szakmájukhoz igencsak érteniük kellett. A mesterredek leírása a törökkori privilégiumokban már nem szerepel, mivel a céh saját mintakönyvet alkot, hogy tagjai a megadott szabásminták alapján készítsék el a kiválasztott darabot. Hogy a 16. században volt-e ilyen mintakönyv, nem tudjuk, 1630-ban azonban bizonyosan készült egy, amelyre, bár nem maradt fent, a későbbi mintakönyvekben hivatkoznak a kassai szabók. A kassaiak több füzetet is készítettek a 17. és 18. században az 1630-as „ösmintakönyv” alapján, ezek töredékei megmaradtak (1695, 1717),⁹⁰ a teljes mintakönyv, amelyet fekete, valamint vörös tussal festettek és 1760-ból származik, ma is megvan Kassán a szabócéh iratai között.⁹¹ A mesterredek állandósulása is a céhek divatellenességét, az innovációval való ellenséges magatartását jelzi, ami a mesterek nivellálódásának volt hivatva gátat szabni. Ez a 17. századi eredetű magyar nyelvű szabásminta-gyűjtemény sokban őrzi a

90 Domonkos 1997. 30–36., 38–42. pp.

91 VSM CA M. Krajčiri P. č. 502. Közli: Domonkos 1997. 43–61. pp.

15. századi kassai német hagyományt, hiszen papi köntös, miseruha, szerzetesi csuha, női viselet, polgári öltözék, nyeregtakaró és sátor mindkettőben szerepel. A mesterremek-listát 1691-ben is összeírta a céh (szabásminta nélkül) „régieleinktől megmaradott remek vagy materia” címen azért, hogy ha az „ifjú mester az nemes céhben be akarja magát adnia, minemű remeket minden fogyatkozás és hiba nélkül csináljon” (7. kép).⁹² Az előírás szerint a szabásrajzot is a legénynek kell elkészítenie, s a lista tartalmazza a 18-féle remek megnevezését, illetve azt, hogy a viselet milyen és mennyi textíliából készüljön.

*A kassai szabók mesterremeke, 1691*⁹³

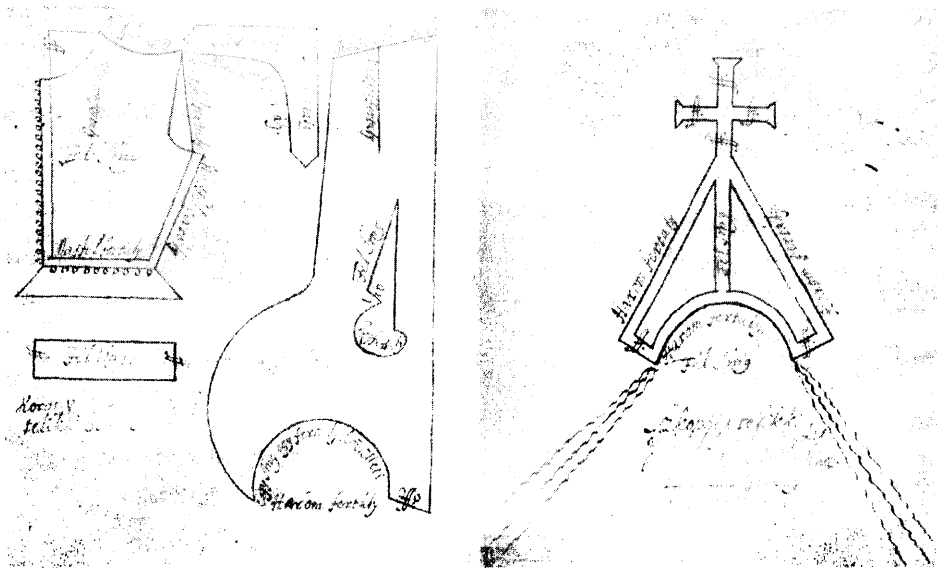
1. *Parasztembernek való köntös és csuklya (12 sing szűrposztó)*
2. *Ráncos papi köntös vendéggallérral (9 sing pernis)*
3. *Paraszt asszonyembernek való hatráncos szoknya (7 sing baraszlai)*
4. *Sima pap köntös, merő gallérú (8 sing pernis)*
5. *Pap subica, derékban metszett (5 sing pernis)*
6. *Doktor palást, csuklya vagy kapucin (18 sing pernis, 44 sing tafota)*
7. *Polgár hacoga vendég gallérral (7 sing saját szövet)*
8. *Palgár asszonyembernek ékes szoknya és nyakruha, városi mente aljával és ráncos palást (20 sing saját szövet)*
9. *Leánnak ékes sváb szoknya, előkötő aljával, vállával (5 sing pernis, ujjá alá 10 sing tafota)*
10. *Vitézlő embernek a mezőre sváb köntös, lóra való öltözet és zászló (28 sing bakacsin)*
11. *Sátor két gombra (225 sing titol)*
12. *Polgárnak udvarhoz való nyeregkása (5 sing pernis)*
13. *Hintóra, kocsira való ékes fedél (20 saját szövet)*
14. *Polgárnak való korcsvgány és nadrág (3 ½ sing saját szövet)*
15. *Püspöknek való ékes skófia (1 ½ sing bárson, 2 ½ sing tafota)*
16. *Ékes városi köntös (7 sing gránát)*
17. *Nemesasszonynak ékes kis suba (4 sing kamuka vagy atlac)*
18. *Ékes jánker (6 sing saját szövet, 14 sing tafota)*

A kassai mesterremeket a céh 1760-ban készült mintakönyvének tanúsága szerint is változatlanul kellett szabni, pedig a divat már régen nem a 17. század eleji formákat diktálta, ami a céhes ipar rugalmatlanságára, illetve a hagyományok túlzott tisztelésére mutat. A 16. századi nyugati divat maradványa, a derékban szabott korcsvgány és a hozzá való buggyos nadrág nemcsak az 1691. évi listán, hanem a 18. századi mesterremek-rajzok között is szerepel (8. kép). Különleges kassai remek a „doctor köntös”, melyet mezővárosi szabók nemigen készítettek, a nagyszombati egyetemen azonban már a 17. században avattak doktorokat, s Kassán is volt jezsuita főiskola, illetve egyetem. A doktori palástot 18 sing sajátból, vagyis gyapjúszövetből és 48 sing tafotából varrták, az utóbbi minden bizonnyal a béléshez szükségeltetett (9. kép). Papi köntösből is négyfélét készítenek, szerzetesnek, protestáns lelkészeknek és katolikus papnak, sőt a püspöksüveg (*skófia*) is szerepel a remekek között. A céhek gyakorlatában az utánpótlás nevelése és a minőség biztosítása szorosan összetartozott, csak a remek elkészítése tett valakit igazi szabómesterré. Az ügyesebb szabót azonban már legénykorában megkülönböztették, s a mesterek is egyre gyakrabban specializálódtak a munka nehézsége és jellege szerint.

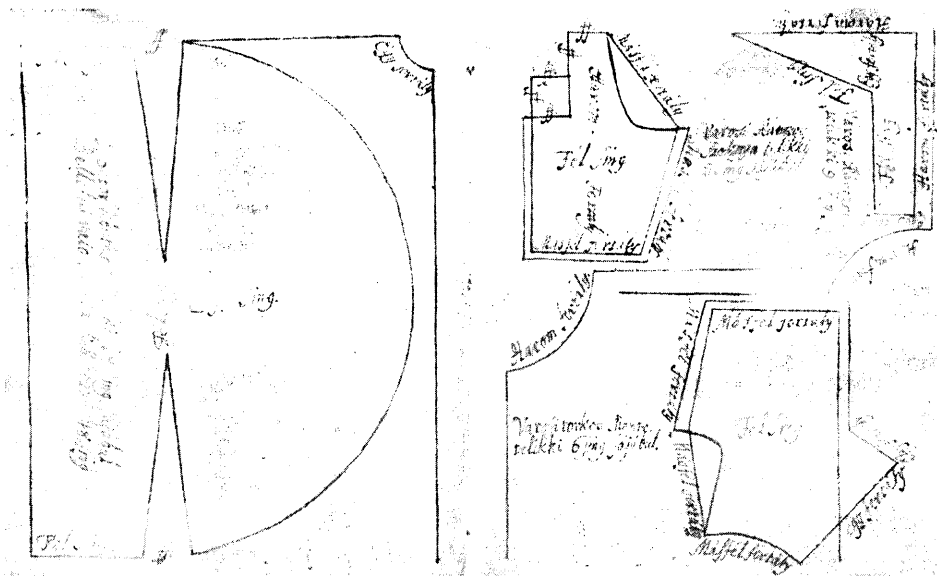
92 Kassa, 1691. jan. 13. VSM CA M. Krajčiri P. č. 503.

93 VSM CA M. Krajčiri P. č. 502. Közli: *Domonkos* 1997. 37–38. pp.

8. kép. Korcovágy és hozzá való nadrág, valamint püspöksüveg a kassai mintakönyvből, 17–18. század VSM CA M. Krajčiri 502. (Fotó: Szujó Imre)

9. kép. Doktorköntös és női viselet a kassai mintakönyvből, 17–18. század VSM CA M. Krajčiri 502. (Fotó: Szujó Imre)

Kassán 1625-ben árszabást készítenek „az áros és kalmár embereknek marhájokról”, amely szerint az alábbi szöveteket szerezhették be a szabók, illetve megrendelik: gyapjuszövetek: nyolcványos (1 sing = 9 Ft) és hatványos skarlát (7 Ft), csimazin, rása, sája, fajlongis, közfajlongis, lazur, stamet, majzer, karasia, fodoriller, morvai, baraszlai

(25 dénár), gránát (5 Ft); selyemszövetek: dupla veres és zöld bársony (7/6 Ft), virágos bársony, karmazsin atlasz, velencei veres kamuka (4 Ft), dupla veres tafota, tabit, egyéb szövetek: csemelet (75 dénár), bécsi muhar, kanavász, velez (28 dénár). Új szövet a fodorriller nevű olcsó iglauri posztó (60 dénár) és még olcsóbb a kentula (55 dénár).⁹⁴ A limitáció is jelzi, hogy a legdrágább és legolcsóbb szövetek között akár harmincszoros árkülönbség is lehetett, s a vörös textília mindig drágább volt, mint a másféle színű.

A céhek minden megrendelőt kötelesek voltak kiszolgálni, a kassai céh megrendelői között az 1730-as években „fegyverviselő vitézek, militaris emberek számos szolgálói, béresei, udvari cselédek” voltak,⁹⁵ s ez a felsorolás is jelzi, hogy a hadsereg mind a török-korban, mind a 18–19. században a legjobb megrendelő volt, hiszen „mundurt”, mundért általában nem egyet kellett készíteni.

A kassai tanács 1727-ben rendelte el a következő szabó-limitációt, amelyben a luxusviseletek még gazdagabbak, ugyanakkor még szélesebb a választék az egyszerűbb termékekből.⁹⁶ A skarlát és gránát nevű szövetből készült dolmányokat, sőt nadrágokat „ezüst és arany borítással” készítik, de van „vitézkötéssel” is. A fajlondis és páduvai (páduai) dolmányt selyemzsinórral díszítik, de készítenek dolmányt és nadrágot cselédnek is. Új viselet a „német mántli”, azaz kabát. Igen díszes (csipke, galand), s „halhíjazott” vagyis halcsontos bársony vállat is varnak női viseletként. A kassai szabók listáján külön szerepelnek a „főasszonynak való” ruhák, így „a selyem posztóból arany borítással csinált mente”, illetve „kötéssel, paszománnyal avagy virágos kötéssel csinált mente”. A dolmány és a mente a rendi korszak végéig megmarad a nemesi viselet alapjának.

A paraszti viseletet általában a mezővárosi szűrszabók készítették, de a 17. század első felében Kassán is gyártottak vásári terméket szűrposztóból. A 17. századi kassai árszabásokban nem mindig jelennek meg külön a csapók termékei, ezeket néha a szabók is árulták. Egy 1625-ben Kassán készült árszabásban a szabókéi között sorolják fel a csapók árúit, akik ekkor fehér és szürke szűrposztóból, ennél durvább darócból dolgoztak, de végekben is árulták a szűrcsapók termékeit, a jó darócot, szűrposztót, nemezt, illetve késztermékeiket: tarka pokrócot, hagymánt (lópokrócot).⁹⁷ 1635-ben Kassa tanácsa a szűrcsapócéh termékeinek árát is megszabta, egy vég szűrposztót 5,50 Ft-ért, egy fejei szűrposztó singjét 21 dénárért adhatták, a legolcsóbb a tarka pokrócnak való volt, 15 dénárt kérhettek singjéért.⁹⁸ A felföldi, főként gömöri szűrkallókban készült anyagból leginkább hosszú szűrőket, illetve rövidebb ujjast és nadrágot készítettek. Az említett 17. század eleji árszabás a méretre készült ruhák között szűrdolmányt és nadrágot is felsorol a termékek között („béresnek való daróc dolmány, szűr nadrág”), ugyanakkor árulnak olyan „darócot”, amelynek ujjja és gallérja „posztózott”, vagyis finomabb szövettel van bevonva (1,25 Ft), ugyanez az ujjas posztó nélkül 25 dénárral olcsóbb.⁹⁹

94 SFL IV. 1001/b Limitatiok (1626–1744).

95 VSM CA M. Krajčiri P. č. 478.

96 *Anno 1727 die 27 Februarii az tekintetes nemes magistrátusnak nagy jó patrónus urainknak parancsolatjából az bec sületes szabó céhnek limitációja.* AMK Cehalia Krajčiri.

97 SFL IV. 1001/b Limitatiok (1626–1744). Közli: *Dongó Gyárfás* 1910. 291. p.

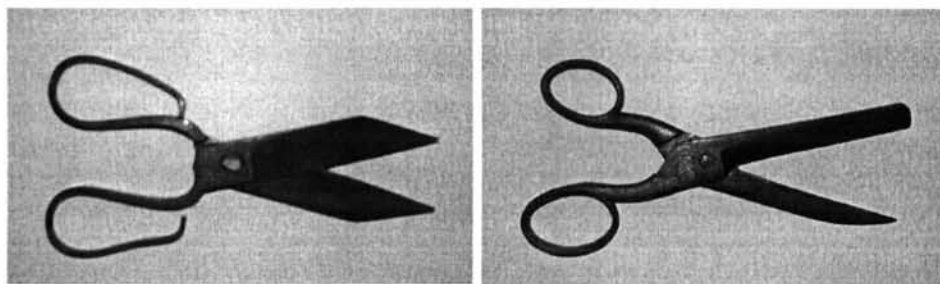
98 *Kerekes* 1901. 432. p.

99 SFL IV. 1001/b Limitatiok (1626–1744).

Iparszabadság és céhek (Zsidó szabók)

A 19. század eleji királyi rendeletek kötelezték a céheket privilégiumuk megújítására, de sok céh kitért a rendelkezés elől, és új kiváltság nélkül működött tovább. Abaúj megyében Abaújszántón 1818-ban a szabó-, Göncön 1837-ben a szűrszabócéh, 1829-ben pedig a kassaiak kérnek új céhlevelet, 1830-ban pedig a szepsi szabók kérelmezik kiváltságlevelüket.¹⁰⁰ A szepsi szabóknak egyébként az 1805. évi 3100. sz. királyi rendeletre hivatkozva, a vármegye már korábban be akarja vonni kiváltságlevelét, és új kiváltására kötelezné őket, a céhtagok azonban szegénységükre hivatkozva képtelenek voltak erre: „mind 26 szabómesterek vagyunk, a mi Sepsi városunkban... semmi uraság, de csupa szegény mesterember és kapás lakik, alig van keresetünk.”¹⁰¹

Kassán a hagyományok szerint működik tovább a céh a reformkor küszöbén is, 1823-ban, amikor a társulat új behívótáblát készített, a réztábla hátlapjára felvésik az előljárók nevét is; első céhmester: Kóbor Ferenc, második céhmester: Steier József, Fűrmender: Horváth Mihály, nótárius: Molnár József.¹⁰² A „fűrmender” (*Vormund*) vagy szószóló a kassai önkormányzat egyik fontos választott tisztsége volt, nevezték „tribunus plebis”-nek is, a közgyűlés azon tagja, aki társai nevében szólalt fel a gyűléseken. A „fűrmender” a céhben hasonló funkciót látott el, a nótárius pedig a céh jegyzőkönyvét, illetve levelezését vezette és végezte.

10. kép. Csuklós szabóollók a kassai szabócéh hagyatékából, 19. század
VSM H 66. 151, H 56.357 (Fotó: Marozsán Zsolt)

A céhek felbomlása a régió minden helységében másként ment végbe az 1870-es és 1880-as években, a kisiparos társulatok megalakítása a legtöbb helyen az iparszabadságot először kimondó 1859. évi törvény megjelenése után csak jó húsz évvel következett be. A kassai magyar szabók a céh 1864. évi leltára szerint az alábbi közös vagyont örítették a céhládában, köztük a lakomákra szánt edényekkel és evőeszközökkel, de közös volt a burnótos szelence is: „41 tanulólevelé, 24 cintányér, 6 cintál, 20 pár kés vidlával és daraboló késsel, 2 kétéccés üveg, 20 üvegpohár, 1 céh pecsétje, 3 aranybojt zászlóra, aranyrojtos pántlika, 1 céh táblája, 1 céh lajstroma, 1 burnó[t]tartó, 2 jegyzőkönyv, 4 db kutyabőrön nyomtatott privilégiumok”. A kassai magyar szabók céhe, amelynek 1864-ben még 21 fős tagsága volt, az „újulás”, vagyis társulattá alakulás idején szinte elfogyott, 1868-ban egymás után léptek „maradtak ki” a tagok, miután 1 Ft-ot lefizettek a céhládában ör-

100 Uo. 212. p.

101 ŠAK AŽ 100/784.

102 VSM F 6636.

zött kasszába. Az 1870-es évek végén már „kassai magyar szabó-ipartársulat” néven állították ki a tanulólevelet a felszabadított segédeknek.¹⁰³

A zsidó szabókat és varrónőket, akik a rendi korszakban jobbra csak a zsidó közösségeknek műveltek az uradalmi falvakban, mezővárosokban, mivel a szabad királyi és bányavárosokból kitiltották őket, s legfeljebb csak sorcéh alakításáig juthattak el, illetve a reformkorban kerülhettek be egyes szabócéhekbe,¹⁰⁴ csak a kapitalista kisipar integrálja. A specializáció határai ekkor már nem a német, magyar, zsidó szabók, hanem a házivarrónők, bedolgozók, kis szabóműhelyek szabói, illetve az áruházaknak dolgozó cégek, divatházak között húzódnak meg, a kisipar szintjén pedig a női és férfiszabók, illetve a divatipar terjedésével a francia és angol szabászat között. A dualizmusban az iparos társadalomban gyorsan növekszik a zsidóság szerepe, kiváltképp a polgári és városi jellegű mesterségek terén, a férfi- és női szabók óriási hányada kerül ki a zsidók közül. Kassán, ahová a középkorban és kora újkorban még nem engedtek be zsidókat, az 1840-es évektől egyre több iparos telepedik le, s a kassai zsidók között már 1844-ben a szabók vannak a legtöbbben, 1885-ben is ez a legnépesebb foglalkozás, ekkor 70 fő önálló szabót vettek fel a statisztikába. A szabóipar jellegzetesen otthon végezhető mesterség, kis rezsivel, kis tőkével lehet folytatni, ráadásul a szabók jelentős hányada javítással foglalkozik. A legtöbb zsidó kisiparost Miskolcon is a szabómesterség tartja el, 1885-ben 47 főt foglalkoztat ez az ipar, 1896-ban pedig a zsidó kisiparosok 20–23%-a a szabóipart űzi. Sátoraljaújhely zsidó társadalmában is ezt a foglalkozást űzi a legtöbb iparos, 1869-ben 10-12 fő.¹⁰⁵ A 19. század végi

11. kép. A kassai szabók temetésre hívó fatáblája, 18. század VSM F 9266 (Fotó: Marozsán Zsolt)

12. kép. A kassai szabók pecsétnyomója, 17. század VSM (Fotó: Kulcsár Géza)

103 VSM CA M. Krajčiri P. č. 498.

104 Gyulai 2006. 180–181. pp.

105 Csiki 1999. 191–192., 210–211., 216. pp.

13. kép. A kassai szabócéh behívótáblája,
19. század eleje
VSM F 6636 (Fotó: Kulcsár Géza)

jól ismert jelképe, a keresztbe tett emberi lábszárcsontok és koponya jelenik meg (11. kép), a *SIGILLUM SARTORUM CASSOVIENSIVM* feliratú 17. századi pecsétnyomót (12. kép) és a 19. század elején készült nyitható réztáblát azonban már a szabók legfontosabb eszköze és jelvénye, a szabóolló díszíti (13. kép).

Kassán az önálló iparral rendelkező 98 férfi- és 17 női szabó nagy hányada is zsidó iparos, a női szabók nagyobb része is közülük került ki (Brandstätter, Feldmann, Feig, Grossmann, Leiner, Milflusz, Neumann, Reisz, Römer, Schwartz, Weinmann).¹⁰⁶

A kassai szabócéh ipartársulattá alakulásuk után céhládáikat és a bennük őrzött tárgyakat, jegyzőkönyveket, egyéb iratokat átadták az 1873-ban megalakult Felső-Magyarországi Múzeumnak, amelynek jogutódja, a Kelet-Szlovákiai Múzeum (Východoslovenské Múzeum) ma is őrzi azokat. Így őrződtek meg a szabócéh 19. századi ollói (10. kép), valamint több más tárgy mellett a céh 18–19. századi kommunikációját segítő behívótáblák is. A kassai céhben speciális tábla járt körül, amikor egy céhtag temetésére hívta a céhmester társait, a barokk ízléssel faragott, 18. században készült tárgyon a szokásos szabójelvények (nyitott szabóolló és gomblyukázó ár) helyett a halál

IRODALOM

Ambrušova, Uršula

1999 Do cechu krajčirov neprijími fušerov. Za chybu platili halenaári pintou vina = Denni Korzr 1999. okt. 20.

Balassa Iván

1969 Adatok az egri szabócéh történetéhez = Az Egri Múzeum Évkönyve VI. 249–265.

Bánkúti Imre

2003/1 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707. Miskolc

2003/2 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1708–1709. Miskolc

2004 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1703–1704. In: Emlékezés az MTA MAB székházában 2004. máj. 26-án. A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1703–1704. Szerk.: *Dobrossy István*. Miskolc, 91–262.

¹⁰⁶ Kassai Kalauz Czim-naptár 1892. Kassa, 1892.

Bodó Sándor

- 1968 Céhbehívótáblák a miskolci Herman Ottó Múzeumban = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. 172–205. Miskolc
- 1970 Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek a miskolci Herman Ottó Múzeumban = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 189–235. Miskolc
- 1972 Az észak-magyarországi terület kézművesiparának szerkezete. In: Az 1972. szeptember 29–30-i veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpózium vitaanyaga. Veszprém, 112.
- 1972 Az észak-magyarországi terület kézművesiparának szerkezete. In: Veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Vitaanyag. Veszprém, aug. 49–84.
- 1974 Mezővárosi és falusi kézművesség Észak-Magyarországon In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. 2. Mezővárosok. Szolnok, 125–140.
- 1975 Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig = Ethnographia 4. 537–551.
- 1977 Falusi kézművesek Észak-Magyarországon. In: III. Kézművesipartörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai. Szerk.: *Nagybákay Péter*. Fertőd, 1976. okt. 26–27. VEAB Értesítője 1. 65–67.

Comenius, Johannes Amos

- 1658 [1959] *Orbis sensualium pictus*. Primus editus anno 1658. Magyar Helikon, Budapest

Csiki Tamás

- 1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest

Deák Farkas

- 1876 Tokaj város czéheinek egyesületi szabályai a XVII. századból. A tokaji szabó-czéh alapszabályai 1577 = Történeti Lapok III/28. 440–443.

Domonkos Ottó

- 1997 A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630–1838. Bibliotheca Humanitatis Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa. MNM, Budapest

Domonkos Ottó–Nagybákay Péter (szerk.)

- 1991 Magyar néprajz III. Kézművesség. Budapest
- 1992 Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. Budapest

Dongó Gyárfás Géza

- 1910 Zemplénnvármegye árszabása a XVII. században. III. = Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez. Szerk.: *Dongó Gyárfás Géza* XV. 289–292.
- 1911 Sátoralja-Újhely iparosainak névsora 1848-ból. In: Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez. Szerk.: *Dongó Gyárfás Géza* XVI. 241–243.

Dózsa Katalin

- 1972 Adatok a ruházati kisipar helyzetéről, izlésformáló szerepéről a dualizmus korában, kitekintéssel a reformkorig. In: Veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Vitaanyag. Veszprém, aug. 85–89.

Dragóner Béla

- 1879 Zemplén megyében fekvő Nagymihály mezőváros céhpecsétjei = A Felső-magyarországi Múzeum-egylet Harmadik Évkönyve. 39–46.

Duchoň, Josef

- 2000 *Relacion čiže správa o inšpekci stavu mesta Košice vypracovana v rokoch 1603–1604...* kapitána Jána Jakuba Barbiana grófa de Belgiojoso. Kézirat

- fordítás és kísérő tanulmányok a Kelet-Szlovákiai Múzeum számára. Kézirat.
Kassa
- 2004 Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk.: ifj. *Barta János–Papp Klára*. Budapest, 105–120.
- Eperjessy Géza*
1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848).
Budapest
- Éri e. a.*
1976 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. II. Szerk.:
Éri István–Nagy Lajos–Nagybákay Péter. Budapest
- Flórián Márta* (szerk.)
1995 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821). MTA Néprajzi Kutatóintézet.
Budapest
1998 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Váltó- és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820). MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
- Gáborján Alice*
1991 Szabók, szűrszabók, gubások, varróasszonyok. In: *Magyar Néprajz* 2. Anyagi kultúra. Kézművesség. 392–411. pp.
- Gyulai Éva*
1985 Miskolci nyomtatott céhlevelek. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. 139–141. Miskolc
1998 Gazdálkodás, termelés és árucseré a kora újkori Miskolcon. In: *Szakály Ferenc* (szerk.): Miskolc története II. kötet. 1526–1702. Miskolc, 175–357.
1999 Mezővárosi iparosok a hódoltság peremvidékén (Iparüzés Miskolc a XVI–XVII. században). In: *Csiffáry Gergely–Dóka Klára* (szerk.): Tanulmányok a kézműipar történetéből. Veszprém, 37–58.
2005 Szűrszabók és posztószabók Gömörben a 16–19. században = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. 105–126. Miskolc
2006 Ruházati ipar: Takácsok, vászonfehérítők és kelmefestők. Posztósok, szűrcsapók, gubások. Szabók. Szűrszabók. Gombkötők. Süvegesek és kalaposok. In: Kézművesipar Északkelet-Magyarországon. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 147–213.
- Gyulai Éva–Rózsa György*
1987 Handwerkkundschaften mit Ortsansichten – Miskolc-Mischkoltz. In: *K. Stopp* (Hgb.): Die Handwerkkundschaften mit Ortsansichten. Band 12. Stuttgart, 124–133.
- H. Németh István*
2004 Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. Gondolat–MOL, Budapest
- Hőgye István*
1989 A Constantin-féle posztófabrika Sárospatakon a 19. század elején. In: *Manufaktúrák Magyarországon I. Manufaktúratörténeti Konferencia*, Miskolc, október 16–17. Szerk.: *Németh Györgyi–Veres László*. Miskolc, 125–130.

Ifj. Kemény Lajos

- 1889 Művelődéstörténeti Adatok – Kassa városi limitatiók (Kassa város levéltárából) = Történelmi Tár XII. 773–792.
- 1901 Kassai czéhek árszabásai a XVII. századból = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 8. 25–41.
- 1903 Kassai szabók 1461. évbéli czéhszabályzata = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 10. 429.
- 1904 Kassai tügyártó-céh = Iparosok Olvasótára 10/9–10. 16–19.
- 1911a Haltenber Péter Killián = Történeti Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából. II/4. 237–241.
- 1911b Jászói gombkötők czéhlevele = Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. II/4. 246–247.
- 1913 A kassai posztógyár történetéhez = Történeti Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából. IV/1. 59–60.

Németh Györgyi

- 1989 Magyarországi manufaktúrák és ipari üzemek a II. József-korabeli manufaktúratáblákon. In: Manufaktúrák Magyarországon I. Manufaktúratörténeti Konferencia, Miskolc, október 16–17. Szerk.: *Németh Györgyi–Veres László*. Miskolc, 7–60.

Kerekes György

- 1901 A kassai czéhek árszabása (limitációja). Kiadta Kassa város tanács 1635. febr. 1. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VIII. 472–483.
- 1902 Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró 1573–1635. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 300–368.
- 1908 A kassai iparoscéhek életéből 1597–1647 = Iparosok olvasótóra XIV. 7–8. sz.
- 1913 Kassa polgársága, ipara és kerekedése a középkor végén (A lengyel-magyar kereskedelem fénykora) = Iparosok olvasótóra XIX. 3–4. sz.

Klein Gáspár

- é. n. A miskolci szabók céhlevele. Miskolc

Klusová, L'udmila

- 1978 Kdeinám delelejárstva v 16 a 17. storiči v Košiciach = Historica Carpatica 9.

Kollman Örs László

- 2001 Rimaszombat középkori története. In: Tanulmányok a középkorról. *Analecta Mediaevalia*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK *Medievisztika* Tanszékének kiadványsorozata I. Szerk.: *Neumann Tibor*. Argumentum–PPKE, H. n., 112–153.

Magyar Néprajz III.

- 1991 Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Akadémiai Kiadó, Budapest

Nagybákay Péter

- 1995 A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. *Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta*. Budapest

Németh Gábor

- 1985 Céhek és céhfiliációk a Hegyalján a 16–18. században. In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1984. nov. 20–21. Szerk.: *Nagybákay Péter–Németh Gábor*. VEAB, Veszprém. 217–224.

Nyáry Albert báró

- 1906 Rozsnyói gombkötők = Néprajzi Értesítő 5/6. 185–201.

Ostrolucka, Milena

1986 A város és a céhek közötti kapcsolat a 16–17. századi Kassán. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1986. okt. 18–24. Veszprém, 73–90.

1998 Kézművesmesterek Kassa város polgáiraiként a 16. és 17. században. In: „Isten áldja a tisztességes ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Szerk.: *Szende Katalin–Kücsán József*. A Soproni Múzeum kiadványai 3. Sopron, 57–66.

Pach Zsigmond Pál

2003 Szürkeposztó, szürposztó, szür. Fejezetek a magyarországi szövőipar kora történetéből. Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 31. MTA Történettudományi Intézete. Budapest

Pollák, Robert

1985/1986 Vandrovne knižky a zbierkach Východoslovenskému Múzeu (Košice) = *Historica Carpatica* 16. [1985] 235–259., 17. 203–216.

Radvánszky Béla

1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III. Helikon, Budapest

Román János

1966 Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mesterségei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk.: *Makkai László*. Budapest, 561–627.

1969 Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mesterségei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Történelmi Évkönyv I. A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Csoportja Könyvtára.* Szerk.: *Deák Gábor*. Miskolc, 9–92.

Sipos Enikő

2006 Romokból ruhák. Régészeti Textilíák konzerválása = Magyar Múzeumok 12. évf. 2006/2. 15–18.

Špiesz, Anton

1972 Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava

Szendrei János

1886–1911 Miskolcz város története és egyetemes helyirata. I–V. Miskolc

Sziklay János–Borovszky Samu (szerk.)

1896 Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest

Tandlich, Tomáš

1997 Artikuly obchodnych cechov v slobodnych kráľovských mestách Košice, Prešov a Levoča = *Slovenská archivistika* 32/1.

Tomka Gábor

2000 Az ónodi vár. In: Ónod monográfiája. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Ónod, 157–210.

Tóth Lőrinc dr.

1886 Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez Kassán. In: *A jászóvári prémontréi kanonokrend Kassai Főgymnasiumának évi jelentése az 1885–6-ik évről.* Kassa, 1886. 10–108.

Tót Péter (szerk.)

1990 Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve (1569–1600). Miskolc

Tóth György

2001 A varrótú = Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum Évkönyve IX. 41–56.

2004 Az olló = Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum Évkönyve XII. 5–19.

Ulrich Attila

2003 A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj – Várostarténeti tanulmányok IV. Tokaj

Veres László

1997 Kézművesség, céhes ipar. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Szerk.: *Fügedi Márta*. Miskolc, 37–54.

2000 Mezővárosi ipar. In: Ónod monográfiája. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Ónod, 483–494.

2002 Ipar és kereskedelem. In: *Veres László–Viga Gyula* (szerk.): Szendrő monográfiája. Szendrő, 261–278.

2003 A céhek élete az ipartársulatok megalakulásáig. In: *Veres László* (szerk.): Miskolc története IV. 1–2. 1848-tól 1918-ig. Miskolc, 1. köt. 364–385.

Wick Béla

1941 Kassa története és műemlékei. Wiko, Kassa

GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSE

AMK = Archív Mesta Košic (Kassa Város Levéltára, Kassa – Szlovákia)

Cehalia = Céhek gyűjteménye

Krajčiri = Szabók

B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

IV. 501/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei

IV. 501/b = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica

IV. 1501/a = Miskolc város levéltára, Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvei

IV. 1501/b = Miskolc város levéltára, tanácsi iratok

BMR = Banické múzeum Rožnava (Bányászati Múzeum, Rozsnyó, Szlovákia)

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD = Történeti Dokumentáció

I. = Céhes levéltár

TGY = Történeti Gyűjtemény

NGY = Néprajzi Gyűjtemény

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum

MOL = Magyar Országos Levéltár

A 35 = Magyar Királyi Kancellária – Conceptus expeditionum 1527–1770

A 39 = Magyar Királyi Kancellária – Acta generalia 1770–1848

E 158 = Conscriptio portarum (adóösszeírások)

N 26 = Az 1828. évi országos összeírás

SFL = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára

IV. 1001/b = Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok (az egykori Zemplén vármegye levéltárából)

SRKL = A Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, Levéltár

- A–D = ún. Zsoldos Benő-gyűjtemény
 Kee I–V. = Céhek iratai
 SRKM = A Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, Múzeum
 ŠABBRS = Štatny archív v Banskej Bystrici, pobočka Rimavská Sobota (a Besztercebányai Állami Levéltár Rimaszombati Fióklevéltára, Szlovákia)
 CRS = Cechy v Rimavsky Sobote (1609–1871) (Rimaszombati céhek iratai)
 ŠAK = Štatny Archív v Košiciach (Állami Levéltár, Kassa – Szlovákia)
 AŽ = Abaúj vármegye levéltára
 ŠAKR = Štatny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (Kassai Állami Levéltár Rozsnyói Fióklevéltára, Rozsnyó–Berzété, Szlovákia)
 Z = Cechy a spoločenstvá mesta Rožňavy 1612–1919 (Rozsnyó város céheinek iratai)
 Z–II = Cech krajčirsky (szabócéh)
 Z–X = Cech halenarov (szűrcsapócéh)
 VSM = Východoslovenské Múzeum, Košice (Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa – Szlovákia)
 CA = Céhes levéltár
 M. Krajčiri = magyar szabók
 N. Krajčiri = német szabók
 F = Céhek tárgyi gyűjteménye

TAILORS' GUILDS IN KASSA AND COUNTY ABAÚJ IN THE 16TH–19TH CENTURIES

Founded in 1547, the tailors' guild (*Schneiderzunft*) of Kassa (Kaschau/Košice, Slovakia) remained one of the leading craft associations of Upper Hungary and the north-eastern region. As a member of the *Pentapolis*, an association of various towns, the bye-laws of the tailors' guild of Kassa served as a model for many guilds active in market towns throughout Abaúj and Zemplén counties in the 16th–18th centuries. The first tailors' guild in the market town of Szepsi in County Abaúj was founded around 1560–1570; the tailors working in the mining towns of Jászó and Mecenzéf too formed their associations. Several tailors of Kassa became members of the town's assembly and the town council, the leading administrative body. The tailors' guild was entrusted with the defence of one of the round bastions in the town's fortification system, meaning that they also participated in the town's defence if the need arose. The apprentices (*Geselle*) formed a separate association in the Kassa guild. They were directed by a master, but on the testimony of their bye-laws drawn up in 1570 in Hungarian, they also had their own elected leaders. Specialisation in the tailor's craft began in the 17th century: the cloth cutters (*Tuchscherer*) formed their own guild, while the tailors working for fairs and producing ready-made clothes became separate from the tailors producing clothing from fine imported felts in the tailors' guild. In the 18th century, the so-called German tailors making clothing in the German style separated from the Hungarian tailors making noblemen's clothes and products according to the Hungarian taste; the latter formed their own guild and catered to the Hungarian population. There were also women tailors, who only made women's clothing. Many apprentices from the Kassa area and from farther afield studied in the Kassa guild. Modernisation and the transformation brought by capitalism eventually led to the demise of the guilds. An industrial society was formed in Kassa. The appearance and spread of sewing machines led to the separation of ready-made clothing and hand-sewn apparel. An increasing number of Jewish tailors appeared among the tradesmen, and men's and women's tailors had their own, separate workshops.

Éva Gyulai

AZ ÁCS-, TETŐFEDŐ- ÉS BÁDOGOSMESTERSÉG ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 16–19. SZÁZADBAN

GULYA ISTVÁN

Tanulmányom a 2005-ben megjelent, kőműves- és kőfaragó-mesterségeket bemutató írás¹ folytatásaként, további építőipari szakmák bemutatására vállalkozik. A kutatás² időbeli határait a bemutatott mesterségek elterjedésének időszaka és az 1872-es, a céheket megszüntető első ipartörvény jelölte ki. A címben jelzett észak-magyarországi terület elsősorban a történeti Borsod, Abaúj-Torna és Zemplén vármegyéket jelenti, kitekintéssel Gömör-Kishont és részben Sáros vármegyék felé. Kassa és más, határainkon kívül eső városok tekintetében a téma teljes feldolgozására nem volt lehetőség, ezért ezeknél csupán a kapcsolatok és kölcsönhatások feltárására vállalkozhattam.

Az építőipari szakmák kutatása – ahogyan már korábban is jeleztem³ – nem korlátozódhat a céhes iratok megismerésére, mivel ezen szakmák jellemzője, hogy a 19. század végéig meglehetősen csekély volt művelőinek száma, céhekbe szerveződésük (néhány települést leszámítva) más szakmákhoz képest jóval később kezdődött, és szervezeteik számban is elmaradtak más iparágakhoz képest. A nagyobb városokat leszámítva, az építőcéhek késői alakulásuk miatt kevés iratot hagytak maguk után, melyek jelentős része nem maradt az utókorra, így sok céh esetében csak töredékes adataink vannak. A céhen kívüliek kutatása természetesen még nehezebb feladat. A felhasznált anyagokról és a munkafolyamatokról leginkább a fennmaradt épületek és az elpusztultak maradványai tanúskodnak, de nagyon sok információt szolgáltathatnak a múzeumokban őrzött szerszámok, képzőművészeti alkotások ábrázolásai, a régészeti kutatások során előkerülő eszközök és a néprajzi analógiák.⁴

A kutatott építőipari mesterségek történeti fejlődését nehéz általános mutatókkal leírni. A Kárpát-medence változatos domborzata, növényvilága, természeti értékei, és az itt letelepedett magyarságot az évszázadok folyamán sorozatosan, de helyenként eltérő mértékben érő etnikai-kulturális hatások nagyon változatos építészeti és településszerkezeti hagyományokat hoztak létre. A honfoglalás korától napjainkig döntően a társadalmi és az ezzel összefüggő anyagi helyzet, valamint az adott terület építészeti hagyományai határozták meg a lakáskörülményeket. A korai középkorban a veremháztól a gerendaházig számos építési technika mutatható ki a források alapján, melyeket a természetben fellelhető anyagok változatos kombinálásával alakítottak ki. A fa- és földházak elkészítése nem igényelt különösebb szakértelmet, a népesség zöme mindennapi munkája során

---

1 *Gulya* 2005. 127–153.

2 Jelen tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram által támogatott, OTKA T 042839 nyilvántartási számú „Kézművesipar Északkelet-Magyarországon (16–20. század)” c. program keretében végzett kutatások eredményeként készült.

3 *Gulya* 2005. 127–129.

4 A fafaragás és faépítkezés technológiájának megismeréséhez különösen fontosak a néprajzi kutatások, hiszen a szerszámok és a munkafolyamatok az elmúlt évtizedekig jórészt változatlanul, nemzedékről nemzedékre öröklődtek.

ugyanazokat a technikákat és eszközöket használta, ami ezek elkészítéséhez is szükséges volt. A társadalom felső rétege az Árpád-korban lakóépületei céljára szintén főként fa-építményeket használt, a templomok és az erődítmények egy része épült csak kőből vagy téglából. Az építészeti kultúra terjedésével egyre több kőépület emelkedett hazánkban, melyek lefedéséhez már komoly tetőszerkezetekre volt szükség. A gyarapodó feladatok, az új technikák elsajátítása a famunkák specializálódásához vezetett, megjelentek azok a szakemberek, akik képesek voltak a bonyolult faszerkezetek megalkotására.

A 12. században a dömösi és a pannonhalmi egyházi birtokon, a 13. században pedig több várszervezetben is, a lakosság egy része ácsmunkával szolgált (Ács és Taszár települések neve is erre utal).⁵ Maga az ács szó honfoglalás előtti, török jövevényszó, az írott forrásokban foglalkozás jelöléseként a 13. században jelenik meg.⁶ Területünkön az első név szerint is ismert ács Tamás, aki szolgálként került Vas megyéből Panyit bán borsodi birtokaira 1273-ban.⁷ Maga a specializálódott ácsmunka akkoriban elsősorban a faszerkezetek elkészítését és összeillesztését jelentette, a fakitermelést és a faragást bárki elvégezhette. A 12–15. században a már ácsoknak nevezhető, a famegmunkálás minden területén szakismeretekkel rendelkező mesteremberek végezték a faszerkezetű épületek elkészítését, a kőépületek tetőszerkezetének és héjazatának ácsolását, az erődítmények tornyainak, lépcsőinek, gyilokjáróinak, kapuinak készítését; a hidak, malmok, gátak, zsilipek, emelőszerkezetek famunkáit; valamint a bútorkok gyártását.⁸ Ezek a famunkát végző szakemberek gyakran molnárok voltak, számos forrás utal ugyanis arra – mint később látni fogjuk –, hogy az egyik legbonyolultabb famunkának számító malomkészítést maguk a molnárok végezték, és szaktudásukat más, ácsmunkát kívánó építkezésen is igénybe vették. 1466-ban Borsod megyében a sajlóádi pálosok és a szalontai nemesek malomperében szerepel – a szakértőként felkért molnárok között – a böcsi János, akit a forrás Alch előnévvel említ, ami a többi, csak lakóhelye alapján megnevezett molnárral szemben nyilván speciális famegmunkáló tudására utal. Diósgyőrben 1483-ban említenek a források egy Dénes mester nevű ácsot.⁹

A török hódítás és az ország három részre szakadása térségünket háborúk és portyák sújtotta határvidékké tette, ahol a legfontosabb a védelmi képesség fokozása volt. Forrásaink alapján az építőipar – ilyen viszonyok közepette – a végvidékeken elsősorban a hadmérnöki tudományt szolgált: Borsodban, Abaúj megye nagyobb részén és Alsó-Zemplénben a 16–17. században az építőanyagok kitermelése és a mesterek munkája szinte kizárólag az erődítményekhez kötődött. A borsodi és zempléni területeken a felvidéki városok mestereinek szakértelme nélkülözhetetlen volt. Az 1530-as évek elején az eperjesi Mátyás ácsmester dolgozott segédeivel a tokaji várban, 1541-ben szintén az eperjesiek Péter ácsmestert küldik szekerekkel és faanyaggal a vár erődítési munkáira.¹⁰ 1565-ben a tokaji vár tetőzetének javításához Kassától kérnek 40 000 zsindelet és 260 000 szöget, valamint ácsokat.¹¹ A szabad királyi városokon kívül a 16–17. században

5 Kézművesség 1991. 439.

6 *Bartóc* 1976. 66., Kézművesség 1991. 439.

7 Foglalkozása annyira jellemző lehetett, hogy a szolgák közül megszökött fiát sem saját nevéen, hanem „Tamás ács (Thomas carpentarius) fia”-ként említik. *Gyulai* 1996. 306.

8 Ez az összetett munkák a Kárpát-medence egyes, főként hegyvidéki területein egészen a 19. század közepéig, végéig fennmaradt.

9 *Gyulai* 1996. 312–313.

10 *Détszy* 1995. 14., 18.

11 *Détszy* 1995. 26.

elsősorban a végvárakban adódott munkalehetőség az építőipari szakemberek számára, ezért gyakran telepedtek le a várak környékén. Sárospatakon 1554-ben három helyi ácsot említenek a források, 1567-ben már hatot, 1570-ben hetet, igaz, ez a pataki építkezések egyik legintenzívebb időszaka.¹² Az egri vár építkezéseiből maradt fenn részletes leírás, mely elénk tárja a korabeli végvári ácsmunkák körét. Az 1550-es években, Egerben a felfogadott ácsok saját maguk vágják ki a fákat, gerendákat faragnak, deszkákat fűrészselnek, állványoznak, ők készítik a tetőszerkezeteket, födémeket, a várfalakat, gyilokjárók, bástyák fedését, a palánkok szerkezetét, a kapukat, felvonóhidakat, faszerkezetű melléképületeket, liszt- és lőpormalmokat és a tetők zsindelezését.¹³ A számadásokban ácsoknak, faragóknak és molnároknak is nevezik a mesterembereket.¹⁴

A 17. század első felében a Rákócziak elsősorban erdélyi mesteremberekkel dolgoztatnak hegyaljai birtokaik építkezésein. 1631-ben Sárospatakon alvinci habán ácsok dolgoznak, 1634–35-ben a szintén erdélyi Péter ácsmester működik segédeivel a pataki templom javításán.¹⁵ A tetőfedő anyagok területén ekkoriban kezd elterjedni a cserép, ami a zsindeellyel szemben időtállóbb és nem gyúlékony, viszont mind elkészítése, mind a cseréppel való munka speciális szakértelmet igényelt.¹⁶ A Hegyalján nem is volt sokáig olyan mester, aki értett a cserépfedéshez, így a Rákócziak pataki építkezéseire messze földről kellett ácsokat hozatniuk. A faanyagot főként a máramarosi erdőkből hozatták, de helyben is készültek deszkák. A zsindeleket és a hozzájuk való szögeket a felvidéki terület (pl. Csetnek) szolgáltatta.¹⁷ A 17. században a komolyabb harci cselekmények elkerülték Északkelet-Magyarországot, csak a kuruc háborúk idején vált a vidék rövidebb időszakokra újra hadszínterré. Az erődítményeket már csak javították ezekben az évtizedekben, komoly építkezések nem történtek, így nem is vonzótták az építő szakmák képviselőit. Borsod és Zemplén várai a török kiűzése és a kuruc hadjáratok után feleslegessé váltak, Tokajt, Szendrőt, Sárospatakot felrobbantották, Ónodot a törökök gyújtották fel 1688-ban.

A békésebb idők beköszöntével új technikák, anyagok, ismeretek és főként igények jelentkeztek, melyek az építő szakmák további szétválásához vezettek. A bútorok, majd a nyílászárók készítését az ország fejlettebb vidékein az asztalosszakma már a középkor végétől átvette, a tetők zsindelezésére a tetőfedők specializálódtak (zsindelezések), akiknek a tetőcserép elterjedésével munkájuk és elnevezésük is módosult (cserepező,

12 1554: Stephanus Alch, Blasius Alch és Thomas Alch. Utóbbi kettő a vár „architectusa”, felmentést kapnak a jobbágyi szolgálatok alól. 1567: Blasius Alch és Thomas Alch mellett Franciscus Alch, Valentinus Alch, Sebastianus Alch és Michael Alch. 1569-ben kispataki ácsokról szólva a források említik Matheus és Stephanus ácsokat, ők azonban nem szerepelnek az összeírásokban, így valószínűleg nem helyiek. 1570: Balázs, Tamás és Sebestyén mellett Ács Dénes, Ács Tamás, Babócsai Tamás és Molnár László neve szerepel az összeírásban. Mint látjuk a feltehetőleg dél-dunántúli származású Babócsai Tamást kivéve a többieket mesterségük nevével azonosítják. *Détshy* 1989. 41., 47.

13 *Détshy* 1963. 190. A zsindelelyfedés a 15. század elején jelenik meg az írásos forrásokban. A háziipari keretek között végzett zsindelelykészítés a hegyvidéki területeken, főként a Felvidéken és Erdélyben a 16. századtól sokak megélhetését biztosította. *Kézművesség* 1991. 412., 421–422.

14 1586-ban magyar molnárok készítenek Esztergom alatt hajóhidat a török számára. *Kézművesség* 1991. 201. A fent említettekkel együtt ez az adat is alátámasztja, hogy a korabeli építőiparban jelentős szerepet tölthettek be a famunkákhoz jól értő faragó molnárok.

15 *Détshy* 1996. 16., 20., 23.

16 A zsindelelyeket gyakran „veres olajos gyantáros festékkel” kezelték, ami növelte a faszindelelyek élettartamát és esztétikusabb, a cserépfedéshez hasonló megjelenésűvé tette. *Détshy* 1996. 20., *Kézművesség* 1991. 421.

17 *Détshy* 1996. 36., 45. Az 1650-es években átépített Vörös-torony nagyméretű, cseréppel fedett tetőszerkezetén több erdélyi és eperjesi ács is dolgozott. *Détshy* 1996. 85–90.

cserepes), közben pedig megjelent a nagyobb építkezéseken a bádogoszakma. Ez a szakosodás persze nem jelentette azt, hogy ügyes kezű ácsok nem készítettek volna továbbra is asztalosmunkákat, nem raktak volna zsindelyt vagy cserepet, csupán arra utalunk, hogy eredetileg az ácsmunkát végzők feladatai közé tartozott ezen szakmák tevékenysége. Hasonlóképpen az ácsmunkához jól értő molnárok – főként az uradalmakban – egészen a 19. századig gyakorta mindenféle famunkát elvégeztek.¹⁸ A területünk északi részén fekvő királyi városokban (Kassa, Eperjes, szepesi városok) a gazdag polgárok már a török korban lehetőség szerint kőházat építettek maguknak, a borsodi és alsó-zempléni mezővárosokban azonban csak a 18. századtól kezd elterjedni a kőépítkezés a magánszermélyek körében. Miskolcon – a tehetősebbeket kivéve – a városi lakosság többsége fából, paticsból, vályogból, illetve ezek kombinációból álló lakóházakban lakott. A házak tetőzete zsúp-, nád- vagy zsindelyfedéssel készült, a cserép csak a 19. században jelent meg Miskolcon.

Az építészeti kultúra korábban vázolt okok miatti elmaradottsága és az alacsony kereslet miatt Miskolcon és a térség mezővárosaiban alig akadtak építőmesterek, az ácsok szinte csak a nagyobb uradalmi és középítkezéseken kaptak munkát.¹⁹ Miskolcon a diósgyőri koronaauradalom, a püspökség, a város és a megye építkezéseiben dolgoztak elsősorban ácsok. A 18. század első évtizedeiben alig néhány mesterember működik a városban, az ácsmunkák jelentős részét még faragó molnárok végzik: pl. 1716-ban faragó molnárok készítették az avasi templomtorony faszerkezetét,²⁰ a vármegyei börtön építkezésén több molnár is részt vesz 1757–60-ban.²¹ A püspöki birtokokon folyó építkezések számos külföldi mesterembert vonzottak Egerbe és környékére, akik Miskolcon is megjelentek.²² 1756-ból ismerjük Vilthinger Illyés egri ácsmester nevét, aki az említett vármegyei börtön építésének első szakaszában végezte az ácsmunkákat legényeivel. A többi itt dolgozó ács (Millis Mihály, Hampel Kristóf, Zsatkay Mihály, Friman Ferenc és legényeik) nem szerepel az összeírásokban, ezért feltehetőleg szintén nem miskolci lakosok.²³ Velük dolgozott 1758-ban Gottfried Stephan bádogosmester, aki ereszcsonnát és tetődíszítő elemeket készít az épülethez.²⁴

A 18. század második felétől a nemesek és a kereskedő polgárok is egyre több megrendelést adnak az építő szakembereknek.²⁵ Számuk gyarapodását jelzi, hogy az 1770-es adóösszeírásban 12 ács- és 2 bádogosmester szerepel.²⁶ Érdekes ugyanakkor, hogy mind-

18 Kézműesség 1991. 201., 439–440.

19 Bár 1673-ban Strasoldó császári tábornok az ónodi vár kapuinak megerősítésére rendeli a miskolci fával dolgozó mestereket (ácsok, faragók?) és a molnárokat, pontos adataink nincsenek számukról és tevékenységükről. *Gyulai* 1998. 311–312.

20 *Véres* 2000. 348. 1732-ben 6 molnár szerepel az adóösszeírásban: Antoni János, Kussán János, Molnár András, Nemes András (csabai molnár), Kúcsár János, Molnár Péter (pap malmán molnár), közülük néhányan feltehetőleg ácsmunkát is végeztek. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/f. 9. dob. adóügyi összeírások 1732–1755.

21 1757: Molnár András, Gönczi Molnár János, 1758: Molnár Mihály, Gönczi Molnár János, gerendákat faragnak, zsindelyeznek. 1760. Lang János molnár szervezi és bonyolítja Tokajból szálfák szállítását. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 4. dob. 47. Borsod vármegyei háza és tömlőce körül munkálkodó mesteremberek fizetési listája, és B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

22 Pl. 1708-ban Egerből fogadott mesterek faragnak a város részére akasztófát. *Véres* 2000. 348.

23 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 4. dob. 47. Borsod vármegyei háza és tömlőce körül munkálkodó mesteremberek fizetési listája 1759., és B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

24 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

25 Pl. 1772-ben Rósa György görög kereskedő az általa bérelt házban felújítási munkákkal bízta meg Joseph Oppenrieder ács mestert és Joseph Perghoffer zsindelyezőt, *Komáromy* 1956. 77.; 1783-ban nemes Törös Tamás Joseph Oppenrieder ács mestert fogadja fel épülő háza munkálataihoz. *Bodó* 1972. 48.

26 *Véres* 2000. 336.

össze 3 év múlva, a miskolci kőműves, ács és kőfaragó egyesült céh megalakulásakor csupán egyetlen ácsmester lép be a céhbe.²⁷ Nincsenek adataink arra nézve, hogy honnan származhattak a 18. század végéig a forrásokban szereplő céhtagok, akik neveik alapján legalábbis német ajkúnak tekinthetők.²⁸ A püspöki, esetleg a diósgyőri koronauradalmi építkezések vonzották őket a vidékre német területről, vagy pedig Egerből, Kassáról, esetleg más, céhekkel rendelkező királyi városokból települtek át? Kassán, Lőcsén, Eperjesen, Egerben, Gömör megyében a török kor végén már működnek ácsmesterséget is magukba foglaló építőipari céhek.²⁹ A térség legjelentősebb kézműipari központjától, Kassától független miskolci céh alapítása jelezheti az igények növekedését, ami az ács-mesterek számának gyarapodását, valamint a verseny erősödését eredményezte. A céh Kassától való függetlensége természetesen nem jelentette azt, hogy egyes mesterek vidéki mesterként, landmajszerként ne kapcsolódhattak volna a kassai céhhez. Elképzelhető, hogy a 18. században, a miskolci céh alapítása előtt a városban dolgozó mesterek a kassai céh tagjai voltak, ahogyan később a miskolci céhnek is voltak más megyékben landmajszerterei.³⁰ Helyi céhszervezetek híján a kisebb települések mesteremberei kénytelenek voltak távolabb székelő céhekbe állni, vagy vállalni a kontárkodás következményeit.

A kézművesipar történetének eddigi kutatásai alapján jól ismerjük a céhek, köztük az építőipari céhek általános jellemzőit, szervezeti formáit, szokásait és szabályait, gazdasági és társadalmi jelentőségüket is.³¹ Nem kívánunk fölösleges ismertetésekké és elemzésekbe bocsátkozni, ezért csupán a kutatható irattal rendelkező kassai és miskolci, a legnagyobb építőipari (ács-molnár illetve kőműves-ács-kőfaragó) céhek néhány sajátos vonását szeretnénk megragadni, illetve bepillantást nyerni a céhek mindennapjaiba. Jóllehet a kassai ács-molnárcéh legalább az 1670-es évektől működött, mindkét szervezetről csak a 18. század végétől állnak rendelkezésre iratok, a többi, kisebb céhről mindössze szórványos adataink vannak.³² A céhek mindennapjait leginkább a munkával kapcsolatos ügyek töltötték ki. Az építőcéheknél nincs nyoma annak, hogy közösen szereztek volna megbízást, vásároltak volna építőanyagot, minden mester önállóan dolgozott, a céhet csupán a legények érdekeinek korlátozására és a hatóságok irányában való fellépés céljára használták. A céhtagok gyakran torzszalkodtak egymással, gyakori probléma volt a legények egymástól való elcsábítása, a munkák elhalászása.³³ Céhbeli mesternek lenni mindenképpen bizonyos rangot jelentett, bár a 19. század elejétől kezdve a céhek érdekérvényesítő képessége egyre csökkent, sok tekintetben a hanyatlás jelei mutatkoztak. Az építőcéhek – bár a mestereket szaktudásuk miatt megbecsülték – nem tartoztak a testületek elitjébe. Kassán a 16–17. században számos mesterség képviselői tagjai a városi tanácsnak, ács vagy egyéb építőipari mester azonban nem jutott be a város

27 Ő a már említett Joseph Oppenrieder ácsmester. HOM. HTD. I. 76. 9. 2. A miskolci kőműves-, ács- és kőfaragócéh német nyelvű naplója. Meglehet, hogy az 1770-es összeírásban szereplő 12 ács nem mind mester volt valójában, de az is valószínűsíthető, hogy a többiek más céhbe tartoztak, vagy a diósgyőri kamarauradalom alkalmazásában álltak, ezért nem lettek a miskolci céh tagjai.

28 Joseph Oppenrieder, Joseph Wünzinger, Martin Küntzl (1802 után céhmester). HOM. HTD. I. 76. 9. 2. A miskolci kőműves-, ács- és kőfaragócéh német nyelvű naplója.

29 A legkorábbi ácscéhek Erdélyben alakultak: 1485-ben önálló barcasági céhunió alakult, 1540-ben Segesváron alapítottak céhet. *Bartóc*: 1976. 66. és *Kézművesség* 1991. 439.

30 A témával bővebben foglalkozik *Bodó* 1975.

31 *Domonkos-Nagybákay* 1992., *Bartóc*: 1976.

32 Őrzési helyeikre lásd a források jegyzékét.

33 Siketi Zakariás ácsmester 1831-ben bepanaszolja céhmesterét, Friedrich Tesselt, hogy rendszeresen károkat okoz neki a munkái megszerzésével. HOM. HTD. I. 76. 9. 34.

vezetésébe.³⁴ Miskolcon a kőművesszakma néhány képviselőjét leszámítva a mesterek hasonlóképpen alig-alig jutnak szerephez a város vezetésében.³⁵ Vagyona alapján szerepel viszont „Tessel Fridrik” ácsmester³⁶ Miskolc legnagyobb adófizetői között 1825-ben, igaz, 10 év múlva már ő sincs benne a város gazdasági elitjében.³⁷

A 19. század első felében a térség több városában is alakultak építőipari céhek,³⁸ ami azt jelzi, hogy egyrészt volt elég mester a testület létrehozásához, másrészt a mesteremberek egy része, nyilván gazdasági megfontolásokból szükségesnek tartotta a céhalakítást. Az építők számának emelkedését csak a céhek akadályozhatták: tagjai valószínűleg limitálták az egy időben mesterként működő tagok számát, ami elősegítette, hogy mindegyiküknek jusson elegendő olcsó munkaerő: legény és inas. Az építőipar a leginkább munkaigényes ágazata volt a kézművesiparnak, egy mesternek komolyabb munkák felvállalásához akár tucatnyi legényre is szüksége volt, csak a legények mesterré válásának akadályozása biztosíthatta megélhetésüket.³⁹ Korszakunk végéig a térségben az építőiparban dolgozók létszáma folyamatosan növekedett, bár ez az állítás a céhek tagságára nem igaz. A miskolci vegyes építőipari céhben 1855-ig legfeljebb 4 ácsmester dolgozott egy időben, egyikük általában landmajszter (nem Miskolcon élő mester) volt. A jóval patinásabb kassai ácscehnek 1824-ben mindössze öt mester volt a tagja.⁴⁰

A városokban és falvakban számos kontárnak titulált ács dolgozott, akiket zömmel az uradalmak alkalmaztak.⁴¹ A 19. század folyamán az építőipar iránti kereslet egyre nőtt, amit a céhes mesterek már csak nehezen tudtak kielégíteni, viszont a céhen kívüli pallérok minden korlátozás nélkül vehettek föl legényeket a felvállalt építkezésekhez. A mesterré válás korlátozása volt a kontárkodás egyik melegágya, ami a céhek egyik gyakran visszatérő problémája. A miskolci építőcéh 1824-ben feljelenti Hamer József ácsot kontárkodásért, egy év múlva Hamer mellett Pap Jánost és másokat is említ a céh panaszos levele.⁴² 1836–38 között zajlik Szabó József ács pallér ügye, ami megjárja a vármegyétől a Helytartótanácsig a kor összes hivatalát. Ez az ügy nagyon jellemző a korabeli céhes életre, ezért kissé részletesebben mutatjuk be. 1835-ben Szabó József ács pallér az áprilisi céhgyűlésen mesterré avatását kérte, amit a céh a privilégium vándorlásra vonatkozó előírásaira hivatkozva elutasított.⁴³ Szabó egy év múlva újra kérvényt nyújt be a céhhez, megindokolva, miért nincs meg a 3 vándorlási éve. A céhmestereket sem a

34 *Ostrolucká* 1998. 61–62.

35 *Gulya* 2005. 135.

36 Friedrich Tessel, a források alapján biztosan német ajkú mester. 1829–35. között a miskolci céh főcéhmestere. 1831-ben ő készíti el az újmassai nagyolvasztó átépítésének ácsmunkáit. 1841-ig szerepel neve a céh irataiban. HOM. HTD. I. 76. 9.

37 1825-ben 114 forint adóval az 5. legnagyobb adófizető, 1835-ben már nem szerepel a 40 forintnál magasabb adót fizetők között. Miskolc története III/2. kötet. 15. és 31. sz. mellékletek. 660. és 671.

38 Rozsnyón 1819-ben kap privilégiumot az ács-, kőműves-, kőfaragó-, lakatoscéh, Rimaszombatban 1820-ban ács-kőműves-molnár céh működik, Sátoraljaiújhelyen és Sárospatakon valamikor az 1820-es években alakítanak vegyes építőipari céheket, Abaujszántón ácsmesterséget is magába foglaló vegyes céh működött a század közepén. Céhkataszter 1975–1976.

39 1828-ban az adóösszeírásban szereplő két miskolci ácsmester közül az egyik 8, a másik 4 segéddel dolgozik, míg egy cserepező és egy palafedő mester legények nélkül működik. HOM. HTD. 94. 125. 1. Az inasokkal ellentétben a legényeket igény szerint alkalmazhatták a mesterek, tehát a felvállalt munkák szükségletei szerint váltakozhatott a legények létszáma.

40 AMK. Arch. Secr. Cechálié. Ács- molnárcéh privilégiuma.

41 Az újmassai kohó és a hámorok mellett a vasgyár alkalmazásában 1829-ben 4 ács dolgozott. KKM. DGY. 72. 4. 56.

42 HOM. HTD. I. 76. 9. 3.

43 HOM. HTD. I. 76. 9. 8.

jogi okfejtés (amikor ő felszabadult, még a korábbi, vándorlást nem követelő privilégium volt érvényben), sem a szakmai múlt (23 éve pallér, nem kontár, szakmai gyakorlata alapján nincs szüksége vándorlásra), sem az érzéseikre való hivatkozás (mikor felszabadult, nem vándorolhatott, mert öreg szüleiéről kellett gondoskodnia) nem hatotta meg és újból elutasították kérelmét.⁴⁴ A kontárkodó Szabót feljelentették a hatóságnál, mivel Rozsnyó városában az ottani építőcéhnél vándorlás nélkül landmajszter lett és Miskolcon mesterként vállalt munkákat. Két év telik el, mire a miskolciak elérik, hogy a rozsnyói céhet kötelezik a szabálytalanul felvett Szabó törlésére a mesterek közül.⁴⁵ Az 1840-es években a hatóságok már ritkán támogatják a céhek törekvéseit. 1851-ben császári rendelet teszi kötelezővé a céhekbe jelentkező, korábban kontárkodó kézművesek felvételét, ha egyébként megfelelnek az előírásoknak, így lesz a miskolci céh tagja Márkus István.⁴⁶ A problémát ez a rendelet persze nem oldotta meg, a kontárkodás végigkísérte a céhek működését egészen megszűnésükig.

Az építőszakmák nem piacra dolgoztak, hanem mindig egyedi megrendelésre, tehát a kézműveskutatások fontos elemei, mint a piacok, vásárok, a kereslet-kínálat és piackörzetek gazdaságtörténeti kutatása esetükben nem értelmezhető. A bádigosokat kivéve nem voltak hagyományos értelemben vett műhelyeik, legtöbb esetben az építkezés helyszínén dolgozták fel az alapanyagokat. Az építkezések komoly szervezést igénylő, erős fizikai igénybevételt jelentő munkák voltak, ahol az építőiparosok mellett számos más szakma képviselői is dolgoztak.⁴⁷ Megélhetésüket nehezítette, hogy az építőmunka szezonális jellegű, jórészt a tavasztól kora őszig tartó időszakra korlátozódott, ez a komoly fizikai igénybevételt és a megrendelések esetlegességét is figyelembe véve nem tette túlzottan vonzóvá az építőipari szakmákat.

A 16–17. században az észak-magyarországi végvárok erődítéseinek kiépítésével, javításával mind a Habsburg-uralkodók, mind az erdélyi fejedelmek a szolgálatukban álló nevesebb külföldi építőmestereket bízták meg, akik felmérték az erődítmények állapotát és javaslatokat tettek, alkalmanként pedig megtervezték az építkezéseket és irányították a munkát. Az építőmester alá beosztott ácsok, faragó molnárok mellett a munka jellegétől függően számos segédmunkás dolgozott, ők végezték a szállítást, a földmunkákat, faki-termelést, árokásást, földsáncok készítését. Többnyire a várak körüli területek, a hozzájuk tartozó uradalmak jobbágysai végezték robotmunka terhére ezeket a tevékenységeket, de az országgyűlések által a várak ellátására rendelt megyék robotra beosztott munkásai is gyakran dolgoznak az erődítéseken.⁴⁸ A céhes korszakban forrásaink alapján az ácsok a

44 23 év szakmai gyakorlattal a háta mögött ez a pallér valószínűleg joggal hivatkozhatott arra, hogy „némellyek vándorlások esztendei kitelése után is allig térnek bővebb ösmérettel haza, mint mikor elmentek, mert legfeljebb is molnárokkal dolgoztatnak”. A mesterek viszont a céh privilégiuma mögé bújva semmilyen érvet sem találtak elég meggyőzőnek. HOM. HTD. I. 76. 9. 28.

45 HOM. HTD. I. 76. 9. 10.

46 HOM. HTD. I. 76. 9. 23.

47 A 18. és a 19. század közepéről egyaránt rendelkezünk olyan részletes, miskolci építési számadásokkal, melyekben nem csupán a béreket, hanem az egyes munkafolyamatokat és a közreműködők nevét is feljegyezték. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 4. dob. 47. Borsod vármegyeháza és tömlőce körül munkálkodó mesteremberek fizetési listája 1759., B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756–1760., és B.-A.-Z. m. Lt. VIII. 701/a. 13. dob. A miskolci Nemzeti Színház iratai.

48 Például az ónodi várhoz rendelték 1602-ben egész Abaúj megyét és Zemplén megye alsó járását, 1607-ben Borsod megye nemesi minden „füst után” építőanyagot és egy hétre egy gyalogmunkást szavaznak meg, 1618-ban Borsod, valamint a hódoltsági Heves és Külső-Szolnok megyék jobbágysai dolgoznak a várnál, 1647-ben Abaúj és Zemplén megyék feladata volt a palánk építése. Ezeken felül a megyék gyakran munka helyett adót vetettek ki a lakosságra. Tomka 2000. 189–190., 192–193., 195., és 198.

kőművesekhez képest jóval kevesebb legényt alkalmaznak, ritkán szerepel egy mesternél 3–4 legénynél több.⁴⁹ A magánépítkezéseken gyakorta a háziak dolgoztak a mester keze alá, így a kisebb munkákat vállaló ácsok mellett néha nem találunk legényeket. A tetőfedők és bádigosok pedig még ritkábban tartottak legényeket, ha nem egyedül dolgoztak, akkor legfeljebb 1–2 legényük volt. A munkafolyamatokat és technikákat a szakirodalom elég jól ismeri, nem kívánjuk itt részletezni.⁵⁰

Az építőiparban egyes időszakokban használatos építőanyagokról a fennmaradt épületek szolgálhatnának a leghitelesebb forrásul, ha az eltelt évszázadokban esedékessé vált javítások, bővítő és komfortnövelő átépítések nem formálták volna át azokat. Az építkezésekkel kapcsolatos írásos források szolgálnak a legtöbb információval az építési munkák idejéről, az építőanyagok beszerzésének helyéről, körülményeiről, nem utolsósorban pedig költségeiről. A faszervezetekhez szükséges faanyag évszázadokon át szinte korlátlanul rendelkezésre állt, ám a 18. században a bükki uradalmi erdőkben folyó ipari vállalkozások, mint a hamuzsírforrás és a szénégetés és a század végétől a massákat és hámorokat tüzelővel ellátó faszénégetés óriási területen letarolta az erdőseget. 1813-ban a koronauradalom rendeletben korlátozza az épületfa kitermelését, a szénégetést és a tűzfával folyó kereskedést.⁵¹ Az uradalmi erdőgazdálkodás a vágástervek bevezetésével igyekezett megakadályozni a bükki erdők kiirtását, amivel megőrizték az erdők értékét, de a megnövekedett igények miatt az építkezésekhez távolabbról kellett beszerezni a faanyagot. A 18. században Borsod megye északi részéből még lehetett épületfát szerezni,⁵² de egyre nagyobb szerepet kapott a vidék ellátásában az erdélyi és kárpátaljai erdők Tiszán és mellékfolyóin leúsztatott fája, aminek feldolgozó és kereskedelmi központja Tiszalúcon volt.⁵³ A hegyaljai vérépítkezéseken már a 17. században szerepet kaptak a máramarosi erdők fája, ami azt jelzi, hogy a minőségi faanyagot ekkoriban Zemplénben már híján voltak.⁵⁴ A városi épületek legelterjedtebb tetőfedő anyaga, a fazsindely készítésében élen jártak az ország északi megyéi, vidékünket főként a gömöri zsindelykészítők látták el, de a fűrészaruk területén is fontos szerepet játszottak a 19. századig, ekkor a deszkák és tetőlécek piacát is elhódították a máramarosi faanyagok.⁵⁵ A zsindelyeket rögzítő szögeket és más épületvasalásokat a komoly ipari hagyományokkal bíró gömöri településekről, Mecenzéfről, Csetnekről rendelik, de már az 1750-es években vannak vaskereskedők is Miskolcon.⁵⁶

49 HOM. HTD. 94.125.1

50 *Frecksay* 1912. 14–28. Az itt bemutatott munkafolyamatok és eszközök évszázadokon keresztül szinte változatlan formában öröklődtek tovább, amit számos írott forrás és képzőművészeti alkotás igazol: pl. a 16–17. századi várleltárakban felbukkanó ácsszerszámok kissé finomított utódaival dolgoztak a 19. században is, sőt bizonyos eszközöket a mai napig használnak az építőiparban. *Détsly* 1963. 196.

51 Az uradalom jobbágjai, így a miskolciak is csupán igazolt szükség esetén, külön engedéllyel termelhetnek ki épületfát, de ekkor is ellenőrizni kívánják az anyag felhasználását. A falopások érdekében eltorlaszolják az erdei utakat, erdőmesteri engedélyhez kötik a szénégetést, és korlátozzák a zsellérek házépítéseit, mivel ők kizárólag fából építkeznek, amivel veszteséget okoznak a kincstárnak. B.-A.-Z. m. Lt. XI. 601. 3. dob. 279. A királyi kamara körrendelete a diósgyőri koronauradalom lakosaihoz épületfa tárgyában. 1813.

52 1756–57-ben Sajóalgóceről, Dövényből és Rudabányáról vásárolnak gerendákat a vármegyei börtön építéséhez. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

53 *Gyulai* 2000. 129.; B.-A.-Z. m. Lt. VIII. 701/a. 13. dob. 8. cs. Nyugták, elismervények.

54 *Détsly* 1996. 85–90.

55 A 18. század közepén a zsindelyt Murányból és Lehotából, a tetőléceket Ochtinából, a deszkákat Dobsina környékéről vásárolják. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

56 „Vasarusok” Miskolcon Paur Mátyás és Kopphändl Mátyás. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 508/a. 5. köt. A tömlőcépítés költségeinek naplója 1756.

A tetőcserepeket a 19. századi téglagyárak megjelenéséig a téglavetők kézi erővel készítették. Patakon az 1634-es váreltárban cserépvető pajtákát és asztalokat is feljegyeztek, tehát a vár épületeinek tetőzetén ekkoriban helyben gyártott cserepek is megjelentek.⁵⁷ Az agyag a Bodrog mentén bőven rendelkezésre állt, a soványítására is használt homokot szintén a folyó szolgáltatta. Miskolc környékén a reformkorban terjed el a tetőcserép, a miskolci Nemzeti Színház építéséhez Ormosról szerzik be a szükséges cserépmennyiséget.⁵⁸

A bádogosok munkájának alapanyaga a pléh (ónozott vaspléh, sárgarézbadog, fekete vasbadog, rézbadog, cinkbadog), amit a felvidéki hámorokból szereznek be.⁵⁹ Ez a szakma nem teljes egészében kapcsolódik az építőiparhoz, területünkön meglehetősen későn jelenik meg és költségessége miatt kevésbé van rá igény. A bádogosok műhelyben készítik el termékeiket (az épületek ereszcatornáit, fémborításait, díszítményeit), amiket az építkezések helyszínén már csak elhelyeznek az épületen. Mivel munkájuk zömét a háztartási eszközök készítése teszi ki, kevésbé vannak kitéve az építőszakmák szezonálisitásának, és a fémipar fejlődése a szakma termékeinek sorozatos bővülését eredményezi. A miskolci Littman Dániel bádogsmester korábbi munkája mellett már gyári termékekkel is kereskedik 1847-ben, amit újsághirdetésben is reklámoz.⁶⁰

Az iparosok egyedi megállapodás alapján vállalták fel a munkákat, teljesítmény, termék vagy a végzett munka alapján napi bérben kapták meg a megbízótól járandóságukat. A vármegyék és a szabad királyi városok igyekeztek korlátozni az építőanyagok árát és a munkabérekét, ami természetesen nem esett egybe a mesterek érdekeivel, akik időről időre – alapos okkal vagy anélkül – az összegek emelése érdekében kérvényeket nyújtottak be a hatóságokhoz.⁶¹ A limitációk az ácsok esetében szinte csak a napi bért határozzák meg.⁶² A mesterek arra törekedtek, hogy hatósági árak helyett a megbízókkal történő, esetenkénti alkufolyamatokon alapuljon a bérezés. Nyilván egyes településeken, vagy akár egy vármegyén belül lehettek olyan szokásos árak, amelyek limitáció nélkül is irányadóak voltak mind a mesterek, mind a megbízók számára, de mivel elsősorban szolgáltató jellegű tevékenységről van szó, mindig volt helye az egyezkedésnek. A 19. század első harmadában területünkön a napszámbérek meghatározásánál megjelennek a szezonális bérek, amelyek más megyék limitációiban már a 18. században meghatározták az építők jövedelmét.⁶³

Az 1840-es évektől megszűnik mindenféle hatósági árszabás az építőipar területén, a versenyt csak a céhek igyekeznek saját jól felfogott érdekükben korlátozni. Amint a kontárok esetében láthattuk, a céhen kívüliek és az alkalomadtán kontárkodó céhes legények általában olcsóbban vállalták a munkákat, mint a céhes mesterek, ezzel minden limitációnál jobban korlátozták a céhek nyereszkedését. Az árverseny eredményeképp csökkent a mesterek jövedelme, amit saját legényeik és inasai bérén és egyéb juttatásain

---

⁵⁷ Román 1965. 23.

⁵⁸ B.-A.-Z. m. Lt. VIII. 701/a. 13. dob. 1. cs., 16. cs. és 33. cs. Anyagbeszerzési okmányok és elszámolások.

⁵⁹ Bendrin János bádogsmester a miskolci színház építésének bádogsmunkáihoz a vöröskői (pochorellai) vasgyárból szerzi be az alapanyagot. B.-A.-Z. m. Lt. VIII. 701/a. 13. dob. 13. cs.

⁶⁰ Veres 2003. 361.

⁶¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1001/c/37. Prot. 138. 1812. év 177–179. Nemes Deák György ácsmester kérelme.

⁶² „Egy ats pallernak napi bére a mester garast is bele értvén 36 krajczár; egy ats legénynek napi bére 30 krajczár” B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1001/d. Loc. 193. No. 76. Újhely 1812.

⁶³ Ácsnapszám tavasszal és ősszel 2 forint, nyáron 2 forint 15 krajczár. B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e. 1238/1811. Miskolc 1811.

igyekeztek behozni. Csökkenő béreik azonban a legényeket is arra ösztönözték, hogy inkább kontárként dolgozzanak, semmint a céhek kebelében, hiszen így jobban megtalálták a számításukat. A 19. század második felében a céhek taglétszáma stagnál vagy csökken, a korábban mesterségesen alacsonyan tartott mesterszám ekkor már a céhek hanyatlásának tüneteként nem növekszik. Az 1872-es ipartörvény a korlátlan iparszabadság bevezetésével felszámolta a céhes kötöttségeket. A miskolci céh tagjai nehezen fogadták el a céhek felszámolását, 1876-ig tartanak – igaz, ritkán – céhgyűléseket és pénzért szegődtek a tanoncokat.⁶⁴ A céhek felszámolása után a térségben egyedül Kassán alakult ipartársulat, ennek ellenére a század végére az építőszakmák létszámában és teljesítményben egyaránt a virágzás jeleit mutatják.

Korszakunk végén megjelennek az építési vállalkozók, olyan tőkeerős szakemberek, akik bármikor képesek rugalmasan alkalmazkodni a megrendelők igényeihez, képesek beszerezni az építőanyagokat, vagy akár azok kereskedelmét is kézben tartják, és saját maguk már nem végeznek fizikai munkát, csupán a szervezéssel és az ellenőrzéssel foglalkoznak. Az építőszakma a századfordulóig tartó konjunktúrától fűtve soha nem látott virágzásnak indul a térségben, a városok legtöbb középülete ebben az időszakban épül.

IRODALOM

Bartócz József

1976 A fa és kő mesterei. A magyarországi építő céhek. Budapest

Bodó Sándor

1972 Miskolci nemesi ház építése 1783-ban. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. 45–51.

1975 Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig. Ethnographia LXXXVI. 537–549.

Éri István–Nagy Lajos–Nagybákay Péter

1975–76 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I–II. Budapest, 1975–1976.

Détszy Mihály

1963 Munkások és mesterek az egrí vár építkezésein 1493 és 1596 között I. Az Egrí Múzeum Évkönyve, 173–203. Eger

1989 Sárospatak vára és urai 1526–1616. Sárospatak, 1989.

1995 A tokaji vár története. Tokaj. 1995.

1996 Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710. Sárospatak

Domonkos Ottó–Nagybákay Péter (szerk.)

1992 Magyarország kézművesipar történetének válogatott bibliográfiája. Budapest

Frecskay János

1912 Mesterségek szótára Budapest, 1912. (Hasonmás kiadás Budapest, 2001.)

Gulya István

2005 A kőműves- és kőfaragómesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. Miskolc, 127–153.

---

64 HOM. HTD. I. 76. 9. 2.

Gyulai Éva

- 1996 Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. (szerk. *Kubinyi András*) Miskolc, 255–336.
1998 Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora-újkor Miskolcon. Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. (szerk. *Szakály Ferenc*) Miskolc, 175–356.
2000 Topográfia és városkép. *Faragó Tamás* (szerk.): Miskolc története III/1. kötet 1702–1847-ig. Miskolc, 57–150.

Kézművesség

- 1991 Magyar Néprajz III. Kézművesség. (Főszerk. *Domonkos Ottó*) Budapest

Komáromy József

- 1956 Építkezési tervrajzok, miskolci iparosok a 18. századból. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 3. 75–78.

Ostrolucká, Milena

- 1998 Kézművesmesterek Kassa város polgáraitól a 16. és 17. században. „Isten áldja a tisztas ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, 57–66.

Román János

- 1965 Zemplén megye XVI–XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Borsodi Történelmi Évkönyv. I. Miskolc, 9–91.

Tomka Gábor

- 2000 Az ónodi vár. *Veres László–Viga Gyula* (szerk.): Ónod monográfiája. Ónod, 157–201.

Veres László

- 2000 Iparfejlődés. *Faragó Tamás* (szerk.): Miskolc története III/1. kötet 1702–1847-ig. Miskolc, 317–378.
2003 A céhek élete az ipartársulatok megalakulásáig. *Veres László* (szerk.): Miskolc története IV. 1–2. 1848-tól 1918-ig. 1. köt. Miskolc, 364–385.

LEVÉLTÁRI ÉS GYŰJTEMÉNYI RÖVIDÍTÉSEK

AMK = Archív Mesta Košic (Kassa Város Levéltára, Kassa – Szlovákia)

Arch. Secr. Cechálie = Kassa város titkos levéltára, céhes gyűjtemény

B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

IV. 501/e = Borsod vármegye levéltára, Közgyűlési és törvényszéki iratok

IV. 508/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye adószedőjének iratai 1756–1831.

IV. 1501/f. = Miskolc város tanácsának iratai. Miskolc város számadási iratai

IV. 1001/c. = Zemplén vármegye levéltára, Protocollumok

IV. 1001/d. = Zemplén vármegye levéltára

VIII. 701/a. = Miskolc város levéltára. A Miskolci Nemzeti Színház iratai

XI. 601. = A Diósgyőri Kamarauradalom iratai 1721–1869.

HOM. = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD I. 76. 9. = Helytörténeti Dokumentáció, céhes gyűjtemény, a miskolci kőműves-, ács- és kőfaragócéh iratai

KKM. DGY. = Központi Kohászati Múzeum, Dokumentum Gyűjtemény

DIE ZIMMERLEUTE, DIE DACHDECKER UND DIE KLEMPNER IN NORDOSTUNGARN IN DEN 16–19 JAHRHUNDERTEN

In Ungarn, in dem früheren Mittelalter die Bevölkerung hat eigene Häuser aus Erde, Ton und Holz selbst hergestellt. Der Bau der grösseren öffentlichen Gebäude (die Kirchen, Festungen und Schlösser) hat spezielle Fachkenntnisse erfordert, so haben sich die Grundlagen des Zimmerhandwerks herausgebildet. Nach dem Beweis der Quellen haben Müller die Zimmerarbeit durch Jahrhunderten gemacht. In dem Komitat Borsod nennen die Quellen einen Zimmermann Thomas zuerst in 1272. Wegen der niedrigen Niveau der Baukultur in unserem Gebiet haben die Zimmerleute sehr geringe Arbeit, deshalb waren die Zimmermeistern so wenige.

Infolge der türkischen Eroberung in dem 16. Jahrhundert haben die Komitaten Borsod und Zemplén für Grenzgebiet und Kriegszone geändert. Die Bauarbeiten waren fast nur in der Umgebung der Festungen, deshalb haben sich die Fachleute in der Nähe der Festungen angesiedelt. Die Fachkenntnisse der Zimmerleute aus Siebenbürgen und Oberungarn waren unentberlich in der Bauarbeit der Festungen.

In dem 18. Jahrhundert beginnt die Spezialisierung der Zimmerarbeit, erscheinen die Berufe Dachdecker (mit Dachschindel, nach mit Dachziegel) und Klempner. Die Bestellern waren hauptsächlich die Kammergüter und der Besitzadel, aber am Anfang des 19. Jahrhunderts die vermögende Stadtbürger haben hochwertigere Häuser bauen lassen. In unserem Gebiet haben hauptsächlich die Meistern der Zunft von Kassa und Miskolc gearbeitet. Die Zunftmeistern haben mehr Zunftgesellen angestellt, aber sie haben (ausser den Klempner) keine Werkstätten gehabt, sondern sie haben auf dem Bauplatz gearbeitet. Die Zimmerleute haben Arbeit von Frühling bis Herbst gehabt, seiner Unterhalt war im Winter sehr schwer.

Trotz dem Zunftzwang und der Begrenzung des Wirtschaftswettbewerbes ist das Zunftwesen ab Mitte des 19. Jahrhunderts niedergegangen. Die Zimmerleute ausser den Zunft haben billiger gearbeitet. Als im Jahr 1872 das Zunftwesen beendet hat, die Zimmerleute haben sich den veränderten Verhältnisse ohne Sorge angepasst.

István Gulya

MISKOLCI MÉSZÁROSOK A 18–19. SZÁZADI ÁRENDÁS SZERZŐDÉSEK TÜKRÉBEN

HAZAG ÁDÁM

A Herman Ottó Múzeumban kiterjedt és változatos céhes anyag található, melyből a miskolci mészárosokkal és hentesekkel foglalkozó források feldolgozása a célja ennek a munkának. Ezek a források betekintést engednek a miskolci élelmiszeripar egy fontos ágának – és az ebben dolgozó emberek – életébe, és bemutatják történetének egy részét. Az iratanyag döntő része a 18. század végétől a 19. század közepéig öleli fel Miskolc mészárosainak, henteseinek históriáját. A források nagy része az említett korszak árendás szerződéseit tartalmazza, de találunk közöttük általános jellegű céhes iratokat is. Az árendás szerződések sok érdekes adatot őriznek, melyek alapján jobban nyomon követhető, értékelhető a korszak élelmiszeriparának története.

Mészárosok Miskolcon

A diósgyőri uradalomhoz tartozó Mohiban 1425-ben az egri káptalan által tartott vizsgálat során, melyben a mezőváros népei a diósgyőri várnagyok és alvárnagyok megbízásából elfoglalták a sajlóádi pálos kolostor faluja, Keresztúr földjét, a bűnös jobbágyok között volt Imre és Mózes, valamint András mészáros is. Miskolcon is igen korán találkozhatunk az iparág nyomaival, a 15. század utolsó harmadában már egész utcát neveztek el a királyi kiváltsággal rendelkező mészárosokról, közülük ismert a Kovács család mészárszéke.¹

Miskolccal kapcsolatban az első biztos adat egy Budán kelt privilégiumlevél, melyet II. Ulászló királytól nyertek el a miskolci mészárosok 1508-ban.² A rendelkezés tartalmazza a mészároscéhre vonatkozó cikkelyeket, mely meghatározza a mesterség gyakorlásának általános feltételeit. Előírja, hogy egy mészárosmester se merjen a vágásra rendelt időkből többet vágni a másiknál. Mivel fontos volt a minőség és az oktatás megszervezése, előírták, hogy a vágás tudományát saját kezével gyakorolni nem tudó mészáros ne tarthasson mészárszéket, továbbá, hogy senki se üzhessen mesterséget közöttük, csak az, akit a mesterek közössége beválaszt. A céh igazgatásába való városi befolyás bizonyítéka, hogy a céh ügyeit felügyelő céhmestereket a város bírójának bevonásával iktatták be, valamint ha a céhen belüli peres ügyekben a céhmester befolyása nem elegendő, a bíraskodás joga szintén a város bíróját illette.

A céhbeli tagok vallásos életére is figyelmet fordítottak, miszerint a mészárosmesterséget folytatók válasszanak maguknak egy papot és egy oltárt a Miskolcon található plébániai egyházban, aki a megfelelő fizetség mellett köteles miséket tartani.

A mészárosok a leggazdagabb iparosok közé tartoztak, vagyonszerzésük alapja a marhakereskedelem volt, ezen kívül sok más céh alapanyagául szolgáló termékekkel (bőr, faggyú) is kereskedtek, amint azt a korabeli limitációk is bizonyítják. Ennek kö-

1 Miskolc Története I. köt. 1996. 314.

2 Okmánytár. III. k. 95. szám 150.

szönhetően a városi vezetők közé emelkedtek, amint arról Miskolc város jegyzőkönyvei is beszámolnak,³ bevételeiket föld- és szőlőbirtokok vásárlására fordították.⁴ A miskolci mészárosok rangot nyertek városunkban, az 1578-ban említett miskolci fő céhmester Mészáros Kelemen (Szécsi Mészáros Kelemen) több ízben volt a város főbírája is.⁵ A mészárosok vagyoni helyzetéről képet kaphatunk az 1698-as adótartozás kirovása kapcsán, e szerint ők fizették a legnagyobb összeget: 21 főre 57–58 forint. Ez magyarázható lenne a mészárosok nagy számával, de a rájuk kiszabott adóteher magasabb, mint a 24 fővel rendelkező csizmadiáké. Ha személyekre leosztva nézzük az adatokat, láthatjuk, hogy a mészárosok terheit csupán a vargák és borbélyok adóterhei haladták meg. Az 1698. évi vármegyei család- és jószágösszeírásból kitűnik, hogy szinte csak a mészárosok rendelkeztek lóval. A vagyoni alapokon kívül, Miskolcon jellemző volt a mészárosdinasztikák kialakítása, az 1698-as adójegyzékbe három Gábri, három Her és három Váradi vétetett fel.

A miskolci mészárosokról képet kaphatunk az első összeírás jellegű forrásokból, az 1548-as gabona- és az 1549-es borösszeírásokból. Ezek alapján Miskolcon ebben az időben öt mészárosra követhetünk.⁶

A céhek feletti joghatóságot a város és a földesúr megosztotta egymással, így sokszor előfordultak vitás kérdések a mértékkel, vagy a termékek árusításával kapcsolatban. 1560-ban a miskolci mészárosok az 1508-as kiváltságlevelével megerősítéséért folyamodtak, ennek oka, hogy a diósgyőri vár urával, Balassa Zsigmonddal kerültek összetűzésbe a királyi mértékek kapcsán. Kérelmük elég zavaros, hisz azt panaszzal, hogy ők nagyobb mértékkel mérnek, mint Kassán vagy Egerben, de mivel mindig is budai mértékkel mértek, kérik maguknak a kassai mértékkel való élést.⁷ A királyi commissarius kérésüket nem teljesítette, azonban annyit mégis sikerült elérniük, hogy I. Ferdinánd 1563. november 20-án Pozsonyban átírta, megerősítette, és részükre újból kiadta az 1508-as privilégiumlevelet. Még a megerősítés évében újra panasszal fordultak az uralkodóhoz, mert a diósgyőri uradalom fej- és jószágvesztés terhe mellett megtiltotta számukra a faggyú, illetve a bőrök árulását, melyet a II. Ulászló által adott privilégiumlevelével biztosított számukra.⁸ Ez igencsak érzékenyen érinthette őket, hisz jövedelmeik nagy részét a bőrök, illetve a faggyú eladásából nyerték.

A város első Városkönyvben fennmaradt határozata 1579-ben a mészárosokkal kapcsolatos, e szerint külső mészárosok csak az országos vásár előtt és után egy héttel hozhattak be húst a városba.⁹

Újabb rendtartást 1585-ben adtak a mészárosoknak, mely a céhen kívüli hentesek árusítási feltételeit és a napi, illetve böjtben való vágás idejét rögzíti. A statútumot Füzy Bálint céhmester, Bárius Máté és Füzy János dékánok hagyták jóvá.

A 17. századtól a hús drágulását figyelhetjük meg, 1609-ben 3 dénár volt a tehénhús limitált ára Borsod vármegyében,¹⁰ míg 1634-ben már 3,5 dénárban limitálták, amit ez évben meg is sértettek a város mészárosai, amiért 14 forint 20 dénáros büntetést

3 *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 19–20.

4 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b. lp. XXI. V. 71/54.

5 Borsod vm. Jegyzőkönyve 1578. 223.

6 Miskolc története I. Miskolc 1996. 308.

7 Miskolc története I. Miskolc 1996. 209.

8 MOL NRA 723/51.

9 Városkönyv 164. sz.

10 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a 3. köt. 829.

fizettek.¹¹ Feltűnő, hogy a mészárosok e városi jegyzőkönyvbe tett feljegyzésben milyen alázatosan vetették alá magukat a városi vezetőség akaratának. Ugyanezen időből, 1633-ból származó kassai limitatio szerint egy font jó minőségű tehénhús 2,5 dénárba került,¹² tehát olcsóbban mérték azt, mint Miskolcon. Az 1683. évi vármegyei limitatióban azonban már újra olcsóbb árakkal találkozunk: a jó minőségű ökör és tehén húsának árát 3, illetve 2 dénárban határozták meg. Zemplén vármegye 1666. évi árszabása jó alapot szolgáltat ahhoz, hogy a hús árát területenként is összehasonlíthassuk. Zemplén vármegye limitatiója szerint az ökör- és tehénhús javának ára 3,5 dénár, pünkösöd után 3 dénár, ami megegyezik, illetve kicsit drágább, mint Borsod vármegyében. Még feltűnőbb a háj árának eltérése, melyből a borsodi limitatio szerint a friss 9, a régi 12 dénár, míg ugyanezen árak Zemplén vármegyében 12 és 18 dénárba kerültek. Mindkét limitatióban feltűnő a disznóhús ára: míg Borsodban a disznóhús java 6, a sózott szalonna 9 dénár volt, addig Zemplénben a hús viszonylagos olcsóságát láthatjuk (4 dénár), viszont a szalonna jóval drágábban, 12 dénáron méretett. Ezek az alacsony árak sokáig nem is tartották magukat, az 1688. évi vármegyei limitatio már jóval magasabb árakat mutat.¹³ A drágulás főképpen a disznóhúst (1,5-szörös), új hajat (3-szörös), és a marhabőrt (2-szeres) érintette.

Az árak változását az ipart űzők számának ingadozása is követni látszik: a portális adóhoz való hozzájárulások miatti családfő-összeírás szerint Miskolcon 1667-ben 40-en űzték ezt az iparágat,¹⁴ ami igen magas szám. Még inkább szembetűnő, ha ehhez az adathoz viszonyítjuk, hogy valamivel több, mint húsz évvel később (1696) Miskolc városában 18 céhbeli mészáros működött,¹⁵ míg két évvel később már 19 mészároscéhbeli iparos fizette ki adóját. Az adatok birtokában láthatjuk, hogy a többi mezővárossal megegyezően a miskolci mészárosok száma is ingadozó, néha szélsőséges.

A 18. század elején Miskolc városa hat mészárszékkal rendelkezett, ebből ötnek 50 forint volt az éves bérleti díja, míg az ún. alsó mészárszéknek 36 forint. A mészárszékek közötti különbségtételt több forrás is alátámasztja: 1710-ben a hat piaci mészárszék bérletét 50 forintban, míg a város alsó házánál valóknak (minthogy alábbvaló a többinél) 40 forintban állapította meg a város vezetése a bérleti díját. A bérleti díjat befolyásolta a mészárszékként működtetni kívánt épület felszereltsége, az épület mellett olykor istállót, szántóföldet, legelőt is biztosítottak a cég számára.

Mészárosok sokszor tűntek fel a város tisztségviselői között, sokan közülük nemes-séggel is rendelkeztek. Ezt bizonyítja a mészárosok 1741-es kérvénye a városi tanácshoz, melyben azt kérik, hogy mentseik fel tagjaikat a levélhordás kötelezettsége alól. Kérelmük alapja az volt, hogy tagjaik nagyobb számban nemesek, akik nem tartoznak ilyen szolgálattal a városnak.¹⁶

A 16. század elejétől bárki árulhatott húst, de ezt csak nagy tételben, egészben, vagy félbevágva árusíthatta. Ez ugyanúgy vonatkozott az ún. „fehérúrura” is, Miskolcon 1745-ben elrendelték, hogy szalonnát és hajat fontonként és pulturánként csak céhbeli mesterek árulhatnak, mások a heti vásárokon csak oldal- vagy darabszámra.¹⁷ Annak ellenére, hogy a kimérés joga minden húsfélére kiterjedt, ezek közt a halra és vadra is, a

11 B.-A.-Z. m. Lt. . IV. 1501/a. 1. köt. 244. p.

12 Adatok kassai céhek árszabásai XVII. századból. 33.

13 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. 11. köt. 104.

14 Miskolc története II. Miskolc 1998. 291.

15 Miskolc város Számadás könyvei 1696.

16 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 3. k. 13.

17 *Domonkos O.*, 1991. 216. p., *Tóth P.*, 1989. 52.

mészárszékek mégis elsősorban a marhahús, bőrök és faggyú értékesítésével foglalkoztak. Az egyéb hústerméket – a városi előljárók nehezményezése ellenére – a limitált árak miatt csak ritkán árultak.

Valamennyi árucikk árának meghatározása a megyét illette, azonban ennek ellenőrzése a városra hárult. A mészárosok, ha elégedetlenek voltak a hús árával, a városon keresztül a megyéhez fordultak a hús árának rendezése miatt. Erre példa az 1741-es kérelem, melyet a város elutasított. A mészárosok erre szakmájuk feladásával fenyegették meg a várost, de mivel a város ebbe is beleegyezett volna, ezért szándékuktól elálltak.¹⁸ Később, 1748. január 10-én újra a városhoz fordultak, hogy a tehénhús fontjának árát emelhessek öt pénzre, s ezt a megye engedélyezte.¹⁹ A város és a mészárszékek ellentétét elsősorban az indukálta, hogy a mészárosok miközben a hús árának drágítását követelték, a bérleti díjak leszorításáért küzdöttek. Ez azonban a város érdekeit sértette, akik tisztában voltak azzal, hogy a mészárosok így is tisztességes haszonnal dolgoztak.

A városi céhszervezetek belső élete az egyre fokozódó állami beavatkozás következtében a 18. századtól kezdett átalakulni. Az addigi céhen belüli szabályok az állam által indikált szabályozások és törvények következtében megváltoztak, cselekvési hatáskörük beszűkült, és állami, vármegyei, városi irányítás függvényévé vált. A céhek képviselői kiszorultak a városok vezetéséből, így megszűnt az addig jellemző befolyásuk saját ügyeik intézésében. A város előljárósága mindenekelőtt a lakosság igényeit igyekezett szem előtt tartani, s ebben az összefüggésben foglalkozott a céhek ügyeivel.

1756-ra a városi mészárszékek száma nyolcra emelkedett, de az 1755-ös ún. Grassalkovich Antal-féle szerződés miatt ezekből hat mészárszék a diósgyőri koronauraldom számára hajtott hasznot.²⁰ A város tulajdonában csak két mészárszék maradt, ezen kívül a város területén a tapolcai apátság is tartott mészárszéket.²¹ A Grassalkovich-féle szerződés megváltoztatta a bérleti viszonyokat is, az addigi egyéves bérlet helyett három évre válthatták meg mészárszékeiket és húsmérési jogukat. Az uradalom 1758-ban évi 1500 rajnai forintban határozta meg a bérleti díjat, melyet negyedévente részletekben fizettek.²² A mészárosok vállalták, hogy minden időben elegendő mennyiségű húst fognak mérni, ha ezt elmulasztanák, 12 rft-ot fizetnek büntetésül. Az uradalom ezért biztosította számukra a marha, disznó, juh, bárány vágását és szabad árulását, míg a többi mészárszékeknek és céhen kívülieknek a vásárokon kívül, mind székbeli, mind disznóhús és szalonna árultatás büntetés terhe alatt tilalmas léssen. Az uradalom vállalta továbbá, hogy legelőt szakít ki az alája tartozó mészárszékek számára a parasztbikki pusztában vagy Muhi határában.

Mária Terézia 1761. évi céhrendelete teljes egészében megszüntette a céhek önrendelkezését, ezután saját szabályzatát már nem a céh készítette, hanem ez a jog átkerült az uralkodó és a központi hatalom kezébe.

A 18. század első felének adóösszeírásai alapján láthatjuk, hogy míg a század első felében a mészárosok száma igen magas a lakossághoz képest (19 fő), addig 1770-re az összeírások alapján már csak kilenc mészárost találunk a mintegy 8000 fős városban.²³

18 Szendrei J., 1904. 530.

19 Szendrei J., 1904. 531.

20 HOM. HTD. Ltsz. I. mészároscéh iratai.

21 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 4. k. 5.

22 HOM. HTD. Ltsz. I.76.22.

23 Miskolc város története III/1. 337.

Ha számba vesszük, hogy Miskolc lakossága folyamatosan növekedett, nem igen magyarázható a mészárosok számának csökkenése. A mészárosok csökkenő száma úgy tűnik negatív hatással volt az ellátásra, ezért 1791-ben a diósgyőri uradalom lépéseket tett a húshiány megszüntetésére.²⁴

Miskolci mészárosok árendás szerződésai

A miskolci mészárosok árendás szerződéseinek jelentős része ugyanazt a formát követi. A diósgyőri földes uraság árendába adja a tulajdonában lévő mészárszéket, mészárszékeket, a hozzá tartozó épületekkel, eladóhelyekkel együtt a mészárosnak, mészárosoknak, a felsorolt feltételek mellett. A szerződésben megtalálható a fent említett mészárszék leírása, a hozzá tartozó épületekkel együtt valamint az árendába adás ideje, mely általában három év volt: „Által adatik az említett mészárosoknak azon mészárszék, mely a Kóser szék mellett vagyon, azon egyik által ellenben, vagy is a vágó hid mellett lévő bóltal, és a vágó hiddon lévő paddal együtt...három és fél esztendőkre”.²⁵ A szerződésben rögzítették a bérleti díjat, mely változó volt, és sok minden változtatta az összeg nagyságát. Természetesen először is nagy szerepet játszott az, hogy a mészáros mennyi időre vette bérbe a mészárszéket. Az általános három éven kívül, mint fent is láthatjuk több, de akár kevesebb időre bérelt mészárszékeket is találunk. Ennek oka, mint az egy 1811-ben kelt szerződésből kiderül, az volt, hogy az előző árendás nem maradt meg a számára megadott helyen, így lehetőség volt arra, hogy a következő szerződő vagy a maradék időre kibérelje a mészárszéket, vagy a szokásos három évhez hozzászámították ezt az időt. Ebben az esetben Daubner János nevű mészáros 3 év, 8 és fél hónapra bérelte ki a miskolci piacon álló mészárszéket, melynek előző bérlője más mészárszékbe költözött. Ezt az ügyet tovább bonyolítja az is, hogy az előző mészáros mészárszéke nem készült el időben, ezért tovább maradt itt, mint ahogy kellett volna és ezért 8 rft-ot ő fizetett ki a 24 rft-os bérleti díjból.²⁶ A mészárszék bérleti összege nagyban függött attól is, hogy milyen felszereltséggel bírt, illetve mennyi és milyen földterületek tartoztak hozzá. Találkozunk olyan mészárszékekkel, amelyekhez padok, fél-padok, azaz árusítóhelyek tartoztak, vannak melyekhez egész bolt, és olyanok is, amelyekhez lakóház, sőt konyha is tartozott. Mindezek kiegészülhettek a mészárszékhez tartozó réttel, esetleg szántófölddel is, ezek bizonyára mind megdrágították a bérleti díjat.

A szerződésekben általában konkrét, rendszeresen fizetett summát találunk, melyet ugyan évi összegben adtak meg, de a szerződésekben az *angariánként*, „részletenként” való fizetés szerepel, mely néhány szerződést figyelembe véve negyedévenkénti fizetést jelentett. Azonban ez alól is van kivétel: a diósgyőri uradalom 1791-ben Mondok Antalnak a volt Paulinusok házában lévő mészárszéket „minden árenda fizetés nélkül”²⁷ adta át. Az állandó összegben való fizetség helyett a szerződésben a levágott állatok után heti rendszerességgel fizetett összeg szerepel, meghatározva azt, hogy milyen állat vágása után mekkora összeget kell fizetnie a mészárosnak. Ez a forma valószínűleg ebben az időben már igen ritka lehetett, hiszen a szerződések között ez az egyetlen ilyen fizetési

24 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 10.

25 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 15.

26 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 20. A szerződésből kiderül az is, hogy az éves bérlet 35 rft., de 8 és fél hónapra átszámítva 24 rft.

27 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 11.

feltételek mellett rendezett bérlet. Ha az üzleti feltételeket nézzük ez érthető is, hisz a fenti szerződésben darabszám után kellett fizetni, míg meghatározott összeg mellett a mészáros elvileg bármennyi állatot vághatott, ha azt értékesíteni tudta.

Fontos kitérni ezzel kapcsolatban arra is, hogy a mészárszékekben nem volt felső határa a vágásnak, de a minimumot általában meghatározták. Ennek két formáját találjuk meg, általános leírást: „*A limitációnak megtartása mellet mindenkor jó és friss hússal a Publicumot Provideálni, s aztat igaz mértékkel mértékkel ki méretni tartozzon*”,²⁸ vagy meghatározott minimum húsmennyiséget, amit időközönként a mészáros köteles volt feldolgozni és árulni. Az utóbbira több példát is találunk, ezekből leginkább érdekes a Fekete Józseffel 1792-ben kötött szerződés, mely a volt Paulinusok házában lévő mészárszékét olyan feltétellel adja bérbe, hogy a mészáros „*az oda való Publicumnak provisiójára több marhát nem vághatna is, legalább az ott lévő katonaság, és más hivatalbéli személyeket állandóbb, és bizonyosabb provisiójok végett, minden három napraegy szarvas marhát az közönséges vágó hdon le vágni, és az fönt említett székbe ki mérni köteles legyen...*”²⁹

A szerződésekben kikötik azt is, hogy a bérelt mészárszékre, valamint a hozzá tartozó épületekre a bérlő vigyázni, azoknak jó állapotát megőrizni köteles. „*Azon mészárszéknek kisebb és 10 Rftokat nem haladó Reparatioit minden bonificatio nélkül meg tétetni, ugy nem különben az maga, vagy cseledgyei gondatlansága miatt történhető károkat az Uraságnak vissza téríteni köteleztetik*”.³⁰

A bérletbe adó minden esetben a diósgyőri uradalom volt, ezért az árendás szerződésekben a mészárszékekhez tartozó épületek, földterületek mellett megtalálható a bérletbe adó részéről, minden vele szerződött mészáros által használható épületek és legelők, illetve vágóhíd használatának engedélyezése. „*A vágó hidnak, és akólynak haszon vétele Közönséges lészen a többi Camerális Mészárszékeknek Árendásaival, azon kívül meg engedtetik az is, hogy az órtás nevezetű réten, minek utánna onnan az Uraság szénája bé hordattatik, az Árendások magok marháit legeltetthessék*”.³¹

A leírásban szerepel az *órtás* nevezetű rét, melyet biztosan beazonosítani nem sikerült, de néhány rá utaló elnevezés, illetve a korabeli legelők vizsgálata valószínűsítheti a területet. Maga az *órtás* szó irtást, irtványt jelent, ez alapján több terület is megfelelné a kritériumoknak. A Szinvától délre szakad meg a *Régi akoly* nevű dűlő, amely a 18. században itt állt marhaaklokról kapta a nevét, amikor ez a terület még az uradalom közlegelője volt.³² De hasonló valószínűséggel lehet ez a terület az 1762-ben a diósgyőri uradalom kamarai prefektusa, Rottenstein Ignác által szerzett rét az Iván-dombnál, melynek ártéri ligetét a város kiirtatta,³³ s melyet később az 1780-as években *Új Ortvány rétként* neveztek.³⁴ Az utóbbi elképzelést talán az is alátámaszthatja, hogy a diósgyőri uradalom 1758-as, mészárosokkal kötött szerződésében nem található utalás erre a területre.

Az árendás szerződések utolsó pontjában a szerződő fél elismeri, hogy saját akaratából szerződött és ígéretet tesz, hogy a fizetséget minden időben hiánytalanul ki fogja

28 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 13.

29 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 33.

30 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 12. 2.

31 HOM. HTD. I. 76. 16. 15.

32 Miskolc város története III/1. 81.

33 B.-A.-Z. M. L.z. IV. 1501/a 5. Köt. 7.

34 B.-A.-Z. M. L.z. IV. 1501/a 7. Köt. 611.

fizetni, különben „*tellyes hatalmat adunk az T. Földes Uraságnak, hogy az fent ki tett summát tulajdon hatalmával rajtunk meg vehesse*”.³⁵

Külön kell beszélnünk azokról az esetekről, amikor egy-egy csoport Miskolc összes mészárszékét bérbbe vette. Ilyennel találkozunk 1759-ben, amikor a mészároscéh 3 évre, évi 1500 rft-ért árendába vette a város összes székét. A szerződésben kikötötték, hogy a céh tagjai felelősséggel tartoznak a társak fizetőképességéért, valamint azt, hogy a városban ezentúl csak ők mérhetnek ki húst, a külső mészárosoknak ez a tevékenység ezentúl tilalmas legyen.³⁶ Ezen eset után ilyen teljes körű szerződéssel egészen 1826-ig nem találkozunk, ekkor azonban kétszer is: 1826-ban és 1832-ben is bérbbe adták Miskolc összes mészárszékét. Ezekben az esetekben azonban nem mint céh szerződtek a diósgyőri uradalom képviselőjével, hanem itt már különálló személyek társasága szerepelt.³⁷

A források alapján azonban nemcsak az árendás szerződések formáját és jellegzetességeit tudjuk megfigyelni, hanem ezek alapján sok más tényre is fény derül. Nyomon követhetjük például a Miskolc városában lévő mészárszékek helyét, változásait, valamint találunk új mészárszékeket, melyeknek épülését pontos időhöz is tudjuk kötni. A tárgyalt időszakban a székek már nem régi helyükön, a városháza előtti téren álltak, hanem döntő többségben a piacon voltak találhatóak. A piac utcán több mészárszék is helyet kapott, sok forrásban előfordul a piacon található *egy fedél alatt lévő négy mészárszék*, melyeket a bérlők külön-külön, vagy akár többen összeállva egyben béreltek ki. Ezek közül sokszor találkozunk *Kóser mészárszékkel is*, itt tehát mind zsidó, mind keresztény mészárosok működtek egymás mellett. Szintén a piac utcához tartozott a *volt Paulinusok házának* nevezett épület, amelyben szintén működött mészárszék. Sok esetben találkozunk a piac sarkán álló Három Rózsa fogadóval, amely mellett szintén található volt egy mészárszék. Ezek mellett több más mészárszékét is találunk Miskolcon, 1809-ben találkozunk először *A Szepessy fundus végén, a Szinva folyásánál lévő mészárszékkel*, melyet egymás után két alkalommal is Róth József zsidó bérelt. Ez esetben még nem lehetünk biztosak abban, hogy újonnan épült, de több példát találunk új mészárszékek létrejöttére. Érdekessége az újonnan felbukkanó két helynek, hogy mindkét esetben 1811-ben adják először bérbbe a székeket, tehát ez idő tájt épülhettek, az egyik „*azon Új Mészárszék... mely nem régiben Miskolcz Városában az Serházon alól lévő Kútnál az úgy nevezett Varga Szögbe fel állítatott...*”³⁸ míg a másik „*azon Új Mészárszék... mely nem régiben Miskolcz Várájában a Piacz utzán alól az úgy nevezett Talián fundusnak által ellenébe fel állítatott...*”³⁹ Ezen adatok tükrében feltételezhető, hogy ebben az időben az addig létezett húsmérések mellett szükség mutatkozott további székek felállítására is.

Szerencsére nem csak miskolci mészárszékéről olvashatunk, hanem egy-két esetben olyan környékbeli helyek is előfordulnak, melyek szintén a diósgyőri uradalomhoz tartoztak. Ilyen az 1795-ben Rothman Sámuelnek árendába adott *Paraszanyai Kortsma és mészárszék, illetve a radistyáni és varbai mészárszék*,⁴⁰ illetve ugyanilyen keltezésel Vajda Mihálynak a *Kiss-Győri Kortsma és mészárszék*.⁴¹

35 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 15.

36 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 22.

37 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 31. ill. Ltsz. I. 76. 16. 18.

38 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 19.

39 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 1.

40 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 3.

41 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 4.

Más szempont szerint az árendások nevei is sokat mutatnak, tudjuk, hogy a mészárosok a társadalom felső rétegéhez tartoztak,⁴² és bár ebben az időszakban a városokra ható befolyásuk már megkopott, mégis talán érdekes lehet, hogy kik voltak azok, akik a kissé szűkre szabott időszakban többször is felbukkannak a szerződő felek között. A legtöbbször szereplő név Róth József zsidóé, aki 1808–1812-ig négy esetben kötött szerződést a diósgyőri uradalommal. Sokszor szerepel még a Mondok vezetéknev is, igaz Mondok Józsefé két esetben (1787 és 1795), míg Mondok Antalé egyszer (1795), mikor is a szerződő József társai között szerepel Antal, ebben az esetben a kettejük közötti családi kötelék feltételezhető. Érdekes Lengyel Sámuel neve is: először 1806-ban bukkan elő, majd 1826-ban már Nemes Lengyel Sámuel néven társaival együtt kibérli Miskolc összes mészárszékét, a szerződésben az ő neve szerepel, mint vezető személyé.⁴³

A források alapján jól nyomon követhető a zsidó mészárosok térnyerése is a városban. A 18. század második felétől egyre több zsidó kereskedő, iparos jelenik meg Miskolc városában, és az első korlátozó intézkedések után már szabadon juthattak tulajdonhoz, illetve vagyonhoz.⁴⁴ Zsidó személy által bérelt mészárszékben sokszor találkozunk olyan feltétellel, miszerint a zsidó mészárosnak kötelező keresztény húsvágó legényt tartani. Ez az intézkedés valószínűleg azt az érdeket szolgálta, hogy a zsidó székek mind keresztény, mind pedig zsidó vásárlókat egyaránt ki tudjanak szolgálni. Sokszor találkozunk a szerződések szövegében a „*mely régen Kóser mészárszék volt*” kitételrel, a forrásokban ez 3 alkalommal szerepel, míg a 27 vizsgált árendás szerződő közül 10 esetben, tehát az esetek több mint harmadában zsidóként megnevezett bérlőt találunk. Ha időbeni megoszlásukat nézzük, 1759–1800-ig 11-ből 3 zsidó mészáros (negyedrészt), míg 1800–1832-ig 16-ből 7 zsidó mészáros (majdnem fele) találunk.

Sajnos a bérleti összegek időbeni változásáról sokat nem lehet mondani, hisz már amint arról szó volt, ezt sok tényező befolyásolta. Talán az egyetlen támpont az 1759-es és az 1826-os két forrás, mely mindkét esetben Miskolc összes mészárszékét érintette. Az 1759-es céhes szerződésben évi 1500 rft-t kötelesek fizetni, míg az 1826-os megállapodás már csak évi 602 rft-ről szól. Még inkább szembeütő a különbség akkor, ha tudjuk, hogy ezen idő alatt legalább két új mészárszék is épült, amelyek szintén a bérletbe tartoztak.

Hentesek Miskolcon

A húsipar másik fontos ágazatát a főképpen sertés vágásával és értékesítésével foglalkozó hentesmesterség képviseli. Annak ellenére, hogy céhes szervezettségük csak a 19. századra alakul ki, ezzel a mészárosokkal azonos rangra emelkedtek, történetük mégis viszontagságos múltra tekint vissza. A sertésvágás mestersége már a 15. században különvált a mészároságtól. Már az 1579-es miskolci városi jegyzőkönyvben találkozunk a mészárosok azon kérelmével, miszerint a céhen kívüliek húsárúsításának rendjét szabályozzák. Ennek kapcsán találkozunk a foglalkozásnévvel Miskolcon először, az 1585-ös városi jegyzőkönyvben, „*az sokadalom nap előtt harmad nappal a Hentesnek szabad legyen behozni a húst, ismét az sokadalom nap után is harmad nappal szabad legyen behozni*”. Ebben a végzésben találkozunk azzal a szabályzással, amely meghatározta a hentesek számára, hogy milyen húst milyen körülmények között és mely időben áru-

42 Ezt alátámasztja az is, hogy a sokszor nem csekély pénzüsszeget fizetni tudták.

43 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 31.

44 Miskolc város története III/1. 478.

síthatnak. A rendelkezés szerint „minden héten szerda nap a Hentesnek szabad legyen tizenkét óráig behozni húst, de ha öreg barmot hoz ökröt vagy tehenet, ha 12 óráig el nem adhatná is szabad legyen két óráig árulni, de azután ki vigye ha el nem kelne. Ha pedig bárányt hozna be, ne legyen szabad 12 óránál tovább árulni.”⁴⁵ A rendelkezés továbbá a céhes szabályoknak megfelelő húsminőségi és ellátási kritériumokat fogalmaz meg, melyek a céhekre is kötelező jelleggel bírtak.

A Miskolc városi jegyzőkönyvekből egyértelműen kiderül, hogy a város vezetése a hentesek bevonásával kívánta letörni, illetve szabályozni a mészároscéhek kiváltságait, melyek sok összetűzésre adtak okot.

A 18. századtól egyre nagyobb arányban terjedt el a sertéstartás, igaz, hogy míg például Miskolcon volt jellemző a sertések piacra való nevelése, a város így is nagyfogyasztóvá vált, a szükséges állatállományt a megyében makkoltató sertéstartást folytatók hozták a városba. Ez a nagyfogyasztás a mészárosmesterség, de főleg a sertésvágásra specializálódott hentesmesterség növekedését eredményezte. Az 1752-es év mészárosok és a város között létrejött megállapodásban azt olvashatjuk, hogy a hetipiacon bizonyos megkötésekkel a nem céhbe tartozók is árulhattak hústermékeket bizonyos megkötésekkel, ugyanitt olvasható az is, hogy engedélyezik az amúgy tilalmas húsfélék árusítását, ha azt sütve árulják.⁴⁶ A mészárosok a hentesek kiszorítása érdekében még az árenda feltételül is szabták, hogy céhen kívülieknek vásárokon kívül mind székbeli, mind sertéshús és szalonna árusítása büntetés mellett tilos legyen.

1774-ben a hentesek és szűcsök Miskolcon vegyes ipartársulatot alakítottak.⁴⁷ Az egységes fellépés érdekében a hentesek a mészárosokhoz hasonlóan összefogtak, az 1793. novemberében kelt szerződést 22 hentes kötötte meg, és együttesen fellépve elérték, hogy a diósgyőri uradalom évi 1–1 forint lefizetése után engedélyezze számukra a szalonna és disznóhús árusítását.⁴⁸ Céhes szerveződésüket bizonyítja az 1813-ban kelt „Az Becsületes Hentes Ifjúság Régulái” is, valamint az, hogy érdekeiket egyre inkább érvényesíteni tudják a várossal szemben. Az utóbbira például szolgál 1836-os kérelmük, melyben árusítóhelyeiknek visszaadását kérik, melyeket a piac felújítása, burkolása miatt ideiglenesen áthelyeztek. A Szathmáry Király József alispánhoz írott kérelmet az uradalmi tisztséghez utasítják, aki visszahelyezésüket kéri, annál is inkább, mert a hentescéh a piac felújítására is pénzt áldozott, e mellett a *Város ki világításába egy lámásnak az árát 22 pengő ftokba ezen fel tétel mellett ajánlották meg.*⁴⁹ A hentesek és mészárosok közötti rivalizálás 1876-ban ért csak véget, amikor a hentesek csatlakoznak az ipartársulathoz, azzal a feltétellel, hogy külön szakosztályt alkothassanak.

---

45 Marjalaki Kiss L., 1925. 17.

46 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 3. k. 190.

47 Szendrei J. 1911. IV. köt 636.

48 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 35.

49 HOM. HTD. Ltsz. I. 76. 16. 36.

Évszám	Név	Hely	Összeg
1759– 1761	Általános szerződés a miskolci mészáros-mesterekkel 3 évre		A miskolci mészárosceh az elkövetkező 3 évben vághat és árulhat húst, míg másoknak ez „tilalmas lészen”, ezért ángáriánként 375 rft-okat, évente 1500 rft-ot fizetnek
1784– 1789	Tembeder Ferencz és társai	Piaczon lévő 4 és további 2 mészárszék	Évi 160 rft-okért
1787	Mondok József	Miskolczon 6 mészárszék	
1791	Mondok Antal	Három Rózsa fogadónál álló mészárszék	Arenda fizetése nélkül, „minden marhátul 30, borjutul 9, juhtul 6, sertéstul 12 rft-ot fizetni köteles
1792– 1793	Fekete József	Miskolczon a volt Paulinusok házában lévő mészárszék réttel együtt	Az ott lévő katonaság és más hivatalbeliek ellátása hússal, 3 naponként egy marha vágása a közösségi vágóhídon, évi 100 rft-okért
1793	A diósgyőri korona-uradalom szerződése 22 miskolci hentes-sel, Török György, Simon Mihály, Pótsa Mihály, Pótsa István	Nincs feltüntetve	Kizárólag serteshús, szalonna és hajt kiméretése engedték meg számukra, házalniuk ezekkel sem lehet, csak az uraság által engedélyezett helyeken árulhatnak, fejénként évi 1 rft-ért
1795– 1797	Fleischer Fábián (zsidó)	Három Rózsa fogadónál lévő mészárszék	Évi 166 rft-okért
1795– 1797	Vajda Mihály, Barsi György, Bihari Gergely	Kiss-Győri Kortsma és mészárszék	Évi 220 rft-okért
1795– 1797	Mondok József	A volt Paulinusok háza	Évi 162 rft-okért
1795– 1797	Rothman Sámuel (zsidó)	Paraszanyai Kortsma és mészárszék, illetve a radistyáni és varbai mészárszék	Évi 92 rft-okért
1795– 1797	Herschl Mózes (zsidó)	Kápolnai kocsmá és mészárszék	Évi 100 rft-okért
1806– 1808	Eszlári András, Holmajer Mihály	A volt Paulinusok háza	Évi 208 rft-okért
1806– 1808	Büdy András, Liptsz Mihály, Lengyel Sámuel	Miskolczi Piaczon lévő négy mészárszék közül három, egész alkalmatosságokkal	Évi 140 rft-okért
1806– 1808	Bródi Farkas (zsidó)	A Miskolczi Piaczon az egytető alatt lévő négy mészárszék közül egy, mely eddig is Kóser szék volt	Évi 120 rft-okért
1809– 1811	Róth József (zsidó)	A Szepessy Fundus végén lévő mészárszék	Évi 200 rft-okért

1808–1811	Kolmájcz Mihály, Eszlár András, Tauber János	Miskolczi Piaczon az egy földél alatt lévő négy mézár-szék a vágóhid mellett lévő paddal (árusító hellyel) és bolttal együtt	Licitatio alapján évi 160 rft-okért.
1808–1811	Róth József (zsidó)	Miskolczi Piaczon lévő mézár-szék 2 lakóházzal, és hozzá járó földekkel	Évi 100 rft-okért
1811–1814	Daubner János	„Miskolczi Piaczon, ott ahol régebben zsidó Kóser hús vágatott” a Három Rózsa fogadónál	Evenkénti 32 rft-okért, melyből 8 rft-ot az előző árendás fizet ki
1812	Fábián Jakab (zsidó)	Diósgyőri mézár-szék 8 hónapra, a hozzá tartozó házzal, szántófölddel és réttel együtt	A mézár-szék évi bére 35 rft., de mivel az árendás csak 8 hónapra bérlé, ennek összege 24 rft.
1812–1814	Kohlmajer Mihály	Miskolczi Piaczon lévő mézár-szék bolttal és fél paddal (árusítóhely) együtt	Évi 48 rft-okért
1812–1814	Bártfay Pál	„Miskolcz városában az Serházon alól lévő kútnál” az un. Varga Szögben	Évi 52 rft-okért
1812–1814	Bródi Tamás (zsidó)	Miskolczi Piaczon lévő mézár-szék bolttal ahol eddig is „Kóser hús vágatott”	Évi 144 rft-okért
1812–1814	Róth József (zsidó)	A Szepeßy fundus végén, a Szinva folyásánál lévő mézár-szék	Évi 240 rft-okért
1812–1814	Róth József (zsidó)	Miskolczi Piaczon egy fedél alatt lévő négy mézár-szék-ből kettő, két lakóházzal, konyhával és annak padjával (árusítóhely)	Évi 120 rft-okért
1812–1814	Soltész János	„Miskolcz Várájában a Piacz uttzán alól az úgy nevezett Talián Fundusnak által ellenében fel állitatott” mézár-szék	Évi 96 rft-okért
1826–1829	Nemes Lengyel Sámuel, Bródi Farkas, Daubner János, Soltész János, Soltész Károly, Kiffer? Márton	Molnár Sándor diósgyőri prefektustól bérebe veszik a miskolczi mézár-székeket a hozzá való épületekkel, 24 köblös szántóval és 40 ember vágó réttel	Évi 602 rft-okért
1832	Milecz Gáspár, Bródi Farkas, Soltész Károly	Molnár Sándor prefektus bérebe adja Miskolcz valamennyi mézár-székét	

IRODALOM

Dobrossy István (szerk.)

2000 Miskolc város története III/1–2. Miskolc

Domonkos Ottó–Nagybákay Péter (szerk.)

1911 Magyar néprajz III. Kézművesség. Budapest

Marjalaki Kiss Lajos

1925 A miskolci mészároscéh négyszáz éves múltja. Miskolc

Tóth Péter–Barsi János

1989 Borsod vármegye statútumai (1578–1785), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 23. Miskolc

Szendrei János

1886–1911 Miskolcz város története és egyetemes helyirata. I–V. Miskolc

BUTCHERS IN MISKOLC IN THE LIGHT OF THE 18TH–19TH CENTURY ARENDA CONTRACTS AMONG THE GUILD DOCUMENTS IN THE HERMAN OTTÓ MUSEUM

The documents housed in the Herman Ottó Museum include a rich and varied material on the town's guilds. This study presents the records concerning the butcheries and butchers of Miskolc.

The documents allow a glimpse into the life of the people working in one of the most important branches of the food industry of Miskolc and enable a reconstruction of its history. Most of the documents pertaining to the slaughterers and butchers of Miskolc date from the period between the late 18th century and the mid-19th century. The main sources are primarily the *arenda* contracts, although they also include documents on the guilds in general. I constructed a timeline for these documents. These sources contain a wealth of data on other aspects of this industry too. One interesting point is the appearance of Jewish butchers in the 18th century and the increase in their ranks during the 19th century, as well as the fact that their *arenda* contracts differed from the general ones on several counts. The contracts specify the locations of the butcheries and the appearance of new ones can also be traced. The documents offer an insight into the equipment and outbuildings of these butcheries, providing a detailed picture of this activity. The names of the butchers appearing in the contracts enable the reconstruction of individual and family histories.

In many cases, a sequence of events can be reconstructed from the available sources, enabling more general conclusions to be drawn. The sources relating to slaughterers and butchers, two related professions, often complement each other and in many cases they also elucidate certain points concerning each other, allowing the determination of the similarities and differences between them, as well as the reconstruction of their history before the two merged.

Ádám Hazag

BORSOD VÁRMEGYE 1770-ES LIMITÁCIÓJÁNAK KERÉKGYÁRTÓ-ÁRSZABÁSA (Forrásközlés)

SPÓNER PÉTER

Az árszabások elsősorban gazdaságtörténeti források, azonban ezeken keresztül, tágabb értelemben jól nyomon követhető nemcsak egy-egy iparág, hanem az adott régió gazdasági fejlődése, bizonyos esetben hanyatlása is. A vármegyék által kiadott limitációk befolyásolták az egyes falvak, mezővárosok mestereinek munkáját, jövedelmét, ezen keresztül áttételesen az árszabásokban szereplő iparok fejlődését az adott területen.¹ Hosszú évszázadokon keresztül az önkormányzati szervek, a megyék, a városok határozták meg a vásárokon és egyéb elárúsító helyeken forgalomba kerülő iparcikkek és egyes szolgáltatások, bérek mértékét.² A limitáció a nemesség elsődleges eszköze volt, amellyel olcsó termelésre kényszeríthette az iparosokat.³ Az első limitációk a 15. századból származnak, a legkorábbi 1463-ból Sopronból, de egészen a 16. század végéig csak egy-egy város árszabásával találkozunk. Az első megyei limitáció 1580-ra datálódik, a Borsoddal szomszédos Abauj vármegyében adták ki, de csak a katonaság igényeit figyelembe véve, az élelmiszerek árát határozta meg.⁴ Iparcikkek árát a 17. századtól szabták meg a vármegyék. Az országgyűlés 1625. évi 40. törvénycikkben tette kötelezővé a vármegyék számára az árak szabályozását. A törvény szövege szerint „*az egyes vármegyék ispánjai és alispánjai, a főpapoknak, mágnásoknak, nemeseknek, szabad királyi városoknak közgyűlést hirdetvén, úgy az élelmiszerekre, mint az összes árucikkekre s úgy szintén minden kézművesekre és mesteremberekre nézve is, akképen intézkedjenek, hogy azáltal minden dolognak az értéke és munkának bére, meg jutalma, az országban régóta és a legújabb hadi mozgalmakat megelőzően fennállott árszabásra szálljon alá.*”⁵ E törvényt erősítette meg az I. Lipót koronázása alkalmával tartott országgyűlés, egyúttal törvénybe iktatták, hogy a megyék által kiadott árszabásokban feltüntetett árakat áthágó mesteremberek termékeit a vármegye javára a megyei szolgabíró elkobozhatja.⁶ A 18. század elején ismét az országgyűlés elé került az árak szabályozásának kérdése, és az 1715. évi 79. törvénycikkben ismételten megerősítették a vármegyéket jogaikban, tekeintettel arra, hogy a céheket eltiltotta a tagjaik által készített termékek árának meghatározásától.⁷

Borsod megyében is a nemesi vármegye állapította és határozta meg az árszabásokat.⁸ A megye levéltáraiban, Sátoraljaujhelyen és Miskolcon több mint ötszáz árszabást őriznek a 17-től a 19. századig. Jelen tanulmányunk az 1770-ben, Miskolcon kiadott, Borsod vármegyére érvényes limitáció kerékgéártőtermékekre vonatkozó árszabását

-
- 1 Dóka K., 1981. 110.
  - 2 Román J., 1980. 5.
  - 3 Kálniczky L., 1981. 119.
  - 4 Domonkos O., 1981. 45.
  - 5 Szádeczky L., 1913. 145.
  - 6 Balogh I., 1981. 69.
  - 7 Balogh I., 1981. 69.
  - 8 Kálniczky L., 1981. 119.

közli, és további adatokkal egészíti ki a régió kerékgyártó-mesterségének történetét feldolgozó korábbi tanulmányunkat.⁹ Az 1770-ben, Miskolcon kiadott eredeti, kéziratos árszabás¹⁰ magyar nyelven jelent meg és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár miskolci gyűjteményében őrzik. Az egyik legteljesebb, legrészletesebb iparcikkekre vonatkozó, 18. századból származó megyei árszabás a kerékgyártó-termékek mellett még további 18 szakma – mészáros, közönséges varga, tímár, német varga, csizmadia, szűr-szabó, csapó, szíjgyártó, nyereggyártó, süveges, szűcs, kötélcsináló, vékony szabó, német szabó, kovács, gombkötő, fazekas és takács – áruinak limitációját tartalmazza.¹¹

A kerékgyártómesterek termékeit már a legkorábbi, 17. századi borsodi árszabásokban is fellelhetjük, ami egyértelmű bizonyítéka a piacra termelő kerékgyártó-mesterség létezésének, mert a limitációk olyan foglalkozásokról sohasem tesznek említést, melyeknek nem voltak gyakorlói a megye területén.¹² Ezt támasztják alá a korabeli összeírások adatai is, melyek szerint kerékgyártó-mesterek neveivel a megye szinte minden nagyobb településén találkozhatunk. Az ipar elterjedtségét Borsodban jelentősen elősegítette a megye kedvező fekvése, földrajzi adottságai, a mindenki számára viszonylag olcsón hozzáférhető jó minőségű fa, azaz a mesterség legfontosabb alapanyaga. Ennek ellenére a legtöbb településen a 18. század derekáig általában csak egy, még a legfejlettebb mezővárosokban is, mint Szendrőn és Miskolcon is maximum két-három mester üzte az ipart, céhalapításig azonban egyetlen városban sem jutottak el. Ez azt jelentette, hogy a kerékgyártó-mesterséget éppen a kedvező adottságoknak köszönhetően hosszú időn keresztül elsősorban háziipari keretek között üzték a megyében.

Jelentős változást a termékszerkezetben, az előállított áruk szakmai színvonalában a 18. század közepétől figyelhetünk meg a megye legnagyobb mezővárosában, Miskolcon. A város előnyös fekvésének, a lakosság jelentős mértékű növekedésének és nem utolsósorban a vár közelségének köszönhetően már a 17. század folyamán a régió egyik legfontosabb iparos központjává vált. E fejlődés a 18. század első évtizedeiben, ha lassú ütemben is, de tovább folytatódott, majd a század derekán ugrásszerűen felgyorsult. A századfordulón Miskolc lakossága a század eleji adatokhoz képest közel megötszöröződött, és a népesség gyors növekedése a város iparostársadalmán belül is jól tetten érhető. Nagy számban települtek be mesterek Miskolcra, köztük számos kerékgyártó is, akik elsősorban külföldről, német nyelvterületekről érkeztek. Ők nemcsak a helyi iparosok számát szaporították, de jelentős tőkét és szakértelmet is magukkal hoztak.¹³ A bognármesterek száma a század eleji két-három főhöz képest megduplázódott.

Miskolc a 18. század második felében a céhszervezetek számát, illetve a településen élő iparúzők számarányát tekintve az ország legiparosodottabb mezővárosai közé emelkedett,¹⁴ így a céhek száma is több mint duplájára nőtt a század második felében. A rendelkezésre álló források ugyan nem teszik lehetővé, hogy a városban dolgozó iparosok számának emelkedését pontosan meghatározzuk a század folyamán, tekintettel arra,

---

⁹ Spóner P., 2005.

¹⁰ M.IV.A.501/b.Mat.XVI.Fs.I.Fr.154, 158.

¹¹ Román J., 1980. 17.

¹² Tóth P., 1983. 88.

¹³ Ekkor telepédtek meg többek között azok a mesterek, akik 1799-ben tevékeny részt vállaltak a helyi céhszervezet létrehozásában is. A céhlevélben név szerint két mester nevét említik: *Tinschmidt Jánost* és az 1741-ben született *Frim (Frimschmidt) Adámot*, aki 1772-ben költözött Miskolcra. HOM HTD I. 76.18.1.; HOM HTD I. 76.18.6.; Spóner P., 2005.

¹⁴ Véres L., 2000. 317.

hogy a különböző célokból készült miskolci összeírások készítői eltérően értelmezték az iparos fogalmát. Az azonban egyértelműen kitűnik a rendelkezésünkre álló kimutatásokból, hogy a század második felében a lakosság ugrásszerű emelkedésével az iparúzők száma is jelentősen megnövekedett, és arányuk az összlakosságon belül meghaladta a 20%-ot.¹⁵

A század legteljesebb iparosösszeírása 1770-ből származik, mely egybeesik a vizsgált árszabás kiadásának évével. A század korábbi évtizedeiből származó forrásokkal összehasonlítva a kerékgyártó-mesterséget űzők száma ekkorra már a háromszorosára emelkedett. Ebben az időben Miskolcon már hét kerékgyártómester dolgozott és ők négy segédet alkalmaztak, ezzel az összeírásban feltüntetett 47 szakma közül létszámuk alapján a 17. helyet foglalták el a Miskolcon megtalálható szakmák rangsorában.¹⁶

Azonban ezekben az évtizedekben nemcsak Miskolc lakossága emelkedett dinamikusán, hanem ezzel párhuzamosan a város vásár- és piackörzete is erősen megnövekedett.¹⁷ A kettő együttes hatásának eredményeként egyrészt megugrott a kerek járművek iránti szükséglet, másrészt számos, a korábbi árszabásokhoz képest új, magas technikai színvonalat megkövetelő termék jelent meg.

A gyorsan szaporodó lakosság, illetve a vásár- és piackörzetek ugrásszerű bővülésének köszönhetően jelentősen megnőtt a fizetőképes kereslet. A 18. század derekáiig hagyományos kerékgyártótermékek mellett számos új igény jelent meg a piacon, mely kedvező hatással volt a miskolci kerékgyártó-mesterség fejlődésére. A helyi iparosok által előállított termékek palettája gyorsan bővült. E fejlődést híven tükrözik az 1770-ben, Miskolcon kiadott árszabás adatai.¹⁸ A Borsodból fennmaradt árszabások közül ez tartalmazza a legtöbb termék nevét, egyben a legteljesebb képet mutatja a miskolci mesterek által előállított termékek skálájáról.

A Miskolcon 1770-ben kiadott, Borsod vármegyére érvényes árszabásban található kerékgyártó-termékek és azok árai¹⁹

	Rft	rk
<i>Négy személyre csinált hat üveges öreg hintó limitaltatott</i>	30	–
<i>Hasonló 2 személyre való hintó</i>	25	–
<i>Egy landamér cséza fel vonó bőrökel ajtó nélkül</i>	24	–
<i>Egy négy személyre való közönséges cséza</i>	20	–
<i>Olyan hasonló két személyre való közönséges cséza</i>	16	–
<i>Fedél nélkül való úti cséza</i>	12	–
<i>Két kerekű fel anyi</i>	8	–
<i>Egy cséza ...rúdon kereken és fűrherzten kívül</i>	3	–
<i>Egy csézába való négy kerék</i>	6	85
<i>Egy esztergályban metset cséza fűrherzestül három fával együtt</i>	4	–
<i>Egy pár öreg hintóba való hattusó bak szárnya</i>	2	–
<i>Egy első bakért kereken tengelyen kívül és kocsis</i>	2	50
<i>Lába alatt lévő darab deszka nélkül</i>		

15 Veres L., 2000. 333.

16 Veres L., 2000. 335.

17 Bácskai V.–Nagy L., 1984. 45.

18 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b. Mat. XVI. Fs. Fr. 154, 158.

19 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b. Mat. XV. Fs. Fr. 154, 158/1770.

	Rft	rk
<i>Egy pár hintóhoz való görbe oldal fák</i>	4	–
<i>Olasz formán készített csészához való oldalfák</i>	4	–
<i>Első cséza vagy hintó kerek talp darabért melyhez</i>	–	10
<i>Még darab kívántatik</i>	–	12
<i>Hatulso kerekben való hasonló talp</i>	–	75
<i>Cséza alá való első tengelyért</i>	–	85
<i>Ugyan cséza alá való hatulso tengelyért</i>	–	10
<i>Hinto vagy csézába való ...nyakanak</i>	–	–
<i>Egy egész fedeles Land kotsi</i>	24	–
<i>Egy Land kotsi eleje ugy mint 2 szárnya tengelyért</i>	2	–
<i>Hasonló kotsihoz való bakért deszkástul és nyújtóval együtt kereken kívül</i>	4	25
<i>Land kotsi 4 kerekei</i>	5	–
<i>Egy tar szekér fedelével és minden hozzá tartozandó</i>	15	–
<i>Alapotokal együtt ha deszkával van az oldala kitsinálva</i>	14	–
<i>Aki pedig deszka nélkül vagyon kashoz való</i>	16	–
<i>Esztergályban metszet fent állos bakkal készített egész fedelű kotsi</i>	16	–
<i>Hasonlo bakal keszített fel fedelű logos kotsi</i>	16	–
<i>Illyeten kotsiért ha cséza furman vagyon a bakja azaz ha szárnyakal</i>	10	–
<i>kereszt esztergályban metszet fákal vagyon csinálva</i>	10	–
<i>Hasonlo posta kotsi fa szárnyakal</i>	10	–
<i>Kalmarnak ökör után valo szekér</i>	9	–
<i>Vekonyab formán csinált ökör szekér</i>	8	–
<i>Egy ló után való öregeb oldalas szekér</i>	6	–
<i>Három ló után valo lovas szekér</i>	8	–
<i>Egy Baranyai görbe oldalú soroglyával való szekér</i>	5	–
<i>Egy ló után való két rúdál csinált 4 kerekű szekér</i>	2	75
<i>Egy ló után valo 2 kerekű szekér</i>	1	–
<i>Egy dupla küllős talitska melyen köver hordonak</i>	1	–
<i>Egy mész hordo talyitska</i>	–	40
<i>Egy talyitska dupla küllős kerék</i>	–	60
<i>Közönséges talyiga</i>	–	20
<i>Egy olyan talyiga kerék</i>	1	–
<i>Egy nagy 14 sugos korcsolya</i>	–	75
<i>Közép szerű 10, 12 sugos korcsolya</i>	–	40
<i>Egy kisebb 8 vagy 9 sugos korcsolya</i>	1	–
<i>Egy kádra lajt alá valo korcsolya</i>	–	80
<i>Középszerű olyan korcsolya</i>	1	50
<i>Egy pár leg nagyobb szekér oldal</i>	1	25
<i>Ló után valo hasonlo oldalért</i>	1	50
<i>Ökör után valo szekérnek eleje tengelyével és</i>	1	20
<i>Rudjával együtt</i>	1	20
<i>Ló után való erősebb tengely rudastul és szárnyastul</i>	1	20
<i>Tengelyért...ágassért</i>	–	5
<i>Egy küllőnek bétevéseért</i>	–	50
<i>Egy öreg nyutoért</i>	–	30
<i>Közép szerű nyutoért</i>	–	40
<i>Baranyai kotsiba valo fergetyűért</i>	–	75
<i>Egy pár lajt alá valo legnagyobb és vastagab faert</i>	–	

	Rft	rk
<i>Közép szerű olyan faert</i>	–	50
<i>Kisebert amely 2 ló után való</i>	–	30
<i>Egy pár gorbe kotsi oldalért széles karfakkal</i>	2	–
<i>Első soroglyaért</i>	–	60
<i>Egy pár görbe kotsi oldal de gömbölyű karfakkal</i>	1	30
<i>Kalmaroknak vagy Land kotsisoknak való legnagyobb soroglyaért</i>	–	60
<i>Egy kapa vagy fejsze nyelért</i>	–	5
<i>Béres ökör után való szekeren levő kerekért</i>	1	13
<i>Egy alab való szekér kerekert melyet a szegény emberek</i>	1	–
<i>Szoktak 4 ló után való vas ala... leg nagyob legerősebb kerek</i>	–	85
<i>Alab való kerek</i>	–	85
<i>Lógó kotsiba hattúsó vagy elso kerék</i>	1	–
<i>Egy folyo be tereléseért</i>	–	8
<i>Egy pár hámfá</i>	–	10
<i>Egy fürkész hámfá nélkül</i>	–	11 1/2
<i>Egy löcs</i>	–	11 1/2
<i>Egy vankus</i>	–	11 1/2
<i>Egy fergetyű</i>	–	15

A megye árszabásai, mint fentebb utaltunk rá, már a 17. században²⁰ is tartalmazták a szakma készítményeit, de egészen a 18. század közepéig általában csak néhány árucikk nevével találkozhatunk visszatérően. Ezeknek az árszabásoknak a legfőbb sajátossága, hogy amellest, hogy mindössze 6–10 termék árát tüntették fel,²¹ nem találunk köztük kész kerekes járművet. Kizárólag csak a járművek alkatrészeinek, mint a *béres szekérbe való kerek*, *egy pár szekér kerek* vagy *egy keréktalpa*,²² illetve ezek mellett néhány mezőgazdasági eszköz, mint a borona és eke árát olvashatjuk. Fizetőképes kereslet híján teljesen hiányoznak belőlük a magas szintű szakmai tudást igénylő, elsősorban a polgári élet és a távolsági kereskedelem járművei és azok alkatrészei. A termékskála egyértelműen arra utal, hogy a borsodi, így a miskolci mesterek szinte kizárólag a helyi piacra termeltek és elsősorban olcsó, a paraszti társadalom igényeit kielégítő termékeket állítottak elő.

Gyökeres változás a 18. század második felében következett be, melyet a bemutásra kerülő 1770-ben kiadott árszabás adatai is híven tükröznek.

Az első pillantásra is szembeütő, hogy a termékek száma ugrásszerűen megnőtt. Az árszabásban 73 különböző jármű, alkatrész és mezőgazdasági eszköz megnevezése található, azaz több mint hétszeresére nőtt a termékek száma az 1739-es árszabás adataihoz képest.²³ A 18. század eleji árszabásokkal szemben ebben már zömében kerekes járműveket és azok alkatrészeit találjuk, a mezőgazdasági eszközök aránya jelentősen visszaesett. Először találkozunk megyei árszabásban csézával, ezzel a tipikusan a régióra jellemző könnyű löcsös kocsival. A limitációban a járműnek hat típusát különböztették meg, köztük volt két-, illetve négykerekű változat is.

²⁰ M.IV.A.501/b.Mat.XVI.Fs.I.Fr.7.

²¹ A 17. században legtöbb termék megnevezését – tízet – az 1706-ban Miskolcon kiadott árszabásban találjuk, melyet 1739-ben ismét változatlan formában megerősítettek. B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/a. 15. köt. 55–56. pag.; B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b. Mat. XVI. Fs. I. Fr. 64.; Spóner P., 2005., 163.

²² B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/a. 15. köt. 55–56. pag.

²³ Spóner P., 2005. 163.

Mint fentebb utaltunk rá, jelentős keresletnövekedést idézett elő a város piackörzetének növekedése, a kereskedelem fejlődése. A limitáció jelentős számban tartalmaz teherhordásra készített járműveket, és köztük külön feltüntetett, kifejezetten kereskedők számára készített *kalmárnak ökör után való szekeret* is. Szintén új igény volt a postaköcsi-készítés, annak ellenére, hogy az árszabás kiadásának évében Miskolc még nem volt része az országos postahálózatnak. A régió több települését azonban ekkor már bekapcsolták a hálózatba, ezért minden bizonnyal Miskolcon is készítettek a postai igényeket kielégítő járműveket, amint azt az árszabásban is feltüntetett *a posta kotsit fa szárnyakkal* is alátámaszt.²⁴

Külön kell szólnunk az árszabás első két sorában megnevezett kétfajta hintóról. Ezek nemcsak a legmagasabb színvonalú és legdrágább kerékgyártótermékek voltak, de bizonyítják, hogy a városban a 18. század második felében megjelent egy olyan polgári réteg, melynek egyrészt igénye volt ilyen típusú járművekre, másrészt elengedő vagyonnal is rendelkezett azok megvásárlására, illetve fenntartására. A hintónak két típusát különböztették meg. Mindkét változat üvegezett volt és hasonló eljárással készült. A drágább négy, az olcsóbb két személyre készült.

A hintók megjelenése az árszabásban nemcsak azért jelentős előrelépés, mert mutatja a borsodi kerékgyártóipar fejlődését és elsősorban a megyeszékhely polgárosodását, de emellett arra is rávilágít, hogy Miskolc kézművesipara a század második felében jelentősen átalakult. A hintó készítése a kerékgyártómesterek munkája mellett ugyanis számos specialista közreműködését megkövetelte, mint a nyerges, bronzműves és fényező, ami azt bizonyítja,²⁵ hogy a városban olyan iparok jelentek meg, melyek a korábbi évtizedekben ismeretlenek voltak Miskolcon. Külön ki kell emelni a kovácsok és a kerékgyártók együttműködését, mert az árszabásban megjelenő új kerekes járművek elkészítése, amelyek nagy számban igényeltek fém alkatrészeket, e két szakma iparosait minden más mesterségnél szorosabb együttműködésre kényszerítette. *Nemes Lajos* vizsgálatai alapján a borsodi kovácsok esetében hasonló tendenciák figyelhetők meg, mint a kerékgyártóknál. Nevezetesen, a 18. század második felében Borsodban e mesterség esetében is jelentős felfutás tapasztalható, melynek egyik oka minden bizonnyal a kerekes járművek iránti kereslet növekedése lehetett. Az általunk is vizsgált limitációban 97 kovácsterméket tüntettek fel, amely több mint kétszerese a század első felének adataihoz képest.²⁶ Nem véletlen, hogy a század végén, 1799-ben e két mesterség iparosai közösen szervezték meg céhüket.²⁷

Tanulmányunknak nem volt feladata az árszabás részletes elemzése. Elsődleges célunk az volt, hogy további adatokkal egészítsük ki az eddigi kutatásokat, melyek azt bizonyítják, hogy a 18. század második felében a borsodi, ezen belül is elsősorban a miskolci kézművesipar jelentős átalakuláson és fejlődésen ment keresztül, sok szempontból felzárkózott a kassai ipar szakmai színvonalához. Egyúttal ezek a változások, az új igények megjelenése Miskolc társadalmának polgárosodásához, a város gazdaságának fejlődéséhez is további adalékokkal szolgálnak.

---

24 *Kamody M.*, 1985. 38.

25 *Spóner P.*, 2005. 160.

26 *Nemes L.*, 1981. 117.

27 HOM HTDI. 76.18.1.

IRODALOM

Bácskai Vera–Nagy Lajos

1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest.

Balogh István

1981 Megyék és a városok harca a limitációk körül a XVI–XVII. században. In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 69–73.

Dóka Klára

1981 Limitációk egy mezőváros életében. (Szentendre) In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 110–115.

Domonkos Ottó

1981 Soproni és Sopron megyei árszabások és a limitációkataszter tanulságai. In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 45–64.

Nyakas Miklós

1981 A hajdúkerület 1793-as limitációja. In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 74–77.

Kamody Miklós

1985 Észak-Magyarország hírközlésének története. Miskolc

Kálniczky László

1981 A felvidéki vármegyék limitációinak kutatásáról. In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 119.

Nemes Lajos

1981 Északkelet-magyarországi limitációk a XVII–XVIII. században. (Néhány szempont a limitációk feldolgozásához – különös tekintettel az árak és bérek vizsgálatára) In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Szerk.: *Nagybákay Péter*. VEAB Veszprém, 116–118.

Román János (szerk.)

1980 Borsodi Levéltári Füzetek 12. Miskolc

Spóner Péter

2005 A kerékgyártó-mesterség múltja Északkelet-Magyarország történelmi vármegyéiben a céhkorszak végéig. (Abaúj, Zemplén, Borsod) In: HOMÉvk. XLIV. 155–173. Miskolc

Szádeczky Lajos

1913 Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon I–II. Budapest

Tóth Péter

1983 Borsodi és miskolci ötvösök mesterjegyei 1820-ból. In: HOM Közleményei 21. 84–90. Miskolc

Veres László

2000 Az iparfejlődés sajátosságai. In.: Miskolc története III/1., 317–324. Szerk.: *Dobrossy István*. Miskolc

2000 Az iparosok száma. In: Miskolc története III/1. 332–339. Szerk.: *Dobrossy István*. Miskolc

Veres László–Viga Gyula (szerk.)

2006 Kézművesipar Északkelet-Magyarországon. Miskolc

LEVÉLTÁRI ÉS GYŰJTEMÉNYI RÖVIDÍTÉSEK

B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

IV. 501/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei

IV. 501/b = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD I. = Történeti Dokumentáció, céhes gyűjtemény

THE PRICES OF WHEELWRIGHT PRODUCTS AS SET DOWN IN THE LIMITATIO OF COUNTY BORSOD ISSUED IN 1770 IN MISKOLC

Price regulations are an important source of economic history and set into a broader perspective, they also contribute to tracing the economic development of a particular craft and the upswing or decline of the economy of a larger region. The *limitationes* issued by the counties influenced the work and income of craftsmen active in the villages and market towns and, indirectly, the development of the crafts listed in the *limitationes*. The price of craft products sold in towns and at markets, the price of certain services and the wages were determined by the councils of the counties and towns for many centuries. Over five hundred *limitationes* dating from the period between the 17th and the 19th century can be found in the county archives of County Borsod, in Sátoraljaújhely and in Miskolc. This study focuses on the *limitatio* concerning wheelwright products issued in 1770 in Miskolc, which was valid in County Borsod. The population of Miskolc, including the craftsmen, quintupled during this period and the town rose to become one of the most important market centres of Hungary. The price regulation, whose date of issue coincides with the date of the most detailed register of craftsmen active in the 18th century, is one of the most important sources concerning the history of craft industry in Miskolc during the 18th century.

Péter Spóner

18–19. SZÁZADI KÖRÖZŐLEVELEK ELEMZÉSE

KUNT GERGELY

Bevezetés¹

„Kincsesbánya, hihetetlenül gazdag anyag” – lelkenedik Schram Ferenc 1964-ben megjelent tanulmányának előszavában,² melynek célja az volt, hogy felhívja a figyelmet e méltánytalanul elfeledett forrástípusra. Volt már korábban is próbálkozás erre, mikor Kemény Lajos cikke 1916-ban megjelent az *Ethnographiában*, de annak sem lett eredménye. Kemény csak néhány példát említett arra, hogy milyen sok adatot lehetne szerezni a régi körözvények vizsgálatából. Schram ezt jóval túllépve gyakorlatilag forrásgyűjteményt készített az 1790–1810 közötti személyleírásokból. Ez a nagyszerű munka azonban csak minimálisan rendszerezte az információ típusokat, de egyáltalán nem tett kísérletet arra, hogy az így létrejött anyagot megpróbálja feldolgozni.

A forrásanyag létrejöttében nagy szerepet játszott, hogy a 18. század utolsó negyedében a katonaszökevények száma jelentősen megnőtt – nemcsak Magyarországon, hanem birodalmi szinten is. Emiatt hívtak életre egy új intézményt hazánkban a Helytartótanács *Departamentum publico-politicum* nevű ügyosztálya címen, mely 1783–1848-ig állt fenn. Feladata volt, hogy összegyűjtse az egyes regimentek által kibocsátott körözőleveleket, s kiadásukat átvegye a megyétől. Úgyszintén ez az intézmény gondoskodott a kinyomtatásukról és arról, hogy azt a megyék és a törvényhatóság is megkapja. Ekkor már nemcsak a katonai, hanem a polgári körözőleveleket is innen bocsátották ki. Mindazokat, melyeket eddig a főszolgabíró, nótárius, falu bírása stb.³ adott ki. A források körözés alatt álló személyek és állatok leírását tartalmazták. A vizsgálatra került anyag nagyon részletes és nagy mennyiségű. Célunk, hogy megpróbáljuk rendszerezni és feldolgozni, értelmezhetővé tenni azt a csak emberekre vonatkozó, sokrétű és változatos adathalmazt, amely a körözvényekben rendelkezésünkre áll. Mindegyik ugyanazokat az adatokat sorolja: név, álnév [ragadványnév], kor, vallás, arcforma, orr, szakáll, haj, bajusz, szemöldök, fogazat, száj, és mindezek mellett a ruházat lehető legrészletesebb leírása. A körözvényeknek az volt a céljuk, hogy minél egyedibb és minél hűségesebb személyleírást szolgáltatassanak az elkövetőről. Azonban nem mindig csak tolvajokról, gyilkosokról, rablókról, gyújtogatókról és más hasonló latrokról adtak ki körözvényt, hanem talált holttestekről, eltűnt vagy elszőkött családtagokról is.

Mikor a vármegye megkapta a körözést, igyekezett az illetőt kézre keríteni. Ez sokszor sikerült, de ha nem, akkor jelentést kellett tennie a vármegyének. Oda, ahol a bűncselekmény történt, vagy ahonnan az illető elszőkött. Ez után a körözőlevél a vármegyei

1 Ennek a tanulmánynak egy része 2005-ben megjelent a *Gesta folyóiratban* Miskolcon. Abban a dolgozatban kifejezetten a forrás viselettörténeti elemzésére koncentráltam, de mellette arra is megpróbáltam röviden rávilágítani, hogy a különféle betyárok és zsványok miképpen jelennek meg a népi balladákban, énekekben. Az utóbbi rész ebből a tanulmányból teljesen hiányzik. Ennek helyére lépett a körözőleveleket mint nyelvi, tájnyelvi forrást bemutató kísérlet. Amely annak az illusztrálására szolgál, hogy a kifejezések és a szókincs területén milyen színes és szellemes ez a forrástípus. *Kunt G.*, 2005. 29–48.

2 *Schram F.*, 1964. 3.

3 *Felhő I.–Vörös A.*, 1961. 173–174.

archivariushoz került, aki eltette a levéltárba. Így maradt fenn egy részük. Schram főképpen a Nógrád Megyei Levéltár anyagára támaszkodott. A kutatásomhoz a B.-A.-Z. Megyei Levéltár e korszakra vonatkozó dokumentumait használtam.⁴

A források átírásában a hagyományos módot választottam, vagyis a manapság követett hangzáshű átírás helyett a *betűhű* átírás mellett döntöttem, mivel a körözésekben sok tájshó, tulajdonnév, idegen szó található, melyeket minden átírásban betűhíven kell közölni. Egyébként is nagyobb forrásértéket tulajdonítok a betű szerinti közlésnek, hiszen ez felel meg legjobban az eredeti forrásnak. Dolgozatomban a forrásokból vett idézetet mindig kurzív betűkkel, idézőjel nélkül közlöm, mind a szövegben, mind a lábjegyzetekben.

A körözőlevelek általános jellemzője, hogy minimum két, de többnyire három nyelven írták. Az első mindig a latin; ha birodalmi a körözőlevél, akkor sokszor a német. A második nyelv általában a magyar, vagy ritkább esetben a német. Ezek mellett előfordult egy adott nemzetiség nyelve is pl.: a szlovák. Létezett azonban egynyelvű is, mely esetünkben általában magyar vagy latin, de ez rendkívül ritka. Formájára jellemző, hogy a címet – *descriptio personae*, *personalis descriptio* – általában latinul írták. Ha mégis magyarul, akkor azt lerajzolás-ként, személyes leábrázolás-ként fordították le, de ekkor is latinul mondja el a cím alatt szereplő kis szöveg, az alcím a legfontosabbakat. A körözések általában sztereotíp latin *clausurával* záródnak, melyben a kibocsátó kéri, hogy a körözést tegyék közzé a megyében és rendeljék el a tettes kézrekerítését. Nagyon ritkán ezt is lefordítják magyarra. Az 1775. esztendőől kezdve csak nyomtatott körözvényeket lehetett találni, a korábbiak viszont mind kézzel írottak. A kézzel írottak nagy részére jellemző, hogy a büntény megemlítésére a végükön kerül sor, míg a nyomtatottaknál ez a legelején van, sőt néha már a címben is feltűnik. A címnek mindig jellemző része – mindkét esetben – a név feltüntetése.

A családtól való elszökések, gyilkosságok, lopások esetén a sértett fél folyamodott a vármegyéhez, hogy az adja ki a körözést. A sértett a személyleírását legtöbbször elmondta vagy kézzel leírta, s ezt adta ki a vármegye nyomtatásban. Kézzel írt fogalmazványok, kérvények alig maradtak fenn. Az egyetlen ilyen dokumentum, amelyet sikerült fellelnem, az, amelyben Bemhoz(?) József miskolci német *cipellő varró mester*⁵ fordult a vármegyéhez, hogy az elszökött feleségét megpróbálja visszaszerezni. Sajnos nyomtatott változatát nem találtam, de e nélkül is észre lehet venni, hogy a vármegye által kiadott körözvény milyen nagy fokban redukálta, tette személytelenné a kérvényt. Eltűnt belőle minden személyes érzés, csak a névre, személyleírásra, a bűncselekmény helyére és idejére koncentrált. A fent említett kérvényben azonban pl. még némi irónia is van: *sem feleséges sem feleségtelen nem vagyok s nem lehetek*.

4 B.-A.-Z. m. Lt. 501/e és 501/f.

5 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/92/1791. *Minekutánna feleségemmel Hamcberger Anna Erzébettel nyolczadik esztendőbe laktam volna, mult Nagy Böjt elején hitetlenül ell hagyott [...] Mgos. Esterhazy Antal Regementjebeli Al Hadnaggyal Lengyel országba ment [...] Én soká tudakozodám [...] utána Miskolczon lakos Nagy Gábor uram voltaképpen tudositott hogy Karacfi németh lovas Regementnél Ober Leydenánt urnál tartozkodva beszélt vele Személyében eligazítá haza vissza hozását ha tetszene de nem tetszet a hitesegettnek így á Regementel ell méne engemet egy öreg anyámmal hagyott kivel hét árva testvérem, vagyon nélkül pusztulnom kellek. Különbenis Szegény adó fizető lévén sem feleséges sem feleségtelen nem vagyok s nem lehetek. Mindhogy pedig a feleség [...] mennyivel inkább házas személynek őrizet alatt való vissza térítését nyilván parancsolnák azéret a Tekintetes Ns Vgye előtt le borulván esedezem méltotassék [...] Miskolc helységben vissza küldetése iránt jelenést tenni vagy a Felséges Consilium által ugyan azt végben vinni hogy hite szegett feleségem Miskolcra haza küldessen. Miskolcz 24 May 1790.*

A közlések legérdekesebbjei és legritkábbjai azok, melyek párbeszédet tartalmaznak – általában a rab és az írnok között. Ezzel céljuk a minél tökéletesebb pontosság és a teljes szöveghűség volt. Az egyik esetben a forrás elején, még a párbeszéd előtt az írnok röviden összefoglalja az esetet.⁶

A személyleírás egy ritka típusa, mikor a bűncselekmény megtörténte után az áldozatról adnak ki leírást, ezúton próbálják megtudni személyazonosságát. Az általam vizsgált körözések közül ezek voltak a legritkábbak, összesen kettőt találtam. Az egyik áldozatot a Dunában,⁷ a másikat a kecskeméti szőlők között találták: *ki-pördött fekete bajuszú, orra közepe egy kevessé rokkant német ingben telekes botskorban, kurta gyalocs gatyában, görbe féső a hajában a jobb ujján egy kerek réz gyűrű, melyen ilyen formán látszanak a betűk... kereskedő embernek kellett lennie, mert mellette egy darabka gyűszű is találtatott, hihető hogy a pénzéért veretett agyon.*⁸

I. A KÖRÖZŐLEVÉL MINT VISELETTÖRTÉNETI FORRÁS

Nem véletlenül írták le legtöbbször oly pontosan és nagy gonddal a viseleti elemeket, hisz – mint már említettük – a körözött személynek általában egy rend ruhája volt. Az ünneplő csak bizonyos ruhadarabok pl.: csizma, mellény, főkötő stb. díszesebbre cseréléséből állt. Egy ruhát addig hordtak, amíg az teljesen el nem rongyolódott. Az ünneplőkkel kapcsolatban azok voltak a szerencsésebbek, akiknek ezt sikerült örökölniük, így nem kellett saját verítékükkel megkeresni.

A nemesség és a közrend öltözködésének egymástól való látványos távolodása a 18. században indult meg, mikor a nemesség elkezdett nyugati mintára öltözködni. A társadalmi különbségek hangsúlyozása érdekében öltözködési rendeleteket vezettek be, benne szigorúan meghatározva, hogy ki milyen viseletet hordhat. Ezen ruharendeleteknek két nagy típusát különíthetjük el. A helyieket, melyeket vármegyék, uradalmak, városok, egyházi méltóságok, úriszékek adtak ki, és az országos érvényűeket, melyeket a helytartótanács adott ki. A ruharendeletek kiadását általában azzal indokolták, hogy *a ruhákat illetően nem volt rend, úgy hogy alig volt különbség magas és alacsony állásuak*

6 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e xxxviii/iii/224/1771. *Descriptio Personarum: Bizonyos két zsidó személyeknek Descriptioja ... kik Pécsről [...] el szöktek. Egyiken [...] bársony német dolmánya, zöld bunda, fehér prémmel és bélésel vagyis rakomákkal meg bélelve német saruban sökött el. Másik [...] német viola színű dolmányban ezis zöld bundába fekete prémmel [...] Anno 1770. [...] Mi a neved, hova való vagy? Házas é vagy nőtlen? – Kuller Mihály Vörösvári Nemes Vas Vármegyében helyezett helységből nyötlenbn vagyok mind egy 23 esztendő. Mi végre jöttél Pécsre s kivel? Zsidó gazdámval jöttem. – Mi a neve gazdádna és hol lakik? – Az nevét nem tudom lakása pedig Kottendorf nevű helységben Köpcsényhez közel Sopronyi utban van. – Háza és felesége ugyan van é? – Igenis.*

7 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e /XXVIII/IV/1782... *ki menván azon vízben holt Embert [...] mint egy negyed napja Tizedesünk által találtatott volt a partra ki vonyattván meg vizgáltuk, és ezeket observáltuk: A mi a ruházttyát illeti; azon sarukon kívül, melylyeket... lábairul levontunk, láttunk rajta egy pár fejez harisnyát...és egy kik ujjas rongyos laiblit, egyebet semmit, sem pénz sem más féle jóságot. A mi Testét illeti, jóllehet időnek alkalmatlansága miat tsekély verembe temetett az föllebb említett Tizedes által, de még is az ebektül szerencsétlenség rajta nem tétetett, mert mi jól meg vizgáltván egyebet nem tapasztaltunk, hanem hogy régiség miatt a feje bőre le foszlott, és fülei tartják. Így tehát ketség kívül régen kölletett néki vízben halni. Mivel pedig feje bőre le foszlott, hány Eftendő lehetett észre nem veehtük, hanem ugyan jokora embernek kellett lenni néki ennek utánna jó mély vermet ásatván bötületessen el temettük az Harcsási Molnárok jelenlétiben. Datum Die 10 Maji Anno 1782.*

8 Schram F., 1964. 34.

között,⁹ vagy hogy a *Paraszt Állapotyához illetlen, Nemesi, Fris, draga öltözetekben*¹⁰ járt. Céljuk az volt, hogy megakadályozzák a nemesek presztízst jelentő ruhaanyagok, díszítések, ruhadarabok stb. leszállását a nemtelen rétegekre. A rendtartások igazi divatja a Rákóczi-szabadságharc után kezdődött. Valódi jelentőségük azonban csak dokumentatív; értékük az, hogy a hely és a kor illendőségeit rögzítik. Igazán és teljes mértékben sehol nem sikerült betartatni őket. Azonban nem mindig csak az alsóbb rétegek öltözködését szabályozták. A nemesség rendjét is próbálták uniformizálni. Így járt el Hunyad vármegye az 1790-ben kiadott rendeletében, melyben szabályozta, hogy a nemes rendűek milyen öltözetet viselhetnek, és hogy attól a különböző anyagi lehetőségekkel bíró egyének mennyiben térhetnek el. *Mivel hogy mind Nemes Magyar Országban mind Erdélynek Réseiben neveztesen azon bölts tzéltől hogy a veszedelmes pompázásnak és a köntötsbéli pazarlásnak vége lehessen és a hogy a Nemesség magát valamint szintén belős maga viselésvel úgy külső képpen is más Rendű Emberektől megkülönböztethesse, az egy forma köntösnek nemét felállították ezen Vármegye Rendei egyenlő Végezésből; meghatározták, hogy minden Nemes Embernek Mentéje, Dolmánya, és Nadrága; a' Szegényebb Rendűeknek Dolmány helyett kék Lájblija legyen; az öregebbek hosszabb mentét is viselhetnek, az ifjabbak rövidet sárga gombokkal, és pikhelyekkel; a' kinek tettzik arany-sinórral, a' kinek érteke nem engedé, kék sinórral: az hosszabb menték kék készülettal, a' prém fekete legyen akár báránybőr; akár vidra, festet nyest; vagy görény; a' kinek Dolmányhoz öve lenne, legyen veres, a' Tsákó Fekete; a' kinek tettzeni fog, arannyal megékesítve, a' Tarsalynak mezeje veres, rajta a' Vármegye Tzímere, a' Fekete Holló orrában lévő sárga gyűrűjével.*¹¹ A ruharendeletekben a közrend és a nemesség közötti eltérés legélesebben nem a ruhák szabásában, formájában, hanem annak anyagában és díszítési fokában volt.

Mindegyik társadalmi rétegre jellemző volt, hogy a föllette elhelyezkedőhöz igyekezett igazodni. A dolgozatban – mivel a személyleírások nem érintik őket – az elittel, a főnemességgel nem foglalkozunk, csak a parasztság, a polgárság és a köznemesség öltözetének egyes jellegzetességeit mutatjuk be a források alapján. A parasztokra jellemző volt, hogy a ruházathoz szükséges nyersanyagot igyekeztek otthon előállítani, és a ruhákat is otthon készítették. Jóval több lehetőség nyílt a ruházkodásra, ha elszegődtek cselédnek vagy béresnek. A szerződésben a munkáltató átvállalta a paraszt öltözködési terheinek egy részét ún. ruhaszerződés formájában. A szerződéseket általában évente újították meg, ilyenkor új ruhát – de inkább csak egy ruhadarabot – kapott a szolga. A főurak, jómódú urak hagyatékából a személyes szolgálk is részesültek. A libériákat nagyobb udvarok számára vagy a majorságok részére kezdetben német szabók készítették. A mesterembereknek is előírták, hogy milyen rangú szolga milyen öltözetet csináltathatott. A belső szolgálk élén állt a kocsis. A pásztornépet (a juhással kezdve és a kondással befejezve) nevezték külső cselédségnek. A ruhaszerződésekben egyre drágább és drágább ruhát követeltek maguknak a cselédek, hogy az éppen aktuális ruhafélék divatját követni tudják. Ennek megakadályozására adták ki a legtöbb rendeletet, melyek végül legfőképpen már csak arra korlátozódtak, hogy a luxustól tiltsák a köznépet. Egyrészt attól félve, hogy olyan túlzásokba eshet, mint *arany tsipkéjű vagy virágú mejjedőt... aranyos ruhát, úgy különben lion vagy finomabb gyoltsbu*, mert úgy gondolták, hogy ezek *mind cselédet tartó gazdának terhére vagyon és haszontalan költséket okoz*, másrészt attól tartva, hogy

9 1715. Bártfa a város ruharendelelte. Idézi: Endrei W., 1989. 113.

10 Flórián M., 2001. 17.

11 1790. Hunyad vármegye rendelelte. Idézi: Endrei W., 1989. 114.

a pénzhez a cseléd nem tisztességesen jutott, ha ilyenekre telt neki. A 19. század elején jelentek meg a szúcshímzések mintájára az egyre színesebben kivarrott szűrők a kanászok, juhászok viseletében, akik 1827-ig ruhaszerződésekben próbáltak alkudni ezek megszerzéséért, mert rendelet tiltotta, hogy a ruhabér ezt tartalmazza. A pásztorok és a parasztok jó része is zsíros ingben és gatyában járt. A zsírral való átítatásnak kettős funkciója volt: amellett, hogy vízhatlanná tette a ruhát, azt puhán is tartotta.¹²

A magyar ruha csak lassan kapott nemzeti színezetet, a Rákóczi-szabadságharc leverése után. A 18. században presztízs lett az újdonságok mielőbbi beszerzése, ez azonban anyagilag csak bizonyos rétegek számára volt megengedhető. A kialakult német szabóságok által képviselt nyugati stílusáramlat a közép- és kisnemeseken keresztül egészen a parasztpolgárokig hatott. A jelentős németesítő hullám miatt a német ruhadarabok egyre jobban háttérbe szorították a magyart. Ez egészen II. József uralkodásáig tartott, amikor a nemzeti ellenállás jeleként felelevenítették a magyar ruhát,¹³ mely a mentét, a dolmányt és a nadrágot jelentette. Ezek kezdetben kifejezetten nemesi privilégiumok voltak, de az általam vizsgált időben már nemcsak ehhez a renchez kötődtek, hanem rendi jelentés nélkül az egész nemzet jelképévé váltak. A felelevenített ruhaviseletből azonban már nem lehetett kitorölni a német hatásokat. Így csak a kihívóan német ruhadarabokat mellőzték, mint a fekete háromszögletű kalapot vagy a harisnyát. A szűk nadrágot, ami ugyancsak német hatás volt (a hagyományos magyar nadrág bő volt), már elfogadták magyarnak.

A leggyakoribb ruhaanyag a szűrposztó volt, vagy esetleg más, olcsóbb anyagféle, amely a felsőbb rétegekben már nem bírt jelentéssel vagy presztízzsel. A parasztok a szörme megválasztásában is elkülönültek a nemesektől. *Fürtjével befelé fordított báránybőr* subát viseltek a közrendűek. Gyakorlatilag a szűrposztó és a juhbőr lett a közrend viselete. Ilyet nemes ember csak gyászban viselt: *keservek mentől durvább fekete posztoba öltöztének, mentéjek bélése fekete báránybőr.*¹⁴

A nemességen belül területileg is voltak különbségek, így az erdélyi nemesség 1759-től kötelezte magát arra, hogy ezüstgombokat fog hordani, hogy így különítse el magát az *úri nemzet más tagjaitól*. A parasztoknál nem volt lehetőség arra, hogy a ruházatukat rövidebb időközönként megújítsák, ők szinte mindig a régi divat szerint jártak.

1. Hajviselet

Wortley angol követ 1717-ben írt felesége levelében Magyarországra vonatkozóan megjegyzi: *All the Vienna beauties are of that country.*¹⁵ Kővári ugyanerről már sokkal nagyobb lelkesedéssel ír: *a magyar nemzet jellegének sok szép oldala van, de azt még külföld is megadja, hogy e három, a magyar zene, a magyar nyelv s magyar nőnem csakugyan szép.*¹⁶ A női körözüvények jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a férfiakról szólók, így mind a hajviseletükről, mind ruhaviseletükről szóló ismertetés jóval szegé-

12 Györffy I., 1938. 59.

13 II. József németesítő rendeletein úgy megindultak a magyarországiak, hogy akik német ruhában jártak, mind elhanyagolták, bajszukat megnevelték, magyarul beszéltek még a németek is, akik vagy régen a magyar királyok által nobilitáltak vagy indigenáltak s jószágokat bírnak. Mind elhanyagolták a német köntöst. Pozsonyban akiknek legkisebb német ruhájuk volt is megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk. *Rettegi Gy.*, 1970. 425.

14 Apor P., 1972. 69–70.

15 Kővári L., 1988. 444.

16 Kővári L., 1988. 429.

nyesebb. Kővári szerint *a dúsz hajzat a nőknél az érzelemdússág... fokmérője*,¹⁷ csak a legkritikább esetben és kivételes körülmények között vágták le pl. szigorú büntetésként. Később általában a prostituáltakat különböztették meg azáltal, hogy a hajukat rövidebbre vágták. A hajzat betegség miatt is megnyírhatták: *Gesztenye szín haja, melly hátulról Sömörög*¹⁸ *mint meg nyíratott*.¹⁹ *Az aszszony-emberek* haja legfőképpen kor és állapot jelzőként szolgált, ez a forrásokban is megmutatkozik. Általában a házasságig hajadon jártak, ezt követte a hajnak a kontyolása – többnyire az esküvő napján. Kontyot viselt az a hölgy is, akiről azt írták *szőke elől le nyírott hátul pedig őszve hömbölgetve fisüvel fel-fűzött hajju*.²⁰ Gyakran találkozni olyan női hajviselettel, melyről azt írják, hogy haja felsodorott, göndörített. A hajszűtő vasat csak az elit használt frizurája készítéséhez, a parasztok nedves hajukat ujjukra vagy órsóra csavarva hullámosították.²¹ Igen változatosak a női fejkötők,²² keszkenők. Nagy gonddal jegyezték fel mint egyéni ismertőjelet, ha az illető *főkötő helyette csak keszkenőt hordott*.²³ A főkötők között megkülönböztethetünk bokrosat,²⁴ posonyit, közönségeset,²⁵ parast,²⁶ bubost, selyemmel vert Auszriait²⁷, lyukacsosat. A hajzat általában a főkötő alatt felsodorva hordták. Az ékszerek terén a nyaklánc²⁸ nagyon ritka, míg a fülbevaló elég elterjedt volt. Felsőöltözet tekintetében nem nagyon volt

17 Kővári L., 1988. 396.

18 Sömör: vírus okozta hólyagos bőrkiütődés

19 Schram F., 1964. 13..

20 Uo.

21 Flórián M., 2001. 77.

22 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e /xxviii/iv/144. *Stigimond Sára [...] valóságban Cighány nemzett. Ócska kék bagazia felső ingben, hasonló pruszlikban jár, főkötő helyett keszkenőt visel.*

23 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/11/145/1761. *...fején keskenő, vörös karton lablit, és kék vörhenyes szoknyát visel.*

24 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/c/55–59/1794. *...fején keskenő Pajából kék bokros fejkötőben néha hajadon és pöre hajjal járnai szokott. [néha] fekete posonyi fejkötőt [visel].*

25 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 55–59/1794. *Schemrl Anna. Schmerl Ferentz selmeci bányász felesége Visel filbe valot, [...] fejjér közönséges ollykor pedig bubos Főkötőt Tuchbol, közönséges viola színű Karséllit, csikos Kárton szoknyát, fekete Czipellőt.*

26 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/238/1771. *Nemes Czigán Thomas Eözvedgye [...] Világos kék lanottal[?] prémezett mentében nagy virágos vörös és viola színű Kalamán Szoknyákaz és Fejélles Cszimákat, Paraszt Főkötőt, nyakán tarka hol pedig fehér keszkenőt visel egyedül magyar nyelven szol könyvből is pedig azon nyelven olvasni tud.*

27 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 71–74/1793. *Pest városában a konyhabéli holmikereskedő Tandel János Györgynél szolgált egy osztrák lány, akit azzal gyanúsítottak meg, hogy úra feleségét Annamáriát megölte, s ura értékeivel megszökött. Személyleírása: veres Selyem arannyal kevert Auszriai Főkötője fekete Lyukatos, vagyis Bundipány[?] tsipkével tzi-frázva, veres Pique Laiblija, modi Karton Reklije, srásos protzentof[?] Szoknyája, fekete cipellője [...] Ezen Személy [...] mint másoknak elbeszélte, még két Fehér Személlyel Auszriából Duna vizén Budára érkezett ahol is annak két Társai valahol szolgálatban állottak, ezen gyilkosságban esett Személy pedig betegsége végett, [...] a Bétsi Ispotályban négy hónapokig nagyon meg bágyadott könnyebb szolgálatot itten Pesten a meg nevezett Tandel János Györgynél [...] talált.*

28 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII. /III/252/1772. *Szegedi Sublec[?] Josef Puska csinállo Felesége [...] szép aszony, Nyakán néha Gránitos, néha keskeny pántlikás keresztecskével, Függőt pedig gránatos vagy aranyosat hordozz. [...] rövid vörös szoknyában fehér harisnyában, minden napi házi kék és sárga [...] ruhában [...] szokott el.*

eltérés a férfiakétól. A nők is lajbit vagy réklit,²⁹ illetve pruszlikot³⁰ viseltek. Esetenként csak abban tért el ruházatuk a férfiakétól, hogy jobban díszítettek, ahogy a forrás fogalmaz, virágosak,³¹ himzettek voltak. A szoknya szabása vonatkozásban itt is találni német szabásút,³² e mellett még rövidet illetve hosszabbat. *Gossy Ilona* is abba a vétekbe esett, ami nőkre vonatkozóan a leggyakoribb büneset: elhagyta hitvestársát, Szalai Kovács Pált. A forrás főleg a tulajdonságok leírására koncentrált, bár nem túl részletesen, a ruházatról pedig csak meglepően rövid írás szól: csak annyi, hogy *elébb magyar volt, most pedig németül viseli magát*.³³ Megkülönböztethetünk ún. parasztos női öltözéket is.³⁴

A mentének volt egy, kifejezetten a nőkre szabott változata, melyet asszony-mentének³⁵ neveztek. A lábbeli tekintetében viszont nagy az eltérés a férfiak és a nők viselete közt. Olyan nőt nem találtam, akinek bocskora lett volna. Ehelyett általános volt a csizma viselete, és már megjelent a *magas sarkú cipellő* is. A források sokszor feltűntetik, hogy milyen volt a körözött ünneplőruhája.³⁶ Ezek alapján azt állíthatjuk, hogy legfőképpen anyagában, megkíméltségében ütött el a két nem ünneplője. Szabásra általában ugyanolyan, azaz a köznapival egyező volt.

A férfi hajviseletet tekintve a hosszú haj a kereszténység felvételével vált általánossá, mikoris a tar fej, mint a pogányság egyik jelképe megszűnt. A férfiaknál a haj és a bajusz, a szakáll viselete sokszor sajátos jelentéstartalommal is bírt. Volt, mikor a hosszú haját görögösnek, máskor a szabad ember ismertetőjének tartották. Előfordult, hogy mint a keresztények viselete jelent meg. A rövidre nyírt haját volt, mikor németesnek, a teljesen rövidet pedig általában barbárnak tartották. A haját zsírozták; ez több szempontból volt hasznos. Nem kellett mosni, jobban ellenállt az esőnek, nem kócosodott és a kár-

29 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII//235/1771. A nőknél talán még jobban tükröződött a ruházaton, hogy milyen az anyagi háttérük. A forrásokban a legjobban, még egy nemes feleségénél is igényesebben, egy pék gyilkosság áldozatává vált hitvese öltözött. *A megöletett Asszonyinak a többi állapotjai között vitt el a Gyilkos Kotsis egy új Német bellett selem, sötét barnás különb különb színű virágokkal telyes Matériábuél való Réklit, melyre egy jó hüvelyknyi szélességben arany tsipke vala és voltak rajta het arany skofiumos Német Arany gombok is e- elején ugyan mint a két oldalán Rosákkal, a hátullya és Ujai Könyekig Idetlen Birka bárány bőrött kékkel valának belelve kerülete pediglen jó féle nyestel meg lehető képpen ki volt prémezve.*

30 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII./III/228/1777. *A Menyetskének neve Lippai Ersök [...] komor tekintettü, lassú besédü, úgy hogy ha más nem szolitya kéveset beszél, Mágyar nemzetbill való, kék rókás mentéje, zöld rása szoknyája, fél kalamaj Pruszlikja veres szegővel, kék kalamaj[?] vállá veres pánclikával németessen varrott, fekete fejkötője, minden nap pedig, kék rongyos fél rása szoknyát [...] visel. 1791.*

31 Rózenberger Kristina, másként atyja neve után Huber K. Budának városában az úgynevezett Rátz városban született, beszél németül. *Visel vörös virágú kartonból kerekre szabott réklit (Tuscherlit), hasonló szoknyát [...] melyet némelykor kék, némelykor pedig, fekete színórral szokott fűzni és az úgynevezett máslikkal felékesíteni. Kemény L., 1916. 299.*

32 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII./ 1/61/1750. *Enesey Barbara [...] két fél németh ránczra csinált szoknyában, egyik sárga [...] másik fekete, Pajából kék bokros fejkötőben és néha hajadon és póre [...] hajjal járn szokott. Cafe színű fehér tarka kartony Pruskája [...] világos vas színű Postobol késült kurta magyar mentét.*

33 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII./III/72.

34 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/355. *Katlan Ersébet mint egy 40. Eftendös Szolnok Lakos Vargha Mátyás Mester Embernek Feleséghe Szöke Sudhár vékony középszerü Termetü, Sima, kerék Piros Ábrázatú, kékes Szemü, szökés fémödökü, gesztene színü hajü, paráztí modon viseli maghát, hol Kék, hol Zöld, hol más színü szoknyában jár. elől az haját föl Sodorva hordozza fejkötő, és fejkendő alatt, Tolvaj, kurva, csalárd Asszony, elsőköti.*

35 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/238/1771. *Nemes Imánuel Teheresiának Personalis le írása... sötélt két szoknyát hasonló színű Pasományos rövid mentét róka Farokkal prémezett sokott viselni magas sarku cipellöt.*

36 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/eXXVIII/ IV/309. *Boris névü férjes Asszonyinal el-ökött. Melly személy [...] minden napra Magyar fehér fekete föketöt, rövid setét kék ó róka prémmel meg-prémzett veres sínóru mentét setét kék félrása szoknyát minden napra, Ünepre pedig zöld posztóbül soknyát vagy fehír gyölcs szoknyinget visel.*

tevők sem estek bele. Ettől a zsíros hajtól azonban a ruházatot védeni kellett, mert azt is összezsírozta. A haj zsírozását a 18. századtól kezdve tiltották, de ez a tiltás nem volt igazán hatékony, mert szinte nincs olyan személyleírás, ahol az illetőnek ne lenne zsíros a haja. A haj ápolásának ez a módja majd csak a 20. század elejétől szűnik meg. Az ideális hajszín a barna, vagyis, ahogy a források nevezik: *gesztenyeszín* volt. A kútfő alapján a túlnyomó többség ilyen hajú volt, más hajszínek csak elvétve és ritkán fordultak elő. Ezt igyekezett mindenki elérni. Hajfestékként általában nagy mennyiségű zsirt használtak, melytől idővel barna lett a haj – no meg *bödös* is. Voltak más módjai is az áhított hajszín elérésének; például a diófaolaj vagy a fenyőkéregből főzött ún. fenyőlé, melyet ritka hajmosásukkor öblítőként használtak. A hosszú haj viseletének – a forrásokban szinte csak ilyenrel találkozunk – két lehetősége volt. Az egyik esetben a haját feltűzték vagy befonták; a másik lehetőség, mikor nem fonták be és fel sem tűzték, hanem csak leengedték. A különböző hajtípusoknak más-más műszavuk volt, pl.: *üstök*³⁷, *sudor*, *varkocs*, *csics* stb. A hajformákra alkalmazott szakkifejezések és viseletek között is voltak területi eltérések. A gomb kifejezés – mely inkább a Dunántúlon terjedt el – azt jelentette, hogy az illető haját kis gomb alakú formába kötötték fel. A huncutka elnevezés, melyre más helyeken az oldalhaj elnevezést alkalmazták, főleg a Nagykunság, a Hajdúság területén és az ezzel határos vidékeken fordult elő; de volt olyan hely is, ahol csak a be nem fonott haját értették rajta, pl.: *Fekete göndör hajú, hunczutkáját röviden öszve tekerve horgya. A haját bé forva Viseli, a hunczsutkáját pedig fodrozza, s hosszasan le eresztve hordja.*³⁸ Természetesen nem rajzolhatjuk meg a különböző szakszavak pontos területi térképét. E két kifejezés, a gomb és a huncutka elterjedése viszonylag jól lokalizálható. Vannak olyanok, mint pl.: a *varkocs*, amely ugyan kifejezetten Erdélyre jellemző, azonban más területeken is elterjedt. Bizonyos foglalkozások is megkövetelték azt, hogy az azt művelőnek a haja eltérjen a szokásos hosszú hajtól. Így pl. az élelmiszerekkel foglalkozóktól munkájuk megkívánta, hogy hajuk rövid legyen. Ezt a már említett szakácsgyilkosság híradásából tudjuk. Itt a gyilkos pék elszökött, s ezért került sor levelesítésére: *más Péékek és vagy sörfözök módjára rövidre nyírva hordozza.*³⁹ Egy másik esetben is előfordult, hogy *haja Fekete, Mészáros módjára el vágott hajú.*⁴⁰ Itt az a kérdés merül fel, hogy vajon mi a különbség egy mészáros módjára levágott haj és mondjuk egy sörföző vagy pék hajformája között. Mindkettőről biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a hajuk rövid volt, ám, hogy valamiben különbözött, az elég valószínű, egyébként nyilván azonos szóval illeték volna. A pásztoroknak az 1830–1850-es évekre kialakult a sajátos hajformájuk, melyet *kerek nyírású juhászviseletnek*⁴¹ vagy pásztorhajnak is neveztek. A körhaj csak a 19. század végére terjedt el mindenütt. A be nem font haját vállra eresztve viselték, gyakran tettek bele fésűt. Ennek funkciója az volt, hogy a haját rögzítse. Pl.: *Sárga kurta el-vágott hajú, hajába horgos fésűt viselni szokott*⁴² *nagy fekete haju az két első haja két felől kondorítva le vagon eresztve egészen az mejére.*⁴³ Ha megnézzük a körözések

37 Szeretz János nevezetű legénynek személyes leírása: [...] *gesztenyeszínü, hátul nyírott, elől üstökre eresztett hajú* [...] Tolna vármegyei születés. Kemény L., 1916. 129.

38 Schram F., 1964. 12.

39 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/259/1773.

40 Schram F., 1964. 12.

41 Balassa 1979. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/04/387.html#403>.

42 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII /III/1790/212. Megyaszó, Zaránd. B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII /III/1791/29094 Kecskeméten egy hulla hajában is találtak fésűt.

43 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII. IV 1785.

hajtípusait, akkor kiderül, hogy ez a hajtípus a legjellemzőbb az alföldi területeken és az ezzel határos vármegyékben volt, így például Borsodban és néhány dunántúli területen. Erdélyben ritkábban, a Délvidéken pedig elenyésző számban fordult elő. A Felvidéken és Horvátországban egyáltalán nem találtam rá adatot, ami esetleg azzal magyarázható, hogy ez a hajviseleti forma kifejezetten a magyar etnikumra volt jellemző. Ettől valamelyest eltért a különböző nemzetiségek és az idegenek hajviselete.

A 18. században osztrák és nyugati hatásra terjedt el, hogy a haját három- vagy több ágú fonatba eresztették. Ezt a hajtípust, bár később kifejezetten magyarosnak tartották, több nemzetiség is átvette, így például az oláhok a 19. századtól. Találkozhatunk három-, öt- és hatágú fonattal is, *meg-esmértszik ábrázjárul, hosszú három águan béfont gesztenye színü haju, hasonlo szemötdökü, fülei mellett-is három águan öszva szokta haját viselni és úgy fülin körül tekerve hordozni.*⁴⁴ A rövidre nyírt haj a nép körében csak 1848 táján kezdett elterjedni a katonaság hatására, ahol a rövid haj követelmény volt. *Fekete el nyírott haju, vagy egy másik helyen: nyírott hajú melly mind az ám valamennyire meg nyótt vala.*⁴⁵ Az újoncok haját bevonuláskor rövidre nyírták, mint a személyleírások ezt dokumentálják.

Az alföldi pásztorokra kifejezetten jellemző volt, ahogyan a halántékon lévő hajukat csigásan felgöngyöltették és a fej hátsó részén a haját rövidre nyírták. A 19. század közepétől főleg a fiataloknak volt rövid a haja, míg az öregeké hosszú. A rövid haj alatt általában az olyan haját értették, amely nem lógott rá a hátra vagy a mellkasra, így a rövid haj legtöbbször a nyakszirtig ért. A pásztorhajnak többféle elnevezése is volt pl.: körhaj vagy fazékhaj, de ezek csak a tizenkilencedik század ötvenes éveitől váltak általánossá. A körhajnak is több különféle fésülési módja terjedt el. A kiskun pásztorok a hajukat kifelé fésülve hordták, míg a moldvai csángók a halántékukat borotválták.

A nyugati hajdivatok nagyban hatottak a magyar hajformák változására. A 16. században átmenetileg elterjedt a tarkó borotválása, amit még korunkban is kifejezetten lengyelesnek tartottak. Franciás volt a vállig érő fürtös haj, a kopasz fej pedig természetesen törökös volt. A magyarokat általánosságban a hosszú haj viselete jellemezte. Ezzel állt ellentétben a rövid haj, amelyet a 18. sz. végén és 19. század elején németesnek tartottak, ellentétben az ősi hagyományos hosszú hajviselettel. Ugyanakkor bizonyos nemzetiségeknek is eltérő hajviselete volt, így például a rácoknak, akik egy személyleírás alapján a magyarhoz nagyon hasonló haját hordták: *fekete... haju kit is elől Ráczossan bé fonyva szokott hordozni.*⁴⁶ Érdekes kérdés, hogy mi volt az, ami alapján a személyleírást készítő különbséget tett a magyar és a nagyon hasonló szerb hajviselet között.

A körözőleveleket, melyek gondosan igyekeztek leírni az illető ruházatát és hajviseletét, csak egyetlen módon lehetett kijátszani, mégpedig úgy, ha a körözött új ruhát és hajviseletet csináltatott. A ruhaviselet megváltoztatásával sehol nem lehet találkozni a forrásokban (nyilván megfizethetetlenül drága lett volna), a hajviselet megváltoztatásával viszont annál gyakrabban. Van, aki a börtönévek letöltése után nyíratkozott meg;⁴⁷ van, aki a börtönből, vagy a közmunkából való szökés miatt próbált meg új frizurát ölteni, hogy a körözvények segítségével ne lehessen ráismerni. Általában sikertelenül próbál-

44 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/309/1782.

45 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 1790/204/4873.

46 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/355.

47 *A Betsei Tömlőtzből való elerszetése után megnyíratattván, nyírott vörös haju. Bács megye. Schram F., 1964. 11.*

koztak ezzel, mert a hatóság szinte mindig tudomást szerzett róla, s a személyleírásokon a régi frizura mellett már feltüntették az újat is.⁴⁸

A hajviselet történetének tárgyalásakor még két korabeli kifejezésről nem feledkezhetünk meg említést tenni. Az egyik a *supé*,⁴⁹ melynek nem sikerült megtalálnom a jelentését, a másik pedig a *dupé*.⁵⁰ Az utóbbi⁵¹ az előhaj pótlására vagy hangsúlyozására készített hajbetét. Feltételezhető az is, – mivel a két alak között csak egyetlen betű eltérés van –, hogy a *supé* a *dupé* egy népi vagy helyi változata. A feltevést az is alátámasztja, hogy hasonló szerepet töltött be mind a két mondatban. A *dupé*⁵² két összekötött, szalaggal betekert, hurka formájú eszköz, amelyet a homlok fölé erősítettek és a kettéválasztott előhaját rácsavarták. Ez alapján a *dupéra* vágás az lehetett, amikor a *dupéra* rácsavart előhaját a *dupé* vastagságától függően levágták. Ennek valószínűleg az lehetett az előnye, hogy a hajszálak hossza a *dupéra* vágás után teljesen azonos lett. Az említettek mellett sok információt találni különböző hajszépítési, bodorítási, egyéni viseleti szokásokról is.⁵³ Az általában három ágba⁵⁴ fonott hátihajat madzaggal vagy szíjjal, pántlikával⁵⁵ összekötötték, s a kalap, kucsma vagy süveg alá gyűrték. A zsírozott haj, ha a ruhához ért, azon nyomot hagyott. Ennek elkerülésére általában hátihajukat zacskóban tartották, mely szokás a 18. században főleg a mezővárosi polgároknál terjedt el. A fésűkről, mellyel a haját rögzítették, a források is szólnak. Három fajtájuk van: a horgos,⁵⁶ a nagy görbe fésű, melyek kifejezetten a férfiak számára készültek, valamint az általában csikókörmömből készült négyágú fésű, mellyel konty formába fogatták fel a haját.

A hajhoz egyúttal sok népi hiedelem is fűződött. Ezek közül a legfontosabb, hogy a haját nem szabad megcsonkítani. Valószínűleg erre a hiedelemre épült a hosszú haj viseletének szokása. A haját inkább befonták, felkötötték stb., hogy, mint rövidítési módot, a vágást elkerüljék, mert ebben az egyénnek a megsértését, megcsonkítását látták. A bajuszt oly nagyra tartották a magyarok, hogy egy, a 19. század végén romantikus történelem-szemlélettel megírt tanulmány egyenesen azt írja, hogy *már Ázsiából bajszosan jöttünk ki*.⁵⁷ Herman Ottó a Magyar Bajusz c. könyvében úgy vélekedik, hogy a magyar legalább

48 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XVIII/IV/1784. ... úgy mondatik hogy hoszu Bajuszát el-met-czette, és kalapja helett Csákos süveget vett [...] lába szárát széles bocskor szíjjal vastagon szogta megtekereni.

49 Fekete sűrű hajú elől supéra metzve hátul pedig be kötve (Buda). Schram F., 1964. 13.

50 ... haja elől keskenyen dupéra van vágva, hátul pedig kurta T-zopfba fonva (Gács); Gesztenye színű pántlikába a font és dupéra vágott haja gesztenye színű (Csík). Schram F., 1964. 13.

51 Ortutay Gy., (szerk.) 1979. I. 630.

52 Dupét (Hont vm. 1689: 32) a halántékra ív alakban ráfésült haj. A lányok stupétba fésülték a hajukat s hátul farkocsa fonták / a. dupét (asszonyok hajviseletében) fülre fésült hajfonat 2. gyupét csepüből kialakított, fekete anyaggal bevont, hurkaszerű eszköz, melyet a homlok fölött a fejre illesztnek, elvékonyodó végeit a tarkón összekötik és a felette levő kontyhoz erősítik, majd a kétfelé választott haját rácsavarják. Dupétól: (haját) cakkos, csipkézett szélűre fésül. Dupétos: csipkézett fésült (haj). Gyupétos: olyan (női hajviselet), melyben a fejre illesztett dupétra csavarják rá a haját. Lőrinczy É.–Hosszú F., (szerk.) 1979. I. 1037.

53 Szöke bé porzott hoszu öszve font hajú (Hajduböszörmény)... Gesztenye színű vastag hoszszú hajú, elől három ágba fonva, hátul pántlikába tekerve (Várad)... Haját hátra kötve viseli, üstökét el vágva, fül haja apró, és azt hátra kenve viseli (kocsis; Kolozsváar)... A haját bé fonva viseli, a hunczfukáját pedig fodrozza, s hosszasan leresztve hordja (korcsmáros; Bereg.) Schram F., 1964. 13.

54 Világos gesztenye színű haju mellyet három ágba bé fonva szokott hordozni (Mindszent Csongrád m.)... Az üstökét 3 ágba előre hordgya (Borsod)... Verhenyeges hajú, az üstökét 3 ágba előre fonva hordgya (Kács)... Fekete rövid hajú, mellyet fürtibe: bé tekerve szokott viselni. Schram F., 1964. 13.

55 Az haját hátul hol pántlikában bé tekerve, hol bé fonyva viseli (számartó; Paka Tolna m.) Schram F., 1964. 13.

56 Szöke bejuszú, és hajú, görbe fésüt visel (notarius Munkács) (Zaránd m.) Gesztenye színű hajú, görbe fésüt visel (Hajdu Dorog) Schram F., 1964. 12.

57 Kemény L., 1988. 393.

akkora kultuszt csinál a bajszának, mint a török a szakállának. A már idézett romantikus mű egy másik helyen a bajusz fontosságát a következővel indokolja: *a féfiaknál a dús szakáll a bajusz társaságában a féfiasság fokmérője*. Az 1700-as évek végén osztrák mintára egységesítették a katonaságot. A tisztek közül *sohan arestumot is szenvedtek*, mert nem voltak hajlandók leborotválni a bajszukat. A hegyesre pödrött bajusz korábban a nemességnek és a katonaságnak volt az ismertetőjele. A 18. század végére a katonaság már meghonosította a parasztság körében is, azonban viseletét kezdetben tiltották. Hogy formáját jobban tartsa, viaszos faggyúval kenték, bajuszpödrőre tekerték, hegyes vagy csigaformára. Erre találunk utalást a személyleírások között is *Nagy Sárga a Bajuszsa meg kenve és karikára fatsarva viselei*.⁵⁸ A hegyes harcsabajusz mellett azonban több forma is volt pl.: *csákos, pörge, nyalka, borzas, torzonborz, ráncos, pörge s sudaras, torzas, pödörített*,⁵⁹ *barna perge bajuszú, ritka barna pörge* [fölfelé kunkorodó] *bajuszú* stb. Szinte csak elvétve akad olyan, aki bajusztalan, azaz a kor nyelvén szólva *kopárképű*. Találunk teljesen egyedi formákat és viseleti szokásokat is: *szőke bajszu, közepin mesztelen az orra allya horgassan karika formára fel szokta sodarani bajuszát*,⁶⁰ *Bajuszszát két három hétig meghadja és ismit le borotváltatja*.⁶¹ Előfordul olyan ritka viseleti forma is, mint a következő: *Fekete vasztag bajszu, ki szokta pomáelázni*.⁶² Ez arra a szokásra utal, hogy az illető hajkenőccsel, ún. pomádéval, és nem faggyúval vagy zsírral formálta a bajuszát. Ennek a mai szóval élve hajzselének az volt az előnye a faggyúhoz képest, hogy erős illatú volt, így parfümként is funkcionált. A bajusztípusok gazdagságáról árulkodik az is, hogy Herman Ottó az 1900-as évek elején még huszonöt bajusztípust tudott megkülönböztetni. A bajusz növekedésének kezdetére jóval több és jóval változatosabb szokással bírtak, mint amennyit ma használ nyelvünk: *mohodzik a bajusza, serkedzik, nevelkedő, pöhlödő, pöhlödzik, kiütözik* stb. Mint ahogy a hajviseleteknél, itt is megfigyelhető a bajuszformák területi és korbelti eltérése. Így a pörge, hegyes bajuszt az Alföldön, harcsabajuszt – főleg az idősek viseleteként – leginkább a Felvidéken találhatunk.⁶³

2. Fejfedők

A 16. századtól a 18. századig élte fénykorát az általános katonai süveg⁶⁴ vagy főveg. Ezt minden rendű és rangú ember hordhatta. Gyakran találkozunk egy különleges fajtájával: *le törött fekete süvegben csáko nélkül szemire le vonva*,⁶⁵ *Fekete csákos süveg*⁶⁶ viselt vagy *alatsony Karimáju Csáko-Süvegben szökött el*. E süvegnek, a csákonak egyéni jelentéstartalma volt. Csak a katonák, az urak és a hajdúk viselhették. Hogy a közrendűtől megkülönböztessék, csákóra vágták. Ez azt jelentette, hogy a süveg karimáját oldalt ferdén bevágták. *Azt a legényt, aki verbunkoláskor a verbunkos káplár markába csapott, azzal avatták katonává, hogy a süvegét azonnal csákóra vágják*.⁶⁷ Később a

58 Schram F., 1964. 11.

59 Uo.

60 Schram F., 1964. 12.

61 Schram F., 1964. 11.

62 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/233/1771.

63 Herman O., 1906. 30.

64 Török–bolgár jövevényszó, eredetileg nem egy speciális fejfedőt jelölt, hanem minden fejrevalónak ez volt a gyűjtőneve.

65 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/I/1/1751.

66 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/I/59/1749.

67 Flórián M., 2001. 70.

katonai előjoggal rendelkező területeket is megillette ez az előjog, főleg a kun vidékeken. Később a süveg szót teljesen elhagyták, és már csak a csákó kifejezést használták. Több süvegtípust is megkülönböztettek. A tót, kun, kozák süvegektől élesen elkülönült a közönséges süveg: általában abban különbözött más típusoktól, hogy sajátos bolyhos anyaga volt, melyet nemezelés során nyert el. Erről kapta a többi nevét is, mint szirmos, barkás süveg. A kalpagra, kalapra csak néhány utalást találtam: *Kalpag forma teli süveget visel. A kalpag alapvetően abban különbözik a süvegtől, hogy a teteje lágy szőrmével van bevonva, amely zacskósan visszahajlik: szőrös börből készült kétrétű süveg, melynek külső rétvét le lehetett húzni a földre.*⁶⁸ Ez az a süvegforma, amelyet sajátosan magyarnak tartottak.

*Ujjas flanel Laibliban, belső vörös kissebb Laibliban, fekete Bárán Bör Lengyel Sövegben, Fekete haját föl konkoritva Paroka modgyára Viseli lengyel süvegben*⁶⁹ szöktek el, írják a körözvények. Ezt a magyar süvegformát határozottan elkülönítették az ún. lengyel süvegtől, melynek posztó teteje, lapos karimája volt, s nem csak elől – mint a magyar csákós süvegnél –, hanem hátul is behasították. Valószínűleg egy ilyen süvegnek viselése nagy szerepet játszott abban, hogy a körözöttről azt írják, hogy *lengyel módra viseli magát.*⁷⁰ Míg a főnemesség és a nagyurak daru- és kócsagtollas süvegekben örökösttek meg magukat, addig a köznép pipát tartott süvegének karimájában, és, hogy a divatot kövesse, szerényebb madártollakkal ékesítette a fejfedőjét. Az egyik körözvény szerint nemcsak pipát, tollat tartottak a süvegben: *A levele pedig kondás süvege mellett el rothadt úgy vallja, tehát a Passportot is itt tartották, mint fontos okmányt, valószínűleg a pipához hasonlóan a süveg magasán felhajtott karimájába tűzve (valószínűleg azért, mert nem volt zseb a ruházaton).*⁷¹ A forrás az írnok és a rab beszélgetését, vagy – szakszerűbben fogalmazva – a rab kihallgatását örökíti meg néhány sorban. Ilyen párbeszédű körözőlevélből összesen kettő akadt. A nyugati hatásra átvett kalapot kezdetben árnyéksüvegnek nevezték, mert a süvegnek volt karimás, ellenzős, így árnyékot adó változata. A süveghez képest, mely sok díszítést, cícomát nem engedett meg, a különféle kalapviseletek és díszítések sokkal jobban tükrözték az egyén anyagi helyzetét és ritka esetben még nemzeti-ségét is. Grammel Ferenc szökött mesterről nem csupán a neve és a város neve, ahonnan szökött, hanem viselete is elárulja azt, hogy német: *borjúbőr sarut és három szegletű fekete kalapot viselt.*⁷² Mint ahogy már korábban említettük, ez kifejezetten német viseleti

68 Lőrinczy É.–Hosszú F., (szerk.) 1979. 79.

69 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/209/1770.

70 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 5559/1794/ 28429.

71 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/296/1780. *Hát mikor és hogy jöttél az Regementül? – A Kapitány adott Levelet. – Hol atta a Kapitány azon Levelet s hol az a Levél? – Csehországban, a Levelem pediglen a Süvegem ellett. – Mikor jöttél Cseh Országbul? – El múlt Oszel. – Hogy haza jöttél hová mentél és hol tartozkodtál? – Egerben. – Kinél? – Tacet [= Hallgat]. – Egerbül hová mentél? – Egyik Kondástul más Kondáshoz jegyesien Lossonczy Úr Kontássnál voltam. – Hát onnan hová mentél? – A Káptalan Nyájához Bátorban. – Mit csináltál ott? – Mint bojtár szolgáltam de csak vegi felé a makkoltatásnak. – Az előtt hol szolgáltál? – Amássy Úr Nyájja mellett, ismét Törtelyen Fejervári Urnál, Hevesen pedig Csörgő Mihály Urnál de mindenütt csak Bojtárkodtam. Sándor Mihály Gömör Vármegye Rabjának le rajzolása: Heves Vármegyéből ugyan Heves nevű Mező Városbul Mondgya magát lenni [...] mint egy 27. Estendős, Gesztenye színű Mendenfelé Széllely függő hoszas haja szökis hegyes fejr bajsza [...] földre le szögező két szemü, Alkapcának végen most szökő kis sakáll igen keves... hoszu Kondás ocaska csuhában, kondás ingben... mondja magát T. Gyulay Samuel Regementbéli Ablicentiatusnak lenni... A levele pedig kondás süvege mellett el rothadt úgy vallja.*

A magyarság körében leginkább a főveg vagy süveg terjedt el, ezt a szót csak a 16–17. századtól kezdtük el használni.

72 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII 1790/208.

elem volt, melyet a magyarok soha nem vettek át, kivéve az őrségi parasztokat az osztrák határ mellett.⁷³ Igazán a 18. században terjedt el a kalap, mikor már országszerte szériában gyártották, főleg a köznép számára. Durva gyapjú- vagy marhaszörből nemezelték. Ezzel az alapanyagbeli különbséggel jól szembeállíthatjuk *Balogh Gergelyt, Szántó helységnek Prédicatorát*, aki *kis karimájú fekete pántlikával keskenyen prémezett selyem kalapban* szökött el, vagy éppen a nemesi rendből származó *Nemes Delli Dániel... fekete tollas és három rendű Aranyos sinyoru Kalap* fejviseletét is.⁷⁴ Egy jáger legény pedig egy kastélyból lopott előkelő kalapot, miközben az úri lakokat fosztogatta: *le eresztett Karimájú fekete Bársonnyal bészeget, 's bársonnyal által-Kötött Kalapot visel*. A szegényebeknél szokás volt, hogy nem új kalapot vettek, hanem csak felújították a régit, mint mindent.⁷⁵ Hogy vízhatlanná tegyék, ezt is zsírozták. Szinte csak nyáron használták a kalapot: *nyarban kalapot télben görény Kalpag forma teli süveget visel*. Más fajtájú kalapokat is fel lehet fedezni a leírásokban. Így *kis karimájú kalapot, kerek kis karimájú kalapot, a nagy kalapot vagy kerek kalapot*, mely utóbbi onnan kapta nevét, hogy széles karimája volt. Volt egy sokkal beszédesebb neve is, mely bizonyára a viselőiről ragadt rá: a *zsiványkalap* elnevezés. Nem véletlen, hogy a helytartótanács betiltotta; bizonyára azért, mert ha viselője *szemibe huzta és lebocsájtotta* a karimáját, az teljesen elrejtette az arcát. Ez a kalapfajta valószínűleg kezdett nemesi privilégiummá válni, mivel a rendelet csak közrendűeknek tiltotta. A helytartótanács utasította a kalaposokat, hogy *hat hüvelyknyi karimájú kalapoknál nagyobbakat Köz rendű Emeberek számára ne készítsenek, de ha megteszik a kalapot azonnal körül fogják nyírni*.⁷⁶ Azonban, mint általában az ilyen jellegű rendeleteket, ezt sem tudták betartatni maradéktalanul.

3. Ruházat

Sajnos az ingek tekintetében kevésbé változatos a forrás, minden valószínűség szerint azért, mert néhány kivételtől eltekintve a körözött személyek az alsóbb rétegekből kerültek ki, s az ing az alsóruházat volt, így nem fordítottak rá nagy gondot. Az ingeknek két alapvető típusát különíthetjük el, a németet és a magyar inget, mint ahogy azt egy szökött kondás körözőlevelében olvashatjuk: *ruhája szép új magyar ing*. A németek nem viseltek magyar ingeket, a magyarok – főleg a városi polgárok – már gyakrabban hordtak német inget. A magyar ingnek rövid volt a dereka és általában nyújtott volt az ujja, ezzel szemben a németnek a dereka jóval hosszabb volt, így rögtön meg lehetett különböztetni őket egymástól. Nagy veszélynek tette ki magát az a hevesi kanász, aki az 1790-es évek elején *Kurta magyar ingben* járt, mert ezt a viseletet akkoriban tiltották. Viseléséért a Nagyikunsaágon 25 botütés járt, 1777-ben pedig Túrkevéen már 12 korbácsütéssel büntették a kurta ingek hordóit.⁷⁷ Ennek ellenére az egyik leggyakoribb viselet volt a zsíros ingek mellett. Fellelhető sokszorososan kivert, díszített változata is, melyet ún. cifra ingnek neveztek. A forrásokban szerencsére ilyenekkel is lehet találkozni: *Az üngében tzifrán*

⁷³ Kitéve ezzel magát annak, hogy úgy fogják csúfolni, hogy *három Országgra Mutat a Feje*. *Mészöly G.*, 1917. 103.

⁷⁴ B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/1771.

⁷⁵ Csak hogy lássuk, milyen népszerű volt a zsír nem étkezési célra való felhasználása. Egy népesebb család a gatyá, suba, a szűr, a haj, a kalap, ing zsírozására egy év alatt egy dísznő zsírtját használta el.

⁷⁶ *Balassa I.*, 1979. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/04/387.html#403>.

⁷⁷ *Györffy I.*, 1937. 125.

kivarrott vert kötőt, mely 7, 8, 9, 10 ágú is és a végén rost van s a gatyakötésig leér s az laibliján kívül viseli.⁷⁸

A források leggyakrabban csak nyakra való kendőként említik azt a ruhadarabot, mely a 18. században szivárgott le a felsőbb rétegtől a közrendűekhez. Általános a *fekete szőr nyakravaló*, de természetesen ennek is számtalan variációja volt: *nyakán tarka, hol pedig fehér keszkenőt visel, fekete veres szélyű nyakra volt*. Előfordultak előkelőbb, díszesebb formái is, így például egy kanásznál találkozhatunk a leírásával, aki távolról sem kanászosan öltözködött: *fátyol nyakra valót tzifrán kivarrva és piros pántlikával beszegve*. Kezdetben a nyakravalók hosszúak voltak olyannyira, hogy a használója kétszer körül tudta tekerni a nyakán. Miután divatba jött az ingmell hímzése, a nyakravaló egyre jobban rövidült, mert a régifajta hosszában eltakarta volna a kivarrott ingmellet. A rövid nyakravalókat tovább rövidítették, mikor háromszög alakúra hajtották. A nyakkendőnek volt másik, németes elnevezése is a forrás szerint: *ennek is a Nyakában Fejér szőr materiál való nyak vetője a vagy Scapuláréja* van. A polgári személyek nyakravalójától élesen elválasztják a *Papi Nyakravalót, avagy Collaret*.

Gyakran szöktek a rabok *ingben és lábravalóban*, ahogy a kútfő írja. A lábravaló ismertebb elnevezése a gatyá, későbbi neve a *pöre gatyá*. Van azonban némi különbség közöttük. A gatyát viselhették fölsőruházatként is, míg a pöre gatyá csak alsóruhának számított. Jobb helyeken a nadrág alá húzták, így helyettesítette a bélelt nadrágot. Voltak szegényebb vidékek, ahol felsőruhaként is használták, pl.: a Nagykunságban. A szabása országszerte egyforma volt, viszont a bősége és a hossza vidék, időszak és életkor szerint is változott. A pásztorok fölsőruhaként is viselték a lábravalót, akárcsak a parasztok nyári öltözet gyanánt; de a társadalmi hierarchiában a magasabban álló rétegeknél már nem volt illendő *egy szál gatyában* megjelenni. Az alapanyag, melyből készítették, változó volt. A szolgák *goromba fehér poszto nadrág*-ot és felsőruhákat, a béresek és cselédek szűrposztó öltözetet kaptak bérként. Azt olvashatjuk, hogy az egyik rab *kurta gyolcs gatyában szökött meg*. Ezek a gatyák alapanyaguk alapján kifejezetten ünneplők voltak. Általános jellemvonás, hogy ahol hosszú derekú ingeket viseltek (így például Erdély keleti és déli részén), ott a gatyá szűk volt, ahol az ing rövid derekú volt, vagy deréktalan (mint az Alföldön vagy a Dunántúlon), ott bő gatyát hordtak.⁷⁹ A szegényebb nép nadrágot soha sem viselt. Télen-nyáron gatyában járt, viszont, ha nagyon hideg volt, akkor a szűkebb gatyá fölé húzták fel a bőgatyát, – ha volt ilyen.⁸⁰ Mint mindent, a gatyát is zsírozták, hogy vízlepergető és féregtelen legyen. A gatyák általános színe a kék volt, melyet a kékfestők színeztek; de a kondásokra a fekete volt jellemző. Az utóbbi gatyákat *szennyos* vagy *Zsíros foltos gatyá*-nak is hívták. A 18. századra jutott el a *sötét kék bugyogás gatyá* a parasztsághoz. Korábban a felsőbb rétegek – főleg a nemesek – kiváltsága volt, majd pandúrok, később betyárok (pl.: Rózsa Sándor és csapata), végül a pásztorok és a cselédfélék viselték. A Hortobágyon a csikósok még ma is hordják. A gatyá megkötésére általában gatyamadzagot használtak. Bizonyos helyeken a 19. század legelején a *csifra gatyamaszag* szerelmi ajándék is volt. Így találhatjuk azt az egyik körözött legényről, hogy *hármás zöld színoru kék nadrágja volt*.

78 Kemény L., 1916. 192.

79 Czákó E., (szerk.) I. 1933. 347.

80 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/132/1758. Azonban már ekkor is a voltak kifejezetten télre készült bélelt nadrágok: *bakancsban járó [...] Szattyánnal irhazott nadrága volt és csak egy Ümegh, süveg nélkül szaladott ell*.

A nadrágnak is különféle alapanyagai lehettek: *sötétkék Pukai posztó irhás Nadrág*,⁸¹ *sötétkék Irhás nadrág, tatárka forma nadrág*. A *tatárka forma* kifejezés némi értelmezésre szorul. Egy kérdést vet fel, mivel ilyen ruhaforma, amihez itt a nadrágot hasonlítja, nincs. A lexikonok egyértelműen a hajdinát értik e név alatt, ami pedig egy takarmánynövény. Azt egyik helyen sem találtam, hogy milyen anyagból szőtték. Ha nem tartjuk pontosan magunkat a tatárka szóalakhhoz, akkor találhatunk egy ún. tatár, tatárködmön elnevezést.⁸² Egy ködmönhöz egy nadrágot hasonlítani elég furcsa. De ha e ködmöntípusnak azt a kifejezetten jellemző tulajdonságát vesszük, hogy egyszerű, hosszú, bokáig érő, akkor a mondatban betöltött szerepe alapján már értelmezhetjük úgy is, hogy a tatárka forma azonosat jelent a hosszúval, így a kurta gatyá ellentétéként szerepe érthetőbb (mivel a forrás sehol nem használ olyan kifejezést, mellyel a nadrág hosszúságát fejeznék ki, pl. hosszú gatyá, így ez is alátámaszthatja, hogy a tatárka talán a hosszú szinonimája volt). A nadrág legelterjedtebb alapanyaga a daróc-posztó volt, melyet sokszor csak posztónak írtak. A forrásokban tanúi lehetünk annak is, hogy nemcsak az ing díszítése terjedt el e korban, hanem a nadrágé, pontosabban a gatyáé is.⁸³

Lengauer Jakab *egy fekete viselt barchét soszlánc (kittli) viselt*, de más helyeken is találkozunk ezzel *nadrág* vagy *paraszt vászony kittli*⁸⁴ néven. A körözüvények nyelvezetére jellemző, hogy ha az adott szó a másik nyelvben csak körülírással vagy nehezen fejezhető ki, akkor az idegen változatot is odaírták zárójelben. A kittlit kifejezetten a 18. században és a 19. század elején német szabók készítették német nemzetiségűek számára. Így a másik neve *német nadrág*, de ezt hordták az iparosok és a mesterek is. A 19. század végére teljesen elterjedt az országban. A kittli elnevezés legfőképpen dunántúli területeken volt jellemző.

A legfontosabb ruha a közrend számára a bunda, a szür és a dolmány volt. *Felettéb szörös ruhanemű a suba*, ahogy Bél Mátyás határozta meg 1737-ben. Bizonyos tájakon azonban, így a Nagykunságon, a Hajdúságban és Dél-Borsodban bundának nevezték. Erdélyben és a Dunántúlon a bundák bizonyos változatát ködmönynek hívták. Későbbi nevén *juhász suba* vagy *ótska juhászosan készült bunda*. Igazi virágkorát a 19. században élte. A juhászsubán kívül volt *ünneplő suba* és *asszony suba, gulyás suba* is, amely valamivel rövidebb lehetett a juhász subától. *A női és férfinép egyaránt hordta*. Általánosságban véve *juh bőrből valok voltak*. Az egyszerűbbek 5–7 bőrből készültek, az ünnepiek, a drágábbak 12–24 állat bőrből. Sokszor gallérjuk egész báránybőrből való volt, így eső ellen fel lehetett hajtani csuklyaként. A díszítés szerint megkülönböztettek *virágos* vagy *irhás* bundát is. *Szent György naptól Szent Mihály napig szörivel kifelé, Szent Mihály naptól Szent György napig szörivel befelé viselték*. A törött bőrből készült, legdurvább bundákat hájjal, zsírral állandóan kezelni kellett. A zsíros bunda avas, bűdös szagú volt, ezért a 18. század második felétől többfelé bevezették, hogy *Zsiros bundában tilalmas templomba menni*. Bár rossz időben a társadalom minden rétege használta, a tehetősebbeké *cafran-*

81 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/294/1780. Sörös János [...] *Nyérott Bajuszas Hasonlo sinü Nyérott bajusu, sötétkék Irhás nadrágban Csizmában és fekete Csákóban, hol pedig Sipkában, és téli fekete Süvegben szokott járni*.

82 Bokáig érő ködmön más néven csöves, leginkább díszítés nélkül való ormótlanabb, alul szegetlen, álló nyakkal, elől keskeny prémmel. *Ortutay Gy.*, (szerk.) 1979 III. 293.

83 Sehi Ferencz esküdt *fehér posztó nadrágban fekete három soros zsinorral* – Csüdi György *sárga kékkel össze vert zsinorral ki hányt nadrágba szokott el*. *Schram F.*, 1964. 23.

84 B.-A.-Z. m. Lt. 501/e 1790/200.

gokkal szürke birkabőrrel⁸⁵ volt ékesítve és a közönséges juhász suba-tól eltérően *tsuspa varrás, főstött bőrrel is ékesített*. A nem hétköznapi *tsávált bárány bőrből gallérrall* volt *irhászva*,⁸⁶ s az ára is kétszerese volt a közönségesnek. A legelőkelőbbek anyagukban is eltérő, drágább *farkas bundát viseltek* a báránybőr helyett. A subát télen-nyáron használták. Nyáron általában a marhával vagy lóval cipeltették és csak esőben, szélben használták. Télen olyan meleget adott, mely alá elég volt csak *vásony ünget és gatyát* venni.

A dolmány szűrt vagy *rövid dolmány sürt, ködmeny Pruszkát, azon felül hoszu viselet dolmány szűrt* gyakran említik a források. Ez kizárólagosan a férfilakosság ruházati eleme volt. A szűrnél kisebb lévén, olyan kabátféle, mely felsőruhaként szolgált, s melyet a szűrszabó állított elő. Valószínűleg rokon az úgynevezett úri dolmánnyal s így ez a ruhálem is felsőbb társadalmi rétegtől került le a köznéphez. Az egyik körözés szerint egy kondás *Ruházata Hosszu szür, az alatta szür kanko*. A kanko a dolmányiszűr vagy a kisszűr népies elnevezése, melynek több eltérő szabásmintáját lehetett elkülöníteni nemzetiségek szerint. Így beszélhetünk magyar szűrkanokoról, valamint tót és lengyel kanokoról is. Mivel ezt a terméket kifejezetten céhes keretek között állították elő, így nem nagyon, vagy csak ritkán alakultak ki helyi jellegzetességei, de azért erre is van adat. Az 1818-ban, Győrben kiadott szűrszabó árszabás megkülönböztet hosszú dolmány szűrt (*hosszabb Dolmány Szür a Millyen a Han Mellékiek és a Rábaköziek viselete*), és rövidebbet, melyet a *rábán kivől valóók*⁸⁷ hordtak.

A szűrt kizárólag férfiak viselték. Sohasem vették fel teljesen két karra, hanem csak a vállukra terítették. Elsődleges célja az volt, hogy az alatta lévő ruhadarabokat megvédje az esőtől és hótól: mint egy körözésben olvashatjuk *hitvány subában, fölibe szűrt visel*.⁸⁸ Mások *mentében és földigh érő szörben, vagy cifra ködmönben öreg szörben* kerestettek. Mivel az ujjába nem bújtak bele, később bevarták és különféle tárgyak tárolására zsebként használták. A legelterjedtebb alapanyaga a magyar rackajuh szőre volt. Erről tanúskodik az egyik dokumentum részlete is *rövid (derekú) hoszu szörü fekete szür*. Mivel vállon nem ért össze, általában szíjjal kötötték össze. Az eredetét Gáborján Alice keleti mintára vezeti vissza derékszögekből álló szabása miatt.⁸⁹ Voltak aránybeli eltérések a szűrök egyes részei között, de a szabás országszerte azonos volt. Két nagy típusáról emlékeznek meg a források: a *hosszú szür-ről, hosszu zsiros szür-ről*, melyet főleg pásztorok és parasztok használtak az Alföldön, valamint a *kondás szür-ről*, mely *rövid szegett, a kanászok szokása szerint való*.⁹⁰ Ezt a bakonyi és somogyi kanászok vették át a dunántúli pásztoroktól. A gallérok alapján megkülönböztették a *nyakas* (galléros) és nyakatlan szűrt.

A mente a magyar viseletben mind a nőknél, mind a férfiaknál fontos szerepet töltött be. Több változatát különítették el aszerint, hogy milyen időszakban hordták. Így volt nyári béleletlen és téli mente, mely utóbbit valamely állat prémével bélelték. Ennek a téli mentének legszerényebb változata a *Fekete birkával prémezett mente*. Találkozhatunk jóval előkelőbbel is: *...nyest bélyett mente...vagy mentéje rókával réz gombokkal.... róka háttal prémezett zöld, réz pikkelyes mente...* . Az anyag és szőrbélés milyensége viselője

85 Schram F., 1964. 20.

86 Flórián M., 2001. 145.

87 Flórián M., 2001. 157.

88 Schram F., 1964. 26.

89 Gáborján A., 1985–1988. 19–53.

90 Flórián M., 2001. 159.

társadalmi rangját tükrözte. Igyekeztek az előkelő alapanyag mellett a mentét a lehető legjobban díszíteni. A mente bélésének milyenségével, mint társadalmi fokmérővel, a későbbiekben még találkozunk. Arannyal, paszománnyal *Nemes Borsody Ferenc*⁹¹ ennek egyik változata a ...*gyöngygyövs Anglia mente*.⁹² A gombot is igyekeztek rézből, sokszor ezüstműből készíteni. A mente oly értékes volt, hogy sokszor öröklés tárgyát is képezte. Mikor Komáromban a földrengés miatt a templom megrongálódott, hogy helyreállítsák, a nemesek levagdosták gombjaikat, így támogatva a templom újjáépítését.⁹³ A németektől először a városi rétegek legmagasabb rangúira szállt át a mente, majd a céhmesterekre és legényekre, s legvégül a legszegényebb nincstelen réteg között terjedt el. A béreseknél és a pásztoroknál csak a 17. század második felében jelent meg, legalábbis a különféle szerződések ezt tartalmazzák. A mente süllyedése a vizsgált korra már minden társadalmi rétegehez elért. Kezdetben még tiltották, hogy mindenki hordja, hogy a pompás ujjas ne tegye az urat és parasztot egyenrangúvá. A mentéket hosszúság szerint két osztályba sorolták: a posztó téli mente a társadalom minden rétege számára elérhető volt. A rövidebb mente egyre jellemzőbb – de nem kizárólagos – ruhadarabjává lett a kis- és középnemeseknek, majd a falusi előljáróknak. A mentének különleges társadalmi szerepe is volt. Így az inas a gazdjától kapta, a mesterlegényt pedig a családjától kapott mentében fogadták maguk közé a mesterek.

A török kultúra mind a magyar szokásokra, mind a ruházatra nagy hatást gyakorolt. Török eredetű a dolmány is; mind szabásformáját, mind pedig nevét illetően. A török társadalomban is viselőjének rangjától és anyagi helyzetétől függött, hogy milyen anyagból és milyen hosszúsággal készült. A katona dolmánya, amelyet a hazai források janicsár dolmánynak neveznek, nagyban különbözött a civilekétől. A bokáig érő török dolmányt, mikor átvették a magyarok, folyamatosan rövidíteni kezdték, végül a magyar férfiöltözet jellemző alkotórészévé vált. A források kétféle dolmányt különböztetnek meg. Egyik fajtája a *Németh Dolmány*, melyet további két típusra tudunk osztani: a *német újas dolmányra* és a *rövid újas német Dolmányra*. Általános eltérés a közönséges magyar dolmányhoz képest, hogy ezek jóval rövidebbek voltak. Valószínűleg ugyanilyen német dolmány lehetett az is, melyről azt írja az egyik körözés, hogy *Kék dolmány, melynek az ujjai igen igen rövidnek, mivel ehül a köpönyegeig élérnek*.⁹⁴ Természetesen a dolmány viselője mindig igyekezett, hogy a lehető legjobban kifejezze agyagi helyzetét. A 17. század végén mindent megtettek, hogy a közrend ne teljes mértékben vegye át a dolmányt. Legfőképpen alapanyagában szabályozták, így tiltották még a 18. században is, hogy aba dolmánynál drágábban járjon a nép, mert a posztódolmány kifejezetten nemesi kiváltság volt. Az aba durva posztóféle volt, régebben többféle minőségű is, de a 17. századtól kezdve csak a silány fehér posztót jelölték ezzel a névvel, ezért nem találni a körözések között sem így. A köznép *dolmánya kék Raffából valo* vagy abából.

A lajbit, vagy másik nevén pruszlikot is német hatásra vettük át. Főképpen német szabók állították elő. Akad olyan személyleírás is, mikor a két mellénytípus, a lajblí és a pruszlik egy öltözéken belül szerepelt: *veres leibli vörös karton pruszlik*, tehát valamilyen

91 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/272/1774. *Nemes Borsody Ferenc: Kalvinistabul lett Papista [...] beszédében lassu Rekedezve ejti a Szot kék mentéje Vörös Rokára, Sárga sima; Ruzsás, Rész a Gombokra, kék sinorral hányat Ranczra valort, fekete Kalapja, és kék viselt ujas kepenyege vagyon neki.*

92 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/ I/47/1747.

93 *Fél E.*, 1962. 321.

94 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/I/55/1749.

fokú eltérés biztosan volt közöttük. A 18. századra a szabóknál a kezdeti német elnevezéseknek már kialakult a magyar változata, így ezek alapján többfajta lehet elkülöníteni. *Zöld Flanér ujjas Lajliban sötétkék posztó, ... sárga kék sinórú rövid laibliban/ ujjas fehér flanel laibliban és valaskája vagyon.* Ezek alapján lehet ujjas, ujjatlan, külső vagy belső lajblit találni. A belső lajblit egy másik, vastagabb mellény alá vették fel, gyakorlatilag alsóruhaként. Ezt a következő személyleírások is mutatják: *zöld ujas flanel laibli gombokkal, mely alatt egy vörös posztó Zsebnélkül való laiblit szokott hordani,* vagy *Ujjas flanel Laibliban, belső vörös kissébb Laibliban.* Az ujjas lajblit, mint ahogy a nevében is benne van, az egész alkart takarta, ezzel ellentétben az ujjatlan változat tényleg úgy nézett ki, mint egy mai mellény. A lajblit elejének két szára egymásra hajlott, gombolásuk egy- vagy kétsoros volt; ha volt gallérjuk, akkor az kihajtott volt. Kezdetben fehérek voltak, később, ahogy Magyarországon egyre szélesebb körben elterjedt, mindinkább kékké vált. A szegényesebb flanel lajblit a tehetősebbeknél felváltotta a selyem lajblit, melyet egyre jobban kezdtek díszíteni: *lapos veres sinórral és kék sujtással kihányott lajbliban, világos kék fél selyem lajbliban, hasonló szederjes lajblit.* A körözölevelek tanúsága szerint a 18. század második felétől ujjatlan lajblit főképpen a dunántúli nemesek viseltek. A 19. századra azonban a pruszlik, laibli, ujjatlan dolmány elnevezés és ezek szabása egyre jobban keveredett. A posztó lajblit terjedésének legfőbb oka az volt, hogy viselésük nem volt a nemesek kiváltsága.⁹⁵

4. Lábbelik

Meglehetősen ritka viseletnek minősültek. Nyáron általában mezítláb jártak, s csak télen viseltek lábbelit. Ezek társadalmi rangot is kifejeztek, mint minden más ruhadarab. A lábbeli cserzett bőrből, nemezből vagy gyapjúszövetből készült, a jobb az egész lábszárat védte. A legegyszerűbb és legolcsóbb lábbelik a bocskorok voltak, melyek általában egyetlen darab bőrből készültek. A bocskor orrát, két szélét hasított szíjjal húzták össze, s így adtak neki lábformát, s így rögzítették a lábhoz. Fűzése után megkülönböztettek – kifejezetten társadalmi rangot jelölő – ún. *parasztosan fűzött bocskort.* Egy másik esetben a bocskorfűzés egyéni módját emeli ki a leírás.⁹⁶ Az, hogy milyen bőrt használtak fel alapanyagként, eltérő volt. A juhászok juhbőrből, a kanászok pedig szőrös disznóbőrből készítettek bocskorukat. Sajnos a lábbelik tekintetében meglehetősen gyér a forrásanyag. Hogy a lábat jobban védjék, kapcába csavarták. A kapcának a fő funkciója az volt, hogy a hideg és a feltörés ellen védje a lábat. Alapanyagát tekintve lehetett bőrből⁹⁷ és rongyból való. Zsírozták ezt is, hogy ne engedje át a vizet. A legnagyobb hidegekben a kapcát leöntötték hideg vízzel, így annak felső része megfagyott, s szinte teljesen légmentesen lezárta a bocskorban a lábat.

A másik lábbeli a csizma, mely főleg a valamelyest tehetősek körében hódított. Bod Péter szerint *a töröktől jött a magyarok közé kik az előtt a sarut viseltek.* Mások szerint kifejezetten keleti eredetű. A vastag talpú csizma, mely korábban kifejezetten nemesi

⁹⁵ Kresz M., 1956 33.

⁹⁶ *Tsákányi legény [...] fél viselt szegett hosszú szürben, világos kék fél selyem, laibliban, fehér ümögben és fehér bő gatyában, széles szíjjal fűzött botskorban, kerek kis karimájú kalapban, fekete szőr nyakravalóban járn szokott.* Kemény L., 1916. 298.

⁹⁷ B.-A.-Z. m. Lt. B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/288/1779. *Toth Mihály [...] egy dolmány Szürben, vászony ümögben [...] Szabo Mihály [...] egy kis leeresztett kapaban új vékony ümögben, és viselt fotos Gatyában, bőr Kapcában, bocskorban Szökött ell.*

privilegium volt, a 17. században kezdett leszállni a nép közé, a 19. században pedig már teljesen elterjedt. A csizma legfőbb éke a sarkantyú volt, amely a kezdetben kifejezetten nemesi kiváltság volt. A sokféle sarkantyú közül legfőképpen a nagytaréjút tilalmazták, mert az olyan sarkantyú nem egyébre hanem a ruhában való bujaságra és kényességre vall amelyet az Isten törvénye is tilt.⁹⁸ Sárgarézből készült, s már nem a lovak irányításának a funkcióját töltötte be, hanem csak díszként szolgált a népnél. Természetesen igyekeztek ezt is a lehető legjobban díszesíteni *kockas ezüst és selyem sinorral*.⁹⁹ Ugyanakkor a forrás alapján elkülöníthetünk *Magyar Csizmát*,¹⁰⁰ *Steklis [sarkas] avicska Csizmát*, *rövid száru feket csizmát*, *kisded fekete Sarkantus Cizmát*, *sarkantus bogárhátú sinoros czizmát*, *isesör(?) sinoros sarkantus csizmát*.¹⁰¹ Alapanyagukat tekintve lehetett puha bőrből készült pl. a *Borju bőr czizma* és drágább, jobb minőségű, kemény csizma-bőr, melyet sokszor lakkoztak, hogy még fényesebbé, keményebbé és vízhatlanabbá tegyék. A *bogárhátú* hasonlat minden bizonnyal a kitinre utal, mely fényes és kemény; valószínűleg ezt az előkelőbb, fényes, kemény csizmafajtát takarhatta ez a kifejezés.¹⁰² A körözüvények egy része feltünteti, hogy az illető milyen ünneplőruhában jár, illetve, hogy ez miben különbözik a hétköznapi viselettől. A férfiaknál főként a csizma volt az, ami az ünnepet legjobban kifejezte. Az egyik körözött személy *Ünnep napokon pediglen seba-soba Sarkantus Kordovány Cszizmában járt*.¹⁰³

A saruk vonatkozásában nagyon fontos volt az elnevezés. Így megkülönböztettek *német sarut*,¹⁰⁴ *oros sarut*, *angliai sarut*, *bagarja sarut*. Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy pontosan miben különböznek ezek egymástól, szabásukat, anyagukat tekintve. Alapvetően két nagy csoportra oszthatók elemeik szerint, így nyugatira és keletire.¹⁰⁵ A nyugati módra készült saru szárteteje egyenletesen kerek volt, szára hátul varrott. A legfontosabb különbség az volt, hogy nyugati módra kifelé varrták rá a szárat a talpra, így többrétű talp jött létre, s az orra hegyes volt (talán az angliai és német a saru ilyen jellegzetességekkel bírhatott). Előfordultak vegytiszta saruk is, de legtöbbször a nyugati és a keleti elemek keveredtek. Keleti elemek: a szártető keleti módra emelkedő volt, szára kétoldalt varrott, az orr-része szögletes volt illetve belülről varrták rá a szárra a talpat. A dokumentumok által említett *bagarja saruja* egy különösen erős és strapabíró saru volt, mert a *bagaria* nevű, elég drága, erős vízálló bőrből készült.

98 Czako E., (szerk.) I. 1933. 364. A nagykun kapitány ruharendelele 1756.

99 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/107/1755.

100 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/296/1780. Scheiberthaim Antal [...] *Fekete három ágban Pántlika nélkül bé fonott haju, az haja is fülire föl vagyon tekergetve fekete Szemű fekete Sugar Bajszu, SötétKék Poszto Schmiszt, ugyan olyan színű Teveször gombokkal, vörös Rássával ki bélelve hordoz, Káveszinű Poszto Kaputtya vagyon, s ugyan olyan színű Posztobul Németh Nadragot visell, fehér harisnyaja és Magyar Csizmája vagyon az lábán, Modi forma Uj kalapja leereszve. Beszél Németül, Magyarul, és Charintiai Nyelven.*

101 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1812. Széllly Lajosnak személyes leirása, visel sarkantus bogárhátú sinoros czizmát és szederjes poszto nadragot, hasonló szederjes lajblit, fekete czondrát, fekete veres szélyű nyakra valot, magas tetejű kerekkalapot egyik testvére tartózkodik Szent-Miklóson, a másik van Apoldon.

102 Czako E., (szerk.) I. 1933. 63.

103 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/104/1755. Michaelus Csurdaly alias Hegedüs [...] *csikos sökje haju [...] jo furfangos [...] hoszu szürt kék Nadragot vieslő Ünnep napokon pediglen seba-soba Sarkantus Kordovány Cszizmában jár.*

104 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/245/1772.

105 Ortutay Gy., (szerk.) 1979. 430.

II. A SZEMÉLYLEÍRÁS MINT TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÚTFŐ

1. Pásztortársadalom

A viselettörténeti rész után a személyleírások alapján kifejezetten foglalkozásokhoz, illetve társadalmi rétegekhez kötődve próbálunk meg különböző viseleteket bemutatni. Bár ezekre már az előző részben is volt sok utalás.

Kondásokra (vagy más néven kanászokra)¹⁰⁶ vonatkozólag nagyon gazdag a forrás. Legfőképpen az foglalkoztatott, hogy mit jelent az a megnevezés, melyet oly gyakran használnak a leírások, mégpedig, hogy *kondásan jár*. Ezzel szemben máskor kijelenti, hogy *Nem kondás, de kondásan jár*.¹⁰⁷ A viselet legfontosabb elemeit már végigvettük a viselettörténeti részben, így itt ezzel nem foglalkozunk. Néhány helyen maga a forrás is meghatározza, hogy mit ért ezen kifejezés alatt: *nem kondás, de kondásosan jár. Botskorban, kalapban, ujjas fehér flanel laibliban és valaskája vagyon*,¹⁰⁸ *kondás ruhában, úgy mint szürben, ingben, gatyában, botskorban és kalapban szökött el*.¹⁰⁹ Ezzel a definícióval csak annyi a baj, hogy túlságosan általános. Ezek a ruhaelemek szinte minden közrendűre jellemzőek voltak, főleg olyan foglalkozásoknál, mint például a gulyás, pásztor stb. Vannak azonban kifejezetten olyan elemek, melyek csak itt találhatók meg; így pl. a kanász szűr és a *kondás ing*.¹¹⁰ Ezek általában abban különböztek a közönséges szűrtől és ingtől, hogy ujjuk (és néha a derekuk is) rövidebb, kurtább volt. Ez főleg azt a célt szolgálta, hogy a sűrűbb aljnövényzetben, erdőben ne akadjanak bele a növényekbe, pl. makkoltatások alkalmával. Kifejezetten a kondásokra volt jellemző, hogy *széles szijra kanászosan feltekeri [a gatyá] szárát*.¹¹¹ Nemcsak a ruházatban, de a hajviseletben is voltak hasonló, kanászos viseletre utaló megjegyzések: *nagyon fekete haju hátul kondoros két felül pedig Kanásmodra Gombokra viselete*.¹¹² Azt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy ez a leírás mit takar. Természetesen ahhoz, hogy valakire azt mondják, hogy kanászosan jár, nem kellett minden kritériumnak teljesülnie, elég volt, ha csak a többség vagy egykettő volt igaz az illetőre, de azok markánsan jellemezték. Volt, amikor a ruházat alapján nem lehetett eldönteni, hogy pontosan milyen foglalkozású az illető, így hát a szavára kellett adni, amely már távolról sem olyan megbízható.¹¹³

¹⁰⁶ A kondás elnevezés Kelet-Magyarországon, a kanász pedig főként Nyugat- és Dél-Magyarországon jellemző, de vannak esetek, mikor ez keveredik.

¹⁰⁷ Schram F., 1964. 35.

¹⁰⁸ Kapcza Jancsi, aki más néven Rezes Jancsinak vallja magát valóságos neve Papp János, *nem kondás, de kondásosan jár. botskorban. kalapban, ujjas fehér flanel laibliban és valaskája vagyon*. Kemény L., 1916. 299.

¹⁰⁹ Mészáros Imre, Szathmár vármegyéből Nyírasváriban volt számtartó kondás – kondás ruhában, úgy mint szürben, ingben, gatyában, botskorban és kalapban szökött el. Kemény L., 1916. 129.

¹¹⁰ Ruházata Hossszu szür, az alatta szür kanko, kondás: ing, Gatyá és Tszizma. Schram F., 1964. 25.

¹¹¹ 1791. Sonkolas János eörsi kanásznak személybéli leábrázolása – vállig erő haju, néha csomóba is köti haját. Sötét kék bugyogás nadrág néha bő tziifra kötögetett gatyában jár, botskort visel, széles szijra és kanászosan feltekeri a szárára; fátyol nyakra valót tziifrán kivarrrva és piros pántlikával beszegve, néha kék posztó laiblit is visel. Az üngében tziifrán kivarrott vert kötöt, mely 7, 8, 9, 10 ágú is és a végén rost van s a gatyakötésig leér, s az laibliján kívül viseli. Kemény L., 1916. 129.

¹¹² B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/267/1773.

¹¹³ B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/144/1761. Tolvajása idejében hol Gulyásnak, hol Kotsikosnak, hol pedig Kondásnak magát lenni mondotta. / Johannes Koldulo... hoszu fehér tészta ábrázatu... Vásmegyiből valo Kanasok modjara rövid hoszu szörü fekete szür fekete csákos süveget... és kék nadrágot visel.

A kanászokról köztudott, hogy a rideg állattartó foglalkozások rangsorában a legkevesbé megbecsült helyen álltak, a pásztorok hierarchiájának csúcán egyébként a csikós,¹¹⁴ utána pedig a gulyás áll. Utóbbi kettőről csak egy-két körözlevél tesz említést, ami azt mutatja, az elit a paraszti társadalomban is kevesebb (látható) bünt követ el. E rangsor közepén elhelyezkedő juhászoknál¹¹⁵ viszont szerencsésebb a helyzet. A forrás itt is előszeretettel használja a *magát öltözetben juhász módjára viseli* jellemzést, a juhászok esetében viszont a juhászbunda kivételével nem találunk annyira egyedi, sajátos, kifejezetten e foglalkozásra jellemző ruhadarabot. Érdekes, hogy a közismert hierarchiai különbség a kanászok és a pásztorok között mennyire megmutatkozik a ruházatban, s legfőképpen annak anyagában.¹¹⁶

A ruhabéreket és a ruházkodás lehetőségeit már érintettük. Ki kell azonban emelnünk, hogy míg a pásztoroknak és kondásoknak voltak a legrosszabbak az esélyei e tekintetben, addig a belső cselédség már jóval szerencsésebb helyzetben volt, nem beszélve a kocsisokról, hiszen ők tartózkodtak a legtöbbet a gazda társaságában, s ha már tellett külön kocsisra, akkor adtak annak az öltözékére is. Az egyetlen kocsis leírást¹¹⁷ a már említett kettős gyilkosság után tették közzé. A kocsisok öltözéke általában valamiféle egyenruha, uniformis volt, melyet, mikor szolgálatban álltak, mindig viseltek. E szabálynak megfelelően ennek a kocsisnak is minden leírt ruhaneműje a német szabásmintát követte, és színben is egységesen szürke volt. A pék tehetőségét legjobban feleségének rendkívül finom és drága anyagokból készült ruházatán lehet lemérni. Bár a legjobb ruha a cselédek és szolgák közül a kocsisoknak járt, ez a foglalkozás elég veszélyesnek is számított. Lehet olyan körözvényeket is olvasni, melyek arról tudósítanak, hogy a kocsist az utasok agyonverték.¹¹⁸

2. Katonaság

A katonaság mind a ruházatra, mind a hajviseletre, ahogy ezt már tárgyaltuk, jelentős hatást gyakorolt. A katonákkal foglalkozó körözvényeknek két típusa van. Az egyik a legáltalánosabb bünténnyel, a szökéssel foglalkozik. E körözvényeket gyakran kezdik

114 Csikósoknál: *Csikóslegény vagyok / Hortobágy eleje / Gulyás, ha nyalka is / Utánam a helye / Kampós juhászokkal / Ritkán parolázok/ Sáros kondásokkal /Még csak szót sem váltok. Hofer T.–Fél E., 1975. 471.*

115 *Ha valaki vígan él / Juhász legény is úgy él / Zöld erdőben sík mezőben / Sétál, pipál , furulyát / Billeg-ballag meg-megáll. / Ha valaki rutul él, / Disznópásztor is úgy él / Egész télen, nyáron / A sok disznót terele. / Juhászlegény neveti. Hofer T.–Fél E., 1975. 470.*

116 *kék Labliban felül fehér ujjas labliban Kalapban és juhász Bundában szökött el.Pest-pilis-Solt (Abony)... Magyar törtött bundban fehér ujjas láblit birge bőr téli süveget és magyar tsizmát alföldi forma széles lábra valot viselt... Schram 1964. 33. Juhász Mlhály Ghémes vára tömlőzéből hosszú uj gubában, ingben és lábravalóban, botoskorosan, nyúlőrrel prémezett kék sapkában szökött el. Kemény L., 1916. 130.*

117 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII//235/1771. *Ez itt Hakel másképpen Pantkrammer nevű Pék, Kocsisának... le ábrázolása: zöld viselt Németh Dolmányban, és Hasonló Német Nadrágban hamu színű lebliban [...] és Német Kalapban Látczatott s noha több nyelveket is beszélhet németeül jól, Magyarul alkalmasint beszélt mint hogy az említett aszonyt és egy kis ártatlan mitegy 8 esztendőös leánykát... Krusdol Helység határában az Ország Uttyárul le térvén [a kocsival] egy rossz járatlan utra térvén torkukat meg metcztvén megölte s mind a kotsival mind a lovakkal es az aszony ruháival el szökött.*

118 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV. 325/1782. *Huba Janko... nagy gesztenye színű hajú, melyet az szemére és ábrázatyára forgatván visel, fel viseltben való Gubában, szurkos fejér ruhában, sarkantys tsizmában, kalapban, világos kék Czifra kurtá fejer sinorral ki hánt Lajliban, midön jelyebb említett társával, egy Kocsis társokat a Mezén agyon vertek, szökötek el.*

úgy, hogy ...*Regrutának bé verbuváltatott és bé is iktattatott.*¹¹⁹ A katonai körözvények másik típusa, mely nagyon ritka – legalábbis az általam vizsgált anyagban csak egyetlen példát találtam rá – elesett katonáról ad hírt: *T. Nyers Antal, Vormszer Regementyébül Obester első Scvadromjából negyedik Czukbol valo Lovas Katona†.*¹²⁰ A két legrészletesebb személyleírás egy közkatonáról és a már említett, elesett lovas ezredesről való.¹²¹ A közkatonáé jóval részletesebb és pontosabb, a lovas katonáról elég keveset közölnek: *Molnár Janos Nemes Nádasdi Regementjében lévő köz katona vagy 20. Esztendős, közép-szerű fekete hajju, Dupét visel, fekete szemü; borzas ábrázatú, bajúszatlan, fekete Nyakra valói, fehér Laiblit, sötét kék nadrágot, Steklis avicska Csizmát, kalapot, veres pampadur színö Mentét, melly nyeftel prémezve volt, visel. Nemes Regemenehez Lengyel Országba indulván, mindhogy az paszaportyát el vesztett Szűgybe haza utazott.*¹²² Az uniformisnak volt a része a fehér lajblí, a sötétkék nadrág és a vörös mente, s a steklis [sarkas] avicska csizma. A lovas katonáknál a kék nadrág láb közötti megfoldszásának, ezáltal megerősítésének az oka nyilvánvalóan az volt, hogy a nyeregtől itt használdott el legjobban a ruhadarab.

3. Viselet és társadalmi rang

Elméletileg a nemeseknek lett volna leginkább lehetőségük arra, hogy adjanak a ruházatukra, azonban túlnyomó többségük jövedelme és birtoka nagyon kicsi volt, így öltözkük sokszor nem volt jobb egy tehetősebb paraszténál. Mivel az ország teljes területére nem volt érvényes ruharendelet, így a már idézett Hunyad vármegyei 1790-es ruharendelet alapján legfőképpen az alapanyagokra koncentrálnak próbáljuk majd megvizsgálni, hogy a ruházaton mennyire volt mérhető a nemes társadalmi és anyagi helyzete. Csak azt tekintetem nemesnek, akinek a neve elé is odaírták, vagy utólag feltüntették, hogy a *Nemességirül hiteles passusa vagyon*. Legalapvetőbben a zsinór vagy a paszomány, a gomb illetve a különféle állatprémekkel bélelt ruhadarabok fejezték ki az anyagi lehetőségeket – ezek az elemek szinte minden nemesnél megtalálhatóak voltak.¹²³ A legtehetősebbek arany- vagy selyemzsinórt hordtak,¹²⁴ ezeket követték az ezüst, vörös, majd a kék színűek, így ez alapján is le lehetett mérni, hogy a nemes mennyire gazdag. A zsinórt a kalapon,¹²⁵ a nadrágon, a mentén vagy a dolmányon helyezték el. Ezek mellett még a gombok is ékszerként funkcionáltak. Természetesen elsősorban a mentére vagy a dol-

119 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e/216/1790. Voltak olyanok is, akik nem katonai egyenruhában szöktek, mert így nehezebb volt őket felismerni: *Katona szökevény Rohn József aki Olmützből szökött meg meszterségére nézve hajfodorító (Parokás) visel valal világos szürke poszto lablit dupla fehér gombokkal, és egy pár angliai sarut.*

120 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII.IV./352/ 1785. *Descriptio: zöld süvegben, melynek aljan Kapal forma bőr volt, melyet egészen a szemére le huzot, Vormszer Regementyebeli egész ruhában, Kardis lévén az oldalán sarkantus rövid száru fekete csizmában, a nadrágja pedig laba között Ziros bőrrel volt megfolotva.*

121 A cigányokkal foglalkozó bekezdésben közlünk még egyenruha-leírást, mely egy cigány legényről szól, aki szabadságra ment haza, de közben megszökött egész családjával együtt.

122 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/315/1782.

123 Korunkra az egykor nagyon vigyázott nemesi privilégiumnak számító paszomány, zsinór, sarkantus csizma stb. már alsóbb rétegekhez is eljutott, így már más jogállásúaknál is találkozni ilyennel.

124 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/107/1755. *Nemes Pap Ferencz [...] Ja dolmánya kék Raffából valo... fekete csizmát kocskas ezüst és selyem sinorral visel.*

125 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/238/1771. *Nemes Delli Dániel [...] Fekete tollas és három rendü Aranyos sinyoru Kalapban, hamu színü selyem Gomb kötö munkára és nyest bélyett mentében hasonló nadrágban mellette vagyon vörös nadrágja is eszüst paszományira.*

mányra varrták az ezüst-,¹²⁶ réz-,¹²⁷ vagy aranygombokat,¹²⁸ hogy így jobban láthatók legyenek. A szöveg megkülönböztet ún. sárgagombot,¹²⁹ amely valószínűleg nem aranyból, inkább rézből készült. Ha jobban megnézzük, akkor azt láthatjuk, hogy sosem fordul elő, hogy valakinek (arany-) réz- vagy ezüstgombjai lettek volna, s nem rendelkezett legalább ezüstzsinórral vagy paszománnyal. Így a vizsgált esetek alapján ki lehet mondani, hogy a zsinór anyaga alapján már eldönthető, hogy az illető milyen anyagi erővel bírt. Azok a nemesek, akiknek erre sem tellett, legalább megpróbálták a minimumot, a sarkantyús csizmát megszerezni. Olyan nemes, aki e kettő – a zsinór és a sarkantyús csizma¹³⁰ – közül egyikkel sem rendelkezett, rendkívül ritkán fordul elő az anyagban. Közöttük egyetlen sem találtam, akinek arany zsinórja és gombja lett volna, így kijelenthetjük, hogy a vizsgált nemesek nem lehettek igazán gazdagok.

Az ezt követő fokmérő a dolmány volt. Természetesen jobb minőségűt ebből is csak a tehetősebbek engedhettek meg maguknak. A ruharendelet lehetővé tette, hogy a többiek lajblit hordjanak. A dolmány fokmérője a bélés volt. Így lehet, mint ahogy a rendelet is mondja *vidra-, nyest-, görény-* és a forrásban oly sokszor előforduló báránybélés. Árlistát sajnos ebből a korból nem találtam, azonban ez a sorrend megegyezik egy jóval korábbi árszabással a 17. század közepéről, úgyhogy valószínűleg nem sokat változtak a beszerzési árak. Hogy érzékelhető legyen, mégis mekkora különbség volt közöttük: a legolcsóbb erdélyi hiúz- vagy medvebőr is négyszer annyiba került,¹³¹ mint a forrásban a legtehetősebbek által viselt vidra- vagy farkasbőr. A vidrából¹³² levő dolmány ára viszont duplája volt egy közepes minőségű rókából¹³³ készült darabnak. A legnagyobb különbség azonban a róka és a bárány¹³⁴ között volt. Ez a különbség egy korabeli nemes vagy pol-

126 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/47/1747. *Mentéje rókával réz gombokkal Dolmánya ezüst Gombokkal s keskeny ezüst pasománnyal fölső ruhája, selyem nyaka körül veres poszto be szegett Guba, in-neplő ruhája egy veres nadrág másik gyöngygyös Anglia mente, dolmány.*

127 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/272/1774.

128 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/61/1750. Azonban itt is voltak a teljesen egyéni esetek, így volt akinek nem fémből készült a gombja: *Menetében közönyössen körül szőtt prémeckére Mellyenis Gombocok helyett Prémeckék [vannak].* A következő leírás már nem nemesről szól, így szorosan nem tartozik ide, de a rendhagyó gombviselete miatt meg kell említenünk: *1820, Hurtsák János – Putnok városából való – setétkék leibliba, mellyen a gombok sűrűséggel, még az hátára is feljöttek, olyan siross nadrágban járt ezek mellett egy ótska juhászosan készült bundában – nagy kalapban; bajusz nélkül, nyírott hajú. Kemény L., 1916 130.*

129 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/126/1756. *Kék ruhában jár [...] a mentéje pedig sárga gombos és veres zsinoros volt bárány prémmel prémezett olykor gubát is hordott.*

130 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 1784/6809. *Nemes Dobos János, ki is ennek előtte Aszszonfán Győr vármegyében Lakván, mivel ottan gyakor Tolvajtság... miatt... criminalis Processust eludalhasa, Komárom Vármegyében Bana nevezetű helységben vetté Lakását [...] az említett vármegyében lévő helységben rendeltett Fogságból a Pallást fölszakasztván, elszökött... kinek is Szemelye le-írása ekképpen következik: N. Dobos János mint egy 38. vagy 39. EsztendőS Sovány vonyétott kinciny képü barnás forma' mézes gyenge Bészédű Batai Lakóss riika gesztenye Szénü Bajszu, lapos vonyétott oru, nem Szinte fekete Szemü riika gesztenye forma Szinü, és repetitive kopasz forma hajú, alacsony Sudár forma, egyedül magyarul tudó Irast is téssen de kisdedik modjara valot, Gulyás Bundában ujatlan fehér Leibliban Németh lapos gombokrá, ismét Zöld Flanér ujjas Lajbliban hasonló Gombokra, régi Zsiros foltos, kék Nadrágban, kisded fekete Sarkantyus Czímában, Fehér Ruhaja is egyedül tsak aki rajta lévén rongyosban Szent-Peterrül... rajra lévő Lánczal együtt el Szökött.*

131 A nemesek szegénységét az is alátámasztja, hogy igazán drága bőrt egyiken sem találni.

132 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/259/1773. *Hangos tiszta férfi szavu főképpen mikor bánatossan bessél. Vidrával prémezett setét Vas szénü Magyar mentét [...] setét materi lablit, nyarban kalapot, téiben görény Kalpag forma teli süveget visel [...] Posta kociba fogott négy szürke lovon jár.*

133 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/111/238/1772. *Mozvajj Mihály Nemes Ember [...] járt roka háttal prémezett zöld rész pikkelyes mentében zöld libliben sinoros sarkantyus czismában.*

134 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/238/1771. *Nemes Czigan Thomas [...] Feketet birkával prémezett mentében hasonló szinü Nadrágban Fekete Sarkantyus Czizmában, kalapban szokott jární, másképp télen Hoszu magyar juh bőrbül valo bundát, és rövid domán szürt viselt.*

gár számára szinte áthidalhatatlan volt, ezért is olyan általános a birkabőr. A legolcsóbbak a görénnyel bélelt termékek voltak, ezek csak harmadannyit értek, mint egy kecske bőrből észült darab. A nemesek legvilágosabb elkülönítését célozta a valószínűleg német hatásra átvett rendelet azon pontja, mely elrendeli, hogy a tarsolyon a vármegye címerét hordják. *Mivel Traizaizen János ... A Mentjén kívül jobb kéz felül két fejű Sas Czimer vagyon rézből meg östözve... az oldalán rövid kardot visel.*¹³⁵

A polgárság ugyan igyekezett a nemességet követni, de mivel jó részük német volt, így általában németesen öltözködtek. Egy forrás azonban megemlíti, hogy létezett ún. polgári uniformis; ennek a jelentése sajnos nincs pontosítva.¹³⁶ A polgárok gyakran viseltek topánkát vagy cipellőt, ezzel ellentétben a nemesek szinte mindig csizmát hordtak. Némely közülük jobban öltözött volt, mint egy átlagos nemes. Mivel a forrásban szinte alig találni rájuk vonatkozó adatot, így részletesebben nem tudunk a ruházatukkal foglalkozni.¹³⁷

4. Viselet és etnikum

A ruhaleírás az esetek túlnyomó részében nem elég részletes ahhoz, hogy a nemzetiségek és a magyarok között különbséget tudjunk tenni. Természetesen vannak árulkodó ruhaelemek, melyek az illető származásáról tanúskodnak. Ezeket a viselettörténeti részben már tárgyaltuk. A magyar ruhakultúrára nagyban hatottak a nyugati, főleg az osztrák és a német hatások, ugyanakkor a nemzetiségek is átvették a magyaroktól egyes jellegzetes ruhadarabjaikat; így a tótok és az oláhok a rövid derekú inget és a bő gatyát.

Az oláhokra vonatkozóan elég gazdag a forrás, de ezek a leírások sok újat nem hordoznak, mert szinte teljes egészében megegyeznek a magyarok viseletével. Egyáltalán nem sikerült olyan ruhadarabot találnom, mely kizárólag erre a népcsoportra lett volna jellemző. A románoknál a magyar ruhadarabok átvételére jó példaként szolgálnak a következők: *Fodr Vaszil, aki... nem unitus Görög vallásu... fekete közönséges magyar Süveg fekete Guba Fejér szőr avagy Daroitz oszto Nadrág Borju bőr czizma.*¹³⁸ A szlovákoknál: *Andrásnak hívatatik liptai tóth nyelvet beszéll... másik szín dolmányt és nadrágot néha Magyar csákos Süveget, de többnyire Molnár sapkát visel, jó Hegedüs; ...tót nemzet... magyar ruhában járván kék rongyos dolmánya és nadrágja fekete csákos süvege és ros fekete csizmája lévén.*¹³⁹ Ha nem tüntetik fel az illető vezetéknevét, ilyen ritkán fordul elő, illetve *vallását* és esetleg *születési vagy lakhelyét* és a *beszélt nyelveket*, akkor csak a ruházat alapján képtelenség megmondani, hogy az illető mely nemzethez tartozik. A négy nemzetiség-meghatározó kritérium – *vezetéknév, vallás, lakhely, beszélt nyelvek* – közül legalább kettőt, a vallást és a nevet, szinte mindig feltüntetnek; a beszélt nyelvet elég gyakran, a lakhelyet, születési helyet azonban meglehetősen ritkán.

135 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/245/1772.

136 Schram F. 1964. 34.

137 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/252/1772. *Volt rajta egy fehér színű goromba poszto felső köntös, -öld ujas flanel labli gombokal, mely alatt egy vörös poszto Zsebnélkül való lablit szokott hordani nem különben vala rajta stájerok módjára egy kék öv, fekete új bőr német nadrág, kék, már pedig egy fehér gyapju harisnya, magassan fűzött bakants, egy fekete paraszt kabátot elvitt. – Rác: Alkumovics Mátyás Pesti Polgár [...] Farkas bundában majd tsizmában majd topánkában jár, arany gyűrűt és Zsebre való órát visel. 1791. – Petroccky Márton Pest vármegyei alpári lakos gulyás ruhája szép új magyar ing és lábravaló; sarkantyus tsizma, magyar süveg. Kemény L., 1919. 299.*

138 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/259/1773.

139 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/ I/46/1748.

Mivel az egész birodalomra kiadott körözölevél nagyon ritka volt, így németekre vonatkozóan csak elenyésző eseteleírást találtam.¹⁴⁰ Az ő ruházatbeli jellemzőiket és sajátosságait a viselettörténeti résznél már szintén említettük. Ruházatuk nagyban hatott a polgárságra, akikről gyakran írják, hogy *németesen viselik* magukat.

Ruházatuk alapján a cigányokat sem lehet élesen megkülönböztetni a többi nemzetiségtől. Ugyanez a helyzet a zsidókkal, akik németes, polgári öltözéket hordtak, ahogyan Kohn Áron, a Csehországban lopásért öt évre ítélt zsidó 1791-ben közzétett személyleírása mutatja.¹⁴¹ A zsidókról készült körözvények hasonló viseletet írnak le.¹⁴² Nincs jellegzetes horvát viselet sem, hasonló a helyzet a tótokkal (szlovákokkal) is, akik sem a ruha alapanyagában, sem szabásában nem tértek el a magyaroktól. A *cigány forma*¹⁴³ kifejezés testalkatra, mint alacsony termetre, és kinézetre – *fekete ábrázatú*¹⁴⁴ – vonatkozott. Hajviseletben is megkülönböztettek cigányosot. Volt, aki *magát Czigányosan viseli musikálni nem tud kovácsolni valalmennyire a magyar szot Czigányosan eiti*.¹⁴⁵ Emellett mindig odaírták, hogy a *Czigány nemzetből való*. Leggyakrabban, mint szökevényekkel lehet találkozni velük. Míg az átlag szökevény egyedül, legfeljebb szeretőjével szökött, addig a cigányok mindig családstól vagy valamely családi kötelékben szöktek.¹⁴⁶ Az, hogy

140 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/ I/46/1748. *Német nemzetből való Tenlacy Petri... német lévén á ruházattya [...] Sötét kékes az Camisollya ugyan a Pfunkájais[?] zöld lévén az harisnyája pedig fehér és czipellöst viszel.*

141 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 457–461/1791. *Visel egy világos Zsemle színű téli belléssel bélelt felső német haczikát, ez alatt német újas dolmányt, fehér bőr bugyogót, szürke színű gyapja harisnyát, és cipőt sárga értz tsatokkal.*

142 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/209/1770. *Josef névő talántan husz esztendőtt föll halladott Zido, Szökés piros ábrázatu szöke szemü és olyas szemöldökü. Fekete haját föl konkoritva Paroka modgyára Viseli legyel süvegben és színü, fehér és vörös pocskétkkel pottyogtetett Felberrel prémezet haczikában, Fekete övét bugyogoban és német saruban sökött el. Márk Zsido [...] hamuszínü mentében fekete prémmel járt, veres poszto Lajblliban bőr nadrágban.*

143 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV 309/1782.

144 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/228/1777. *Lakatos János... alatsyony vastag termetü, nemzetsegre nézve Czigány nemzetből való fekete ábrázatú, fekete hajú, a' mellyet két tsombókba fel-sodoritva visel... a' feje tetején régi vagás vagyon, a' melly seb helyén csont, vagy hús nintsen, hanem tsak olyan mint a' hártya, öreggen rekedező módon beszél, egy bundába egy ingbe lábba valóba, fekete süvegbe, és kopott bornyú bőr tsismában szököt el.*

145 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/ II/145/1761. *Michael Kanko... vérben fogo mosolgo semei sárga fodor haja Vastag le csüngő fodrokban Czigányosan viseli musikálni nem tud kovácsolni valalmennyire a magyar szot Czigányosan ejti.*

146 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e /xxviii/iv294/1790. *Az mult 1779. esztendőben Karátsony hávában Alsó Zsoltárul el szököt Czigányoknak le írása: 1./ Balog Istvánné Keke Magda, circiter 23 Esztendös Pápista piros barna, posgás, kövér középtermető, fekete hajú a' felső ajaka vastagabb az alsónál, a' nyakába veres glárist szokott viselni mind a két fülén fülbe való függőt visel, veres öve a Derekan ságasin szoknyája, kendo a' fejen neha fejir, neha pedig tarka, az Urát apros gyermekeivel ötöd magával elhagyta és negyed magával elsököt... ök Résmivesi munkát mennek falukról, falukra dolgozni, de tsak Kurvalkodni, és sivánkodni mentek el. 2./ Az felül meg irt Keke Magdának Mátkája Berki Antal ifju legény circiter 24 esztendös Pápista, Mesterségére Rézmives, alatsyony középszerü, ki düillyet melyü, széles vállú, fekete hosszú haju, a haját le eresztve hordja, barna ábrázatú, veres Lajblija, viselt gubája, sarkantyús borjúbör Tszimaja, vékony képü, viselt Le eresztett Kalapja, bajszatlan, nőtelen, ki ülő fekete semei. 3./ Lakatos Balog György a felül meg irt Kek Magdának természet szerint való fia, mintegy 24 esztendös Pápista az Tekéntetes Nemes D Althan Gyalog Regementébül Kassáru szabadtsággal jött haza, Jó szál súdár légeny mesterségére Rézmives rappat fejir képu most ütöget bausa, az haju 'elöl üstökbe van fonva, hosszú gondor fekete haju, hátúlla van eresztve, fejir Comis Lajblija, kék nadrágja hasonlo sinorral, fejir gyólt Németh ünge, fekete fátyli nyakra; fekete kalapja hasonlo fekete galonnal Körül kötve; és le van eresztve szelínpiros sarkarkantyús Tszimája, fél viseltébe való gubája. Ez... hegyes orrú, és seminü Passusuk nintssen, hanem ennek a Passaportya, es az Rézmivesi Miszereker mind el vitték. 4./ Burdi Eva Hajadon ledny, mitegy 22 esztentendös alatsyony, vaskos, kövér testes... mind a két fülébe függőt visel vastag besédü Katona Lakatos Balog Györgynek Kurvája, kálvinista leanz. A mint pedig már értésünkre eset úgy hallottuk Gömör Vármegeye felé mentek volna hogy már ök rézmiveszi mesterséget fognak falun dolgozni s*

egy szökevény egyedül, vagy csak a szeretőjével menekült, csak akkor fordult elő, ha a börtönből lógtak meg. A cigány életmódra és foglalkozásokra nézve jó adatokkal szolgál a kútfő. A leggyakoribb körükben a fémművesség volt. Találkozhatunk kovácsokkal, ötvösökkel, aranyból, ezüstből gyűrűket öntőkkel, zenészekkel, rézművesekkel, *Rosta, Üst és vas serpenyőket fódozókkal* is.¹⁴⁷ A legrendhagyóbb cigány mesterség a varázlás volt, melyet sehol másutt nem találtam. Ezzel kapcsolatban az egyik szöveg így szól: *Faluról falura járó, varásló, réz és vas edényeket szoktak foldozni és csak sátorban laknak.*¹⁴⁸ Már az előző idézet is kiemeli a cigányok legfontosabb ismererőjelét, azt, hogy szekereken éltek. Erre való utalással több helyen találkozhatunk: *Három lovas vasas kocsia fehér szür sátorral.*¹⁴⁹ Mivel nagy családokban éltek, egy szökés többször egész kocsikaravánt indított el: *ötvös-mives Czigány hat Sátrakból álló Compániájával mégyen Szerte Szélllyel Nemes Hunyad', és Zaránd Vármegeyékben.*¹⁵⁰

5. A személyleírás mint nyelvi, tájnyelvi forrás

A munkám további célja, hogy a forrásnak olyan részeit feltárja, amelyek eddig nem képezték vizsgálat tárgyát. Másik célom, hogy alátámasszam Schram és Kemény azon kijelentését, hogy ez a szövegcsoport, azaz a *descriptio personae* tényleg egy kincseshánya. Így példákat fogunk bemutatni arra, hogy a kifejezések és szókincs területén mennyire gazdag, színes, szellemes, és néhány helyen humorral fűszerezett az anyag. Bemutatjuk, hogy a körözések milyen kifejezéseket használnak például a járásra, a szellemi képességekre, a beszédre, a nyelvjárásra, az egyéni ismertetőjegyekre, a betegségekre, a foglalkozásokra, az ivási szokásokra stb.

A körözés sikeressége nagymértékben függött attól, hogy mennyire felismerhetően írták le az illetőt. Hogy ezt a *leábrázolás*ok vagy *személyes leírások* milyen körülmények között tették, arra jó példa, hogy még azt is gondosan lejegyezték, hogy a körözöttnek milyen a járása. Így találkozhatunk – igaz, ritkán – *egyenes nyalka járásúval*, illetve olyannal, aki *mintha katona lett volna magát úgy viseli, egyenes járású, sinorra lépő* személlyel. A többség *lábaival két felé sántikál*; némelyik leírt személy *bal lábára sántit*, vagy *a térdjével keveset öszve jár; mikor jár, húzza maga után a lábait; hajlottan szokott járni; lassu járású; úgy tetszik mintha görbe volna; járás [közben] egyik lábát sántitván; s midőn lép vonította*. Egyikőjükéről mellékesen megjegyzi a dokumentum, hogy, bár járása igen rossz, de *ahol megtaláltatnék csak egyenesen a tömölöczbe jo örizet alatt küldetessék*. Lehet az illetőnek – elvéve – teljesen egyéni járása is. Felettből változatos bemutatásokra akadhatunk: *a járásban szokta magát lóbálni; a járásában nehéz és rest; hentergő ingadozó járású; a Föld felé szegezett fővel jár; lomha járású*. Egész különösen jár, mert *járáspan*

---

előskö[d]jjenek mivel minden misereket el vittek magukkal de ök a hol meg fordulnak csak a szivánsággal mert vén Czigány Aszony Kek Magda nagy sivány.

147 Schram F., 1964. 19.

148 Uo.

149 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 1748/XXXVIII/1/44.

150 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/289/1779. *Ván Novák [...] Ezen Czigány Erdélyből [...] Származot, kopasz, fekete, vagy inkább ösz hajú vastag hoszú ösz Szakállú, középszérő köptös, kék Szemü, kerék ábrázatú, gesztenye sin Szemüldökü, beszél rácz, oláh, szigány nyelveken, kék köpönyeg, világos kék fél viselt nadrágban, telekes botskorban; felesége pedig éva[!] nevü alatsony, száraz, barna, ennek négy fiai vannak, a kik vgyanis véle együtt elis Szöktek egyszer 'smind, úgymint: [...] Ezek mindnyájan együtt Szöktek, es mint Testvérek együtt társalkodtak, mind a négy ötvös, aranyból, ezüstből gyűrűket öntenek, de ki vágni nem tudnak, Szöktek pedig 4. Taliáival, és annyi Lóval. [...]*

a fél tsipeit ringatni szokta. A szöveg gyakran használ olyan jelzõt, hogy a körözött személy parasztosan jár, vagy, hogy a járása paraszti (ezt azokra mondták, akik *rengetõs járásúak* voltak).

A foglalkozás általában az utolsó, amirõl a leírások említést tesznek; azonban ez is nagyon fontos, mert, ha csak több szakmát nem tudott az illetõ, akkor csak ezt a mesterséget üzhette.¹⁵¹ Így megjegyzi Grammel Ferencrõl, hogy *a mennyire lehet irányozni lakatos mesterségü, bizonyossággal koborol.*¹⁵² Azt írják *Büres Józsefrõl*, az újbányai nationális iskolájának professzoráról – így az általam vizsgált személyek közül a legmagasabbban képzettrõl –, hogy négy nyelvet beszélt, de *muzsikálni* is tudott. *Azzal a passusal szõkött-el, mellyet Vacatiokor a város-béli magistratustol Kapott.*¹⁵³ Úgyszintén szõkésért adtak ki körözést *Cyzer Jakab* ellen, aki *a Birinyi Komédia-Ház [színház] pénzszedõje* volt, és a kasszával lépett meg. Feljegyezték azt is, ha az illetõnek több foglalkozása volt: *Faluról falura járó, Mesterségére nézve néha kováts, néha hegedüs, olykor pedig paraszti munkát dolgozik.*¹⁵⁴ Czamarka János grosteinitzai varga, de emellett megemlíti, hogy gabonával is kereskedik.¹⁵⁵ Kereskedõknél általában azt a körzetet vagy országot, országrészt, esetleg megyét határolják be, ahol az illetõ meg szokott fordulni. Erre az egyik legszebb példa *Avnott Gyurko* esete, aki *egyik szemére vak.... fekete lovon jár törek portékával kereskedik, miként a törökök szoktak... többnyire Horváth országban kereskedik*, és általában a pécsi vásáron értékesíti a portékáit.¹⁵⁶

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a legegényibb ismertetőjele annak volt, akinek *homlokán akasztófa jele* *vagyon ütve kinek ahogy ezt ugyan homlokán Üstököt visel, hogy azon jel ne láthatnék.*¹⁵⁷ Az, hogy ez a megjelölés milyen technikával történt, arról csak találgathatunk. Mivel a szöveg azt a kifejezést használja: *vagyon ütve*, így lehetséges, hogy billoggal ütötték a homlokára. Kérdés az is, hogy ezt ki ütötte oda, mert ez a hatóságnak nem volt gyakorlata. Természetesen minél egyénibb ismertetőjele volt a körözött személynek, létezése annál nehezebb volt a külvilágban, hiszen a személyleírás alapján annál könnyebben lehetett ráismerni. Ehhez képest az egyéniség-jegyek már jóval kevésbé érdekeseek. Gyakorlatilag ezek két nagy részre oszthatók: részint veleszületettekre, (így pl. *Egyébként egészséges testü Igen szõrös testü, kivált amilyén keze és Lába szõrõsek*),¹⁵⁸ részint szerzettekre. Utóbbiak véletlenek vagy akaratlagosak, szándékosak lehetnek: *Vékony ábrázatu jobbik orcuzáját gyermek korában egy Tino meg Rugván azon Hasitas [van]; bajusza le borotváltatva; sebes és varas egész testében.* A direkt szerzett ismertetőjelre példa az elõször említett akasztófás eset is. Többnyire a magaviseletre is kitérnek a leírások. Megjegyzik, hogy a körözött *magát nyájas kedveltetõ, bátor, minden emberrel*

151 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1790/212.

152 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1790/208. *Maehrisch-Naistadt városából szõkött meg. Visel [...] kék poszto kapatot, fekete matéria nadrágot, borjubõr, három szegeletü feket kalapot.*

153 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e /49–52/1794.

154 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1794 *Visel gömbölyü felete kalapot, és már vörös, már pedig szürke poszto felsõ német köntöst arany Zsinorokkal, nem különben fehéres poszto pusztá hatzikát ez alatt pedig rövid ujas német Dolmányt némellykor sárga bõr bugyogot és többnyire mindenkor német sarut.*

155 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 1790/208. *Fehér vörhenyes firtbe kötött hajju, városi modon viseli magát; sötét kék öltözet fehér poszto nadrágot viselt.*

156 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/85/1753. *Egyik szemére vak azon a kalapot le húzva szokata hordozni [...] világos kék dolmánt Szokott hordozni s olyan Szinyü vörös rokás mentét szõr sirorral Posonyi gombokkal két felül valo gombházra [...] bajs-a nyirott az ora alatt [...] felesége török országban lakik.*

157 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/130/1757.

158 Schram F., 1964. 19.

barátságos, meredős maga viseletü. Ha az illetőnek volt valami betegsége, általában azt is feltüntették, azonban erre csak elenyésző számú esetet találtam: *felesége, mikor nem terhes, gyakrabban nyavalyatörésbe esni látszik.*¹⁵⁹ A népnyelvben a nyavalya kifejezést nagyon tág értelemben használták, mindenféle betegségre, a nyavalyatörés viszont az epilepsziát jelentette.

Érdekes és fontos színfoltjai a férfiakra készült személyleírásoknak – ha nem is állandóan – azok a részletek, melyek az illető szenvedélyeit tüntetik fel. Persze itt is gyakran jegyzi meg rosszallóan a forrás, hogy *vörös ábrázatu az sok bor italtul;*¹⁶⁰ *erős bor italú; örömet isik.* Máskor pontosan leírja, hogy *éget bort és pálinkát igen serető, méses ételt utáló.*¹⁶¹ Bár csak egyetlen példát találtam rá, de itt is találkozhatunk a szebbik nem képviselőjével *Abel Jakab* feleségének képében. A férfiről leírják, hogy *a kártya játékot igen szereti, barátságos egyébaránt, de a bor Ital közben garázda,* a feleségről pedig, hogy: *a bort nem utállja, ha többet iszik, urával [a borivás terén] vetekedni szokott.*¹⁶² Arra, hogy valaki dohányozzon, csak egyetlen utalás volt két oláhnál: *Pakállá Mihál és Pakállá János* körözésében mellékesen jegyzik meg, hogy *mind a ketten dohányozni szoktak.*¹⁶³

Szellemi képességek terén egész sok adat akadt. Jellemző, hogy a csak anyanyelvén tudó ember a legritkábban fordul elő. Akik egynél több nyelven beszéltek, azok az adott nyelvi környezetbe születve így szocializálódtak, vagy később kerültek olyan környezetbe, ahol meg kellett legalább konyhanyelven ismerkedni egy másik nyelvvel. Ennek jó példája a már említett oláh testvérpár: az egyikről lejegyezték, hogy *Olá hul mint született nyelvén jól, Magyarul törtetve rosszszul beszél,* a másiktól pedig, hogy *Olahul jól tud, de magyarul darabosan rosszul beszél.* Legtöbbször két nyelvet tüntetnek fel a források, közülük az egyik az anyanyelv, a másik pedig általában valamely másik etnikum nyelve (amely az adott területen könnyen elsajátítható volt). Iparosok esetében a szakma nyelve általában a német, értelmiségieknél és tanultabb nemeseknél a latin volt. Aki például csak magyarul tudott és az írás-olvasás képességével sem rendelkezett, arról korholóan meg is írja a körözés: *egyéb nyelvet az magyar szónál nem tud más különben ostoba ember.*¹⁶⁴ Van, mikor valamivel elnézőbb a leírás készítője, és csak megjegyzi *egyedül Magyar nyelven szóló.*¹⁶⁵ Ha a beszéde nagyon hibás, ennek okát ritkán megemlíti: *Nehéz nyavalya jártas ember, azért az eszében hibás.*¹⁶⁶ Az általam vizsgált forrásokban az írni-olvasni tudás a legritkább volt. Az emberek többsége ezek közül csak az egyik képességgel bírt, így gyakran találkozhatunk azzal, hogy *egyedül magyar nyelven szol könyvbül is pedig azon nyelven olvasni tud.*¹⁶⁷ *Sáfrány Gábor... sija rto Mesterséget tud csak magyar*

159 Uo.

160 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/51/1748.

161 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/36/1744.

162 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVII/III/291/1780. *Szala Egerszegegrül ell szokott Abel Jakab Szatter Mesternek le ábrázolása [...] Fekete sűrű haju melyet hátul be szokott fonní egyik lába Bozás az az közönségesen seb szokott lenni a szarán [...] Egyik körme átal vagyon meczve midön bört Szabott metzette által [...] németül jól magyarul törhető képpen beszél a Kártya játékot igen szereti bvarátságos egyébaránt de a bor Ital közben garázda.*

163 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/626/1773. *Pakállá János [...] Kemény folytában való Beszédü [...] Öltözete volt: Fekete közönséges fél Viselt széle tetejü süveg, fél viszelt franczia kék ujjatlan poszto Leibli, három sorjával való fejér bádóg Gombokkal, fél-kék poszto Nadrág füzött Batskor.*

164 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/1/43/1748.

165 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/f 1785 XXVIII. IV. 353.

166 Schram F., 1964. 19.

167 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/238/1771.

*Nyelven Besell Könyvből tud Olvasni.*¹⁶⁸ Általában kitérnek arra is, hogy milyen az illető kézírása, így a szökött pénztárnokról feljegyezték, hogy *vaigon ennek ékes apró német kéz-írása.*¹⁶⁹ Ugyanakkor a szökött selmeci professzorról sem tételezhetjük fel, hogy nem tudott volna írni, legfeljebb csak nem tüntették fel.

A forrás nyelvi színessége és szellemessége talán ott mutatkozik meg legjobban, hogy a beszédmódra hányféle jelzőt használ. Így lehet *friss, szapora,*¹⁷⁰ *lassu, lomha, pöszésen, közönseges, gyenge, lassu beszédü, lassu rekedező, gyermekes beszédü, vastag szavú* vagy *a 14 estendös Franczis Pál Besédében fölöttéb röhögő,*¹⁷¹ végül az egyik betyárról azt írják, hogy *vékony kánya orru az orán tunyogo besédü.*¹⁷² A legszebb példa arra, hogy ezt a nyelvi változatosságot mennyire jól kihasználták és alkalmazták, *Sepris Judit* személyleírása: *szapora beszédü, nyelve szokásszerint beszédgyében kihajto, káromkodó, az ember szemébe pörölésében néző.*¹⁷³ Élvezetes, hogy mennyire jól le tudták írni az egyéni beszédszokásokat: *a besédközt sokása vaigon, minha sipantaná a nyálát, örömet isik.*¹⁷⁴ *Kalán János ki Kalán Joseffnek mintegy 10 estendös leánkját megölte ösve vagdalta és holt szám hagyta... igen gyávanak és szelidnek muttaja magát ha emberrel beszél leüti fejét az ember szemibe nem néz.*¹⁷⁵ A beszéddel kapcsolatos szókincsnek külön részét alkotják azok a kifejezések, melyek az illető beszédbeli, de legfőképpen kiejtésbeli sajátosságait magyarázzák. Ezek alapján két nagy részre oszthatjuk a kifejezéseket. A tájszólásoknál már maga a kiejtés is árulkodik arról, hogy az illető honnan származott: ez gyakran igazolást is nyer, mikor feltüntetik, hogy hol született vagy hol lakik. Természetesen a bűncselekmény elkövetésének helyét e téren nem tekinthetjük mérvadónak, mert az e területektől távol is eshet. Így Balogh Gergelyről, Szántó (Abaúj m.) prédikátoráról azt is megjegyzi a körözés, hogy *Deákul és Magyarul Tokaji accentussal beszéllő.* Olvashatunk ilyet is egy körözöttről: *a magyar szot Czigányosan ejti,*¹⁷⁶ *egyedül magyarul beszél kit is hoszszassan ejt.*¹⁷⁷ A másik csoportnál (így azoknál, akik csak kevésbé, vagy akcentussal beszéltek magyarul) megemlíti a szöveg, hogy melyek a leggyakrabban használt, a magyar nyelvtől eltérő szavai: *mikor magyarul beszél majd minden harmadik szavába ezen idegen szot estette: eko, vityi.* Külföldi egyházi személyt is köröznek, aki *Deákul hibásson, Németül pedig tellyessel nemtud hanem Olaszúl, és Francziául. Foga viczorodva beszéll.*¹⁷⁸ Prunner Ádám is szökött szerzetes, aki a *Deák*

168 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/228/1771.

169 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 55–59/1794.

170 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/626/1773. *Osváth Mihály [...] szapora beszédü [...] fiúrtés gubában.*

171 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/I/43/1748 [...] *kalapot viesl, ködmeny Pruszkát, azon felül hoszu viselet dolmány szürt[...]*

172 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/228/1777.

173 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/I/91/1754.

174 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/II/102/1755.

175 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/256/1773.

176 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/ II/145/1761.

177 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII. IV: 355.

178 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/265/1773. *Besédében lassu Rekedzeve ejti a Szot [...] haja rövid és szátul fel kunkoritott s-öke hajú Fekete Kamellot ször gombokkal kereszült viseletes német Ruhában Hasonlo Matériájú fekete üveg Gombokkal készült Lajblibával, fekete német Nadrágban, hasonló, Strimpftiben és Czipőkben jár. Papi Emberek módgyára, fején Pülsse vaigon borotválva, és Papi Nyakravalót, avagy Collaret visel. Augustinianus Flórentiából való. Mise mondó Papnak mondgya magát lénni, és valamint a Trinitariusok szokták viselni, ennek is a Nyakában Fejér ször materibul valo nyak vetője a vagy Scapuláréjájá, az öv alá kötve melyen veress, és fekete Posztóbúl varrott Kereszt vaigon, és csak a Kereszt láczott ki a mellyén a Laibli alól.*

szot *Olaszossan ejti*.¹⁷⁹ Moldana Szaniszló hegy allyai szokás szerint fekete öltözetben jár, vászony nadrágot, sarut, és téli süveget visel; a beszédet hegy allyi mód szerint lengyelül ejti.¹⁸⁰ Pap László magyar deák beszédet úgy ejti hosszasan és azon pronuntiatióval mint az *helvetica confessión* lévő iskolabéli *togatus deákok*. Heled József... beszédit fuvarosok modjára teszi.¹⁸¹

A vallásról mindig nagy gondossággal írnak. Így valószínűleg az a körözött, akiről azt állították, hogy *unitus olá vallásu Álmosdrul szökött el Ráczul, Oláhul Tótul, és egy keveset Magyarul is tud*,¹⁸² román nemzetiségű volt. Feltüntetik, ha az illető áttért más hitre, s azt is említik – mint fontos ismeretőjegyet –, ha az illetőnek bizonyos szokásai eltérnek az adott vallásnál megszokottól. *Székely Péter, unitarius vallású, de magát kálvinistának mondja, ha Katólikusokhoz mégyen papistásan köszön, ditsértessék az Jesus Kristus*.¹⁸³ Sokszor a név alapján nem lehet megtudni, hogy az illető mely nemzet tagja: *Dombrády János... oláh nemzet de egyébaránt Magyarul jól tud nyakra valót nem visel, bakkancsban, szederjes kopott nadrágban, fejér flanel Lajbliban subában, leboacsájtott kalappal szokott járni*.¹⁸⁴

UTÓSZÓ

Ezzel az utolsó fejezettel e méltánytalanul elfeledett forráscsoporttal foglalkozó dolgozatunk végére értünk; s valószínűleg csak részben kell igazat adnunk Palotay Gertrúdnak, aki 1948-ban a Magyar népviselet kutatása című cikkében azon sajnálkozik, hogy a 16–18. századból milyen kevés adat maradt ránk a viseletről: *a korábbi századokból viszonylag igen kevés adat, megfigyelésen alapuló leírás maradt fenn, azt látszik bizonyítani, hogy az egyszerű – kezdetleges, mai műszóval ősi-primitív népi ruházat nem-igen ragadta meg a szemlélő figyelmét... Azok a külföldi utazók, akik a 17–18. század folyamán nálunk megfordultak, csak kevés szóval emlékeznek meg a népi ruházatról, s ha feljegyzéseik értékes forrásoknak tekintendők is, e gyéren csörgedező erecskéket még aligha mondhatjuk szűkebb szaktudományunk gyökereinek. A dolgozat csak a 18. század*

179 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV/294/1780. Prunner Ádám [...] rongyos pap-ruhában, hamu színű Kaputban, Német Czipőben, Kalapban, Pilis-is lévőn a fején, a Szürke Barátoktul szökött ell, Tonsurája nincs a Deák szot *Olaszossan ejti*.

180 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e 406–408/1791. Az hihetetlen rossz erkölcsü Pap László Paksról elszökött tolvaj számtartónak leírása. – Az haját hátul hol pántlikában bétekerve, hol béfonva viseli.

181 Elkövelt lopás véget fogságba a vetevén karátszony havánaka 4 napján a tömlőc: ablakain lévő vas rostélyokat erőszakosan ki fesítvén és vas bilintseket lábairul le vervén el szökött [...] beszéd közben mosojhó s a bál szemére hunyorgó egyébaránt nints testén más ismeretőjel mellyről meg esmérhető volna. – *Beszédit fuvarosok modjára a teszi 1791*. Kemény L., 1916. 299.

182 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/IV. 325/1783.

183 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/285/1778.

184 B.-A.-Z. m. Lt. IV.501/e XXVIII/III/285/1778. Török Péter igaz Nevén Székely Péter, unitarius vallású, de magát kálvinistának mondja, ha Katólikusokhoz mégyen papistásan köszön, ditsértessék az Jesus Kristus, erdélyi Fi, fejér Vármegyében lévő Abruk-Bányán Aranyos Székben-is Rakos nevű Faluban Abruk Bányán meg házassodott szekeres Katát Abruk-Bányabul vite Rakosra, onnan el szökött, Feleségét es egy 18. esztendő Leányát ott hagyván, lehet 18. Esztendeje hogy Magyar Országba jött Misköltön tavalyi Esztendőben megházassodott, holott Szekeres Kata mostis él [...] 74. vagy több Esztendő, öz: Hajú, Szakállu félig kopas Köldús [...] magyarul, és oláhul illy formán kéreget, adgyatok szegény vén Péternek vagy egy Pénzetskét: fél viseltes hosszú szürben fejr bárán vörös viselt kék Mentében, Botscorban, rongyos, kék Nadrágban melly a' térdin meg van irházva kék postó Sapkába [...] Rát: Péternek, Szent Péternek, Török Péternek, Székely Péternek nevezi magát, obsitos Kátonának; mondgya magát lenni [...] de Katona nem volt; azt állítja, hogy meg lötték a Burgus Háborúba a Lábát, de az sem igaz.

második felével foglalkozik. Valószínű, hogy a korábbi évszázadok hasonló forráscsoportjában is ilyen adatdús, még feltáratlan és feldolgozatlan kincsesbánya lapul, amely e tudományterületnek már nem csak erecskeként, hanem csermelyként is szolgálhat.

IRODALOM

- Apor Péter*
1972 *Metamorphosis Transilvaniae azaz Erdélynek változása*. Budapest
- Bakos Ferenc*
1973 *Idegen szavak szótára*, Akadémiai Kiadó. Budapest
- Balassa Iván–Ortutay Gyula*
1979 *Magyar néprajz*, Corvina, Budapest
- Bél Mátyás*
1984 *Magyar ország népeinek élete*. Fordította, válogatta, szerkesztette, a bevezetőt írta *Wellmann Imre*. Budapest
- Bellon Tibor–Szabó László (szerk.)*
1987 *Szolnok megye népművészete*. Európa Könyvkiadó
- Czakó Elemér*
1933 *A magyarság néprajza*. I. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest
- Endrei Walter*
1989 *Patyolat és posztó*. Magvető. Budapest
- Fél Edit*
1962 *Népvisélet*. Budapest
- Felhő Ibolya–Vörös Antal*
1961 *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest
- Flórián Mária*
2001 *Magyar parasztviséletek*. Planétás. Győr
- Gáborján Alice*
1985–1988 *Keleti elemek a magyar ruházatban*. In: *Néprajzi Értesítő* LVII–LXX. 19–53.
- Györffy István*
1930 *A cifraszűr*. Budapest
1937 *A nagykun viselet a XVIII. században*. In: *Ethn.* XXXVIII. 114–139., 362–371.
1938 *Erkölcstörténeti adatok a XVIII. századból*. In: *Ethn.* XLIX. 240–241.
- Herman Ottó*
1906 *A magyar bajusz* In: *Magyar Nyelv* II. 30–32.
- Hofer Tamás–Fél Edit*
1975 *Magyar népművészet*. Corvina, Budapest
- Charles Holme (ed.)*
1911 *Peasant Art in Austria and Hungary*. London
- Ipolyi Arnold*
1929 *Magyar mythologia I–II*. Budapest
- Kallós Zoltán*
1973 *Balladák könyve*. Magyar Helikon. Budapest
- Kemény Lajos*
1918 *Régi körözüvények néprajzi adalékai*. In: *Ethnographia*. XXIX. 29–30, 298–299.

Kövári László

1988 Viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából In: *Mozsis Dóra* (szerk.): Régi magyar öltözködés. 380–443. Magvető. Budapest

Kresz Mária

1956 Magyar parasztviselet (1820–1867) I.–II. Budapest

Kunt Gergely

2005 XVIII–XIX. századi körözőlevelek viselettörténeti elemzése. In: *Gesta*. Miskolc, 29–48.

B. Lőrinczy Éva–Hosszú Ferenc (szerk.)

1979 Új magyar tájszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest

Magyar Értelmező Kéziszótár I.–II.

1992 Akadémiai Kiadó, Budapest

Mészöly Gedeon

1917 Az Őrség száz évvel ez előtt. In: *Ethnographia*. XXVIII. 99–112.

Mozsis Dóra (szerk.)

1988 Régi magyar öltözködés. Magvető. Budapest

O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva

1995 Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest

Ortutay Gyula (szerk.)

1979 Magyar néprajzi lexikon I.–V. Akadémiai Kiadó. Budapest

Palotay Gertrúd

1948 A Magyar népviselet kutatása. Budapest

Rettegi György

1970 Emlékezetre méltó dolgok. Budapest

Schram Ferenc

1964 1790–1810 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 108. Budapest

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. IV.501/e = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai. Közgyűlési és törvényszéki iratok.

IV.501/f = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai. Királyi rendeletek.

ANALYSIS OF 18TH–19TH CENTURY ARREST WARRANTS

The study offers an analysis of arrest warrants and the descriptions contained in them, a less known, but very rich and colourful corpus of documents. These documents contain a wealth of information on the history of costume, as well as on marginalised social groups, about whom little is known from other written sources. The documents contain data on the costume of the peasantry, the burghers and the nobility; the social „elite” however, is totally neglected.

Warrants were usually issued against murderers, robbers, thieves, bandits and the like. Their purpose was to ensure that the authorities identified and caught the wanted individual on the basis of the description as quickly as possible. Some warrants were issued for disappeared or runaway family members. One rare variant of the descriptions in the warrants issued after the crime had occurred also included a description of the victim in order to discover his identity. The most inte-

resting (and rarest) warrants are the ones containing a dialogue, usually between the prisoner and the clerk.

Most warrants contained more or less similar data: the name, the alias, religious affiliation, age, the form of the head and the nose, a description of the beard, the hair-style, the moustache, the eyebrows, the teeth and the mouth. The success of a warrant depended on to what extent the description fitted the wanted person and to what extent he/she could be recognised from the description. An astonishing variety of expressions were used for describing facial features, gait, intellectual abilities, speech, dialect, accents, individual marks, profession, drinking habits, etc.

Certain decrees on clothing were passed in order to emphasize the social differences. These decrees defined the type of costume, which could be worn. The nobility's financial status can be differentiated in the light of these decrees and the descriptions of their costume in various documents. As a matter of fact, these decrees only had a „documentary” value, insofar as they recorded the customs of particular place and age. These clothing decrees could never be wholly enforced.

Individual items of clothing were described in great detail since the wanted person usually had a single set of clothes only. At the same time, these descriptions are rarely detailed enough to reflect the differences between the costume worn by various ethnic minorities and Hungarians. Obviously, some elements of the costume did reflect an individual's origins. None of the sources mentions a change in the costume. Various items of the Sunday best clothing – the boots, the vest, the bonnet, etc. – were sometimes replaced with fancier ones. In contrast, the hairstyle was often changed, although with little success, for the authorities apparently learnt of the change and the new hairstyle was also described in addition to the old one.

Peasants usually found it impossible to regularly renew their clothing, and they usually wore „old fashioned” clothes. They had better opportunities for clothing if they found employment as domestic servants or farm-hands. The burghers tried to imitate the nobility, but since their majority was of German stock, they usually followed the German fashion. The nobility had the greatest freedom, at least in principle, to satisfy their whims as regards clothing; however, the descriptions contained in the documents reveal that their clothing was often little better than that of a wealthier peasant.

Gergely Kunt

ADATOK A TÖRTÉNETI CSÉPÁNY KÖZSÉG KÖZÉP- ÉS ÚJKORI TÖRTÉNETÉHEZ

ALABÁN PÉTER–CSÉPÁNYI ATTILA

Kutatástörténeti előzmények

Az ózdi Lajos Árpád Honismereti Kör több mint 40 éves tevékenysége során számos településtörténeti, ipartörténeti és néprajzi témájú pályamű született, melyek hatalmas terjedelmű anyagot hátrahagyva tárták fel a 2004-ben városá válásának 55. évfordulóját ünneplő Ózd, valamint a környező falvak – több évszázadra visszanyúló – történetét.¹ Jellegüket tekintve az elkészült munkákban idővel változás volt tapasztalható: a kezdetben népszerű, önálló gyűjtőmunkát igénylő néprajzi témák háttérbe szorulva átadták helyüket a klasszikusnak mondható politikatörténetnek, mely történetírásunk egészére nézve is hosszú időre meghatározónak bizonyult. Az időszakos kiadványokban, illetve a sajtóban publikált műveknél is hasonló volt a helyzet. E tendencia az ezredfordulóra ismét módosulni látszott: a historiográfiában – így a helytörténetírásban is – egyre inkább kezd előtérbe kerülni a más tudományágak (antropológia, etnográfia, szociológia, közgazdaságtan) iránt nyitott, új módszerekkel kísérletező és dolgozó gazdaság- és társadalomtörténet, melynek jelentősége a jövőben felértékelődhet, s honismereti mozgalmunknak is új feladatokat adhat.

A történettudomány ezen ágazata ma már az Európai Unió országaiban általában a politikatörténettel egyenrangú, néhol azzal szemben előnyt élvező irányát képezi a történeti kutatásnak és oktatásnak. A középpontban – korszakunk tekintetében – az ipar és az iparosodás társadalmi, ezzel párhuzamosan az antropológia felé közelítő értelemben vett műveltségi hatásainak története áll elsősorban. Az ipar és egyáltalán a régió elszakíthatatlan az agrárkörnyezettől és a kereskedelmi szférától. Térségünknel a hangsúlyt azonban az iparosodásra szükséges helyezni, amely olyan komplex történeti jelenségként értelmezhető, amelyet csak a gazdaság-, a cég- vagy vállalkozástörténet és a társadalomtörténet eszközeivel együttesen lehet úgy vizsgálni, hogy róla a következő évtizedek igényeinek megfelelő képet kaphassunk.

Az új történeti megközelítés értéke a hazai honismereti tevékenység során főképp abban mutatkozhat meg, hogy ilyen jellegű kutatások és felmérések készítése nagyban segítheti egy-egy magyarországi település pályázását az uniós támogatások elnyerésére. Példaként említhető az MTA Regionális Kutatások Központjának Észak-Magyarországi Osztálya által készített „Ózd, Nádasd- és Hangony-völgyi mikrokörzet komplex fejlesztési stratégiája” nevű program (1998–1999), a „SAPARD Vidékfejlesztési Stratégiai Program 2000–2006” Órhegy Egyesület által készített tervezete (2000), vagy az Ózdi Térségi Önkormányzatok Egyesületének helyzetelemzése (2003), melyek az Ózdi kis-

¹ A közölt tanulmány része a szerzők „Hódoscsépany gazdaság- és társadalomtörténete a XX. század közepéig” című művének, mely a 2003–2004. évi XXXIX. Istvánffy Gyula megyei honismereti gyűjtőpályázat felnőtt kategóriájában, valamint a Kutató Diákok Országos Szövetségének 2005. évi esszépályázatán első helyezést ért el.

térség felzárkóztatási programjának elkészítésekor a gazdasági–társadalmi környezet történeti fejlődését és a mikrokörzet kulturális örökségeit vették alapul. Fő cél az újonnan elkészítendő fejlesztési stratégiák keretében a kistérség fejlesztési terveinek az Európai Unió standardok alapján történő kidolgozása volt, lehetővé téve ezáltal a strukturális alapok fogadására való felkészülést. A felvázolt stratégiai programok ugyanakkor keretet adnak a kistérség által kidolgozandó projekteknek és kijelölik a térség által követendő EU-s és kormányzati pályázati lehetőségek körét. Számunkra az egyik legfontosabb részük az új megközelítési szempontokra épülő, illetve a fejlesztési célok és prioritások pontos meghatározásához segítséget nyújtó helyzetfeltárás, mely ágazati megközelítésben (gazdaság, térségfejlesztés, demográfia, civil társadalom, integráció stb.) nem nélkülözheti a történeti háttér, a tradíciók, kulturális (építészeti, irodalmi, néprajzi) értékek ismeretét sem, felértékelve ezzel honismereti irodalmunk jelentőségét.

Miközben a Honismereti Kör és az Ózdi Városi Múzeum adattára az évtizedek során fokozatosan bővült, a gyűjtési és rendszerező munkákat kiállítások illusztrálták, a pályázati kiírások pedig egyre inkább az Ózdot alkotó, egykor önálló települések története, élete és hagyományai felé irányultak. 1979-ben, az akkor 40 éves város szerepét nagyban növelte, hogy Bolyok és Sajóvárkony után további öt községet csatoltak hozzá: Centert, Urajt, Susát, Szentsimont és Hódoscsépányt. Utóbbi a Hangony-völgyből kiágazó Hódos-völgy első települése, melynek ősi neve egy 14. századi oklevélben már említett Csépány („Chepan”) személynevből keletkezett. Ehhez – megkülönböztetésül más hasonló nevű településtől – a Hódos előnevet 102 évvel ezelőtt, 1904-ben kapta. Tanulmányunk bár csupán összegzés, mégis némileg – az egy évvel ezelőtt megjelent munka kiegészítéseként – hiánypótló, mivel önálló kötet, így historiográfia, korszakonkénti ismertető és helytörténeti bibliográfia nem jelent meg eddig a településről.²

Hódoscsépány történeti forrásanyagát azok fellelhetősége szerint csoportosíthatjuk. Községmonográfia csak kéziratos, javítandó formában készült a településről az 1990-es évek közepén: Németh Gyula feldolgozása közel 230 oldalas, megjelenése azonban az előkészületek után végül elmaradt. A honismereti pályázatra készült alkotás szinte minden területet érint: a település- és társadalm szerkezet után a gazdasági változásokat veszi sorra, külön kitérve a kereskedelem és a szolgáltatói szektor bővülésére. A 2005-ben elhunyt szerző külön érdeme, hogy újságíróként alapos belátása volt a helyi politika alakulására, melynek kronológiai levezetése szintén megtalálható a művében. A monográfia nem mellőzi ugyanakkor az oktatás- és iskolatörténet ismertetését sem, miközben helyet kap benne az utóbbival szorosan összefonódó egyházi és vallási élet leírása is. A kézirat értékét emelik a hozzá csatolt – sokszor eredeti – források, iratok, dokumentumok másolatai (pl. a Csépányi család nemesi levele és címere a Magyar Országos Levéltárból). A mű felépítése a hagyományos időrendi vonalat követi: a „Helynevek és telephelyek” című fejezet a terület földrajzi fekvését és környezetét ismerteti, majd Csépány és Somsály létrejöttével, a történeti forrásokban való első megjelenésükkel foglalkozik a szerző. A kronológiát egészen a 20. század közepéig vezeti, részletezve többek között a névváltozást (Csépányból Hódoscsépány), az iparosodás és a politika jelenségeit. A gazdálkodás és életmód kérdéseire ezt követően, külön fejezetben tér ki. Az egész dolgozatra jellemző

² Itt jegyezzük meg, hogy részben a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat Mecénás Pályázatának támogatásával megjelenés előtt áll a „Hódoscsépány társadalomtörténete a XX. század közepéig” című könyv, amely korlátozott terjedelemben ugyan, de a most és korábban ismertetett új szempontok szerinti összefoglalást kíván nyújtani a községről.

ugyanakkor, hogy – gyakran túlzott részletekbe merülve – ismerteti az országos eseményeket is, ellenben ezzel mintegy keretet ad a helyben történeteknek.

Alapos, s eredeti levéltári anyagra épül ellenben Rácz Imre volt arlói plébános 1991-ben megjelent kötete, melyben a helyi plébániai levéltár anyakönyveit, jegyzőkönyveit, pénztárkönyveit, levelezéseit felhasználva írta meg Arló, Járdánháza, Borsodszentgyörgy és Hódoscsépány vázlatos történetét. A rövid helyszínrajzokat a kezdetektől induló történeti áttekintés követi, majd a lakosság etnikai–nemzetiségi összetételében bekövetkező változások okainak (lakosságkeveredés, vándorlások) feltárása következik. A könyv döntő része egyháztörténeti jellegű: a római katolikus plébániák, templomok és népiskolák részletes, adatokban gazdag, illusztrációkkal, képekkel ellátott történeti leírását ráadásképpen a szokásokat, tradíciókat kutató néprajz számára jelentős mennyiségű információt szolgáltató vallásos népeletről, ünnepekről, kultuszokról szóló fejezet követi. A kötet végén található függelék a helyi plébánosok és káptalanok, kántorok és tanítók adatait, több esetben azok rövid életrajzát tartalmazza, ezzel adalékokat nyújtva egyes életpályák vizsgálatához. A harangokról készült ábrák és a temetői alaprajzok után végül a két világháború egy-egy települése hősi halottjainak neve olvasható. Habár társadalomtörténeti szempontból a könyv hivatalos statisztikai kiadványokból merített adatokban – Németh Gyula monográfiájához hasonlóan – szegényes, azonban elsődleges (primer) forrásokra épülve született, hivatkozásai pontosak és szakszerűek, forrásértékét ezáltal jelentősnek ítéelhetjük.

A fellelhető forrásanyag kutatása során összesen hat helyszínt érintettünk. Az Egri Főegyházmegyei Levéltárban őrzött egyházi névtárak („sematizmusok”) az anya- és leányegyházak vallási megoszlásának és egyházszerkezeti viszonyainak vizsgálatához nyújtanak támpontot, de lényegesek a helyi plébániai jelentések is. Ezekből például jól kivehető, hogy a szomszédos Bolyokhoz és Ózdhoz hasonlóan Csépány szintén jelentős protestáns közösséggel rendelkezett. Az egyházi anyag másik része helyben, a római katolikus plébánián található meg. Az egyházi anyakönyvek bejegyzéseiből (keresztelesek, házasságkötések, temetések) a társadalmi, vallási és foglalkozási megoszlásra nézve is fontos információkhoz juthatunk. Historia domust a településen 1935-től vezettek, a folyamatosság viszont nem mindig állapítható meg. Fennmaradtak a lelkeség számára kiküldött azon kérdőívek is, melyek a templom épületének leírását, történetét, felszereltségét, berendezési tárgyait, illetve az egyháztanács tagok névsorát tartalmazzák.

A közigazgatási iratokon kívül a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban megtalálható adóösszeírások, földkataszteri birtokívek, valamint telekkönyvek és a hozzájuk tartozó térképek – a tagosítás előtti és utáni állapotoknak megfelelően – segítették nyomon követni a helyi birtokviszonyok alakulását a 19. század második felétől kezdődően. Előbbiek a vagyon alapját jelentő földmennyiség név és birtoknagyság szerinti kimutatásokkal a paraszti társadalom rétegződését tükrözik, míg utóbbiak az egyes földbirtokok topográfiailag – dűlők szerint – beazonosítható helyét mutatják. A forrásanyagban belül külön kiemelendők a tagosítási eljáráshoz készült gazdasági szakvélemények, melyek a korabeli gazdálkodás lehetőségeit és körülményeit szemléltetik előttünk. A részletes és többnyire teljes terjedelmükben rendelkezésre álló képviselő-testületi jegyzőkönyvek a helyi politikai élet eseményein túl mintegy keretet szolgáltatnak a község életének más szempontú feldolgozásához, további adatokat nyújtva egy-egy költségvetési év vonatkozásában.

1. kép. Hódoscsépány (Pék Attila felvétele. Ózd, 2004)

A másodlagos (szekunder) források körébe elsődlegesen a múzeumi adattárakban őrzött pályázatok, kéziratokat soroljuk. Habár számuk igen csekély Hódoscsépány történetének tekintetében, közülük leginkább a néprajzi gyűjtőmunkák emelkednek ki. A Herman Ottó Múzeumban megtalálható, földrajzi neveket tartalmazó gyűjtés például a bel- és külterületek elnevezéseinek magyarázatához járulhat hozzá, de nem mellékes a ragadványneveket vagy a helyi szokásokat bemutató forrásanyag sem. Társadalomtörténeti vonatkozásban ehhez még hozzájárulnak az Ózdi Városi Múzeumban kutatható dokumentumok és a helyi szerzők művei, melyek az Ózd környéki településekre ható ipartelepítés 20. századi jeleit megragadva dolgozták fel a bejárás, ingázás, munkaerő-vándorlás és foglalkozásváltás legfőbb kérdéseit.

A levéltári, múzeumi anyag hivatalos kiadványokkal támasztható alá; köztük a községsoros népszámlálási, népmozgalmi, mezőgazdasági adatokat (népesség, földterületi megoszlás, állatállomány stb.) szolgáltató statisztikai (KSH) kiadványok, az egyes települések névváltozatait, közigazgatási hovatartozását és népességének összetételét tömören közlő helységnevtárak, valamint megyei szintű monográfiák és kézikönyvek vehetők figyelembe. Az adatfeltárás a miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár állománya mellett az Országos Széchényi Könyvtárban és a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában fellelhető, részben korabeli, főként – máshol nem hozzáférhető – statisztikai jellegű, országos, regionális és területi kiadványok tanulmányozásával egészíthető ki. Fő célunk az eddig még máshol nem közölt adatok hasznosítása, más műveket csupán kiindulópontként és hivatkozás gyanánt használtunk fel.

A korábbi tanulmányunkban ismertetett helynevek³ mellett a nemesi családok eredete különösen jelentős a község története szempontjából. Neve is személynévből származik: az egri káptalan oklevele már 1323-ban említi „Chepan” alakban, mely egyben arra is utal, hogy a környező falvakhoz (pl. Arló, Disznósd, Hangony) hasonlóan Csépany is létezett már az Árpád-korban. A szó feltehetőleg délszláv eredetű: a latin Stephanus (István) délszláv változatának (Styepan) magyaros formája. Lakosságát a palócság keleti ágához tartozó etnikai csoporthoz, a barkókhoz sorolják; igaz, ebben sem volt egyetértés az etnográfusok között kb. 1910-ig. A 19–20. század fordulóján nyelvészeti és néprajzi feljegyzéseket készítő Komoróczy Miklós például kezdetben több kéziratában is – leginkább tisztán római katolikus vallásukból kiindulva – elkülönítette őket a palócoktól, Borsod megyei lakhelyüket pedig az alábbi falvakkal próbálta meg körülhatárolni: Uppony, [Borsod]Bóta, [Sajó]Mercse, Királd, SÁta, Center, Sajóvárkony, Csokva, Apátfalva, Balaton, Mónosbél, [Kis]Sikátor, Domaháza, Ózd, Csépany, Arló, [Borsod]Nádasd.⁴ Az élettér és lakhely pontosabb meghatározására Paládi-Kovács Attila tett kísérletet, aki összegyűjtve a néprajzosok adatait, térképvázlatokkal ismertette a Barkóság területének megoszlását a néphagyomány, valamint Fényes Elek geográfiai szótára alapján felekezeti viszonyok szerint.⁵ Csépany község ezen a – még így is meglehetősen bizonytalan tartott – etnikai határvonalon belül található, a nép által barkó településnek nevezve. Külön figyelmet érdemel ebben a tekintetben a kutató nyelvészeti vizsgálataihoz felhasznált egyik anyakönyvi bejegyzés a szentsimoni plébánián, amely szerint 1784. november 7-én itt kötött házasságot egy csépanyi születésű fiatalember, Kovács József, aki „ex legione Barko miles licentia Legionis Barkoianae et capellani Regimis [katona a Barkó ezredből, a barkó ezred és az ezred káplánjának szabadságolási engedélyével].”⁶ Habár utóbbi forrás inkább a népcsoport névadásával kapcsolatosan lehet lényegesebb, egyben meg is erősíti a falu területi, néprajzi, kulturális, sőt vallási hovatartozását.

A fenti sajátosságokon kívül a Barkóság társadalomtörténeti vonatkozásában kiemelendők azok a kismemesi többségű falvak, amelyek a településformákban is eltértek a környező jobbágyfalvaktól, és egykori nemzetségi szervezetüket egészen a múlt század közepéig megőrizték. Ennek egyik – sokszor még ma is látható – meghatározó elemei az ún. hadas udvarok: az egy nemzetségágra (vagyis „had”-ba) tartozók a közös udvar házáiban laktak, s bár egy-egy had, nagycsalád továbbágazásával idővel a telken újabb házak épültek, s a lakók is cserélődtek, mégis „a közös birtoklású hosszú udvarok népessége továbbra is összetartó, egymást segítő, védelmező rokoni és szomszédági közösségként viselkedett.”⁷ Ózd, Arló, Domaháza vagy Sajóvárkony mellett Csépany is ilyen településnek számított, egykori telekhasználati rendjét jelzik a még ma is használatos helynevei (pl.: Pálgazda-szög, Ivacs udvar). A paraszti szinten élő, társadalmi és kulturális téren ténylegesen is egységesülő nemesi családjai közül a levéltári források szerint elsőként a Csépanyi kapott nemesi címerlevelet 1568-ban, majd 1625-ben Csépanyi Lukács,

³ Alabán P.–Csépanyi A., 2005.

⁴ Komoróczy M., é. n.

⁵ A térképeket lásd: Paládi-Kovács A., 2003. 130, 140, 143.

⁶ Paládi-Kovács A., i. m. 134.

⁷ Paládi-Kovács A., 2002. 440.

1669-ben pedig Csépanyi Balázs és gyermekei (György, István és Tamás) jutottak ilyen ranghoz. Az 1754–1755. évi nemesi összeírás már 6 főt említ a Csépanyiak közül az alábbi sorrendben: Sándor, Menyhért, Pál, János, Mátyás, Márton.⁸ A familia a későbbiekben több ágra szakadt, nevükkel más településeken (pl.: a szintén nemesi címmel bíró Bárdosok Lénárdardarócon) és megyében (pl. Heves) is találkozhatunk.

A község középkori története források hiányában nehezen követhető, több adat van azonban a korábban önálló településnek számító, később viszont már külterületei közé tartozó részeiről. Közülük Gubonna (rég neve: Gomonna) a 15. században még külön községként, később pusztaként, majd tanyaként szerepel; ősbibb elnevezése a szerút (v. szénát) jelentő ó-szláv „gumino” szóból eredeztethető.⁹ A csépanyi birtokokhoz tartozó másik terület, Somsály 1446-ban szerepelt először oklevélben „Somsal” néven;¹⁰ erre az itt élő familia neve is utal. A latin nyelven fennmaradt, típusát tekintve vizsgálati-idéző irat kiadója Pálóci László országbíró volt, aki az alábbi esetekről tudósította az egri káptalant:

„Palocz-i László comes országbíró az egri káptalanhoz. Jelentették előtte Somsal-i Péter fia: Gergely, Cherne-i Péter fia: András és Bolk-i István fia: Lukács, István és Benedek nevében, hogy az elmúlt zavaros időkben Gede-i Lóránd és fia: György Velezd-i Kewer Gergely-lyel, Balochth-i Pállal és más familiarisaival fegyveres kézzel rátört a nevezett Lukácsnak, Istvánnak és Benedeknek a Gömörmegyében fekvő Wray nevű birtokára és onnan az ottani jobbágyok összes állatait elhajtatta, házi felszereléseket elvitette. – Azonkívül Pethenyehaza-i János és Horváth Péter, Palocz-i Mathius fiainak: Symonnak és Jánosnak, Dedes várában alkalmazott várnagyai, uraik beleegyezésével néhány társukkal és familiarisaikkal Péter fiának: Andrásnak Cherney nevű falvára törve onnan a jobbágyok összes állatait elhajtatták és az említett Cherny Péter fiát Jánost, András édes testvérét nyomorultul megölték. – Más alkalommal Zenthelsebet-i Gáspár fia: Lőrinc özvegyének és két fiának: Sebestyénnek és Györgynek a jobbágyai és mellettük Zenthelsebeth-i Bathysar fiának: Jánosnak a jobbágyai: Thwnya fia: Imre és Barnabás, Iwacz Péter fia: Balázs, Kis (parvus) Pál fia: Balás, Damián fia: Lesthak, László fiának: Andrásnak a fia: Máthé, Jw „dictus” Mihály fia: Damjián, Thoth Péter: János, Koos Balás fia: Albert, ugyanannak a fia: Fülöp, továbbá Balás, Zekel Gergely, Kis (parvus) Mihály fia: Pál és ugyanannak a fia: Jakab, Thunya Benedek és Kosa András, mind Chepanra való jobbágyok, szept. 8-ika körül összes állataikat Somsal-i Gergelynek Kysbolk nevű birtokára hajtották és annak összes vetéseit és kaszálóit lelegettették és mikor Gergely familiarisai és jobbágyai az állatokat a vetésről le akarták hajtani, ezeket az okozott káron kívül még kegyetlenül elverték és az állatokat visszavették tőlük. – Megkérte tehát a káptalant, küldje ki testimoniumát, akinek a jelenlétében a királyi ember előbb vizsgálatot tartván menjen el Lóránd fiához Györgyhöz, Kewer Gergelyhez, Balochth-i Pálhoz és a többi felsoroltakhoz és jelentse nekik királyi szóval, hogy az új decretum generale értelmében az exponenseknek minden okozott kárért elégtételt kell szolgáltatniok; Lőrinc özvegyének és két fiának, továbbá Balthiazar fiának: Jánosnak pedig hagyják meg, hogy Chepanban lakó jobbágyaikat elő kell állítaniok. Ha mindezt nem teljesítik, idézze meg Lóránt fiát: Györgyöt és a többieket az exponensekkel szemben Szent Mihály nyolcadára okt. 6.– az országbíró elé, jelezve nekik, hogy meg nem jelenésük esetén is döntést fognak hozni. – Kijelölt királyi emberek: Jacobus Chwbanka, vel Michael, sive Gregorius, aut aldisslaus filii Ladislai de Jenye, aut Johannes de Wrsay, sin Michael de Bolk, neve Johannes de Darnocz, an Benedictus Warius de Jardanhaza, cew Sebastianus, neve Franciscus de eadem, vel Thomas de Hrwo, sin Sebastianus de Thwl, vel Gregorius de Ffyzes.”¹¹

8 Németh Gy., 1996. 21.

9 Borovszky S., 1909. 9.

10 Csánky D., 1890. 178.

11 Kelt: Buda, 1446. szeptember 17-én. Forrás: Magyar Országos Levéltár (MOL): Q 311/872 18. (Középkori adattár, 2001. Q-szekció: DL 13964.)

A csernelyi eset ismertetését követően a szövegből jól kiolvasható Somsályi Péter fiának, Somsályi Gergelynek, mint kedvezményezettnek a neve, aki számára kártérítést ítéltek meg, miután csépanyi jobbágyok szeptember 8-án (ez erdei makkoltatás kezdetének időpontja) állataikkal vetésében és kaszálóján jelentős kárt okoztak, a tulajdonost pedig testileg is bántalmazták. A leírt történetben 16 csépanyi nevét láthatjuk; zárójelben – a megnevezett személyekhez kapcsolódóan – a családi hovatartozást tüntettük fel: Imre (Tunya fia), Barnabás (Tunya fia), Ivác (Ivacs?) Balázs (Péter fia), Kis Balázs (Pál fia), Lesták (Damján fia), Máté (László fiának, Andrásnak a fia), Jó „dictus” Damján (Mihály fia), Tóth János (Péter fia), Kós Albert (Balázs fia), Kós Fülöp (Balázs fia), Kós Balázs (Balázs fia), Székely Gergely, Kis Pál (Mihály fia), Kis Jakab (Mihály fia), Tunya Benedek és Kósa András. A fennmaradt eset súlyosságát jól példázza, hogy a korabeli jogrend számos fogalmával találkozhatunk benne, úgymint: hatalmaskodás, (fegyveres) házrarrontás, jobbágy bántalmazása, jobbágy állatainak elhajtása, károkozás, emberölés, elégtétel, dekrétum, jobbágy előállítás.

Somsály későbbi tulajdonosai végül a Csépanyi család tagjai lettek. 1851-ben Fényes Elek leírásában a terület 1112 hold nagyságú (800 hold erdő, 240 hold szántóföld és 72 hold rét) pusztaként szerepel, melyen búzát, rozsot, kukoricát, zabot és burgonyát termesztettek.¹² A Vasvár mellett elterülő Kis-Bolyok falu idővel ugyancsak pusztaként, a 19. századtól pedig Csépany részeként (Első-lápa és Lam-tető) tűnik fel.¹³ A község újkori története részben a török hódoltság korával fonódik össze. A Magyar Kamara levéltárában fennmaradt dézsmajegyzékek tanúsága szerint Csépany az Arlóvölgye kerület részeként fizette a természetben szedett egyházi – valójában ekkor már a királyi kincstárba kerülő – tizedet (decima), emellett pedig más szolgáltatásokkal (pl.: széna, fa hordása) is tartozott. A föld vagy termés nélküli (vagyis tizeddel nem adózó) jobbágyok ún. keresztény dénárnak nevezett fejadót (általában 6 dénár) fizettek (16. század). A következő táblázat az 1548. évi gabona- és méhdézma jegyzékének adatai (összesen 16 jobbágy és 2 zsellér) közül a 10 legtöbb adót fizetőt mutatja.¹⁴

1. táblázat: Dézsmafizető jobbágycsaládok Csépanyon 1548-ban

Jobbágy családfeje	Őszi gabona tized	Tavaszi gabona tized	Méhrajok tizede	Méhdézma megváltása 1 dénárjával	Keresztény dénárok
	kévék*				
László Balázs	411	120	–	6	–
Ivócs Albert	385	60	–	–	–
Tunya András	375	60	–	2	–
Tóth Albert	255	36	–	–	–
Bartók Lukács	210	30	–	–	–
Kós György	198	4	–	–	–
Uj Antal	150	9	–	–	–
Kovács Mihály	141	–	–	–	–
Varga Máté	120	–	–	–	–
Ivócs Illés	94	–	–	–	–

* = Kb. 30 kéve = 1 kalangya (gelima).

¹² Fényes E., 1851. II. kötet. 37. Az adatok az 1830-as és az 1840-es évek állapotaira vonatkoznak!

¹³ F. Dobosy L., 2001. 87–88.

¹⁴ Forrás: Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., 1984. 32–33.

A fenti adatokat Lehoczky Alfréd a népesség megoszlásának pontos meghatározása kapcsán értékelte, amely szerint a legmódosabb – egész telkesnek tekinthető – jobbágyok (4 fő) őszi gabonatermése 75–80 q lehetett (100 kéve = kb. 2 mázsa). A féltelkes jobbágyok száma ebben az évben hat, a szegényeké öt volt a faluban.¹⁵

Társadalomtörténeti vonatkozásban az adófizetők rétegződése is megfigyelhető a későbbi összeírások alapján. Az 1576-os dézsmajegyzéknél (gabona és bor) N. Kiss István rendszerezése az Arló districtusba (járásba) tartozó Czepan községen belül 4 csoportot különít el: zsellér (föld-, illetve termés nélküli jobbágy), pauper (termés nélküli, adóképtelen jobbágy), féltelkes és gazdagparaszt.¹⁶ Számukról sajnos nincsenek adataink, csupán a befizetett adó nagyságáról.

A helyi birtokviszonyokról, a település nagyságáról, pusztulásáról ugyanakkor a korszakban kezdődő – szintén az adók kivételét és beszedését szolgáló – portális (dikális) összeírások nyújtanak némi támpontot. Használatuknál elengedhetetlen a megfelelő forráskritika, hiszen akadhattak olyan személyek, akik igyekeztek kihúzni magukat az adózás alól. A feljegyzések említik a nemesek jelenlétét, valamint a porták számának csökkenését (1546: 6 porta, 1554: 4 porta, 1588: 3 porta, 1598: 11 ház).¹⁷ Németh Gyula gyűjtése szerint különösen az 1555. évi török megszállás okozott igen nagy veszteségeket, amit a nem sokkal későbbi, 1564-es adólajstromok is alátámasztanak: utóbbiak például megemlítik, hogy „Barna Jánosnak és más nemeseknek 5 épségben lévő és 3 közepes állapotú portája van, 5-öt a pestis pusztított ki, 2 házban pedig idegenből ideszármazott zsellér lakik.”¹⁸ A további összeírások között adataiból ezt követően felmérhetők a tizenöt éves háború (1591–1606) következményei is: a katonai kudarcok az Ózd környéki falvak számára óriási nehézségeket eredményeztek, hiszen Eger eleste (1596) után a térség török hódoltsági területté vált, a kettős adózási rendszer és a folyamatos fosztogatások pedig tönkretették az itt (és Somsály-pusztán) élő falusi népességet. Megnyilvánult mindez azokban a panaszos jegyzőkönyvekben is, amelyek hűen tanúskodnak a korabeli viszonyokról. 1641-ből az alábbiakat jegyezték föl az adóztatásról és a helybeliek módszeres kifosztása kapcsán: „*Mikor az Czépániak elsőben meghódoltak, azt nem értem. De már miolta reá emlékezem, tizedet attunk. Az szolgálatnak semmi rendi nincsen, kevesen vagyunk, szénát, fát, szántást mindenkor erőnk felett míveltet velünk az török.*”¹⁹

A török pusztítás megmutatkozott a demográfiai viszonyokban is: azt megelőzően mintegy 14 család (kb. 100 fő) élt itt, az ezt követő veszteségek azonban hosszú időre meghatározónak bizonyultak. Az 1685. évi összeírás idején már csak három lakott és ugyanennyi lakatlan házat jegyeztek fel, a többiből elmenekült a lakosság. Rác Imre ennek megfelelően, valamint az arlói plébánia születési anyakönyvei alapján alig 50 főre teszi a község lakosságát a 17–18. század fordulóján.²⁰ Lassú emelkedés csupán közel egy évszázaddal később figyelhető meg a népesség számának növekedésében:

15 Vö. Lehoczky A., 1996. 120–121.

16 N. Kiss I., 1960. 235–236.

17 Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., i. m. 38.; ill. Dávid Z., 2001. 160. Az 1596-os összeírásban említett nemesek vagyoni helyzetét jól mutatja, hogy négy-nél kevesebb házzal rendelkező birtokosnak számítottak. Somsály esetében az adatok a következők: 1546: 2 porta, 1554: 1 porta. 1588-ban és 1598-ban a források már elpusztult falunak nevezték. (Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., i. m. 37.)

18 Németh Gy., i. m. 12.

19 Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., i. m. 44.

20 Rác I., 1991. 166.

2. táblázat: A népesség számának változásai Csépanyon a 18–19. században²¹

Év / Fő	1700	1769	1787	1828	1846	1869
	50	172	299	450	540	591
Változás	kb. + 244%*		+ 103,1%			

* = Becsült adatok alapján végzett számítás.

A táblázatból jól kiolvasható tehát, hogy száz év alatt (1769–1869) a lakosság száma megháromszorozódott, sőt 1900-ra ismét csaknem megduplázódva már 965 fő élt Csépanyon.²² A Mária Terézia idején végrehajtott úrbérrendezés során 9 kérdőpontos kérdőívet küldtek ki a falvaknak, rákérdezve többek között az örökös jobbágyok számára, az adózás jellegére és – a vagyoni helyzetet felmérve – a földek nagyságára. A Tóth János főbíró által Csépany községből visszaküldött válaszokból kiderül: a gazdálkodás jellege (háromnyomásos földművelés, melynek révén a határban 25–27–38 köblöt²³ lehetett vetni és 6–8 szekér szénát lehetett kaszálni), a földesúri szolgáltatások mértéke (kilenced, robot + dézsma-ajándék), valamint az, hogy a helységhez 3 és fél pusztá tartozott (tulajdonosai: Losonczy József, Beretty Zsigmond és Bolyky Pál).²⁴

A források közül kiemelkednek a 18. század második felétől az egyházi kezelés alatt álló elemi iskoláról szóló jelentések. Az arlói római katolikus plébánia irattárában őrzött egyik ilyen jegyzék az 1840-es évek állapotát írja le részletesen. Eszerint az 581 fős (540: római katolikus, 31: izraelita) népességű településen Morvay János lelkész és Láczy Mihály idején alsó elemi tanoda (tanodai épület + kántori lakás) működött egy tanítóval (Németh András), 15 fiú és 9 lány katolikus vallású tanulóval (6–12 évesek).²⁵ Reformátusokat 1880-ig az egyházi névtárak (sematizmusok) sem említenek, arányuk a következő időszakokban is elenyésző.

A falu nemzetiségi és vallási összetételére vonatkozóan azonban megbízható adataink csak a 19. század második felétől vannak. Vigyáznunk kell továbbá az ún. jogi állapotot mutató – korábbi – prestatisztikai forrásokkal is. Az 1715. és 1720. években végrehajtott adóösszeírás ugyanis egyaránt mindössze 4–4 jobbágyháztartást tüntet fel Csépany esetében²⁶; többször is bírált adatait nem tekinthetjük ténylegesnek. Bár hivatalosan nem a II. József uralkodása idején lezajlott népszámlálást (1784–1787) tekintjük az első magyarországi népszámlálásnak, községsoros adatai a jogi és tényleges népességen túlmenően részletezik a nemek megoszlását, a családok számát és egyes kiemelt foglalkozásokat. Csépanyon eszerint 1785-ben a már említett 291 fő 45 családot jelentett, míg a házak száma 36 volt a községben. A társadalmi rétegződést nézve 68 nemes, 2 polgárt, 10 parasztot, 10 polgár és paraszt örököst és 21 zsellért írtak össze.²⁷

21 A népességszám 1700-ból, 1769-ből és 1846-ból becsült adat (*Racz I.*, i. m. 172.). Az 1787. évi adat a II. József által – katonai célból – elrendelt első magyarországi népszámlálásból, az 1828. évi pedig a Nagy Ludovicus-féle összeírásból származik (*Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P.*, i. m. 105.; ill. *Helységnévtár*, 1996. 169.). A táblázatban szereplő legutolsó adat az – immár a magyar statisztikai hivatal által végrehajtott – népszámlálásból származik (B.-A.-Z. megyei adattár, 1970. 260.).

22 Népszámlálás, 1904. 442.

23 Régi gabona-ürmérték; Borsodban a kassai köblöt (83 liter) és a miskolcit (kb. 118 liter) használták elsősorban.

24 *Tóth P.*, 1991. 107–108.

25 *Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P.*, i. m. 120.

26 Magyarország népessége, 1896. 41, 43.

27 *Danyi D.–Dávid Z.* (szerk.), 1960. 42–43.

2. kép. Az általános iskola épülete ma. Pék Attila felvétele. Ózd, 2004

A későbbiekben a felhasználható statisztikai anyagok száma fokozatosan növekedett, így onnantól jobban nyomon követhetők az egyes társadalmi rétegek szám- és aránybeli változásai, a polgárosodás, majd az iparosítás által döntően meghatározott foglalkozásszerkezete (és az abban történő átrétegződés), valamint mindezzel együtt a hagyományos paraszti világ fokozatos eltűnése, háttérbe szorulása.

IRODALOM

Alabán Péter–Csépanyi Attila

2005 Hódoscsépany gazdaság- és társadalomtörténete a dualizmus idején. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. 295–317. Miskolc

B.-A.-Z. megyei adattár

1970 *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története I. Budapest

Csánky Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet. Budapest (Reprint: Budapest, 1985)

Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.)

1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest (KSH)

- F. Dobosy László*
2001 Ózd a XXI. század küszöbén. Budapest
- Fényes Elek*
1851 Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I–II. kötet. Pest (Reprint: Budapest, 1984)
- Helységnévtár*
1996 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Budapest (MTA–KSH)
- Komoróczy Miklós*
é. n. Néprajzi gyűjtés. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 2152.
- Középkori adattár*
2001 A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM (Arcanum adatbázis). Magyar Országos Levéltár, Budapest
- Lehoczky Alfréd*
1996 Hangony-Hódos völgye a honfoglalás idején és a középkorban. Miskolc
- Magyarország népessége*
1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XII. kötet. Budapest (Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal kiadványa)
- Nagy Károly–Szegőfi Anna–Tóth Péter*
1984 Régi históriák. Ózdi Honismereti Közlemények. 4. szám. Ózd
- Németh Gyula*
1996 Feudális faluszerkezet a polgári átalakulás szorításai között. Hódoscsépány története. Kézirat. Ózd
- Népszámlálás*
1904 A Magyar Korona 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. Budapest
- N. Kiss István*
1960 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Középszolnok megyék). Budapest (MTA TTI)
- Paládi-Kovács Attila*
2002 A Bükk-vidék népe. Települési és építészeti hagyományok. In: A Bükki Nemzeti Park [monográfia]. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 429–444.
2003 [1968] A barkó etnikai csoport. In: Uő. Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. Budapest. 124–165. (A tanulmány eredeti megjelenési helye: Műveltség és Hagyomány X. Debrecen, 1968. 175–218.)
- Rácz Imre*
1991 Arló, Borsodszentgyörgy, Járdánháza, Hódoscsépány története egyházi levéltári források tükrében. Miskolc
- Tóth Péter*
1991 A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770). Közreadja: *Tóth Péter*. Miskolc

THE MEDIEVAL AND POST-MEDIEVAL HISTORY OF CSÉPÁNY

Csépány (called Hódoscsépány since 1904) lies in the northern part of County Borsod-Abaúj-Zemplén, near the border with Slovakia. The settlement and its almost four thousand inhabitants became part of Ózd on January 1, 1979 and in spite of repeated referendums, the population rejected the separation from the town. As regards its administrative position, the settlement was part of County Borsod in 1873 and of Counties Borsod, Gömör and Kishont in 1924, becoming again part of County Borsod in 1938 and then of County Borsod-Gömör in 1945, after which the settlement became an independent administrative unit with its own council in what became County Borsod-Abaúj-Zemplén.

According to the documentary evidence, Csépány had existed by the 13th century. The settlement is first mentioned in a charter from 1323, where its name occurs in the form *Chepan* (from the Latin *Stephanus* [Hung. *István*]). Its medieval history can only be reconstructed along broad lines in the lack of written sources: we know that its territory was carved up in the 14th century. On the testimony of the tax records, it passed into the possession of the Szenterzsébeti family in the 15th century; a century later, it became a holding of the Barna family. The settlement lay in the Turkish-occupied area during the Ottoman period and was obliged to render various duties. The heavy tax burdens and the continuous looting during the Fifteen Years War (1591–1606) impoverished the village's population and the settlement was unable to recover for a long time. The church registers list about fifty inhabitants at the turn of the 17th–18th centuries. A gradual population growth can only be noted a century later. According to the census under Joseph II (1780–1790), Csépány had forty-five families and a population of 291.

Somsály was part of the Csépány estates. This settlement is first mentioned as *Somsal* in a charter from 1446. It was later owned by various members of the Csépányi family. Coal mining in the Somsály Valley began in the mid-19th century, which became a lucrative business after the construction of the industrial railway in 1900. The continuous coal mining led to large-scale economic and social changes in the settlement's life. The settlement's industrial nature faded from 1972, when the Somsály mine was closed down, bringing an end to local mining. The settlement is now one of the outer districts of Ózd and one of the town's most underdeveloped neighbourhoods: the one-time kindergarten, school and leisure centre have been closed down, the former population of miners and skilled workers have left, to be replaced by impoverished and socially handicapped families living in low-value houses.

Péter Alabán–Attila Csépányi

ADATOK ABAÚJ-TORNA VALAMINT GÖMÖR ÉS KISHONT VÁRMEGYÉK 19. SZÁZADI SZŐLŐ- ÉS BORGAZDASÁGÁHOZ

BOROS LÁSZLÓ

A szőlő hő- és fényigényes, mediterrán éghajlatot kedvelő növény. A Kárpát-medencében – Pannónia és Dácia provinciában – már a rómaiak idején ismerték és termelték a szőlőt és a bort. A medence keleti, északkeleti részében az Árpád-házi királyok korától, a 11–13. századtól kezdve fokozatosan terjedt el e kedvelt kultúrnövény.

Először a minőséget adó helyeken, a Mátra, a Bükk és a Tokaji-hegység Alföldre néző lejtőin, majd később a hegységek közötti és attól északra elterülő dombsági tájakon, a folyókat (pl. Hernád és Sajó) kísérő lejtős térszíneken honosodott meg. Így jutott el a szőlő Abaúj, Torna, Gömör és Kishont vármegyék dimbes-dombos vidékeire, alacsonyabb középhegységei lejtőire.

A szőlőültetvények északi irányba történő húzódásában, térnyerésében – a természetföldrajzi tényezők mellett – szerepet játszhattak az idénymunkások, a vándormunkások is. Viga Gyula szerint „az eltérő adottságú tájak közötti munkamigráció, a népesség jelentős tömegének távolabbi területeken való munkavállalása általános történeti és etnológiai jelenség, amely Európa számos területén gyakorlat volt.”¹ Pl. a mecenzéfi földmunkások az otthoni vetés befejezése után, május elején szegődtek el a Hegyaljára, s június végéig dolgoztak ott, az aratásra visszamentek Mecenzéfre. Aratás után újra a Hegyaljára mentek még 2–3 napi járóföldről is. Ezek a vendégmunkások számos helyen magukkal vitték Tokaj-Hegyalja vagy Miskolc környékének szőlőkultúráját, otthonukban szőlőt telepítettek. Az 1770-es években 130 abaúji település úrbéresei vállaltak szőlőmunkát Hegyalján. Ugyanezen időben Szikszóra 13, Aszalóra 4 faluból jártak dolgozni. Göncruszka, Hejce, Pere, Szurdok lakói vallották, hogy határuk szép szőlőhegyeiben a földesuraknak vagy gazdáknak jeles szőleik vannak, ahol mindenkor pénzt kereshetnek, de Hegyaljára is eljárnak pénzért szőlőmunkára, kapálni, szőlőt kötözni, trágyát hordani, szüretelni.²

Az első szőlő- és borstatisztikák

A 18. század végén, a 19. század elején jelentek meg a már megközelítően pontosnak mondható, összegző szőlő- és borstatisztikák a történelmi Magyarországon. Igaz, az egyaránt 1790-ben megjelenő Liechtenstern, illetve Link által közölt számadatok még jelentős eltéréseket mutatnak (1. táblázat). Maga Liechtenstern is utal arra, hogy az eredeti kimutatásban becsült adatok is szerepelnek. Más forrásból is átvésznek számadatokat.

---

1 Viga Gy., 1999.

2 Udvari I., 1990.

1. táblázat. Abaúj és Gömör vármegyék szőlőterülete
(Liechtenstern, Link és Demian alapján)

Megye	Szőlő Liechtenstern (1790) kh	Szőlő Link (1790) kh	Jobbágyi szőlő Demian (1802) kapás
Abaúj	10 514	–	5514
Gömör	530	830	580

Liechtenstern adatai szerint 1790-ben az ország (Erdély és Horvátország nélkül) szőlőterülete 571 412 kh volt, ami azt jelenti, hogy Abaúj adta az ország szőlőterületének 1,84%-át, Gömör pedig 0,09%-át. Link nem közöl adatot Abaúj szőlőterületéről, Gömőről viszont igen. Demian 1802-ben kapásban adta meg a szőlőterület nagyságát.

Magda Pál (1770–1841) tanár, földrajzi író, statisztikus „Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása” című, 1819-ben Pesten megjelent munkájában Erdély kivételével az egész Magyarországról pontos adatokat és leírást szolgáltatott. Torna vármegyéről ezt írta: „Bort nem a legjobbat, de kitsinségéhez képest nem keveset szűrnek az egész Tornai hosszú völgyben Jablontzától Tornáig és az egész déli részén Jósavafőn, Varbótzon, Szőlös Ardón, Színen, Szilason, Komjáthín, Lenkén.” Abaúj vármegyéről: „Bor fel egész Kassáig termesztik, de legjobb a déli részekben, s’ jóságra nézve közelít a szomszéd Hegyallyai borhoz, a’ minthogy Szántó még Hegyallyához tartozik. A szántói bor után még betsesek a’ Szikszai, Hétzei, Göntzi és Boldogkői borok. Ezek után tétetnek a’ Kásmárki, Szárazvölgyi, Tsereháti borok – a’ Kassai és Jászai hasonlóbbak a Tornai nem legjobb borokhoz.”³

1828-ban már pontosan nyomon követhetjük a szőlőterület és bortermelés megyénkénti alakulását (2. táblázat).

2. táblázat. A jobbágyság kezelésében lévő szőlők alakulása 1828-ban
Tefeln szerint

Megye/Ország	Összes földterület		Ebből szőlő		
	kh	ha	kh	ha	%
Abaúj	67 549	38 502	758	432	1,1
Gömör	57 993	33 056	190	108	0,3
Zemplén	106 877	60 920	1 147	654	1,1
Magyarország	4 521 814	2 577 434	174 671	99 562	3,9

Az 1828-as adatok egyfelől pontosabbak Liechtenstern, Link és Demian nem egyszer becsült értékeitől, másfelől lényegesen elmaradnak azok nagyságától. Az 1828-as statisztikából kiderül, hogy Abaúj vármegye szőlőterülete nem túlzottan sokkal marad el a zemplénitől (benne Tokaj-Hegyaljától), arányait nézve pedig semmiben (1,1–1,1%). A természetföldrajzi adottságokból egyenesen következik, hogy Gömörben kevesebb területen termesztettek szőlőt.

³ Magda P., 1819.

Ugyancsak korabeli statisztikából tudjuk az 1828-as év adózó szőlőinek bortermését (3. táblázat).

3. táblázat. Az adózó szőlők bortermése az 1828-as összeírás szerint

Megye	Termés hl-ben	Részesedése az ország termeléséből (%)
Abaúj	2 668	0,19
Gömör	973	0,07
Zemplén	6 984	0,51
Magyarország	1 357 968	100

A királyi városok közül 1828-ban Kassán 1247 hl bort termeltek.

Ha hiányosan is, de nyomon követhetjük 1836–1839 között az átlagos bortermelés alakulását is (4. táblázat).

4. táblázat. Az átlagos bortermés alakulása 1836–1839 között (Fényes Elek adatai alapján)

Megye	A bortermés		A szőlők átlagos hozama 1 holdra jutó akó
	Mennyisége 1000 akóban	Mennyisége hl-ben	
Abaúj	150	81	15,0
Gömör	25	14	25,0
Zemplén	450	244	10,1
Borsod	305	166	20,0

A zempléni és borsodi adatokat az összevetés céljából közöljük. Meglepő, hogy az egy holdra jutó átlagtermés Gömörben volt a legmagasabb és Zemplénben a legalacsonyabb. Bárándy 1844-ben ugyanezen adatokat ismétli meg.

Fényes Elek statisztikái feltárják az 1830-as évek második felének és az 1840-es évek első felének megyénkénti földhasznosítását – tegyük hozzá, egyre pontosabb, megbízhatóbb adatokkal (5. és 6. táblázat).

5. táblázat. A szántó, a szőlő és az erdő területeinek alakulása (kh) (Fényes Elek adatai alapján)

Megye	Szántó		Szőlő		Erdő	
	1836–1839	1847	1836–1839	1847	1836–1839	1847
Abaúj	158 034	244 400	10 000	17 350	169 223	206 561
Gömör	286 800	349 638	830	2 568	–	315 414
Torna	35 418	42 258	–	2 832	33 891	51 223
Zemplén	312 364	406 798	74 666	74 666	–	468 973

6. táblázat. A mezőgazdaságilag hasznosított földterület műveléságankénti megoszlása 1844-ben (Bárándy alapján)

Megye	Szántó kh / %	Rét kh / %	Legelő kh / %	Kert kh / %	Szőlő kh / %	Erdő kh / %
Abaúj	158 034 40,15	30 400 7,72	19 120 4,68	6800 1,29	10 000 2,40	169 220 28,64
Gömör	286 800 47,90	34 400 5,74	53 320 8,90	1280 2,14	830 0,14	210 630 35,18
Torna	35 418 43,42	6 600 8,09	4 082 5,00	800 0,98	800 0,98	33 880 41,53

Fényes Elek 1847-ből való statisztikája megyék szerint, négyzetmérföldben közli azok kiterjedését, katasztrális holdakban pedig az egyes művelési ágakat, köztük a szőlőültetvények területét (7. táblázat).

7. táblázat. A földhasznosítás 1847-ben kh-ban (Fényes Elek nyomán)

Megye	mf. ki- terjedése	Szántó	Rét	Szőlő	Kert	Erdő	Legelő
Abaúj	52 ⁷²⁰	244 400	38 195	17 350	3 306	80 385	206 561
Gömör- Kishont	–	349 638	39 283	2 568	11 453	65 971	315 188
Torna	10 ⁷⁹⁹	42 258	8 056	2 832	1 009	15 528	51 223

1847-ben Fényes Elek (1807–1876), a magyar statisztika egyik úttörője és kiváló művelője „Magyarország leírása” című munkájában a 19. század közepének gazdaságát rögzíti. Mindent leírt, amit akkor tudni lehetett az országról, a vármegyékről, városokról, falvakról. Részletesen foglalkozott a mezőgazdasággal, s ezen belül a szőlő- és bortelemeléssel. Abaúj vármegye szőlőtermesztéséről ezt írta: „Abaújnak gazdasági főbb eredményei közt azonban első helyet foglalnak nagy részben kitűnő, általában pedig tetemes mennyiségű borai. Az erdő-horvát-hegyek s szántó szőlők a világhírű hegyaljai, közönségesen tokaji nevezet alatt ismeretes, legjobb borok közé helyezhető borokat teremnek és szoroson Hegyaljához számítanak. A boldogkői, s gönczi-hegyek nem vétetnek ugyan fel a Hegyalja nevezet alá, de terméseik igen jelesek, s a hegyaljaiakkal vetélkednek. Ezek után sorolhatók az aszalai és szikszai, majd kellemetes zamatjukról és szép színükről ismeretes, általában e vidéken legjelesebb boroknak tartott hejcei borok. A fonyi, korláthi, kéri, alpári hegyek jeles a hegyaljaihoz hasonfajú terméssel díszlenek. A még nem említett helyek termései az eddigiekhez nem számíthatók, hanem középszerűek, de láthatnak helyek mellyeknek aszuborai szinte jó áron szoktak eladni.” Kassa: „...majd minden oldalról szőlőhegyekkel körülkerített gyönyörű kies völgyben fekszik... Kereskedése Kassának kivált borra, gabonára, dohányra, gubacsra nézve nagy fontosságú.” Aszaló m. v.: „Jó bort természet.” Forró m. v.: „szőlőhegye nagy s igen jó bort terem.” Szikszó m. v.: „Határa igen szép búzát terem, bora sok, s a hegyaljaival vetélkedik.” Bodókö-Váralja: „Szőlőhegye híres bort terem.” Göncz m. v.: „Roppant szőlőhegye hegyaljaihoz hasonló bort terem.” Szántó m. v.: „...nagykiterjedésű szőleje pedig a Hegyaljához számítatván,

bora tokaji név alatt kél el.” Cekeháza f.: „Bora igen jó.” Hejczé f.: „...állandó asztali bor-
nak legtöbbnek becsültetik a megyében.” Erdő-Horváthi f.: „Jó borát különösen a kristály
tisztaság felette állandó szín teszi nevezetessé.”

Torna vármegye: „Nagysága 10⁷⁹⁹ □ mf. Mívelés alatti földje 120 906 hold, s ebből
42 258 h. szántóföld, 8056 h. rét, 2832 h. szőlő, 1009 h. kert, 51 223 h. erdő, 15 528 h.
legelő. Ámbár Torna Szepes vármegyével határos, még is már bort, a hidegebb vidékeken
kívül mindenütt természet, jóságra nézve legelső a varboczi, mely kedves ízére, főképp
különös jó zamatjára nézve a híres neszmélyi, somlói és szerednyei boroknál éppen nem
alább való.” Szin f. „...igen jó bor.” Varbócz: „...bora a leghíresebb magyarországi bo-
rokkal vetekedik.”

Gömör és Kis-Hont vármegyék: „Bor legtöbb terem a putnoki és serkei járások-
ban, sokkal kevesebb a kis-hontiban s rátaiban, a felső járásban pedig éretlenül marad
a szőlőfürt, ámbár Csetnek és Jolsva ebben sem akarna hátramaradni. Jó asztali borok a
putnoki, ragályi, trizsi, keleméri, hubai, zubogyi, uzapanyiti, hajnácskői, zeherjei, balogi,
alsópokorágyi.” Csetnek: „...kereskedik rozssal, borral, gabonával, sajttal, s végre fu-
varozik.” Putnok: „Nagy szőlőhegye jó bort terem.” Rimaszombat: „Kereskedésének fő
tárgyai: gabona, szalonna, bor, dohány, viasz, méz, vászon, szarvasmarha és ló.”

Bár a statisztikai adatok pontosodnak Fényes Elek munkássága nyomán, azért az
egyes táblázatok összevetésekor nagyobb eltérésekkel is találkozunk. Ez csak részben
írható a szőlőterületek valóban bekövetkező változásainak számlájára, vagy a bortermés
időjárásától nagyon is függő évi ingadozásai rovására. Bizony az 1860-as évek előtt vol-
tak bizonytalanságok a statisztikák készítésében. Pl. az 1855-ös és 1865-ös statisztikai
adatok lényeges eltérést mutatnak az 1847-esekhez képest.

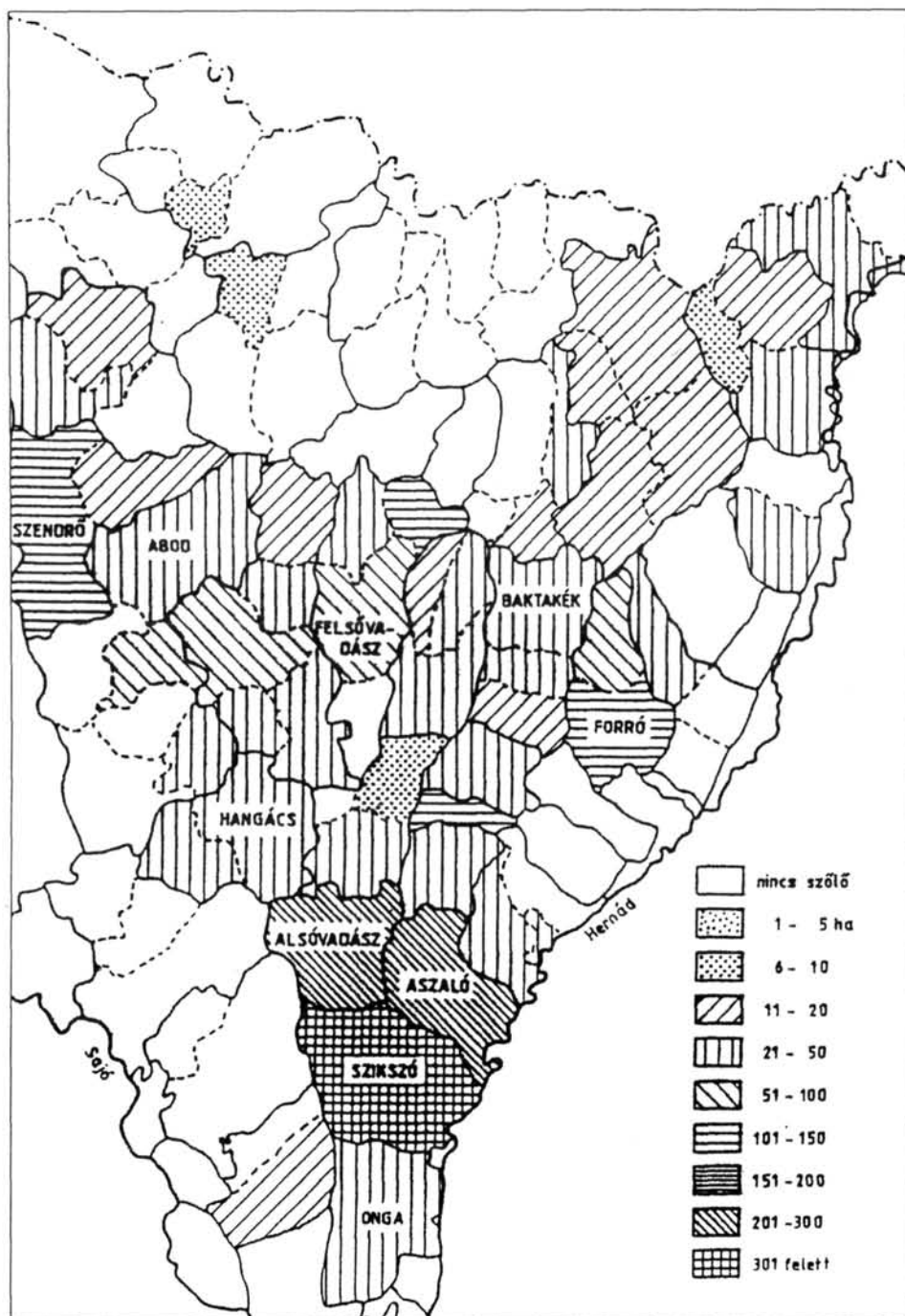
8. táblázat. A szőlő területének (kh) és részesedése az összes földalapról
(%) 1855-ben

Megye	kh	%	Megye	kh	%
Abaúj-Torna	8628	2,59	Zemplén	15 779	3,06
Gömör	1098	0,29	Magyarország	337 073	1,88
Borsod	6425	2,12			

Statisztikai adatfelvételezés

Az 1850-es, de különösen az 1860-as években minden területen jelentkező fel-
lendülés szükségessé és lehetővé tett egy széles körű statisztikai adatfelvételezést. Az
1869-es hágai VII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus hatására a nemzetközi szőlészeti
statisztika első részeként jelent meg Keleti Károly „Magyarország szőlészeti statisztikája
1860–1873” című összefoglaló munkája.⁴ Alapjául szolgált többek között az 1853. évi
császári pátenst által elrendelt kataszteri felvételezés. Az összeírás során az országban
5845 községben találtak szőlőültetvényt, amely 912 633 birtokos tulajdonát képezte. Az
abaúji szőlőtermelő településekre 1873-as adatokkal később kitérünk. Előbb, időrendi
sorrendben a megyék 1865-ös állapotát tekintjük át (9. táblázat, 1. ábra).

4 Keleti K., 1875.

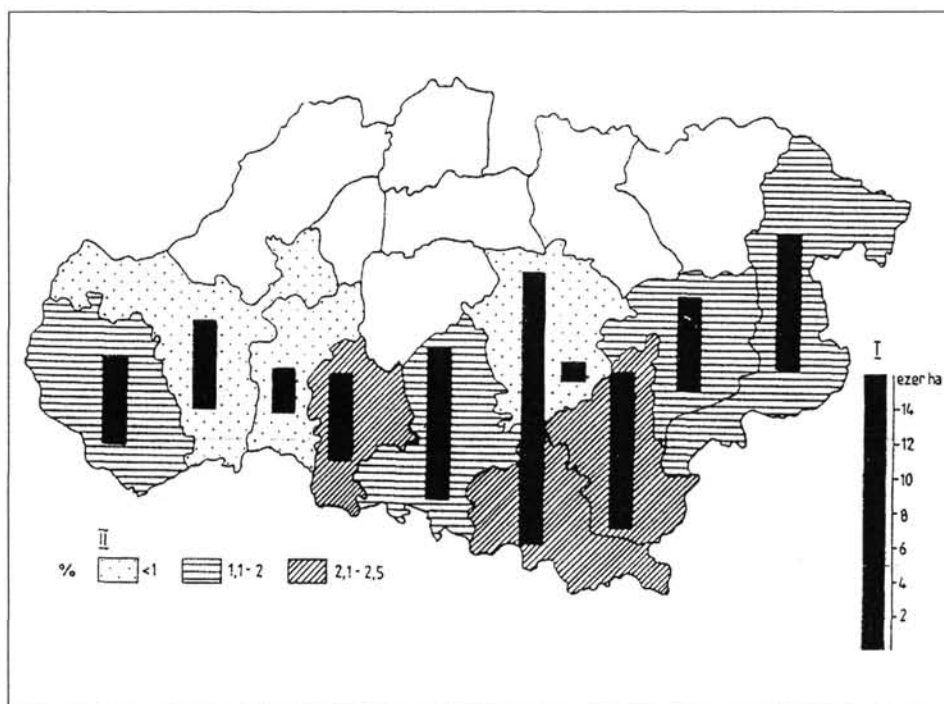
1. ábra. A szőlő területe a cserhádi településeken 1873-ban
(a KSH adatai alapján szerk.: Boros L.)

9. táblázat. A szőlőterület és bortermelés alakulása 1865-ben

Megye	A szőlő területe		A bortermelés	
	ha	%	akóban	hl-ben
Abaúj	3 899	1,36	22 745	12 350
Gömör	891	0,22	2 112	1 147
Torna	926	1,50	2 905	1 577
Zemplén	7 749	1,30	19 500	10 588
Borsod	9 115	2,51	20 112	10 921
Magyarország	327 399	1,56	2 335 099	1 267 960

Abaújban lényegesen kisebb területen több bor termelt, mint Borsodban és Zemplénben. Abaújban ekkor 3,16 hl-es, Zemplénben 1,36 hl-es termésátlagot értek el. Kassa város 1864-ben 150 akó (= 81 hl) bort termelt. Abaújban, Tornában csak fehérbort termeltek, de Gömörben is jelentéktelen mennyiségben fordult elő vörös bor.

1873-ban 76 csereháti településen termeltek szőlőt, illetve bort (10., 11. táblázat, 2. ábra).

2. ábra. A Felvidék szőlőtermelése 1865-ben
Jelmagyarázat: I. szőlőterület, II. a szőlő százalékos részesedése az összterületből
(Szerk.: Frisnyák S.)

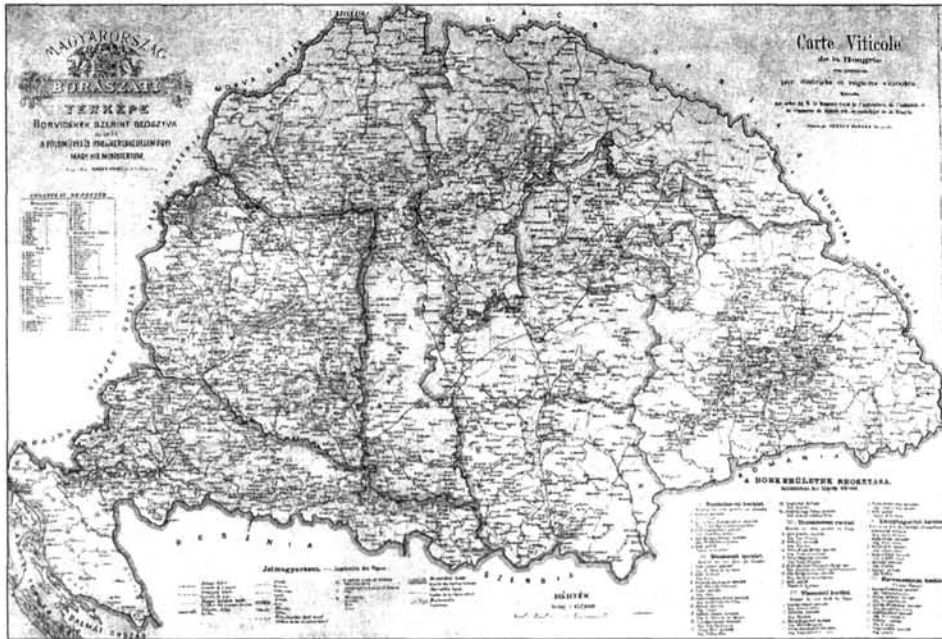

10. táblázat. A szikszói járás (Abaúj-Torna m.) szőlőterülete
és a termelt bor mennyisége 1873-ban (Keleti Károly statisztikája)

Település	Szőlő- birtokokok száma	A szőlőterület nagysága		1873-ban termelt bor (akóban)	
		1600 □- öles hold	□-öl	fehér	vörös
Szikszói járás					
1. Aszaló	535	500	–	2500	–
2. Bakta	125	73	1420	600	–
3. Berencs	70	47	–	552	–
4. Beret	89	49	1397	686	–
5. Detek	40	33	752	200	–
6. Devecser	126	70	215	412	–
7. Fancsal	75	130	–	525	–
8. Forró	181	190	–	825	–
9. Halmaj	70	46	–	400	–
10. Homrogd	43	40	–	160	–
11. Jánosd	80	60	–	509	–
12. Kázsmárk (Alsó)	76	71	–	440	–
13. Kázsmárk (Felső)	14	13	200	200	–
14. Léh	120	205	–	120	–
15. Nyésta	35	28	1485	360	–
16. Monaj	50	33	560	160	–
17. Onga	76	72	448	375	–
18. Rásony	16	6	–	40	–
19. Sáp	30	20	–	66	–
20. Selyeb	125	75	–	800	–
21. Szala	80	45	–	–	70
22. Szend (Alsó)	70	30	–	60	–
23. Szend (Felső)	24	28	–	60	–
24. Szent-András	117	31	–	500	–
25. Szikszó	750	1700	–	7000	–
26. Szolnok	48	37	80	427	–
27. Tenger	43	41	108	296	–
28. Tomor	75	60	–	280	–
29. Újlak	400	225	–	180	–
30. Vadász (Alsó)	205	290	–	1485	–
31. Vadász (Felső)	130	130	–	460	–
32. Kassa város	78	117	256	130	–

11. táblázat. A szőlő területe Abaúj vármegyében 1873-ban (Keleti Károly alapján)

Település	Szőlő- birtokok száma	A szőlőterület nagysága		1873-ban termett bor (akóban)	
		1600 □- öles hold	□-öl	fehér	vörös
Csereháti járás					
1. Csenyété	69	46	465	126	–
2. Fáj	32	19	730	250	–
3. Fuló-Kércs	44	23	1300	720	–
4. Gagy (Alsó)	64	21	780	10	–
5. Gadna	70	47	1571	220	–
6. Hernádpetri	68	32	–	40	–
7. Hernádvécse	156	43	1130	130	–
8. Him	51	22	175	–	–
9. Idrány	23	8	–	108	–
10. Litka	50	28	–	270	–
11. Novaj (Alsó)	158	67	27	630	–
12. Novaj (Felső)	32	12	1280	440	–
13. Perény	189	173	–	640	–
14. Radvány (Puszta)	25	12	–	90	–
15. Szemere	59	26	15	450	–
16. Szepsi	1	–	600	2	–
17. Szurdok	53	23	–	162	–
Gönci járás					
1. Alpár	185	75	1444	120	–
2. Arka	101	121	494	630	–
3. Boldogkő Újfalu	156	133	973	990	–
4. Boldogkő Váralja	314	323	689	2160	–
5. Cekeháza	85	29	6	80	–
6. Dobsza (Felső)	189	51	891	388	–
7. Erdőhorváti	292	306	1080	1000	–
8. Fony	233	113	985	1712	–
9. Gönc	777	1789	76	200	–
10. Gönc-Ruszká	176	97	–	284	–
11. Hejce	368	264	27	2000	–
12. Hernád-Büd	57	42	925	140	–
13. Hernád-Kércs	25	16	–	216	–
14. Kér	269	188	553	400	–
15. Kinyizs (Nagy)	50	40	–	306	–
16. Komlóska	120	38	868	250	–
17. Korlát	100	113	–	600	–
18. Mátyásháza	343	346	–	400	–
19. Mikóháza	67	7	740	200	–
20. Pere	117	31	450	210	–
21. Prépost	36	32	460	262	–
22. Regmecz (Alsó)	88	8	250	30	–
23. Radvány	103	293	100	440	–
24. Sima	28	8	1216	75	–
25. Szántó	29	602	590	5000	–
26. Szentistván-Baksa	129	75	422	320	–
27. Vizsoly	150	109	–	440	–

3. ábra. Magyarország borászati térképe borvidékek szerint 1880-ban (szerk.: Hátsek Ignác)

4. ábra. Részlet Hátsek Ignác borászati térképéről

1867-ben Abaújban 3956 hektár, Gömörben 901 hektár, Tornában 929 hektár szőlőt irtak össze.

1880-ban elkészült a Magyar Korona Országai borvidékeinek beosztása, és az ezt ábrázoló Hátsek Ignác-féle térkép (3. és 4. ábra). Ezen beosztás szerint Abaúj, Gömör, Torna vidékének szőlőterülete 1350 hektár, átlagos termése 5825 hl, ebből fehér 4774 hl (82%), vörös bor 1051 hl (18%). Ezen körzetbe tartozott Almágy, Tóalmás, Ajnácskő, Alsó- és Felső-Balog, Derenk, Hernádvécese, Hidvégárdó, Kassa, Körtvélyes, Novaj

(Alsó és Felső), Perény, Perkupa, Petri, Sid, Suha (Alsó és Felső), Szögliget, Szilas, Torna, Uzapanyit, Zádorfalva. A miskolci borvidékbe lett besorolva Abaújból többek között Aszaló, Bakta, Bárca, Boldógváralja, Damak, Fancsal, Fony, Forró, Gönc, Göncruszka, Hejce, Korlát, Putnok, Rudabánya, Szalonna, Szendrő, Szikszó, Szin, Szőlőszárd és Vizsoly.

Filoxéravész a Kárpát-medencében

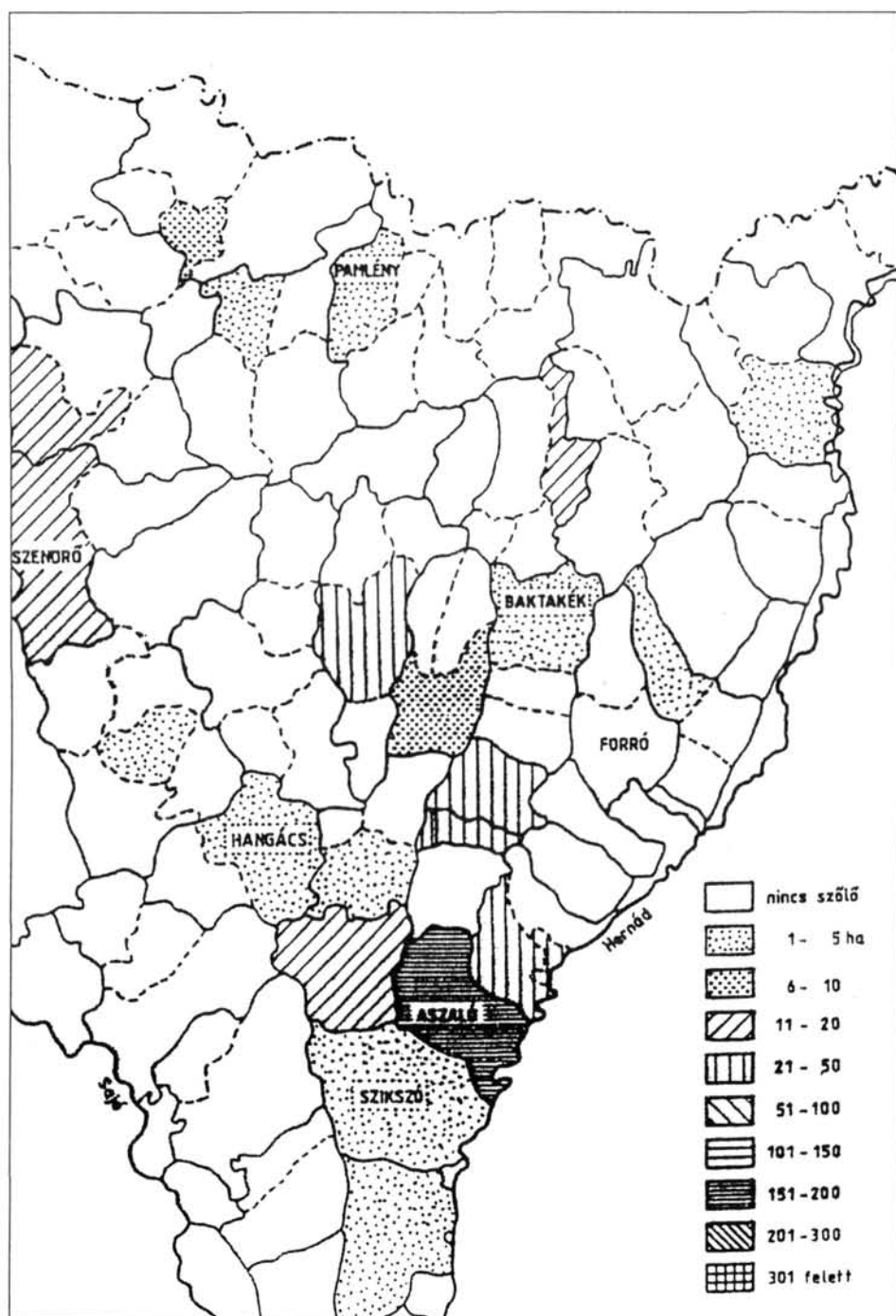
A *Phylloxera vastatrix* (gyökértetű) 1875-ben a délvidéki Pancsován jelent meg a Kárpát-medencében. 1879-ben már Szendrőn is feltűnt. A fertőzés az első öt évben még lassan terjedt. Részben ezzel magyarázható, hogy a szőlőtermelők nem akarták elhinni, komolyan kell venni a közelgő veszélyt. A megelőző intézkedések igen vontatottan haladtak. A filoxéra igazán az 1880-as évek közepén érte el Abaúj és Gömör vármegyéket, s iszonyatos pusztítást végzett a szőlőkben. A csereháti szőlők területe 1895-re 3388 hektárról 403 hektárra csökkent, amely az 1873. évinek csupán 12%-a (5. ábra). Amíg 1873-ban 53 csereháti település határában írtak össze kisebb-nagyobb szőlőültetvényt, addig 1895-ben csupán 24-ben (5. ábra). 1873-ban Szikszón 978 hektáron folyt szőlőtermelés, 1895-re egy hektár maradt meg belőle. A filoxérapusztítás mértékére utal a szikszói református egyház 1890-es évek végéről való jegyzőkönyve is: „A Boldoganya, a Rózsás, a Nyúlmáj, a Tölgyfás és a Vámos úti szőlők kiirtva, a Pajzos pusztulóban.” Az elpusztult szőlőket legtöbb esetben sem a község, sem az egyház, sem az uraság nem pótolhatta. A gazdák direkttermő szőlőfajták ültetésével igyekeztek pótolni az elpusztult tőkét. Az egykori híres szőlőkultúra lehanyaglott Abaújban és Gömörben is.

A filoxéra legnagyobb mértékben a kötött talajú vidékeken pusztított. Így nem lehet azon csodálkozni, hogy az agyagos, tömör szerkezetű talajokkal fedett abaúji és gömöri lejtők szőlőiben 85–95%-os volt a kártétele (12. táblázat), ezzel szemben a homokos talajú Szabolcsban csak 3,1%-os.

12. táblázat. A filoxéra által elpusztított szőlőültetvények (1897. évi jelentés alapján)

Megye	A filoxéra előtti terület (kh)	Elpusztított szőlő	
		kh	%
Abaúj-Torna	7 858	7 600	96,71
Gömör és Kishont	2 299	2 000	86,99
Borsod	14 292	13 392	93,70
Zemplén	15 617	12 985	83,14
Magyarország	666 820	391 121	58,66

A filoxéra ellen a kezdeti hitetlenkedés, közöny, bénaság után megpróbálták védekezni. Viszonylag hamar felismerték a kén, a kénvegyületek szerepét a megoldásban. 1889-ben 100–200 □-öles mintatelepek felállítását határozták el, ahol a gazdák megismerkedhettek az amerikai szőlőveszőkkal. Kassán Mauer János szőlőtelepén 1891-ben amerikai simaveszők mellett, „hólyagos Furmintot” is kínáltak a vevőknek. Ha lassan is, de kezdetét vette a rekonstrukció. Országos szinten a Sáros megyei születésű Mathiász János kiemelkedő szerepet játszott a filoxéra utáni szőlőrekonstrukcióban, aki először Kassán, majd Szőlőskén (Zemplén megye) tevékenykedett.

5. ábra. A szőlő területe a Cseréhát on a filoxéravész után, 1895-ben
(szerk.: Boros L.)

A rekonstrukció megindulásakor új termőközeteket alakítottak ki, s meghatározták a telepítendő szőlőfajtákat. Az 1893. évi XXIII. tc., illetve 1896. V. tc. végrehajtási rendelete szerint egy-egy borvidéken azokat a fajtákat lehet termelni, illetve azok ajánlatosak, amelyek a gyakorlatban kipróbálva vidékenként, mind mennyiségben, mind minőségben a legjobb termést adják. Ezen besorolás szerint vizsgált területünk a 7., az Abaúj-miskolci borvidékbe nyert beosztást, ahol a termesztendő (javasolt) fehérbort termő szőlőfajták a Furmint, a Hárslevelű, a Sárfehér, a Muscat Lunel, az Olaszrizling, a Mézesfehér, az Erdei és a Zöldszilváni, míg a vörös bort termők közül a Kadarka, a Nagyburgundi, az Oporto, a Cabernet és a Merlot.

1895-ben, a később a trianoni békediktátum által elcsatolt abaúji és gömöri települések közül Kassán 19 ha, Szepsiben 1 ha, Tornaváralján 5 ha (Abaúj vármegye), Ajnácskőn 21 ha, Felsőbalogon 22 ha, Siden 15 ha, Zeherjén 10 ha, Ráson 14 ha, Tornalján 14 ha, Rimaszombaton 4 ha (Gömör vármegye) szőlőt tartottak nyilván.

13. táblázat. A beültetett szőlőterület (ha) és részesedése (%) az összes földalapról, valamint a parlagterület (ha) 1895-ben
(A Magyar Korona Országainak Mg.-i Statisztikája alapján)

Megye/Város	Beültetett szőlő		Parlag, vagy kiirtott terület (ha)
	ha	%	
Abaúj-Torna	116	0,03	1264
Kassa szkv.	19	0,21	13
Együtt	135	0,04	1277
Gömör	190	0,04	504
Zemplén	1581	0,25	3760
Borsod	859	0,23	1424

Abaújban és Gömörben az ország más részeihez hasonlóan lassan haladt előre a rekonstrukció, nehezen látszott az alagút vége. Egykori statisztikák szerint még 1900-ban is Abaújban 179 kat. hold szőlőre 1682 kat. hold parlag, Gömörben pedig 304 kat. hold beültetett szőlőre 828 kat. hold parlag jutott (14. táblázat).

14. táblázat. A földbirtok nagyság és ebből a szőlők tulajdon és nagyság szerint 1900-ban

A gazdaságok jellege és nagysága	Abaúj-Torna megye		Gömör-Kishont megye	
	Beültetett szőlő (kh)	Parlag szőlő (kh)	Beültetett szőlő (kh)	Parlag szőlő (kh)
1-5 holdig	47	484	47	222
5-10 holdig	22	303	36	122
10-20 holdig	49	304	60	107
20-50 holdig	25	243	37	97
50-100 holdig	4	84	25	62
100-200 holdig	-	41	14	16
200-500 holdig	-	31	2	41
500-1000 holdig	14	23	22	19
1000 hold feletti földbirtokos	4	20	47	30
Összesen	179	1682	304	828

A táblázatból kitűnik, hogy 1900-ban elsősorban az 1–50 kat. hold földdel rendelkező kis- és középbirtokosok rendelkeztek beültetett szőlővel, s az ő tulajdonukat képezte a legtöbb elpusztult, elparlagosodott szőlőültetvény.

A jelentős erőfeszítések, nagy anyagi ráfordítások, emberi szorgalom hatására 1910-re számottevően növekedett a szőlőültetvények nagysága. Az agrotechnika fejlődése, a gazdák jövőbe vetett hite meghozta a gyümölcsöt (15. táblázat).

15. táblázat. A szőlő területe és részesedése a földalpból 1910-ben
(Magyarországi Gazdatár alapján)

Megye	A szőlő területe (ha)	Részesedése a földalpból (%)
Abaúj-Torna	1231,2	0,51
Gömör-Kishont	775,2	0,22
Zemplén	4891,2	0,91
Borsod	2261,2	0,79

Kezdett talpra állni hazánk szőlőtermelése, hogy négy év után az I. világháború és az azt követő trianoni békediktátum miatt ismét romokban heverjen. Abaúj északi részét, Gömör túlnyomó részét pedig elcsatolták hazánktól.

IRODALOM

Bél Mátyás

é. n. Magyarország népének élete 1730 táján. Pest

Boros László

1986 Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti része mezőgazdaságának néhány jellemző vonása. Földrajzi Értesítő, 35. 3–4., 313–336.

1994 Adalékok a Szikszó-csereháti borvidék történeti földrajzához. In: *Simon István–Boros László* (szerk.): Tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapja tiszteletére. Miskolc–Nyíregyháza, 115–176.

1999 A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, 304.

Fényes Elek

1847 Magyarország leírása I–II. Pest

1851 Magyarország geographiai szótára. Pest

Feyer Piroska

1970 Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 407.

Frisnyák Sándor

1995 Tájak és tevékenységi formák. Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv 2. Szerk.: *Boros László*. Miskolc–Nyíregyháza, 287.

Keleti Károly

1875 Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest

Magda Pál

1819 Magyarország és határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest

Rubinek Gyula

1898 A magyar szőlőtermesztés statisztikája. Budapest

Udvari István

1990 Abaúj, valamint Torna vármegyék jobbágy népe Tokaj-Hegyalján a XVIII. század második felében. Tokaj és Hegyalja II. 38–46.

Viga Gyula

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, 328.

1999 Utak és találkozások. Miskolc, 270.

VITICULTURE AND WINE PRODUCTION IN THE COUNTIES OF ABAÚJ-TORNA, GÖMÖR AND KISHONT IN THE 19TH CENTURY

Vine is a warmth and light loving Mediterranean plant species. Vine cultivation on a large scale was introduced by the Romans in the Carpathian Basin, in the provinces of Pannonia and Dacia. Viticulture in the eastern half of the Carpathian Basin spread gradually from the Árpádian Age onward.

The study presents an overview of viticulture and wine production in the one-time counties of Abaúj and Gömör lying in the north-easterly part of the Carpathian Basin during the 19th century. The first rather imprecise statistics on vine cultivation date from the late 18th and early 19th century (*Table 1*). In 1819, Pál Magda wrote a detailed report on the most important vine growing regions of Hungary, which included the vine growing areas of the counties of Abaúj and Gömör. A series of statistical tables from 1828 presented the vineyards cultivated by peasant tenants together with the amount of wine produced from the taxed vineyards (*Tables 2–3*).

The statistics compiled by Elek Fényes offer an accurate picture of land-use in the 1830s and 1840s (*Tables 5 and 7*). He assembled an impressive corpus of data on everything one should know about Hungary and discussed agriculture in detail, including vine cultivation and wine production.

Table 8 shows the proportion of vineyards among the cultivated areas in the counties of Abaúj and Gömör and the neighbouring counties; *Table 9* presents the total areas drawn into viticulture and the amount of wine produced in 1865.

In 1873, Károly Keleti published precise data on viticulture and wine production. *Tables 10–11* and *Figures 1* and *5* show the viticulture and wine production of the Cserhát egeion in 1873 and 1895.

In 1880, Hungary was devastated by phylloxera. The devastation wreaked by this disease is shown in *Tables 12–13*. The vineyards were left uncultivated.

An antidote was eventually found to *Phylloxera vastatrix* and the vineyards were re-planted by 1910 (*Table 15*). However, viticulture and wine production collapsed again after World War I. The northern areas of the counties of Abaúj and Gömör were taken away from Hungary in accordance with the Trianon Peace Treaty.

László Boros

„GAZDAG VOLT AZ ORSZÁG ÉS BOLDOG BENNE A NÉP!”

Falusi munkáskolóniák lakóinak politika- és nemzetfelfogása Északkelet-Magyarországon

R. NAGY JÓZSEF

Jelen dolgozatban egy kulturálisan lehatárolt területen belül – Észak-Magyarországon – igyekszem vizsgálni az úgynevezett *kolóniák*ban letelepedett munkások nemzettel, nemzettudattal, politikával kapcsolatos nézeteit, mind a mára már feloldódó hagyományában, mind a változásában. Fontosnak tartom kiemelni, hogy vizsgálatom kizárólag a kistelepülési, kolonizált munkásságra vonatkozik. Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáséletmód jellemzőit, másrészt mert azokban még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban vagy a fővárosban élő munkáságnál már véglegesen eltűntek.

Ugyancsak meghatározóak voltak a nagyvárosi munkásságtól eltérő sajátosságok is. Az, hogy alapvetően más a lakáskérdés; városias a környezet, de nem városi az élet; hogy mindenütt jelen lévő a nagyvárosokban szinte nyomokban sem felfedezhető kétlakiság; a munkásság természeti környezet közvetlen közelében él, s ennek köszönhetően más a térszemlélete; mások a találkozási pontjai más társadalmi osztályrétegekkel. Magyarországi viszonylatok között a társadalmat megosztó hatalmas szakadékok között, mint társadalmi osztály, gazdagság–szegénység, férfi–nő, elit–populáris, a legmélyebb a falu és város közötti ellentét.

A tanulmányozott északkeleti térségben közel kéttucat kolónia, illetőleg kolóniával rendelkező település található. Az egyes tipizálási jegyek alapján igyekeztem minden jelentősebb kolóniatípust vizsgálataimba bevonni, így lehetett az elemzés tárgya Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádásd és Perces, illetve Kurityán, Lyukóbánya, Edelény, Sajószentpéter és Alberttelep. Az összetett, próbakérdések után módosított, 12 oldalas, 109 különféle típusú kérdésből álló kérdőív összesen 310 személlyel került rögzítésre. Emellett 79 személlyel készült szabad-beszélgetéses, a klasszikus életútinterjú szabályai szerint strukturálódó, de foglalkozási és genealógiai interjúk témáit is magába foglaló interjú.

A nemzetben való gondolkodás, mely történelme során többször is megosztotta a Magyarországon lakókat, nem kerülte el a munkásságot sem. Sőt, egyes időszakokban a munkás volt az, aki a nemzetivel szemben, mint ellenpont helyezkedett el. A szakirodalomban számos említés történik erről a viszonyról, általában a különbözőségekre helyezve a hangsúlyt. A kutatás ennek ellenére semmiféle szignifikánsan kimutatható, nemzeti alapú különbözőséget nem tárt fel. Mindazonáltal egyes jegyekből valószínűsíthető, hogy sok esetben a nagyon színes nemzetiségi összetétel maguknak mondható falusi telepek életében mégis jelen lehetett a megkülönböztetés. Ez a gyakorlatban általában azt jelentette, hogy egy-két emberöltő mélységéig számon tartották a származást. Addig azonban, amíg az idegennek azonosítható egyén a munkaszervezetben létező és karbantartott kapcsolathálózattal rendelkezett, ez a háttérbe szorult. Csak olyan, erőteljes

történelmi-társadalmi változások tudták az előtérbe hozni, mint a rendszerváltoztatások, háborúk, határrevíziók. Azok az idegenek azonban, akik saját maguk is asszimilációra törekedtek, teljes mértékben a nemzet részeivé tudtak válni mind a közösség, mind saját maguk szemében. Akik nem voltak képesek, illetve nem akartak a beolvadási folyamatban részt venni – mint például a cigányság –, csupán azok kerültek az éppen aktuálisan meghatározott nemzet határain kívülre.

Több sztereotíp felfogást a kutatás megerősített, s a vizsgált térség kolóniáiban lakó munkások esetében is általánosíthatónak talált. Ezek szerint az átlagos munkás szekularizált, baloldali beállítottságú, s nosztalgiával gondol a szocializmus éveire.

A kutatott térség kolóniáiban lakók politikai, világnézeti hovatartozásáról kategorikus véleményt alkotni a sajátosan magyar, átpolitizált mindennapok időszakában nagyon nehéz vállalkozás. Ugyanazon kutatás és elemzés politikával foglalkozó része gyanakvásra adhat okot, míg más részeinél ez a kétkedés fel sem merül. A kutatás nem volt, mert nem is lehetett figyelemmel az elmúlt másfél évtized politikai hovatartozást megkérdőző választásaira, elsősorban a négy országos választásra. Egyrészt azért nem, mert az egyes választóközrtek nem a munkáskolóniák területi határai szerint alakultak, illetve nem vették, nem vehették figyelembe a szavazó társadalmi csoporthoz való tartozását. Így az egyes körzetek, települések szavazataira nem lehet egyértelműen rámondani, hogy azok a kolónialakók, a munkások szavazatai. Főleg azokon a helyeken nem, ahol a kolóniák mellett, sőt, egyes esetekben azon belül is jelentős számú földművelésből, tercier szektorból élő lakik. Másrészt az egyes választások, kiemelten a helyi szintű megmérettetések sokkal inkább szólnak személyes ismertségről, szimpátiáról vagy antipátiáról, protestszavazatnak nevezett „büntetésről”, mint világnézeti hovatartozásról.

A kutatás ezzel szemben sokkal inkább tekinthető témájában, területi egységében és a megkérdőzettek körében fókuszáltnak, s lévén politikai tét nélküli, a valóságot a legjobban megközelítőnek is. Ugyanúgy a hosszas, a beszélgetőtársak által egyénien strukturált mélyinterjúk, mint a hagyományos pártpreferenciákra rákérdező kérdőívek ugyanazt az eredményt hozták. A térség kolónialakó munkásai elsősorban, mintegy kétharmados többségükben baloldali beállítottságúak, másodsorban politikailag passzívak, s csak harmadsorban nevezhetők jobboldali világnézetűeknek.

Nemzet, nemzetiség

A munkásság kialakulásának időpontjában az európai tudatban a nemzet váltotta fel a társadalom szervezésének korábbi, szűkebb közösségekre érvényes formáit – de a munkásság ebből a nemzetfelfogásból kimaradt.¹ Nem a munkások részéről mutatható ki valamiféle ezt előidéző aktivitás, hanem a nemzet érvényes határait meghúzó elit részéről. A parasztságot mindig is a nemzethez tartozónak deklarálták, sőt, a nemzet tudat jelentős részeit ebből származtatták, míg a munkásságot a nemzettesten kívül lévő, idegen elemnek tekintették. A *Munkások Újsága* 1848. októberi számában közölt munkáslevél híven érzékelteti ezt a nézőpontot. Eszerint a munkások, amíg nem érzik maguknak a magyar hazát, addig nem kívánják vérüket ontani érte.²

1 *Niederhauser Emil* 1985. 17.

2 *Munkások levele* 1848. 34–35.

Annak ellenére, hogy jó ideig a munkásságot nem tekintették a nemzethez tartozó osztálynak, számos esetben megfigyelhetjük azt is, hogy a munkások saját maguk szellemiségében mindig is előre helyezték a nemzetben való gondolkodást. Az elit részéről való nemzeti indokokkal való manipulációs kísérletek nagyon gyakran sikeresek voltak a munkások köreiből. Az a tudatos szemlélet, amit a *Kommunista Kiáltvány* hangoztatott,³ hogy a proletariátusnak nincs hazája, csak az elvakult ideológusok képzeletében volt valóság. A Magyarországon letelepedett, külföldi ipari munkások nemzettudata inkább homályos eredettudatot és nem nemzetiségi kötődést jelentett. Mivel szemük előtt játszódtott le a nemzetben való gondolkodás kialakulása,⁴ a nemzetállami eszme megcsontosodása, idegen származásuk és nevük ellenére magyarnak tekintették magukat.

Ez jóval kevésbé volt problematikus kérdés a tradicionális, mint a magyarországi körülmények között újnak tekinthető iparágakban. A bányamunkásság mindig is tudatában volt annak, hogy olyan munkásréteg tagjai, amelyeknek évszázadok óta hagyományaik vannak. Ezért szakmájukat érintő kérdésben konzervatív beállítottságúak⁵ lévén, jóval fogékonyabbak voltak a nemzeti eszmére. A buléner bányászok 1926-os összejövetelének emlékére készült könyvben jellegzetesen 1920-as évekből, a magyarságtudatot nyíltan vállaló, pátozzal s átéléssel teli írások kaptak helyet. Annak ellenére, hogy a fejezetek egy nem magyar származású csoportról szólnak, az emlékkönyvet, s magát a visszaemlékezést is a „Nagymagyarország-eszme” szolgálatába állították. Eszerint a bulénereket minden a magyarsághoz, a trianoni Magyarországhoz köti, így saját ünnepüket is – 1926. június 2-án – a magyar himnusz eléneklésével kezdték.⁶

A meggyökeresedni még nem képes iparok esetében ez a magyarságtudat közel sem volt ilyen erős, sőt „...az ipari termelés hagyományainak kialakulatlansága miatt a külföldi eredetű munkásság az első világháború idejéig megőrizte etnikai szálakkal átszőtt, nemzetiségi különállását.”⁷ A Trianon után Magyarországon a nemzeti gondolat erősödésével – ugyan nem általánosítható módon – több külhoni származású szakember is visszatért hazájába. Mikor a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* átvette a *Borsodi Bányatársulat* érdekeltségeit s áttért a magyar nyelvű ügyintézésre, a német nyelvűek közül sokan a költözést választották.⁸ Nagyban elősegítette ezeket a mozgásokat az országosan tapasztalható rossz közérzet, s a munkásokkal szemben tanúsított általános gyanakodás. Ebben a korszakban a hatalom által mutatott paranoiás félelem kizárólag a nemzetben gondolkodó munkásságot fogadta el. „A hazafias munkást, amely a nemzet testéből és véréből való, tárt karokkal és testvéri szeretettel öleli magához a Magyar Nemzeti Hadsereg... [...] A munkásság lássa be, hogy egyedül ő, helyesebben a vezetői hibásak hogy az ország idáig jutott, amelyet mi már a sír széléről rántottunk vissza.”⁹ – fogalmazta meg intésszerűen 1928-as Horthy-monográfiájában Pilch Jenő.

A Kende János–Sipos Péter szerzőpáros a szakmunkásimport megszűnését az 1910-es évekre teszi (bár az északkeleti térség egyik meghatározó kolóniájába, Rudabányára még az 1930-as években is érkeztek buléner szakmunkások¹⁰). Véleményük szerint ek-

3 L. Marx Károly–Engels Frigyes 1949.

4 Kende János–Sipos Péter 1983. 249.

5 Bán Imre 1940. 220.

6 L. Gömörly Árpád 1927.

7 Dömötör Ákos 1975. 20.

8 Balla László 1983. 13.

9 Pilch Jenő 1928. 327–328.

10 L. Viktor Gyula 1981.

korra a belső, magyar munkaerőalap már szinte teljes egészében, 95%-ot meghaladó arányban fedezte az ipari munkaerő szükségletet.¹¹ A történelmi Magyarország 18 milliós népességének 1910-ben 54,6%-a volt magyar, 16,2%-a román, 11,2%-a német és 10,8%-a szlovák anyanyelvű. Ez a négy nemzetiség az iparon belül magyar 58,8%, román 7,2%, német 14,3% és szlovák részről 13,2% arányban képviseltette magát, tehát a románon kívül nagyobb arányban voltak jelen az iparban, mint az össznépességben.¹² A szlovák származású munkásság aránya az első pillanatban meglepőnek látszik, főleg tudva azt, hogy azok az elmaradottabb, túlnépesedett, elsősorban mezőgazdasági területekről vándoroltak az ipari centrumok felé. Ehhez tudni érdemes, hogy Magyarország szlovák nemzetiségi területei az ipari forradalom előtti időszakban az ország iparilag legfejlettebb vidékei voltak, komoly bányászattal és vasiparral, s az erre települt manufaktúra-iparral – s nem utolsósorban közvetlen kapcsolatban az ipar hajtóerejeként ismert német származású telepekkel. Ezt az aránytalanságot, ami inkább táblázatokban megmutatkozó statisztikai problémaként jelent meg, mint a valóságban, a Párizs környéki békék „oldották” meg, hiszen ezután a magyarországi ipari munkásság kis kivételektől eltekintve etnikailag homogénnek volt tekinthető. Sokban „segített” a magyar ipart nemzetivé tenni, s emellett nagyban fokozta a szakképzett munkások hiányát a Csehszlovákiával való lakosságcsere egyezmény, melynek végrehajtása során sok szlovák anyanyelvű munkás hagyta el az országot, illetve a magukat németnek vallók kitelepítése.¹³

A nemzetben való gondolkodás alapját a munkások esetében is a más nemzetekkel, a nemzetiségekkel való összehasonlítás adta. Mivel ez főleg a korai időszakok szakmunkássága esetében kifejezetten problémásnak mutatkozott – lévén ezen rétegben a nem magyar származásúak aránya igen magas –, számos, akár egymással homlokegyenest ellenkező vélemény is napvilágot látott. Nyíltan kimondott nemzetkaraktológiai szempontok alapján számos megkülönböztetés született. Gerber Frigyes bányagazgató a századforduló táján arról ír belenyugvással, hogy azon lakásokat, amelyek megfeleltek a „liptákoknak, parasztnak”, a jobb lakásviszonyokhoz szokott stájerok nem hajlandóak használni.¹⁴ „Éppen azon tulajdonságáért, hogy pálinkát nem iszik, a magyar munkásokat a nemzetiségek fölött mindenütt előnyben részesítik”¹⁵ – olvashatjuk egy minisztériumi tisztviselő 1909-es írásában. Ferenczi Imre egy 1910-es, lakásügyekről szóló előadásában kijelenti, hogy „A kisház a magyar nemzeti házforma; a bércszárnya bécsi import...”¹⁶ Bán Imre a jó munkássá válás kritériumai között elsőként a nemzeti hovatartozást említi: „A dunántúli bányavidéket környező falvak lakossága könnyebben válik végérvényesen bányásszá, mint a mátravidéki vagy sajmelléki községek lakói. Ennek a különbségnek az egyik oka az is, hogy a Dunántúl egyes vidékein található német eredetű lakosságban nincsen meg az a megrögzött ellenszenv a bányával szemben, mint a szintiszta magyar falvakban.”¹⁷

Géber Antal szintén a nemzeti sajátosságokra vezeti vissza az egyes munkákhoz való viszonyt, tanulmánya szerint az ipari üzemek munkaerőhiányában „...mint gyakori ok szerepel népünknek a rendes ipari munkától, a zárt műhely fegyelmétől való idegen-

11 Kende-Sipos i. m. 243.

12 Kende János 1985. 40.

13 Gergely Ernő–Jakab Sándor 1988. 7.

14 Idézi: Szivircsek Ferenc 1992. 103.

15 Géber Antal 1909. 479.

16 Idézi: Gyáni Gábor 1990. 372.

17 Bán Imre i. m. 224.

kedése; aztán különösen a tót, rutén és oláh nemzetiségekhez tartozó népek rendkívüli igénytelensége, végül némely vidéken iszákossága, mely miatt az ipari munkára teljesen alkalmatlan.”¹⁸ – továbbá „A tót, rutén és oláh nemzetiségek lakta vidékeken a munkáshiány egyik további oka volt e népek rendkívül alacsony fokon álló műveltsége és teljes igénytelensége. [...] Ezek nagyrészt írástudatlanok és az értelmiség oly alacsony fokán állanak, hogy önálló gondolkodásra, rendelkezésre teljesen képtelenek.”¹⁹

Az idegen lelkű munkásság magyarrá nevelése a legtöbb munkahelyen a társadalmi normakövetés természetes, s éppen ezért lassú folyamataira volt bízva, de sok helyen szisztematikusan próbálták a munkásokban a magyar nemzettudatot kifejleszteni. Több korabeli gondolkodó is a munkásgyermek nevelésében látta a munkásság kezelésének, nemzetben való gondolkodásának legfőbb módját, mert „...a gyermekek emléke a kozmopolitizmus elleni hathatós gyógyszer.”²⁰ Az *Ózdi Olvasó Egylet* tagjai azon túl, hogy kiváló szakmunkásnak, elismert dolgozónak kellett lenniük, kizárólag a hazafias, nemzeti eszme elkötelezettjei lehettek.²¹ László Gyula a folyamatos jelenlétre, az irányításra és az ellenőrzésre helyezte a hangsúlyt: „A sopánkodás helyett a munkásság közé kell menni, velük és érettük dolgozni. A fajmagyar értelmiségnek kell magához ragadnia a magyar munkásság szellemi és erkölcsi irányítását, hogy azután a társadalomnak ezt az értékes elemét a magyar szellemi és erkölcsi életközösségbe vezetve, nagy nemzeti és szociális eszméinkért vele közösen dolgozva érthessük el legnagyobb ideálunkat: *Magyarország feltámadását.*”²²

Az idegen származású, legtöbbször vezető pozíciót betöltő szakemberek száma s befolyásossága megtapasztalható félelemérzetet is keltett, ezért ugyancsak a rendszeres nevelés fontosságára helyezi a hangsúlyt Oczvirk Nándor is: „Az elnemzetlenedés az ipar terén minálunk hamarabb következhetik be, mert nemzeti arisztokráciánk és nagy tökével bíró erkölcsi testületeink vonakodnak élére állni az ipari munkának. Idegen tökére, idegen ipari szellemre lesz szükségünk s itt nagy bajok eredhetnek, a mint hogy eddig is eredtek abból, hogy népünk lelki világában idegen kultúrbefolyás fog érvényesülni, mely a néplélek meghasonlását okozza. Az ipari munka nemzeti külön vonásait meg kell óvnunk és erősítenünk, erre pedig csakis a nemzet munkástársadalmának erkölcsi nevelése alkalmas...”²³ Az idegenekkel szembeni bűjtatott ellenérzések leginkább a Trianon utáni években kerültek a felszínre. Az északi iparterületeken meginduló kivándorlási hullám szabályozásakor elsősorban az idegen területekről származó munkásoknak engedélyezték az ország elhagyását.²⁴ A kolóniákon belül a nemzeti sokszínűség ennek ellenére a kezelhető szinten belül maradt. Sokkal inkább a munkahierarchiában betöltött helyek – melyet általában azért befolyásolt a nemzeti származás –, és a főnök-beosztott viszony alkotta rendszer szerint, s nem az egyén származása szerint alkottak előítéletet. Az eredetileg német nyelvű szakmunkások letelepedésüket követően később kétnyelvűvé lettek, „míg ma kizárólag magyar nyelven dicsérik az Urat, mert Kis-Dobsina minden bulénerje nyelvében is magyar lett.”²⁵

---

18 Géber Antal i. m. 470.

19 Géber Antal i. m. 475.

20 Fleischl Róbert 1911. 88.

21 Szalontai József 1988. 42.

22 László Gyula 1926. [s. p.].

23 Oczvirk Nándor 1907. 246.

24 Polgármesteri leirat, Salgótarján – Salgótarjáni Levéltár, V.183.4.d.2258/1923.

25 Gömör Árpád i. m. 132.

„És abból nem volt baj hogy ilyen többfajta nemzetiségűek. Nem. Mindenki beszélt magyarul. Esetleg törte a magyart. De mindenki beszélt magyarul és magyarnak vallotta is magát.” [férfi, 77 éves bányász, Rudolftelep].

A nemzeti gondolat két világháború közötti megerősödésére a jobbára idegen származású szakmunkás réteg több helyen névmagyarosítással reagált. Ez a világháborút követően, elsősorban a német nemzetiséghez tartozó, nagyjából buléner munkások részéről tovább folytatódott.

„A nevüket nagyon sokan magyarosították a II. világháború után, mert így jobban tudtak érvényesülni. A háborúban sok embert elhurcoltak azok közül, akiknek a neve nem volt magyar. Rudabányáról sokat, de voltak Ormosbányáról, Kurityánból is. Többek között édesapámat is el akarták vinni...” [nő, 80 éves bérletszámoló, Rudabánya].

Ennek ellenére a háborút felnőtt fővel megért munkások között egyértelműen kimutatható német-szimpatia volt a jellemző. A németeket magasabb kultúrájú, civilizált nemzetként kezelték, amire több esetben rávetült a német származású szakmunkásság, munkásarisztokrácia közvetlen, tapasztalatokon alapuló ismerete is. A háború alatt a német csapatok kivétel nélkül minden kolóniában megtelepedtek, felügyelve a háború szempontjából alapvető fontosságú termelést. Ennek köszönhetően tovább emelkedett a németek tisztelete, hiszen ezt az időszakot – főleg az ezt követő, a civil lakosságot sem kímélő szovjet és román katonai akciók tükrében – az utolsó békés, civilizált napokként élték meg.

„Nyomorogtak sokat, éhezett a család, az oroszok és a románok garázdálkodtak, elvittek mindent, amit lehetett, a németek nem voltak ilyenek. Három hónapig a németek főhadiszállása Álmosdon volt a kastélyban, még Hitler is járt ott.” [férfi, 70 éves vájár, Rudolftelep].

Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően számos ideológia alapú magyarázat látott napvilágot, melyek a munkásság nemzetben való gondolkodását voltak hivatottak bizonyítani. A téma iránti érdeklődés olyannyira kimeríthetetlen volt, hogy bármilyen, akár a nem túl kvalitásos megjelenések is lelkes olvasókra találtak. Andics Erzsébet e témakörben írt könyve több kiadást, több tízezer példányszámot is megért.²⁶ Ebben a munkájában megfosztja a nemzetben való gondolkodás lehetőségétől az addig ezt a jogot maguknak fenntartó társadalmi osztályokat: „Általános szabálynak tekinthető, hogy mennél reakciósabb valamely osztály, párt vagy egyén, annál szemérmetlenebbül kérkedik nemzeti jelszavakkal, mennél több takarnivalója van, annál szemfényvesztőbben büvéskedik hazafias szólamokkal.”²⁷ Ezek után az előző korok elképzeléseivel ellentétben a munkásságot nevezi meg az igazi nemzetfenntartónak. „A dolgozó osztályok, a munkásság, parasztság és dolgozó értelmiség ma az igazi nemzetfenntartó osztályok. Az ő munkájuk élte a nemzetet, minden, ami az országot nagygyá, gazdaggá teszi, az ő szorgos két kezük, tevékeny agyuk teremtő munkájának eredménye. Már csak ezért is ezek az osztályok a legnemzetibbek, a nemzeti érdekek igazi hordozói. Mi lenne az országból a munkások, parasztok, a dolgozó értelmiség nélkül?”²⁸

---

26 L. Andics Erzsébet 1949.

27 Andics Erzsébet i. m. 10.

28 Andics Erzsébet i. m. 21.

A kolóniákban, s főleg a falusi kolóniákban élő munkásság nemzetiségekkel való kapcsolata tekintetében kihagyhatatlan a cigányság. Ez az a népcsoport, amelynek tagjai a kezdetektől jelen voltak a telepeken. Eleinte csupán megtúrt segédmunkaerőként, statisztikák által említetlen összetevőként, a szocializmus időszakában az asszimiláció és a nemzeti egyenrangúság kézzel fogható bizonyítékeként, a nehézipar agóniáját követően pedig a telepeken rekedt, onnan saját erejéből mozdulni képtelen, társadalmon kívüli tömegként.

Az északkeleti régió már az iparosodás megerősödésekor Magyarország cigányok által legsűrűbben lakott területe volt. Hazánkban jelenleg is Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén él a legnagyobb lélekszámú cigány közösség, létszámuk a megyében az elmúlt száz évben kilencszeresére növekedett.²⁹ Azt, hogy a cigányság hogyan, s milyen mértékben vett részt a térség ipari kolonizációjában, források híján nem tudni. Sem a századelőn, sem a két világháború között erről statisztikák, kutatások nem készültek. Az egyes egyéni visszaemlékezésekre alapozva azonban valószínűsíthető, hogy cigány munkások kis számban mindig is jelen voltak a térségben. Szinte kizárólag csak szakképzetlen munkaerőként, elsősorban idénymunkákra szerződötten.

A térségben található cigányság nagyobb része a Monarchia idejében fenn tudta tartani megszokott, hagyományos életvitelét. A többszöri gyors gazdasági növekedés következtében mindig is volt piaca a cigányok kínálta munkának – vályognak, fémmunkáknak, a faragott fának, az állatokkal való foglalatosságnak és a cigányzenének. Ritkán vállaltak ipari munkát, „csak egy-egy csillás [földalatti segédmunkás] dísz-cigány dolgozott az üzemben, a többi vályogozott meg a parasztok állatait hajtotta”.³⁰

A két világháború között a régi cigány-foglalkozások eltűnése, a hagyományos életmód feladása felgyorsult, s az egymást követő gazdasági, társadalmi válságok egyre inkább ellehetetlenítették a cigányságot. Súlyosbította a helyzetet a környező országokból meginduló erőteljes cigány bevándorlás is, ami miatt a jóval kevesebb munkalehetőségen egyre több cigánynak kellett osztoznia.³¹

Alapvető változást az 1950-es évek hoztak. A cigányság képviselői az államszocializmus idején kezdtek tömegesen megjelenni az ipari munkahelyeken és a kolóniákban.³² Ettől az időszaktól minden keresőképes férfit, köztük a cigányokat is munkaviszonyra kényszerített a munkavállalási kötelezettség. Mindemellett a társadalmi változások eredményeképpen eltűntek azok a fogyasztói rétegek, melyek a tradicionális cigány foglalkozások piacát jelentették.³³ További motiváló erőként jelentkezett az is, hogy az 1945-ös földosztás nem számolt a cigánysággal, sőt, a cigányokat eddig foglalkoztató tehetősek gazdák egy része is kénytelen volt feladni munkaadói pozícióját.

„Mink akko' jöttünk ide Szalkáró', amiko' volt ott egy lehetőség, jöttek ilyen összeírók, hogy menjünk el dolgozni. Ott má' enni is alig volt, csak ténferegünk. És akko' költöztünk először Ormosra, ott dolgoztam a bánya építőüzemébe', aztán meg itt Bányán

29 Nagy Dezső 1999. 27.

30 Férfi, 89 éves vājár, Rudabánya.

31 Kállai Ernő–Törzsök Erika 2000. 11–12.

32 Kemény István 1976. 50.

33 Kállai–Törzsök i. m. 25.

[Rudabánya], itt meg csillás voltam. [...] Most itt-e én vagyok a Jani, a rokkantosított nyugdíjam miatt, a többi itt mind segélyen van." [férfi, 66 éves csillás, Rudabánya].

A szocialista iparosítás teljes foglalkoztatottságot hozott létre az iparvidékeken. A bányászatban és a kohászatban már a negyvenes évek végén megkezdődött a cigány munkaerő toborzása, ami az 1960–70-es években kiterjedt az ország és a gazdaság egészére. Az 1971. évi országos cigánykutatás adatai szerint már a munkaképes korú cigány férfiak 85%-a volt aktív kereső.³⁴ Országosan sem volt sokkal magasabb ez az érték, 87,7%-kal.³⁵ A térség kolóniáiba ekkor érkeztek más vidékekről, elsősorban Szabolcsból, de az ország minden tájegységéről a különböző cigány – túlnyomórészt roma, kisebbrészt beás és romungro³⁶ – csoportok. A cigányok lakosságon belüli arányának növekedése elsősorban azokban a munkás-térségekben volt megfigyelhető, ahol a demográfiai feltételek a legkedvezőbbek voltak. Az aránynövekedés az „etnikai magterületek” központjaiban, a regnáló ipari telepeken volt különösen magas.

Amíg mindenkinek jutott elég munka, addig a megkülönböztetés nem volt jellemző, illetve az csak a nem nyilvános szinteken jelent meg.

„Egyetértés volt, igen. A cigány családok is beilleszkedtek, nem volt velük gond. Együtt dolgoztunk, és együtt szórakoztunk. A közös munkahely nagyon összetartotta az embereket.” [férfi, 76 éves bányász, Rudabánya].

„A mi cigányaink rendes munkásemberek voltak. Szégyellik is a fajtájukat. Le is tagadják, ha lehet.” [nő, 73 éves háztartásbeli, Rudabánya].

A rendszerváltoztatás utáni évek a cigány–magyar viszonyban alapvető változást hoztak. Az erősen vegyes etnikumúvá vált településeken az általános elszegényedéssel, gazdasági válsággal, fokozódó munkanélküliséggel párhuzamosan az interetnikus feszültségek is rendkívüli mértékben megnöttek.³⁷ Az ipari vállalatok megszűnése, a munkaalkalmak számának csökkenése elsősorban a szakképzetlen munkásokat, köztük a cigányokat érintette. A foglalkoztatottság idején ugyanis a cigányok elsősorban olyan gazdasági ágakban találtak munkát – azok magas, szakképzettséget nem igénylő élömunka-igénye miatt –, amelyek a válságban tönkrementek.³⁸ Mindezek mellett ők voltak azok, akik a munkahierarchiában elfoglalt alacsony pozíciójuk okán a legkisebb, legrégebb, komfort nélküli kolónialakásokat lakták, ahol 90%-ban hiányzott a vezetékes víz, rossz volt a közvilágítás és az utak burkolata. Ezeket a központi karbantartás leépülése, anyagi helyzetük ellehetetlenülése miatt képtelenek voltak fenntartani, így menthetlenül megindult az egyes kolóniarészek szlömösödése. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az országos munkanélküliség hatására ezekbe a kolónialakásokba a parasztfalvakból újabb és újabb cigánycsaládok költöztek be. Ily módon a válságkörzetekben egyre magasabb lett, lesz a cigányok aránya, ami mind a terület, mind a benne lakók leszakadását megpecsételi.

„Itt már mindennek vége van. Ezek a cigányok tönkretették azt is, ami még maradt az utcából. A fene sem tudja hányan laknak egy lakásban. Jönnek ezek mindenhol. Ma már több van, mint tegnap. Holnap még többen jönnek. Jönnek a falvakból. Ordítanak, lopnak amit érnek. Ez lett az utcából.” [férfi, 62 éves beállító lakatos, Borsodnádásd].

34 Kemény István 1998. 169.

35 1971-ben országosan a nők 64%-a, a cigány nőknek 30%-a volt aktív kereső. Kemény István 1998. 169.

36 Stewart, Michael Sinclair 1993. 29–30.

37 Nagy Dezső i. m. 28.

38 Kemény István 1998. 173.

A telepeken megjelenő cigánycsoportok többsége nem csupán későn csatlakozott a modernebb társadalom egyes intézményeihez, de máshonnan is indult azok felé, mint az őt körülvevő népesség – a parasztságot is beleértve. Másrészt ezt az integrációs folyamatot jól elkülöníthető és kevés szimpátiával kezelt kisebbségi csoportként kellett végigélniük.³⁹ A viszonyulás minden kolóniában annak ellenére ugyanaz, hogy közel sem azonosak a többség–kisebbség arányát jelző számok. Mert amíg Rudabányán a település 3300 fős lakosságából közel 800 cigány származású, s az általános iskolába járó tanulóknak csaknem fele, az óvodásoknak több, mint fele cigány, addig Rudolftelep cigány lakosságának száma mindössze 15 fő. Ennek ellenére itt is, ott is a kolónia régi lakói a jelen helyzetét, azt, hogy a valaha szebb napokat látott házakba cigányok költöztek be, tragédiaként élik meg. Az egyes kolóniákban szinte gettószerű területek alakultak ki, ahová nem cigány semmiféleképpen nem költözik, s még a napi közlekedés során is elkerüli ezeket.

„Ez volt a város legszebb utcája. Kétoldalt jegenyefák, az elején a gyárnál vadgesztenyék, egy-egy hársfa, az épületek előtt virágok, az ablakokban virágok, tisztaság... Nagyon szép volt. [...] Tudja ezek itt velünk szemben mit csináltak, amikor idekerültek? Tehenet vágtak! Tehenet, itt! A ház bejárata előtt vágták le. Tehenet! A belét beledobták a szemetes konténerbe. A fele kilógott, itt volt a környék összes kóbor kutyája, biztos volt vagy tizenöt, húsz. A kutyák széthúzkodták a beleket, meg a bőrt, iszonyú bűz volt.” [férfi, 75 éves meó-s, Salgótarján].

„Most ocsmány, ahogy ez kinéz. A cigányok mindent tönkretettek. Amikor én még gyerek voltam, sokkal szebb volt minden. Ocsmány, ahogy vannak.” [nő, 66 éves telefonközpontos, Perecs].

A kolóniában lakók az életüket befolyásoló tényezők közül a legfontosabbak között említették a cigányok jelenlétét, s ha az anyagi természetű tényezőket – jövedelem, létbiztonság, gazdagság – figyelmen kívül hagyjuk, ez volt a legfontosabb a számukra.

„Most rengeteg a fekete, s amit művelnek...!? Ővéké a világ és csak a lovat adják alájuk. Azért dolgozik az ember, hogy nekik osztogassák a lovettákat. Régen jó volt, ma már nem az. A feketék az okai mindennek” [nő, 61 éves telepi bolti eladó, Perecs].

Politika – történelem

A munkásság mindig is a tevékenyen politizáló, jelentős aspirációkkal rendelkező társadalmi osztály volt. Az ipari munkásság politikai aktivitása már a 20. század elején is olyannyira eredményesnek tűnt, hogy más társadalmi csoportok is e példa vételét szorgalmazták. „...azelőtt a tisztviselők méltatlannak tartották magukhoz a bérmozgalmakat, megalázónak vették az alacsonyabb szellemi nívón álló ipari munkásságtól tanulni, azokat utánozni. De ma egészen más a helyzet. Ma az éhség megtanította a tisztviselőket arra, hogy az egyetlen példa, amelyet feltétlenül követniök kell, az ipari munkásság szervezkedésének példája.”⁴⁰ – írta Hesslein József a *Nyugatban*, a tisztviselők háborús helyzetét elemezve. Móricz Miklós pár évvel korábban ugyancsak a munkásokat állítja a középosztály példaképül: „Elég különös, bár nagyon is könnyen megtalálhatjuk az okait, hogy a munkásosztály tömörülése megelőzte a középosztályét...”⁴¹

39 Janky Béla 1999. 217.

40 Hesslein József 1917. [s. p.].

41 Móricz Miklós 1913. [s. p.].

A *Hofherr-Schranz* gyár munkásai közül 1939-ben (!) baloldali jellegű szervezethez a dolgozók 42,4%-a, jobboldali vagy szélsőjobboldali szervezethez 48,8%-a tartozott.⁴² A munkásság egészét azonban nem lehet általánosítón megítélni a politikai aktivitással. A kolóniában lakó munkás, mint arra Peterdi Vera kutatásai rámutattak, nemigen politizált, még titokban is alig, mert „a biztos megélhetésért, a jó lakásért az apolitikusság elvével” kellett fizetni.⁴³ A biztos munkahely a legtöbbször elejét vette a politizálási hajlamnak. Az északkeleti térség kolonizált falusi munkássága ezen túl is egyedinek mondható abban a tekintetben, hogy semmiféle karakteres munkásmozgalmi eseményről, politikai szerveződésről nem tudnak a krónikák. Sem kommunista, sem nyilas organizáció nem nagyon létezett, de még az *SZDP*-nek vagy a szakszervezetnek sem voltak helyi szervezetei. Elsősorban ez azzal magyarázható, hogy Trianon után ez maradt az ország egyik legjelentősebb ipari régiója, s emiatt olyan monopolhelyzetet élvezett, ami az itt dolgozók munkáját nagyon ritkán tette bizonytalanná.

Rézler Gyula, közvetlenül a II. világháború befejezése után írt tanulmányában a munkásosztály politikai terveit, annak múltbéli megnyilvánulásaira alapozva, a polgári rendszerrel való békés együttélésben látta megvalósíthatónak.⁴⁴

A munkások mind a múlt, mind a jelen viszonyaira vetítve is kiemelten fontosnak tartják, hogy politikával foglalkozzanak. Még inkább erősíti a választás elkötelezettségét az, hogy csupán 12%-uk nem tartja lényegesnek a politikai aspirációkat. A rendszerváltoztatás utáni évek nehezen követhető politikai történései a társadalom egészénél jóval kevésbé változtatták meg a munkásság tradicionális irányultságát. A vizsgált térség telepére a nyíltan vállalt baloldaliság jellemző, hiszen egy lehetséges döntési szituációban a munkások 62%-a valamilyen baloldali tömörülést választana, s csupán 12%-a szavazna jobboldali pártra.⁴⁵ Mind a liberális, mind a kereszténydemokrata, esetlegesen szélsőjobb érdeklődés teljes hiánya jellemezte a falusi kolóniában lakó munkásságot. A vizsgált térség munkásszármazású lakói éppen ezért nagyon nehezen viselik el, hogy a választóköri régió régi járáshatárokat követő határhúzó miatt választásról választásra jobboldali képviselőt kapnak. Az egyértelműen baloldali preferenciájú kolóniák számarányukat tekintve kisebbségben vannak a környező falvak, kisvárosok jobboldali beállítottságú lakosságával szemben.

„Itt Ormos, Rudolf vagy Ruda semmit sem tehet Edelénnyel meg a kulákvallakkal szemben. Hiába kellene nekünk a munkásértékeket becsülő ember, csak a rövidebbet húzhatjuk, na. Így is, úgy is valami kokárdás mélymagyart választanak meg. A pénzesek a pénzre szavaznak, nem a munkások embereire.” [férfi, 78 éves lakatos, Ormosbánya].

Jelentős volt ezzel szemben a politikai passzivitást mutatók aránya, mely 26%-ot ért el. Különösen annak tükrében magas ez a szám, ha az államszocializmus időszakát idézzük fel. A térség munkásainak 58%-a volt az MSZMP, vagy annak valamely elődpártjának tagja, 18%-uk pártfunkciót is betöltött.

„A kohászatban az úttörő élet után természetes volt még akkor a KISZ. Onnan meg már könnyen jött a párttagság. Sipp-supp, már be is léptél.” [nő, 61 éves elektrikus, Pereces].

---

42 Lackó Miklós 1989. 36.

43 Peterdi Vera 1989. 219.

44 L. Rézler Gyula 1945.

45 Ez a 2006. évben működő politikai pártokra vetítve a következő eloszlást eredményezné: MSZP 54%, FIDESZ 12%, Munkáspárt 8%. Más pártot a választadók annak ellenére sem jelöltek meg, hogy erre kifejezett lehetőségük lett volna.

A politika párttagságban megnyilvánuló vállalása, az aktív politizálás az országos átlagnál magasabb értékeket mutat, hiszen a megkérdezettek 6%-a jelenleg is aktív párttag – valamennyien kivétel nélkül ugyanannak a baloldali pártnak⁴⁶ a tagjai. Ugyancsak ez az aktivitás fedezhető fel a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatosan. A szocialista időszakban a telepi munkásság 99,9%-a szervezett munkás volt, s 51%-uk ma is saját magát aktívnak mondó tag annak ellenére, hogy túlnyomó többségük mára már nyugdíjas. Akik távoztak a szakszervezeti mozgalomból, azok sem feltétlenül tudatosan tették ezt. A kilépőknek csak 24%-a döntött tudatosan, aktivitást vállalva távozásával, a többiek csupán „hagyták”, hogy nyugdíjba vonulásukkor elveszítsék tagságukat is.

1956 megítélése

A gyár, a vállalat, a bánya a háborúk idején a biztonság egyértelmű megtestesítője volt. Az óvóhelyeket is a munkaadó építtette, ott biztonságban volt a telepek lakossága. 1956-ban a munkahely sokukat megmentett attól, hogy valamelyik oldalra álljanak, hiszen dolgozni kellett, és nem volt idő a politikával foglalkozni – ez nekik jó is volt így. A munkások többsége nem látta tisztán a dolgokat.

„Politikai zűrzavar volt. Nehezen értették meg, hogy mi történik. Mindenki érezte, hogy szükség van rá, de mindenki félt az újabb háborútól. Nagy volt az elnyomás, nagyon kellett már akkor az ellene való fellépés.” [férfi, 70 éves géplakatos, Ormosbánya].

Sokan nem akartak semmilyen szinten részt venni az eseményekben, míg mások elindultak Miskolcra tüntetni. Sokan látták a zavargásokat, fosztogatásokat, akasztásokat, sortüzeket. Páran disszidáltak, de összességében a térség munkásai nem érezték magukénak a forradalmat, tevékeny részvételük nélkül, érdeklődési körük peremén zajlottak az események. Sokan – a megkérdezettek 78%-a – az eseményeket egyértelműen a városi embereknek tulajdonította.

„A falusiakat nem érintette, a városban voltak zavargások. Nagy mozgolódások voltak, de teljesen alaptalanul csináltak forradalmat, hiszen nem kaptak támogatást innen sehonnan. Félték az oroszoktól, egy-két heves ember csinálta az egészet.” [férfi, 76 éves bányász, Rudabánya].

Az 1956-os események megítélése – hasonlóan a társadalom egészéhez – az egyes korszakok tekintetében folyamatos változást mutat. A forradalom időpontjában a kolónialakó munkások jelentős része, 28%-a elítélte az eseményeket annak ellenére, hogy nem tudta eldönteni, hogy forradalom vagy ellenforradalom zajlik-e. Ebben leginkább az átélt háborús emlékek játszottak szerepet. Legtöbben keserves időként élték meg a II. világháború idejét, amikor áruhiány, nélkülözések, éhezés és nagy szegénység volt. Sokan odavesztek a fronton vagy hadifogságba, illetve munkatáborba kerültek. Orosz, román és német csapatok többször átvonultak a térségen, garázdálkodás, fosztogatások, robbantások közepette, s a helyi zsidókat elvitték. A telepi lakosok a két eseményt „hangulata”, fegyveres megoldásai miatt sokkal inkább rokonították, mintsemhogy indítékai, történelmi hátterei miatt elkülönítsék.

„Rettegésben éltünk, rengeteg volt a kiszabadult rab, és akkor ugye itt jártak és bujkáltak kint. [...] Rettegésben tartott minket az '56-os esemény. Azt nagyon elítéltem, az akkori dolgokat.” [nő, 67 éves titkárnő, Pereces].

---

46 Magyar Szocialista Párt.

„'56 olyan volt, mint egy másik háború. Itt menekültek meg bujdosnak a szökött rabok.” [nő, 66 éves telefonközpontos, Pereces].

Az eseményeket biztosan megítélők nagyjából azonos, 12–16%-nyi arányban gondolták forradalomnak, illetve ellenforradalomnak. Meghökkenően sok azoknak a száma – 37% –, akik a történések idejében egyáltalán nem foglalkoztak az eseményekkel, illetve képtelenek voltak eldönteni, hogy mi is történik. Sokan saját maguk boldogulása érdekében ki is használták ezt a „lehetőséget”, s a zavaros idők miatt kialakult munkaerőhiányban túlmunkát vállaltak.

„A férjem vájár volt itt akkor a bányában. De itt nem volt semmi ám, csak az emberek nem mentek dolgozni, mert nem tudták, hogy mit csináljanak. Egy-két ember bement Miskolcra, de aztán azok is hazajöttek. Na és a férjem akkor annyi túlműszakot vállalt, amennyit csak bírt! Mert nem volt elég bányász, kellett a munka. Aztán amikor azt kifizették, akkor tudtuk egy kicsit megelőzni magunkat. Nekünk '56 ennyit jelentett.” [nő, 82 éves háztartásbeli, Rudabánya].

„Errefelé 1956-ban semmi sem volt. Teljes érdektelenség kísérte. Megalakult akkor a nemzetőrség, abban én is benne voltam. Pár éjszakát kinn töltöttünk a hegyen, nehogy valaki felgyújtson valamit. Akkor adtak nekünk ilyen régi dióverő puskákat is. Na és akkor ott ketten unatkoztunk, mert nem akart ott gyűjtogatni senki, és én lőttem egyet próbából a levegőbe. Talán ez volt egyetlen fegyverhasználat errefelé.” [férfi, 74 éves tisztviselő, Rudabánya].

1956-tól a rendszerváltoztatásig terjedő időszakban jelentősen módosult a munkások '56-ról vallott felfogása. Az uralkodó ideológia hatására már csak nagyon kevesen, mintegy 6%-nyian tartották forradalomnak az eseményeket. Jelentős részük, 41% értelmetlen vérontásnak, elítélendő cselekedetnek tartotta, ellenforradalomként kezelte. A többség a szocializmus időszakában apolitikusságot, érdektelenséget mutatott e tekintetben, s 1956-ot csupán pragmatikus szempontok alapján ítélte meg: mennyiben változtak az árak, mennyire nőttek vagy csökkentek a keresetek, jobb lett-e a munkások élete? A megkérdezettek 50%-a csupán ilyen kérdésekre volt képes rávetíteni 1956-ot.

A rendszerváltoztatás után több, párhuzamos értékelésváltozás is megfigyelhető. Egyrészt többszörösére, 22%-ra emelkedett azok száma, akik ma már 1956-ot forradalomnak tartják. Mindemellett szinte eltűntek azok, akik az ellenforradalmi teóriában hittek. A falusi kolóniákban élő munkásokat ma leginkább a kétkedés, az érdektelenség, illetve a fegyveres megoldásoktól való teljes elzárkózás jellemzi. Ennek kapcsán negyed-részük egyértelműen elítéli 1956 fegyveres megoldásait, mind a forradalmárokat, mind a hatalom általiakat, 28%-uk nem tud, és nem is akar véleményt nyilvánítani a forradalomról, érdektelennek tartja.

1957-re a többség már az egyértelmű jobbulás első lépcsőjeként emlékezett. Jobb lett, enyhült a légkör, javult a helyzet, fellendülés kezdődött.

„Bányász szemmel nézve a legjobb korszak kezdetét jelentette, a virágzó Magyarország időszaka kezdődött. A Kádár-korszakot mindenki visszasírja, még a legnagyobb kapitalista is visszakívánja.” [férfi, 70 éves géplakatos, Ormosbánya].

A szocialista időszak

A létező szocializmus utólagos megítélése mindig is jellemző elkülönítő jegye volt a munkásságnak. Deklaráltan ez volt az az osztály, ami a rendszer vezető erejeként a leg-

többet kapott: mind az anyagiak, mind a szimbolikus tartalmak területén. Ebből eredően a rendszerváltoztatást a munkások túlnyomó többsége romlásként, valami szépnak és jónak az agóniájaként élte meg, s annak ellenére, hogy mára már ez a viszonyulás lassan, de érezhetően változik, előjelében ugyanolyan maradt.

„Az Egyesült Államok is elismerte, hogy amíg a Kádár-rendszer volt a világon, a világon egy ország sem fejlődött annyit, és egy országban sem épült annyi ház, mint Magyarországon. Hát ez egyértelmű... úgy nőttek a bérházak, mint a gombák!” [férfi, 44 éves géplakatos-gépszerelő, Lyukóbánya].

„Persze voltak úgynevezett kommunista műszakok is abba' az időbe', de ezek szép emlékek, jó emlékek. Azok felét elviccelte az ember, vidámak voltunk.” [nő, 61 éves elektromos, Pereces].

Az általános vélekedés szerint a II. világháborút követő koalíciós időszak úgy jelképes, mint valóságos értelemben a felszabadulást jelentette. Az ország újjáépítéséhez szükség volt minden munkákészre, kellett a nyersanyag, az ipar, a zavaros időszakot nyugodtabb követte. De sokan, főleg a parasztszármazású, elsőgenerációs munkások közül említették azt is, hogy *„mindent elvettek a kisemberektől, volt tagosítás, lefoglalások”*.⁴⁷ A kolóniában lakó munkások többsége azonban úgy látta, hogy ez a számukra inkább jó, mint rossz, hiszen *„lehetett érezni a javulást, az ipari fellendülés elkezdődött, igaz, a parasztnál meg elkezdődött a rossz”*.⁴⁸ Ugyanez a kettősség volt felfedezhető a Rákosi-korszak megítélésében is, ahol a munkásnak elsősorban a jó, a földműveseknek pedig a rossz jut. Az 1950-es évekre a telepi lakosok jelentős része, mintegy 27%-a egyértelműen, mint a jólét megalapozásának időszakára emlékezett vissza.

„A Rákosi-korszakban épült az ország, utak, gyárak épültek, a munkásnak becsülete lett. Rákosi nélkül soha nem épült volna föl az ország.” [férfi, 70 éves vājár, Ormosbánya].

„Aki szeretett dolgozni, az tisztelte Rákosit, aki nem szeretett dolgozni, az gyűlölte. Munkát adott, de kenyeret is adott, felépítette az országot, megtanított mindenkit dolgozni.” [férfi, 81 éves vājár-bányamentő, Ormosbánya].

A megkérdezett kolónialakó munkások 43%-a semmiféle negatívumot nem tulajdonított a szocializmusnak. Azok, akik ezt megtették, elsősorban a hazugságra épülő rendszert, a félelem mindennapok szintjén való megjelenését, az egypártrendszer igazságtalanságát, illetve az általános szegénységet nevezték meg negatívumként. Ennek ellenére még azok is, akik kritikával éltek, találtak pozitívumokat. Csupán a munkások 3%-a élte meg homogén rosszként, minden jó nélküli időszakként a szocializmus korszakát, 97%-uknak saját bevallásuk szerint a rendszer adott valami jót. Ez elsősorban a munkalehetőségeket, az olcsó életet, a biztonságos és hosszú távra előre kiszámítható életkörülményeket, a támogatási és tanulási lehetőségek széles körét, s mindig fő helyen említve a kiterjedt és számos egzotikus helyet is magába foglaló üdülési alkalmakat. A válaszadók 16%-a az elképzelhető legjobb társadalmi rendszerként nevezte meg az államszocializmust, s elíziumi időként emlékezett annak korszakára.

„Én úgy sajnálom azt a [Kádár] rendszert, hogy csuda! Én nagyon sajnálom... elvették a jólétünket, elvették a kedvünket, elvettek mindent, bazdmeg!” [férfi, 44 éves géplakatos-gépszerelő, Lyukóbánya].

---

47 Férfi, 66 éves gépkezelő, Rudabánya.

48 Férfi, 71 éves géplakatos, Rudabánya.

A munkásosztály társadalom általi megítélését a megkérdozettek egyértelműen egy olyan folyamatként érzékeli, amely a II. világháború éveiben egy átlagosan jó értékről indulva a szocialista idoszakban érte el a csúcát, s amely ma sokkal rosszabb, egy éppenhogy elviselhető értéken áll. Az erről szóló narratívákban a szocializmus idoszakában a munkásélet valamiféle mítikus magasságokba emelkedett – ami még keservesebbé teszi a ma hanyatlásának megélését. A megkérdozett munkások 45%-a a szocializmus idoszakáról semmiféle rosszat nem tudott sem maga, sem mások tekintetében említeni. Azok, akik a rendszerrel szemben fenntartásokat fogalmaztak meg, elsősorban a politikai képmutatást, a vezetők és munkások közötti különbségeket, a lehetőségek hiányát, a hatalom túlkapásait, a pártrendszer kontraszelektivitását nevezték meg negatívumként. Sokakat bántott, hogy „Egy jó kommunista négy elemivel igazgató lehetett.”⁴⁹ Mindezek ellenére, kivétel nélkül minden válaszadó tudott a munkásság számára egyértelműen pozitív élményeket, dolgokat említeni.

„Na meg használtuk ezt a szocialista munkaversenyt is. Nem engedünk semmilyen társadalmi munkát máshol, gyertek a kolónia felszámolására az építkezéshez! Az alapokat ingyen megcsináltuk. Mire jött az anyag addigra már a szocialista brigádok az árkokat kiásták. Szép idő volt az, egységben és szeretetben, barátságban dolgoztunk, együtt, egymásért.” [férfi, 77 éves vezető, Rudolftelep]

Ezekben a válaszokban a rendszer legpozitívabb vonása a kiszámíthatóságban, a hétköznapi megfogalmazás szerinti jobb életben, illetve a létbiztonság szavatolásában jelenik meg. A rendszer sajátosságai a munkások mai megítélése szerint lehetőségeket, az életmód fejlődésében megmutatókozó elégedettséget, s hosszú távra megnyugtató jövőképet tudtak nyújtani.

1968-at, az új gazdasági mechanizmus idoszakát a munkások háromnegyede a gyarapodás idoszakaként azonosította, s semmiféle kapcsolatba nem hozta sem a reformok indulásával, sem a prágai eseményekkel.

„Ünnepeltünk sok mindent, volt munkahely, meg lehetett élni, jó volt, minden megvolt, amit az ember akart. Jól ment a bányá, sok támogatást kaptak az emberek az államtól” [férfi, 63 éves lakatos, Rudabánya].

Alig páran emlékeztek úgy, hogy az új gazdasági mechanizmus a nehézipar és a bányászat válsága lett volna. A csehszlovákiai eseményeket elsősorban azok kísérték figyelemmel, akik felvidéki származásúak lévén, kapcsolatban álltak ott lévő rokonaikkal, ismerőseikkel. Az általános hangulatot az jellemezte, hogy mindegy mi történik, ha van munka és meg lehet élni. Ugyanez a szemlélet vonult át az 1970-es évekre is.

„Jó idők voltak. Aki dolgozni akart, dolgozhatott. Aki dolgozott, boldogult!” [férfi, 71 éves robbantómester, Rudolftelep].

„Minden ember meg volt becsülve, gazdag volt az ország és boldog benne a nép!” [férfi, 68 éves vájár, Kurityán].

---

49 Férfi, 89 éves bányászzenekar-karmester, Peregcs.

IRODALOM

Andics Erzsébet

1949 Munkásosztály és nemzet. Ötödik kiadás. Budapest, Szikra

Balla László

1983 A rudabányai bányászok társadalmának kialakulása. Bulénepek Rudabányán. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum

Bán Imre

1940 Szénbányászok *Rézler Gyula* (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 215–242.

Dömötör Ákos

1975 A dualizmus-kori magyar munkáséletmód kérdéséhez. Múzeumi Kurír, 17. sz. 18–27.

Fleischl Róbert

1911 Munkáslakásokról. Bányászati és Kohászati Lapok 2. sz. 87–89.

Géber Antal

1909 Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 466–479.

Gergely Ern–Jakab Sándor

1988 A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945–1948. Budapest, Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete – Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete

Gömöry Árpád (szerk.)

1927 Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára. Putnok, Tapody Árpád Könyvnyomdája

Gyáni Gábor

1990 Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. Századok, 124. sz. 355–382.

Hesslein József

1917 A köztisztviselő-probléma V. Nyugat, 18. szám, [s. p.].

Janky Béla

1999 A cigány nők helyzete. In: *Pongrácz Tiborné–Tóth István György* (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. Budapest, Tárki – Szociális és Családügyi Minisztérium, 217–238.

Kállai Ernő–Törzsök Erika (szerk.)

2000 Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2000. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda

Kemény István

1998 A magyarországi roma (cigány) népességről. *Kovalcsik Katalin* (szerk.): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Tanítók kiskönyvtára 9. Budapest, BTF–IFA–MKM, 159–174. 1976. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete

Kende János–Sipos Péter

1983 Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870–1910. Történeti Szemle XXVI. 238–254.

Kende János

1985 Adalékok a magyarországi nagyipari munkásság nemzetiségi összetételének alakulásához a századelőn. In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Győr, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 37–44.

Laczkó Miklós

1989 Gépgyári munkások az 1930-as években. Századok, 1–2. sz. 3–41.

László Gyula

1926 Wekerle állami munkástelep monográfiája. Budapest, Hangya Házinyomda

Marx Károly–Engels Frigyes

1949 A kommunista kiáltvány. 3. kiadás. Budapest, Szikra

Móricz Miklós

1913 A magyar középosztály. Nyugat, 1913. 9. sz. [s. p.]

Munkások levele

1948 Munkások Ujsága, 1848. október 24., 8. sz. 34–35.

Nagy Dezső (szerk.)

1999 A környezet állapotának és alakító tényezőinek bemutatása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Önkormányzat Hivatala – Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány

Niederhauser Emil

1985 A munkásosztály kialakulása Európában. Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Győr, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 11–21.

Oczvirk Nándor

1907 A munkásnők nevelése. Bányászati és Kohászati Lapok. 1907., 2. kötet, 243–247.

Peterdi Vera [Sallayné]

1989 A MÁVAG kolóniái (1869–1985). *Bencze Géza (szerk.): Tanulmányok a MÁVAG történetéből.* Budapest, 209–233.

Pilch Jenő

1928 Horthy Miklós. Budapest, Athenaeum

Rézler Gyula

1945 A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában. Budapest, Faust Könyvkiadó Vállalat

Stewart, Michael Sinclair

1993 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest, T-Twins Kiadó

Szalontai József

1988 Az Ózdi Kohászati Üzemek munkásmozgalmának története. Ózdi honismereti közlemények 11. Ózd, Kun Béla Művelődési Központ

Szvirček Ferenc

1992 Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. *Somorjai József (szerk.): Tatabánya 45 éve város. Tudományos füzetek 7., Tata, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 99–105.*

Viktor Gyula

1981 Bulénerek Rudabányán. Rudabánya [kézirat]

“THE LAND WAS RICH AND THE PEOPLE WERE CONTENT”

Attitudes towards politics and the nation in rural workers' colonies in north-eastern Hungary

The study describes the attitudes towards the nation, national consciousness and politics of the workers living in colonies in north-eastern Hungary based on the findings of cultural anthropological fieldwork. The disappearing traditions and the changes are both taken into account. The workers' attitudes toward the 1956 uprising and the changes in their attitudes to this event are also discussed.

Various attitudes towards the nation, which often divided Hungarians, could be noted among the workers. In some periods, the workers formed a counter-point to the national ideal. Even so, we did not find any significant differences as regards these attitudes. It seems likely that there existed some form of differentiation in the life of these rural communities with a colourful ethnic background. In practice, this meant that origins were remembered for one or two generations, although this was not too important if individuals regarded as “outsiders” had existing and good contacts within the work organisation.

Changes were mostly triggered by profound historic and social events, such as political upheavals, wars and the revision of the country's borders. Those, who strove to become assimilated, became part of the Hungarian nation both in the eyes of their community and in their own. However, those who were unable or unwilling to assimilate – such as the Gypsies – remained beyond the pale of the nation.

Our research confirmed several stereotypes, which were found to be true in the case of the workers in the studied region. These are the following: the average worker is secularised and thinks back to Socialism with nostalgia. Most of them, about two-thirds, have left-wing attitudes, they are politically passive and only about one-third can be regarded as having right-wing attitudes.

József R. Nagy

„ÁTFORDÍTÁSOK ÉS KERESZTEZÉSEK”

Gondolatok Mednyánszky László „művészetelméletéről”, valamint műveinek francia párhuzamairól¹

SZABÓ LILLA

„Átfordítások és keresztetések. Ezen kérdés igenis foglalkoztat, mert szabályt, törvényt kell találni, mely szerint bizonyos dolgok átfordíthatnak vagy mely szerint bizonyos dolgok az eszmévilágban keresztetnek. A magasabb műveletek formulája.”²

Mednyánszky László ezen 1892-ben bejegyzett gondolata jegyében vizsgáltam a festő életművének és naplóbejegyzéseinek összefüggéseit, figyelve ugyanakkor azon művészeti, filozófiai, irodalmi, valamint történelmi, gazdaságtani kérdésekre, amelyek általánosan hatottak a 19. század folyamán, s amelyekre utalásokat találunk a festő feljegyzéseiben is.³ Mednyánszky naplókban rögzítette nemcsak életének napi eseményeit, utazásainak állomáshelyeit, az általa meglátogatott kiállításokat, barátainak nevét, találkozásait, de tájélményeit és természet megfigyeléseit, a festészetre vonatkozó megállapításait és képzőművészeti terveit. Ezekon kívül tényyszerű, vagy részletesebb ismertetéseket találunk olvasmányélményeiről, könyvvásárlásairól is.⁴ A kutatásaim során olyan részlettémák és eredmények születtek, amelyek az életmű további feltárásához és pontosításához szolgálhatnak újabb adalékkul.

Mednyánszky festészetének és naplóbejegyzéseinek együttes elemzése során a feljegyzésekből egy önálló festészetelmélet bontakozik ki. Hasonlóan laza szálú és egyéni, mint amilyen Csontváry Kosztka Tivadaré,⁵ s hozzá hasonlóan egyedül álló művészetünkben. Mindkettőjükre érvényes, hogy írásaik a festészet nyelvére lefordított sajátos filozófiájuk megértéséhez, de egyben életművük félreérthetetlen értelmezéséhez segítenek bennünket. Mednyánszky (is) saját képzőművészeti nyelvet alakított ki, melynek ki-

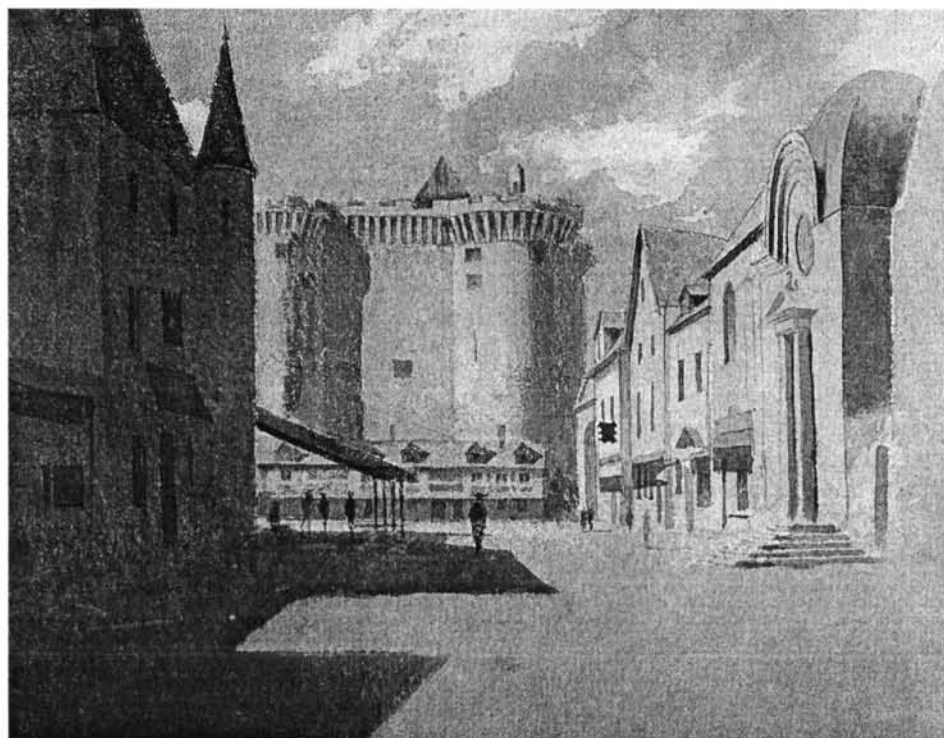
1 A tanulmány eredetileg a Magyar Nemzeti Galéria és a Szlovák Nemzeti Galéria közös szervezésében 2003–2004 folyamán megrendezett Mednyánszky László életművét bemutató kiállítás katalógusához készült. Akkor nem jelent meg. A jelen változat a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj támogatásával megvalósult 2005. évi franciaországi tanulmányút során végzett kutatásokkal bővült. Ezúton is köszönetemet fejezem ki a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj Bizottságnak, a franciaországi intézményeknek és kollégáknak, akik munkámban segítettek. Külön köszönöm a Bonay házaspár, Alexander és Marie-France Bonay szívélyes, meleg baráti segítségét.

2 *Mednyánszky László naplója. Szemelvények.* 19. Szerk.: P. Brestyánszky Ilona. Budapest, 1960.

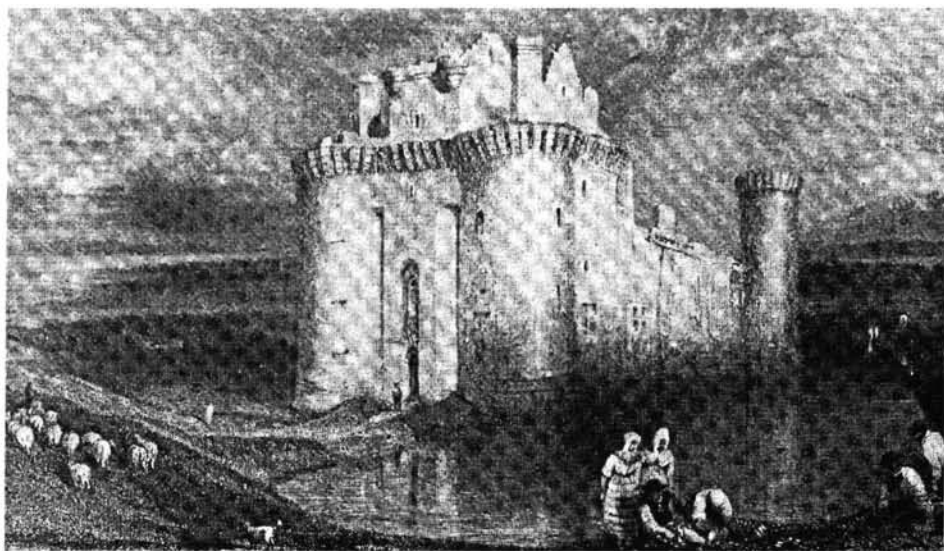
3 *Mednyánszky László naplója. (Szemelvények).* Szerk.: Brestyánszky Ilona. Budapest, 1960. 19.

4 A naplókban többek közt Nietzsche, Verlaine, Maupassant, D’Annunzio, Pierre Loti (MNG Gr. O. Itsz.: 1927–1436; publ. *Mednyánszky László naplója.* 1960., 109.), Stanislaw Ignacy Witkiewicz (MNG Gr. O. Itsz.: 1927–1445, 38.; neve „Vitkievicz”-ként feltüntetve), Victor Hugo (uo. 68.), Gustav Adolf Bergner (uo. 67.), L. N. Tolsztoj, H. Taine, S. Freud, Fr. Hartmann (MNG Gr. O. Itsz.: 1427–1445) neve szerepel. Utalásokat találunk arra, hogy bergsoni filozófia (*Mednyánszky László naplója.* 1960. 9.), a színek pszichológiája (Goethe, Farbenlehre, Turner) érdekl.

5 Csontváry levelezéséből és írásaiból. In: *Csontváry-émlékkönyv. Válogatta Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból.* Válogatta és emlékezéseivel kiegészítette Gerlóczy Gedeon. Bevezette, az összekötő szövegeket írta és szerk.: Németh Lajos, Corvina, *Művészet és elmélet*, 1976. 52–114.

1. kép. Mednyánszky, Dél-olaszországi motívum. akv., k., 30,9x48 cm,
jelzés nélkül, SNG ltsz.: K 5347

2. kép. W. Turner, Caerlaverocki várkastély. Acélmetszet a Caerlaverock Castle című akvarell
nyomán, 14,3x8,3 cm. Illusztráció Scott, Poetical Works című művéhez
(in: Minstrelsy of the Scottish Border. IV. köt.).

fejezési formáit tudatosan és programszerűen kereste. A naplókban rögzített gondolatai egyben dokumentumai e festészeti rendszer kialakulásának és fejlődésének. (Így ezért folyamatos bejegyzései nemcsak saját művészeti útját és fejlődését dokumentálják, hanem azok valójában egy festő saját művészetére alapozott művészetelméleti írásainak tekinthetők.) Az elemzések során látható volt, hogy a festő egész életművében, beleértve természetesen naplójegyzeteit is, olyan eszmei párhuzamokra, illetve feltűnő hasonlóságokra találunk példákat, amelyek háttérben irodalmi, filozófiai, sőt történelmi, gazdaságtani művek, könyvek (és esetenként a bennük litografált képek) keresendők. (Ehhez kötődik tanulmányunk címe is: a Mednyánszky-életmű festészeti analógiáit és eszmei párhuzamait kutatva, a találkozások meglepő kereszteződései tárulnak fel előttünk – s a festő ezeket fordította át a maga nyelvére.)

A naplókából kivonatolt egyéni festészeti elvek panteista világnézetben nyugvó teóriába rendszerezhetők, melynek ismétlődő alap-kifejezései a természet, a táj, a hangulat, a fény, a színek, a vég és a végtelenség. Annak ellenére, hogy az általunk eddig ismert naplókban – a preraffaelitákhoz, a magyar képzőművészetben pedig a gödöllői iskola működéséhez kötődő John Ruskin neve nem fordul elő, feltűnő a naplóbejegyzések ezen „leírásai” és Ruskin művészeti nézetei és társadalmi elvei közötti hasonlóság. A Mednyánszky által rögzített megfigyelések és az angol esztéta, művészetkritikus fejtegetéseinek összevetése során számos megfelelés (természet-megfigyelés, táj-elemzés, fényviszonyok leírása, stb.) mutatkozik. Ruskinnak a *Modern Painters, I–V. (Modern festők, I–V.)* című munkájában kifejtett művészetelméleti gondolatai meghatározóak voltak az egész 19. századi festészet fejlődésére – nézetei olyannyira népszerűek voltak, hogy az első kötet 1843-ban történő megjelenését már 1846-ban követte a harmadik kiadás.⁶ Ruskin számára fontos volt a klasszicizmus túlhaladása; bírálatában olvasható egyik kijelentése, mely szerint: „A tájkép-művészet sohasem tanított semmi jóra, semmi szentre; sohasem tárta föl azt, a mi rejtve, sem nem tolmácsolta azt, a mi homályos volt; sohasem érezte velünk a világegyetem csodáit; sohasem indított áhítatra.”⁷ – Mednyánszky festészetének is az alapját képezi. Ruskint a *Modern Painters I–V* kötetében kifejtett nézeteinek a megalkotására William Turner festészete inspirálta. Turner De Ruskin és Mednyánszky szövegek összehasonlító vizsgálatát Turner Mednyánszky festészetén tapasztalható hatása is motiválta.

Ez irányú kutatásaim rövid összefoglalása szerint: Ruskinnak az 1843 és 1860 között megjelent, Európa-szerte rendkívül népszerű, az egész akkori művészeti ízlést, esztétikai gondolkodást megreformáló *Modern Painters (Modern festők)*, majd a *Lectures on Art*, 1870 (*Előadások a művészetről*), végül az *Into this Last*, 1863 („Ezen utolsóig”)⁸ című műveiben kifejtett eszméi és Mednyánszky művészetelmélete között jelentős megfelelések vannak. Mednyánszky és Ruskin természet- és művészetelmélete, illetve szemlélete közötti hasonlóság még feltűnőbb a Turner- és a Ruskin-illusztrációk tükrében.⁹

6 John Ruskin, *Modern Painters I.* első kiadás, 1843, Graduate of Oxford; 3. kiadás: 1846. Graduate of Oxford London: Smitch, Elder – Co., 65. Cornhill.

7 Geöcze Sarolta, *Ruskin élete és tanítása*. Budapest Athenaeum Irod. és nyomdai R.-Társ. Kiadása 1903. 80.

8 J. Ruskin, „Ezen utolsóig” *A political oeconomia alapelveiről szóló négy értekezés*. Ford.: Ibos József, Budapest Franklin 1903.

9 Mednyánszky táj-leírásainak, valamint korai munkáinak a párhuzamait találjuk meg Ruskin *Modern Painters* című művében. Ruskin részletesen ír a táj-szemléletről, a hangulatokról, a szín- és fényhatásokról, sőt pontos leírást nyújt magához a megfigyeléshez is. Leírásai között egyik legszemléltetőbb példa az erdei fák törzsének, a fák alatti fücsomók, apró virágok ismertetése, miközben saját rajzaival és Turner művei után készült metszetekkel illusztrálja előadását. Ezen illusztrációk és Mednyánszky ifjúkori fa- és virágtanulmányai közti

Mednyánszky festészetének és naplóbejegyzéseinek Ruskin tanaival történt egybevetésekor Mednyánszkynek a 19. század szellemi áramlatkörébe történő „bekapcsolódásának” azon további vonalára tapinthatunk rá, amelyből az európai festészet legújabb stílusirányzata, az impresszionizmus is fogant. De Mednyánszky művészet-, valamint természet- és tájfel fogásán kívül, a szociális érzékenységgel magyarázott, szociális irányú és gazdaságtannal összefüggő bejegyzései is meglepő párhuzamokat vetnek fel Ruskinnak, részben a *Modern Painters*, s még inkább az *Into this Last* című művében lefektetett, a maga korában rendkívül újszerű szociális és gazdasági tanaival. Sőt, Justh Zsigmond által 1883 és 1886 között működtetett Debating Society, illetve Ruskin 1871-ben megalapította St. George’s Guild – Szent György – Céh utópista szervezet, továbbá Mednyánszkynek az egyszerű emberek felemelkedéséért szorgalmazott szervezkedései közti összecsengések arra utalnának, hogy mindkettőjük, azaz Justh és Mednyánszky ez irányú elképzelései Ruskin nézeteire és a gyakorlatban is megkísérelt társadalmi reformjaira lennének vis-

---

feltűnő hasonlóság felkelti gyanúnkát, hogy Mednyánszky másolt is Ruskintól (*Detské kresby – Gyerekkori rajzok*, 1860 k., cer., pap., 210x291 mm, SNG ltsz.: K 11697; *Študia horských kvetov – Hegyi virágok, tanulmány*, 1880., toll, k., 253x354 mm, SNG ltsz.: K 4287; *Študia kytice kvetov – Virágcsokor tanulmány*, 1860–1870., cer., pap., 235x215 mm, SNG ltsz.: K 12003). Illetve, hogy korai képein követte Ruskinnak a fatörzs és az erdő-alj tanulmányozására vonatkozó szempontjait (*Študia pňa stromov – Fatörzs tanulmányok*, 1870., toll, k., 280x195 mm, SNG ltsz.: K 4288., *Skupina ihličňatých stromov – Tülevelű fák*, tanulmány, toll, k., 241x225 mm, SNG ltsz.: K 4298; *V lese – Erdőben*, 1880–1910 (téves datálás!, 1870 k.) fekete kréta, pap., 389x248 mm, SNG ltsz.: K 5826). Közvetve Turnert is tanulmányozhatta Mednyánszky, akinek műveiről maga Ruskin készített metszeteket könyvéhez. Így Turner *A Wharf partja* című kép és metszet valamint Mednyánszky *Vaskapu* (tévesen: *Dunajeci tájrészlet*, 1895–1898 k., o. v., 98x73 cm, MNG ltsz.: 55.299 T), a *Sziklás vízparti táj* (*Vaskapu* (?), 1890–1895 k., o. v., 116x195,5 cm, MNG ltsz.: 82.11 T) *A cattarói öböl* (o. v., 95x114,5 cm, MNG ltsz.: 87.45 T) valamint a *Vaskapu* (1890–1895 k., o. v., 120x195cm, MNG, ltsz.: 67.129 T) című festményei közti megfelelés szinte túlmutat a két táj egyszerű hasonlóságán. A kompozíció, a tájrészlet, az arányok, a meredek sziklák és a vízfelület a megtévesztésig egyeznek. Mednyánszky budai látképei, valamint Turner *Loire-part* című, a kötet XIII. tábláján reprodukált képe szintén hasonlóak. Ruskin Turner-imádatát egy tizenégy éves korában ajándékba kapott könyv, Samuel Rogers Turner rajzokkal illusztrált *Italy*-je indította el. Akár ezt, akár ugyanezen szerző egy másik, *Die Alpen* című, szintén Turner-illusztrációkkal (*Hannibál átkel az Alpokon*) megjelent népszerű és Európa-szerte elterjedt könyveit is ismerhette gyermekkorában Mednyánszky. Anton C. Glatz, szlovák művészettörténész Mednyánszky legkorábbi grafikaival kapcsolatban a *Ladislav Mednyánszky a Strážky* című kiállítás-katalógusban – konkrét példák nélkül utal a másolásokra: „1867–1873 közötti évekből néhány figyelemreméltó, datált, önálló tájkép akvarell maradt fenn, de ezen kívül néhány antik, továbbá grafikai és akvarell előképek után készült másolat.” (Slovenská národná galéria v Bratislave/Expozície SNG kaštieľ Strážky, Bratislava 1990. 6). Soňa Másoňiová pedig a festő svájci tartózkodásával és az őt ért stílushatásokkal kapcsolatban említi Turnert: „a 19. századi tájképfestők egyik irányzata, amely nemcsak a táj anyagi struktúrájára, hanem annak atmoszférikus jelenségeire is figyelt, az angol W. Turner-tól a barbizoni mesterekig vezette el.” (*Slovenská krajina v diele Ladislava Mednyánszkeho*. In *Z novších výtvarných dejín Slovenska*. Súbór štúdií a materialov. Bratislava 1962. 47.) Mednyánszky ifjúkori zsengei közt található szinte valamennyi grafika esetében feltételezhetjük állításunkat; a *Plachetnica na mori – Vitorlás a tengeren* (1880–1910, akv. k., 226x257 mm, SNG ltsz.: K 12071) című akvarellje egyenesen Turner *Battle of the Baltic*, *Schlacht um die Ostsee* című illusztrációjára megy vissza. (Ehhez kapcsolódóan az analógiák sorában további adalékként említenénk meg, hogy Ruskin külön kiadványban, *The Harbours of England – Anglia tengeri kikötői* címmel, 1856-ban, a *Modern Painters* harmadik és negyedik kötete kiadásának évében jelentette meg Turner tengeri rajzaihoz fűzött magyarázatát, amely ugyancsak nagy népszerűségnek örvendett.) De Turner, Scott *Poetical Works*-ához 1832-ben, a caerlaverocki várkastélyról készített akvarellje (*Caelaverock Castle*) valamint Mednyánszky *Motiv z južného Talianska – Dél-olaszországi motívum* (1878–1879, akv. k., 309x480 mm, SNG ltsz.: K 5347) című korai akvarellje közt az azonos témán túl, feltűnően nagy a kompozíciós, és grafikai megoldásbeli hasonlóság. Mednyánszkynek a Szlovák Nemzeti Galéria gyűjteményében őrzött számos további korai munkáján megfigyelhető a Turner-hatás (*Detské kresby 5 – Gyerekkori rajzok 5*, 1860 k., cer., pap., 215x291 mm, SNG ltsz.: K 11697; *Krajinárska štúdia – Tájkép tanulmány*, 1860–1870., akv. pap., 267x370 mm, SNG ltsz.: K 11994; *Motiv z Rima – Római motívum*, 1873–1878., akv. k., 246x305 mm, SNG ltsz.: K 14011; *Ladové krjby – Jégtorlódás*, 1866–1868., cer. k., 222x366 mm, SNG ltsz.: K 4280; *Jazero s vtákmi – Tó madarakkal*, 1869., akv. k., 200x293 mm, SNG ltsz.: K 14016; *Le Chaudron, Mestečko vo Švajciarsku – Le Chaudron, Svájci városka*, 1870k., akv. k., 301x229 mm, SNG ltsz.: K 14201).

szavezethetőek.¹⁰ Mednyánszky Ruskin eszméire utaló leírásai mellett olvasható egyéb, filozofikus hangvételű soraiban feltétlenül érzékelhetőek szemléletváltozásai, belső emberi útkeresései. Az 1890-es évektől Mednyánszky naplóbejegyzéseiben utalásokat találunk Nietzsche filozófiájára, illetve ezek a bejegyzések számos esetben hordoznak magukban a nietschei filozófiával rokon vonásokat. De Nietzsche szellemiségéhez átmenetet képeznek a kapitalizmus hajnalán megfogalmazott ruskini tanok is. Az „egy nép sem emelkedett a művészi tevékenység magasabb fokaira, csak művelődésének oly korszakaiban, amelyeket gyakori, erőszakos, sőt szörnyű bűnök mocskolnak be. Végül pedig: a művészetben a tökéletesség elérése mai napig, minden nemzetnél, a romlás kezdetének pontos jele volt. Tekintetbe véve ezeket a jelenségeket, jegyezzük meg először is, hogy noha jó sohasem eredhet rosszból, legmagasabb fokát a rosszal való küzdelem révén éri el.”¹¹ Ruskin kijelentésében a nietschei művészetszemlélet apollói-dionysosi alap gondolatának a csíráját találjuk.¹² A rosszból, a harcból és a szenvedésből születő művészet gondolatát Nietzsche először a *Die Geburt der Tragödie oder Griechentum und Pessimismus*, 1872 (*A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*) című művében fejtette ki, mely népszerűsége miatt óriási hatással volt korára.

Ruskin és Nietzsche eszméi, valamint Mednyánszky szemlélete közti párhuzamok részletes vizsgálatának eredményeként jelentettem ki, hogy mindkét gondolkodó komoly megtermékenyítő hatással volt Mednyánszky művészetére és gondolkodására. Ruskin Mednyánszky „világlátására”, Nietzsche filozófiája pedig (elsősorban a *Zarathustra*), emberi habitusára, életfilozófiájára és életérzésére hatott.

Mednyánszky naplóbejegyzései az 1890-es évektől erőteljes szemléletváltozást, sőt addigi világfelfogásában és művészetében történő fordulópontot jeleznek. A szemléletváltozás okainak feltárásában közvetve közrejátszott Mednyánszky természeti katasztrófák (Vezúv kitörése, árvíz, tűzvész) és társadalmi konfliktusok (háború, sztrájk, tömegverekedés) iránti „fokozott”, (túlzott) érdeklődésének kérdése is. A naplóban közölt konkrét adatok nyomán egy újabb aspektusból vizsgáltam meg a problémát. A „(szemlélet)változás” okaira legfőként az 1894-ben egymás utáni napokon, az aktuális olvasmányélményei nyomán tett sorai adnak választ. Január 2-án és 3-án Tolsztoj „Sebastopol”-ját, 4-én pedig Hippolyte Taine-nek a francia forradalomról szóló, frissen megjelent munkáját, a *Les Origines de la France contemporaine*, 1876–1894 (*A korabeli Franciaország eredete*) című nagy törté-

10 Az *Unto this Last* – „Ezen utolsóig” című, először a Cornhill Magazine 1860-as évfolyamában, majd könyv alakban 1862-ban (Frazer Magazine-jében levelek formájában) megjelentetett nemzetgazdaságtan-nal foglalkozó írásában John Ruskin a kisemberek védelmét követelte, s az önvédelemre való szervezkedésük lehetőségeiről írt. A merkantilizmust támadta és állami szocializmust hirdetett. Hangsúlyozta, hogy a nemzeti erőnek és a nemzeti erkölcsnek fenntartója és megújító forrása a föld és az egyszerű paraszti élet a várossal szemben. Ezért akarta feltámasztani a patriarchális falusi életet és tett gyakorlati lépéseket annak „visszaállítá-sára” a St. George’s Guild megeremítésével: földet vett, amit a patriarchális szövetkezetekbe tömörített pa-rasztok közt parcellázott fel. Ruskin társadalmi eszményei széleskörűen hatottak a 19. században (pl. nézetei hatottak Tolsztojra, Witkiewiczre). Mednyánszky bejegyzéseiben olvasható szociális „szervezkedési” elképze-lések kapcsán megemlítendő Justh Zsigmond szociális-gazdasági gyakorlati és elméleti tervei valamint az angol „utópista” tanai közti hasonlat. Justh is vásárolt földeket, mégpedig Albániában, hogy azt szétossza odatelepített parasztjai között – ugyancsak az ideális paraszti életforma megvalósításának érdekében. (Mindkettőjük eszméje csődöt mondott.) Justh és Mednyánszky szociális elképzeléseiben közrejátszottak történelmi tények is: ebben az időben még nagyon közel járunk 1848-hoz, amikor a pozsonyi országgyűlésen de jure kimondták a jobbágy-felszabadítást, ami jogilag de facto, csak 1853-ban, tehát Mednyánszky születését követő évben vált érvényé.

11 John Ruskin, *Előadások a művészetéről*. Fordította és bev. Éber László. Budapest, Révai Kiadás 1900. 83.

12 „A háború az atya minden jónak, a jó próza atya is a háború!” – Friedrich Nietzsche, *A vidám tudomány* („La Gaya Scienza”). In: *Friedrich Nietzsche Válogatott írásai*. Budapest, Gondolat 1972. 176.

nelmi szintézisű mű második kötetét¹³ említi. Mednyánszky Tolsztoj olvasása kapcsán bejegyzett, háborúra vonatkozó rövid, rendkívül impulzív mondatai, a „Ha fiatal koromban háborúban vettem volna részt! Tolsztoj »Sebastopol«-ja!” felkiáltása és különös, ellentétes jelenetek leírásával feszültséget keltő szöveg, a teljes kötet elolvasása nyomán érthetőbbé válnak. És még inkább érthetővé – sőt magyarázattá válik kijelentése „Az ifjúkor friss, kékeslila hangulata, amelyen egy más, ellentétes hangulat, a háború vonul végig. Számomra ez szinte prófétai jellegű, amennyiben a békés mindennapi élet és a háborús élet izgalmanak kontrasztjával életem lényegét adja.” – folytatással.¹⁴ Mint ahogy valóban prófétainak hangzanak – Taine könyve nyomán tett, szinte az első világháború kitörésére utaló megjegyzései.¹⁵ Mednyánszkyknak nem volt nehéz megjövendölnie a világháborút. Saját élettapasztalata is segítette a felismeréshez. De alapvetően Taine történelemszemlélete alapján értette meg, hogy a társadalmak (pl. magyar, osztrák, francia, stb.) ő általa is látott nincstelen egyedei, mint a munkások, a lovászfűk, a csavargók, tömegként jelenhetnek meg.¹⁶ A Tolsztoj megjelenítette képek Taine munkája nyomán túlnőtték a festő felfogásában a krími háború kereteit. Taine történelemszemlélete ébresztette rá, hogy minden forradalom és háború közös vonása az utánuk – köztük természetesen az 1848-as magyar szabadságharc után is – visszamaradó társadalmi, politikai feszültségek. Ezek a feszültségek és a hatványozottan megjelenő nyomor pedig mindenkori időzített bombaként működnek, újabb és egyre nagyobb katasztrófával fenyegetve. Így írt egy pusztító társadalmi és nemzeti földrengés közeledtéről, mintegy előrevetítetten látva az első világháborút 1894-ben Mednyánszky. Ebből az aspektusból, illetve Ruskin, Nietzsche, Tolsztoj, Taine műveinek, továbbá Mednyánszky és a Szirmay család tagjainak a magyar szabadságharchoz és nemzeti kultúrához kapcsolódó történelmi összefüggéseinek elemzésével újabb vonásokkal gazdagítható Mednyánszky László festészetének képzőművészeti és filozófiai mélysége, humanizmusa.

A 19. századot is meghatározó ezen esztétikai, filozófiai, gazdaságtani és történelmi összefüggések figyelembevétele is hozzásegít bennünket ahhoz, hogy feltárjuk és értékeljük a festő művészeti és szemléleti fejlődésében végbement fordulópontszerű változást. Az 1890-es évektől a haláláig tartó korszakának szemléletváltozásában – Tolsztoj és Taine könyve nyomán – Mednyánszky történelemfelismerését tapasztaljuk. S ebből az értelmezésből közelítve meg Mednyánszky kijelentéseit a háborúról és pusztulásról

13 Tolsztoj, L. N., *Sebasztopol*. (Regény), Ford.: Csopey L., Budapest, 1888.; L. N. Tolsztoj, *Szevasztopol 1854. decemberében, 1855 májusában és augusztusában*. Ford.: Várnai D., Budapest 1920.; L. N. Tolstoj, *Sebastopol*. (Erzählungen), Deutsch von Carl Goritzky, Dresden 6.; H. Taine, *Les Origines de la France contemporaine*. A mű első kötete 1876-ban *L'Ancien Régime (Az Ancien Régime)*, a második kötete 1893. novemberben a *La Révolution (A Forradalom)*, a harmadik 1891-ben, *Le Régime moderne (Az új rezsim)* címmel jelent meg a Hachette kiadónál.

14 Mednyánszky László naplója. *Szemelvények*. 1960. 23.

15 „...teljesen világossá lett előttem, melyek azok az előzmények és kísérő jelenségek, amelyek egy ilyen világrengető eseményt szükségképpen előidézik. Képzetelemben mint valóságos vízió állott elő ez a kezdetben sok, látszólag jelentéktelen részletből kiinduló, később mind erőteljesebb hullámmá növekedő, végül hatalmas lángban felcsapó tűzvész. Világossá lett előttem, hogy ez az esemény újra fenyeget, és pedig rövid időn belül ...Csodálatos, hogy az ember bizonyos jelenségekkel lassanként megbarátkozván, nem gondol többé a közeledő nagy fordulatra és meg lesz lepette, amikor e fordulat tényleg beáll, noha már évtizedek óta előre látjuk. Ebből következik, hogy ha segítséget még egyáltalán lehetséges, ennek gyorsan kell jönnie.” *Mednyánszky László naplója. Szemelvények*. 1960. 23.

16 Pl. az 1894 áprilisában kitört sztrájk Hódmezővásárhelyen; a II. Internacionálé 1893. december 27-én rendezett zürichi kongresszusa, 1893. decemberében a király által szentesített XXVIII. törvénycikkek az Osztrák–Magyar Monarchiában.

3. kép. Mednyánszky László, Dunajeci táj.
1900 e., o. v., 98,3x73,5 cm,
MNG ltsz.: 55.299

4. kép. W. Turner, A Wharf partja.
Illusztráció J. Ruskin, *Modern Painters*.
(1843) művéhez.
Repr. Geöcze S., *Ruskin élete és tanítása*.
(1903) kötetből

más jelentést is hordoznak, mint a háborúk és tragédiák iránti, pusztán magában való mély érdeklődését. Összefoglalva a fentieket megkíséreljük annak kijelentését, hogy Mednyánszky természetszemlélete Ruskin nézeteihez, világnézete Nietzsche gondolkodásához is közelít, míg történelem- és világszemléletére Taine hatott.¹⁷

Mednyánszky festészetének és naplóbejegyzéseinek együttes vizsgálata, valamint a szakirodalom tanulmányozása során érzékelhető volt egy további nagyon fontos kérdés: az 1945 előtti Mednyánszky-kutatások „függőben” maradása. Az ismert történelmi okokból megszakadt, illetve szétvált a Mednyánszky-életmű feltárása és feldolgozása; először Mednyánszky 1919-ben bekövetkezett halála, majd az 1945 után történt politikai és társadalmi változások nyomán. Úgy a magyar, mint a szlovák szakemberek egymástól függetlenül kutatták Mednyánszkyt. Nemcsak a kutatások váltak ketté, és futottak szinte párhuzamosan egymástól függetlenül, hanem ráadásul mindkét részről, a festő arisztokrata származása miatt későn, kb. csak az 1970-es évektől kezdtek újra művészetével foglalkozni. Mindeközben a magyar és a szlovák kutatásokból – az országok politikai rendszere korlátozta nyugati utazások és kutatások miatt – egyaránt kimaradt a festő nyugat-európai, legfőként franciaországi működésének elemzése. Így elmondható, hogy Malonyai Dezső és Kállai Ernő monográfiájában, valamint Schanzer Mária doktori értekezésében szerep-

¹⁷ Geöcze Sarolta összefüggést is jelzett J. Ruskin és H. Taine művészetszemlélete között; i. m. 47.

lő ez irányú nagyszámú utalás és fejtegetés további tisztázására nem került sor.¹⁸ S közel egy évszázad elteltével is kijelenthető, hogy a franciaországi, az olasz, a dalmát, szerbiai kutatások hiányában sok fontos kérdés vár még megválaszolásra. Az általunk eddig ismert Mednyánszky naplók bejegyzései nyomon követhető eligazítást nyújtanak a festő gyakori utazásairól, működésének helyszíneiről.

Mednyánszky élete során többször és hosszabb időre járt Franciaországban és Párizsban, s tudjuk, minden alkalommal rengeteget dolgozott. Ugyanakkor a rendkívül gazdag életműből az ott született alkotásait ismerjük a legkevésbé. Jelen tanulmányban kísérletet teszek azon, elsősorban francia festészeti műalkotások ismertetésére, amelyekkel Mednyánszky műveinek stílusa, kompozíciós felfogása, témája, részletmegoldásai feltűnő hasonlóságot jeleznek. Tehát nem közvetlen, bizonyítható analógiák (kiállításokon Mednyánszky által konkrétan látott, naplókban név és cím szerint említett alkotásokról) „kereséséről”, sem pedig Mednyánszky francia hatásokat őrző festményeinek újabb elemzéséről lesz szó az alábbiakban, hanem sokkal inkább a kapcsolódások francia „oldalról” való megközelítéséről; tágitani kívánván ezzel a további kutatások lehetőségét.

A naplók alapján is megerősített művészettörténeti tény, hogy tanulmányainak legfontosabb helyszínei Franciaországhoz kötődnek: Arisztokrata családi háttérének ismeretében értjük meg, hogy Mednyánszky útkeresések és művészeti válságok nélkül „céltudatosan” halad előre már ifjúkorában is. Gyorsan tud dönteni: nincs szüksége a zürichi politechnikai iskolára (1871-ben), nem lesz mérnök. De ugyanilyen gyorsan méri fel, hogy a müncheni képzőművészeti akadémia nem azt nyújtja neki, amit keres. Párizs viszont fontos a számára. A milliós fővárosba 1873-ban érkezett meg, akkor, amikor Claude Monet megfesti a *Pipacsok (Les Coquelicots)*, Camille Pissarro *A kazal (La Meule)*, Édouard Manet *A vasút (Le Chemin de Fer)* és a *Tengerparton (Sur la plage)* című képeket. A 21 éves Mednyánszky természetesen még nem tart itt. Megismeri ugyan az impresszionisták műveit, de folytatja a szokásos, szokványos akadémiai tanulmányait. Az egyik legkonzervatívabb festőhöz, Isidore A. Pilshez jár.¹⁹ A szakirodalom a Schanzer Mária értekezésében olvasható „indoklást” veszi át: Pils „a realiztikus irány híve, – katonai képeiben, melyekben a háború nyomorúságát és szenvedéseit festette, erős szociális irány érződött.”²⁰ Azaz a tanárválasztást Mednyánszky korán megmutatkozó szociális érzékenységgel magyarázza.

Hogy miért éppen az amúgy jelentéktelen tanárhoz iratkozott be? Maga választotta, vagy tán módjában sem állt a választás?²¹

---

18 Malonyai Dezső, *Mednyánszky*. Budapest Lampel R. (Wodianer és Fiai Rt.) Könyvkereskedése 1905.; Schanzer Mária, *Mednyánszky*. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Keresztényrégészeti és Művészettörténeti Intézetében készült doktori értekezés. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1935.; Kállai Ernő, *Mednyánszky László*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1943.

19 Isidore A. Pils (1813–1875) akadémikus festő, neve ma már nem jegyzett.

20 Schanzer, i. m. 9.; Kállai, i. m. 21.: „Isidore Pils akadémikus modelltanulmányokból egyberakott, katonatémájú kompozícióit egész világ választja el Mednyánszky széles festői lendülettel fogant, kísértetes háborús látomásaitól. De valószínű, hogy a fiatal festő nem volt közönyös Pils képeinek célzata iránt. Az akadémikus müncheni és párizsi modelltanulmányok paragon hagyták képzeletét, de Pils háborús képeinek realiztikuma és drámaisága aligha maradt visszhang nélkül a fiatal festőben.”

21 Mednyánszky Margit megemlíti, hogy Pegliben találkoztak egy lengyel festővel, aki tulajdonképpen rábeszélte bátyját és szüleit, hogy a párizsi akadémian tanuljon. „El lett határozva, hogy a nyár végén László oda fog menni. A lengyel megígérte, hogy László nevét beiratja rögtön a pályázók közé.” Czóbel Istvánné Mednyánszky Margit, *László – Brouillon (Visszaemlékezés)*. MNG Adattár 9035/1956-os jelzet. Közreadva: Enigma VII. 2000. 24–25. 60.

Hiszen az École des Beaux-Arts²² dokumentuma alapján Mednyánszky neve nemcsak a bevezetéskor szokásos születési hely, év, lakcím és beiratkozási dátum, de ráadásul keresztnév nélkül szerepel. És itt sem a rendes, 1873. október 16-i beiratkozási dátum alatt felsorolt hallgatók között, hanem a 306. sorszám alatt „Mednyanski”-ként van feltüntetve nyolc másik tanítvány mellett. Az akadémiának az École Nationale Supérieure des Beaux Arts-ban található leltárkönyveiből volt visszavezethető, hogy pontosan 1874. május és 1875. október között látogatta Pils osztályát. Fontos adalék az is, hogy Pils halála után neve már nem szerepel a növendékek közt. Valószínű, hogy ő választotta Pilset, két okból is: az akadémiai tanulmányok szabályszerű végzése, másrészt viszont Pils katonai múltja miatt, amely rá mindig nagy hatással volt. Isidore A. Pils részt vett a krími háborúban, és történelmi képek mellett katonaképeket is festett.²³

Tény, hogy Pils halálával Mednyánszky befejezte az akadémiai tanulmányait. Ezután saját műtermet bérelt, s megkezdte önmaga képzését. Húga visszaemlékezésében

---

22. Az eredeti iratok (beiratkozási könyvek) őrzési helye ma az Archív National. Az Archív National A3 52 246 leltári száma alatt szereplő dokumentum tartalmazza az összes eligazító adatot, köztük Mednyánszky személyére vonatkozó irat valamennyi adatát. A beiratkozási könyvben a Pils tanítványok felsorolásánál „Lehmann lett Pils utódja 1875. október 16. után” olvasható megjegyzés utal az új tanárra.

23. Tudjuk, hogy báró Mednyánszky Lászlót egész életében rendkívüli módon érdekelték a napóleoni háborúk és a szabadságharcok, ami származásánál fogva is érthető. Családjának mindkét ágán számos katona és politikus össel találkozunk. A festő születését csupán négy esztendő választotta el a vérbefojtott 1848-as szabadságharctól. Nagyapja a napóleoni hadjáratokkal került el Franciaországba, és onnan katonaság feleséget. Az e házasságból született három fiúgyermek élete is predestinálhatta Mednyánszky vonzódását a katonasághoz, akiben, ráadásul, mint betegségekre hajlamos, túlzottan óvott gyermekben, majd ifjában másoknál jobban élt az érdeklődés a kihívások, a haza szolgálatában végzendő hadi tettek iránt. (A leírásokból ismerjük, hogy a festő egyik meghatározó gyermekkori élménye a hatvanas években Nagyőr környékén felbukkanó lengyel menekült katonákkal való találkozása volt. „Az akkori időkben, hatása alatt mindenben hazafias és harci motívumok képeztek az alaptónust. Emlékszem, milyen égető érdek volt egy nap, lengyel menekültek jöttek ide s hatvanas évek forradalma után... plakátot szerkesztettünk, amelyben fegyverre hívjuk az ifjúságot az osztrákok ellen! Aláírtuk szépen teljes nevünkkel, és kiakasztottuk az országútra, hol napokig katonaság masírozott.” (Czóbel Istvánné i. m. 58.) A festő húga fontosnak tartja megemlíteni nevelőnőjéről, hogy az ismerte Jan Matejkot (Czóbel Istvánné, i. m. 59), a lengyel függetlenségi gondolatot szolgáló nagy történelmi festőt, ki megfestette a krími háború csatajeleneteit is. A lengyel festő emléke Mednyánszkyban felmerül később, a bécsi Kunsthistorische Muzeumban látott Matejko-kép nyomán is.) A festő nagybátyja, László, a legidősebb fiú, testőrtiszt volt, őt a szabadságharcban való részvételéért Haynau kivégeztette. A középső, Eduárd, jogi pályára készült, a legkisebb, Cézár, aki papnak ment, s Görgey mellett hadügyminiszteri osztályfőnök és az egész hadsereg főpapja volt, a halálos ítélet elől külföldre menekült és száműzetésben halt meg, öngyilkos lett! Eduárdnak, a festő apjának sikerült csak az ősi, beckói birtokon megmaradnia, majd 1850-ben családot alapítania. (Czóbel Istvánné, i. m. 56.)

Történelmi tény, hogy a szabadságharc leverése után a magyar családok többségében élt a remény a függetlenedési harcok újraélesztésére. Ezért voltak fontosak számukra az Európában ekkortájt előforduló háborúk, nemzetiségi villongások. Ilyen szempontból kísérték nagy érdeklődéssel, figyelemmel a krími tatárok harcát is. Zichy Mihály *Kaukázusi jelenetek* című litográfiai sorozata, melyen az 1853-tól 1856-ig tartó krími háború csatajeleneteit örökítette meg, ezért is volt nagyon népszerű.

A Mednyánszky és Szirmay családtagok írott művei is többnyire a magyar függetlenségi küzdelemmel kapcsolatos történelmi munkák: Mednyánszky Árpád (OSZK Quart Hung. 2523, ff. 189, 233), Dénes és László (OSZK Quart. Hung. 2523, f. 193) Egervári (Potemkin) Ödönhöz címzett önéletrajzi levelek „leginkább a Honvéd törzstisztek Albumában és a Honvédben felhasználva” 19. sz. második fele. Mednyánszky Dénes (OSZK Quart. Hung. 1538) alatt: *Napoleon vagy a Győri Ütközet...* Eredeti Érzékeny Játék 3 felvonásban. A Nagy Váradi Játékszinre készítette az odaváló Társaság tagja, Eder György 1817 ik Esztendőben. Az a Mednyánszky Alajos, akit leginkább a *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn*, 1826-ban Pesten kiadott könyvéről ismerünk, 1855-ben lefordította Klapka: *The War in the East...* című írását (OSZK Kéziratár, 8. 9077 d.17).

1901-ben egy híres fegyvergyűjtemény árverezésének katalógusa hívja fel a figyelmet a Szirmayak katonai, hadi „szenvedélyére”. A Kunst Auction in Wien, I. Graben 29 A, Durch E. Hirschler Comp. *Waffen, Rüstungen, Rüstungstheile sowie andere Alterthümer und Kunst gegenstände* címmel rendezte és jelentette meg Weil. Graf Alfred Szirmay, Szirma-Bessenő 604 tételből álló gyűjteményét.

olvashatjuk, hogy minden szabad idejét a Louvre-ban, és a Luxemburg kertben (Jardin du Luxembourg) „és a többi tárlaton, például egy felséges Corot-kiállításon töltötte... Tavasszal együtt voltunk Versailles-ban, Rouen-ban, Fontainebleau-ban. László az Akadémián nem akart maradni. Az ottani szellem a prix de Rome-ok pompózus unalmában tükröződött vissza. Ez neki kiállhatatlan volt. Papa arra gondolt, hogy ötlet Munkácsy műtermébe lehetne talán mint tanítványt bevételni... Tavasszal a Salon megnyitása után Barbizonba ment, hol barátkozott Paál Lászlóval és több más festővel.”²⁴ Barbizon neve talán müncheni tanulmányaiból is ismerősen csenghetett számára: nem voltak tanárai, de feltételezhető, hogy rövid ottani tartózkodása során találkozott E. Schleichhel és Adolf Heinrich Lierrel, akik közvetve a barbizoni tájképfestészetet képviselték. Schleich Charles-François Daubigny-nél, Lier pedig Jules Duprenél tanult.

Barbizon, elsősorban Munkácsy Mihály és Paál László művészetén átsugárzó hatásával (miközben természetesen a franciákat is megemlítik) részletesen foglalkozik a szakirodalom. Éppen ezért, Mednyánszky fontosabb franciaországi periódusaihoz kapcsolódóan azon művészek remekműveit emeltük ki, melyek vélhetően a festő gyors művészi magára találását is segítették. E művek hangsúlyozásánál természetes módon szerepet játszottak a Mednyánszky festményeivel való egyértelmű stílusbeli, tematikai, stb. egyezések.²⁵

Az eddigi szakirodalom kevésbé vizsgálta Pils, illetve a francia történelmi festészet Mednyánszky fejlődésére gyakorolt hatását. A Szlovák Nemzeti Galéria által 2001-ben megvásárolt Mednyánszky László-képek közt nagy számban fordulnak elő korai, befejezetlenek vagy tanulmánynak mondott portrék (*Bohém, Portrét vojaka – Katona portré, Mladý pohonič – Fiatal lovászlegény, Mladý muž s fajnou – Fiatal férfi pipával, Mladý cigán – Fiatal cigány*²⁶, Férfi tanulmányfej, 1880-as évek vége²⁷) Holott ezek a Franciaországban, Olaszországban és Dalmáciában készült munkák valójában nem vázlatok; a festő inkább csak egy portré felfogási típust, stílust követett megfestésükkor. Az Invalidusok Palotájában lévő Hadtörténeli Múzeum gyűjteményében több „előkép-ként” szolgáló mű található. Jaques Louis David: *Filippo Mazzei (1790–1791) arcképén* a fehér alapozású vásznon kiugrik az élénk színekkel elnagyoltan megfestett portré. A művész éppen csak a fejet és az arcvonásokat emeli ki, hangsúlyos a száj, az orrcimpa íve, a fülek feltűnően a koponyához tapadnak. Az arcot csupán az ing nyílásáig festi meg, az egész öltözetet, az inget és a gallért is csak jelzésszerűen érzékelteti, gyors, barna ecsetvonásokkal. A *Le général Bonaparte (1797–1798)* portrén szintén csak a fejet festi meg. A fehér alapú vásznon nagy részét szabadon hagyva, szemből ábrázolja a hadvezért. Katonazubbonya kék felső részét már elnagyoltan, a felhajtott vörös gallért és a többi részletet csak vékony ecsetvonásokkal vázolja fel. Adolphe Yvon (1817–1893) festő, homogén, jellegtelen szürke háttérrel, vázaltszerűen, vékonyan felvitt színekkel megfestett kapitány-portréi Mednyánszky hasonlóan jellegtelen, már-már kellemetlen, penészes

24 Czóbel Istvánné, i. m. 61.

25 Az analógiákként szereplő műalkotások a Louvre, valamint a Musée d’Orsay, Párizs gyűjteményeiben találhatóak, eltekintve azoktól, melyek őrzési helyét szövegünkben külön jelöltük.

26 *Bohém*, o. v., 48,5x31 cm, SNG Itz.: O 6770; *Portrét vojaka*, o. v., 39x30 cm, SNG Itz.: O 6737; *Mladý pohonič*, o. v., 52,7x32,8 cm, SNG Itz.: O 6739; *Soga 62*: o. fa, 32x23,5 cm; *Mladý cigán*, o. v., 56x40 cm, SNG Itz.: O 6734

27 *Férfifej tanulmány*, 1880-as évek vége, o. fa, 24x20 cm, MNG Itz.: 55.331 T.

hatású, matt szürke háttérrel festett korai portréira emlékeztetnek (*Muž z profilu – Férfi profilból, Ifjú*²⁸).

A Louvre gyűjteményeiben lévő műkincsek alapján is visszakövetkeztethetünk arra, hogy Mednyánszky figyelmét tanulmányai kezdetén mely mesterek keltették fel: Rembrandt, Goya, Velazquez, Daumier, Turner hatása egész életművét meghatározta. De Mednyánszky motívum- és stíluskeresései nyomán elindulva kimutatható, hogy a Louvre-ban kiállított szobrok is hatottak rá; így Michelangelo *Rabszolgáinak* mozdulatai és proporciói inspirálhatták a vázlatkönyvek lapjain nagy számban előforduló rabot ábrázoló rajzait. Az antik görög szobrok közt található *Mártírt* ábrázoló márványszobor²⁹ a csuklóban összekötött, kezeinél fogva fára felakasztott, megnyúlt, meztelen férfialag ugyancsak emlékeztet az 1908. évi vázlatkönyv rajzára.³⁰ De a kikötött figuránál maradvá, ez időben láthatta Corot *Szent Sebestyén* (1850–1855) című olajfestményét és rajzsorozatát, akárcsak Honoré Daumier Corot-éhoz hasonló felfogású *Szent Sebestyén* oltárképét (1852) és vázlatait is. Daumier-nek a hetvenes évek elején keletkezett *Tékozló fiú* tanulmányrajzain³¹ olyan stílust, vonalvezetést, ritmust fedezhetünk fel, a mozdulatok olyan dinamizmusát láthatjuk, amely nagyon közeli a Mednyánszky vázlatkönyveiből ismert alakrajzokkal, valamint a vonuló katonákat ábrázoló festményeivel (*Sorbanállók*, 1916., *Havasok alján*, 1910-es évek második fele). Ez esetben Daumier közvetlen hatása is feltételezhető. Ráadásul az ifjú Mednyánszky kezébe is kerülhettek Daumier 1870-ben publikált *Mon champ saccagé* című litográfiai sorozatának lapjai, amelyek szoros stíluskapcsolatban állnak a *Tékozló fiú* vázlataival. Figyelemre méltó Mednyánszky *Lincselés* című vázlatai (1917)³² és Daumier *Vándorok*³³ című grafikája és domborműve³⁴ közötti (kompozíció, méretarányok, mozdulatritmus, stb.) hasonlóság is. Csavargóinak, pl. a *Postava tuláka v klobúku – Kalapos csavargó (Leselkedő, 1897–1898 körül)*³⁵ című festmény egyik lehetséges előképét pedig ugyancsak Daumier *Talicskás férfi* című művében találjuk.³⁶ Daumier későbbi, *Don Quichotte és az elpusztult öszvér (Don Quichotte et la mule morte)* című, és Mednyánszky *Lókaraván a hegyekben*³⁷ című festménye között is hasonló látásmódot és stílust érzékelhetünk.

Rembrandt Mednyánszky portré- és részben tájfestészetére volt meghatározó hatással. Rembrandt a fehér alapozásra több rétegben felvitt mélyvörös és barna festékrétegekkel érte el festményeinek azt a belülről jövő mély fényét, ami segítette a fő jelenet kiemelkedését a sötét háttérből. Mednyánszky kétféle sötét képet festett. Az egyik típus, melyet az életmű olyan kiemelkedő jelentőségű portréi és jelenetei képviselnek, mint a

28 *Muž z profilu*, o. v., 60x49 cm, SNG ltsz.: O 67320; *Ifjú*, o. v., 38x32cm, mgt., publ.: Kállai, i. m., XLIII. tábla.

29 Kr. e. I. sz., Musée de Louvre ltsz.: A 3032.

30 *Fogolyjelenetek*, 1903., grafit pap., 141x90 mm, MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1326/97; *Kikötött fogoly*, 1908., tus, grafit, toll, pap., 160x98 mm, MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1487/28.

31 200x140 mm, tusrajz, The National Gallery of Art, Washington.

32 A *Lincselés* vázlatai, 1917, grafit, pap., 117x71 mm, MNG Gr. O. 1927–1434/10.; A *Lincselés* egyik változata, 1917., szén pap., 146x93 mm, MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1474/24.

33 Kréta, tus, 250x370 mm, Paris, Musée de Louvre, Département des Arts Graphiques Inv.-Nr.: RF 36. 801.

34 *Vándorok (Les émigrants, 1848–1850)*, Musée d'Orsay.

35 *Postava tuláka v klobúku*, o. v., 102x71 cm, SNG ltsz.: O 4211.

36 A *talicskás férfi* (tusrajz, mgt., publ.: Honoré Daumier *Zeichnungen*. Städtische Galerie im Städtischen Kunstinstitut graphische Sammlung. Frankfurt am Main 1992–1993, 105. kép).

37 H. Daumier, *Don Quichotte et la mule morte*. 1867., o. v., 55x133 cm, Musée d'Orsay; Mednyánszky L., *Lókaraván a hegyekben*. o. v., 80x100 cm, szignált, Sotheby's London 1978. november 22.

Shylock (1900 k.), a *Verekedés után* (1898–1900 k.), a *Pénzváltó* (*Felvidéki kocsmajelenet*, 1896–1897 k.)³⁸ Rembrandt festményeinek komoly tanulmányozásához köthetők. A másik, a vízpartokat mesterséges fényekkel megvilágító éjszakai tájképeket ábrázoló képcsoport (*Vágvölgye*, 1908–1910 k., *Borús éjszaka*, (*Vízparti táj*, 1910 k.)³⁹), Van Gogh hasonló témájú festményeivel (*Csillagos éjszaka – La nuit étoilée*, Arles, 1888) mutat rokonságot.

Az említett Corot-kiállítás képei mellett már ekkor találkozott a tájképfestészetét meghatározó Jean-François Millet, Charles-François Daubigny, Jules Dupre, Camille Pissarro, Alfred Sisley, Troyon Constant, Pierre-Henri de Valenciennes és Claude Monet műveivel. De miközben párizsi tanulmányaiból hazatérve Beckón festett művein már kimutatható Corot és Millet hatása, a többi francia festészetének jegyei később fedezhetők majd fel művészetében. A beckói várról és környékéről festett alkotásain felismerhető Corot *Parasztudvar* (*La cour d'une ferme*), a *Rolleboise temploma Mantes közelében* (*L'église de Rolleboise près de Mantes*, 1850–1855) című képek tanulmányozása. A kompozíció, a vonalrajz, a színek, a hangulat, az építészeti és tájrészletek szembetűnő hasonlóságot mutatnak (*Podvečerná krajina s riekou – Folyómenti táj alkonyatkor, Na brehu rieky Poprad – Poprad partján*⁴⁰). Corot *Mortain környéke. Almafákkal szegélyezett ösvény* (*Environs de Mortain. Chemin bordé à gauche par des pommiers*) Mednyánszky *Mocsaras táj*⁴¹ című festményének feltételezhető előképe. Corot viszont minden tekintetben, témaválasztását és a megfestés technikáját tekintve – (a gyakorlatilag kész képet vízszintes ecsetvonásokkal szétkente, ezáltal a lehetséges kontúrokat még jobban eltüntette és puhává, vattássá tette az összképet) idillibb Mednyánszky akkori naturalistább és egyben realiztikusabb festményeinél. (*Jar v sade – Tavasz a kertben, Podvečerná krajina s riekou s skupinou stromov – Alkonyi táj folyóval és facsoporttal*, 1895–1905, *Potok za humnami – Patak a kertek alján, Ženy pri potoku – Nők a patakparton*, 1880 k., *Staré duby na Považí – Öreg tölgyek a Vág mentén, Krajina s práčkami a rybármi – Táj mosónőkkel és halászokkal*).⁴²

Mednyánszky korai tájképeiről általában megállapítható, hogy Corot ködös, páras, ezüstös fátyolú tájfestésze (*A reggel: tehén-pásztorlány – Le matin: gardeuse de vaches*) és Millet borongós hangulatú, súlyos sorsú paraszti témái egyszerre, egymással keveredve vegyesen hatnak rá. Millet 1858–1859-ben festett *Áldd meg uram* és Mednyánszky (*Hrobár – Sirásó*, a *Sir fölött*, mindkettő 1878 körül) temetési témájú képe⁴³ közti kapcsolatot megerősítik Millet munka-ábrázolásai. Millet *Esti harangszó* (*L'Angéus du soir*, 1857–1859) képének részletei, a föld megfestése, a vasvilla ágán „lecsurgó”, a talicska

38 *Shylock*, 1900 k., o. v., 130x82 cm, MNG ltsz.: 1944; *Verekedés után*, 1898–1900, o. v., 85x65 cm, MNG ltsz.: 56.118 T; *Pénzváltó* (*Felvidéki kocsmajelenet*), 1905 k., o. fa, 26,5x21 cm, MNG ltsz.: 55.341.

39 *Vágvölgye*, o. v., 100x61 cm, MNG ltsz.: FK 5019; *Borús éjszaka*, o. v., 34x42 cm, 1942-ben Rassay K. mgt.

40 *Podvečerná krajina s riekou – Folyómenti táj alkonyatkor*, o. v., 23x32 cm, SNG ltsz.: O 6724; *Na brehu rieky Poprad – Poprad partján*, o. v., 27x35,5 cm, SNG ltsz.: O 6711.

41 *Mocsaras táj*, 1877–1880 k., o. fa, 28x42 cm, MNG ltsz.: 50 441 T.

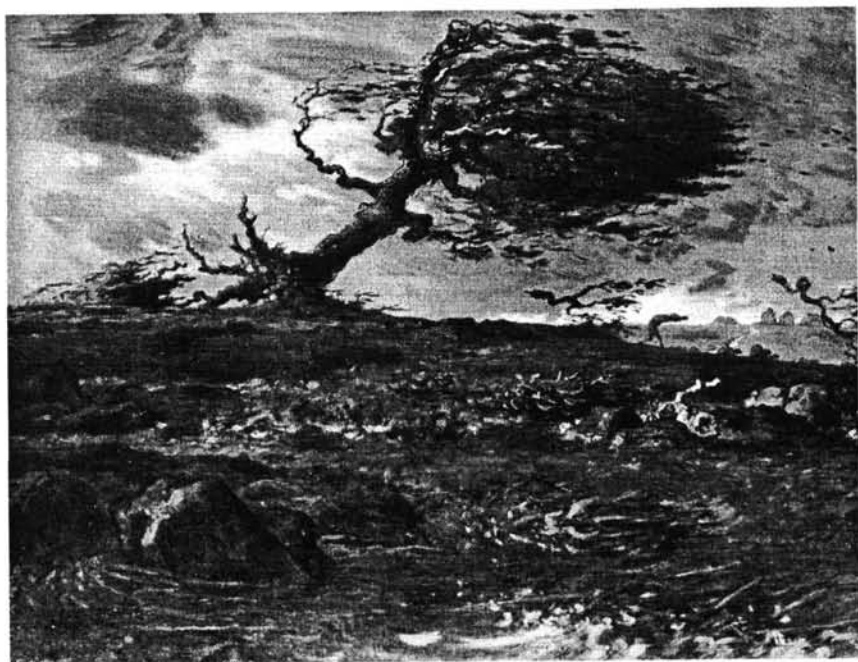
42 *Jar v sade – Tavasz a kertben*, o. v., 31x24,2 cm, SNG ltsz.: O 923; *Podvečerná krajina s riekou a skupinou stromov – Alkonyi táj folyóval és facsoporttal*, 1895–05, o. k. 25x32,5 cm, SNG ltsz.: O 296; *Potok za humnami – Patak a kertek alján*, 1880–1900, o. v., 40,5x50,5 cm, SNG ltsz.: O 1163; *Ženy pri potoku – Nők a patakparton*, 1880 k., o. v., 24,2x34,5 cm, SNG ltsz.: O 1881; *Staré duby na Považí – Öreg tölgyek a Vág mentén*, o. v., 24,8x37,5 cm, SNG ltsz.: O 2525; *Krajina s práčkami a rybármi – Táj mosónőkkel és halászokkal*, o. v., 73,2x119,8 cm, SNG ltsz.: O 2505.

43 *Sir fölött*, 1875 után, o. v., 260,5x162,5 cm, SNG ltsz.: O 3642; továbbá a képhez készült egyik vázlat: *Hrobár – Sirásó*, o. v., 28x24 cm, SNG

5. kép. Mednyánszky László, Fák a Vág folyó mentén (Vág menti táj).
1900–1910., o. v., 60,5x90,7 cm, Szlovák Nemzeti Galéria (SNG) ltsz.: 02461

6. kép. Jean-Francois Millet, Szélviharban (Le coup de vent).
1871–1873., o. v., Nat. Museum of Wales

nyelén és a keréken megvillanó fáradt napnyugta fénye, a rögök, a bozót-szerű száraz fű, a kosár megfestése, az ég, a borongós hangulat, a horizont felfogása és a Mednyánszky *Sír fölött* című képrészlete közt számos párhuzamot találunk. Millet *Park legelő birkákkal: holdfényben* (*Le parc à moutons, clair de lune*, 1861) című festménye szintén nagyon jelentős Mednyánszky későbbi szolnoki képei szempontjából. Maga a téma, a birkapásztor és a lapos, sík táj hangulata, a fogyó hold erős világító fénye, az ecsetkezelés, s annak optikai elérése, hogy hosszás „nézés” közben optikai hatásában egyre kivilágosodik, és eggyéolvad a kép, Mednyánszkyknál is ismerős (*Tiszai halászat, Itató*⁴⁴). A *Kalászszedők* (*Les Glaneuses*) című, 1857-ben készült Millet-kép hangulata, az ég homogén, kevés kékekkel megvillantott szürkéje, a háttér füstjei, a föld megfestése, a hajlongó nőalakok fakókék szoknyája, szürke, felkötött köténye, a szürkés-kékes mellény és a kendők kék, vörös színe, de még a festmény ecsetkezelése is felfedezhetőek lesznek Mednyánszky művein. Millet technikájában is felfigyelhetünk olyan vonásokra, melyek szintén bátoríthatták Mednyánszkyt céljai elérésében; pl. a *Normandiai tejesasszony Gréville-ben* (*Laitière normande à Gréville*, 1874) képén Millet fekete zsirkrétával, vázlatosan erősítette meg a nőalak kezét, lábát, papucsát, a *Bergère et Tropeau* című képen a barnával és a belekevert kevés zölddel olyan hatást ért el, mintha diófapáccal festette volna meg. Jellemző az is, hogy csak a fák törzsét vette bele a kompozícióba, s erősebb, rusztikusabb hatásuk miatt az ecset végével hangsúlyozta a vonalakat. A *Gyepégető nő* (*La bruleuse d'herbes*) című kép témája és hangulata, a tűznél ábrázolt nőalakokkal ugyancsak előfordul Mednyánszkyknál is.⁴⁵ Miután Daumier képeinek témái (elsősorban a munkásábrázolások) és technikája erőteljesen meghatározták Millet fejlődését, Millet műveinek Mednyánszkyra gyakorolt hatásában közvetve is érvényesülnek Daumier festészetének jellegzetes vonásai.

Millet hatásáról szót ejt a festő húga is: „A nyarat itthon Nagyörön töltötte, ahová mink is 6 évi távollét után végre hazajöttünk!!! László festett, a Tátrát járta, és ősszel a Zempléni Krajnyába ment, hol a sárguló bükkerdőket festette... Már akkor kezdett a Bithume-től szabadulni. Aztán vissza Párizsba, hol valamivel kényelmesebb telet töltött. Munkácsyval a télen többször érintkezett, úgy mint a szegény Paál Lászlóval, ki akkor már nem volt jól. Ezen a télen László nem készült kiállításra, csak nézett, és szakadatlanul dolgozott modell után. A nagy mesterek közül Millet monumentális parasztjaival hatott leginkább rá.”⁴⁶ (A festő naplójában is találunk utalást erre: „Néhány Millet ihlette vázlat”⁴⁷).

Corot és Millet képeinek hangulatát Mednyánszky nem utánózni kívánta; inkább az ő műveik segítségével ismerte fel saját, akkori kifejezőmódjának lehetőségeit. Magas intellektusa és műveltsége révén „találkozott” szemlélete a francia festészet legnagyobbjaival (az előbb említettekén kívül a barbizoniakkal, majd az impresszionistákkal) – s ami még fontosabb, volt bátorsága és tehetsége hozzá, hogy ennek a kihívásnak, pályája kezdetén, meg is feleljen. Corot, Millet képeinek hangulata megerősítette saját tájfel fogásában, amely felfogás majd csak erősödik és differenciálódik (a barbizoniakkal való újabb kapcsolat és az impresszionistákkal történt találkozás nyomán) egyéni hangjának és stílusának kifejlődéséig. A tapasztalatokban gazdag párizsi tél után hamarosan haza-

44 *Tiszai halászat*, 1880 k., o. v., 154,5x249,5 cm, MNG ltsz.: FK 7170 T; *Munkács vidékéről* (*Itató*), 1891., o. v., 114x201 cm, MNG ltsz.: 55.849.

45 *Sátor előtt*, publ.: Schanzer i. m., 19.; *Erdőalján*, o. fa, 28,5x38,5 cm.

46 Czöbel Istvánné, i. m., Enigma 24–25., 62.

47 Mednyánszky László naplója. Szemelvények. 1960. 63.

utazott Beckóra. „Talán a beözönlő hatás túl intenzív volt Lászlóra, mert a reakció pesszimizmust, sötét idegességet váltott ki nála.” – emlékezik vissza hűga.⁴⁸

Mednyánszky 1875–1876. évi franciaországi tartózkodása már részben Barbizonhoz kötődött. Művészetében való megerősödést jelentett számára ez a viszonylag rövid időszak. Ismerjük, hogy Munkácsy Mihállyal, Paál Lászlóval, Feledi Tivadarral, Odilon Redonnal személyesen találkozott. E korszakban készült festményein felfedezhetőek, hogy tanulmányozta François Daubigny, Jules Dupre, Théodore Rousseau, Troyon Constant műveit. Théodore Rousseau Arbonne-i tájképei, a *Fasor, L'Isle Adam-i erdő* (*Une avenue, forêt de L'Isle Adam*, 1849) vastag festékrétegekben felvitt fái, a fák vörös és koszos színekkel megfestett kérgén felvillanó nehéz, olajos csúcsfények feltűnnek Mednyánszky sötét erdőrészelein, akárcsak az erdőben ülő kék-fehér staffázs-alakjaik (*Fűzes tehennel [Patak partján]*, 1880 k., *Fatörzsek*).⁴⁹ Dupre *Mocsaras táj tölgyekkel* (*La mare aux chênes*, 1850–1855) című festményének sötét, kérges törzsű fáit is meg kell említenünk. Charles-François Daubigny *Lemenő nap l'Oise-nál* (*Soleil couchant sur l'Oise*, 1865), a *Hóesés* (*La neige*, 1875) című festményeinek lendületes ecsetkezelése és még inkább a spakli használata hathatott Mednyánszky *Večer na pastve – Este a legelőn*, 1890 k.,⁵⁰ *Nočná krajina s volským záprahom – Éjszakai táj ökrös szekérrel*,⁵¹ *Nyárfák között*, 1880 k.,⁵² *Muž v lese – Férfialak erdőben*⁵³ című alkotásaira.

Odilon Redon művészetére csaknem minden Mednyánszkyról szóló mű hivatkozik, de nem véletlen, hogy íróik az általuk felvetett hasonlóság, rokonság mélyebb elemzésébe nem mentek bele. A szimbolista Redon miszticizmusa más, mint Mednyánszkyé, mert annak eredete más.

Redon Flaubert *Szalambojának* illusztrációi (1889) csak felületesen emlékeztetnek Mednyánszky halállal és az elmúlással kapcsolatos témájú festményeire, sokkal inkább segítették a festő fantáziájának a kibontakozását. Millet és Odilon Redon képeinek együttes tanulsága szűrődik át Mednyánszky hatalmas erejű, drámai, víziószerű festményein. A *Varjak az itatón*⁵⁴ című szimbolikus–allegorizáló festmény Kiss Szemán Zsófia által 1878-ra pontosított datálását is alátámasztják a Redon litográfiáival való összevetések. Redon sorozatai, melyeket Flaubert *Szent Antal megkísértése* (1874), vagy Baudelaire *A romlás virágai* (1890) kötetekhez készített, inkább értelmezik, mint illusztrálják ezeket az irodalmi alkotásokat. Nem kizárt, hogy a *Szent Sebestyén*, majd a *Káin és Ábel* (1886) sorozata inspirálta Mednyánszkyt pl. a *Gyilkos* képének motívumánál.⁵⁵ De például Mednyánszky „kibontott” sír fölé emelkedő csontvázának víziója korábban készült (*Scéna hrôzy – A szörnyűség jelenete* továbbá: a *Szerzetes*, és az *Álom a mezőn* című művei⁵⁶),

48 Czöbel Istvánné i. m., *Enigma* 24–25., 61.; Mednyánszky pszichéjéről érdekes, figyelemreméltó tanulmányt közöl Henrietta von Szirmay–Pulszky, *Genie und Irrsinn im Ungarischen Geistesleben*. Verl. Ernst Reinhardt, München 1935., 125–127.)

49 o. v., 40x60 cm, MNG ltsz.: 55.295.; o. fa, 20x30 cm, mgt., publ.: Kállai, XXV. tábla.

50 o. v., 59x80,6 cm, SNG ltsz.: O 614.

51 o. fa, 17,7x27 cm, SNG ltsz.: O 4963.

52 o. v., 34x28 cm, MNG ltsz.: 55.309 T.

53 o. v., 32,5x23,2 cm, SNG ltsz.: O 3417.

54 o. v., 38x55,6 cm, 1878k., SNG ltsz.: O 754.

55 Mednyánszky, *Káin és Ábel*. Vázlat, pit kréta, pap., MNG Gr. O. ltsz.: 1947–4074; *Gyilkos*, o. v., 73x102 cm, Damjanich János Múzeum Szolnok ltsz.: DM 89.33.

56 *Scéna hrôzy – A szörnyűség jelenete*, 1895 előtt, o. v. k., 48,6x37,8 cm, SNG ltsz.: 01185; *Szerzetes*, cer. pap., 620x550 mm, publ.: Egri M.–Polgár Á., *Öreg Kutya. Mednyánszky László 1852–1919*. 64. tétel; *Álom a mezőn*, cer. pap., 550x740 mm, u. o. 65. tétel.

mint Odilon Redon nagyon hasonló témájú és megoldású *Szent János Apokalipszisének* 1899-ben megjelent 12 darabos litográfiai sorozata.⁵⁷ A végtelen mélységek, a végtelen kozmikus tér „illusztrálásához”, akár tájképi érzékeltetéséhez viszont valóban sokat tanulhatott Redontól. Az ő abszolút szürreális kompozícióinak irreális belső terei (*Álomban – Dans le rêve*, 1879, litográfiai sorozat) feltehetően hatottak Mednyánszkyra. Mint ahogy megragadhatta képzetét a *Kezdetek (Les Origines)* 1883-ban készült grafikai ciklusának címlapja, mely sötét szobában olvasó idős férfit ábrázol.

Redon általában nagy hatással volt Mednyánszkyra, nemcsak ismert misztikus sorozatával. Kisméretű, kb. 17x25 (20x30 cm) kartonra festett olajképei (a *Sous-bois tavasszal – Sous-bois au printemps*, a *Barbizon ősszel – Barbizon en automne*, a *Lan de avec une mare*), annyira hasonlítanak. Mednyánszky vékonyan festett, sima felületű zöld erdő- és tájrészleteihez, hogy azokra akár az ő nevét írhatnánk rá. Igaz, ezek a képek Redon „fekete” korszakát túllépő, már az olajjal vagy a pasztellel készült képek lehetőségeit kutató, 1890 utáni korszakában születtek. Így a *Sziklák a parton (Rocher sur la grève)*, vagy a *Vallièresi sziklák Rogan közelében (Rochers de Vallières, près de Rogan)* című olajfestményének szürke, egyszínű ege, a sziklával megfestett szürke part, a kövek tört felületének „belső” árnyéka, a víz visszaadása Mednyánszky színeit, ecsetkezelését, munkái hangulatát idézik.

Mednyánszky romokat ábrázoló képei (*Romfal gótikus ablakkal és két alakkal, Borosjánoskő vára*⁵⁸) kapcsán Redon friss hangulatú kis képei mellett, a francia tájképfestészet 19. századi első felének egyik reprezentáns alakjának, Pierre-Henri de Valenciennesnek (1750–1819) ugyancsak kisméretű (kb. 25x35 cm), kartonra temperával festett itáliai tájainak sorozatát említhetnénk még a további kutatások szempontjából. Derűs, napfényes téglaszínű várromokkal tarkított zöld tájait, amik fölé ragyogó kék eget festett (*Villa Farnese romjai*). A sorozat más darabjai sötét erdő-mélyekbe engednek bepillantást, de csupán a sűrűn nőtt fák törzsének magasságáig – idézvé Mednyánszky számos képének hangulatát, kompozícióját és festésmódját. Valenciennes kis tájképsorozata és Mednyánszky a beckói romokat és a nagyőri táj miliójét ábrázoló intim hangulatú képei közti rokonság mindenesetre szembetűnő, miközben nem hagyhatjuk számításán kívül, hogy Mednyánszky ismerhette a francia festő Párizsban, 1800-ban megjelent, Európa-szerte közkedvelt, *Elements de perspective pratique á l'usage des artistes* című könyvét is.

1904-ben, vázlatkönyvében, élete addigi legfontosabb, meghatározó időpontjait és állomáshelyeit egymás alá írva jegyezte le:⁵⁹ „...61 Pest/ Sommer nach Nehre und Kasschau/...66 max 67 Igló/...70 – 71 Solothurn/ 71 – 72 Baden bei Zürich, Zürich Zürich bis 72 Juni/ Juli nach Miskolc/... Nehre/ Beckó/ 72 Herbst München/ Sommer Genfer See/ 73 –74 München, Cholera/ 74 Herbst Paris/ 75 Sommer Herbst Beczkó/ 75 –76 Paris/ 1:)Ausgestellt/ 76 Sommer Nehre/ 77 Febr Szolnok/...Sommer Nehre/ Herbst Kirchdorf/ Winter Beczko/...Sommer Nehre/ 78 Herbst ausgestellt in Pest/ 79 (Winter in Nehre)/ Sommer in Beczkó (zu vagen bis Tirnau)/ 80 Herbst nach Rom/ Sicilien, Bassano/ 81 in Italien, Rom, Civitavecchia, Florenz/ 82 nach Wien/...83 Wien/...84

57 Vollard, Paris, 1899.

58 MNG Fotótár, Fotó archív, ltsz.: 13.702; lav. tus, fedő-fehér, pap., 286x416 mm, MNG Gr. O. ltsz.: 1902–1086.

59 MNG Gr. O. 12. doboz, ltsz.: 1927–1460 (a füzet hátoldaláról előre bejegyezve a 116–109. lapokon). Publ.: *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918. Válogatás a festő kiadatlan naplőfeljegyzéseiből.* Szerk., a szöveget gondozta, a jegyzeteket és mutatókat készítette, az utószót írta: Bardoly István. Magyar Nemzeti Galéria Budapest, 2003. 88–98.

Sommer Nehre nach Pest/...86...Árva/ 87 Városliget, télen Wellbach/ 88 Lipót körút/... 89 Párizs, Normandia/ 90 Párizs/ 1897 Sucy en Brie, Marseille, Venedig, Fiume, Pest/ 1898 (ősz)...(Városliget)/ (tavasz) aranyérem (Újpest)/... 1900 (tavasz) Budán/ (nyár) Polhora/...900 Dalmácia, Budán/ 901, 902, 903, 904 Bécs/ ...1901...nyár Dalmácia/ ősz Bécs/...1902...nyár Bécs/ ősz hegyi tó/ 1903...Bécs/ nyár Iglófürdő/... 1885 tavasszal Pestre..., tavasszal Beckóra,/ 1886 nyáron Árvába (Kubin)/ ősszel Krakkó, télen Mindszent/ Wellbach, tavasszal Beckó, nyáron Megyer,.../1887... ősszel Galla/ 1888 Ateliert vettem fel a Lipót körúton...” (Majd újra felsorolása az éveknél és helyszíneknek ugyanezen füzetben:) „1889... nyár Pesten, ősszel Tajnára, onnan Párizsba Bortyn, Sucy an Brie (Restoran), 1890 tavasszal Sucy nyáron Normandia, Sucy en Brie dolgoztam az öreg Bodmerrel, laktam (Avenue de Maine) Grenelle, Rue de l’Estrapade, Rue Moufflard/ 1891 télen Sucy,...tavasszal Marseille, Train a Pest,...Nehre, tél Velence (Fiume)/ 1892 tél Nehrén.../...895... télen Párizsba Boulevard Montparnasse.../ 1896 világkiállítás/ tavasszal...Pesten, Nehrén/ nyár Pesten/ ősszel Párizs, Montsouris/ 1897 speciál kiállítás, fotográfia, M. Petit/...nyáron Pest via/ Innsbruck, Salzburg/... 1898 tavasszal Újpest/...1900...Budai atelier/ Pálháza.../ 1901 ...(most Szegeden)/ nyáron Dalmácia, Beckó/ / ősszel Bécs/ télen ...Bécsben/ 1902 tavasz Lukács fürdő/ nyár Bécsben.../ 1903...júniusban, júliusban Pesten...Iglófürdő, Tátra/ ...1904...május 15-től június 15. Beckó, Nagyőr, Pest/ nyár Bécs/...augusztus végén Iglófürdő.../ Nagyőr...Pest ...Bécs/ november 1-től Beckó,...”

A párizsi Szalon 1875–1897 közötti katalógusai alapján a naplóban említett 1876-os évben szerepelt a kiállításon, melyen ott bemutatott festményét meg is vásárolták. A húga erre így emlékezett vissza: „Képét beküldte a Salonba – el lett fogadva, sőt rövid idő múlva a kiállításon jól eladva, egy hollandi képkereskedőnek. A kép motívuma: szürke borús Szajna, a Notre Dame-mal”.⁶⁰ Czóbel Margit tévedett, és ezt átvette a szakirodalom is. A párizsi Szalon 1876. évi katalógusában⁶¹ az 1434 számú tétel alatt szerepel a *Peysage, eu Hongrie – Magyarországi tájkép* című festménye, méret és technika megadása nélkül. A festő neve a következő adatokkal: „Mednyanszky (Ladislas) né en Hongrie, élève de Pils” (szül. Magyarországon, Pils tanítványa) és címe: rue Duperré n° 8” (ma is létezik az utca: M° Pigalle) van feltüntetve.

Nem találunk utalást az általunk ismert naplóbejegyzései közt két további párizsi kiállításon való szereplésére, holott a katalógusok alapján 1878-ban és 1900-ban is kiállított.⁶²

1877 tavaszán újra Barbizonban volt, majd késő nyártól december végéig ismét Nagyőrön. Ezen utóbbi időszak naplóbejegyzései – melynek oldalaihoz, mintegy a témákat egymáshoz csoportosítva későbbi naplók bejegyzéseit is hozzáragasztotta – bár gyakran idézik fel francia képélményeit (pl. a barbizoni festők és az impresszionisták, s még inkább Millet műveihez hasonló témák leírása), már saját megfigyeléseiről, egyéni festészeti „programjának” meghatározásáról tanúskodtak.⁶³ Valamint arról, ami az egész

60 Czóbel Istvánné, i. m., Enigma 24–25., 62.

61 Catalogue du Salon de 1876., N°1434. Salon, 1876., Palais de l’Industrie.

62 Universalle de 1878., Világkiállítás, Párizs, a katalógus 1. köt. I. csop. 234. oldalán 24, 25, 26 sorszám alatt Mednyanszky 3 festménye szerepel pontos adatok feltüntetése nélkül. Az 1900. évi Párizsi Világkiállítás, a katalógus 3 Mednyanszky-művet tüntet fel; 90. tétel: *Alkonyat*, 91. *Holdtölte*, 92. *Tavaszi táj* (a festő laccímeként a Vasvári Pál u. 9. sz. van megjelölve)

63 „A kertben néhány szép motívumot láttam. Az árnyékok a havon nem feketék. Legsötétebb részek a tövekben vannak, a hó a földön s az ágakon tisztán modellírozódik....Tegnap dolgoztam a tölgyfa erdőn.”

életét dokumentáló nagyszámú naplóból minduntalan kiolvasható: Beckó, Nagyőr, a Tatra alatti vidék, a Szepesség, a szülőföld, mindig a pihenés, az új tapasztalatok leüleptetésének, belső feldolgozásának a helyét, és a természet által való feltöltődésének alkalmait jelentették számára, elsősorban Párizs dinamikus, kihívó és őt aktivizáló hatásával szemben. Nem véletlen, hogy tavaszoként, a természet megújulásával ide vonult el, s festette az üde, virágzó fákat, a kastély körüli parkot, máskor, változékony természetétől függően, súlyos, nehéz komorságú tátrai képeit. Budapest zaklatott életének városa, „átzállóhely”, ahol több műterme és szállása volt; rengeteg vázlata alapján, számos nagy művét itt és Bécsben festette meg. Munkahelyei e városok – az alkotással, ügyei intézéseivel, a társadalom különböző rétegeibe történő alászállásaival együtt. Élete megannyi zaklatott színtere volt Budapest, Párizs és Bécs.

Az 1880-ban tett hosszabb olaszországi és római tanulmányútja fontos hatással van rá. A mediterrán hangulat és fények élénkítően befolyásolják szemléletét, amely majd Mednyánszky második, 1889-(őszi) párizsi útja, az impresszionistákkal történt közelebbi találkozása, festészetük stílusának „belső” megértése alkalmával teljesedik ki.

1889 ősztől 1892 nyaráig volt Franciaországban. Ismerjük tartózkodásainak helyeit is: 1889 őszi: Párizs, 1890: Barbizon, Sucy en Brie (egy évig tartott fenn itt műtermet), Normandia, Bretagne, egy telet Marseille-ben töltött, 1892 tavasz, nyár: Párizs. (1892 őszen már Máramaros környékén jár – a Feszty körképéhez szükséges tájvázlatok végett).

Kállai 1889. évi párizsi látogatására teszi az impresszionisták hatását és képei kivilágosodását: „...már barbizoni kezdetei korában is azért élt a köd és a holdfény fátyolozó hatásával, hogy abban a dolgok képét mitikus árnyékká halványítsa. Második franciaországi tartózkodása alatt, az impresszionizmus láttán megértette, hogy légies sziluettek átszellemült képét a természet teljes napvilágánál is magára öltheti, még pedig nem fakó révületek, hanem viruló fényszínek alakjában. Láttuk, hogy többek közt a „Horgász” napsütötte kompozíciója is erre az impresszionizmuson nevelődött, színesen összefoglaló szemléletre vall.”⁶⁴ Majd hozzáteszi, hogy a „reprodukciójuk sorából főleg ezeket a Franciaországban készült kis remekműveket kell fájdalmasan hiányolnunk – írja. Jórészt a nagyőri hagyaték féltett kincseihez tartoznak. Fotografálásuk kedvezőbb nemzetközi körülményekre vár.”⁶⁵

Ugyanezeket a Franciaországban készült képeket Mednyánszky Margit is említi. Adata fontos, mert szól arról, hogy Barbizon után testvére Sucy-en-Brie-be ment, „ahol egy kitűnő műteremre tett szert. Itt majdnem egy évig festett. Közben megbarátkozott egy fiatal festővel, Gardette-tel, kinek naív paraszti lény szimpatikus volt... Lászlót nász-nagynak hitta meg. Erre László a vőlegénynek egy telket vett Sucy-en-Brie-ben, hogy rajta otthont építhessen... az esküvő elmaradt. A telek úgy hiszem, még mindég László

(*Szemelvények Mednyánszky László korai naplójából (1877–1881)*. Közreadja és a jegyzeteket készítette: Kiss-Szemán Zsófia. Enigma 24–25. 322); „...az előtavasz érzülete hatalmasan mutatkozik, s az út olvadó nagy hőtömegeivel igazán fölötte festői tárgyakat nyújt. A kútból vizet merítő lány...”(i. m. Enigma 24–25. 330). Majd kifejezetten Millet *Kalászedők* című festményének utóérzete hallik ki bejegyzéséből: „Egy különös szép effektet láttam. Asszonyok és gyerekek a lekaszált mezőről szedegették az ottmaradt kalászokat. [2. o. gr. M.] *A nap le volt nyugodva*. A tarló színezete igen meleg és világító volt, melyen az alakok igen erős színekben emelkedtek ki. Különösen egy vénasszony tűnt nékem fel, ki karja alatt tartott egy csomó kalászt és fején sötét kendő, szoknyája sötétkék, lajbija barnássárga, ingujjai fehérek, az itt-ott látszó blúz mély és világító.”(i. m. Enigma 24–25., 320)

64 Kállai E., i. m., 99.

65 Kállai E., i. m., 83.

nevéen áll. De ami nagy kár, az az, hogy László összes ott és Párizsban meg Barbizonban festett képeit, tanulmányait, mind Sucyban hagyta. Ezek odavesztek. László, ahogy befejezett egy képet, többet nem törődött vele, elhagyta, semmiért odaadta a legszebbeket is olcsón, hogy az a vászon meg a festék kiadását sem fedezte. 1891-ben tért haza augusztusban.... Újév körül ismét Párizsba ment. Sokat jött össze Justh két barátjával, Melchior de Polignac-kal és az angol festő Bunnyvel. 1892. augusztus utolsó hetében jött ismét vissza....sokat beszélt a párizsi festőkről, legjobban Puvis de Chavenne-ért lelkesült.”⁶⁶

A Párizshoz közel fekvő Sucy en Brie helyi gyűjteményében leltározott festmények közt nem szerepel Mednyánszky-mű. Viszont a számos ismeretlen festőnél, még inkább a leltározatlan képek közt, valószínűsíthetőek a tőle származó festmények. A település családjainak tulajdonában ugyancsak előfordulhatnak képei. Ugyanez a helyzet Barbizonban, de a párizsi nagy gyűjteményekben is. Ráadásul tudjuk, hogy munkáit gyakran nem szignálta.

Kállai monográfiájában említi a francia impresszionisták és követőik, köztük Monet, Pissarro, Cézanne művészetének a hatását.⁶⁷ Naplói tanúsítják, hogy a lehetőségek szerint meglátogatta kiállításait, vizsgálta képeiket; többek közt említi Claude Monet, Gustav Courbet,⁶⁸ valamint Paul Cézanne,⁶⁹ Edouard Manet⁷⁰ nevét, másutt a „szabad impresszionizmus”-ról beszél.⁷¹ Az újabb szlovák művészettörténeti tanulmányok is kiemelik a francia posztimpresszionisták hatását Mednyánszkyra. Anton Glatz főként Camille Pissarro, Alfred Sisley, Berthe Morisot, Vincent van Gogh, Paul Cézanne művészetére utal ezzel kapcsolatban.⁷² Danica Zmetáková pedig Mednyánszky rajzainak elemzésekor hívja fel ugyancsak rájuk a figyelmet.⁷³

Mednyánszky 1890-es évek után készült tájképein érezhető Camille Pissarro, Alfred Sisley, Claude Monet festményeivel való találkozása. Megváltozott tájképeinek felfogása: színei kivilágosodtak, „levegőssé” váltak a tájrészletei. Nem a köd és a hangulat a meghatározóan fontos már számára. A háttérrel sem mélyben összeboruló sötét erdőként, sem pedig hátulról az előtérbe sugárzó „sejtető” világként festi meg, hanem úgy, ahogy látja. Nem a maga hangulatát keresi, vagy vetíti a tájra, nem az időtlenség örök mozdulatlanágát jeleníti meg vásznán, hanem a változó táj friss effektusait örökíti meg. Nem elsősorban a naplóból, hanem magukból a képekből olvassuk le e változások lényegét. A természet derüesebb megragadása, az állandó változás érzékeltetése foglalkoztatja a korábbi képeinek örök hangulatot sugárzó megfestésével (*Mocsaras táj, Tiszai halászat, Mindenszentek*)⁷⁴ szemben. Másként vélekedik a ködről, holdfényről is. A plein-air és az impresszionista festészeti problémák foglalkoztatják. Naplójában egy alkalommal „szabad impresszionizmus” kifejezést használ, amit a következőképpen határoz meg: „a:) A mennyiben bizonyos önkényesen választott színösszetételeket fest a realiztikus

66 Czóbel Istvánné, i. m., Enigma 14–25., 68.

67 Kállai E., i. m., 82–85.

68 *Mednyánszky László naplója. Szemelvények.* 1960., 118.

69 MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1473.8

70 MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1451; a napló fedőlapjának belső részén.

71 MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1410. 1.

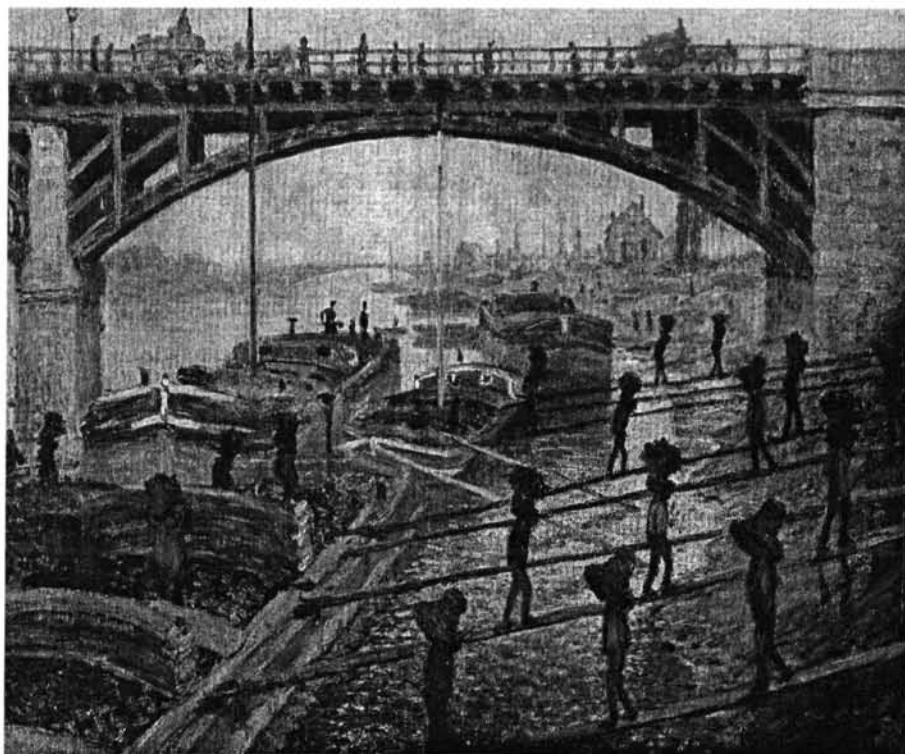
72 Glatz A., i. m., 10–11.

73 Zmetáková D., *Ladislav Medňanský (Mednyánszky) 1852–1919 Kresby.* Slovenská národná galéria, Bratislava, Zo zbierok SNG a regionálnych galérií na Slovensku. 1995. április–május Bratislava, 1995. szeptember–november Zvolenský zámok. Kiállítás katalógus.

74 *Mocsaras táj, (Csatakos út, Táj).* 1880 k., o. fa, 28x42 cm, MNG ltsz.: 50.441; *Tiszai halászat,* 1877–1880., o. v., 154,5x249,5 cm, MNG ltsz.: FK 7170.

7. kép. Mednyánszky László, Budai Dunapart, 1900 k., o. v., 123x200 cm,
Budapest Történelmi Múzeum (BTM) ltsz.: 51.1183

8. kép. Claude Monet, Szénberakodás (Les Déchargeurs de charbon).
1875 k., 55x66 cm, Musée d'Orsay

rajz respektálása mellett. b:) Önkényes szín és önkényes rajz / ez már karikatúra szerűleg hat bizonyos összetételek és ellentételek öntudatos túlzása – (mélyítése a tónusnak, erősítése a színnek.”⁷⁵ Az új stílus nyomán tájképeinek témái is változnak (*Hóolvadás*, 1890-es évek vége, *Hegyi tó*, 1890-es évek vége, *Havas út [Gyümölcsös télen]*, *Téli táj*, *Folyópart [Tájkép jegenyefákkal]*, *Kis havas tájkép*),⁷⁶ miközben újra és újra megismétlődnek a virágzó fákat, a beckói várromot, a nagyöri kúria környezetét megörökítő képek (*Csorba tó*, 1895).⁷⁷ Naplóiban egyszerűen ír a fehér hóról, a földre vetülő fényekről. A rövid megjegyzések mögött mintha Monet, Pissarro, Sisley képeit látnánk. Sisley *A Köd (Le Brouillard, Voisins 1874)*, kertrészletének párás, ködös hangulatára emlékeztetnek Corot és Mednyánszky hasonlóan megfogalmazott művei; *A hóesés Louvenciennes-ben (La Neige à Louvenciennes, 1878)* című festmény havas utcarészletében Mednyánszky téli képei hangulatát ismerjük fel. Elnagyolt ecsetkezelésük ugyancsak rokon. Sisley a sárgás-beige alapozást érvényesíteni hagyja képén, és erre viszi rá a fehéret, valamint a szürkét. Ezenkívül a festményen nincs szín, csak még a fekete, az út közepén haladó figura fekete alakjában. Mednyánszky jellegzetes perspektívával megfestett, a felszántott szántóföldek útjait, dűlőit, mély barázdáit motívumként „felhasználó” kompozíciói a ket-tejük közti gazdag hasonlóságra utalnak (*Hóolvadás*)⁷⁸. *A hóesés Marly-le-Roi-ban (La neige à Marly-le-Roi, 1875)* téli táj hangulata és az ecsetkezelés ugyancsak arról árulkodnak, hogy Mednyánszky láthatta Sisley műveit.

Még feltűnőbb a Pissarro-festményekkel való rokonság. A *La diligence à Louvenciennes*, 1870 című festményén megmutatózó erős Corot hatás még jobban „megerősíti” a Pissarro- és Mednyánszky-képek közötti párhuzamot. Mednyánszky *Mocsaras táj*, 1877–80 k. című festményén a téma, a kompozíció, a hangulat, az ecsetkezelés ugyanaz, csupán Mednyánszky képe sötétebb. Egy másik, a *Pontoise*, 1862, (továbbá a *L’Hermitage-i domboldal (Coteau de l’Hermitage, Pontoise, 1873)* című tájképén, melyen fentről és kissé oldalnézetből nyílik rálátás a településre, a sötét házfalakon, az őszi hangulatot árasztó természet fakó színein Mednyánszky budai képeinek részleteit ismerjük fel. A *Le chalet, la maison rose* 1870 és a *Louvenciennes-i út (La route de Louvenciennes 1870)* című festményei fakók, mint Mednyánszky felvidéki, beckói, nagyöri képei, a hangulat, a képlátás módja pedig feltűnően azonos, anélkül, hogy Mednyánszky részéről bármi epigonizmus felmerülhetne. Pissarro *Voisins falu eleje (Entrée du village de Voisins, 1872)* című faluképet ábrázoló festményén a házak, az utca, a fák fakó színeikkel, és a kék ég alatt erősen vetülő keskeny árnyékok Mednyánszky késői beckói és nagyöri képeinek hangulatát és színeit idézik. Más képein a táj vidám, leheletkönnyű hangulata, sugárzó éteri világa mentes minden párás ködtől. A levegő, a plein air fellazítja a képek belső terét, akárcsak Mednyánszkyknál, de: a *Pontoise-i gyümölcsös tavasszal (Printemps, Pruniers en fleurs, Pontoise 1877)*, *Konyhakert és virágzó fák (Potagers et arbres en fleurs, Pontoise 1877)*, a rózsaszín, fehér virágba borult fák vattaszerű finom „bolyhosságot” pointillistább ecsetkezeléssel éri el, mint a magyar festő. Másrészt Pissarro nagyobb kivágásokat ragad ki a tájból, így képei a nyugodt kiegyensúlyozottság ellenére mozgalmasabbak, mint Mednyánszky egy-egy részletet megjelenítő festményei. Mednyánszkyt

75 Mednyánszky László napló, MNG Gr. O. ltsz.: 1927–1410. 1 lap.

76 *Kis havas tájkép*. MNG ltsz.: 56.3435; *Téli táj*. MNG ltsz.: 8027; *Havas út (Gyümölcsös télen)*. MNG ltsz.: 55.326; *Folyópart (Tájkép jegenyefákkal)*. MNG ltsz.: 56.347.T.

77 *Hegyi tó*. 1890-es évek eleje, o. v., 33x41,5 cm, MNG ltsz.: FK 5563.

78 Akv. k., 31,1x47,8 cm, MNG Gr. O. ltsz.: 1939–3425.

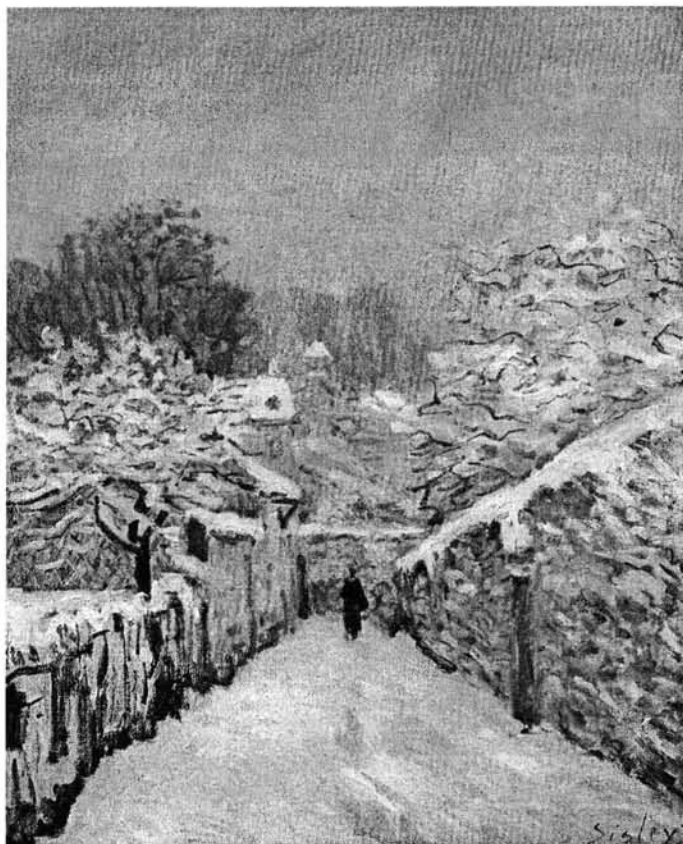

9. kép. Mednyánszky László, Szőlőskert. 1890–1895.,
o. v., 33,5x47 cm, MNG ltsz.: 8024

talán Monet festészete bővülte meg igazán, akinek teljesen mások voltak a témái, céljai, festészeti eszközei. Mégis, Mednyánszky több képén érezzük, hogy Monet tájszemlélete és stílusa is hatott rá. A *Belle-Ile-i sziklák* (*Les rochers de Belle-Île* (1886) című festmény mélyvörös, fekete, zöld színei, ecsetkezelése, a kontúrvonal nélküliség, a szaggatott, rövid ecsethúzásokkal a sziklák szirt voltának érzékeltetése Mednyánszky Vaskapuról festett festményein ilyenek.⁷⁹ Hasonló e képek felfogásában, hogy alig látunk eget rajtuk, csak a mélységet érezzük, a magasságban mi állunk, s a mélység elveszi a horizontot és vele az eget. Mednyánszky virágzó fákat vagy a tatrai csúcsokat ábrázoló festményei nem érik el Monet képeinek átható légiességét és szabadságát, sötét világú és komorabb témájú művei közelebb állnak hozzá, tematikailag és stílusbelileg is. A *Kikötői szénhordó munkások* (*Les déchargeurs de charbon*, 1875) című kikötő képe és Mednyánszky pesti kikötője közti kompozíciós, színbeli egyezésre fel kell figyelniünk. A két festő nemcsak hasonlóan bánt a fényekkel és a hangulattal, de ugyanazon az oldalon látható mindkét képen a magas falú rakpart a bárkaszerű hajókkal. Monet sötét vörös-zöld színekkel festette meg az egész képet, mintha mély derengésből tűnnének elő kikötőmunkásai. Komor, sötét, zöldes-vörös a rakpart oldala, a bárka, de a víz is. Monet képén feszesebb ritmust érzékelünk a keresztbe fektetett pallókkal, és a rajtuk fel-le, hatalmas kosarakban szemet cipelő alakokkal. Mednyánszky pontosan ismerhette ezt a jelenetet, évekkkel ezelőtt, (1878-ban Triesztben, Velencében, Anconában, Rómában, Firenzében, Szicíliában, Nápolyban járt)

⁷⁹ *Vaskapu*, 1890–1895 k., o. v., 120x195 cm, MNG ltsz.: 67–129 T., *Vaskapu* (tévesen: Dunajeci táj, *Dunajeci tájrészlet*), 1900-as évek eleje, o. v., 98,3x73,5 cm, MNG ltsz.: 55.299 T.

10. kép. Alfred Sisley,
Hó Louvenciennes-ben
(*La Neige a
Louvenciennes*).
1878., 61x50,5 cm,
Musée d'Orsay

kétéves olaszországi tartózkodása során Messinában ő is beállt a kikötő teherhordói közé. Feltehetően hatott rá Monet ismert, *A szarka (La pie)* című, 1868–1869-ben megfestett nagyméretű téli tájat ábrázoló festménye. A képen a fák hóra vetülő árnyéka, a háttér beleveszése a végtelenbe, a puszta hangulaton túlmutató összefogott megjelenítése a tájnak azok a jegyek, amelyek Mednyánszky világháborús képein is láthatók. De az ő festményein már drámai feszültséggé nő a csendes téli táj nyugalma, a menetelő katonák és az elesettek egy kompozícióban történt megfestése. Monet egy másik téli tájat ábrázoló festménye, *A kocsi, Hóval borított út Honfleurba (La charrette, route sous la neige à Honfleur, 1867)* nem annyira a témája és a motívuma, mint az ég sárgás fényekkel történt megfestése szempontjából érdekes, többek közt, a *Végtelen* és a *Tiszai tájkép*⁸⁰ című Mednyánszky-művekkel kapcsolatban.

Daumier *Don Quichotte és az elpusztult öszvér (Don Quichotte et la mule morte)* című festményét is helyütt szükséges megemlítenünk. Daumier az úton fekvő dögölt állatot vázaltszerűen, néhány ecsetvonással, barnával festette meg, üresen hagyva a vászon alapozását. Mellette a két alakot halvány vonallal rajzolta meg, az eget színes, kék-sárgásan, az oldalsó sziklákat szürkén. A kép tere a „végtelenségbe” vezet, s a kevés festék úgy hat, mintha nem is olajjal, hanem diófapáccal készült volna a kép. Mednyánszky késői

80 *Végtelen*, o. v., 70x105 cm; MNG ltsz.: FK 9229; *Tiszai tájkép*, o. k., 25x34 cm, mgt.

képeinek stílusa és végsőkéig letisztult drámai ereje hasonlítható leginkább e képhez. De Paul Gauguin festményeivel is találunk párhuzamokat. Mednyánszky némely hegyeket ábrázoló tátrai képei, *A Szajna a Jéna hídnál hóesésben* (*La Seine au pont d'Iéna, temps de neige*) című 1875-ben, még „realistán” megfestett tájképével rokonok. A borús ég szürkéje szinte uralja az egész képet, megadva annak hangulatát. A jobb oldali fák a fehér „csomókban” megült hóval, szinte virágzóak is lehetnének, háttérben szürkével, kékes „felhangokkal” elnagyoltan megfestett hegyek, híd, az előtérben pedig sötét bárkák és zöld víz. Mednyánszky éjszakai tájképeivel is találunk párhuzamokat a francia festészetben. Van Gogh *Csillagos éjszaka, Arles* (*La nuit étoilée, Arles*) című, 1888-ban festett képén és Mednyánszky *Kikötő éjjel, Borús éjszaka, Nočný potok – Patak éjjel*⁸¹ című alkotásain a természetes és a mesterséges éjszakai fények „játékának” lehetőségeit próbálják ki. Mindketten tudják, hogy nem a holdvilág, hanem a sötétkék mélységbe vesző csillagoktól ragyogó égbolt kelti a végtelenség érzetét. Ugyanakkor egyfajta magányt, az embernek a létben való magára maradottságát képesek elérni a vízfelület túloldalán világító fényforrásokkal és tükröződésükkel. Van Gogh ecsetkezelése teljesen más, mint Mednyánszkyé, csak a hangulat, az összbenyomás, és természetesen maga a kompozíció hasonlítanak annyira, hogy felvetődhet Van Gogh hatása is. Mednyánszky *Elhagyott téglagyárak* (*Éjjeli hangulat*, 1896–1897 k.)⁸² című művén egyszerre érezzük Monet fentebb említett képei és Pissarro *Lemenő nap a Rouen-i Boieldieu hídnál ködös időben* (*Le Pont Boieldieu à Rouen, soleil couchant, temps brumeux*, 1896) című festménye hatását.

Paul Cézanne *A Sainte-Victorie-hegy* (1902–1904., Philadelphia Museum of Art) és Mednyánszkynek az 1890-es évek második felére datált *Hegyi tó* című festménye⁸³ közt mutatkozó felfogásbeli hasonlóságok jelzik, hogy számos párhuzam található Mednyánszky és a francia festészet reprezentáns alkotóinak művészeté közt. Mint ahogy a további kutatások – s még inkább egy franciaországi kiállítás – bizonyára még több támpontot nyújtanak számunkra az említett mestereken túl, Mednyánszky legutolsó, 1896–1897-ben Párizsban töltött nyolc hónapjára. Tudjuk, hogy ez alatt 50–55 képet festett, s hogy életében rendezett egyetlen gyűjteményes tárlata is ehhez a tartózkodásához kötődik. Ekkor állítja ki híres, csavargókat ábrázoló művei sorozatát, melyeket művészi szemléletben és stílusban az első világháborúban festett drámai erejű alkotásai haladnak majd meg. Hogy mi váltotta ki – egyébként is egyéni festészeti fejlődésében e radikális változást, ami az impresszionisták és a csavargó, illetve háborús festményei közti hatalmas különbséget jelenti? Erre, és több más, a festő francia korszakaira vonatkozó kérdésekre remélhetően a Magyar Nemzeti Galériában 2003 őszén és 2004 tavaszán, a Szlovák Nemzeti Galériában, majd 2004 őszén Bécsben, a Szlovák Nemzeti Galéria munkatársaival közösen rendezett Mednyánszky László életműkiállítás nyomán egy Franciaországban, francia kollégákkal együttesen megvalósuló tárlat (és konferencia) adhatna, csaknem egy évszázad óta magára várató választ.

81 *Kikötő éjjel* (*Éjjeli tájkép*), 1895–1900 között, o. v., 52x86,2 cm, MNG 55.303; *Borús éjszaka* (*Vízparti táj*), o. v., 34x42 cm, mgt.

82 *Elhagyott téglagyárak* (*Éjjeli hangulat*), 1896–97 k., o. v., 81x100 cm, MNG ltsz.: 55.305 T.

83 *Hegyi tó*, o. v., 33x41,5 cm, MNG, ltsz.: FK 5563 T.

INVERSIONS AND INTERSECTIONS
(FRENCH PARALLELS TO LÁSZLÓ MEDNYÁNSZKY'S
ART THEORY AND WORKS)

This study was originally written for the catalogue accompanying the exhibition presenting László Mednyánszky's oeuvre in 2003–2004 organised jointly by the Hungarian National Gallery and the Slovak National Gallery, but it was not published at the time. The current version is complemented with the results of research conducted in France during 2005 with a Klebelsberg Kúnó Grant. I would here like to thank the Klebelsberg Kúnó Grant Committee, the various French institutions and my colleagues who generously helped my research. I am greatly indebted to Alexander and Marie-France Bonay, both of whom were most generous with their time and graciously shared their knowledge with me.

The expression "inversions and intersections" in Mednyánszky's diary was chosen as the study's title because his life and work is an adequate reflection of the historic, social and artistic turning points and issues characterising the period between the mid-19th century and World War I in Central Europe. These issues also preoccupied Europe during the same period, after which mankind irrevocably entered the 20th century, a more modern and dynamic epoch than the earlier ones.

Baron László Mednyánszky the artist and his art are representative of these transformations and the gestation period in which the new epoch was conceived. His very life is a metaphor of the disregard for earlier conventions, the vibrant ambivalence between "departures" and "arrivals". His life and art are a series of "inversions and intersections" running parallel to the historic changes of the period. He pursued each path of artistic, social and individual achievement. His aristocratic background did not exclude sensitivity towards social problems. His dramatic paintings often portray social outcasts, vagabonds. Towards the end of his life, when he served as a war correspondent, he painted a series of dramatic pictures of the battlefields and the wounded soldiers. He was at home throughout the Austro-Hungarian Monarchy (in the Uplands, in Hungary proper, in Budapest, Vienna and Croatia). During his travels, he visited southern Germany, Italy and France several times, settling and working there for longer periods. His life and work can be set against the historical tapestry of the Austro-Hungarian Monarchy: the 1848–49 revolution, the Compromise of 1867, the millennial anniversary of the foundation of the Hungarian state, World War I and the dissolution of the Monarchy. The major tendencies of European art history, from naturalism to expressionism through realism, symbolism and post-impressionism can be traced in his works.

The study discusses three main issues. Mednyánszky's personal theory of art is evoked through excerpts from his diary, the philosophical background of his oeuvre and the French parallels to his painting. The main purpose of the latter is to kindle our French colleagues' interest in László Mednyánszky's art and his many works painted in France by outlining his artistic development and the many impacts on his art. His oeuvre, as well as the entries in his diary, contain many conceptual parallels and striking similarities, whose sources can be traced to literary and philosophical, as well as historical and the occasional political economy studies (and, in some cases, in the illustrations to these studies). His own artistic principles form a coherent theory, which reflect a pantheist Weltanschauung. The recurring elements of this theory are nature, the landscape, atmosphere, light, colours, the finite and the infinite. The "descriptions" in his diaries can be traced to the artistic principles of John Ruskin (*Modern Painters: Lecture on Art*). The similarities between Mednyánszky's ideas and Ruskin's views on nature and art are even more striking in the light of the Turner and Ruskin illustration. Many correspondences can be noted between the ideals set down in Ruskin's *Unto this Last* and the social views professed by Mednyánszky and his friend Zsigmond Justh.

Mednyánszky was a well-read person, familiar with the newest works. He was undoubtedly influenced by the period's fashionable ideas. In addition to an interest in theosophy, his philosophical ideas were shaped by Friedrich Nietzsche's works on suffering and freedom, and the latter's views on artistic creativity. His "fascination" with natural catastrophes and war can perhaps be better explained by these than his natural inclinations (homosexuality), as well as by the role played by

the Mednyánszky–Szirmay family, their commitment to the 1848 revolution and the nation's general condition after the revolution was brutally crushed. His diaries faithfully record the books, which shaped his attitudes (in 1894, he mentions reading Tolstoy's *Sevastopol* and Hyppolite Taine's *Les Origines de la France contemporaine, 1876–1894*) which set his own experiences into the broader perspectives of history. He realised that the outcasts of society, whom he had until then met as individuals, now appeared as a dynamic mass and, also, that the European revolutions, including the Hungarian one, would eventually trigger a world-wide cataclysm. His decision to serve as a volunteer in World War I can probably be explained by these realisations.

The third major topic of this study covers the parallels with French painting. In 1873, he enrolled at in the École des Beaux-Arts in Paris, attending the courses held by the military painter Isidore Alexandre Pils in the École des Beaux-Arts. He lived and worked in France for longer periods until 1897. His sketch-book contains an entry from 1904, listing the most important dates of his life and the places where he sojourned for longer periods: "1873–74 Munich, Chuleru, 1874 Autumn in Paris, 75–76 Paris [with *Ausgestellt* written underneath], ... 89 Paris, Normandy, 90 Paris, 1889 Summer in Pest, Autumn in Tajna, and thence to Paris Barbizon, Suci an Brie (Restareai), 1890 Spring in Suci, Summer in Normandy, Suci an Brie, Polgazlam ... living with Bod Mer, 1891 Winter in Suci Treim e Teat, Spring in Marseille, 1892 Winter in Venice Nehre ..., 1895 Winter in Paris, 1896 World Expo in Nehri in Spring, Summer in Pest, Autumn in Paris." In 1897, the Georges Petit Galerie organised an exhibition displaying sixty paintings by Mednyánszky. With a few notable exceptions, most of these paintings, as well as the others made in France, remain unknown. In her memoirs, Margit Mednyánszky (Mrs István Czóbel) mentions that following his stay in Barbizon, Mednyánszky moved on to Sucy-en-Brie, "where he acquired a magnificent atelier. He stayed there for almost a year. He befriended a young painter, Gardette ... who invited László to be his best man. László bought a piece of land for the groom in Sucy-en-Brie, where he could build his home. ... I believe that land is still registered in his name. It is lamentable that all of László's paintings and sketches made there and in Paris and Barbizon remained in Sucy. These have been lost. Once László had finished a painting, he lost all interest and sold even the loveliest ones for a few pennies. ... He returned to Hungary in August, 1891. ... At the end of the year, he returned to Paris. He often got together with Justh's two friends, Melchior de Polignac and the English painter Bunyan ... he often spoke of the Parisian painters, among whom he greatly admired Puvis de Chavenne." We know from his sister's recollections that he studied Corot's painting and the collection of the Louvre during his stays in Paris. His work shows the influence of the well-known paintings of Jean Baptiste Camille Corot, Julien Dupré, Theodore Rousseau, Charles Francis Daubigny and Jean Francois Millet, and his wonderful landscapes were inspired by the creations of Camille Pissarro, Alfred Sisley, Claude Monet, Vincent Van Gogh and Paul Cézanne. His unusual, mystical paintings betray the impact of Odilon Redon's graphics. The bold figures in his paintings portraying vagabonds have much in common with Daumier's style. Still, Mednyánszky can hardly be regarded as an epigone of French or any other painting. His art reflects his unique perspective and message. His depictions of vagabonds and the series of dramatic, expressive paintings made during World War I rank Mednyánszky among the leading artists of modern 20th century art.

Mednyánszky's works made in France still await catalogisation and evaluation.

Lilla Szabó

ADALÉKOK MOKRY MÉSZÁROS DEZSŐ MŰVÉSZI PÁLYAKÉPÉHEZ

TASNÁDY S. ATTILA

125 évvel ezelőtt, 1881. április 5-én született Sajóecsegen Mokry Mészáros Dezső festő- és szobrászművész.¹ Noha bejárta a világot, szűkebb hazájába, Borsodba mindig visszatért. 1893-tól Miskolcon, az ev. református gimnáziumban tanult. 1903-tól a Magyar-Óvári Királyi Gazdasági Akadémia hallgatója lett, majd 1905-től ismét Borsodban: Muhi-pusztán volt gazdatiszt. 1908 és 1914 között – megszakításokkal – külföldön élt: Nápolyban, Capri szigetén, majd Párizsban. 1913-ban Tuniszba, később Ceylon szigetére utazott. 1914-ben Oroszországból, tatárföldről tért haza a háború hírére. 1916 és 1927 között Miskolcon lakott, majd Budapestre költözött. Közben látogatást tett Olaszországban és Törökországban is. 1947-től haláláig, 1970. január 9-ig ismét Miskolcon élt, és itt, a Deszka-temetőben nyugszik. A sok utazás ellenére talán nem túlzás azt állítani, a művész erősen kötődött szülőföldjéhez.

Mokry Mészáros Dezső pályájának első szakaszában, 1908-tól kisméretű képeket festett, általában papírra, tussal és temperával. Számos, azonos című festményén idegen planétákat (1. kép), Óceánia víz alatti világát, szimbólumokat és misztériumokat örökített meg. Már a tízes évektől készített magyar és egzotikus tájakat megörökítő realisztikusabb olajképeket is. 1928-tól festette keveretlen színekkel ősvilág témájú olajképeit (2. kép). Ekkortól készítette egyéni technikával különös, őskori vagy őskeleti témájú agyagszobrait és kerámiáit is (3. kép). A harmincas évektől kutatta a rovásírást, szönyegeket és síremlékeket tervezett. 1945-től falitányérokat készített agyagból, amelyeken korábbi művészetének szinte valamennyi motívumát felhasználta (5. kép).

A művész munkáiról a maga korában komolyabb elemzés nem jelent meg, csak rövidebb kritikák a kiállítások alkalmával. Az első nagy, összefoglaló tanulmány Beke László nevéhez fűződik,² majd Dobrik István írt róla monográfiát.³

Ez a dolgozat e szakirodalmi művek kiegészítéseként arra törekszik, hogy a századforduló és a századelő körüli időszak szellemi áramlatainak lehetséges hatásait – beleértve természettudományos és művészi törekvéseket is – Mokry Mészáros Dezső művészetében fellelje és kimutassa. Igyekszik figyelmét az emberi képzelőerő minél nagyobb területeire kiterjeszteni, nemcsak a művészet világára és a művészet határterületeire, hanem olykor azon túlra is.

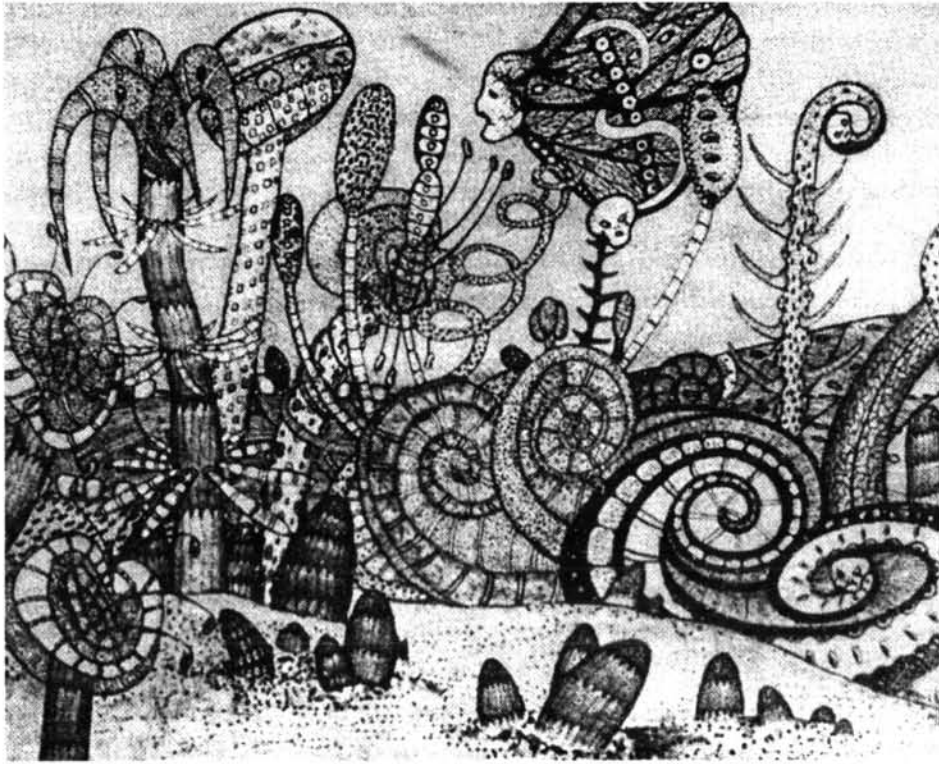
A művészi pálya kezdete

A 19–20. század fordulóján sok művész kísérté figyelemmel a természettudományos eredményeket. Több más tudományág mellett a biológia területén is számos új felfedezés

1 Ez a tanulmány a „Szempontok Mokry Mészáros Dezső művészi pályájának kutatásához” című, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán művészettörténet szakon 2005-ben készített szakdolgozat rövidített és átdolgozott változata. Témavezető: Révész Emese.

2 Beke L., 1969.

3 Dobrik I., 1985.

1. kép. *Élet idegen planétán*, 1910. HOM Ltsz. 78.180. (Fotó: Kulcsár Géza)

született. Mokry Mészáros Dezső egy természettudományos élmény, a mikroszkopikus látvány hatására kezdett festeni. A mikrovilág rajzolatait elképzelt világok ábrázolására használta pályájának első szakaszában, hozzávetőleg 1908-tól 1918-ig, de egyes motívumok később is visszatérnek. Olyan vizuális kifejezésmódot teremtett így, amely szakít a hagyományos szerkesztési elvekkel, ahol nem a szín és a forma, a tér és a perspektíva szabályai érvényesülnek. Neki nem a háromdimenziós, térbeli látványt kellett két dimenzióban leképeznie, számára egy kétdimenziós világegyetem, a tárgylemez világa volt maga a látvány.

A festő emlékezéseiben azt állítja, nincs összefüggés az ábrázolt növények fajtája és a kép egésze között, pusztán dekorativitásuk szerint használja fel a mikroszkopikus képeket, ám ha képein a legősibb növényi létformák rajzolatai bontakoznak ki, ez jól illeszkedik ősmúlta irányuló érdeklődési körébe. „Mokry Mészáros Dezső egyik, 1910-es *Élet idegen planétán*⁴ című festményén (1. kép) a művész feltűnő hozzáértéssel gyűjtötte össze a legfontosabb, főként a földtörténetnek erre a korára jellemző, de napjainkban is megtalálható növényfaji, illetve szervezeti megjelenési formákat. Ezek a természettudós számára azonosítható pontossággal megjelenített fajok és növényi szövetek azonban tetszőlegesen, inkább az esztétikumnak alárendelve, nem a tudományosság ígé-

⁴ Vegyes technika, karton, 24x31 cm, J. n., 1910, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 78.180. Mokry Mészáros Dezső 1937. augusztus 1-jén saját maga irt leltárt műveiről, a jelölés nélküli művek készítésének ideje innen ismeretes.

nyével rendeződnek képpé. Az erdei zsurló (*Equisitum silvaticum*) tavaszi termőhajtása tetején horgas csőrű madárfej-szerű sejtes alakzatok nőnek, vagy akár hatalmasra nőtt gázcsere-nyílásokból eredő lombosmohák (*Bryopsida sp.*) spóratartó tokjai. A zsurlók sporofillumfüzére gombaszerűen nő az előtérben, míg a páfrányfélékre (*Polypodiaceae sp.*) jellemző kunkorodó hajtáskezdemény jól megfér a mocsári zsurló (*Equisitum palustre*) mellett. Ábrázolásuk egyszerre makro- illetve mikroszkopikus, mintha többször összecúszott volna a nagyítás foka: egy több százezer sejtből álló, makroszkopikusan megjelenített növényi szár nagy hajtása már csak pár sejtből áll. A sejtes szerkezetű furcsa élőlények sejtfa és sejtmagja fekete kontúrral jelölt, míg a sejtplazma a mikroszkopizáláshoz használt égő fényétől szinte egyöntetűen sárgás színű, a látvány összehatása olyan, mintha mikroszkópba néznénk.”⁵

Nemcsak a tudomány eredményei hatottak azonban a művészetekre, hanem fordítva is. A magyar Uránia például a világhírű Nature tudományos folyóirat nyomán 1905-ben közölt egy fényképekkel illusztrált hírt, amely szerint a New York-i természettudományi múzeum számára oktatási célból mikroszkopikus élőlények felnagyított, üvegből megmintázott modelljeit készítették el.⁶ A Hidwid polipok telepének üvegmodellje a Mokry-féle bolygófelszínre, növényi életformákra emlékeztet.

A tudományos-fantasztikus irodalom hatása

A művész életművén végigvonul a természettudományos érdeklődés főként a biológia és az őstörténet-tudomány, de a csillagászat iránt is. Ez az indíttatás magyarázza, hogy a science-fiction irodalom egyes darabjai, különösen H. G. Wells művei Mokry olvasmányai közé tartoztak,⁷ és hatásuk kimutatható főleg a korai alkotásokon. Wells előszeretettel írt furcsa életformákról. *Az őslények szigetén*⁸ című elbeszélés narrátora úgy indul gyűjtőútra Madagaszkár szigetére, ahogyan Mokry ment a valóságban a svájci gyűjtővel, Julius Eckkel Ceylonra. A történet során egy különleges mocsárban ősi madártojásokat találnak épségben, az egyik ősmadár ki is kel. *A kristálytojás*⁹ történetben a címadó tárgy összekötését teremt a Mars bolygóval: belenézve mindkét bolygó lakói láthatják a másik világot. A marslakóknak „gömbölyű, különösképpen emberi fejük volt, (...) tollatlan, hatalmas ezüstszárnyuk ragyogóan csillogott (...), ívelt bordázatú lepkeszárnyuk volt.” (1. kép) *A mélyben*¹⁰ novellában furcsa, emberszabású élőlények laknak a tenger fenekén, az egyik város közepén egy nagy épület falai valószínűleg elsüllyedt hajók részeiből épültek, meg csontokból és koponyákból. „A koponyák zezugosan és csigavonalban és fantasztikus görbékben futottak az épület falán, és szemgödreikben ezüstös apró halak sokasága bújócskázott és kergetőzött.”

Ezek a történetek témájukkal kapcsolódnak Mokry műveihez: az ősmúlt iránti érdeklődésén túl (*Ősvilág-képek*), az idegen bolygó problematikán át (*Élet idegen planétán* sorozat), a mélység titkaiig (*Óceánia-képek*). Wells elbeszéléseinek hatása az irodalmi

5 Dr. Vissi Emese biokémikus szíves közlése.

6 Uránia 1905. nov. 457.

7 Dobrik I., 1985.

8 Wells, Herbert G. 1973. 172–184.

9 Uo. 264–281.

10 Wells, Herbert G. 1969. 137.

elemek nagyon szabadon történő felhasználásában, a festményeken való újraalkotásban mutatkozhat meg.

Mokry Mészáros Dezső művészetfelfogása

1908 körül, Capri szigetén a művész ott élő orosz emigránsokkal ismerkedett meg, köztük Makszim Gorkijjal. Az Esti Kurír 1930. januári cikkében Mokry szerint Gorkij: „mindig azt mondta, hogy *olyan művészetnek, amelynek semmi vonatkozása nincs a reális élettel, nem lehet jövője*. Gorkij zseniális ember – mondja a festő elgondolkozva – de a képzőművészethez nem ért.”¹¹ Lehet, hogy egy hosszabb beszélgetésben Mokry Mészáros Dezső fantáziaalapú művészetfelfogása került szembe Gorkijnak a realista stílusról vallott nézeteivel. Az író mindenesetre vásárolt tőle hat képet,¹² ez mindenképpen az elismerés jele volt részéről. Mokry alighanem tudta, de ösztönösen minden bizonnyal érezte azt, amit Hamvas Béla így fogalmazott meg: „Semmiféle művészet nem szólhat és nem is szól csak úgy a semmibe, személytelenül, iránytalanul. Minden mű feltételezi azt, akihez szól. A művészet »igazságkeresés« és az igazságkeresés valódi alakjában társkeresés. Ezért van a valódi művészetnek rendkívül magas közösségi értéke. A művészi alkotás intenzív megszólító erő”.¹³

Mokry Mészáros Dezső műveinek a valósághoz való viszonyát Ybl Ervin szavai világították meg a legjobban: „távol a mai élet lüktetésétől, messze az uralkodó művészeti irányoktól, mégis a mai kor, a mai akarás embere. Mídon az elérhetetlen távolságban keringő planéták és a roppant messzeségben elmerült idők vízióit, emlékeit idézi föl, öntudatlanul a kultúrájában megcsömörlött ember lelki útját követi.”¹⁴ Kritikusabb szemmel, de hasonló gondolatot fogalmazott meg Farkas Zoltán is: „naiv és mindig őszinte primitívsége egészen mégsem szabadulhat meg a mától és így nem annyira a megdöbentő félelemnek, mint inkább egy más, különösségében szebb és szentebb világ után való sóvárgásnak megnyilvánulása, néhol azonban a kifejezésben való jókora bizonytalanságnak is.”¹⁵

A „Lámpaember”-kérdés

Tamás Henrik galériatulajdonos így emlékezett vissza a művészre: „Rózsa Miklós felfedezettje volt Mokry, és amikor először keresett fel vele a Galériában, figyelmemet főleg külső megjelenése kötötte le. Ruházatában nem különbözött a megszokott polgári öltözködéstől, alakja, mint arckifejezése azonban egészen szokatlan volt. Én *lámpaembernek* (kiemelés: T. S. A.) hívtam, mindig az volt az érzésem, mintha valami ősmocsárból mászott volna elő.”¹⁶ Ez az emlékleírás talán több kérdést vet fel Mokry Mészáros Dezső személyével kapcsolatban, mint amennyit megválaszol. Vajon milyen lehetett Mokry „egészen szokatlan” arckifejezése? Miért illette Tamás Henrik a nem éppen hízelgő „mintha ősmocsárból mászott volna elő” kifejezéssel? És végül: miért éppen „lámpaembernek” nevezte?

---

11 U. M. 1930.

12 Dobrik I., 1985. 68.

13 Hamvas B.–Kemény K., 1989. 33.

14 Ybl E., 1930.

15 Farkas Z., 1930. 168.

16 Nagy A., (szerk.) 2005.

Ez a szó felidézi Vajda Lajos 1937-ben készített *Lámpaember* rajzsorozatát, melynek darabjai: *Lámpaember*, *Lámpaember a Madonna fejével*, *Lámpaember házzal*, *Lámpaember ablakkal*, *Lámpaember kézzel*, *Lámpaember báránnyal*.

A rajzok és Mokry „lámpaembersége” között összekötő kapocs lehet Hans Christian Andersen egyik meséje, *Az öreg utcai lámpás*, melynek tartalma hadd szerepeljen itt röviden: volt egyszer egy jóra való, öreg utcai lámpás, aki esztendőök hosszú során át becsületesen ellátta hivatalát, s akit végül nyugalomba akartak küldeni. Az öreg utcai lámpás, amikor utójára állott örhélyén, el-eltűnődött emlékein. Ekkor a szél így fordult hozzá: „Fogadd tőlem búcsúajándékot: most belefújok a koponyádba, s *mától fogva nemcsak hogy tisztán emlékszel mindarra, amit életedben láttál, de olyan világosfejű is leszel, hogy mindent megértesz és magad előtt látsz, amit elolvasnak vagy mesélnek a közeledben.* (...) Akkor egy fényes hullócsillag hasította át az eget, fehér fénypászta jelezte útját. (...) – *a tündöklő csillagok (...) megajándékoztak azzal, hogy amire emlékezem, vagy amit látok, látni tudják azok is, akiket szerettek!*” (kiemelés: T. S. A.).¹⁷

Talán a tiszta emlékezésre, és az ezt más számára láthatóvá tenni képes öreg lámpásra gondolt Tamás Henrik, amikor a régmúlta emlékező Mokry Mészáros Dezsővel találkozott, és Vajda Lajos számára is a lámpa bizonyult a világos visszaemlékezés szimbólumának.

Mokry Mészáros Dezső más művészeti ágakban

Mokry festői-szobrászművészi munkássága aránylag jól ismert. „Festem a kökörszak állatvilágát, megmintázom az ősvilág bálványait” – mondta 1930-ban, első önálló kiállítása alkalmával, ám ez a nyilatkozat sokkal kevésbé ismert tényekkel folytatódik: „Már említettem az előbb, hogy zenész is vagyok: csellózom. Persze ezt sem tanultam, de azt mondják, a játékom és a kompozícióim ugyanolyanok, mint a képeim és a szobraim. Ez természetes is, *mert hiszen mindegy, hogy a művész milyen eszközzel fejezi ki a gondolatait.* Mielőtt játszának egy csellón, az egész instrumentumot szétszedem, átszerelem, és csak azután tudom használni. Lengyelországban adtam is néhány koncertet. *A zeném sem hasonlít semmi máshoz a világon, mint ahogy az írásaim sem hasonlítottak, amikor még írtam.*”¹⁸ Az a tény, hogy a művész szétszedte hangszerét, majd „átszerelte” fellépés előtt, előrevetíti a huszadik századi kortárs zene egyik nevezetes pillanatát, amikor John Cage először mutatott be preparált hangszert, zongorát, *Bacchanale* című művében 1938-ban, mintegy huszonöt évvel Mokry Mészáros Dezső lehetséges szereplései után, az Egyesült Államokban.¹⁹ Talán merészség e közlés nyomán preparált hangszer alkalmazását Mokry Mészáros nevével összefüggésbe hozni, de az előzetes tanulás nélküli csellózásból mást, mint atonális hangzást, a zörejeket, effektusokat kiaknázó megszólaltatást, esetleg valamilyen gesztus értékű előadásmódot, nehéz feltételezni.

Akárcsak a zenedarabok, úgy a nyilatkozatban említett – talán a szépirodalomhoz sorolható – írásművek sem maradtak fenn. Itt is csak találgatni lehet, vajon az ösköltészet szellemében próbált-e megnyilatkozni fantáziája segítségével, vagy talán idegen planéták elképzelt nyelvén?

¹⁷ Andersen, Hans, C. 2001. 297–298.

¹⁸ U. M. 1930.

¹⁹ Michels, Ulrich: SH atlasz – Zene, 1994. 515.

Művészetének szimbolikus jellege

Mokry művészetének kezdeti szakaszában rendkívül erőteljes szimbolikus jelleg nyilvánul meg. Jelképeinek egy része nagy múltra tekint vissza, többnyire az európai keresztény kultúrkörből származik. Ezek azonban az évszázadok alatt a művészi alkotások világából érthetőségük, közismertségük, és végső soron népszerűségük révén átkerültek a hétköznapi világába, tömegcikkeken, például képes levelezőlapokon, napilap-illusztrációkon alkalmazták őket. Ilyen szimbólumok a művész korai képein például a koponya, a figyelő szemek, a könny, a szomorúfűz, a sírkereszt, a virág, a későbbiekben a hegy és a felhő. Mint az kitűnik, a korai képek legfontosabb említett elemei a halál, az elmúlás gondolatának mindenki számára ismert szimbólumai.

Mokry igen egyéni módon használta fel például a koponyát mint szimbólumot. A koponyák az ő művein többnyire különféle átalakulásokon mennek keresztül. Egyik legkorábbi megjelenési formájuk az, hogy a növényvilág részeként bukkannak fel, a „halálvirág, halált virággzik” szólás értelmében. Ilyenkor a gerincoszlop képezi a növény szárát, melynek tetején ül a koponya-virág, de lehet, hogy a növény szára válik gerincoszloppá, a virága pedig koponyává. Ilyen látható az egyik *Élet idegen planétán*²⁰ (1. kép) képén is, ahol egyébként egy másik növény pillangó testben végződik, melynek gyönyörű mintázatú a szárnya, ám profilja egy fogatlan, vénséges vén banya arcát idézi. „A górcsőbe tekintve valóban egy új, eddig nem ismert világ látványa tárul fel, a dolgok szerkezetéhez eljutván nem könnyű elhinni, hogy mindez maga az élet, olyan, mintha egy »idegen planétán« járna a szemlélő. Rejtett, tudat alatti félelmek beigazolódni látszanak: még az élettől duzzadó, éppen formálódó természet legfrissebb hajtáscsúcsaiban is félreismerhetetlenül ott lapul az elmúlás, a halál üzenete.”²¹

Egy 1910-es *Idegen világ*²² képen pedig több ilyen organizmus is felbukkan (éppenséggel tíz), amelyek a szélben hajladozni látszanak, mint a napraforgók, és e hasonlóságot növeli a koponyák méretbeli különbözősége, mintha eltérő nagyságú napraforgótányérok volnának. A koponya a képeken olykor átváltozik, hol egyfajta maszkká, mint a csak üvegnegatívon fennmaradt, *Az óceán (Hullám)*²³ című képen, amelyen egyébként a vízben úszó óriási maszkos alak némiképp Goya *Kolosszusára* emlékeztet, vagy például az egyik *Háborús szimbólumon*²⁴ is. Olykor nehéz eldönteni, a koponya-forma átváltozásáról, vagy pedig inkább egy foetális arcról van-e szó, mint például *A háború*²⁵ című képén, ahol egy viszonylag valóságúen megrajzolt, csontsárga színű koponya egy jóval kisebb, fehér színű arc fölé kerül. Ennek tisztázása pedig fontos kérdés, hiszen egy koponya a halál, míg egy magzati arc a kibontakozó élet szimbóluma lehetne. Az előző képen a koponya éppúgy könnyezik, mint az egyik *Élet idegen planétán*²⁶ furcsa koponyaarca.

A képről visszatekintő pusztán szempár, vagy a különböző helyeken elhelyezett szemek is igen gyakori elemei Mokry Mészáros Dezső korai festményeinek. Ybl Ervin felfigyelt erre a sajátosságára: „Tévedés lenne játszani dekoratív törekvéseket belemagyarázni

20 L.: 4. sz. jegyzet.

21 Dr. Vissi Emese biokémikus szíves közlése.

22 Vegyes technika, karton, 11x18 cm, J. n., 1910, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 82.106.

23 Olaj, karton, 1931, lappang.

24 Olaj, karton, 21x18 cm, J. n., 1916, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 82.107.

25 Tus, tempera, papír, 15x19,5 cm, J. b. f.: MMD, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 78.104

26 Vegyes technika, karton, 21x30 cm, J. h.: Mészáros Dezső 1910, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 53.248.

a műveibe. A vonalak kusza rajzából kivillanó nagy szemek szorongó érzések bizonyítékai.”²⁷ A Capri szigetén 1908-ban festett *Élet idegen planétán (Ördögfej)* képen²⁸ a lombok közül világitó tekintet, az *Arab erődtímény tuareggal (Sivatag)*²⁹ című képen pedig az ég jobb felső sarkában természetfölötti erőket megidéző szempár mered a nézőre. A nézőre visszatekintő szemek egyébként gyakran szerepelnek spiritiszta, patológikus és szürrealista alkotásokon, de például Vajda Lajos 1940-ben készített *Ősnövényzet* című szénrajzán is felbukkannak.

Mokry művészetében a figyelő tekintetek a kép és szemlélőjének viszonyát is kérdésessé tehetik, új dimenziókat nyithatnak föl. Ismét Hamvas Bélát idézve: „a kép minél mélyebben itatódik át a tremendum atmoszférájával, annál inkább hajlik arra, hogy ne látvány legyen többé, hanem éppen ellenkezőleg: a kép legyen a néző és az ember, aki előtte áll, az legyen a látvány. A kép a tremendum – a megborzongató magasabb hatalom jelenléte és így nem a kép áll az ember előtt, hanem az ember a kép előtt. (...) A kép megszólítja az embert, és dialógusra fogja.”³⁰

A korai képek motívumainak másik nagy csoportja nem vezethető vissza közismert szimbólumokra. A művész főképp a biológia tudományából kölcsönözte, és művészetében saját jelképiséggel ruházta fel azokat. Ilyenek például a mikroszkopikus ábrák, a lerajzolt ősnövények, lárvák, emlők vagy trópusi fák légyökörei. Jelentőségükre sokszor a képsorozatokon való makacs jelenlét hívja fel a figyelmet.

Mokry Mészáros Dezső művészete és a gyermekrajzok

A gyermekek alkotásmódjára emlékeztet Mokry ösztönös alkotói magatartása. Ezt már az Újság kritikusja is észrevette: „Fantasztá lélek, ki a mai életben nem leli helyét – rég elmúlt, történelem előtt való idők életébe vágyakozik. Azt az életet igyekszik megérzéskíteni képein: az ósvadonok, ősemberek és őszállatok világát. A gyermek játszi ösztönösségével, ornamentumosan stilizáló módján cselekszi ezt.”³¹

A gyermekek velük született művészi törekvése három és fél éves és hétéves koruk között teljesen aktív. Ebben az életkorban rajzolnak a legtöbbit, s az úgynevezett „mentális realizmus” hatása alatt képtelenek a „vizuális realizmusnak” engedelmessé válni. Nem objektív módon ábrázolnak, hanem szubjektív átélésük szerint alakítják a témát olyannak, ahogyan az általuk, a személyiségükben keltett benyomásokkal összhangban jelenik meg. A gyermekrajz főleg a lelki tartalmak kifejezésének eszköze, nem követ művészi célt.³²

Bár a gyermekrajzok spontán természetessége, lényeglátó formálásmódja, jelképi telítettsége már a 18–19. századi romantikus írók figyelmét is felkeltette, a gyermekek alkotói tevékenységének tudományos vizsgálata csak a század utolsó harmadában, a pszichológia új tudományának kialakulásával kezdődött meg. A gyermekek művészi kísérletei felé forduló figyelmet fokozta a századforduló primitív művészetek iránti érdeklődése is, így a prehisztorikus, törzsi, és a népművészet mellett a gyermekművészet is mélyreható befolyást gyakorolt a századforduló modern művészeti irányzataira.³³ Siegfried

27 *Ybl E.*, 1930.

28 Olaj, vászon, 33,5x48,5 cm, J. h., feljegyzésekkel, 1908, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 74.97.

29 Olaj, vászon, 84,5x64 cm, J. h.: MMD 1913, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Ltsz.: 78.107.

30 *Hamvas B.–Kemény K.*, 1989. 32.

31 *Újság*, 1930. I. 5.

32 *Büki A.–Valkai Zs.*, 1988. 13–15.

33 *Révész E.*, 2003. 83, 85.

Levinstein a gyermekművészetet a primitív, prehisztorikus és népművészet paralel jelenségeiként tárgyalta, amely – megismételve a művészetek történetének fejlődését – a jelképes és ornamentális látásmód felől jut el a tipikus konvencionális természetábrázolásig.³⁴

Mokry Mészáros Dezső és a spiritiszta rajzok

„...így voltunk mi már hosszabb ideje feltűnés nélkül kíváncsiak, lássunk végre egy ilyen hölgyet színről színre, aki benső, ám idegen erők jóvoltából holdról vett virágot, majd mélytengeri növényeket, aztán torzitással elhúzott, magas frizurás-sisakos fejeket rajzoljon, meg más egyebet, amit már csak így kell” – írta Franz Kafka egyik töredékében.³⁵ Feltűnő a hasonlóság, ami a három felsorolt rajztípus és a korai Mokry-művek tematikája között van, ha az *Élet idegen planétán* növényi lényeire, az *Óceánia* víz alatti élővilágára és egy kis képzelőerővel a *Mysterium* sorozat fenyegető maszkjaira, koponyáira gondolunk. Figyelemre méltó, hogy az írás éppen ilyen témájú médiumi rajzokat tüntetett fel tipikusnak. Úgy tűnhet, mintha a médiumi rajzoknak lett volna a korban egyfajta saját, kialakult tipológiájuk, ikonográfiájuk, az alkotók a közös gondolatkörből adódóan közös mintákat követtek, és bizonyos közös megegyezés szerinti szimbólumokat használtak volna.

A spiritiszta rajzok felkeltették más, a művészet határait, új lehetőségeit kutató alkotók figyelmét is. Vajda Lajos egy kiállításon szembesült a mediális rajzok és festmények (főképpen Marton Anna képeinek) „bizarr szuggesztivitásával” és kétségtelenül serkentően hatottak fantáziájára.³⁶

Hamvas Béla *Forradalom a művészetben* című könyvében kitért az okkultizmus és a művészet elkülönítésére is: „épp ez a különbség az okkult látnok és a művész között. Nem elég az érzékenység, nem elég a megnyílás a numinózus (»numen adest« – »magasabb hatalom van jelen«) felé. Az ajándékba kapott kincs újraalkotást követel, enélkül a látó a megnyílt kép örvényébe belezuhan és a numinózus martalékává lesz. Eredmény az irracionális alakzatok mind meg annyi faja, a híg szentimentális, vagy a »titokzatos« – a giccs különböző változatai.”³⁷

Mokry Mészáros Dezső és a patológiás rajzok

A művész sohasem szenvedett semmiféle mentális betegségben, egyes korai képei mégis hasonlóságot mutatnak a patológikus rajzokkal is. A csak kezdetűről ismert L. T. szkizofréniában szenvedő festőművész *Szimbolikus tájkép* című festménye nagyon hasonló szimbólumkincsből merít, mint Mokry korai képei. Ennek oka minden bizonnyal az alábbi összefüggésekkel magyarázható: „a mentális betegek festményeit, rajzait bizonyos szempontból a gyermekrajzokhoz hasonlíthatjuk, akkor is, ha a rajz, a festmény technikai jártasságot tükröz. Egyéni affektív világukat, belső lényüket vetítik ki alkotásaikban. Ugyanúgy a »belső modellt« tükrözik, mint a gyermekrajzok, a primitív ember rajzai, a

34 Siegfried Levinstein művére utalás: uo.

35 *Kafka, F.* 2001. 79.

36 *Mándy S.*, 1983. 102.

37 *Hamvas B.–Kemény K.*, 1989. 53.

naiv, vagy a szürrealista festők alkotásainak egy része... A tárgyi világ másodlagos, fontosabb a »belső modell« amely a lélek mélyén forrongó tartalmakból tevődik össze.”³⁸

Dracoulides szerint „A mentális betegek művészete mint »tudattalan kifejezés« és a »belső táj« ábrázolása tisztább, mint a gyermekművészet és a primitív művészet, és autentikusabb, mint a szürrealista művészet. A négy közül az első az, amelynél tökéletesen hiányzik a tudat kontrollja, és az utolsó a legkontrolláltabb. A szürrealista közvetett, mesterséges, kétélű és csalóka eszközökkel szeretne eljutni oda, ahová a mentálisan beteg ember egyenesen, spontán módon és csalhatatlanul érkezik el.”³⁹

Mokry Mészáros Dezső és a prehisztórikus, törzsi művészet

A századforduló körül sok művész fordult érdeklődéssel nemcsak más tájak, hanem más korok művészete felé is. Mokry elfordulása saját korától jellegzetes szecessziós magatartásnak tűnik, beleilleszkedik az időszak Aranykor-keresésének törekvéseibe: „Ritkán fordult elő, hogy az uton szerzett benyomásaimat dolgoztam fel, mert az emlékezetem régebbre nyúlik vissza: egészen a Föld ősmultjáig, és fellendül a csillagok világába. (...) Ezért van, hogy engem most is a primitív világ érdekel, hogy úgy szeretnék élni, mint az ősember. Az erdőben, vizek mellett, ahol enyém, amit megszerzek magamnak.”⁴⁰

Mokry Mészáros Dezsőnek ezt az ösztönösségét vette észre Ybl Ervin: „a primitív formákban való kifejezés azonban ösztönösebb, a lélek mélyebb forrásaiból fakad nála, mint a raffináltságot dadogással egyesítő társaiban. Szükségképpen, mondhatni lelki kényszerből festi képeit és gyúrja szobrait, amelyek nem is nézhetnek ki másképpen. Semmi valószínűség, időszerűség. Álomszerű elképzelések a diluviális korok emlékei és messzi csillagvilágok sejtései egyesülnek alkotásaiban. A figurális és az ornamentális elem éppúgy áthatja egymást bennük, mint a barbár népek művészetében. Egy-egy festménye, állatfigurája valósággal az ősnépek misztikus bálványképeivel rokon.”⁴¹

Farkas Zoltán szavai pedig a művész prehisztórikus művészetéhez fűződő viszonyát világították meg némiképp: „legtöbbrnyire praehisztórikusnak, vagy kozmikusnak elgondolt témákba öltözteti képzeletét, abban a hiszemben, hogy bennük könnyebben virágoztathatja ki misztikus és jelképes hajlandóságait. (...) Szörnyű lényeket, kígyókat, félelmesen fantasztikus vadállatokat léptet elénk, kihalt világokat támaszt fel, még pedig olyan ájtatosan, mintha valami őskori lelkiállapot fetiszizmusa ébredt volna fel benne”⁴² (2. kép).

A művész sokszor ősvilági képeinek címadása alkalmával is az egyszerűsége törekedett, valósággal egy ősnyelvet igyekezett felidézni. Képei egy részének egyetlen szóból, vagy több szóból áll felsorolásszerűen a címe, mint például *Őskorszak, Bölény, Bika, Elefánt, Ősbarlang, őállat, ősvíz, Ősbarom* képeknek. Más képek címe nyelvileg egyszerűsített mondat, legtöbbször például a névelők elhagyásával, mint a *Mamut őseiről álmodik, Mamut modellt áll, Edény Istennek tetszik* képeken. E címadásnak nyilván volt archaizáló szándéka, de egyfajta humor is megnyilvánul bennük a képek suta bájával összhangban.

38 *Büki A.–Valkai Zs.*, 1988. 13–15.

39 Uo.

40 *U. M.* 1930.

41 *Ybl E.*, 1930.

42 *Farkas Z.*, 1930.

2. kép. Ősvilág (Prehisztorikus állatok), 1929 körül HOM Ltsz. 74.98.
(Fotó: Kulcsár Géza)

3. kép. Ülő férfi (Batu Kán), 1930. HOM Ltsz. 53.253.1.; Majomfej, 1930.
HOM Ltsz.: 78.221.; Ülő férfi, 1930. HOM Ltsz.: 53.252.1. (Tasnády S. Attila felvétele)

Mokry ősvilág felé forduló érdeklődésével jóval megelőzte korát. Talán a német Joseph Beuys törekedett a legtudatosabban a történelem előtti eredetű mondák, mítoszok világának, az őskori művészet motívumainak (szarvasok, madarak, vadászfigurák, gyűjtögető asszonyok, stb.) a modern gondolkozásba való átültetésére. 1945-ös *Hárman a tűznél* című tusrajzán is „ősi formákat idéz, sziklafestményekről ismert sziluettfigurákat, akiket az éltető elem von közösségbe”.⁴³ Magyarországon Mokry mellett talán Vajda Lajos kísérletezett leginkább a prehisztórikus művészetek kifejezőmódjának alkalmazásával művein. Ezt olyan hasonló címek bizonyítják, mint az 1938-as *Őstermészet* című pasztell, az 1939-es *Őshegy* és az 1940-es *Ősnövényzet* című szénrajzok. Lehetséges, hogy a hasonló kutatási területre különböző utakon jutottak el, Mokry Mészáros Dezső pusztán képzelete által, míg Vajda Lajost „vizuális dialógusai” vezették el életének utolsó alkotó korszakában a képzőművészeti jelrendszer addig ismeretlen lehetőségeihez.⁴⁴

Törzsi művészet és prehisztórikus művészet Mokrynál együtt bukkan fel, ősvilág felé forduló érdeklődésével megpróbált úgy alkotni, ahogy a történelem előtti kor embere. Nemcsak szénrajzaira jellemző ez, hanem szobraira és kerámiáira is, amelyek olykor valósággal archaikus leleteknek tűnnek (3. kép).

Mokry Mészáros Dezső és a naiv művészet

A naiv jelleg Mokry egész életművén markánsan végigvonul: kezdetben a kozmikus témákat elgondoló, világmagyarázó naiv alkotókkal rokonítja őt, később a népeletet valóságghűen ábrázoló naiv művészekkel.

1930-as Tamás-galéria-beli önálló kiállítása után a műalkotásokban a művészeti tanulmányok hiányára utaló jelekre természetesen felfigyeltek kritikusai, a legjobb bírálóknak azonban nem került el a figyelmét, hogy Mokry Mészáros Dezső bármennyire is ösztönös alkotó, a képzéstől való tartózkodás tudatos döntés eredménye volt. Ybl Ervin így írt róla: „A figurális rajz, a távlat fortélyait nem tanulta meg, hogy annál ösztönösebben nyilvánulhassanak meg fantasztikus művészi vágyai. Az őskelet és a barbár népek primitív művészkedése sokkal mélyebb benyomást tett Mokryra, mint az európai ember fejlett, öntudatos művészete.”⁴⁵

Mokry kedvvel és kreativitással kísérletezett egyéni technikájának kialakításán: „De nem is úgy dolgozom, ahogy a festők és szobrászok szoktak, mert nem is ismerem az eszközeiket. Nem tanultam a művészetet, tehát magamnak kellett rájönnöm mindenre. Találtam Ázsiában két kőkorszakbeli csontszerszámot, jó fogás esett rajtuk, azóta ezekkel mintázom a szobraimat. A képekkel is így vagyok. Eleinte azt sem tudtam, hogy a vásznat meg kell alapozni előbb, mielőtt ráfest az ember. Nálam mindez lelki kényszer.”⁴⁶ Mokry „figuratív művészetében, a szobraiban sem használja még az égetés technikáját sem, hanem gyanta és szurok, enyv és kovász habarékkal vegyíti agyagfiguráit, amiktől ezek némileg megkövülnek.”⁴⁷

Naiv alkotóként a valóság közvetlen beemelése utal a művész egyik nyilatkozata, mivel úgy tűnik, fantáziájából eredő ábrázolásainak természettudományos elismerésére

43 Beke L., 1987. 43.

44 Mándy S., 1983. 164.

45 Ybl E., 1934. 12. 15.

46 U. M. 1930.

47 e. a.: Mokry Mészáros Dezső a Tamás Galériában. Esti Kurír, 1930. I. 4.

is igényt tartott: „sok vitám volt a régészekkel is. Gyakran azt vitatták, hogy valamelyik őszállat, amelyet megfestettem, vagy megmintáztam, nem is élt. Én biztosra veszem, hogy volt, és lehet, hogy egyszer kiderül, hogy nekem van igazam. Mert ugye számtalanszor előfordult már, hogy egy művész fantáziája megelőzte a tudomány kutatásait.”⁴⁸

Mokry Mészáros Dezső és a népművészet

A szecesszió a maga korában érdeklődéssel fordult a népművészet díszítőkincséhez is. Mokry művészetében a népművészet hatása az 1930-as évek második felétől mutatható ki leginkább: elsősorban a rovásírást és a magyar fejfatípusokat kutatta, a motívumokat pedig beépítette szőnyegterveibe, síremlékterveibe. Népi díszítésmód figyelhető meg élete végén készített falikerámiáin is (5. kép).

A képzeletbeli tartalmak ábrázolása mellett a művész már a tízes évektől készített valódi tájképeket is. *Július hava* című képén magyar tájat örökített meg, ám a mikroszkópos képekről ismert rajzos jelleg itt is jól látszik: a domboldalon látható parcellák éles fekete kontúr vonalakkal vannak elválasztva, a közöttük levő rész pedig színsávokkal kitöltve, pontozással díszítve. Ezt követően mind észak-afrikai, mind ceyloni utazása során festett tájképeket is, szimbolikus tartalmú, később ósvilági érdeklődésű képei mellett.

Mokry 1930-as önálló kiállítása kapcsán azonban joggal tette fel a kérdést az Esti Kurír kritikusa: „Megmaradjon-e Mokry Mészáros Dezső a művészetkultúrának ezen a primitív fokán, csinálja tovább ezeket az őseMBER álmait, okulásul azok számára, akik a művészet fejlesztése céljából ugYis vissza-visszatérnek a kezdethez, hogy uJat építsenek, avagy pedig valami irányt talál Mokry művészetének, hogy új eredményre jusson?”⁴⁹

Ybl Ervin jó érzékkel látta meg a művész pályájának további alakulási lehetőségét: „tájképei közvetlenebbül bizonyítják Mokry Mészáros piktori elhivatottságát, mint a kényszerképzetekre emlékeztető transzponálásai. Hosszú afrikai és ázsiai utazásokon gyűjtött emlékek idézték elő, hogy a művész lelkében szunnyadó vágyak utat törjenek, de újabban az itthoni természet is kezdi Mokry Mészáros Dezsőt érdekelni. Bizonyos, hogy a valósághoz való közvetlenebb kapcsolódás mindinkább tisztultabbá fogja tenni a művész artisztikus vízióit.”⁵⁰

A művész a harmincas években együtt állított ki a programjukban a gödöllőiek örökébe lépni kívánó Magyar Képirók csoportjával, sőt alelnöki tisztséget is vállalt itt. E csoport alkotói szinte ugyanabban az időben kezdték kutatni a magyar népművészetet, amikor tőlük függetlenül a fiatal szentendrei művészek, Vajda Lajos és Korniss Dezső etnológiai gyűjtőmunkájukat végezték Szentendrén és környékén. Mokry térben és időben tett utazásai után ekkoriban érkezett el igazán a magyar népművészethez (4. kép).

Egri Mária hívta fel a figyelmet cikkében arra, hogy Mokry Mészáros Dezső a „40-es évektől tudatosan alkalmazza a naiv festői szemlélet kompozíciós rendjét. Tányérjainak zsánerjelenetei paraszti enteriőroket, munkafolyamatokat idéznek. A kenyérsütés, szüret, szántás, dagasztás témái tudatosan járulnak a paraszti élet ábrázolásának, a falu felfedezésének szellemi áramlatához.” Ugyancsak ő figyelt fel ezeknek a képeknek egyik fő erényére, a „meglepő humor, jóízű képi ötlet” jelenlétére.⁵¹

48 U. M. 1930.

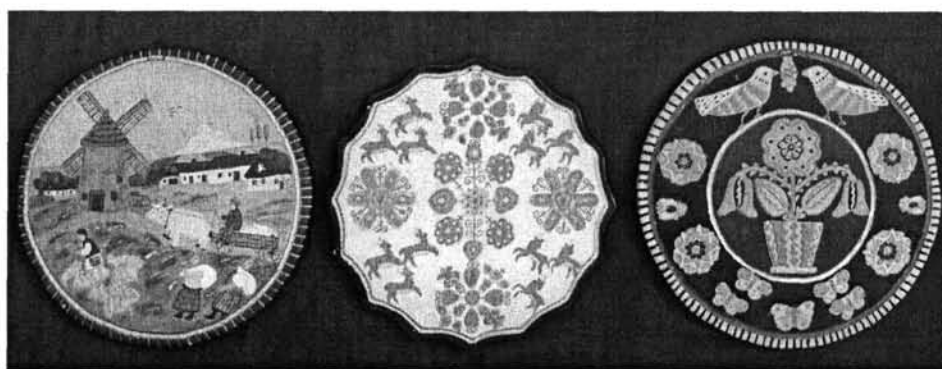
49 e.a.: Mokry Mészáros Dezső a Tamás Galériában. Esti Kurír, 1930. I. 4.

50 Ybl E., 1930.

51 Egri M., 1978.

4. kép. Tanyavilág, 1943. HOM Ltsz. 78.111. (Fotó: Kulcsár Géza)

5. kép. Falikorongok (HOM Ltsz. 78.154.; 78.128.; 78.168.) (Fotó: Kulcsár Géza)

Mokry Mészáros Dezső művészi pályáját éppúgy nagyszabású kísérletező kedv és útkeresés határozza meg, mint a századelő két nagy művészegyéniségének, Csontvárynak és Gulácsynak az életművét. Mindhárman igyekeztek magukat függetleníteni koruk művészi irányzataitól és rátalálni egyéni kifejezőmódjukra. Mokry életútja egyfajta ha-

zatalálást példáz: kezdetben szabadjára engedett fantáziájában bízva alkotott, később a csillagok világa helyett a Földön kezdte kutatni, térben és időben távol, egzotikus vidékeken, vagy az ősmúltban saját kifejezőmódjának lehetőségeit, de ezt végül a magyar népművészetben találta meg.

IRODALOM

Andersen, Hans, Christian

2001 Az öreg lámpás. In: Mesék és történetek. 297–298. Budapest

Büki Attila–Valkai Zsuzsa

1988 Üzenetek a Sárga Házból. Debrecen

Beke László

1969 Mokry Mészáros Dezső. Valóság 1969. június

1987 Műalkotások elemzése. 43. Budapest

Dobrik István

1985 Mokry Mészáros Dezső. Borsodi kismonográfiák 18. Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Egri Mária

1978 Egy festő felfedezése. Tükör 1978. április 23.

Farkas Zoltán

1930 Mokry Mészáros Dezső kiállítása a Tamás-galériában. Nyugat XXIII. évf. 168.

Hamvas Béla–Kemény Katalin

1989 Forradalom a művészetben. (2. kiadás) Pécs

Kafka, Franz

2001 Töredékek füzetekből és papírlapokról. 79. Budapest

Nagy András (szerk.)

2005 Tamás Henrik emlékezése (...) és műgyűjteménye...: Budapest

Mándy Stefánia

1983 Vajda Lajos. Budapest

Révész Emese

2003 A művészeti nevelés reformja a századfordulón és a gödöllői művésztelep. Ars Hungarica 2003. 2.

U. M.

1930 Mokry Mészáros Dezső „emlékezik” az őskorra és úgy festi a kőkorszak állatait és bálványait. Esti Kurír 1930. január 5.

Ybl Ervin

1930 Mokry Mészáros Dezső művészete. Budapesti Hírlap 1930. I. 5.

1934 Műteremkiállítás. Budapesti Hírlap. 12. 15.

Wells, Herbert George

1969 A vakok országa. Elbeszélések. Budapest

1973 A bűvös bolt és más elbeszélések. Budapest

DATA TO THE ARTISTIC CAREER OF DEZSŐ MOKRY MÉSZÁROS

We are currently celebrating the 125th anniversary of the birth of Dezső Mokry Mészáros (1881–1970), a sculptor bound to Miskolc by many strands. The artist consciously rejected all formal art studies, as a result of which he strove to address artistic problems not through inner deliberations, but by reacting with amazing sensitivity to the many impacts on 20th century art from the field bordering on or beyond the arts. His artistic career was launched by an “external”, scientific experience: he became an artist owing to the fascination with the wonderful designs of the micro-world he saw when looking into the microscope.

His interest in the natural sciences can be felt in all his works, especially his fascination with biology and astronomy and his attraction to prehistory and science fiction. His art can best be characterised as a form of the Art Nouveau, with most of the artistic elements reflecting the various Art Nouveau tendencies. At a time, when the main emphasis of art is laid on the instinctive rather than the conscious, a clear link can be noted with the following fields: children’s art, spiritist and pathologic art, naïve art, folk art, tribal and prehistoric art. All of these can be noted in Dezső Mokry Mészáros’ oeuvre, even if with varying intensity. His instinctive artistic attitude recalls the creativity of children. The symbolism of his early ink and watercolour drawings has much in common with the works by spiritist and mental patients. Most of his works are imbued with a certain naïveté; his early art can be likened to works by artists grappling with cosmic themes and seeking an explanation for the world, and later with naïve artists offering a realistic portrayal of the life of rural folks. The influence of folk art can be most strongly felt from the later 1930s, when he began studying Hungarian runes and archaic wooden grave markers, incorporating these motifs into his carpet designs and grave monument plans. Various motifs drawn from folk art appear on the wall ceramics created towards the end of his life. Tribal and prehistoric art appear in harmony. His fascination with the prehistoric world led him to experiment with creating artworks in the same manner as prehistoric man, reflected not only in his charcoal drawings, but also in his pottery and sculptures, which thus have a semblance of archaic finds.

Attila S. Tasnády

EGY KIÁLLÍTÁS-SZERVEZŐ VISZONTAGSÁGAI A 20. SZÁZAD HAJNALÁN

Balogh Bertalan és az 1906-os felvidéki vándorkiállítás

PIRINT ANDREA

Az ún. felvidéki vándorkiállításokat nemcsak Miskolc, de általában a Trianon előtti Észak-kelet-Magyarország fényes kulturális eseményei között tartjuk számon. Méltán kerülnek említésre a kiállításokat fogadó városok (Eger, Miskolc, Kassa, Eperjes, Sátoraljaújhely, Debrecen, Gyöngyös) képzőművészeti múltjának történetében és múzeumainak gyűjteménytörténetében egyaránt. Az első ízben 1906-ban, másodszer – s egyben utoljára – 1910-ben útjára induló vándortárlat történetét Zsadányi Guidó, a Herman Ottó Múzeum egykori munkatársa felülmúlhatatlan tanulmányban dolgozta fel.¹ Az alapos munka az összes létező forrást tekintetbe veszi: a vonatkozó szakirodalmat, sajtóhíradásokat, kortársak és családtagok visszaemlékezéseit, de mindenekelőtt azon a terjedelmes irathalmazon alapszik, amely a vándortárlat ötletének megálmodója és a terv megvalósítója, Balogh Bertalan (1870–1922) hagyatékában maradt fenn.² Ezen iratanyag alapján a történet még akkor is rekonstruálható volt, ha valójában csak töredékét képezi a lehetséges dokumentumoknak. A több irányba folyó és számos irányból érkező levelezésnek az a része, amely a rendezvényeket felügyelő hivatalos szerv, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat irattárában összerendezve állhatna rendelkezésünkre, sajnálatos módon megsemmisült. De töredékesen maradt fenn a Balogh Bertalanhoz érkezett levelek és az általa írt kéziratok halmaza is. Ennek ellenére rendkívül értékes forrásanyagról van szó, amely nem csupán az eseménytörténet tekintetében fogható vállalóra, hanem képet ad egyebek mellett a 19–20. század fordulójának kiállítás-szervezési gyakorlatáról is.

Jelen dolgozat az első vándorkiállításra a 100. évforduló alkalmából emlékezik – a rendelkezésre álló forrásokat a „kulisszatitkok” szempontjából feldolgozva. A vizsgálódás nem a szorosán vett eseménytörténetre, hanem arra irányul, milyen előkészületek megtétele, miféle problémák megoldása és feladatok ellátása révén válhatott valóra a páratlan elképzelés. Merthogy – hangsúlyozni kell – rendkívüli és egyben úttörő teljesítményről van szó, ami már előljáróban is fokozott mértékű gyakorlatiasságot, megsokszorozódó feladatokat és egyben újszerűséget feltételez. Lyka Károly művészettörténész 1907-ben azt írja a felvidéki tárlatsorozatról, hogy „...olyasmi, a mit egész mai művészeti életünk legfontosabb eseményének tartunk. Még pedig azért, mert egy életerős, derék gondolat első megtestesülését láttuk benne, olyan gondolatét, amelyet nemcsak lehetne, de kellene is folytatni, ha komolyan vesszük a művészeti politikát”.³

Ahhoz, hogy a vándorkiállítás korabeli szerepét és jelentőségét kellőképpen értékelni tudjuk, szót kell ejtenünk a 19–20. század fordulójának képzőművészeti életéről.

1 Zsadányi G., 1964. Zsadányi nyomán szól a vándorkiállításokról: *Vargáné Zalán I.*, 1971. 184–187.

2 A kiállítási iratokat Balogh Bertalan halála után özvegye – Miskolc város polgármesterének felkérésére – átadta dr. Halmay Bélának, Miskolc város akkori főjegyzőjének, aki a múzeumban helyezte el. Az anyag rendezésére és nyilvántartásba vételére csak 1962-ben, Zsadányi Guidó által került sor.

3 Lyka K., 1907. 170.

Mindenekelőtt arról a kontrasztról, amely a főváros és a magyar vidék között húzódtott. Miközben Budapesten már egymást követték a tárlatok, a vidéki városok – e tekintetben – még továbbra is ingerszegény időszakot éltek. A képzőművészeknek megélhetésük és tekintélyük kivívása érdekében a fővárost kellett meghódítaniuk. Az ország egyéb városaiban csak elvétve nyíltak műtárlatok, s a fővárostól távol élő polgároknak jórészt alkalmuk sem volt megismerkedni a színvonalas produktumokkal. Általuk így persze „felvevőpiaca” sem teremthető a művészi nívónak, miközben az ország központjában a képzőművészeti túlermelés jelei mutatkoztak.

A probléma orvoslására részben a fővárosból kiindulva történt kísérlet. Az ország első számú, nagy múltú szakintézménye, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (továbbiakban OMKT), közismertebb nevén a Műcsarnok is rendezett néhány vidéki kiállítást – egy alkalommal, 1902-ben Miskolcon –, de a művészeti kultúra decentralizálására elsősorban az 1894-ben alapított Nemzeti Szalon törekedett, amely az egymást gyorsan váltó budapesti kiállításai mellett 1906-ig összesen 25 vidéki tárlatot is megrendezett. Ám a szándék bármennyire is dicsérendő, a megvalósítás csak felemás módon sikerült. Igazi eredményeket elérő, az egyes városokban következetes program szerint ismétlődő és a művészi termés színe-javát felvonultató kiállítások helyett csak véletlenszerű rendezvényekre került sor, melyekre a fővárosi tárlatokról kimaradt, alacsonyabb színvonalú munkákat vitték el.

A vidék kulturális fejlődése előtt ugyanakkor a helybéli kezdeményezések is utat egyengettek. Az 1885-től működő pozsonyi „első fecske” után a századforduló tájékán több városban is műpártoló társaság alakult, s az újonnan alapított, átfogó érdeklődésű kulturális egyletek szintén megcélozták saját térségük képzőművészeti életének támogatását.

A decentralizálásra irányuló e kétféle – fővárosi és helyi – kezdeményezés 1899-ben Miskolcon szerencsésen összekapcsolódott. Az ekkor alapított Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület Tarnay Gyula alispán közvetítésével azonnal felvette a kapcsolatot a Nemzeti Szalonnal,⁴ s az együttműködés révén még abban az évben megrendezésre került a város ismereteink szerinti első képzőművészeti tárlata.

Ennek az eseménynek a jelentősége nemcsak abban ragadható meg, hogy – mind a látogatók, mind a vásárlások számából ítélve – felkeltette a miskolciak érdeklődését a szépművészetek iránt, és nemcsak abban, hogy az itt történt vásárlások megvetették a múzeumi képtár alapját, de a következő évek történései szempontjából legalább ilyen fontossága gyanítható a Nemzeti Szalon alelnöki tisztjét betöltő Hock János két miskolci előadásának is. Hock az előző évben jelentette meg „Művészi reform” című röpiratát, melyben egy, a korabeli képzőművészeti politikával szembehelyezkedő új programot hirdetett meg. A reformpontok között a vidéki képzőművészet ügyének is figyelmet szentelt: művészeti előadásokat, képtárakat, vándorkiállításokat, műkereskedést és a nagyobb városokban műpártoló egyesületeket javasolt alakítani, ill. rendezni. A nemzeti öntudatot és a lokálpatriotizmust egyaránt élesztgető „vidéki program” nemcsak az elsőprő lendületű előadások révén hatott, de a „Művészi reform” idevágó fejezete az egyik helyi lapban már hónapokkal korábban olvasható is volt.⁵ A sajtóban megjelent reflexiók tanúsága szerint Hock szónoklatainak nagy hatása volt.⁶ Noha a sajtóvisszhangnak pillanatnyi fellángolá-

4 Művészeti mozgalom Miskolczon. Szabadság 1899. ápr. 19. 4.

5 Hock János: Magyar művészet a magyar vidéken I–II. Szabadság 1899. márc. 25. 3–4., márc. 29. 3–4.

6 dm: Művészeti mozgalom. Szabadság 1899. jún. 7. 1–5., dm: Hock János Miskolczon. Szabadság 1899. nov. 1. 1–3. (További híradások a kiállítással kapcsolatban: Szabadság 1899. nov. 11. 2–3., nov. 15. 2–4.,

son kívül nagyobb jelentőség nem tulajdonítható, Balogh Bertalan, a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület akkori főtitkára számára a Hock-féle program egy életre szóló tanulságot nyújtott. Hangsúlyozni kell azonban, hogy pusztán tanulságot, s nem kritika nélkül való modellt. A miskolci főtitkár ugyanis már azon melegében vitába szállt Hock elképzeléseivel. Nem lehet képekről előadást tartani azoknak, akik nem láttak képeket – sugalmazza Balogh. „A mi közönségünknek előbb képet kell mutatni, és pedig jó képet, mert kevés kivétellel még nem látott ilyet” – írja. Ezután kell megmagyarázni, mi benne a művészet.⁷

Bár a vándortárlat-rendezések ötlete nem Hock János kizárólagos találmánya volt, hanem inkább egy többek által is hangoztatott elképzelés a hazai művészeti közízlés gyors fejlesztése érdekében, Miskolcon első ízben mégis az ő szájából hangzott el a felvetés. Balogh alaposan áttanulmányozta Hock programját, és részt vett a Nemzeti Szalon miskolci kiállítása körüli munkálatokban is. Első kiállításszervezői tapasztalatait ekkor szerezte.

Balogh Bertalan 1870-ben született a Zemplén megyei Rákócson (ma: Rakovec nad Ondavou, Szlovákia). Az ungvári gimnázium után Pesten közlekedési akadémiát végzett, majd 1892-től egészen nyugdíjazásáig a MÁV miskolci üzletvezetőségének tisztviselője volt. A humán tárgyak iránti fogékonysága már diákkorában megmutatkozott, amikor is novellákat, tárcákat írogatott ungvári lapokba. A képzőművészet berkeiben való jártassága közeli rokona, Roskovits Ignác festőművésztől eredeztethető, akinek művészársaságával pesti tanulmányai idején eleven kapcsolatot tartott,⁸ és akinek pesti otthonában a későbbiekben is gyakori vendég volt.⁹ Miközben egészen nyugdíjazásáig mindvégig államvasúti tisztviselő maradt, 1898-tól bekapcsolódott a Borsod-Miskolczi Közművelődési Egyesület munkájába, s ettől kezdve – több ízben mint a hamarosan újjászervezett egyesület főtitkára, majd mint a közművelődési osztály elnöke – jelentős szerepet játszott Miskolc kulturális életének fellendítésében. Tevékenysége kezdettől több irányba mutatott: irodalmi esteket szervezett, népkönyvtárat létesített, támogatást szerzett analfabéta tanfolyamok indítására, munkásgimnázium fenntartására. Alapítója és elnöke volt a Felvidéki Zeneszövetségnek, képző- és iparművészeti kiállítások létrejötténél bábkodott, s tehetséges helyi művész ifjak számára külföldi ösztöndíjat járt ki. Mindezen jótéteményeihez hozzátartozik még országos és helyi lapokban megjelent publikációinak hosszú lajstroma.¹⁰

Három évtizedes fáradozása nem csupán Miskolc, hanem a fővárostól távol eső magyar vidék általában vett kulturális színvonalának emelésére irányult. Legfőbb ideája az ország különböző pontjain létrejött, egymástól függetlenül próbálkozó közművelődési egyesületek központi összefogása, a Közművelődési Egyesületek Országos Szövetségének megalakítása volt. Elképzeléseit 1905-ben önálló műben publikálta.¹¹ Amikor pedig minden erejét a többszörösen összetett program egyetlen részletére, a vándorkiállítás megvalósítására összpontosította, néhány évtágyerjesztő falatot kívánt fel-

---

nov. 18. 2–3., nov. 22. 3., Borsodmegyei Lapok 1899. nov. 24. 2.)

⁷ Balogh B., 1899. 1.

⁸ Balogh Bertalan leányának, Komán Andornének (szül. Balogh Luca) visszaemlékezése. Gépelt kézirat. Budapest, 1988–1989. HOM Képzőművészeti Adattár (továbbiakban: Adattár) 2006.1.

⁹ A Roskovits Ignáccal való eleven kapcsolatra utal a vándorkiállítás rendezése során kelt, Balogh Bertalanhoz írt levél Baditz Ottótól (Adattár 62.1.279.) és Nagy Lázártól (Adattár 62.1.262.).

¹⁰ Balogh Bertalan életére és munkásságára vonatkozó legbővebb irodalom: Zsadányi G., 1972. További fontos forrás: Balogh Bertalan leányának, Komán Andornének visszaemlékezése. Lásd: 8. jegyzet

¹¹ Balogh B., 1905.

1. kép. Vesztröczy Manó: Balogh Bertalan, 1912. (Miskolci Galéria tulajdona. Fényképezte: Dobrik Rezső)

tálalni abból a fenséges lakomából, amelynek „kifőzése” csak országos összefogással kerülhetett volna sor. „Azt remélte, hogy ennek megvalósítása igazolni fogja egész javaslatának életképességét és elősegítheti annak létrejöttét is” – írja Zsadányi.¹²

Az első felvidéki vándorkiállítás 1906 szeptemberétől 1907 januárjáig a fentebb felsorolt hét felső-magyarországi várost kéthetes nyitva tartásokkal járta végig. A tárlathoz készített katalógusból (és betétlapokból) ismerjük a kiállító művészek névsorát, műveik címét, technikáját és árát, az OMKT mint együttműködő partner választmányát, a városi és megyei bizottságok védnökeinek, elnökeinek, titkárainak, műtárnokainak és egyéb tagjainak összesen negyven oldal terjedelmű

névsorát. A szintén terjedelmes korabeli sajtóviesszhangból és néhány későbbi helytörténeti, ill. szakirodalmi utalásból¹³ pedig a tárlatsorozat általános sikeréről, missziós szerepéről értesülünk. Ennyi tehát a fent említett források alapján megrajzolható „kariertörténet”. Azonban a Zsadányi Guidó által nyilvántartásba vett és feldolgozott Balogh-féle iratanyag, valamint Balogh Bertalan leányának (Komán Andorné, szül. Balogh Luca) 1988–89-ben papírra vetett visszaemlékezése egy egészen árnyalt képet fest a fentiekben csak sematikusán vázolt vállalkozásról. Egy olyan történet bontakozik ki, amely emberfeletti erőfeszítések és anyagi kockázat árán haladt előre az addig járatlan utakon. Mindezen áldozatok meghozója pedig egyetlen ember, Balogh Bertalan volt.

Hogy igen hosszú és göröngyös út vezetett csak a megvalósuláshoz, azzal Balogh maga is tisztában volt. Álmodozó volt, de ugyanakkor realista is. Már évekkorábban így fogalmazott a sajtó hasábjain: „... sehol és semmiben sem látom nyilvánulni azt a hatalmas erőt fajunkban, a mely bennünket egy hatalmas művészeti élet föllendítésére praedestinálna. Hanem igenis látom a közönyt, a nembánomságot, látom a halaszgatást napról-napra és azt az Isten verte konzervatívizmust, a mely minden elképzelhető fajbéli nemes tulajdonaink mellett is minden jóra való törekvés, minden önzetlen munkálkodás megölje, látom a személyi érdekek, a személyes hiúság előre tolását, a melyeken minden jóra való eszme elbukik.”¹⁴

A vándorkiállítás ötlete évekig foglalkoztatta, mielőtt elképzeléseivel előállt volna. Nemcsak a hazai kiállításokat látogatta, de hosszabb külföldi tanulmányutat is tett Münchenbe, Párizsba, hogy a korszerű kiállítás-rendezés gyakorlatával, valamint adminisztrációs háttérével megismerkedjen.¹⁵ 1905 decemberében egy gondosan kidolgozott,

12 Zsadányi G., 1964. 186.

13 Szendrei J., 1911. 266–267.; Bartus Ö., 1929. 266., Lyka K., 1983. 23.; Németh L. (szerk.), 1981. 142.

14 Balogh B., 1899. 2.

15 Balogh Bertalan leányának, Komán Andornének visszaemlékezése. 1. Lásd: 8. jegyzet.

minden részletre kiterjedő tervezettel fordult az OMKT-hoz.¹⁶ Megnevezi ebben a tárlatot fogadó városokat,¹⁷ megadja a már márciustól indítani javasolt eseménysorozat ütemtervét, kiter a műtárgyszállítás mikéntjére és költségére, a plakátok, katalógusok, sorsjegyek, belépőjegyek nyomtatási költségére, a műtárgybiztosítás díjára, de kalkulációját nyújtja a várható bevételeknek is. A tervezet hosszas előmunkálatokat feltételez: 1905 végére már megnyerte ügyének az érintett városokat, letárgyalta a részleteket a műtárgyszállítást lebonyolító vasúttal, továbbá a nyomdával és a biztosítóval. De mindezeket túl egy olyan „marketing-tervezetet” állított össze, amely a vállalkozás legapróbb részleteire is kiterjed, és amely Balogh összes, itthon és külföldön szerzett tapasztalatát magában foglalja. A kor kiállítási gyakorlatát követve a tárlatokat művásárral összekapcsolva képzelel el. Szükségesnek tartja, hogy részletfizetésre is lehetőség nyíljon, és hogy a kiállító művészek mérsékelt árat szabjanak munkáiknak. A katalógusban – fizetség ellenében – hirdetések elhelyezését javasolja, s további bevételt remél a sorsjegyek eladásából, amely összeg az utolsó állomáson rendezendő műtárgysorsolást fedezi. Szorgalmazza „a közönség hangulatának fölkeltésére a helyes eszközök” maximális alkalmazását, valamint a pénzügyintézetek rábírását a művásárlásra, ami itthon ezt megelőzően egy teljesen ismeretlen mecenatúrának számított. A grandiózus tervben az OMKT-nak az alábbi szerepet szánja: a művek összegyűjtése és zsűrizése, a szállításhoz „butor-kocsik”, a kiállításrendezéshez paravánok biztosítása, a legelső helyszínen szakember közreműködése, aki szakmai szempontok szerint, a további tárlatok számára is példát mutatva jelölné ki a művek helyét. Végezetül pedig a Társulatnak „egy ügyes és megbízható szolgáját” javasolja kirendelni a kiállítások egész idejére, aki amellet, hogy a többi városban a műtárgyakat az első állomás mintájára elhelyezné, „együttal azok elszállításáról is gondoskodnék, valamint a jegypénztári teendőket is ellátná, sőt a művásárt is közvetítené”.

A gondosan kidolgozott tervezetben Balogh a saját feladatát is kijelöli, mint írja: „ha a t. Társulat úgy határoz, hogy a tárlat megrendezését megkísérli, tisztelettel kérem, méltóztassék engem annak megszervezésével megbízni. Ez esetben kötelességemnek fogom tartani, hogy a helyi érdekeltségekkel az érintkezést fölvegyem s egyáltalán, hogy a tárlatok ügyét a t. Társulattal való megbeszélés alapján előkészítsem s annak idején lebonyolítsam”. Legvégül pedig kijelenti, hogy szolgálataiért tiszteletdíjat nem, csupán tényleges kiadásainak megtérítését kérelmezi – nyomatékosítva ezzel, hogy a vándorkiállításban kizárólag hazafias missziót lát.

Az OMKT csak két hónapos latolgtatás után jutott dűlőre az ügyben, s döntött a megvalósítás mellett.¹⁸ De míg Baloghot tisztán a kulturális küldetéstudat hajtotta, a Társulat számára a vállalkozás anyagi oldala legalább ilyen fontos volt, és a társadalmi munkára jelentkező főtitkártól előbb ötezer, majd kétezer korona óvadékot kértek.¹⁹ Megjegyzendő, hogy a fővárosi partnerre az egész vállalkozás során a rendkívüli óvatosság volt jellemző. A számára kijelölt feladatok közül a művek összegyűjtéséről, zsűrizéséről, majd „expediálásáról”, egy-egy „gyűjteménykezelő” kirendeléséről, a kiállítási anyag elrendezéséről, továbbá a vásárlások révén időközben megcsappant kollekció fel-

¹⁶ Nyomatásban (Szelényi és Tsa Miskolcz) is közzétett, négyoldalas javaslat, 1905. december 28-ai dátummal Miskolcra kelteve. Adattár 62.1.1.

¹⁷ Mind a tervezet, mind a kiállítási katalógus csak hat várost említ, Debrecen ugyanis a későbbiekben jelezte csatlakozását.

¹⁸ Adattár 62.1.6.

¹⁹ Adattár 62.1.2.

töltéséről valóban gondoskodott,²⁰ ezeken túlmenően azonban kizárólag a számonkérés terén jeleskedett. A kiállítások sikere az OMKT számára legelsősorban abban volt mérhető, hogy a művásárlásokból az intézményt illető szokásos jutalék (6 százalék), a belépőjegyekből származó tiszta bevétel, a katalógusok nyomdai költségére ráemelt haszon, valamint a katalógusban elhelyezett hirdetések tarifája együttesen fedezik-e a kiadások teljes összegét. A kiállítások egyúttal további nyereséggel is kecsegtettek, nevezetesen azzal, hogy az OMKT tagjainak tábora némileg felduzzadhat a vidéki közönség soraiból. A helyszínekre tagbelépési nyilatkozatokat juttattak el, amelynek aláíróit legalább három évi tagságra, egyúttal évi 20 korona tagsági díj befizetésére kötelezték.²¹

Balogh Bertalan tehát egyrészt kiállítási anyagot kapott, másrészt engedélyt. Minden más egyedül rá hárult. Amint zöldre váltott a lámpa, mint a vándorkiállítás igazgatója hivatalosan körlevélben kérte fel az érdekelt városokat és közművelődési egyesületeiket a kiállítás fogadására,²² de személyesen is felkereste a helyszíneket és kiterjedt agitációt folytatott.²³ Általában minden újabb információt körlevél útján is tudatott. Májusban már arról számolt be, hogy a Múcsarnok tavaszi tárlatáról a legjobb képeket visszatartotta a vándorkiállítás számára,²⁴ e híradás pedig egyúttal azt is jelzi, hogy a szervezések és egyeztetések mellett – az eredeti ideához híven – az alkotások művészi kvalitásának követelményét sem tévesztette szem elől, bár ezt kimondottan az OMKT-ra bízta.

A tervezetben tavaszra ütemezett kiállítás ősze tolódott. Nyár közepén postára kerültek a művészekhez címzett felkérőlevelek, megjelölve bennük a művek beadási határidejét és az egyéb paramétereket.²⁵ A rendezésre – hazafias ügrről lévén szó – igen népes bizottságok alakultak, hangsúlyozni kell azonban, hogy a például Egerben mintegy 260 fős, Miskolcon több mint 600 fős „rendezőbizottságnak” csak névleges, pártfogó szerepe volt, gyakorlati szerepet nem játszott. A helyi előkelőségeket gróf Andrássy Gyula belügyminiszter, az OMKT elnöke külön levélben kérte fel a kiállítás támogatására.²⁶ A nagy nevek árnyékában azonban minden egyes helyszínen valójában egy-egy ügyvivő – néhány beosztott segédletével – intézte a teendőket, akik közvetlenül Balogh Bertalantól kapták az instrukciókat.

A kiállítási lehetőség iránt a művészek részéről nagy érdeklődés mutatkozott meg. Hogy a vándorkiállítás volumenét – és ezzel a felelősség mértékét – átérezzük, hadd álljanak itt a vonatkozó számadatok: 376 mű érkezett be, melyből a zsűri 326-ot fogadott el, e „készletből” végül 96 művész 196 alkotását vitték el az első tárlatra, ill. vették fel a katalógusba, a többi az időközben eladásra kerülő képek pótlására tartalékolták.²⁷ Az újabb állomások előtt a Társulat levélben küldte meg Baloghnak a feltöltésre kijelölt tárgyak listáját, melynek alapján ő intézkedett a katalógus vonatkozó betétlapjának kinyomtatása ügyében.²⁸ A hét állomás során végül 110 művész összesen 255 műve került kiállításra.

---

20 Adattár 62.1.212.

21 Az OMKT számításai beváltak: a tagbelépési nyilatkozatok fennmaradt pizskozata csupán Miskolcon 71 új tagról tesz említést. (Adattár 62.1.312.)

22 Adattár 62.1.14.

23 Kassai előadásáról a Pesti Naplóból értesülünk (1906. jan. 20. 13.)

24 Adattár 62.1.17.

25 Adattár 62.1.39.

26 Adattár 62.1.40.

27 Alkotmány 1906. szept. 7.

28 Adattár 62.1.209.

2. kép. Részlet Balogh Bertalan számlakönyvéből (HOM Képzőművészeti Adattár 62.1.255.)

		Bertalan	1262 - ~~1262~~	1078
1916. é. 5.	Egyesületi adományok, amennyi 1000			
	Balassagyőrön és környékén			
	hol 100. V. évi felújítások			
	napjaink 30 napra	300 -		
	Közi Egyetem a megalakításra	2 -		
	" " a felújításra	2 -		
	" " a felújításra	2 -		
	" " a felújításra	2 -		
	" " a felújításra	4 -		
	" " a felújításra	4 -		
	" " a felújításra	4 -		
	" " a felújításra	4 -		
10.	Könyvgyűjtés, Balassagyőr	800	300	
11.	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		10	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		10	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		10	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		10	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		74	
12.	Könyvgyűjtés		330	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		10	
	" Könyvgyűjtés, Balassagyőr		20	
14.	Könyvgyűjtés		60	
	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		2 -	
	Könyvgyűjtés		186	
15.	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		2 -	
16.	Könyvgyűjtés, Balassagyőr		78	
17.	" Könyvgyűjtés, Balassagyőr		1688	
18.	" Könyvgyűjtés, Balassagyőr			
			1262 -	1078
			1816 -	

Precíz könyvelőként Balogh Bertalan minden egyes készpénzkiadásról számlakönyvet vezetett. A csak az ötödik oldaltól rendelkezésünkre álló, összesen 15 oldalas dokumentum számunkra elsősorban a szervezőre háruló teendők feltérképezését illetően forrásértékű.²⁹ Az 1906. június 8-ától tanulmányozható könyvelés folyamatos és tömeges levelezésről, sürgönyözésről, valamint sűrűn ismétlődő utazásokról számol be. Egyeztetett a városokkal, Hornyánszky Viktor nyomdájával, a fővárosi illetékesekkel. Míg a nyári hónapokban Miskolc volt a székhelye, szeptember második felétől, a kiállítással együtt ő is útra kelt. Jelen volt a műtárgyak fogadásánál, a tárlatok rendezésénél, a megnyitóünnepségeken, s egészen a kiállítás lebontásáig felügyelte az aktuális helyszínt. Csak rövid időre, a következő állomások előkészítése ügyében hagyta el egy-egy napra a várost.

Mínthogy ő volt a tárlatsorozat gazdasági felelőse, a felmerülő összes költség elszámolása rá hárult. Kötelessége volt az OMKT felé minden egyes állomás lezárása után részletes jelentést tenni. E jelentés – túl a látogatottság, az eladott katalógusok és sors-

²⁹ Adattár 62.1.255.

jegyek számszerű, valamint az elkelt műtárgyak tételes kimutatásán – egy-egy kiállítás leszerelése, ill. felszerelése alkalmával felmerült napszámosmunka díjairól is beszámolt. Emellett természetesen minden más kiadásról is kimutatást vezetett – a villanyszámlától és fuvardíjtól kezdve, a pénztáros kisasszony és a takarító fizetségén, a telefon-, távirati és útiköltségen keresztül, egészen az írópapír, utalványtömb, képszögek és a „poroló tollseprű” árág, kitérve a plakátragasztás, a dekorációs munka, a képre Restaurálás és a kiállítás vonzerejét növelő zenekar díjára is.³⁰

A vándorkiállítás elsődleges célja a vidéki közönség érdeklődésének felkeltése volt a szépművészetek iránt. Hogy e célt elérje, Balogh Bertalan minden lehetséges eszközt igénybe vett a figyelemfelkeltés és a tömegek vonzása érdekében. Plakátok, sajtóhíradások, feliratos szalagok harangozták be jó előre egy-egy tárlat megnyitását. A kiállítás tartama alatt Miskolcon – ahol a megelőző, egri állomás fényes sikere után különösen képpen presztízskérdéssé vált a kudarc elkerülése – délutánként katonazenekar adott hangversenyt az érdeklődés növelésére, a helyi lapok pedig folyamatosan tudósítottak a tárlat nagyszerűségéről, a hatalmas érdeklődésről, valamint az újabb és újabb vásárlásokról. Mindezekon túlmenően a tárlat igazgatója nagy hangsúlyt fektetett a megnyitó ünnepségek rangjára is. A helyi tekintélyek által celebrált, hosszúra nyúló megnyitók a városok életének jelentős társadalmi eseményei voltak. Balogh arra is figyelmet fordított, hogy fővárosi előkelőségeket is „lecsábítson”, s mindent elkövetett – bár nem sok sikerrel –, hogy a művészek szintén képviseltesék magukat.³¹

Tisztelet a kivételnek, mind az OMKT tagjai, mind a művészek távol tartották magukat a megnyitóünnepségektől, és ez a közönyösség a korabeli művészeti élet egyik hangsúlyos jellemzőjének tűnik. Nagyon tanulságosak azok a dokumentumok, melyekből kitűnik, hogy Balogh Bertalan többször is azzal a kéréssel fordult a művészekhez, hogy vegyenek részt a megnyitókön,³² egyúttal az OMKT közbenjárását is kérve ugyanebből a célból. „Ami azt az óhajátást illeti, hogy toborozzunk művészeket, akik az új helyi megnyitásra elmenjenek, sajnálattal kell értesítenem, hogy ebben a tekintetben immár semmit se tehetünk” – írja Ambrozovics Dezső, az OMKT titkára, majd így folytatja: „Őn is jól tudja, – mert hiszen több ízben említettem – hogy volt már rá eset, hogy egy megnyitásra körlevél útján egész sereg művészt szólítottunk föl, s az eredmény az volt, hogy egyetlen egyet se találtunk, aki hajlandó lett volna elmenni. Azt is tudja, hogy még arra is csak nagy nehezen találunk egy-egy művészt, hogy a társulat költségén elmenjen valami megnyitásra vagy szoborleleplezésre. Így állván a dolgok, azt hiszem be fogja látni, hogy ezen a téren immár teljesen tehetetlenek vagyunk, és végre is kényszerrel nem használhatunk. Igaz, hogy ennek az oka részben a művészek közönyösségének a következménye. De nem kizárólag. Nem is hiszi ugyanis, hogy mennyien vannak, akik elvi ellenségei a megnyitásokon való megjelenésnek. És ebben szintén van valami méltányolni való. Ezek az urak, amennyiben kiállítók, azt hiszik, hogy mindenki avval gyanúsítaná őket, hogy azért vannak jelen, hogy képeiket könnyebben eladják.”³³ A művészeknek tehát adódott éppen elfogadható méntségük a távolmaradásra, az OMKT tagjainak viszont aligha. Ambrozovics e tekintetben csak ennyit ír: „Ami társulatunknak a gyöngyösi kiállítás bezárásán való képviselőségét illeti, legyen róla meggyőződve, hogy mindent el fogok

---

30 Adattár 62.1.204.

31 Adattár 62.1.199.

32 Adattár 62.1.345.

33 Adattár 62.1.199.

MEGHIVÓ.

A „MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSEK EGYESÜLETE” „Az országos magyar képző-
művészeti társulat” vándor-kiállításai első ciklusának befejezése alkalmából

BALOGH BERTALAN

a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület főtitkára és a vándor-
kiállítások fáradhatatlan rendezőjének tiszteletére folyó évi március hó 1-én,
pénteken este 8 órakor

LAKOMÁT

rendez a Kass-féle (volt Drechsler) vendéglő félemeleti külön-termében,
(az operával szemben) melyre Uraságodat tisztelettel meghívja a „Magyar
Képzőművészek Egyesülete” megbízásából

Teríték ára 4 korona. ———
Öltözet egyszerű sötét ruha.

Feszty Árpád
elnök.

1916. évi. MÁRCIUS 1. ÉVI. BUDAPEST.

3. kép. Meghívó a Balogh Bertalant ünneplő díszvacsorára (HOM Képzőművészeti Adattár 62. I. 296.)

követni, hogy minél számosabban menjenek le. Remélem, hogy ezúttal tán sikerülni fog néhány embert összeverbuválni. De jót nem állok róla.”³⁴

A megnyitőünnepségek közül természetesen az első volt a legrangosabb. Az egeri bemutató fővédnöki posztján Samassa József érsek állt. A kiállítás megnyitására sikerült gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztert megnyerni, ami – tekintve, hogy miniszter vidéki tárlatot még nem nyitott meg – hatalmas hírnek számított, s mint ilyen, az egyik fővárosi lap is szenzációként említette.³⁵ Apponyi jövetelét azonban sokan nem hitték, pusztá propagandának tartották. Balogh Bertalan leányának visszaemlékezéséből ismerjük meg azt az emberközeli epizódot, amely csak egy volt a számtalan hasonlóval tarkított életútból, és amely az egeri megnyitó körüli bonyodalmakkal kapcsolatos: „A kiállítás előtt két nappal Apponyitól sürgöny érkezett: nem vállalhatja a megnyitást. B.B. azonnal a postaigazgatóhoz ment: »Ha ebből a sürgönyből csak egy szó is nyilvánosságra kerül, abból büntető eljárás lesz.« Azután az első vonattal föl Pestre. Apponyi sajnálkozással fogadja. Tudja a nehézséget, de külföldi küldöttséget kell fogadnia. B.B. érvelt, majd látva a sikertelenséget így végezte: »Belátom, de mi lesz a Samassa halai-
val?« »Miféle halakkal?« »Az érsek 100 személyes díszbédét ad a miniszter tiszteletére, a város és a megye vezetőségének részvételével. És mert a megnyitás péntekre, böjtnapra esik, a halak Budapestről már úton vannak.« Hogy a szellemes érv miatt, vagy az agg érsek iránti tisztelete jeléül, de Apponyi visszavonta lemondását. Ott volt Egerben, és megnyitotta az első vándorkiállítást” – írja Komán Andorné.³⁶

Noha a művészek és a vásárlók közötti transzmissziós szerepet Balogh eredendően az OMKT egy kirendelt képviselőjének szánta, a közvetítés – mint ahogy erre a katalógus is felhívta az érdeklődők figyelmét – kizárólagosan rá maradt. A Herman Ottó

34 Adattár 62. I. 271.

35 Alkotmány 1906. szept. 20. I.

36 I. m. 3. Lásd: 8. jegyzet. Megjegyzendő, hogy a visszaemlékezés némileg sántít, minthogy az egeri megnyitóra nem pénteki, hanem szerdai napon került sor.

Múzeum Képzőművészeti Adattárában fellelhető, összesen 40 művész közel 60 levele abból a részfeladatból ad izelítőt, melynek során Balogh sürgönyileg tolmácsolta a művészek felé a megadott árakat alulmúló ajánlatokat, s kért sürgős választ, majd az engedélyt többnyire megkapva, nyélbe ütötte az üzletet.³⁷ Ez a közvetítő szerep persze korántsem volt egyszerű dolog. Egyrészt azért, mert az elérhetőségüktől éppen távol lévő címzettek sokszor csak megkésve reagáltak, s mivel felkérték az üzlet utólagos megkötésére, ez további intézkedéssorozatot igényelt. Másrészt: érzékeny lelkületű művészberekkel alkudozni – még közvetítőként is – igen hálátlan dolog. Nem egy levél olykor csak neheztelő félmondata, máskor kemény hangú sorai azt mutatják, hogy a művészek nem vették jó néven az árleszállítást.

A műtárgyeladás körüli teendőket, a művészekkel való kapcsolattartást Balogh ügyesen intézte. A művészek hozzá írt levelei azt mutatják, hogy korrekt modorával sikeresen oldotta meg a kényes ügyeket. A hálálkodó és nagybecsülésről tanúskodó sorok alapján biztonsággal kijelenthető, hogy népszerűséget és tiszteletet vívott ki magának a művészek között. Különösen figyelemre méltóak e tekintetben azok az elnézést kérő és magyarázkodó levelek, melyek írójuknak egy-egy korábbi, dőlőfős hangú küldeményét követték. Közvetve Balogh kommunikációs készségét illusztrálják Nagy Vilmos sorai: „Bocsásson meg múltkori levelemért, de az nem akart szemrehányás lenni, csak elkeseredésemben került tollam alá, melynek oka a pénz hiánya volt. Sőt nagy köszönettel tartozunk Önnek buzgó fáradozásáért, melynek nagy sikere melyet elért, minékünk nagy jótétemény” – írja a festő.³⁸

A pénz hiánya, melyet Nagy Vilmos említ, általános problémája volt az egész akkori művésztsadalomnak. Ide vezethető vissza, hogy az „üzletkötő” szűken vett feladatain túlmenően Baloghot további kényes ügyek intézése is terhelte. Többen fordultak hozzá azzal a kéréssel, hogy sűrűsége meg a vásárlónál a vételár mielőbbi kifizetését. E levelek vonatkozó sorai nemcsak a korabeli kiállítás-szervező munkaköri feladatainak egy további összetevőjére világítanak rá, de egyben autentikus források a századelő művészeti életére vonatkozóan is. A Murányi Gyula,³⁹ Sándor Béla,⁴⁰ Faragó Géza,⁴¹ Markó Ernő⁴² által is kért szíveség Bosznay István levelében ekképp kerül megokolásra: „... mert most januárban jönnek hozzám a számlákkal, s ilyenkor a legnagyobb szükségem van a kinnlévő összegek bevonására”.⁴³ Udvarny Géza pedig így fogalmaz: „... egyben kérném, lenne oly jó oda hatni, hogy a vételárat megkaphassam, tekintettel a közeledő ünnepekre, meg amugy is, mivel pénzt már oly régen láttam. Ugyebár nem veszi rossz néven eme alkalmatlan kérésemet, de mentségem a pictor emberek közös sorsa, a pénztelen állapot.”⁴⁴

37 Ami az adásvétel hivatalos részét illeti, Balogh „vásárlási naplót” vezetett, amelybe minden vásárlási szándékot rögzített. Egyrészt ezzel számolt el az OMKT felé a műtárgyeladásokról, másrészt a napló arra is jó volt, hogy az érdeklődő – saját kezű aláírásával – biztosítékot adott benne a szándékának. Ezután, ha a megajánlott összeg alulmúlta a katalógusban megjelölt árat, következett a művész bevonása a folyamatba, s ha az alku létrejött, a vevő kifizette a vételárat, melyről Balogh ellennyugtát adott, valamint elismervényt a vevő tulajdonjogainak igazolására. (Az OMKT útmutatása a procedúráról: Adattár 62.1.193.) A kifizetett összeg azután bankintézetben keresztül átutalással jutott az OMKT-hoz. Az elkelt alkotások az aktuális tárlat lebontásakor kerültek átadásra.

38 Adattár 62.1.241.

39 Adattár 62.1.281.

40 Adattár 62.1.270.

41 Adattár 62.1.246.

42 Adattár 62.1.276.

43 Adattár 62.1.268.

44 Adattár 62.1.206.

Hogy a művészek tisztelettel és megbecsüléssel övezték Baloghot, annak oka nem csupán empatikus képességében, ill. a gyümölcsöző képeladások körüli fáradozásaiban keresendő. Még az alkudozások közepette sem tévesztette szem elől ugyanis az eszmét, ami minden intézkedésének, így a művészekhez címzett leveleknek is vezérlő csillaga volt. Hegedűs László így ír válaszlevelében: „Bizony igaza van Uram: kell a vidéki kiállítás, mert a társadalom minden rétegébe csak úgy lehet beleoltani a művészetek szeretetét, ha minél könnyebben s mindenki számára hozzáférhetővé tesszük.”⁴⁵ További levelek is amellet tanúskodnak, hogy a kultúra apostolát, egyfajta misszionáriust láttak benne. S hogy a nagyszabású vállalkozás mindenekelőtt valóban kultúrmisszió volt, azt a tanulóifjúság ingyenes ill. kedvezményes tárlatlátogatásának pártfogása is mutatja.⁴⁶

A művészek a már említetteken kívül persze további, különleges kérésekkel is megkeresték. Baditz Ottó azzal bízta meg, hogy gondoskodjon két képének lefotografáltatásáról Gyöngyösön,⁴⁷ Szlányi Lajos külön tájékoztatást kér, hogy képeit kik vásárolták meg, és hogy egy bizonyos képének mi is a mérete,⁴⁸ Pörge Gergely arra kéri, hogy két festményét „egy-két arasznyival beljebb tenni (ugyanazon paraván közepe felé) szíveskedne”. „Ezt azért is kérem, mert képecskéim a tárlat legmagyarabb motívumai s legmagyarabbul átérzett dolgok. Művészi értéküket a fővárosi lapok nagyon is elismerték, s így azt hiszem kérésem méltányos” – szól az indoklás.⁴⁹ Fejér Sándor festőművésznek pedig az az óhaja, hogy „Irgalmas szamaritánus” képét pótlólag vegyék fel az egri tárlatra, mert „Eger papi város s ott magas papi körökben, Szmracsányi püspök Őnag. fejedelme is fel lett híva e képemre s hiszem hogy e képem eladhatnok” – írja a művész, végül minden meggyőző erejét latba vetve így fejezi be levelét: „A kiállításra úgy személyesen felutaznék”.⁵⁰

Miközben ilyen egyedi kívánalmaknak is eleget tett, levelezést folytatott a Villamossági Rt.-vel „a képkiallítás világításának olcsó megszámlálásából kifolyólag”, cserébe „a személyzet részére felállítandó karácsonyfa céljaira” 100 koronát felajánlva.⁵¹ Gondoskodott arról, hogy a kiállító művészek mindegyike tiszteletpéldányt kapjon a katalógusból (melyért a művészek igen sűrűn köszönetet is mondtak). Meg kellett értetnie a helybéli művészekkel, hogy tőlük sem állíthatnak ki egyszerre háromnál több művet.⁵² Intézkedett a katalógus betétlapjainak (az előző állomásokon eladott művek helyébe érkező új tárgyak listájának) kinyomtatása ügyében. Mindent elkövetett, hogy rávegye a pénzintézeteket a művásárlásra, és hogy ezt Miskolcon elérte, azzal a fővárosi bankok számára is példát statuált.⁵³ Beck Ö. Fülöp két Rákóczi-plakettjének saját részére történő megvételével ugyanakkor a magánemberek előtt is követendő példával járt.⁵⁴

A közönségkapcsolat néven ismert tennivalókat szaporította az ózdi Tiszti Kaszinó levele, melyben a nyereménysorsolás műtárgyjegyzékének megküldését kéri.⁵⁵ Mindezek mellett pedig még a képzőművészeti élet párhuzamos eseményeit sem mulasztotta el figyelemmel kísérni, miközben ő maga a hazai művészeti élet akkori legnagyobb szabású,

45 Adattár 62.1.272.

46 Magyarország 1906. szept. 20. 4.

47 Adattár 62.1.279.

48 Adattár 62.1.225.

49 Adattár 62.1.300.

50 Adattár 62.1.238.

51 Adattár 62.1.198.

52 Adattár 62.1.212.

53 Pesti Hírlap 1906. okt. 17. 7.

54 Beck Ö. Fülöp levelei (Adattár 62.1.224., 227., 266.)

55 Adattár 62.1.293.

a reflektorok keresztüzében álló eseményét igazgatta: Zala Györgyhöz írt „alkudozós” levelében a mesternek „nagy szobra” leleplezése kapcsán fejezi ki gratulációját.⁵⁶

Mindazok, akik részt vettek már kiállítás létrehozásában, át tudják érezni egy-egy ilyen kihívás sokrétűségét és nehézségeit. A felvidéki kiállítás hét helyszínt érintő vándortárlat volt, egy olyan korban, amikor a problémák megoldása a közlekedés, hírközlés – mai állapotokhoz mért – fejletlensége miatt sokkal több akadályba ütközött, mint napjainkban, és amikor a különböző részfeladatok ellátására még nem szakosodtak osztályok. A kiállítás szervezője egy személyben volt gazdasági felelős, műkereskedő, PR-menedzser és bárhová beugró mindenes. Talán nem teszünk eltúlzott megállapítást, ha azt mondjuk, a modern kiállítás-rendezés módszertana épp ekkor nyeri nálunk alapjait.

Önkéntes vállalkozását Balogh Bertalan érezhetően okosan és higgadtan, emberiséggel vitte sikerre. A tárlatsorozatot lezáró végső elszámolás⁵⁷ eredményével az OMKT elégedett volt. A „fölmentvényt” megadta, és a „minden várákozást felülmúló sikerre” való tekintettel a vándortárlatok folytatása és állandósítása mellett döntött, köszönetet mondva egyúttal a kiállítás igazgatójának a „minden legjelentéktelenebb részletre kiterjedő éber körültekintésért”.⁵⁸ A regionális és az országos sajtó lelkesen üdvözölte mind az eszmét, mind megvalósítóját, és a hivatalos elismerések sem fukarkodtak a szép szavakkal.⁵⁹ A művészársadalmat összefogó Magyar Képzőművészek Egyesülete pedig hálája kifejezésekképpen díszvacsorát rendezett tiszteletére.⁶⁰

A történet tehát happy end-del zárult. Az 1906-os vándorkiállítás azonban csak egyetlen csata volt Balogh Bertalan életében és az általa vezetett kulturális hadjáratban. Az ismétlésre hosszas huzavona és az elkedvetlenítő aggályoskodások felszámolása után csak négy év múlva kerülhetett sor, és bár az is sikerrel végződött, végképp világossá vált, hogy egyetlen ember agilitása nem képes megváltoztatni a nehézkesen működő szervezeti rendszert, még akkor sem, ha az már régóta válságát éli. 1907 elején azonban Balogh Bertalan még alapvetően bizakodó volt, és az elszámolás utolsó sorai is lelkesen csengenek: „Mert szilárd hitem, hogy művészetünk az a bizonyos bibliai füstoszlop, mely nemzetünket a félreismerés még mindig ránk nehezedeő nehéz korszakából az ígért földjére, a nagy kulturnemzetek sorába, elvezetni fogja! Magamat a t. Társulat jó emlékezetébe ajánlva, maradok alázatos szolgája BALOGH BERTALAN.”⁶¹

---

56 Adattár 62.1.215.

57 Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Felvidéki Vándorkiállításának elszámolása, üzleti és kulturális eredményei és tanulságai. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1907. (Adattár 62.1.254.)

58 Adattár 62.1.302.

59 Báró Forster Gyula, az OMKT alelnökének köszönőlevele (Adattár 62.1.302.), gróf Andrássy Gyula, az OMKT elnökének köszönőlevele (Adattár 62.1.310.), Ambrozovics Dezső, az OMKT titkárának köszönőlevele (Adattár 62.1.311.)

60 Balogh Bertalan ünneplése. Miskolci Napló 1907. márc. 6. 2.

61 l. m. 15. L. 57. jegyzet.

IRODALOM

Balogh Bertalan

1899 Vidéki képtárak. Borsodmegyei Lapok 1899. okt. 31. 1–2.

1905 Magyar nemzeti közművelődés. Budapest

Bartus Ödön

1929 Miskolc képzőművészete. In: Miskolc. Szerk.: *Halmai Béla–Leszih Andor*. Miskolc 254–270.

Lyka Károly

1907 Vándorkiállítások. Művészet VI. évf. 170–172.

1983 Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. (2. kiadás) Budapest

Németh Lajos (szerk.)

1981 Magyar művészet 1890–1919. I. Budapest

Szendrei János

1911 Miskolcz város története 1800–1910. Miskolc

Zsadányi Guidó

1964 A felvidéki vándorkiállítások története. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 183–206. Miskolc

1972 Balogh Bertalan emlékezete. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 281–304. Miskolc

Vargáné Zalán Irén

1971 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 169–208. Miskolc

THE TRIALS AND TRIBULATIONS OF AN EXHIBITION ORGANISER AT THE DAWN OF THE 20TH CENTURY

Bertalan Balogh and the 1906 travelling exhibition of Upper Hungary

The travelling exhibitions of Upper Hungary (1906–1907, 1910–1911) were outstanding cultural events not only in Miskolc, but throughout north-eastern Hungary. They occupy a special place in the art history annals of Eger, Miskolc, Kassa, Eperjes, Sátoraljaújhely, Debrecen, Gyöngyös, the towns which offered venues for these exhibitions.

This study examines the first travelling exhibition on the occasion of its 100th anniversary, offering a glimpse into how it was organised through an overview of the surviving documents. My aim was not a description of the event itself, but rather a portrayal of the preparations for this unique event, as well as of the problems and the tasks which had to be solved in order to make this brilliant initiative come true.

The main purpose of the exhibition was to invigorate the arts and artistic life beyond the country's capital. The idea for the exhibition was conceived by Bertalan Balogh (1870–1922), a railway official in Miskolc, who had enthusiastically participated in the town's cultural life from 1898. He remained the *spiritus rector* of the initiative. He was preoccupied with the idea of the exhibition for many years before actually came out with his initiative. He visited Hungarian exhibitions and made study trips to Munich and Paris in order to familiarise himself with how modern exhibitions were organised and to gain a knowledge of the necessary administrative background. In 1905, he submitted a carefully elaborated plan to the Hungarian institution competent in these matters. This plan undoubtedly called for lengthy preparations, although he had by then persuaded the officials

of the towns, which would host the exhibition, had discussed the details with the railway officials, who would supervise the transport of the artworks, as well as with the printers and the insurance company involved. He also compiled a “marketing plan”, which covered the tiniest details and summarised his experience in this field.

The first exhibition was assembled and launched in Autumn, 1906. The officials of the state institution undertook the task of collecting the artworks and organising their display at the venues. Everything else was left to the exhibition organiser, who liasoned with the various towns, the officials in Budapest and various other offices. Balogh travelled with the exhibition: he was present, when the artworks arrived and supervised the exhibition from its assembly to its dismantling.

The exhibition’s primary goal was to kindle the public’s interest in the arts. Balogh resorted to many different forms of promotion. Posters, newspaper articles and streamers advertised the arrival and the opening of an exhibitions and he also took care that the opening be an outstanding event.

As the financial manager of the exhibition, Balogh was also responsible for its budget. He wrote regular reports detailing the number of visitors, the number of sold catalogues and raffle tickets, the sold artworks and the costs of the hired hands during the assembly and the dismantling of an exhibition. He also had a list of all the other costs ranging from the electricity bills, transportation costs, the salary of the cashier and the cleaning ladies, the telephone, cable and travel costs to the price of writing-paper, picture hangers and feather-dusters, as well as the costs of placing posters, decoration work, restoration costs, and the fee of the orchestra designed to enhance the exhibition’s popularity. It was Balogh’s task to see that everything went smoothly.

His duties included the sale of artworks, which could only be sold through him. He mediated between the artists and potential buyers through a series of cables. The artists also made a number of sometimes rather unusual requests.

The travelling exhibition turned out to be a unique and highly successful event. It was the first truly successful event, which attempted to improve artistic taste in the provinces beyond the country’s capital. Being the very first large-scale event of this type, the organiser had to cope with a series of formerly unencountered, complex problems: he was the financial manager, the art dealer, the PR manager and the handyman all in one. The skills of creating modern exhibitions were learnt with this event in Hungary.

Andrea Pírint

ARCHAIKUS KOZMOLÓGIA ÉS KOZMOGRÁFIA

Az apokrifek és vallásos népelemek mitologikus világképe

OROSZ GYÖRGY

A 988-as „állami keresztelődés” után az új világnézet elsajátítását a Kijevi Ruszban – hasonlóképpen Európa más népeihez – nemcsak a kanonikus egyházi irodalom alkotásainak a lefordítása egyengette, hanem az *apokrifek* széles körű használata is. Az apokrif elbeszélések a nép számára az esetek többségében hasznos ismereteket közvetítettek, és a népet elsősorban a keresztény egyház és a keresztény etika iránti hűségre nevelték – mutat rá Petkanova. Megállapítja továbbá, hogy az a nagy hatás, amelyet az apokrif irodalom a középkori kultúra fejlődésére gyakorolt, csak a *Bibliáéval* mérhető össze.¹

Mit is nevezünk *apokrif iratoknak*? A Herbert Haag-féle Bibliai lexikon meghatározása alapján: azok a zsidó és ókeresztény írások – az apokrüphon ’rejtett, titkos’ görög szóból –, amelyeket soha nem tekintettek, még átmenetileg sem kánoninak. Azt a benyomást keltik, mintha a Szentíráshoz tartoznának, mert az Ószövetség és az Újszövetség kanonikus könyveivel bizonyos rokonságot mutatnak, és mert a sugalmazott könyvek szerzőinek neve alatt maradtak fenn. Többnyire a Szentírás bizonyos eseményeit részletezik az olvasó épülésére és vigasztalódására, ugyanakkor azonban téves tanításokat is tartalmaznak.²

Az apokrifek néha merőben más világnézeti szempontból mutatják be a *világ keletkezését, felépítését* és a középkori elméletet különösképpen izgató „világvége” kérdését. Lichačev ezt azzal magyarázza, hogy az apokrifek igen nagymértékben merítettek az antik mitológiából, a hellén filozófiából, a kereszténység előtti különféle keleti tanokból, valamint a folklórból.³

A témával foglalkozó kutatók körében általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy az apokrif irodalom jelentős hatást gyakorolt a keleti szlávok folklór műfajaira, s ezeken belül vallásos népelemekre is.⁴ Az apokrifek folklórra gyakorolt hatása minden olyan országban kimutatható – fejti ki Petkanova –, amelyben elterjedtek az apokrif iratok; így ezek nyomai jól láthatók a fennmaradt görög, arab, bolgár, orosz, magyar, német és más nyugat-európai hagyományban.⁵

Az apokrifek a keleti szlávoknál behatoltak a tradicionális irodalmi műfajokba: a *szentek legendáiba*, a *zarándokirodalomba*, az *évkönyvírásba*,⁶ de hatást gyakoroltak – hívja fel rá a figyelmet Gudzij –, a *népköltészetre* és az óorosz *művészet* néhány ágára is.⁷ De Kuskov szerint itt egy ellentétes irányú folyamat is végbement, mert az apokrif al-

---

1 Petkanova 1988: 39, 46.

2 Haag 1989: 77.

3 Grekov–Artamonov 1948: II. 172.

4 Jančuk 1907: 127.

5 Petkanova 1988: 41.

6 Lichačev 1985: 40.

7 Gudzij 1952: 87–88.

kotások igen nagymértékben olvasztottak magukba népi képzeteket, illetve felhasználták a szájhagyományozó költészet művészi fogásait.⁸

Az apokrifek már a Kijevi Rusz irodalmában is fellelhetők voltak.⁹ Hogy mely apokrif elbeszélések voltak ismeretesek már a kijevi időkben is, és melyek kerültek be orosz földre csak később, ezt nem mindig egyszerű eldönteni, de az mindenesetre tény, hogy már a legrégebb időkben igen széles körben elterjedtek. A 13. század előtti kéziratokban fennmaradtak apokrif elbeszélések, például *Jeremiás prófétáról, s az Istenszülő kálváriajárása a pokolban* (Choždenie Bogorodicy po mukam) címmel.¹⁰

Az oroszok (keleti szlávok) önálló apokrif elbeszélést nem alkottak, viszont jelentős számú óbolgár–ószláv nyelvű apokrif történetet dolgoztak át orosz földön, amelyek a pravoszlávia közös hagyományágából jutottak el hozzánk – mutat rá Iglói Endre.¹¹

Hitchcock is ugyanezen a nézetben van, de egyetlen apokrif történetet mégiscsak eredeti keleti szláv alkotásnak tart. Ennek rövid magyar címe: *Ádám siralmi a pokolból Lázárhoz* (Slovo svjatyh apostol ježe ot Adama v ade k Lazorju).¹² Az „eredeti” szó helyett talán helyesebb lenne az „újraalkotott” kifejezést használni, hiszen azzal a tipikus esettel van dolgunk, hogy egy Bizáncból átkerült apokrif elbeszélés – különféle betoldásokkal kiegészülve a helyi tradícióból – az aktív befogadás folyamatában továbbfejlődött, azaz *russzifikálódott*.

Maga Hitchcock is valahogy így gondolhatta az „eredetiséget”, mert mint írja: „Krisztus pokolraszállásának témája megvolt Bizáncban, de nem ismerünk olyan eredeti szöveget, aminek ez az orosz mű a fordítása lenne. A tartalom nem eredeti, de jól összedolgozott. Apokrif elbeszélésünk sok párhuzamos vonást mutat az epikus tradícióval, amit nagy valószínűség szerint az *Igor-ének* hatásának tudhatunk be.”¹³ Hitchcock komplex elemzés keretében rámutatott az *Ádám siralmi*... apokrif irat lehetséges forrásaira és irodalmi párhuzamaira. Ezek a következők: 1. *Krétaí Epifánusz és Alexandriai Euszébiusz Élettörténetének* szláv fordításai, amelyek egyébként bizonyos részleteket az apokrif *Nikodémus evangéliuma* c. műből merítettek; 2. *Nikodémus evangéliumának* második része (Krisztus pokolraszállása); 3. *Száműzött Danyiil könyörgése*; 4. *Kirill Turovszkij prédikációi*; 5. az *Igor-ének*.¹⁴

A fenti felsorolásból egyértelműen levonhatjuk azt a következtetést, hogy az a kulturális közeg, amelyben a bizánci apokrif elbeszélés újraalkotása végbement, nem állhattott túlságosan messze a fejedelmi kíséret tagjainak világtól.

Az apokrif irodalom Ruszba való beáramlása, nagyoobbrészt *Bizáncból* délszláv közvetítéssel, részint közvetlenül *Bolgárországból*, már a 11. századtól elkezdődött.¹⁵ Az apokrifek első nagy hulláma, amely ekkor érte el Kijevet, azt az elbeszélésciklust hozta

⁸ Kuskov 1982: 35. L. még: Petkanova 1988: 41–42.

⁹ Lichačev 1985: 40.

¹⁰ Grekov–Artamonov 1948: II. 172. *Az Istenszülő kálváriajárása... szövegváltozatai: Gudzij 1952: 92–98.* (17. sz. eleje) Javítások benne a legrégebb orosz szöveg (12. sz.) alapján. Pypin 1862: 118–124. Ez a variáns szintén kései időkben származik (1602), de ugyancsak közel áll az apokrif elbeszélés legrégebb ismert szövegéhez.

¹¹ Iglói 1988: 27.

¹² Hitchcock 1979: 206.

¹³ Hitchcock 1979: 207.

¹⁴ Hitchcock 1979: 5–7, 194–207.

¹⁵ Gudzij 1945: 35.

magával, amely a bolgár *bogumil eretnekek* körében született.¹⁶ A bogumil mozgalom¹⁷ elvetette a keresztény dogmákat, s a monoteista vallással ellentétben *dualista nézeteket* hirdetett. Ezek szerint a világban két egyforma erejű transzcendentális szellem, a „jót” megtestesítő *Isten* és a „gonosz” *Sátán* vívja örökös harcát. A *szellemi* világot Isten teremtette, az *anyagi* világot pedig – beleértve az emberi testet is – a bukott *Sátán*. Az ember e két természetfeletti erő közös alkotása: lelke isteni lényegű, testi–fizikai létével a *Sátán* rendelkezik.

Zigavinosz az 1200-as években írta le könyvében¹⁸ a bogumil vallást. Az ő munkájából idézi Nagy Ilona a dualisztikus mondák egyik kulcsfigurájáról, az *ördög személyéről vallott nézeteket*:

„Az ördög Isten elsőszülött fia, az Isten után a második, az Isten jobbján ül. Neve Szatanail. Testvére a Logosznak (Igénék). Fellázadt, kiüldöztetett, kiesett az égből. Megtartotta teremtő erejét, megteremtette a látható világot, amint az le van írva a Genézisben. Megteremtette Ádámot, akibe Isten lehelt lelket. Évát hasonlóképpen. Isten fia pedig, aki a teremtés után 5500-ban keletkezett, megtestesült anyagtalán testben, megfeszítették, az alvilágba taszította Szatanailt, aki elveszítvén az –il (= -él) végződést a nevéből és az erejét is, maradt Szatanosz...”¹⁹

A bolgároktól átvett bogumil apokrif elbeszélések orosz földön sajátos szerepet kaptak. Igen termékeny talajra leltek a kereszténységre még nemrég áttért „kettős hitű” olvasók–hallgatók körében, akiknek a tudatában a keresztény tanok kusza ismerethalmazt alkottak. Ezek az eloroszosodott apokrifek a pogány hitnek és a keresztény vallásnak az összebékítését szolgálták.²⁰

Az *Őskronikában* 1071-nél olvasható egy apokrif elbeszélés, amelyben a varázslók az ember teremtéséről alkotott elképzeléseiket a bogumilek dualista tanának megfelelően fejtik ki:

„*Isten a fürdőházban tisztálkodott, és megizzadván, megtörülközött egy ronggyal, és az égből aláveté azt a földre; és perlekedni kezdett a sátán Istennel, hogy ki teremtse meg belőle az embert; és az embert az ördög teremté, az Isten meg a lelket helyezé bele; ezért ha meghal egy ember, teste a földbe kerül, lelke pedig az Istenhez.*”²¹

Az óorosz írott irodalomban és a szóbeli költészetben megtalálható bogumil szellemű alkotások nem feltétlenül jelentik azt, hogy az oroszoknál valaha is létezett volna bogumil eretnokség – jegyzi meg ezen évkönyvi híradással kapcsolatban Golubinskij egyháztörténész. Inkább talán arról van itt szó, hogy a *szent könyvek „ismerői” nem voltak képesek megkülönböztetni a hamis könyveket az igazaktól.*²² A mongol hódítás előtti korból egyébként semmilyen utalás nem található szekták létezésére vonatkozólag.²³

16 Iglói 1988: 26.

17 L. erről: Petkanova 1988: 39–40.; Iglói 1988: 27–28.; Kuskov 1982: 35–36.; Golubinskij 1904: I. VII/793. Jung Károly a bogumilizmus kelet-közép-európai vonatkozásairól fontos adalékokkal szolgál *A világteremtés dualisztikus (bogumil) legendáinak kérdéséhez* c. tanulmányában. In: Jung 1992: 157–185.

18 Εμφυμίος Ζηναβηνός: Πανοπλία Δογματική (Patrologia Graeca 130. 1289.)

19 Zigavinosz munkáját a *Θρησκειτική*... enciklopédiából Berki Feriz fordításában idézi Nagy 1979: 326.

20 Iglói 1988: 28.

21 «Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся вехтемь, и верже с небесе на землю; и распреся сотона с Богомъ, кому в немь створити человека, и створи дьяволь человека, а Богъ душно во нь вложи; темже аще умреть человекъ, в землю итдыть тело, а душа к Богу.» (Die Nestor-Chronik. 1969: 172.)

22 Golubinskij 1904: I. VII/794.

23 I. m. VII/791–793.

Az apokrif legendák nemcsak írott formában kerültek be Ruszba, hanem szóbeli úton is.²⁴ Nagy szerepet játszottak ezen a téren – mutat rá Gudzij –, a kereskedelmi és politikai kapcsolatok, a katonai összejutások Bizánccal, Bolgárországgal és a Kelettel, de különösen az orosz emberek *zarándoklásai* Palesztinába, ahol igen nagy számban maradtak fenn apokrif legendák. *Zarándokok* egész tömegei indultak útnak a „szent földre”, ahonnan ó- és újszövetségi apokrif történeteket hoztak vissza emlékezetükben.²⁵ Az óorosz hősi énekek, a *bilinák* gyakran megemlítik a *zarándokokat*. A kijevi korszak bilinájában a szentföldi *zarándokokat* a *kalika perechozij* és a *palomnik* kifejezésekkel jelölik.²⁶ Az egyik bilina, melynek címe *Negyven zarándok és még egy zarándok* (Sorok kalik) (Sorok kalikoju) arról tudósít, hogyan *zarándokolt* el Jeruzsálemba a kalikák egy csoportja:

„Indulunk hát, testvérek, hosszú lesz utunk,
Jeruzsálem városába megyünk,
Esdekelnünk a szentséges szentélyhez,
Hódolattal megcsókolni az Úrkaporsót,
Mégfürödni a Jordán folyóban,
Megtörülközni az enyészhetetlen ruhával.”²⁷

Az írott formában vagy szóbeli úton átvett apokrif elbeszélések orosz földön alkalmazkodtak az adott történelmi körülmények specifikus feltételeihez: *russzifikálódtak*.²⁸ Így például az *Istenszülő kálváriajárása a pokolban* című eszkatologikus történet alábbi orosz szövegváltozata (17. sz. eleje) tudatja, hogy olyan emberek sínylődnek a pokolban, akik a keleti szlávok ősi pogány isteneit imádták:

„Trojan, Horszot, Veleszt, Perunt megtevék isteneiknek, gonosz ördögökben hívének, és még ma is a fertelmes setétség hatalmában élnek, ezért szenvednek itt annyira...”²⁹

Trojan, Horsz, Velesz és Perun istenek nevei természetesen hiányoztak ezen apokrif írás bizánci eredetijében, de délszláv fordításában is – mutat rá Gudzij –, és ez a betoldás már orosz földi munka.³⁰ A fenti apokrif elbeszélés egészen a 19. századig fennmaradt.

24 Gudzij 1945: 36.

25 I. m. 35.; Nikol'skij 1983: 68.; Kuskov 1982: 35.

26 Majkov 1863: 90–91.

27 «А идтить намъ, братцы, дорога не ближняя, / Идти будетъ ко городу Иерусалиму, / Святой святине помолитися, / Господню гробу приложитися, / Во Ердань-реке искупатися, / Нетленной ризой утеретися...» (Bessonov 1861–1864: I/1. 8, № 4. A teljes szöveget l. i. m. 7–20.) A *Jézus Krisztus mennybe-meneteléről* c. vallásos népének mellett ez a bilina szolgáltat még bizonyos információkat az óorosz idők kolduló-éneklő *zarándokairól*. (L. erről: Aničkov 1913: 185–200.) A népének a koldusmesterség szakrális voltát bizonygatja igen nagy meggyőző erővel, míg a bilina a középkori *zarándokok* életébe és szokásaiba, saját jurisdictiójába ad betekintést. További szövegváltozatok: Danilov 1958: 155–165, № 24.; Bessonov 1861–1864: I/1. 20–24, № 5–6.; Gil'ferding 1949: I. 670–684, № 72.; Gil'ferding 1950: II. 140–142, № 86.; 195–200, № 96.; 651–654, № 173.; Gil'ferding 1951: III. 524525, № 301.; Ončukov 1904: 196–204, № 47.; Grigor'jev 1904: I. část', II. 179–183, № 44.; Grigor'jev 1910: III. 48–53, № 9.; Rybnikov 1909: I. 89–90, № 13.; 287–292. № 43. (címe: *Potyky i soroky kaliky*); 323–326, № 52. (címe: *Potyky i soroky kaliky*; prózai szöveg); Astachova 1938: I. 135–142, № 4.; 380–381, № 62.; 538–542, № 99.; Astachova 1961: 116, № 32. (címe: *O kalikach*); 442–445, № 137.; 466–467, № 146.; Sokolov 1948: 165–167, № 24.

28 Gudzij 1952: 88.

29 «Трояна, Хорса, Велеса, Перуна на боги обратиша, бесомъ злымъ вероваша и доселе мракомъ злымъ содержиши суть, того ради зде тако мучатся...» (Gudzij 1952: 92). A Pypin által közzétett szövegváltozatban a következő torzult mondat olvasható: «... Трояна, Харса, Велеса, Перуна, но быша обратиша бесомъ злымъ и вероваша, и доселе мракомъ злымъ содержиши суть, того ради зде тако мучатся...» [Pypin 1862: 119].

30 Gudzij 1952: 46.

A téma átvándorolt a folklór területére, s behatolt a vallásos népénekekbe is.³¹

A kereszténység felvételét követő időszakban a bizánci keresztény irodalmat – közvetlenül vagy bolgár közvetítéssel – *transzplantálták* orosz földre.³² Ez a Lichačev nyomán *irodalmi transzplantációnak*, átültetésnek nevezett folyamat nem passzív befogadás, nem mechanikus átvétel volt, hanem tudatos *adaptáció*. Az átültetett művek az új talajon tovább éltek, ismétlődő másolások és szerkesztések során újabb és újabb szövegváltozatok keletkeztek, s a fordításos irodalom sajátos helyi elemekkel kiegészülve csakhamar teljesen eloroszosodott.³³ Nyilvánvaló, hogy hasonló folyamat játszódott le a szóbeli úton átvett, illetve az írott irodalomból a szóbeli költészet szférájába átkerült alkotások esetében is. Bizonyíthatóan létezett egy *közös indoeurópai alapmítosz* a viharisten és ellenfele küzdelméről, mutatnak rá Ivanov és Toporov, amely harc eredménye a termékenységet adó éltető eső.³⁴

Az összehasonlító történeti kutatás segítségével rekonstruálni lehet mind a főhős, mind ellenfele általános elnevezését, mind pedig az őket jellemző alapcselekvéseket és segédeszközeiket. A rekonstrukció elsősorban belorusz és litván anyagra épül (mondák, hiedelmek, mesék, ráolvasások, közmondások, szólások), és belső analízis segítségével azt vizsgálja, hogyan transzformálódott a későbbi időkben az alapmítosz. Nagyon lényeges, hogy a régészeti ásatások során Belorussziában, Litvániában és Lettországon kígyók és kővek kultuszának maradványaira bukkantak, valamint feltártak elhantolt lóteemeteket is. Ezek az elemek megtalálhatók az alapmítoszban is.³⁵

Az alapmítosz jól kivehető az olyan belorusz mesékből és litván szövegekből, amelyekben az isten vagy más személy (a későbbiekben Perun – Perkünas) veszekszik ellenfelével, aki legtöbbször a gonosz megtestesítője. Íme az Ivanov és Toporov által rekonstruált alapmítosz:³⁶

Isten: „Megöllek!”
Gonosz: „Hogy tudnál megölni? Hiszen elbújok!”
Isten: „Hová?”
Gonosz: „Az ember mögé.”

1. kép. Kisorosz, tekerőlantos vak koldus

31 Grekov–Artamonov 1948: II. 172.

32 Lichačev 1985: 34.

33 Lichačev 1973: 15–23.; Iglói 1988: 20.; Tvorogov 1981: 20.; Lichačev 1985: 34.

34 Ivanov–Toporov 1974: 4.

35 I. m. 4.

36 I. m. 4–5.

Isten: „Megölöm az embert – megöllek téged is!”
 Gonosz: „Akkor a ló alá rejtőzök!”
 Isten: „Megölöm a lovat is – megöllek téged is!”
 Gonosz: „Akkor a tehén alá rejtőzök!”
 Isten: „Megölöm a tehenet – megöllek téged is!”
 Gonosz: „Akkor a fa alá bújok: ott nem találsz meg!”
 Isten: „Szétzúzom a fát – megöllek téged is!”
 Gonosz: „Akkor a kő mögé bújok!”
 Isten: „Szétzúzom a követ – megöllek téged is!”
 Gonosz: „Na, akkor a vízbe bújok!”
 Isten: „Ott van a te helyed, maradj ott!”

Ha valahol villámlik (belorusz: pjarun), akkor Isten ott a gonoszt zúzza szét.³⁷ A számos belorusz, valamint egyéb keleti szláv és balti szöveg alapján rekonstruálható a mítosz alapszűzséje, amelyben a viharisten üldözi a kígyót. A mítosz bizonyos epizódjait ki lehet mutatni más indoeurópai hagyomány nyelvi anyagában is. A mítosz alapszűzséje Ivanov és Toporov nyomán a következő:³⁸

A) A viharisten fenn található, főleg a hegyen, az égben (vele vannak itt a Nap és a Hold), a három részből álló világfa csúcán. A világfa a négy égtáj felé néz.

B) A kígyó lent található, egy fekete bőrdarabon, a háromrészes világfa gyökereinél.

C) A kígyó elrabol egy marhát, és elrejtí az egy barlangban, a szikla mögé. A viharisten szétzúzza a sziklát, kiszabadítja a marhát (vagy az embert).

D) A kígyó sorban különböző élőlények mögé rejtőzik el, vagy átváltozik élőlényekké (ember, ló, tehén stb.). A kígyó egy fa vagy egy kő mögé búj el.

E) A viharisten lóháton vagy szekéren megérkezik, fegyverével (kalapács, villám) a fára sújt, és megégeti azt, vagy széthasítja a követ.

F) A viharistennek a kígyón aratott győzelme után megjelenik a víz (esik az eső); a kígyó elrejtőzik a vízben.

Az alapmítoszt felfoghatjuk úgy is, mint egy kicsinyített világmodellt, amely a szűzsében fogalmazódik meg. Az alapmítoszból eredő forgatókönyv az átvitel során mindannyiszor hozzáidomult a konkrét helyi körülményekhez.³⁹

Ivanov és Toporov rámutattak, hogy a szlávok korai történelmének rekonstruálásához használható adatok sorában eddig gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták az egyik leglényegesebb forrást, a földrajzi névanyagot, a hegyek, folyók, városok elnevezését, valamint az ugyanezen helyekkel kapcsolatos hősök mitikus neveit. A témához tartozó *mitikus földrajzi nevek* anyagát vizsgálva minduntalan ugyanazon alapmítosz újabb és újabb megfogalmazódásával találkozunk: a villámszóró és ellenfele párviadaláról van szó. Az alapmítosz szűzséje mindig hozzáidomult azokhoz az új területekhez, amelyekkel a szlávok vándorlásaik során kapcsolatba kerültek. A vidék elemeit jelölő eredeti elnevezések, amennyiben bevonták őket a mítosz konkrét helyi változatába, tulajdonnevek

³⁷ Romanov, E. R.: Belorusskij sbornik. Vyp. 4. Skazki kosmogoničeskie i kul'turnye. Skazka № 3. Dopolnenie, str. 155, sr. tam že № 5, str. 157–158, № 1, str. 8. In: Ivanov–Toporov 1974: 5.

³⁸ Ivanov–Toporov 1974: 5.

³⁹ l. m. 164.

szintjére emelkedtek. Ugyanazt a tulajdonnevet különböző valóságalelemekre alkalmazhatták.⁴⁰

Figyelemre méltó az *alapmítosz szereplőinek a transzformációja*. A villámszóró isten a legrégebb változatban Perun alakjában él tovább, akit a későbbiekben helyettesíthet egy körülírt forma is – Mennydörgés, vagy a helyére léphet még Isten is a keresztény értelmezésben, angyal, valamint Illés próféta, cár, bogatir, kultikus hős, pl. egy keresztény típusú: Szent György. A villámszóró ellenfelének az alakja Velesz/Volosz pogány istenben él tovább, vagy a későbbiekben démon, ördög is a helyére léphet.⁴¹

A transzplantált *apokrifek vitalitását* az orosz pravoszlávok körében az *Istenszülő kálváriajárása a pokolban* című eszkatologikus történet mellett a bizánci eredetű *Három szentatya beszélgetése* (Beseda třech svjatitelej)⁴² bizonyítja a legszemléletesebben. Ez az apokrif elbeszélés, amely nagy valószínűség szerint már a 13. században írásos megfogalmazást nyert az oroszoknál,⁴³ számos szövegváltozatban ismeretes, mivel gyakran kiegészítették betoldásokkal más forrásokból. Az egyik ilyen szláv–orosz módra átalakított apokrif szöveg a természet jelenségeinek eredetét fejtegetve a *villámlást* és a *mennydörgést* a keleti szlávok pogány isteneivel hozza kapcsolatba; habár ezek az istenek itt már angyaloknak nevezetnek:

„Ivan mondá: A mennydörgés miből teremtetett vala? Vaszilij mondá: Van két mennydörgő angyal; Perun, az öreg hellén, és a zsidó Horsz, a villámlásnak két angyala van. Kérdés: Mi a mennydörgés és mi a villámlás? Magyarázat: Az Úr angyala mikor repül, szárnyával le-lecsap és kergeti az ördögöt. A villámok angyalok karai. És amikor esik az eső, akkor az ördög megáll. És amikor villámok cikáznak, csapdosnak, akkor az Úr angyala haragosan néz az ördögre.”⁴⁴

Panagiot és Azimit vitájában (Prenie Panagiota s Azimitom), más néven *Panagiot beszélgetése a frank Azimittel* (Beseda Panagiota s Frjazinom Azimitom) című óorosz hitvitázó iratban szintén olvashatunk a villámlás eredetéről. Az alábbi szövegváltozat (16. sz.) a krisztianizáció magasabb fokát mutatja, mert a keleti szláv pogány isteneket már teljes mértékben kiszorították benne a kereszténység égi lakói, az angyalok. A vihar keletkezését magyarázva Panagiot még hozzáfűzi:

„Összegyűlvén kilenc angyal az égben, örvendeznek Isten dicsőségének, és lengetik a szárnyukat; és a szárnycsapásoktól mennek a felhők a levegőben, dörögnek és hull belőlük az eső; az angyali seregből pedig tűz és villámlás indul ki, hatalmas dörgéssel, az átkozott Kígyó ellen.”⁴⁵

40 Ivanov 1984: 109–110.

41 Ivanov–Toporov 1974: 164.

42 Ez a három bizánci szentatya (egyházatya): Nagy Szt. Baszileiosz (†379), Grégoriosz Nazianzénosz (†390) és Joannész Khrüszosztomosz (†407). Az ő nevükkel fémjelzett apokrif irat a középkor szellemi színvonalának megfelelő vallási–tudományos ismereteket tartalmaz. Egyes szövegváltozatokban a kérdések–feleletek száma eléri a kilencszázat is (Kalugin 1983: 235–236). Egy meglehetősen terjedelmes variánst közöl Pypin (1862: 169–178). Ugyanezen szöveg részleteit l. in: Dmitriev–Lichačev 1980: 136–147.

43 Močul'skij 1887/a: 136.

44 «Ивань рече: оть чего громъ сотворень бысть? Василій рече: два ангела громная есть; елленскій старецъ Перунъ, и Хорсъ жидовинъ, два еста ангела молніина. Вопросъ: что есть громъ и молнія? Толкъ: ангель господень летяя биеть крилома и гонить дьявола. Молнія суть свиты ангельскія. И егда идеть дождь, тогда дьяволъ станеть. И егда молнія ходить, стрекаются, то со гневомъ ангель господень зрить на дьявола.» (Ščapov 1906: I. 52.).

45 «Девять ангеловъ, собравшись на небеси, радуются о славе Божественной, и трепещутъ своими крыльями; и оть ударенія крыльями облака идутъ по аеру, гремятъ и дождятъ; а оть силы ангельской исходить огонь и молнія, съ великимъ громомъ на проклятаго Змія.» (Buslaev 1861: I. 501.).

A természet jelenségeit magyarázó nézetek Močul'skij véleménye szerint a *Három szentatya beszélgetéséből* kerültek át a latinok eretnek tévelygését leleplező iratba. A pravoszlávokat Panagiot, a latinokat Azimit képviseli a vitában. *Panagiot beszélgetése a frank Azimittel* egyben gúnyirat Mikhaél Palaiologosz bizánci császár (1261–1282) ellen. A világ titkait apokrif szellemben feltáró és értelmező első rész után az írás az ő uniós törekvéseit veszi célba.⁴⁶

A Bizáncból és Bolgárországból átkerült apokrifek mellett számolhatunk a kijevi oroszoknál az apokrif irodalom – szóban vagy írott formában történő – terjedésének egy *belső forrásával* is. Kijevben már a 988-as vallásreform előtt létezett zsidó, mégpedig *kazár zsidó diaszpóra*, amelynek tagjai révén a kijevi oroszok minden bizonnyal megismerkedhettek különféle apokrif történetekkel. Ezen feltevésünket Norman Golb és Omeljan Pritsak páratlan értékű felfedezésére, és az ehhez kapcsolódó két évtizedes kutatómunkájuk eredményére alapozzuk. Golb és Pritsak 1962-ben, a Cambridge Egyetem könyvtárában őrzött *Cairo Genizah* töredékei között rátaláltak az ún. „*Kijevi levélre*”. Ez egy *héber nyelven* írott eredeti kézirat, de tartalmaz *kazár nyelvű részletet* is, amelyet *török rúnairással* írtak. A „Kijevi levél” a legrégebb középkori dokumentum, amely a kijevi kazár zsidóságra vonatkozik. *A levél aláírói a kijevi polgári zsidó közösség kazár neveket viselő tagjai voltak.* Ez egy *ajánlólevél*, amelyet a zsidó közösség tagjai írtak egyik hitestvérük érdekében. Golb és Pritsak rámutatnak továbbá, hogy a levelet még *Kijev kazár fennhatóságának* idején, minden bizonnyal 930 körül fogalmazták, röviddel a kazár helyőrségi város leigázása előtt.⁴⁷ Ez volt az az időszak, amikor a történelmi horizonton megjelent egy új nép, a *ruszok*, azaz a skandináv *varégek*, akik vezető szerepet játszottak Kijev, és ezáltal Kelet-Európa történelmében is.⁴⁸

Az emberi elméket ősidőktől napjainkig űzi a vágy, hogy a környező világot, annak törvényeit megismerje. A valóság feltárásának tudományos megközelítését egy *mitologikus kérdésfeltevés* előzte meg: Miképpen volt régen? Hogyan alakult ki a világmindenség? Miképpen keletkezett az emberiség és egyáltalán a földi lét? Milyen a földöntúli világ és mit hoz a bizonytalan jövő? A pogány korszak embereinek világképe mitologikus volt. Világukat, a *mikro-*, a *mezo-* és a *makrokozmoszt* egyaránt a mítosz révén értették és értelmezték. A mítosz volt az a tudatforma, az a gondolkodási mód, amelynek törvényei szerint megfogalmazták vélekedéseiket, általánosító magyarázataikat. A különféle mítoszok rendszert alkottak – ez a *mitológia*.⁴⁹ A mitológia voltaképpen teljes ideológia igényével lépett fel. A *mitologikus világkép* – mint világmagyarázat – a társadalmi tudatnak egy korai, még csak kevésbé differenciált formája, melynek talán leglényegesebb jellemzője az *analógiás általánosítás*: az ember a mindennapok és saját létének tapasztalatait vetíti ki térben és időben. Ez a világkép lényegében *antropomorf* maradt.

A kereszténység felvételét követően a Kijevi Ruszban a pogány mitológia alsó, de különösen felső szintje szétzilálódott. Szükségszerűen létre kellett jönnie egy új rendszernek (= pogány-keresztény szinkretikus világlátás), amelyben kifejezésre juthattak a nép *kozmogonikus*, *teogonikus*, *antropogonikus* elképzelései és *esztatologikus* nézetei. Nyilvánvalóan nem tagadható az újkeletű népi nézetek szoros kapcsolata az apokrif iro-

46 Močul'skij 1887/a: 135–136.

47 Golb–Pritsak 1982: XIII, 20–24, 44, 71.

48 Koestler 1990: 73–74. A normannokról/varégekről l. Vasmer 1931.

49 Tokarev 1988: I. 11–20. Erről részletesebben l. Meletyinszkij 1985: 207–356.

dalom azon műveivel – mutat rá Jančuk –, amelyek a világ kezdetéről és végéről, az utolsó ítéletről, a vétkezők megbüntetésének módjairól elmélkednek.⁵⁰

Az összekuszálódott és már elhomályosult mitologikus világkép összekeveredett az emberek tudatában a keresztény vallásról alkotott zavaros elképzelésekkel, és főleg az apokrif irodalom által közvetített *gnosztikus–manicheus–bogumil* nézetekkel.⁵¹ Kezdték tehát kialakulni egy keresztény elemekkel egyre nagyobb mértékben bővülő *újabb világkép*, amely a néptömegek esetében Šćapov meglátása szerint a 13–14. században még mindig mitologikus volt.⁵²

A 14–15. század körül a nép minden bizonnyal nagobbrészt már elfelejtette ősi pogány isteneinek nevét, illetve nevüket, funkcióikat és attribútumaikat véglegesen összekeverte a kereszténység alakjaival (Isten, Istenszülő, angyalok, szentek). Nikiforovskij ettől az időtől számítja az apokrif irodalom széles körű elterjedésének kezdetét, ami szerinte annak következménye, hogy a nép önállóan, aktívan viszonyult a keresztény valláshoz, s a néptömegek, ha nem is teljesen, de többé-kevésbé már elsajátították a keresztény tanokat.⁵³ Mindamellet a kereszténység „végső” győzelme még igen messze esett ettől az időtől.

Močul'skij véleménye szerint az orosz földön teljes terjedelmében sokáig nem létező kánoni Bibliát a nép körében jól kiegészítette, illetve helyettesítette egy úgynevezett „apokrif Biblia”: a *Három szentatya beszélgetése*. Ez a számtalan szövegváltozatban ismert apokrif elbeszélés a *Mélységek könyve* vallásos népének egyik forrásaként jön számba.⁵⁴

A népének eredeti orosz elnevezése: *Golubinaja kniga*. A népi etimológia ezt a kifejezést nem a *Mélységek könyve*ként, hanem *Galamb-könyv*ként értelmezi (galamb oroszul: golub', golubina), a Szentlélekről alkotott elképzelés hatására, aki galamb képében szállt alá a földre.⁵⁵

---

50 Jančuk 1907: 127.

51 Šćapov 1906: I. 100.

52 I. m. 42.

53 Nikiforovskij 1875: 122. Ezen feltevés helyességét egy régészeti lelet is igazolja. Arcihovszkij professzor kutatócsoportja 1951-ben, a novgorodi ásatások során talált egy 14. századból származó *nyírfakosár keretet*, amelybe a következő óorosz találos kérdés volt belekarcolva: „Az ég és a föld között van egy város, amelybe néma követ érkezik, de nem úton halad, és megíratlan levelet visz.” (Janyin 1980: 40.) Oroszul ez így hangzik: «Есть град между нобом и землею, а к ному еде посол без пути, сам ним, везе грамоту непсану.» (Janin 1975: 35.) Janyin ehhez a nyírfakéreg irathoz (10. számú lelet) a következő megjegyzést fűzi: „Ezt a találos kérdést a múlt században – sőt, századunk elején – is játszották, amikor még a bibliai legendák közismertek voltak. Az ég és a föld közötti város a bárka, ahová Noé a vízözön idején menekült. A néma követ a galamb, amelyet azért küldtek el, hogy hírt hozzon: látható-e már a föld. A megíratlan levél pedig olajág, amit a galamb azért visz a csőrében, hogy jelezze: közel van már a föld.” (Janyin 1980: 40.) Ez a találos kérdés-felelet apokrif hagyományban gyökerezik. A *Három szentatya beszélgetése* c. apokrif elbeszélés egyik szövegváltozatában (17–18. sz.) a nyírfakéreg keretbe vésett sorokkal egybevágó szavakat találunk: „I. m. (Ioann mondá – O. Gy.) Volt egy város az úton, de út oda nem vezetett, egy néma követ érkezett oda, megíratlan levelet hozott? – V. m. (Vaszilij mondá – O. Gy.) A város Noé bárkája volt, a követ meg a galamb, olajágát hozott.” L. oroszul: «I. p. стояль градъ на пути, а пути къ нему нетъ, прииде къ нему посоль немъ, принесе грамоту непсаную? – В. p. Градь бысть Ноевъ ковчегъ, а посоль голубъ, принесе сучецъ масличный.» (Pypin 1862: 171.)

54 Močul'skij 1887/a: 132–133, 163, 179–180. Ezen apokrif iratnak egy másik szövegváltozata, a *Jeruzsálemi beszéd* (Beseda Ierusalimskaja), melynek az alcíme *Elbeszélés Jeruzsálem városáról* (Povest' grada Ierusalima), a föld létrejöttét az előbbivel megegyező módon írja le: „... a föld meg nyolcvan kicsiny cethalon nyugoszik, és még három nagy halon...”. Oroszul: «... а земля стоит на осмидесять китахъ рыбахъ меншихъ, да на трехъ рыбахъ большихъ...» (Pypin 1862: 308.) A teljes szöveget l. i. m. 307–308.) A világra vonatkozó ismeretek David Jesszejevics próféta és Volotovicus cár beszélgetése során, kérdés-felelet formájában, továbbá álomfejtés révén tárulnak fel előttünk.

55 Vasmer 1986: I. 432.

„És Jézus megkeresztelkedvén, azonnal kijöve a vízből; és íme az eget megnyilatkoznak neki, és ő látja az Istennek Lelkét alájöni mint egy galambot és ő reá szállani.” (Mt 3,16)

A *Mélységek könyve* (Golubinaja kniga < Kniga glubiny) mély értelmű bölcseségek könyve; mint ahogyan Vasmer írja: „égi üzenet verses formában, minden létező eredetéről szóló népének”.⁵⁶

Az újkeresztény oroszok pogány–keresztény szinkretikus világképét igen sajátosan tükröző nevezett vallásos népének tartalmi elemzésére a téma mérhetetlen gazdagsága miatt itt nem óhajtunk kitérni, mert ez csak egy külön tanulmány feladata lehet. Rámutatunk viszont azokra az apokrif és kánoni művekre, amelyek minden bizonnyal hozzájárultak a *Mélységek könyve* pogány nézeteinek keresztény elemekkel való gazdagításához. Az e témával foglalkozó kutatók ezt az éneket az alábbi forrásokra vezetik vissza.

Varencov és Veselovskij a *Három szentatya beszélgetése* című apokrif írást jelölik meg ilyen lehetséges forrásként,⁵⁷ amely a maga részéről *apokrifzsoltárokból* és *Salamon Bölcsességek könyvéből* kölcsönzött ismereteket minden földi dolog eredetéről.⁵⁸

A bogumilek egyik „szent könyve” a *Liber S. Joannis* avagy (Szt. János könyve) *Interrogationes S. Joannis et responsiones Christi domini* (Szt. János kérdései és Krisztus Urunk válaszai). Ennek a könyvnek vannak latin és szláv szövegváltozatai is. Az előbbiekben meghatározó az eretnek–bogumil dualisztikus világszemlélet, az utóbbiakban erős közeledés figyelhető meg a keresztény monoteizmus felé. A *Mélységek könyve* vallásos népének tartalmi vonatkozásban merítettek a *Liber S. Joannis*-ből, de nem közvetlenül, hanem különféle apokrif elbeszélések révén. Ilyen közvetítő forrásként szolgált például a *Három szentatya beszélgetése* elnevezésű „apokrif Biblia” is.⁵⁹

A *Mélységek könyve* János Apokalipszisével, azaz a *Jelenések könyvével* is kapcsolatba hozható – mutat rá Veselovskij.⁶⁰ Ezen a véleményen van Szémán István is, aki szerint a titokzatos könyvben ráismerhetünk az *Apokalipszis* 5. fejezetében leírt *hétpecsétes könyvre*.⁶¹

„És senki, sem mennyen, sem földön, sem föld alatt, nem tudta a könyvet felnyitni, sem ránézni. Én azért igen sírok vala, hogy senki nem találtaték méltónak a könyv felnyitására és elolvasására, a ránézésre sem: És egy a Vének közül monda nékem: Ne sirj: imé győzött Júda nemzetségéből való oroszlán, Dávid gyökere, hogy felnyissa a könyvet és felbontsa annak hét pecsétét.” (Jel 5,3–5)

A *Mélységek könyvének* a morális szféra kérdéseivel foglalkozó része, amely az Igazság (Pravda) és a Hamisság (Krivda) versengését mutatja be, Jančuk meglátása szerint párhuzamba állítható egy ótestamentumi apokrif irattal, mégpedig *Hénoch apokalipszisével*, valamint a *Biblia Példabeszédek könyve* című részével.⁶²

56 I. m. 432.

57 Varencov 1860: 7.; Veselovskijra hivatkozik Vasmer 1986: I. 432. Ugyanő idézi még a következő műveket is (Vasmer 1986: 432): Archiv für slavische Philologie. 1876–1929: I, 86.; Russkij Filologičeskij Vestnik. 1879–1918: 17, 365.

58 Vasmer 1986: I. 432.

59 Močul'skij 1887/a: 113, 118–119, 124–126, 163.; Močul'skij 1887/b: 41.

60 Veselovskij idézi Vasmer 1986: I. 432.

61 Szémán 1926: 13.

62 Jančuk 1907: 130–131. Vö. Henoch apokalypsise. 1989.

Bessonov úgy véli, hogy az Igazság és Hamisság párviadalának története az ószövegségi *Énekek éneke* mintájára jött létre.⁶³

Bár az „égi Igazság és a földi Hamisság” témának a *Mélységek könyve*-beli végső változatára hatással volt a kereszténység, kétségtelen, hogy forrásai másrésről a szláv *dualisztikus mitológia* messzi múltjába vezethetők vissza.⁶⁴

A *Mélységek könyve* fantasztikus állatainak leírása a középkori *bestiariumokra* emlékeztet.⁶⁵ A bizánci *bestiarium* a *Fiziológus* (oroszul: Fiziolog), amely az első keresztény századok terméke, igen korán eljutott az oroszokhoz. Szláv fordítása már a Kijevi Ruszban is ismert volt.⁶⁶ Ez a népi alkotás a kor ismereteit foglalja össze a növény- és állatvilágról. Az itt leírt állatok, szárnyasok és halak egy része képzeletbeli élőlény, tulajdonságai a régi népi vélekedések mitikus elemeit és a keleti vallások reliktumait őrzik.⁶⁷

A *Fiziológus* bizonyos fejezetei bekerültek a *Hat nap* (Šestodnev) című természetismereti és naiv történeti munkába. Az Ioan Ekzarh-féle óbólgár fordításon kívül ennek a műnek a Kijevi Ruszban más változatai is használatosak voltak.⁶⁸

A *Mélységek könyve* olyan szabályok és alapismeretek gyűjteménye, amelyek az ősi nézetek által felvetett kérdésekre kínálnak megoldást. Ezt a vallásos népéneket a *katekizáló művek*hez sorolhatjuk be, mivel úgy záporoznak benne a kérdések és feleletek, akár csak a kátéban. A keresztény hitre áttért Ruszba az intelmeken és prédikációkon kívül Bizánctól s Bolgárországból átkerülhettek katekizáló művek is, amelyek igen népszerűek voltak. Ezek végső forrásai Lichačev szerint az úgynevezett *szókratészi párbeszéd*ekben keresendők.⁶⁹ A középkori „katekizmus” azonban nem a tanító által a hívekhez intézett kérdések gyűjteménye volt, hanem a tanár beszélgetését jelölte tanítványával, aminek során az utóbbi kérdezte az előzőt.⁷⁰ Ilyen formában jelenik meg előttünk a *Három szentatya beszélgetése* című apokrif írás, amelynek a legfőbb törekvése: mindenre magyarázatot adni, minden fogalmat rendszerbe foglalni, mindennek megtalálni a helyét a keresztény értelemben vett szakrális térben és időben.

Ilyen nyomvonalon haladnak kérdés-feleleteikkel a *Mélységek könyve* vallásos népénekek is, amelyek minden keresztény vallásosságuk mellett nem az Egyház hivatalos álláspontját tükrözik: eretnek nézetek is találhatóak bennük.

Következzen most néhány példa arra vonatkozólag, hogy a transzplantált apokrif irodalom milyen sajátos nézeteket közvetített, illetve mennyire közvetlenül hatott a keleti szlávok vallásos népénekeire.

Az *Elbeszélés Jeruzsálem városáról vagy Volot Volotovicáról* (Povest' grada Ierusalima ili Volote Volotoviče) című apokrif írás ilyeneképpen ad választ a föld eredetét kutató kérdésre:

---

63 Bessonov 1861–1864: I/2. 377.

64 Tokarev 1988: I. 126.; II. 586–587, 595.

65 Szémán 1926: 13.

66 Lichačev 1985: 50–51.; Gudzij 1945: 58.

67 Szemelvények a Fiziológusból óorosz nyelven (16. sz.-i szövegváltozat): Gudzij 1952: 135–136. Magyar nyelvű részletek (15. sz.-i görög szöveg alapján): Hadzis–Kapitánffy 1974: 583–589. A görög Fiziológus teljes magyar fordítását l. Physiologus 1986.

68 Lichačev 1985: 48–49.; Gudzij 1945: 57–58.; Iglói 1988: 25.

69 Grekov–Artamonov 1948: II. 169.

70 Gurevics 1987: 389.

„A föld nyolcvan kicsiny cethalon nyugoszik, és még három nagy halon... És a hal, a halak anyja, a cethal igen nagy: amikor az a cethal játszadoxni kezd, és lemegy a tenger mélyére: akkor eljő a világ vége.”⁷¹

A kozmogónia zoomorf modellje bontakozik ki itt előttünk. A földet óriási halak, bálnák tartják. Ez azzal a képzettel van összefüggésben, hogy a föld a mindent elborító világtengerből (a kaotikus vizekből) alakult ki, azaz emeltetett ki a cethalak által. Ezért is veszi körül minden oldalról és alul is víz. A káosz kozmoszá alakult: a víztengertől különvált a szárazulat. Hasonló gondolatokat találunk a *Mélységek könyve* elnevezésű vallásos népekekben:

„És a cethal minden hal atyja.
– Miért atyja hát a cethal minden halnak? –
Ah, a cethal ha játszadoxni kezd,
Az egész kék tenger megmozdul,
A nedves földanya mindenütt megrendül,
A világ összes népét rémület tölti el,
Akkor eljő a legvégső idő.”⁷²

Jellemző a mítoszra az oksági viszonyok felcserélése: a tárgy eredetét állítja be lényegének. Egy tárgy szerkezetének, felépítésének a bemutatása egyenlő annak ismertetésével: hogyan készült. A környező világ leírása azt jelenti, hogy elmondjuk eredetét.⁷³ Tehát a „cethalak tartják a földet a hátukon” megállapítás egyenlő a föld eredetének közlésével. Itt a mitikus hal *demiurgoszi* (világteremtő) funkciója passzív változatban szerepel: a bálna a hátán tartja a földet. Ebből a passzív szerepből kilépve mozgásával (= földrengés) sok szerencsétlenséget okozhat, még a világ pusztulását is előidézhetheti. A babonás emberek – mutat rá Šćapov –, éppen a földrengésben látták a világ vége bekövetkezésének legmegbízhatóbb előjelét.⁷⁴ A földrengés okának olyan magyarázata, miszerint a földet tartó állatok (cethal, ökör, bivaly stb.) megmozdulnak, az egész magyar nyelvterületen megtalálható.⁷⁵

71 «Земля стоит на осьмидесяти китахъ рыбахъ меньшихъ, да на трехъ рыбахъ большихъ... А рыба рыбама мать кить рыба великая: какъ та рыба кить взыграется и поидеть во глубину морскую: тогда будетъ свету преставление.» (A forrás leőhelyének megjelölése nélkül idézi Šćapov 1906: I. 111.)

72 «А кить–рибина всимъ рыбама ащецъ. / – Пачаму жъ кить–рибина всимъ рыбама ащецъ? – / Ахъ, кить–рибина разыграища, / Всѣ синѣ моря васкалыхнища, / Сыра маць зямля вся вздрагонища, / Увесь миръ–народъ приужаснища, / Тады будзя время апаследняя.» (Varencov 1860: 234–235, № 88. Belorusz szöveg.)

73 Tokarev 1988: I. 13.

74 Šćapov 1906: I. 84.

75 Nagy 1988: 121.; Pócs 1990: 528. Gunda Béla a földet tartó ökör, bivaly elképzelt ázsiai eredetűnek tartja, míg a cethal-motívum szerinte Dél-Euráziára jellemző. Európai elterjedését a keleti szektáknak tulajdonítja. Közli továbbá, hogy a bogumilek egyik szent könyve katekizáló formában tartalmazza az idevágó ismereteket (Gunda 1946: 104. Idézi őt Nagy 1988: 121.). A bogumilek ezen „szent” könyve minden bizonnyal a Liber S. Joannis avagy Interrogationes S. Joannis et responsiones Christi domini. Gavazzi Délkelet-Európa vonatkozásában vizsgálta a föld alapjául szolgáló, s egyben földrengést is okozó óriási állatokkal (bivaly, bika, ökör, hal) kapcsolatos kozmografikus képzeteket. A Balkán-félszigeten különösen a mohamedánok körében elterjedt az a nézet, hogy a földet valamilyen szarvas állat tartja. Ez az elképzelés a Közél-Keletről, Elő-Ázsiából, illetve ezen utóbbi területen át jutott el a Balkánra, és elterjesztésében nem kis szerepet játszottak a mohamedánok, miután az iszlám behatolt Európának ebbe a részébe (Gavazzi 1973: 47–52.).

Lammel Annamária és Nagy Iona Parasztbiblia című gyűjteményes kötetében szinte szó szerint ugyanerről az archaikus kozmográfiáról olvashatunk a magyar néphagyományban:

„A Föld mikor megmozdul, azért mozdul meg, hogy van négy hal, és ezek tartják a földet a vízbe. Mert vízen állunk. Aztán, hogy igaz-e vagy nem, nem tudom, de így mesélték az öregek. Ez a négy hal, mikor cserélkeztek, hogy megváltották a helyet, hogy egy a másik sarkára ment, a másik az egyik sarkára ment, akkor mozgult meg a föld. Azt mondták, földingás van, nállunk.”⁷⁶

Elhamarkodott lenne az a sommás következtetés, hogy a pogány korból fennmaradt kozmogónia cethalakkal kapcsolatos emlékfoszlánya az apokrif irodalomból került át a keleti szlávok népi hitvilágába, így a vallásos népénekekbe is. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Messzemenően megszívlelendő Petkanova idevonatkozó megállapítása: „Magától értetődik, hogy nem minden hasonlóságot lehet az apokrifek és a néphit között az apokrifeknek az utóbbira gyakorolt hatásával magyarázni. Nagyon gyakran fordítva játszódtott le a dolog – a népi elképzelések és nézetek szüremlettek be az apokrif elbeszélésekbe, vagy pedig tipológiailag rokon nézetek maradtak fenn szájhagyomány útján. Nehéz elválasztani egymástól a nép világnézetének különböző rétegeit, mivel minden egyes korszaknak megvolt a saját hiedelemvilága, amely fejlődött és gazdagodott. Vitathatatlan azonban, hogy a középkor népi világnézetének egy jelentős része az apokrif gondolatvilág és tematika számos megjelenési formájának hatása alatt keletkezett.”⁷⁷ Veselovskij is hasonló következtetésre jutott az apokrifek, a vallásos népénekek és a bilinák bonyolult kölcsönhatását vizsgálva. A motívum- és témakölcsönzések irányát nagyon gyakran nem, vagy csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni.⁷⁸

Močul'skij végigkövette a *cethalak utazását* a különböző kultúrákon át. Kiinduló állomásnak az ő véleménye szerint a mítoszokkal és bölcselkedő prózai részekkel bővült óind hősi eposz, a *Mahábhárata* mondható, valamint a leghíresebb óind mesegyűjtemény, a *Pancsatantra*. Ezek az indiai mesék és mondák részint arab átdolgozásban (pl. az *Ezeregyéjszaka* meséinek indiai meselemei), részint az utazók révén szóbeli úton a görögökhöz is átkerültek, de behatoltak *Nyugat-Európába* is. Bizánci közvetítéssel a keleti szlávokhoz is eljutott a cethal-motívum.⁷⁹

A *Mahábhárata* egyik mítosza – *A vízözön (A hal története)* – arról tudósít, hogy Manu pártfogásába vett egy parányi halat, miután az megszólította őt és segítségét kérte. A legendás király a halacsát egy vizesfazékba csúsztatta, majd egy nagy tóba dobta, s mivel a „lótusz-szemű hal” tovább hízott és nőtt, elvitte a Gangeszbe, de azt is kinötte, ezért a tengerárba vetette. Az óriási hal egy titkot közölt Manuval (= az ind Noé): „Közel a pusztulás; minden e földön vízözönbe fül...”. De a hal segítséget is ígért neki: „Készíts egy óriás bárkát, erőset, jókötélzetűt, / s a hét szent risivel szállj föl fedélzetére, nagy király. / És valamely vetőmagvat javallnak majd a bráhmanok, / vigyél abból a gályára és tárold jól, külön-külön. / Aztán várj rám dereglyéden, remeték legdicsőbbike, / ha jövök, fejemen szarv lesz, erről ismersz fel, óh risi!” A vízözön bekövetkeztekor: „Minekutána meglátá, hogy lenne mint a bérc, olyan, / és – mint mondotta volt – szarvat visel fején a

⁷⁶ Lammel–Nagy 2001: 17. Adatközlő: Gusa Pál, sz. 1909. Gajcsána, Moldva, rk.; Egyházaskozár, Baranya m., 1983. Lammel Annamária gyűjtése.

⁷⁷ Petkanova 1988: 46.

⁷⁸ Veselovskij 1879: 2.

⁷⁹ Močul'skij 1887/b: 44.

*hosszú hal: / annak okáért alkalmas kötelet vett elő Manu, / s az állat koponyájából kiálló szarvra ráveté. / Amidőn kötelékét a szarvon már megcsomózta jól, / húzni kezdte hajóját a habon a hal hatalmasan. / És avval a dereglyével menekült meg a tomboló / víz-örvényből, a tenger vad dagályából a bölcs király.*⁸⁰

A Mahábhárata ezen mítoszában a hal demiurgosz-funkciójának a degradált változata van meg. Itt a *hal életmentő* szerepet játszik. Több variánsban ez a Manu életét megmentő hal a hinduista mitológia *Visnu* istenének egyik alakváltozata.⁸¹

A tibeti *lámaista mitológiában* (a lámaizmus a buddhizmus külön irányzata), a Himalája mentén, illetve a keleti részen megtalálható az az elképzelés, mely szerint a világot az óceánban egy hatalmas *teknősbéka* vagy *hal* hordja a hátán. A mindenséget a világ tengelyét képező *hegy* rögzíti. A *földrengés* keletkezését itt úgy magyarázzák, hogy a hal belefárad a föld tartásába és forgatja a fejét. A „világot a hátán hordó hal” mitikus képzet minden bizonnyal a lámaizmust megelőző még ősbibb *bon vallásra*, vagy talán még a bon előtti időkre vezethető vissza. Erre az archaikus tibeti hiedelemre épült rá a *buddhizmusnak* az az elképzelése, hogy a világ közepén egy hatalmas hegy áll, a *Meru*.⁸²

Szindbád első utazásának egyik epizódja, az *óriási halról* szóló tudósítás párhuzamba állítható a bizánci eredetű *Három szentatya beszélgetése* apokrif történet cethalakkal kapcsolatos leírásával. A cethal-motívum az utóbbiból továbbvándorolt a *Mélységek könyve* című orosz vallásos népekekbe. Így mesél Szindbád:

„... mert ez a sziget, ahol most vagytok, nem sziget, hanem óriási hal, amely a tenger közepén megrekedt. Ráhalmozódott a homok, és szigetté változtatta, fák nőttek rajta a hosszú idők folyamán, de amikor tüzet gyújtottatok rajta, megérezte a forróságot és megmozdult. Rögtön alámerül veletek a tengerbe, és ti belefúltok. (...) És voltak, akik eljutottak a hajóra, voltak, akik már nem érték el, mert a sziget valóban megmozdult, lemerült a tenger fenekére, mindennel együtt, ami rajta volt, és összezárult fölötte a tenger habja, melynek fodrát a bős ár veri-csapja.”⁸³

A *Talmudban* is találunk óriási halakról szóló elképzeléseket. A talmudi haggadák eredetüket tekintve szoros kapcsolatban vannak azokkal a keleti mondákkal, amelyek közvetlen forrásai a *Mahábhárata* és a *Pancsatantra*.⁸⁴ A *Babiloni Talmud* Babá Bathra (Utolsó Kapu) részében egyebek közt ezt meséli rabba bar bar Chana, a messze földeket bejárt kereskedő:

„Hajón utaztunk egyszer és láttunk egy halat, amelynek homok volt hátán s nád nőtt rajta. Azt hittük, szárazföld, kiszálltunk rá és sütöttünk meg főztünk a halon. Amint háta megérezte a tűz hevét, a hal fordult egyet és ha nem lett volna közelünkben a hajónk, bizonyosan belefülünk a tengerbe.”⁸⁵

A mitopoétikus hagyományban a *tűz* és a *víz* (világtenger, óceán) a világ alapelemei: minden létező dolog ősi, kiinduló állapotát alkotják, az *őskáosz* megfelelői.⁸⁶ A rend, a kozmosz, azaz a világ létrejötte után a tűz és a víz – és mint láttuk, a vízben lakó mitikus

80 Mahábhárata. Rámájana. 1964: 325–327. Az idézett mítoszt fordította: Lakatos István.

81 Tokarev 1988: I. 84.

82 I. m. I. 84, 386.; II. 616.

83 Az Ezeregyéjszaka meséi. 1974: 273.

84 Močul'skij 1887/b: 43. A Talmudról bővebben I. Jólesz 1987: 133, 230–232.

85 A Talmud könyvei. 1921–1923: 400. Rabba bar bar Chana az említetten kívül még további két csodahalról tudósít (i. m. 299–400.). Vö. még: Močul'skij 1887/b: 43. L. még ezzel kapcsolatban: Scheiber 1974: II. 385–399.

86 Tokarev 1988: I. 274–275, 277.; Ščapov 1906: I. 110.

cethal –, bár rajtuk nyugszik a föld, mégsem veszítették el teljesen kaotikus jellegüket. Habár részt vettek a pogány kozmogónia szerint a rendezett világ kialakulási folyamatában, de ugyanúgy okozhatják annak pusztulását is: világegés, özönvíz vagy földrengés formájában. Ilyen kozmogonikus képzeteket és eszkatologikus nézeteket tartalmaznak a következő szövegek. Lássunk először egy részletet a *Három szentatya beszélgetése* című apokrif történetből, amely *katekizáló módon* így szól a föld eredetéről:

„Kérdés: Mondd meg nekem, mi tartja a földet? Válasz: Mély víz. – És mi tartja a kőhegyet? – Négy aranycet. – És mi tartja az aranyceteket? – Tüzes folyó. – És mi tartja azt a tüzet? – Másik tűz, ami az előző tűz két részét égeti. – És mi tartja azt a tüzet? – Vastölgy, amit mindennél előbb ültettek el, s gyökereit Isten ereje tartja.”⁸⁷

A keresztény nézetek behatoltak a pogány kozmogóniába, de egyúttal igyekeztek megszelídíteni a vérszjósó eszkatologikus elképzeléseket is, kiküszöbölve belőlük minden esetleges okot, ami miatt világvége következhetne be. A fenti etiologikus történetben a föld (= világ) létrejöttének végső oka már a keresztény (?) Isten: az ő ereje tartja a világot alátámasztó, annak pusztulását is okozható „első” tölgyfa (= világfa)⁸⁸ gyökereit. Ennek a kozmogenezisnek, bár végső okként (*causa prima*) már az Isten szerepel benne, nincs köze a keresztény vallás semmiből való teremtés elvéhez (*creatio ex nihilo*). Az anyagi világ a következő sorrendben nyilvánult meg. Az első fejlődési szakaszban csak a *tűz-elem* létezett, majd a tűzből fakadt a *víz-elem*, végül a víz mélyéből kelt életre a *föld-elem*. A káosz átalakult kozmoszá: a tűz és a víz már rendezett formában hatnak egymásra. Az idézett szöveg a kozmogenezisen kívül tartalmazza még a *világ vertikális vetületét* is. A cethalak révén jelen van itt a *zoomorf világmodell* is. A tibeti lámaista mitológiába a buddhizmusból átkerült mitikus elképzeléshez hasonlóan a világmindenséget az *axis mundis* funkciójában egy *hegy* rögzíti. A víz-elemből életre kelt földnek a talapzatát egy (kő)hegy képezi, amelynek a négy pillérét négy aranycet tartja. A világtengely-hely vertikális kozmoszmodellen kívül megtalálható itt egy másik, egyetemesen elterjedt világmodell is, amely szerint a mindenséget növénynek képelték el egy óriásira nőtt *kozmosz fa* képében. Például a skandináv mitológiában a világ szerkezeti alapját *Yggdrasill* (‘Körisfa’) jelenti. Ennek gyökereit *Nidhögg* (‘Vasfogú’) sárkány rágja.⁸⁹ Az apokrif *Három szentatya beszélgetése* egy keresztény mozzanattal bővült: a vastölgy gyökereinél tanyázó chthonikus lényt kiiktatták, és helyére mint *causa prima* Isten került.

Jung Károly tanulmányos kötetének⁹⁰ egyik fejezete⁹¹ fontos adalékokkal szolgál a *Három szentatya beszélgetése* című apokrif irat kozmogóniával foglalkozó részéhez. Nevezett folklorista egy *szerelemi varázslás és ráolvasástípus* két magyar és négy szerbhorvát változatát közli. A magyar nyelvű variánsok recens szövegek, a jugoszláviai Gombos (Bácska) és Csóka (Bánság) falvakban kerültek lejegyzésre. A Balkánon fel-

87 «Вопросъ: Скажи мне, что держитъ землю? Ответъ: Вода высока. – Да что держитъ камень? – Четыре золотые кита. – Да что держитъ золотыхъ китовъ? – Река огненная. Да что держитъ тотъ огонь? – Другой огонь, еже есть пожечь, того огня две части. – Да что держитъ тотъ огонь? – Дубъ железный, еже есть первопосаждень отъ всегоже, кореніе на силе Божіей стоять.» (Šćapov 1906: I. 104.)

88 Tokarev 1988: I. 267–271.

89 Így ír erről a *Verses Edda* Grimnir-éneke (Grimnismál): „Több kint kell kiállni a kemény körisnek, / Mint képzeli ember, / Rágyák fönn szarvasok, reves kérge rothad, / Rontja lenn rém Nidhögg.” (A Verses Edda. 1938: 57. Az ének teljes szövegét I. i. m. 51–60.) Másik variánsban az ének magyarul: Edda. 1985: 73–86. L. erről: Tokarev 1988: I. 565. 606–607.

90 Jung 1992.

91 Ennek címe: „Fa rázzo a földet, föld rázzo a vizet, víz rázzo az ördögöt”. In: Jung 1992: 131–145. A tanulmány rövidített változatát „Archaikus szerelemi varázslások” címen l. Jung 1993: 78–81.

jegyzett szerbhorvát szövegvariánsok közül kettő történeti adat, a századforduló előtt, illetve körül bukkantak rájuk, kettő pedig ugyancsak napjaink élő néphagyományához sorolható.⁹² A hat szöveg közül kettőt idézünk.

Gomboson az adatközlő öregasszony elmondta, hogy a következő szerelmi varázslást a nagylányok akkor szokták alkalmazni, ha egy legényt meg akarnak szerezni maguknak:

„Csakhogy éfélkő ki köllött néki mennyi egy fáhó. Egy fiatal fáhó. És átkapcsúnyi a fiatal fát, és mondanyi neki, hogy:

*Én rázom a fát,
Fa rázzo a földet,
Föld rázzo a vizet,
Víz rázzo az ördögöt,
Az ördög meg a Kovács Jánost,
De rögtön hozza is!*

*De harmaccó nem tudott kimennyi a fáhó! Szúzanya meztelery köllött kimennyi neki!
És harmaccó nem bírt kimennyi a fáhó. Mer a legény úgy lottyant be a kapu tetejin.*⁹³

Az alábbi szerbhorvát nyelvű recens balkáni ráolvasó szöveg nélküli a praktikus mágiára utaló adatokat:

„Én rázom a szilvafát,
A szilvafa rázza a földet,
A föld rázza a kilencvenkilenc ördögöt,
Kilenc jöjjön,
Kilencven maradjon,
Vigye magával a hatszarvú ökröt,
Menjenek el kedvesemhez,
S hozzák ide hozzám...”⁹⁴

Jung Károly értelmezése szerint nő/özvegyasszony az emberi világban végzett fát/szilvafát/kerítést/ereszt rázó (rengető?) tevékenysége révén aktivizálja és segítségül hívja az alvilágban élő lényeket: az ördögöt vagy a hatszarvú ökröt. Éppen a fordítottját játszódik le annak a folyamatnak, amikor a népi elképzelések szerint a világot tartó állatok megmozdulnak és ezáltal földrengést idéznek elő. A hatszarvú ökröt Jung Károly az ázsiai eredetű és Kelet-Európába is átkerült „világtartó ökör”-elképzeléssel hozza kapcsolatba. A hat szöveg egyikében felbukkanó ökör-motívum azt bizonyítja, hogy ez a szerelmi varázslás és ráolvasástípus minden bizonnyal egy igen archaikus kozmográfia talaján jött létre.⁹⁵ A segélykérő üzenet a föld és a víz közvetítésével jut el az alvilágba. A hat ráolvasó közül öt vizet említ, egy szerbhorvát szöveg pedig *tengert*. A tenger említéséből viszont

92 Jung 1992: 132–133, 139.

93 I. m. 132–133. Jung Károly gyűjtése, 1977. Gombos (Bácska).

94 „Ja tresem šljivu. / Šljiva trese zemlju. / Zemlja trese devedeset i devet davola. / Devet da dodu. / A devedeset nek ostanu: / i da povedu vola / sa šest roga. / pa da idu kod dragog. / da ga dovedu kod mene...” (Radenković 1982: 354–355. Idézi Jung 1992: 134–135.)

95 Jung 1992: 142–143.

az a kozmografikus elképzelés következik, hogy a föld tengeren úszik, mégpedig világtartó állatok hátán.⁹⁶

A hat szöveg közül négyben előfordul az *ördög* személye. Jung Károly rámutatott, hogy itt nem a keresztény világgép alvilágának a lakójára kell gondolnunk, hanem az azt megelőző hagyományra, amelynek számos elemét átvették és krisztianizálták.⁹⁷

Čajkanović nézete szerint a pogány szerb hitvilágban az ördög fogalom eredetileg nem volt meg, csak a középkorban bukkant fel. Lehetséges, hogy ez a népi hiedelemfigura valamely alvilági pogány istenség alakját és tulajdonságait mentette át a keresztény korszak hagyományvilágába. A népi ördögalak megörökölte a feltételezett szerb *főisten* attribútumait vagy azoknak egy részét, ezért nem tartható egyértelműen negatív előjelű figurának. Sőt mi több – segítőként is előfordul, szemben a keresztény vallás ördögével.⁹⁸

Jung Károly úgy látja, hogy a ráolvasásokban megidézett és segítségül hívott ördögfigura nagy valószínűséggel egy kereszténységet megelőző segítő istenség (chtonikus démonfigura?) napjainkban már átalakult formája.⁹⁹

Az alvilág felé mutató fa–föld–víz–ördög–ökör gradációs sorozat a világ vertikális vetületét jeleníti meg. Megtalálható itt mind a zoomorf világmodell, mind az egyetemesen elterjedt világfa-motívum. A szerbhorvát és a bácskai magyar szerelmi ráolvasók, valamint az orosz *Három szentatya beszélgetése* című apokrif irat kozmográfiája számos megegyező vonást mutat. Ennek az a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a szövegek közös archaikus gyökerekre vezethetők vissza. A *Három szentatya beszélgetésében* a vastölgy (= világfa) gyökereinél Istent találjuk – mint a világ végső okát. Az axis mundis szerepét betöltő vastölgy-világfa alatt a krisztianizáció előtti időszakban valamiféle világtartó, a világ létét-fennmaradását biztosító chtonikus lényt feltételeztek. A szerbhorvát és a bácskai magyar szerelmi ráolvasásokban a pozitív előjelű, segítőkész demiurgoszfigura – az ördög.

Az a mitikus képzet, hogy a föld a világtengerből emelkedett ki, megtalálható mind a *Mélységek könyve* orosz vallásos népénekekben, mind a Jung Károly által idézett szerelmi ráolvasásokban. Az előbbieken a földet a demiurgosz-cethal emelte ki a kaotikus vizekből. Az utóbbiakban ez a mozzanat nem szerepel, de odaértendő. A cethal és az ökör-motívum Ázsiából került át Európába. Elterjedésüket a bizánci ortodoxia által közvetített apokrif irodalomnak köszönhetjük. A Balkán-félszigeten a „hatszaru ökör”-képzet meghonosodásában az iszlám is szerepet játszott. A pozitív előjelű demiurgosz–ördög a *bogumilizmus* Sátánával is kapcsolatba hozható. Az eretnek bogumilek nézete szerint a *Sátán* teremtette az anyagi világot, a szellemi világot pedig Isten. A Jung Károly-féle ráolvasásokban a vertikális világmodell lefelé irányuló fokozatosságának utolsó láncszeme, azaz az anyagi világ végső oka maga az ördög. A bogumilizmus dualista teremtésével miatt rendelkezik az ördög ezekben a szövegekben pozitív előjellel. A *Három szentatya beszélgetésében* az anyagi világ végső oka ezzel szemben az Isten.

Az apokrifek közül az *eszkatologikus elbeszélések* különösen érdekelték az orosz társadalom emberét. Ezek ugyanis fantasztikus képekben számoltak be az e világi kaotikus állapotokról, a túlvilágról és a jövőről. Az eszkatologikus apokrifeket az Egyház a nevelési célzatú megfélemlítés eszközének tekintette és ezért megtúrta őket. A papság

---

96 I. m. 142.

97 I. m. 140, 143.

98 Čajkanović 1924.; Čajkanović 1941: 346–357, 399–409. Idézi Jung 1992: 143.

99 Jung 1992: 143.

úgy vélte, hogy a szörnyűséges naturalisztikus túlvilági képek kijózanítják és engedelmességre készítetik a dogmákban kételkedőket és az egyházi előírások ellen vétőket. Így például az *Istenszülő kálváriajárása a pokolban* című apokrif elbeszélés bemutatja, hogyan szenvednek különféle elkövetett bűneikért az emberek a pokol tüzes folyójában:

„És látja vala a szent a tüzes folyót, és annak a folyónak a látványa akárcsak a hömpölygő vére, és az egész földet elnyelte, és annak a hullámnak a közepén rengeteg bűnös vala.”¹⁰⁰

Az apokrif hagyományból a vallásos népénekekbe is behatoltak a túlvilágról és a pokol tüzéről alkotott elképzelések. *Az utolsó ítéletről* (O strašnom sude) című következő népénekekben nemcsak a pokoli tűz borzalma idéződik fel, hanem felsejlik a föld alapját alkotó őstűznek és a tüzes folyónak a képe is, amelyek a világvége bekövetkeztekor világ- és formájában elpusztítják a kozmoszt:

„Készítettetek néktek örök gyötrelem,
Soha ki nem alvó tűzláng,
Kifürkészhetetlen mélységek.
Mennydörgős ménkű csap le az égből,
Nagy szélvész támad, villámok cikáznak.
Sok bűnös hanyatlik le a nedves földre.
Két részre szakad a nedves földanya,
Négyfelé hasad a nedves földanya;
Folyik már a bűn szolgálainak a tüzes folyó
Napkelet felől napnyugat iránt,
A lángok a földtől az égig érnek.”¹⁰¹

Nincs olyan zsinati döntés, amely az apokrifeket kifejezetten elvetné, annak ellenére, hogy a 4. századtól kezdődően az egyházatyák egyértelműen elutasító magatartást tanúsítottak velük szemben. A *Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis* (6. sz.) ugyan elítéli az apokrif iratokat, de ez nem tanítóhivatali döntés, mivel a szóban forgó irat maga is ismeretlen eredetű, apokrif.¹⁰² A *Decretum Gelasianum*on kívül az egyházatyáknál számos apokrif-katalógust találunk. Az apokrif-katalógusok a védekező magatartás jelei. Az ókorban a hívek nagyobb részének nem volt irodalmi műveltség, nem voltak kritikai szempontjai, ennek következtében nem tudtak megfelelő ítéletet alkotni az ilyen írásokról.¹⁰³ A bibliai tárgyú apokrif elbeszélésekről a továbbiakban is koronként eltérően ítélték, és tulajdonképpen *sohasem fogalmaztak meg olyan szabályt*, amelyet biztosan lehetett volna alkalmazni az „igaz” és „hamis” könyvek elkülönítésére. A tiltott könyvekről időről időre újabb kimutatást készítettek, ezért az *indexek* tartalma

100 И виде святая руку огненную, и видение реки тоя яко кровь текущи, и пояда всю землю, и посреде волны тоя множество грешникъ.» (Pupin 1862: 121.)

101 Изготовлена вамь мука вечная. / Огонь—пламя неугасимое, / Вамь пропасти неисповедимыя. / Подымутся съ неба волменскій громъ (молнія и громъ) / Волменскій петры громъ трикающій (молнія, ветры). / Приразить народу много грешнаго ко сырой земле, / Росшибеть мать сыру землю на две полосы. / Роступится мать сыра земля на четыре четверти; / Протечеть грешнымъ рабамъ река огненна / Отъ востоку солнца до запада, / Пламя пышетъ отъ земли и до небеси...» (Varencov 1860: 167. № 48. Az ének teljes szövegét l. i. m. 162–168.)

102 Hennecke 1959: I. 21–24.; Ványó 1988/a: 178.

103 Ványó 1988/a: 179.

folyamatosan változott. Egy 14. századi kéziratban maradt fenn az a már délszláv talajon a 11. században keletkezett index, amellyel a keresztény oroszok megismerkedhettek.¹⁰⁴ Ezt az indexet a későbbi századokban (15–17. sz.) további hosszú listákkal bővítették, de következetességet egyik jegyzékben sem fedezhetünk fel, mert az „igaz” könyvek sorában számos apokrif történet is található.¹⁰⁵

A keleti szlávok vallásos népenekeiben letűnt kultúrák, régmúlt századok hit- és hiedelemvilágának nyomait őrizte meg a népi emlékezet. Az apokrif irodalom az általa közvetített szinkretikus nézetek révén jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Kijevi Ruszban a kereszténység felvételét követő évszázadokban egy új vallási rendszer jött létre, amelyet helyesebb nem az úgynevezett „kettős hit” szóval, hanem a *vallási szinkretizmus* kifejezéssel jelölni. Az újkeresztény oroszok tudatában az egymásra rétegződött pogány kori mitológiai nézetek és az új vallás tanai, illetve tévtanai nem izoláltak, egymás mellett éltek, hanem szoros kölcsönhatásban: szervesen összekapcsolódtak.

Aničkov igen közel került ezen specifikus vallási rendszer (az ő szóhasználatában: „kettős hit”) lényegének meghatározásához: „*Ez már nem egyszerűen a múltba való visszatérés, hanem valami teljesen új dolog, a régi valamiféle összehangolása az újjal, a régi hiedelmek valamiféle átvitele új formákba, azaz bizonyos értelemben – vallásalkotás.*”¹⁰⁶

A pogány–keresztény vallási szinkretizmus nem jelentette a történelem kerekének a visszafordulását. A belső, lelki kereszténnyé válás göröngyös útjának ez egy szükségszerű, átmeneti állomása volt. A haladás iránya az orosz nép számára kijelöltetett. Bár a múlt örökségét még sokáig hordozni kellett, a keresztény vallás által az orosz emberek újjászülettek, reményteli bizodalom hatotta át őket a boldogabb jelen és egy szebb jövő iránt. Ezt az életérzést fejezi ki Kirill Turovskij (†1182), az „orosz Aranyszájú” a *Beszéd Tamás hetére* (Slovo v novuju nedelju po Pasce) című prédikációjában. Ebben párhuzamot von a tavaszi pompájában megújuló természet és Krisztus feltámadása között. Az Ő szeretetáldozata, az önként vállalt kereszthalál révén az emberi nem megkapta az újjászületés lehetőségét:

„... *A fákon most új ágak sarjadnak, illatos virágok nyiladoznak, a kertek édes illatot árasztanak, s a szántóvetők reménykedve dolgoznak, s a termést adó Krisztushoz fohászkodnak. Régebben olyanok voltunk, mint a gyümölcsöt nem termő tölgyek, most, miután Krisztus hite megfogant, hitelenségünkben már József fájának gyökerébe kapaszkodunk, mert akiken az erény virágai virítanak, azok a mennyei újjászületést Krisztustól várják, mint ahogyan az egyház buzgó szolgálói is Krisztustól remélik jutalmukat. Az Ige szántóvetői a lélek borjait a hit jármába terelik, és a kereszt ekéjével a hit barázdáját szántják, a bűnbánat barázdáit hasítják, hogy abba elhínték a hit magját. S így, örvendezve bizakodnak az eljövendő jőben. A régi törvény már elmúlt, s immár megújult minden, hála Krisztus feltámadásának. Most már áradnak az apostolok folyói, s a pogány halak ivadékai megtelítik az egyház hálóját, amelyet az Isten földre szállásának okát megértő halászok vetettek ki...*”¹⁰⁷

104 *Gudzij* 1945: 37.

105 *Kuskov* 1982: 35. A tiltott könyveknek egy ilyen jegyzékét (17. századi kézirat) közli *Šćapov* 1859: 449 i sled. Hivatkozik rá *Buslaev* 1861: I. 484–486.

106 *Aničkov* 1914: 302.

107 *Turovskij* 1981: 92–93. Fordította: *Iglói Endre*. A prédikáció óorosz szövegét I. in: *Gudzij* 1952: 53–54.

IRODALOM

Aničkov, Je. V.

1913 Iz prošlogo kalik perechožich. In: Živaja istorija. 185–200.

1914 Jazyčestvo i Drevnjaja Rus'. Sankt–Peterburg

Astachova, A. M.

1938 Byliny Severa. I. Mezen' i Pečora. Moskva–Leningrad

Astachova, A. M. (red.)

1961 Byliny Pečory i Zimnego berega. Moskva–Leningrad

Bessonov, P. A.

1861–1864 Kaleki perechožie. Sbornik stichov i issledovanie. I–II. Moskva

Brown, R. A.

1988 Die Normannen. München–Zürich

Buslaev, F.

1861 Istoričeskie očerki russoj narodnoj slovesnosti i iskusstva. Tom I. Russkaja narodnaja poezija. Sanktpeterburg

Čajkanović, V.

1924 Donji svet u jami. In: Studije iz religije i folklor. SEZb XXXI. 135–138. Beograd

1941 O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji. In: Mit i religija u Srba. 307–462. Beograd, 1973.

Danilov, K.

1958 Drevnie rossijskie stichotvorenija. Moskva–Leningrad

Danilov, V. V.

1954 K karakteristike „Choždenija” igumena Daniila. In: Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury. X. 92–105. Moskva–Leningrad

Dmitriev, L. A.–Lichačëv, D. S. (red.)

1980 Pamjatniki literatury Drevnej Rusi XII veka. Moskva

Edda

1985 Óészaki mitologikus és hősi énekek. Fordította *Tandori Dezső*. Budapest

Die Edda

1987 Nach der Heldenschrift des Brynjolfur Sveinsson in der Übertragung von Karl Simrock. Berlin

Erdélyi Zsuzsanna

1976 Hegyet hágék, lőtöt lépék (Archaikus népi imádságok). Budapest

Evdokimov, M.

1987 Pèlerins russes et vagabonds mystiques. Paris

Az Ezeregyéjszaka meséi

1974 Fordította *Honti Rezső*. Debrecen

Fedotov, G.

1935 Stichi duchovnye. YMCA–Press Paris

Gal'kovskij, N. M.

1913 Bor'ba christianstva s ostatkami jazyčestva v Drevnej Rusi. II. Moskva

1916 Bor'ba christianstva s ostatkami jazyčestva v Drevnej Rusi. I. Char'kov

Gavazzi, M.

1973 Der Weltochs in Südosteuropa. In: *Dona Ethnologica*. Beiträge zur vergleichenden Volkskunde. Herausgegeben von Helge Gerndt und Georg R. Schroubek. 47–52. München

- Gedeonov, S.*
1876 *Varjagi i Rus'*. I. Sanktpeterburg
- Gil'ferding, A. F.*
1949 *Onežskie byliny*. I. Moskva–Leningrad
1950 *Onežskie bylini*. II. Moskva–Leningrad
1951 *Onežskie byliny*. III. Moskva–Leningrad
- Golubinskij, Je. je.*
1904 *Istorija Russkoj Cerkvi*. I. Moskva
- Golb, N.–Pritsak, O.*
1982 *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca and London
- Grekov, B. D.*
1947 *Die russische Kultur der Kiewer Periode*. Moskau
- Grekov, B. D.*
1949 *Kievskaja Rus'*. Moskva
- Grekov, B. D.–Artamonov, M. I. (red.)*
1948 *Istorija kul'tury Drevnej Rusi. Domongol'skij period*. II. *Obščestvennyj stroj i duchovnaja kul'tura*. Moskva–Leningrad
- Grigor'jev, A. D.*
1904 *Archangel'skija byliny i istoričeskija pesni*. I. Moskva
1910 *Archangel'skija byliny i istoričeskija pesni*. III. Sankt-Peterburg
- Gudzij, N. K.*
1945 *Istorija drevnej russkoj literatury*. Moskva
1952 *Chrestomatija po drevnej russkoj literature XI–XVII vekov*. Moskva
- Gunda Béla*
1946 *Ethnological Notes to the Leviathan Legends*. In: *Man*, vol. XLVI. Nos 98. 104. London
1972 *Die Bettler in der Gesellschaft eines Dorfes*. In: *Festschrift Matthias Zender*. Bd. 2. Bonn. 625–634.
- Gurevics, A. J.*
1974 *A középkori ember világképe*. Budapest
1987 *A középkori népi kultúra*. Budapest
- Haag, H.*
1989 *Bibliai lexikon*. Budapest
- Hadzisz Dimitriosz–Kapitánffy István*
1974 *A bizánci irodalom kistükre*. Budapest
- Hennecke, E.*
1959 *Neutestamentliche Apokryphen*. I. Band. Evangelien. Tübingen
- Henoch apokalypsise*
1989 *Fordította és bevezetéssel ellátta Hamvas Béla*. Budapest
- Hitchcock, D. R.*
1979 *The appeal of Adam to Lazarus in hell*. Paris–New York
- Iglói Endre*
1981 *Az orosz irodalom kistükre*. Budapest
1988 *Az orosz irodalmi múlt. Kézirat*. Budapest
- Ivanov, V. V.*
1984 *Nyelv, mítosz, kultúra*. Budapest
- Ivanov, V. V.–Toporov, V. N.*
1974 *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej*. Moskva

- Jakovlev, V.*
1872 Pamjatniki russkoj literatury XII–XIII v. Sanktpeterburg
- Jančuk, N. K.*
1907 K voprosu ob otrazhenii apokrifov v narodnom tvorčestve. 126–143. Sanktpeterburg
- Janin, V. L.*
1975 Ja poslal tebe berestu. Moskva
1980 Nyírfakéreg levelek üzenete. Budapest–Uzsgorod
- Jólesz Károly*
1987 Zsidó hitéleti kislexikon. Budapest
- Jung Károly*
1992 Köznapok és legendák (Tanulmányok a népi kultúra köréből). Újvidék
1993 Az emlékezet útjain (Ötvenöt olvasmány a néphagyományról). Újvidék
- Kalugin, V.*
1983 Geroi russkogo eposa. Očerki o russkom fol'klore. Moskva
- Kireevskij, P. V.*
1983 Sobranie narodnych pesen. Zapisi P. I. Jakuškina. I. Leningad
- Kirk, G. S.*
1993 A mítosz. Budapest
- Koestler, A.*
1989 A tizenharmadik törzs (A kazár birodalom és öröksége). Eger
- Kostomarov, N. (red.)*
1860/a Pamjatniki starinnoj russkoj literatury, izdavaemye Grigoriem Kušelevym-Bezborodko. Skazanija, legendy, povesti, skazki i pritči. Vypusk I. Sanktpeterburg
1860/b Pamjatniki starinnoj russkoj literatury, izdavaemye Grigoriem Kušelevym-Bezborodko. Skazanija, legendy, povesti, skazki i pritči. Vypusk II. Sanktpeterburg
- Kríza Ildikó*
1982 A legendaballada (Epikai–lírai alkotások az irodalom és a folklór határán). Budapest
- Kuskov, V. V.*
1982 Istorija drevnerusskoj literatury. Moskva
- Lammel Annamária–Nagy Ilona*
2001 Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek. 2., javított kiadás. Budapest
- Lepahin, Valerij*
1993 Az óorosz kultúra ikonarcúsága. Szeged
- Lichačëv, D. S.*
1973 Razvitie russkoj literatury X–XVII vekov. EPOCHI I STILI. Leningrad
1985 Istorija russkoj literatury XI–XVII vekov. Moskva
1988 Kreščenie Rusi i gosudarstvo Rus'. In: Novyj Mir. № 6. 249–258. Moskva
- Magyar Néprajz*
1988 V. Magyar Népköltészet. Szerkesztő: *Istvánovics Márton*. Budapest
1990 VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Szerkesztő: *Hoppál Mihály*. Budapest
- Mahábhárata. Rámájana*
1964 Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta *Vekerdi József*. Budapest

- Majkov, L. N.*
1862 O bylinach Vladimirova cikla. Sanktpeterburg
- Meletyinszkij, J.*
1985 A mítosz poétikája. Budapest
- Močul'skij, V.*
1887/a Istoriko-literaturnyj analiz sticha o Golubinoj knige. In: Russkij Filologičeskij Vestnik. Red.: *A. I. Smirnov*. Tom XVII. 113–180. Varšava
1887/b Istoriko-literaturnyj analiz sticha o Golubinoj knige. In: Russkij Filologičeskij Vestnik. Red.: *A. I. Smirnov*. Tom XVIII. 41–142. Varšava
- Nagy Ilona*
1979 A föld teremtésének mondája. In: *Ethnographia* XC. № 3. 323–330.
1989 Eredetmagyarázó monda. In: *Magyar Néprajz* V. 1988: 102–132.
- Die Nestor–Chronik*
1969 Eingeleitet und kommentiert von Dmitrij Tschizewskij. Wiesbaden
- Nikiforovskij, M.*
1875 Russkoe jazyčestvo. Sankt-Peterburg
- Nikol'skij, N. M.*
1983 Istorija ruszskoj cerkvi. Moskva
- Novikov, Ju. A.*
1971 K voprosu ob evolucii duchovnyh stichov. In: *Russkij Fol'klor* XII. 208–220. Leningrad
- Ončukov, N. Je.*
1904 Pečorszkija byliny. Sankt–Peterburg
- Orosz György*
1989/a A Kijevi Rusz ideológiai arculata. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 120–134. Miskolc
1989/b Pravoslavno–jazyčeskij religioznoj sinkretizm v Kievskoj Rusi. In: *Studia Russica* XIII. Red.: *B. Tatar*. 150–171. Budapest
1990/a A Kijevi Rusz keresztény hitre téréséről és a vallási szinkretizmus kialakulásának körülményeiről. In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 12/F., Szerk.: *Frisnyák Sándor*. 133–137. Nyíregyháza
1990/b Apokrifák és vallásos népelemek kölcsönhatása (Pogány és eretnek nézetek továbbélése a Kijevi Rusz keresztény hitre térését követő időkben). In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 12/E. Szerk.: *Csorba Sándor*. 123–136. Nyíregyháza
1991 A keleti szlávok egyházi népelekeiről és ezen folklóralkotások egykori hordozó rétegéről. In: *Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Tom II. 555–562. Nyíregyháza
1992/a A „Tizenkét péntekről” című nagyorosz egyházi népelekekről. In: *Studia Slavica Savariensia* I. Szerk.: *Gadányi Károly*. 82–93. Szombathely
1992/b Nagyorosz egyházi népelemek a mágikus praktikákban (A „Legszentebb Istenszülő álma”). In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 13/E. Szerk.: *Csorba Sándor*. 165–186. Nyíregyháza
1993/a „Add nekik a te szent nevedet”. Zarándok énekesek és énekes vándor kolodusok a Kijevi Ruszban. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. 235–255. Miskolc
1993/b A Mélységek könyve című orosz egyházi népelekekről. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 28. 142–150. Miskolc

- 1993/c „Csodálatos álmot láttam...” – A „Legszentebb Istenszüdő Álma” című nagyorosz egyházi népénekekről. In: Extázis – Álom – Látomás. Tudományos konferencia tézisei. MTA Néprajzi Kutatóintézete. 11. Budapest
- 1993/d A pogány–keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népénekek tükrében. Nyíregyháza, 97.
- 1994 Pilger, singende Wanderbettler im altrussischen Staat. In: Acta Ethnographica Hungaria, 39. (3–4), 381–393.
- 1996/a „A péntek napok pediglen ezek”. Orosz apokrifek, vallásos népénekek. In: Vallási Néprajz 8. Szerk.: *Küllős Imola*. Debrecen, 33–73.
- 1996/b Nézzetek rám szemetekkel, hallgassatok fületekkel. Nyíregyháza, 88.
- 1996/c Das also sind die Freitage. Apokryphen, geistliche Volksgesänge. In: Studia Slavica Savariensia 1–2. Szombathely, 37–41.
- 1997 Égi levelek. Isten és a pápák üzenete. Nyíregyháza, 83.
- 1998/a „Csodálatos álmot láttam...” – A Legszentebb Istenszüdő álma című nagyorosz egyházi népénekekről. In: Extázis – Álom – Látomás. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, 433–453.
- 1998/b Az Ádám siralmái orosz vallásos népénekekről. In: Néprajzi Látóhatár VII. 1–2. sz. 58–60.
- 1999 „Az ifjú Aprakszejevna fejedelemasszony megkívánta...” (Bűn, bűnhődés és bűnbocsánat egy orosz hőségben). In: Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban. Budapest, 259–266.
- 2003 Aranyhegyet ne adj te nekik. Krisztus legkisebb testvérei a régi Oroszországban. Nyíregyháza, 61.
- 2005 „Koldus képében Krisztus jár miköztünk”. In: Néprajzi Látóhatár XIV. 1–2. sz. 83–92.
- Petkanova, D.*
- 1988 Die kulturelle Bedeutung der Apokryphen. In: Slavjanska filologija. Dokladi i statii za X međunaroden kongres na slavistite. Tom XX Literaturoznanie i folklor. 35–46. Sofija
- Physiologus*
- 1986 Fordította Mohay András. Az utószót és a képmagyarázatokat *Kádár Zoltán* írta. Helikon Kiadó
- Pócs Éva*
- 1990 Néphit. In: Magyar Néprajz VII. 1990: 527–692.
- Prokof'jev, N. I.*
- 1970 Russkie chozdenija XII–XV vv. In: Literatura Drevnej Rusi i XVIII v. Red.: *N. V. Vodovozov*. 3–264. Moskva
- Pypin, A. N.*
- 1862 Ložnyja i otrečennyja knigi ruszkoj stariny. In: Pamjatniki starinnoj ruszkoj literatury, izdavaemye Grigoriem Kuševym–Bezborodko. Vypusk III. Sankt-Peterburg
- Rab Zsuzsa*
- 1965 Sárkányölő (Az orosz líra századaiból). Budapest
- 1967 Varázslók, szentek, vitézek (Ó-orosz népi énekek). Magyar Helikon Könyvkiadó
- Radenković, L.*
- 1981 Narodne basne i bajanja. Niš, Priština, Kragujevac
- Rybakov, B. A.*
- 1981 Jazyčestvo drevnich slavjan. Moskva

- Rybnikov, P. N.*
1909 *Pesni*. I. Moskva
- Sapunov, B. V.*
1970 *Pamjatniki material'noj kul'tury dvoevercev*. In: „Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža” XI. Red.: *V. M. Glinka, G. N. Komelova, B. V. Sapunov*. 7–14. Leningrad
- Ščapov, A. P.*
1859 *Russkij raskol Staroobrjadstva*
1906 *Sočinenija v 3-ch tomach*. I. Sankt–Peterburg
- Scheiber Sándor*
1974 *Folklór és tárgytörténet*. II. Budapest
- Sigal, P. A.*
1989 *Isten vándorai (Középkori zarándoklatok és zarándokok)*. Budapest
- Sokolov, B. M.*
1916 *O žitijnych i apokrifičeskich motivach v bylinach*. In: *Russkij Filologičeskij Vestnik*. 1–23. Moskva
- Sokolov, Ju. M.* (red.)
1948 *Onežskie byliny*. Moskva
- Szémán István*
1926 *Az újabb orosz irodalom*. Budapest
- Szent Biblia*
1974 *Fordította Károli Gáspár*. Budapest
- A Talmud könyvei*
1921–1923 *Az eredeti talmudi szövegek alapján szerkesztette Molnár Ernő*. Budapest
- Tichonravov, N. S.*
1863 *Slova i poučeniija, napravlennye protiv jazyčeskich verovanij i obrjadov*. In: *Letopisi russkoj literatury i drevnosti, izdavaemye Nikolaem Tichonravovym*. Tom IV. (III. Smes'.) 83–112. Moskva
- Tokarev, Sz. A.* (főszerk.)
1988 *Mitológiai enciklopédia*. I–II. Budapest
- Tolstoj, N. I.*
1987 *Christianizacija kak faktor usložnenija struktury drevneslavjanskoj duhovnoj kul'tury. Tezisy konferencii „Vvedenie christianstva u narodov Central'noj i Vostočnoj Jevropy. Kreščenie Rusi”*. Institut slavjanovedenija i balkanistiki Akademii nauk SSSR. 50–53. Moskva
- Turovskij, K.*
1981 *Beszéd Tamás hetére. Részlet*. Fordította *Iglói Endre*
- Tvorogov, O. V.*
1981 *Literatura Drevnej Rusi*. Moskva
- Varyó László*
1988/a *Ókeresztény írók I. Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest
- Varyó László* (szerk.)
1988/b *Apokrifek*. Budapest
- Varencov, V.*
1860 *Sbornik russkich duhovnych stichov*. Sanktpeterburg
- Vasmer, M.*
1931 *Wikingerspuren in Rußland*.

- 1986–1987 Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. I–IV. Moskva
A Verses Edda
- 1938 Ó-skandináv eredetiből fordította *Szász Béla*. Budapest
Veselovskij, A. N.
- 1879 Razyskanija v oblasti russkich duchovnych stichov. I. Grečeskij apokrif o svjatom Feodore. In: Sbornik otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk. Tom XX., № 6. 1–22. Sanktpeterburg
Zabolotskij, P.
- 1899 Legendarnyj i apokrifičeskij elementy v choždenii igumena Daniila. In: Russkij Filologičeskij Vestnik. № 1–2. 220–237. Varšava

ARCHAISCHES KOSMOLOGIE UND KOSMOGRAPHIE

Das mythologische Weltbild der Apokryphen und der geistlichen Volkssänge

Das Kiewer Fürstentum, der erste russische Staat, trat mit der offiziellen Übernahme des Christentums im Jahre 988 in die Gemeinschaft der christlichen Zivilisation ein. Die Christenheit der Rus' war keineswegs frei von heidnischen Vorstellungen und Lebensinhalten. Heidnische Elemente verbanden sich mit dem christlichen Glauben, und auf diese Weise bildete sich ein spezifisches Ethos, der heidnisch-christliche religiöse Synkretismus heraus.

Zur Herausbildung der neuen, christlichen Weltanschauung bei den Kiewer Russen hat – ähnlich wie bei anderen europäischen Völkern – nicht nur die übersetzte kanonisierte Kirchenliteratur beigetragen, sondern auch die Apokryphen, die zu breiten sozialen Schichten einen starken Zugang fanden. Die apokryphen Werke vermittelten dem Volk meistens nützliche Kenntnisse und erzogen es zur Treue gegenüber der christlichen Religion und zur christlichen Ethik. Die hohe Bedeutung der Apokryphenliteratur für die Entwicklung der mittelalterlichen Kultur lässt sich nur mit der der Bibel vergleichen.

Die von Byzanz und Bulgarien transplantierten apokryphen Erzählungen wurden, nachdem sie spezifische lokale Elemente in sich aufgenommen hatten, recht bald russifiziert. Die apokryphen Schriften nahmen in der altrussischen Literatur eine bedeutende Stelle ein: sie beeinflussten die Chroniken, die kirchlichen erbaulichen Schriften, die Reisebeschreibungen über das Heilige Land, sie wirkten befruchtend auf die Ikonenmalerei; ihr Einfluss erstreckte sich auf die Folklore, so auch auf deren wichtigste Gattung, die geistlichen Volksgesänge (duchovnye stichi). Die Apokryphen vermittelten den neubekehrten Ostslawen aber auch in heidnischen und häretischen Anschauungsformen wurzelnde Sagen, Legenden, Vorstellungen, religiöse Kulte, Glaubenslehren bzw. Fragmente von ihnen. Nachdem sie auf den russischen Boden verpflanzt worden waren, trafen sie hier auf lokale kosmologische Vorstellungen und verflochten sich mit ihnen. Auf solche Weise kamen im Kiewer Staat, nachdem er sich zum Christentum bekannt hatte, die Vorstellungen des Volkes von Gott, der Welt und den Menschen in einem bedeutenden Teil der an der Grenze zwischen der Folklore und der schriftlichen Literatur liegenden geistlichen Volksgesänge zum Ausdruck.

Die Erforschung der Apokryphenliteratur und der geistlichen Volksgesänge, bzw. ihrer Wechselwirkung, ermöglicht uns ein besseres Verständnis dafür, wie sich im Bewusstsein der mittelalterlichen Russen die Aspekte der heidnischen und der – kanonischen, bzw. apokryphen – christlichen Kultur miteinander verbanden. In der Arbeit wird der Problematik des Übergangs, also der Transformation und der Verschmelzung der verschiedenen Weltbilder eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet.

György Orosz

MAGYAR GÖRÖG KATOLIKUSOK KÁRPÁTALJÁN

A munkácsi egyházmegye ugocsai területének nyelvi változásai a történeti források alapján

Dr. Udvari István emlékének

PILIPKÓ ERZSÉBET

A kárpátaljai magyar görög katolikusság lakhelyének földrajzi kiterjedése

Az általam vizsgált magyar görög katolikusság az egykori Ugocsa vármegyében, a mai Kárpátalja nagyszőlősi járásának egyházközségeiben éli mindennapjait: az 1945. évet követően a Szovjetunió, az utóbbi egy évtizedben az önálló Ukrajna része.¹

A magyar görög katolikus egyházközségek a mai Kárpátalján a ruszin dominanciájú munkácsi egyházmegyében – talán nem túlzás a megállapítás – szórványt alkotnak. A kb. 450 ezres szláv nyelvű hívek mellett kb. 28 ezer a magyarok lélekszáma. Ezek a számok természetesen több okból is csak becsléseken alapulhatnak.² Ez a 28 ezres lélekszámú magyarság lényegében három járásban: a nagyszőlősi, a beregszászi és az ungváriiban él. Arányait illetően a nagyszőlősi a viszonylag nagyobb tömbben élő magyar görög katolikusság, a beregszászi már kevésbé és az ungvári klasszikus szórványnak tekinthetjük.

A *nagyszőlősi járás* magyar görög katolikus falvai az egykori Ugocsa vármegye Nagyszőlősi és Túrterebesi Esperesi Kerület (Districtus Nagyszöllősiensis – Districtus Túr–Terebessiensis) (Feketeardó és Gyula a szerednyeihez:) fennhatósága alá tartoztak,³ a Nagy-Alföld keleti pereméből, az Erdős Kárpátok alá felnyúló sík vidék folyóvölgyekkel csipkézett széleiből jókora részt foglalnak el. A Tisza jobb partján a nagyszőlősi hegyvidéknek egy előretolt kúphegye tövéhez épült *Nagyszőlős*, a mai járási központ, amely már a 13. században a megye egyik legjelentékenyebb helysége volt.⁴ Nagyszőlőssel átellenben a Tisza bal partján terül el *Feketeardó*, amely hajdan a királyi vendégek egyik községe volt.⁵ Az egykori hospes-faluk sorában, ezek közé ékelten, a 14. század dereka táján települ meg *Tekeháza*⁶ (1. sz. térkép).

Jelentős a magyar görög katolikus tömb a járás nyugati sík felében, melyet a Tisza kettészél, a megye egyik legsűrűbben lakott vidéke, és szinte összeszűve, 2–3 km-re egymást érve helyezkednek el az egykori kismemesi eredetű falvak. A Tisza déli partján egy vonalban sorakozó községek *Bökény*, *Farkasfalva*, *Péterfalva*, *Tivadar*, *Forgolány*, *Csoma*.

1 Ezt a tanulmányt kérésre Udvari István professzor úr lektorálta 2002-ben. Dolgozatomat bővített formában beépítettem a PhD-disszertációm egyik fejezetébe, de önálló publikációként eddig nem jelent meg.

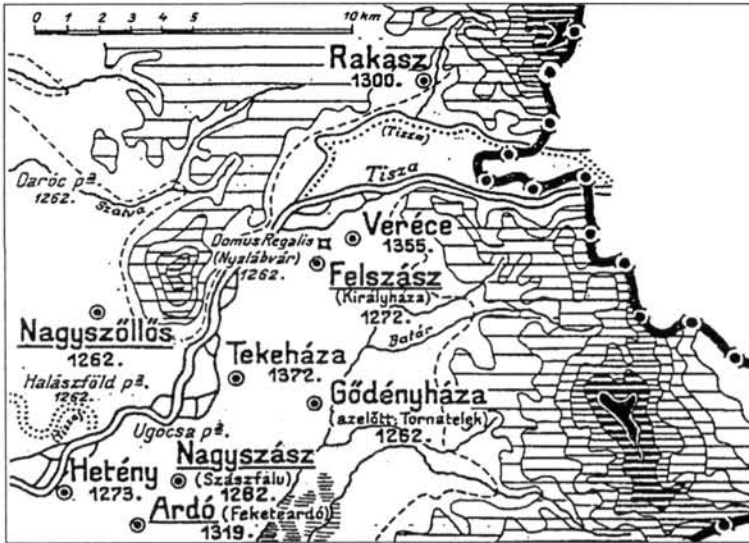
2 Ortutayra hivatkozva Botlik Gy.–Dupka Gy., 1993. 49., Botlik Gy., 1997. 299.

3 A munkácsi... 1990. 132., 133, 135.

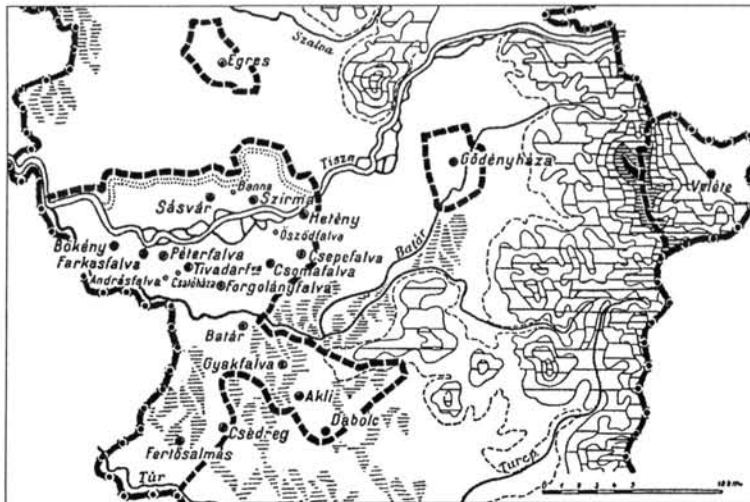
4 Szabó I., 1937. 42–43.

5 Szabó I., 1937. 44.

6 Szabó I., 1937. 53.

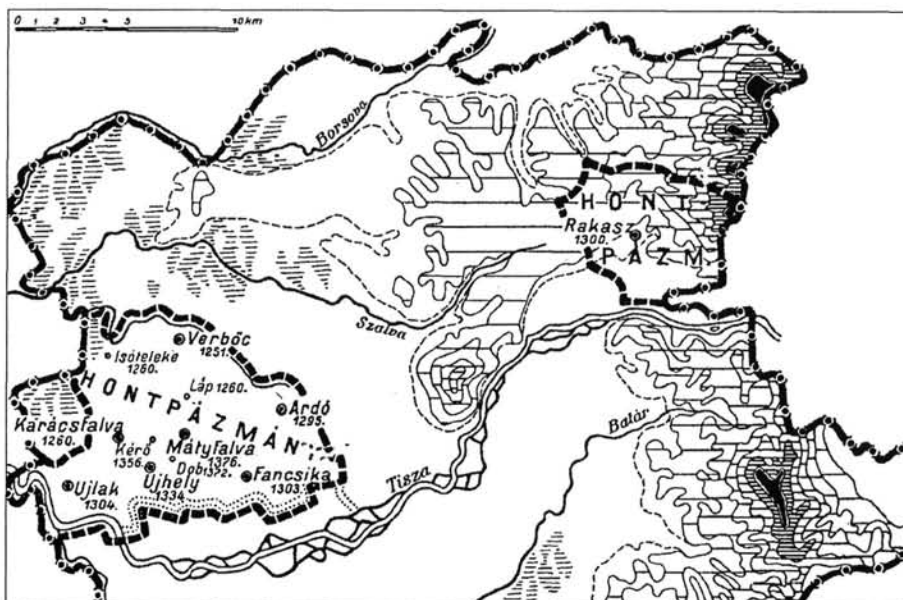
1. térkép. A Tiszavölgy a 14. sz. első évtizedeiben.
Átvétel Szabó István Ugocsa megye munkájából

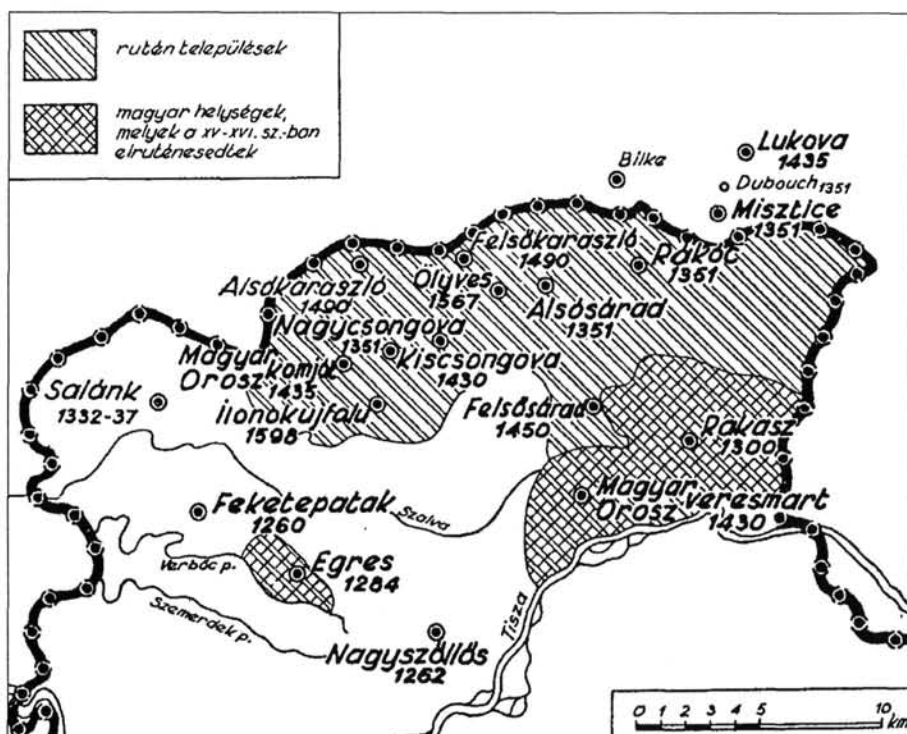
2. térkép. A kisnemesi vidék falvai. Átvétel Szabó István
Ugocsa megye munkájából

Kelet és dél felől ezekhez kapcsolódik Csepe, Hetény, Batár, Akli, Almás, Nevetlen (korábban Gyakfalva).⁷ A folyószabályozás előtt, az évszázadok során határaikat a Tisza árja gyakran megfutotta, továbbköltözésre kényszerítette vagy végleg elpusztította azokat (pl. Ószódfalvát a 18. században). Ugyanakkor olyan falvaktól, melyek eredetileg a Tisza

⁷ Szabó I., 1937. 75–94.

3. térkép. A Hontpázmány nemzetség birtokai. Átvétel Szabó István Ugocsa megye munkájából

4. térkép. A Nagyszőlősi hegyvidék a ruszin falvak megtelepedése után. Átvétel Szabó István Ugocsa megye munkájából

medre mellé települtek, a folyó messze elfutott. A régi medrek ma is felismerhetők⁸ (2. sz. térkép). A járás északnyugati részén a 14. század második felében a Honpázmányok telepítésének eredményeképpen jött létre *Tiszaújlak, Karácsfalva, Tiszaújhely, Fancsika, Mátyfalva*⁹ (3. sz. térkép). A járás északi részén, a Borzsa és a Szalva közé eső sík területen s a Nagyszőlősi hegységnek ide ékalakúan benyúló ellaposodott lejtőjén terül el *Salánk*, amely a 14. században a Gutkelek telepítése volt¹⁰ (4. sz. térkép).

Kik a magyar görög katolikusok?

A keleti szertartású magyarság kontinuitásának kérdésével egyháztörténeiseink foglalkoztak¹¹: a polémiák mellett¹² mára nagyjából az az állásfoglalás kristályosodott ki, miszerint a keleti egyház a honfoglalástól jelen volt népünk életében, de a keleti egyház kontinuitása a történelmi tények ismeretében semmiképpen sem jelenti a magyar keleti szertartású egyház kontinuitását.¹³ A ma élő görög katolikus egyház gyökerei a 14. századig nyúlnak vissza, amikor az egyházmegye területére megkezdődött az ortodox nemzetiségek beszívargása. A magyar görög katolikusok tehát e több rétegben betelepült nemzetiségek (ruszinok, szerbek, románok, görögök) elmagyarosodott utódai.¹⁴ Ezek a nemzeti egyházközségek teljes elzártságban éltek az ország északkeleti részén egészen 1646-ig, a katolikus egyházzal való egyesülésig. Az uniót követően két tendencia érvényesült az egyházban: a folyamatos latinizálás és a fokozatos magyarosodás.¹⁵ Az utóbbi folyamatot több tényező befolyásolta: a korabeli görög és szerb ortodox egyház magyar

8 Tiszabökényben legutóbb 1998 és 2001 tavaszán is.

9 Szabó I., 1937. 68–74.

10 Szabó I., 1937. 62–68.

11 Karácsonyi János hosszasan bizonyítja, hogy a görög egyháznak semmi köze nem volt a magyarok megtérítéséhez, és a mai görög katolikusok a rácok, az oroszok, a románok elmagyarosodott utódai. Karácsonyi J., 1924. Ivánka Endre ezzel szemben azt vallja, hogy „Karácsonyi János a görög katolikus magyarság eredetének a kérdésében tévedett. A tudomány már kimutatta, hogy a görög szertartás igen el volt terjedve a középkori magyarságban és görög szertartású magyarok léteznek most is, mint a középkori görög szertartású magyaroknak leszármazottjai létezhetnek. ... A XIV., XV. században a bevándorló román kenézek csak úgy nyerhettek felvételt a magyar nemességbe, ha a latin szertartáshoz tértek át. Már akkor kezdték azonosítani a magyarságot a latin szertartással. A görög szertartású magyarok, akik ebben az időben nagy számban lehettek, ennek az előítéletnek hatása alatt mindinkább beleolvadtak a ruthénségbe vagy a románságba, kivéve azokat a vidékeket, ahol román vagy ruthén telepítés nem történt.” Ivánka Endre: A görögkatolikus magyarság helyzete mint nemzeti ügy. Erdélyi Tudósító 1941. 11. sz. L. még az adott témában Cserbák A., 1986. 276–279., Pirigy I., 1990., 77–80.

12 A szabolcsi egyházközségben élő hívek jelentős része „tösgyökeres” magyar volt. Hodinka A., 1910. 83., 232.; Veres M., 1962. 156–191. L. még Ivánka E., 1942. „Ezek ... a XII–XIII. századbeli gör. szert. magyarok leszármazottainak tekinthetők... kik a kereszténység felvételekor a keleti rítushoz csatlakoztak.” Görög Katolikus Szemle 1942. 36. sz. (okt. 11). Számukat némileg növelte néhány református áttérés is. Görögkatolikus Szemle 1938. 1. sz. (január 9.) „A keleti egyháznak nem volt ideje magyar nemzeti egyházzá válni a bizánci befolyás erőteljes, de rövid kezdeti szakaszában, s ez egyértelműen nyugati orientációból fakadó, központi támogatással folyó latin térítéssel szemben kihalásra volt ítélve. ...A magyar keleti egyház latinositása a XIII. században befejeződött.” Cserbák A., 1986. 276.

13 Cserbák A., 1986. 278. „Ha ilyen lenne, akkor ma a magyar görög katolikusoknak a Szt. Mihály tiszteletére alapított veszprémi vagy gyulafehérvári, illetve a Szt. György tiszteletére alapított csanádi püspökség területén kellene élniök, azokon az országrészekben, amelyeken a keleti szertartású Koppány, Ajtony és Gyula uralkodott. Őket azonban István fegyverrel meghódította, s a keleti szertartású kolostorpüspökségeket átszervezte latin püspöki egyházmegyékké, megtartva keleti patrocíniumukat, s ezzel lassú kihalásra ítélte a keleti egyházat hazánkban. Ennek a keleti kereszténységnek semmi kapcsolata nincs a mai magyar görög katolikus egyházzal, ez a korai egyház csak régészeti emlékeket hagyott maga után.” Cserbák A., 1986. 279.

14 Karácsonyi J., 1924. 22–23.

15 Cserbák A., 1986. 288–296.

nyelvű irodalma,¹⁶ a református egyház magyar szertartási nyelve, valamint a felvilágosodás és a magyar nyelvújítás hatása.¹⁷ A források alapján az egyház szerepe a magyarosodásban nem motiváló erőnek, csupán nyomonkövetőnek bizonyult: azaz nem az egyház megmagyarosodása miatt lettek a görög katolikusok magyarokká, hanem az egyház követte a hívek között végbement nyelvi-etnikai változásokat. Ezeket a változásokat az egyház történetileg inkább fékezte, mint elősegítette.

Az általam vizsgált mai görög katolikus magyarság Kárpátalján megváltozott identitású etnikum, amely a 14. századtól kezdődően fokozatosan betagoledott egy magasabb szervezeti egységbe, nyelvi-etnikai és szociális identitása teljesen elhalványult vagy megszűnt, egyedül a vallása az, amely napjainkig megkülönbözteti környezetétől. Ez az identitásváltás az elmúlt évszázadok során nem hatalmi befolyással, hanem személyes és családi események mentén szerveződött, s ezeknek az egyéni döntéseknek egymástól független sokasága állt össze egyfajta csoportos döntéssé. Az egyén számára ez a váltás egyfajta egyensúlyi állapot megteremtése volt, fölemelkedés és nem dráma. A korábbi „nemzeti identitás” tartalma számára közömbös, már csak azért is, mert a ruszinok nemzeti öntudata csupán a 19. század második felében kezdett egy szűkebb értelmiségi réteg körében megfogalmazódni.

A magyar–ruszin nyelvhatár

A magyar–ruszin nyelvhatár az elmúlt évszázadok során különböző irányban változott. Ez egy természetes jelenség, amikor két nemzetiség érintkezési vonalán a települési határ nem képez áthághatatlan falat, a mindennapi élet számos lehetőségét teremtve meg a szomszédos elemek folytonos cserélődésének.¹⁸ Az 1773-ban készült helységnévtár¹⁹ alkalmas az etnikai, nyelvi viszonyok hozzávetőleges megállapításához, Petrov is ezt a forrást használta a Kárpát-medencében élő „népekről” írott munkájában.²⁰ Az ő megállapítása szerint az eltelt időszakban a magyar–ruszin nyelvhatár lényegében változatlan maradt, a szórványok mindkét oldalon beolvadtak.

16 A kétnyelvűség az ő esetükben szükségszerű volt, hiszen az egész országot behálózó kereskedelmi szervezetüket nem tudták volna működtetni a magyar nyelv ismerete nélkül. A természetes polgári és egyházi irodalmi kétnyelvűségből az unió után kovácsoltak vallási fejezetet. Az unió ugyanis reális veszélyt jelentett a hazai görög–szerb egyházaknak is, félték, hogy az eszme áterjed az ország távoli részein élő szerb egyházközösségekre is. A hazai ortodoxok tehát az uniót kivédendő, egymás után jelentették meg magyar nyelvű kiadványaikat, amelyekben igyekeztek kihasználni a már elmagyarosodott, vagy a magyarosodás fokán lévő egyesültek kielégítetlen nyelvi igényeit. Az egyesültekhez közel eső tokaji egyházközösségben még az istentiszteleten is helyt adtak a magyar nyelvnek, s tartja magát a hagyomány, hogy a magyarosodásban előjáró dorogiak eljártak a tokaji ortodox paphoz. Szabó I., 1913. 347., Sasvári L., 1984. 153.

17 Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey szűkebb pátriája egybeesett a munkácsi egyházmegye legerősebben magyarosodó ruszin eredetű egyházközösségeivel. Kosáry D., 1980. 314–315., Grigássy Gy., 1913. 39–40., Timkó I., 1971. 469. 1795-ben megszületett a teljes magyar liturgiafordítás is. (L. még Ivancsó I., 1999.) Májig ható előnye ezeknek a fordításoknak, hogy az ezen a tájon születő magyar irodalmi nyelven készültek. Az első fordításokon, de különösen Rokovics Ignác énekeskönyvében, elsősorban a szertartási kifejezések fordításán érezhető a nyelvújítás hatása. (Roskovics Ignác: Ó hitű imádságos és énekes könyv, az egy szent közönséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerént görög-katolikus kereszténynek lelki épülésére. Debrecen 1862.) Ennek ellensúlyozására Camelis püspök a 17. század közepén támogatta egy Izajás nevezetű szerzetes fordítói tevékenységét. Mészáros K., 1850. 54–55., Molnár Nándor: Perevodü cerkovnaszlavjanszkijh liturgicseszkijh teksztov na vengerszkij jazük. Studia Slavica 1996. 1–4. 274.

18 Szabó I., 1937. 113.

19 Lexikon locorum... 1920.

20 Petrov, A. 1924.

Szabó István Ugocsa megye című monográfiájában dicajegyzekekre, jobbágyöszeírásokra s egyéb történeti forrásokra, illetve névelemzésekre alapozva szinte lépésről lépésre nyomon követi a nemzetiségi viszonyok alakulását a megyében.²¹ Az ő megállapítása szerint a ruszin települési hullám első rajai a 14. század derekán lépték át Ugocsa megye határát.²² A telepes ruszinok nem álltak meg a telepítetlen hegyvidék lejtőinél, hanem fokozatosan beszivárogtak a jóval előbb megtelepült magyar és szász eredetű községekbe, sőt rövid időn belül a maguk javára billentették a csupán szórványokat hullámoztató kölcsönös kicserélődés természetes egyensúlyát. Ennek oka, hogy a 14. század második felétől a felső-tiszai vidéken a magyarság száma jelentősen csökkent, míg a ruszinság századokon át az összekötő népi csatornákon keresztül újabb és újabb testvérelemeket vett fel magába. Ez a ruszin betelepülés a 17–18. században, a Tisza-völgy magyar lakosságának nagy megfogyatkozása után érte el csúcspontját. Szabó István megállapítása szerint a két jelenség, a magyarság „elfogyása” és a ruszinság térfoglalása szoros származékos összefüggésben áll egymással: a ruszinságnak a már korábban megtelepült magyar vidéket előntő térfoglalását meg kellett előznie a magyarság elapadásának.

Az ugocsai ruszin térfoglalás első, korai állomásai a Nagyszőlősi hegység magyar településterületei voltak (Egres, Veresmart, Rakasz).²³ Az eredetileg egyetlen Veresmart a 14. században két településsé nőtt: Magyar- és Oroszveresmarttá. A 17. században azonban Veresmart neve mellől eltűnik a magyar és orosz jelző, a falu nemzetiségileg ismét egységes lett, de ez a nemzetiség ekkor már nem a magyarság, hanem a ruszinság volt. A közbeeső két század alatt befejezéshez jutott a korábban megindult ruszinosodási folyamat. A 16–18. században még számos ugocsai községben ment végbe hasonló jelenség. Az idevonatkozó források alapján a magyarság „elfogyásának” okait a háborús dúlásokban és a járványok pusztításában véljük felfedezni.

A nemzetiségi elhelyezkedés első kereteit a földrajzi és politikai tényezőkön túl azonban a gazdasági motiváltság is befolyásolta. A hegyvidék kedvezőtlen természeti adottságai hosszú távon nem tudtak minden életszükségletet biztosítani lakóiknak s a 17–18. században gyakori jelenség, hogy az ott élő ruszinok a Tisza völgyében bérelnek szántót, kaszálót, a szegények pedig aratni, csépelni járnak az alföldi magyar falvakba. Így a földrajzilag egyébként elszigetelt fekvésű falvak lakosai is kapcsolatba kerülnek távolabb eső vidékekkel, s ez a körülmény egyfajta migrációt indít be.

A 16. század második felében a síkföld és a hegyvidék határvonala egyúttal még nemzetiségi határt is jelentett: a síkföld teljes egészében magyar, a hegyvidék pedig a ruszin–oláh települési körhöz tartozott.²⁴ Két évszázad múlva a korábban egységesen magyar sík tömb 40 községében már csak 15 helységben tartotta meg a 90–100%-os többséget, de több helyen már 55–60%-ra apadt, míg 24 helységben az 50% alá esett a magyarság százalékaránya. Ez utóbbi helységek a Tisza mentén fekszenek s területileg összefüggő települési egységet alkotnak.²⁵ A Tisza folyásától délre és északra eső kisnemesi településcsoporthoz tartozó helységekben a betelepült ruszinok azonban csak időlegesen bontották meg a falu nyelvi egységét, mert rövid időn belül megmagyarosodtak.

21 Szabó I., 1937. 3–25. L. még Udvari I., 1991. 444–448., Udvari I., 1997a. 342–357.

22 A kárpátaljai ruszinság autochtónságáról szóló elméletekkel nem kívánok foglalkozni. Szabó István az idevonatkozó irodalommal részletesen foglalkozik. Szabó I., 1937. 105. L. még Udvari I., 2002. 9–19.

23 Szabó I., 1937. 114–115.

24 Szabó I., 1937. 208–232.

25 Bökény, Csepe, Csoma, Farkasfalva, Feketeardó, Gödényháza, Hetény, Királyháza, Nagyszőlős, Sásvár, Szászfalu, Szirma, Tekeháza, Tiszaújhely, Tivadar és Veréce. Szabó I., 1937. 210.

Fényes Elek már ezt a megváltozott állapotot rögzíti.²⁶ Nyelvi és kulturálisan asszimilálódtak ugyan, különálló vallásukat azonban megőrizték. Beolvadásukat, nyelváltásukat gyorsíthatta az a körülmény is, hogy már a 17–18. században volt olyan magyar ajkú görög katolikus népesség, amelyhez egyházilag kötődhettek.²⁷ A vizsgált korszakban a munkácsi püspökségben kisebb számban magyar anyanyelvű görög katolikusok is éltek.²⁸ Az 1773. évi Lexikon locorum Ugocsa vármegyében már 28 olyan görög katolikus helységet tüntet fel, amelynek uralkodó nyelve a magyar.²⁹

A nyelvi változások

A nyelvi változásokat községekre lebontva vizsgáltam, figyelembe véve azok történeti (megyei, esperességi) hovatartozását, ill. azokat a különféle földrajzi, települési, gazdasági, politikai és társadalmi tényezőket, amelyek a nemzetiségi megoszlásra kihatással lehettek.

18. század

A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek legelső összeírása 1747. évben történt az ún. „cassa parochorum”-nak köszönhetően, amely számba vette a magyarországi katolikus lelkészsegeket.³⁰ Ez az összeírás elsőrendű forrást hagyott örökül a magyarországi katolicizmus múltjának kutatói számára.³¹ Vizsgálataim során az anya- és leányegyházakat vettem számba, ill. a templomok állapotát.

Magyarországon az 1770-es évektől kezdve volt folyamatos, rendszeres népesség-összeírás és népmozgalmi statisztika. A vármegyék az összeírásokat az egyházak segítségével és közreműködésével hajtották végre.³² A munkácsi püspökség körleveleiből is ismeretes, hogy a parókusok az 1770-es évektől kötelesek voltak kimutatást vezetni a lélekszám növekedéséről és csökkenéséről.

A nagyszőlősi járásban az általam vizsgált mai magyar görög katolikus egyházközségek közül a következő falvak közösségei az *1747. évi összeírásban* már parókiák-

---

26 Fényes E., 1839. 416–422.

27 Teljes egészében magyar lakosságú volt Hajdúdorog, amely a Felső-Tisza-vidéknek a 17. század óta egyházigazgatási központja volt. In: A munkácsi... 1990. 8.

28 A munkácsi... 1990. 17.

29 Lexikon locorum... 1920. 311–312. (Udvari I., 1990. 8.)

30 A 18. században a munkácsi és az egeri püspökség rendezetlen jogviszonya fennmaradt, ennek következtében a falvakban működő papság nagyobb része továbbra is nehéz anyagi körülmények között élt. Helyzetük javítására hozta létre III. Károly király 1733-ban a cassa parochorumot, vagyis a lelkészpénztárt, ami a papok minimális fizetéséről gondoskodott. A király ezt évi 100 forintban állapította meg, és azokon a helyeken, ahol a pap jövedelme ezt nem érte el, a különbözetet a lelkészpénztárnak kellett folyósítania. Egy idő után ezért vált szükségessé az egyházközségek anyagi helyzetének felmérése. Ezt a munkát a munkácsi egyházmegyében 1747. február 10-én rendelte el Mária Terézia királynő. Bollik J., 1997. 32. A kilenc északkeleti vármegyében összesen 538 parókiát írtak össze. Udvari I., 1992. 69. Ha megyénként vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy négy vármegyében – ezek lényegében a mai Kárpátalja területének nagyobb részét teszik ki – Beregben 92, Máramarosban 122, Ugocsában 33 és Ungban 57 volt a parókiák több mint 60 százaléka, szám szerint 304.

31 Ember Gy., 1947. 95–117. Maga az eredeti összeírás részletesen leírja a templomok állapotát, felszerelését és jövedelmét, megnevezi a kegyurakat, feltünteti az anyaegyházakhoz tartozó leányegyházakat, a hívők családszámát, rendeltetésének megfelelően a papok és kántortanítók jövedelmét, ismerteti e társadalmi osztálynak szociális és gazdasági helyzetét.

32 A helytartótanács utasította a megyéket, s azok megkeresték a területileg illetékes egyházak püspökeit, akik körlevélben utasították az espereseket a lélekszám megküldésére. Az esperesek a parochiális papok egyházközségenkénti összeírásaira támaszkodva, esperesi kerületük adatait összesítve terjesztették fel a vármegyék szolgabíráinak. Bendász I.–Koi I., 1994. 23.

ként vannak feltüntetve: Nagyszőlős, Batár, Bökény, Hetenyi, Feketeardó, Tekeháza, Karácsfalva és Fancsika. Ezek közül néhánynak filiája is van: Bökénynek Péterfalva, Tivadar és Farkasfalva, Hetenyinek Csepe és Csoma, Karácsfalvának Tiszaújhely és Mátyfalva. Ez az összeírás még nem a hívek számát, hanem a családokat tünteti fel. 74 családdal a nagyszőlősi görög katolikus parókia a legnagyobb a megyében, és újonnan épült fatemploma van.³³ Sajátos szerveződés, hogy a mindössze 10 görög katolikus családot számláló Karácsfalva parókiaként van feltüntetve, holott a két filiája ennél lényegesen népesebb.³⁴ Ez az állapot nem is maradt fenn hosszabb időn keresztül, mert a következő, 1792. évi összeírásnál már változás tapasztalható. Tiszaújhely önálló parókia lesz.³⁵

A 18. század első feléig a munkácsi püspökség vidéki igazgatási központjai az esetek többségében a vármegyék székhelyeihez vagy az uradalmi központokhoz kapcsolódtak.³⁶ A munkácsi püspökség kanonizálását (1771) követően, Bacsinszky András püspöksége idején alakult ki a 13 vármegyére kiterjedő Munkácsi Egyházmegye utód-püspökségeiben, kisebb módosulásokkal a ma is meglévő esperesi kerületek többsége.³⁷ A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa rögzíti ezt a változást. Az akkori Ugocsa vármegyében két esperességet hoztak létre: a Nagyszőlősit és a Túrterebesit.³⁸ A Nagyszőlősi Esperességhez a következő parókiák tartoztak: Nagyszőlős, Fancsika, Karácsfalva, a már korábban meglévő Mátyfalva és az utóbb szerveződött Keresztúr filiával. Tiszaújhely görög katolikus lélekszáma (355) e néhány évtized alatt többszöröseére duzzadt – feltehetően a ruszin népelemek betelepülésének következtében³⁹ –, s ennek köszönhetően filiával bíró parókia lett. Az új filia Tiszaújlak, amely a két összeírás közötti időszakban szerveződött. Ugyanerre az időszakra vagy valamivel korábbra tehető a salánki görög katolikus egyházközség szerveződése is⁴⁰, amely már két filiával rendelkező parókiaként szerepel az 1792. évi katalógusban⁴¹, holott, akárcsak Tiszaújlak, az 1747. évi összeírásban még nem szerepel. A Túrterebesit Esperességhez tartozott Feketeardó, Tekeháza (Gödényháza filiával) és Batár parókiák, ez utóbbi már két új filiával rendelkezett: Forgolány és Nevetlenfalu egyházközségek tartoztak hozzá. Ebben a két magyar kisnemesi eredetű faluban – Szabó István megállapítása szerint – a 18. század második felében a jobbagység körében szembevető kicserélődés már meghaladja a természetes ütemet, azonban a lakosság összetételében ez nyelvileg nem idézett elő változást.⁴² Az 1792. évi összeírásban Csepe és Heteny helyet cserélt, az előbbi esetben a filiából parókia, az utóbbinál pedig a parókiából filia lett. Ez a változás Csepe görög katolikuságának gyarapodásával magyarázható (amely már 337 lelket számlált), amelyet azonban egy erőteljes ruszin betelepülés előzött meg a súlyos károkat szenvedett környékre. A 17. század folyamán elpusztult Öszödfalva is az ugocsai

33 A fancsikai egyházközségből 40, a feketeadóiból 30 családot jegyeztek be, a többiben ennél kevesebbet.

34 40 családot tüntettek fel a két filiában az adott felekezeten belül.

35 Bendász I.–Koi I., 1994. 88.

36 Hodinka A., 1910. 703–708., idézi Bendász I.–Koi I., 1994. 24.

37 Bendász I.–Koi I., 1994. 24.

38 A parókiák és filiák, a parókus neve és jövedelme, és a lélekszám is fel van tüntetve. Bendász I.–Koi I., 1994. 87–89.

39 Szabó I., 1937. 505.

40 Pilipkó E., 1995. 724–725.

41 Bendász I.–Koi I., 1994. 88.

42 Szabó I., 1937. 352–353., 438–439.

kisnemesi vidékhez tartozó Csepe határát gyarapította.⁴³ Csoma továbbra is megmaradt a filia minőségben, de már a csepei parókiához tartozva. Görög katolikus lélekszáma azonban az elmúlt évtizedek során jelentősen gyarapodott, a tatárdúlás következtében üresen maradt telkekre Máramarosból betelepített ruszinoknak köszönhetően.⁴⁴ A korábbi 20 családból álló bökényi parókia ez időre 314 lelket számlált már. Az új, ruszin nemzetiségű lakosok időlegesen megbontották a falu nyelvét, a környező magyar tengerben azonban állandóan a magyar nyelv hatása alatt állottak, s így a ruszin nyelv lassan teljesen kiszorult.⁴⁵ Farkasfalva, Péterfalva és Tivadar megmaradtak Bökény filiáinak.

Az egyház nyelvhasználatáról községsoros lebontásban erre az időre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre közvetlen források. Egyéb egyháztörténeti forrásokból azonban tudjuk, hogy kezdetben a magyar nyelv liturgikus használata a prédikációra és néhány énekre szorítkozott, amelyet a magyar egyházközségben működő parókus fordított le. E szövegek kéziratos másolással terjedtek el.⁴⁶ Ez a magyarázata annak, hogy a püspökök bécsi színódusán magyar szertartási könyvek kiadásának a gondolata fel sem merült. A magyar liturgia iránti igény sokáig a hívek körében sem jelentkezett. „A görög katolikus magyar megtanult imádkozni románul vagy óslávul, s valami egykedvűséggel törődött bele, hogy imádkozni más nyelven kénytelen, mint egyéb dolgait intézni.”⁴⁷ A hívek szemléletét a 18. század közepén megkezdődött nemzeti megújulás eszméi változtatták meg, ennek köszönhetően a magyar liturgia egyrészt a hívek lelki igénye, másrészt a nemzethez való tartozásuk tudatának fontos következménye lett. Ezt ismerték fel azok a parókusok, köztük Bacsinzky András püspök is, akik a 18. század második felében megkezdték a teljes liturgikus szövegeknek magyar nyelvre való fordítását és e fordítások használatát.⁴⁸ A magyar nyelv liturgikus alkalmazásának mértéke azonban hosszú időn át nem volt egyöntetű, egyházközségenként is eltérő volt. Ennek magyarázatát egyrészt a parókusok szemléletében kell keresnünk.⁴⁹

19. század

A görög katolikus közösségek nyelvi helyzetéről először „*A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*”-ból⁵⁰ értesülhetünk amelyben az egyéb adatok mellett a közösségek prédikációs nyelve is fel van tüntetve:⁵¹ megyei bontásban esperességenkénti összesítése, illetve a községsoros adatok a forrás sorrendjében. Az összeírás alapján az egyházmegye többségét ruszin hívek alkották (63,8%), jelentős volt a román (20,89%), jóval kevesebb a magyar (6,23%) s elenyésző a szlovák nyelvű

43 Szabó I., 1937. 311–312.

44 Szabó I., 1937. 317–318.

45 Szabó I., 1937. 297–298.

46 Melles E., 1895. 88.

47 Kozma János: Szertartási könyveink magyar fordításai, III. rész. Görögkatolikus Szemle 1943. április, 18. sz.

48 Pirigy I., 1990. II. 83. A század utolsó évtizedében elkészült az Aranyszájú Szent János liturgiájának teljes fordítása. 1793-ban Kruccsai Mihály gálszécsi parókus (később székesegyházi kanonok), 1795-ben pedig Kritsfalusi György ungvári tanár ültette át magyarrá. A fordítást elsősorban a papok számára készítette, megtalálhatók benne ugyanis a pap csendesen mondott imái, valamint a szent liturgia bemutatására vonatkozó előírások is. Pirigy I., 1990. II. 83–84. L. még Ivancsó I., 1987. 158–182., Ivancsó I., 1995. 53–77., Ivancsó I., 1996. 61–83.

49 Pirigy I., 1990. II. 84.

50 *A munkácsi ...* 1990.

51 Amely egészen kivételes esetektől eltekintve népnyelven történt. *A munkácsi ...* 1990. 64.

hívek száma (kevesebb mint 1%).⁵² Tehát nyilvánvaló, hogy a munkácsi püspökség kezei között élő népesség számát ebben a korban semmiképpen sem lehet azonosítani a ruszinok számával.⁵³

A görög katolikus közösségnek az Ugocsa vármegye *Nagyszőlősi Esperesi Kerületében* már a tiszaujhelyi parókián⁵⁴ és a tiszakeresztúri filián⁵⁵ magyar a prédikáció nyelve. A tiszaujlaki görög katolikus közösségben⁵⁶ pedig kétnyelvű: magyar és ruszin. A túrterebesi esperességben is a ruszin prédikációs nyelv a domináns, azonban a kökényesdi parókiához tartozó Halmi, illetve a batári parókia Forgolány és Nevetlenfalu filiái élnek a magyar nyelvhasználattal. Római katolikus és református vegyes felekezetű egyházközösségek ezek.

Az 1806. évi összeírás az 1792. évi katalógushoz⁵⁷ hasonlóan belső adatszolgáltatáson alapul. A két összeírás idején a munkácsi görög katolikus püspökség kiterjedése még azonos volt, tehát a két, egyébként jelentősen eltérő adatsor földrajzi alapja teljes egészében, igazgatási kerete kis eltéréssel megegyezik.⁵⁸ 1792-ben az esperességek száma 58, 1806-ban pedig a grandiózus egyházmegyei összeírás 60 esperesi kerületet nevez meg. A mi szempontunkból az érdemi változást az jelenti, hogy 1792 és 1806 között létrejött a beregszászi esperesség, ugyanakkor megszűnt a szentmiklósi. 1792 és 1806 között több parókia került át más egyházigazgatási egységbe, vagy vált leányegyházzá.⁵⁹

A területileg hatalmas kiterjedésű egyházmegye gyakran okozott igazgatási és pasztorációs gondokat a vallási kormányzásban, ezért a 19. század elejétől mind sürgetőbbé vált a püspökség területének csökkentése új egyházmegyéek szervezésével. Az első szétválasztás 1816-ban történt, amikor I. Ferenc király főkegyúri jogával megalapította az eperjesi egyházmegyet (ma Szlovákia és Miskolc környéke),⁶⁰ majd 1850-ben pedig a szamosújvárit és a lugosit.⁶¹ Az idevonatkozó forrásokat elemezve kitűnik, hogy az utóbbi egyházmegye létrehozásával a munkácsi püspökség népessége t. m. 90 ezer román ajkú görög katolikus hívővel csökkent, és ez jelentősen hozzájárult demográfiai homogenizálódásához. Az 1816. évi eperjesi egyházmegye létrehozásakor az átcsatolt hívők túlnyomó része ruszin ajkú, illetve ruszin–magyar kettős nyelvű volt. Az 1823. évi második területi megosztással, a nagyváradi püspökséghez rendelt többség román ajkú volt, amelyben csak szórványban fordultak elő magyar, ruszin hívők. Ennél a változásnál már kitapintható a törekvés, hogy a román ajkú hívek kerüljenek ki az egyre inkább ruszin jellegűvé váló munkácsi püspökség fennhatósága alól, és alkossanak külön, önálló egyházmegyet. Ezzel a területváltoztatással a munkácsi püspökség fennhatósága Máramarosban

---

52 A munkácsi... 1990. 64–65.

53 A munkácsi ... 1990. 61.

54 Ekkor 297 lelket számlál. In: A munkácsi... 1990. 132.

55 Ekkor 27 lelket számlál. In: A munkácsi... 1990. 132.

56 Amely ekkor 351 lelket számlált. In: A munkácsi... 1990. 132.

57 Bendász I.–Koi I., 1994. 23.

58 Mindkét összeírásban feltüntetésre került: a parókus családneve, keresztnéve, a parókiák, a templomos és templom nélküli leányegyházak megnevezése főesperességek, vármegyéek szerint, továbbá a lélekszám. Bendász I.–Koi I., 1994. 23.

59 Az állam kívánalmainak megfelelően a parókiarendezés folyamán csökkent az anyaegyházak (és a parókusok) száma. Botlik I., 1997. 45.

60 Az új püspökséget VII. Pius pápa 1818-ban kiadott „*Relata semper*” kezdetű bullájával kanonizálta. Pirigyi I., 1990. II. 76.

61 A két püspökséget IX. Pius pápa az „*Ecclesiam Christi*” bullájával 1853. november 26-án kanonizálta, s a balázsfalvi székhelyű fogarasi püspökséget érsekséggé emeli: Gyulafehérvár-Fogarasi Érsekségnek nevezi el. Pirigyi I., 1990. II. 35.

a korábbiak a háromnegyedére, Szatmárban viszont már egyötödére csökkent. Ennek eredményeképpen a munkácsi egyházmegyében a ruszin nemzetiségű hívek kerültek többségbe, kisebb hányaduk azonban – több mint 100 ezer hívő – magyar nemzetiségű volt.

Az elsőnek ismert *1814. évi névtár*⁶² helységekre lebontva felsorolja a görög katolikus esperességek anya- és leányegyházait, azok lélekszámát,⁶³ de az egyes közösségekben használatos nyelvekről nem tudósít.⁶⁴ A liturgia nyelvének változásáról a következő, az 1821-ben kiadott sematizmusban⁶⁵ kapunk felvilágosítást, s ettől kezdve az általában két-három évenként megjelenő sematizmusok következetesen figyelembe veszik ezt a szempontot is.⁶⁶ A források alapján megállapítható, hogy a „lingua” címszónál a „ruthenica” mellett a „hungarica” is fel van tüntetve. Mivel a nyelvek megjelölése váltakozó sorrendben történik, ezért joggal feltételezhető, hogy az adott egyházközségen belül az első helyen álló nyelvnek a használata volt a domináns, az idők folyamán egy adott anyaegyházon belül a nyelv megjelölés sorrendje azonban változott, hol a „ruthenica”, hol a „hungarica” javára.

A nyelvi változásokat az adott esperességeken belül anyaegyházakra és filiákra vonatkozóan összesítve közlik, így községekre lebontva az adatok feltételezhetően nem mindig felelnek meg a valóságnak. A *nagyszőlősi esperesség*hez tartozó tiszaujhelyi parókia és Mátyfalva filiája esetében az 1821. évi sematizmus⁶⁷ a „lingua” címszónál ruszin–magyar nyelvhasználatot tüntet fel. Hogy ez azonos módon, egységesen vonatkozik mindkét egyházközségre, azért kétséges, mert az 1806. évi összeírásnál a tiszaujhelyi közösség prédikációs nyelve már kizárólagosan magyar volt, ellenben Mátyfalvái ruszin. Feltételezhetően ez az állapot az eltelt pár év alatt sem változott meg, csupán az történt, hogy a sematizmus összeállítói „közös nevezőre hozták” a parókia és a filia nyelvhasználatát. Elméletben persze feltételezhetjük azt is, hogy a tiszaujhelyi közösségben a magyar nyelvhasználat mellett ismét megjelent a ruszin, illetve a mátyfalvai közösségben nemcsak a ruszin, de a magyar nyelv is része volt az egyházi szertartásoknak. Azonban Tiszaujhely esetében ez azért kétséges, mert a korábban már kizárólagosan használt magyar nyelv így a második helyre kerülne, a gyakorlatban ez azt jelentené, hogy minden átmenet nélkül jelentősen visszaszorult a magyar nyelvhasználat. A község demográfiai adatai⁶⁸ ezt nem indokolják.

62 Itt szeretném megköszönni Bendász Dániel esperes úrnak, hogy a Bendász István munkácsi egyházmegyei kanonok hagyatékában található sematizmusokat rendelkezésemre bocsátotta és tanácsaival segítette a munkámat. Erről a hagyatékról l. részletesen Bendász D., 1998. 119–124.

63 CATALOGUS Venerabilis ... Anno MDCCCXIV. (A nyomtatás helye Kassa, nincs feltüntetve.) Bendász–Koi I., 1994. 9.

64 A nyelvi viszonyokra vonatkozóan még a következő, az 1816. évi sematizmusban sem találunk adatokat. SCHEMATISMUS venerabilis ... M.D.C.C.C. XVI., Cassoviae. A munkácsi egyházmegye fellelhető sematizmusairól Sztripszky Hiador állított össze bibliográfiát. Sztripszky H., 1994.

65 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI.

66 Vizsgálataim során a demográfiai adatokat is figyelemmel kísértem, ennek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó információ a templomi szertartásra, a liturgiavégzésre vonatkozik, és nem a hívek anyanyelvét jelöli, mint azt alternatívaként Szabó Irén egyik tanulmányában feltételezi. A szertartáson belüli nyelvi differenciáltságra azonban ténylegesen csak következtetni tudunk. Szabó I., 1999. 347.

67 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI. 138., Fényes Elek 1839-ban mindkét helységet magyar–oroszlalnak tünteti fel. Fényes E., 1839. 416., 417.

68 Szabó I., 1937. 505–511. A falu lakosainak nyelve az úrbérrendezés során 1772-ben felvett bevallások záradéka s a végrehajtásról 1775-ben kiadott bizonyáglevél szerint magyar, az 1773. évi hivatalos helységösszeírás alapján magyar és rutén, a falu jegyzőjének 1862. évi jelentése pedig már csak a magyar nyelvet jelöli meg. Szabó I., 1937. 507.

A tiszaujlaki parókián és filiáin (Tiszakeresztúron, Karácsfalván,⁶⁹ 1821-től a bereg megyei Csetfalván)⁷⁰ az eddigieknél is kevésbé átláthatóak a nyelvi változások. Az 1806. évi összeírásban Tiszakeresztúron kizárólagosan magyar a nyelvhasználat, Karácsfalván ruszin, Tiszaujlakon magyar–ruszin. Az 1821-es évi sematizmus pedig a felsorolt egyház-községekre vonatkozóan differenciálatlanul ruszin–magyar nyelvhasználatot tüntet fel.⁷¹ A tiszaujlaki parókián és a hozzá tartozó filiákon 1806-tól 1839-ig egy és ugyanazon parókus működött folyamatosan,⁷² tehát valószínű, hogy nem szemléleti kérdés volt a nyelvi változások mozgatórugója, a demográfiai okai sem alátámasztottak⁷³, inkább adminisztrációs leegyszerűsítést vélek felfedezni, a már fentebb említett „közös nevezőre hozást”.

A filia nélküli salánki parókiára vonatkozóan az 1821. évi sematizmus a ruszin mellett magyar nyelvhasználatot is feltüntet.⁷⁴ A két nyelv használatának arányára vonatkozóan viszont nincsenek adataink, csupán közvetett források alapján tájékozódhatunk: feltételezhetjük azt is, hogy csak a prédikáció és a népének nyelve volt magyar, hiszen az 1806. évi összeírás még kizárólagos ruszin nyelvhasználatot tüntet fel a salánki községre vonatkozóan. Azt sem zárhatjuk ki azonban, hogy már a liturgia nagyobb része magyarul folyt, mert az elméleti lehetősége ennek is adott volt, hiszen az 1821. évi sematizmus összeállításának idején a parókusoknak rendelkezésre állt a szláv liturgia magyar fordítása.⁷⁵ Ennek a használatát a község demográfiai összetételén túl⁷⁶ azonban elsősorban a parókusok szemlélete határozta meg.⁷⁷

Az 1822. évi sematizmus⁷⁸ az előző évihez viszonyítva semmilyen változást nem jelöl a nyelvhasználatban. A következő, az 1825. évi sematizmus a fancsikai és a csepei parókiák, illetve az utóbbi filiáinak (Heténye, Csoma) községeiben a korábban kizárólagos ruszin nyelv használata mellett, másodikként a magyart is feltüntet⁷⁹ s ez utóbbiak esetében ez az állapot majd három évtizeden át megmarad, és csak az 1864. évi sematizmus jelez változást.⁸⁰ A fancsikai községben hullámzóbb a nyelvhasználat: az 1833.

---

69 Fényes Elek 1839-ban Tiszaujlakot magyar–oros, Tiszakeresztúrt magyar, Karácsfalvát pedig orosz falunak tünteti fel. Fényes E., 1839. 415., 416. Ez utóbbit az 1806. évi összeírás helytelenül Kovácsfalvának írja. Fényes Elek 1839-ban orosz falunak tünteti fel. Fényes E., 1839. 415.

70 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI. 137.

71 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI. 137.

72 Bendász I., 1999. 278.

73 Szabó I., 1937. 512.

74 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI. 136.

75 Szabó O., 1913. 290., Grigássy Gy., 1913. 37–38., I. még: Udvari I., 1997b. 141.: „Bacsinszky idején számos tiszántúli görögkatolikus községben magyar nyelven végezték a szentírási olvasmányokat, az apostoli és evangéliumi szakaszokat, s magyarul folyt a prédikáció is. Bacsinszky püspökségének idején keletkeztek az első, kéziratban máig fennmaradt teljes magyar nyelvű liturgia fordítások is. Kricsfalussy György ungvári magyar tanár Aranyszájú Szent János miséjét fordította magyarra, és 1795-ben András napi ajándékként nyújtotta át Bacsinszkynek.”

76 Fényes Elek magyar falunak tünteti fel Salánkot, és 987 református mellett 450 görög katolikust is jelez. Fényes E., 1839. 417.

77 Salánk esetében a község demográfiai viszonyai megengedhették a nagyobb mértékű magyar nyelvhasználatot, mert Szabó István megállapítása alapján ebben az időben a falu lakosainak nyelve már homogen volt: „...az úrbérrendezés során 1772-ben felvett bevallások s a végrehajtásról 1775-ben kiadott bizonyoságlevél szerint magyar”, bár az 1773. évi helységösszeírás a magyar mellett még az orosz is megemlíti. Szabó I., 1937. 465.

78 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXII. (1822) 136–142.

79 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXV. (1825) 118., 123., Fényes Elek 1836-ban Fancsika és Csepe községeket magyar–orosznak tünteti fel, Csomát és Hetényt pedig oroszoknak. Fényes E., 1836. 415., 420., 421.

80 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXIV. (1864) 139–140.

évi sematizmus alapján a ruszin elveszíti korábbi dominanciáját, és a magyar nyelvet követően a második helyre szorul.⁸¹

Sajátosan alakult a nyelvváltozás a *túrterebesi esperesség*ben a batári parókián és a hozzá tartozó két filia: Forgolány és Nevetlen közösségeiben. Ez utóbbiaknál az 1806. évi összeírás kizárólagos magyar nyelvhasználatot tüntet fel, míg az előbbi esetben kizárólagos ruszint.⁸² Az 1821. évi sematizmus azonban mindhárom egyházközségre vonatkozóan a ruszint jelöli meg egyedül használatos nyelvként,⁸³ ebből arra következtethetünk, hogy a forgolányi és nevetleni közösségekben megszűnt a már gyakorlatban lévő magyar nyelvhasználat. Miután ennek a drasztikus nyelvváltásnak demográfiai okai nem voltak,⁸⁴ az 1808-ban belépett új parókus szemléletében vélem felfedezni az igazi okot⁸⁵ vagy egy adminisztratív „közös nevezőre hozás”-ban. Ugyanis az 1825. évi sematizmus – még ugyanazon parókus működése idején – a ruszin nyelv elsődleges használata mellett – másodikként a magyar is feltünteteti⁸⁶ (s ebben változást csak az 1864. évi sematizmus jelez).⁸⁷

A feketear dai és a tekeházi parókiák, illetve ez utóbbihoz tartozó gödényházi filia közösségeiben első ízben az 1829. évi sematizmusban tüntet fel változást, miszerint a ruszin nyelv mellett másodikként a magyar is része az egyházi szertartásoknak.⁸⁸ Sajátos jelenség, hogy a tekeházi közösségben a magyart rövid időre felváltja a „valach”,⁸⁹ az 1837. évi sematizmus szerint, mégpedig az első helyre kerül.⁹⁰ Ez azonban nem tart sokáig, mert a következő, 1839. évi sematizmusban a ruszin ismét átveszi vezető nyelvi szerepét, és másodikként újra jelen van a magyar nyelv is,⁹¹ s a későbbiekben a sematizmusok sehol nem jelzik a „valach”-ot.

A nagyszőlősi parókia közösségére vonatkozóan csupán az 1829. évi sematizmus jelez első ízben magyar nyelvhasználatot,⁹² akkor is csak a ruszint követően, s ez az állapot sem marad tartós, mert az 1859. évi sematizmus már kizárólag ruszin nyelvhasználatot tüntet fel.⁹³ Ezt követően ez a tendencia folytatódik 1874-ig. Azért sajátos ez a nyelvváltás, mert 1849 és 1879 között ugyanazon parókus (Bukóvszky György) szolgált

81 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXXIII. (1833) 123.

82 A munkácsi...1990., 132.

83 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI. (1821) 138.

84 Szabó István a falu etnikai viszonyait homogénnek írja le: „A falu lakosainak nyelve az úrbérrendezés során 1773-ban felvett bevallások záradéka, a végrehajtásról 1775-ben kiadott bizonyáglevél, az 1773. évi hivatalos helységösszeírás, valamint a falu jegyzőjének 1862. évi jelentése szerint: magyar.” Szabó I., 1937. 355., 441., Fényes Elek 1839-ben ugyancsak mindkét falut magyarnak tünteti fel. Fényes E., 1836. 420., 422.

85 Bendász I., 1999. 156., „A megszokott és szentnek tartott (ószláv) liturgikus nyelvhez a magyar görög katolikusok is ragaszkodtak, sőt akadtak köztük olyanok is, akik úgy vélték, hogy nyelvünk „talán nem is való ájtatosságra”. Pirigyí I., 1990. II. 83.

86 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXV. (1825) 122.

87 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXIV. (1864) 138.

88 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXIX. (1829) 129.131., Fényes Elek 1839-ben Feketear dót magyar–oros mezővárosnak, Tekeházát magyar–oros, Gödényházát pedig magyar falunak tünteti fel. Fényes E., 1839. 418., 422., 421.

89 A „vlach”, valachális megjelölés alatt nem nemzetiséget, hanem azonos pásztorjoggal élő hegyi pásztornepet kell érteni. Lehoczky T., 1901. 108. A magyarországi vlachok között a Kárpátok hegyeiben egyaránt találhatók délszlávok, lengyelek, ruszinok, magyarok, oláhok. Szabó I., 1937. 104.

90 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXXVII. (1837) 131–132.

91 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXXIX. (1839) 132.

92 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXXIX. (1829) 124., Fényes Elek 1839-ben magyar–oros mezővárosnak tünteti fel. Fényes E., 1839. 414.

93 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLIX. (1859) 137.

az egyházközségben,⁹⁴ s működésének első évtizedében még jelen volt a magyar nyelv liturgiai használata, majd azt követően közel két évtizedig teljesen hiányzott.

Bármilyen nyelvhasználat – különösen multietnikus környezetben – soha sem végleges, befejezett állapotot tükröz, hanem csak valamilyen irányba elmozduló jelenséget rögzít időlegesen.

Minden egyházközségre kiterjedő változást jelez az 1864. évi sematizmus: ennek alapján a magyar nyelv teljes mértékben kiiktatódik az egyházi szertartások nyelvhasználatából.⁹⁵ Mi lehet az oka? A források alapján ez a beavatkozás mesterséges, demográfiai indokolatlan és egyházpolitikai célokat szolgált. 1863. május 22-én a munkácsi püspök – az esztergomi érsek felszólítására – kiadott körlevélben a következőket rendelte el: „...a szent liturgiát a további intézkedésig, vagyis addig, míg ennek magyar fordítása az illetékes hatóságoktól hitelesítve nem lesz s innen ki nem adatik kizárólag egyházi szláv nyelven végezzék.” Ugyanakkor engedélyt ad arra, hogy „azokon a helyeken, ahol a szükség megkívánja, a papok az Evangéliumot, valamint a „Hiszek Uram és vallom” kezdetű imádságot magyarul mondják, a hívek pedig magyarul énekeljenek.”⁹⁶

A magyar társadalom jelentős része a szertartás nyelvét azonosította a nemzetiiséggel, s a magyar görög katolikusokat oroszoknak tekintette,⁹⁷ ezért a léteben fenyegetett görög katolikus magyarság védekezésére kényszerült. Mindenekelőtt egyes görög katolikus lelkészek valamennyi nyilvánosan végzett szertartást magyarra fordítottak, s ezt követően kérték a püspököt, intézkedjen, hogy „a magyar óhitűek egyházi nyelve tökéletesen és teljesen, minden idegen kizárásával magyar legyen”. Úgy gondolták, hogy a magyar liturgia bevezetéséhez „nincs szükség másra, mint arra, hogy az illetékes püspökök a fordítások helyességét és hithűségét elismerjék”. Ebben azonban tévedtek, mert a tridenti XIX. egyetemes zsinat (1545–1563) határozata értelmében a szertartás megváltoztatása és új liturgikus nyelv bevezetésének engedélyezése Róma hatáskörébe tartozik. A Szentszék e határozatot a bizánci rítusra is kiterjesztette.⁹⁸ „...Őszentsége minden görög katolikus püspökhöz rendeletet bocsátott, mely által megtiltja a görög liturgiának a nép nyelvre való fordítását, megparancsolván a püspököknek, hogy az ellencselekvőket szigorúan megbüntessék.”⁹⁹ Ebben az időben a Szentszék még nem volt hajlandó eltérni, még kevésbé engedélyezni a kizárólag a nép nyelvén végzett liturgiát.¹⁰⁰

Róma tiltásának több mint egy évtizedig „foganatja” is volt: 1864 és 1876 között az Ugocsa megyei magyar görög katolikus egyházközségekben – a források alapján¹⁰¹

94 Bendász I., 1999. 241.

95 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXIV. (1864) 143–144.

96 Idézi Pirigy I., 1990. II. 87. Grigássy Gy., 1913. 49. nyomán.

97 „A közfelfogásba annyira átment már a görög szertartású katolikusok vallásának orosz vagy oláh jelzővel illetése, hogy a legtisztább magyar ajkú vidéken még a minden szertartást magyarul végző görög szertartású papot is orosz vagy oláh papnak nevezik. Természetes azután az a felfogás is, hogy minden görög szertartású katolikus nemzetiségét és hazafias érzelmeit tekintve is orosz vagy oláh. Mindenkivel meg kell értenünk azt, hogy a görög szertartású katolikus az érzelmi világában még akkor is magyar, ha Istent más nyelven imádja, egymást éppen nem kizáró fogalmak.” Demkó 1904.

98 Pirigy I., 1990. II. 87.

99 Pirigy I., 1990. II. 90.

100 Az unió érdekében Róma engedélyezte az ószláv és a román nyelv liturgikus alkalmazását. Eredetileg a románok is ószláv liturgikus nyelvet használtak, csupán az erdélyi fejedelmek kényszerítésére vették be a román szertartási nyelvet, mivel azok azt hitték, hogy így a románokat közelebb hozzák a reformáció eszméihez. Botlik J., 1997. 36.

101 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXIV. (1864), SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXV. (1865), SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXVIII. (1868), SCHEMATISMUS

– kizárólag szláv nyelvű liturgiát tartottak. A nagyszőlősi esperességben a nagyszőlősi, a salánki, a fancsikai és a tiszaujhelyi parókiákon (s ez utóbbi filiáin) az 1876. évi sematizmus tünteti fel újra a ruszint követően a magyar liturgiai nyelvhasználatot,¹⁰² míg a tiszaujlaki parókián s a hozzá tartozó Karácsfalva, Mátyfalva filiákon csupán az 1878-as sematizmus jelzi ezt.¹⁰³

A salánki, a tiszaujhelyi és tiszaujlaki parókia és filiái közösségeiben az 1888. évi sematizmus mutatja a kizárólagos magyar nyelvhasználatot a liturgiában.¹⁰⁴ E két utóbbinál ez a gyakorlat konzerválódik s az 1915-ös sematizmus is ezt rögzíti,¹⁰⁵ míg az előbbinél 1908-ban ismét megjelenik a ruszin nyelv, mégpedig az első helyen. 1915-ben ugyanezt a nyelvallapotot dokumentálják.¹⁰⁶ A salánki közösségben az 1900. évi népszámlálási adatok nem indokolják ezt a szláv dominanciát, hiszen a 691 görög katolikus mellett mindössze 26 ruszint mutat ki. Az 1913. évi helységnévtár pedig magyar községként definiálja.¹⁰⁷

A fancsikai közösségben a liturgia nyelvében 1881-ben a korábbi kétnyelvűséget kizárólagosan a ruszin váltja fel.¹⁰⁸ A magyar teljes kiiktatása azért meglepő, mert az 1877. évi helységnévtár a községet színmagyarként tünteti fel. Ez a nyelvi változás az új parókus személyével lehet összefüggésben, aki 1878-tól 1893-ig szolgálta a közösséget.¹⁰⁹ A magyar nyelv ismételt megjelenését ugyanis az 1893. évi sematizmus a második helyen már feltünteti.¹¹⁰ Ugyanakkor az 1900. évi népszámlálási adatok alapján a görög katolikusoknak mindössze egyharmada tartozik a ruszin etnikumhoz. A források alapján jelentős népességmozgás jellemzi a helységet, mert az 1913. évi helységnévtár már ismételten magyarként definiálja azt, miközben a liturgia nyelvében folyamatosan a ruszin dominancia van jelen: az 1915-ös sematizmus is ezt rögzíti.¹¹¹

Nagyszőlősen sajátosan alakul a közösség liturgiai nyelvhasználata: az 1878. évi sematizmus a magyart az első helyen tünteti fel,¹¹² míg a következő, az 1881. évi már kizárólagosan ruszint dokumentál,¹¹³ s ezt követően ez a gyakorlat folyamatos az 1915. évi sematizmussal bezárólag. Demográfailag nem indokolt a ruszin nyelv kizárólagossága, hiszen az 1900. évi népszámlálás 2063 görög katolikust tüntet fel s mindössze 1320 ruszint,¹¹⁴ tehát kb. 40%-a a híveknek nem ruszin nemzetiségű, de – a korabeli viszonyokat ismerve¹¹⁵ – feltételezhetjük, hogy ez utóbbiak kétnyelvűek s megértik a ruszin nyelvet is.

A túrterebesi esperességben a csepei, a batári, a feketear dai és a kőkényesdi parókiák és filiái közösségeiben a püspöki rendeletet követően ugyancsak az 1876. évi sematizmus tünteti fel először a ruszint követően a magyar nyelv ismételt liturgiai hasz-

---

Venerabilis ... MDCCCLXX. (1870), SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXII. (1872), SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXIV. (1874)

102 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXVI. (1876) 232., 231.

103 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXVIII. (1878)

104 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXVIII. (1888) 103., 104.

105 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 141.

106 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCVIII. (1908) 208., 139.

107 A Magyar Korona ... 1900. évi népszámlálása. 1900. 330–331. 1913.

108 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXI. (1881) 175.

109 Bendász I., 1999. 182.

110 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXIII. (1893) 110.

111 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 139.

112 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXVIII. (1878) 260.

113 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXI. (1881) 176.

114 A Magyar Korona ... 1900. évi népszámlálása 1900. 330–331.

115 A munkácsi ... 1990. 64–65.

nálatát.¹¹⁶ A csepei, illetve a hetenyi és a csomai egyházközségekre vonatkozóan az 1883. évi sematizmus jelez változást: a magyar nyelv első helyre kerül.¹¹⁷ Ez a nyelvi állapot folyamatosan így is marad, az 1915. évi sematizmus is ezt rögzíti.¹¹⁸ A demográfiai adatok alapján a sematizmusban történő liturgikus nyelv megállapításakor „egy közös nevezőre hozás” történt: az 1900. évi népszámlálások Csepében ugyanis a ruszin etnikum teljes hiányát mutatják, míg Hetényben 300, Csomán 159 lélekszámban határozzák meg a számukat. Bár ez utóbbi községet az 1913. évi helységnévtár már magyarként definiálja.

A batári és a feketear dai egyházközségekben az 1888. évi sematizmus alapján a korábbi ruszin dominanciát felváltja a magyar, és ez folyamatosan így marad, 1915-ben is ezt dokumentálják. Az 1900. évi népszámlálás Batáron és filiáiban a ruszin etnikumot szórványként tünteti fel, míg Feketear dón a görög katolikusok kb. egyötödét ruszinként definiálja. Ezekből az adatokból következtetünk, hogy a két nyelv használata ezen községekben is különböző arányban volt jelen.

A kökényesdi parókiához tartozó Fertősalmás, Nagypalád, Halmi és Akli községeiben a liturgia nyelvhasználatára vonatkozóan az 1878. évi sematizmus magyar dominanciát mutat, az 1899-es és 1908-as években pedig már kizárólagosan a magyart tüntetik fel. Az 1915. évi sematizmusból – mely az akkori munkácsi egyházmegyét öleli fel – azonban már hiányoznak ezek az egyházközségek, ugyanis az 1912-ben létrehozott hajdúdorogi egyházmegyéhez kerültek.¹¹⁹ A filiák az 1945. évet követően a batári parókiához tartoznak.¹²⁰

Az 1863. évi püspöki rendeletet követően a bökényi parókia és filiái közösségeiben csupán az 1878-as sematizmus jelez változást a liturgia nyelvében, mégpedig magyar dominanciával.¹²¹ Az 1881. évi sematizmusban a magyar már visszaszorul a második helyre, míg 1883-ban ismét elsőbbséget kap, 1886-tól pedig kizárólagossá válik. Az 1915. évi sematizmus is ezt az állapotot rögzíti.¹²² A liturgia nyelvének ilyen rövid időközönként való váltogatásakor nem valószínű, hogy a háttérben demográfiai okok húzódnak meg, sokkal inkább az ugyanezen időszakban történő papcserékre lehet gondolnunk.¹²³ Az 1900. évi népszámlálások e helységekben szórványban tüntetnek fel ruszin etnikumot, zömében magyar a lakosság.¹²⁴

A tekeházi és gödényházi közösségben csupán az 1888. évi sematizmus tünteti fel a magyar nyelv ismételt liturgiai megjelenését a ruszint követően.¹²⁵ Ezt követően az 1915. évi sematizmussal bezárólag ez folyamatosan így is marad. A ruszin dominancia Tekeházán demográfia ilag indokolt, ahol az 1900. évi népszámlálások alapján a gk-ok több mint kétharmada a ruszin etnikumhoz tartozik, Gödényházán azonban ez az arány

116 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXVI. (1876) 228., 231., 217.

117 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXIII. (1883) 181.

118 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 143.

119 Bendász I.–Koi I., 1994. 20.

120 Brevis SCHEMATISMUS... ad annum 1945. ... Corrigatum ad ...1947. Nic. Murányi. Kézirat. (Az egyházközségek mellett csupán a hívek lélekszámát tüntették fel).

121 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXVIII. (1878) 263.

122 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXI. (1881) 179., SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXIII. (1883) 180., SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXVI. (1886) 211., SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 145.

123 1876–1877-ben Ighnátovics Sándor, 1877–1881-ben Popovics Mihály, 1881–1894-ben Ujhelyi András voltak a parókusai a tiszabökényi parókiának. Bendász I., 1999. 276.

124 A Magyar Korona ... 1900 népszámlálása 1900. 328.

125 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCLXXXVIII. (1888) 108.

épp fordított.¹²⁶ Az 1913. évi helységnévtár pedig már mindkét helységet magyarként tünteti fel.¹²⁷

1896. szeptember 2-án hozott döntésével Róma ismét megtiltotta a magyar nyelv liturgikus alkalmazását, és elrendelte a magyar szertartási könyvek megsemmisítését.¹²⁸ Firczak Gyula munkácsi püspök a tilalom enyhítéséért folyamodott, a legtöbb magyar az ő egyházmegyéjében élt. A Szentszék a kérést nem teljesítette, azt azonban belátta, hogy a már meggyökeresedett liturgikus gyakorlatot nem lehet megszüntetni, ezért úgy rendelkezett, hogy azt lassan, feltűnés nélkül és fokozatosan kell visszafejleszteni.¹²⁹ A püspök a magyar liturgia betiltására vonatkozó határozatot azonban nem hirdette ki és annak végrehajtását nem szorgalmazta.

A Szentszék döntése előtt a magyar nyelv liturgikus használata nem volt egységes. Néhány templomban a teljes liturgiát magyarul végezték, míg máshol csak kisebb-nagyobb mértékben érvényesült a magyar nyelv. 1896 után viszont egyöntetű liturgikus gyakorlat alakult ki: a csendes imák és az átlényegülés szavai óslávul, a liturgia többi része magyarul hangzott el.

A magyar szertartás törvényes elismeréséért folytatott küzdelem országos szintűre emelkedett.¹³⁰ A római katolikus főpásztorok éveken keresztül bizalmatlanul szemlélték a görög katolikus magyarság mozgalmát, sőt 1881-ben hivatalosan is állást foglaltak a magyar liturgikus nyelv bevezetése ellen, mert attól tartottak, hogy „a magyar liturgia *vonzó hatást* gyakorolhatna a római katolikus hívekre” és részükről sorozatos szertartás-változtatásra kerülne sor.¹³¹ A magyarországi görög katolikus körök – Róma sorozatos visszautasítása után – úgy döntöttek, „*ha már a teljes magyar liturgiát az egyházi politika meg nem engedi..., akkor jobb lesz visszatérni az ó-görög liturgikus nyelvre*”,¹³² azaz azt kívánták, hogy a görög mellett oly mértékben érvényesüljön a magyar nyelv, mint korábban az ósláv mellett. 1912-ben a Vatikán hozzájárulásával létrejött a hajdúdorogi egyházmegye, melynek hivatalosan a liturgikus nyelve a klasszikus görög lett, s ennek keretében a nemzeti nyelv, a Szentszék által a nyugati egyház számára engedélyezett mértékben érvényesülhetett.¹³³ Ezzel az intézkedéssel a magyar hívők jelentős részét az

126 A Magyar Korona ...1900. népszámlálása. 1900. 330–331.

127 A Magyar Korona ...1913. 615., 1218.

128 Pirigy I., 1990. II. 96. old. A Szentszék azonban a magyar liturgiát nem magyarellenességből, hanem egyházfegyelmi megfontolásból tiltotta be: érvényesítette a Tridenti Zsinatnak a liturgikus nyelvre vonatkozó határozatát. Pirigy I., 1990. II. 41.

129 Pirigy I., 1990. II. 98. old. Róma válasza után a püspök olyan rendeletet adott ki, melyekkel látszólag az ósláv liturgia visszaállítását készítette elő. A rutén nyelv oktatását a magyar népiskolákban is kötelezővé tette, a papnevelő intézetbe való felvételt a ruszin nyelv ismeretéhez kötötte.

130 1898. június 20-án Budapesten megalakult a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, amely mindenekelőtt a magyar liturgikus nyelv vatikáni szentesítéséért küzdött. 1900-ban, a jubileumi szentév alkalmával zarándoklatot szervezett Rómába, melyen 461 személy vett részt, a kárpátaljai megyékből 104-en érkeztek. A zarándokok megjelenésükkel a magyar görög katolikuság létét bizonyították be. In: Pirigy I., 1990. 99., Botlik J., 1997. 166. 1902-ben hasonló célokkal jött létre a Magyar Görögkatolikusok Egyesülete. Botlik J. 1997. 167.

131 Szabó I., 1913. 119–118.

132 Szabó I., 1913. 168.

133 A magyar nyelvet „a liturgikus cselekményekben sohasem lesz szabad használni”. Idézi Pirigy I., 1990. II. 110. a Scapinelli bécsi nuncius 1912. november 17-én kiadott christifideles bulla végrehajtására vonatkozó dekrétumból. Eszerint a klasszikus görög nyelvet nemcsak a parókusoknak kell elsajátítaniuk, hanem gondoskodni kell arról is, „hogy a liturgikus ténykedésekben feleleteikkel résztvevő laikusok azt legalább olvasni megtanulják”. A nép nyelvét kizárólag a liturgián kívüli ájtatosságokban, a magánimádságokban, a szentbeszédekben és a nép tanításában szabad használni. ...Scapinelli nuncius azt kívánta, hogy a hívek tanuljanak

új egyházszervezetkezhez rendelték, így a munkácsi egyházmegye tovább homogenizálódott s mindinkább ruszin jellegűvé vált, sőt a ruszin nép nemzeté válásának, a ruszin nemzet-tudat építésének legfontosabb eleme lett Kárpátalján. Azonban a görög katolikus magyarok 40%-a, több mint 120 ezer lélek, nem került a hajdúdorogi egyházmegyébe: ennek kétharmada a munkácsi és az eperjesi, egyharmada pedig az erdélyi román püspökségek joghatósága alatt maradtak. A munkácsi és az eperjesi egyházmegye magyar egyházköz-szégekben továbbra is zavartalanul érvényesült a magyar liturgikus nyelv, és a magyar hívek igényeiket teljesen kielégítő lelkipásztori ellátásban részesültek, ellentétben a román érseki tartomány magyar egyházköz-szégek közösségeivel, ahol a parókusok azért is zaklatták a híveiket, ha templomaikban magyarul akartak énekelni.¹³⁴ A Székelyföldön a 19. század utolsó évtizedétől gyarapodtak a vallás-, illetve rítusváltoztatások, köztük erőszakos áttérítések is. Ez gyakran úgy következett be, hogy a hosszadalmas pápai jóvá-hagyást, approbációt igénylő rítusváltás helyett a görög katolikusok először református-nak iratkoztak, majd két hét múlva léptek át a római katolikus egyházba. Az adott téma különböző vonatkozásaival terjedelmes irodalom foglalkozik.¹³⁵

20. század

A történeti források alapján az 1920. évi impériumváltozással¹³⁶ a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyét az új kormány negatív módon diszkriminálta: „magyaron”-nak, magyarbarátnak tekintette, míg a görög keleti vallást, az orosz pravoszláviát hatékonyan támogatta.¹³⁷ Papp Antal püspököt az Apostoli Szentszék a politikai körülmények hatására felmentette, és a miskolci exarchátus apostoli kormányzójává nevezte ki.¹³⁸

---

meg görögül olvasni, nem vette figyelembe, hogy 1896-ban az ország lakosságának 41%-a analfabéta volt, még magyarul sem tudott olvasni.

134 Pirigyi I., 1990. II. 175.

135 Általános az a megállapítás, hogy a székelyföldi görög katolikusok etnikai/vallási identitásának vizsgálatánál szükséges figyelembe venni a közjogi, birtokjogi helyzet identitásképző, identitásalakító erejét is. L. Hermann G. M., szerk. 1999., Ilyés Z., 1998., Oláh S., 1993.

136 1920. június 4-i trianoni békeszerződés kimondja Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolását. Palotás Z., 1990. 45–47.

137 A mozgalom célja kifejezetten politikai természetű volt, a ruszin népet elvonni a „magyaron”-nak tartott görög katolikus egyháztól, és megnyerni a pánszláv érdekeknek. Botlik J., 229–255., Marina Gy., 1977, Oláh Gy., 1928. 1931. július 20-án felállítják a munkácsi pravoszláv püspökséget is. Botlik J., 1997. 243. Ez az adminisztratív intézkedés nem volt előzmény nélküli, ugyanis az 1910-es évek ún. „skizmatikus mozgalma” komoly eredményeket könyvelhetett el a pravoszlávia terjesztésében. Földrajzi kiterjedését illetően Nagyszőlős mellől Kőrösmezőig több mint 100 kilométer hosszú sávban terjedt el a pravoszlávia a Tisza, a Talabor és a Nagygagy folyók, illetve néhány beljük ömlő patak völgyében fekvő falvakban. Az erre vonatkozó vizsgálatok azt bizonyították, hogy e mozgalom háttérében szervezett orosz ortodox propaganda-akcióról volt szó, de annak foganatja mélyreható szociális okokra vezethető vissza – állapítja meg Botlik a következő szerzőkre hivatkozva: Netocsejev, V. 1957., Aradi V. 1914, Miskolczy Á., 1928, Grabec M., 1934., Szabó O., 1913. 237–238. Mindezek a korabeli sajtóban nagy visszhangot kaptak, különösen a Görögkatolikus Szemle 1912. évi számaiban. „A csehek mindenáron ki akartak bújni Kárpátalja autonómiájának megvalósítása alól. Látták azonban, hogy a ruszinok vallási téren megbonthatatlanul egységesek, mert tömören és tántoríthatatlanul követik görög katolikus papjaik vallási és kulturális irányítását. Itt kellett tehát az első éket verni közéjük!” – idézi Salga Attila Marina Gyula visszaemlékezéseiből („Ruténsors. Kárpátalja végzete. Patria Publishing co. Ltd., Torino 1977. 75.). Az ő megállapítása szerint a kizárólag csehekből toborzott rendőrség, a cseh szolgabírók – bevándorló orosz ortodox papok segítségével hol nyíltan, hol fondorlatos módon – terjesztették a pravoszláv vallást, „térítették meg” a görög katolikus híveket. Salga A., 1996. 151–152. A pravoszlávia megbontotta a ruszinság politikai és vallási egységét. Az ún. skizmatikus mozgalmakra, a görög katolikus egyház ellen elkövetett atrocitásokra, valamint a ruszofil és ukránofil nyelvi zavart okozó tevékenységéről l. Botlik J., 1997. 244., Marina Gy., 1977, Oláh Gy. 1928.

138 Pirigyi I., 1990. II. 72. „A munkácsi püspök 1924. január 28. és február 21. között – Rómában tartózkodik, fogadja őt XI. Pius pápa, aki előtt részletesen feltárja egyházmegyéje helyzetét. Hazatérése után a

Egy kisebbség etnikai identitástudatának fontos kifejezője az anyanyelvű vallás-
gyakorlás, annak liturgiai és egyéni módozatai.¹³⁹ A magyar görög katolikus egyházakban
a nemzeti nyelv kérdése már az uniós törekvésekkel kezdődően jelen volt, a 18. század
második felétől pedig egyre fontosabb jelentőséggel bírt.¹⁴⁰ A magyar nyelv liturgikussá
tétele azonban a hajdúdorogi magyar püspökség létrejötte után sem vált hivatalossá. X.
Pius pápa Christifideles Graeci kezdetű bullájával az új egyházmegye liturgikus nyelv-
ként a klasszikus görög nyelvet nevezte meg.¹⁴¹ Azonban a magyar liturgikus nyelv
gyakorlati elterjedését már ez a tiltás sem állította meg. Az 1920-as években megjelent
az ún. Liturgikon,¹⁴² a legfontosabb szertartások magyar fordítása, valamint a Krajnyák-
féle ima- és énekkönyv¹⁴³ kifejezetten a hívek használatára. A kárpátaljai magyar görög
katolikus községekben napjainkig ezt használják.

A 20. század első felében történt politikai határok különböző irányú határváltozásai
módosították az egyházmegyei beosztást is, azonban az általam vizsgált magyar görög
katolikus egyházközségeket ez nem érintette: 1949-ig, a görög katolikus egyház reuniálá-
sáig, a Munkácsi Egyházmegye részét képezték.

Az 1915. évi sematizmust nem követte újabb, így a községsoros történeti adatok
itt megszakadnak. Az 1938. évi sematizmus kiadása félbemaradt, három ívet nyomtat-
tak ki: a kárpátaljai magyar görög katolikus egyházközségekből egyedül a beregszászi
járás közösségeire vonatkozó adatok vannak feltüntetve. Kéziratban maradt a Munkácsi
Egyházmegye tervezett sematizmusának az 1941. évben összegyűjtött anyaga.¹⁴⁴ A forrás
feltünteteti a parókiák és filiák lélekszámát, a hozzá tartozó templomokat, az ott működő
parókus nevét és korábbi szolgálati helyeit. Felsorolja a közösségben működő társaságo-
kat, és három szempont alapján a nyelvi vonatkozásokat. Megkülönbözteti a nép beszélt
nyelvét, a templom énekeinek és a prédikációnak a nyelvét.

Az 1945. évet követő évtizedekben a nyelvi gyakorlat – a politikai befolyástól sem
mentesen – különböző irányba változott. Erre az időre azonban egyéb községsoros írásos
dokumentumok, írott források nem álltak rendelkezésemre, erre vonatkozóan individuális
szintű információkból, egyéni elbeszélésekből és az „élő emlékezet” történetei alapján
következtettem, ezért ez a folyamat ma Kárpátalja magyar egyházközségeiben csak töre-
dékesen követhető.

A *nagyszőlősi* egyházközségben az élő emlékezet szerint¹⁴⁵ az 1915. évi sematiz-
musban¹⁴⁶ megjelölt kizárólagos „ruthenorum” nyelvgyakorlat megmaradt 1940-ig, a
„cseh időben” nem volt magyar liturgia. 1941-től 1949-ig Karczub Pál parókus az ún.

Szentszék felszólítja, hogy mondjon le püspöki székéről, aminek a főpásztor az egyházmegye érdekeire hivat-
kozva eleget tesz.” Botlik Gy., 1997. 243.

139 Bartha E., 1991. 48–49.

140 Cserbák A., 1986. 284.

141 Pirigyí I., 1990. II. 109–110.

142 Liturgikon 1920.

143 Krajnyák G., 1928. A 19. század elejétől megjelent magyar nyelvű görög katolikus énekes- és ima-
könyvek feldolgozását Ivancsó István végezte el. L. Ivancsó I., 1987., 1995., 1996.

144 A kézirat Bendász István görög katolikus kanonok hagyatékában található, és adatai eddig semmi-
lyen vonatkozásban nem kerültek publikálásra.

145 A nyelvi változások vizsgálatához önálló kérdőívet állítottam össze, amelyet kérésemre Bendász
Dániel esperes úr szétosztott a magyar parókusok között, hogy – gyűjtés alapján – töltsék azt ki. A feladatot
azonban így sem mindegyik parókus teljesítette. Összesen 11 egyházközségre vonatkozóan születtek meg a
válaszok. Ezeket az adatokat „az élő emlékezet” forrásaiként használtam. A nagyszőlősi egyházközségre vonat-
kozó kérdőívet Bendász Dániel esperes úr töltötte ki.

146 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 139.

„kismisé” teljes egészében magyar nyelven végezte, míg a „nagyisé” óslávul. Az 1941. évi kéziratos sematizmus is kettős, ruszin–magyar nyelvhasználatot tüntet fel, de más szempontok alapján differenciál: a nép beszélt nyelvét, a templomban énekelt énekek és a prédikáció nyelvét „ruthenorum és hungarorum”-ban határozza meg. Ha figyelembe vesszük az etnikai és vallási összefüggéseket, akkor a városi egyházközségben az 1930. évi demográfiai adatok csak szórványban jelzik a magyar nemzetiségű görög katolikus-ságot,¹⁴⁷ míg az 1941. évi népszámlálás alapján a görög katolikusoknak alig kétharmada ruszin nyelvű, egyharmada pedig magyar.¹⁴⁸

A *salánki* egyházközségben az 1915. évi sematizmus adatai alapján ruszin és magyar nyelvű a liturgia,¹⁴⁹ azonban a közösségi emlékezet már az 1920-as évekre vonatkozóan kizárólagos magyar liturgiáról beszél, kivéve az Átváltoztatást, amely az 1960-as évekig óslávul történt.¹⁵⁰ Az Átváltoztatás szláv nyelvűsége valószínűleg a Munkácsi Egyházmegye összes magyar egyházközségére jellemző, hiszen ez a gyakorlat megfelelt a miskolci adminisztratúráénak. (A hajdúdorogi egyházmegyében az Átváltoztatást görögül végezték.) Az 1941. évi kéziratos sematizmus Matécsa György kerületi esperes – aki 1919-től szolgált a salánki egyházközségben – aláírásával minden vonatkozásban a magyart tünteti fel. Ugyanakkor az 1930. évi népszámlálás 648 lélekszámban határozza meg a ruszin etnikum jelenlétét,¹⁵¹ akik minden bizonnyal a görög katolikus felekezethez tartoztak, s ha ez így van, akkor azoknak több mint kétharmadát tették ki. Ilyen arányok mellett nehéz elképzelni a ruszin nyelv teljes hiányát a liturgiából. Inkább azt feltételezzük, hogy ez a „ruszinként” jelölt csoport is értette a magyar nyelvet, és ruszinként definiálásuk mögött politikai szándékot sejtethetünk. Az 1941. évi demográfiai adatok is ezt látszanak alátámasztani.¹⁵²

A sejtésünk teljes megalapozottságot nyer, ha ugyanebben az időszakban a *csepei* egyházközség etnikai és nyelvi vonatkozásait vizsgáljuk. Az 1930. évi népszámlálás a görög katolikusok számát 812, a ruszinok jelenlétét pedig 803 főben határozza meg.¹⁵³ Ugyanakkor az 1900. évi népszámlálás a ruszin etnikum teljes hiányát mutatta ki, míg 586 görög katolikusot. Felvetődik a kérdés: e három évtized alatt hová tűntek Csepéből a magyar görög katolikusok? Az egyéb forrásokból kiderül – és itt a számok is alátámasztani látszanak –, hogy azokat az összeírásban a számlálóbiztosok politikai megfontolásból ruszinokká minősítették át.¹⁵⁴ Az 1941. évi népszámlálás már magyar többségű

147 Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 15.

148 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

149 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXV. (1915) 139–140.

150 Saját gyűjtés. (L. még Pilipló E., 1995. 729.) Az erre vonatkozó kérdőívet a salánki parókus nem töltötte ki.

151 Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 7.

152 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

153 A magyarok számát 198 főben, míg a római katolikusokét 35-ben, a reformátusokét 131-ben. Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 13.

154 A csehszlovák népszámlálások nem tudományos szempontok alapján végrehajtott hiteles felmérések, hanem politikai törekvések alátámasztásául szolgáló aktusok. Popély Gy., 1989. 62. A „statisztikai magyar-talanítást” elsőrendű állami és nemzeti érdeknek tekintette az államhatalom. A sok egyéb ok mellett (elköltözés, az országból való kiutasítás, a korábban magát jelentős részben magyarnak valló zsidóság és cigányság külön etnikai kategóriába való besorolása) ez az állapot a görög katolikus magyarok egy részének ruszinokká való átminősítésében, a főleg Ugocsa vármegyében élő kettős nyelvű, kultúrájú magyar–ruszin népességnek ezúttal a ruszinokhoz történt „átpártolásában” kereshető. A számlálóbiztosok bizalmas utasítást kaptak arra, hogy a magukat görög katolikusoknak valló személyeket – még ha magyar anyanyelvűek is – ruszinokként írják be a nemzetiségi rovatba. Popély Gy., 1991. 60., Kocsis K.–Kocsisné Hodosi É., 1991. 36. Udvari István megállapítása szerint a csehszlovák kormány nemcsak a magyar görög katolikusokat, hanem a ruszinoknak is majd a felét (250

helységként tünteti fel Csepét, ahol szórványban vannak ruszinok.¹⁵⁵ Ugyanezen évből való kéziratosszematizmus a csepei parókia, illetve filiái (a csomafalvi és a tiszahetenyi) közösségeinek nyelvét s a parókus prédikációját magyar és ruszin nyelvben, templomi énekeiket magyar és ószlávban határozza meg. Ebből a felsorolásból nem tudjuk meg, hogy közösségenként milyen arányban volt jelen egyik, illetve másik nyelv. Az élő emlékezet azonban Csepében 1938-ra, az első bécsi döntést követő időszakra teszi a teljes magyar liturgiát.¹⁵⁶ Ebből következtethetünk, hogy a fent jelzett szematizmusban valószínűleg összemosták a parókia és a filiák közösségeinek nyelvhasználatát. (Ez utóbbiak jelentős ruszin dominanciájú községek lévén.)

A *fancsikai* görög katolikus közösség liturgiai nyelve az 1915. évi szematizmus alapján ruszin és magyar. Az 1941-es kéziratosszematizmus azonban már a beszélt, az énekelt és a prédikálás nyelvét kizárólagosan magyarban határozza meg. Ugyanakkor az 1930. évi népszámlálás alapján a görög katolikusok számának kétharmada ruszin etnikumú,¹⁵⁷ míg az 1941. évi demográfiai adatok ez utóbbiak arányát a görög katolikusokon belül mindössze egyharmad részben mutatják ki.¹⁵⁸ De még mindig felvetődik a kérdés: 1941-ben miért egynyelvű a liturgia minden vonatkozásban? A közösség ruszin etnikumú csoportja miért nem igényelte saját nyelvén az egyházi szertartásokat? (1940–1949 között Karpinecz János a helyi parókus. Netán nem tudott ószlávul?)

Hasonló jelenséggel találkozunk a *tiszaújhelyi*, a *mátyfalvai* és a *karácsfalvai* közösségekben: az 1941. évi kéziratosszematizmus minden vonatkozásban a magyart tünteti fel e helységekre vonatkozóan. Az 1930. évi népszámlálás azonban jelentős ruszin etnikummal számol: Tiszaújhelyen a görög katolikusok számának több mint a fele, a mátyfalvinak majd 90%-a, a karácsfalvinak közel egyharmada ruszinként van kimutatva.¹⁵⁹ Ha ezen adatok mögött a már említett politikai szándékosság feltételezhető is, az 1941. évi demográfiai adatok bár lényegesen kisebb létszámban, de ugyancsak jelzik a ruszin etnikum jelenlétét,¹⁶⁰ ezért ismét felmerül a kérdés: miért nincs jelen a ruszin nyelv a liturgiában? (1937–1945, Csizmár István a parókus). Hiszen a korábbi évszázad tapasztalatai azt mutatták, hogy az egyház csupán követte a hívek között végbement magyarosodási tendenciát, és maga nem motiválta azt, inkább történetileg fékezte.

A *tiszaújlaki* parókia és filiái közösségeiben az 1915. évi szematizmus kizárólagos magyar nyelvhasználatot tüntet fel,¹⁶¹ a cseh érára vonatkozóan az élő emlékezet azonban a magyar liturgiát ószláv betétekkel emlegeti.¹⁶² Az 1941. évi kéziratosszematizmus már minden vonatkozásban a „hungaricá”-t tünteti fel. Ez a nyelvhasználat – ugyanezen évből származó népszámlálás alapján – megfelel az egyházközség demográfiai összetételének.¹⁶³

A *tiszaököényi* és a hozzá tartozó filiák közösségeiben az 1915. évi szematizmus magyar egynyelvűséget jelez,¹⁶⁴ ezzel az individuális emlékezet is megegyezik az azt követő

---

ezret) „elsikkasztotta.” Udvari I., 1993. 327. Ennek oka, hogy a nagyhatalmak előtt bátran hangoztathassa, ez a kis létszámú népcsoport gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt éretlen az önrendelkezésre.

155 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

156 Saját gyűjtés 2000.

157 Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 14.

158 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

159 Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 14–15.

160 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

161 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 141–142.

162 A kérdőívet Marosi István parókus töltötte ki.

163 1941. évi népszámlálás. 1937. 320–321.

164 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCCXV. (1915) 145.

évtizedekre vonatkozóan is.¹⁶⁵ Ugyanakkor az 1930. évi népszámlálás 189 lélekszámban határozza meg a ruszin etnikum jelenlétét, akik nagy valószínűséggel a görög katolikus felekezethez tartoztak, s ha így van, akkor azoknak több mint egyharmadát tették ki.¹⁶⁶ Ilyen arányok mellett nehéz elképzelni a ruszin nyelv teljes hiányát a liturgiából. Inkább azt feltételezzük, hogy ez a „ruszinként” jelölt csoport is értette a magyar nyelvet, és ruszinként definiálásuk mögött politikai szándék húzódik meg. Az 1941. évi demográfiai adatok is ezt támasztják alá.¹⁶⁷

A *batári* parókiához az 1941. évi sematizmus adatai alapján a hozzá tartozó filiák gyarapodtak. A korábbi kettő helyett (Forgolány és Nevetlenfalu) összesen nyolc lett (Tivadarfalva, Nagypalád, Fertősalmás, Akli, Aklihegy, Szőlősgyula), s ebben az időszakban a használatos nyelv minden vonatkozásban magyar. Ugyanakkor az 1938. évi népszámlálás jelentős számú ruszin etnikummal számol,¹⁶⁸ míg az 1941-es demográfiai adatok ez utóbbit elenyésző számmal jelzik.¹⁶⁹

1944 őszén a Tatár-hágón át szovjet csapatok lépnek Kárpátalja területére, és néhány hónap leforgása alatt „hivatalosan”, különböző határozatokkal legalizálva ez a régió a Szovjetunió egyik köztársaságának legkisebb ukrainai megyéjeként, Zakarpatszka Oblaszty néven vonul be a birodalom történetébe. Ezzel gyökeresen új korszak kezdődik a görög katolikus egyház életében is. Megkezdődik a hatóságok akciója a görög katolikus egyház,¹⁷⁰ s egyben a ruszin művelődési intézmények ellen.¹⁷¹ Ez a határváltozás azonban 1945-ben csak helyenként és alkalmi jelleggel érintette a magyar egyházközségek liturgiai nyelvét, az újonnan betelepült szláv nyelvű helyi vezetők ilyen jellegű politikai nyomásgyakorlása a közösségek életében hatástalan maradt.¹⁷² A lényegi változás az egyházmegye életében 1949 februárjában következett be, amikor a görög katolikus egyházat hivatalosan reuniálják a pravoszláv egyházzal, tehát adminisztratív területileg is megszűnik.¹⁷³ Az egyházi, a parochiális és felekezeti iskolai vagyont államosítják, a hittan iskolai oktatását megtiltják, sőt bármely formáját keményen büntetik. A reuniálásra nem hajlandó görög katolikus parókusokat internálják, a templomaikat pravoszlávokként veszik nyilvántartásba, másokat megszüntetnek vagy más célra alakítanak át (raktár, tornaterem, ateista múzeum). A hívek nagy része azonban nem fogadta el beolvasztását a pravoszláv egyházba.

Az egyháztörténet 129 parókust (magyarokat és ruszinokat) tart nyilván, akit a görög katolikus egyház felszámolásakor „a szovjet nép ellenségének” nyilvánítottak, mert nem voltak hajlandók ortodox pópaként működni.¹⁷⁴ A reuniálási eljárás része volt annak az egyházpolitikai folyamatnak, amely a berendezkedő új hatalom legitimációját volt

165 A kérdőív adatai és a saját gyűjtéseim is megerősítik ezt az információt.

166 A görög katolikusok 487. *Statistický lexikon ... IV. 1930. 1937. 13.*

167 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

168 *Statistický lexikon ...IV. 1930. 1937. 13.*

169 1941. évi népszámlálás. 1990. 320–321.

170 Riskó M., 1995. 178–183.

171 Botlik J., 1997. 278.

172 Pilipkó E., 1995. 730.

173 Ennek előzménye, hogy még 1945. május 8-án Lvovban központi akciócsoport alakult a görög katolikus egyháznak a pravoszláviával való egyesülésének elősegítésére. Ez szervezi meg az 1946. március 8–10. között tartott unitus zsinatot, ahol kimondja az 1596-ban Bresztben megkötött unió eltörlését. Bendász D.–Bendász I., 1994. 75–76., 1999. Botlik J., 1997. 286–287.

174 Ortutay E., 1993., 50–51., Botlik J., 1997. 287. Valamennyiüket az ungvári ún. népbírósi tárgyalásokon 25 évi kényszermunkára ítélik. A 129 parókus közül harmincan nem tértek vissza a lágerekből, odahaltak. L. még Bendász I., 1991.

hivatott erősíteni, s a régi struktúra lebontására, teljes megszüntetésére törekedett, sőt ellenállás esetén a fizikai megsemmisítéstől sem riadt vissza.¹⁷⁵

Az 1980-as évek végén a nyugat-ukrajnai területeken, a volt Galíciában élő ukránok körében mozgalom indult az unitus egyház visszaállítása érdekében. Harcuk eredményeképpen 1989. december 13-án jelent meg a szovjet kormány rendelete, amely hatályon kívül helyezte a görög katolikus egyház működését betiltó 1949-ben hozott rendelkezést. Ezzel Kárpátalján is újra megengedték a vallások szabad gyakorlását. A Munkácsi Egyházmegye az illegalitás évtizedeiben – a titokban működő főpásztorainak és parókusainak köszönhetően¹⁷⁶ – sem szűnt meg, ezért a legalizációt követően rövid időn belül újraszerveződhetett.¹⁷⁷ A megalakított 7 esperesi kerületen belül a beregszászi–ungvári–nagyyszőlősi járás magyar egyházközségei egy önálló esperesi kerületet alkottak. A 2003-tól kinevezett új megyéspüspök¹⁷⁸ az esperesi kerületek számát tizenötre duzzasztotta, azonban a magyar egyházközségeknek meghagyta korábbi szervezeti különállásukat.¹⁷⁹

Összegzés

A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészségeinek legelső összeírása 1747. évben történt az ún. „cassa parochorum”, vagyis a *lelkészpénztárnak* köszönhetően. A kilenc északkeleti vármegyében összesen 538 parókiát írtak össze, ennek több mint 60 százaléka a mai Kárpátalja területén működött. A részletes összeírásnál elsősorban gazdasági és szociális szempontokat érvényesítettek.¹⁸⁰

A következő, 1792. évi katalógus a püspökség kanonizálását követően, Bacsinszky András püspöksége idején született. Ekkor alakult ki a 13 vármegyére kiterjedő Munkácsi Egyházmegye utódpüspökségeiben, kisebb módosulásokkal a ma is meglévő esperesi kerületek többsége.¹⁸¹

A görög katolikus közösségek nyelvi helyzetéről először „A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása”-ból értesültünk.¹⁸² A prédikációs nyelv megyei bontásban esperességenként összesítve, illetve községsoros sorrendben van feltüntetve, ennek következtében az etnikai és felekezeti vonatkozások jól követhetők. Az adatok alapján megállapítható, hogy ebben a korban a munkácsi püspökség keretei között élő népesség száma nem azonosítható a ruszinok számával.¹⁸³

Az elsőnek ismert 1814. évi névtár az egyes közösségekben használatos nyelvekről még nem tudósít,¹⁸⁴ erről a következő, az 1821-ben kiadott sematizmusból kapunk felvilágosítást.¹⁸⁵ Az adott forrásokban a „lingua” címszónál a „ruthenica” és „hungarica” nyelvek

175 L. Romzsa Tódor püspök meggyilkolása. Riskó M., 1995. 178–183.

176 Bendász D., 2001. 101–104., Bendász D.: Lehálná i nelehálná pidhotovká szvjácsennikiv. In: Bláhovisznik. 2001a. 9–12. sz., 2002. 1–11. sz.

177 A Zakarpatszckaja Pravda 1990. június 5-én közli, hogy a Munkácsi Püspökség jogi személyként bejegyeztetett.

178 Mons. Milan Sasik, C. M. birituális római katolikus lazarita szerzetest 2003. január 3-án a pápa szentelte püspökké, és a Munkácsi Egyházmegye apostoli adminisztrátorává nevezte ki. Egy hónap múlva az ungvári katedrálisban a beiktatása is megtörtént.

179 2003. 1. sz. cirkuljár (körlevél).

180 Ember Gy., 1947. 95–117.

181 Bendász I., –Koi I. 1994. 24.

182 A munkácsi ...1990.

183 A munkácsi 1990. 61.

184 CATALOGUS Venerabilis ... MDCCCXIV.

185 SCHEMATISMUS Venerabilis ... MDCCCXXI.

vannak feltüntetve változó sorrendben, amelynek alapján egyik vagy másik nyelvhasználat dominanciáját feltételezhetjük. A dokumentum hiányossága, hogy a nyelvi változásokat a parókiákra és filiákra vonatkozóan nem differenciálja, hanem összesítve közli azokat, összesosva ezáltal az etnikai árnyalatokat. Ezt követően a sematizmusok 2–4 évenként láttak napvilágot 1915-ig. A források alapján megállapítható, hogy a munkácsi egyházmegye magyar egyházközségeiben a liturgikus nyelvi változások általában nem voltak arányban a demográfiai változásokkal, az előbbi gyakran szolgált egyházpolitikai célokat. Róma a tridenti zsinat (1545–1563) határozatát – miszerint az új liturgikus nyelv bevezetése az ő hatáskörébe tartozik – a bizánci rítusúakra is kiterjesztette, és a magyar nyelv liturgikus használatát megtiltotta. (Miközben az unió érdekében az óslávot és a románt elfogadta).¹⁸⁶ Ennek a szemléletnek a következménye az az 1863. évben kiadott körlevél, amelyet az egri érsek felszólítására bocsátott ki a munkácsi püspök, miszerint „... a szent liturgiát ... kizárólag egyházi szláv nyelven végezzék”. Ennek következményeként 1864 és 1876 között az Ugocsa megyei magyar egyházközségekben – a források alapján – kizárólag szláv nyelvű liturgiát tartottak.

Az egyházi sematizmusok és a demográfiai adatok összevetése azt bizonyítja, hogy az egyházi nyelvhasználat csupán követte az etnikai változásokat, nem motiválta azt, inkább fékezte. A megszokott és szentnek tartott ósláv liturgikus nyelvhez kezdetben a magyar görög katolikusok is ragaszkodtak, voltak olyanok is, akik saját „népi nyelvüket” alkalmatlannak vélték az ájtatosságra. A szemléleti változást a 18. század közepén kezdődő nemzeti megújulás eszméi eredményezték, és – Grigássy szerint – a szoros földrajzi érintkezés miatt a reformátusok hatását sem kell lebecsülnünk, még ha a két vallás dogmái igen távol esnek is egymástól.¹⁸⁷ A magyar liturgia a 18. század második felében a hívek lelki igényeként fogalmazódott meg, s ennek következményeként kezdődtek el az ének-, ima- majd teljes liturgiafordítások. Miután a Szentszék értesült a magyar nyelv liturgikus használatának terjedéséről, a munkácsi egyházmegye püspökét felszólította annak megakadályozására és az ósláv szertartási nyelv maradéktalan visszaállítására. A püspök a körlevélben közölte papjaival, sőt az egyházmegye *fegyelmi szabályai* közé iktatta, de azt a gyakorlatban már nem lehetett érvényre juttatni.¹⁸⁸ Ezt követően korabeli történeti leírások, kérvények, emlékiratok sokasága vall arról a hosszan tartó küzdelemről, amelyet a magyar görög katolikusok folytattak liturgiájuk magyarításáért. A Szentszék álláspontja az volt, hogy az egyházat nem lehet nemzeti püspökségekre felosztani, nemzeti liturgiák nem léteznek és a nép nyelve liturgikus használatra nem alkalmas. Az 1912-ben felállított hajdúdorogi magyar püspökség liturgikus nyelvének a klasszikus görögöt jelölte meg, amelynek keretében a magyar csak olyan mértékben érvényesülhet, mint engedélyezett az a latin mellett a nyugati egyházban.¹⁸⁹ Az egyháztörténeti források alapján azonban a munkácsi egyházmegyében a pápai rendelkezés ellenére a magyar egyházközségekben továbbra is zavartalanul érvényesült a magyar liturgikus nyelv.

---

186 Pirigyí I., 1990. 86–87.

187 Grigássy I., 1913. 36.

188 Pirigyí I., 1990. II. 93.

189 Pirigyí I., 1990. II. 110.

I. melléklet: Ugocsa megye (a mai nagyszőlősi járás) magyar görög katolikus közösségeinek nyelvi változásairól a sematizmusok alapján*

Helységek	1806 *	1821 **	1825	1829	1831	1833	1837	1839	1843	1859	1861	1864
Nagyszőlősi Esperesi Kerület												
Nagyszőlős (P)	R	R	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R	R	R
Salánk (P)	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Fancsika (P)	R	R	R-M	R-M	R-M	M-R	M-R	M-R	M-R	M-R	M-R	R
Tiszaújhely Karácsfalva (1843-tól) Mátyfalva	M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R	H-R	R
	-	-	-	-	-	-	-	-	R-M			
Tiszaújlak Tiszakersztúr Karácsfalva (1806-tól)? Csetfalva (1821-tól)	M-R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R	R-M	R
Túrterebesi Esperesi Kerület												
Bökény Péterfalva Farkasfalva Tivadar	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Csepe Hetény Csoma	R	R	R-M	R	R	R	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Batár (P) Forgolány (F) Nevetlenfalva (F)	R	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Tekeháza (P) Gődényháza (F)	R	R	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Feketeadó (P) Gyula (F) (szerednyei esperesi kerület)	R	R	R	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
Kökényes Fertősalmás Nagypalád Halmi Akli		R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R-M	R
	-											
	M											
	M											

* Az 1821 és 1915 között megjelent sematizmusok mindegyikét megvizsgáltam a kutatót egyházközsé-
gekre vonatkozóan, azonban az általam szerkesztett táblázatban csak azokat emeltem ki, amikor az adott évben
– a vizsgált közösségek valamelyikében – nyelvi változások történtek az előző évhez viszonyítva.

* – A munkácsi ...1990.

** – A sematizmusok a parókiákra és filiákra vonatkozóan differenciátlanul tüntetik fel a nyelvhasz-
nálatot.

Rövidítések: P = parókia, F = filia, R = ruszin (szláv) nyelv, M = magyar nyelv.

II. melléklet: Ugocsa megye (a mai nagyszőlősi járás) magyar görög katolikus közösségeinek etnikai változásairól a helységnévtárak, népszámlálások alapján

Helységek	1839	1877	1900*	1900*	1913	1930	1930	1941	1941
			gör. kat.	ruszin		gör. kat.	ruszin	gör.kat.	ruszin
Nagyszőlős	M–R	M–R	2063	1320	M– R–N	4713	4429	5769	3531
Salánk	M	M	691	26	M	973	648	1128	130
Fancsika	M	M	491	128	M	594	399	733	247
Tiszaújhely	M–R	M–R	419	111	M	580	244	679	109
Mátyfalva	M–R	M–R	288	10	M	395	320	481	234
Tiszaújlak	M–R	M–R	467	15	M	664	499	680	13
Tiszakeresztúr	M	M	69	7	M	45	18	63	–
Karácshalva	R	R	458	1	M	410	115	399	35
Csetfalva	M	M			M	92	13	88	3
Tiszabökény	M	R–M	389	15	M	487	189	618	7
Péterfalva	M	M	199	–	M	169	64	190	56
Farkasfalva	R	R	104	–	M	207	113	271	7
Tivadarfalva	M	M–R	38	–	M	50	3	73	1
Csepe	M–R	M	586	–	M	812	803	833	59
Hetény	R	R	394	300	R– M	473	473	–	–
Csoma falva	R	R	244	159	M	325	313	373	43
Batár	R	R	404	18	M	515	260	531	17
Forgolány	M	M	125	3	M	94	1	122	1
Nevetlenfalva	M	M	86	1	M	150	17	172	19
Tekeháza	M–R	M–R	515	405	M	552	549	688	504
Gödényháza	M	M	317	67	M	377	343	500	150
Feketeardó	M–R	M–R	619	123	M –R	824	811	952	481
Szőlősgyula	M		65	3	M	71	55	108	2
Fertősalmás	M	M	97	–	M	79	1	99	6
Nagypalád (Szatmár vm.)	M	M				48	3	53	13
Halmi	M	M	364	16	M	394	394	965	45
Akli	M	M	82	–	M	229	152	281	108

*Az 1900. évi népszámlálások adataiból csupán a görög katolikusokat és azon belül a ruszinok számát emeltem ki: a két adat közötti különbséget a magyar görög katolikusok jelenlétét feltételezi.

Az 1915. évi sematizmust nem követte újabb, így a községsoros történeti adatok itt megszakadnak. 1938-ban jelent meg a következő, amelynek kiadása azonban félbe maradt, három ívet nyomtattak ki: a kárpátaljai magyar görög katolikus egyházközségekből egyedül a beregszászi járás közösségeire vonatkozó adatok vannak feltüntetve. Kéziratban maradt a Munkácsi Egyházmegye tervezett sematizmusának az 1941. évben összegyűjtött anyaga, amely nyelvi vonatkozásokat is feltüntet. Megkülönbözteti a nép beszélt nyelvét, a templom énekeinek és a prédikációnak a nyelvét. Az ezt követő évtizedekre vonatkozóan elsősorban individuális szintű információkból, retrospektív egyéni elbeszélésekből, az egyéni emlékezet történetei alapján rekonstruálhatók a nyelvi változások a munkácsi egyházmegye magyar görög katolikus egyházközségeiben.

IRODALOM

Aradi Viktor

1914 A rutén skizmapör. Budapest.

Bartha Elek

1991 A vallás és a nemzeti kisebbségek néprajzi kutatása. In: Nemzetiség – identitás. Szerk.: *Ujváry Zoltán–Krupa András*. Békéscsaba–Debrecen

Bendász Dániel

1998 Adalékok Bendász István munkácsi egyházmegyei kanonok hagyatékáról. In: Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete konferenciája. Nyíregyháza 1997. augusztus 27. Nyíregyháza, 119–124.

1999 Romzsa Theodor vértanú püspök, a Munkácsi Egyházmegye pappai helytállásának és hitvallásának ihletője és mintaképe. In: A Görög Katolikus Szemle Kalendáriuma a 2002-es esztendőre. Nyíregyháza, 117–120.

2001 Legális és illegális papképzés a Munkácsi Egyházmegyében. In: Örökség és küldetés 1950–2000. Nyíregyháza, 99–106.

Bendász István

1991 Öt év a szögesdrót mögött (Egy kárpátaljai pap a Gulag munkatáborában). Budapest

1999 Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből. Ungvár

Bendász István–Bendász Dániel

1994 Helytállás és tanúságtétel. Ungvár

1999 Szvjácсенéké-mucsenéké, szpovidnnéké virnoszti. Uzshorod

Bendász István–Koi István

1994 A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza

Botlik József

1997 Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest

Botlik József–Dupka György

1993 Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár–Budapest

Cserbák András

1986 A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: *Tüskés Gábor*. Budapest, 275–311.

Grabec Miroslav

1934 K isztorijji maramarosszkogo processza. Uzsgorod

Grigássy Gyula

1913 A magyar görög katolikusok legújabb története. Ungvár

Hermann Gusztáv Mihály (szerk.)

1999 A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Csíkszereda

Hodinka Antal

1910 A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest

Ilyés Zoltán

1998 A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík-megyében (19. század közepe – 1948). Néprajzi Látóhatár (7) 3–4., 91–101.

Ivancsó István

- 1987 A magyar görögkatolikus liturgikus könyveinek anyanyelvi fordításai és kiadványai. In: A hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912–1987. (Szerk.: *Timkó Imre*) Nyíregyháza, 158–182.
1995 Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk. Athanasia 1. 53–77.
1996 A Kritsfalusi-fordítás és a mai Liturgikon egybevetése. Athanasia 2. 61–83.
1999 Szinopszis a magyar nyelvű bizánci liturgia emlékeiről (1690–1999). Nyíregyháza

Ivánka Endre

- 1942 A görögszertartású magyarság múltja. Kolozsvár

Karácsonyi János

- 1924 A görög katolikus magyarok eredete. Budapest

Kosáry Domokos

- 1980 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest

Lehoczky Tivadar

- 1901 Adatok a vlach szó értelmezéséhez. In: Ethnographia. 12. évf. 108.

Marina Gyula

- 1977 Ruténsors. Kárpátalja végzete. Torontó

Melles Emil (szerk.)

- 1895 A Szent Kereszt naptára az 1895. évre. 88.

Mészáros Károly

- 1850 A magyarországi oroszok története. Budapest

Netocsejev, V. I.

- 1957 Zakarpattya naperedodni persoi szvitovoi vijni (1908–1914). In: Naukovoï Zapiszki Uzsgorodszkogo un-tu. T. XXIX.

Oláh György

- 1928 Jajkiáltás a Ruténföldről. Budapest

Oláh Sándor

- 1993 Magyar görög katolikus „románok”. Regio. 4. 2. 99–120.

Palotás Zoltán

- 1990 A trianoni határok. Budapest

Pilipkó Erzsébet

- 1995 Etnikai és vallási identitás a salánki görög katolikusok körében. In: Ethnographia CVI. 2. 723–750.

Pirigyi István

- 1990 A magyarországi görögkatolikusok története. I–II. Nyíregyháza

Popély Gyula

- 1989 A magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovák népszámlálások tükrében. In: Századok. 123. évf. 1–3. sz. 44–76.
1991 Népfogyatkozás. (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.) Budapest

Riskó Mariann

- 1995 A kárpátaljai görögkatolikus egyház kálváriája 1944-től a legalitás visszanyeréséig a visszaemlékezések tükrében. In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. Regnum. 1–2. 177–195.

Salga Attila

- 1996 Utószó. In: Bonkáló Sándor: A rutének (a ruszinok). Sajtó alá r., jegyzetekkel ellátta, utószót írta *Salga Attila*. Európai Protestáns Egyetem. Basel–Budapest

Sasvári László

1984 Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18–19. században. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Szerk.: *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula*. Miskolc. 147–158.

Szabó Irén

1999 A vallás és etnikai identitás kapcsolat két hegyközi faluban Mikóháza és Alsóregmec. In: *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Sárospatak, 337–356.

Szabó István

1937 Ugocsa megye. Budapest

Szabó Jenő

1913 A görög-katolikus magyarság utolsó Kálvária-útja 1896–1912. Budapest

Szabó Oreszt

1913 A magyar oroszokról (rutének). Budapest

Sztripszky Hiador

1994 Egyházi schematizmusaink és a helységnevek. In: *Bendász–Koi: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza, 5–16.

Timkó Imre

1971 Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest

Udvari István

1991 A magyarsággal érintkező ruszin (kárpatukrán) csoportok identitásának kérdéseiről. In: *Nemzetiség – identitás*. Szerk.: *Eperjessy Ernő–Kruppa András–Ujváry Zoltán*. Békéscsaba–Debrecen. 444–448.

1992 Ruszinok a XVIII. században. Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. Nyíregyháza

1997a A ruszin–magyar együttélés a nyelvi adatok tükrében. In: *Ethnographia*. 108. évf. 342–357.

1997b Bacsinszky András munkácsi és Tarkovics Gergely eperjesi megyéspüspökök kapcsolata Szabolcs vármegyével és a Hajdúsággal. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek XII*. Szerk.: *Nagy Ferenc*. Nyíregyháza, 137–163.

2002 Ruszinok – keleti szláv nép. In: *Posztbizánci Közlemények V*. Szerk.: *Nagy Márta*. Debrecen, 9–19.

Udvari István (szerk.)

1993 *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza

Veres Miklós

1962 Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai évkönyv 1961–1962*. Budapest, 156–191.

FORRÁSOK

Bendász István–Koi István 1994: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza

CATALOGUS Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Munkatsinensis. sede episcopali vacante pro Anno MDCCCXIV. Typis stephani Ellinger. (A nyomtatás helye Kassa, nincs feltüntetve. Bendász–Koi. 1994. 9.)

CIRKULJÁR (körlevél) 2003:1 Uzshorod, 2003 március

- Ember Győző 1947? A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészégeinek 1747. évi összeírása. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1944/46. Budapest
- Fényes Elek 1839–1840: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. I–IV. Pest
- Krajnyák Gábor 1928: Gyűjteményes nagy énekeskönyv a görögszertartású katolikus hívek használatára. Budapest
- Lexikon universorum Regni Hungariae locorum populorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920.
- A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Szerk.: Kollerffy Mihály. Budapest, 1877.
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902.
- A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Budapest, 1913.
- A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összeírása. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1990.
- Az 1941. évi népszámlálás. (Országhatáron kívüli terület) Kézirat, Budapest, 1990.
- Petrov Alekszej 1924: Národopiszná mapa Uher podle uredního lexikonu osad z roku 1773. Praha
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis ad annum MDCCCXVI Cassoviae. Ex Typographia Ellingeriana.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXI ab effectuata dismembratione anno primo. Budae, Tysis Regiae Universitatis.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXII ab effectuata dismembratione anno primo. Budae, Tysis Regiae Universitatis.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXV ab effectuata dismembratione anno primo. Budae, Tysis Regiae Universitatis.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXIX ab effectuata dismembratione anno primo. Cassovie. Ex Typographia C. R. Priv. Ellingeriana.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXXI ab effectuata dismembratione anno undecimo. Cassovie. Ex Typographia C. R. Priv. Ellingeriana.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXXIII ab effectuata dismembratione anno decimotertio. Cassovie. Ex Typographia C. R. Priv. Ellingeriana.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXXV ab effectuata dismembratione anno quindecimo. Cassovie. Ex Typographia C. R. Priv. Ellingeriana.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXXVII ab effectuata dismembratione anno quindecimo. Budae, Tysis regiae scientiarum universitatis.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXXXIX ab effectuata dismembratione anno quindecimo. Cassoviae. Typis Caroli Werfer, Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi.

- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXLI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Cassoviae. Typis Caroli Werfer, Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXLIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Cassoviae. Typis Caroli Werfer, Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXLV ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joannis Ellinger, Caes. Reg. Priv. Typographi.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXLVII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joannis Ellinger, Caes. Reg. Priv. Typographi.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLVI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Kassoviae. Typis Caroli Werfer, Caes. Reg. Priv. Acad. Typographi.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLIX ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Pestini. Typis. Gustavi Emich
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Pestini. Typis Eduardi Poldini sen. Et Julii Noséda.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXIV ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Caroli Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXV ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Caroli Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXVIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Caroli Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXX ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis viduae Caroli Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis viduae Caroli Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXIV ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Caroli Jager et Alberti Répay.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXVI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Maximiliani Pollacsek.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis sen. Joseph Fésüs.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joseph sen. Fésüs.

- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXVI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joseph sen. Fésüs.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXVIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joseph sen. Fésüs.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joseph sen. Fésüs.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Joseph sen. Fésüs.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXVI ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis typographiae Bartholomaei Jager.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCLXXXIX ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis Typographiae Societatis „S. Basilii Magni.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCVIII ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis typographiae Societatis Commercialis Unio.
- SCHEMATISMUS Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsienesis pro Anno Domini MDCCCXV ab effectuada dismembratione anno quindecimo. Ungvarini. Typis typographiae Societatis Commercialis Unio.
- SCHEMATISMUS cleri graeci ritus catholicorum dioecesis MUKACENSIS ad annum domini 1938. Uzshorodini, 1938.
- Brevis SCHEMATISMUS dioeceseos Munkaciensis bizantini Ritus in Uzhorod ad annum 1945. Status Personális die 1-a Maii 1945. Numerus fidelium secundum recensionem ex anno 1941. Corrigatum ad ...1947. Nic. Murányi. Kézirat.
- Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské. Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, Čís. 266 Sb. zák. A nár. Vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základe výsledku scítání lidu z 1. prosince 1930., V Praze 1937.

HUNGARIAN GREEK CATHOLICS IN THE CARPATHO-UKRAINE (LANGUAGE CHANGES IN THE UGOCSA AREA OF THE MUNKÁCS DIOCESE AS REFLECTED IN THE HISTORIC SOURCES)

The first register of the parishes of the Greek Catholic bishopric in Munkács dates from 1747 and can be linked to the *cassa parochorum*, the finances of the parishes. Altogether 538 parishes were registered in the nine north-eastern counties, over 60 per cent of which were active in the region known as Carpatho-Ukraine today. The detailed register was based on economic and social considerations.

The next register was assembled in 1792, during the tenure of Bishop András Bacsinszky, following the canonisation of the bishopric. Most of the still existing deanery districts in the bishopric succeeding the Munkács diocese, which incorporated thirteen counties, emerged at this time.

The language conditions of the Greek Catholic communities were first described in the 1806 register of the Munkács Greek Catholic bishopric. The language of the sermons was recorded according to communities and totalled according to deaneries for each county, offering a good picture of the ethnic conditions and religious affiliations. The data indicate that the population living in the Munkács bishopric cannot be correlated with the number of Ruthenians.

The first schematism from 1814 does not record the languages spoken in a particular parish; the one published in 1812 also lists these data. The entries for *lingua* have *ruthenica* and *hungarica* alternating with each other, reflecting the dominance of one or the other language. One shortcoming of this document is that it does not differentiate between language changes according to parishes, but offers a sum total, blurring the ethnic differences.

From this time on until 1915, the schematisms were published every two to four years. The written sources indicate that the changes in the liturgical language in the Hungarian parishes of the Munkács diocese rarely corresponded to the demographic changes because the former were often subordinated to the Church's policies. Rome applied the decree issued by the Council of Trent (1545–1563) that the introduction of a new language for the sermons would be the Church's prerogative in the case of the parishes following the Byzantine rite too and forbade the use of Hungarian as a language of liturgy (while accepting Old Slavic and Romanian in the interest of the union). The memorandum issued by the Bishop of Munkács on the order of the Archbishop of Eger in 1863 is a reflection of this attitude: "the holy liturgy ... can be exclusively recited in the ecclesiastic Slav language." As a result, the liturgy was recited in Slavic even in the Hungarian parishes of County Ugocsa between 1864 and 1876.

A comparison of the ecclesiastic schematisms and the demographic record reveals that the changes in the ecclesiastic language were a reflection, rather than a stimulus of ethnic changes. At first, Hungarian Greek Catholics also insisted on the use of Old Slavic as the language of the liturgy, a language they regarded sacred and had become accustomed to, and it was even suggested that their own "vernacular" was unsuitable for piety. A change in this attitude can be linked to the ideals of national renaissance from the mid-18th century and, as Gyula Grigássy has aptly noted, the impact of the Reformed Church must also be considered in view of the geographic proximity of its distribution, even if the dogmas of these two religions had little in common. A liturgy recited in Hungarian was first demanded as the spiritual need of the congregations in the later 18th century; first to be translated were the hymns and the prayers, followed by the entire liturgy. After learning of the spread of Hungarian as the language of liturgy, the Holy See ordered the bishop of the Munkács diocese to prevent the use of Hungarian and to restore Old Slavic as the liturgical language. The bishop issued a memorandum to the parish priests and even inserted the prohibition into the diocese's rules, but this decree could never be implemented in practice. Countless historical records, petitions, and memoirs testify to the long struggle, which the Hungarian Greek Catholics fought for the acceptance of Hungarian as the language of their liturgy. The Holy See claimed that the Church could hardly be divided into national bishoprics and that vernacular languages were unsuitable for liturgical use. Greek was specified as the language of the liturgy for the Hajdúdorog bishopric created in 1912, and the use of Hungarian was only allowed to the extent permissible in addition to Latin in the western Church. However, the ecclesiastic records indicate that the use of Hungarian as the language of the liturgy continued in the Hungarian parishes in spite of the papal prohibition.

The 1915 schematism was the last one and it thus represents a break in the historical data. The next one was to appear in 1938, but only three sections were printed, detailing the communities of the Beregszász district as regards the Hungarian Greek Catholic parishes in the Carpatho-Ukraine. The planned schematism of the Munkács diocese, whose data was collected in 1941, remained unpublished. The manuscript recorded linguistic data, drawing a distinction between the vernacular language and the language of the church hymns and sermons. As regards the ensuing decades, the language changes in the Hungarian Greek Catholic parishes of the Munkács diocese can only be reconstructed from individual life-stories, personal memoirs and recollections.

Erzsébet Pilipkó

A FELSŐ-BODROGKÖZ HELYNEVEI – 1864

MIZSER LAJOS

A Latorca, Bodrog és a Tisza folyók által körülvelt területet nevezzük Bodrogköznek. Meglehetősen korai időtől adatolható: 1334: „*inter fluvios Tyze et Bodrog*”, 1432-ben magyarul is: *Thyzabodrogkezy*, a mai forma 1571-től adatolható: *Bodrogkeoz*. Trianon óta két részt szokás megkülönböztetni: Alsó-Bodrogköz (a Magyarországon maradt rész) és Felső-Bodrogköz (a Csehszlovákiához, majd Szlovákiához tartozó rész). Most ez utóbbinak a leírása következik, ahogy eddigi közleményeimben is tettem (pl. HOMÉvk. XLIV, 481–496). Az alábbi helységek küldték vissza 1864-ben az íveket: Ágcsernyő (Čierna), Bacska (Bačka), Battyány (Boňany), Bély (Biel'), Boly (Boľ), Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom), Bodrogszög (Klín nad Bodrogom), Bodrogvécs (Véč, 1943 óta Szomotor része), Csarnahó (Černochovo), Dobra (Kisdobra, Dobrá), Kaponya (Kapoňa, Leleszhez csatolva), Királyhelme (Kráľovský Chlmec), Kisdobrá (Malý Horeš), Kiskövesd (Malý Kamenec), Kistárkány (Malé Trakany), Kisújlak (Nová Vieska pri Bodrogu, Szomotorhoz csatolva), Lelesz (Leles), Lelesz-pólyán, (Bodrogmező, Poľany), Nagydobrá (Veľký Horeš), Nagykövesd (Veľký Kamenec), Nagytárkány (Veľké Trakany), Örös (Stražne), Pálfölde (Pavlovo, Szentmáriához csatolva), Perbenyik (Pribeník), Rad (Rad), Szentes (Bodrogszentes, Svätuš), Szentmária (Bodrogszentmária, Svätá Mária), Szinyér (Svinice), Szolnocska (Solnička), Szomotor (Somotor), Véke (Vojka), Zétény (Zatín).

Helynevek

Ágcsernyő községből, Zemplén megyéből.

1. Ágcsernyő Zemplén megye Latorczai kerület, Bodrogközi járás S. A. Uj helyhez tartozik.
2. A községnek csak egy féle neve él most Ágcsernyő, s ezen név alatt ország szerte ismeretes.
3. A helységnek hajdan Cserney család volt birtokosa XVII-ik században a midőn már Pelejthey birta akkor kapta Ágcsernyő nevet, melly mai napon is e nevet viseli.
4. A község leg korábban említettik a XIII-ik századból.
5. Népesítettése honét ered nem tudatik.
6. A név eredetéről Cserney család után említettik. Lelket számít mint egy 430-at mind Reformatus, egy anya szentegyházzal – fekvése sík téren – a Tiszához $\frac{1}{2}$ – a Latorca vizéhez szinte fél órányira, a falu alatt egy remek ország út kö hidakkal el látva, melly Uj helytől, Ungba vezetett – a Tisza oldaltól erdővel körül véve.

Kelt Ág Csernyő Majus 16-n 864

Fedák József

Jegyző

Helynevek

Batska községből, Zemplén megyéből.

1. Batska Zemplén megye Latorczai kerület, Bodrog közti járás S. A. Ujhelyhez tartozik.
2. A községnek egy neve él Batska, miután XIII–XIV században birta a Batskay család, s e néven jelenleg is hivattatik.
3. A helységnek más el nevezése nem volt – hajdan.
4. a község leg korábban említettik a XIII századtól – van egy Reformatus Templom – egy R. Kath. Melly Rakóczy idejében a Refomatusoké volt, s úgy később a Catholicus birtokukba jutott

– mely jelenleg is fen áll s tartozik a Battyányi Parochiahoz – számít mint egy 600 lelket – többnyire reformatusok – igen csekély Catholicus.-

5. Honnan népesítettett – nem tudni.

6. A név eredetéről Batskay név után említettik – fekvése e helységnek lapályos, s pocsolás téren – mindjárt a *Latorcza* mentéről, mi ½ óra járás, szép erdővel dicsekszik – sik kiterjedésű kaszállókkal és szántó földekkel – határos Kir. Helmecz, Battyányal – a falu alatt Kir Helmeczről vezető ország út kö hidakkal ellátva, mely Csapon keresztül, s a Latorcza vizén Ung megyébe vezetett.

Kelt Batska Majus 19-n

Judák József

Jegyző

Helynevek

Battyány községből, Zemplén megyéből.

1. Battyány. Zemplén megye Latorczai kerület Bodrogi járás S. A. Uj helyhez tartozik.

2. A községnek két féle neve él most, hely beli elterjedéssel bir Battyány – ország szerte ismeretes Bottyány.

3. A községnek hajdani más el nevezése, Bottyány – a mostani hely név Battyány. A Battyányi család névtől íratott, s midőn általok bíratott e helység.

4. A község leg korábban említetik XIII század óta, mert XIV században már Battyányi család birta, s később Tárkányi Család birta ki 1659-ik egy Recat. Templomot, s ugyan azon évek előtt 4 szögben ellátott vár alakban körül sánczolt kastélyt épített, mi jelenleg is fen áll – de fele része lathato, másik része romba dőlt.

5. Honnan népesítettett, nem tudni

6. A név eredetéről Battyányi család után említetik, mert első birta – anya könyve 1719 évtől létezik – 800 lelket számít, nagyobb része catholicus – kevésebb Reformatus, kik a Bacskai Eklésiahoz tartoznak.-

Battyány szép sik téren fekszik, szép kiterjedésű rétek s erdővel körül véve a *Latorcza* oldalról – hol a Latorcza vize folyik s el választja Zemplént Ungtól – a Latorcza ½, a Tisza 1 óra járás a helységtől.

Kelt Battyány 27 864

Judák József

Jegyző

Hely nevek

Bély községből Zemplén Megyéből.

Tartozik a' Tiszaí járás szolgabíróshoz, ország szerte egyedül Bély a' neve, más nevét nem tudni – 1592 évben Rudolf Király említetik már fen állani népesítéséről mi sem tudatik – a' név eredetéről semmi tudomás sincsen.

Lopos, Gemes rétek, szőlő homok, Sebők homok, Kakas homok, czakó homok szántó földek, *Dolha, Suszta, Csorkás Rétek, Pese hegy* szántó föld, ez előtt e' düllöbe lett volna a' falú *Nados tó, Horgas tó, Vértó Iroska* apró tavak 's kerületei szántó földek, *Kováts szúgoly – Horaszka Kis telek, Róka Lyúkos Csepüske Csallódi homok* szántó földek. tagosított területe e' község határanak 1412 Cat hold.

látta

Kigyóssy Albert Tisza Kleti Szbiró

PECSÉT

Helynevek

Bodrog Szerdahely községből Zemplén VMegyéből.

1. Zemplén VMegye Bodrogi járás bodrogi Kerülethez tartozik vidéke egy részről hegyes más részről lapály s ez előtt tavak által körül vett, de jelenleg egészben száraz s művelhető föld

rét csekély erdőségből áll, a hegység szőlővel ültetve van, mely termésből azonban Korántsem kerül világhírű bor.- több földes úr által kéknek jelentékeny lakházaik lévén bírtokoltatik a határ,- s az épületek meglehetősen mennyisége s nagysága által kissébszerű mezővárosához hasonlít. 780. lélekből álló lakossága vegyes, van kevés Rom: Cath: Református azonban legnagyobb részük Ó hitű vallású minden egyházi felekezetnek külön temploma van azonban egyedül Ó hitű parochiával bíratik a kösség, népiskolája szüntelenül százon felül több gyermek nyeré az oktatást meglehetősen sikerrel.

2. E meglehetősen nagyságú s csinnal épült kösség tudomás szerint több századokkal is csak így hívatott mint jelenleg s más nevezettel még keletkezésekor sem bírt.

3. E kösség legkorábban említették allígha nem Tökölyi párt vezér idejében mint kí által tettleg bíratott s azon időben termésköbül épült vár erősség által is védetett mely vár jelenleg romban áll s miként a századok fordulásnak,- akként fordúltak bírtokossai is jelenleg a Bró Vécsey Josika Bro s Gróf Törökñő ö Mlságaik által bírtokoltatik.-

4. 5. Mí illeti a benépesítését – arra vonatkozólag bízton kí mondható, hogy a lakosság legnagyobb része pár évtized avagy századdal ezelőtt egyik vagy másik vidékről ide vándorolt s nagy ritkaság közzé tartozik a tót beszéd is.

6. Nevezeteről csak a 2. pont szerint is azt lehet csak tudni,- hogy úgy hívták mint jelenleg is közel esvén ugy szólva a kösséget egy részről zerdá s körül övedző *Bodrogtól* nevezetett el Bszerdahelynek.

7. Szántó földjei rétfjei jók s termékenyek nevezetesebb düllői azaz minden dülője e következők *Rozsás, Kenyeres, Papseggi Vápája, Badzagos, Malom homok, Nagy rét, Zampod, Nyarjás, Cseresznyés* vagy *tajba szög, katron, fűzes* – hegyei *bakhegy, Kutér* nevezettel bírnak, mellynek egy részén a *bírsalmáson* teménytelen mennyiségű régi Cserép nőna darabokat,- itt lennének állítólagosan Tökölyi s elődei Kíncei el rejteve, mellynek feltalálhatása tekintetéből kutatások is történtek, hanem síkertelenül.

Kíterjedése a határnak a sok földes úr, bírtokos osztály nagy mennyiségénél fogvást jelentékeny s így közvetve s közvetlenül számos kösségekkel szomszédos határa van,- nevezetesen Éjszokról a Bodrog Víze, délről Karos, Karcsa kösségek nyugatról Bszög s felső Bereczki Alsó Bereczki, keletről Szomotor régi nevén Szomorú tor Kís és Nagy Kövesd kösségek által vétetik körül igazabban ezek határai övedzik.-

Kelt Bszerdahelyb 1865. Márt. 10.

Takáts Lajos mp.

ker. Jegyző.

Hely nevek.

Bodrog Szögh kösségből, Zemplén Megyéből.

1-ör Bszögh kösség tartozik Zemplén Vármegye Bodrogí Járás Bodrogí Kerületéhez, mint egy ora járásnyíra a Vmegye szék helyhez, 179. lélekből álló lakossága vegyesen eloszlik a reform: a Rom. Cath: hit felekezet között, mit két kápolnához hasonló ima házúk elége igazol. kivétel nélkül magyar ajkuak.

2. E kösség nevezetét bizonyosan onnan nyerhette, hogy a *Bodrog* folyam, mindjárt a fél sorban épült házak előtt övedzi 's így egy szögletet, szögöt képez.-

3. E helység emberi emlékezett olta mindenkor ezen neven fordúlt elő.-

4-er Tudomás szerint e kís kösség lakossága egyedül csak föld míveléssel foglalkozván, nem említették sehol történetí nevezetesség avagy más okból,- mí illeti legkorábbi említését az már olly régi mint saját maga a kösség.-

5-ör A nép magyar ajkú lévén mikor történt s honnan lett benépesítése még a legidősebb emberek előtt is homályos, s a hajdan korban, történhetett.

6. Kőztudomásból csupán csak annyit gondolva tudhatni, hogy hajdanta az emberiség vadászat s halászattal foglalkozván, e helyen bizonyosan a Bodrog folyam halakban bővelkedhetett ide telepedtenek, s egy szöglet alakjában építkezének, ebből tehát következtethető s világosan be is ismerhető jelenlegí nevének keletkezése.-

7. A községnek határa a népszerűséghez mérve nem valami felette nagy,- állván pedig a határ szántó föld, út legelő s erdőbeli illetőségéből azon düllökre osztatván fel következők: *Töltés földek, töltés köz, Zsigó, urak s gazdák földje, pasita* vagy *pázsitos*, község úgy fekszik, hogy éjszokról s napnyugotról Bszerdahelyi határ s délről a Közelső felső Bereczki határ által szomszédoltatik.-

Kelt Bszögh 1865. Márt. 10

Végtére fentebbi Takáts Lajos mp

ker Jegyező

Helynevek.-

Bodrog Vécs Községből, Zemplén Megye.-

1. A község tartozik Zemplén Megye Bodrogi Járás,- Bodrogi Kerülethez.-

2. Csak a fent kiírt néven említetik.-

3. A védelmezésétől vette nevezetét – ugyanis a határos Szomotor helységnél tanyázó szlávok ellenében a berohanó magyarok véd sánczokat vonván, buzdították egymást a védelemre; mondván *vésd* vagy *védelmezd*,- a Szomotori helynevekben is említett magános hegy éjszaki oldalán éppítették, a *bodrog* partján.-

4. Már 1200-ban mostani nevéen említetik.

5. Népesítése nem tudatik.-

6. A fentebbieket néprege után.

7. *Feljárók.- Part föld.- Nagy Csomótó homok.-* sok tó van mellette.- *Ökőri tó.- Ladmoczi düllő,-* szomszéd helység nevéétől.- *Gaz alatt.- Nagy nyilas.- Gerliczke,-* erdős hely gerliczék kedvencz helye.- *Zátony föld.- Nagy földek.- Topolyka,* topolya fáktól vette nevezetét.- *Dudva földek.-* Szomszédos határok Kis Új lak, Szomotor,- mintegy 50-60 házból áll,- népessége 3-400-ra tehető

Bodrog Vécsben 865 Mártius 5-n

Virányi János sk.

Ker: Jegyző.-

Boly helysége

Boly égi község keletkezési ideje eszméletlen, fekszik Zétény, Véke, Szolnocska községek, 's Király Helmezc mező Város között – éjszokról a' *Latorcza* folyó, 's igen kies tölgyes erdő keríti, melly egyszersmind határát képezi, délre pedig a' *Ticze* álló vize (:melly hajdan a' Tiszának egy ága volt:) övedzi körül a' helység T. Zemplén megyében Bodrog köz Latorczai kerületi Fő Szolgabiroi Járásban fekszik, és határa az éjszaki vonalon Beés Ungh Megyei Falu határát érenti. Földje termékeny, buzát, rozsot egy iránt jól terem, kukuriczát gazdagon terem, árpára azomban a' földje kevésse alkalmas. A' nép nyelve kizárólag tiszta Magyar. Vallásukra nézve van 210 Rom. Cath: 230 Görög Cath: 110 Helvet Valás, 21 Izraélita.

Van benne Rom: Cathol: Templom, úgy szinte csinos pap lak, ez utóbbi a' Földes Uraság ö Méltósága Klobusiczky János bőkezűsége által a' leg ujjabbi időkben újjá építették, a' leg csinosabb gazdasági épületekkel együtt. A' Templom eredete is tudatlan, hajdan mint fiók Egyház a' Rad helységében egykor székelő Paulinus Atyákhoz kik a' Radi parochiat kormányoszták tartozott. Később ismét Zétényben a' Parochia vissza állitatván, ismét ide csatoltatott még végre 1808-ik esztben anya templommá emeltetett.

Földes Ura jelenleg Méltóságos Gróf Klobusiczky János, a' kinek itt kitünő karban majorsága 's a' gazdasághoz kívántató minden épületjei találatnak. Van szép tölgyes erdeje, a' határ tagositva van az Úrbéreseknek is az erdő rész ki van adva.

Költ Boly Junius 2-a 1864

Fesztory Miklós sm

Jegyző

Helynevek

Csarnahó községből Zemplén Megyéből

1. Zemplén megye, Zempléni kerület, Ujhelyi járás, Uj hely a környék más elnevezéssel nem bír.-
2. A községnek többféle neve nem él most, csak egyedül ezenneve bír elterjedéssel, és ez ismeretes országszerte.
3. A községnek más elnevezése hajdan sem volt hanem régi irományokba névezéssel is fordul elő.-
4. A község mikor említették legkorábban nem tudatják.
5. Honnan népesítették azt sem tudni.-
6. Sem köz tudomásból, sem hagyományból, sem pedig írott vagy nyomtatott emlékekből a névről hogy honnan eredt nem tudatják.-
7. A község határában előforduló Szántó föld düllök nevei u: m: *Malomsor* természeténél fogva malom volt mellette.- *Tobolyka alja*.- *Alsó és felső hosszukötél*.- *Vinyikasor* venyigéről nevezetik amennyiben szőlők alatt van.- *Mézesek alja*, *Mezes* nevű szőlőhegy van felette. *Alsó felső Kert alja* a falu alatt és felett van; *Kis erdők alja felső* és *also kis erdő* szőlők alatt van.- *Éger*, posványos volt.- *Irtvány* gazból irtatott.- Rét düllök *Alsóret*.- *Loncsa*.- Erdő düllök *Szederes*, az ott most is gazdagon termő szederfáktól neveztek így.- *Mézesetető* mezes nevezetű szőlők felett van.- *Haffa* hathatárjón ott öszve.- *Töltés* Cserje ország út mellett van.- Szőlő düllök.- *Alsó és felső Lada*.- *kis és nagy Mézes*, a többi Szőlők közt legjobb bort terem.- *also és felső töltés*.- *alsó és felső Kis erdő*, erdőből irtatott azért neveztek így – Mind ezekről írott vagy nyomtatott okmányokból a nevek eredetéről különös elnevezések nem találhatók.- A határnak fekvése egyes Nagy Bári Toronya Czéke és Kisbári szomszédságaikban.

Hely nevek

Dobra községből – Zemplén Megyéből.

Tartozik a' Tiszai járás szolgabíróséghez, ország szerte egyedül Dobra a' neve, más nevét nem tudni 1418-ik évben Sigmund Király alatt említetik, népesítéséről mi sem tudatják, a' név eredetéről semmi tudomás.

Kis sor úttza, nagy sor úttza, Huvistya, Liga homok, Plosnya szántó földek. *Dubró. Királyszög* rétek. *Múzükertally Kosaristya, Zabszög, Rókaszög, Fegykoszög* szántó földek, *Bereg, Sűrű* – e' község határának tagosított területe 1121 catastralis hold.

látta

Kigyóssy Albert

Tiszai Kletti Szbiró.

Helynevek

Kaponya községből, Zemplén megyéből.

1. Kaponya Zemplén megye Latorczai kerület, Bodrogközi járás S a. Ujhelyhez tartozik.
2. a községnek egy neve él Kaponya. mert a XIV-ik században Kaponyay vagyis Kaponyás család bírta, s innét vette eredetét.
3. Hajdan e helységnek más elnevezése nem volt
4. A község a monda szerint legelső falu lett volna a *Bodrog közt* – igénytelen kis falú 34 házzal – 145 lélekkel, mind katholikus, Temploma nincsen, tartozik a Battyányi Parochiahoz, közel Leleszhez – fekvése felemelkedett dombos helyen – homok dombokkal körül véve - a falu alatt a *Ticze* vize folyik.
5. Honnan népesítették, nem tudni?
6. Név eredetét vette Kaponyás vagy Kaponyásy család után – jelenleg több birtokosok bírják – kaszálói keés (!) – és pocsolás helyen létezik szép erdővel a Latorcza oldaltól, mi ½ órányira

fekszik a helységtől, az Erdő részben, mely *monyhának* hívták – dombos szép, regényes helyen egy, kerülő lakkal, jó dinya termesztő hely – határos Lelesz, Battyány, Szatskával (!)

Kelt Kaponya Majus 10-n 864

Judák József

Jegyző

Hely nevek

Király Helmech Mezővárosának Zemplén Vár Megyéből

1. Király Helmech város fekszik Zemplén megye Bodrog közti járás – Latorczai kerületben. Az egész Csaptól kezdve a Latorcza, Bodrog, más oldalról a Tisza folyam által befoglalt, 2 várost és 48 falút számláló délkeleti fekvésű félsziget – *Bodrog közti* név alatt ismeretes

2. E városnak jelenleg egyetlen neve él, Király Helmech név alatt ismeretes ország szerte.

3. Hajdani neve volt Hermelni vagy Hermalis pusztá. Ezen név alatt kapta, ezt ajándékba 2-ik Béla Bogyiszló (Boleslav) később váci püspök – Leleszel akkoron a Zemlyéni várhoz tartozott pusztával, továbbá Nagy, és Kis, Kapos, Polyán Cherné, Sislócz, Lakarth, Frask, Viszóka, Zalóka, Vajdácska, Kanyár, Bott, és Agárd birtok részekkel, midőn ott – a mind az adomány levélben foglaltatik, a szent Kereszttség vizéből emelte. Bogyiszló mint Váci püspök 3-ik Béla Király által kiadott arany pecsétes adomány level erejével – Király Helmechet mint 1180-ba már vásári kiváltsággal bíró Községet Leleszszel s a fent elősorolt birtok részekkel a Premontrei Rendnek ajándékozta. Ezen okmány azonban Imre Király alatt elveszvé, azt a magának adományozó püspök kérelmére 2-ik András Király 1214-ik évben megújította.

4-d Az elő adottak szerint leg korábban említették 2-d vagy Vak Béla országlása alatt, ki 1141. halt meg. 3-ik Béla alatt 1180-ba vásári kiváltsággal birt 1333-ba már plebánia létezett itt mint Cyreai Rúffinusz 22-d János Követének számadó könyvei kétségtelenné tesznek.

5-d Az 1857-ki tiszti öszveírás szerint volt 1473 lakója: atáljános magyar ajkúak vezetéke nevek (!) szó nyomosítással tekintve való színüleg más magyar vidékről népesedett.

6. A várossal határosak éjszakra Boly Lelesz Pólyán, és Lelesz, keletről Bacska és Dóbra, Délről Perbenyik és Kis Gerés, nyugotról Szentés, Véke községek.

Fekvése éjszaka délirányban a szőlők közt díszeskedő kis és nagy hegy keleti oldalán terül el. Bár eredeti alakjából következtetve az jelenleg is fennáll. Lorantffy Susánna 1-ső Rakoczgy György 1648-ban elhunyt erdélyi fejedelem özvegyének kastélya, melynek egész környéke *Palota Curia* név alatt ismeretes. Az egyik dombon felett várromok személhetők, az alatt igen magas bokor elő pinczével, melyet hajdan hihető raktárnak használtak. Ettől éjszaka felé kerülnek el az Ibrányi, Terebesy, Bartók Góbonny Bartok Remecsey Curiával.

Dülöinek bionyaltalan eredetű nevei, éjszakra *Pórmányszer, Szelakszer, Fejszés, Köleszer, Horgasto, Keréktő, Csernyiszög, Csernyi rét* (Hajdan Csernőpólo), *akasztó hegy, Hoszak, Kis hegy, Kokas, Nadályos tó, kis mező, Rekesz Füzes, Ördögös tó, és Ördögös homok, Szállás homok, Rozós hegy, Fövényeske, Madaraska láp* (mind kettő tó mellék), *Nyakvágó, Révhomoka, Bába homok – Kis Nagy és Kerek Kulső, Kis és nagy lapos tó, Tündér vár, Bolyi szer, Zajoncza hát, és Zajoncza köz* (a Zajoncától úgy nevezve). *Gyalmos szög, és Gyalmos tó szűgöly, Gyalmos* mellett. *Miklós to – Döbnyös* – nevezetű valószínűleg a hasonnevű tó oldalán, döbnyösben felfogott jó ízű vízforrásos kuttól nyerte – ezen tóban volt Rakoczynak halas tava, melynek fa[.] ma is láthatók, Vékétől Helmech felé vannak *Szentési szer, Erős fark, Nyárjas alyja, Bidrisz, Mamúta, folyó* vagy *Hoszu homok, Kender szer, Nyolcz föld, Mély út, Aramocsa, Hideg völgy* nevezetű dülők. Szentés fele vannak az úgy nevezett *irtás földek*, melyeknek egy részei, *Géresi oldal, Hegy vég hegy és Nagy Iboldyásta, Kőbánya, Koldús homok*, nevű egyes dülők Kis Gerés felé *Iszap és közös legelők* környezve a *Csér* és *Bózó* nevű erdő *Hegy fark* részek – Perbenyikkel határos a *Cser szakadék* vagy *Csercsapó, Bozó Kokotyáska, Csengő kötő halma, Agyigás és Dobrai szérük* nevű dülők, melyek közös nével *Vátás* vagy *also mező*nek mondatnak. Kelet felé kerülnek a rétek Ily nevezetű alatt *Szugoly rét, Bányi Kartsa* másképp *Lelekvesztő, Botrogy közön* mindenütt kigyozó értől így nevezve, *Mogyoros Berek, Csorba rét, Nyikos rét, Dobos rét, Bika rét, Sasás to, Három to, Kácsord, Bacski pázsit, A nagy hegy* éjszaki oldalát kivéve és a *kis Hegy* név részen szőlővel van beültetve. Ennek mag[.]darla (tracyt mely benne tömegessen). A Szentési oldalban pedig réte-

gekben fordul elő, és épület kövek használtatik. Ennek elmállott földje itt a szőlő termő talaj, mely az alyban tiszta homok. A nagy hegyen van egy terjedelmes tursík, a nagy Hegy egyes töltvényei ily neveket viselnek: *Potok, Géresi oldal, Szőgyényi Szög, Dónát, 1-ső 2-d Cser aly, Meleg oldal, Irtások*, a Kis Hegynek pedig *Téhértáncz, Gómbóda, Ibrányi, Parlag, Farkas verem, Bórzóka* stb: nevet viselnek. Nyúgotnak van a Leleszi Prépostság *Erős* nevű erdeje, melynek egyes részei *Aba háza, Fekete hegy, Köves hegy, Három tó, Rákóczý Út és halmok* nevet viselnek. E halmok mőnda szerint el hűnt harczosok tetemeit fednék, szám szerint mint egy 19 van.

Kelt Kiraly Helmezc Junius 1-ső 864

Czéhmaster ferencz m

községi Jegyző

Hely neve

Kis-Géres Községének Zemplén Megyéből

1. Ehelység fekszik Zemplén Megyében Közigazgatási Klet Kassai. Szolgabirói Járás latorczai Szék várossa S. A. ujhely. N. Géres, Szentes, K. Helmezc, Perbenyik, Semjén, és Kis Rozvány helységekkel határos az ugy nevezett *Bodrog közt*.

2. E' Községnek csak egyetlen neve ősmertes jelenleg Kis Géres név pedig leginkább származtatható határa fekvésétől *Gér – Gir = görbe* vagy *isgörbés s tekervényes kanyarú helység*, mint *Kar, Körtől* származtatik *Kares, Kőrős*, ettől származtatik *Karcsa* diminutivum név egy igen girbe görbén tekervényesen folyó 's egész *Bodrog* közön egy össze vissza folyó vezetete ide mint akarmely alati testben az erek vagynak.

3. E helység 1214 évben *Gúres* név alatt fordult elő, mely időben *Vítalos* család birta, de hogy neve mikor és miért változtatott meg nem tudatik.

4. Nevezett *Gérés v. Gúres* helység leg korábban említetik 1214-ik évben. Egyéb aránt a' nép igen egy ügyüek voltak ez előtt csak fél század óta ősmerek a' nyomtatott betűket, az írást még most is csak igen kevesen a' Későbbeni korról semmi tudomás nem találtatik. E helységnek nép iskolája is csak 1784 évben Kezdődött, az ólta van templom is.

A' név eredete iránt talán a' *Leleszi Országos Levél* tár adhatna valami történi (!) adatot.

5. Mint hogy ezen helységnek neve *Kis Gerés*, és *Nagy Gerésnek* leg közelebbi szomszéd-ságában fekszik, jogosan következtethető, hogy *Géresnél* később keletkezhett. De a' mint természeti 's eredeti sajátságokból hozzávetőleg szólni lehetne, nem *Nagy Gérestől* veszi származását, mert egész más fajú, más szólásu, más természetű nép 's erkörsére különbözik a' *Nagy Géresitől*. Leginkább hihető, hogy ezen helység származását vette *Pusztá Keresztur* nevű helytől, mely 1214-ik év előtt *Gróf Hanto* birtokában volt, most azonban lakosok nélküli nagy darab pusztá föld birtok, a' *Kis Géresiek* határában, a' nagy részben a' *Premontrei Leleszi Prépostság* tulajdona.

Itt fekszik egy homok melly mai napig *Szent egy ház homokának* neveztetik, valami régi épületek romhelye, sok szép faragott köveket, 's téglákat hordak innen még nem régiben is a *Kis Géresiek* a' leg őregebb emberek állítása szerint azon lett it *Pusztá Kereszturon* hason nevű falu volt, de az ár víz gyakori szabad járása által, onnan a' lakosok kiszorítván, 's vizektől távolabb helyre vonultak. N. *Gerés* szomszéd-ságába, honnan neveztetett el *K. Gerés*.

6. A' helység határában semmi különös meg nevezedő hely nem létezik. Vannak benne apró kis gödrök *tó* név alatt um. *Kis tó* a' falu alatt, *Kákás tó*, mely talán a' benne termő *Káka* fütől veszi eredetét *Sánta tava*, hihető hogy valamely *Sánta* emberé volt valaha. *Bolha tó* egy kis gödör a' *Gyakor* nevű erdőben. *Ordító tó* *Hegy gaz* egy sivatag *Kopár* homok hegy, mellyen valaha minden féle bokor gaz lehetett. *Dübörgős homok*, melynek belseje több helye *Kő* bányának használtatik a' szekerek alatt *dübög*. *Fülep szár homok* *Vasas homok* (vagy erős mint a' vas). *Komló kert* egy *düllő* föld, melly hajdan a' *Kómlót* bőven termette.

A *Düllők* el nevezései *Ritka Dübörgő Vítály tó*, *Fülep szár homok*, *Hosszú Tővis* *Vasas homok*. *Kert allyai Düllő*, *Kut sor* a' falu végén lévő közös ivó *Kutról*. *Juh gát* a' *karcsa* éren marha átjáró létezett. *Szár Gyümölcsös allya* (melly valaha gyümölcsös lehetett). *Nyárfák_sora*. *Csapó tályék*. *Telek szög fenék*.

Van ezen helység erdő, *Csér*, *Bozó*, *Gyakor*, 's *Hegy gazok* nevezeten, van *szőlő* termő hegy, van igen kemény *fekete*, de foszlányos *Kő* bánya, földjeinek fekvése fele homok dombos, fele

pedig lapály. Folyó víz alá jön a' már említett Karcsa de ez száraz időben némely helyeken vég képen kiis szárad.

Valami érdekes történeti nevezetesség it nem fel nem található

Kelt Kis Gerés Junius 2-an 1864.

Czéhmaster ferencz mp

Községi jegyző

[Kiskövesd]

Helynevek.

1. Kis Kövesd Zemplén Megye, Bodrogekői Járás, Bodrogi Kerület, Megye hatósági Székhely S. A. Ujhely –

2. nevezete helybeli elterjedéssel bir, és a helység csak ezen nevezeten neveztetik ország szerte.-

3. A Községnek más elnevezése nem volt, és csak ezen a néven neveztetett a régebbi korban is.-

4. ezen ponton mit sem lehet kipuhatolni.-

5. 1600-ik évben Bocskay tulajdonához tartozván, később Grof Klobusiczky Család tulajdona let, ez után pedig a Szerencsy, Báró Vécsey. Gróf Török, és Báró Fischer családokra szállott kik jelenleg is birtokosai.-

6. a hagyomány a név eredetéről semmit sem tud.-

7. A Község határában előfordulnak következő topographiai nevek – *Hegy allya* ezen tér közvetlen a *Szöllő hegy* alatt terjed el, innen az elnevezés, *Süllőske* nevezet is bir, mivel hajdan víz állós hely lévén, és a Süllő halak dusan tenyesztek benne – *Macskás allya*, hely van itten egy *Macskás* nevű tó melytől ezen földrész nevezetét nyerte.- *Kert allya* mely a Község közvetlen szomszédságában terjed el, azért neveztetik Kert allyának – *Gyepű* hajdan legelő gyepek volt, ennek egy része *Kender ásztató*nak is neveztetik, minthogy itt létezet hajdan egy tó mely kender ásztásra használtatott – *Gaz* – hajdan erdő lévén, később kiirttatván gazos hely volt – *Határ ér* – mely Község határát, Nagy Kövesd, és Karcsa Községe határától választja el,- van itt egy fa híd, mely *Kégyel hidjának* neveztetik, ezen híd Karcsa és Kis Kövesd helységek közös hidja lévén innen nyerte elnevezését.- *Hosszú Kötélke* – ezen szántó földek hosszú Keskeny alakjoknál fogva nyerték elnevezésüket.- *Tilalmaska* – *Borsó föld* – *Telek* – *Tekerület* – mely ezen tér folytatában elnyúló tekervényes határ értől nyerte elnevezését.- Ezen Község szőlőkkel beültetett Kősziklás hegy alatt fekszik elnevezése is nyilván innen származik – mely szőlő hegyen a lakosok nagyobb része szőlő tulajdonnal birnak – azomban az egész hegy 1839-ik évben bevezetett tagosítás alkalmával Bszerdahely határához csatoltatván mostis oda tartozik.- a Község Nkövesd, Karcsa, és Bodrog Szerdahely Községek határaival szomszédos – lakosai száma mintegy 600. lélek – ki átaljában ref: hit vallást követők, van Anya Egyházuk – az egyháznak van Magtárja, melynek jövedelme az egyház gyarapítására fordittatik,- az egész határ kiterjedése 1100. holdra számítatik.-

Helynevek

Kis Tárkány községből, Zemplén megyéből.

1. Zemplén Megye Tiszai Szolga bíróság ország szerte Kis Tárkány a' neve, más neve nem volt, 's más képpen nem is iratott. 1649 évben III Ferdinánd Tárkányi családnak adományozta, csak annyit lehet tudni a' név eredetéről, hogy Tárkányi családé volt.

Kert alya szántó föld, *Sipos domb* szántó föld, *Büdöske* – *Remete* szántó földek – *Árpatalló* szántó föld – e' hely nevezetes arról, hogy itten veszi kezdetét a' *Tittze* folyó – valamint arról, hogy a' Tisza véd vonal építése előtt, itten nagy szerüen szokott a' *Tisza* kiszakítani, *Bencsik* szántó föld, *Marássza* szántóföld, és valaha hason nevű falú volt – a' Tatár fűtés alkalmával púszttatott el – az épületeknek van még ma is nyoma, *Holt Tisza* soha Kinem száradó víz ez előtt Tisza lévén, *Csénye Rét* és szántó föld – *Szögfenek Rét* és szántó föld *Tündér hányás* ez egy halom – nevét onnan vette hogy egy éjjel épült a' Tisza Kiszakadás védelmére köz erővel *Zsaró tó* 13 öl mély Tisza szakadás. *Hosszak* – *Tatos* – *Felső Rét* – *Tippan* – *Fejér homok* – *Aranyos* – *Kenderes Ravasz lyúk* – *Téglasor* – legelő, Rét, és szántó földek, az egész határ 2015. hold

látta
Kigyóssy Albert
Tiszai Kleti Szbiró

PECSÉT

Hely nevek

Kis Újlak községből.– Zemplén megye.-

1. A Község tartozik Zemplén Megye, bodrog közti járás, bodrogi kerülethez.-
2. Csak a fentírt nevének említetik
3. Nevezetét maga a név megmagyarázza.
4. Más neve nem tudatik, sem leg korábbi említése.-
5. Népesítése nem tudatik.-
6. Semmit.-
7. *Parti föld.- Pázsit.- Ökör itatóra járó.- Homok.- Gyepű.-* a többi földektől el volt különítve.- *Gerliczke.-* tó melletti hely.- *Topolyka.- Kert alatt.-* egy *Lecse* nevű korcsma közelében.- *Gyakor,* temető levén közelében a gyakori látogatástól nevezetett.- Szomszéd határok Szentmaria, Zemplén, Bvécs.- mintegy 30 házból áll.- népessége 200-ra tehető.- lapos helyen, a *Bodrog* partján épített.

Kis Új lakon 865 Mártius 8-a
Virányi János

Ker: Jegyző

Helynevek

Lelesz községből, Zemplén megyéből.

1. Zemplén Megye Latorczai kerület. Bodrog közti járás S. a. Ujhelyhez tartozik.
2. Lelesz hajdan puszta volt Zemplén várához tartozó birtok, most már mező város a Tisza, Bodrog és Latorcza folyók között elterülvén Bodrog nevet visel S. a. Ujhelytől mintegy 3 mért földnyire esik, közel a *Latorcza* vizihez esik, 1132-ik év körül 2-ik Béla keresztelésekor Boleszló Vácsi püspök mint kereszt atya nyeré ajándékkul, ki ezt a hazánkban 1140-ik év körül premontrei rendnek ajándékozta, és számára itt Kolostort épített a sz. Kereszt tiszteletére, mellytől a prepostság címet ma is viseli.
3. Lelesz (:mindég e név alatt:) mező város lett 1345-1347 körül, mert I-ö Péter ki Leleszi prépost volt 1345-1347-ik évig, kiváltságos levelet eszközölt ki, két országos vásár jelesen: sz. kereszt faltalálására tarthatása eránt.
4. Lelesznek más elnevezéséről nem tudatik semmi.
5. a kösség legkorábban említettik 1132 évtől – népesített ide bé vándorolt németek által, hol mai napig is német kiejtésű vezetékek nevek vannak.
6. Lelesz városában mintegy 1700 lélek létezik, többnyire Rom.Catholicusok- van egy utzája, mit *Tábort utzának* hívka – monda szerint a Törökök idejében ott Tábortak volna a Törökök – később még 4 országos vásár tartási jogot kapot – és így 6 vásár esik évenként.
7. Fekvése felemelkedett dombos helyen szép tágas kaszálókkal – mit a *Ticze* vize övez – tágas és gazdag tölgy erdővel a latorcza oldalát környezve az erdőben úgy nevezet *Vilhány* egy tanya létezik – hol a kerülő lakásául használtatik – határa szép kiterjedésű, földje fekete – s egyik része homokos.

Kelt Leleszen Majus 6 864
Fedák József

Jegyző

Helyneve

Lelesz-Pólyán Községének Zemplén Megyéből

1. Ezen helység fekszik Zemplén megyében a' Bodrogi közti szolgabirói járásban Székvárossa S. A. Ujhely, Napkeletről határos Lelesz m. várossával, Delről K. Helmech m. várossal, Nyugotrol

Bolly és Szolnoecska községekkel, éjszokról Beés és Csicsér községekkel, mellyek Ung megyében fekszenek ezektől a *Latorcza* folyó választja

2. L. Pólyán községnek nem ösmeretes több neve

3. A Községnek más elnevezése nem volt, a' mellék Lelesz nevet is csak később kapta, hihető azért, hogy Leleszhez igen közel fekszik, és mindég egy úr birta.

4. L. Pólyán helység legkorábban 1667. évben említették az előtt mint pusztá van említve

5. Ezen helység népesítéséről semmi bizonyosság nem tudatik, az mégis nagyon hihető, hogy az itteni határban fekvő *Csernő pusztá* elpusztult helységből a' nép itt telepedvén meg, a' nevezett elpusztult helység *Cserna* düllő név alatt fordult elő, és annak határában még az öregebb lakosság és termő Dio és egyéb gyümölcs fákra, sőt még épületek alapjaira is emlékeznek.

6. A' név eredetéről miután arra sem irott, sem nyomtatott okmányok nem találtaknak mit sem tudni, annyi azonban világos, hogy valaha tótok voltak, most azonban már tisztán Magyarul beszélnek, és más nyelvet nem is értenek.

7. A' határban fekvő Düllők következők 1-ső *Hosszak* düllő (melly a' földek hosszú fekvéséről vette elnevezését) 2. *Malomsor* vagy *Kert allya*. 3-ik *Eszterhánszög* a' mellette fekvő hason nevű tóval. 4. *Diószög* nevezetét vette arról, hogy e' helyen nagy Diófák voltak. 6. *Táblagátsor*. *Karnaköz* hason nevű nagy kiterjedésű lápos tóval. 8. *Az Almás* düllő 9-ik *Juh tó háti düllő* hason nevezetű tóval. 10. *Kátszögi Düllő*. 11. *Juh tó köz*. 12. *Külső Düllő* elnevezését hihető távol fekvése miatt a' Külsőtől vette. 13. *Szulymoska hát* hason nevű tóval. 14. *Közép szög*. 15. *Nagy hegy és Nagy hegy megettü düllők*, mellyek egy *Nagy homok*tól neveztetnek 16. *Góbé sor* név eredete nem tudatik. 17. *Fejértő homok* hason nevű tóval. 18. *Kender molyva* 19. *Kertallya*. 20. *Vadas kert* 21. *Bogba homok* 22. *Czikora Düllő* 23. *Örmöss* 24. *Hellyes rét* 25. *erdő allya*. 26. *Kartka rét* 27. *Czikora rét* 28. *Szerdodna*. 29. *Csádé*. 30. *Marténga rét* Erdő részül *Csernyi erdő*, melly hajdan Csernoszoló faluhoz tartozott. *Holt Latorczai düllő*. *Sebes Örvény szög*. *Vilkány szög*. *Hajó ér hát* hason nevű nagy kiterjedésű érrel. *Vilkány Molyva* (egy igen szép és nagy kiterjedésű emelkedettebb halom fákkal benöve, hol hajdan valami nagyobb szerű épület volt, melynek alapja több helyen látható:). *Dolha oldal* hason nevű tóval. *Vár szögese*. Hajó érhát. *Leszna*. *Vidornya*, melly erdőséget Ung Megyétől a' Latorcza folyó tekervényes medre választja.

Megemlítendő még a' *Ticze tava*, melly a' határt különböző, és meredek kanyarulatokban körül foly a Nagyobb vizáradatkor. Nép monda szerint a' Tisza folyó áradás alkalmával erre vette útját. Kelt L. Pólyánba Junius 2-an 864

Czéhmaster ferencz sm

községi Jegyző

Helynevek

Nagy Géres községből, Zemplén megye.-

1. Tartozik Zemplén Megye, bodrogközi járás bodrogi kerülethez.-

2. Csak a fentírt névén említetik.-

3. Nevezete görbeségétől eredhetett.-

4. Másneve nem tudatik.-

5. Népesítettése sem.-

6. Semmi.-

7. *Hazajáró*.- *Nyárjaska*.- *Délre járó*.- *Sorhomok*.- *Major sor*.- *Váradí lom*.- gázos hely.- *Vasas homok*.- a Tatárjárásokról csata helye volt, igen sok vas anyag és csontok találtakván, a vas találmányoktól nevezetik.- *Szálláska*.- *Kőrös mocsár*.- *Szénégető*.- *Hugyos szöge*.- *Ábrahám homok*.- *Ereszkedő*.- *Gaz tava homoka*.- *Kalakány hely*.- *Kanda homok*.- egy paraszt tejből készült ételnem előntésétől nevezetik.- *Topolyka*.- *Előhomok*.- *Szarka tó*.- *Pozsáros*.- *Darvas*.- *Buda érére járó*.- *Fel rét*.- *Gát szög*.- *Tótyános homoka*.- *Császár gorc*.- a hely termékenységétől vette nevét.- *Kerek rét*.- *Bunda rét*.- *Lajbis homok*.- egy veres mellényért cserélték hajdan.- *Vízmege homok*.- *Ravasz lyuk*.- *Márton gorc*.- *Kis és Nagy Bak homok*.- *Hamvas nádas*.- *Egynehány fa gorce*.- *Annók ere* – nem tudatik elnevezése.- *Palakcsa szög*.- lápon termő fás hely.- *Molyva tó*. *Kovácsi nádas*.- *Csomók homok*.- több homok.- *Buród homok*.- *Kökény szög*.- *Más ér*.- *Kis homok*.- *Oltvány homok*.- *Miksa*.- *Mogyorós*.- *Páczin tó*.- hason nevű falutól.- *Kis Berzseny*.- berzsen

fa termett valaha.- *Fiu ér.- Gát ér.- Erdő rész.- Hosszu Rakottyás.- Gát elő.- Feketéné vápája.- Fodor gát.- Karcsa szög.- Horgas tó.- Kerek hasaszt.- Szakasz kert.- Kender föld.- Porkoláb kapu.- Lakatosné gödre.- Esztrakó.- Szücs ér.- Gőmjős.-*

Fekvése egy görbe homokon, vizenyős helyekkel körülvéve,- Szomszéd határok Kis géres, K. N. Rozvágy, Örös,- B. Vécs,- Puszta Keresztúr és Gerebse pusztá,- Szentes.- lakossága 600-700-ra tehető.-

Kelt Nagy Géresben 865. Mártius 12-n

Virányi János sm

Ker: Jegyző.-

[Nagykövesd]

Helynevek.

1. Nagy Kövesd Községe. Zemplén Megye, Bodrogközi Járás, Bodrogi Kerület.- megyehatósági székhely S. A. Ujhely.-

2. Nagy Kövesd nevezet helybeli elterjedéssel bir, és a helység ezen nevezeten nevezetik ország szerte.-

3. A községnek más elnevezése nem volt és csak ezen neven nevezetett az előidőkben is.-

4. A község leg korábban a Tatároknak magyar országrai bejövételök idejére említetik legkorábban.-

5. Hagyomány szerint ezen Község határával szomszédos ugy nevezett *Gerepse* pusztán létezett volna egy falu mely Gerepsének nevezetett,- ezen falú a Tatárok által elpusztítván lakosai a szomszédos Ladmocz, Örös, és Nagy Kövesd községekben, mely utolsó helységnek igen kis része már az időben is fenállott elszármazván, innen népesített.-

6. A hagyomány a név eredetéről, 's értelméről semmit sem tud.-

7. A Község határában következő topographiai nevek fordulnak elő: *Sáncz düllő* emelkedet hely, *hegy allya*, *Hegy oldal*, emelkedet hely a hegy allyában – *Csipkés* magaslat – *Hegy fark* – egy része kösziklás, kö törésre használtatik.- *Bodzás* – magaslat homokos hely, melynek anyagja a gyalog bodza növényt dúsan termi, innen elnevezése.- *Kiköltő*, allyas hely víz áradáskor posványos.- *Alsó Keresztér* al hely – itten van egy tó, *Nádas tó* elnevezéssel – *felső keresztér* – magában foglalja a *Kis Nádas* nevezetű tót.- *Nagy rét* itt van a *górós* nevű tó.- *Hosszu homok*, alapja homokos – *Arany ásó* – és ugyantsak hason nevű tó – hagyomány és a nép rege szerint itt az előidőkben a lakosok kincset keresve több ásásokat tévén elnevezését innen nyerte.- *Vásáros* – homokos domb – *Szölös homok*, itt van egy tó, mely *szölös tónak* nevezetik, mely a Község határát a szomszéd Gerepsei határtól választja el *Diós homok*, hol hajdan nagy Dió fák tenyésztek innen nyerte elnevezését – ezen föld rész az előidőkben –erdő volt – *Dinyéske* – lapályos homokos tér, itt van két tó *felső* és *alsó horgas tó* nevezettel – melyben hajdan sok halak tenyésztek – a lakosok által horoggal fogatván elnevezését innen nyerte.- *Borsó föld* – allyas hely – *Érközi Erdő* – *Pagáti szög*, allyas hely – *Csonkás* it van egy kis tó – *Gyapáros* – homokos domb – *Ördögös* – mely allyas és posványos tér – itt van egy ér mely *Körtvélyes* érének nevezetik.- *Acsa homok* – *Dinnyéske homok*, közelében *Dinnyéske tó* – *Karna tó*, mely a Község határát Páczin határától választja el.- *Karna köz* allyas tér.- *Ravaszoska homok* – *Mester homok* – hajdan az ref. iskola Tanítók a nép nyelvén Mesternek nevezettek – kiknek hivatalaikhoz mért szántó földek itt jeleltettek ki, elnevezését innen nyerte.- *Liszkó* allyas tér – *Liszkó ere* mely a *Karcsa* nevű tóból szakad ki, és választja a Község határát a Páczi és Karcsa Községek határaitól – *Barát ere* – kaszáló rét – *macskás* – urbéri Köz legelő, *Heijsze* – legelő, közt egy tó, mely *görbe tónak* nevezetik – van a Községnek mint egy 500. hold területű szőlő termő hegye – melynek mintegy 60. holdnyi része kösziklás gyepes rész, juh legelőnek használtatik - a szőlő hegy következő nevekkel bir – *Bak hegy* – *Mulató* – *Nyulászó* – *Tarbuczka* – *Bokó* – *Völgy* – *Balázi* – *Szentiványi* – *Hegyoldal tájéka*.-

Van itten egy szikla hegyre épült régi vár rom, fekete kemény gránit köből építve – a hagyomány szerint az elő Korban Miczbán család által lakatott,- 's a mely 1673-ban a Tatárok által ostromoltatván rontatott le.- Ezen Község határa mintegy 2600. hold kiterjedésű – és Örös, Páczin, Karcsa, Kis Kövesd, B. Szerdahely, és Szomotor Községek határaival szomszédos – lakosai száma 900. van benne egy Rcah. Anya Egyház, és egy ref. egyház Templom – Gcath. lakosai szomszéd

B. Szerdahely Anyya Egyházhhoz tartoznak.- Nagyobb birtokosai Báró Jósika János, Báró Fischer József, Gedeon, Kelemen, Zatka Jakab, és Krell Friderica Porosz honni asszonság.-

Helly nevek

Nagy Tárkány Községből
Zemplén Megyéből

Zemplén Tiszai ország szerte Nagy Tárkány a' neve más neve nincs és nem is volt, Árpád vezér idejéből állítatik származottnak a' neve, úgyanis annak fia volt Tárkány nevű – ez – egy Kastélyt épített vár formát romjainak nyoma van ezt 1649. évben III. Ferdinánd só árulásával Tárkány nemzetcségnak ajándékozta 1675 évben az érintett Kastélyban B. Sennyeý Ferencz és Ns: Terebesý István a' lázadók által meg Kinoztattak a' falú neve Árpád fiáról Tárkánynak nevezetik.

Bornyús kert úttza Kalodás domb úttza, valaha büntető hely volt, *nemes sor úttza*, Úraság és nemesek laknak, *Széna zsák* valaha igen jó széna termő, ma szántó föld *Gombódás Rakottyás* szántó föld *Vesszős Czinkerét.* rétek. *Vadkert nyárjas boso szer Veres hegy* szántó földek, *Akaszto homok* e' helyen a' vezérek által a' bünösök akasztattak most szántó föld, *Tölgyes homok Gömböczös* szántó föld, *Remete* e' helyen Remetét lakni mondanak, most legelő, *Nagy Kert* gyümölcsös a' *Tisza parton*, *Szöllő liget* ez előtt szöllő most szántó föld, *Szakács ól* a' birtokos neveről.

e' Község határa 1951. hold tagosítatlan.

látta

Kigyóssy Albert
Tisza Kletti szbiró

PECSÉT

Hely nevek.-

Örös községből, Zemplén Megye

1. Tartozik Zemplén Megye, bodrogközi járás, bodrogi kerülethez.
2. Csak a fentirt néven említetik.
3. Nevezete onnan regéltetik, hogy a Tatárjárás alkalmával ott közel fekvő Gerebse nevű falu elpusztítván, annak lakosságából 3 ember maradt életben,- az egyik Szanyik, másik Paál, a harmadik nem tudatik,- s ezen három ember lévén örököse az egész határnak nevét hihetőleg innét rövidítve kölcsönözte;- állítják azt is hogy a Gerebse falu árviz által pusztított el, de Örös eredete mindég az említett három egyentől származtatik.-

4. Más neve nem tudatik.-

5. Népesítettése sem –

6. Némely a helységben meg levő okmányok –

7. *Erdő sor.- Hazajáró.- Kút sor.- Borz homok.- Lovas homok.- Gerzsen.-* gazos hely.- *Gyikos.- Szöllős.- Dinyéske.- Nagy rét.- Kovácsi.- Lapos.- Kenderföld.- Kanálka.- Karcsa alja. Gyékény szög.- Mosó ér.- Mancsa.-* ló körme ott maradván, innét nevezetett.- *Galagonyás.- Tiszta rét.- Gaz dűlő.- Köles tarló.- Kovácsi Hegyes.- Vég homok.- Hégen.- Nagy gerincz.- Pásztor gyep.- A Karcsa partján épített.-* mintegy 600 lakossal bír.- Szomszéd határok. N. Kövesd, Páczin, N. Rozvágy, N. Gerés.- fekvése homkos lapos helyen -

Örösben Mártius 10-n

Virányi János sk

ker Jegyző.

Pál földje Helysége

Fekszik T. Zemplén Megye Bodrogköz Latorcza területi Fő Szolgabirói Járásban. Ezen helységet a' *Ticze* folyám (melly hajdan a' Tiszának egy ága vólt) nyugoti részről körül veszi, 's a' *Bodrog* folyámnak ki aradásakor a' nevezet *Ticze* leg először is be önti, 's a' *Bodrog*, *Latorcza*, *Ungh*, *Toplya* *Ondava* *Laborez* vizeknek ki aradásakor Szentmaria határon keresztül ezen határt is a' helységgel együtt beözönli, 's a' lakosokat vetéseiben, 's hazáikban sok kárt majd minden harmadik esztendőben sok kárt okozni szokott.

Jelenlegi föld birtokosa Mlgos Gróf Klobusiczky János,- a Tagosítás itten is már meg történt – Van kevés tölgyes erdeje mellyből az Urbéresek is illetőségeiket ki kapták.

A' határban e' következő düllői találtatnak.- *Kis tábla, nagy tábla, gerlicze, hegyes fedéllő és füzes rétek.*

A lakosok nyelve magyar, valásokra nézve e' következők: u: m: 48 Rcath 34 görög Cathol: 65 Helvét: vallásu 11 Izraelita.

Költ Boly Junius 2-án 1864

Fesztory Miklós

Jegyző

Helynevek

Perbenyik községből, Zemplén megyéből.

Bodrogközi Járás, tiszai kerület

Perbenyik, csinos magyar falu,- Király Helmechhez éjszak-nyugotra $\frac{1}{2}$, Dobrához éjszak-nyugotra $\frac{3}{4}$, Dámóczhoz dél keletre $\frac{3}{4}$, Láczához délre $\frac{1}{4}$, és Kis-Géreshez nyugotra $\frac{3}{4}$ óra járásnyira. 153. r. kath: 286. gk. 290 reform. és 45 Zsidó lélekkel egy régi ref. anyaszentegyházal és csinos Lelkész lakal,- Perbenyik eredetét nem tudni,- hanem legrégebb egyházi Jegyzőkönyvek igazolása nyomán már 1721-k évben virágzó ref. község volt az akkor Lelkész Ujlaki András alatt,- az Anya szentegyháznak építési modorául látszik, hogy még a csehek idejéből való,- ki által épitetett nem tudni –

Hajdantai földes Ura Tárkányi család lévén 1570-k évben Vékey Ferencz birtokába jutott, et-től a Böki Paczothiak birtokához csatoltatott,- 1629-k évben Paczoth Juduthal házassági szövetség utján Báró Sennyei Sándor donationalis birtokába esett,- és jelenlegi földes ura Gróf Majláth Antal ő Excellentiája,. Ékesíti a helységet az uraság csinos kastélya és jó izléssel készült angol kertje, gyönyörű és meleg ég övi virágokkal telt növény házzal, tömérdek szép gyümölsöt termő fákkal, és különösen jó izü almákkal, e' kastélyból Bély, Dámócz és Agárd községek vidékére ritka szép kilátás esik,- van itt több nagyszerű uradalmi épület,- szép mén és anyakoczák,- egy tehenészete, és szép selyem birka tenyésztése –

Szántó földjei éjszak-nyugotra *Karcsa köz, Cseresnye és Nagy-Szőgh* Búza termő düllők, feküsznek mindjárt a' helység alatt, *Karcsa ér* kigyószik a' *Láz kanalai* alatt,- e' mellet van az uraságnak egy kies „*Nyesés*” nevű erdeje csinos nyári kéjakkal *Várdi lapos és Berek alja* düllők *Láz* kaszálókkal,- dél-keletre *nagy és kis-Láz* düllők szántó földjei, kaszállok és rétekkel karolva,- délre *úr rétje*,- és nyugotra *Luzsok* kaszálóval, *fekete homok és horgas tó* igen jó karba lévő szántó földjeivel,- figyelmet érdemel a' mostani ujjitásban lévő országot Király Helmechzig – utolsó posta K. Helmecczen.

látta

Kigyóssy Albert

Tiszai Kletti szbiró

PECSÉT

Perbenyik

Rad helysége

Fekszik T. Zemplén Megye Bodrogköz Latorczai Főszołgabiroi Járásban, nyugotról *Bodrog*, 's észákról *Latorcza* folyámok mentében.

A' helység nyugot részét az úgy nevezett *Ticze* (:melly hajdanában a' Tiszának egy ága vólt:) jelenleg a' Bodrog folyam szakadván belé, hasitja Szent maria közt a' határt.- A' határhoz tartozik az úgy nevezett *Körtvélyes* praedium.

Hajdan létezett a' helységbe egy Minorita Zárda, melly most a' Rom: Cathl: Lelkésznek lakja.- A' lakosok nyelve kizárólag magyar, Vallásokra nézve e' következőleg osztatnak fel u: u: 230 Rom: Cath: 101 görög Cathol: és 37 Izraelita.

A' Latorcza folyó magában foglalja az *Ungh, Ondava, Toplya, Laborecz* és *Tusa* folyó vizeket mely alább Szentmaria határba szakadván, gyakorta olly nagy víz áradásokat okoz, hogy a vetéseket egészen elborítva azokat tökéletesen haszonvehetetlenné teszi.

A' tagosítás ezen határba még 1848-ba történt meg.

Hajdanában egy Schuller nevű Generálisnak, több kisebb compossessorokkal vólt birtokába, jelenleg nagyobb részét Meczner Ferencz, Farkas Lajos Bencsik József, és Somogyi János bírják

Düllői e' következők, nevezetesen *Cseresnye sor görbe tő közt, Balogóka Korcsák, Sebes, Cseléd homok, Telek tő, Liget,* és proportio.-Erdeje nintsen.

Költ Bolyba Junius 2-án 1864

Fesztory Miklós sm

Jegyző

Hely neve Szentek Községének

1. Szentek Községe fekszik, Zemplén Megyében, Bódróg közti Jarás Latorczai Kerületben. Székhely S. A. Ujhely, hóva Szentek helység tartozik a Bódróg közben fekszik; és így több községekkel együtt *Bódróg köz* név alatt fordul elő, mi ónnan vette eredetét, mivel *Bódróg Tisza* és *Latorcza* között fekszik

2. A községnek jelenleg egy neve ösmeretes

3. Szentek tudomás szerint semmi más nével nem birt

4. Szentek a Leleszi Órszágos Levéltárban található okmányok szerint leg korábban említetik 1454-ben akkor bírta Eszenyi István

5. Hihető hogy az határban lévő, és elpusztúlt Abaháza helységéből

6. Név eredetéről, miután arra semmi felvilágosító okmány nincs sem pedig a nép mondák mit sem tudnák.

7. *Hószak dülö*, mely elnevezését nyerte a hószas vónaltól. *A kert alya dülö*, mely azért nevezetik, mi után a kert alatt fekszik 3-or *hosszas parlag* és *gyepü sör* a Pallag nevet ónnan nyerte, hogy régibb időben haszontalanul és parlagon hevert, Gyepü sor név eredt ónnan, hogy hajdan káposztás kertek, és gyepüvel vóltak körül kerítve 4-ik *Biró szer* nevezetét vette a Község földjétől melyett a Község bírása használt 2 *nádás tő dülö*, mely ónnan kapta nevezetét, hogy azon rész két nádás tő közt fekszik, melyek jelenleg kiszáradva vannak. 5. *Kanyató dülö*, minek elnevezési okát nem tudni. 6-or *Doricás dülö*, mely hajdan Darvak által meg lepetvén, nevezetett ónnan kapta. 7-er *Póka homok dülö* elnevezése nem tudni. 8-or *Szinyéri rét* dülö a Szinyér fele vezető uttol nyerte nevét, 9-er *Kucsór dülö*, mi a mellette levő forás kuttól nevezetik, mely igen jó vizet ad *csoma tónnal*, a mellette fekvő tónnál melynek elnevezési eredetisége nem tudattik. *Nagy tő homok* és *Bódzás*, mely nevet a melletti *nagy tőtől* nyerte. *Keserü hómok* elnevezése nem tudatik. *Kaska hómok* nevezése nem tudatik.

Halom hómok minek elnevezése a Rákóczy hadjárat alkalmával itt történt csata után, az elholtak több nagy halom alá eltemetettek.

Abaháza dülö nevezetett Abaháza helységétől mely szinte 2-ik Rákóczy hadjárata alatt elpusztúlt. *Rakotyás dülö* mely elnevezését ónnan nyerte hogy a régi vizes időben még a szántó földön Rakotyá növényeket termett. *Két kos dülö* nevezetett nem tudni. *Szár hegy alya* a felette elvonuló hoszu hegy vonalától nyerte. *Szár dülö* nevezete nem tudatik, *Káposzta hely* és *Ibolyás* és úgy tudni illik *Péntek föld* és *Pusztá Szőlő* hajdani elpusztúlt szőlőkről nevezettik. *Duró tő homok dülö* rét mely a nép monda szerint Duró nevű birtókós bírta. *Vitólas dülö* mely ónnan vehette eredetiségét, hogy a régi korba szomszéd Kis Gerés községét bírta Vitalos hihető hogy ezen tért szinte ő bírta. *Szálláska rétek*, mely elnevezését ónnan nyerte, a nép monda szerint hogy hajdan a nép ótt telepedett meg. *Haraszt rétek* nevezetett vette a haraszt fütől. *Vatka rétek*, *Póndós dülö* eredetisége nem tudatik. *Méhes szög dülö*, *Petes hegy* nevezetét nem tudni, mely a falú felett fekszik, mely jó kezelés mellett igen kellemes bört terem. *Hoszu hegy* a vónal kiterjedese után van nevezetttve.

Nagy hegy és *Lengő hegy* nap szalati oldalán nagy sziklákról vette eredetét, az éjszaki és többi igen jeles kőbányákkal bir melyek a legszebb fekete termés lapos követ adnak, mely alkalmas templomok és más hasonló épületek kirakására. *Alsó hegy* mely részben szőlőkkel bir e részben szinte szinte kőbányák sem erdeje sem pedig folyó vizek nem diszeskedtek.

A Helység lakosai kivétel nélkül magyarul beszélnek, van egy régi Goth alkótásu templóma, mely hajdan a formájáról itélve Romai Cat templom volt, mos jelenleg a Reformátusoké. Szentes községe határos nap keletről Klincs (!) Nap keletről Helmeecz várossával Nyugotról Véke Delről a *Keresztes pusztával* határos.

Kelt Szentes Maius 31-n 864.

Czéhmaster ferencz sm

közsegi Jegyző

Szent maria helysége

Fekszik T. Zemplén Megye Bodrogeköz Latorcza kerületi Fő Szolgabiroi Járásban, mellynek keleti oldalán az úgy nevezett *Ticze* (:melly a' Tiszának régentén egy agá volt:) a' nyugoti *bodrog*, az ejszaki oldalát a' *Latorcza* vize mossa.

Ezen helység a' volt Magyar Ország 1-ö Királya Szent István által az Egri Püspökségnek adományoztatott, 's jelenleg Kassai Püspökség birtoka –

A gyakori ár vizek ezen helységet is boritgatják, mely időben a' lakosok házaikból ki szorulva a' csolnokokra menekülnek a' marhaikat pedig a' padra felpolcsozlják.

An a' határban egy tölgyes erdő, mellyben a' régi nyugtalan világban a' Kuruczok tanyáztak.

Ezen helység még nintsen tagositva, a' határ düllői e' következők, *Beczek föld, Gerlicze, görbe tó közt.*

A' lakosok nyelve magyar vallásokra nézve e' következők. 212. Rom: Cath: 41 görög Cath: 20 Helvét Vállásu 7 Izraelita

Költ Bolyba Junius 2-án 1864.

Fesztory Miklós s

Jegyző

Szinyér helysége.

Fekszik T. Zemplén Megye Bodrogeköz Latorcza kerületi Fő Szolgabiroi Járásban, a' nyugoti részén van a' *Ticze* folyam, melly *Bodrog* vizéből víz aradáskor magában véven a' vizet, 's a *Latorcza Ondava Toplya Laborcz*, 's *Ungh* vizeivel együtt Radi, 's Zétényi határokon keresztül csapva ezen határt is elborította, 's mint a' fent irtt helységekbe itten a' vetésekbe nagy pusztitást okoz. Jelenlegi föld birtokosai Bartha Pál és Végessy család, a' Tagosítás itten még 1848 előtt megtörtént. erdeje nintsen.

A' lakosok nyelve Magyar, Vallásra nézve e' következők 139 Rom: Cath: 60 gör Cath, 99 Helvet vállásu 38 Izraelita

Határ düllői e' következők *Zátony, görbe düllő, ganajos tábla, kis tó közt, Kaszás homok, Kis hosszú kőnél, Botavi homok, és Nagy Rét.*

Költ Boly Junius 2-án 1864.

Fesztory Miklós sk

Jegyző

Helynevek Szólnocska községéről.

1. Szólnocska községe fekszik Zemplén Megyében a' Bodrogeközi Járás Székhelye S. A. Ujhely.

2. A Községnek jelenleg egyedüli neve Szólnocska ösmeretes.

3. A Község a' Leleszi Országos Levéltárban található 1460-ik évről kelt okmány szerint Zólnocsa, vagy Zolnok név alatt volt ismeretes akkori földes ura Palócz volt

4. Ezen Község leg korábban emlitetik 1460-ik évben.

5. Hogy ezen község honnan népesitetett nem tudatik

6. Név eredetéről mit sem tudni.

7. A Község határában található düllök nevei következők

1-ö *Kender homok*. 2. *Bokos kis rét*. 3. *Falu vég düllő*. 4. *Nyilas düllő*. 5. *Kelinczes Csádé düllő*. 6. *Sebes homok*. 7. *Széles föld*. 8. *Mogyorós fenek*. 9. *Kis hosszak*. 10. *Kert allya*. 11. *Kesztő homok oldal*. 12. *Malom homok*. 13. *Szomo hát*. 14. *Topolyka*. 15. *Keresztől járó düllő*. 16. *Remete*

düllő. 17. *Szedléc szugoly* szántó földek. Rétek 1-ő *Korcza dél oldal* a' mellette nagy kiterjedésű errel. *Irtás düllő*, mely nem rég irtatott. 2. *Gyümölcsén*. 3. *Kender Molyva alatti düllő*. 4. *Kelinczes Csádé rét*. 5. *Hosszak vég allya*. 6. *Fenek düllő rét*. 6. *Kis hosszak vége és kert allya*. 7. *Tiszta Kirva* kiirtott erdő rész. 8. *Remete alatti rétek*. 9. *Korcza háti düllő rétek*. 10. *Hajó ér part*. 11. *Szakács eri*, és *Osztrohán düllők*. 12. *Mihánta düllő*. 13. *Szomó hát*. 14. *Hosszu szög düllők*.

Erdők: *Zsecér szög*. *Hatfészkek*. *Szomó hát*. *Bányahát*. *Hosszu szög*. *Latorcza hát*. *Mihánta hát*. ezen elnevezésekről mi sem tudatik.

Szolnocska Községe napkeletről határos L. Pólyán községével, Nyugotról Boly községével. Eszokról Bési községével, mellytől választja a *Latorcza vize*.

Kelt Szolnocska Junius 4-en 1864
Czéhmaster Ferencz sm

Községi Jegyző

Helynevek

Szomotor Községből Zemplén Megye.-

1. A község tartozik Zemplén Vármegye, Bodrogközi járás Bodrogi Kerülethez.-
2. A Község csak a fent Kiirt néven említettik.-
3. Hajdan a Község a nép ajkán fenn levő regényes elbeszélés szerint Szomorútornak hivattott;- mivel Laborcz vezér eleste alkalmával halotti tora a Kérdéses helyen tartatott meg.- nevét is ez alkalomból nyeré.-

4. A község már Árpád bejövetelekor – az azon Korbéli szellemben említettik.-

5. Népesítettése az említett korban levén könnyen magyarázható.-

6. Semmit.- lásd a 3-ik pontot.-

7. *Zátony*.- *Hegyi föld és legelő*.- *Pázsit földek*.- *Bársony sor*.- *Bika halál*. *Kis Palonya*.- *Nagy Palonya*.- tavas helyek.- *Nagy tengeri föld*.- *Major rét*.- *Répás*.- *Mély ér*.- *Repcsinyes*.- *Fűzes járó*.-

Meg jegyeztetik még, miszerint a helység egy Kisebb magányos hegy alatt a *Bodrog* partján épített, s mintegy 30-40 házból áll,- népessége 200-ra tehető.-

Szomotoron 896 (!) Mártius 3=

Virányi János sk

K. Jegyző.

Véke Helysége

Fekszik T. Zemplén megye Bodrog közti Latorczai kerületi Szolgabiroi Járásban melly helységét az úgy nevezett *Ticze* álló víz (:melly hajdan a' Tiszának egy ága volt:) körül veszi, 's víz áradáskor a' *Bodrog* folyamából a' nevezett *Ticze*be az ár víz annyira be szakat, hogy gyakran a' fél határnál többetis elárasztja 's a' vetésekbe sok károkat okoz.

a' határja kedvező esztendőben búzát 's rozsot bőven megtermi, kukuricizát s Zabot közép-szerűen, azomba arpát 's kolompért tsak kevés maggal fizeti. Föld birtokosai hajdan Vékey család későbbben Baro Ghilanyi család voltak

Jelenlegi Föld Birtokosai Mlgos Gróf Majlath Antal Úr, özvegy Szdszeny (!) Amalia asszony, 's több kisebb föld birtokosok. A' Méltos Grof Majlath részről van itten szépen rendezet gazdasága' csinosan épített gazdasági épületekkel egygyütt. A határ rendesen tagositva van

Van itten csinosan épült Retholcus Templom melly a' századba Baró Ghilanyi család által épített. Ugy szinte van Reformatus Temploma is melly haj Vékey Csalad jó szantából épített.

A' lakosok nyelve kizárólag Magyar Vallásra nézve e' következő – 310 Rc. 67 Görög Cath: 50 Reformat 28 Izraelita

A lakosok közt szamos iparos talaltatik, 's leginkabb gubás mesterséget üzik. A' határ düllők e' következők *Kis* és *Nagy Ráska* praedium. ezen kis, s nagy ráska praedium hajdan falu volt, de tudatlan időbe elpusztult, 's most szántó földnek hasznaltatik, ezen kívül talaltatnak még *Darvas düllők*, *pukkantó düllő*, *Bereg Zátony*. Van két tava u: m: *Nádás tó*, és *Véki tó* mellyekbe sok szarcsa madar talaltatik, ezen határnak erdeje nintsen

Költ Bolyba Junius 7-én 1864.

Fesztory Miklós

kerül: Jegyző sm

Zétény községe.

Létezik T. Zemplén Megye Bodroghközi járás Latorczai kerület északi részén, *Latorcza* folyó, 's az úgy nevezett *Ticze* (:melly hajdanában a' Tiszának egy ága volt:) fél szigetébe, jelenlegi földes Ura Méltóságos Gróf Klobusiczky János.

Annak előtt 1500 év táján Füzesséry Mátyás foglalván el az akkori Vár kastélyt, a' kit csak hamar el fogtak a' Csaszáriak, és fejét vétették, későbbben Némethy erő hatalommal elfoglalván a' Vár kastélyt, azt Telekesy Cs: kír Tábornok ostrommal bévette Némethit elfogván Tokajba szállította a' hol feje vétett.

Zéténynek hajdan még vólt földes Ura Rakóczy, és Bercsényi, ez utóbbi hagyomány szerint a' kastélyból egy pléh létezik a' mostani Urasági magtáron. Ezen községnek határa máskép termékeny lenne, hanem a' határba *Latorcza*, *Ungh*, *Laborcz*, *Ondava*, és *Toplya* össze pontosúlnak nagy víz áradásokat okoznak, olly annyira, miszerént minden harmad évben a' lakosok minden természetménye elvész, 's ez annyival inkább mivel a' *Ticze* jobb partyán egész Zétényig nagy töltések vonatván a' fellyebb tett folyókból leomlott vizek vissza szorítják, 's így most megesik az is, hogy a' lakosok kétszer vettnek, egyszersem aratnak.-

Ezen határhoz adóílag van csatolva *Eszenke puszta*, *Zétény*, *Véke*, *Szentes*, *Szinyér*, *Rad földes Urai* által használtatik és sokkal rosszabb sorsnak ki van téve, mint a' Zétényi határ, mert az árvíz a' *Zemplényi Szoroson* nem mennén vissza tolódik *Boly*, *Szolnocska*, *Lelesz Polyan*, *Lelesz*, *Kaponya* és *Batyán* egész *Csornyóig*, 's ez csak azon időtől tart, hogy a' *Latorcza* mentében *Technicusok* által felterjesztett 12 *Latorczai malomnak* elrontása egy nap alatt, melly leg alább 60,000 pengő ftot a' földes *Uraknak* jövedelmezett a' lakosokat 12 mért földnyire a' *Hernadi malmokba* való hordással mezei gazdaság nagy kárára végbe vitétt holott a' 70-80 éves öreg emberek tapasztalasa szerint az világlik ki, mi szerint *Technicusok* állítása nem allaná, és pedig azért, hogy minden malmi gáton a' víz feltartoztattván nem rohantle olly sebesen, mint jelenleg, tovább tartott ugyan, de olly magosságra, mint jelenleg nem emelkedett, most pedig a' mint a hó olvadás a' hegyekben megkezdődik, hirtelen leomolván most a' *Zemplényi Szorosban* nem mehetvén, vissza tolik, 's rettenetes pusztítást földbe, rébe és legelőbe okoz.

Zéténynek van szép tölgyes erdeje, az *Úrbéreseknékis* erdő rész ki adatott, annak hasznalataban vannak, a' határon átt folyó *Latorcza* víz mélyeiben a' halaszatot jövedelmesen gyakorolják. Zéténybe a' mint az *Egyházi könyvek* mutatják 1222-be már *Parochia* vólt, jelenleg 1806-ik eszt: *Bolyba* átt tétetett.

A lakosok Magyarok, 's a' következő valásuak, *RCathol*: 470, *Görög Cathol*: 160, *Helvet* val: 111, és *Izraélita* 21.

A' határba e' következő szantó földek találatnak: *Hatarnál lévő düllök*, *Ticze járó*, *kis bodonka*, *Kútallya*, *Zuboló hát*, *kis* és *nagy kocsmá*, *Telki tóhát*, *körös homok*, *Szardóka*.

Költ *Bolyba Junius* 2-án 1864.

Fesztory Miklos sk

Jegyző

IRODALOM

Bogoly János

1994 „Betűkbe szedett régmúlt” Bodroghköz és Ung-vidék községeinek történelme 1900-ig, az írott források tükrében. Királyhalmec

Juhász Dezső

1988 A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Budapest

Kováts Dániel

1998 Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. Sátoraljaújhely

Mizser Lajos

1997 Zemplén megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából. Magyar Nyelv XCIII, 490–492, Budapest

2000 Zemplén megyei helységnév-vizsgálatok. HOMÉvk. XXXIX, 503–515, Miskolc

2005a A Harangod-vidék helynevei – 1864. HOMÉvk. XLIV, 481–496, Miskolc

2005b Hegyaljai helynevek – 1864. Széphalom 15: 321–332, Sátoraljaújhely

THE TOPONYMS OF THE UPPER BODROGKÖZ REGION (1864)

The region enclosed by the Latorca, Bodrog and Tisza rivers is known as the Bodrogköz. The region's northern part was annexed to (Czecho)Slovakia in 1920. The study offers an overview of the area's general situation in 1864, based on an analysis of the area's place-names, which are quoted in their original form and according to their original spelling since they are a reflection of language and cultural history. The place-names reflect a dominance of the Hungarian language in the area. The commentaries contain a few errors and naïve remarks, which can be attributed to the fact that the individual recording them was not a local.

Lajos Mizser

A TÁJ HASZNOSÍTÁSÁNAK ÉVSZÁZADAI A BODROGKÖZBEN

VIGA GYULA

Balassa Iván emlékére

A Bodrogtó – hasonlóan a magyar Alföld más vízjárta vidékeihez – a tudományos érdeklődés sokáig az archaikus eljárások, „ősinek” tartott eszközök és technikák, egészében régies életmódok reliktumaként tartotta számon. Erősítette ezt a felfogást, hogy a trianoni határmegvonás (1920) után, a kutatás jobbára a történeti táj déli, magyarországi területére szorítkozott, el is fedve ezzel a Bodrogtó táji tagoltságát, s leginkább a Hosszúrét korábbi vízi világát emelve a vizsgálatok homlokterébe. Az elmúlt félszázad alatt örömdetesen sok tudományos eredmény árnyalta a korábbi felfogást, s a településtörténet, agrártörténet, természeti- és társadalomföldrajz, valamint a néprajz tényei mellett, más, hasonló adottságú tájak kutatása is a rendszerelvű értelmezést szolgálta.¹ A Bodrogtó korai településtörténete és újabb régészeti kutatásának eredményei megerősíteni látszanak a táj és népessége korai „virágkorát”, ami azonban nem jelenti, hogy egyelőre ne jobbára teoretikus vélemények formálódjanak meg erről a kérdéstről.²

A táj változatos felszíni formáihoz a bodrogtó ember egymást váltó generációi többféle módon alkalmazkodtak. A tevékenységi formák komplex életmód stratégiákban szerveződtek, amelyek kistájanként, sőt, falvanként is jellemző, de falucsoportonként modellezhető típusokat képeztek. Sajnos, a történeti kutatások hálója ma még nem elég sűrű ahhoz, hogy az egyes lokalitások működési rendjét illetően módon meggrajzoljuk: a kéziratok térképek csak a 18., még inkább a 19. század első felének tájhasznosításáról informálnak. Az életmód táji-történeti formációinak körülhatárolásához magam elfogadhatónak tartom Borsos Balázs kistáji felosztását, ami – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, és ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el. Úgy vélem, hogy a *Bodrogtó-Szigetköz*, *Tisza mente*, *Rozványi dombság*, *Karcsa mente*, *Bodrogtó mente*, *Tice mente*, *Helmeci-dombság*, *Hosszúrét* kistájai az életmód mikro-regionális formáit is körvonalazzák. Borsos azt is megállapítja, hogy a folyók szabályozása előtt főleg három geográfiai tényező befolyásolta a gazdálkodás térbeli tagoltságát: 1. A különböző tengerszint feletti magasság és az ebből következő vízjárás. 2. A település domborzati helyzete. 3. A földrajzi kistájhoz való tartozás. Az első kettő alapján *szigettelepülést*, *folyóparti települést* és *hegylábi települést* különít el, amelyek besorolását a harmadik tényező, a földrajzi kistáj alapján véli megoldhatónak.³ Nem

1 Dóka K., 1977.; Dóka K., 1987.; Valter I., 1974.; Balassa I., 1975.; Boros L., 1980.; Boros L., 1997.; Frisnyák S., 1990.; Frisnyák S., 2005.; Andrásfalvy B., 1973.; Bellon T., 1989.; Bellon T., 1991.; Bellon T., 2003.; Borsos B., 2000.; Siska J., 1986.; Viga Gy., 1996.; Összegző bibliográfia: Nagy G., 1999.

2 Révész L., 1996. 193–206.; Az ősi ártéri gazdálkodásról részletezően: Andrásfalvy B., 1973.; Andrásfalvy B., 1975.; A problematikáról összegzően: Frisnyák S., 1990. 227–245.; Dankó I., 2001. 89–109.

3 Borsos B., 1994. 310–326. Vö. Ebner (Gönyey) S., 1925.

árt azonban felhívni a figyelmet az ökológiai közelítés azon fontos tanulságára is, hogy az azonos földrajzi környezet nem feltétlenül jelent azonos korrelációt, s azonos kultúrát.⁴ Témánk szempontjából meghatározó annak hangsúlyozása, hogy a földrajzi adottságok a Bodroghözben nem voltak változatlanok. A táj formálása, részleteinek átalakítása itt hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a 19. század második felének nagy tájrendezése, a vízrendezés és a lecsapolások, ami több lépcsőben alakította át a korábbi gazdálkodás rendszerét.

A Bodroghöz népessége életmódjával alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének egy része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. A termelő gazdálkodás és a táji környezet hasznosításának közvetlen formái komplementerként voltak jelen az egyes települések életében. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. Frisnyák Sándor szerint a Bodroghöz látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó-* és *gazdasági funkcióra* különült. A lakófunkció az ármentes mikro-térszínekre, az ún. ősi települési szintekre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak.⁵ Bár a rendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan elöntött területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált artéri gazdálkodás (halászat, csikászát, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a hegyek és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.⁶

A táj kiélésének különböző formái történeti folyamatok, amelyek az egyes települések és kistajak históriájában értelmezhetők. Mindez lényegesen bonyolultabb struktúra annál, hogy a régiesebb eljárásmodok felől az összetettebb munkakultúra és paraszti életmód modellje felé haladva próbáljuk meg értelmezni őket. A tradíció az alkalmazkodás többféle formáját örökölte, amelyekből a mindenkori közösségek „választhatták ki” az adott településen – akár periodikusan is módosuló – környezeti feltételekhez való alkalmazkodás stratégiáját. Ez utóbbi ráadásul társadalmilag is differenciált volt: a középkortól kezdve a termelő gazdálkodás volt a jobbágy-parasztok alapvető célja, feudális szolgáltatásuk alapja, a zsákmányoló életmód kisebb csoportok, egyre inkább – a vízrendezés után hangsúlyosan – a marginális helyzetűek életmódjába szorult vissza. A recens módszerrel elérhető időszakban, lassan másfél évszázad óta egyértelmű, hogy a bodroghözi ember számára – hasonlóan más tájak parasztjaihoz – a föld és a jószág, a paraszti munka lehetősége volt az elérendő cél, az volt a mintaadó modell. Úgy gondolom, hogy ez volt az emberi élet fő mozgatója a korábbi évszázadokban is. Ennek megfelelően, a táj hasznosí-

4 Kroeber, A. L. 1931. 250.; Frake, O. Ch. 1962. 53–55.

5 Frisnyák S., 1990. 227.

6 Boros L., 1994.

tásának formáit is annak megfelelő rendben tárgyalom, hogy azok milyen jelentőséggel, s milyen gazdasági szereppel bírtak az életmódban és az üzemszervezetekben.⁷

1. Pásztorokodás, állattartás

A folyószabályozás és az ármentesítés előtt a Bodrogek köz különböző adottságú legelői a külterjes állattartás gazdag takarmánybázisát jelentették.⁸ Bizonyos, hogy a táji adottságokhoz, a vegetáció jellegéhez igazodva, az állattartás struktúrája a vízrendezés előtt sem volt homogén, s annak megfelelően összetettek voltak a tenyésztői célkitűzések is.⁹ A földesúri és a jobbágy-paraszti üzemek legjelentősebb hasznát biztosító, hús- és igásmarha gulyáival/csordáival kis amplitúdójú vándoroltatás zajlott a füves legelők között, a vegetációhoz és a mindenkori árszintekhez igazodva. Jó adottságú években a bodrogek köz legelőkre tisztántúli, nyírségi állatcsoportokat is fogadtak, ebben a vonatkozásban nem választható el a táj az Ondava mente, ill. az Ung vidék és a Felső-Tiszántúl külterjes legelőterületeitől. Az igényesebb lóállomány ellátását – a bodrogek köz fogatolásban a 20. század derekáig megmaradt a jármos ökrök dominanciája¹⁰ – csakúgy, mint az év egyik részében olban tartott fejős marhaállományét, a gazdag rétek szénatakmánya egészítette ki a korábbi századokban is. Sok levéltári adat igazolja az ártéri makkos erdők jelentőségét a ridegen tartott sertésnyájak, kondák őszi takarmányozásában, ami a 18–19. század fordulójától a homokhátakon megjelenő kukoricával egészült ki.¹¹ A juhászat a Felső-Bodrogek köz magasabb térszíneire szorult, jelentősége a vízrendezés után növekedett, nem utolsósorban a homokhátak *kosarazással* való talajjavítása miatt.

A Bodrogek köz legeltető állattartásának legelőbázisa sajátosan kétpólusú volt: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban. (Nem vált el élesen egymástól.) Az erdők fogyatkozásával a rétek és ártéri legelők szerepe vált dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmaradt – sőt növekedett – a vízrendezés után is. (Számos adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglalások révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglalnak el a jobbágyoktól,¹² de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre erősebb szorította a legeltetés lehetőségét.¹³) A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodrogek köz falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb kiterjedésű települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Ung, Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot.

A Bodrogek köz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát tehát a 19. század derekáig az erdők és az ártéri legelők növényzete, ill. a vízjárta rétek szénatermése

7 Más megoldást követ pl. Borsos Balázs, aki a régiesebb eljárás módok rendjében tárgyalja a tájhasznosítás különböző formáit. Vö. *Borsos B.*, 2000.

8 *Bodó S.*, 1992.; Vö. *Frisnyák S.*, 2005. 238–240.

9 Az eltérő adottságú legelők és a legeltetés módjának összefüggéséhez, valamint a rétgazdálkodás kérdéséhez: *Borsos B.*, 2000. 106–120.

10 *Bodó S.*, 1986.

11 *Balassa I.*, 1973. 53–79.; *Szabadfalvi J.*, 1970.

12 Gyimesi Sándor szerint, Zemplén vármegye településeinek a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. *Gyimesi S.*, 1970. 37.

13 *Viga Gy.*, 1996. 11–41.

képezte. Az erdő kiirtása, valamint a legelő- és a gyepterületek arányának elmozdulása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát. Majd amikor – az 1880-as évekre – egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, a reliktum-szerűen megmaradt külterjes legelőterületek (pl. *Eszenke* a Latorca mentén, Zétény közelében) és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás vált jellemzővé. A vízrendezés után nem elsősorban a struktúrája változott az állattartásnak, hanem területileg differenciálódott ágazat jelentősége: a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűk határu, kis legelőterületű településekkel szemben. A települések nagyobb részének állattartó gazdálkodását szorongatta a szűk legelő, ezek közeli falvakkal társultak – az úrbéres közösségek, ill. a legeltetési társulatok közvetítésével – a jószágok más határon való legeltetésére. A Latorca mente falvai a *vízen túl* (Bés, Csicsér és más Ung vidéki falvak határában) is béreltek legelőt, ill. legelőjogot. A Felső-Bodroglak és az Ung vidék településeinek hasonló társulása jött létre a 19. század második felétől a kaszáló rétek, ill. a szénakereskedelem vonatkozásában is, mivel a vízrendezéssel párhuzamosan terjedő vetett takarmányok sem oldották meg egészében a jó piaccal bíró hízó- ill. növendék állatok nevelésének gondját. Jószerével minden talpalatnyi területet igyekeztek kihasználni a legeltetés és a szénakaszálás céljára: a nyomáskényszer, ill. a *forduló földek* időszakában az ugart legeltették, a közös gazdálkodás bevezetéséig általános volt a *tarló* legeltetése – az utóbbit leginkább az aratás végén szervezett *borjúcsordák* hasznosították. Sok vonatkozásban a legeltetés és a rétgazdálkodás lokális feltételeire volt felfüggesztve az állatállomány fajtaváltásának folyamata is.

A vízrendezést *megelőző állapot* rekonstruálása során csakúgy, mint az átalakított táj hasznosítása kapcsán fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a Bodroglak hagyományos paraszti gazdálkodásának szerkezetét egyfajta rugalmas rendszerként kell elképzelnünk. Értelmezésem szerint, egyfajta „pulzáló”, a vízjárásoknak, periodikusan változó lokális feltételeknek megfelelő, azokhoz részleteiben alkalmazkodó gazdasági stratégia jellemezte a vízrendezés előtti Bodroglak jobbágyparasztszójainak tevékenységét, vagyis lényegesen összetettebb, árnyaltabb annál az állóképnél, mint amit néprajzunk a vízjárta területek gazdálkodásáról – a sokféle haszonvétellel együtt – tart.¹⁴ Egyelőre csak sejtjük, hogy a legeltetés és a takarmányozás arányai is változhattak az egyes évek vízjárásához, az időjárás ciklusaihoz igazodva. Mindezek részleteinek feltárása azonban még a további kutatás feladata lesz.

2. Földművelés

A vízrendezés előtti Bodroglak földművelő gazdálkodásának lehetőségei rendkívül behatároltak voltak: Borsy Zoltán és Félegyházy Enikő szerint csupán a táj területének 10%-a emelkedett az árvízszint fölé.¹⁵ Mindez éppen nem jelenti, hogy a bodroglaki parasztek ne igyekeztek volna kitágítani szántóik területét: a rövid tenyészidejű gabonafélék termesztésének emléke vélhetően éppen az alkalmi területfoglalásokról tanúskodik.¹⁶

A 18–19. században megszaporoó történeti források adatai tartalmaznak – igaz, nem konkrét, s nehezen értelmezhető – adatokat arra vonatkozóan, hogy a különböző

¹⁴ Bellon Tibor adatai igazolják, hogy a 18. században a Nagykunságban is változtatta az előljáróság – a legelők mindenkori állapotának megfelelően – a nyájak legelőterületét. Vö. *Bellon T.*, 1996. 111–141.

¹⁵ Idézi: *Frisnyák S.*, 2005. 237–238.

¹⁶ *Borsos B.*, 2000. 121–134.

vízjárások, az évente és évszakonként is eltérő feltételek különböző lehetőségeket biztosítanak a gazdálkodás számára. Csupán néhány példát emelek itt ki, amelyek talán elegendőek annak bizonyítására, hogy nem merev, s nem változatlan az „alkalmazkodás”, s a földrajzi mikrokörnyezet periodikus állapotai faluközösségek, ill. a parasztüzemek tevékenységének változó keretét biztosítanak. Az úrbéri bevallás (investigatio) anyagában a Bodrogzug falvai az alábbiakról adnak számot. (Kurzívval emelem ki a témánk szempontjából leglényegesebb információkat.)¹⁷ Zalkod: „A határ két nyomásra van felosztva, megtermi a rost, zabot, lent, kukoricát és kendert. Vannak széna termő réttyei és *ha az árvíz nem hever* az barom tartásra alkalmas széna tsinálódik, s olyankor sarjút is lehet kaszálni...” „*Nagy árvizes időnként kívülről* mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, melyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöldségek teremnek.” Viss: „A határ két nyomásra vagyon felosztva, meg termi a rost, zabot, lent, kendert és kukoricát. Vannak széna termő réttyei melyekben *ha az árvíz sokáig nem hever* a barom táplálására alkalmas szénát kaszálnak. A házi kertekben alkalmas dohányok, káposztájok és más zöldségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő. Vagyon a Hellységnek egy bizonyos falu rétye nevű kaszálója az uraság engedelméből, mellyen szokott teremni mint egy 20 szekér széna, volt egy tököss nevű halászó tava is, de attul az uraság ez előtt mint egy fél esztendővel a lakosokat az uraság el tiltotta.” Nézzük meg még egy karakteres bodroghalmi falu, Bodroghalom (Luka) úrbéri bevallását. „IV. Haszonvételek: 1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása *mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmas üdöket szolgáltat*, valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanít gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segíti. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melyből a tészta étket is jóízűn megehetik. 2. Kaszáló rétyek nagyobb résziben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmas széna csináló füvet terem. S vannak ollyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának *a száraz üdőjárásban*, hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, *midőn az árvíz nem uralkodik*, annyi terem, hogy sarjúra nincs szükségek, azért is soha szokásban nem volt közöttök...” Felsorolja az investigatio a település hátrányos helyzetét, adottságait is. „1. *Rendkívül való árvízben némely alább való szántóföldeket károsítja az árvíz*. Tiszta búza pedig különben sem terem a határban. 2. A kaszálót a *közönséges árvíz* is ellepi és *ha sokáig rajtok hever* a szénájok sem oly alkalmas az barom tartására, olyankor sarjút is lehetetlen csinálni. 3. Szigeten lévén ez helység akár hova mennyenek szükségeknek keresése végett mindenfelé vámot kénytelenek fizetni, még pedig Tokajnál árvíz idején a Rakamazi töltésekre nézve kétszerest. 4. *Rendkívül való árvíznek idején* megszorul ezen határon marhájok.” Árulkodó az „*alább való szántók*” megfogalmazás, ami ugyancsak többszintű gazdasági térszint, és többféle gazdasági stratégiát, cselekvéssort körvonalaz.

A 19. század elején már minden kis hát, magaslat a szántóföldi művelést szolgálta, s bizonyos, hogy a víz lefolyásának irányítása kezdetektől fogva ezek területnövelését is célozta, nem csak a vízrendszerek karbantartását. Minderről azonban keveset tudhatunk, inkább csak a paraszti termelés későbbi korszakainak tanulságai világítanak be a múlt homályába.

¹⁷ Idézi: Boros L., 1980. 121–132.; A rendiség bodroghalmi (lukai) jobbágyparaszti társadalmának változásához: Tóth Z., 2000. 945–954.

A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogek felső- ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapról a Felső-Bodrogekben 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogekben mindössze 19,6%-kal részesedtek a szántók, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1% ill. 49,2% volt. A gyepterülete a Felső-Bodrogekben 31,0%-ról 21,6%-ra csökkent, az Alsó-Bodrogekben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról ill. 42,9%-ról 7,5%-ra ill. 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a táj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.¹⁸

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtenek. Az elemzésekben jobbra nem az egyes települések sajátos helyzetéről esik szó, hanem az egész történeti táj, a *Bodrogek* jellemzőiről. Ha azonban részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait (a táblázatokat lásd a kötetben *Frisnyák Sándor* tanulmányában), akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodrogek falvaiban a 19. század közepén 6% és 62,5% között változott az egyes települések szántóterületének aránya a határ egészéhez viszonyítva. Természetesen, a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társul: például Tiszakarád határában 6% szántó és 76% művelésbe nem vett terület volt, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 ill. 50,40%, míg például Bacsán 62,50% szántó és 14,5 hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,70 és 6,10%, Lukán 61,6 és 8,30%, Bacsán pedig 79,5 és 5,4%-ra módosul.¹⁹ Anélkül, hogy automatikusan értelmeznénk a számadatokat, az említett falvak néprajzi arculatának különbözősége, életmódjuk, termelési hagyományuk eltérése a tradíció kistáji változatait körvonalazza.²⁰

A vízrendezés előtt a földművelés által leginkább hasznosítható területek a kiemelkedő háta, porongok voltak, amelyek – homokos talajuk révén – főleg a rozstermelést biztosították. A táj átalakításával – az ármentes térszínnek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepe is növekedett, a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Más vonatkozásban is változott a korábban domináns homokhátak funkciója: a beltelkek (*épség*) kertjeiből ide kerül ki a dohány, a dinnye és az egyéb kapásnövények, amelyek más térszíneken is benyomulnak a korábban létfontosságú burgonya helyére.²¹ A közös gazdaságok létrejötte, a paraszti üzemek felbomlása után ezeken a tájból alig kiemelkedő homokdombokon jelennek meg

18 *Frisnyák Sándor* számításait idézi: *Boros L.*, 1997. 224–232.

19 *Boros L.*, 1997. 227.

20 *Viga Gy.*, 1999.; *Viga Gy.*, 2002.

21 A homokhátak, porongok a földművelő gazdálkodás letéteményesei voltak, talajuk a talejerő folytonos utánpótlására szorult. Magam ezért nem tartom elfogadhatónak *Boros Balázs* – *Borovszky Samutól* átvett – vélekedését, miszerint a vízrendezés előtt az állótrágyának ne lett volna nagy jelentősége. Vö. *Boros B.*, 2000. 128, 348. jegyzet.

a parányi szőlőültetvények, amelyek olyan helyeken is megkísérelik elterjeszteni ezt az intenzív kultúrát, ahol korábban az ismeretlen volt.

3. Gyümölcskultúra

Belényesy Márta vizsgálatai igazolták, hogy Magyarország területén már az Árpád-korban a nagyobb folyók, elsősorban a Duna és a Tisza ártere volt a gyümölcs-állomány egyik legfontosabb élőhelye, ahol a – szinte vadon termő – szilvás és körtés berkek mellett, legkorábban jelentek meg a kerített gyümölcsösök is. Ezek a termesztőközpontok lényegében a 19. századi ármentesítésekig meghatározó jelentőségűek voltak, s az ország keleti felében népünk sokáig szinte csak az árterek, vízparti szakaszok vadon növő gyümölcsfacsoportjait hasznosította.²² *Galgóczy Károly* szerint: „A Tiszahát fent Máramaroson elkezdve mindkét oldalon Beregh-Ugocsa, Ung, Zemplén, azután Szatmárban és Szabolcsban egyaránt egész gyümölcs raktárakat képez...” A nedves ártéri talajokat elsősorban a szilva, alma és a körte kedvelte.²³ A Bodroghközben – amint arról *Lippai János* 1667-ben megemlékezik²⁴ – sok gyümölcs termett, ám az egyes települések gyümölcsfaállományában jelentős különbségek voltak: a víz menti, folyó menti falvak bőségével szemben a víz által nem érintett települések népe legfeljebb önmaga ellátására jutott gyümölcshez, de bizonyára behozatalra is szorult. A gyümölcsösök középkori meglétére elegendő néhány adatot említeni. Pl. (Kis)Újlakról a Liber Redituum 1623-ban említi: „Vagyon egy szép Gyümölcsös kert a' Halasto mellett melynek szomszedgya egy felől az Úr kerte más felől patakotska.”²⁵ Ugyanez a forrás Radból *Kortveles*, Bacskából *Gywmölts közöt* helyneveket említi. Lehetek azonban gyümölcsösök már a korábbi századokban is a portákon, ill. a telki állományban is. Nagytárkány úrbéri bevallása (1772) szerint: „Egynehánynak telkin kívül gyümölcse, többnek telkiben...” Kistárkányból ugyanez a forrás: „Ezen helységbelieknek majd mindeniknek szilvása, mindeniknek pedig káposztás s dohánykertje telkin van.”²⁶ *Bél Mátyás* Ágcsernyőről említi, hogy „körülötte gyümölcsösök vannak”, a Királyhelmece határában húzódó szőlő- és gyümölcsöskertekről kifejezetten elragadtatással ír: a város határában olyan sok a szőlő és gyümölcs, s „a lejtő oldalait a szőlők meg a gyümölcsfák mindenütt úgy beárnyékolják, hogy majdnem azt hiszed, hogy a Champs Elysées szépségét látod itt”.²⁷

A gyümölcstermő térszínek vizsgált területünkön is eltérő gyümölcsfajtákat neveltek. Amíg a szilvásligetek többsége a vizekhez közel, egykori árterek mentén, valamint a kertekben húzódott, addig a cseresznye főleg a szőlők, szőlőskertek napsütötte oldalain díszlett. Szentes, Kisgéres, Zemplén, a Bodrog túlsó oldalán Csarnahó cseresznyéje különösen híres volt. Molnár András 1799-ben kelt vármegyeleírása (Bodrog)Szentesről külön is megemlékezik: szerinte ez a település a cseresznyefákból több hasznot vett, mint a szőlőből.²⁸

22 *Belényesy M.*, 1955. 25.

23 *Galgóczy K.*, 1855. 283.; *Andrásfalvy B.*, 1975. 252.

24 Idézi: *Kuknyó J.*, 1973. 59.

25 Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis, 122. Román János kijegyzéseit Balassa Iván bocsátotta rendelkezésemre.

26 *Takács P.–Udvari I.*, 1995.

27 *Bél Mátyás* leírását közreadja: *Püspöki Nagy P.*, 1977. 909, 915.

28 Molnár András leírását részben közli: *Udvari I.*, 1992. 80, 83.

A gyümölcsstermesztés súlypontja az ártereken maradt, még a vízrendezés után is megőrizve a korábbi termesztés számos hagyományát. A gátakon belül a régi vízi világ számos maradványához hasonlóan élt tovább a gyümölcsstermesztés is, megőrizve számos archaikus technikát, s a haszonvételek extenzív formáit. A közös gazdálkodás bevezetése előtt a Tisza-völgy szlovákiai és magyarországi oldalán egyaránt magángazdák birtokában voltak az ún. *Tisza-kertek*, az ártéri gazdálkodás jellegzetes reliktum területei. Nagytárkány és Kistárkány mellett hasonlóak voltak a Bodroglóközben Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Cigánd térségében is. Az utóbbiak századunkban is elhanyagolt szilvások, gyümölcserdők voltak.²⁹

A Tisza-kertek fokozatosan váltak többhasznúvá, a területükön zajlott irtás vélhetően nem jelentette az ártéri gyümölcsös ligeterdők teljes kivágását. Legkorábbi állapotukban – hasonlóan a Tiszakarád és Cigánd térségében a két háború között még meglévőkhöz – leginkább szilvas gyümölcserdők voltak. A Tisza szabályozása után alakult ki végső helyük, s a jószerevel vadon termő gyümölcserdők a 19–20. század fordulójától szelídültek valódi kultúrtájjá. A magról kelt hajtásokból a gazdák csak az erősebbeket hagyták meg, s azokat nevelték fává, fokozatosan sorokba is rendezve őket. Mivel az áradás rendszeresen meglátogatta őket, többféle módon igyekeztek azokat úgy átalakítani, hogy ne csak kárát, hanem hasznát is lássák a meg-megjelenő árvizeknek. Ennek legfontosabb eszköze az újabb, magas törzsű gyümölcsfák meghonosítása volt: az akár 3–4 méteres törzsű fákat ebben az időszakban sorokba rendezték, ritkították, azért is, hogy közeik és aljuk más módon (is) hasznosítható legyen.³⁰ A Tisza-kertekben azonban azok felszámolásáig álltak olyan régi, öreg fák, amiknek már senki nem tudta az eredetét és a fajtáját, azokat nem is gondozták, nem ápolták. Ebben az időszakban a szilvások korábbi dominanciáját az almafák vették át: az 1930-as években már megközelítőleg $\frac{3}{4}$ része almafa az állománynak, mintegy 20%-nyi a szilva, a többi pedig körte volt.³¹

A haszonvételek legfontosabb feltétele a jó áradás volt: az árvíz, ami a tavaszi olvadáskor gazdag hordalékot hozott, jószerevel megtermékenyítette a fákat és a kerteket. Különösen akkor, ha hamar levonult, s nem áztatta sokáig a talajt, de táplálta a fákat. Az 1950-es évektől már nem jó vizek jönnek, inkább ártanak a talajnak: a Tisza vízgyűjtő területén kiirtották az erdőket, a víz már nem a korábbi löszös talajt, tőzeget hozza, hanem terméketlen iszapot.

A termesztett gyümölcsfajták változását, az igényesebb gyümölcskultúra elterjedését nem egyszerű nyomon követni, a gyümölcsfajták elnevezése sem igazít el pontosan ebben a kérdésben. A változtatásokat ugyanis az egyes gazdák nem egy időben hajtották végre, a gyümölcsösök nem egyforma szerepet játszottak a különböző parasztüzemek gazdasági stratégiájában. Az bizonyos, hogy a legjelentősebb változást az almafajtáknál figyelhetjük meg. A hagyományos fajták későn érők voltak: keményen, alig megérve szüretelték őket, s az ősz, ill. a tél folyamán váltak fogyaszthatóvá.³² Legismertebb almafajták voltak a *batul*, a *bilaj piros* (*bilaj* ~ *bivaly*) a többféle *rozmaring*, de főleg a *húsvéti rozmaringot* kedvelték, a *kormos*, a *lapos alma*, a *tarka piros*, a *paraszt sóvári*, a *beregi sóvári*, a *nemes sóvári*, a *ján`csecsű*, a *zód lapos*, az *ontárió*, a *parmin*, a *rétesalma*, a *török-*

29 Csikvári A., (szerk.) 1940. 63., A tárkányi Tisza-kertekről: *Viga Gy.*, 1993. 423–434.

30 *Andrásfalvy B.*, 1963. 271–305.; *Andrásfalvy B.*, 2001. 493–527.; *Károlyi Zs.–Nemes G.*, 1975. 107–109.; *Bellon T.*, 2003. 109–138.

31 *Viga Gy.–Viszóczy I.*, 2006. 307–314.

32 Vö. *Viga Gy.*, 1986. 181.

bálint és a *jonatán*. Körték: *búzával érő, szőkekörte, mézkörte, császárkörte, vilmoskörte, muskotály, disznószar körte*. Szilvafajták: *berbenci (berbencei), besztercei, duránci, veres szilva, ringló*. Ma is szinte vadon nő a gömbölyű szilva – főleg pálinkát főztek belőle –, minden évben bőven terem.

Az *aszalás* az első világháború előtt közönséges konzerválási mód volt. A Tiszakertben készítették el a földbe mélyített aszalókat – ezek később az udvarokon, ill. a házi kertekben újultak meg.³³ A *lekvárfőzés* általános gyakorlat volt az 1970-es évekig. Bár Zemplén vármegye 1780. évi katonai leírása Nagytárkányban *szilárd falú pálinkaégetőt* említ,³⁴ a lepárlásnak inkább csak a második világháború után lett nagyobb keletje.

A Bodrogköz gyümölcsével intenzív forgalom zajlott mind a szomszédos tájak, mind az Alföld gyümölcsben szegény vidékei felé. Az 1990-es évek elején az idős adatközlők még gyermekkori emlékként idézték fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s egészen Szegedig levitték farakományukat. A tutajosok megvették a gyümölcsöt a bodrogközi gazdáktól, és *kosárszám* vitték azt tovább árulni az Alföldre. A bécsi döntés után történt kísérlet a Tisza-kertek gyümölcsstermesztésének modernizálására, és a Bodrogköz gyümölcskereskedelmének megszervezésére, ám az a háború, majd az újabb határmegvonás miatt nem járt számottevő eredménnyel.³⁵

A közös gazdaságok is megörökölték a Tisza-kertek gyümölcskultúráját: az 1960-as évek végén még mintegy 15 000 gyümölcsfa volt a tárkányi Tisza-kertek 100 hektárnyi területén. Volt olyan év, hogy csak a kistárkányi szövetkezet 15–20 vagonnyi szilvát és 100 vagonnyi almát (1000 mázsa) értékesített a Tisza-kertből. A JRD idején is frissítették az állományt, mivel a régi fajta gyümölcs egyre kevésbé volt piacképes. Az új fajták gondosabb kezelést igényeltek, permetezni kellett őket, termesztésük nem volt olyan sikeres, mint a korábbi időszak gyümölcsfajtaíé. 1976-ban államosították a kistárkányi szövetkezetet, akkor kezdődött meg a gyümölcsfaállomány elpusztítása. Két év alatt a fákat kihúzgálták, bulldózerrel kipusztították.

4. A bodrogközi szőlőkről

A bodrogközi szőlő- és borgazdálkodás történeti és gazdaságföldrajzi adatait *Boros László* foglalta össze,³⁶ ezen a helyen a kérdéskörnek csak néhány fő vonását villantom fel.

A Bodrogköz alapvetően különböző adottságú tájakat választ el egymástól, s a folyó jobb partján, a folyó menti síkságból kiemelkedő Zempléni-hegység hegylábfelszínein alakult ki a primer gazdasági jelentőségű szőlőkultúra. Ez a szőlővidék kenyeret is adott a Bodrog bal partján fekvő falvak népének, akik csak igen komoly munkával jutottak megélhetéshez, s maguk – a jobb parthoz képest – csak szekunder jelentőségű szőlőkultúrát műveltek.³⁷ A Bodrogköz és a Bodrog mente településeinek szőlőkultúrája két történeti korszakot képvisel. Az egyik feltehetően középkori eredetű réteg, mely a sík vidékből kiemelkedő vulkáni eredetű magaslatokon húzódik (Zempléni-szigethegység, Csókás, Határ-hegy, Lapos-hegy, Fekete-hegy, Simon-hegy, Nyír-hegy, Középső-hegy, Pilis, Borz-hegy stb.). Pl. a kövesdi hegyen lévő szőlőről már 1323-ban, a szentesi szőlőkről

33 *Dobrossy I.*, 1969. , *Trejbal, J.* 1973.

34 *Csorba Cs.*, 1990. 171.

35 A gyümölcskereskedelemlről összegzően: *Viga Gy.*, 1986. 175–205.

36 *Boros L.*, 1994.; A szlovák irodalomban összegzően: *Drábiková, E.* 1989. 17.

37 *Dóka K.*, 1977. 106.; *Frisnyák S.*, 1994.

pedig 1423-ban megemlékeznek az oklevelek.³⁸ Kistoronya 1737-ben Tokaj-Hegyalja zárt borvidékéhez tartozott,³⁹ a 20. században Szőlőske kertjei is oda nyertek besorolást. *Molnár András* 1799-ben kelt leírásából már jól kirajzolódik, hogy a vulkanikus eredetű magaslatok málló kőzetén, a domboldalak verőin sorjáznak a szőlőültetvények: „*Zemplémmek jó asztali bortermő szőlőhegye van ...Szőlőskének bőven van szőleje a helységhez mérten, s jó, tiszta, állandó borokat ad, aszúszőlőt is bőven terem. Szerdahely szőlőhegye jó asztali bort terem. Kiskövesd szőlőhegye igen kevés. Nagykövesdé közép-szerű bort terem. Szentesnek kevés szőlőhegye van, borát már Szent Mihály tájban megisszák.*”⁴⁰ *Bél Mátyás* már korábban is megemlékezett a kövesdi hegyről, ahol szerinte sűrűn zöldellt a szőlő, aminek a bora is jó volt, s ugyancsak ő tesz említést Királyhelmece extraneus szőlőbirtokosairól: „Ezen a helyen a királyság több főúrnak és nemesének is van szőlője. A mezőváros lakóinak saját használatára alig marad egy kis darabka. [Lakói] ruténnel vegyített magyarok, akik a szőlőművelést fizetés fejében végzik.”⁴¹

Magda Pál szerint Kistoronya Tokaj-Hegyalja része, ugyanakkor második osztályba sorolja *Kövesd, Szentes, Helmece, Zemplén, Bári, Ladamóc*, valamint *Nagytoronya* borait. Tanulságos felsorolása is a szőlőfajtákról: *Holyagos, Furmint, Madarkás, Török Gohér, Budai Gohér, Muskotály, Hárslevelű, Balafánt, Leányszőlő, Fejérszőlő, Polyhos, Rózsás, Gerszet, Purtsin, Kecskecsű, Rumonya, Bogár szőlő, Király édes, Fejér boros, Gyöngy fejér, Zöld szőlő, Batai, Gatsai, Bakator* szerepelnek a listáját. A nevek azért is érdekesek, mert azok közül a Bakator, Fejérszőlő, Bogár, Gatsai (Gacsal), Gerszet, Gohér és a Romonya (Rumonya) már *Szikszai Fabricius Balázs* 1570 körül kelt listáján is szerepelnek, jelezve a Felső-Bodrogtó szőlészeti kapcsolatot Tokaj-Hegyaljával.⁴² Ha hinni lehet *Magda Pál* adatgyűjtésének, akkor azt kell gondolnunk, hogy valójában csak a két táj közötti táji adottságok, a hőmérséklet, a napsütötte órák száma stb. okozta különbségek jelentkeztek a szőlőtermesztésben és a bor minőségében, meg természetesen a bortárolás, a pincék különbözőségei.

Az említett településeken a recens gyűjtések során is tetten érhető a szőlőkultúra korai rétege. Tanúsítják ezt pl. a szőlőfajták nevei, amelyekből a technikai váltás, a homoki szőlészet elterjedésének nyomai is kiérezhetők: *Bakó, Furmint, Hárslevelű, Delevár, Otelló, Izabella, Polyhos, Gersec, Balafánt, Gohér, Cájder, Noha* – gyakran együtt, egy helyről. De a terepen járva jól megfigyelhetők a régi szőlészet nyomai is. A teraszok – olykor csak nyomokban –, a több generáció alatt kikapált *lingó* kövekből rakott *garádok* (kerítések), Toronya, Bári, Kisgéres, Helmece, Szőlőske olykor vélhetően középkori eredetű lyukpincéi, a sokféle elvadult parlagszőlő mind-mind a hagyományos szőlészkedés nyomai.

Az újabb szőlőültetvények elterjedésével párhuzamosan változott bizonyos mértékben a régi szőlők művelésének és feldolgozásának technikája is. Mára általános a kordonos művelés. A permetezés az 1930–40-es években először *fekete ürömből*, ill. hasonló tulajdonságú növényekből készült seprűvel jelent meg a paraszti szőlőkben.

38 *Bogoly J.*, 1992. 8–9.; *Siska J.*, 1986. 206–208.

39 *Bodó S.*, 1979.

40 Közli: *Udvari I.*, 1992. 80–84.

41 Közli: *Püspöki Nagy P.*, 1977. 909, 911.

42 *Magda P.*, 1819.; *Balassa I.*, 1991. 95–153.; *Boros L.*, 1994.

5. Az erdő és a fa

Ahogy Európa más vidékein, tájunkon is az erdő és a víz rovására tudta az ember kiterjeszteni a termelő tevékenysége kereteit. A 13. századtól folyamatosan zajlott a bodrogi erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más területein. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodrogi vízszabályozásával.⁴³

Az erdők sokhasznúak voltak: az állatállomány legeltetésétől a gyűjtögetésig, a gazdaság és a háztartás faeszközeinek alapanyagától a tüzfáig sokféle módon hasznosították a fáját. Jelentős volt önmagában a haszonfa értéke is, bár az ártéri tölgyesek fájának minősége nem közelítette meg a magaslatok faállományáét. Az erdőhasználat mindenkori formáit részben a birtoklás lokális keretei, részben pedig az úrbéres közösségek belső rendje szabályozta.

A bodrogi erdők kiirtásával a vidék népe számára a *fa* és a *fatermékek* egyre inkább más tájakról voltak beszerezhetők. Amíg a 18. század végén a víz menti települések lakói a tél folyamán még igen sok *ölfát* vágtak, *szőlőkarót* faragtak, s *épületfát* készítettek, addig Véke, Kiszécs, Kiskövesd, Nagyszécs már behozatalra szorult a faanyagból. A 20. század elején Zétényben *slippert* (vasúti talpfa) és *hordódongát* faragtak a Fuxbirtok erdejéből, de a gazdálkodás és a háztartás fatárgyaiból a vidék behozatalra szorult. A bodrogi falvakban ma már nincs nyoma számottevő faiparnak.

6. A zsákmányoló életmód hagyományos formái

A zsákmányoló tevékenység a táj és az ember komplex módon összetett viszonyrendszerének megvalósulási formája, ami részben gazdasági kényszerűséget, részben az egymás váltó generációk kulturális örökségét, tudását tükrözi. A Bodrogi elmúlt századaiban is többféle cél szolgálatában állt: a vegetáció egészének mindenkori állapotától, a mezőgazdálkodás lehetőségeitől, a kistáji keretektől, nem utolsósorban az egyes társadalmi rétegek szociális állapotától függött, hogy a zsákmányoló technikák komplementer módon jelentek meg a termelő tevékenységek mellett, esetleg – inséges időben – rákényszerültek az emberek a gazdag növény- és állatvilág gyűjtögetett javainak fogyasztására, vagy közönségesen beépültek azok a táplálkozási kultúrába. Más gyűjtögetett anyagok pedig nyersanyagként vagy feldolgozott formájukban a szomszédos tájakkal való cserében is megjelentek. Ugyanazok a növényfajok, amelyeket jellemzően állati takarmányként hasznosítottak, az ember inségeledeként is felbukkanhattak. Bizonyos, hogy a régi Bodrogi élővilága sokféle zsákmányoló technikára alkalmat adott, amelyek jelentősége a vízrendezés után jelentősen csökkent. Ez utóbbival is összefügg, hogy a régi vízi

⁴³ Bogoly J., 1992. 20.; Frisnyák S., 1996. 27–30.; Viga Gy., 2002. 281–289.

világ emléke, önmagát a mostoha körülmények között fenntartó közösségek öröksége beépült a helyi kulturális önképbe, a vízjárta Bodrogek köz kulturális toposzába is. A *pákász* alakja önmagában, vagy például a nagy mennyiségben összegyűjtött vízmadár tojások kérdése a néprajzban ma is diszkusszió tárgya, s igazolni látszik, hogy a „régí vízi világ” máig sok, nehezen igazolható, olykor romantikus képet őriz a vízrendezést megelőző időszak lápi életmódjáról.⁴⁴

A bodrogek köz *halászat* – hasonlóan más tájak tradíciójához – két fő eljárásmodot követett, s azok eszközkészletével rendelkezett. Az egyik az élő vizek zsákmányolása, amibe bele tartozott a – természetes vagy ásott csatornákkal, fokokkal táplált – halászó tavak (*piscina*) halfogása is. A Felső-Tisza-vidéken a középkor századaiban ismert nagy kerítő háló (*gyalom*) használata a vélhetően jobbra hivatásos *nagyhalászok* tevékenységéhez kapcsolódott.⁴⁵ Ugyanakkor a közelmúltig élt az emléke a Bodrog és a Latorca mente falvaiban a *rekesztés* gyakorlatának: az áradás után a mederbe visszahúzó víz a hajlatoknál vesszőből font kerítéseken (*gereggye*) engedték át, aminek a szabadon hagyott kapujában emelő hálóval ejtették el a halat.⁴⁶ Ez utóbbi eszköz a *kishalászok* – halászatot csak kiegészítő tevékenységként folytatók – kelléktárának része volt, együtt a különféle *tapogatókkal*, *téli-* és *nyári szákokkal*, *kétköz-* és *kaparóhálóval*, a különböző kovácsoltvas *szigonyokkal*.⁴⁷ A lápos vidékek néprajzi leírói gyakran önállóan emlékeznek meg a *csikászatról* és a *csikászokról*, amely tevékenység a régi Bodrogek közben is jelentős volt.⁴⁸ A vízrendezés a vízen járó emberek zsákmányszerzését is átalakította: az élőhelyekkel a fogási technikák is megváltoztak.

A *méhészet* virágkora a Bodrogek közben ugyancsak a vízrendezéssel ért véget: ez nem csak a vegetáció módosulásának következménye, hanem a korábban jószerével egyeduralgó méz mellett a 19. század derekán megjelenő répacukor gyors térfoglalásának is.⁴⁹ Tájunk gazdag és változatos, az esztendő hosszú szakaszában szinte egymást váltó virágzású növényzete ideális méhlegelőket biztosított, s ebből is következik, hogy – az okszerű méhészet mellett – a méhtartás archaikus eljárásai (zsákmányoló, élőfás méhészet) megérték a 20. századot. A méhlikások, melyek között a gyékényből font *kasok* ugyancsak sokáig őrizték dominanciájukat, a 20. század folyamán a portákra kerültek át, párhuzamosan a vetett takarmányok és a telepített gyümölcsfák méhlegelőként való megjelenésével.⁵⁰

A növényi anyagok *gyűjtögetése* az emberi közösségek régies tevékenysége, s önálló tanulmányt érdemelne ez a téma a Bodrogek közben is. Nem tárgyalom azt a sokféle növényi speciést, amelyek az esztendő különböző időszakaiban, az egyedek különböző fejlettségi állapotában, ill. egészében vagy részükben – alkalmilag vagy rendszeresen – fogyasztathatók voltak. Csupán a *sulyom* (*Trapa natans*) táplálkozásbeli szerepét említem meg: Európa neolitikus telepeitől a 20. század elejéig töretlen volt a sajátos vízinövény jelentősége.⁵¹ A gazdaság és az árucserre szempontjából is nagy fontosságú volt a *gyékény* (magyar gyékény – *Typha angustifolia*) gyűjtése és felhasználása. Két falu, Cigánd és

44 Viga Gy.–Viszóczy I., 1997.; A madártojások kérdéséről összegzően: Szilágyi M., 1997. 92–103.

45 Összegzően: Szilágyi M., 1995.

46 D. Varga L., 2004.

47 Gönyey (Ébner) S., 1926.

48 Balassa I., 1975. 43–45.; Dankó I., 2001a. 107–115.

49 Kisbán E., 1987. 239–264.

50 Balassa M. I., 1971.; Balassa M. I., 1973.

51 Összegzően: Szilágyi M., 1997. 86–92.

Kisgéres népe nagyban gyakorolta a gyékényszövés háziipari munkáját. Az utóbbi sokáig szigorú endogámiáját tréfásan azzal magyarázzák, hogy a gyékényszövés tudománya ne kerüljön ki a faluból. A különféle takaróknak használt gyékénylapok, ágyelők, falvédők szövetei éppen úgy eljutottak a szomszédos tájakra, mint a gyékényszakajtók, méhkasok, lábtörlők. A Tice és a Karcsa mente falvaiban elterjedt háziipar volt a *vesszőfonás*, amit a 20. században már főleg cigányok gyakoroltak. A különféle kézikosarak mellett, pl. Perbenyikből nagy számban kerültek ki a vesszőből készült székek, asztalok, kerti bútorok is. Bár a *nád* (*Phragmites*) a Bodrogtőz fontos növénye, aminek szerepe csak nőtt az erdőterületek csökkenésével, ill. a fa árának növekedésével,⁵² gazdasági hasznát csökkentette, hogy a tájunkon nem nagy, összefüggő területeken nő, hanem széttagoltan, foltszerűen. A bodrogtőzi *kötösás* (*Carex elata*) már a feudális korban is keresett volt a szőlővidékek, pl. Tokaj-Hegyalja mezővárosi piacain.⁵³

7. A bodrogtőzi kőről

Talán meglepő, de jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodrogtőz szigetehegysége kőbányáinak nyersanyagával is. A kőfejtőkben *andezitet*, *riolitot*, *vulkáni tufákat* bányásztak, s használták fel a környező falvak építéséhez. A Bodrog menti *Ladamóc* határában évszázadok óta fejtik a mészkövet, s legalább a 18. század derekáig lehet nyomon követni a mészégetés mesterségét.⁵⁴ A szentesi *Nagy-hegy*, *Kis-hegy* és a *Pilis* piroxéndezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt.⁵⁵ Egy 1799-ben kelt leírás szerint: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vannak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani.”⁵⁶ Bély, Nagytárkány, Kistárkány, Örös, valamint a Latorcán túli Bés és Csicsér lakói is szentesi kőből építkeztek: a lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – máig rányomja bélyegét Szentes és a környező települések arculatára. Hasonló kőanyagot fejtettek Helmeccen és Kisgéresen is.⁵⁷

A szentesi kőbányában dolgozó kőfaragók kezén századunkban sajátos helyi iparként virágzott a sírkőfaragás. A kemény kőre a fa sírjelek díszítményeit, jelképeit adaptálták, sajátos stílusát teremtve meg a lokális díszítőművészetnek.⁵⁸

Összegzésként megállapítható, hogy a táj hasznosításának fentebb ismertetett formái sokféle lokális gazdasági struktúra és változatos üzemszervezet keretei között érvényesültek. Ezek változó elemei nem csupán történeti folyamatokat rajzolnak meg, hanem a tradicionális életmód és műveltség kistáji változatait is. Ma már tarthatatlan az a Bodrogtőz-kép, amely e karakteres történeti táj hagyományos kultúráját a Hosszúrét tradíciójával azonosította. Az örvendetesen gyarapodó vizsgálatok lassan szét is feszítik a táji kereteket: a Bodrogtőz déli része, a Bodrogzug műveltségében egyre inkább felismerhetők a Rétköz, illetve a Tisza túlsópart falucsoportjának vonásai, míg a Felső-Bodrogtőz falvainak számos kulturális vonása a Bodrog jobb part településeire hajaz. Mindezek részletező feltárása az elkövetkező időszak feladata lehet.

52 Balassa I., 1975. 30.

53 Takács P.–Udvari I., 1989. 368.

54 Bogoly J., 1992. 11.

55 Schafarzik F., 1904. 369.

56 Udvari I., 1992. 83.

57 Kisgéres kőépítkezéséről összegzően: Balassa M. I., 2000. 129–165.

58 A témával önálló tanulmányban foglalkoztunk: Fügedi M.–Viga Gy., 1994. 129–144.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

- 1963 Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. *Értekezések*, 271–305. Pécs
1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. *Vizügyi Történeti Füzetek* 6. Budapest
1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VII. Szekszárd
2001 Gyümölcskultúra. *Szilágyi Miklós* (szerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás, 493–527. Budapest

Balassa Iván

- 1973 Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethnographia* LXXXIV. 53–79.
1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest
1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Balassa M. Iván

- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodrogekben. *Néprajzi Értesítő* LIII. 83–104.
1972 A hegyközi és bodrogekői méhészet. A méhtartás egész évi menete. *Dissertationes Ethnographicae*, I. 113–150. Budapest
2000 Kisgéres települése és építkezése. *Viga Gyula* (szerk.): Kisgéres, 129–165. Lokális és regionális monográfiák 1. Dunaszerdahely

Belényesy Márta

- 1955 Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* XXXVII. 11–30.

Bellon Tibor

- 1989 Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. *Néprajzi Közlések* V. 19–26. Bratislava
1991 Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XIX. században. *Alföldi társadalom* II. 109–124. Békéscsaba
1996 Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag
2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest

Bodó Sándor

- 1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia* XC. 480–491.
1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. *Agria* (A Dobó István Múzeum Évkönyve) XXII. 187–201. Eger
1992 A Bodrogek állattartása. *Borsodi Kismonográfiák* 36. Miskolc

Bogoly János

- 1992 Királyhelme. Királyhelme és a Felső-Bodrogek természetrajza és történelme. Bratislava

Boros László

- 1980 Adatok a Bodrogszeg agrár földrajzához. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 2. szám 121–132.
1994 Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. *Néprajzi Látóhatár* 3–4. szám, 205–218.
1997 A folyószabályozások hatása a Bodrogekben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Tokaj és környéke. *Földrajzi tanulmányok*, 223–233. Tokaj–Nyíregyháza

Borsos Balázs

- 1994 A bodrogközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 307–344. Miskolc
2000 Három folyó között. A bodrogközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910). Budapest

Csikvári Antal (szerk.)

- 1940 Zemplén vármegye. Budapest

Csorba Csaba (közreadja)

- 1990 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32. Miskolc

Dankó Imre

- 2001 A Bodrogköz gazdálkodásának kérdései. *Bali János–Jávorka Kata* (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 89–109. Budapest
2001a A Bodrogközi csikászlat. *Balassa Iván–Dankó Imre–J. Dankó Katalin–Tamás Edit–Viga Gyula* (szerk.): Előadások a Bodrogközről, 107–115. Sárospatak

Dobrossy István

- 1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethnographia* LXXX. 514–536.

Dóka Klára

- 1977 A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc
1987 A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest

Drábiková, Ema

- 1989 Človek vo vinici. Bratislava

Ébner (Gönyey) Sándor

- 1925 A Bodrogköz lápi községeknek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* V. 65–102.
1926 Adatok a Bodrog halászatához. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 11–20.
1929 Gyékényszövés a Bodrogközben. *Néprajzi Értesítő* XXI. 109–112.

Frake, O. Charles

- 1962 Cultural Ecology and Ethnography. *American Anthropologist* 64. 53–59.

Frisnyák Sándor

- 1990 Adalékok a Bodrogköz történeti földrajzához (18–19. század). Separatum, Nyíregyháza
2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajz dimenziói, 235–247. Budapest

Fügedi Márta–Viga Gyula

- 1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia* CV. 129–144.

Galgóczi Károly

- 1855 Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája. Pest

Gyimesi Sándor

- 1970 A polgári átalakulás felé. *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára, 35–40. Miskolc

Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson

1975 Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest

Kisbán Eszter

1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. *Agria* XXIII. 239–264. Eger

Kroeber, A. L.

1931 The Culture-Area and Age-Area Concepts of Clark Wissler. RICE, S. A. (ed.): *Methods in Social Science*, 248–265. Chicago

Kuknyó János

1973 A szabolcs-szatmári almatermő körzet kialakulása. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 5. Földrajz, 57–80. Nyíregyháza

Magda Pál

1819 Magyar Országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográfiai leírása. Pest

Nagy Géza

1999 A Bodrogköz helytörténeti és néprajzi bibliográfiája, 1837–1997. Bodrogközi Füzetek 12–13. Sárospatak–Karcsa

Püspöki Nagy Péter

1977 (Fordította, bevezette, jegyzetekkel ellátta) Bél Mátyás a Bodrogközről. *Irodalmi Szemle* XX. 10. szám 904–920. Bratislava

Révész László

1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc

Schafarzik Ferenc

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest

Siska József

1986 A bodrogközi termelő gazdálkodás évszázadai. *Széphalom* I. 199–221. Sátoraljaújhely

Szabadsfalvi József

1970 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen

Szilágyi Miklós

1995 A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Budapest

1997 A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum. *Kuti Klára* (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*, 81–103. Budapest

Takács Péter–Udvari István

1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXVII. 359–381. Miskolc

1995–1998 A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. kötet. Nyíregyháza

Tóth Zoltán

2000 Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után. *Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós* (szerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz* VIII. 945–954. Budapest

Trejbal, Jiři

1973 Susšárny ovoce na Slovensku I. *Zborník Slovenského Narodného Múzea. Etnografia* 14. 107–178. Martin

Udvari István

- 1992 Molnár András: Tekintetes, Nemes, Nemzetes Zemplén vármegye leírása (1799). Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 18. 80–84. Miskolc

Valter Ilona

- 1974 A Bodrogek honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle XIV. 1–55.

Varga László, D.

- 2004 A halászsok világa. Hagyományos halászat az Ung, a Laborc és a Latorca folyón. Pozsony

Viga Gyula

- 1986 A gyümölcs a népi árucserében. *Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Árucseré és migráció, 175–205. Miskolc
- 1996 Hármast határon. Tanulmányok a Bodrogek változó népi kultúrájáról. *Officina Musei* 4. Miskolc
- 1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodrogek népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155.
- 2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodrogekben. *Keményfi Róbert* (szerk.): A kultúra táji, térbeli változásai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére, 281–289. Néprajzi Látóhatár 1–4. szám

Viga Gyula–Viszóczky Ilona

- 1997 Adalékok a Felső-Bodrogek vizeinek hasznosításához. Széphalom 9. 167–174. Sátorajjújhely
- 2006 A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai. *Viga Gyula* (szerk.): Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához, 291–343. Somorja–Komárom

CHANGING PATTERNS OF LAND-USE IN THE BODROGKÖZ REGION

The study focuses on the interaction between land-use and human culture in the historical region known as the Bodrogek (lying in north-eastern Slovakia and south-west Slovakia), the changing patterns of land-use during succeeding generations, and the impact of historical patterns of land-use on the society and culture of a particular population group. Enclosed by the Tisza, Bodrog and Latorca rivers, the Bodrogek region and its roughly fifty settlements were part of Hungary before the conclusion of the peace treaty after World War I, after which the region was divided between two countries. The population settling in the region, large portions of which were seasonally flooded (with extensive parts being permanently covered with water), adapted to the geographic conditions in various manners. Subsistence patterns reveal a unique symbiosis between arable farming in water-free areas, the use of seasonally flooded areas for extensive pasturing, and hunting, fishing and gathering. (The northerly areas of the regions were less susceptible to damage by flooding.) The areas drawn into cultivation were extended by forest clearance for many centuries. The most extensive transformation of the environment occurred between 1845 and 1900, with the regulation of rivers and the construction of embankments along watercourses and the draining of water-covered land. This transformation eliminated the differences between the exploitation of flooded and flood-free areas and increased the extent of land drawn into cultivation. A population growth occurred as a result and changes can be noted in the earlier settlement hierarchy too. These changes triggered the modernisation of peasant economies and led to a gradual social modernisation. However, there was no uniformisation in the lifeways of the region's villages; the changed circumstances – most

notably the markets and transportation – led to the emergence of new micro-regional variants of peasant culture.

Successive generations of the Bodrogeköz population adapted to the varied environment in many ways. Various subsistence activities combined to form complex livelihood strategies, which could be modelled and categorised as types characteristic of a particular micro-region or village or a group of villages.

The lifeways of the population of the Bodrogeköz reflect an adaptation to the potentials of the environment. At the same time, a part of the subsistence activities – farming and work culture – show a rather ambivalent relation to the ecologic environment. Farming and direct forms of the exploitation of the environment complemented each other in the life of a particular settlement. This duality is reflected in the so-called floodplain economies as defined by historical geographical and ethnographical studies, which distinguish an early, differentiated variant (13th–15th centuries) and a later, complex variant. According to Sándor Frisnyák, the seemingly homogenous landscape of the Bodrogeköz region can be divided into two major morphologic units: the floodplains and the flood-free levees. Both were exploited rationally by the region's population. Although land-use took many different forms from the Hungarian Conquest period to the close of the 19th century, it can functionally be divided into two main types: the residential and the economic. Residential land-use was restricted to the flood-free micro-areas, the so-called ancient settlement areas, while economic land-use extended to the entire environment. The economic geographic phenomena reflected the environmental patterning. Even though extensive areas were seasonally or permanently covered with water, subsistence patterns showed a great variety and differentiation. A differentiated floodplain economy (fishing, specialised loach fishing, reed and mace production) combined with woodland management was practiced along the creeks, streams and oxbows branching from the rivers. The extensive meadows and pastures were exploited for stockbreeding, the higher-lying, flood-free areas were cultivated, while the hills and sand dunes were principally used for viticulture and fruit-farming.

The different modes of land-use reflect historical processes, which can be interpreted within the broader perspective of a settlement's or micro-region's history. These modes of exploitation form a complex structure and cannot be set in their proper perspective by simply proceeding from more ancestral subsistence techniques towards more complex models of work culture and peasant lifeways. Cultural traditions have preserved various forms of adaptation, offering a particular community a wide choice of strategies (perhaps periodically modified) for adapting to the environment. These strategies were socially differentiated from the Middle Ages on: serfs and peasant-tenants were generally engaged in farming, from which they fulfilled their feudal obligations, while fishing and gathering were generally practiced by marginal groups, especially after the river regulations.

Gyula Viga

BODROGKÖZI MALMOK

SISKA JÓZSEF

Az emberiség történetében évezredek óta fontos szerepet játszanak a malmok, amelyek segítségével az alapvető tápláléknak számító gabonaféléket feldolgozzák. Tanulmányomban szülőföldem, a Bodrogköz legősibb, napjainkra nagyrészt felszámolt agráripari üzemeit mutatom be.

A 13. századtól 1874-ig, az állami közjegyzőségek hálózatának kialakításáig a jogszolgáltatás egyházi intézmények kezében volt. Régiókban az 1190 körül alapított leleszi prépostság premontrei rendű szerzetesei látták el ezt a feladatot. Gazdag okmánytárukat a második világháború után a csehszlovák hatóságok Pozsonyba szállították. Jelenleg a Szlovák Állami Levéltárban található. Primér források helyett így kénytelen vagyok az eddig publikált irataik témába vágó anyagát használni. Ez azt jelenti, hogy számtalan adat még a fel nem dolgozott oklevelekben is rejtőzhet.

II. András 1214-es birtokmegegerősítő okmányában a rend tulajdonában lévő három bodrogközi malomról esik szó.¹ A tatárjárás után, 1245-ben Véke falu közelében, a Tice folyón működő malomról írnak a határjáró szerzetesek.² 1413-ban Rozgonyi Simon országbíró arra kéri a leleszieteket, hogy Abaházy Miklóst zálog címén iktassák be Sárkány és Leányvár falvak egyes jobbágytelkeinek, a malmoknak, a Szabolcs, Zemplén megyék és a távolabbi országrészek közötti tranzitforgalmat lebonyolító tiszai révnek birtokába.³ 1415-ben Zsigmond király utasítja a hiteles hely embereit, vizsgálják ki a bolyi illetőségű Cheby család panaszát. Szerintük a zétényi Makók a közelmúltban vízimalmot építettek a Ticén, olyan technikai megoldással, amely jelentősen csökkentette az ő üzemet hajtó víz mennyiségét, ezzel együtt a kapacitását. A kiesett malomvából már tetemes káruk keletkezett. Kéri az eredeti állapot visszaállítását és elmaradt jövedelmük megtérítését.⁴ 1416-ban aztán Makóék azzal vádolják Chebyéket, hogy a malmukba vezető székérút olyan pontján ástak keresztbe széles, mély árkot, hogy csak nagy kerülővel, idővesztéssel lehet elvinni az örölnivalót, így okozva nekik jövedelemkiesést.⁵ 1423-ban, a Makó szülők halála után gyerekeik felosztják örökségüket, amelyben két, ökörrel hajtott szárazmalom maradt rájuk: az egyik Szentesen, a másik Vékén.⁶

Az 1549-től megőrzött gabonadézsma jegyzékeken rendre feltűnik Battyán és Szerdahely nagy kapacitású malma.⁷ Lelesz 1587-es urbáriumában írnak a két köre járó vízimalomról, amely a Zemplén és Ung megye közötti forgalmat bonyolító, fából ácsolt Latorca híd közelében van.⁸ Paczot Ferenc, zempléni alispánnak egy 1589-es adat szerint

---

1 *Fejér G.*, CDH. VII/5. 204–207.

2 *Szentpétery I.*, ÁKIKJ. 1846.

3 ZSO. IV. 108–109.

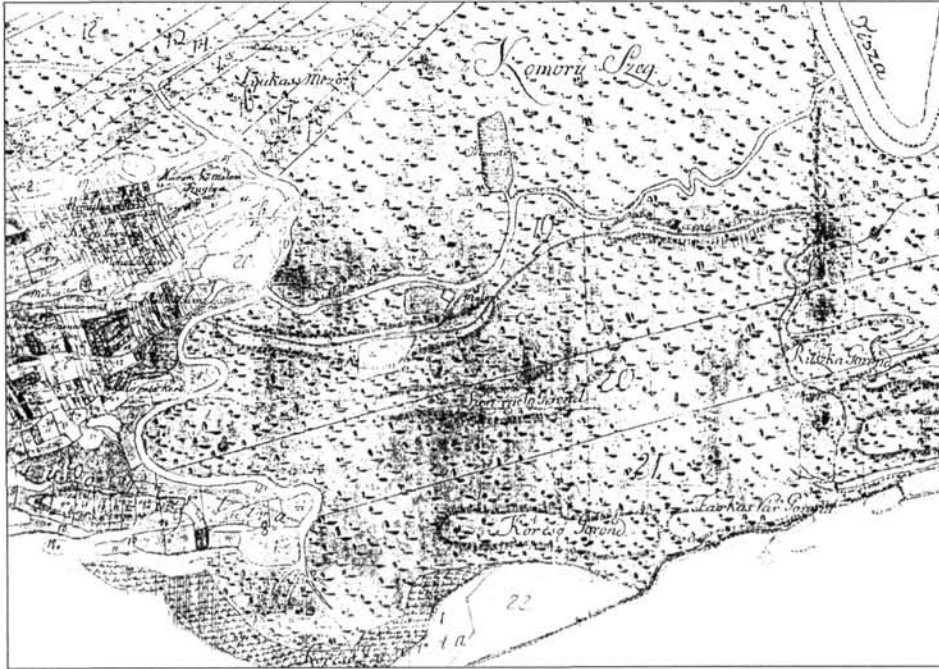
4 ZSO. V. 293.

5 ZSO. V. 597.

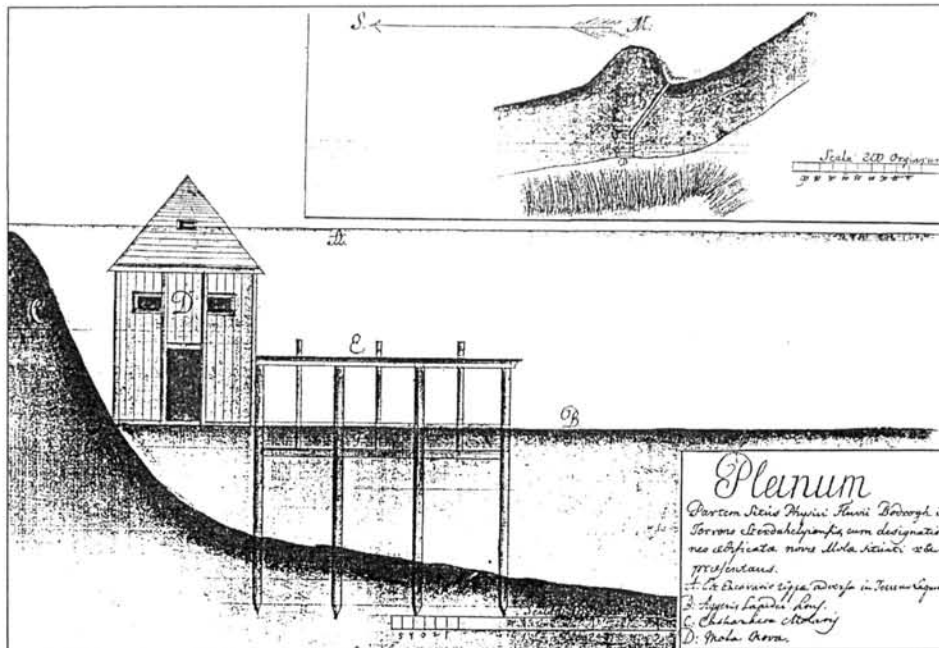
6 *Leleszi Elenchus*. I. 24. O. 38. MOL.

7 *Regestra Decimarum Comitatus Zempliniensis Fasc. 226–272*. MOL.

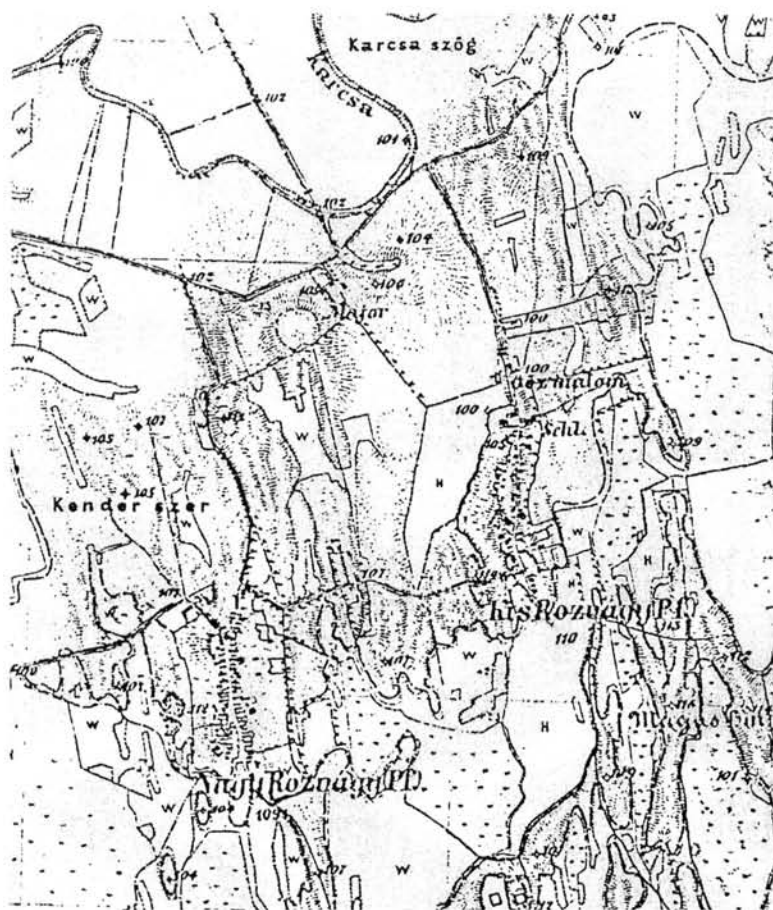
8 *Takács P.–Udvári I.*, 1998. 156.

1. kép. A zemplénagárdi vizimalom az 1792-es határtérképen (ZL.)

2. kép. A bodrogszerdahelyi vizimalom 1794-es tervrajza (ZL.)

3. kép. A kisorzágyi gőzmalom az 1875-ös katonai térképen

a Latorca eszénykei szakaszán van négykerekű malma, ahová a környékbeli községekből hordják a kenyérgabonát.⁹

A korabeli szokásjog szerint a malmok szombati vámja a helyi egyházat illette. Miskolci Csulyak István, zempléni református esperes 1629-es látogatásáról készült jegyzőkönyvében említi meg, hogy Battyán földesura, Tárkányi István rendszertelenül adja a gyülekezetnek ezt a járandóságot.¹⁰ Utódja 1652-ben elismerően szól a Kenézlőt birtokló Bay családról, mert dicséretes folyamatossággal szolgáltatja úgy a malom, mint a tiszai rév sabbatálóját.¹¹

A Bodrogek 20 falujában számos jobbágytelekkel rendelkező 'Sennyeyek és Thököly Imre kuruc fejedelem 1684-es osztozkodásában a nagytárkányi és a cigándi malmokat említik. Az okmány érdekessége a kassai prefektúra utasítása a nagytárkányi

⁹ 'Sennyey család levéltárának mutatója. 1819. 188. P. 599. MOL.

¹⁰ Prothocollum Venerabilis Tractus Zempleniensis. Sárospataki Református Kollégium Levéltára (SRKL).

¹¹ Dienes D., 2001. 345, 372.

udvarbíró számára, amely felöleli a majorsági gazdálkodás működésrendjének egész területét. A témánkba vágó sorokat érdemes idézni: „...Az malmoknál, mikor felmérnek, legyen az mindig két vagy három hites ember előtt. Hasonlóképpen a molnások is legyenek mindig hitesek. Azok is tartsanak rovást, mire mindenkoron felmessenék, mikor mennyi mérődik. Az malmokat s gátjait pedig jó egészségben conserválja, jó kövekrül gondoskodjon. Szükségükre való fát hozasson. A molnások sok haszontalan cselédet közkenyéren ne tartsanak. Sőt szorgosan vigyázzon utánuk Provizor Urunk és ha lopásban, csalárdságban érné üköt, büntesse meg. Mulasztásukat pedig rátziojában vegye fel... Az molnárokat az Praefektus híre nélkül el ne bocsátsa, helyüket másokkal ne töltsse be. Ha káros tisztek lesznek, előbb jelentse...”¹²

‘Sennyeyék 1700-as, 1714-es osztályában a tárkányi száraz-, a cigándi vízi- és az agárdi háromkövű malomról van feljegyzés.¹³ 1736-ban ‘Sennyey László pácini, 1770-ben Szakács György nagyrozvágyi őrlőüzeméről szerezhetünk tudomást korabeli periratokból.¹⁴ Mária Terézia rendeletére felvett urbáriumi kérdőívek 1772-ben Agárd, Bély, Battyán, Cigánd, Kenézlő, Láca, Lelesz, Nagytárkány, Zalkod és Zétény malmainak létezését tanúsítják.¹⁵ Agárdról származik a Bodrogköz ma ismert legkorábbi kéziratos, 1792-ben készült határtérképe, amelyen malom látható. Az 1700-ban szereplő háromkövű már csak földrajzi névként létezik. A működő gabonaőrlő a Tiszából kivezető *Maloméren* áll, felette a folyamatos vízellátást biztosító víztározó, a *Morotva*.¹⁶ Hasonló rendszert mutatnak a későbbi katonai és határszelvények a Tisza folyó mentén: Ricsén, Cigándon és Kenézlőn.¹⁷

Egy 1794-es periratban találtam rá Szerdahely Bodrogon álló vízimalmának tervrajzára. A túlparti Ladmóc lakói emeltek panaszt ellene, kérvén áthelyezését. Indokuk az volt, hogy a gátja által felduzzasztott víz már akkor elönti közeli szántóikat, amikor a Bodrog más részén még híre-hamva sincs áradásnak.¹⁸

Szirmay Antal, Zemplén megye első történetírója 1803-ban Battyán, Lelesz, Szolnocska, Zétény, Eszenyke vízimalmairól emlékezik meg.¹⁹ A református egyház 1806-os összeírásában találkoztam Örös szárazmalmának létezését bizonyító feljegyzéssel, az eklézsia fundusának közvetlen szomszédjaként.²⁰ Ezeket a létesítményeket általában a falvak végén állították fel, hogy megfelelő távolságban legyenek tűzvédelmi és forgalmi szempontból is a lakóházaktól. Ezt erősíti az I. Katonai Felvétel 1784-es térképén látható zalkodi malom jelölése is.²¹

A Zempléni Levéltárban őrzött malomösszeírások közül az 1809-es a legátfogóbb. A dokumentum szerint Agárdon 3, Bélyben 2, Cigándon 2, Csernyőben 7, Csékén 2, Dámócon 1, Helmecen 2, Kaponyán 1, Karádon 2, Kisgéresen 1, Kistárkányban 1,

12 *Urbaria et Conscriptioes*. F. 60. 5., Fasc. 115. No. 13. MOL.

13 A ‘Sennyey család polgári peres iratai LOc. 45., No. 167. Zempléni Levéltár (ZL). Sátoraljaiújhely.

14 A ‘Sennyey család iratai, Loc. 48. No. 311. ZL.

15 Loc. 95. No. 17, 31, 52., Loc. 98. No. 263, 269., Loc. 100. No. 448. etc. ZL.

16 Agárd kéziratos térképe, U. 161. ZL.

17 II. Országos Katonai Felmérés 1772–1884., 4667, 4648, 4768. sz. szelvények. Hadtörténeli Intézet Térképtára (HIT).

18 Polgári peres iratok Loc. 55. No. 12. ZL.

19 *Szirmay A.*, 1803. ZVHI

20 Az alsózempléni református egyházkerület ingó és ingatlan vagyonainak összeírása. 1806. I–II. kötet. SRKL.

21 I. Országos Katonai Felmérés. 1784. Colonne. XXIV. Sectio. 13. Hadtörténeli Térképtár. *Nemesné Ipoly M.*, 1982.

Kisújlakon 1, Lácán 1, Leányváron 2, Leleszen 2, Nagygéresen 3, Nagykövesden 1, Nagytárkányban 1, Örösben 1, Pácinban 1, Perbenyikben 1, Radon 1, Ricsén 1, Szentesen 2, Szerdahelyen 2, Szinyéren 1, Szolnocskán 1, Szomotoron 1, Vékén 1, Zétényben 1 szárazmalom. Battyánban, Leleszen, Szolnocskán, Zétényben, Eszenyikén 1–1 vízimalom üzemel. A közigazgatásilag Szabolcs megyéhez tartozó Kenézlőn 1 száraz- és 1 hat köre járó vízi-, Zalkodon pedig a már említett 1 szárazmalom van.²² Az akkor 53 helységből álló kistájon, jóval az átfogó ármentesítés előtt 51 a kisebb-nagyobb kapacitású őrlőalkalmatlanság száma, amelyeket a természet erőinek és igavonó állatoknak a segítségével működtettek. A vízimalmokat számtalanszor támadták, nem minden ok nélkül azzal, hogy duzzasztógátjaikkal növelik az áradásokat. Felszámolásuk azonban csak a gőzgépek megtalálása és elterjedése után kezdődhetett meg. A Bodroghköz első gőzmalmai az 1875-ös, III. Katonai felvétel térképlapjain tűnnek fel Bacska, Királyhelmece és Kisrosvány külterületén, majd fokozatosan hódítottak teret.²³ Nagyobb őrlőkapacitásuk révén, feleslegessé váltak a szárazmalmok is. Sorra szűntek meg. A kéregöntésű hengersizék, a síkszita felfedezése az őrléstechnikát forradalmasította. Az őrlőművek meghajtásában a gőz mellé társult a szivógáz, az olaj, végül a villamos áram. A huszadik század első harmadában aztán bekövetkezett a teljes váltás. Az 1930-as évektől kezdve alakult ki az a malomhálózat, amely a mezőgazdaság 1960-as kollektivizálásáig biztosította a vidék lakosságának lisztellátását. A megnövekedett kapacitás azonban nemcsak vám-, hanem kereskedelmi célú termelést is lehetővé tett. A lisztfőlősleget a hegyvidéki járásokban és Galíciában értékesítették. A trianoni békeszerződés után Csehszlovákia, Románia, Lengyelország vált a bodroghközi őrlémények felvevőpiacává.

A Felvidék visszacsatolásakor 14 bodroghközi településen működött malom: Bacsán, Bélyben, Bodroghalomban, Bodrogszerdahelyen, Bolyban, Cigádon, Dámócon, Karcsán, Kenézlőn, Királyhelmece, Kiséresben, Ricsén, Szomotoron, Tiszakarádon.²⁴ Az üzemek egy része földesúri tulajdonban maradt, amelyeket bérlők működtettek. Volt néhány magánvállalkozásban épült új malom, de részvénytársasági is. A második világháború után az államosítás következett. Magyarországon a községi tanácsok kapták meg a kezelési jogot, akárcsak a Csehszlovákiához visszakerült területeken. A mezőgazdaság kollektivizálása után a kisebb kapacitású üzemeket bezárták. Néhány nagyobbakat a Terményforgalmi és Malomipari Vállalat vett át. Egy ideig öröltek még benne, majd takarmánygyártó keverőmalmokká alakították át.²⁵ Egzisztálásuknak a kapitalizmus 1990-es visszatérése vetett véget.

Levéltári és ritens források alapján próbálkoztam az 1949-es államosítás előtti gabona-feldolgozók adatait azonos szempontok alapján összegyűjteni. Az eredmény meg lehetőségen felemás, de mégis közreadom.²⁶

22 Vegyes Közgyűlési iratok. Szolgabírói jelentések. 42. sz. csomó, ZL.

23 III. Országos Katonai Felmérés. 1875. HIT.

24 *Csikvári A.*, (szerk.) 1840. 65.

25 *Balla Andor*: A malomipar története. Kézirat. Miskolc, 1974. A PROFORG Gabonaiipari Rt. irattára (BMT).

26 Az összeállításnál felhasznált források: ZVSZ, BMT, *Ladányi M.*, (szerk.) 1933. A recens adatok közlői: Bacsó Pál, Benkő László, Czető Ferenc, Dakos János, Deák István, Fehér József, Gecse Ferenc, Horváth Tibor, Hunyadi Tibor, Ivanega Iván, Kopasz László, Németh Károly, Perencsényi Mihály, Rajna István, Ujjobbágy József, Ungvári József, Vécsi István. *Szilágyi G. Gábor*: Az alapító (Zukor Adolf birodalma). Magyarország című hetilap 1989/1. sz. 26.

Bacska

Az 1875-ös, III. Katonai Felvétel térképén látható a falu déli végétől kicsit elkülönülten a gőzmalom, amelynek keletkezési körülményeiről eddig semmit sem tudunk. A következő adat szerint a faluban Klein Zádor alapított 1903-ban négy állandó alkalmazottat foglalkoztató őrlőüzemet, amelynek épületét már elbontották.

Bély

A 'Sennyey kastélyt övező park mellett, a Nagytárkányba vezető úton van az egykori malom épülete. Némileg átalakítva, a berendezését eltávolítva a Trója Tésztakészítő Üzemnek ad helyet. Az 1930–40-es években Szimko András volt a főmolnára.

Bodroghalom

A Bodroglózból a Hegyaljára vezető országút sárospataki és sátoraljaújhelyi elágazásának közelében épült fel. Köréje kisebb tanya létesült. Vásárhelyi Nagy Sándor 1891-ben alapította a gőzzel hajtott üzemet. 1912-ben modernizálta az őrlőművét. 1921-ben tűz pusztította el. 1932-ben sikerült teljesen újjáépíteni. A 12 embert foglalkoztató malmot fiai segítségével működtette. A hajtóerő: szivógáz. A napi kapacitás: 120 mázsa. Az 1949-es államosításkor a Malomipari Központ kezelésébe került. 1955-ben a községi tanács vette át az üzemeltetését. 1962-ben számolták fel. Az épületeit még a Bodroglói Állami Gazdaság évtizedekig hasznosította. Az 1990-es években bontották el.

Bodrogszerdahely

Az írott források két malomról tudósítanak a 20. század első felében. Vörös Jenő gőzmalma 1905-ben kezdte termelését. A tulajdonos Németországban és Kassán szerezte szakismeretét. Az 1940-es években ő volt a Zemplén Vármegyei Molnárszövetség titkára.

Az Agrária Múmalom 1889-ben épült. Többször korszerűsítették. Az 1930–40 közötti időszakban Tóth József és Kovács Árpád tulajdonában volt az automatikus, 21 járatos, napi 350 mázsa teljesítményű üzem. A 34 embert foglalkoztató malom termékeinek kilencven százalékát Kárpátalján értékesítette.

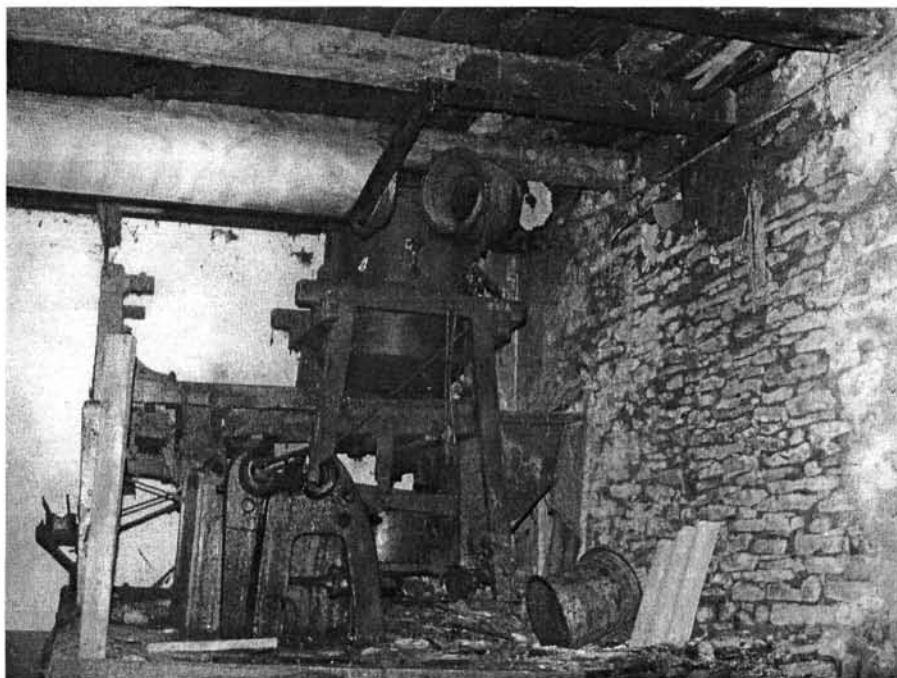
A Bodroglóban egyedi jelenségként az Állami Gazdaság utódja, az AGROREAL cég 1993–1994 között új malmot létesített. A csehországi Pardubice élelmiszeripari gépeket előállító üzeme, a PROKOP emberei szerelték össze a napi 360 mázsás és 15 embernek munkát adó létesítményt. Zsákos, 50 kg-os és 1 kg-os, zacskós kiszerelésben hozzák forgalomba terméküket, elsősorban Szlovákiában. Magyarországon és Ukrajnában a Fogyasztási Értékesítő Szövetkezetekkel kötöttek több ízben sikeres üzletet.

Boly

A falu keleti szélén két malomépület állt, amelyekről adatokat felkutatni nem sikerült. 1998-ban még a berendezések benne voltak, amelyet a kassai Poledniak Gépgyár készített. Ránézésre a ricsei malom hasonmása, nemcsak külső-belső képében, hanem a kapacitásában is. A hozzá kapcsolódó olajütőben szintén épen álltak a gépek. Ezt a tevékenységet az 1990-es évek első felében fejezték be, feldolgozandó alapanyag hiányában.

Cigánd

1907 és 1908 között épült a malom. A részvénytársasági formában működő szivógázmotoros, hét járatos, 200 mázsás napi teljesítményű üzem tulajdonjogát az 1930-as évek elején Heisler Sándor szerezte meg. Üzemvezetője: Heisler Imre. Gépésze: Géresi István. Segéd: Tóth Cs. Károly. Könyvelő: Madarász József. Rajtuk kívül hat állandó munkást alkalmaztak. A második világháború alatt gőzhajtásra tértek át, így napi 180 mázsára csökkent a kapacitásuk. A mezőgazdaság kollektivizálása után fejezte be működését. Épületét 2006-ban a PROFORG Malomipari Rt. hasznosítja, kenyérgabona tárolására.

4. kép. A bolyi malom olajütőjének belső képe 1999-ben (Siska J. felv.)

5. kép. A cigándi szárazmalom, 1902. (Képeslap a Zempléni Múzeum gyűjteményéből)

Dámóc

A falu első gőzmalmát a 19. század utolsó harmadában építette a Perlstein család. A korabeli település keleti végében, a Kisvárda–Királyhalmec közötti főút melletti Bikaréten lévő üzemet a csehek megszállása alatt, 1919 májusában gyújtották fel. Helyette ugyanazon útnak egy távolabbi pontján, a Mulass-tanyán épített szívógázos meghajtású,

6. kép. A dámóci malom újraszertelése 1945-ben. (Horváth T. felv.)

napi 140 mázsás kapacitását, olajütővel kombinált malmot gróf Mailáth József 1924-ben. Az 1930-as évektől Horváth József, a Poledniák Gépgyár egykori üzemszerelője és beőr-lő molnára üzemeltette. Kisgéresről települt át, a környékbeli malomtulajdonosok nagy bánatára. Minőségi örleményeivel rövid idő alatt sok kuncsaftot, a tulajdonosnak jó be-vételt szerzett. A háború után is maradhatott az üzem élén. Az olajütőt ekkor szerelték le és a szabolcsi Anarcs községben használták tovább, mert onnan a nagyobb kapacitású berendezést az oroszok vitték el. Az 1950-es években már Diesel-motorral hajtották az őrlőművet. Államosítás után a megyei, majd a községi tanács volt a gazdája. 1962-ben leállították. A berendezését elvitték. Az épület téglái az önkormányzati hivatal és a rava-talozó falaiban szolgálják tovább a helyi lakosságot.

Karcsa

A faluhoz tartozó Becsked-tanyán a tulajdonos, 'Sennyey Pál bélyi gróf épített gőzmalom 1900-ban. A második világháborút követően vitték el berendezését, majd az épületet is széthordták. Az 1950-es államosítási listán ezért nem szerepel. A mellette 1903-ban emelt Futura Rt. gabonaraktárának tárháza még ma is áll.

Kenézlő

A falu északi részén álló egykori malomból már csak a tisztviselői lakás maradt fenn, amelyet a helyi Mezőgazdasági Rt. hasznosít. A recens adatok szerint az 1900-as évek elején épült, gőz meghajtással. Ezt szivógázzal váltották fel. Kis teljesítményű volt, mindössze napi 50 mázsa volt a kapacitása. Valószínűen ezzel függ össze az 1950-es államosítást követően azonnali leállítás.

Királyhelmece

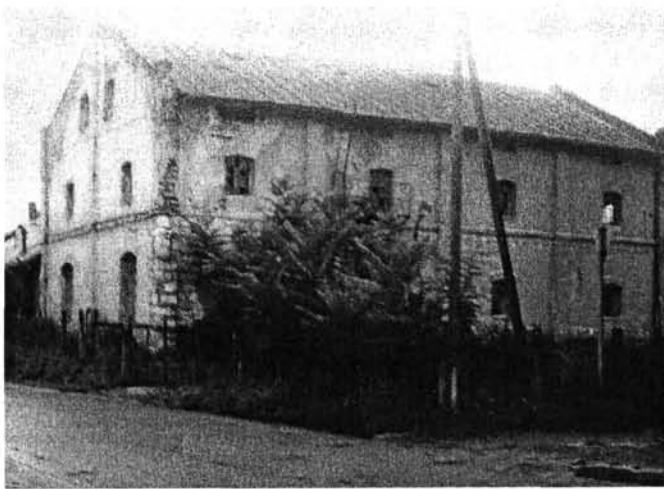
A mezőváros déli csücskén, a Kőszörű-dombon láthatjuk az 1875-ös katonai térké-pen gőzmalom rajzát. 1960-ban zárták be és a szomszédos kenyérgyár raktárának használ-ta az átalakított épületét.

Kisgéres

A település északi végén, a Királyhelmece vezető út mellett működött a szivó-gázás, az 1900-as évek elején épült kis üzem. Horváth József vezette az 1930-as évek közepéig. Az üresen hagyott malomházat az ezredforduló után bontották el.

7. kép. A ricsei hengermalom 1930-as képeslapon (Zempléni Múzeum gyűjteménye)

8. kép. A ricsei malom épülete 1998-ban (Siska J. felv.)

Ricse

A község északi felében, a temető után az 1880-as években épült fel a gőzmalom, amelyet Zucker Ignác vásárolt meg 1890-ben. Az 1930-as években korszerűsítette. A szívógázás motorral üzemelő gabona-feldolgozó napi teljesítménye akkor 300 mázsa. A háború alatt megsérült a berendezése. Újraszerelve teljesítménye napi 190 mázsára esett vissza. Ekkor már Diesel-motorral hajtották, amelyet 1965-ben árammal működővel váltottak fel. 240 mázsára nőtt kapacitása. 1979-ben megszűnt a lisztörlés. Állati takarmányt gyártó keverővé alakították át. 1990-ben végleg bezárt. 2006-ban csak a falai állnak,

tetőzete nincs, sem berendezése. A Zucker család tagjaként látta itt meg a napvilágot Zukor Adolf, ki egészen más pályán szerzett magának hírnevet. Az 1873-ban született filmcézár 17 évesen vándorolt ki az USA-ba, ahol sok nélkülözéssel, majd nagy szerencsével megalapíthatta a PARAMOUNT filmgyártó, forgalmazó cégét, amelynek 103 éves korában bekövetkezett haláláig volt vezére.

Szomotor

1900-ban építették az olajütővel kombinált malmot a falu keleti oldalán. 1926-ban vásárolta meg Weisz Mór. A szívógáz motorral hajtott üzem napi kapacitása mindössze 80 mázsa volt, hét alkalmazottat foglalkoztatott. Az 1990-es években egy vállalkozó zöldségkonzerv-gyártó kisüzem létesítését tervezte az azóta üresen álló épületben, de nem lett belőle semmi.

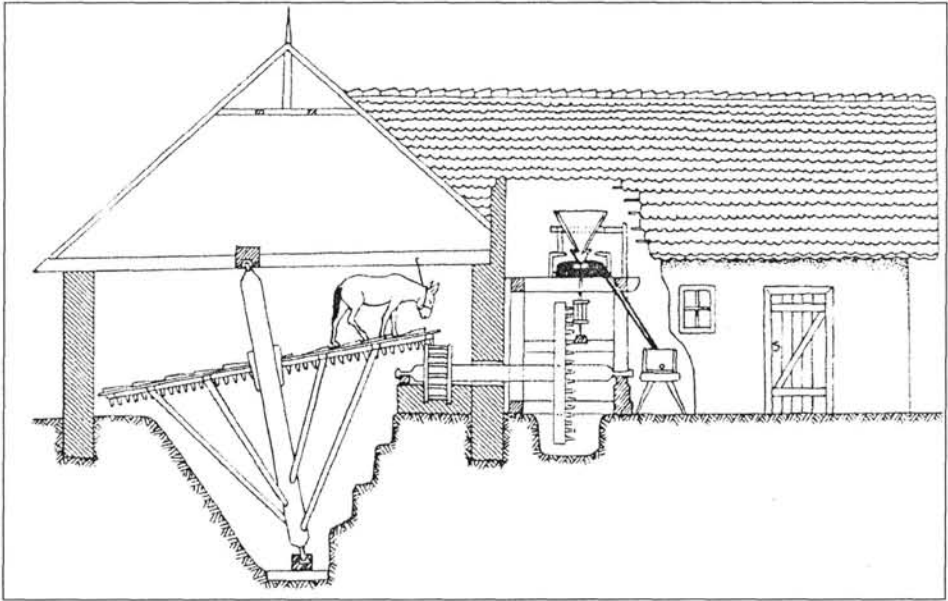
9. kép. A szomotori malom 1997-ben (Siska J. felv.)

Tiszakarád

A falu északi peremén, az 1900-as évek elején létesített 250 mázsás teljesítményű malmot, Kramer József birtokolta az államosításig. A második világháborúban találatot kapott és leégett. 1950-ben szerelték át, kapacitását 90 mázsára csökkentve. Benzines meghajtással indult, az addigi szívógáz helyett. 1955-ben megkapta a megyei, aztán a helyi tanács, majd a tsz megszerzése után keverőüzemmé alakították. Épülete 2006-ban is áll, de termelés nincs benne.

Az meghajtás és őrlés technikai fejlődése

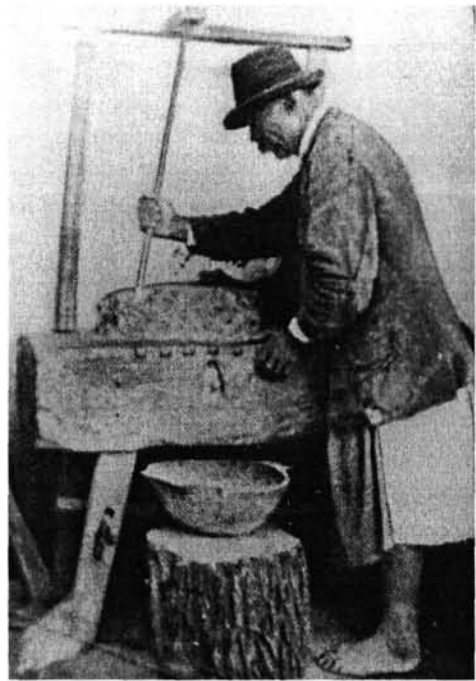
Az ember a gabonaféléket először zúzás nélkül, nyersen vagy megpörkölve fogyasztotta. Később fedezte fel, hogy összetörve sokféle ételt lehet belőle készíteni. Egyes természeti népeknél még a múlt században is használt módszerrel, különféle nagyméretű mozsarakban vagy teknőben két kő között aprították a kenyérgabonát. Ettől termelékenyebb eszközök a kézimalmok. Az őrlőkövek közötti távolság szabályozásával

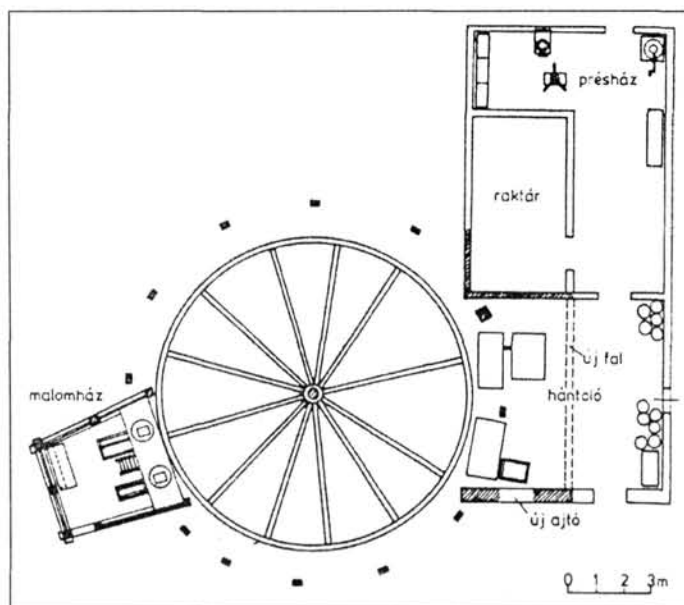
10. kép. Taposómalom szerkezete (Magyar Néprajz 213.)

lehet a szemnagyságot, a zúzalék minőségét befolyásolni. Ezt az eszközt a 20. század közepéig még sok helyen használták állati takarmányok készítéséhez. A Bodrogekben *daráló* volt a neve. A fémből gyártott kézi, majd elektromos változatai szorították ki. Nem terjedt el általánosan a darálónak lábbal hajtott eszköze, de minden községben akadt belőle néhány példány.

Az emberi és állati erővel hajtott, összefoglalóan szárazmalomnak hívott létesítmények egyik változata a taposómalom. Jellegzetessége a ferdén álló, deszkából ácsolt, rovátkolt, nagyméretű korong. Ezen gyalogol a fölötte lévő keresztgerendához kötött ló, szamár, ökör. Így hozza mozgásba az őrlést végző köveket. Az állatokkal működtetett másik konstrukciónál úgy tartja forgásban az igavonó a kereket, mintha szekeret húzna maga után, egy nagy sugarú kör mentén. A neve általában járgányos malom. Mindkét típusnál két részből állt az építmény. A tágabb

11. kép. Kézimalom. Tiszakarád, 1926. (Ébner S. felv., Néprajzi Múzeum Fotótára)

12. kép. Szárazmalom alaprajza (Magyar Néprajzi Lexikon III. 511)

volt a formájáról elnevezett sátor, amelyben a vastag cölöpben, a bálványban rögzített forgatókerék fogas áttételekkel hozza mozgásba a malomházban elhelyezett őrlőművet. A malomházat több helyiségre rekesztették. Ezekben tárolták a vámgabonát, tartalék malomköveket, szerszámokat. Sok helyen ebben az épületben kapott helyet a daráló és az olajütő.

A vízikerek feltalálásával a természet őseréjét fogta szolgálatába az ember. Ennek két típusa alakult ki: az alul- és felülcsapós változat. A gyorsabb mozgású vizet szállító Latorcán és Bodrogon a forgótengelyen túszerűen elhelyezkedő lapátokat tolta körbe a fűrge folyó. A Tiszából kivezetett malomereken, a duzzasztóművekből vályúkon át jutottak a két oldalán zárttá deszkázott kerekre a hajtóvizet. Egy 1881-ben keltezett forrás arról számol be, hogy Kistárkányban egy működő szélmalom van.²⁷ Az Alföldön ennek az őrlőműnek a bakos verziója nem, inkább a tornyosnak hívott formája volt az általános. Míg az elsónél az egész malmot lehetett a szél irányába fordítani, az utóbbinál a vitorlákat tartó tetőszerkezetet.

A malomépiletek és a berendezések a 19. század első feléig fából készültek, amelyet a famunkákhoz is kiválóan értő molnár vezetésével készítettek el. Vasat nagyon keveset használtak, mert csapolással és nem szegeléssel rögzítették egymáshoz a szerkezeti elemeket. A malomköveket századokon át Sárospatakról szereztek be. Az itteni kőbányában hasogatott, faragott alkatrészek szerkezeti összetételük révén önlelítőek voltak. Nem kellett rovátkázni újra használat közben, így nem okoztak teljesítménycsökkenést.

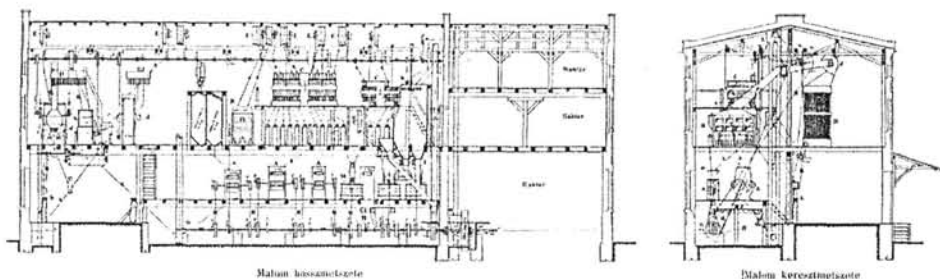
A gőzmalmok fokozatos elterjedése után már a szárazmalmoknál is felváltotta a fát a falazatnál a téglá. A héjazatnál a nádat és a zsindelet a cserép. Ez természetes folyamatnak számított, mert kevésbé volt tűzveszélyes.

²⁷ Nagy Gyula levéltári tiszt hagyatéka. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. II. 1932.

13. kép. A kistárkányi szárazmalom, 1910. (Petrik B. felv.)

14. kép. Középmalom terve 1915-ből (Révai Nagy Lexikona XIII. képmelléklet)

Az egyszerűbb berendezésű malmok sima őrlést végeztek. A kis hézagúra beállított őrlőkövek egyféle szemcse nagyságot produkáltak. A kezdeti időkben szita sem volt, így házilag tudták csak szétválasztani a héjrészt, a korpát a béltől, azaz a dercétől. A 14. századtól kezdve terjedt el az őrlőműveket hajtóenergiával működtetett, több, különféle sűrűségű szitával ellátott osztályozó. Ezek segítségével már a malomban leválaszthatták a korpát és eltérő szemcse nagyságú lisztet is előállíthattak.

A több kőpárral őrlő vízimalmoknál tértek át a *pillés* vagy félmagas zúzásra. Lényege, hogy az alapanyagot többször felöntik az egymás után sorba helyezett, egyre kisebb hézagúra állított kövekre és így kapják a kívánt minőséget. A legfinomabb liszt előállítása tehát meglehetősen időigényes munkafolyamat eredménye ezzel a technikával.

A kéregöntésű acél hengerszékek feltalálása tette lehetővé a magasőrlést és emelte a magyar malmokat a világ élelmiszeralapanyag-előállító iparának az élvonalába. A gondosan megtisztított kenyérgabonát maximum kilenc hengerpáron lehetett átfuttatni. A gőzzel működtetett hajtóművek tudtak ehhez megfelelő energiát biztosítani. Az őrlőkapacitást a gázzal, olajjal, benzinnel, elektromos árammal fokozták az új célmotorok felfedezése után.

A bárhol felállítható szárazmalmok egy nap alatt maximum öt mázsa terményt tudtak feldolgozni. A vízimalmok ennek dupláját. A szélmalom kedvező légáramlás esetén

szintén tíz mázsát örölt. A hengerszékes gőzmalmok a tízszeresét is, attól függően, hány járatosak voltak.

A malomjog változása

A korai feudalizmustól kezdve malom létesítésének engedélyezése az uralkodó hatáskörébe tartozott, a révek, kocsmák, mészárszékek használatához hasonlóan a regálék, azaz a királyi haszonvételek sorába. A király hűbéreseire ruházta át ezt a jogot. Ezek kiváltságos, nemes emberek voltak, akik az uralkodót segítő tettükért kapták elsősorban. Magánszemélyeken kívül kisebb számban közösségek: rendházak, apátságok, püspökségek, egyházközségek, várak, városok, falvak, egyletek is kaptak a hosszú századok során malomépítési engedélyt. Az 1848-as polgári forradalom érintetlenül hagyta a megkövesedett kiváltságot. A gőzmeghajtás hozta el a változást. Az 1880. évi XXIV. törvénycikk kiemelte az újonnan épülő gőzmalmokat a regálék sorából. A 20. század fordulójától kezdve már bárki korlátozás nélkül építhetett malmot, aki megfelelő tőkével rendelkezett.

A bodrogközi malmok egy jelentős részét azonban még a nagybirtokosok tartották a kezükben és bérlőkkel üzemeltették. Az 1890-es évektől szorultak ki fokozatosan, a korszerűsítéshez szükséges pénz hiányában.

A malmok jövedelme és a molnárok

Az őrlés folyamatos bevételt biztosított a malom tulajdonosa számára. Nem véletlenül volt tehát működtetésének joga a király kezében. A korai feudalizmus időszakában a molnár szolgálparosnak számított, aki a malom felépítéséért és üzemeltetéséért cserébe családja eltartásához elegendő természetbeni juttatást kapott. A malomvám az őrlni való gabona tizedrésze.

1514 után a molnár már szabadmenetelű jobbágnak számított, akivel a malom tulajdonosa egyéves próbaidőre kötött munkaszerződést. Ha semmi hiba nem volt munkájában, akkor kötöttek vele megállapodást hosszabb időszakra. A malomvám harmada járt alapjuttatásként neki. Ingyen lakhatott a malom közeli molnárházban. A különböző nagyságú molnárkertet ingyen használhatta. Tarthatott meghatározott számú tehenet, sertést, aprójószágot. Ingyenes kenderföldet, ruhapénzt és vetőmagot kapott. Ha kásahántoló és olajütő is volt a malomhoz ragasztva, az ottani vám ötödét vehette el. Ha a feldolgozó nagyobb kapacitású volt, akkor a tulajdonossal közös kontón tarthatott segédszemélyzetet.

A gőzmalom eleve több alkalmazottat igényelt, de a járandóságukat a nagyobb bevételből már kigazdálkodhatta a tulajdonos. A falusi lakosság körében népszerű elfoglaltságnak számított a malomban dolgozni, bármilyen munkakörben.

A molnárokat a népi hiedelem a révészekkel, pásztorokkal, kocsisokkal együtt tudós embereknek tartotta. Nemcsak ácsmesteri és őrlési szakértelmük miatt becsülték őket. Kicsit ördögösöknek is számítottak, akik a gabonatarlóikból síp vagy furulya segítségével tudják elcsalogatni a rágcsálókat és a konkurens malmok felé irányítani.²⁸

---

²⁸ Balassa I., 1973. 87–93. A malomtechnikához és malomjoghoz kapcsolódó forrásokat az irodalomjegyzékben adom meg.

A kenyér alapanyagának előállítása miatt a malmok minden család életében szerepet játszottak. A gőzüzemek felépítéséig sok időt kellett eltölteni, várakozni, mire sorra kerültek és megkapták a lisztet. Már a termény kiszedése a tárolókból és zsákba rakása külön szertartásnak számított, amelyben a családfő és a nagyobb fiúgyermekek vettek részt. Ők vitték el szekéren a malomba. A nagyobb vonzaskörrel bíró üzemekben sokszor álló napot kellett eltölteni, amíg sorra kerültek. Az itteni várakozás közben cseréltek tapasztalatot egymással a gazdák. Megismerkedtek új természetési eljárásokkal, vetőmagokkal és a világ dolgaival. Babonás történetekkel és hiedelemmondákkal szórakoztatták egymást. A kora reggel érkezők és az éjszakába maradók egy kis *golyatejjel*, *papramorgóval* frissítették magukat és bizonyos mennyiség után dalra fakadtak. A gyerekek számára a gőzmalom megindulása után is szórakoztató volt a malomlátogatás. Hancúrozhattak a raktárakban. Pörkölt napraforgómagot és préselt olajpogácsát ehettek az olajütőben. A molnárok felügyelete mellett megcsodálhatták az őrlést végző berendezést és jó idő esetén lemoshatták magukról a port és lisztet a gőzgép hűtővizét tároló medencében, de még úszni is megtanulhattak a korosabbaktól.

A hajdani malmok és olajütők fontos tájékozódási pontok voltak az egyes településeken. Nem véletlen, hogy emléküket földrajzi névként megőrizte a kollektív gazdálkodás megszervezéséig minden közösség. Alsóberecki: *Malomtanya*, Bacska: *Malom melletti*, Battyán: *Malom út*, Bély: *Malom*, *Malom utca*, Bodroghalom: *Malomtanya*, Dobosérháti malom, Bodrogszentmária: *Malom út*, Bodrogszerdahely: *Malom*, *Malom dülő*, *Malomhomok*, *Malom utca*, Boly: *Új malom*, *Régi malom*, *Malom szög*, *Malom homoka*, Cigánd: *Malom ér*, *Malom utca*, Dámóc: *Bikaréti malom*, *Mulassi malom*, *Olajütő sor*, Kenéz: *Malom ér*, *Malomköz*, Királyhelme: *Köszörüdombi malom*, *Forráskúti malom*, Kisrosvány: *Malomér homoka*, *Gőzmalom*, Kistárkány: *Szélmalom domb*, *Szárasmalom*, Láca: *Malomvég*, Lelesz: *Malomház*, *Malomkert*, *Malomszög*, Nagyrosvány: *Malomkert*, Pácin: *Malomszer*, *Malomdomb*, Perbenyik: *Weisz malom*, Pólyán: *Malomsor*, *Malomgödör*, *Kismalom*, Récsén: *Malomér*, *Malomér köze*, *Cukker malom*, Sárospatak bodrogi határában: *Malomér kétág*, Szolnocsán: *Kismalom gödri*, *Nagymalom gödri*, Szomotor: *Malom*, Tiszakarád: *Keverő*, *Malom*, *Malomér fark*, *Malomér alatti*, *Molnár homoka*, Véke: *Szárasmalom*, Zemplénagárd: *Malomér*, *Háromkőmalom szuglya*, *Gazis malom ere*, Zétény: *Malomgaz*, *Pusztamalom gödri*.²⁹

IRODALOM

Balassa Iván

1973 Szárasmalmok a Hegyalján és a Bodrogi közben a 18–19. században. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 12.

Balassa Iván–Ortutay Gyula

1979 Magyar néprajz, Budapest

²⁹ Kéziratok térképek, földkönyvek a Zempléni Levéltárban, illetve helyszíni gyűjtés a felsorolt adatközlőktől.

- Balázs György*
1995 Szárazmalmok. *Endrei Walter* (szerk.): Műszaki innovációk sorsa Magyarországon (MISM). 70–84. Budapest
- Endrei Walter*
1995 A magyar malomipar (1500–1800) MISM. 48–65. Budapest
- Dienes Dénes*
2001 Református egyház-látogatói jegyzőkönyvek. Sárospatak
- Csikvári Antal* (szerk.)
1940 Zemplén vármegye szociográfiája, 65.
- Fejér Georgius*
1823–1835 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ad civii
- Filep Antal*
1980 Malom. *Ortutay Gyula* (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon III. 510–513.
- Kirsch János*
1995 A tőkés malomipar kialakulása, MISM. 95–108. Budapest
- Ladányi Miksa* (szerk.)
1933 Sárospatak és vidéke. Budapest
- Lambrecht Kálmán*
1914 Magyar malmok könyve. Budapest
- Mályusz Elemér–Borsa Iván*
1994, 1997 Zsigmond-kori oklevéltár IV–V. kötet
- Nemesné Ipoly Márta*
1962 Malmok, ipari és gazdasági létesítmények az első katonai felmérés térkép-szelvényein, 1782–85.
- Pongrácz Pál*
1967 Régi malomépítészet. Budapest
- Szentpétery Imre*
1943 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest
- Szirmay Antonius*
1803 Notitia topographica, politica incltyi comitatus Zempliniensis. Kassa
- Takács Péter–Udvari István*
1998 Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. Nyíregyháza
- Thernesz Vilmos*
1995 A magyar malomipar helyzete a 20. század első felében. MISM. 109–132.
- Vajkai Zsófia*
1995 Középkori malmaink. MISM. 36–47.; A szélmalom. MISM. 85–94.

MILLS IN THE BODROGKÖZ REGION

Bread wheat has been grown for centuries in the micro-region lying in north-eastern Hungary and the south-eastern corner of Slovakia. Written sources mention the mills where the wheat was ground from 1214 on. The documents have survived in the archives of the Premonstratensian priory in Lelesz, the region's *locus credibilis*. The documents are currently housed in the Slovakian National Archives in Pozsony. In addition to the water mills on the Tice and Latorca rivers, mills driven by power sources other than water appeared from the 15th century. These two basic types of mills remained in use until the spread of steam engines in the 19th century. The first steam driven mills are shown near Bacska, Királyhelmece and Kisrosvágy on the maps drawn after the 1875 military survey. A county register from 1881 mentions the windmill in Kistárkány.

Engines driven by suction gas, diesel oil and petrol, the invention of screening mechanisms and the rolling mill greatly increased the capacity of newly built mills and led to the eventual disappearance of water mills and other traditional mills. In 1809, there were fifty-one traditional mills active in the micro-region having fifty-three settlements; by 1920, these had been replaced by fourteen rolling mills with varying capacities.

Milling was a royal prerogative and remained so during the medieval and post-medieval period until the appearance and spread of steam mills. A law enacted in 1880 ensured the spread of capitalist enterprise in this field of industry too.

Film magnate Adolph Zukor (Ricse, 1873–New York, 1976), head of Paramount Pictures, was one of the sons of the owner of the Ricse mill. He never forgot his home town.

Following the Russian occupation of Hungary, the mills were nationalised between 1949 and 1951. Following collectivisation, the smaller mills were shut down and dismantled after 1962. The ones in Ricse and Tiszakarád were turned into blenders for animal fodder.

Following the political changes in 1990, the mills were again shut down. The buildings fell into disrepair and many were demolished altogether. A new mill with a daily production capacity of 36,000 kg was built in Bodrogszerdahely in Slovakia. Its products are marketed in Slovakia, Hungary and the Ukraine.

József Siska

ADATOK MAGYARORSZÁG ÉSZAKKELETI RÉSZÉNEK GERINCES ÁLLATAIRÓL (VERTEBRATA)

I. – Ingolák (Petromyzontiformes), halak (Pisces), kétéltűek (Amphibia), hüllők (Reptilia)

HEGYESSY GÁBOR

Ebben a tanulmányban azokról a *gerinces állatok*ról (Vertebrata), azon belül az *ingolák* (Petromyzontiformes), *halak* (Pisces), *kétéltűek* (Amphibia) és *hüllők* (Reptilia) adatairól számolok be, amelyek az észak-magyarországi tájak rovarfaunájának feltérképezése közben kerültek elő. Összesen 1 *ingola*-, 21 *hal*-, 16 *kétéltű*- és 11 *hüllő*-; összesen 49 *gerinces állat*fajról közöljük saját megfigyeléseink adatait. A rovartani kutatások elsősorban abaúji és zempléni területeken folytak (több száz mintavételi pontot vizsgáltunk), de alkalmi felméréseket végeztünk Borsod-Abaúj-Zemplén megye más vidékein, illetve az Észak-Alföld szabolcsi és beregi részein továbbá a nógrádi határokon belül is.

A kutatások jellege miatt a gerinces állatok begyűjtésére, múzeumi célú konzerválására nem került sor, így csak terepi megfigyelésről beszélhetünk az esetek nagyobb részében. Néhány faj pontosabb meghatározása érdekében megfogtuk az állatot, hogy jobban megfigyelhessük a rokon fajoktól elkülönítő bélyegeiket. Főként a hegyvidéki vizek *unkáinak* (*Bombina* spp.) esetében tettünk így. Máskor, pl. a *kecskebékák* (*Rana esculenta* aggl.) fajcsoportjánál legtöbbször módunk sem volt a pontosabb vizsgálatra, így csupán a fajcsoport (agglomerátum) feljegyzésére került sor. A nem jól látott példányok adatait nem jegyeztük fel. Az általunk talált fajok szakirodalmi adatai közül igyekeztünk összegyűjteni az abaúji és zempléni tájakra vonatkozókat. Ezeket az egyes fajok rövid elterjedési és élőhelyi jellegzetességei mellett közöljük.

A *halak*ról, miután számos gazdasági jelentőségű, korábban nem egy népélelmészeti szintű fajt foglal magában, jóval korábbi és sokkal több információ jelent meg tudományos illetve horgászati, halászati szaklapokban, mint a kétéltűekről vagy hüllőkről. Ha minden ide vonatkozót nem is sorolunk fel, de meg kell említenünk CHYZER Kornél 1882-ben Zemplén megye halairól írott monográfiáját. Ebben 39 faj korabeli megyei előfordulásáról számolt be. Ebből csupán 19 halfajról közölt olyan adatot, amely a mai országhatárainkon belülről származik, illetve néhányánál csak jellegzetes életteret (pl. hegyvidéki patakok) illetve gyakoriságot adott meg. Ezekkel együtt már 34-re emelkedik számuk. Itt felsoroljuk ezeket, a Chyzer által használt magyar névvel kiegészítve. Magyar nevük azért is érdekes, mert Chyzer Kornél több halfaj magyar névadásában részt vett. Például a *lápi póc* (*Umbra krameri*) ma használatos neve előtt az országos gyakorlatban dunántúli eredetű *ribahal* kezdett terjedni, mígnem Chyzer a bodrogi elnevezést: *poczhal* ajánlotta. A keszegféléknél viszont a sokféle, elterjedt népi név miatt nem akart a tudományosság miatt dönteni, így nem adott egyértelműen kötelező magyar nevet. A korabeli Zemplén megye mai országhatárokra belülről származó adatok a korabeli sorrendben és írásmódban (CHYZER 1882): *Perca fluviatilis* Lin. (Folyami sügér): Tisza, Bodrog, Karcsa, Ronyva – *Acerina cernua* L. (Közönséges serincz): Bodrog, Karcsa – *Acerina schraetzer* Lin. (Schraetzer serincz): Bodrog, Tisza – *Lucioperca sandra* Cuv. (Fogas süllő): Bodrog,

Tisza – *Lucioperca volgensis* Pallas (Volgai süllő): Bodrog (Sárospatak) – *Aspro zingel* Lin. (Kolcz érdesz): Bodrog, Tisza – *Lota vulgaris* Cuv. (Közönséges menyhal): Bodrog, Tisza – *Silurus glanis* Lin. (Közönséges harcsa): Tisza, Bodrog – *Esox lucius* Lin. (Közönséges csuka): „A kárász után ez a leggyakoribb halfajunk.” – *Umbra krameri* Fitz. (Kramer poczhala): „... e halacskát rendkívül nagy mennyiségben találtam a Bodrogtörvényben, ... ezennel felcserélem tót hangzású nevét s óhajtom, hogy magyarul ezentúl tudományosan is poczhalnak nevezzük.” – *Cyprinus carpio* L. (Potyka ponty): Bodrog – *Carassius vulgaris* Nils. (Közönséges kárász): „Ez a mi legközönségesebb halunk.” – *Barbus vulgaris* Flem. (Folyami márna): „... ritkán fordul elő.” – *Barbus petenyii* Heckel (Petényiféle márna): „... megyénk felső részének friss vizű folyóiban s patakjaiban, ...” – *Gobio fluviatilis* Flem. (Folyami görgőcse): „... megyénk felső vidéke folyóinak és patakjainak lakója.” – *Leuciscus rutilus* L.: „Pirosszárnyú keszeg néven igen gyakori faj folyóinkban tavainkban s halpiacunkon.” – *Leuciscus cephalus* L.: „az ujhelyi halpiaczon ...” – *Leuciscus vulgaris* Flem.: „Ezt a Bodrogtörvény név alatt kaptam ...” – *Leuciscus idus* L.: „... csobak név alatt kaptam. A halpiaczon dévér keszegnek is mondják.” – *Leuciscus erythrophthalmus* Lin.: „Ez is halpiacunk egyik közönséges úgynevezett keszege.” – *Leuciscus phoxinus* L. „... felvidéki patakjaink jellemző s legközönségesebb kis hala.” – *Tinca vulgaris* Cuv. (Közönséges czompó): „A kárász és csuka után legközönségesebb halunk, ...” – *Rhodeus amarus* Ag. (Keserű díszponty): Bódva – *Abramis brama* Lin.: „Az ujhelyi halpiaczon ... igen gyakori fekete szárnyú keszeg név alatt.” – *Abramis ballerus* Lin.: „... lána-keszeg ... nagy mennyiségben hozzák kivált a felső Bodrogtörvényből.” – *Abramis sapa* Pall.: „... az ujhelyi halpiaczon a Bodrogtörvény bogoly név alatt kaptam.” – *Abramis blicca* Bl.: „A Bodrogtörvény és Karcsából kerek keszeg néven kaptam.” – *Aspius rapax* Lesk. (Ragadozó őn): Bodrog, Kesznyéten. – *Alburnus lucidus* H. Kn. (Fényes fehérke): Bodrog – *Pelecus cultratus* L. (Vágó gárda): „Bodrogtörvényben, Tiszában gyakori; Ujhelyben kaszahalnak, Tokajban gárdahalnak hívják.” – *Cobitis fossilis* L. (Csík tergély): „A bodrogtörvényi tavakban rengeteg mennyiségben tenyészik. Nyárban nem fogják, de télben piaczunkon ez a leggyakoribb hal.” – *Cobitis barbata* Lin. (Bajuszos tergély): „Kissebb patakjainkban megyszerzte közönséges.” – *Cobitis taenia* Lin. (Kövi tergély): „Felvidéki folyóink és patakjaink kövei alatt ez is közönséges.” – *Acipenser ruthenus* L. (Kecsege tok): Tokaj, Bodrog.

A legújabb, halakról szóló, a hazai elterjedési adatokat feldolgozó könyv HARKA Ákos és SALLAI Zoltán (2004) munkája, amely összefoglalja a korábbi tapasztalatokat. Az általunk is vizsgált abaúji és zempléni területekről a következő fajok adatait sorolja fel: *Eudontomyzon danfordi* (Regan, 1911), *Acipenser nudiiventris* (Lovetzky, 1828), *Acipenser ruthenus* (Linnaeus, 1758), *Anguilla anguilla* (Linnaeus, 1758), *Rutilus rutilus* (Linnaeus, 1758), *Rutilus pigus virgo* (Heckel, 1852), *Ctenopharyngodon idella* (Valenciennes, 1844), *Scardinius erythrophthalmus* (Linnaeus, 1758), *Leuciscus leuciscus* (Linnaeus, 1758), *Leuciscus cephalus* (Linnaeus, 1758), *Leuciscus idus* (Linnaeus, 1758), *Phoxinus phoxinus* (Linnaeus, 1758), *Aspius aspius* (Linnaeus, 1758), *Leucaspis delineatus* (Heckel, 1873), *Alburnus alburnus* (Linnaeus, 1758), *Alburnoides bipunctatus* (Bloch, 1782), *Abramis bjoerkna* (Linnaeus, 1758), *Abramis brama* (Linnaeus, 1758), *Abramis ballerus* (Linnaeus, 1758), *Abramis sapa* (Pallas, 1814), *Vimba vimba* (Linnaeus, 1758), *Pelecus cultratus* (Linnaeus, 1758), *Chondrostoma nasus* (Linnaeus, 1758), *Tinca tinca* (Linnaeus, 1758), *Barbus barbus* (Linnaeus, 1758), *Barbus peloponnesius petenyi* (Heckel, 1852), *Gobio gobio* (Linnaeus, 1758), *Gobio albipinnatus* (Lukash, 1933), *Gobio kessleri* (Dybowski, 1862), *Pseudorasbora parva* (Temminck et Schlegel, 1842), *Rhodeus sericeus* (Pallas, 1776),

Carassius carassius (Linnaeus, 1758), *Carassius gibelio* (Bloch, 1782), *Cyprinus carpio* (Linnaeus, 1758), *Hypophthalmichthys molitrix* (Valenciennes, 1844), *Hypophthalmichthys nobilis* (Richardson, 1845), *Misgurnus fossilis* (Linnaeus, 1758), *Cobitis elongatoides* (Bacescu et Maier, 1969), *Sabanejewia aurata* (Filippi, 1865), *Barbatula barbatula* (Linnaeus, 1758), *Ameiurus nebulosus* (Lesueur, 1819), *Ameiurus melas* (Rafinesque, 1820), *Silurus glanis* (Linnaeus, 1758), *Esox lucius* (Linnaeus, 1758), *Umbra krameri* (Walbaum, 1792), *Salmo trutta* m. *fario* (Linnaeus, 1758), *Oncorhynchus mykiss* (Walbaum, 1792), *Lota lota* (Linnaeus, 1758), *Lepomis gibbosus* (Linnaeus, 1758), *Perca fluviatilis* (Linnaeus, 1758), *Gymnocephalus cernuus* (Linnaeus, 1758), *Gymnocephalus baloni* (Holcik et Hensel, 1974), *Gymnocephalus schraetser* (Linnaeus, 1758), *Sander lucioperca* (Linnaeus, 1758), *Sander volgensis* (Gmelin, 1788), *Zingel zingel* (Linnaeus, 1758), *Zingel streber* (Siebold, 1863), *Perccottus glenii* (Dybowsky, 1877), *Proterorhinus marmoratus* (Pallas, 1814).

Az abauji és zempléni kétéltűek és hullők faunisztikai összefoglalója mindeddig nem jelent meg. ENDES Mihály (1994) herpetofaunáról szóló írása ugyan értékeli a korábbi évtizedben végzett terepi kutatásának eredményeit, pontos adatokat viszont alig közöl benne. Egy-egy faj hazai kutatásáról beszámoló munkában (MOLNÁR és mtsai. 2001, SCHÄFFER és PURGER 2005) találunk csupán adatokat. Fajösszetételében e táj alig tér el a nyomtatásban a közelmúltban megjelent Bükki Nemzeti Park (DELY 1996) illetve Aggteleki Nemzeti Park (GUBÁNYI 1999) faunájában szereplőktől. A Bükkből közlik a *haragos sikló* (*Coluber caspius* Gmelin, 1789) recens adatát. Utóbbi két területen előfordul még a *pannon gyík* (*Ablepharus kitaibelii fitzingeri* Mertens, 1952), amely vizsgált területünkön eddig nem került elő. A zempléni tájakon jellegzetes viszont a *keresztes vipera* (*Vipera berus* Linnaeus, 1758) amely középhegységeinkben másutt nem él. ENDES (1994) említi a Zempléni-hegységből a *homoki gyík* (*Podarcis taurica* [Pallas, 1814]) ritka előfordulását. Ennek a fajnak legközelebbi bizonyított populációja Bátorliget mellett illetve Hajdúbagoson, a Tiszántúlon van (DELY 1991). Erősen kétséges, hogy stabil populációja tenyészne a tokaji Nagy-Kopaszon, ezért ezt az irodalomban szereplő fajt nem szerepeltetjük alábbi felsorolásunkban.

Fontosnak tartom, hogy szerény megfigyeléseinkkel gazdagítsuk azokat az információkat, amelyek Magyarország északkeleti tájainak állatfajairól származnak, s talán segítenek faunájuk feldolgozásában.

Rövidítések:

Ádám László = ÁL, Frank Tamás = FT, Géczi István = GI, Hegyessy Gábor = HG, Hegyessyné Jáger Erika = HJE, Hegyessy Réka = HR, Hegyessy Sándor = HS, Hegyessy Sándorné = HSné, Huber Attila = HA, Jáger István = JI, Papp Viktor = PV, Pelles Gábor = PG, Podlussány Attila = PA, Suta Sándor = SS, Szabóky Csaba = SzCs, Szegedi Zsolt = SzZs

PETROMYZONTIFORMES – INGOLÁK

Eudontomyzon danfordi (Regan, 1911) – **Tiszai ingola**

A Kárpát-medence bennszülött faja, amely a Tisza vízrendszerében alakult ki. A folyó és mellékfolyóinak felső szakaszán (Magyarországon pl.: Felső-Tisza, Bódva, Jósza, Ménes-patak, Hernád, Tolcsva-patak, Kemence-patak) él (HARKA és SALLAI 2004). A korábban a *körszájúak* (Cyclostomata) rendjébe sorolt állatok lárvái az iszapba fúródva élnek négy-öt évig. Szerves törmelékkal táplálkoznak. Átalakulásuk után szájszervük átalakul, életmódjuk is megváltozik. Ekkor más halak testére tapadva vérszívó élősködővé válnak. 22–26 cm-esre nőnek. Kis elterjedése miatt jelentős természeti értéket képvisel: Magyarországon fokozottan védett, az Európai Közösség

Natura 2000 listájára is felkerült állatfajunk. – Adatunk: Alsóregmec: Fedormalom, Bózsza a gázló mellett, 2206. IX. 17., 10 cm-es lárvá, HG – Nagyhuta: Kőkapu, Kemence-patak a tó alatti részen, 1999. X. 30., 12 cm-es lárvá, ÁL, HG.

PISCES – HALAK

Anguilla anguilla (Linnaeus, 1758) – **Angolna**

Az Atlanti-óceánba és a Földközi-tengerbe ömlő folyók vízrendszerében gyakori, a Fekete-tengerbe ömlő folyókban ritkább halfaj. Katadrom, azaz szaporodáskor a folyó áramlási irányával egyezően vándorló állat. Ívási helye a lárvális alak eltérő volta és a többszöri formaváltás miatt sokáig ismeretlen volt. Manapság az Atlanti-óceán nyugati részén levő Sargasso-tenger 100–200 méteres mélységéről tudnak a szakértők. Innen mintegy 2 év alatt érnek a tengeri áramlatokkal Európa partjaihoz a fiatal állatok, ahol a tengervízi életmódról édesvízi ragadozókká válnak. Magyarországon halastavakba is gyakran telepítik ezt az akár 1 méteresre is megnövő fajt. HARKA és SALLAI (2004) hazánk északkeleti részéről a Tisza, az Öreg-Túr, a Szamos, a Bodrog, a Nyugati-főcsatorna vizéből valamint a Sajó és a Zagyva torkolatvidékéről említi. – Adatunk: Felsőberecki: Bodrog, a Pap-tóval szemközt, 1999. VIII. , 2000. V. 7., Krajnyák László.

Ameirus nebulosus (Lesueur, 1819) – **Törpeharcsa**

Észak-Amerikából betelepített, 25–30 cm-re megnövő ragadozó halfaj. Vízinövényzetben gazdag sekély állóvizekben él. A 19. század végétől terjedt el a hazai vizeinkben is, újabban (1980-tól) egy hasonló rokona, a *fekete törpeharcsa* /*Ameirus melas* (Rafinesque, 1820)/ is megjelent, s kezdi hasonló életterét elfoglalni. A törpeharcsa HARKA és SALLAI (2004) által közölt északkelet-magyarországi lelőhelyei: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Takta, Eger-patak, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Tarnóca. Saját adataink rendszerint fiatal állatokról származnak, így nem zárható ki, hogy esetleg rokon fajra vonatkoznak. – Adataink: Alsóregmec: Debrai-forrás, tó, 2002. IV. 2., HG – Balsa: Füzes, 1999. XI. 2., HG – Felsőberecki: Bodrog, 1999. VI. 5., HG – Gávavencsellő: Kacsató, 2001. IV. 26., HS, HG – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS, 2002. VIII. 4., HG, 2005. VII. 19., HG, Varga András – Nagyhuta: Kőkapu, tó, 2003. VI. 5., ÁL, HG – Nagyrozvágy: Pallágcsa-csatorna, 2004. VII. 21., halászkönnél, HG – Pácinc: Karcsa-ér, 1999. VI. 12., 1999. VII. 25., 2003. VI. 15., HG – Sárzasadány: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2003. VI. 29., HG, Jáger István – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1977. VIII. 20., HG, HS, 1999. VIII. 11., HG; Egres-Galambo, kubik, 1999. IX. 7., HG; Kaizer, kubik, 1999. IX. 7., HG; Molyva-oldal, 1999. IX. 3., HG; Némahegy, mocsár, 2002. VIII. 15., HG; Köveshegy, halastó, 1999. VI. 6., 1999. IX. 12., 2000. V. 4., Jáger István; Ó-Ronyva, 1999. VII. 22., HG – Tarcal: Kengyel-tó, 2000. V. 16., HG, HS – Vajdácská: Holt-Bodrog, 1999. VI. 5., 1999. IX. 11., 1999. IX. 24., HG, 1999. X. 29., ÁL, HG; Kopaszló-sarok, kubik, 1999. IX. 22., 2002. VI. 12., HG – Vilyvitány: Marócsa-patak, mesterséges tó, 2002. IV. 23., HG, HS.

Silurus glanis (Linnaeus, 1758) – **Leső harcsa**

Közép- és Kelet-Európában és Kis-Ázsiában elterjedt halfaj. Ragadozó, a legnagyobbra növő helyben szaporodó halunk, amelynek hossza elérheti a 2,5 métert, tömege a 112 kg-ot is. Nagyobb folyóinkban, tavainkban él, rendszerint part alatti üregekben rejtőzik. Horgásztavakba mesterségesen is telepítik. Magyarországon őshonos, HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő lelőhelyeit közli: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Hernád, Vadász-patak, Takta, Eger-patak, Csincse, Zagyva. – Adatunk: Balsa: Tisza, 2002. VII. 24., HG.

Clarias gariepinus (Burchell, 1822) – **Afrikai harcsa**

Egész Afrikában és Kis-Ázsiában elterjedt. HARKA és SALLAI (2004) könyve szerint Magyarországra először 1984-ben hozták be szaporítási célból. Meleg vízű horgásztavakba telepítik ahol a hőmérséklet nem esik 16 Celsius fokosnál alacsonyabbra. Zacsószerű kisegítő légzőapparátusa következtében a levegőből is tud oxigént felvenni, így kevés vízben is sokat lehet

tartani belőle. 1 méternél nagyobbra nő, de a hazai hideg teleket nem bírja a természetes vizekben. – Adatunk: Semjén: Dobra-Semjéni-csatorna, halastóba telepítették az előző években, 2004. VII. 21., halőr elmondása, HG, Lontay László.

Esox lucius (Linnaeus, 1758) – **Csuka**

Európa és a Föld egész északi féltekéjének hideg és mérsékelt éghajlatú tájain, a lassan folyó és állóvizeiben elterjedt. Hosszú életű ragadozó, amelynek hossza meghaladhatja az 1 métert, tömege a 20 kg-ot is. A gyorsan áramló hegyi patakok kivételével szinte minden nagyobb vizünkben megtalálható. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Ronyva, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Rakaca, Hernád, Vadász-patak, Hejő, Eger-patak, Csincse, Laskó, Zagyva, Hajta, Tarna, Tarnóca. – Adataink: Bodroghalom: Vécsei-csatorna, Orom-híd, 2004. V. 9., HG, HS – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG; Lebuj, Bodrog, 2002. VII. 11., HG – Cigánd: Ledmecő, Tisza, 2001. VIII. 24., HG – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS, 2002. VIII. 4., HG – Mezőzombor: Mádi-patak, 2001. V. 30., HG, HS – Nagyrozvágó: Pallágcsa-csatorna, 2004. VII. 21., halászoknál, HG – Sárzasadány: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Déli-Bodrog-holtág, 2006. VI. 3., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2004. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, kubikgödrök, 1999. V. 29., HS; Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., HG; Kacsá-tó, 1997. VI. 16., HG; Kaizer, kubik, 1999. IX. 7., HG; Kelince-tó, 1999. IX. 24., HG; Molyva-oldal, 1999. IX. 3., HG – Szendrő: Abodi-patak, 2001. VI. 6., HG, HS – Tokaj: Kis-Bodrog, 2006. VIII. 1., HG – Vajdácská: Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., HG; Kopaszló-sarok, kubik, 1999. IX. 22., 2002. VII. 24., HG – Vizsoly: Felső-rét, Hernád-holtág, 2002. VI. 20., HG, HS.

Sander lucioperca (Linnaeus, 1758) – **Fogas süllő**

Közép- és Kelet-Európában elterjedt ragadozó halfaj, amely a lassan áramló vizekben és a tiszta vizű tavakban él. A Bodrogban viszonylag gyakori faj. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Hernád, Vadász-patak, Takta, Eger, Csincse, Laskó, Zagyva, Tarna, Gyöngyös-patak. – Adataink: Bodrogkeresztúr: Bodrog, 2000. VI. 22., HG – Felsőberecki: Bodrog, a Pap-tóval szemközt, 2000. III. , Krajnyák László.

Perca fluviatilis (Linnaeus, 1758) – **Sügér**

Európa és Szibéria vizeiben elterjedt ragadozó halfaj, lassú folyású vizekben és tavakban tenyészik. Az abaúji és zempléni vizekben viszonylag gyakori. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Ronyva, Tolcsva-patak, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Csernely-patak, Keleméri-patak, Bódva, Rakaca, Hernád, Vadász-patak, Cserenkő-patak, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Tarna, Bene-patak, Tarnóca. – Adataink: Alsóregmec: Debrai-forrás, mesterséges tó, 1999. IX. 30., HG – Balsa: Tisza, 2001. VII. 5., 2001. IX. 28., HG, HS – Bodrogkeresztúr: Bodrog, 2000. VI. 22., HG – Nagyhuta: Kőkapu, tó, 1999. X. 30., ÁL, HG, 2003. VIII. 3., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, időszakos tó, 1977. VIII. 20., HG, HS, kubikgödrök, 1999. V. 29., HS; Hosszú-tó, 1999. VII. 31., HG – Vajdácská: Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., 1999. X. 29., ÁL, HG.

Gymnocephalus cernuus (Linnaeus, 1758) – **Vágódurbincs**

Európában és Szibériában elterjedt kis termetű ragadozó. A lassú folyóvizekben és tavakban él. A Bodrog környékén néhány példányáról tudunk. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Rakaca, Hernád, Takta, Eger-patak, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Tarna, Tarnóca. – Adataink: Sátoraljaújhely: Bibérc, 1977. VIII. 20., HG, HS; Bodrog, Felsőberecki-rév, 1999. VIII. 21., HG, Kovács Tibor.

Lepomis gibbosus (Linnaeus, 1758) – **Naphal**

Észak-Amerikából származik, de Európában már egy évszázaddal ezelőtt is elterjedtnek számított. Lassan folyó és állóvizekben Magyarországon mindenütt megtalálható. A zempléni folyók és állóvizek parti zónájában a leggyakoribbnak tűnő apró testű halfaj. Feltűnő mintás teste miatt könnyű meglátni, felismerni. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb

lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Hernád, Rima, Eger-patak, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Hajta, Bene-patak, Tarnóca, Leleszi-patak. – Adataink: Balsa: Füzes, 1999. XI. 2., HG, HS – Dámóc: Mokcsa-tó, 2003. XII. 4., HG, HS – Gávavencsellő: Kacsá-tó, 2001. VII. 20., HG, HS – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS – Miskolc: Miskolctapolca, csónakázótó, 2005. VII. 26., HG, Hné JE, HR – Pácin: Karcsa-ér, 1999. XI. 12., 2003. VI. 15., HG – Sáradsány: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., HG; Törökér, szivattyútelep, 2002. VI. 12., HG – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2002. VII. 24., 2003. VI. 14., HG, 2003. VI. 29., 2003. VIII. 16., HG, HR, 2004. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., HG – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Vajdácská: Holt-Bodrog, 1999. IX. 22., 1999. IX. 24., HG, 1999. X. 29., ÁL, HG, 2002. VI. 12., HG, 2002. IX. 7., HG, PG, 2002. XI. 29., HG, HS, 2005. X. 6., HG.

Perccottus glenii (Dybowsky, 1877) – **Amurgéb**

A Távól-Kelet folyóiban, így az Amur vízgyűjtőjében élt eredetileg, de Európa több pontján is szabadba kerültek akváriumi példányai. Már az 1950-es években is ismert volt ez a falánk ragadozó halfaj. Magyarországon az 1990-es évek második felétől kezdett tömegesen előkerülni a Tisza árteréről. A holtágak sekély, hínárnövényzettel sűrűn benőtt parti zónájában vadászik, de a mocsarak oxigénszegény vizében is megél. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Csaronda, Dédai-csatorna, Szipa-főcsatorna, Északi-főcsatorna (Szamosszeg), Igrice-mocsár (Nyíregyháza), Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Felső-Tápió, Hortobágy (Tiszavasvári), Tisza-tó továbbá Tisza és Bodrog menti holtágak, csatornák. – Adataink: Alsóberecki: Holt-Bodrog, 2003. V. 4., HG, (kb. 18 cm-es elpusztult, feltűnően színes példány), 2003. VIII. 23., HG (kb. 20 cm, elpusztulva is színes példány) – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG – Karcsa: Karcsa-ér, a Lábszár mocsara mellett, 2005. X. 5., HG, PA. – Sárospatak: Ronyva, a Rettel-patak beömlésénél, 1999. VIII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, kubikgödörök, 1999. V. 29., HG, HS, 1999. X. 29., HG; Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., HG; Hosszú-tó, északi rész, 2001. IV. 25., HG, HS; Hosszú-tó, déli rész, 2000. XI. 1., HG; Kaizer, kubik, 1999. IX. 7., HG; Kelince-tó, 1999. IX. 24., HG; Molyva-oldal, 1999. VII. 22., 1999. IX. 3., HG; Ó-Ronyva, 1999. IX. 3., HG – Tokaj: Tisza-híd, jobb part, a Bodrog áradó vizének széle, 2000. IV. 17., HG, PG – Vajdácská: Kopaszló-sarok, Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., 1999. X. 29., ÁL, HG, 2004. V. 13., 2004. IX. 30., HG.

Barbatula barbatula (Linnaeus, 1758) – **Kövi csík**

Európában és Szibériában elterjedt halfaj. Magyarországon a hegy- és dombvidék patakjaiban terjedt el, az alföldi vizekből hiányzik. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Szamos, Bózsva, Hosszú-patak, Bisó-patak, Nyíri-patak, Hotyka-patak, Radvány-patak, Tolcsva-patak, Komlóska-patak, Garadna, Csernely-patak, Hangony, Hódos-patak, Szuha, Csörgős-patak, Bódva, Rakaca, Jósua, Abodi-patak, Szuhogyi-patak, Hernád, Vadász-patak, Vasonca, Bársonyos, Cserenkő-patak, Szerencs-patak, Gilip-patak, Gönci-patak, Kulcsárvölgyi-patak (Bükkaranyos), Eger-patak, Csincse, Kácsi-patak, Laskó, Zagyva, Tápió, Galga, Szuha, Bér-patak, Tarna, Gyöngyös-patak, Rédei-Nagy-patak, Parádi-Tarna, Ilona-patak, Leleszi-patak. – Adataink: Abaújszántó: Aranyos-völgy, 2000. IV. 18., HG – Alsóregmec: Bózsua, gázló, 2000. IV. 22., 2000. IV. 23., HG – Boldogkőváralja: Boldogkőváraljai-patak, 2000. VII. 14., HG, HS; Szerencs-patak, 2001. V. 30., HG, HS – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, a patak belterületi befolyásánál, 2001. VII. 10., HG – Hollóháza: Nyíri-patak, Mokrina Apartmanház, 2002. VI. 9., HG – Megyaszó: Harangod, belterületi hídnál, zavaros vízből 5 db, 2002. VIII. 23., HG – Nagyhuta: Kőkapu, 1999. X. 30., ÁL, HG – Sajóhídvég: Hernád, 2001. VII. 6., 2001. VII. 18., HG, HS – Telkibánya: Ósva-völgy, 2004. VI. 17., HG.

Cobitis elongatoides (Bacescu et Maier, 1969) – **Vágócsík**

Korábban *Cobitis taenia* néven ismertük, de a palearktikum egészében elterjedt fajból tudományos érvek alapján különválasztották a Duna vízgyűjtőjében tenyésző, így Magyarországon is élő alakot. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Ronyva,

Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Csernely-patak, Hangony, Keleméri-patak, Szuha, Bódva, Rakaca, Hernád, Vasonca, Takta, Szerencs-patak, Vadász-patak, Hejő, Eger-patak, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Hajta, Galga, Szuha, Tarna, Bene-patak, Tarnóca, Leleszi-patak, Tisza-tó. – Adataink: Balsa: Tisza, rév, 2001. VI. 11., HG, HS; Tisza, vasútállomás, 2001. IX. 28., HG – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG; Lebujs, Bodrog, 2002. VII. 11., HG – Cigánd: Ledmecő, Tisza, 2001. VIII. 24., HG – Encs: Gibárt, Hernád, bal part, 2000. V. 3., HG – Gávavencsellő: Kacsá-tó, 2001. IV. 26., HS, HG – Göncruszka: Hernád, 2001. VIII. 29., HG; Hernád-holtág, 2001. VIII. 19., HG – Hernádnémeti: Belegrád, Hernád, jobb part, 2002. V. 22., HG, HS – Pácin: Szenna, Tiszakarádi-főcsatorna, 2003. XII. 4., HG – Sajóhídvég: Hernád, 2001. VII. 6., 2001. VII. 18., HG, HS – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2004. V. 13., HG; Ronyva, 1999. VIII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1977. VIII. 20., HG, HS; Felsőberecki-rév, a Bodrog árvízének szélén, a gátnál, 2000. IV. 7., HG – Taktaharkány: Pusztatemplom, Takta, 2001. VII. 6., HG, HS – Tokaj: Kis-Bodrog, 2006. VIII. 1., HG – Vajdácska: Holt-Bodrog, 1999. IX. 24., HG – Vizsoly: Hernád, 2001. V. 30., HG.

Misgurnus fossilis (Linnaeus, 1758) – Réticsík

Európában őshonos faj. Állóvizekben, mocsarakban elterjedt hal, amely egykor az itt élő lakosság táplálkozásában fontos szerepet játszott. A mocsarak lecsapolásával állománya csökkent, ha nem is olyan mértékben, mint az e tájon egykor tömeges *lápi póc* (*Umbra krameri*) populációja, amely jelenleg majdnem eltűnt a vidékről. A réti csík jobban alkalmazkodott, ezen kívül jelenleg a természetvédelem oltalma alatt is áll. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Szuha, Bódva, Rakaca, Hernád, Gönci-patak, Vadász-patak, Takta, Hejő, Füzes-ér (Mezőcsát), Csincse, Laskó, Tápió, Hajta, Galga, Tisza-tó. – Adataink: Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1977. IX. 3., HG, HS; Ó-Ronyva, 1999. IX. 3., HG – Tarcal: Görbe-tó, 2000. V. 16., HG, HS – Vajdácska: Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., HG.

Gobio albipinnatus (Lukash, 1933) – Halványfoltú küllő

Közép- és Kelet-Európa folyóvizeiben él. Magyarországon a hegyi patakoktól a tavakig elterjedt. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Ó-Ronyva, Bózsza, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Hernád, Vadász-patak, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Tarna, Bene-patak, Tarnóca, Tisza-tó. – Adatunk: Zemplénagárd: Tisza, kompnál, 2003. XII. 4., HG.

Gobio gobio (Linnaeus, 1758) – Fenékjáró küllő

Egész Európában és Észak-Ázsiában elterjedt halfaj, amely főként a hegyi patakokban él. Magyarországon a folyók alföldi szakaszairól is előkerült. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Ronyva, Bózsza, Kemence-patak, Hotyka-patak, Tolcsva-patak, Sajó, Bán-patak, Hangony, Keleméri-patak, Szuha, Bódva, Jósza, Sas-patak, Rakaca, Hernád, Bársonyos, Vadász-patak, Vasonca, Cserenkő-patak, Szerencs-patak, Hejő, Rima, Csincse, Kácsi-patak, Laskó, Zagyva, Tápió, Galga, Szuha, Tarna, Gyöngyös-patak, Bene-patak, Tisza-tó. – Adataink: Alsóregmec: Bózsza, gázló, 2000. IV. 22., 2000. IV. 23., HG – Nagyhuta: Kőkapu, 1999. X. 30., ÁL, HG – Rátka: Szerencs-patak, műút hídjánál, 2000. X. 24., HG, HS – Szerencs: Szerencs-patak, a cukorgyári ülepítő tó befolyója előtt, 2000. X. 24., HG, HS.

Pseudorasbora parva (Temminck et Schlegel, 1842) – Razbóra

Északkelet-Ázsia területéről származó apró hal, amely a busa- és amurtelepítéssel került Európába. Magyarországon 1963-ban mutatták ki először a természetes vizekből, azóta terjed. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Sajó, Bódva, Rakaca, Hernád, Eger-patak, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Tarna, Bene-patak, Gyöngyös-patak, Rédei-Nagy-patak, Tisza-tó.

Adatunk: Szerencs: Szerencs-patak, a cukorgyári ülepítő tó befolyója előtt, 2000. X. 24., HG, HS.

Rodeus sericeus (Pallas, 1776) – Szivárványos ökle

Közép- és Kelet-Európában elterjedt apró termetű halfaj. Különlegessége, hogy ikráit nagyobb kagylók belsejébe rakja. Magyarországon a legtöbb lassan áramló és állóvízben megtalálható, ugyanakkor európai állománya másutt veszélyeztetett. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Ó-Ronyva, Ronyva, Tolcsva-patak, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Csernely-patak, Keleméri-patak, Szuha, Csörgős-patak, Bódva, Sas-patak, Rakaca, Hernád, Bársonyos, Vadász-patak, Vasonca, Takta, Szerencs-patak, Gilip-patak, Harangod, Hejő, Eger-patak, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Galga, Tarna, Gyöngyös-patak, Bene-patak, Tarnóca, Tisza-tó. – Adataink: Balsa: Tisza, vasútállomás, 2001. IX. 28., HG – Dombrád: Tisza, üdülőtelep, strand, 2001. VIII. 24., HG – Gávavencsellő: Ó-Füzes, Tisza-árvíz széle, 2001. III. 10., HG; Remete, 2001. IV. 26., HG – Sátoraljaújhely: Pap-tó, 2000. XI. 30., HG, HS – Szerencs: Szerencs-patak, a cukorgyári ülepítő tó befolyója előtt, 2000. X. 24., HG, HS.

Leucaspis delineatus (Heckel, 1873) – Kurta baing

Európai faj, amely kis termete miatt nem feltűnő. Magyarországon leginkább a csatornák és lassan áramló patakok lakója. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Batár-patak, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Csaronda, Szípa-főcsatorna, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Keleméri-patak, Takta, Csincse, Laskó, Zagyva, Tápió, Szuha, Gyöngyös-patak, Tarnóca, Leleszi-patak, Tisza-tó. – Adatunk: Vámosújfalú: Tolcsva-híd, 2002. IV. 12., HG.

Abramis brama (Linnaeus, 1758) – Dévérkeszeg

Európában elterjedt halfaj. Magyarországon a nagyobb folyók jellegzetes állata, amely tavi környezetben is megél. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Bódva, Rakaca, Hernád, Takta, Eger-patak, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Tarnóca, Tápió, Tisza-tó. – Adatunk: Sáradszánya: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., horgászoknál, HG.

Carassius gibelio (Bloch, 1782) – Ezüstkárász

Délkelet-Ázsiából származik, manapság Európa nagyobb részén elterjedt. Magyarországra 1954-ben hozták be, azóta szinte mindenütt ezt találhatjuk az őshonos *széles kárász* (*Carassius carassius*) helyett. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Túr, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Csaronda, Bodrog, Ó-Ronyva, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Hangony, Bódva, Rakaca, Hernád, Vadász-patak, Takta, Rima, Csincse, Laskó, Zagyva, Bene-patak, Tarnóca, Tápió, Hajta, Tisza-tó... – Adatok: Alsóberecki: Holt-Bodrog, 2003. X. 11., HG – Balsa: Füzes, 1999. XI. 2., HG – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS; Lábszár, mocsár, 2000. V. 10., HG, HS – Kenézlő: Görbe-ér, 2002. V. 9., HG, HS, 2002. VI. 12., HG – Miskolc: Miskolctapolca, csónakázótó, 2005. VII. 26., HG – Nagyhuta: Kőkapu, tó, 2003. VIII. 3., 2004. VIII. 20., horgászoknál, HG – Pácin: Szenna, Tiszakarádi-főcsatorna, 2003. XII. 4., HG – Sáradszánya: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2003. VI. 29., HG; Ronyva, 1999. VIII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1981. VIII., HG, HS, HL, 1999. X. 29., HG; Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., 1999. X. 29., HG; Hosszúláz, kavicsbánya-tó, 1999. IX. 25., 2001. IX. 30., HG, HS; Kaizer, kubik, 1999. IX. 7., HG; Köveshegy, halastó, 1999. IX. 12., JI; Molyva-oldal, 1980. VII., HG, HS, 1999. IX. 3., HG; Ó-Ronyva, 1999. IX. 3., HG – Szerencs: Szerencs-patak, a cukorgyári ülepítő tó befolyója előtt, 2000. X. 24., HG, HS – Vajdácska: Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., HG; Kopaszló-sarok, 1999. IX. 22., 2002. VII. 24., HG, 2002. XI. 29., HG, HS – Vilyvitány: Marócsa-patak, mesterséges tó, 2002. IV. 23., HG, HS – Vizsoly: Hernád-kubik, bal part, 2001. V. 30., HG, HS.

Cyprinus carpio (Linnaeus, 1758) – Ponty

Euráziában elterjedt halfaj, amelynek számos nemesített változatát tenyésztik, természetes vizekbe és halastavakba szállítják. HARKA és SALLAI (2004) Észak-Magyarországról a következő főbb lelőhelyeit ismerteti: Tisza, Öreg-Túr, Szamos, Kraszna, Bodrog, Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, Sajó, Rakaca, Hernád, Zagyva, Tarnóca, Tisza-tó. – Adatok: Nagyhuta: Kőkapu, tó,

2004. VIII. 20., horgászoknál, HG – Sáradsadány: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. IX. 6., HG – Sátoraljaújhely: Köveshegy, halastó, 1999. IX. 12., JI – Vajdácaska: Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., HG.

AMPHIBIA – KÉTÉLTŰEK

Triturus alpestris (Laurenti, 1768) – **Alpesi göte**

Európa középső részén elterjedt faj, amely északon minden vízben, délebbre pedig csak a hegyvidékek hűvösebb, csapadékosabb klímájú részén fordul elő. Magyarországon hegyvidéki területeinken szigetszerűen maradtak fenn populációi, amelyeket Dely Olivér György 1958 és 1967 között önálló alfajokként írt le. Így létezik leírása az őrségi, a bakonyi, a mátrai, a bükki és a zempléni-hegységi alfajoknak, de ezeket a nemzetközi szakemberek nem fogadják el, hanem a nominát alak (törzsalak) perempopulációiként tartják számon. MOLNÁR és mtsai. (2001) Északkelet-Magyarországról a következő lelőhelyeit ismertették: (Zemplén) Háromhuta: Istvánkúti-tó – Regéc: Nagy-Szár-kő, pocsolyák; Lapuhás, pocsolyák; Rostalló, pocsolyák; Hosszúvölgy-patak, pocsolyák – Telkibánya: Herceg-fia-bérc, árok, pocsolyák; Csemetekert, tömpölők; Mocsolya-völgy, pocsolya – (Bükk) Mályinka: Nyír-kő, pocsolyák – Nagyvisnyó: Nagy-völgy, tömpölő – Parasznya: Hideg-víz-oldal, pocsolya – Varbó: Harica-oldal, pocsolyák – (Mátra) Bátonyterenye: Ágasvár alja, pocsolyák; Bec-tető, tömpölő – Gyöngyössolymos: Haluskás, pocsolyák, tömpölő – Parád: Pisztrángos-tó – Parádsasvár: Fekete-tó; Vérc-verés, tömpölő. Magunk a kifejlett állatokat többször láttuk forráskifolyók medencéjében, de lárváik inkább égerlápok, állandóbb pocsolyák vizéből kerültek elő. Utóbbiakat forrásban nem tudtuk biztosan azonosítani, mert ott rendszerint a foltos szalamandra lárváit találtuk. – Újabb adatok: Bózsza: Farkas-völgy, 2000. V. 11., HG, HS, 2002. VI. 25., HG – Füzérkajata: Kis-Büdös-tó, 2000. V. 1., (kifejlett és lárvá is) HG, HS – Háromhuta: István-kút, tó, 2000. VII. 26., 2001. VI. 20., 2002. III. 30., HG – Kovácsvágás: Margit-forrás, 2004. IV. 29., HG – Nagyhuta: Daru-forrás, 1980. VI., HG, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, forrás a tó felett, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, patakparti égerláp a tó felett, 2003. VI. 5., (kifejlett és lárvá is) ÁL, HG – Regéc: Gyertyán-kút, út nagy pocsolyáiban, 1992. IV. 24., HG; Gyertyán-kúti-rétek, befagyó hóolvadákvizek, 2001. III. 29., ÁL, HG, PG – Sárospatak: Bornemisza-forrás, a gázvezeték mentén, pocsolyában, 1999. V. 22., HG; Hosszú-hágó, 2006. V. 13., HG; Pusztadélő, 2006. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Szénégető-völgy, úti keréknyom pocsolyája, 1995. III. 25., HG.

Triturus dobrogicus (Kiritsescu, 1903) – **Dunai tarajos göte**

A *tarajos göték* közeli rokon fajai Európa nagy részén elterjedtek. A *dunai tarajosgötét* korábban a *tarajos göte* /*Triturus cristatus* (Laurenti, 1768)/ egyik alfajának tartották. Az elmúlt években a Dobrudzsából (Románia) leírt alakot önálló fajnak tekintették. A legújabb vizsgálatok viszont még alfaji szintű elkülönítését sem tartják elfogadhatónak, miszerint külső morfológiai bélyegeken elkülönülő és földrajzilag izolálódott állományáról megállapították, hogy teljes átmenetet mutat a törzsalak közeli populációival. Az elkülönülést külsőleg leginkább az ivarérett hím nászidőszakban növesztett háti bőrnyalványának (tarajának) lefutási formáira alapozták. A zempléni területeken talált példányok valóban határesetnek látszottak e tekintetben. E tájon csak az alföldi jellegű kiszáradó állóvizekben, illetve azok partjánál találtuk, ugyanakkor a nászidőszakkal gyakran egybeeső Bodrog- és Tisza-árvíz szélén esetenként gyakran látszott. A környék domb- és hegyvidéki vizeiből eddigi tapasztalataink szerint ez a faj hiányzik. – Adataink: Bekecs: Muszáj-legelő, 2000. III. 31., HG, HS – Bodroghalom: Zsidó-homok, 1999. IX. 7., HG – (Erdőbénye): Szokolya-tó, (ENDES 1994) – Gávavencsellő: Gyuj tava, 2001. IV. 26., HG, HS, 2001. VIII. 24., HG; Ó-Füzes, Tisza-árvíz széle, 2001. III. 10., HG; Remete-zugi-Holt-Tisza, 1997. V. 6., HG – Karos: Séta-homoki-dűlő, tó, 2005. V. 3., HG, HS – Pácin: Mágócsi-kastély, park tavában nászruhás hím, 2006. IV. 18., HG, erdőszéli tóban nőtény, 2006. V. 21., HG, 2006. VIII. 15., erdőben, korhadt törzs részébe bújva egy kifejlett hím, HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15., HG; Bibérc, 1999. X. 29., ÁL, HG, 2000. III. 22., 2005. V. 4., HG, HS; Felsőberecki-rév, Bodrog árvízének szélén, a gátnál, 2000. IV. 7., HG; Hosszúláz, kavicsbánya-tó, 2000. IV. 2., HG; Hosszú-tó, 2001. IV. 25., HG; Long-erdő, É.,

árvíz szélén, 2000. III. 22., HG, HS; Ó-Ronyva, 2000. III. 5., HG, HS; Pap-tó, zsilip, 1979. VI. 10., HG, Vinyik-dűlő, Bodrog árvízből, 1999. IV. 29., HG – Tarcál: Kengyel-tó, 1999. XI. 2., HG.

Triturus vulgaris (Linnaeus, 1758) – Pettyes göte

Európa legnagyobb részén, az Ibériai-félsziget, az Appennin-félsziget déli felének és Skandinávia északi területének kivételével megtalálható. Magyarországon általánosan elterjedt. A környék legelterjedtebb götefaja: az alföldi és hegyvidéki állóvizekből egyaránt gyakran előkerült. Hegyvidéki élőhelyén az *alpesi göte* (*Triturus alpestris*), az alföldi vizekben pedig a *dunai tarajosgöte* (*Triturus dobrogicus*) által is kedvelt időszakos vizekben él. Általában nagyobb számban látható ugyanott, mint természetesebb rokonai. – Adataink: Abaújkér: Sóstó, 2000. III. 31., HG, HS – Bodroghalom: Farkas-tó, 2004. V. 9., HG, HS; Zsidó-homok, 1999. IX. 7., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, árvíz széle, 1995. IV. 19., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG, HS – Füzérkajata: Kis-Büdös-tó, 2000. V. 1., HG, HS; Nagy-Büdös-tó, 2000. V. 1., HG, HS – Gávavencsellő: Gyuj tava, 2001. IV. 26., HG; Lapály, 2000. VII. 19., HG; Ó-Füzes, Tisza-árvíz széle, 2001. III. 10., HG – Györgyarló: Cigány-kúti-dűlő, 1999. IX. 23., HG – Háromhuta: Bekecs-kert, tó, 2001. VII. 30., HG; István-kút, tó, 1997. VI. 2., HG, PG, 2000. VII. 26., 2001. VI. 22., 2002. III. 30., HG; Soltész-hegy, 2001. VII. 10., HG – Karcsa: Lábszár, 2000. V. 10., HG, HS – Kenézlő: Görbe-ér, 2002. VI. 12., HG – Kisrosvágy: Zorin-dűlő, mesterséges belvízcsatorna, 2004. V. 7., HG, HS – Monok: Gilip-patak, víztározó, 2003. VIII. 14., HG – Nagyhuta: Nagy-Som-hegy, 1998. VI. 26., HG – Nagyrosvágy: Határ-homok, 2005. V. 3., HG – Pácin: Mágócsi-kastély parkja, időszakos tó, 2005. X. 5., 2006. X. 8., HG, PA; Mosonai-erdő, 1999. VII. 25., HG – Regéc: Dorgó, úti pocsolyák, 2001. VII. 30., HG; Dorgó, tó, 2001. VII. 30., HG; Gyertyán-kúti-rétek, út nagy pocsolyáiban, 1992. IV. 24., HG; befagyott hóolvadékvizek a rét alján, 2001. III. 29., ÁL, HG, PG – Révleányvár: Pap-erdő, 1999. VII. 25., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. IX. 23., HG; Hosszú-hágó, 2006. V. 13., HG; Kácsárd, Teleki-kert mocsara, 2000. III. 7., HG; Pusztadélő, 2006. V. 13., HG; Vitányi ház, 2006. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15., HG; Bibérc, tó, 1999. V. 29., HG, HS, 1999. X. 29., ÁL, HG, 2000. III. 22., 2005. IV. 13., HG, HS, 2005. V. 4., HG, 2006. IV. 8., HG, HS; Hosszúláz, kavicsbánya-tó, 1999. VIII. 7., HG, 2000. IV. 2., HG; Hosszú-tó, 2001. IV. 25., HG, HS; Kaizer, 1999. IX. 7., HG; Kapronca partja, 1999. VI. 5., árvízi törmelék alól, HG; Long-erdő, É., árvíz szélén, 2000. III. 22., HG, HS; Ó-Ronyva, vasúti kubiktóból, 2000. III. 5., HG, HS; Szénégető-völgy, mély úti keréknyomból, 2002. III. 10., Becse Tamás, HG, 2005. VI. 19., HG; Széphalom, (ENDES 1994); Torzsás, tó, 1999. V. 22., HG, HS – Szendrő: Alsó-rét, 2001. VII. 25., HG – Tarcál: Görbe-tó, 2000. V. 16., HG, HS; Kengyel-tó, 2000. V. 16., HG, HS – Tokaj: Bodrogszeg, Rákóczi-vár, 2006. VIII. 1., HG – Vajdácska: Mocsolyai-Holt-Bodrog, 2003. IV. 15., HG, HS – Zemplénagárd: Vér-tó, 2004. IV. 21., HG.

Salamandra salamandra (Linnaeus, 1758) – Foltos szalamandra

Európa középső, nyugati és déli részein elterjedt faj, amely Magyarországon csak a hegyvidékeken talál otthonra. Az abaúji és zempléni hegyvidék hűvösebb, csapadékosabb mikroklímájú erdős tájain, különösen az égeres patakpartokon látható. Nappal leginkább esős időben figyelhető meg a feltűnő színű kifejtett állat. Bojtos kopoltyús lárvái számos hideg forrásnak jellegzetes élőlényei. Az olykor hasonló helyen előforduló alpesi göték lárváitól legkönnyebben lábaik tövének világosabb színe alapján, később a lárvális korukban kialakulni kezdő feketés-sárgás foltjaik által különböztethető meg. – Adataink: Bózsza: Szuha-völgy, patak, (lárvák), 2006. VII. 8., HG – Erdőbénye: Mély-patak (lárvák), 1997. VII. 14., HG – Füzér: Vár-forrás, (lárvák a forrás medencéjében) 2005. V. 23., 2005. VI. 21., HG, HR, HS, 2005. VIII. 2., 2005. VIII. 31., (még mindig lárvális állapotban) HG, HJE, HR – Háromhuta: Flórika-forrás, 2001. VII. 10., HG; István-kút, 2000. VII. 26., 2000. VII. 27., HG, 2001. VI. 19., 2001. VI. 22., HG, SzCs; Márika-forrás, 2002. IV. 12., 2002. VI. 5., HG – Kishuta: Szoros-bérc alatti úton, 1997. V. 19., HG – Mikóháza: Málnás-völgy, 2005. IX. 11., GI – Nagyhuta: Daru-forrás (lárvák), 2003. VI. 27., HG; Kávás-kúti-völgy, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kis-Som-hegy, 1998. VI. 26., HG; Kőkapu, vadaskert, 1981. VI. 10., HG; Kőkapu, patakparti égerláp a tó felett, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Nagy-Gereben, 2001. VI. 18., HG, SzCs – Nyíri: Veres-víz-patak, 2000. IV. 22., 2000. V. 11., HG – Regéc: Ördög-völgy, 1987. IX. 10., HG, HS,

2001. VI. 18., HG; Rostalló, 2000. VII. 26., HG; Vajda-völgy, 1988. IX. 15., 1992. XI. 8., HG, HS – Sárospatak: Szénégető-völgy, 1998. V. 18., csepergő esőben legalább 20 példány mászkált, HG – Sátoraljaújhely: Lótér, 1997. IV. 27., 2002. IV. 30., 2002. VI. 4., HG; Szénégető-völgy, út menti keréknyomban több fejlett, foltosra színeződött lárvá, 2005. VI. 19., HG – Telkibánya: Csapontosforrás, 2001. VII. 29., HG; Mátyás király kútja, 2000. IV. 22., 2000. V. 11., 2000. V. 31., HG.

Hyla arborea (Linnaeus, 1758) – Zöld levelibéka

Közép-, Nyugat- és Dél-Európa nagyobb részén elterjedt, de hiányzik a Brit-szigetektől és Észak-Európából. A Pireneusokban elterjedési területe megszakad, mert ott és az Ibériai félsziget déli részén a *mediterrán levelibéka* (*Hyla meridionalis*) helyettesíti. Magyarországon, így a zempléni tájakon általánosan elterjedt. Nagyobb populációit a Bodrog árterén ismerjük. Jellemző hangjáról is felismerhető jelenléte, de adataink csak látott példányok alapján kerültek rögzítésre. Nevezetes színe váltását néhány esetben észleltük, leginkább az áttelelni készülő vagy tavasszal előbújó állatoknál. Ekkor sötétszürke, kékesszürke és világosbarna példányokat láttunk. – Adataink: Alsóberecki: Berecki híd, hamvas szedres, 2005. VIII. 6., HG – Alsóregmec: Köblös és Szompoly, 2005. IX. 22., HG – Beregdaróc: Deák sűrűje, 2005. VIII. 10., HG; Kisasszony-erdő, 2005. VIII. 10., HG – Bodroghalom: Zsidó-homok, 2006. VI. 22., 2006. VII. 11., 2006. VIII. 15., HG – Bózsza: Nagybózsza, belterület, 2001. V. 21., HG, Serfőző József – Csaroda: Palaica, 2005. VIII. 10., HG; Zabos-dűlő, 2005. VIII. 10., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 2001. VIII. 8., HG – Gelénes: Bockereki-erdő, erdészház, 2005. VII. 15., 2005. VIII. 10., HG – Györgyarló: Cigány-kúti-dűlő, almaültetvény, 1999. IX. 23., HG – Háromhuta: István-kút, 2001. VI. 21., 2001. VI. 22., HG, SzCs – Karcsa: Lábszár, 2005. X. 5., HG – Karos: Szőlő-máj-homok, 2005. V. 3., HG, HS – Lácacséke: Pap-erdő, 1999. VII. 25., HG – Mikóháza: Palack-hegy, 1999. VII. 14., HG – Nagyzósvágy: Határ-homok, 2005. X. 28., HG – Pácín: Karcsa-ér, 1999. XI. 12., (több zöld és világos barna színű is), HG, PG; Mágócsi-kastély parkja, 2002. V. 9., 2005. VIII. 3., 2005. IX. 4., 2005. X. 5., HG, 2006. IV. 18., HG, HJE, HR, 2006. V. 11., 2006. VIII. 12., 2006. VIII. 15., (szürkésbarna példány a sötét erdőben), HG; Mosonnai-erdő, 1999. VI. 12., 1999. XI. 12., HG – Pálháza, (ENDES 1994) – Révleányvár: Pap-erdő, 1999. VI. 12., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. IX. 23., HG – Sátoraljaújhely, (ENDES 1994); Barázdaszél, 2000. IV. 15., HG; belterület: (Dózsa György utca, Kossuth tér), 2006. IX. 2–X. 29., a korábbi évektől eltérően gyakran hallatta hangját, olykor látható is volt, HG; Boda-dűlő, 1999. VII. 5., vizezhordóból, barna színű, HG; Galambos-dűlő, 1981. X. 25., faültető gödrökben, Bocsor István, HG; Gyalmos, 2005. X. 29., kékesszürke fiatal példány, HG, Mihály Marcell, Mihály Flóra, 2006. VIII. 27., HG, Mihály Attila, Mihály Marcell, Varga Torda; Háromhónvéd fa, 2005. X. 29., kékesszürke fiatal példány, HG, Mihály Marcell, Mihály Flóra; Kacsá-tó, 1997. VI. 16., HG; Long-erdő, É., 2001. IV. 25., HG, HS; Májuskút, szőlő, 1998. X. 13., HG (fekete vizezhordóban sötétbarna színű élő példányok); Ó-Ronyva, 1999. VII. 22., HG; Vinyik-dűlő, 2006. VIII. 15., HG – Szendrő: Alsó-rét, 2001. VII. 25., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., 1999. VIII. 3., 1999. VIII. 18., 1999. IX. 4., 1999. IX. 20., HG – Tiszabercel: Morotva-elő, 2002. VII. 31., GI, HG – Tiszadob: Telek, 2006. VI. 22., HG – Tiszatardos: Rimasó, 1998. VIII. 15., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 2006. VI. 22., HG – Vajdáccka: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG; Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., HG; Kopaszló-sarok, 1999. IX. 22., 2004. IX. 30., 2005. X. 6., HG; Mikola-dűlő, 2006. VII. 13., HG.

Bombina bombina (Linnaeus, 1761) – Vöröshasú unka

Közép- és Kelet-Európában elterjedt béka, amely északon a Balti-tenger vonaláig megtalálható, viszont a Balkán-félszigeten nem él. Magyarországon általánosan elterjedt, az állóvizekhez kötődő békafaj. Nevével ellentétben az általunk észlelt példányok hasának színe leginkább narancssárga, sokszor élénksárga volt. A hegyvidékről származó példányok mindegyikét kézbe véve vizsgáltuk (bőrének mintázata, hátának simasága, lábujjainak sötét vége, keskenyebb feje voltak a megfigyelt részei), hogy a kérdéses helyen pontosabb képet kapjunk a vele együtt előforduló sárgahasú unka állományainak keveredéséről. A hibridnek észlelt példányok adatait a következő kategória alatt közöljük. – Adataink: Abaújkér: Sóstó, 2000. IV. 18., 2001. V. 3., HG – Alsóberecki: Berecki híd, nyáras, 2003. IV. 15., HG; Holt-Bodrog, 2000. V. 10., HG, HS, 2003. V. 4., HG –

Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. IV. 17., HG – Baskó: Tekeres-patak, Hegyi-legelő, 2004. IV. 27., 2004. VI. 15., HG – Bekecs: Muszaj-legelő, 2000. III. 31., 2000. IV. 18., 2000. V. 3., HG, HS, 2000. V. 31., 2001. V. 3., HG – Bodroghalom: Farkas-tó, 2004. V. 9., HG, HS; Vécsei-csatorna, Orom-híd, 2004. V. 9., HG, HS; Zsidó-homok, homokbánya, 1999. VII. 28., 1999. IX. 7., 2006. VIII. 15., HG – Bózsza: Nagybózsza, vízmű, 2000. VII. 25., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG, HS – Encs: Gibárt, Pap-halma-dűlő, halastó, 2000. V. 16., HG, HS – Felsődobsza: Sándor-dűlő, kút, 2003. V. 27., HG – Füzér: Torok, 2005. V. 30., HG – Füzérradvány: Arborétum, 2004. IV. 23., 2004. VII. 13., HG; Korom-hegy, 2004. IV. 23., HG – Gávavencsellő: Gyujtava, 2000. IX. 29., 2001. VII. 20., HG; Lomos, 2000. IX. 29., HG; Nyárfás-zug, 2000. VIII. 16., 2000. IX. 29., HG; Ó-Füzes, 2001. V. 26., HG; Remete, 2001. VII. 20., 2001. IX. 28., HG; Tisza, vízműtelep, 2001. IX. 28., HG, HS – Gesztely: Hernád-ártér, Ürmös-hát, 2006. VII. 18., HG – Györgytarló: Cigánykúti-dűlő, 1999. VI. 18., 1999. VIII. 18., 1999. IX. 23., HG – Halmaj: Nyilas, 2001. V. 9., HG, HS, PG – Háromhuta: Bekecs-kert, tó, 2001. VII. 30., HG; Flórika-forrás, 2002. VII. 11., HG; Soltész-hegy, 2001. VII. 10., HG, HS – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS, 2005. X. 5., HG – Karos: Karos-Szerdahelyi-csatorna, 2000. V. 10., HG, HS; Séta-homoki-dűlő, tó, 2005. V. 3., HG, HS – Komlóska: Hotyka-patak, 2006. VI. 10., HG – Kovácsvágás: Margit-forrás, 2004. IV. 29., HG; Tehénkosár, 2004. IV. 29., HG – Mezőzombor: Kamara-rét, 2004. V. 11., HG, HS; Mádi-patak, 2001. V. 3., 2001. V. 30., HG, HS – Mikóháza: Középbérc alja, 2000. VII. 4., HG; Palack-hegy, 1999. VII. 14., HG – Mogyoróska: Agyagos, 2004. V. 31., HG – Nagyhuta: Kőkapu, 2004. VI. 14., HG – Nagyrozvány: Kárászos-legelő, 2004. V. 7., HG – Nyíri: Vajda, 1999. VII. 30., HG – Pácin: Mágócsi-kastély parkja, 2002. V. 1., HG, HR, 2005. VIII. 3., 2005. X. 5., 2006. IV. 18., 2006. V. 11., 2006. V. 21., 2006. VIII. 12., 2006. VIII. 15., 2006. X. 14., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VII. 25., HG – Regéc: Dorgó, úti pocsolyák, 2001. VII. 30., HG; Hosszú-kő, 2001. VII. 30., HG; Ördög-völgy, 2000. VII. 26., HG – Révleányvár: Pap-erdő, 1999. VII. 25., HG – Sárzasadány: Törökér, szivattyútelep, 2002. VI. 12., HG – Sárospatak: Déli-Bodrog-holtág, 2005. X. 6., HG; Hosszú-hágó, 2006. V. 13., HG; Pusztadélő, 2006. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15. HG, 2000. VI. 4., HG, HS; Bibérc, 2000. III. 22., 2002. III. 13., 2002. V. 10., 2005. IV. 13., 2005. V. 4., 2005. X. 5., 2006. IV. 8., HG; Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., HG; Galambos-dűlő, 1981. X. 25., faültető gödrökben, Boocsor István, HG; Gyalmos, 1999. IX. 22., 1999. IX. 24., 2002. IX. 7., 2006. VII. 13., HG; Hármaskúti-völgy, 1999. VI. 30., HG, PG; Hosszúláz, kavicsbánya, tó, 2000. IV. 2., HG, 2004. X. 27., HG, HS, 2006. IX. 9., HG, HR, HS; Hosszú-tó, 2001. IV. 25., HG, HS; Kapronca, 2002. V. 10., HG; Long-erdő, É., árvíz szélén, 2000. III. 22., HG, 2001. IV. 25., HG, HS; Lötér, 2002. IV. 30., 2006. IX. 5., HG; Májuskút, művelt szőlő, 1998. X. 13., 1999. VI. 15., 1999. IX. 3., 2000. IV. 19., HG; Ó-Ronyva, 1999. VII. 22., HG; Szénégető-völgy, 2000. VII. 10., 2005. VI. 19., HG; Tatárka, 2006. VIII. 26., HG; Torzsás-dűlő, agyagbánya, kis tó, 2001. V. 29., HG, HS; Vinyik-dűlő, 2006. VIII. 15., HG – Szendrő: Alsó-rét, 2001. VII. 25., HG – Taktaharkány: Pusztatemplom, Takta, 2001. VII. 6., HG, HS – Tarcál: Fekete-hegy, Citrom-bánya, kőbánya-tó, 2004. IV. 27., HG, HS; Ördög-bánya, művelt szőlő, 1999. IX. 4., 1999. IX. 20., 1999. X. 2., 1999. XI. 2., HG; Terézia-domb, víztározó, 2000. V. 16., HG, HS – Telkibánya: Csapontos ház, 2001. VII. 29., HG; Kecskéhát, 2002. VI. 25., HG; Ósva-völgy, 1999. VII. 17., 2001. VII. 29., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VII. 31., HG – Tiszadob: Telek, 2006. VI. 22., HG – Tokaj: Tisza-híd, jobb part, áradó víz széle, 2000. IV. 17., HG – Vajdácaska: Ágóc, tó, 2003. IV. 15., HG, HS; Holt-Bodrog, 1999. IX. 24., HG; Kopaszló-sarok, 1999. IX. 22., 2002. VII. 24., 2003. IV. 15., 2005. X. 6., HG – Vilyvitány: Marócsa-patak, 2002. VI. 28., HG – Zemplénagárd: Vér-tó, 2004. IV. 21., HG.

Bombina bombina (Linnaeus, 1761) X **Bombina variegata** (Linnaeus, 1758) – **Vöröshasú unka és sárgahasú unka hibridje**

A jégkorszakok alatt elkülönült fajú fejlődött, egymástól földrajzilag elszigetelődött unkákat a jelenkorban egymás elterjedési területét átfedő tájakon is élnek. Nálunk a vöröshasú unka főként az alföldi vizekben, a sárgahasú unka a hegyvidékeken él. A vöröshasú unka azonban a hegyvidéki

élőhelyekre is benyomult. A korábbi évezredek során a földrajzi izoláció miatti eltérő fejlődési irány következtében önálló fajjá vált állatok külső morfológiájukban és szokásaikban azonban nem kerültek akkora távolságra egymástól, hogy a térbeli akadályok megszűntével egymással ne tudnának szaporodási közösséget alkotni. Így a Magyarországon pl. a Zempléni-hegységben együtt előforduló fajok egyértelműen különbözőnek látszó példányai között több esetben találtunk átmeneti külső jellegeket mutató állatokat is. – Adataink: Füzér: Hosszú-rét, 2005. V. 2., HG – Füzérradvány: Korom-hegy, 2004. IV. 23., HG – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. IV. 7., HG – Regéc: Ördög-völgy, 2000. VII. 26., HG – Vilyvitány: Vilyi-legelő, 2002. IV. 23., HG.

Bombina variegata (Linnaeus, 1758) – Sárgahasú unka

Közép- és Délkelet-Európában elterjedt faj, amely Magyarországon csak hegyvidéki klímájú területeken található meg. Itt leginkább állandó vizű pocsolyákban, források kifolyójában lehet vele találkozni. A vizet csak ritkán hagyja el messzire. Volt egy korábbi, felületes szemlélet, amely szerint hegyvidékeinken ez helyettesíti a vöröshasú unkat, s ami miatt hegyi unknak is nevezték a sárgahasú unkat. Kiderült azonban, hogy a vöröshasú unka ugyancsak gyakori a középhegységben, így az abaúji és zempléni tájakon is. A két rokon faj ugyanazon vízben is előfordul, egymással szaporodni képes. A tüzetesebb vizsgálatok során ismertté váltak olyan hibrid példányok is, amelyek mindkét szülőfaj jellegzetességeinek különböző kombinációját magukon viselik. Magunk is találtunk ilyeneket, ezek adatait a fentebbi csoportosításban tettük közzé. – Adataink: Abaújszántó: Aranyos-völgy, 2000. V. 3., HG – Arka: Boldogkőváraljai-patak, 2000. V. 3., HG – Baskó: Tekeress-patak, Hegyi-legelő, 2004. IV. 27., HG – Bózsza: Farkas-völgy, 2000. V. 11., HG, HS; Nagybózsza, belterület, kerti tó, 2004. V. 6., HG; Szuha-völgy, 2000. VII. 25., 2006. VII. 8., HG – Füzér: Drahos, 2002. VI. 24., HG; Hosszú-rét, 2005. V. 2., HG, HSné – Füzérkajata: Kis-Büdös-tó, 2000. V. 1., HG, HS; Nagy-Büdös-tó, 2000. V. 1., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 2004. IV. 23., 2004. V. 16., HG; Korom-hegy, 2004. IV. 23., HG – Háromhuta: Flórika-forrás, 2002. VII. 11., HG; Istvánkút, 2001. VI. 20., 2001. VI. 21., HG, SzCs; Mlaka-rét, 2000. VII. 26., HG; Soltész-hegy, 2001. VII. 10., HG, HS – Kishuta: Ságvári E. utca, 2000. VII. 25., HG – Komlóska: Hotyka-patak, 2006. VI. 10., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Nyíri: Veres-víz-patak, 2000. IV. 22., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. VII. 30., HG – Regéc: Dorgó, úti pocsolyák, 2001. VII. 30., HG; Ördög-völgy, 2000. VII. 26., 2001. VI. 18., HG – Sárospatak: Hosszú-hágó, 2006. V. 13., HG; Pusztadé, 2006. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Hármaskúti-völgy, 1999. VI. 30., HG, PG; Lötér, 2003. VI. 3., HG; Szénégető-völgy, 2005. VI. 19., HG; Torzsás-dűlő, agyagbánya, kis tó, 2001. V. 29., HG, HS – Sima: Aranyos-völgy, 2000. V. 16., HG – Telkibánya: Mátyás király kútja, 2000. IV. 22., 2000. V. 11., HG; Ósva-völgy, 2001. VII. 29., 2004. VI. 17., HG.

Bufo bufo (Linnaeus, 1758) – Barna varangy

A legészakibb vidékek kivételével Európa egészén elterjedt, de Ázsiát átszelve a mérsékelt övben Japánig illetve Észak-Afrikában is megtalálható. Magyarországon az erdős területeken általában elterjedt faj. Szaporodás céljából lassan áramló vizek pangó vizű részeit, de leginkább tavakat keres fel. Az igen kis termetű békákká átalakult ivadékok már nyár közepén megjelenhetnek, az alkalmas helyekről óriási tömegben vándorolnak a magasabban fekvő részek felé. A kifejlett állat nagy mérete miatt feltűnő, vadászó vándorlása miatt gyakran látható utakon is. – Adataink: Abaújszántó: Kassi-szőlő, 1999. VIII. 28., 1999. X. 2., HG – Alsódobsza: Erős-domb, 2002. VIII. 23., HG – Alsóregmec: Debrai-forrás, 2002. IV. 2., HG; Köblös és Szompoly, 2005. IX. 10., HG – Baskó: Tekeress-patak, Hegyi-legelő, 2004. IV. 27., HG – Boldogkőváralja: Boldogkőváraljai-patak, 2000. V. 16., HG – Füzér: Vár-forrás, bükkös, 2005. VIII. 31., HG – Füzérradvány: Nagytanya fogadó, halastó, 2004. V. 6., HG – Gávavencsellő: Gyujtava, 2001. IV. 26., HG; Remete-zugi-Holt-Tisza, 2002. IX. 6., HG – Göncruszka: Hernád-part, Nagy-legelő, 2001. VIII. 29., Boldogh Sándor, Dudás György, HG, PV, Szűts Fanni – Háromhuta: Istvánkút, 2000. VII. 27., 2001. VI. 21., 2002. III. 30., HG – Hernádbud: Gaz, forráskifolyóban, 2003. V. 6., 2003. VI. 25., HG – Lácacséke: Ereszvény-dűlő, 2005. V. 3., 2005. VI. 28., HG – Mád: Máj-patak, duzzasztott tó, 2004. IV. 27., HG, HS – Mezőzombor: 37-es út, mádi körforgalomnál, 2003. VIII. 14., HG – Mikóháza: Bózsza partja, a belterületi zúgónál, 2001. VII. 12., HG; Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Monok:

Gilip-patak, halastó, 2006. IV. 9., HG, HJE, HR, HSné; Ingvár, 2006. VII. 5., 2006. VIII. 1., HG – Nagyhuta: Kávás-kúti-völgy, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, 2004. X. 3., HG – Pácin: Mágócsi-kastély, 2006. VIII. 12., 2006. VIII. 15., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VII. 25., HG; Mosonnai-erdő, Karcsa-ér partja, 1999. VI. 12., HG, 2005. VII. 19., HG, Varga András – Pere: Szakadás, 2003. VI. 25., HG – Regéc: Gyertyán-kút, 2001. VII. 30., HG; Ördög-völgy, 2000. VII. 26., HG; Rostalló, 2000. VII. 28., HG – Sárospatak: Veres-haraszt, 1999. IX. 1., HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15., HG, HS; Esztáva, művelt szőlő, 2001. V. 29., 2002. VIII. 11., 2004. VII. 5., HG; Gyalmos, 1999. IX. 24., 2006. V. 9., 2006. V. 27., HG, Mihály Attila, 2006. VII. 13., 2006. VIII. 5., HG, 2006. VIII. 27., HG, Mihály Attila, Mihály Marcell, Varga Torda; Hore-völgy, 2006. III. 31., HG, HR, HS, HSné; Kapronca, 1999. X. 29., ÁL, HG; Lötér, 2006. IX. 5., HG; Magas-hegy, 1999. IX. 8., HG; Májuskút, művelt szőlő, 1998. IX. 5., HG; Némahegy, mocsár, 2006. III. 31., HG – Szalonna: Két út melléke, Rakaca partja, 2001. V. 9., HG, HS – Szendrő: Büdöskútpuszta, mocsár, 2001. VI. 6., HG, HS, PG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VI. 17., HG – Tarcál: Ördög-bánya, művelt szőlő, 1999. VII. 16., HG – Tiszabercel: Morotva-elő, 2002. VI. 26., HG; Tód alja, 2001. VI. 11., HG – Tiszadob: Telek, 2006. VI. 22., HG – Tokaj: Tisza-híd, jobb part, 2000. V. 16., HG – Vajdácská: Kopaszló-sarok, 2002. VII. 24., HG.

Bufo viridis (Laurenti, 1768) – **Zöld varangy**

Európa középső, keleti és délkeleti részein, Ázsia és Észak-Afrika mérsékelt éghajlatú területein elterjedt faj. Hazánkban az alföldi területeken gyakrabban látható, de a hegyvidék magasabban fekvő részein is előfordul. Nappalra sokszor beássa magát a homokba, vagy kövek alá bújjik és csak éjjel jön elő. Tavasz esők után a lakott terület utcáin vadászik, a lámpafényre berepült rovarokból is zsákmányol. Az elmúlt évtizedben ritkábbnak látszott, mint azelőtt. – Adataink: Abaújkér: Sóstó, szikes legelő, 2001. V. 3., HG – Balsa: Tisza, bal part, komp, 2001. IX. 28., HG – Bodroghalom: Zsidó-homok, homokbánya, 1999. VI. 30., 1999. VII. 28., 2006. VIII. 15., HG – Bodrogkeresztúr: műszaki bolt kivilágított kirakata előtt vadászott éjjel az odavonzott rovarokra, 2000. V. 16., HG – Füzér: Hosszú-rét, 2005. V. 2., HG, HSné – Gávavencsellő: Nyárfás-zug, 2000. IX. 29., HG; Ó-Füzes, gát teteje, körakás, 2001. III. 10., HG – Györgytarló: Cigány-kúti-dűlő, almaültetvény, 1999. VI. 18., 1999. VIII. 18., 1999. IX. 23., HG – Háromhuta: Sólyom-kő-tető, 2000. VII. 27., HG – Mikóháza: Gábor Áron utca, 2001. VII. 12., HG – Pácin: Mágócsi-kastély, 2006. VI. 20., HG – Pálháza: Művelődési ház, 2006. VIII. 2., HG – Regéc: Rostalló, 2000. VII. 28., HG – Ricse: Perje, homokbánya, fiatalok tömege mozog, 2006. VI. 19., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. IX. 23., HG; Rákóczi-vár, Várkert, 2001. VI. 27., HG; Erkel F. utca, Újpaták, kb. 50 többéves példány nappal, melegben, borult időben hangyákkal táplálkozott, 2006. VII. 21., HG, ugyanott elbújva 10 példány, 2006. VIII. 20., HG – Sátoraljaújhely: Fasor, 2001. VII. 19., HG; Gyalmos, 1999. IX. 24., HG; Hosszúláz, Középső-rét, 2000. IV. 2., HG; Kazinczy utca 51., 2006. IV. 2., HG, 2006. IV. 30., HG, HR; Lenin u. 5., (jelenleg a Fasorral azonos) 1976. V. 20., (korábban a faj a kert kövei alatt gyakori volt, idős és fiatal példányok egyaránt) HG; Széphalom, Ybl Miklós utca, 2005. IX. 10., HG; Széphalom, Kossuth-kert, 2006. VII. 9., HG, HR, HJE; vasútállomás, 2001. IV. 13., HG – Szerencs: MOL benzinkút, mesterséges dísztavacska, 2006. VII. 18., HG; vasútállomás, 1999. IX. 17., HG – Tarcál: Ördög-bánya, művelt szőlő, 1999. VI. 17., 1999. VII. 16., 1999. VIII. 3., 1999. VIII. 18., 1999. IX. 20., 1999. X. 2., HG – Vilyvitány: Vilyi-legelő, 2002. IX. 10., HG.

Pelobates fuscus (Laurenti, 1768) – **Barna ásóbéka**

Közép- és Kelet-Európában és Nyugat-Ázsia mérsékelt övi területein él. Magyarországon, így az abaúji és zeplenti tájakon elterjedt, különféle talajú gyepes területeken vagy bolygatott talajú művelt területeken él. A laza talajba mélyen beássa magát, amiben hátsó lábán növesztett szarutüskéje, sarkantyúja is segíti. A vizeket inkább csak szaporodásakor keresi fel. Lárvaí feltűnően nagy termetűek, mint ahogy a vízből kijövő fiatal állat is aránytalanul nagyobb, mint a többi béka fiatalja. – Adataink: Abaújkér: Sóstó, szikes rét, 2000. V. 3., HG – Alsózsolca, (VASVÁRI 1939) – Bodroghalom: Zsidó-homok, homokbánya, 1999. VI. 30., 1999. VII. 28., HG – Bodrogkeresztúr, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Felsődobsza, (MARIÁN és MARIÁN 1973) – Gávavencsellő, (SCHÄFFER és PURGER 2005); Pusztafalui-dűlő, homokos rét, 2001. VII. 20., HG – Gelénes: Bockereki-erdő,

erdészház mellett, 2005. VII. 15., HG – Gesztely, (MARIÁN és MARIÁN 1973) – Györgytarló: Cigánykúti-dűlő, almaültetvény, 1999. VI. 18., 1999. VIII. 18., HG – Háromhuta: Újhuta, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Hernádszentandrás, (MARIÁN és MARIÁN 1973) – Karos: Séta-homoki-dűlő, tó, 2005. IV. 5., HG – Mogyoróska, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Nagyhuta („Kishuta”): Kőkapu, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Nagyrosvány: Határ-homok, szántott homokdomb, 2005. V. 3., 2005. VI. 28., 2005. X. 28., HG – Olaszliszka, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Pácin: Karcsa-ér, holtág, 1999. VI. 12., HG; Mágócsi-kastély, 2006. VIII. 12., HG – Ricse, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Sárospatak: Baksa-homok, homokbánya, 1999. VII. 4., 1999. IX. 23., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, agyagos talajú szőlő, 2001. V. 29., HG; Hosszúláz, kavicsbánya, tó, 2000. IV. 2., HG; Hosszú-tó, holtág, 2000. IV. 25., HG; köztemető, 1999. X. 30., HG; Lenin u. 5., belterület, kert, talajból kiásva, 1978. VII. 10., HG; Májuskút, agyagos talajú művelt szőlő, 1998. X. 13., 1999. X. 30., HG; Széphalom, (ENDES 1994) – Szabolcs, (SCHÄFFER és PURGER 2005) – Szécsény: Pösténypuszta, csatorna partja, 2005. VI. 7., HG – Tarcal, (SCHÄFFER és PURGER 2005); Nagy-Kopasz, (SCHÄFFER és PURGER 2005); Ördög-bánya, löszös talajú művelt szőlő, 1999. VI. 17., 1999. VII. 16., 1999. VIII. 3., 1999. VIII. 18., 1999. IX. 20., 2000. V. 16., 2000. V. 31., 2000. VII. 14., HG – Tiszadob, (MARIÁN és MARIÁN 1973); Telek, 2006. VI. 22., HG – Tiszalúc, (VASVÁRI 1939) – Tiszatardos: Rimasó, Tisza-gát, 1998. VIII. 15., HG – Tiszaújváros, (SZENTGYÖRGYI 1995) – Tokaj, (ENDES 1994), (SCHÄFFER és PURGER 2005); Tisza-híd, jobb part, áradó víz széle, 2000. IV. 17., HG.

Rana arvalis (Nilsson, 1919) – Mocsári béka

Európa északi és keleti részein, valamint Szibériában elterjedt faj, amely még Közép-Európa északi felén is megtalálható. Magyarországon a sík vidéki mocsarakban elterjedt, helyenként gyakori. Különösen a tavaszi nász idejére élénk kék színt mutató hímek számítanak feltűnőnek. A zempléni tájakon a Bodrog árterén a rokon erdei békánál kevésbé elterjedtnek tűnt, míg a Tisza környékén sokkal gyakoribbnak látszott. – Adataink: Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., HG – Bekecs: Muszaj-legelő, 2000. IV. 18., 2000. V. 3., HG – Beregdaróc: Kisasszony-erdő, 2005. VIII. 10., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 31., HG – Gávavencsellő: Gyujtava, 2001. IV. 26., HG – Györgytarló: Hustáci-legelő, 1999. IX. 23., HG – Karcsa: Lábszár, 2005. X. 5., HG – Monok: Ingvár, domb alja, 2006. VII. 5., HG – Nagyhuta: Kőkapu, tó, 2003. VI. 27., HG – Pácin: Mágócsi-kastély parkja, 2001. VIII. 26., 2006. V. 11., 2006. V. 21., 2006. VIII. 12., 2006. VIII. 15., 2006. X. 14., HG – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2006. X. 7., HG, PA – Sátoraljaújhely: Bibérc, 2000. III. 22., HG; Esztáva, szőlő, 2006. VI. 6., 2006. X. 22., HG; Long-erdő, Gyalmos, 2006. V. 27., HG, Mihály Attila, 2006. VIII. 5., HG, 2006. VIII. 27., HG, Mihály Attila, Mihály Marcell, Varga Torda; Long-erdő, északi rész, árvíz szélén, 2000. III. 22., nászruhás (rózsaszínes) hím, 2001. IV. 25., HG, HS; Sík, 2001. V. 17., HG; Tatárka, 2006. VIII. 26., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. IX. 4., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., 2002. VII. 31., HG – Tiszakanyár: Tisza-híd, 2000. VI. 3., GI, HG, PG – Tiszaújváros: Kocsordos, 2006. VI. 22., HG – Tokaj: Bodrozug, Rákóczi-vár, 2006. VII. 7., 2006. VIII. 1., HG – Vajdacska: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG.

Rana dalmatina (Bonaparte, 1840) – Erdei béka

Európa középső és déli vidékeit népesíti be, Ázsiában kelet felé Iránig hatol. Magyarországon erdeiben általánosan elterjedt, a kifejlett példányok a vizektől nagyobb távolságra is elvándorolnak. Az abaúji és zempléni tájakon a síkságon és a hegyvidéken egyaránt gyakran lehet vele találkozni. – Adataink: Alsóregmec: Debrai-forrás, 2002. IV. 2., HG; Köblös és Szompoly, 2005. IX. 10., 2005. IX. 22., HG – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., HG – Bózsva: Szuha-völgy, 2006. VII. 26., HG, HJE, HR – Csaroda: Palaica, 2005. VIII. 10., HG – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Felsőregmec: Mátyásháza, 2002. V. 17., 2005. VIII. 2., HG – Füzér: Halyagos, rét, 2005. V. 2., 2005. V. 30., HG; Hosszú-rét, 2005. V. 2., 2005. V. 30., HG; Oláh-rét, 2005. VII. 21., HG – Gelénes: Bockereki-erdő, erdészház, 2005. VII. 15., 2005. VIII. 10., HG – Gesztely: Hernád-ártér, Ürmös-hát, 2006. VII. 18., HG – Göncruszka: Hernád-part, 2001. VIII. 29., HG – Györgytarló: Hustáci-legelő, 1999. IX. 23., HG – Háromhuta: István-kút, 2002. III. 30., HG – Hollóháza: Nyíri-patak, Mokrina Apartmanház, 2002. VI. 9., HG – Komlócska: Hotyka-patak,

2006. VI. 10., HG – Litke: Bükk alja erdő, 2005. VII. 1., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG; Palack-hegy, 1999. VII. 14., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb parti gátja, 2004. IX. 3., HG – Nagyhuta: Kávás-kúti-völgy, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, 2003. VI. 5., ÁL, HG, 2003. VIII. 20., 2004. X. 3., HG – Pácin: Mágócsi-kastély, 2001. VIII. 26., 2002. VIII. 4., 2006. X. 8., 2006. X. 14., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VII. 25., HG – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. IV. 7., HG – Regéc: gyertyán-kút, 2001. VII. 19., HG; Ördög-völgy, 2000. VII. 26., 2000. VII. 28., HG – Sajólád: Ládi-erdő, nyugati rész, irtás, 2001. IX. 12., HG – Sárospatak: Felső-rét, 1999. VIII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Borz-hegy, 1999. VI. 30., HG; Esztáva, 2001. X. 9., 2006. V. 12., HG; Gyalmos, 1999. IX. 24., 2002. IX. 7., 2005. X. 29., HG; Hármaskúti-völgy, 1999. VI. 30., HG, PG; Háromhónvéd fa, 2005. X. 29., HG; Hlavati-kert, 2002. VII. 12., HG; Hosszúláz, kavicsbánya, tó, 2004. X. 27., HG, HS; Hosszú-tó, 1999. VII. 31., HG; Kapronca, 1999. X. 29., ÁL, HG; Long-erdő, É., 2001. IV. 25., HG, HS; Magas-hegy, 1999. IX. 8., 2000. VI. 9., 2001. IX. 5., HG; Májuskút, szőlő, 1998. IX. 5., HG; Ritkás, 1999. IX. 3., HG; Szénégető-völgy, 2000. VII. 10., 2002. III. 10., HG; Széphalom, Kazinczy-kert, 2001. X. 16., HG – Sonkád: Kis-rekesz, Túr bal parti gátja, 2004. IX. 3., HG; Kegyelem-tag, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., HG – Szécsény: Pösténypuszta, 2005. VI. 7., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., 2002. VII. 31., HG – Tokaj: Bodrogzug, Rákóczi-vár, 2006. VIII. 1., HG – Vajdác: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG – Vizsoly: Felső-rét, Hernád-holtág, 2002. IV. 17., HG – Zemplénagárd: Vér-tó, 2004. IV. 21., (fiatal), HG.

Rana esculenta (Linnaeus, 1758) (Dubouis et Günther, 1982) – **Kecskebéka kleptom**

Európában általánosan szinte minden vizes élőhelyen megtalálható. Magyarország tavai, folyói mentén általánosan elterjedt, a hegyvidékek patakjainál ritkább. A hagyományos *kecskebéka* elnevezés az újabb kori genetikai kutatások tükrében a *nagy tavibéka* és a *kis tavibéka* hibridjét jelenti. Egy olyan hibridet, amely ott jön létre, ahol mindkét szülőfaj előfordul. Amikor ezek ősi génállománya a keveredések során elvész (a két alapfaj kiszelektálódik, mivel a hibrid életképesebb), a hibrid (kleptom) állománya viszonylag gyorsan kipusztul a területről. – Adataink: Alsóberecki: Berecki híd, nyáras, 2003. IV. 15., HG; Holt-Bodrog, 2000. V. 10., HG, HS, 2003. IV. 20., 2003. V. 4., 2003. VIII. 23., 2003. X. 11., HG – Alsóregmec: Debrai-forrás, 1999. IX. 30., HG; Fedormalom, Bózsza, 1999. IX. 30., HG; Nagy-Dubinka, tó, 1999. VIII. 7., HG – Balsa: Fűzes, 1999. XI. 2., HG; Tisza, komp, 2002. VII. 24., HG; Tisza, vasútállomás, 2001. IX. 28., HG – Bodroghalom: Zsidó-homok, 1999. IX. 7., 2006. VIII. 15., HG – Bodrogkeresztúr: Bodrog, 2000. VI. 22., HG; Lebujs, Bodrog, 2002. VII. 11., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG, HS, 2002. VII. 31., HG – Encs: Gibárt, Pap-halma-dűlő, halastó, 2000. V. 16., HG, HS – Felsőberecki: Bodrog-ártér, 2003. V. 8., HG; Bodrog-part, 2000. VIII. 23., 2003. V. 24., HG – Gávavencsellő: Lomos, 2001. VI. 11., HG; Remete-zugi-Holt-Tisza, 2001. IX. 28., 2002. VII. 24., 2002. IX. 6., HG; Tisza, vízműtelep, 2001. IX. 28., HG, HS – Gelénes: Bockereki-erdő, erdészház, 2005. VIII. 10., HG – Gesztely: Hernád-ártér, Ürmös-hát, 2006. VII. 18., HG – Göncruszka: Hernád-part, 2001. VIII. 29., HG – Györgyartló: Cigány-kúti-dűlő, 1999. XI. 23., HG; Hustáci-legelő, 1999. IX. 23., HG – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. VIII. 23., HG, HS – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. V. 10., HG, HS, 2003. VIII. 17., 2005. X. 5., HG – Karos: Karos-Szerdahelyi-csatorna, 2000. V. 10., HG, HS, 2005. X. 5., HG; Séta-homoki-dűlő, tó, 2005. VI. 2., 2005. VI. 28., HG – Kékcse: Kopasz-hegy, halastó, 2006. VI. 20., HG – Lácacséke: Pap-erdő, 1999. VII. 25., HG; Pocsolya-rét, 2000. VI. 9., HG; Szilvás-homok, 2000. VI. 9., HG – Mád: Becsek, 2006. VII. 5., HG – Megyaszó: Harangod, belterületi hídnál, 2002. VIII. 23., HG – Mezőzombor: Mádi-patak, 2001. V. 3., HG, HS, 2004. V. 11., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., HG – Miskolc: Miskolctapolca, csónakázótó, 2002. VII. 16., HG, HJE, HR – Monok: Gilip-patak, víztározó, 2003. VIII. 14., HG – Nagyhuta: Kőkapu, tó, 2003. VI. 5., ÁL, HG – Nagyrovány: Kárászos-legelő, 2004. V. 7., 2004. VI. 2., HG – Pácin: Karcsa-ér, 2003. VI. 15., HG; Mágócsi-kastély, 2001. VIII. 26., 2002. VIII. 4., 2005. VIII. 3., 2005. X. 5., 2006. IV. 18., 2006. V. 11., 2006. V. 21., 2006. VIII. 12., 2006. VIII. 15., 2006. X. 8., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VII. 25., HG – Rátka: Szerencs-patak, műút hídjánál, 2000. X. 24., HG, HS – Révleányvár: Pap-erdő, 1999. VI. 12., HG – Sárzasadány: Törökér, szivattyú-

telep, 2002. VI. 12., HG; Törökér, Bodrog-holtág, 2002. VIII. 21., GI, HG, SzZs, 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. IX. 23., HG; Bodroghalász, 2002. VI. 18., HG, 2002. VII. 10., GI, HG, PG, SS, 2003. V. 8., HG; Déli-Bodrog-holtág, 2002. VII. 24., 2005. X. 6., HG; Kácsárd, Teleki-kert mocsara, 2000. III. 7., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2002. VII. 24., 2003. V. 7., 2003. VI. 14., 2003. VIII. 16., 2004. V. 13., 2004. IX. 4., 2006. IV. 18., HG; Pusztadélő, 2006. V. 13., HG; Ronyva, 1999. VIII. 27., HG; Végardó, a fürdő meleg vizes, betonozott kifolyójában, 2002. III. 13., HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15., 2000. VI. 4., HG, HS; Bibérc, 1981. VIII., partra dobott tenyérnyi kárászra támadt, szájába vette, HG, 1999. VII. 31., 2000. III. 22., 2002. III. 13., 2002. V. 10., 2005. V. 4., 2005. X. 5., 2005. IV. 8., HG; Bodrog, 1999. VIII. 26., 1999. IX. 24., HG; Egres-Galambos, kubik, 1999. IX. 7., HG; Galambos-dűlő, 1981. X. 25., faültető gödrökben, Bocsor István, HG; Gyalmos, 1999. IX. 22., 1999. IX. 24., 2002. IX. 7., 2006. V. 27., 2006. VII. 13., 2006. VIII. 5., HG, 2006. VIII. 27., HG, Mihály Attila, Mihály Marcell, Varga Torda; Hosszúláz, kavicsbánya-tó, 1999. VIII. 7., 1999. IX. 25., HG, 2001. IX. 30., 2004. X. 27., HG, HS, 2006. IX. 9., HG, HJE, HR, HS; Hosszú-tó, 1999. VII. 31., 1999. IX. 24., 2001. IV. 25., HG; Kaizer, kubik, 1999. IX. 7., HG; Kapronca, 1999. X. 29., ÁL, HG; Kelince-tó, 1999. IX. 24., HG; Középső-rét, 1999. IX. 25., HG; Long-erdő, É., árvíz szélén, 2000. III. 22., 2001. IV. 25., HG, HS; Májuskút, művelt szőlő, 1999. VII. 22., HG; Molyva-oldal, 1999. IX. 3., HG; Némahegy, mocsár, 2002. VIII. 15., HG; Ó-Ronyva, 1999. VII. 22., HG; Ritkás, 1999. VII. 31., 1999. IX. 3., HG; Szénégető-völgy, 1999. XI. 10., 2002. III. 10., 2005. VI. 19., HG; Széphalom, kubik, (ENDES 1994); Torzsás-dűlő, agyagbánya, kis tó, 2001. V. 29., HG, HS – Szalonna: Két út melléke, Rakaca partja, 2001. V. 9., HG, HS – Szerencs: Szerencs-patak, a cukorgyári ülepítő tó befolyója előtt, 2000. X. 24., HG, HS – Tarca: Kengyel-tó, 1999. IX. 4., HG, HS; Nagy-szik, almás, 1999. X. 2., HG; Ördög-bánya, szőlő, 1999. IX. 4., 1999. IX. 20., 1999. X. 2., HG; Terézia-domb, víztározó, 2000. V. 16., HG, HS – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., 2002. VII. 31., HG – Tiszakanyár: Tisza-híd, 2000. VI. 3., GI, HG, PG – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszalúc: Holt-Tisza, 2001. VII. 6., HG, HS – Tokaj: Tisza-híd, jobb part, áradó víz széle, 2000. IV. 17., HG – Vajdácska: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG; Holt-Bodrog, 1999. IX. 11., 1999. IX. 22., 1999. IX. 24., HG; Kopaszló-sarok, 1999. IX. 22., 2002. VI. 12., 2002. VII. 24., HG, 2002. IX. 7., HG, PG, 2003. VII. 10., 2003. VIII. 5., 2004. V. 13., 2004. IX. 30., HG, 2004. XI. 29., HG, HS, 2005. X. 6., 2006. V. 9., HG; Mikola-dűlő, 2005. X. 29., 2006. VII. 13., HG; Mocsolyai-Holt-Bodrog, 2003. IV. 15., HG – Vilyvitány: Marócsa-patak, mesterséges tó, 2002. IV. 23., HG, HS – Vizsoly: Felső-rét, Hernád-holtág, 2002. IV. 17., 2002. VIII. 23., HG, HS.

Rana lessonae (Camerano, 1882) – **Kis tavibéka**

Európa nyugati, középső és keleti vidékeiről ismert, de hiányzik az Ibériai-félszigetről, a Balkán-félszigetről, a Brit-szigetektől és Skandináviából. Általában a kisebb állóvizeket kedveli, ami kisebb testméretének is tulajdonítható. A zempléni vizek mentén az alábbi adatoknál bizonyosan elterjedtebb, csupán saját vizsgálataink nem voltak olyanok, amelyek alapján általában ezt a fajt egyértelműen elkülöníteni tudtuk volna. Így lehetséges adatainak jelentős része a *kecskebéka* néven jelölt adatsorozatba került. Mindössze a néhány biztosan meghatározott példány adatát soroltuk ide: Balsa: Tisza, 2002. VII. 24., HG – Bózsza: Nagybózsza, patakban, (ENDES 1994) – Tolcsva patak, (ENDES 1994) – Vajdácska: Kopaszló-sarok, 2002. VII. 24., HG.

Rana ridibunda (Pallas, 1771) – **Nagy tavibéka**

Európában kettészakadt elterjedési területen él: a nyugati az Ibériai-félszigeten és Délnyugat-Franciaországban, a keleti pedig Németországtól az Alpok és az Appennin-félsziget területét elkerülve délkeletre és kelet felé irányulva. Magyarországon az alföldi tavak, holtágak mentén elterjedt ez a *kacagó béka* vagy más néven *tavi béka* elnevezésű nagy termetű kétéltűnk. A kis tavibékával olyan közeli rokon, hogy fiatalabb korában csak nehezen különíthető el attól, illetve még inkább a közös hibridjüknek számító *kecskebékától*. Mivel magunk méréseket nem végeztünk, így adataink közé csak a kifejezetten nagy termetű, a nagy tavibékára jellemző összes fontosabb külső jegyet viselő példányt vettük fel. A nem egyértelműek a *kecskebékák* között szerepelnek. – Adataink: Karos: Karos-Szerdahelyi-csatorna, 2005. X. 5., HG – Pácin: Mosonnai-erdő, csatorna, 1999. XI. 12., HG

– Sárospatak: Déli-Bodrog-holtág, 2002. VII. 24., HG – Sátoraljaújhely, tavak, (ENDES 1994); Bibérc, tó, 2005. V. 4., HG; Hosszúláz, kavicsbánya-tó, 1999. IX. 25., 2000. IV. 2., (13 cm) HG, HS – Tokaj: Tisza-híd, jobb part, áradó víz széle, 2000. IV. 17., HG.

Rana temporaria (Linnaeus, 1758) – Gyepi béka

Észak- és Nyugat-Európában terjedt el, a déli részéről hiányzik. Ugyancsak megtalálható Észak-Ázsiában, Szibérián keresztül egészen Japánig. Magyarországon a magasabb hegyvidékek jellegzetes barna békája. Az abaúji és zempléni hegyekben, völgyekben elterjedt, helyenként nem ritka. A kora tavaszi nász idején az egész nyáron hordott bükk-avar színű háta más tónusúvá válik. Változatosabb minták jelennek meg rajta, sokszor rózsaszínesnek látszik. Nyár végén is találkozunk feltűnően sok feketés foltot viselő példánnyal. Az egyébként is természetes béka a gyorsan áramló patak vizében szinte kilapulva és az aljzathoz simulva úszik árral szemben. Nem ritkán hideg víző források medencéiben lakik egész nyáron. – Adataink: Abaújszántó: Aranyos-völgy, 2001. VIII. 30., HG – Bózsva: Farkas-völgy, 2002. VI. 25., HG; Szuha-völgy, 2006. VII. 26., HG, HJE, HR – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Fony: Tekenős, 2005. III. 31., HG – Füzér: Halyagos, 2005. V. 30., HG – Füzérradvány: Arborétum, a fürdő kútjában, 2004. IV. 23., HG – Háromhuta: Flóríka-forrás, 2002. VII. 11., HG; István-kút, 2001. VI. 19., 2002. III. 30., HG; Márika-forrás, 2002. IV. 12., HG; Soltész-hegy, 2001. VII. 10., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG, 2001. V. 24., GI – Nagyhuta: Kavicsváltó-forrás, 2004. VIII. 20., HG, HJE, HR, (nagyon tarka, barna mintás példány), 2004. X. 3., HG; Kétágú-völgy, 2004. X. 3., HG; Kőkapu, 1999. X. 30., 2002. III. 31., HG, 2003. VI. 5., ÁL, HG, 2004. VI. 14., 2004. X. 3., HG – Perkupa: Rahozna, 2006. V. 23., HG – Regéc: Ördög-völgy, 2000. VII. 26., HG – Sárospatak: Bornemisza-forrás, 1999. XI. 10., HG, PG, SzZs, 2002. III. 4., HG; Szénégető-völgy, 2002. III. 10., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, 1999. VIII. 18., 2000. X. 11., HG; Fejedelem-forrás, 2001. X. 4., HG, HS; Hore-völgy, 2006. III. 31., HG, HR, HS, HSné; Kecse-hát, 2005. IX. 2., HG; Lötér, 2002. IV. 30., HG; Szénégető-völgy, 1999. XI. 10., HG, PG, SzZs, 2002. III. 7., 2002. III. 10., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 2001. VII. 29., HG; Mátyás király kútja, 2000. IV. 22., HG; Nagypatak völgye, 2000. VII. 9., HG – Vágáshuta: Nagypart, 2002. IX. 10., HG.

REPTILIA – HÜLLŐK

Lacerta agilis (Linnaeus, 1758) – Fűrge gyík

Nyugat-Európától egészen a Csendes-óceánig elterjedt a mérsékelt klímájú vidékeken. Magyarországon ez a hüllőfaj számít a legelterjedtebbnek, a legtöbbféle élőhelyen megtalálhatónak. A síkságot és a hegyvidéket egyaránt lakja, sokszor a lakott területek parkjaiban is otthon talál. – Adataink: Alsóberecki: Berecki híd, 2002. V. 10., 2003. IV. 15., HG; Holt-Bodrog, 2003. V. 4., HG – Alsóregmec: Debrai-forrás, 1983. VIII., HG – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. IV. 17., 2002. VI. 20., 2002. VII. 29., HG – Bekecs: Muszáj-legelő, 2000. V. 3., 2000. VII. 14., 2001. V. 3., HG – Beregdaróc: Deák sűrűje, 2005. VII. 15., HG; Kisasszony-erdő, 2005. VIII. 10., HG – Bodroghalom: Medvetanya, 2006. VI. 21., 2006. VI. 22., HG; Zsidó-homok, 1999. VI. 30., 2006. VI. 21., 2006. VI. 22., 2006. VIII. 15., HG – Bózsva: Nagybózsva, Bózsva patak, 2001. V. 21., HG, Serfőző József – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG, HS, 2002. VII. 31., HG – Csaroda: Palaica, 2005. VIII. 10., HG; Zabos-dűlő, 2005. VIII. 10., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. IV. 2., 2005. V. 3., 2005. VI. 28., 2006. VI. 19., HG; Moksa-tó, 2006. VI. 20., HG – Dövény. Alsó-rét, 2003. IV. 24., HG; Felső-rét, 2003. IV. 24., HG – Felsőberecki: Bodrog-ártér, 2003. IV. 29., HG – Fony: Tekenős, 2005. III. 31., HG – Gávavencsellő: Gyuj tava, 2001. VIII. 24., HG; Ó-Füzes, 2000. IX. 29., HG, 2001. IV. 26., vöröshátú, HG, 2001. VI. 11., HG; Pusztafalvai-dűlő, 2000. IX. 29., 2001. IV. 26., HG; Remete-zug, 1996. IV. 23., HG – Gönc: Banga-rét, 2003. V. 27., HG – Hangony: Sós-árnyék, 2005. VI. 8., HG – Hernádkak: Első-nyomás, 2003. VIII. 14., HG – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. IV. 17., HG, PV, 2002. VII. 29., 2002. VIII. 23., HG, HS – Karcsa: Karcsa-ér, 2005. VII. 19., HG, Varga András; Lábszár, 2000. V. 10., HG, HS; Tekerületi-dűlők, 2004. VIII. 4., HG, Lontay László – Karos: Eperjes-szög, 2006. V. 21., 2006. VI. 5., 2006. VI. 19., HG; Séta-

homoki-dűlő, 2005. V. 3., HG, HS, 2005. VI. 28., HG – Kékese: Kopasz-hegy, 2003. VII. 11., HG – Kéked: Lapis-patak, 2003. IV. 30., HG – Kisrosvágy: Berzsény, 2006. VI. 19., HG – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal parti gátja, 2004. VIII. 14., HG – Lácacséke: Szilvás-homok, 1999. VI. 12., 1999. VII. 25., HG – Mikóháza: Almás-rét, 1999. VII. 14., HG; Gábor Áron utca, játszótér, 2002. VIII. 19., 2004. VI. 13., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., 2004. IX. 3., HG – Nagyhuta: Kőkapu, (ENDES 1994), 1999. VII. 17., HG, 2003. VI. 5., ÁL, HG, 2004. VI. 14., HG – Nagyrosvágy: Határ-homok, 2005. V. 3., HG; Kárászos-legelő, 2004. V. 7., HG – Ónod: Puha-part, 2001. VIII. 15., 2001. IX. 12., HG – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG – Pácin: Mágócsi-kastély parkja, 2001. VIII. 26., 2004. VI. 27., HG, 2004. VII. 14., HG, HR, 2005. VIII. 3., HG, 2006. IV. 18., HG, HJE, HR – Regéc: Fonyi-rétek, Hosszú-föld, 2005. III. 31., HG; Ördög-völgy, 2000. VII. 26., 2002. III. 30., HG – Sajóecseg: Sajó partja, 2001. VI. 6., HG – Sajólád: Ládi-erdő, nyugati rész, irtás, 2001. VII. 18., 2001. IX. 12., HG – Sáradsadány: Törökér, Bodrog gátja, 2002. VIII. 21., GI, HG, SzZs, 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. VII. 4., HG; Déli-Bodrog-holtág, 2005. X. 6., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2006. IV. 18., HG; Rákóczi-vár, 2003. V. 4., HG – Sátoraljaújhely: Barázdaszél, 2000. IV. 15., HG; Berecki híd, 2003. V. 4., HG; Bibérc, homokbánya, 2005. IV. 13., HG, HS; Esztáva, szőlő, 2002. VIII. 11., HG; Hosszúláz, kavicsbánya, 2001. IX. 30., HG; Kaizer, 1999. IX. 3., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal parti gátja, 2004. VIII. 14., 2004. IX. 3., HG – Szalonna: Két út melléke, Rakaca partja, 2001. V. 9., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal parti gátja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szécsény: Pösténypuszta, 2005. VI. 7., HG; Szécsényi-rét, 2005. VII. 1., HG – Szentistvánbaksa: Baksa-halom, 2001. VII. 18., HG, 2002. IV. 17., HG, PV, 2002. VIII. 23., 2006. V. 5., HG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. V. 20., HG; Szuha-völgy, 2003. V. 20., HG – Telkibánya: Nagy-patak völgye, 2000. VII. 9., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VII. 31., HG – Tiszadob: Telek, 2006. VI. 22., HG – Tiszakanyár: Tisza-híd, 2004. VIII. 12., HG – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 31., HG – Tiszakóród: Fogarasi-táblák, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 2006. VI. 22., HG – Tormaszentandrás: Rucsnik, 2006. VI. 26., HA, HG – Vajdácska: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG; Kopaszló-sarok, 2003. V. 8., 2004. V. 13., 2004. IX.30., HG; Mikola-dűlő, 2003. IV. 15., 2006. V. 27., HG – Zabar: Hite méhe, 2005. VII. 7., HG.

Laercia viridis (Laurenti, 1768) – Zöld gyík

Európa középső és déli területein él. Magyarország legnagyobbra növő gyíkja a hegyvidék erdős, bokros területein, napsütötte tisztásain elterjedt. Állománya csökkenőnek látszik, jóllehet az emberi gazdálkodáshoz valamelyest alkalmazkodott már. Így viszonylag sokszor kerül szem elé a Tokaj-Hegyalja szőlőültetvényeiben. – Adatok: Abaujszántó: Kassi-szőlő, 1999. VIII. 18., 2000. VII. 14., HG; Sátor-hegy, 1999. V. 1., HG – Boldogkőváralja: Boldogkővár, 2000. IV. 18., HG – Bózsva: Szár-hegy alja, 2006. IX. 23., HG – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG – Kéked: Kékedfürdő, 2002. VI. 9., HG – Mád: Becsek, 2006. V. 12., HG; Máj-patak, duzzasztott tó, 2004. IV. 27., HG – Mezőzombor: Dorgó, 2006. IV. 30., HG – Nagyhuta: Nagy-Gereben, 1998. V. 12., HG; Rostalló, 1999. VII. 17., HG; Solymos, 1995. VI. 17., HG, Nagy Z. – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1999. VIII. 28., HG – Regéc: Rostalló, 2000. VII. 28., HG – Sárospatak: Megyer-hegy, 2000. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1984. V. 10., 2006. VI. 11., HG; Sátor-hegy, 1999. VI. 6., 2003. VII. 10., HG; Várhegy, 2003. VII. 9., HG, 2005. VIII. 2., HG, Nádai László – Szerencs (FEJÉRVÁRY 1925), (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943) – Tállya (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943) – Tarcsl: Fekete-hegy, 2004. IV. 27., HG; Ördög-bánya, 1999. VIII. 18., 1999. IX. 4., 2000. V. 16., 2000. VII. 14., HG.

Zootoca vivipara (Jacquin, 1737) – Elevenszülő gyík

Elterjedési területe Nyugat-Európától Észak-Európán át Mongóliáig terjed. Euro-szibériai faunaelemnek számít, amely a Kárpátok lucos övében helyenként gyakori. DELY O. GY. (1991) a Bátorligeti-lápnban kutatott populációjának kapcsán beszámolt e faj ismert hazai elterjedéséről. A hegyi gyík Magyarországon kisebb szigetszerű foltként csupa alföldi lápos vidékről ismert: Fertőtő környéke, Pesti-síkság, Kunadacs, Debrecen: Halápi-láp, Nyírség: Bátorliget, Nyírbátor; Bereg: Csaroda (Nyíres, Bábtava), Vámosatya (Bockerek), Lónya, Mátyus. Bodrogközi előfordulásáról

nem volt információja. Itt erdő szegélyéből, csatorna és mocsár közeléből került elő. – Adataink: Pácín: Mágócsi-kastély parkja, 2006. V. 11., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VI. 12., HG, PG – Regéc: Rostalló, (ENDES 1994).

Podarcis muralis (Laurenti, 1768) – **Fali gyík**

Európa nyugati, középső és déli vidékein elterjedt. A mediterrán területeken számos más rokon faj él még. Magyarországon a hegyvidékeken elterjedt, a Dunántúlon gyakoribb. A Zempléni-hegység belső, magasabb részein, sziklás területen és erdei utak meredek partbevágásában lehet ezzel a karcsú fajjal alkalmanként találkozni. – Adataink: Háromhuta: Sóllyom-kő-bérc, 1998. V. 12., 2000. VII. 27., 2002. III. 30., HG; Szpalenyica-völgy, 2001. VII. 10., HG.

Anguis fragilis colchicus (Nordmann, 1840) – **Törékeny kuszma**

Európa nagy részén elterjedt faj, amely Skandinávia északi részéről és számos szigetről hiányzik. Az Ibériai-félsziget déli területein sem él, ugyanakkor keleti irányban az Urál, a Kaukázus és Délnyugat-Ázsia egyes vidékeit is eléri. Ez a lábatlan gyíkfaj Magyarország hegyvidékein elterjedt, de sehol nem gyakori. A zempléni tájakon is élő alfajánál az idős hímek hátukon szabálytalan alakú, világoskék színű mintát viselnek. Leginkább erdei tisztásokon, erdei utak napsütötte részén találkozhatunk e fajjal. – Adataink: Füzér: Nagy-patak partja, 1999. VII. 30., Hné Jáger E., HG – Háromhuta: Mlaka-rét, 1998. V. 12., HG – Monok: Csörgő-domb, 2006. VII. 5., HG – Nagyhuta: Nagy-Gereben, 1998. V. 12., HG – Regéc: Rostalló, 2001. VI. 17., HG, SzCs – Sátoraljaújhely: Boda-dűlő, 1993. X. 5., HG; Magas-hegy, 1983. V. 9., HG.

Natrix natrix (Linnaeus, 1758) – **Vízisikló**

Európában az északi részek és számos sziget kivételével, Észak- és Nyugat-Ázsiában valamint Észak-Afrikában elterjedt hulló. Magyarország legelterjedtebb és leggyakoribb kígyófaja, amely szívesen tartózkodik a vizekben vagy azok közelében, de azoktól messze, száraz vidékeken sem számít ritkának. Szaporodási időben keresik fel leginkább a vizeket, mivel nagyméretű, bőrnemű tojásai lerakásához szükségük van az általában vízpartokon található laza, legtöbbször homokos üledékre, korhadó avarra, nádcsomókra. Az abaúji és zempléni tájakon meglehetősen ritkán találoztunk kécsikos változatával (*varietas persa*). Leginkább kétélűtüekkel, ritkábban apró halakkal táplálkoznak. – Adataink: Alsóberecki: Holt-Bodrog, 2003. IV. 20., HG; műúton, 2002. V. 18., HG – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. IV. 17., 2002. V. 22., HG – Beregdaróc: Deák sűrűje, 2005. VII. 15., HG – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 2000. VI. 22., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, árvíz széle, 1995. IV. 19., HG – Boldogkőváralja: Tekerés-patak, 2000. V. 3., HS, HG – Dombrád: Tisza-part, üdülőtelep, 2001. VIII. 24., HG, HS – Felsőberecki: Bodrog-ártér, 2003. V. 8., HG – Gávavencsellő: Gyuj tava, 2001. IV. 26., HG; Lomos, 2001. VIII. 24., HG – Karcsa: Beccsked, legelő, 2004. VIII. 4., HG – Karos: Köles-fenék, 2002. V. 18., HG; Séta-homoki-dűlő, tó, 2005. V. 3., HG, HS – Kisvárd: Várfürdő, panzió melletti tó, 2006. VII. 28., HG – Lácacséke: Szilvás-homok, 2000. VI. 9., HG – Ludányhalászi: Ludány, belterület, 2005. VI. 7., HG – Mád: Máj-patak, duzzasztott tó, 2004. IV. 27., HG – Mezőzombor: Dorgó, 2006. V. 12., HG; Mádi-patak, 2001. V. 30., HG, HS – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2001. V. 24., GI – Monok: Gilip-patak, víztározó, 2003. VIII. 14., HG – Nagyhuta: Kétágú-völgy, 2003. VI. 27., HG; Kőkapu, (ENDES 1994); Kőkapu, patakpart, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, tó, 2003. VI. 5., ÁL, HG; Kőkapu, 2004. VI. 14., (sok példány, köztük *var. persa* is), HG – Nógrádszakál: Párizs-patak, 2005. VII. 1., HG – Pácín: Mágócsi-kastély parkja, 2001. VIII. 26., 2002. V. 1., HG, HR, 2002. V. 18., 2003. IV. 21., 2004. VII. 16., 2006. V. 11., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VI. 12., HG; Mosonnai-erdő, Karcsa-ér partja, 2005. VII. 19., HG, Varga András – Sáradsadány: Törökér, Bodrog-holtág, 2002. VI. 12., 2002. IX. 6., HG – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2003. V. 7., HG; Megyer-hegy, 2000. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, szőlő, 1999. IX. 8., HS; Hore-völgy, 1994. VI. 20., HG; Long-erdő, északi terület, 2001. IV. 25., HG, HS; Long-erdő, Gyalmos, idős tölgyes, 2002. IX. 7., 2003. VIII. 5., HG; Long-erdő, Kacsá-tó, 1996. V. 1., HG; Long-erdő, Kapronca, 2001. IV. 25., 2002. V. 10., HG; Májuskút, 2001. V. 28., HG; Némahegy, 1999. X. 2., 2001. V. 17., HG; Torzsás-dűlő, agyagbánya, kis tó, 2001. V. 29., HG, HS – Szendrő: Búdoskútpuszta, mocsár, 2001. VI. 6., HG, HS, PG – Szerencs: Szirmay-rész, 2006. V. 23., HG, HS – Taktaszada: Takta, híd, 2001. VII. 6., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII.

31., HG; Morotva-elő, 2002. VII. 31., HG – Tokaji-hegy, (ENDES 1994) – Vajdácaska: Holt-Bodrog, 1999. IX. 24., HG; Kopaszló-sarok, 1999. X. 29., ÁL, HG, 2003. VII. 10., HG – Vizsoly: Felső-rét, Hernád-holtág, 2002. IV. 17., 2002. VIII. 23., HG – Zemlénagárd: Vér-tó, 2004. IV. 21., HG.

Natrix tessellata (Laurenti, 1768) – **Kockás sikló**

Európa középső és délnyugati részétől Közép- és Nyugat-Ázsia mocsaras vidékéig elterjedt hüllőfaj. Magyarországon leginkább a Balaton, a Velencei-tó és a Tisza-tó illetve a Duna, a Tisza és a Dráva partjairól ismert. A vízisiklónál jobban kötődik a vizekhez, amelynek sokáig csupán a szakirodalomban szereplő régi adatait ismertük Zemlénből. Célzott kereséssel is csak kevés példányt találtunk, de meglepetésünkre nem csak a Bodrog árterén, az állandó mélyebb vizekben, hanem a hegyvidék patakjainál is találkoztunk vele. – Adataink: Alsóregmec: Köblös és Szompoly, 2005. IX. 10., HG – Boldogkőváralja: Tekerés-patak, 2000. V. 3., HS, HG – Miskolc: Miskolctapolca, csónakázótó, 2005. VII. 26., HG. – Pálháza: Bózsva patak, (ENDES 1994) – Sárospatak: Bornemisza-forrás fölött, a műúton, 2003. VI. 23., HG; Felső-rét, Bodrog-ártér a vasúti töltés mellett, a Koholytetőhöz közel, 1999. VIII. 27., HG, HS – Sátoraljaújhely (MÉHELY 1895), (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943); Némahegy, mocsár, 2000. X. , úton elütve, PG; Rettel-dűlő, vasút melletti kubik mély vízében, 2001. V. 17., HG.

Coronella austriaca (Laurenti, 1768) – **Rézsikló**

Nyugat-, Közép- és Délkelet-Európában elterjedt faj, amely keleti irányban eléri a Kaukázust és Kis-Ázsiát. Magyarország hegyvidékein elterjedt kígyófaj, amely a zemlénai tájakon is viszonylag gyakran kerül szem elé. Ezt az is segíti, hogy kevésé fél az embertől, illetve gyakran fordul elő a gyümölcsöskertek szélén is. Sötét, harántos szalagszerű háti sávjai, a fej hátoldalán az osztrák kétféjű sas mintájához hasonló (innen kapta tudományos nevét) miatt nem egyszer viperának nézik és agyonverik. A zemlénai példányok között inkább szürkésbarna alapszínűek voltak többségben. – Adataink: Alsóregmec: Fedormalom, Bózsva bal parti része, fiatal példány, 2006. VIII. 20., Galata László – Méra: Felsőméra (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943) – Monok: Kaptártanya, 1993. V. 8., HG – Sárospatak: Bányi-nyereg, 2002. IV. 30., HG – Sátoraljaújhely: Boda-dűlő, 1999. V. 15., HG; Hore-völgy, 1994. VI. 2., HG; Májuskút, mélyút, 1999. X. 3., HG; Rudabányácska, Hosszú-domb, műúton elütve, 2004. VIII. 29., HG – Telkibánya: Mátyás király kútja, (ENDES 1994) – Tokaji-hegy, (ENDES 1994) – Vilyvitány: Vilyi-legelő, 2002. VII. 24., HG.

Elaphe longissima (Laurenti, 1768) – **Erdei sikló**

Nyugat- és Közép-Európa déli részeitől Délkelet-Európán és Kis-Ázsián át Észak-Iránig és a Kaukázusig elterjedt hüllő. Magyarországon a hegy- és dombvidékek erdős területein él. Az abaúji és zemlénai hegyvidék leghosszabbra, mintegy másfél méteresre növő kígyója, amely sokszor vadászik fákon is. Tapasztalataink szerint a többi siklónál még a számára megfelelő élőhelyeken is ritkább, vagy kevésbé gyakran kerül szem elé. – Adataink: Abaújszántó: Kassi-szőlő, műúton, 2004. V. 31., HG – Bózsva: Hideg-kút, 1980. VIII. 10., HG – Háromhuta: István-kút, 2001. VI. 22., HG, SzCs – Kovácsvágás: Tehénkosár, 2004. IV. 29., HG – Nagyhuta: Rostalló, 2000. VII. 28., Both Veronika, HG, SzCs – Olaszliszka: Fenyér, a vasúti töltés ártéri oldalánál, 2003. V. 8., kifejtett példány, HG – Pálháza: Som-hegy, műút, 2002. VI. 25., 2004. VI. 14., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, szőlő, 2000. IV. 19., HS, 2000. V. 12., HG, HS.

Vipera berus (Linnaeus, 1758) – **Keresztes vipera**

Északnyugat- és Közép-Európa erdős tájaitól keletre Szibérián keresztül az Amur-vidékig Észak-Ázsia nagy területén elterjedt. Magyarországon néhány elszigetelt állománya él: a Somogyi- és Zalai-dombság, a Felső-Tiszavidék és a Zemlénai-hegység ad otthont ennek a mérgekígyónak. Élőhelyén általában valamilyen nedvességet igényel, láprétek közelsége a legkedvezőbb számára. A magas növényzetű helyeken, cserjésekben nehéz észrevenni, leginkább akkor látható, ha a hűvös időt követően napozni, melegezni szokott. Ekkor a közeli sziklák, vakondtúrások, zombékok tetejére telepszik. Harapásakor fogából mérget fecskendez áldozatába, amely táplálékként szolgál a viperának. Ezek közé elsősorban egerek, pockok, cickányok, gyíkok és békák tartoznak. A keresztes vipera marása emberre nézve csak ritkán halálos kimenetelű. Az elmúlt három évtizedben a B.-A.-Z megyei vizsgálatok nem tudtak olyan kígyómarást kimutatni, amelynek során a

balesetet szenvedő személy a vipera mérge, a toxin miatt halt volna meg (VIRÁGH és TASS 1987). – Adatok: Bodrogkeresztúr, (JANISCH 1987) – Erdőbénye, (JANISCH 1987) – Füzér, (JANISCH 1987), (ENDES 1994); Bodogányi-rét, (JANISCH 1987); Bodó-rét, (JANISCH 1987); Farkas-irtás, (JANISCH 1987); Kakas-bérc, (JANISCH 1987); Kis-Pál-hegy, (JANISCH 1987); Lászlótanya, (JANISCH 1987); Nagy-Hrabó, (JANISCH 1987); Nagy-Milic, (JANISCH 1987); Nagy-Pál-hegy, (JANISCH 1987); Oláh-rét, 1997. VIII. 8., HG – Füzérkajata, (JANISCH 1987); (Köblös-dűlő) „Köböl-dűlő”, (JANISCH 1987) – Füzérkomlós, (JANISCH 1987) – Füzérradvány, (JANISCH 1987); Szanatórium, (VIRÁGH és TASS 1987) – Gönc, (ENDES 1994); Amadé-vár, 2006. VI. 17., Muskovits J. – Háromhuta: István-kút, (JANISCH 1987), (ENDES 1994); Mlaka-rét, (JANISCH 1987), (ENDES 1994); Pin-kút, (JANISCH 1987); Szpalenyica-völgy, 2000. VII. 10., HG, HS – Hidasnémeti (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943), (JANISCH 1987) – Hollóháza, (JANISCH 1987), (ENDES 1994); Május-hegy, (JANISCH 1987) – (Kéked): Hálaisten-tető, (JANISCH 1987) – Mezőzombor: Dorgó, halastó melletti úton, 2006. V. 12., HG, HS, HSNé – (Nagyhuta): Kemence-fej rétje, (JANISCH 1987); Kőkapu, (JANISCH 1987) – Nyíri, (JANISCH 1987) – Pálháza, (JANISCH 1987) – (Pányok: Hasdát-völgy) „Hodát-völgy”, (JANISCH 1987); Pányoki-völgy, (JANISCH 1987) – Regéc, (JANISCH 1987); Disznós-tetői-rét, 1990. VIII. 14., HG, Matus Gábor – Tállya: Patócs-hegy, (ENDES 1994) – Telkibánya (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943), (JANISCH 1987) – Tokaj (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943), (JANISCH 1987); Tokaji-hegy, (ENDES 1994).

Emys orbicularis (Linnaeus, 1758) – **Mocsári teknős**

Európa középső és déli részein honos, elterjedése Északnyugat-Afrikától Ázsiában az Aral-tóig tart. Magyarország egyetlen őshonos teknősfaja leginkább az alföldi mocsarakban tenyészik. Ez a ragadozó állat rejtőzködő életmódja és kiváló hallása miatt viszonylag ritkán kerül szemünk elé. Elsősorban békákat, kisebb halakat, férgeket, csigákat, rákokat eszik, de a vízben bomló tetemeiket sem veti meg. – Adataink: Sárzasadány: Törökér, szivattyútelep, 2002. VI. 12., Dankó Ferenc telepvezető elmondása alapján (HG) – Sátoraljaújhely: Rudabányácska, halastó, 2002. VII., Kozma István (fénykép alapján HG); Vinyik-dűlő, 2006. VI. 30., Oláh Tamás elmondása szerint reggel 8 óra körül a műúton ment keresztül – Tállya: Csátó, műúton, 1993. V. 8., HG, HS, HSNé – Tiszakarád: Babócsa-szög, 2002. VIII. 6., GI – Tokaj (MÉHELY 1895), (FEJÉRVÁRY-LÁNGH 1943).

IRODALOM

- Chyzer K. (1882): Adatok Zemplénmegye természetrajzi ismeretéhez. I. Zemplénmegye halai. *A Magyarországi Kárpát Egyesület Évkönyve* 9: 1–11.
- Dely O. Gy. (1991): The herpetofauna of the Bátorliget Nature Reserves. *The Bátorliget Nature Reserves – after forty years* 2: 787–815.
- Dely O. Gy. (1996): Amphibians and Reptiles of the Bükk Mountains. *The Fauna of the Bükk National Park*, II: 535–570.
- Endes M. (1994): A Tokaj-Zempléni hegyvidék herpetofaunájáról. *Calandrella* 8(1–2): 103–110.
- Fejérváry-Láng A. M. (1943): Beiträge und Berichtigungen zum Reptilien-Teil des ungarischen Faunenkaloges. *Fragmenta Faunistica Hungarica* 6 (3): 81–98.
- Gubányi A. (1999): Amphibians and Reptiles from the Aggtelek Karst Region. *The Fauna of the Aggtelek National Park*, II: 655–662.
- Harka Á. és Sallai Z. (2004): Magyarország halfaunája. Képes határozó és elterjedési tájékoztató. „Zöldike” könyvsorozat 18, Nimfea Természetvédelmi Egyesület, Szarvas, 269 pp.
- Janisch M. (1987): A keresztes vipera és a parlagi vipera szigetszerű előfordulási helye Magyarországon. *Borsodi Orvosi Szemle* 3 (2): 223–225.

- Méhely L. (1895): Reptilia et Amphibia. In: *A Magyar Birodalom állatvilága (Fauna Regni Hungariae)*, Budapest, 12 pp.
- Molnár P., Puky M. és Hajdu Á. (2001): Alpesi götte (*Triturus alpestris* Laurenti, 1768) lelőhelyek Magyarországon. *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* 25: 315–322.
- Schäffer D. A. és Purger J. J. (2005): A barna ásóbéka (*Pelobates fuscus*) elterjedése Magyarországon. *Állattani Közlemények* 90(1): 25–39.
- Szentgyörgyi P. (1995): A Borsodi-ártér északi részének gerinces faunája. *Calandrella* 9 (1–2): 36–52.
- Vasvári M. (1939): A bakcsó és az üstökös gém táplálkozási oekológiája. *Aquila* 42–45: 556–592.
- Virágh I. és Tass Gy. (1987): Viperák a Zempléni-hegységben. Visszatekintő felmérés a mérgezésekről. *Borsodi Orvosi Szemle* 3 (2): 209–222.

NOTES ON THE VERTEBRATE FAUNA OF NORTH-EASTERN HUNGARY
I LAMPREYS (PETROMYZONTIFORMES), FISHES (PISCES), AMPHIBIANS
(AMPHIBIA) AND REPTILES (REPTILIA)

Discussed in this study are the vertebrates (Vertebrata), and specifically the lampreys (Petromyzontiformes), fishes (Pisces), amphibians (Amphibia) and reptiles (Reptilia), which were identified during the mapping of the insect fauna of various north-eastern Hungarian regions. The insect fauna studies were conducted in the Abaúj and Zemplén regions (where we chose several hundred sampling locations), with smaller surveys in other areas of County Borsod-Abaúj-Zemplén, as well as in County Nógrád and in the Szabolcs and Bereg areas of the northern part of the Great Hungarian Plain. Owing to the nature of the research project, vertebrate fauna was not collected with the aim of museum conservation; only field observations were made in most cases.

We also collected the available zoological data concerning the Abaúj and Zemplén regions on the species identified during the survey, which are briefly quoted in the description on the habitat and distribution of each species.

In contrast to amphibians and reptiles, there is a wealth of information on various fish species in scholarly journals and fishing magazines. One important study in this field is Kornél Chyzer's monograph on the fishes of County Zemplén published in 1882, in which he lists thirty-nine species. One of the most recent studies on the fish species of Hungary discussing the distribution of various species is the book by Ákos Harka and Zoltán Sallai published in 2004. They mention fifty-nine fish and lamprey species from the Abaúj and Zemplén region discussed here.

Not one single overview of the amphibians and reptiles inhabiting this region has yet been published. Mihály Endes' study written in 1994 contains few accurate data.

The aim of this study was to contribute to our knowledge of the fauna of north-eastern Hungary. Published here are the field observations on forty-nine vertebrate species: one lamprey, twenty-one fish, sixteen amphibian and eleven reptile species.

Gábor Hegyessy

CSERÉPVÁR A 16–17. SZÁZADBAN

MIZSER LAJOS

Cserépvár történetével többször foglalkoztam már. A mostani közlésem elsősorban a 16. századra vonatkozik, amikor a vár kiépítése–megerősítése véglegesedett. Az alább közölt leltár némi felvilágosítással szolgál arra, hogy a 16. század közepén hogy is nézhetett ki. Persze, vannak „lyukak” a leírásban, de valami képet azért kaphatunk. A várról láttam éppen rajzot (ez inkább csak skicc volt), de ez a visszafoglalás során lerombolt, tönkretett Cserépvárra vonatkozott. Talán a leírás alapján sikerül a 16. századi állapotot némiképpen rekonstruálni. Azért csak *talán*, mert a teljes régészeti feltárás adna a várra vonatkozóan megközelítően pontos választ.

A leltárat általában betűhíven közlöm, de a 16. századi betűket modernizáltam: az *f* és szóvégen a görög *σ* helyett *s*, a *β* helyett *sz*, a *z* helyett *z* betűt írtam, továbbá elhagytam az *y*-ről, a *w*-ről a két, a *z* betűről az egy pontot. A leltár nem jelöli a magánhangzók rövidségét–hosszúságát (az ékezeteket), ezeken nem mertem változtatni: ugyanis nem lehet tudni, hogy bizonyos magánhangzók a 16. században hosszan vagy röviden ejtettek-e. A sorok végét /-lel, a lapok végét kettős // -lel jelölöm. A szöveg általában jól olvasható, de a lapok alján, szélén gyűrődés, szakadás, elmosódás miatt csak részben olvasható, itt []-lel utalok a szövegre, és ezzel oldom fel a rövidítéseket is. Továbbá (?) -lel jelölöm a kétes–bizonytalan olvasatot és (!) -lel a feltűnő elírásokat, tévesztéseket.

A leltár címe a következő: Inuentarium arcis Cherep ad / manus Egregy d[omi]ni Joannis / Banchy / assignat anno 15 / 68 29 die July.

Az Var fokon / Egy eoregh tharaczk 1 / Egy was szakallos 1 / Pragay szakallos 26 / Nyeles szakallos 23 / Pragay szakallos hytwan 2 / Kynek agya nyntsen cetneky 5 / Vas lampas 6 / Pragay Szakallos agy nelkyl 2 / Vas lampashoz walo wasas rud 3 / Egy malom 1 / Kas 2 / Az war henzet (?) keotny walo Lantz 2 / Vas horogh 8.

Az Zalonnas hazban / Darda Nyel 30 / fwro 3 / bard 1 / fwrez 1 / Lantz 8 / desa 1 / Cheber 1 / Sarok was 3 / kapu sarkara walo was 2 / Suhantzar dob 1 / gjalw 1 / f [] 1 / Poros cherep 32 / szalonna 9 / sodar 27 / wasas szakallos wesszeo 24 / Jo barany beor 10 / Reghy barany beor 69 / Tehen beor 2 / boryw beor 8 / Eoz beor 2.

Az ket temleotz aytayan / retez 2.

Az lo Jstaloban / hordo 2 / Egy szeker kyben wyzet / hordonak mynd hordostwl.

Safar hazban / hytwan was fazek 6 / serpenyw 1 / Vas palatzk hytwan 1 / hytwan onh palatzk 1 / hytwan ayto zaar plehesteol 1 / Vas Lantz 2 / Mosar mynd teoreostwl 2 / Mosar fenek 1 / Embernek walo vas horogh 1 / Kapwra valo retez mynd / karykastul 1 / hytwan szekercze fok 1 / Chap ala walo chatorna 12 / Chap fwro 1 / Keoreom was 4 / Malomhoz walo chakan 2 / wereo 1 / Nyak was 3 / Vas rada (!) 2 / Was Nyars 2 / Meszaros bard 1 / hytwan wago kes 2 / Jrtho kapa 1 / Chakany 6 / Vas ek 2 / Vas sulyok 1 / Vas heveder 1 / Nyelbe walo kapa 6 / Theoreok kapa 6 / Vas rostely 1 / bor wono eoreg keotel 1 / szyta 4 / fwro 2 / wsth 1 / olayos korso 5 / gyergya (!) thartho 3 / Mez kalan 1 / foglalo was 2 / Eoreg was szeok 3 / hytwan kender magh egy chebert 1 / Soos thonna /

Egy süeg syndely szeog 1 / Egy fa mosar 1 / Thal 7 / Thalnyer 10 / fa kalan 7 / Abarlany walo tekeneo 1.

Az pyntzeben / Tekeneo 2 / fa mezzely 1 / fa [ ]szeort 1 / jo feol fazek 9 / tabla tizteito vono kes 1.

Az konyhan / Azthal 2 / wago teoke 1 / feyze 2 / gyerttya 19 / hars Nyoszolya 1 / hytwan lakat 1.

Az nagy Zobaba / Azthal 1 / Pad szek 2 / Azthalhoz walo szek 4 / Eoreg szezelye szék 1 / Eczetes athalagh 2 / fel agyw golobys 6 / kys tharaczk golobys 3 / kapw keozybe walo eoreg Lampas 1 / hyntoba walo eoreg lada 1.

Az Botban / Syn was 30 / Heueder was 1 / puska 2 / was szerszammak walo lada 1 / Cheber 1 / Nyoszolya 1 / althalagh 1 / hytwan wueg ablak 1 / wueg ablak 1.

Az kys Botban / azthal 1 / was szeok 6 / hordo [ ] / Eoregh onh kanna 1 / Kaad 1 / hordo 1 / azthal 1 / pad szek 1.

Az eoreg zoban / wueg ablak 2.

Az pyacson / Egy hars Nyoszolya 1 / fa Nyoszolya 1 / azthal szek 1.

Az zenes hazban / Azthal 1 / pad szek 2 / Eoreg laytra (!) 2 / kytsyn laytra 1.

Az poros Botban / Eoreg was kalan 2 / az tharaczk forma 2 / vas fazek gryspan benne 1 / szakallos forma 7 / Taraczk golobys 16 / Egy kys thonna festek 1 / Mez kalan 1 / darab onn 2 / kecske lab 6 / Vasas weder mynd lanchostwl / lakatostwl az kuthon 1 / Tüzes kalach 3 / három tomoth keoben walo szakal / los golobys, a mynt csontrogh (?) kezeben attak wolt / Tüzes Nyl 3 de az eggyknek / nintsen nyele 3 / [ ]zes laptha [ ] / Duraeb aczel 2 / Eoregh kapura walo vas sarok 3 / Egy was, Kapu sarkaban walo / Themleotz aytayara walo was sar / az belseo kapw eoreg hewedery 4 / az kys kapu amely eoreg was sarokba yart / hytwan chepus abroncs 4 / Eoreg syn was 2 / Poros cherep porral rakwa 18 / Eotheod fel tonna por / Egy tekeneobe egy keues por / Egy fel thonna saletrom / Kaad 9 / hordo 1 / althalagh 1 / Egy ayto azon ket sarkwas / rudnak walo was horogh 4.

Az sütheo hazban / Swtheo tekeneo 1 / szakasztó dezka 3 / az nagy pyncze eleot korcholya 4.

Az felseo kapw keozt / szusze 2 / alabard 2 / Darda 2.

Az kapw keozt walo nagy pynczeben / bor hat hordowal, hetedyk / az feo / wres hordo 15.

Az kys pynczeben / wres althalagh 1 / hordo bor 2.

Az kertez hazban / sodar 15 / hay 44 / asszu hal 39 / appro thuro 27 / foghagyma koszorw 7 / meteleo hagjma koszorw 1 / mogyoro hagyma koszorw 1 / Egy fertaly dyo / fel fertaly asszu gywmeolcs / bylyntsek 4 / Lakat 20.

Az emelcheon / Eoregh Lancz 2.

Tharaczk felei / szalonna / sodar 2 / wadnak walo halo 1.

Az kapw keozt / oh pays 2.

Az mayorbul hoztak fel / thwrot 5 / wayat Jtzet 5½.

Az palankban / Eoregh parna szwrke 9 / feyer eoregh parna 2 / szwrke parna fyw 4.

Az kys tar hazban / hordo 2 / Kas 1 / búza wagyon fertaly 52 / lyzt fertaly 59 / Tywk 6 / [ ]jakas 1 / [ ]berre walo was 4 / [ ]twan on thal / Turo 20 / sayt 3 / way 42 / abroz 1.

Az var alat / Az thawaly kazal buzanak / az hozza eol 13 / az szele eol 4½ / Az Jdey szenanak az hozza / eol 17 / az hossza eol 3½ / Reghy aztagh Bathory Andrastwl / marat 1 / Reghi kazal szalma 1 / Az Jdey arpa g[eli]m[a] 151 / Zab g[eli]m[a] 146 / Az

Idey majorsagbwl kett / aztagban, egykben wasyon / búza g[eli]m[a] 537 / Az masykban g[eli]m[a] 103.

Az Var alatt valo kertben / Veres hagyma agy 24 / Metelleo hagyma tabla 2.

Tardon / hytwan barany beor 35 / Eoregh Menes 19 / thawaly chyko 2 / Az Idey czyko 8 / Barany 5 / Barany 5 / Arpa kalongya 42 k[] / Az ky harmad fwj aztagh [] / az war alatt [] / az werembe teoteok [] / [].

Az Cherepy mayorban / thywk 10 / kappan 1 / Aprostwl dyzno 106 / Lud 12 / Eoregh barom 82 / Ennek huza feyeos / tyzen hetynek bornya wasyon / harma tynos / Tyno 29 ennek / harma harmad fw, az harom / tynos tehennékis tynoyt ez / tynok keozyben szamlaltak / Az Thawaly byronal kad 2 / Az Idey byronal hordo 5.

In kwrt / Az Idey arpa g[eli]m[a] 50.

A leltár az Országos Levéltárban található a Rozgonyi-Báthory javak iratai között. Nem az eredetit láttam, hanem mikrofilmről olvastam le (Filmtár 14047. doboz). Célszerűnek látok itt egy kis magyarázó szótárt közzétenni, mivel a szavak jelentése azóta már változott, illetve a passzív szókinccs örzi csak őket. Vagy még az sem.

Ágy: ágyás, nagyságára vonatkozóan nincs megjegyzés

Á(1)talag: 67,14 l-es hordó

Aszú: szárított (hal), aszalt (gyümölcs)

Alabárd: a legősibb típusú paraszti, a 16. században már nem használatos vágó-ütődő fő szálfejtő

Apróstul disznó: anyadisznó fiastul

Asztalszék: alacsony, kisméretű asztal 3–4 becsapolt lábbal, melynek közepén néha kör alakú kivágás van a tál vagy bogrács részére

Bárány: fiatal juh

Bolt: bolthajtásos helyiség, kamra

Borvonó kötél: a boroshordóknak a pincébe való leeresztésére, illetve felhúzására szolgáló kötél

Csatorna: a bor elvezetésére szolgáló kivájt fából vagy pléhből készült eszköz

Cseber: 1. ürmérték, borsodi cseber 41,97 l, 2. nagyobbfajta favödör

Csetneki: a csetneki (Gömör megye) vashámorból való

Dárda: hajító, szűrő fejtő

Emelcső: felvonóhíd

Fertály: ürmérték: híg: 70,5 l száraz: 52, 88 kg

Foglalóvas: sarkvas

Gelima: a kalangya (l. ott) latin neve

Grispán: rézrozsa; réz- vagy vasgálic

Harmadfű: a harmadik évében járó (szarvasmarha, ló)

Heveder: összekötő, merevítő pánt

Hítvány: (itt:) használt, elhasználdott

Icece: egri icece: 0,8393 l

Juh: felnőtt juh

Kalán: kanál

Kalangya: egri kalangya: 30 kéve

Kecskeláb: X---X alakú állvány

Kertészház: a kertész felügyelete alá tartozó építmény

Korcsolya: a hordóknak ferde pályán való görgetésére használatos gerendaszerkezet

Körömvas: golyóhúzó vas
 Kürt: Hejőkürt (Borsod megye)
 Malom: (itt:) kézimalom
 Ménes: ti. ló: csődör
 Messzely (fa-): 0,4197 l-es mérőedény
 Metélőhagyma: snidling, *Allium schoenoprasum*
 Mogyoróhagyma: burgonyahagyma, *Allium ascalonicum*
 Mozsár (itt): fából készült edény, amelyben valamit apróra törnek (az 'ágyúfajta'
 jelentésre csak a 17. század elejétől van példa)
 Nyakvas: nyakbilincs
 Nyélbe való kapa: nyél nélküli kapa
 Nyoszolya: fekvőhely
 Öl: 1,89 m
 Öreg: nagy, terjedelmes
 Öreg kötél: vastag kötél
 Padszék: padforma ülőhely
 Pajzs: fémből vagy erős bőrből készült, a testet többé-kevésbé elfedő domború vé-
 dőfegyver
 Palánk: cölöpökből, karókból, földdel, sárral épített erőd
 Piac (itt): várudvar
 Por(os): puskapor(os)
 Prágai: Prágában készült, esetleg prágai módon készített fegyver (puska)
 Sáfárház: az intező felügyelete alá tartozó építmény
 Sín(vas): 1. laposra nyújtott vagy vert vasrúd, vaslemez, 2. kar-, lábszárvédő vas
 Suhancár: svájci
 Sulyok: valaminek a földbe verésére, döngölésére használt súlyos, kalapácsszerű
 eszköz
 Sütőház: kis épület, ahol meleg évszakban a főzés, sütés munkáját végzik
 Szalonnás ház: a húsneműek raktára
 Szakállas puska: a puskacső alsó szintjére forrasztott vasnyúlvánnyal ellátott puska
 Szakállas golyóbis: kampós golyó
 Szecely szék: karosszék
 Szenes ház: kémény nélkül épített főző-, sütő- vagy fűtőhelyiség, amelyből a füst
 csak az ajtón vagy a falba vágott kisméretű nyíláson, esetleg a mennyezetbe vágott füst-
 lyukon távozik
 Szuszék: gabonátároló láda
 Tarack: 30–80 cm űrméretű ágyú
 Tárház: éléskamra
 Tonna: kisebb hordó
 Török kapa: a megszokott eszköztől eltérő, általában a törökök által használt kapa
 Tüzes kalács: 3 font töltésű, a tüzes labdánál nagyobb gyújtóbomba
 Tüzes labda: tojásdad alakú, a mai gránáttal megegyező nagyságú gyújtóbomba
 Tüzes nyíl: gyújtó- vagy világító nyíl
 Verő: kalapács
 Úgy tűnik, a leltár nagyon váratlanul történt, hiszen pl. a kézi fegyverek össze-
 írása hiányzik. Lehet, hogy ezek a katonák magántulajdonában voltak, de az is, hogy

a leltározás időpontjában a katonák nem tartózkodtak Cserépvárban. Az inventárium a legapróbb dolgokra is kiterjedt, még a teljesen értéktelen, használaton kívüli dolgokat is feltüntették (pl. mozsár fenek). Ennek okát ma már nem tudhatjuk, legfeljebb sejtethetjük: valami fenyegetettség lehetett, és a védelemre fel kellett készülni. Védekező eszközökben (ágyú, robbanó szerkezetek) nem volt hiány, és az élelem tárolásának áthelyezésével a vár védelme megoldottnak látszott – nem számolva a vízhiánnyal. Némi képet kaphatunk a leírás alapján a vár építményeitől is.

Eger török általi elfoglalása után Cserépvár sorsa is megpecsételődött. A csekély várvéddel és felszereltséggel, a vízhiányról nem is beszélve (bár az utókor a gyávaságot is ráfogta~ráfogja a várbeliekre), nem lehetett megvédeni, így Bessenyei Mihály (a költő és irodalomszervező Bessenyei György ösapja) elhagyja Cserépvárát. Mivel magánvár volt (az ecsedi Báthoryaké) ideiglenesen többször is visszafoglalták: egyszer a törököké volt, másszor a magyaroké. 1687-ben került sor a végleges visszafoglalásra. Ezzel és Sirok és Szarvaskő sikeres ostromával megfosztották az egri törököket az élelmiszer-utánpótlástól. Röviddel a visszafoglalás után járt Cserépvárban Domonkos Jakab királyi harmincados, aki jelentést írt. Ez megmaradt a Heves megyei Levéltárban (Eger város iratai B. I. 31). Érdekes, hogy Cserépvárát törökösen *Berib*-nek említi. A latin nyelvű jelentés magyar fordításban a következő: „Harmadik várként Berib Palánka az ostrom idején a császári katonák által felégettetett, csupán a belső rész maradt meg, ahol éppen (miként néhányan elmondták) meglehetősen mennyiségű gabonát és más élelmiszereket találtak, de ezt a méltóságos Szoláry gróf eladni rendelte a miskolciak számára még az megérkezésem előtt. Ennek várnak a birtokosa Homonnai úrnő lenne, hozzá két falu tartozik, Tard és Cserép-Falva, valamint Poroszló község fele, aztán több szántóföld, mező, erdő, gyümölcsös, művelt szőlőhegyek. Ennek a várnak és a javaknak a tisztartója erre vonatkozóan Kissharsányi István, Ónodon lakik, aki Beréb várának és javainak állapotáról bőszeges felvilágosítást tud majd adni. Egyébként kegyelmébe és jóindulatába ajánlva magamat alázatosan maradvá Alázatos szolgája Domonkos Jakab saját kezével.”

Domonkos Jakab a törökös *Berib* változatot fogadja el – helyi ismeretek híján – az eredeti Cserép helyett. Azért elfogulatlan beszámolója több érdekességet is hoz. Az említett Szoláry gróf – bár magyarossá tették a nevét – nem volt magyar, hanem azonos azzal a Vittorio Solari császári ezredessel, aki II. Rákóczi Ferencet letartóztatta, és Bécsújhelyre kísérte. Miként az 1568-as leltár is bizonyítja, a vár legfőbb erősségét az élelmiszer-tartalékai jelentették. 1568-ban kb. két hétre elegendő élelem volt a várban (ebbe bele kell számolnunk az állatok élelmét is). A visszafoglaláskor viszont annyi, hogy elég volt egész Miskolc városának. A visszafoglalás nem ment könnyen, hiszen hosszas ostrom után tudták csak Cserépvárát bevenni. A pusztulás tehát ekkor kezdődött. Buttler János egri főkapitány többször is sürgette a vár felépítését, de kezdeményezései megghiúsultak azon, hogy a vár magánkézen volt, részben azon, hogy nagyon sok pénzbe került volna a helyreállítás.

IRODALOM

Ballagi Mór

1868–73 A magyar nyelv teljes szótára I–II. Franklin Társulat, Budapest

Bogdán István

1987 Régi magyar mértékek. Gondolat, Budapest

Mizser Lajos

1977 Cserépvár 1568. évi leltára. Magyar Nyelv LXXIII, 380–2, Budapest

1979 Cserépvár története. Borsodi Szemle XXIV, 1: 35–41, Miskolc

Szamota István–Zolnai Gyula

1902–1906 Magyar oklevél-szótár. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest

A HÚSVÉTI ÜNNEP ELÉ

BARTHA ELEK

A tavasz első hónapjának vége felé tartunk, rövidesen itt a húsvét.¹ A világnak ezen a részén alighanem minden élőlény érzi a természet megújulását, növények, állatok, és ez alól az emberi faj képviselői sem számítanak kivételnek. Ezt a csodát évről évre valamennyien átéljük, mégis mindig új élményt jelent. A közelgő húsvét misztériuma ugyancsak újra és újra megújuló isteni csoda, két évezred óta a keresztény világ, a keresztény Európa legnagyobb ünnepe. Újjászületés, megújulás – ünnep, a passió, majd a feltámadás öröme: keresztény és nem keresztény, hívő és nem hívő számára egyaránt a várakozás, majd az azt követő beteljesedés ígérete. Ez határozza meg az immár több mint ezer esztendő magyar és egyben nemzetközi húsvéti hagyományainkat.

Minden kor embere a maga módján és értékrendje szerint ünnepel. Ki vallásos áhitattal, ki a világ igenlésével, mások kegyelettel, vagy az elődök, az ősök iránti megbecsüléssel, a rájuk való emlékezéssel. A kulturális hagyomány lehetőséget ad arra, hogy egyidejűleg az ünnep valamennyi fontosabb motívuma megnyilvánulhasson, azt minden dimenziójában átélhessük. Ilyen a mostani alkalom is: most megnyíló múzeumi kiállításunk keretében, a tárgyak kézzel foghatósága révén – bár a kiállított tárgyakat természetesen nem szabad érinteni – az ünnepi tárgykultúra, az okos, informatív feliratozás és a megnyitó ünnepélyessége egy ablakot nyit minden résztvevőnek húsvét ünnepére. Segít ráhangolódni arra, amit szüleink, nagyszüleink, dédszüleink érezhettek e nagy ünnep közeledtével. Láttatja velünk azt is, ahogyan ők cselekedtek, ők ünnepeltek, és láthatóvá teszi azt az utat is, ahogyan saját ünnepi hagyományunkat a meglévő, számunkra ingyen és helyben rendelkezésre álló évezredes ünnepkultúra részévé, annak szerves folytatásává tehetjük.

Mit ünnepeltek azok a generációk, akik a most kiállított, esztétikai élményt nyújtó tárgyi világot, az általuk sugárzott életszemléletet örökül hagyták?

Mit ünnepelünk mi, akik ezt az örökséget a magunk módján becsben tartjuk, őrizni, esetleg folytatni kívánjuk? A kétezer éves keresztény húsvét nem előzmények nélküli. Krisztus kereszthalála és feltámadása egy akkori ünnephez kapcsolódott. Az ószövetségi zsidó hagyomány tavaszi, niszán hónapra eső kettős ünnepe is korábbi, archaikus gyökerekből, a nomád pásztortársadalom és az ókori agrárvallások kultuszából táplálkozott. Mai élő húsvéti szimbólumaink nem csupán néhány évszázadosak, nem is csupán a keresztény múltban gyökerezőek, hanem sok évezredes mélységből származnak. Régebbiek, mint maga az ünnep, régebbiek, mint a húsvétot megelőző zsidó ünnepi hagyomány. Régebbiek az írásbeliségnél is. Csak a folklorisztika és a régészet képes a maga eszközeivel időben visszakövetni ennek a tárgykultúrának a nyomait.

Az ünnepi ételek, mint a húsvéti kalács, a pászka, a bárány, a torma vagy éppen a tojás ennek a nagy hagyománynak a részei. Olyan hagyományé, amely kultúrákon, vallásokon, történelmi korszakokon ível át, úgy, hogy ősi jelentésrétegeit mindvégig meg-

¹ Elhangzott Mezőkövesden, 2006. március 28-án, a Matyó Múzeumban Nienhaus Rózsa magányújtetményéből rendezett kiállítás megnyitóján.

őrizte, miközben más és más nép, más és más kultúra, vallás, újabb és újabb környezetet, újabb értelmezéseket kölcsönzött neki.

A húsvét néphagyományainak számos eleme, motívuma is hasonló történeti korokból eredeztethető: a vízzel való öntözés, locsolás, a korbács, a korbácsolás, vesszőzés.

A magyar és a közép-európai hagyományban újabb elemként jelent meg a húsvéti nyúl, a kiscsirke, és más állatfigurák is, amelyeket ez idő tájt az édességboltok polcain láthatunk. Velük válik egésszé ez a hagyománykör, napjaink húsvétja. A polcokon pedig már világszerte ott a színes vagy díszített tojás is, készüljön csokoládéból, cukorkából, vagy akár fából, kőből, porcelánból, fémből. A szimbólumoknak ebből a húsvéti gazdagságából kiemelkedik az emberiség egyik legősibb jelképe, a tojás, amely kiállításunk főszereplője. Eredetmondák, mitológiák elmaradhatatlan kelléke, a világ keletkezése, a termékenység, a bőség, az egészség jelentése kapcsolódik hozzá. Emellett a kereszténység Krisztus-szimbóluma is. Helyet kapott a húsvét idején megáldott ételek, a húsvéti asztal kellékei között, szerelmi ajándékként, a szeretet ajándékaként, jelképeként is megjelenik húsvét napjai és a fehérvasárnap hagyományaiiban. Ma is ezt kapják ajándékkul a locsolókodók, édesség változatával lepik meg a szülők gyermekeiket, a nagyszülők unokáikat.

Az elmúlt évszázadokban nagy becse volt a szép hímes tojásnak. A készítmény technikák Európa- és Magyarország-szerte sokfélék lehettek: a batikolástól a karcolásig, a levéllenyomattól a patkolásig. Ennek megfelelően, részben ezzel is összefüggésben változó a díszítmény is. A különböző technikákkal festett, díszített tojás az egyszerű megfestéstől, az ősi geometrikus mintáktól a népi díszítőművészet csúcsteljesítményeire is lehetőséget adott. Ma is töretlen népszerűségére talán ez is magyarázat: a tojásfestés mindenféle szinten gyakorolható, ki-ki tehetségéhez és indíttatásához mérten festhette, díszíthette a tojást.

A tájegységként más, különböző történeti rétegeket képviselő minták és technikák Európának ebben a térségében – és tőlünk keletre is – a törekeny anyagon maradandó értékeket hoztak létre. A hímes tojások ma már elmaradhatatlan részei a múzeumok gyűjteményeinek és magángyűjteményeknek.

A most megnyíló gyűjtemény is ennek példája, méghozzá szemet gyönyörködtető példája. Dr. Nienhaus Rózsa hímes tojás anyaga, kiegészítve a múzeumi gyűjtemény darabjaival, a böjt idején is előrevetíti a „magasztos” ünnepet, a „drága húsvét” jövetelét.

Kérem, tekintsek meg a kiállítást!

A MÉZESKALÁCSOS-IPAR MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG CÉHEIRE

MAROZSÁN ZSOLT

Magyarországon az Árpád-házi királyok korában a kolostorok saját méhészettel rendelkeztek, maguk készítették a templomi viaszgyertyákat, a mézes süteményeket, italokat is.¹ Viszont az édességek specialistái a középkorban a mézeskalácsosok voltak. Magyarországon már a 14. század közepén virágzó mézeskalácsipar volt.² A mézeskalácsos, más nevén bábos tevékenysége a kasban termelt mézes lépekből a méz és a viasz kinyerése és azok szétválasztása volt.³ Ezek voltak alapvető nyersanyagai. A mézeskalácsosok gyertyamártók, gyertyaöntők is voltak. A mézeskalácsos mesterségtől elválaszthatatlan a gyertyaöntés. Kiegészítő foglalkozás is volt ez, hiszen télen inkább a gyertyának volt piaca, a mézeskalácssütés szezonja pedig tavasztól ősziig tartott, viszont gyertyamártás, gyertyaöntés állandóan folyt.⁴

A mézesbábosok a vásárok, egyházi búcsújáró helyek látogatói voltak. Áruik között egyaránt volt ehető és díszárgyának szánt mézeskalács, de készítettek mézsört is.⁵ Mindezek mellett jelentős bevételre tettek szert a lépés méz melléktermékének, a méhviasznak a feldolgozásából, a gyertyákból. A középkor folyamán a kolostorokban is készítették mézeskalácsot.

A magyar mézeskalácsosság eredete és története nem tisztázott. Bátyk Zsigmond a 20. század elején azt állította, hogy a mézeskalácsosság Magyarországon 300 éves, német eredetű mesterség, az első céh pedig 1619-ben alakult meg Pozsonyban.⁶ Egy másik nézet szerint a mesterség a magyarság első századaira vezethető vissza, és úgy véli, hogy a 12–13. század folyamán Erdélybe települt szászok hozták magukkal.⁷ A mézeskalácsosság eredetével kapcsolatban azonban lehetséges, hogy Magyarországon a szerzetesrendek terjesztették el, átvéve a görög–római pogány jellegű mesterséget, és keresztény vonásokkal látták el azt.⁸ Mindezeket figyelembe véve a mézeskalácsos-mesterség német eredete eléggé általános felfogás.

A céhes szerveződés az ország nyugati felében indult meg, az 1597-ben privilégiumot kapott bécsi főcéh vonzásában.⁹ A bécsiek első szabályzatukat 1597-ben kapták II. Ferdinándtól, amelyet 1638-ban III. Ferdinánd megerősített. Az első céh 1619-ben alakult meg Pozsonyban.¹⁰ Később, önállósítva magát a bécsiektől, 1681-ben megalakult az

---

1 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 74.

2 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 75.

3 *Szabadfalvi J.*, 1957. 74.

4 HOM HTD 76.521.1.

5 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 75.

6 *Szabadfalvi J.*, 1957. 73.

7 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 75.

8 *Szabadfalvi J.*, 1957. 74.

9 *Domonkos O.*, 1991. 49.

10 *Kemény L.*, 1915. 328.

egész Magyarországra kiterjedő mézeskalácsoscéh, melynek tagjai voltak az ország keleti felén élő mesterek is.¹¹ Ennek hatására a felső-magyarországi városokban így még a 17. század folyamán megindult a céhek szervezése. Besztercebányán, Kassán, Eperjesen valószínűleg már a céhek megalakulása előtt is dolgoztak mézeskalácsosok. Ezt a felvetést az is bizonyítja, hogy Besztercebányán már 1382-ben több mézeskalácsos dolgozott.¹² Sopron megyében német mézeskalácsosok éltek, Sopronban 1535-től említik a feljegyzések a bábsütő mesterséget.¹³ A mesterségnek Sopron megyében két központja volt, Sopron és Kismarton.

Összegzésül elmondható, hogy a mézeskalácsosok Magyarországon már a 17. század elején, a német vagy osztrák közvetítéssel behatoló nyugati hatás előtt is dolgoztak, csak a céhesedés indult meg német hatásra. A 16. század folyamán már dolgoztak Magyarországon mézeskalácsosok. A mesterségről a középkorból nincsenek biztos adataink. Ha a középkorban már ismert volt Magyarországon a mézeskalács készítése, azt vagy az Erdélybe betelepült szászok, vagy a Nyugatról származó szerzetesrendek hozták magukkal.¹⁴

A 17. századi céhesedés tehát nem zárja ki, hogy korábban ne dolgoztak volna mézeskalácsosok Magyarországon. A mézes-pogácsa szó 1554-ben, mézesbáb szavunk 1587-ben fordul elő először nyelvemlékeinkben.¹⁵ A 16. századi szakácskönyvek is sok adattal szolgálnak a mézeskalács készítéséről, említik az önálló mézeskalácsos-mesterséget is. A 16–17. század előtti időben valószínűleg nem mesteremberek üzték a mézeskalács készítését, hanem háziiparosok.¹⁶

Az alföldi városok mézeskalácsosai csak a törökök kiűzése után, a 18–19. század folyamán alakítottak érdekeik védelmére céheket. Debrecenben – az Alföld legnagyobb mézeskalácsos központjában – a mézeskalácsoscéh csak 1713-ban alakult meg, ám Szabadfalvi József szerint bizonyos, hogy mézeskalácsosok már korábban is dolgoztak a városban.¹⁷

A Kelet-Magyarországra is kiterjedő német hatást bizonyítja a mesterség terminológiája, mely nagy számban őriz német eredetű szavakat.¹⁸ A debreceni és tiszántúli németes terminológia a vásározás révén alakulhatott ki.¹⁹ A mézeskalácsos-mesterek 80–100 km-re is eljártak vásárokra, és más helységek mestereitől tanulták meg a német eredetű szavakat. A vásározás mellett a mesterlegények vándorlása kapcsán is megismerkedtek távolabbi vidékek terminológiájával.

Az első idevonatkozó feljegyzés 1654-ből ismert, amikor a céhgyűlés határozatban mondta ki, hogy a bécsi mesterek egy évig, a morva és magyar külső mesterek pedig két évig nem vehetnek fel inast.²⁰ Ezzel a szakma túlnépesedését igyekeztek megakadályozni. További adatok a számadásokból bizonyítják, hogy a pozsonyi és nagyszombati negyedmesterek (*Virtl-Maister*) 1658–1681 között háromévenként befizették a negyedévi

---

11 *Ostrolucká, M.*, 1982. 271.

12 *Sótiér K.*, 1908. 58.

13 *Szabadfalvi J.*, 1957. 75.

14 *Domonkos O.*, 1991. 52.

15 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 76.

16 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 76.

17 *Szabadfalvi J.*, 1957. 75.

18 *Rudnay J.–Beliczay L.*, 1987. 76.

19 *Szabadfalvi J.*, 1957. 76.

20 *Domonkos O.*, 1991. 52.

díjakat, negyedmestert választottak stb.²¹ A vidékiek között az említettek mellett soproni, kőszegi, rohonci, kismartoni és nezsideri mestereket is találunk. A hatáskör kiterjesztését az 1661-ben I. Lipót által kiadott privilégium is biztosította a bécsi főcéh számára, ugyanis azt az Enns folyó alatti és fölötti Osztrák Birodalom, valamint a királyi Magyarország és a Morva örgrófság területére szóló érvénnyel fogalmazták meg. A főcéhbe belépni nem volt kötelező, ezért a céhen kívül működő műhelyek zavarták a privilegizált mesterek érdekeit.

Így került sor 1681-ben az önálló magyar mézeskalácsoscéh megalakítására, Pozsonyban. A bécsi főcéhhez Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Modor, Győr mesterei nyújtottak be kérelmet, több más mestertárs nevében is, hogy egy önálló magyar főcéhet alakíthassanak, elválhassanak a bécsiektől.²² A kérést indokolta a távolabbi műhelyek ellenőrzésének a nehézsége is. A kapott privilégium hatásköre kiterjedt az említett királyi városokon kívül a bányavárosokra, Alsó- és Felső-Magyarországra. De tekintettel arra, hogy a bányavárosok igen távol estek a céh székhelyétől, Pozsonytól, engedélyezték nekik negyed-láda (*Virtl-Lade*) működését, azzal, hogy évente egyszer két mestert kötelesek voltak a céhgyűlésre küldeni.²³ 1726-ban azután ezek a városok Besztercebányán önálló szabályzatokat is szereztek.

1719-ben Buda és Pest mesterei nyertek kiváltságokat a város tanácsától, amelyet 1726-ban megerősített III. Károly, és kezdték meg működésüket, mint főcéh. Hatáskörük hamarosan kiterjedt a Székesfehérvár (1719), Eszék (1722), Kanizsa (1728), Szeged (1722), Temesvár (1728), Arad (1733), Eger (1723), Esztergom (1727), Érsekújvár (1745), Győr (1722) városok által körülvelt területekre is.²⁴ A közbülső városok, mezővárosok, falvak beszerzése folyamatosan történt. Az új műhelyek építéséért különdíjat kellett fizetniük a vidéki mestereknek. A 18. században 46 helységről 136, a 19. században további 141, összesen 324 mestert vettek fel a főcéh soraiba. A 19. században még 21 helységgel bővült a céh hatásköre.²⁵ A körzeten belül önállósította még magát Újvidék 1822-ben, Pécs 1823-ban, Székesfehérvár 1859-ben. A Dunántúl nyugati felére pedig a pozsonyi főcéh terjesztette ki hatalmát, amelyből a soproniak 1818-ban váltak ki.

Felső-Magyarországon a mézeskalácsos-ipar már a 17. században jelentős szerepet játszott. A löcsei mézesbábosok élénk kereskedelmet folytattak Lengyelország felé, Kassa, Eperjes, Rozsnyó és Rimaszombat pedig a hazai piacokon versenyeztek egymással. Az 1690-es években a rimaszombati landmajszter mézeskalácsosokat a kassai, eperjesi, besztercebányai és rozsnyói céhes mesterek, privilégiumaikra hivatkozva, a vásáron való árulástól el akarták tiltani. Gyertyát Kassán korábban a mészárosok céhe is készíthetett és árulhatott,²⁶ mivel az önálló viaszosipar szintén a 17. században alakult ki. Az első ismert adat 1658-ból származik a kassai mézeskalácsoscéhhez kapcsolatban: kilenc kassai céh a város falainak védelmére alakított szervezetet. Ennek artikulusaiban megtalálható a mézeskalácsos céh is.²⁷

---

21 *Domonkos O.*, 1991. 52.

22 *Domonkos O.*, 1991. 52.

23 *Szabadfalvi J.*, 1957. 77.

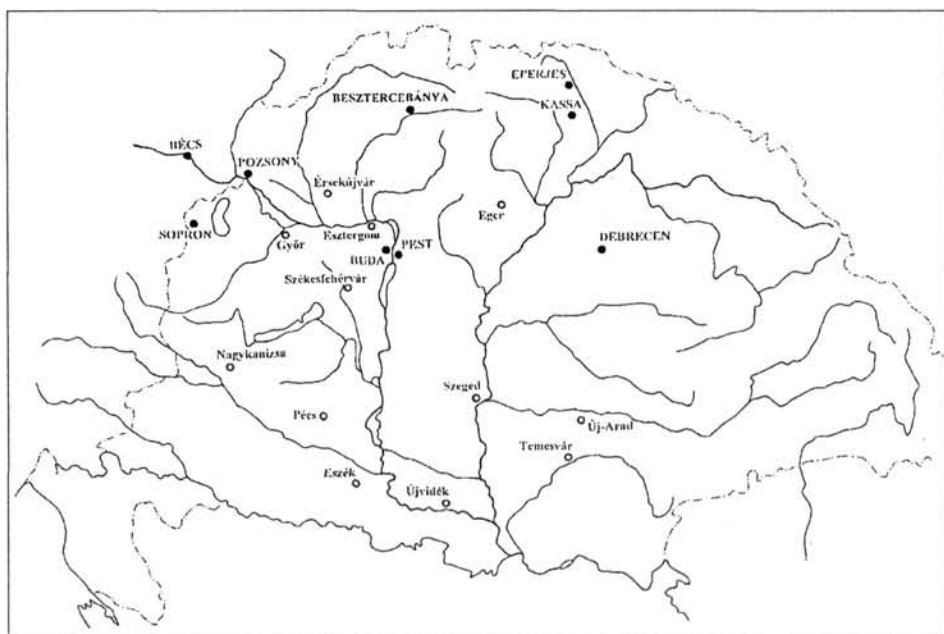
24 *Domonkos O.*, 1991. 52.

25 *Domonkos O.*, 1991. 52.

26 *Nemeskürthyová L.*, 1986. 202.

27 *Ostrolucká, M.*, 1984. 271.

1. térkép. Mézeskalácsoscéhek Magyarországon a 18–19. században, különös tekintettel a budai főcéh vonzáskörzetére

Az önálló céh megalakítását Kassán bizonyára befolyásolta a már említett céhen kívüliek tevékenysége. A landmajszterek megjelenésével egy időben szaporodott a királyi helytartó tanács azon rendeleteinek száma, melyekben meghatározza a mézeskalács áruk eladásának módját. Ezekben a rendeletekben az árusítást csak az arra hivatott személyeknek engedélyezi, azoknak, akik a céh kötelékébe tartoznak.²⁸ A magyar királyi helytartótanács 1712. február 14-én kelt rendeletét Kassa városának tanácsa 1712. május 4-én hagyta jóvá.

A céhen kívüliek tevékenységét azonban ezek az intézkedések nem vetették vissza, ami miatt az 1720-as évek elején per folyt a késmárki és debreceni kontárok ellen, akik engedély nélkül folytatták tevékenységüket. Az eperjesi, lőcsei és kassai mézeskalácsosok panasszal fordultak a királyi kancelláriához, amely döntésében nekik kedvezett, és 1726. július 26-án kelt rendeletével betiltotta a fent nevezett kontároknak a mézeskalácsos tevékenység gyakorlását.²⁹ Jól érzékelteti a helyzetet Némethy Mihály kassai mézeskalácsos mester levele, melyben a következőket írta a város tanácsának: „Mivel az Debretzeni újon erigált czéhnek sokféle tagjaik lévén és különb féle mesterségből, ugymint csizmadia, szabó, gerentsér, szűts, etc: mellyek magok mesterségeik mellet, az mienket üzvéen legitime mi nálunk soha sem tanultak: azért az kik megmutathatják, hogy legitime tanultak, annak rendi szerint föl szabadultak és ezen mesterségünkön vándorlottak, kétzek vagyunk vélek meg egyeznie, az kik semig nem legitimálhattják magokat, qua illegitime et incapaes privilegiorum suorum Tiszán innét az mi vásárainkra semiképpen az mi munkáikál ne

28 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1712. május 4.

29 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1726. július 26.

*járjanak...*³⁰ A városi magisztrátus a mézeskalácsos-mesterek oldalán állt, és segítette őket a kontárok elleni harcukban. Viszont egyre inkább látszott, hogy csak egy erős céh megalapítása tudja megvédeni a tanult mesterek érdekeit.

Ezzel vette kezdetét a kassai mézeskalácsoscéh önállósodása, mely 1727-ben meg is történt. Megalakult a céh, de mint több felvidéki városra kiterjedő társascéh. Kassa városa 1727. március 13-án hitelesítette az önállóvá vált kassai céh alapszabályait, melyet 1735-ben német nyelven is megerősítettek.³¹ Mintául a pozsonyi artikulusok szolgáltak.³² Ezután a céh jog- és hatásköre folyamatosan nőtt, emelkedett a mesterek száma, köztük azoké, akik más településekről költöztek Kassára. Olyannyira megnőtt a tagság, hogy 1740-ben már egy, akkor a városba költöző mester tagfelvételi kérelmét is elutasították.³³ A mézeskalácsoscéh és Kassa város jó kapcsolatát bizonyítja, hogy az időközben már a városba költözött Halkovics György, egykori bártfai mézeskalácsos-mester kérelmét elutasította a városi tanács. Az ügy miatt 1741-ben per kezdődött és a kérdést végül csak a helytartótanács 1743-as döntése zárta le, amiben engedélyezte Halkovicsnak a mézeskalácsos-ipar gyakorlását.³⁴ A kassai mézeskalácsoscéh fellendülését bizonyítja a mesterek számának növekedése. Míg 1762-ben 3 mester élt a városban, addig 1831-ben már 9 mézeskalácsos volt a kassai céh tagja.³⁵

Sárospatakon egy 1768-as adat utal a mézeskalácsos tevékenység jelenlétére. Ekkor Zrínyi Ilona a sárospataki külső várban lévő házat főszakácsának, Ledniczki Simon mesternek adományozta. Az a ház előtte néhai Szabó Mihály szürszabó tulajdona volt, akinek halála után özvegye Kálmán András helyi mézeskalácsoshoz ment feleségül.³⁶

Ekkorra Kassa a felső-magyarországi mézeskalácsos- és gyertyaöntő-ipar központja, és a kassai a vidék metropolis céhe és ebben az időszakban élte az iparág a fénykorát. Ekkor egyfajta céhfiliációs hullám indul meg, igaz nem csak a mézeskalácsosokra jellemzően. Egyik legkiterjedtebb körzete Kassának volt. Ez nemcsak a város közvetlen környezetére terjedt ki, hanem Abaúj, Sáros, Zemplén megyéken túl egészen Gömörig húzódott.³⁷ Kassai vándorkönyveket tanulmányozva, melyekben szegedi, pesti, bécsi, nagybányai és debreceni bejegyzések szerepelnek, következtethetünk a céh kapcsolataira.³⁸

A rozsnói mézeskalácsosok céhalapítási kérelme fényt vet a céhfiliálás gyakorlati megvalósulására. A település tanácsa folyamodott Kassához, mert a helyi mesterek „*Cassa várossa constitutiója szerent czehet akarnanak magok kozibe szerezni.*”³⁹ Rozsnó mellett Sárospatak volt a filiációs hálózatban lokális központ, és alsóbb közvetítő centrum szerepét töltötte be. A mézeskalácsos – mint tipikusan vásároló mesterség – fiókcéhek tagjai sokszor együtt árusíthattak az anyacéh mestereivel, a főcéh vállalta a filialis megoltalmazását, és döntött a fiókcéhek között felmerült vitás ügyekben.

30 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1726. augusztus 18.

31 Sziklay J.–Borovszky S., 1896. 233.

32 Ostrolucká, M., 1984. 272.

33 AMK Liber neovicium, H III/2, civ. 2, fol. 7a.

34 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1743. augusztus 31.

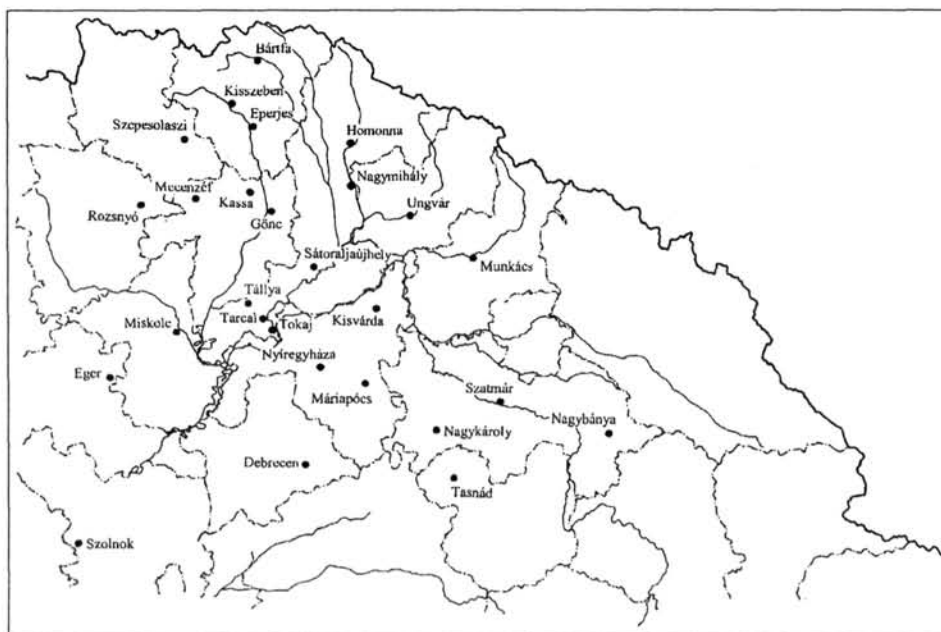
35 Ostrolucká, M., 1984. 274.

36 HOM HTD 89.64.7.

37 Németh G., 1985. 217.

38 VSM CA. Medovnikári, P. č. 1008a.

39 Németh G., 1985. 218.

2. térkép. Mézeskalácsoscéhek a 19. században,
melyek a kassai céh vonzáskörzetét alkották

Kassa központi szerepe egy fokozatos fejlődés eredménye. Már jóval az önállóvá válás előtt kialakultak kapcsolatok a vidéki és a kassai mesterek között. Ennek bizonyítéka egy Tokajban írott levél, melyben az előljárók tudatják a kassai mézeskalácsosokkal, hogy 1712 júniusában Tokajban új céhmestert választottak.⁴⁰ A kapcsolatok másik példája egy, a kassai mézeskalácsosokhoz 1713. július 10-én intézett kérvény, melyben Rozsnyó városa folyamodik támogatásért egy rozsnyói mézeskalácsos-mester családja számára.⁴¹ Ily módon alakultak ki Kassán kívül a filiális mézeskalácsoscéhek, vagy pedig a vidéki mesterek lettek tagjai a kassai céhnek, amely ugyanolyan jogokkal és kötelességekkel ruházta fel őket, mint a kassai mestereket.

Kassa területi kihatását jól mutatja, hogy mely városok mesterei tartoztak a kassai mézeskalácsoscéhhez. Igaz, hogy ezek már 19. századi adatok, de jól példázzák a kiépült kapcsolatrendszert. A városok területi eloszlása igen nagy. A következő városok mesterei tartoztak a kassai mézeskalácsoscéhhez a 19. század első felében: Kassa, Eperjes, Sátoraljaújhely, Nagybánya, Miskolc, Nagykároly, Eger, Tarcas, Tállya, Kisszeben, Tokaj, Ungvár, Munkács, Szatmár, Szolnok, Szepesolaszi, Homonna, Nyíregyháza, Mecenzéf, Debrecen, Kisvárd, Tasnád, Nagymihály, Máriapócs, Bártfa, Gönc és Rozsnyó.⁴²

A rozsnyói mézeskalácsoscéh önállósodási kísérlete mutatja, hogy egy-egy város iparos közössége ki is szakadhatott ebből a rendszerből. A rozsnyóiak 1820-ban kértek önálló privilégiumot céhüknek. Előzménye ennek, hogy 1736-tól a lőcsei privilegizált

40 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1712. június 3.

41 AMK Cehalia Medovnikári, 2. doboz, 1712. július 10.

42 Kemény L., 1915. 329.

céhbe álltak és attól függtek.⁴³ Az önálló céh megalapításának oka lehetett, hogy a méz- és viaszkereskedelem virágzott és ezért a céhmesterek száma nőtt 1770-től kezdve. Eleinte még csak helybeli mesterek dolgoztak Rozsnyón, név szerint Leszih József és Szentikray János.⁴⁴ 1800-ban költözött Rozsnyóra Miskolcra Mázér János, míg egy év múlva a helybeli Hoffmann János is mester lett. Rimaszombatból érkezett 1805-ben Stainer János, 1807-ben pedig Schultz Sámuel és Hoffmann Sámuel vált mesterré remekük elkészítése után.⁴⁵ Mindezek, hogy az 1770-es 2 főről 7-re nőtt a mesterek száma, arra engednek következtetni, hogy az iparág fellendülőben volt.

Az elhatározás 1820-ban született meg, amikor is Roll Terézia előterjesztésére, Mauritz Sámuel fogalmazta meg a kérvényt.⁴⁶ Mauritz és társa, Hovanitz Fülöp helybeliek voltak ugyan, de a kassai céhbe tartozó mesterekként kérték az önállósodást. Kérvényük kedvező elbírálásra talált, és a privilégiumot 1821-ben kapta meg a rozsnói mézeskalácsos-céh. Nagy fájdalomra a mesterség két ágából csak a mézeskalácsos-tevékenységre kaptak privilégiumot, míg a viaszos-, gyertyaöntő-mesterség üzésének joga maradt továbbra is Kassán.⁴⁷ Másik nagy sérelmük, hogy a legényeknek kötelezően előírt inas- és vándorévek idejét a privilégium két évben határozta meg, holott más, könnyebb mesterségeknél a vándorlás ideje hosszabb, általában 3–4 év volt. Pecsétjük egy Zsenovits Fridrik nevű személy készítette.⁴⁸ Pecsétjükön: „*egy golyobison álló Isten asszony, alatta méhrajok, azok körül szálldogálló méhek*”. Első céhgyűlésük jegyzőkönyve alapján, az első céhmester Leszih József lett, második céhmester Hoffman János, míg a mesterek Fialka Sándor, Steiner János, Schultz Sámuel, Hoffman Sámuel, Löeb Mihály, Hovanitz Fülöp, Szügyi József, Mauritz Sámuel és Varga István. A jegyzőkönyv felsorolja a magukat mesternek jelentőket is: Mándy Pál Rimaszombatból, Újházy András Losoncra, Szabó József és Barzó József Miskolcra. Őket a mesterek sorába iktatták, annak költségeit leróva tőlük. A jegyzőkönyv a legények felsorolásával zárul: Mende Imre, Zeitel Pál, Leszih János, Fekete László és Bindrek György.⁴⁹

A fent leírtak alapján kijelenthető, hogy a rozsnói mézeskalácsosok iratai a leggazdagabbak a céh alapításával, indulásával kapcsolatban. A céhgyűlések tanulmányozása rávilágít a céh életére is. Ezek alapján kimutatható bizonyosfajta személyes ellentét a tagok között, hisz Hovanitz Fülöp, Löeb Mihály és Varga István között folyamatosan vita dúlt, mivel Hovanitz magának elsőbbséget kívánt, arra hivatkozva, hogy ő idősebb mester.⁵⁰

A miskolci mézeskalácsosok, gyertyamártók céhéről kevés adat maradt fenn. 1770-ben egy céhen kívüli mester dolgozott a városban⁵¹, derül ki az abban az évben készült iparos-összeírásból. Az első, városi jegyzőkönyv által említett mester Sucher Ignác, 1779-ben költözött a városba, hogy az elhunyt Kálmánkay Józsefet, a korábbi mézeskalácsos mestert helyettesítse.⁵² A Krajssemburgból származó fiatal mester a letelepedésért „*2 aranyat fizetett, az egyiket bőr vederért*”.⁵³

43 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

44 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

45 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

46 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

47 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

48 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

49 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

50 ŠAKR cech medovníkářsky, Z-10/46.

51 Veres L., 2000. 336.

52 Veres L., 2000. 350.

53 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 7. K. 476.

Különböző uradalmi központokban ugyan, de állandóan folyt gyertyamártás. A műhelyekről azonban a források nem tudósítanak. Annyi mindenesetre tudott, hogy Sárospatak 1613. évi leltárában szerepel *Giertya maro fazek No 1.*,⁵⁴ valamint Tokaj 1664. évi leltárában fél csöbör olvasztatlan faggyú és három gyertyamártó fazék.⁵⁵

A gyertyakészítő-mesterség általában mindig össze volt kapcsolva valamely más, faggyút és viaszt is feldolgozó céhes iparral. Csaknem valamennyi mézeskalácsos-, mézsáros- és szappanosmester értett a gyertyakészítéshez. De általánosságban az mondható el, hogy ahol a mézeskalácsosság fejlett méhészetre épült, ott a gyertyamártás is jelen volt, ahol viszont az élelmiszeripar húsfeldolgozó ágára, ott annak kiegészítő tevékenysége lett.

Miskolcon 1745-ben szándékozott letelepedni egy Nagyváradról származó gyertyamártómester.⁵⁶ Ez az első említés Miskolc vegyiparára, és később sincs sok. Viszont ennek az ipárnak a hiánya meglepő, hisz a város fejlett és régi múlttal rendelkező mézsároscéhekkel rendelkezett. Ha másra nem, hát erre épülhetett volna a gyertyakészítés. 1808-ban kezdte meg Miskolcon működését Milecz Gáspár gyertyamártómester, aki az elkövetkező fél évszázadban egyedül űzte tevékenységét.⁵⁷ Miskolcon az iparág gyertyával foglalkozó ága volt jelentős. A gyertya hiánya viszont erőszakos cselekményekhez vezetett, mint történt az 1810-ben, amikor a miskolciak emiatt a gyertyamártómester, Falkenstein Libel ablakait is betörték.⁵⁸ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagában számos, a gyertya árával kapcsolatos irat található. Ezekben a mesterek a legtöbbször a gyertya árának emelését vagy megállapítását kérték a vármegyéktől. Egy 1813-as árhatározás a mézeskalácsos gyertyaöntőkre vonatkozólag a következőképpen állapította meg az árakat: „*Asztalhoz való Viasz Gyertyának Fontja 2 Rf. Templomba valónak 2 Rf. Sárga Viasz Gyertyának Fontja 1 Rf. 30 kr. Ha valaki maga ad Viaszt, annak megmártásáért bélével együtt 36 kr. Egy szurkos Fáklya 1 Rf. Viasz Fáklyának Fontja 2 Rf.*”⁵⁹ Ez a választék sokféleségét mutatja. Borsod vármegye 1825-ben azt kéri a szomszédos vármegyéktől, hogy a nagy szénahiány miatt rögzítsék a gyertya árát.⁶⁰ Ez azt is mutatja, hogy a gyertyaöntők nem csupán méhviaszt, hanem faggyút is használtak árujuk készítéséhez.

Sátoraljaújhelyen az 1827-es országos összeírás szerint egyetlen mester dolgozott. A céhről adatok nem maradtak fenn, egyedül annyi, hogy az újhelyi mézeskalácsosok céhlevele 1728-ban kelt. Az 1869-es népszámlálás során összeírt mézeskalácsosok a következők: Goldberger Mózes, Dolezsilek Ferenc (inasa Hankó József), Komendovits Gusztáv (inasa Szmoligovits Mihály), Szlabey Antal (inasa a Göncről származó Besztercey István).⁶¹

A 19. század közepére e különleges tészta készítését komolyan veszélyeztette a gyárban készített olcsó cukor elterjedése. A gyertyák gyártását is átvették a gyárak. Megglazult a céhek szabályainak betartása és panaszok érkeztek az áruk minőségére. Az 1872-ben kiadott ipartörvénnyel megszűnt a magyarországi céhrendszer. Helyére az ipartársulati forma lépett.

---

54 Román J., 1965. 79.

55 Makkai L., 1954. 377.

56 Veres L., 2000. 355.

57 Szendrei J., 1911. 623.

58 Szendrei J., 1911. 623.

59 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/e. 782/1813.

60 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/e. 2917/1825.

61 Fehér J., 2001. 50.

IRODALOM

- Domonkos Ottó* (főszerk.)
1991 Magyar néprajz II. Budapest
- Fehér József* (szerk.)
2001 Sátoraljaújhely lexikon. Sátoraljaújhely
- Kemény Lajos*
1915 Mézeskalácsos czéheink multjához. In: Néprajzi Értesítő. 327–329. Budapest
- Makkai László*
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest
- Nemeskürthyová, Ludmilla*
1986 15. és 16. századi céhszabályzatok a mai Szlovákia területéről. VEAB III.
- Németh Gábor*
1984 Céhek és céhfilációk a Hegyalján a 16–18. században. In: V. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém
- Ostrolucká, Milena*
1984 Adalékok a kassai mézeskalácsoscéh történetéhez. In: II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. 269–278. Veszprém
- Román János*
1965 Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mesterségei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. In: Történelmi Évkönyv I. 9–92. Miskolc
- Sőtér Kálmán*
1908 A méh és világa I. Budapest
- Szendrei János*
1911 Miskolcz város története IV. Miskolc
- Sziklay János–Borovszky Samu*
1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
- Veres László*
2000 Iparfejlődés. In: *Faragó Tamás* (szerk.): Miskolc története III/1. 1702–1847-ig. 317–378. Miskolc

MARSALKÓ MIHÁLY DACHAU I HADIFOGOLYTÁBORI (1945–46) ZSEBKÖNYVE

RÉMIÁS TIBOR

A hadifogoly „naplóról”

2006 januárjában került a miskolci Herman Ottó Múzeum Történeti Osztályának birtokába (vásárlás útján) a szóban forgó népi kéziratok dokumentum.¹ A szemfüles eladó Budapesten, az Ecséri piacon talált rá a borsodi vonatkozású *Marsalkó hagyatéokra*² (a naplóhoz zsoldkönyv, polgári személyi lapok, hadifogoly elbocsátó igazolvány és öngyűjtő is társult). A hagyatékok legértékesebb része a görömbölyi (Borsod vm.) származású Marsalkó Mihály hadifogoly „naplója”. A 10,5 cm x 16 cm-es, varrott kötésű, kemény, rétegelt papír (karton) borítójú, kézzel írott és színes rajzokkal illusztrált, 298 oldalas könyvecske fedlapján ez a markáns kézírás olvasható: „-Írta-/ Isten - segítségével -/Marsalkó Mihály/=örmester/=Amerikai-Hadi/=Fogoly=száma-/6056476= /Dachau-Táborban/-írtt/=Zsebkönyve=/Görömbülytől Dachauig/-1945 és 46. évben-/Bajorországban./

Marsalkó Mihályt hosszasan és keserves távolléte, különleges, egy életre emlékezetes élményei, dachau amerikai hadifogsága készítette írásra, olykor rajzolásra. A Marsalkó „napló” tulajdonképpen a népi kéziratok garmadájából kiváló *katonakönyvek*, vagy inkább *-füzetek* egyik gyöngyszeme. Tartalmában – szokásosan – vegyes (leírások, versek, dalok, rajzok, bemásolt levelek), de látásmódjában (mély vallásosságtól sugárzó könyörületi miatt) egyedi, páratlan.

Eddig az ilyen, vagy hasonló katonakönyvekből szemelgető kutatókat elsősorban a háborús vagy hadifogolyélmények feldolgozása vonzotta. Mi, a Herman Ottó Múzeum néprajzos (Tóth Arnold), irodalomtörténész (Békési Gábor), történész (Rémiás Tibor) és hadtörténész (Tarczai Béla) munkatársai megfogadtuk *Katona Imre* tanácsát³ (1994), és többszemponút, *interdiszciplináris* vizsgálatnak vetettük alá a Marsalkó „naplót”. Ugyanis Katona Imre megállapítása szerint: „E bőséges termést csak kevés figyelemre méltatták, a kutatókat zavarta a paraszti kéziratok fél-népi jellege, így mind a szóbeliséggel foglalkozó folkloristák, mind pedig a klasszikus értékeket vizsgáló irodalomkutatók mellőzték e bőséges forrást. Zavarta őket az átmenetiség, a közösségi (népköltési) alkotások részleges egyénítése, az irodalmi szövegek ugyancsak tetszés szerinti megváltoztatása. A nép nem válogatta ki saját szerzésű dalait, hanem vegyítette az éppen divatos népies műdalokkal, magyar nótákkal. Mindezek mintájára maga is utána költött, de alkotásaik már nem jutottak be a szájhagyományba, csiszolatlanok maradtak, kivált ha a szövegvers mellől még a szabályzó dallam is elmaradt. A nép nem sajátította el a bonyolult és nehézkes helyesírást, nem mindig választotta el a szavakat, még kevésbé az egyes mondatokat egymástól, így a

1 Herman Ottó Múzeum (HOM) gyarapodási napló száma (Gy. n. sz.): HOM Gy. n. sz.: 2/2006.

2 HOM Helytörténeti Dokumentációjában (HTD) az alábbi leltári számok alatt: HOM HTD 2006.24.1.7.

3 *Katona Imre*: Népi kéziratok katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége, Honismeret XXII. Évf. 2. sz. 72–74.

1. kép. A Marsalkó hadifogoly „napló”
fedlapja (HOM HTD 2006.24.6.)

2. kép. Marsalkó Mihály Örmester zsoldkönyvének
fotója, 1944. júl. 5. (HOM HTD 2006.24.1.)

széplelkek gyakorta botránkozhattak. Pedig e népi kéziratok a valóságot hívebben adták vissza a különféle értelmiségi gyűjteményeknél: saját maguknak szánták a szövegeket, legfeljebb hasonló ízlésű társaiknak adták elő vagy kölcsönözték füzeteket. Innen van például, hogy a kézíratos katonakönyvek dalaiból még inkább hiányzik a kincstári optimizmus, mint a szakemberek által összeállított gyűjteményekből.⁴

Vagyis történelem alulnézetben!

A napló szerzőjéről

Marsalkó Mihály 1897. november 19-én született a Miskolccal ma már egybeépült, Görömböly nevű ruszin kisközségben. Apja, Marsalkó Miklós vasgyári munkás (?), anyja, Kozér Anna, aki három gyereknek adott életet. Mihály bátyjáról, Miklósról nincs információnk, András öccse megrokkant (bal lábát veszítette el) a II. világháborúban. A szülői ház Görömböly 10. szám alatt volt. A család mélyen vallásos, a ruszin hagyományoknak megfelelően görög katolikusok. Mihályt születése másnapján (november 20-án) megkeresztelték. A keresztvíz alá Magyar Mária és Lopota Mihály keresztszülei tartották. A keresztvizet Hucsko Mihály lelkész öntötte rá.⁵

4 Uo. 73.

5 Matricula Baptisatorum, Görömböly, gör.kat., III. kötet, 1864–1944.

3. kép. Görömböly, Vasvári Pál út 151. sz.
a Marsalkó „naplóban”

4. kép. Dachau naplórajz
feleségének 46. születésnapjára

Marsalkó Mihály 1920. november 9-én, 22 évesen feleségül vette Lukács Erzsébet 19 éves görömbölyi lányt, akihez élete végéig hű maradt. Falujuk görög katolikus templomában Orosz József lelkész eskette meg őket, Ungvári János és Román András tanuk jelenlétében.⁶ Családi fészket ruszin falujuk Vasvári Pálról elnevezett utcájában a 151. sz. alatt raktak. „Házunk előtt bólingatos akácfa” állott.

A feleség családja Görömböly 132. sz. alatt lakott, zsellérek voltak (János nagyapja és János édesapja is). Erzsike édesanyja, Kocsis Anna is mélyen vallásos asszony hírében állott. A keresztvív alá Kecskés Mária és Szabó András tartották, és őt is Hucsko Mihály keresztelte.⁷

Sirig tartó, 45 évi házasságuk alatt egyetlen leánygyermekük, Veronika született, 1921. november 9-én, akinek keresztszülei Károly István (róm. kat.) és Szabó Mária (gör. kat.) voltak, és Orosz József keresztelte a kislányt születése másnapján.⁸ Anyakönyvi bejegyzések híján nem tudjuk, hogy Veronika lányuk 14 éves korában (1935) milyen halálos betegség áldozata lett. Mély vallásossága mellett, az I. világháborúból való szerencsés hazatéréseért érzett hálája, és egyetlen gyermekük elvesztésének fájdalma is arra ösztönözte Marsalkó Mihályt, hogy Veronika halála után 2 évvel *kápolnapince* faragásába kezdjen (1937) a görömbölyi pincesoron. (Erről részletesen később!)

⁶ Házassultak anyakönyve, Görömböly, gör.kat., IV. kötet, 1887–1927.

⁷ Matricula Baptisatorum, Görömböly, gör.kat., III. kötet, 1864–1944. 207.

⁸ Matricula Baptisatorum, Görömböly, gör.kat., III. kötet, 1864–1944. 292.

Marsalkó Mihály foglalkozásának Veronika lányuk születésekor (1921) *napszámos*, polgári személylapján (1942) *vasgyári napszámos*, szakképzettségének *állványozó*, zsoldkönyvében (1944) *ács* lett megjelölve. A front alatt az utászoknál szolgált, ahol *ács-állványozó* ismereteit kamatoztathatta.

Katona- és hadifogolyévei alatt folyamatosan a „földijeit” kereste, hisz „*itt egyedül vagyok e rettenetes embertömeg között görömbölyi*” – írja „naplójában”.⁹ Öröm és boldogság volt számára, ha hírt kapott földijeiről. Így van tudomásunk pl. falubeli *tőszomszédjáról*, özv. *Takács Jánosné*ről, akinek öregebbik *fia*, *András* Pápa városában volt kórházban”,¹⁰ vagy öccséről, *András*ról, akit a miskolci „vörös keresztes kórházban látogattam meg.”¹¹ *Keresztfiával*, *Károly István*mal (az 1970-es években a Sárospataki Tanárképző igazgatója lett), és faluja görög katolikus *kántor-tanító*jával, *Imre Tibor*ral Mikóházán¹² futottak össze. Futó említést tett még földijeit közül *Kóss Lászlóról*, akivel a sátoraljaújhelyi vasútállomáson találkozott,¹³ *Takács Mihály tűzér*ről¹⁴ (Passau környékén), *Titkó Mihály*ról¹⁵ (Unterbergen) és *a hejőcsabai Jávorszki Pál*ról¹⁶ („...ezzel a zászlós úrral Huszt városában, 1944 tavaszán egy párszor együtt pálinkáztunk egy kis kocsmában a szépasszonyoknál, közel az iskolához...”).

Leggyakrabban feleségét, drága Erzsikéjét emlegeti „naplójában”, aki számára „a legkedvesebb (volt) minden földi látványosságnál”.¹⁷ Hadifogsága végén (1946 márciusában) még imát is írt, „Az én Szeretett Kedves Feleségemért” kezdetűt „naplójába”.¹⁸ Csak 16 hónap hadifogság után (1946. március 3-án) kapott feleségétől két féltve őrzött levélkét, amit szóról szóra bejegyzett „naplójába”,¹⁹ s naponta olvasgatta.

Marsalkó *nyelvismeretéről* „naplóbeli” bejegyzéseiből tudunk következtetni. Otthon, a családban leginkább *ruszinul* (tótul) beszéltek. Egy őrmesternek a katonaságban kijárt a legény, neki „*egy ruszin gyerek*” volt a *legénye*.²⁰ 1946. március 19-én a dachau táborban az amerikai katonák razziáztak, erről így számol be „naplójában”:²¹ „A mai napon megkérdeztem, razija alkalmával, *egy amerikai katonától*, aki raziázott, pont az én holmiaimat nézegette és *tisztán tótul szólalt meg*... Uram, nem tudja, hogy mi lesz velünk, mikor fogunk hazamenni? Azt felelte nekem: Nézd öregem, addig nem, amíg az oroszokkal a háború nem végződik.” *Magyar nyelvismereti* tudását „naplója” elején maga értékeli:²² „Stílusomra ne tessék nagyon figyelni, mert még a katonásdihoz, most is, ma (49 évesen) jobban értek, mint a szöveghez. (...De!) Mindent úgy mesélek el, ahogy az velem megtörtént.” (1946. február 21.)

Német nyelvtudásáról szintén maga vall,²³ amikor 1944. október 8–10-én katonáival Nádasladányban voltak elszállásolva, ahol a szálláshely miatt egy német századossal

---

9 HOM HTD 2006.24.6. 50.

10 Uo. 41.

11 Uo. 42.

12 Uo. 42.

13 Uo. 42.

14 Uo. 45., 48–49., 182.

15 Uo. 50.

16 Uo. 109.

17 Uo. 57.

18 Uo. 236.

19 Uo. 181–182.

20 Uo. 186.

21 Uo. 257.

22 Uo. 11–12.

23 Uo. 190–191.

5. kép. A községi keresztállítási terve és felirata a Marsalkó „naplóban”

összetűzésbe került: „Odamegyek, tisztelgek, látom, hogy egy százados rangban lévő tiszt úr, természetesen, hogy beszélni nem nagyon tudunk egymással, mivel én is csak annyit tudok a német szóból, amit a hadjáratok alatt megtanultam, tehát az mind kevés, de mégis megértettem rövidesen, hogy mit is kíván, amint rámutatott a nevezett épület felé. A százados kijelentésemre mérges lett... hogy nem te vagy a marsal, tehát nem te parancsolsz. Én erre nyugodtan azt jelentettem neki, hogy de igen is én Marsalkó Mihály őrmester vagyok.

Erre elmosolyodott a százados és kezét nyújtott, ezzel eltávozott a tanyának más épületeibe, és ott foglalt helyet az ő katonáival együtt.”

Az angol nyelv ismeretére pedig elszántan törekedett, hisz „naplójának” egy terjedelmes része angol–magyar zsebszótár látszatát kelti.²⁴ Persze, az ólomszárnyakon repülő amerikai hadifogság ideje sem volt elegendő ennek a nyugati nyelvnek az elsajátítására. Hazajöve, megszabadulva a

katonai némettől és a hadifogság angoltól, *élete végéig leginkább faluja anyanyelvén, ruszinul kommunikált embertársaival, feledve a magyar nyelv szépségeit is.*

Megszabadulva a háború poklától és a hadifogság kínjaitól Marsalkó Mihály visszatért családjához, gör. kat. Vallásához (amit ugyan soha el nem hagyott!). Hálából, hogy a Jóisten és a Szűzanya hazasegítette, „naplójában” községi kereszt állítását²⁵ tervezgette (1948). Sajnos a megvalósítása elmaradt.

De hogyan is él ma Görömböly emlékezetében Marsalkó Mihály? Leginkább mély vallásossága az, ami elsöre megjelenik neve hallatán. „Ahogy a görög templomban állt katonásan mindig a Szent Antal kép előtt.”²⁶ Felesége is templombjáró volt. Persze a Marsalkó pincekápolna különlegessége a helybélieknél köztudott, de amióta a gör. kat. egyház tulajdonába került, egyre ismertebb a falu határain túl is.

Az idősebbek emlékeznek még a Marsalkó és a Molnár család közös portájára (a régi Vasvári Pál u. 151. sz.), ahol mára új építkezések folynak, a régi házaknak nyomuk sincs. Még a fiatalabbak is használják és ismerik a ma is élő görömbölyi mondást: „Rendben van, mint a Marsalkó csirkéje.” Bár a közmondás eredetét, valószínűleg, kevesen tudják.

Az elmondás szerint a történet az 1910-es évekre datálható. A Marsalkó testvérek közül András és egyik hasonszőrű barátja, Pisti otthon maradtak, mert a ház asszonya (Marsalkóné Kozér Anna) a városba, Miskolcra, a Búza téri piacra gyalogolt be. A gyerekeket bezárta és a lelkükre kötötte, hogy vigyázzanak mindenre: „Rend legyen, mire haza jö-

24 Uo. 195–201., 213–222.

25 Uo. 286.

26 Adatközlő: Kecskés Lászlóné, szül.: Csontos Mária, Görömböly, 1940.

6. kép. Marsalkó Mihály gondozott sírhelye a görömbölyi temetőben
(Fotó: Rémiás Tibor)

vök!”-kel távozott Marsalkóné. Úgy is lett! A fiúk mindenre vigyáztak, sőt a feladatukat kicsit túl is teljesítették, ugyanis az ide-oda szaladgáló csirkéket megfogdosták, nyakukat lenyisszantották, és mire Marsalkóné hazaért, a fejetlen csirkék ott sorakoztak az udvaron. A történetre csak annyi választ adtak: „Andri trimal, Pesta rezal” (András tartotta, Pista vágta.) Ma is ez a szólásmondás járja Görömbölyön, ha valamit nagyon elrontanak.

Marsalkó Mihály 1965. szeptember 24-én, életének 68. évében, az anyakönyvi bejegyzés szerint²⁷ tüdőrákban hunyt el. A helyi tb. esperes, Demkó Sándor kísérte utolsó útjára. Lányával, Veronikával és feleségével, „drága Erzsiké”-jével közös sírban, a görömbölyi temető 143-as sírjában, a köznyelvben ún. „görög kereszt” tőszomszédságában nyugszik.

A Marsalkó-féle pincekáporna

Veronika lányuk megrázó halála után 2 évvel, 1937-ben Marsalkó Mihály és neje, Lukács Erzsébet a görömbölyi pincesoron pincét (pincehelyet) vásároltak. Az új ingatlan vásárlásának elsődleges célja nem a bor tárolása volt, hanem 1938-ra, a magyarországi Eucharisztikus Világkongresszusra egy különleges kegyhely kialakítása. A család mély vallásossága, egyetlen szeretett lányuk elvesztése és a családfőnek az I. világháborúból épségben történő hazatérése – ezen tényezők akár külön-külön is, de leginkább együtt

²⁷ Halottak anyakönyve, Görömböly, gör. kat., 1944–1975., V. kötet.

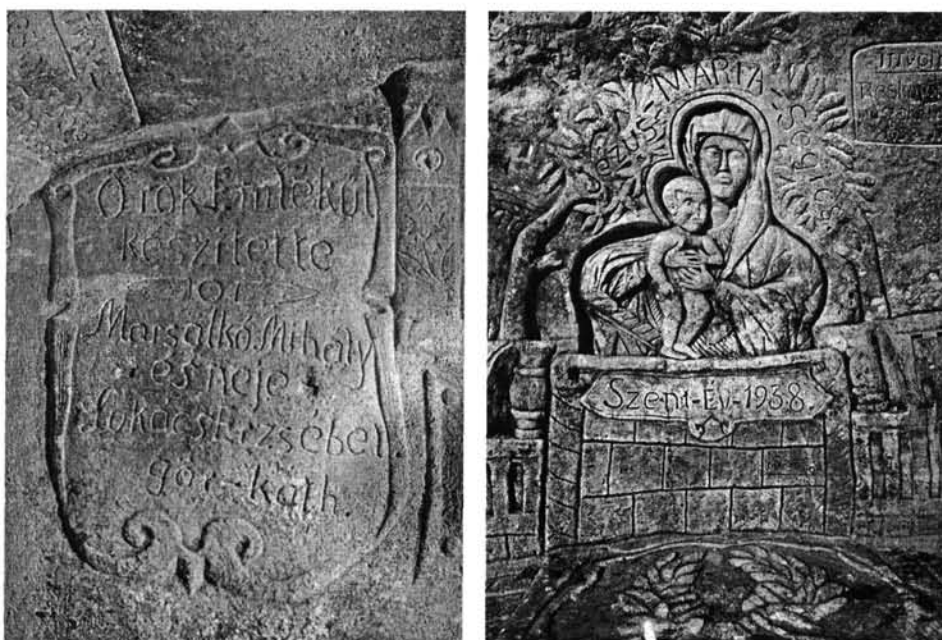

7. kép. A Marsalkó-féle pincekapolna
(Fotó: Szücs Árpád)

8. kép. Részletek a Marsalkó-féle görömbölyi pincekapolnából (Fotó: Szücs Árpád)

9. kép. Részletek a Marsalkó-féle görömbölyi pincekápolnából (Fotó: Szücs Árpád)

arra a szilárd elhatározásra készítették Marsalkó Mihályt, persze, ami „napló-rajzaiból” jól ismert kezűgyességgel is párosult, hogy a maga módján valami maradandót alkosson a görömbölyi, könnyen formálható homokkőbe.

A szent évre, 1938-ra, az oltáriszentség tiszteletére Magyarországon rendezett nemzetközi katolikus ünnepre elkészült az ásott pincéből verejtékes munkával kialakított, jól átgondolt jelkép-vésetekkel díszített kápolna. Rögtön a bejáratnál szemben, mintegy oltárként tárul elénk az *Istenszülő a gyermek Jézussal*. A pislákoló gyertyafényben kirajzolódnak Marsalkó további szép vésett jelképei: a mennyezetben a *Szentlélek galamb képében*, az oldalakon a *koronás magyar címer* és a *frontharcosok ismert emléke* kapott helyet. Megörökítést nyert a *pincekápolna első látogatóinak neve is*: Demkó Sándor esperes, Szita Gyula esperes és Kiss József főjegyző.²⁸

A Marsalkó-féle pincekápolnát a családtagok életében is kevesen látogatták, a mai görömbölyiek közül pedig ugyancsak kevesen sejtik és tudják, hogy pincesorukon az egyik szerény pincelejárattal milyen páratlan értéket rejt. Az örökösök hamar túladtak a pincén. Míg nem több tulajdonosváltást követően, a Dulai örököstől²⁹ 2003-ban megvásárolta a Görömbölyi Görög Katolikus Egyházközség. A pincekápolna felszentelésére 2004. május 31-én, pünkösdhétfőn került sor. Dudás László, görömbölyi paróchus híveivel tervezi a kegyhely felújítását, a pincekápolna fölé egy borház építését, ahol esetleg *misebormúzeumot* alakíthatnának ki. A Marsalkó-féle pincekápolna jelenlegi állapotában is megtekinthető, előzetes bejelentés alapján látogatható.

²⁸ Dobos Klára: Pincekápolna Görömbölyön, In: A hála „faragta” kegyhely, Keresztény Élet, 2006. szept. 3-ai szám.

²⁹ Dulai József fia, Balázs.

MARSALKÓ MIHÁLY „ÖRMESTER, AMERIKAI HADIFOGOLY”

TARCAI BÉLA

Előljáróban

Viharvert, vademecum formátumú könyvecske hever előttem. Borítóján nagy betűkkel virít a név. Benne az ő visszaemlékezései olvashatók, és szinte minden szakasz után az aláírása.

Görömbölyön született 1897. november 19-én. A hiányosan rendelkezésre álló katonai nyilvántartási adatok szerint a polgári foglalkozása ács-állványozó a 214. szakmai számmal, vallása görög katolikus, nős, gyermekük nincs, lakása Görömböly, Vasvári Pál u. 151.

Marsalkó Mihály annak a generációnak a tagja volt, amelyik belenőtt az 1914–18-as világháborúba, és miután azt szerencsésen túlélte, részt kellett vennie a folytatásban is, viszonylag idős fejjel, túl a 40-en. Írásműve, amely a kezembe került, a műfaj szigorú szabályai szerint *nem tekinthető naplónak*, hanem inkább az utólag, a hadifogság elmélkedésre készítő ideje alatt fel-felbukkanó emlékmorzsák időbeli rendszer nélküli rögzítésének, teletűzdelve vallásos elmélkedésekkel, a helyzethez illő imákkal és nótaszövegekkel, rajzokkal. Ezek a feljegyzések egy mélyen vallásos, hazáját becsületesen szerető, katonai kötelezettségeit korrekt módon teljesítő, feleségéhez odaadóan ragaszkodó, javakorabeli férfit mutatnak be. Munkája bevezető részében őszintén bevallja magáról, hogy a katonai tudományokhoz többet ért, mint a betűvetéshez (és – ezt én teszem hozzá: – az ortográfiához). Idézek a bevezető szakaszokból: „Az írásomra ne tessenek nagyon figyelni, mert még a katonasághoz ma is jobban értek mint a szöveghez.” Néhány szakasszal később: „Elbeszélések és megtörtént dolgok katona koromi vándor utamról Görömbölytől az amerikai hadifogságig, a bajorországi Dachau hírhedt internáló és hadifogoly táboráig. ... Mindent úgy mesélek el, ahogy az velem megtörtént. És valóban minden úgy történt, amint azt itt a könyvecskében felírva találunk”.

A kiragadott idézetekből kitűnik, hogy munkáját a nyilvánosságnak szánta. (Nem derül ki, hogy miként.) Az is világos, hogy az eseményeket utólag, emlékezetből foglalta össze. Az is feltűnhet, hogy nem különíti el szigorúan egymástól a világháború két szakaszának eseményeit. Mintha ráérezett volna arra az újabb keletű hadtörténeti felfogásra, amely szerint nem helyes a háborúk lélektelen sorszámozása, mert a 20. században egy világháború volt, és az 1914-től 1945-ig tartott.¹

Mint már kiderült, Marsalkó Mihály feljegyzéseit 1945–46-ban a dachau-i amerikai fogolytáborban írta. Az események szikár leírása mellett nem hagyta figyelmen kívül az a gyötrődést, amit a frontszolgálat, a fogság, az ottani bánásmód, a hazától és a családtól való elszakadás, valamint a honvágy okozott. A szövegek kitűnő emlékezőtehetségről, jó helyzetfelismerő képességről adnak bizonyosságot. Mindezt átlengi valami naiv báj, s ez a

¹ Dr. Ravasz István: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945. é. n.

rendszer hiánya és az olvashatóság nehézsége ellenére, a ma már bőséges hadifogoly visszaemlékező irodalomban egyedi helyet biztosít az ő munkájának. Ezért is érdemes vele foglalkozni.

Érdekes, hogy katonaidejének eseményeiről – annak ellenére, hogy a rangjával járó beosztást komolyan vette – keveset ír. Felsorolja viszont azokat a földrajzi helyeket – 154-et –, ahol 1916-tól 1945-ig, Görömbölytől Nagyfődémesig megfordult. Egyes helységeket többször is járt. Ezeknél az évszámokat is olvashatjuk. Egyik-másik helységhez rövid megjegyzéseket is illeszt. Pl. „Ókemence 1940 hídverés, Tiszaföldvár 1941 hídverés, a szolnoki hidat elvitte az áradat, Szentes 1917, Lembergől kísértem egy önkéntest, buzi volt, Mikóháza 1914 hídverés, Kiskőrös 1941 itt megtekintettem Petőfi házát.”

Katonáskodás 1916-tól 1920-ig

Javában dúlt a háború 1916-ban, amikor első ízben, tényleges szolgálatra hívták be Kassára. Feltételezhető, hogy a kassakomáromi utász zászlóaljhoz került. Erről nem ír, de a körülményekből erre következtetni lehet. A Magyar Királyi Honvédségnél 1917-ig csak gyalogos- és huszáralakulatok működtek, műszakiak nem. Ezek – mármint az utász, árkász, híradó és vasútépítő alakulatok a közös hadsereg felsőbb vezetésének irányítása alatt állottak.² Elismert tény volt a hadseregben, hogy a magyarok kiváló műszaki érzékkel rendelkeznek mind mérnöki, mind szakmunkás szinten. Ennek is tudható be, hogy az összes műszaki csapatok állományának 40%-a magyarokból állt. Marsalkó mint ács-állványozó szakmunkás természetesen kerülhetett az utászokhoz. Mivel pedig *tótul* is anyanyelvi szint beszélt, szívesen vették a 34%-ban nemzetiségi nyelvet beszélők közé. Marsalkó utász mivoltára a feljegyzésekben csak közvetve utal. A dalszövegekben találunk utalást az utászokra. Ez megfelelt annak a katonai hagyománynak, amely szerint a széltében-hosszában énekelt katonanóták szövegét az adott fegyvernem és a közállapotok viszonyaira alakították. Így kerültek a Marsalkó által följegyzett dalszövegekbe a görömbölyi lányok, Ferenc Jóska helyett Károly király, majd Horthy Miklós, sőt találkozhatunk hadifoglyokkal (fácánokkal) és amerikai katonákkal is. De hogy újabb példát is említsek, 1951-ben az átképzésre bevonult öreg tüzérek Gábor Áron helyett Farkas Mihály rézágyújáról daloltak. Marsalkó Kassáról *Miskolcon*, Nyíregyházán és Debrecenen át még 1916-ban Kolozsvárra, innen a román

² Jacobi Ágost (szerk.): Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban. Budapest, 1938.

* A cikkben szereplő fotók: részletek Marsalkó Mihály naplójából.

frontra került. Ettől kezdve szolgálati helyeit így részletezi: „Román fronton 1916-ban; Orosz fronton 1917–18-ban; Román fronton 1918–19-ben; Csehek ellen 1919-ben; Erdélyben 1940-ben; Jugoszláviában 1941-ben; A keleti fronton 1943–44-ben; Visszavonulás 1944–45.”

Egy másik táblázatban érdekes felsorolást közöl azokról a legfőbb hadurakról, akikre katonai esküt tett. Ezt azért tartotta fontosnak, mert mint vallásos ember az esküt kivételesen szent dolognak tekintette. „I. Ferenc József királyra 1916-ban; IV. Károly királyra 1916 decemberben; gróf Károlyi Mihályra 1918 decemberében; Kun Béla diktatúra elnökére 1919-ben; Fridrik kormányra (sic!) 1919-ben; Horthy Miklós kormányzóra 1920-ban; Szálasi Ferenc nemzetvezetőre 1944. XI. hó.” Utolsóként ide sorolja Truman elnököt is, „mert annak vagyok a hadifoglya Bajorországban, Dachauban. Írtam a fogolytáborban. Dachauban Marsalkó Mihály őrm. hadifogoly.”

A 20. századi világháború első szakaszát a Vörös Hadsereg felvidéki hadjárata után, a nemzeti hadseregben, *Sajószentpéter* környékén, rendfenntartó szolgálatban fejezte be. Ózdon szerelt le, szakaszvezetői rangban 1920. november 16-án.

A 20. századi világháború második szakasza (1939–1945)

1939 februárjában ismét behívóval zörgetett a postás Marsalkó Mihály házánál. Ezúttal Budapestre hívták a M. Kir. Műszaki Szertárhoz. Ennek a szervezetnek a feladata volt a műszaki alakulatok mindenféle anyagi ellátásának, utánpótlásának, javításának, karbantartásának megoldása. Itt a 103. utász századhoz osztották be, immár címzetes őrmesteri rendfokozatban, szolgálatvezetői megbízatással. Az itt eltöltött időről Dachauban, 1946. február 13-án a következőket jegyezte fel: „1939 Budapest; 1940 Debrecen, Budapest (Háros), Nagyszőlős, Nagyberezna, Huszt, Püspökladány, Miskolc, Szinyérváralja; 1941 Budapest, Bácsalmás, Szeged, Horgos, Szabadka, Szolnok, Tiszaföldvár; 1942 Budapest, Vác; 1943 Budapest, Vác, Kijev.” Mint a felsorolásból is látható, az utászok élete meglehetősen mozgalmas volt ebben az időben. 1943 júniusában a századot a keleti frontra vezényelték azzal a feladattal, hogy az alakulatok visszavonulását, a hidak, átereszek, vasúti átjárók őrzésével biztosítsák, majd ennek befejeztével a robbantók munkáját segítsék, biztosítsák. Közben az alakulat is visszafelé haladt. Kijevből 1943 szeptemberében indultak, és meglehetősen viszontagságos körülmények között, hol vonattal, hol gyalog 1944. február végén érkeztek *Sátoraljaújhelybe*. Sátoraljaújhelyben és részben *Olaszliszkán* 1944 szeptemberig táboroztak, s közben hidat építettek *Mikóházán*, a község részére.

A század Sátoraljaújhelyben egy mellékvágányra kilökött vasúti szerelvényben lakott. Marsalkónak alkalma volt az itt töltött idő alatt kétszer meglátogatni feleségét Görömbölyön és megrokkant testvéröccsét a miskolci Vöröskeresztes kórházban. Itt érte utol Marsalkót a hadsereg vonatparancsnokság 1944. február 5-i parancsa, amelyben őt Tűzkereszt II. koszorúval ékesített fokozatával tüntették ki.

1944 szeptemberében a század parancsot kapott, amely szerint Gödöllőre kellett vonulnia gyalogmenetben. Itt néhány napos pihenő után folytatni kellett az utat Budapesten át a Dunántúlra. A biztonság és a feltűnés kerülése érdekében Gödöllőtől Nagytétényig a HÉV-vel kellett utazniuk. Az irányítás a továbbiakban Nádasladányig szólt.

A „hosszú menetelés” akkoriban nem volt egyszerű dolog. Közlekedési eszközök nem mindig álltak rendelkezésre, tehát az út nagyobb részét gyalog kellett megtenni. Eközben Marsalkó őrmesternek, mint szolgálatvezetőnek kellett gondoskodni az ételmezésről, a szállásról és a legénység minden egyéb igényének kielégítéséről. Több esetben ő volt a legmagasabb rangú a századnál, mert a tisztek különböző okok miatt távol voltak. Ilyenkor a századparancsnoki teendők is az őrmesterre hárultak. Idézek: „...bajban voltam az embereimmel, mert nem volt ennivalónk, a visszavonulás alkalmával elfogyott mindenük. De hát én voltam a szolgálatvezető őrmester, így csak nekem panaszkodtak, mindent csak elém tártak, ami bajuk van.” Találékonyásra, határozottságra volt szükség, hogy az útközben kapott parancsokat teljesíthessék, és az egység akcióképességét is fenn tudják tartani.

November 19-én, újabb parancs szerint Marsalkó őrmester 27 főnyi csapattal Nádasladányból Mezőlakra indult. Útközben, Pápa felé haladva érintették Farkasgyepüt, ahol abban az időben Szálasi Ferenc főhadiszállása volt, Frigyes főherceg vadászkasztélyában. Az épületet és környékét „fiatal leventegyerekek” őrizték, a legújabb típusú

géppisztolyokkal felszerelve. Mezőlakon Marsalkó őrmestert és csapatát az a kellemetlen hír várta, hogy tovább kell vonulni Németországba. Ez a parancs őrmesterünket lesújtotta, mert semmiképpen nem akarta az országot elhagyni. Kapóra jött december 15-én egy rendelet, amely lehetővé tette, hogy önkéntesek jelentkezzenek a most alakuló rohamzászlóaljba. Természetes, hogy Marsalkó és 12 társa jelentkezett.

1945. január 5-én megérkezett a jelentkezés visszaigazolása és a parancs, hogy az önkéntesek vonuljanak Szentre az ottani Kiképzési és Felszerelési Központhoz. A különítmény január 6-án elindult, természetesen gyalog. Szencen nyilvántartásba vétel után az irányítás Nagyfödemesre szolt, a 9. határvadász hadosztály, 6. zászlóalj 3. századához. Marsalkó itt is szolgálatvezetői beosztást kapott. A visszaemlékezés több részletéből

megtudhatjuk, hogy Marsalkó őrmester a szakmáját kiválóan ellátó altiszt lehetett, mert ide-oda vezényelgették az alakulatoknál előfordult szabálytalanságok és egyéb problémák rendezésére. 1945. január 22-én a KIKFEK Marsalkót 1945. január 1.-i érvénnyel valószínűleg őrmesterré léptette elő. (A címzetes rang azt jelentette, hogy a rendfokozati jelzéseket viselhette és őrmesteri beosztást is elláthatott, de csak szakaszvezetői illetményeket kaphatott.) Bármennyire iparkodott Marsalkó őrmester elkerülni a Németországba való kitelepülést, ezt nem tudta megúszni. A Nagyfödemesen állomásozó rohamalakulat parancsot kapott az elvonulásra, egyelőre meghatározatlan célállomásra, de nyugatra.

1945. március 30-án, indulás előtt a 3. század létszáma 128 fő volt. A létszám útközben, még Magyarországon 101 főre apadt. 30 napi, légítámadásokkal tarkított gyaloglás után Bajorországba, a Münchentől keletre, kb. 20 km-re fekvő Haag nevű kisvárosba már csak 66 főnyi legénység, 3 tiszthelyettes és 4 tiszt érkezett. Innen már értelmetlen lett volna a továbbvonulás. A század maradványai a város határában egy tanyán telepedtek le és bevárták az amerikaiakat.

Hadifogságban

A Lóskay Ferenc vezérőrnagy parancsnoksága alatt állott határvadász hadosztály, mintegy 12 000 ember 1945. május 2-án esett amerikai fogságba a bajorországi Haag városa mellett. Marsalkó őrmester ez után a fogság egyes szakaszait így sorolja fel: „Haag 1945 május 2–3; Unter Biberg repülőtér május 5–június 1.; München löversenyter, sátor-tábor június 2–augusztus 24.; Dachau volt KZ-lager, augusztus 25–1946. március 22.”

A Magyar Királyi Honvédség megmaradt részei 1945 elején nyugat felé húzódtak vissza. Egyik részük tervszerűen, a német hadvezetéssel kötött megállapodás szerint tele-

pedett le Bajorországban azzal a szándékkal, hogy itt fog megalakulni az új magyar hadsereg. Másik része az egyre erősebb szovjet nyomás elől volt kénytelen visszavonulni. Voltak alakulatok, amelyek minden más megfontolás nélkül a szovjet hadifogságot akarták elkerülni, ezért vonultak nyugatra, lehetőleg az Elbán túlra. Az idekerültek legnagyobb része az amerikai fogságába került.

Az amerikaiak a hadifogolykérdést nagyvonalúan, a nemzetközi egyezmények megkerülésével kezelték. Ennek következtében, az egyes parancsnokok jóindulatától függően voltak táborok, ahol tisztességes viszonyok alakultak ki, de voltak olyanok is, ahol a foglyok sokat nélkülöztek. Ilyen sors várt arra az alakulatra is, amelyhez Marsalkó őrmester tartozott. A feljegyzésekből árad a panasz az éhezésre, a postakapcsolatok hiányára, a teljes tájékozatlanságra – ami főként a hazatérés reményeit illette. De lássuk a részleteket az

őrmester megfogalmazásában. A fogságba esés a fegyverek és egyéb hadieszközök leadását (és megsemmisítését) jelentette. Ezt követően katonáink két napig zuhogó havasesőben a szabad ég alatt táboroztak. A harcoló, előnyomuló amerikai alakulatok ugyanis nem foglalkoztak a foglyokkal. Az ő sorsuk rendezése a mögöttük haladó katonai rendőrség feladata volt. Május 4-ről 5-re virradóra gyalogmenetben terelték a foglyokat kb. 60 km-es út után az unter-bibergeri repülőtérre. (Ezt az objektumot a térképen beazonosítani nem tudtam.) Itt egy hónapig tartózkodtak. Egyetlen említésre méltó esemény az idő alatt a 3. század részére kiutalt egyemeletes épület tetőzetének rendbehozatala volt. A tetőt ugyanis egy korábbi bombázás lesöpörte. „...minden reggel a századot beosztottam a cserepezéshez, egy álló hónapig. Dolgozott a nép, napjában 30 vagy 50 fő, de nem haladtak. Még talán a mai napig se lenne kész, ha ott volnánk.”

Főlmentek a tetőre, kiültek a lécekre és ott danolásztak délig. Délután ugyanúgy folyt a foglalkozásuk. De nem törődtem velem magam sem, mert legalább addig nem hallgattam tőlük, hogy jaj de nagyon éhesek vagyunk, mert bizony kenyér az nem volt, 8 deka volt egy napi adag kenyér. Odafönt az egyemeletes háztetőn azt énekelték:

Zsindelyezik a magyar fácánok a laktanya tetejét.

Őrmester úr mind föl hajtja a századja legényeit.

Marad még lent kettő-három nyomorult,

Meglássátok Tomik, hogy rátok még

Az a magas ég is beborult.”³ A szöveghez rajz is van mellékelve.

3 Az idézett szövegrészekben a zavaró nyelvi hibákat javítottam.

Itt kell megemlítenem, hogy Marsalkó őrmester visszaemlékezéseiben gyakran visszatérő elem a magányosságnak az érzése. Az ő esetében ez onnan táplálkozott, hogy sem a visszavonulás sodrásában, sem a fogolytáborban nem találkozott földivel, ismerőssel. Ezzel az érzéssel nem állt egyedül a világban, mert gyakori jelenség volt, a nagy mozgások közepette, vagy a fogolytáborokban ez első időkben az érdeklődés, átkiabálás: „kik vagytok, honnan jöttök, nincs-e köztetek X-Y?” Marsalkónak nem volt szerencséje. Bibergben hallotta ugyan, hogy a táborban miskolci tűzérek is vannak, és köztük egy görömbölyi, Takács Mihály. Vele sikerült is találkozni, de a rohamszázad elköltöztetése miatt elvesztették egymást. „Így egyedül vagyok e rettenetes embertömeg között görömbölyi”. 1945. június 2-án Marsalkó századát Münchenbe, a lóversenytéren létesített sátortáborba költöztették át.

Indulás előtt „...az amerikaiak mindenünket elkobozták és felégették, majdnem meztelenül hajtottak ki bennünket. Voltak olyanok, akik mezteláb jöttek el. Zubbony, köpeny, pokróc és minden kézhez való ott maradt. Semmi nélkül állottunk ott a sátortáborban 2 napig.” Sátortábor volt ugyan, de sátor nem. Két nap múlva érkeztek négyszemélyes sátrak. Ekkor minden egység fel tudta építeni a maga táborát.

Az amerikaiak ebből a táborból naponta 8–9 ezer embert szállítottak ki vonattal Münchenbe romeltakarításra. A vonatok körül nagy volt a szigorúság. Nem tudni miért, de nem volt szabad a foglyoknak a vonatablakon kinézni. Az élelmezés nagyon rossz volt, csak reggel és este kaptak a táborban 12 deka kenyert, fél liter rántott levest, alkalmanként kevés sajtot. Ezért ezt a tábort a foglyok maguk között „kopláló tábor”-nak becézték. A táborokban formailag magyar parancsnokságok működtek, főként ott, ahol nagyobb tömegben voltak magyarok. Ez a helyzet addig állott fenn, amíg a tiszteket el nem különítették.

A honvédség szabályzatai a hadifogság idejére azt írták elő, hogy az eredeti alá-fölérendeltségi viszonyokat, a magatartási és szolgálati szabályokat változatlanul be kell tartani. Hellyel-közzel ez sikerült is, de fokozatosan megszűnt. Így a táborparancsnokok, a rangidős tisztek legfeljebb némi érdekvédelmi tevékenységet fejthettek ki. A müncheni táborban a tisztek jogi helyzetük tisztázását és a németektől való elválasztást szerették volna elérni. Ezzel kapcsolatban Marsalkó feljegyzései között az alábbi levél olvasható: „A 3. amerikai hadsereg főparancsnoksága, 1945. július 5-én:

1. A németektől való elválasztás tárgyában a 25. sz. tábor magyarjainak kérelmére vonatkozólag közlöm, hogy Önöket rosszul tájékoztatták. Önök nem háborús bűnösök, nem SS vagy politikai foglyok, helyzetük a lefegyverzett erőkével egyenlő. A jelenlegi

tervek alapján, mielőtt a nemzetközi meg-
egyeződés létrejön, Önök vissza fognak térni
házjukba.

2. Mivel a postaforgalom a német
területen szünetel, a jelenlegi helyzetben
nem lehetséges értesítést küldeni család-
jaiknak. Ennek ellenére a kapcsolatok fel-
vétele a Nemzetközi Vöröskereszt útján
folyamatban van.

3. Tekintettel arra, hogy Önök a há-
ború folyamán Németország szövetsége-
sei voltak, a németektől való elválasztásuk
nem lehetséges. John A. Beall alezredes.”

Marsalkó őrmester ebben az idő-
szakban még egy tragikus eseményről is
beszámolt. A miskolci tűzérék felfedeztek
valahol egy ballon faszest és elkezdték
„hasznosítani”. Tisztjeik figyelmeztet-
ték őket a veszélyekre, de ők azt hitték,
hogy a tiszték így akarják az értékes italt
a maguk számára megmenteni. Sokan
súlyosan megbetegedtek, többen meg is
haltak. Az USA megszálló katonai pa-
rancsnoksága – nem tudni mi okból – igen
fontosnak tartotta München megszaba-
dítását a romoktól és a fel nem robbant
aknáktól, lövedékektől. Ezért több hadi-
fogolytáborot telepítettek a város köré, s
ezeket túlnyomórészt magyar foglyokkal
töltötték fel. Meggyőződéssel állíthatjuk,
hogy a várost a magyarok tették ismét
lakhatóvá. Az így telepített táborok közé
tartozott Dachau is, ahová – többek között
– Marsalkó őrmester százada is költözött a
lóversenyterről 1945. augusztus 24-én.

Dachau az újkori történelem egyik
legemlékezetesebb színhelye, mert
Németország náci urai 1933-ban itt állítot-
ták fel az első koncentrációs táborot, amely
1945-ig működött, mint a hatalom ellen-
felei és a zsidók tömeges megsemmisítő
tábor. Maga a város számunkra annyiban
érdekes, hogy a Felső-Bajorországot, s
így Dachaut is birtokló Wittelsbach csa-
lád többször kapcsolatba került a magyar
történelemmel. A III. Endre király halála

(1301) utáni zavaros időkben Wittelsbach Ottó, IV. Béla királyunk unokája két évig viselte a magyar koronát. I. Ferenc József felesége, Erzsébet királyné Wittelsbach lány volt. Végül Horthy Miklós kormányzót 1944. október 15-e után a dachau Wittelsbach kastélyban tartotta Hitler „háziórizetben”.

Az amerikaiak 1945. április 26-án szabadították fel a koncentrációs tábort, és a túlélőket a szükséges feljavítás után augusztus 24-ig elbocsátották. Köztük volt 34 magyar is. Az ő helyüket foglalták el a romeltakarításra idehozott hadifoglyok. Marsalkó őrmester leírása szerint a 300 fő befogadására alkalmas barakkok tiszták, 3 emeletes ágyakkal, villanyvilágítással, folyóvízzel vannak ellátva.

A táborviszonyok az előzőekhez képest lényegesen jobbak. A munkabeosztást esténként közlik, s így a reggeli indulásnál már mindenki tudja, hogy melyik gépkocsival és hová megy. A napi háromszori étkezés úgy van biztosítva, hogy

a reggelit és a vacsorát a táborban kapják, s a reggelivel együtt kiadják az ebédet is. Javult a mennyiség és a minőség is, az éhezés miatt kevesebb a panasz, csupán a kenyeret mérik nagyon szűken a magyar gyomor igényeihez képest. Az amerikai örök magatartását különbözőképpen ítélik meg. A fehér katonák gorombák, barátságtalanok, a négerek – főként gépkocsivezetők – megértők és türelmesek a foglyokkal szemben, viszont a rossz utakon is életveszélyes gyorsasággal vezetnek. Van a táborban *színház* is a foglyok részére. Az előadásokat beosztás szerint látogathatják a csoportok. A közhangulat is javult a korábbiakhoz képest, a foglyok már kedélyeskednek, viccelődnek egymással, csupán az okoz gondot, hogy a hazatéréssel kapcsolatos kósza hírek egyike sem válik valóra. Több mint 7 hónapig tartózkodik ebben a táborban a magyarság.

Az amerikaiak gondoskodtak a foglyokat a szabályok szerint megillető zsold és munkabér kifizetéséről is oly módon, hogy mindenki a teljesítményével arányosnak ítélt, USA dollárról szóló utalványt kapott, pénzt nem. Az utalvány szövegéből az tűnik ki, hogy az USA a feltüntetett összeggel az utalvány tulajdonosának tartozik. Marsalkó őrmester ilyen módon 56 dollárral lett gazdagabb. (A magyar állam ezeket az utalványokat 1992-ben beváltotta).

A bevezetőben említettem, hogy Marsalkó őrmester visszaemlékezéseit a dachau táborban írta. Az itteni körülmények, a nyugodtabb környezet ösztönzőleg hatottak az elmélkedésre hajlamos férfi gondolatvilágára. Ugyanakkor a fogolysors tisztázatlansága, a hazajutási remények megalapozatlansága a pesszimizmus felé sodorta az érzésvilágát. 1946. március 14-én végrendeletszerű írást vezetett be a noteszébe. Elbúcsúzik feleségétől, és bajtársait arra kéri, hogy ha ő nem érné meg a hazatérést, a könyvecskét juttassák el

feleségének. Hasonló hangulatokban emlékezik meg a privát és a közösségi ünnepekről, évfordulókról. A feleség születésnapja, névnapja, március 15-e, a karácsony, újév, a hűvét és a halottak napja ok és alkalom arra, hogy fájdalmát szövegbe öntse és egy-egy imát is írjon hozzá. Nem tűnik ki a feljegyzésekből, hogy lett volna akár a katonaság, akár a hadifogság ideje alatt egy bajtársa, barátja, akivel gondolatait, tépelődéseit megoszthatta volna. Maradt mint egyetlen lehetőség: hogy kiírja magából mindazt, ami foglalkoztatta.

Hazatérés

1946. március 13-án jött a hír, hogy rövidesen hazaszállítják a tábor lakóit. Alig hitték, mert már előfordult, hogy a vagonbeosztás is elkészült, az utazás mégis elmaradt. Ebben az esetben azonban a hír valódinak bizonyult. Az amerikai táborparancsnok még aznap szemlét tartott a hazaindulók barakkjaiban és hivatalosan is igazolta a bejelentés valódiságát. A március 22-én induló szerelvényvel 1200 dachauai fogoly térhetett haza. A vonatot amerikai katonák kísérik a magyarországi fogadóállomásig, ebben az esetben Komáromig. (Erre azért volt szükség, mert korábban előfordult, hogy a zónahatáron a szovjet hadseregnek átadott hadifogolyvonat csak Szibériában állt meg.)

A vonat tehát 1945. március 22-én indult Dachauból, 24-én éjfélkor volt Hegyeshalomban és 25-én reggel érkezett Komáromba. A foglyokat itt az Igmándi erődben fogadták és igazolták. Ez a processzus éjjelleg tartott. Marsalkó őrmester, immár szabad emberként 26-án hajnalban indult Komáromból, és sokszori vonatváltással ért haza Miskolcra. Az időpontot a feljegyzés nem tartalmazza.

Marsalkó Mihály őrmester, amerikai hadifogoly noteszében az utolsó bejegyzés végső sorai így szólnak: „... Most már ide írom, visszajöttem, megsegített a jó Isten.”

„HADIFOGOLY VAGYOK, NEM ENGED AMERIKA HAZA...”

Marsalkó Mihály hadifogolynaplójának irodalmi és folklorisztikai vonatkozásai

BÉKÉSI GÁBOR–TÓTH ARNOLD

A magyar líra kezdeteitől a romantika koráig sorakoznak katonaköltőink: Tinódi, Balassi, Zrínyi, Bessenyei György, a Kisfaludyak, Petőfi: a katonalét, a katonaelmények kanonizált témát szolgáltatottak az irodalomnak évszázadokon át. Majd a 19. század közepén a folyam megszakad: a hadakozás ipari méretűvé válása végleg kiöli a múzsákat a harc-tér környékéről. Nálunk minden bizonnyal az olasz front és Galícia keserves élménye szüntette meg a katonanótás optimizmust. A „nagy csaták” helyébe az embernyomorító háborúk léptek, s a természeténél fogva örökké humanista költészet – az élet védelmében – riadva húzódott vissza ettől a világtól. Radnóti noteszei a háború addig soha meg nem szólaltatott képét öntik sorokba olyan mélységben, amelyet még Ady sem érzékelt.

A katonaköltészetnek egy időig alig ismert, kései, bűvópatakszerű vonulata is van: a kéziratos katonakönyvek és hadifogolynaplók költészete.¹ Ezzel a rendszerváltozás óta felfedezett új szövegvilággal elsősorban a folklorisztika foglalkozik, adódóan önmeghatározásából, valamint a költemények szerzőinek társadalmi hovatartozásából. Katona Imre, a műfaj egyik legkorábbi elemzője a népi kéziratos imádságos- és énekeskönyvek, vőfélykönyvek, sőt a polgári emlékkönyvek sorába illeszti be, nem is megalapozatlanul. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy az alkalmoszerű, egyedi élethelyzet-élményhez kötött kéziratos könyvekben [tudniillik sok népi szerző se korábban nem verselt, se később nem folytatta művészetét] a szerző olyan ihletettséggel képes eljutni, a költői eszközök biztonságos használatával olyan expresszív módon tud hatást gyakorolni, hogy az az úgynevezett „magas irodalomban” is megállná a helyét. Ugyanakkor Katona Imre az, aki azért tartja mellőzött műfajnak a népi kéziratos katonakönyveket, mert igazán sem a folklórkutatás, sem az irodalomtudomány nem foglalkozott vele kellő mélységben: a szóbeliséghez szokott folkloristát a fél-népi jellegű katonakönyvek írásbeliségükben is variálódni és hagyományozódni képes volta zavarta; míg az egyediséget, az egyéni invenciót kereső irodalomtudós ezeknek a szövegeknek a tetszés szerinti változtathatóságával, változékonyságával nem tudván mit kezdeni, kirekesztette vizsgálódása köréből. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy nem véletlen, miért csak az 1990-es évektől hallunk katonakönyvek kiadásáról: nem elsősorban a tudományos kutatás mellőzte-szégyellte (?) ezeket a szövegeket, sokkal inkább a politika, a közvélemény burkolta be magukat a hadifoglyokat, a szovjet illetve nyugati lágerekből szabadultakat más és más okokból.²

¹ Katona Imre a hadifogolynótákat a katonadalok tartalmi osztályának tematikus alcsoportjaként vette számba. *Katona I.*, 1970. 288–307.

² „Szégyellniük kellett, hogy a németekkel nyugatra menekültek a háború végén, még ha nem is önszántukból, szégyellniük kellett, hogy hadifogságba estek, szégyellniük kellett, hogy nyugati, kapitalista hadaknak, az új népi demokrácia ellenségeinek a foglyai voltak, és végül kísérté őket a gyanú, hogy nem váltak-e maguk is ellenséggé, a nyugati hatalmak kiszolgálóivá, kémekké.” *Vasvári Z.*, 2001. 545.

Marsalkó Mihály hadifogolynaplójának³ irodalmi és folklorisztikai szempontok alapján történő bemutatása és elemzése a fentiek alapján több okból is indokolt. Történeti folklorisztikai szempontú megközelítésben a paraszti/népi írásbeliség két nagy forráscsoportját jelentik a *kéziratos katonakönyvek* és a *harctéri-* illetve *hadifogolynaplók*. A két kézírattípus között – bár mindkettő a katonai szolgálat különböző eseményeihez kapcsolódik – különbséget kell tennünk egyrészt a keletkezés idejére, a keletkezés körülményeire, másrészt az ezek által meghatározott tartalmi-műfaji összetételre vonatkozó jellemzők alapján. A folklórkutatás által ismert és vizsgált *kéziratos katonakönyvek* túlnyomórészt a 19. század végén és a 20. század elején, jellemzően békeidőszakban keletkeztek a kaszárnyákban összezárt legénység egyes tagjainak tollából. Tartalmukban tükrözik egyrészt a katonák otthonról hozott folklór jellegű műveltségének sajátosságait, másrészt a katonaság önálló folklórt teremtő szubkultúrájának szöveges alkotásait. Műfaji, funkcionális és stilisztikai sajátosságait először Katona Imre összegezte a következőképpen: A katonakönyv „a népi kéziratos könyvek egyik típusa, katonai szolgálat idején füzetben megőrkített vegyes jellegű feljegyzéseket tartalmaz. Régi hagyományt követ e félig emléki-, félig verseskönyv, mely az ún. Ferenc József-i időkben terjedt el legjobban, de korántsem széles körben. Személyi tulajdonban volt, szívesen olvastak fel belőle, és egymásnak kölcsön is adták. Ritkán adtak neki címet (pl. 'Katona Könyv s feljegyzések, Versek'), jóval gyakrabban az egyes szövegeknek (A baka gondolatai; Katonatörténet; Mikor álltam posztot ... stb.); némelykor pedig utószóban ajánlják munkájukat (Eztet a kis könyvet el lehet olvasni!; Ezen verseskönyvet egy árva kéz írta, Aki a császárt három évig szolgálta...). E katonakönyvek tartalma feltűnően vegyes, az idegen hatások beáramlásának hű tükröje. A bemásolt darabok többsége vers; a katonák kötött formában jobban ki tudták fejezni magukat. Műfaji szempontból azonban teljes az oldottság és igen nagyfokú az aktualizálás: mindent a katonaeletre vonatkoztattak.”⁴

Az ilyen típusú katonakönyvek viszonylagos népszerűségének időszaka a közös hadsereg megszűntével, a katonai szolgálat átalakulásával gyakorlatilag az első világháborúig tartott. Az 1914–1920 közötti időszakban keletkezett katonakönyvek egy jelentős része már a háborús eseményekhez köthető *harctéri* és *hadifogolynapló*, melyekben a verses szövegeknél lényegesen nagyobb hangsúllyal szerepelnek az eseményeket bemutató, naplószerű feljegyzések. Ezen kéziratok folklorisztikai kutatásának fontosságára Ujváry Zoltán hívta fel a figyelmet, jelezve a népi történelemszemlélet vizsgálatának terén bennük rejlő kiaknázatlan lehetőségeket: „A magyar katonák kéziratos könyveiből, háborús naplóból, visszaemlékezéseiből, az I. világháború történetét a nép szemén, vélekedésén, érzésvilágán át láthatjuk. Elmondhatjuk, hogy ezekben a könyvecskékben a nép maga írta a történelmet. Sajátos szemlélettel ugyan, de őszintén. A különböző közgyűjteményekben, magántulajdonban őrzött I. világháborús kéziratos könyvek anyagának monografikus feldolgozásával, részletező elemzésével új fejezetet írhatunk a nagy háború történelemkönyvébe. Ez a munka további feladatként áll a kutatók előtt.”⁵ Az azóta eltelt két és fél évtizedben – elsősorban a történészek jóvoltából – számos első világháborús

3 Lásd a kötet előző két tanulmányát, melyekre a továbbiakban is hivatkozunk, és amelyek mentesíté-
nek bennünket az életrajzi és hadtörténeti vonatkozások alaposabb bemutatása alól.

4 *Katona I.*, 1980. 104–105.

5 *Ujváry Z.*, 1980. 460–461.

kézirat feldolgozása megtörtént. A téma miskolci vonatkozásairól legutóbb Spóner Péter publikált két tanulmányt, több harctéri napló bemutatásával.⁶

A naplók egy külön csoportját jelentik – és nem pusztán a történeti korszak különbözősége miatt – a második világháborús hadifogolynaplók és visszaemlékezések. Ezek vizsgálata 1989–1990 után, elsősorban a kárpátaljai magyar néprajzi kutatások megindulása kapcsán kezdődött Küllös Imola és Molnár Ambrus javaslatára. A volt Szovjetunióba hurcolt magyarok emlékanyagával Küllös Imola, a nyugati hadifogolyemlékekkel pedig Vasvári Zoltán tanulmányai foglalkoznak részletesen és elméleti-folklorisztikai igénnyel.⁷ A szerzők mind a hadifogolytáborokban és a sztálini légerekben keletkezett verses alkotások, mind pedig a korabeli vagy későbbi, szóbeli vagy írásbeli visszaemlékezések alapján alkották meg a *lágereköltészet*, *lágerekfolklor* kategóriáját. Hangsúlyozzák, hogy „a hadifogoly- és lágereköltészet mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedési módját tekintve közösségi költészet, modern folklor, amelyet nem művészi színvonala, hanem közösséget teremtő és közös identitást kifejező ereje miatt kell megismernünk, becsülnünk és vizsgálnunk.”⁸ A kutatásnak ez az iránya a korábbiakhoz képest abban jelent új megközelítést, hogy a folklor fogalmának meghatározásában szakít a tradicionális parasztság történeti-társadalmi kategóriájával, és a folkloort a technikai jellegű (tömeg)kommunikációs eszközök által nem legalizált szóbeli közösségi tudásként értelmezi. A hadifogolytáborokra vonatkoztatva tehát „esetünkben nem egy történetileg kialakult társadalmi-szociális csoport, osztály [azaz a parasztság] a folklor megteremtője és hagyományozója, hanem a kényszerű összecsúszás, a társadalmi létből való kiszorítottság az, ami az eredetileg heterogén kultúrájú, de kultúrájuk gyakorlásában akadályozott embereket egyfajta önellátó típusú, folklor kultúra megteremtésére kényszeríti.”⁹ Hozzátehetjük ehhez, hogy a hadifogolytáborokba összezsúfolt katonák eredetileg heterogén kultúrája már a honvédségi szolgálat következtében homogenizálódik, feltételezve egy (eleddig kevésbé vizsgált) békeidős és harctéri katonafolkloort.

A hadifogolytáborokban kialakult költészetet egy tágabb összefüggésben, a táborok szellemi életének részeként (általában az írásbeliség, a naplóírás, az emlékkönyvkészítés, a tábori újságszerkesztés, a hadifogolyok vallási élete stb. egyik szegmensként) mutatja be tanulmányaiban Tarczai Béla.¹⁰

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a jelen tanulmányban bemutatott hadifogolynapló meglehetősen sajátos helyet foglal el a folklorisztikai kutatásokban eddig vizsgált források sorában. Keletkezésének helye és ideje (1945–1946, Németország) alapján a nyugati hadifogolynaplók és visszaemlékezések sorában a helye, jellege azonban nagymértékben különbözik ezektől. Töredékes és mozaikszerű, nagyon vegyes tartalma miatt a szó műfajelméleti és esztétikai értelmében nem tekinthető naplónak; sokkal inkább az első világháború és az azt megelőző békeidőszak emlékkönyv jellegű katonakönyveivel mutat rokonságot. A nyugati hadifogolyemlékek (a szovjet légerekből szár-

6 Spóner P., 2001. 315–333, 2003. 634–643.

7 A kutatás első, máig alapműnek számító tanulmánya: *Küllös I.* 1997. 235–277; majd ennek nyomán *Vasvári Z.*, 2000. 545–556; *Vasvári Z.*, 2001. 72–77; lásd továbbá a téma 2000–2003 közötti OTKA-kutatásának honlapján található tanulmányokat, forrásokat és bibliográfiát: www.lager.hu (utolsó letöltés 2006. október 28.)

8 *Vasvári Z.*, 2000. 548.

9 *Vasvári Z.*, 2000. 546. Magyarországon az effajta folklorértelmezés első megfogalmazása: *Niedermüller Péter*: *A mindennapok folklorja, avagy a folklor mindennapjai*. In: *Folklor–Társadalom–Művészet* 7. Budapest, 1981. 192–219.

10 *Tarczai B.*, 1989–1990. 305–327, 2001. 347–359.

mazó emlékekhez viszonyított) aránylag csekély száma révén a Marsalkó-féle kézirat már pusztán terjedelme okán sem elhanyagolható jelentőségű. (Érdekes egybeesés, hogy az egyébként is kevés nyugati hadifogolyemlék egyik első publikált szövegének szerzője, Károly István ugyanúgy görömbölyi születésű, mint Marsalkó István.)¹¹

A kézirat tartalmi és formai szempontból két részre oszlik. Egyrészt a frontharcok és a visszavonulás eseményeire, a fogságba esés és a hadifogolytábor körülményeire vonatkozó feljegyzéseket tartalmaz, másrészt található benne számos verses-strófikus szöveg, általában „dal” megjelöléssel. Tanulmányunkban a továbbiakban ezekkel foglalkozunk.

A verses szövegek nem alkotnak különálló részt a kéziratban, többnyire a napló-szerű feljegyzések, az angol szójegyzékek és a rajzok között elszórtan helyezte el azokat a szerző. Címadást, sorszámozást csak ott használt, ahol több strófából álló dalszöveg áll, vagy több szöveg követi egymást ciklusszerűen. A számozás ezeknél sem következetes, sokszor nem is logikus, amiből a keletkezés körülményeire, Marsalkó őrmester motivációira is következtethetünk. Ez a töredékes és mozaikszerű jelleg arra utal, hogy a szerző valóban csak saját maga számára írta a kéziratot, és hogy a bejegyzések időben is rendszertelenül, valamint gondolatilag és érzelmileg is hullámzó állapotban készültek. Ennek oka – a hadifogság létbizonytalansága, a nélkülözések és a megpróbáltatások mellett – Marsalkó életkorában is kereshető. Idős katonaként, alakulatától elszakítva, földre nem találva talán magányát próbálta enyhíteni azzal, hogy érzelmeit és gondolatait kiírja magából. Emellett tudjuk azt, hogy már az első világháborúban is harcolt, így a hasonló elegyes katonakönyvek műfaja sem lehetett ismeretlen a számára. Ebben az értelemben ez a hadifogolynapló inkább még az első világháborús katona szellemi örökségét idézi, dalgyűjteménye pedig a kor egyébként is jellemző paraszti kézírataival mutat nagyfokú hasonlóságot.¹²

A kézirat tanulmányozása során a verses szövegeket 114 különálló alkotásra (egy- vagy többstrófás versre, illetve önmagában is értelmes versrészletre vagy verssorra) tudtuk tagolni. A beosztás során a folklorisztikai szövegfilológia módszerét alkalmaztuk, ezért az ismert szerzőjű, viszonylagosan rögzült szövegű, több versszakos alkotásokat egy egységként kezeltük, míg a variálódásra hajlamosabb népdalok (és népdallá vált műdalok) esetében a négysoros strófákat vettük alapegységnek – tudva azt, hogy ezek az előadás körülményeitől és az érzelmi kifejezés szándékától függően szabadon kontaminálódhatnak több strófás dalokká. A szövegek közül 11 teljes egészében vagy részleteiben többször is előfordul, így végül 103 egyedi szöveget határoztunk meg az elemzés alapjául.

A teljes szöveges adatbázis publikálását nem tartottuk szükségesnek. Ennek oka, hogy Marsalkó őrmester katonakönyvének lírai-strófikus anyaga nagymértékben alkalmazkodik az eddigi tapasztalatokból származó elméletekhez: a szövegek között alig akad teljesen önálló alkotás, szinte mindegyik egy már meglévő szerzemény valamilyen fokú egyedi variánsa, sőt többnyire lényegi eltérés nélküli szövegváltozata. Az egyediség, az önálló alkotásmód legtöbbször a variáció mértékében fogható meg. A néhány saját szöveg inkább ima, könyörgés, esetleg helyzetdal vagy lírai életkép, mindenképpen az egyszerűbb, kevésbé díszes vagy művészi műfajokból származik. Ha a katonakönyv egészétől elkülönítve, abból kiválogatva, folyamatosan olvassuk a strófikus szövegeket, olyan

¹¹ Károly I., 1998.

¹² A hadifogolynapló alapján kikövetkeztetett katonai életpályára, a világháborúban bejárt helyszínekre és az alakulatörténeti adatokra vonatkozóan lásd a kötet előző tanulmányait.

érzésünk támadhat, mintha nem is annyira az alkotás lenne a cél, hanem az előadás, a „versmondás”, s ezáltal a szöveg birtokba vétele, megőrzése, a szövegvilágba kapaszkodáson keresztül pedig a pusztá lelki túlélés. Az olvasó úgy érezheti, egy „népi előadóművész” szövegekönvét tartja a kezében. Ez így, ebben a formában biztosan nem az emlékezet írásos megtámogatása érdekében jött létre¹³, hanem éppen attól egyedi alkotása a szerzőnek, ahogy kiválogatja, variálja, egymás mellé illeszti a meglévő – és legtöbbször közismert – szövegeket, s ezáltal képes hatást elérni az olvasóban vagy a hallgatóban. Ennek bizonyítékát látom abban is, hogy az egyszer már leírt (elhangzott?) dal szövege később részleteiben, foslányaiban újra vissza-visszatér, mintegy magasabb szinten megismételve a hatását – nem függetlenül az emlékező elme csapongásától (Így „működik” pl. az *Ejtőernyős induló*: „*Gépmadár tör át a fellegen, / csikorognak a hernyótalpak.*”)

Marsalkó hadifogolynaplója ennek a variációkban jelentkező, a folklór alkotásmódjára jellemző egyediségének a következtében alkalmas arra, hogy általában véve tükrözze a második világháborús magyar hadsereg katonáinak folklóráját. Ez az anyag azonban a szó esztétikai értelmében nem lágerfolklór. Attól eltekintve, hogy hadifogságban íródott, nem tartalmaz speciálisan a fogolytáborban keletkezett és sajátosan ott hagyományozódó szövegeket – hacsak az egyébként széles körben ismert dalszövegeknek az éppen aktuális földrajzi nevekkkel és a fogság, szabadulás kifejezéseivel létrehozott variánsait nem tekintjük ilyeneknek. A katonakönyvek költészeti anyagának értékét egyébként már a kortárs szemtanú, a *Lágerek népe* szerzője, Örkény István is felismerte: „E példákön nem az az érdekes, hogy milyen verset ír a költő, hanem az, hogy milyen ember ír verset. Milyen ember, és hol és miért.”¹⁴

Noha még csak viszonylag kis – de egyre bővülő – szöveggörpusszal rendelkezik a kutatás, feltárhatóak a források, szövegeközi kapcsolatok. Nem meglepő, hogy vannak olyan katonakönyvek, amelyeknek a forrásvilágához tartozik Petőfi és Arany költészete is, mint a korban legnépszerűbb, már csak népiességénél fogva is legtöbbeket megérintő két szövegvilág.¹⁵ Ezek jelenlétét Vasvári Zoltán az iskolából hozott kulturális hagyományak tulajdonítja az általában fiatal éveikben járó és verselgető magyar katonáknál. A szépirodalmi források azonban a kivételes esetek közé tartoznak. A fő tájékozódási vonulatukat nem ezek képezik. Marsalkó Mihály esetében – aki 48-49 éves lévén már távolabb állt az iskolai tanulmányaitól – a lírai szövegrészek a következő forrásműfajokból táplálkoznak:

I. Magyar nóta, mulatós dalok

II. Egyéb (népies) műdalok (konkrét, megnevezhető szerzővel, de a népszerű használat során könnyen anonim magyar nótává alakulhat)¹⁶

13 Ilyen tanulmányi céllal illetve esztétikai szövegpéldatár gyanánt készítették diákok kéziratos versmásolat-gyűjteményeket századok óta. Régiókönban különösen a pataki tékában találhatóak nagy számban a 18–19. századból valóak is. Ezt a különbségtételt figyelembe véve feltűnő, hogy az azonos forma és tartalom (dalok és nóták egy kéziratos könyvben) a keletkezés körülményeitől és a szerző szándékától függően egészen más funkcionális kontextusba helyeződik.

14 Idézi Vasvári Z., *Beszámoló...*, www.lager.hu.

15 Petőfi Sándor: („*Szomszéd bácsi körtefája / oly csodás volt, nem csoda. / Megkivánta, megdész-málta, / ez a vitéz katona.*”); Arany János: („*Meg-megáll, körülnéz, majd kapja hirtelen, / Egy iramodással a csikk mellett terem.*”). *Küllős I.*, Kisértő múlt, www.lager.hu

16 Katona Imre is hasonló megfigyelését rögzíti: „A nép nem válogatta ki saját szerzésű dalait, hanem vegyítette az éppen divatos népies műdalokkal, magyar nótákkal. Mindezek mintájára maga is után költött, de alkotásaik már nem jutottak be a szájhagyományba, csiszolatlanok maradtak, kivált, ha a szöveggörvess mellől még a szabályozó dallam is elmaradt.” *Katona I.*, 1994. 73.

III. Népszínmű-betétdalok, kuplék

IV. Filmslágerek, operettslágerek

V. Szerelmi népdalok, katonadalok, betyárdalok.

A pusztá felsorolásból is jól látszik a tömegkultúra egyre növekvő hatása a – egyelőre maradjunk a folkloristák elnevezésénél – paraszti kultúrára.¹⁷ A jelenséget már a közel 300 lágerverszöveget megvizsgáló Vasvári Zoltán is szóvá tette, de néprajzi gyűjtése során Bartók és Kodály is találkozott vele. A ponyvairodalom, a nyomtatott sajtó (a hírlapirodalmon túl itt most az ún. élclapokat is ide soroljuk), a mozifilm, a színház, egyre kiteljesedő módon a rádió és nem utolsósorban a világháború okozta hatalmas „népvándorlási hullám” 1945-ben már annyira közel hozta egymáshoz az embereket, kultúrákat, hogy mai divatos kifejezéssel élve a globalizáció korai kiteljesedésének és – ennek következtében – a paraszti kultúra felbomlásának lehetünk tanúi.

A 103 szöveg több mint háromnegyede ebben az értelemben nem népi eredetű, ám kétségtől eltekintve folklorizálódott és a közösségi szájhagyományban már javarészt variálódott alkotás. Az elemzés során a szövegek forrásaira vonatkozó első csoportosítás figyelembevételével második lépésként meghatároztuk a kézirat szövegeinek lehetséges műfaji kategóriáit. Az alábbi beosztás műfaji határai természetesen meglehetősen rugalmasak, hiszen például a katonadalok és a szerelmi dalok közötti közismert átjárhatóság, vagy az aktualizálás során mindent katonadallá és hadifogolydallá alakító alkotásmód következtében számos szöveg több csoportba is sorolható. A szövegen belüli arányok, mennyiségi mutatók érzékeltetése végett azonban közöljük beosztásunk eredményét, melyben igyekeztünk figyelembe venni a szövegek eredetének kérdését is.

1. Szerelmi népdalok és népdaltöredékek (18 db)

2. Katonadalok (29 db), ebből:

a) Folklor eredetű, illetve folklorizálódott és első világháborús katonadalok (20 db)

b) Ismert szerzőjű, népszerű második világháborús katonadalok, rádiós slágerek és a hivatalos honvédségi hazafias indulók (9 db)

3. Népies műdalok, magyar nóták, slágerek (41 db), ebből

a) Folklorizálódott népies műdalok, javarészt ismeretlen szerzőjű lakodalmi csárdások, mulatónóták (26 db)

b) Ismert szerzőjű operettrészletek, népszínmű-betétdalok (11 db)

c) Népszerű kuplék és korabeli budapesti slágerek (4 db)

4. Imák és egyházas jellegű szövegtöredékek (5 db)

5. Egyéb szövegek: saját versek, prózai szövegek, ünnepi köszöntők, parafrázisok (10 db).

Jól érzékelhető, hogy a szövegek több mint fele, közel hatvan százaléka népies műdal, amennyiben a katonadalok kategóriájában található alkotásoknak is legalább felét ide soroljuk. Ugyanakkor a folklor (és természetesen a katonai illetve lágerfolklor) részének tekintendők ezek is, hiszen kevés kivételtől eltekintve a kézirat teljes szöveganyaga részét képezte (vagy legalábbis képezhette) a katonák szájhagyományozó közösségi kultúrájának. A kifejezés tágabb értelmében Marsalkó Mihály kézírata szinte teljes mértékben

¹⁷ „Ami viszont a táborokban a hadifogoly-költészet darabjainak megalkotását és előadását illeti, az a folklor hagyományozódási törvényszerűségei alapján történt.” *Vasvári Z., Üzenet a fogságból.* www.lager.hu

folklor jellegű műveltséget tartalmaz – az egyes szövegek népi vagy nem népi eredetétől függetlenül.

A kézirat szövegeinek bemutatása során három olyan jellegzetességet emelünk ki, amelyek alapvetően különböztetik meg a hadifogolynapló műfaját az egyéb népi kéziratok műfajaitól. Az első a tematika, amely alapvetően meghatározza a verses anyag egészét. A második az aktualizálás és az egyéni szövegvariánsok képzésének alkotásmódja, mely révén minden szöveg bizonyos értelemben hadifogolydallá alakul a szerző ajkán és tollán. A harmadik a kézirat egészének mozaikszerű töredékessége, melyre már utaltunk és amely ismét alapjaiban határozza meg a népi írásbeliség e műfajának jellemzőit.

A tematika vonatkozásában nem meglepő, hogy a hazavágyás, a honvágy a leggyakoribb daltéma. Visszavárja az öreg hadifoglyot az „összel levelét hullajtó tearózsa”, a muskátli ablak, a „bólingatós akácfa”, vagy a „szőke Tisza-part”. Megszólítja a szabadságot jelentő „fekete gőzöst”, a szabadon repülő fecskemadarat és a vándorlás régi-régi megtestesítőjét, a darumadarat. A hazavágyást végső soron a hazaszeretet és egy őszinte, vallásosságtól sem mentes, valódi hűség táplálja. Kettős életet él azonban a hazavágyás nála: ez az életben tartója, de le is kell győznie, meg kell küzdenie vele, ha ép elmével viszont akarja látni hazáját. Nem ritka a vallásos tematika nála, különösen a fogság kezdetén: imák, fohások vagy egy-egy rövid sóhajtás formájában fogalmaz meg pillanatnyi érzéseket. A vallásos érzület kifejezése szimbolikus módon ad keretet az egész naplónak. Imaszövegekkel indul a kézirat, és a hazatérés idején a görömbölyi faluvégi kereszt feliratát írja le a szerző.

Jézusom, irgalom!
Én Istenem és mindenem!
Jézusomnak édes szíve, add hogy téged,
Mindig jobban szeresselek!
Szűz Mária édes szíve, légy az én
Menedémem!¹⁸
Marsalkó Mihály őrm.
Amerikai Hadifogságban
Bajorországban, Dachau tábor. 1945–46. évben

Tartsd meg Uram Isten
Földünket jó egészségben,
Teremjen sok búza, rozs,
Takarmány se legyen rossz,
Adj erőt ökörnek, lónak,
Adjál kedvet jómagunknak,
Ne adj jeget, ne adj fagyot,
Legyen meg az akaratod.
Írta – Marsalkó Mihály. Görömböly:
Községi kereszt

¹⁸ A szövegeket a továbbiakban korszerű átírással, az olvasást zavaró helyesírási hibákat kijavítva, de az eredeti szóhasználatot és sortöréseket megtartva, korszerű központozással közöljük. Ezzel is azt kívánjuk kifejezni, hogy nem egyedi költői szövegekről, hanem variálódó folkloriszövegekről beszélünk.

Az öreg katona gyakran, odaadóan meleg szeretettel emlegeti fel a messze távolban hagyott feleségét. A szövegek egy része neki szól, a feleségével való újbóli találkozás, a viszontlátás reményességét juttatja kifejezésre. A népdalok és magyar nóták szövegeit is a feleségére aktualizálva írja le, a megfelelő szövegrészek egyszerű behelyettesítésével. Az egyéni életsors következtében ezek az egyébként is gyakori daltémák nyilván új értelmezést nyertek a fogolytáborban. Nagy hangsúllyal jelenik ez meg egyrészt a visszaemlékezés-szerűen megírt prózai szövegrészekben, másrészt pedig a strofikus-verses szövegekben egyaránt.

Folyton az eszemben van.

a Drága jó feleségemnek egyik
figyelmeztető szava, amelyet 1944-ik
évben Miskolc város megbombázása
után levő másodnapján. Sátoraljúj helyből
siettem hozzája, meg látogatni őt.
Ezt mondotta nekem, amint újfent el kellett
utaznom tőle: Hát úgy látszik fiam, hogy te csak
akkor kerülsz haza katonáéktól, amikor már
mind a ketten öregek leszünk, és egymást alig fogjuk fölismerni:
Nagyon megjósolta szegény: Messze távolba vagyunk egymástól.

Kelt: Dachau 1946. III. 12.

Drága egy aranyos feleségem, a
Nehéz fogságban eltöltött napjaimban
Naponta, milliószor rád gondolok; Kedves
Erzsikém. Mert nekem te vagy a mindenem,
Sorsom, a végzetem; Én egyetlen szép szerelmem
Álmodozom rólad folyton csendben:
Éjjel-nappal várlak szüntelen: Nehezen
Várom azt az időt, amikor is kiszabaduljak
A drótok közül, és vissza térhessek hozzád.

A boldog viszontlátásra.

Isten veled, férjed – Mihály.

M. M. őrm: Dachau. 1946. III. hó 12-én

Érdekes szövegváltozat a „Kisangyalom, ha föl akarsz keresni...” kezdetű, széles körben elterjedt új stílusú népdal (jellemzően katonadal vagy summásdal) Marsalkónál megtalálható variációja. Ebben először a feleségének énekel, majd az utolsó sorban megtartja az eredeti szöveget – mintegy bemutatva számunkra ezzel a saját élethelyzetére alkalmazott témaválasztás alkotásmódját. A népdalszövegekben gyakorta szereplő „édesanyám”, „kisangyalom” helyett egyébként más helyütt következetesen alkalmazza a „feleségem” megszólítást.

Kedves feleségem, ha föl akarsz keresni,
A Tiroli Alpok aljára gyere ki.
Megtalálod síromat egy kőszikla alatt,
Drága kisangyalom, ott sirasd ki magadat.

A szerelemtől való búcsúvétel gondolatának állandósulása könnyen változhat búcsúzássá az élettől. Természetszerűleg jelennek meg a kéziratban azok az első világháborús katonanóták, amelyek az idősödő örmester számára nem csupán katonatársaktól tanult dalok voltak, hanem élményszerűen is kötődött a bennük megénekelte helyszínekhez. S talán senki nem oly árva halálában, mint a hazájától távol – „a tiroli Alpok alján” – eleső katona, akinek még sírhantját is elhordja a szél:

Ahová le fognak tenni, síromra nem
borul senki, a ki él.
Tavasz sem fakaszt rám zöldet,
Elhordja rólam a földet
Messze majd a szél.

Lemberg alatt van egy kerek erdő,
Közepében egy gyászos temető.
Abban fekszik százhusz magyar baka,
Eltemette gyászos Galícia.

Édesanyám, ne keressen engem,
A sok között úgy sem talál meg engem,
Nincsen kereszt síromnak elején,
Mint a vadak, elásva fekszem én.

Édesanyám kapott egy levelet,
Abban kapta az én holt híremet.
Sírhat ríhat szegény bánatában,
Nem borulhat fia sírhantjára.

A szeretetfélétség, a család és a szülőfalu óhajtása általában bánatos-keserű szerelmes témájú dalokban jut kifejezésre. A „*sokkal jobban szeretlek mint máskor / minden percben rád gondolok százszor*” slágerszöveg¹⁹ az új kontextusban például egészen új tartalommal telik meg. Ha néha – ahogy az örmester írja – „felejteti akarván a bánatot” egy kicsit rágyújt egy vidámabb szerelmes dalra, az csakhamar keserűvé válik a szájban. Érdekessége az alábbi szövegpéldának, hogy a népdal szövegét nem mint dalszöveget írja le, hanem egy önkifejezési kontextusba helyezi, mintegy szimbolikusan utalva arra az egész helyzetre, amelyben a kézirat keletkezett. Az ehhez hasonló, felsóhajtással induló vagy a szöveg tematikájához kapcsolódó egyéni záradékokkal befejeződő szövegek nagyon gyakoriak a könyvben.

Hej, te átkozott, Fogoly Tábor!
Dahai Fogoly Tábor!
El mondhatom benned,
Istenem-Istenem, Gyászba

---

¹⁹ Kovách K.–DeFries K., Valahol Oroszországban. Legismertebb előadója a rádióban Karády Katalin, 1942.

borult mindenem. Gyászba borult
Fölöttem az Ég is, Elhagyott a
régí Szeretőm is.

Marsalkó Mihály őrm.
Amerikai Hadi Fogoly. 1945-46.

A tematika sajátossága még, hogy nemcsak a bánat és a keserűség jelenik meg a szövegekben, hanem a szerelem, a mulatozás, a lakodalmi hangulat szívderítőbb témái is gyakorta előkerülnek. Ezek azonban a legtöbb esetben – a hozzájuk fűzött néhány szavas magyarázatokkal, kezdő és záró formulákkal – mintegy negatív előjellel az egész szövegkorpuszra általánosan jellemző vágyakozó, borongós és keserű hangvételt erősítik.

Ahogy azt Katona Imre többször is kifejtette, a magyar népköltészetnek is két fő műfaját adó szerelmes és katonaelegy egymásba átalakítható, áthajlítható. A Marsalkó-anyagból viszont az állapítható meg, hogy ez az átváltás nemcsak e kettő, hanem szinte bármely két vagy több téma között megfigyelhető, sőt olyan biztonsággal alkalmazza ezt az eszközt, hogy időnként meglepő drámaiságot eredményez. A szövegekben megjelenő téma kifejezésének érdekében figyelhetünk fel erre a jellemző alkotásmódra. Marsalkó a fejében meglévő szöveganyagot a saját élethelyzetének megfelelően meglehetősen szabadon alakította, melynek során többször megfigyelhető az egymástól egyébként igen távol eső szövegek kontaminálódása. Az alábbi vers első része egy közismert magyar nóta szövegének töredéke, második része pedig az „Égbe nyúló hegyek alján” kezdetű világháborús katonadal részlete. A kettőt a szülőfalu és az otthon hagyott kedves utáni vágyakozás érzése kapcsolja össze a szerző számára.

Valahol egy kis faluban, Görömbölyön
Szomorúság járja, valahol az én
Babámnak, könnyes a párnája,
Az ajakáról ima rebben, a sóhajok
a sóhajok tőle én hozzám a Táborba
szállanak, Én is, sokat rágondolok
A kis Faluról, az én Babámról
Rég elhagyott boldogságról
Golyó füttyül el a fülem mellett.
Marsalkó, őrm.

Mivel Marsalkó őrmester egy teljes őszt és egy hosszú telet élt meg a drótok között, két nagy ünnepet, a karácsonyt és március 15-ét volt kénytelen a messze idegenben tölteni. Mindkettőt elérzékenyült, lírai hangnemben idézi meg a feljegyzéseiben. Különösen érdekes a Petőfi-parafrázis, amely a katonakönyvekre (és a népi írásbeliség más műfajaira is) jellemző átköltés szellemében fogalmazódott meg. Bizonyos értelemben ez a szöveg a Szózat (Borjúdnak rendületlenül, légy híve, óh baka...), a Miatyánk, a Tízparancsolat és más egyházi szövegtípusok (litánia, zsoltárok, Hiszekegy stb.) katonai parafrázisaival rokonítható.

Akit a lábai csak a drótig visznek – mit tegyen a Fenyőre
karácsonyi dísznek – Gyöngyül a könnyeit ? A sóhajt, angyal-

hajnak – Talán a reményt – ami még ígér!
Ilyen a Fogoly Karácsony Fája.

Talpra Magyar, hí a Haza, itt az idő most vagy soha, Rabok leszünk, vagy szabadok, Ez a kérdés válasszatok; Mi jelenleg hadifogoly, és rabok vagyunk, Bajorország, dachauai táborban, tüskés drótok között A Magyarok Istenére, esküszünk, hogy az ő segítségével rövidesen, a rabságból, és az amerikai hadifogságtól meg szabadulunk: és esküszünk, hogy a Magyar Hazánkért inkább mindnyájan meghalunk, de rabok, és foglyok tovább nem leszünk.

A Nemzeti dal sajátos variációja nem csupán a kéziratra jellemző tematika, hanem a folklór alkotásmódját mindenkor meghatározó aktualizálás szempontjából is érdekes. A bemutatott szövegpéldák alapján felvázolt témák után a második jellegzetesség a szövegeknek az a fajta variálódása, amely tulajdonképpen a folklórszövegek egyszerű szövegváltozatainak létrejöttében is tetten érhető. A „kisangyalom-feleségem” típusú megszólítások egyszerű felcserélésének példájához hasonlóan a földrajzi nevek is természetesen alakulnak át és nyernek új értelmet a hadifoglyok számára. A „Valahol Oroszországban” így lesz „Valahol Bajorországban”, a nagymiskolci kaszánya helyett dachauai fogolytábor szerepel, vagy a szegedi vasútállomást müncheni vasútállomásnak éneklik a szabadulást váró katonák.

Ha kimegyek a müncheni vasútállomásra
Jegyet váltok, felülök a harmadik osztályba
Kalauz úr, szépen kérem, sej-haj, vigyen el odáig,
Vigyen el az én babám rácsos kapujáig.
Hisz majd eljön még az az idő babám,
Hogy te leszel a párom, hogy én téged
Öleljelek, Babám, a hadifogságban
Oly nehezen, alig-alig várom.

A következő szövegpélda kapcsán szeretnénk szót ejteni a kézirat nyelvezetéről. Szépen, tisztán használja az északkelet-magyarországi regionális nyelvváltozatot, a legcsekélyebb nyelvjárási jellegzetesség nélkül. Ami különös, hogy az öreg utász nyelve szinte teljesen mentes a katonai szlengtől. Legfeljebb egy-két szó erejéig engedélyez magának kilengést, például fácánok (hadifoglyok), tomik (amerikaiak). Úgy tűnik, mintha tudatosan, saját magát cenzúrázta volna ebből a szempontból. Az, hogy első olvasásra kissé mégis nehézkes a szöveg, inkább az írásban való gyakorlatlanságát mutatja: a szóbeliséghez – és legfeljebb olvasáshoz – szokott ember keze nehezen áll rá az írásra. A helyesírása meglehetősen ösztönös, de hibáiban következetes, ezért az olvasó képes hozzászokni, és egy idő után már nem zavarja a folyamatos olvasást. Az említett két rétegenyelvi kifejezés a „Zsindelyezik a kaszánya tetejét” kezdetű népszépmű-betét dal aktualizált változatában szerepel. Megfigyelhető, hogy a szótagszám következetlen változása miatt (amely egyébként a szövegek közel egynegyedére jellemző) a dal énekelhetősége mintha nem lett volna elsődleges szempont a szerző számára.

Zsindelyezik a magyar fácánok
A laktanya tetejét: őrmester úr, mind
Fölhajti a századja legényeit.
Marad még lent kettő-három nyomorult,
Meglássátok Tomik, hogy rátok még
A magas ég is beborult.
Marsalkó Mihály Őrm. III-ik század szolgálatvezetője
Unter-Bibergi tábor 1945. május 10-én.

Az aktualizálás egy sajátos módja a dalok elé és mögé fűzött személyes megjegyzések alkalmazása. Ezek által az egyébként is másodlagos értelmet hordozó alkotások egy újabb, harmadik jelentést kapnak, melyek túlmutatnak a hadifoglyok státuszából adódó jelentéstartalomra, és a szerző saját egyéni életrajzára vonatkozóan adnak újabb jelentést a szövegeknek. Két ízben is szerepel ezek sorában a fogságba esés élménye, amely nyilván az egész időszakban alapvetően meghatározta az őrmester érzésvilágát. A „Tarka fényes kávéházban” kezdetű népies műdal második versszaka után közölt tömör mondat mintegy drámai módon nagyítja fel és teszi személyessé mindazt a keserűséget, amelyet a dal egyébként is kifejez minden fogoly számára. Hasonlóképpen értelmezhető a „Budapesti vasútállomáson” kezdetű katonadal aktualizált szövegéhez fűzött megjegyzés is.

Láttam a cár birodalmát és Itáliát,
Hallgattam a szép olasz nők csábító dalát.
Most itt vagyok, jó hegedűm,
De nincs több dalom,
Szökés közben gránát
Vitte el a jobb karom – Rég volt, rég volt,
Igaz sem volt talán, Rég volt, egy
Május éjszakán.
Akkor estem hadi fogságba én is. 1945. május 2-án.

Dachau vasútállomáson
Áll a gőzös, áll a negyedik vágányon.
Az elsőnek, jaj de füstöl a kéménye,
Azon visznek el a magyar határszélre.
Így sóhajtok én fölöttem e dalra. Mint hadifogoly. Hej, édes jó istenem, mikor is lesz az,
Hogy füstölög, jön az a várva várt szabadító vonat:
Marsalkó Mihály őrmester
Amerikai fogoly táborban 1946.

Ehhez hasonlóan az alábbi, széles körben énekelt népdalváltozat példáján is bemutatható az az alkotásmód, ahogyan a folklórszövegeket kiegészítve és a megfelelő részeket behelyettesítve juttatja kifejezésre a szerző saját helyzetének és nehéz sorsának bánatát.

Ha én azt tudtam volna előre,
Hogy leszek még én Amerikának hadi fogoly legénye,

Elbujdostam volna még nyolc éves koromba,
Hogy ne talált volna engem a sorozó cédula,
Nem volnék most itt a dachau szúrós drótkerítéses fogolytáborban.

Végül harmadikként szólunk arról a sajátosságról, amely már az eddig közölt szövegek alapján is érzékelhető: a kézirat létrejöttének célja alapvetően különbözik a más, hasonló kéziratos könyvek keletkezésének céljától. A már említett diákmelodiáriumok, vagy az egyéb népi kéziratos könyvek (vőfélykönyvek, emlékkönyvek és a békeidőben született katonakönyvek is) a verses szövegeket teljességükben, ép változataikban, énekelhető vagy szavalható formában tartalmazzák. Ezek funkciója a szóbeliségre épülő kultúrában az emlékeztetés. Ezzel szemben Marsalkó célja nyilvánvalóan az önkifejezés, melynek során – feltehetően más költői eszközök ismerete híján – a rendelkezésére álló nyersanyagot: a folklórt használja. Az iménti példákban is kiderült, hogy bár a szerző szövegei jelentős részben folklorikus panelekből építkeznek, ám a tematika és az aktualizálás kettős meghatározottsága okán mégis saját szerzemények. Ez a szerzői attitűd egy ellenkező előjelű formában is megjelenik, amikor az egy-két soros daltöredékek nem kontaminálódnak, sem nem aktualizálódnak, hanem pusztán önmagukban állva juttatják kifejezésre Marsalkó belső érzelmvilágát. Az alábbi apró szövegtöredékek többször is előfordulnak a kéziratban. (Miután az ezeket tartalmazó teljes szövegeket is olvashatjuk korábban, kizárható, hogy nem jutott volna eszébe a szöveg és ezért a töredékesség.)

Én Istenem, merre van a szülő hazám?
Merre sirat a kedves babám?

Írd meg pajtás a babámnak,
Sej, haj gyenge karom!

Gépmadár tör át a fellegeken
Csikorognak a hernyótalpak

Milyen világot ábrázolnak tehát a szövegek, milyen narratívának volt a főszereplője Marsalkó Mihály őrmester? Bár művét a paraszti kultúra termékei közé soroljuk, a szerző nem tartotta magát parasztembernek: sokkal inkább mesterembernek, aki büszke a szakmai tudására. Ugyanakkor világlátott honvédtisztnek is nevezhette magát, egy 50 felé közeledő, tapasztalt, öreg katonának, odahaza pedig gyermektelen családfőnek. Feltétlenül, őszintén vallásos, a nélkül, hogy rábizonyítható lenne a mesterkélttség, a felvett póz vádjá. Ezzel mindenképpen összefügg érzékenysége, katonatiszt létére néha már furcsának tűnik, milyen érzékeny lélek lakozik a posztózubony alatt (pl. bocsánatot kér olvasóitól egy ártatlan vicc előadása előtt). Mindenképpen méltányolandó közlési vágya, annak tudatában, hogy sok ezer magyar katona nem hagyott hátra feljegyzéseket. Ráadásul megfigyeléseiben – mint ahogy feladatvégzésében általában – abszolút precizitásra törekedett: ha nem volt elég a szó, életszerű rajzokkal is megtámogatta mondanivalóját, egy-egy esetben pedig szöveg és rajz szabályos képverssé kapcsolódott össze.

A bemutatott kéziratos hadifogolynapló nemcsak a helytörténészek és a hadtörténészek, de az irodalmárok és folkloristák számára is jelentőséggel bír. A benne található több mint száz verses szöveg újabb szempontok alapján történő további vizsgálata mellett

a prózai és élményelbeszélő részek folklorisztikai vizsgálata is újabb eredményekkel kecsegtet a nyugati hadifogolyemlékek és általában a lágerfolklor kutatói számára.

IRODALOM

Katona Imre

- 1970 A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. *Ethnographia* LXXXI. 288–307.
1980 Katonakönyv. *Ortutay Gyula* főszerk.: Magyar Néprajzi Lexikon 3. 104–105.
1994 Népi kéziratos katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége. *Honismeret* XXII. évf. 2. szám, 72–74.

Károly István

- 1998 Francia hadifogoly voltam. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc

Küllős Imola

- 1997 Kísértő múlt. A sztálini lágerек költészete egy folklorista szemével. Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok. Budapest, 235–277.

Spóner Péter

- 2001 42 nap a világ körül: hadifogság Kelet-Szibériában, 1918–21. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. 315–333.
2003 A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattár első világháborúra vonatkozó gyűjteményének adatbázisa. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. 634–643.

Tarczai Béla

- 1989–1990 Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 305–327.
2001 Szellemi élet a fogolytáborokban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. 347–359.

Ujváry Zoltán

- 1980 Népköltészet és irodalom népi kéziratos könyvekben. Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok. Debrecen, 425–556.

Vasvári Zoltán

- 2000 „Erőt a jó Istenbe vetett hitünkől merítettünk.” A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról (Nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján). Néprajzi Látóhatár IX. évf. 3–4. sz. 545–556.
2001 Üzenet a fogságból. (A hadifogolytáborok költészetének némely vonásáról) *Honismeret* XXIX. (2001), 2. szám 72–77.

AGYAGIPAR A MAI MAGYARORSZÁGI GÖMÖRBEN RÉGEN ÉS MA

BODNÁR MÓNIKA

A történeti Gömör-Kishont megye az első világháborút lezáró béketárgyalások, a trianoni döntés következtében két részre szakadt. A terület jelentős része ma Szlovákiához tartozik, csupán a déli részen egy vékony sáv, mindössze 21 település található Magyarországon. A legnyugatibb fekvésű *Zabar* Nógrád megye része, a többi Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található. *Uraj, Susa és Szentsimon* 1979 óta nem önálló települések, Ózdhoz csatolták őket. *Alsóhangonyt* és *Felsőhangonyt* 1939-ben összevonták, ma *Hangony* néven jelzik a térképen. További gömöri települések: *Sajópüspöki, Bánréve, Hét, Serényfalva, Kelemér, Gömörszőlős, Zádorfalva, Alsószuha, Szuhafő, Ragály, Trizs, Aggtelek, Imola, Kánó, Zubogy*, valamint az egyetlen város, *Putnok*.

A történeti Gömör-Kishont megye szinte egész területe rendkívül gazdag jó minőségű agyagban. Ezt felismerve a térség lakossága mindig is használta ezt az anyagot. Gömörben alakult ki a Kárpát-medence legjelentősebb agyagipara – állítja Paládi-Kovács Attila. Nemcsak főzőedényeket, tálakat, korsókat, kantákat készítettek és szállítottak félországnyi piac körzetükbe, de a 19. században már a tetőcserép- és téglagyártás, a kályha- és iparicserép-termelés is országos jelentőségű volt.¹ A fazekasmesterségnek több évezredes, egészen a régészeti korokig visszanyúló múltjáról beszélhetünk Gömör-Kishont esetében.² Néprajzi kutatások és publikációk tucatjai igazolják, hogy a gömöri fazekasok látták el jó minőségű főzőedénnyel nemcsak a környék, hanem az Alföld hatalmas térségeinek lakosságát is. A rendkívüli kereslet fő oka az volt, hogy az itt bányászott agyag többségéből tűzálló edényeket lehetett készíteni, melyek tehát alkalmasak voltak a nyílt lángon való főzésre.

A 19. századi gömöri fazekasok ún. *kontárok* voltak, nem tömörültek céhekbe, nem ezt tekintették fő megélhetési formának, még akkor sem, ha a család jövedelmének nagy része ebből a tevékenységből származott. Szinte mindegyiküknek volt mellette földje, tehát gazdálkodott, paraszti munkával is foglalkozott. A fazekasságot kiegészítő jövedelemszerzésnek tekintették, háziipari tevékenységként üzték.

A messzi vidékeket ellátó gömör-kishonti fazekasokat lakhelyük szerint két nagy csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe a Rimaszombat környéki falvak (Szuhá-, Gortva-, Rima- és Balog-völgye falvai) tartoznak, a másikba a Rozsnyótól délnyugatra eső, Jolsva körül összpontosuló Sajó-, Murány- és Túróc-völgyi települések.

Ezek sorában nem találjuk a mi térségünk falvait. Ám a recens hagyomány szerint a magyarországi gömöri falvakban is foglalkoztak agyagművességgel. Nyilván itt nem bírt akkora jelentőséggel, mint a fent említett települések lakóinak életében, csupán regionális szerepe volt, de tudjuk, hogy létezett, s gyakorlatilag máig feltáratlan a hagyományos népi kultúrának ez az eleme. Jelen dolgozat nem vállalkozik a téma kimerítő, teljes feldolgozására, az ugyanis további kutatásokat igényel, inkább csak figyelemfelkeltő jelzésnek

¹ *Paládi-Kovács* 2001. 254.

² A témát jól összefoglalja *B. Kovács István: Agyagkenyér* című munkája.

szánjuk. Adataink vannak arra vonatkozólag, hogy edényeket és építőipari termékeket – téglát és cserépszindelyt – is gyártottak ebben a térségben.

Edénygyártásra vonatkozóan egyelőre csak néhány elszórt jelzésünk van, de úgy gondoljuk, ezeket a szórványadatokat sem szabad veszni hagyni. Idős putnokiak emlékeznek rá, hogy helyben Simonék voltak a fazekasok.³ A kutatások pillanatnyi állása szerint Simon József kereskedő volt az, aki – inkább csak kedvtelésből – fazekassággal is foglalkozott. A rokonság máig őriz általa készített cserépedényeket, valamint a putnoki Gömöri Múzeum gyűjteményében levő egyik levestest is talán neki tulajdonítható.⁴ Egyes adatok szerint nemcsak Putnokon, másutt is foglalkoztak fazekassággal, Kosján László gyűjtése szerint Ragályba Zubogyból is hordtak égetett cserépedényeket.⁵

Az edénykészítésnél jelentősebbnek mondható a téгла- és cserépgyártás.

Az egykori Málé (ma Serényfalva) Serényi-birtok volt. A falu déli határában a Serényiek alapítottak egy téглаégetőt. Hogy ez pontosan mikor és ki által történt, azt egyelőre nem sikerült kideríteni. Azt viszont tudjuk, hogy a néhány évig a putnoki uradalmat vezető Alajos gróf 1834-ben építette fel a középkori eredetű romos vár helyén a putnoki kastélyt, ahová 1845-ben az őt birtokvezetésben felváltó testvéröccse, gróf Serényi László költözött, aki aztán véglegesen is odatelepült, s 1860-ban a kor színvonalának megfelelően felújította az épületet.⁶ Tehát a téглаégető feltehetően 1834–1860 között létesült, alapítása minden bizonnyal a kastélyépítéshez köthető. 1867-ben már bizonyíthatóan létezett, ugyanis a magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott közgyűlésük alkalmával ellátogattak Putnokra is, hogy megtekintsék gróf Serényi László mintagazdaságát. A látogatásról készült tudósításban beszámoltak a téглаégetőről is. Ebből a beszámolóból tudjuk, hogy a téгла mellett cserépszindelyt is gyártottak, évente 60 000 illetve 10 000 darabot. Leginkább csak uradalmi szükségletre készültek ezek a termékek, ám olykor eladásra is került belőlük, a téгла ára ezrenként 11, a cserépszindelyé 18 ft volt. A máléi téглаégető egyébként a mai serényfalvi téglagyár elődjének tekinthető, s a rendelkezésre álló adatok tükrében állítható, hogy megszakítás nélkül folyamatosan működött. 1948-ban államosították, s egy ma is üzemelő cserépipari vállalatról van szó.⁷

Egyébként nem számított egyedi jelenségnek a környéken, hogy a kastélyépítés kapcsán téглаégető létesült. A közeli települések birtokosai is égettek ilyen *cigánytéglá*-nak nevezett téglát, néhány szép darab ezekből meg is található Gömörszőlősön, É. Kovács László gyűjteményében. A már Borsodhoz tartozó Dövényben a Bolváry uraság erdejében égettek cigánytéglát, az ott készült téglák mindegyikében benne volt Bolváry Andor monogramja, sőt az egyiken tulipánmotívum is látható. Faggyas István leírásából tudjuk, hogy a keleméri földbirtokosok is égettek téglát. A 19. század közepe táján Hámos Gusztáv birtokos részére égettek téglát a Buda-völgye nevű határrészben. Nemcsak szokványos formájú, négyszögletű fali téglákat, hanem félkör alakú oszlopidom téglákat is. Ezek mindegyikének felületén jól olvasható az ovális keretbe helyezett HG monogram. A 19. század nyolcvanas éveiben Putnoki Móric földbirtokos kastélya és gazdasági épületei a birtokán, a falu határában levő Kemencepofa-dűlőben égetett cigánytéglából épültek.

3 Adatközlők: Cserhalmi Margit (1921), Vida Frigyesné Széchenyi Olga.

4 Lelt. sz. 89.30.1.

5 Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (továbbiakban HOM NA) 3988.

6 *Bodnár* 2005. 33–34.

7 *Bodnár* 2001. 273.

A téglákban PM monogram olvasható.⁸ Később már nemcsak urasági birtokok határában folytattak tégláégetést. A 19–20. század fordulóján és a 20. század elején a parasztság körében is előfordult, hogy konkrét megrendelésre, egy-egy építkezéshez időszaki tégláégetőt hoztak létre a falu határában egy arra alkalmas helyen. Dobosy László kutatásaiból tudjuk, hogy Gömörszőlősen az 1879. évi árvíz után 1880–1900 között szinte az összes házat újjáépítették. A szegényebbek szárított vályogból, a tehetősebbek égetett vályogtégglából, ún. cigánytégglából építkeztek. A téglát helyben, a Mocsolyáknál égették a cigányok, mert a Kolyota aljában jó minőségű agyagot találtak. Ekkorra datálható egyébként a zsúpfedél eltűnése is, helyébe a cseréptető lépett.⁹ Gömörszőlősen az 1920-as években három család számára égettek vándor tégláégetők cigánytégglát. A T. Kovács testvérpár, Lajos és János részére, valamint Babus Szabó Zsigmond részére a Mocsolyáknál, Babus Pál Benjamin részére a Tavasz-oldal határrészben.¹⁰ Más falvak határában is megfordultak a vándor tégláégetők, sőt olyanok is voltak, akik saját szükségletre maguk végezték ezt a munkát. Parasztember saját szükségleten túl ritkán foglalkozott tégláégetéssel, bár erre vonatkozó adatok is vannak.¹¹ Leggyakrabban azonban mégiscsak cigányok vetették a vályogot vagy égették a téglát. A cigányok csak megrendelésre égettek téglát, nem házaltak vele. A megrendelő adta az anyagot és a fát a kiégetéshez, a cigányok pedig pénzért vagy egyéb fizetségért elvégezték a munkát. A fizetség általában nem pénz volt, inkább természetben törlesztettek, vagyis a paraszti gazdaságban megtermelt javakat adták érte cserébe.

Az agyagipar szempontjából Imola a magyarországi gömöri térség egyik legfontosabb települése. Lakossága egészen a 20. század elejéig döntően mezőgazdaságból és az erdőből élt, de az idők emlékezte szerint az ún. *imolai cserépsindely* keresett termék volt a környéken, s ezt írásos dokumentumok és tárgyi emlékek is igazolják. A 19. századig zsúpfedéllel borították a házakat, de a 19. század vége felé már igyekeztek cserépet használni, amit egyébként a gyakori tüzesetek miatt a hatóságok is szorgalmaztak. A fazsindely ezen a vidéken nem terjedt el, a cserépszindely vált általánossá. Ezt leginkább Imoláról vagy Dereskről szereztek be. Az apróbb cserepeket Dereskről, esetleg Fazekaszaluzsányból, a nagyobbakat Imoláról vagy Meszesről hozták vidékünkre. Az imolai cserépszindelyt nemcsak Imolán, de a környező falvakban is általánosan használták tetőfedésre az első világháborúig. *Cseri Miklós* kutatásaiból tudjuk, hogy Zádorfalván a 19–20. század fordulóján épült Lenkey-féle nemesi kúria is ezzel volt fedve.¹² *Dám László* a gömöri magyarság népi építészetét összegző munkájában szintén utal az imolai cserépre és közöl is egy fotót Zubogyból, melyen hódfarkú imolai cseréppel fedett vízvetős tetejű ház látható.¹³ Később aztán már az emberek nem szívesen vásárolták, mert romlott a minősége. Mint mondták: *A cserepet még az első háború előtt is Imoláról hoztuk. ... Amit Imolán csináltak a háború után, az olyan vót, máma felrakták, holnap lepattogott.*¹⁴ Ezt követően már inkább Serényfalváról vásárolták a tetőcserepet. Ennek ellenére Imolán még ma, 2005-ben sem ritkaság az imolai cserépszindely, sok régi lakóházon és melléképületen megtalálható. A műemlék templom is ezzel van fedve, és a

8 *Faggyas* 1986. 200.

9 *Dobosy* 1979.

10 Adatközlő: É. Kovács László és É. Kovács Lászlóné Babus Éva.

11 Máté József égetett téglát Zádorfalván (Cseri Miklós gyűjtése HOM NA 4039).

12 A falazata máléi (serényfalvi) téglából, az alapja aggteleki kőből készült (HOM NA 4380).

13 *Dám* 2001. 871.

14 Zomborka Márta gyűjtése, HOM NA 4000.

templom tőszomszédságában álló, nemrégiben felújított parókiára is ilyen raktak néhány évvel ezelőtt, hiszen a faluban bőven lehet találni régi épületekről lebontott jó minőségű cserépszindelyt. Ezek között néhány díszített és feliratos is akad.¹⁵

Egyelőre nem sokat tudunk az imolai cserépszindely történeti háttéréről. Nem tudjuk, hogy mikor kezdtek vele foglalkozni, s pontosan azt sem, hogy meddig művelték. Recens hagyomány szerint Lenkey József volt az, aki meghonosította a faluban ezt a tevékenységet, s valamikor az 1920-as évek elején hagyta el. Az 1920–30-as évek fordulóján ugyan már nem égettek, de a hely, ahol a tevékenység folyt, még felismerhető volt. A Leléte-völgyben még ugyan álltak, tető alatt voltak az égetőkemencék és egyéb építmények, de már roskadoztak. Égetéshez használt agyagot több helyen is bányásztak a falu határában, pl. a Budu-kert nevű részen.¹⁶ Egyes adatok szerint a falusi lakosság is égetett, de a legjobb minőségű cserepet az egyház készítette, mert Nehézpozsony nevezetű lelkész idejében neki volt a legjobb mestere.¹⁷

Az imolai református egyház irattárában fellelhető dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy az egyház tényleg foglalkozott cserépegéssel. Az 1886–1930-as évi pénztárnaplóban számos olyan tétel – kiadás és bevétel – szerepel, melyek a cserépkészítéssel hozhatók összefüggésbe. Eleinte rendszeresek és gyakoriak voltak az ilyen jellegű bejegyzések, s ezerszámba adták el a cserépszindelyt, később mind ritkábbá váltak. Az utolsó ezzel összefüggésbe hozható bejegyzést az 1928-as esztendőnél találtam, amikor a cserépszín fájáért bevételeztek 1 pengőt. Termelés már az ezt megelőző években sem folyt, csak a már legyártott mennyiséget értékesítették.

Hogy mi okozta az imolai cserépkészítés elhalását? A kérdés pontos megválaszolása nyilvánvalóan további kutatásokat igényel, de feltételezhető, hogy a gazdasági körülmények megváltozása nagy szerepet játszott a dologban. Az 19–20. század fordulójától az imolai férfiaknak egyre több munkalehetőség adódott. Már nem csak a földművelésből és az erdőből éltek, a rudabányai vasércbányába, sőt az 1910-es évektől a kurityáni barnaszén bányába is eljártak dolgozni. Egyre inkább ez az iparág biztosította a megélhetést. Ezzel párhuzamosan valószínűleg a gyártott termék minősége is romlott, ami maga után vonta a kereslet visszaesését.

A fentiek következtében a hagyományos életmód fokozatosan átalakult. A megváltozott életkörülmények fölöslegessé tették a paraszti lét évszázadokon keresztül felhalmozott tudáskincsét. Mindezek egyenes következményeként nem volt már szükség a háziipari tevékenységekre sem. Mindezekkel szorosan összefügg a falusi lakosság városokba történő migrációja, a kistalvak lakosságának számában tapasztalható drasztikus mértékű csökkenés.

Mindezeket figyelembe véve egyáltalán nem meglepő, hogy az 1950–60-as évek tájékán értéktelen paraszti csökevényről beszéltek és ennek értékeit is ennek megfelelően kezelték, ily módon bántak vele. Kevesen voltak azok, akik ilyen körülmények között felismerték a hagyományok értékét, s még kevesebben, akik ezek megóvásáért tettek is valamit.

---

15 Ritkaságszámba megy egy napsugaras díszítésű, s egyben datált darab (a készítő vagy megrendelő neve már nem olvasható, az évszám 1921-re valószínűsíthető). Egy másik érdekes, nem mindennapi cserépszindelyen egy summás jellemzés olvasható „Rito Marcso nagy dáma”. Mindkét darab É. Kovács László gyűjteményében található.

16 Adatközlő: Fehér Lászlóné Kalla Ilona (1924), akinek anyai dédapja, Osvát József (vagy annak az apja) szintén foglalkozott cserépszindely égetéssel.

17 Adatközlő: dr. Faggyas István (1912).

Térségünk ebből a szempontból szerencsésnek mondható. Az egészen korán, több mint negyvenöt esztendővel ezelőtt, 1959-ben megalakult *Kelemér-Gömörszőlősi Tompa Mihály Emlékbizottság* a keleméri *Tompa Mihály Emlékmúzeum* létrehozása mellett Gömörszőlősen *Kisgalériát* és *Néprajzi Gyűjteményt* szervezett.

Ilyen előzmények után telepedett meg Gömörszőlősen 1992-ben a miskolci Ökológiai Intézet által működtetett fenntartható falu program, melynek közvetlen irányítója a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Környezetvédelmi és Területfejlesztési Kht. Ez a program nem más, mint egy világnézet, amely az emberi társadalom gazdasági, szociális kérdéseit közös rendszerben kezeli a környezeti kérdésekkel és a mindezekkel szorosan összefüggő hagyományos kultúrával. 1985-ben jósvafői székhellyel megalakult az Aggteleki Nemzeti Park, mely intézmény a természeti örökségek megóvása mellett feladatának tekinti a kulturális örökség megóvását is. A térség központjának nevezhető Putnokon 1986-ban jött létre a Gömöri Múzeum, mely szintén sokat tesz a hagyományok iránti tisztelet ébrentartása ügyében.

Ezek a pozitívumok. A másik oldalon viszont ott van a térséget sújtó munkanélküliség és az ebből adódó szegénység. Ezek a körülmények akár kedvezhetnének is a hagyományos kézművesség felélesztésének, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy közben évtizedek teltek el. Ez idő alatt a cselekvőképes lakosság nagy része elvándorolt, a falvak egy része elöregedett, vagy lakosságának összetétele kedvezőtlen irányba változott, ami meggátolja az önálló cselekvést.

Időközben viszont megindult egy ellenkező irányú tendencia is. A fiatalok közül egyre többen felismerik a táj természeti és kulturális értékeit, s tudatosan vállalják a vidéki létet, a térségre jellemző nehéz körülményeket, miközben kiutat keresnek a térség lakossága számára. Ezek a körülmények is pozitívan befolyásolják a térségben – bár nem rohamosan, de egyre nagyobb számban – működő kézművesek tevékenységét. Ennek egyik módja, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Környezetvédelmi és Területfejlesztési Kht. maga is folytat ilyen tevékenységeket. Emellett törekszik a térség kézműveseinek összefogására, s igyekszik nekik reklámot biztosítani. Ebből a megfontolásból adott ki a közelmúltban egy tetszetős, sok fotóval illusztrált színes katalógust a térség kismestereiről, melyet a jelen rész megírásánál mi is forrásként használtunk.¹⁸

A Gömörszőlősen létesített fazekasműhelyben dolgozik *Varga József*, aki a gazdag múltú gömöri fazekasságot kívánja továbbéltetni. Műhelyében a hagyományos formák mellett a mai, új funkcióknak megfelelő edényeket és egyéb használati tárgyakat is készít. Ugyanezt a vonalat képviseli az utóbbi években Hét községben *Ipacs János* is.

Az aggteleki Baradla-barlangban talált, ősember által készített és használt edény-töredékek által ihletve készíti agyagedényeit *Szöke Eszter*. Ő már korongon dolgozik, de az edények formája hagyományos. Díszítésük is ilyen, karcolással viszi az agyagra a mintát, majd eresztí be. Megrendelésre egyéb használati és dísz tárgyakat is készít. Előzetes egyeztetés alapján foglalkozásokat is tart, ahol a résztvevők közelebről megismerkedhetnek az agyagművesség és a korongozás titkaival.

---

18 Gömör-Torna. Kismesterségek mesterei. Gömörszőlős 2004.

IRODALOM

Bodnár Mónika

- 2001 Adatok Putnok történetéhez a 19. század második felétől napjainkig. In: Putnok monográfiája. Szerk.: *Bodnár Mónika*. Putnok
2005 Putnok és a Serényi család. In: Múzeumi Könyvtár 12. Putnok

Cseri Miklós

- 1987 Népi építészet és lakáskultúra a Szuha-völgyben. Gömör Néprajza VIII. Debrecen

Dám László

- 2001 A gömöri magyarság népi építésze. In: A gömöri magyarság néprajza I. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Debrecen, 817–971.

Dobosy László

- 1979 Gömörszőlős települése, lakóházai. Kézirat. HOM NA 3928
1984 Gömörszőlős – egy gömöri falu néprajzi monográfiája. Borsodi Kismonográfiák 19. Miskolc

Faggyas István

- 1986 Kelemér. Fejezetek a község néprajzához. Gömör Néprajza VI. Debrecen
1992 Fejezetek Putnok múltjából. Gömör Néprajza XXXII. Debrecen
2004 Gömör-Torna. Kismesterségek mesterei. Gömörszőlős

B. Kovács István

- 2001 Agyagkenyér. Fejezetek az agyagművesség történetéből Gömörben és Kishontban. Gömör-Kishonti Téka 6. Rimaszombat

É. Kovács László

- 1987 Favágók, cserhántók, szénégetők és fuvarosok a magyarországi Gömörben. Gömör Néprajza XXII. Debrecen

Paládi-Kovács Attila

- 1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör Néprajza XIV. Debrecen
2001 Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Gömörben. In: A gömöri magyarság néprajza I. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Debrecen, 251–294.

MISKOLC VÁROS TÖRVÉNYHATÓSÁGI CÍMERE

KAPUSI KRISZTIÁN

Optimistán állítjuk, hogy egy-egy település történetének meghatározó momentumai idővel bekerülnek a helybéli köztudatba. Sajnálatos másfelől, hogy az emlegetett és ünnepelt múltbéli események részletei alig ismertek, széles körű érdeklődésre nem is tarthatnak számot. Méltó módon, Miskolc 1993 óta városnappal emlékezik meg 1909. május 11. évfordulójáról. Megtiszteli a dátumot, melyet egykoron I. Ferenc József magyar király tesz nevezetessé azáltal, hogy az említett napon keltezi a városnak címzett címeradományozó oklevelét. Az uralkodó akkor engedélyezi, hogy „Miskolcz törvényhatósági joggal felruházott város régi és újabb címerét egyesíthesse, illetőleg a tervezetben Nekem (I. Ferenc Józsefnek – K. K.) bemutatott egyesített címet ezentúl jövendő örök időkig”¹ viselje. A település jogállásának² és címerének kérdése évszázados előzmények után, egyaránt 1909-ben jut nyugvópontra; az idézett oklevelet ezért szokás Miskolc státuszbeli avanszálásának részeként emlegetni. Eredetüket és kibontakozásukat tekintve külön történeletről van szó, melyek csupán utolsó fázisukban (1907 és 1909 között) konvergálnak. A címer legújabb kori fejlődését, a törvényhatósági szimbólum születését tekintjük át ezúttal, de apropóink között szerepel, hogy Miskolc város idestova száz éve bír a megyékkel és a legmagasabb státuszú hazai településekkel azonos jogállással!³

A 17. század végén, valamikor 1687 táján drasztikusan megváltozott Miskolc város címere. Szándékoltan, vagy a körülmények furcsa összjátékaként történt, hogy a középkortól használatos koronás királyfő helyét egy álló hajdú alakja foglalta el a címert mintázó tipáriumokon. E változás lényege, tehát a jobb kezében kalászkot, baljában szőlőfürtöt tartó kék dolmányos figura viszonylagos fiatalsága ismert volt már a reformkorban. Kun Miklós miskolci főbíró 1842-ben írta le, hogy „városunk két régi pecsétjének nyomatát láttam; – az egyikben megyés egyházának pártfogója Szent István királynak mellképe koronás fővel; – a másikon szinte Szent István van egész alakjában, magyar öltözetben, fején korona, jobbájában királyi pálca, baljában aranyalma (...). Nevezetes, hogy a város e régi címerét a reformáció után is 1687-ig megtartotta, ezután vésetett új pecsétet, melyen Szent István képét (híhető tudatlanságból, nem megvetésből – különben jóval előbb

1 A dokumentum szó szerinti keltezése a következő: „a Mi őszintén kedvelt hívünk, tekintetes és nagyságos Zichi és Vászonykeői gróf Zichy Aladár belső titkos Tanácsosunk, Kamarásunk és Személyünk körüli magyar Miniszterünk kezei által Budapest székes fővárosban Pünkösöd hava (május – K. K.) tizenegyedik napján az Úr ezerkilencszázkilencedik, Uralkodásunk hatvanegyedik évében”, l.: B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1921.

2 Miskolc koronauradalmi mezőváros már a 18. században lépéseket tett a szabad királyi státusz elnyeréséért. Kudarc kudarcot követett, ráadásul az 1870. évi XLII. törvénycikk csakis a vármegyéket, kerületeket, székeket és a szabad királyi rangot addigra elért településeket nyilvánította önálló törvényhatósággá, így Miskolc jogállását az 1871. évi XVIII. ún. községi törvény határozta meg. Miskolc – rendezett tanácsú városként – 1909-ig Borsod vármegye befolyása alatt maradt: az országgyűléssel és a kormánnyal közvetlenül nem érintkezhetett és a megye hozzájárulása kellett ahhoz, hogy szabályrendeletet fogalmazzon, adót szedjen, vásároljon, vagy bármit is elidegenítsen a javaiból.

3 Az uralkodó 1907. december 14-én szentesítette az év ötvenegyedik („Miskolcz rendezett tanácsú városnak törvényhatósági joggal felruházásáról” szóló) törvénycikkét. A jogszabály értelmében 1909. január elsejétől számított Miskolc önkormányzata önálló törvényhatóságnak, a közbeeső év során kellett rendezni Borsod vármegyével a különválás részleteit.

tette volna) hajdúvá változtatá, mely a mostani pecséten szemléltethető”.⁴ Kun főbíró munkájának publikálásával azonos évben, 1842 augusztusában engedélyezte V. Ferdinánd a várospecsét latin köriratának magyar nyelvűre váltását.⁵ Az eredeti címerkép visszaállítása viszont nem került szóba, később pedig épp elég probléma adódott a szabadságharc és a neoabszolutizmus pecsétjeivel. Világos után egy évvel, a borsodi megyefőnök ugyan jóváhagyta a „forradalmi korszak” előtt vésett tipáriumok használatát, utóbb mégis kétféjű sást és német feliratot kellett nyomni az iratokra.⁶

A hatalmi szimbólumok jelentősége fokozott volt a feszült politikai légkörben. Miskolc város tanácsát 1854 őszén a „forradalmi szökevények által Máltában készített hamis pecsételtel visszaélhetések”⁷ okán vonta kérdőre a szolgabíró. Ugyanő, az enyhülés jeleként, 1856. május 22-én engedélyezte a „polgármesteri pecsétnyomó cs. kir. sas nélküli s a város címeréveli kimetszetését”.⁸ Herz Emánuel miskolci ötvös sorra kapta a városi megrendeléseket. A képviselő-testületi jegyzőkönyv 1861. március 12-én rögzítette, hogy „a bírói és jegyzői pecsétek hiányzanak, ezek – valamint egy rendőr kapitányi viasz és festékre használható pecséteknek vésetése elhatároztatik –, a német rendszer intézkedései folytán használt magyar német köriratú pecsétek pedig, mint haszonvehetlenek, levéltárba tétetni rendeltetnek”.⁹ Herz ezt megelőzően, 1858 májusában a szállásosztó és előfogati biztosnak, később, 1864 márciusában pedig a miskolci albírónak és a jegyzőnek vésett tipáriumokat. A megrendelések szükségessége – egy 1861 tavaszán kelt közgyűlési bejegyzés szerint – abból fakadt, hogy a „városnak meglévő ős pecsétjével, mely II. Ulászló királytól 1512. évben Budán kelt kegyelmes kiváltságos levél értelmében egyedül zöld viasszal, még pedig a királyi városokéhoz hasonló hitelességgel használható – a tanács tudta és a jegyzőkönyvbe időről időre iktatandó végzése nélkül semmiféle kiadványokat pecsételni nem szabad”.¹⁰ Zavar támadt a Jagelló korinak mondott tipárium körül és 1867 őszén pontosításra szorult az idézett bejegyzés: az, „minden félreértések kikerülése tekintetéből, a város ős pecsétjére vonatkozólag jegyzőkönyvileg ilyképpen

1. kép. Hajdúalak Miskolc 18–19. századi címerén (B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1501/k. 1. köt.)

4 Kun M., 1842. 14–15.

5 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1501/a. 997/1842.

6 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1602/d. 250/1850. (iktatókönyvi bejegyzés). A megyei levéltár az alábbi német köriratú tipáriumokat őrzi (leltári szám – körirat): 291 – „MISKOLCZ VÁROS TANÁCSA. MAGISTRAT DER STADT MISKOLCZ”; 315 – „K:K: CMITATS BEHOERDE ZU MISKOLZ”; 316 – „DER K:K COMITATS VORSTAND ZU MISKOLZ”; 317 – „K:K POSTAMT ZU MISKOLTZ”. Lásd Román J., (szerk.) 1978. 17.

7 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1602/c. 145/1854.

8 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1602/c. 125/1856. (iktatókönyvi bejegyzés).

9 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a. 38/1861.

10 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a. 38/1861.

2. kép. Martinyi levéltárnok rajzai a középkori város címerről
(B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b. 81/1867.)

rendeltetett módosíttatni, miszerint az ott körvonalazott s jelenben is meglévő ős pecsét nem 1512-ben, hanem 1727-ben kelt”.¹¹

A miskolci közérdeklődés fókuszába került a kommunális heraldika (új tipáriumok; gond az őspeccsétel), bizonyára ez motiválta kutatásra Martinyi Ágoston városi levéltárnokot. Felismeréseiről (melyek nem voltak újszerűek, Kun Miklós azok lényegét már 25 évvel korábban publikálta), 1867. július 20-án tájékoztatta a főbíró. Martinyi – megállapítva a királyalak kronológiai primátusát – viszont elsőként vetette fel, hogy „az ősi és eredeti eránt viseltető tisztelet és kegyelettől indíttatva, nem volna-e méltányos, – a városnak azon régi ős pecsétjének újbóli felvételére és jogos használatára, – a Magy. Kir. Kormánytól egy újabb szabadalmat kieszközölni”.¹² A levéltárnok le is rajzolta az 1687 előtti címerképet, mely a „város régi pecsétjein, – vasingbe öltözött, koronás alak, mint magyar király mellképe, tisztán kivehető, jobbában kettős keresztet, baljában pedig arany almát tartva”.¹³ Javaslatát szóra sem méltatta a képviselő-testület! Az egyszerűbb megoldás választásával, kizárólagos maradt a hajdút ábrázoló címerkép. Alig egy héttel Martinyi referátuma után, az 1867. július 26-i közgyűlésen „elhatározatott, hogy a város 1727-ik évvel ellátott pecsétnyomója okmányok kiadásánál úgy, mint egyéb hivatalos eljárásoknál használatba vétessék”.¹⁴

Martinyi Ágoston 1871 júniusában meghalt, az ún. őspeccsét használatával pedig a valóban korai címerkép, a királyábra mellőzött maradt a 19. századi Miskolc kommunális heraldikájában. Belügyminiszteri rendeletre, a város 1885 tavaszán összegyűjtötte és felterjesztette hivatalos pecsétlenyomatait.¹⁵ Szendrei János éppen abban az évben közölt a város címerről részletes tanulmányt; 1886-ban pedig közzétette ötkötetes Miskolc monográfiájának első darabját.¹⁶ Változtatásra mégsem került sor, csak az 1898-ban felállt

¹¹ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a. 81/1867.

¹² B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b. 81/1867.

¹³ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b. 81/1867.

¹⁴ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a. 58/1867.

¹⁵ B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1905/c. 2543/1885; IV. 809/b. 1894, 2145/1885. (iktatókönyvi bejegyzések).

¹⁶ Szendrei János: „Miskolcz czímere”, in: Turul, 1885/1, 5 – 11. valamint „Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Első kötet” (Miskolc, 1886).

Országos Községi Törzskönyvbizottság munkálatai indították el az 1909-re beteljesedett folyamatot!

A dualizmus idején rohamosan fejlődő vasút- és postahálózat, valamint a polgári közigazgatás működési hatékonyságát rontotta, hogy a hazai települések körében rendkívül gyakori volt a névazonosság; egyes faluneveket pedig következetlen változékonysággal írtak. Kizárólagosan azonosító módosításokkal (pl. a közeli folyóvíz, domborzati tényező vagy a vármegye nevének hozzáadásával) és a megállapított formák állandósításával elodázhatatlanná vált az ország hivatalos települési névjegyzékének (törzskönyvének) összeállítása. Az 1898. évi IV. törvénycikkkel életre hívott Országos Községi Törzskönyvbizottság által regisztrált falu- és városnevek kerültek a bélyegzőkre, pecsétnyomókra, helységnévtáblákra, ezért a tipáriumok felülvizsgálatára is sor került. Kétély esetén az Országos Levéltár döntött egy-egy címer heraldikai értékéről, használhatóságáról.¹⁷

Miskolc pecsétjére vonatkozóan volt megjegyzése a hatóságnak. A törzskönyvbizottság – Szendrei János munkáira hivatkozva – referált a belügyminisztériumnak, onnan pedig levelet kelteztek 1903. július elsején írván, hogy a város címerén eredetileg Zsigmond királyunkat ábrázoló „arckép a vésnök ügyetlensége következtében minden újabb pecsét vésetése alkalmával mindinkább eltorzult s végre a mai hajdú alakját nyerte”.¹⁸ Részletes heraldikai ismertetés után intette a címzett borsodi alispánt, hogy bírja Miskolcot választásra a régi királyfejes, illetve az újabb hajdúalakos címer tekintetében. A levélből az is kiderült, hogy a középkori szimbólum visszaállítását az uralkodótól kell kérelmezni; másfelől a hajdú sem maradhat változatlanul, mert a csizmájának sárga, nadrágjának vörös, dolmányának kék színét addig nem jelenítette meg a címer. A választás után pajzsra emelt képpel együtt, a városnév törzskönyvezési évét feltüntető körirat („Borsod vármegye, Miskolcz r. t. város, 1902”) is szerepelt volna az új címeren. Végezetül azt is tudatta a belügyminisztériumi levél, hogy a kívánt terveket szükség esetén ingyen elkészíti a kormánnyal szerződött Felsenfeld Ignác műhelye (Budapest, VI. ker., Andrássy út 1.).¹⁹

Miskolc város közgyűlése valószínűtlennek találta a miniszteri leiratban részletezett heraldikai folyamatot. Aggályokkal fogadta a törzskönyvbizottság és közvetve Szendrei János kutatási eredményeit, ezért kérte 1903. szeptember 4-én az Országos Levéltár szakmai véleményét. Budapesten Tagányi Károly²⁰ országos levéltárnok lett a miskolci címerügy előadója. Többszörös sürgetés után, három hónappal az eredeti megkeresés keltét követően, 1903. december 19-én foglalta írásba megállapításait. Megérte a türelem, Tagányi igen alapos munkát végzett! Lajstromba vette az összes, 1389 és 1727 között keletkezett és fellelhető pecséttypust. Megfontolás után valószínűsítette, hogy Miskolc első tipáriumára a helybéli templom patrónusa, Szent István került (Zsigmond 1389-ben még csak két éve uralkodott, nem lehetett ő az első helybéli heraldikai királyalak); a

17 *Nyulásziné Straub É.*, 2001. 193–194.

18 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 809/b. 4440/1907.

19 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 809/b. 4440/1907.

20 Tagányi Károly (Nyitra, 1858 – Budapest, 1924) fiatalon, 1879 nyarán került az országos levéltárba. Tehetséges volt, de nehezen szokta meg a munkafegyelmet, folyamatosan késett és kimaradozott, ezért lassan araszolt a hivatali ranglétrán. Megnősült utóbb, lehiggadt és a karrier is beindult, előmenetele az országos levéltárban ekképpen alakult: 1879 – hivataltiszt; 1888 – fogalmazó; 1891 – második osztályú fogalmazó; 1900 – országos levéltárnok; 1915 – osztálytanácsos. Történészként is sokra vitte, előbb (1897) levelező, majd rendes tagja (1918) volt az Akadémiának, 1920-tól a Magyar Néprajzi Társaság elnöki tisztjét viselte. *L. Sashegyi O.*, 1976. 231 – 239.

felkészületlen vésnöki teljesítmények folytán bekövetkező átalakulást, a katolikus szent hajdúvá válását pedig hallgatólagosan pártolva, a „város kálvinista előljárósága szívesen hunyhatott szemet a peccsévéső hibája fölött”.²¹

Miskolcon alig győzték kivárni a szakvéleményt, a fokozott kíváncsiságot tükrözte, hogy Tagányi véleményes levelét teljes terjedelmében leköszölte a helyi sajtó.²² Elégedett volt a városvezetés, ráadásul Borsod vármegye levéltárnokának, dr. Magasházy Bélának a kutatásai illeszkedtek Tagányi elképzeléseihez, erősödött tehát az ősi címer visszaállításának igénye. Úgy tűnt, a középkori királyalak népszerűbb a modern hajdúnál, de felvetődött a kérdés, hogy Miskolc koronás főt ábrázoló peccsétlenyomatai közül „melyik volna az, melynek újbóli használatát a város közönsége kérhetné”? A választ persze Tagányi Károly fogalmazta meg. A törvényhatósági címerpajzsra került motívuma lényegében akkor, Tagányi 1904. március 8-án keltezett szakvéleményével fogant meg! Az országos levéltárnok – utóbb érvényre jutott – véleménye úgy szólt: „Miskolc város régi Szent István féle peccsétjei közül tulajdonképpen egyiket sem találok alkalmasnak arra, hogy az ugyanabban az alakban újra használatba vétessék (...). Nem marad egyéb hátra, mint Szent Istvánt e régi peccsétektől egészen függetlenül ábrázolni, ahogyan őt ma elképzeljük, (... úgy, hogy – K. K.) mindenki Szent Istvánra ismerhessen, kívánatos volna őt a koronázó jelvények díszében, t. i. fején a szent koronával, vállain a koronázó paláستtal, jobbában a koronázó buzogánnyal, baljában pedig a birodalmi almával ábrázolni!”²³ Miskolc város közgyűlése nem habozott tovább, 1904. március 24-én kimondta, hogy a hajdú deformáció eredménye, Szent István ábrája az ősi címerkép, a tanács pedig – követve az Országos Levéltár útmutatásait – szakértővel készíttesse el a királyképes szimbólumot! Tagányi Károly sokszorosan bizonyított, nem is kellett hát hosszasan keresgélgni, a régi – új címer tervezésével és megfestetésével Miskolc város vezetése az országos levéltárnokot bízta meg.²⁴

A borsodi megyeszékhely utóbb törvényhatósági szimbólumként használatba vett címerét Tagányi Károly alkotta meg, már 1905 májusában! Az országos főlevéltárnok vonatkozó leírását a helybéli napilap 1905. május 27-én publikálta. Négy évvel később, az 1909. május 11-én keltezett uralkodói kiváltságlevélbe – a jelmondat és a körirat kivételével – szinte szó szerint bekerült a Tagányi-féle megfogalmazás! A tudós 1905 májusában ekképpen írta le a megalkotott jelképet: „vörös pajzsban Miskolcz város ősi címere: Szent István király arannyal szőtt bíborköntösben és ennek fölbe arannyal hímezett lila színű koronás palástban emelkedik ki, feje körül arany fénykoronggal, fején a magyar szent koronával. Jobbjában a koronázó királyi oroszlános aranybuzogányt, baljában pedig kereszttel ellátott arany birodalmi almát tartva. Az arany koronás jobbra fordult nyílt lovagsisak díszé Miskolcz város újabb címere: kék dolmányos, aransújtásos magyar hajdúvitéz, oldalára kötött arany markolatú karddal. Jobbjában öt arany búzakaralaszt, baljában zöldleveles arany szőlőfürtöt tart. Sisaktartók jobbról: kék, arany; balról: vörös, ezüstszínűek. Pajzsörök jobbról: befelé fordult arany oroszlán; balról: arany griff. Jelmondat vörös szalagon arany betűkkel: „Fide et industria”. A címer keresztbefektetett arany vonalakkal képzett négyszögekkel s bennük arany liliomokkal damaszolt, zöld

21 M. O. L, Y. I. 117. dob, 250/1923. A Magyar Országos Levéltárból származó adatok felkutatásában nyújtott pótolhatatlan segítségéért hálás köszönet illeti Bertók Lajos főlevéltáros urat!

22 Borsodmegyei Lapok, 1904. január 15.

23 M. O. L, Y. I. 117. dob, 250/1923.

24 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1902/a. 38/1904.

pecsétlapra van helyezve, melynek szélén, két aranykocka közt ezüst mezőben van írva: Borsod Vármegye Miskolcz Rendezett Tanácsú Város”.²⁵

Tagányi elképzelése volt tehát, hogy a hajdú se maradjon le a város megújuló szimbólumáról. Tervezetét emiatt támadta Leszih Andor szakértő miskolci muzeológus, mondván, hogy a „hajdú csak egy ügyetlen kontár” produktuma, szerepeltetésével az „eredetit, az egyszerűt megváltoztatva, egy összetett s a régihez nem hasonló címerképet kapunk”, ami „ellenkezik a történeti igazsággal”.²⁶ Borsod vármegye allevéltárnoka, Simon János vette védelmébe Tagányit és a hajdút. Úgy gondolta, hogy a 17. század végén nem egy véletlen tévedéssorozat, hanem szándékos változtatás történt; Simon szerint a református és kuruc orientációjú városvezetés tudatosan emelt hajdúalakot a katolikus szent helyére. A tervezet egésze mégsem volt kedvére való, a megyei allevéltárnok úgy vélte, a pajzs-tartók közül az „oroszlán meghagyható, mert Borsod vármegye címerére emlékeztet, de a griffnek nincs jogosultsága, célszerűbb lesz az utóbbit sassal kicserélni, így legalább a Bors – Miskócz nemzetség ősi címeralakja is képviselve lesz”.²⁷ Politikai, felekezeti aspektust kapott az ügy: a katolikusok szívesen hallgatták Leszih érveit, Simon allevéltárnok interpretációja pedig a reformátusoknak volt szimpatikusabb. A szélsőségek között szinte rendíthetetlenül állta a kritikákat Tagányi tervezete, melynek életképessége éppen a kompromisszumos alaptermészetéből fakadt. Leszih és Simon polémiajából sikeresebben került ki az allevéltárnok, aki ráadásul ajánlotta a rendezett tanácsú státuszra utaló körirati rész elhagyását, mondván, hogy a „függetlenségi minisztérium megalakulása után, úgysis csak hónapok kérdése lesz törvényhatósági önállósulásunk kimondása”.²⁸

Leszihnél is sértettebb volt a város monográfusa, Szendrei János. A muzeológus okfejtéséhez hasonló tartalommal, még 1911-ben is méltatlankodott: „hatóságaink új címet terveztek s annak adományozását kérték ő Felségétől. Ez felesleges volt. Nekünk van (...) 1433-ból egy kétségtelen hitelességű pecsétünk és címerünk (...), míg régi városainknak egyik fő büszkeségük az, hogy régi címereiket régi százados formáikban használják, addig mi közel ötszáz éves címer alakunkat régi stíljából kiforgatva újra átalakítottuk”.²⁹ Szendrei ráadásul 1885 óta érvelt amellest, hogy Miskolc heraldikai királyalakja Luxemburgi Zsigmond személyével azonosítható! Tőle elhatárolódva, – Tagányi országos és Magasházy megyei levéltárnok szakmai véleményei alapján – a

25 Miskolczi Napló, 1905. május 27. Az egybevetettség érdekében itt közöljük az 1909. május 11-én kiadott uralkodói kiváltságlevél címerleírását: „álló csücsköstalpú pajzs, melynek vörös mezejében Miskolcz város ősi címere: Szent István király mellképe látható arannyal szőtt bíborruhában s ennek fölébe vetett, arany képekkel himzett lila színű koronázó palástban: fejét a magyar szent korona földi s arany fénykorong övezi, jobbáiban a koronázó oroszlános királyi arany buzogányt, baljában pedig az ezüst kereszttel ellátott arany birodalmi almát tartja. A pajzsra helyezett jobbra fordult koronás nyílt lovagsisak dísz: Miskolcz város újabb címere, tudniillik növekvő magyar hajdú aransújtásos kék dolmányban, oldalára kötött aranymarkolatú karddal, jobbáiban öt arany búzakalászt, baljában zöldleves arany szőlőfürtöt tartva. A sisak takarója jobbról: kék–arany, balról: ezüst–vörös. Az arany arabeszkekre helyezett pajzsot jobbról befelé fordult, vörös nyelvét kiöltő arany oroszlán, balról szintén befelé fordult, vörös nyelvét kiöltő arany griff tartja. A címer keresztbe fektetett arany vonalakkal s ezek között arany liliomokkal damaszkolt zöld színű pecsétlapra van fektetve, melynek szélein két arany kör között ezüst mezőn fekete nagy betűkkel: MISKOLCZ VÁROS TÖRVÉNYHATÓSÁGA 1907 – 1909 körirat olvasható”. L. B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1921. 2.

26 Miskolczi Napló, 1905. május 28.

27 Miskolczi Napló, 1905. június 7.

28 Miskolczi Napló, 1905. június 7.

29 *Szendrei J.*, 1911. 216 – 217.

századfordulón viszont konszenzus született arról, hogy Szent István a címerünkben fel-tűnő uralkodó.³⁰

A közigazgatási döntést 1905. június 9-én hozta meg Miskolc város képviselő-testülete. Papp István aljegyző ismertette az előzményeket, majd Szentpáli István polgármester bemutatta a Tagányi tervei alapján megfestetett címert. A képviselői reakciók között, Balogh Bertalan a jelmondat latin voltát, Sugár Ignác a körirat státusz meghatározását („r. t. város”) sérelmezte. A szimbólum képi megjelenítését így változtatás nélkül elfogadta a közgyűlés, a szöveges részt viszont elhagyandónak minősítette. Tagányi munkájának elismertsége lényegében teljes volt, tudván azt, hogy a kritizált és kihagyott jelmondat kollégája, Csánky Dezső országos levéltárnok javaslatára került a tervbe.³¹ A levéltári bábáskodás sikeresnek bizonyult, helyben Simon János megyei allevéltárnok csakis a griffmadár miatt bosszankodott, egyébként érvényesült a hajdú szerepeltetését és a körirat elhagyását forszírozó véleménye. A kiváló tudós Leszih Andor és Szendrei János történeti formákat igénylő felvetése mellőzött maradt, a közvélemény viszont elégedett volt a tematikájában ősi, megjelenítésében újszerű városszimbólummal. A tervezet felső-szintű engedélyeztetése maradt csupán teendőül és talán kevesen gondolták, hogy a végső aktusra még négy évig kell várni...

Miskolc benyújtott címertervezetét a belügyminisztérium véleményeztette az országos levéltárral, de ez nehézséget már csak azért sem jelenthetett, mert az ügyiratot éppen Tagányi Károly nevére szignálták. Az előadó tehát a saját munkáját reveidálta, nem meglepő, hogy „a történelmi adatoknak s a heraldikai szabályoknak” megfelelő tervezetnek minősítette a tárgyalat miskolci szimbólumot. A címeradományozás ügye mégsem ért a végére, mivel a történet ezen a ponton Miskolc város státuszának kérdésköréhez kapcsolódott. Andrassy belügyminiszter akarta ezt így: 1907. március 20-án utasította a borsodi alispánt, hogy tekintettel a „város által törvényhatósággá átalakulása iránt megindított akcióra, hívja fel a város közönségét, hogy mivel az esetleges átalakulással a pecsét körirata is változást szenvedne, tegye megfontolás tárgyává a pecsétadományozás iránti kérelmének egyelőre, nevezetesen törvényhatósággá való átalakulása iránti kérelmének érdemi elintézéséig leendő elhalsztását”.³² E nehézkesen fogalmazott mondat lényegét megértve és belátva, 1907 tavaszán Miskolc vezetése belenyugodott a prolongált procedúra tényébe...

Maradt még módosítási kényszer és hangsúlyozandó, hogy Tagányi Károly címerformáló szerepe az utolsó simításoknál is érvényesült! Megállapította a körirattal kapcsolatban, hogy szerencsésebb volna a városnév törzskönyvezési éve (1902) helyett a törvényhatósági jogállást hozó törvénycikkét, 1907-et és az uralkodói adomány kelte szerint meghatározottat (utóbb kiderült: 1909) szerepeltetni. Tagányi Károly véleményes jelentése 1908. március 2-án Budapesten, az országos levéltárban véglegesítette Miskolc

30 A kérdés mégsem zárult le perdöntőn! Leszih Andor prezentált elbizonytalanító dokumentumot, Szendrei is utalt a muzeológus kutatásaira, újabban pedig Tóth Péter vont le figyelemreméltó következtetést az 1577-ben kelt városkönyvi bejegyzésről, amely a tipáriumra, „zent Laszlo feje” mellé vésett évszámról szól! Tóth Péter ez alapján gondolta úgy, hogy Miskolc középkori pecsétjein Szent László szerepelt, még hozzá azért, mert kettős patrocíniuma volt a város ősi templomának, azt eredetileg nem csupán Szent István, hanem egyúttal Szent László tiszteletére is emelték. L. *Szendrei J.*, 1911. 440. és *Tóth P.*, 1996. 381–382.

31 Miskolci Napló, 1905. június 7. A „Fide et industria”, azaz „Hűségért és buzgalomért” jelmondat feledésbe merült, de kétségkívül érdekes, hogy Csánky Dezső tudós főigazgató ekképpen asszociált Miskolccal összefüggésben.

32 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 809/b. 4440/1907.

város törvényhatósági címerének leírását.³³ Andrassy belügyminiszternek sem lehettek immáron kifogásai, mégis csak egy évvel később, 1909. április 8-án küldte Bécsbe, Zichy Aladár (az uralkodó személye körüli) miniszternek a rajz és a szöveg három példányát. Zichy április 22-én terjesztette Miskolc kérelmét I. Ferenc József elé és az uralkodó kegyesnek bizonyult, 1909. május 11-én engedélyezte a város egyesített címerének használatát. Megszületett a döntés, az adott napon viszont még nem került pergamenre a kiváltságlevél. Zichy Bécsből, június 14-én tudatta a miskolciakkal, hogy az új címerüket tartalmazó dokumentumot könyv alakúvá hajtott, kétívnyi pergamenre fogják írni; vörös bőrbbe kötik; a királyi nagy függőpecséttel hitelesítik; lapjaira az általános szöveg után a címer leírása és művészi kivitelű festménye kerül. A várost terhelték a kiállítás

3. kép. A szocialista kor városcímere
(Dobrossy I. 2000. 65.)

költségei, melyek összességében 503 korona 40 fillért kóståltak (113 korona 40 fillér kiadványozási díj; 20 korona a pergamen ára; az oklevél kalligráfiai kivitelezéséért 140 koronát kapott a leíró; a címerfestőt 150 korona illette; 80 korona fedezte a kötés és a pecsét alapanyagait).³⁴ A királyi kegyről 1909. június 15-én értesült Miskolc képviselőtestülete.³⁵ Megtörtént a szükséges utalványozás: a bécsi segédhivatal augusztus 11-én kapta kézhez a Miskolcraól érkezett 503 korona 40 fillért. Keveset emlegettük eleddig, de történelmi pillanatra került sor 1909. november 2-án, Szentpáli István polgármester akkor adta írásba, hogy a május 11-i keltezésű „Miskolcz thjf. város részére kiállított, Ő császári és apostoli királyi Felségének legmagasabb sajátkezü aláírásával ellátott címeres adomány díszoklevelet az Ő Felsége személye körüli magyar királyi minisztérium segédhivatali igazgatóságától” átvette.³⁶

A Tagányi Károly által tervezett törvényhatósági címet negyven éven keresztül viselhette Miskolc polgári önkormányzata. A vármegyéket és a városokat egy 1949. évi belügyminiszteri rendelet eltiltotta a hagyományos szimbólumaik használatától. Miskolc a hatszáz éves városi létét 1965-ben ünnepelte, címet készítettet az alkalomra és 1989-ig viselte is e szocialista típusú jelképet.³⁷ Kortársai között egyébként viszonylag szerencsés megjelenésének számított a szóban forgó miskolci címer. Pajzsát a derekán három kék színű hullámos pólya, a Sajó, a Hejő és a Szinva demonstrálói osztották két részre. A vörös alapú pajzsfő azbesztruhás munkása lényegében a hajdúalakot kiszorító címerképként tűnhetett fel, mint az acélvárossá alakult Miskolc preferált embertípusa. A pajzstalp motívumrendszerében Leszih Andor és Szendrei János hatvan évvel idősebb elképzelései annyiban érvényesültek, hogy az ún. szocialista címeren a középkori pecsét-

33 M. O. L. Y. I. 117. dob. 250/1923.

34 M. O. L. K20. 148. csomó, 1909–783.

35 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1903/a. 159/1909.

36 M. O. L. K20. 148. csomó, 1909–783.

37 Dobrossy I., 2000. 63–65.

4. kép. Miskolc város törvényhatósági,
1990-től önkormányzati címere
(Dobrossy I. 2000. 65.)

lenyomatokra emlékeztető formával kapott helyet a kettős szakállú királymellkép (heraldikai balján hatágú csillaggal, jobbán pedig az újkori hajdútól örökölt szőlőfürttel).³⁸

A Miskolci Városszépítő Egyesület a helyi sajtón keresztül 1989. márciusában, tehát már a rendszerváltozás küszöbén javasolta, hogy a szocialista jellegű helyett másikat ne készíttessen, hanem az 1909-es címet vegye újból használatba a születő önkormányzat. A döntést még a városi tanács meghozhatta volna. Az 1990. május 30-i ülésén egy, a 19. századira emlékeztető hajdúalakos verzió és az 1909-es törvényhatósági címer közül lehetett választani. Az előzetes hozzászólások sok jóval nem kecsegtettek, volt, aki a szocialista címer megtartását ajánlta, más pedig kevesellte, hogy csak kettő terv került a tanácstagok elé. Végezetül az 1909-es címer ellen senki sem szavazott, mel-

lette negyvennégyen, a tartózkodó tizennyolc jogosult miatt viszont eredménytelennek nyilvánították a procedúrát.³⁹ A döntés így a már demokratikusan megválasztott önkormányzati képviselőkre maradt. Miskolc Megyei Jogú Város Közgyűlése 1990. december 29-én megalkotta a település címeréről és zászlójáról szóló 1/1990. számú önkormányzati rendeletet. Első paragrafusában megállapította, hogy a város címere a „történelmi múltjára, hagyományaira utaló – visszaállított jelkép”. Leírása az eredeti, Tagányi-féléhez képest csak minimálist változott, modernebb, szikárabban megfogalmazott szöveg, melyben egyedüli tartalmi módosulásként a sisakdísz figurája az 1909-es „magyar hajdú” helyett „miskolci polgár” megnevezést kapott.⁴⁰ A rendelet hatályba lépett 1991. január elsején; azóta a törvényhatósági címet változatlan formájával Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata is büszkén viseli...

38 A korabeli leírás szerint a „város címerének alsó fele egykori pecsétjének ábráit őrizte meg”. L. Castiglione E., 1975. 56.

39 Észak-Magyarország, 1990. május 31.

40 Déli Hírlap, 1991. január 16.

IRODALOM

- Castiglione Endre*
1975 A magyar városok címerei. Budapest
- Dobrossy István*
2000 Miskolc írásban és képekben 7. Miskolc
- Kun Miklós*
1842 Miskolcz múltja, jelenje, tekintettel jövőjére. Miskolc
- Nyulásziné Straub Éva*
2001 Magyarország címerkönyve. Budapest
- Román János* (szerk.)
1978 Kapitalizmus kori pecsétnyomók a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban (Borsodi Levéltári Füzetek II.). Miskolc
- Sashegyi Oszkár*
1976 Az Országos Levéltár személyzete 1874 – 1903. In: Levéltári Közlemények, 1976/2. 217–246. Budapest
- Szendrei János*
1911 Miskolcz város története 1800–1910. Miskolc
- Tóth Péter*
1996 Városigazgatás a középkori Miskolcon. In: *Kubinyi András* (szerk.): Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. 365–383. Miskolc

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 809/b.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod megye levéltára. Borsod vármegye alispánjának közigazgatási iratai
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1501/a.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvei
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1501/k.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Tanácsának iratai, városi tisztviselők és alkalmazottak eskükönyve (1782)
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Képviselő Közgyűlésének jegyzőkönyvei
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Képviselő Közgyűlésének közgyűlési iratai
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1602/c.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Tanácsának elnöki iratai
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1602/d.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Tanácsának közigazgatási iratai
- B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1902/a.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város Képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyvei

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1903/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város
Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1905/c.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc Város
Tanácsának közigazgatási iratai

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1921.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára. Miskolc város tör-
vényhatósági joggal felruházott várossá alakulásának iratai

M. O. L. K20.

Magyar Országos Levéltár, K szekció. A király személye körüli miniszter elnöki iratai

M. O. L. Y. 1.

Magyar Országos Levéltár, Y szekció. A Magyar Országos Levéltár általános iratai

„MAGYARORSZÁG VÉDBÁSTYÁJA” Határképek a sátoraljújhelyi sajtóban 1918 és 1921 között

SZÚTS ISTVÁN GERGELY

A történet- és társadalomtudományi kutatásokon belül az utóbbi évtizedekben egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a határok és a határmentiség kutatása. Az e témákban született munkákban mindenekelőtt a természeti, politikai, kulturális, társadalmi, etnikai, nyelvi, vallási, mentalitásbeli vagy pszichológiai határok megismerésén és megértésén volt a hangsúly. Elsősorban a társadalomtudományok, így a szociológia és a kulturális antropológia, a határ definiálása helyett, sokkal inkább annak szerepeire és hatásaira volt kíváncsi. A látható természeti és olykor a politikai határokon túl, azokra a mindennapok során érzékelhető érintkezési felületekre koncentrált, amelyek legtöbbször ugyan észrevétlenek, ám mégis a különbözőségek megtestesítőivé válhatnak. Erre példa az elmúlt években különösen érdekes kutatási problémaként megjelenő, a politikai határok által elválasztott területek, kultúrák, közösségek és egyének közötti kapcsolatok és diskurzusok vizsgálata.

Térségünkben a huszadik század folyamán végrehajtott, sok esetben tisztán geopolitikai alapú határmódosítások alapvetően meghatározták a politikai határhoz való viszonyulás kereteit. Az új államhatárok alapvetően megváltoztatják/megváltoztathatják az azok mentén élő közösségek életét, gondolkodását és az egymáshoz való viszonyaikat is. A politikai határok egyéni és kollektív alkalmazkodási folyamatok indukálói lehetnek.

A határmegvonások a gazdasági változások mellett, illetve azokkal összefüggésben kulturális és társadalmi válaszokat is eredményeznek. Ebből adódik, hogy a határmentiség, ahogy az előzőekben már utaltunk rá, egy olyan sajtáságos entitást feltételez, amely az ott folyamatosan tetten érhető idegenségből táplálkozik. A határ jelenléte alapvetően alakítja az ott élők egyéni és közösségi viszonyait és meghatározza az önmagukról kialakított és kivetített külső és/vagy belső kép struktúráit is. Ezek megismeréséhez fontos forrásként szolgálhatnak olyan határ-narratívák és diskurzusok, amelyek közvetlenül, de sokkal inkább közvetve a határ jelenlétéből táplálkoznak. A diskurzuselemzésekhez nem csak a személyes visszaemlékezés, az „oral history” szolgálhat információval, hanem minden olyan írott, képi vagy tárgyi forrás, amelyeken keresztül az emlékezet egyéni és közösségi rekvizitumai felszínre kerülhetnek. Esetünkben a huszadik századi magyar történelem egy meghatározó eseményére adott válaszokat keressük egy közvetve is érintett település sajtóján keresztül.¹ Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a sajtó az eseményeknek csak egyes szeleteit és olvasatait tárja elénk, így ennek fényében kell majd kutatásunk eredményeit értékelnünk.

Vizsgálatunk tárgyául azért választottuk az egykori Zemplén vármegye központját, Sátoraljújhelyt, mert Komárom mellett a másik olyan település volt, amelyet a trianoni döntés kettészakított. A város a Zempléni-hegység délkeleti szélén, a hegyvidéki és alföldi gazdasági nagytájak találkozási pontjának egyik kiemelt jelentőségű helyszíne. A 18.

¹ A határ menti térségek és települések sajtóinak vizsgálatáról korábban már születtek tanulmányok. Lásd: *Varga* 2000. 104–121., *Kovács* 2000. 181–212.

század közepétől vált tényelegetesen a vármegye gazdasági, közigazgatási központjává, hiszen 1748-ban az addig Patakon székelő vármegye a Szár-hegy alatt található városba helyezte át székhelyét. A 19. század első felétől Újhely szerepe jelentősen megnő, köszönhetően a hegyaljai szőlő- és bortermelés, és kereskedelem egyre jelentősebb fejlődésének, valamint az 1871-ben átadott Kassa–Miskolc vasúti fővonalnak, amelynek révén Újhely a régió elosztó központjává fejlődhetett. 1902-ben lett rendezett tanácsú város, ebben az évben már 16 886-an,² alig tíz év múlva, az első világháború kitörésének hajnalán viszont már 19 940-en éltek a vármegye központjában.³

Az első világháború egyes időszakában, különösen a galíciai hadjáratok idején, a város gazdasági élete virágzott. Ezekben az években itt működött az ország legjelentősebb borpiaca, ahol naponta 100–200 ügynök adta és vette a borokat az újhelyi kávéházakban kinevezett tőzsdehelyiségekben.⁴ E rövid életű gazdasági konjunktúra a háború befejező szakaszában soha nem látott borválsággá alakult, amelybe számos újhelyi kereskedő belebukott. Ezt követően már nem sikerült a bortermelést és kereskedelmet a korábbi szintre visszaállítani, köszönhetően a térség életét alapjaiban átstrukturáló trianoni határoknak.

A kortársi visszaemlékezések, emlékiratok, naplók hiányában egy fennmaradt, ám sok esetben hiányos forráscsoport vizsgálatára vállalkoztunk. Elemzésünk tárgyául Sátoraljaújhelyen 1918 és 1921 között bizonyos rendszerességgel megjelent sajtótermékeket választottuk, a kommün alatt 1919 áprilisától július végéig működő Vörös Hajnalt, majd az ebből alakult Zempléni Munkást, az 1919 augusztusában induló Zempléni Újságot, valamint a Zemplén és az Újhelyi Hírlap (Felső-Magyarországi Hírlap) töredékesen fennmaradt számait.⁵

Vizsgálatunkat 1918 végén, a háború befejezésének pillanatában kezdtük. Sátoraljaújhely lakossága már ez év végétől, a cseh csapatok megjelenésének hatására egy új, eddig ismeretlen helyzettel találta szemben magát. A megszállás önmagában is drámai élményt jelentett, hiszen hosszú évtizedek alatt nem volt arra példa, hogy a városban idegen seregek állomásozzanak. A világháború hadszínterei is távolinak tűntek, hiszen a helybeliek az elmúlt években csupán a felvonuló és itt állomásozó osztrák–magyar hadtestekkel találkozhattak. A csehek bevonulása és ideiglenes berendezkedése tehát olyan, eddig ismeretlen helyzetet eredményezett, amelynek megoldására, de legalábbis kezelésére új stratégiákat kellett kidolgozni. A megszállástól 1920 januárjáig, a Párizsból érkezett tervezet kihirdetéséig, feltételezésünk szerint többféle önreprezentáló és a helyzetet szimbolikusan értelmező reflexió született. Természetesen a következő egy év diskurzusai is legalább ennyire érdekesek, azonban úgy véljük, hogy a határváltáshoz kapcsolódó narratív elemek alapmotívumai a trianoni döntés aláírásáig nagyrészt kialakultak.

A Sátoraljaújhelyen megjelenő sajtótermékek csak 1919 januárjától kezdtek komolyabban foglalkozni egy új politikai határ esetleges megjelenésével. A háború alatt

2 *Borovszky* 1906.

3 *Borovszky* 1906.

4 *Csikvári* 1940, 126.

5 Az *Újhelyi Hírlap* (*Felső-magyarországi Hírlap*) eredetileg a Függetlenségi Párt balszárnyának Zemplén megyei hetilapja volt. A Tanácsköztársaság után a kisgazda párthoz közel álló polgári szabadelvű hirlapként jellemezhető. A *Zempléni Újság* 1901-től a Szabadelvű Párt lapja volt, 1919-ben rövid időre megszűnt, majd még ugyanebben az évben a kormánypárt kezdeményezésére újjáalakult. Működése során, ha nem is volt a kormány szócsöve, de közvetve támogatta azt. A *Vörös Hajnal* a Tanács-kormány helyi lapja volt, 1919. áprilisától, majd július 11-től a kommün bukásáig *Zempléni Munkás* néven jelent meg. A Zemplén 1870. szeptember 30-tól (előtte Hegyalja) a hivatalos politikával lojális lapként működött. 1902-ig a Szabadelvű Párt megyei lapja, 1944 végéig, a Tanácsköztársaság időszakát leszámítva folyamatosan megjelent. *Fülpö* 1964.

ugyan születtek olyan írások, amelyek a térség jövőbeni rendezését elemezték, ám ezekben fel sem merült Magyarország integritásának kérdése. Ezek a cikkek elsősorban a magyarországi nemzetiségek, főként a szlovákság helyzetével és lehetséges követeléseivel foglalkoztak, általános, elvi síkon közelítve a problémához, hangsúlyozva Magyarország sérthetlenségét, egységét és oszthatatlanságát. Ebben változás csak a közeledő és Zemplén vármegyébe 1919. január 10-én bevonuló cseh csapatok megjelenésével következett be. Közeledtük és a megszállt területekről érkezettek beszámolóí, valamint a nemzetközi hírek elbizonytalanították azt az addig megingathatatlannak hitt elképzelést, amely szerint Magyarországot nem érintheti semmiféle területi veszteség. Ezen túllépve, már az 1919. január 18-án, a háborút lezáró és az új nemzetközi rend alapjait megteremteni kívánó versailles-i alakuló gyűlést megelőzően egyes cikkek a vármegye egy részének lehetséges elvesztésén túl, a város integritásának kérdéséről is beszéltek. Ez a félelem nem volt alaptalan, hiszen a városon keresztülhaladó, stratégiai fontosságú, Kassát az Uzsoki-hágóval összekötő vasúti fővonalra a csehek egyre határozottabban igényt tartottak. A csehszlovák politikusok 1919-től már reális lehetőségként számoltak kárpátaljai vármegyék megszerzésével, ehhez kiemelt szerepet szántak a sátoraljaújhelyi vasúti csomópontnak.⁶ A leendő csehszlovák állam számára stratégiai fontosságúvá vált, hogy a keleti területekkel – Kárpátaljával – összeköttetést biztosítani tudja, ezért fogalmazta meg folyamatosan igényeit a sátoraljaújhelyi deltával kapcsolatban.

A cseh csapatok megjelenésétől kezdve a szövegek egyszerre hordozták magukban az elképzelhetetlen, valamint a lehetséges határváltozások kettősségét. Ebben az időszakban jelent meg először a város későbbi öndefiníciójának egyik meghatározó eleme, az „*ostromlott vár*” toposza is, amely magában foglalta többek között a fenyegetettség és bizonytalanság érzetét. Ezen a képen keresztül a kialakult helyzetet szimbolikusan egy középkori ostromlott váréhoz hasonlították, ahová a pusztító ellenség elől védelmet remélve bebocsátást nyerhettek az otthonukból elüldözött, szerencsétlen földönfutóvá tett emberek. Ennek a hasonlatnak az alapját az 1918 végétől a csehek által megszállt településekről menekült, elsősorban közhivatalnokok, állami apparátusban dolgozók százai jelentették, akiknek egy jelentős része a városon keresztülhaladva ért még magyar területre. A folyamatosan érkező, nagyszámú menekült ideiglenes elhelyezése és ellátása komoly gondot okozott az amúgy is élelmezési gondokkal küzdő város számára.

A helyi lapok a csehek bevonulásáról visszafogottan, tárgyilagosan tudósítanak, külön hangsúlyozva, hogy a város lakói minden incidens nélkül fogadták őket. Ezt a békés, nyugodt hangnemet természetesen meghatározta a megszállók jelenléte. Ám mégis érezhető, hogy a cikkek szerzői csak átmeneti állapottal számolnak és addig is alkalmazkodni próbálnak az éppen aktuális helyzethez. A csehek távozásával a korlátozott sajtónyilvánosság nem szűnt meg, hanem csak más keretek közé került.

A Tanácsköztársaság első heteiben a Vörös Hajnal hasábjain erősen túlideologizált írások jelentek meg, amelyek csak érintőlegesen foglalkoztak a várost és az országot érintő lehetséges határváltozásokkal. Ennél sokkal fontosabbnak tartották az újhelyi munkásság mozgósítását, és a helyi hatalom teljes körű kiépítéséhez megnyerni a lakosság szimpátiáját. Ezen törekvések április 30-án, a csehek bejövételével rövid időre megszakadtak. Az újbóli cseh megszállás alatt katonai részről semmilyen komolyabb esemény nem történt, a város lakói ismét ideiglenes állapotként értelmezték a helyzetet, annak

---

⁶ A Kárpátaljával kapcsolatban megfogalmazott területi igényekről lásd bővebben. *Zseliczky* 1998.

ellenére, hogy a cseh zsupán fogadalmat tetetett a város valamennyi hivatalnokával.⁷ Az átmeneti helyzet június 6-án, a magyar Vörös Hadsereg megjelenésével szűnt csak meg, amelyet a helyi direktórium újbóli megválasztása követett. Hivatalos lapjuk csak a hó végén jelent meg újra, igaz már Zempléni Munkás néven. Július 11-i számuk vezércikkében bejelentették, hogy átvesszik az újhelyi sajtót és ezután teljes erejükkel a munkásság diktatúráját kívánják szolgálni.⁸

A Zempléni Munkás elődjéhez hasonlóan továbbra is agitatív, túlideologizált írásokat közölt, amelyek a helyi problémákról alig tettek említést. Ez nyilván tudatos volt, hiszen internacionalizmust, a népek egységét és a munkásság és parasztság proletárdiktatúra iránti elkötelezettségét hirdették, ám ennek ellenére mégis maradtak olyan árulkodó jelek, amelyek ennek ellenkezőjére utaltak. Legjellemzőbb talán az újhelyiek közönye volt az új rendszer és annak hadserege iránt. „... ijesztő a közöny Újhelyen, a nemtörődöm-ség a proletárdiktatúra kérdései iránt.”⁹ „Az a körülmény, hogy Újhely az Antanttal kötött megállapodás értelmében semleges zónába tartozik, a gyengéket, a kishitűeket arra csábította, hogy a katonai szolgálat elől bujkáljanak.”¹⁰

Az újság július 16-án megjelent száma terjedelmes cikkben foglalkozott a proletárság és nemzeti elnyomás kérdésével, ebben a korábbi magyar kormányok nemzetiségi problémáját kárhozzatják és okolják a kialakult helyzetért. Másfelől viszont hangsúlyozzák a proletár kormány azon elvét, amely nem ismeri a nemzetiségi problémát. Megjelenése óta először a lehetséges határok kérdésével –igaz, a kommunista ideológiának alárendelve –, is foglalkoztak. „Minden fegyverszünet, minden békekötés, minden határ megállapítás és egyéb diplomáciai ténykedés csak jelentéktelen zökkenő a világforradalomhoz vezető nyílegyenes úton.”¹¹ Érdekes, hogy a túlideologizált, agitatív írásmód egyik napról a másikra átalakul és július végére megjelennek azok a toposzok, igaz, más szövegkörnyezetben, amelyek az év elején napvilágot látott írásokat jellemezték. Mostanra már nyíltan cikkeznek a város lehetetlen helyzetéről, az élelmiszerhiányról, a csempészésről és a csehek újbóli előrenyomulásáról. „a semleges zóna megállapítása oly nehéz helyzetbe sodorta a várost, aminőre alig találni példát még az öt esztendő háború legkeserve-sebb hullámveréseiben. A Tanács Magyarország egyetlen olyan ipari, szellemi centruma, amely soha sem volt képes a maga erejéből megélni, mindig a környék termelésére volt utalva, most ezt a környéket elvesztette.”¹²

A szövegek továbbra sem tartalmaznak negatív, ellenséges jelzőket, sem a csehekkel, sem a szlovákokkal kapcsolatban, közös ellenségként most is a kapitalizmust és imperializmust határozzák meg. Azonban már egyre erőteljesebben érzékelhető a cikkek íróinak kettőssége és bizonytalansága, mégpedig amiatt, hogy elviekben továbbra is a proletárdiktatúra szócsövei kellett hogy legyenek, gyakorlatban azonban maguk is érzékelték már az elkerülhetetlen változás előjeleit. Ezt tükrözik azok az írások, amelyek az ideológiai panelek között már a valóságos helyzetre utaló jeleket is tartalmaznak. „Két, lábhoz tett fegyverrel szemben álló hadsereg, mint két malomkő közé beékelve itt áll ez a város, a Tanács Magyarország végvára, és kétségbeesetten kapkod levegő után. Ha csak

---

7 Zemplén 1919. május 7.

8 Zempléni Munkás 1919. július 11.

9 Zempléni Munkás 1919. július 11.

10 Zempléni Munkás 1919. július 16.

11 Zempléni Munkás 1919. július 16.

12 Zempléni Munkás 1919. július 18.

*két hadsereg állna szemben egymással, de itt két hatalom van, amelyeket egy egész világ választ el egymástól. Egyik oldalon a népjogok, a világszabadság, a másikon az imperializmus bérenchada. És a két vasfal között, egy keskeny csikban, mint valami légüres térben, ott lebeg egy jelentékeny város.*¹³

A Tanácsköztársaság helyi sajtója a város problémáiról végig ideológiai alapon tudósított, ez azt jelentette, hogy sokáig, egészen a bukásukat megelőző hetekig a legfontosabb kérdéssel, a cseh–szlovák–magyar határvitával nem kívánt foglalkozni. Azonban a magyar Vörös Hadsereg megtorpanásával és a csehek újbóli előrenyomulásával párhuzamosan a határkérdés, a város teljes vagy részleges elvesztésének gondolata már nem volt többé megkerülhető. Különösen úgy, hogy a csehek a város éléstárát jelentő Bodrogköz északkeleti részét, valamint Újhely Ronyván túli területeit július elején ismét elfoglalták, és hermetikusan lezárták. A Vörös Hajnal és utódja, a Zempléni Munkás kifejezetten agitativ, propaganda jellegű sajtóorgánumként jellemezhető, minden írást, beszámolót nyíltan áthatott az ideológiai nevelésbe és tanításba vetett hit. Ennek köszönhető, hogy a helyi problémákhoz és eseményekhez mindenekelőtt elvi síkon közeledtek, így értelmezésük csak előre meghatározott kereteken belül történhetett.

A Tanács-kormány bukása után megjelenő sajtótermékekben, így a Zempléni Újságban, a Zemplénben és az Újhelyi Hírlapban már mindennapi téma lett Magyarország lehetséges határainak kérdése. Általánosan megállapítható, hogy többségében az ország helyzetével foglalkoztak és csak kisebb arányban tértek ki a lehetséges, de még mindig bizonytalan lokális változások tárgyalására. A Zempléni Újság első számát a nemzeti gondolat és a magyarságtudat újbóli megerősítésének szentelte, írásaiban egy olyan, új korszak kezdetéről beszélt, amelynek célja a megújult magyarság anyaföldjének megtartása.¹⁴ A saját földek megőrzése, a területi integritás hangsúlyozása akkor vált igazán fontossá, amikor a cseh csapatok augusztus 13-án a Ronyva vonalát jelölték ki ideiglenes, később állandó határnak. Ezzel az aktussal a város ismét kilátástalan helyzetbe került, hiszen elveszítette élelmiszerbázisának jelentős részét. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a Clemenceau-jegyzékben foglaltak szerint új útlevelelrendelet lépett életbe, amely drasztikusan megszigorította az igazolványhoz jutás lehetőségeit. Egy időre a két városrész közötti átjárás szinte teljesen megszűnt. Nem véletlen, hogy szimbolikus síkon újra megjelent a korábban fel-felbukkanó ostromlott és éhhalálra ítélt vár(os) képzete.

A teljes elzártság az addig sokszor túlzottan optimista hangvételű szövegek közé sokkal realisabb színezetű, a helyzetet értelmezni kívánó textusokat is eredményezett. Egyik ilyen a Zempléni Újság augusztus 29-én megjelent hasábjain olvasható. „*Még nem tudjuk, mi lesz a békekonferencia határozata, még nem kaptuk meg az ítéletet, még biztathatjuk és hitegethetjük magunkat, de már az eddigiekből is sötét árnyéket láthatunk ereszkedni a közeli jövőnkre.*”¹⁵ A kétoldali tárgyalásoknak köszönhetően augusztus 31-re valamelyest enyhült a helyzet, köszönhetően annak, hogy a csehek engedélyezték az élelemhiánnyal küzdő város számára az élelmiszer-behozatalt. Ezzel párhuzamosan újra elemző és bizakodó cikkek jelentek meg a helyi sajtóban, annak ellenére, hogy a román csapatok néhány napra megszállták a szomszédos Patakot.

A következő hónapokban, egészen novemberig a legfőbb témát a határátlépés nehézsége, a valutaüzerkedés és a csempészet jelentette. Az ideiglenes politikai határ jelenléte,

---

13 Zempléni Munkás 1919. július 22.

14 Zempléni Újság 1919. augusztus 15.

15 Zempléni Újság 1919. augusztus 29.

ahogy már beszéltünk róla, alapvetően határozta meg és alakította át a város polgárainak mindennapi stratégiáit. Utz Jeggle szerint a határok megjelenése nem kizárólag stabilizáló, hanem számos esetben dinamizáló tényező is lehet, hiszen minden határ kihívásként is szolgálhat a határt legyőzni kívánók számára.¹⁶ Ezt az állítást példázza, hogy a politikai döntés nyomán elválasztott közösségek, nemcsak a vizsgált településen, hanem az egész csehszlovák–magyar határ mentén erre a kihívásra a cserekereskedelem egy új formájával, a csempészet tevékenységével válaszoltak.¹⁷ Nem csodálkozhatunk azon, hogy abban a városban, amelynek közlekedési, ipari és mezőgazdasági szinterei és a korábban a környék termelőit és vásárlóit vonzó helyi piaca szűnt meg egy pillanat alatt, a legjövődelmesebb megélhetési forma ezekben az években a csempészet intézménye lett.

A helyi tudósítások eltérően viszonyultak a csempészéshez, kezdetben kissé mitizálva a túlélés egyik formájának tekintették, kihangsúlyozva, hogy a leleményes magyar nép harc nélkül, furfanggal legyőzi ellenségét. Itt természetesen a befelé történő csempészt támogatták. A helyzet és annak megítélése akkor változott meg, amikor a helyi polgárok már kifelé, a cseh oldal irányába is megpróbálták áruikat értékesíteni vagy cserélni. 1920. január 3-án a Zemplén hasábjain már áruló, a közösséggel szemben az önös érdekeiket előtérbe helyező bűnözőkről olvashatunk: „befelé csempészés közérdek, kifelé tűzzel-vassal kell üldözni... Újhely ostromlott vár, aki kivisz innen, az hazaáruló.”¹⁸ 1920-ra a csempészetel párhuzamosan a valutaüzerkedés, a pénzhamisítás is mindennapi megélhetési, egyes esetekben meggazdagodási formává vált. Ez az illegális cserekereskedelmi forma, igaz, eltérő intenzitással, de jellemző maradt a két világháború közötti évtizedekben is.

Horthy Miklós hatalomra kerülésével és a politikai élet konszolidálódásával párhuzamosan az újhelyi sajtót egyszerre jellemezte a visszafogott csodavárás és a kéréletlen területvédelem hangoztatása. Horthy csapatainak bevonulását követő napokban, a korábban csak elvétve tapasztalható, nacionalista hangvételű írások is megjelentek. Ezekre jellemző, hogy a nemzetiségekhez, elsősorban a csehekhez és szlovákokhoz, fentről, egy magasabb kulturális szintről, ironikus színezetű szövegeken keresztül szólnak. „A csehek, a drága jó csehek, ez az elsőrangú kultúrnép.”¹⁹

A párizsi eseményekre reflektálva a helyi sajtó 1920 első napjaitól kezdve egyre hangsúlyosabban foglalkozott a magyar békedelegáció lehetséges szereplésével. A tárgyalások ideje alatt mérsékelt hangvételű, várakozó jellegű írások mellett – elsősorban a Zemplén hasábjain –, erősen túlfűtött cikkek is megjelentek. Többségük a bizonytalan helyzet megoldását, ha burkoltan is, de a fegyveres honvédelemben látta. Ez utóbbira jó példa az újság 1920. január 2-án megjelent vezércikkéből választott idézet is. „A város népe, mint valami óriási, türelmetlen hadsereg áll ezen a titokzatos határon.”²⁰ A másik jellemző gondolatmenet a lojálisnak vélt nemzetiségek felvilágosításán és meggyőzésén alapult. Jó példa erre Kuthafalvy Miklós államtitkár programbeszédje, aki odáig ment, hogy a már ezt az évekkel ezelőtt is elképzelhetetlennek vélt megoldást, a nemzetiségi kérdést hangoztatta. „Ha a nemzetiségi kérdést helyes mederbe tereljük, akkor

16 Jeggle 1994. 4.

17 A csehszlovák–magyar határ menti csempészet emlékeiről, narratíváiról mind ez idáig csak kevés tanulmány született, ezek közül kiemelendő: Viga 1994. 243–247.; Boross 1985. 179–185.; Szűts é. n.

18 Zemplén 1920. január 3.

19 Zempléni Újság 1919. december 17.

20 Zemplén 1920. január 2.

Magyarország a régi területi épségében marad, mert a nemzetiségek szíve ma is erősen Magyarország felé húz.”²¹ Ezzel szemben a Zemplén konkurenciájaként megjelenő Zempléni Újságban józanabb és realisabb hangvételű cikkekben szólnak a párizsi tárgyalások lehetséges következményeiről. Újságírói inkább próbálnak szembenézni a valós helyzettel a lehetséges következmények elkendőzése helyett. A január 10-én megjelent számban például a még ki nem hirdetett, de már szinte biztosra vehető rendezést először nevezik, ha még bizonytalanul is nemzethalálnak, Magyar Kálváriának. „*Talán Isten akaratára ez? A városunk végére kovácsolt határ rabláncra, elszakított testvéreink, leigázott vagy földönfutóvá tett magyarok szenvedése, sok-sok megaláztatásunk talán iskola lesz, hogy egy jobb nemzedék születhesen.*”²²

A trianoni döntés kihirdetéséig a két lap koncepciója változatlan maradt, amíg a Zemplén a lehetséges, sokszor minden realitást nélkülöző megoldások elemzésén túl az ellenséggel is rendszeresen foglalkozott, addig a konkurens lap inkább megpróbált egy olyan mérsékelt hangot megütni, amellyel e folyamatosan változó helyzetbe városát és lakóit belehelyezhette. Mindezt úgy téve, hogy eközben Magyarország bárminemű felosztását a leghangsúlyosabban elutasította.

A január tizenhatodikán hivatalosan is nyilvánosságra hozott békefeltételek világgossá tették, hogy Magyarország felosztása többé nem vészjósló lehetőség, hanem már eldöntött tény. A magyar közvéleményt sokkolták a hírek, a kábulat és megdöbbenés néhány napig az újságok hasábjain is érzékelhető volt. Az ekkor megjelenő cikkek szinte kizárólag a magyar halálról szóltak, pár nap kellett ahhoz, hogy a feltámadás, az azonnali igazságtétel vagy a teljes elutasítás lehetősége kerüljön előtérbe. Ez utóbbit jól jellemzi a következő idézet, amelyben egy nem is létező problémáról beszélnek, mintha semmi sem történt volna. „*Nem gyászolunk és nem jajveszékélünk. Nem adunk ki gyászjelentést, nem fogadunk részvéltogatásokat, egyszerűen azért, mert nincs halottunk.*”²³ Az eddig mérsékelt hangvételű Zempléni Újság ezekben a napokban a korábbiaktól eltérően néhány cikkében gyűlöletre és bosszúra szólított fel, ám ezek a hangok később egyediek maradtak. Néhány nap elteltével az indulatos hangvételű cikkek lassan eltűntek és a két sajtóorgánium struktúrájának megfelelően tudósított tovább. Megállapíthatjuk tehát, hogy a trianoni határozat napvilágra kerülését követő rövid bódulat után a helyi diskurzust alapvetően jellemző narratívák lassan visszatértek és továbbra is meghatározták a helyi sajtóban zajló közbeszédet.

Az események szimbolikus síkjában azonban, már a döntés kihirdetése előtt néhány hónappal, megjelent az ostromlott vár mellett a már elhagyott, periferikusává vált végvár képzete. Ezt követően egészen a trianoni döntés aláírásáig a szövegekben gyakran keveredtek az ostromlott és az elhagyott vár jelentései. Ezt az átmenetet jól jellemzi a későbbi főispán, Thuránszky László 1920. május 26-án a sajtóban megjelent üdvözlése, amelyben idegenek által ostromlott végvárról beszél.²⁴ „*Közvetlen szomszédságunkban idegen, ellenséges martalócok vicsorítják dühösen fogait reánk, ilyen időkben, a megcsönkített ország végvárára.*”²⁵

---

21 Zemplén 1920. január 3.

22 Zempléni Újság 1920. január 10.

23 Zempléni Újság 1920. január 23.

24 Thuránszky László törzsökös, Liptó vármegyei családból származó főjegyző, alispán, aki 1920. május 9-től 1925. május 21-ig, két cikluson keresztül volt Zemplén vármegye főispánja. In: *Komporday* 2005. 380.

25 Zemplén 1920. május 27.

Az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés értelmében Sátoraljaújhely elveszítette korábbi területeinek egynegyedét, közel 2900 holdat. Elsősorban ipari külvárosát csatolták el az itt működő téglagyárral, vasúti javítóműhellyel és más kisebb üzemekkel együtt. A város ipari övezete – amely a 19. század végétől kezdett kiépülni az Ungvár–Kassa és a Budapest–Kassa vasúti fővonal mentén –, a vasútállomással együtt az újonnan megalakult csehszlovák állam része lett.

A határ túloldalára került városrészben közel kétezren éltek, akik döntő többsége helyi üzemekben vagy az államvasútnál dolgozott. A város elveszítette „hinterlandját”, fontos nyersanyagforrásait és felvevőpiacait. Az 1920 előtti Újhely legjelentősebb foglalkozási ágazata a kereskedelem – elsősorban bor – szinte teljesen összeomlott. A másik meghatározó foglalkoztatási ágazat, a kisipar is komoly válságba került, hiszen évente legalább 60–80 iparendélyt adtak vissza, számos üzlet volt kénytelen lehúzni rolóját.²⁶ Újhely lakossága 1930-ra több mint 3500 fővel csökkent, elsősorban az elvándorlásnak köszönhetően.²⁷ A várost elhagyók többsége a fiatalabb, legmunkaképesebb korosztályból, illetve a már említett kereskedői és iparos rétegből került ki. A politikai határ megjelenése drasztikusan alakította át Sátoraljaújhely gazdasági és ezzel szoros összefüggésben társadalmi struktúráját is. A látható és jól meghatározható veszteségek mellett fontos szólni azokról a hétköznapi, üzleti, kereskedelmi és természetesen családi kapcsolatokról, amelyek az itt élők mindennapjait meghatározták.

A június 4-ét követő hetekben az írások többsége erős érzelmi paneleken keresztül tudósított a határ túloldalára került magyarok sérelmeiről, nehézségeiről. Ettől kezdve a város az ellenség által feldarabolt ország egyik jelentős védőbástya lett. A magyar történeti irodalomban nem új keletű az elhagyatott végvár, védőbástya képzete, hiszen először a mohácsi csatavesztést követően jelenik meg az ún. „Querela Hungariae” formularendszerben. Ekkor a török hódítása és jelenléte olyan társadalmi, társadalomlélektani körülményeket eredményezett, amelyekben fokozatosan jutott szerephez a panasz és siratás. A Querela-toposz alkotóelemeit 1920 után kezdték el használni az irredenta kultusz létrehozói és fenntartói, párhuzamot vonva a 16. és a 20. századi események között. Mindkét esetben pusztulást és romlást hoz az idegen megszállás, a magyarság áldozatnak érzi magát, akit Európa magára hagyott a végvidéken.²⁸ E történelmi párhuzam foglalja keretbe az irredenta és revizionista kultuszt, hiszen ez által a megcsönkített magyarság olyan követendő példákat kap, amelyek erőt adhatnak feltámadásához.

A városhoz kapcsolt végvár és védőbástya szimbólum is a 16. századtól megjelenő Querela-toposzból eredeztethető, amikor is az ország várai ortalmaszó falként állták útját a barbár rohamoknak.²⁹ 1920 tavaszától tehát egy állandósuló látászó, védelmi feladatot ellátó szereppel ruházták fel a határ menti várost.

A trianoni döntést követően még néhány évig a helyi újságok hasábjain szórványosan ugyan, de megjelennek írások esetleges határkiigazításokról. A város számára a döntés által okozott helyzet annyira idegen, érthetetlen és kezelhetetlen volt, hogy minden apró jelben, beszédben, amely a várossal és a határról szólt, potenciális reményforrást láttak. Így volt ez minden határbejáró bizottság vagy nagy hatalmi diplomata felbukkanásakor. Erre jó példa még egy olyan politikai értelemben súlytalan személy megjelenése

26 A város gazdasági szerkezetének átalakulásáról lásd bővebben. Csiki 1999. 301.

27 Magyar Statisztikai Közlemények 1932. 224.

28 Imre 1995. 82–96.

29 Imre 1995. 86.

is, mint a lengyel főkonzul, Sztanikovszky Tadeusz. Már az érkezése előtti napokban, igaz, rövid írásban, de foglalkoztak a lengyel politikus megjelenésének valódi céljával. A cél pedig nem lehet más, mint az igazságtalanul kettévágott város megtekintése és az itt tapasztaltak továbbítása a nemzetközi hatalmak felé. Egyesek úgy gondolták, hogy a főkonzul csakis azzal a céllal érkezik Újhelybe, hogy „*talpra állítsa Magyarországot és annak legszilárdabb védbástyáját.*” Ezzel szemben kiderült, hogy a lengyel politikus privát úton járt a városban és amíg a polgárok egy része Sztanikovszky esti tárgyalásairól fantáziált, addig ő a helyi kávéházakban szórakozott és mulatott hajnalig.³⁰

1922-ig több antant-bizottság is járt a városban, ezek megjelenése tovább élte a hitet a változásban még reménykedőkben. Természetesen a határbejáró bizottságok megjelenését rendszeresen túlbecsülték, a helyi sajtóorgánumok ezeket a látogatásokat igyekeztek jelentéstudóbbal felruházni.³¹ A húszas évek közepére a látogatások lassan elmaradtak és a határ jelenléte a mindennapok részévé vált.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy 1918 vége és 1921 nyara között a helyi sajtódiskurzust – néhány rövid időszaktól eltekintve – a határ és a határmentiség értelmezése határozza meg. A határ megjelenése és jelenléte indukálta azoknak a toposzoknak és szimbólumoknak a megalkotását, amelyek által az ismeretlen és idegen helyzetet valamilyen módon értelmezni próbálták. A trianoni határ meghúzása olyan drámai állapotokat eredményezett, hogy ezek bemutatása és értelmezése az eddig használt narratívákon keresztül nem volt többé lehetséges. A meghatározhatatlan helyzet újabb és újabb definiálása jellemezte a helyi, de kijelenthetjük az országos sajtót is. A vizsgált időszak írásainak közös vonása egy olyan emocionális alapú megközelítés, amely a közelgő és beteljesülő tragédián keresztül képes csak interpretálni a történeteket. Ezt példázzák azok a két világháború között majd a helyi kultusz alapmotívumaivá váló szimbólumok és jelzavak, amelyek alapvető vonásai korszakunkban születtek meg. Ilyen volt az ostromlott vár képe, amely a cseh csapatok közeledtével jelent meg a sajtóban, hogy aztán a későbbiekben, igaz, ritkábban újra és újra felbukkanjon. Ezt egészítette ki a védőbástya motívum, amely az 1938-as első bécsi döntésig a város „hivatalos” szimbólumává vált.

IRODALOM

Boross Zoltán

1985 A csempészes emlékei Medvesalján. In: *Ujváry Zoltán* (szerk.) Gömör Néprajza I. 179–185. Debrecen

Borovszky Samu (szerk.)

1906 Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest. (CD-ROM)

Csíki Tamás

1999 *Városi zsidóság Északkelet-és Kelet Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest

Csíkvári Antal

1940 *Vármegyei monográfiák. (Zemplén vármegye)* 126. Budapest

---

³⁰ Zemplén 1920. július 19.

³¹ Példa erre az 1920. július 22-én és 1922. február 6-án történt látogatások krónikája. Zempléni Újság 1920. június 24., Zempléni Újság 1922. február 7.

Fülöp Attila (szerk.)

1964 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1842–1963) Miskolc.

Imre Mihály

1995 „Magyarország panasza” 82–96. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Jeggle, Utz

1994 Határ és identitás. *Regio* (5.) 3–18.

Komporday Levente

2005 Zemplén vármegye archontológiája. (1919–1944) Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. 375–389.

Kovács Éva

2000 Határváltó diskurzusok. Komárom 1918–1922, 1938. In: *Bárdi Nándor* (szerk.) *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Teleki László Intézet, Budapest, 181–212.

Szűts István Gergely

é. n. Határváltások a Bódva völgyében (Jablonca és Derenk kapcsolathálójának vizsgálata 1920 és 1945 között). In: *Néprajzi Látóhatár* (megjelenés alatt)

Varga Éva

2000 Beszéd a határon. A szlovákiai és magyarországi határ menti sajtó 1918–1938 között. *Regio* (4.) 104–121.

Viga Gyula

1994 A csempészet emlékei a Bodrogtőzben In: *Ujváry Zoltán* (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok*. *Ethnica*. Debrecen, 243–247.

Zseliczky Béla

1998 Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében 1920–1945. Napvilág Kiadó, Budapest.

FORRÁSOK

Magyar Statisztikai Közlemények (MSK)

Zemplén

Zempléni Újság

Újhelyi Hírlap

Vörös Hajnal (Zempléni Munkás)

THURZÓ NAGY LÁSZLÓ ÉS A „VIDÉKI SAJTÓ”

HIDEG ÁGNES

A magyar sajtó 2005-ben ünnepelte fennállásának 300. évfordulóját, mivel 1705-ben jelent meg az első magyarországi hírlap, a Magyar Mercurius.

A hírlapok, folyóiratok fontos szerepet töltenek be egy-egy közösség életében. Történelmi pillanatokot, különböző korszakokat ragadnak meg, ezáltal kordokumentációs szerepük is jelentős. Adott esztendő adott közönségéhez szólnak. Tükröződnek bennük koruk aktuális politikai, társadalmi, kulturális és szociális kérdései.

Miskolc sajtótörténetét több nagylélegzetű mű is bemutatja.¹ Ezek vagy időrendben, vagy a lapok profilja szerint sorolják föl a hosszabb időszakot megélt miskolci újságokat, folyóiratokat. Voltak azonban rövidebb ideig élő lapok is, ám ezek idővel az ismeretlenség homályába vesztek. Ilyen lap volt az 1929-ben megjelenő *Vidéki Sajtó* is, melynek 1929 februárjától 1929 júniusáig négy száma jelent meg. Alapítója és szerkesztője Thurzó Nagy László volt. Az alábbi írás róla és lapjáról szól.

Thurzó Nagy László 1893. január 25-én született Miskolcon. Középiszkoláit részben Miskolcon a katolikus gimnáziumban, részben Egerben a ciszterciák gimnáziumában végezte. Itt tanult jogot is, de az államtudományi doktorátust Pécsen szerezte meg.² Jogász korában a Hevesmegyei Lapok munkatársa volt. 1912-ben Fiumében lakott, 1913-ban a csáktornyai Festetics-birtokon volt írnok és 1915-ben innen vonult be katonának. Részt vett az első világháborúban: a miskolci 10-es honvéd gyalogezredben szolgált. Az 1917-ben induló *10-es Honvéd* című újság munkatársa, majd később szerkesztője lett. A háború után több újságnál is dolgozott. 1926-ban feleségül vette Kovács Saroltát, aki a zeneiskola elismert zongoratanárnője volt. 1937-től a *Fekete Pál és Társai Felső-magyarországi Nyomdavállalat* társtulajdonosa. 1940-ben Budapestre költözött, s a *Művelődés* filmvállalat ügyvezetője, majd tulajdonosa lett.³ Vállalata készítette 1940 és 1943 között az *Elkésett levél* (1940), a *Néma kolostor* (1941. Tolnay Klári, Jávor Pál, Ajtay Andor, Lukács Margit főszereplésével), a *Jelmezbál* (1942. Szörényi Éva, Ajtay Andor főszereplésével), a *Jómadár* és a *Muki* (1943. Pelsőczy Irén, Szilassy László főszereplésével) című magyar filmeket.⁴ Ezen kívül számtalan külföldi filmet forgalmazott 1948-ig. 1982-ben halt meg Budapesten.

Thurzó Nagy László a maga korában Miskolc ismert közéleti alakja volt. Ezt az ismertséget nemcsak újságírói hivatásának, hanem írói, zenei tehetségének is köszönhette. A magyar muzsika könyvéből (szerk.: Molnár Imre, 1936) tudjuk, hogy zenei tanulmányait magánúton végezte. Ez azonban dalszerzői ambícióit nem zavarta. Rengeteg dalt, nótát szerzett, sok közülük nyomtatásban is megjelent. Szerzeményeinek száma százon felül volt. A Zeneszerzők Egyesületének tagja, a Lévy Közművelődési Egyesület zenei osztályának elnöke volt, s mint ilyen évente 10–16 hangversenyt rendezett.

1 *Szendrei János*: Miskolcz város története; *Halmay Béla-Leszih Andor*: Miskolc; Miskolc története. Főszerk: *Dobrossy István*; *Zimonyi Zoltán*: Irodalmi lapok, lapkisértetek Miskolcon 1880–1956.

2 Csokor. Szerk.: *Hajdú Béla, Bak János*. Miskolc, 1926. 165.

3 *Thurzó Nagy László*: Miskolci lexikon 1/B köt. 295. és 2/C köt. 249.

4 *Nemeskürty István*: A magyar film története (1912–1963) Bp. 1965. 303–307.

A hangversenyeket bérleti alapon szervezte meg, sokszor világhíró művészeket hívott meg, de a helyi művészgárda tagjai is gyakran szerepeltek önálló estekkel.⁵ A dalok, nóták komponálását 1909–10 körül kezdte, 1911-ben elsőként a *Három dal* című munkája jelent meg. 1931-ben ünnepelte 20 éves zeneszerzői jubileumát, ez alkalmából 1931. december 8-án jubileumi hangversenyt tartottak a Zenepalota dísztermében, hol műsoron természetesen Thurzó-dalok, nóták szerepeltek.⁶ Thurzó saját dalain kívül sokféle verset, szöveget megzenésített. Írt dalokat Ady Endre, Petőfi Sándor, Balázs Béla, Farkas Imre, Kürthy György, Endrődy Sándor, de főképp Sassy Csaba verseire. Sassyval barátságuk a háborúban kezdődött. Mindketten a 10-es honvédeknél szolgáltak, „Sassy az ezred költője, Thurzó a muzikaszervezője, magyar csodával teliszívű két jóbarát” – írta róluk 1919-ben a *Reggeli Hírlap* egyik cikke.⁷ Thurzó megírta Sassy életrajzát is,⁸ ebben megállapította, hogy a világháború éveiben rengeteg háborús verset írt a költő. 1917-ben készült a „Magyaros alján”, melyet 1918-ban Thurzó zenésített meg. Ez volt az első közös daluk, „ezzel a dallal kezdődött a mi barátságunk, mely zavartalan volt húsz éven át. Szerzőitársak lettünk, és Csaba ezen a vonalon sem volt hűtlen hozzám, ezentúl minden dalszövegét én zenésítettem meg” – meséli az életrajzi műben. 1921-ben Miskolcon országos dalpályázatot hirdetnek, melynek első díját a két jóbarát nyerte a „Köd előltem, köd utánam” című dallal. 1923-ban Thurzó 16 dalát adta ki a Miskolci Daláregylet 500 példányban.⁹ Erről a kottafüzetről meleg hangú méltatást írt Rákos Arnold a *Miskolci Naplóban*.¹⁰ A dalok hamar közismertté váltak, ebben sokat segített a Royal Orfeum. Az

5 Thurzó Nagy László: Miskolci lexikon I/B köt. 209.

6 A jubileumról több újság is megemlékezett. Pl.: Magyar Jövő 1931. 275. sz. 5.; 277. sz. 2–3.; Reggeli Hírlap 1931. 258. sz. 7.

7 [Damó Oszkár]: A Turul nóta In: Reggeli Hírlap 1919. 233. sz. 1–2.

8 Thurzó Nagy László: Sassy Csaba. Kézirat. Lelöhely: HOM HTD 68.4.2.

9 Miskolci zeneszerzők nyilatkoznak a Színházi Lapoknak önmagukról, a helyi és a magyar zeneirodalomról. In: Színházi Lapok 1924. 5. sz. 10–12.

10 Rákos Arnold: Thurzó Nagy László dalai. In: Miskolci Napló 1923. 241. sz. 2.

orfeumban Papp János adta elő a dalokat, később azonban Thurzó Lászlót kérték meg, hogy lépjen fel a műsorban. Erről így számolt be a dalszerző: „*Ahányszor új dalokat vittünk Papp János részére, előbb mindig a Royal zenei igazgatójának, Zerkovitz Bélának elzongoráztam és elénekelttem. Egyik alkalommal Zerkovitz azt az ajánlatot tette, hogy lépjek föl dalaimmal a Royal színpadán a műsorban. Csaba unszolására elfogadtam a meghívást, és most már Papp helyett magam adtam elő zongora mellett dalaimat. Bár kétszer annyi volt a Royal-beli fizetésem, mint az újságírói, pár hónap múltán meguntam a dicsőséget és visszamentem Miskolcra újságírónak.*”¹¹ A dalszerző Thurzó után szeretnék szólni az újságíró Thurzóról is.

Thurzó a gyakorlatban és „elméletben” is üzte az újságírás mesterségét. Gyakorlatát a különböző újságoknál szerezte. Először 1917-ben a *10-es Honvéd* tábori újság szerkesztésében vett részt, majd 1918 őszétől a *Reggeli Hírlap*nál dolgozott. 1920-ban rövid ideig *A Falu* felelős szerkesztője. 1921 júliusában a *Magyar Jövő* igazgatósága őt kérte fel szerkesztőnek. 1922. április elsejéig volt a lap munkatársa, utána újból a *Reggeli Hírlap*hoz ment vissza, mint igazgató. 1925-ben Párizsba utazott, s mikor hazatért, Sassy Csabával *Miskolci Hétfői Futár* néven lapot alapítottak. Az újság politikai, társadalmi és sporttilap volt, 1927-ben azonban nem tudni miért, megszűnt. 1927 őszétől Thurzó újra a *Magyar Jövő*nél helyezkedett el, s 1940-ig, Budapestre való költözéséig ott is dolgozott.¹² Mint városházi rovatvezető évekig egyik legalaposabb ismerője volt a városi ügyeknek, sok közérdekű városi intézkedés az ő ötletei nyomán született ill. valósult meg.¹³ Gyakorlati tapasztalatait, hasznos meglátásait, sajtótörténeti összegzéseit papírra vetette, ezek közül néhányat publikált, néhány pedig kéziratban maradt meg az utókor számára.¹⁴ Feldolgozta Miskolc két világháború közötti időszakának sajtótörténetét; Kass Endrével együtt megírták „A vidéki lap szerkesztése és kiadása” című módszertani munkájukat. Sokéves tapasztalata alapján úgy érezte, hogy a sajtó problémáit egy önálló folyóirat keretén belül kellene felvetni és megvitatni. E sajtótudományi folyóiratot 1929-ben el is indította *Vidéki Sajtó* címmel. A megjelenésről és a lap céljáról a *Magyar Jövő* így tudósított:

„*Vidéki Sajtó címen Thurzó Nagy László, a Magyar Jövő kiadóhivatali igazgatója és a Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesülete igazgatósági tagja szerkesztésében régen érzett hiányt pótló sajtótudományi folyóirat indult meg, mely a vidéki sajtó munkásainak érdekeit érintő kérdéseket és általában a vidéki sajtóélet egyes mozzanatait kívánja számontartani.*”¹⁵

A folyóirat első száma februárban, a negyedik – egyben utolsó – pedig májusban jelent meg. E négy szám után –kellő anyagi fedezet híján– a folyóirat megszűnt. A havilap szerkesztősége és kiadóhivatala Miskolcon az Eötvös utca 1 szám alatt volt. A lap címének és programjának megfelelően sajtóval kapcsolatos írásokat közölt. Két alkalommal

11 *Thurzó Nagy László*: Sassy Csaba i. m. 114.

12 *Thurzó Nagy László*: A miskolci sajtó a két világháború között. Kézirat Bp. 1964. Lelőhely: HOM HTD 68.4.1.

13 Thurzó Nagy László húsz éves zeneszerzői és újságírói jubileuma. In: *Magyar Jövő* 1931. 275. sz. 5.

14 A felsorolást l. Thurzó Nagy László műveinél.

15 *Magyar Jövő* 1929. 31. sz. 5. (A megjelenést több lap is hírül adta még: *Reggeli Hírlap* 1929. 31. sz. 9. *Felvidéki Napló* 1929. 32. sz. 3.) A lapot említi még: *Thurzó Nagy László*: Miskolci lexikon II/B. köt. 190. *Lakatos Éva*: Magyar irodalmi folyóiratok, Bp. 2000. 4462. tétel. *Zsedényi Béla*: Miskolc szellemi élete és kultúrája Miskolc, 1929. 115. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1842–1963. Miskolc, 1964. 149.

beszámolt a kölni sajtó világiállításáról, vidéki napi- és hetilap bibliográfiát, jegyzőkönyveket, elméleti és módszertani sajtótudományi cikkeket közölt. Többször is foglalkozott a reklám kérdésével. Elemezte az amerikai, latin, német és magyar reklám jellegzetességeit. Statisztikai adatokat, jubileumi megemlékezéseket, könyvismertetések tette közzé. Állandó rovataiban (Belföld, Külföld, Egyesületi hírek, Szaklap szemle) személyi hírekről, eseményekről, címváltozásokról, induló és megszűnő lapokról stb. tudósított. A cikkeket a kor ismert szakemberei írták. Ezek voltak: *Bartus Ödön* (1888–1950 festőművész, tanár), *Breznay Pál* (19. század vége, A Dunántúli Nyomdavidálat igazgatója), *Elekes Dezső* (1889–1965 ügyvéd, statisztikus, egyetemi tanár), *Erich Everth* (? egyetemi tanár, a lipcsei egyetem sajtótudományi intézetének igazgatója), *Frankl Pál* (? lapszerkesztő), *Frühwirth Mátyas* (1889–1949 után, országgyűlési képviselő, a Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesületének elnöke), *Gallovich Jenő* (1870–1945 eleje, újságíró, a Kereskedelmi és Iparkamarák Országos Szövetségének titkára), *Kun Andor* (1882–?, hírlapíró), *Lukács Károly* (1882–1954 néprajztudós, természettudós, középiskolai igazgatótanár), *Meskó Barna* (1892–1958 író, kritikus), *Parragi György* (1902–1963 újságíró, politikus, országgyűlési képviselő), *Péchy-Horváth Rezső* (1890–1969 író, újságíró), *Ruff Andor* (1879–1950 hírlapíró, lapszerkesztő), *Sassy Csaba* (1884–1960 költő, író, újságíró), *Szemere Pál* (20. sz. újságíró Ausztriában, kiadó és főszerkesztő).¹⁶

Az alábbiakban közlöm a Vidéki Sajtó négy számának tartalmát, egy-két *tárgyszóval* kibővítve a címeket.

Könyvészeti adatok

Vidéki Sajtó : sajtótudományi folyóirat / szerkeszti Thurzó Nagy László. – 1. évf. 1. szám- 2.[11.] évf. 4. szám (1929. február–május). – Miskolc : Szerkesztő, 1929. – 4 db ; [30 cm]

A 4. szám alcíme: sajtófolyóirat. – Az évfolyamjelzés a 2. és 3. számnál téves. – Szerkesztőség és kiadóhivatal Miskolc, Eötvös u. 1.

Havonként.

Előfizetési ára egy évre 20 P., egyes számok ára 2 P.

1. sz. – 28 p.

2. sz. – 32 p.

3. sz. – 40 p.

4. sz. – sajtófolyóirat. – 32 p.

Vidéki Sajtó

1929

1. évfolyam 1. szám (február)

Reklámok: 8. old. Rotációs gép. Laptudósító Iroda (Wiener Auslandskorrespondenz). 18. old. Miskolczi Takarékpénztár. 22. old. Borsod-Miskolci Hitelbank. 28. old. Borsodmegyei Takarékpénztár.

¹⁶ www.pim.hu/adatbazisok/Magyar_Eletrajzi_Index

CÍM <i>tárgyszó</i>	SZERZŐ, OLDAL- SZÁM
Az olvasóhoz <i>újság, cél, feladat</i>	A Vidéki Sajtó szerkesztősége. A továbbiakban: 'szerkesztőség' 1.
A vidéki sajtó a sajtó jelentősége, szerepe	Frühwirth Mátyás 2.
Magyar szemmel a Rajna vidéken Köln, sajtókiállítás, 1928.	Frankl Pál, Parragi György 2–5.
A magyar napilapok fejlődése az elcsatolt területeken <i>újságok, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia</i>	Szemere Pál 5–8.
Színházi kritika a vidéki sajtóban <i>kritika</i>	Meskó Barna 9–10.
A régi jó V. H. O. Sz. Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége, történet	Sassy Csaba 10–11.
Belföld [Tiszavidék. Kass Endre a Magyar Jövő felelős szerkesztője. Megszűnt a Szabolcs népe. Lingauer László lett a Vasvármegye felelős szerkesztője. Egy kis kartársi kritika. Felvidéki Napló. Új lap Szentesen. Felsőmagyarországi Hírlap. Borsod. Kertészhirlap. Sajtónovella helyett újságíró kamarát! Emelkedett a vidéki napilapok száma.] <i>hírek, tudósítások, érdekvédelem, szolidaritás</i>	szerkesztőség, Ruff Andor 12–14.
A Magyar Újságírók Egyesületének új alapszabályai Magyar Újságírók Egyesülete Vidéki Osztályok, alapszabály	szerkesztőség 14–15.
[Reklám-egyesület alakul Budapesten. Olvasóinkhoz!] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 15.
A Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesülete igazgatóságának jegyzőkönyve Miskolc, jegyzőkönyv	Gallowich Jenő, Breznay Pál 16–20.
A Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesülete igazgatóságának jegyzőkönyve Nyíregyháza, jegyzőkönyv	szerkesztőség 20–21.
Egyesületi hírek [Tagsági díjak befizetése. A kedvezményes újságpapírkiutalás. Megalakítható-e a vidéki nyomdák főnökegyesülete. A lapok nem rendezhetnek sorsjegyakciókat. Pesti pereinknél forduljunk az egyesület ügyészéhez. Új tagok jelentkezése.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 23–24.
A Nyírvidék 50 éves jubileuma Nyíregyháza, Nyírvidék, jubileum	szerkesztőség 24–25.
Irodalom [Dr. Frankl Pál és Parragi György: Magyar szemmel a Rajnavidéken. Az 50 éves Nyírvidék albuma. Hirdetőirodák újságkatalógusa.] <i>könyvismertetés, hírek</i>	szerkesztőség 25–26.
Külföld [Az első cigányújság. Mennyit fordítanak egy évben Angliában reklámra? Koldusok lapja. A levegő is a reklámé. Újságpapíros-konzern alapítás. Reklámbál.] <i>külföldi hírek, reklám</i>	szerkesztőség 26–28.
Apróhirdetések	szerkesztőség 28.

1. évfolyam 2. szám (március)

Reklámok: 16. old. Intertype szedőgép. 22. old. Laptudósító Iroda (Wiener Auslandskorrespondenz)

CÍM	SZERZŐ, OLDAL-SZÁM
A sajtóismeretek és az iskola <i>oktatás, sajtóismeret</i>	t.[hurzó] n.[agy] l.[ászló] 1–3.
A latin sajtó kongresszusa Madridban <i>kongresszus, latin sajtó, Madrid</i>	Péchy-Horváth Rezső 3–5.
A kölni sajtókiállítás és a vidéki magyar sajtó <i>Köln, sajtókiállítás, Magyarország, 1928.</i>	Ruff Andor 5–7.
A magyar vidéki sajtó margójára <i>módszertan, javaslatok</i>	Szemere Pál 8–10.
Miért nincs a vidéknek irodalmi folyóirata? <i>szépirodalom</i>	Meskó Barna 11–12.
Belföld [Rákosi Jenő. Címadományozás. Személyi hír (Klein Samu). Eger lett az Egri Népújságból.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 13.
A Gyöngyösi Lapok 50 éves jubileuma <i>Gyöngyösi Lapok, jubileum, Gyöngyös</i>	szerkesztőség 13–14.
[Dr. Rösler Alfréd a M. T. I. miskolci fiókjának vezetője. Katolikus sajtónap Mezőkövesden. Székely Jenő 25 éves újságírói jubileuma. Hétfői lap lett a Felvidéki Naplóból. Új hetilap Kispesten. Az újságíró kamara felé. Szerkesztői állást elvállal.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 14–15.
Egyesületi hírek [Az Egyesület új tagjai. Tagsági díjak befizetése.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 17.
Üzlet-e vidéken újságot kiadni? : (A sajtó helyzete az Alföldön) Alföld, tőke, rentabilitás	Lukács Károly 17–19.
Az ország vidéki lapjai a sajtótervezet ellen <i>A Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesületének igazgatósági ülése</i>	szerkesztőség 20–22.
[A pénzügyminisztérium nem szándékszik megváltoztatni a vidéki lapok tavalyi forgalmi adóátalányát. A hírlapok címzésnélküli postai szállítása és kézbesítése.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 23.
Külföld [Sajtókiállítás Konstantinápolyban. Sajtóház épül Berlinben. Ahol lenyakkazzák a felelős szerkesztőt. A nagy lapforma fejlődése. Csehszlovákia újság statisztikája. A szovjetsajtó statisztikája. A nevesebb amerikai hírszolgálati ügynökségek. Számok az amerikai rekláméletből. A legnevesebb amerikai lapok.] <i>külföldi hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 24–25.
Milyen az egyes nemzetek reklámja? <i>angol-amerikai reklám, latin reklám, német reklám, magyar reklám</i>	t. [hurzó Nagy László] 25–27.
Irodalom [Gyöngyösi Lapok jubileumi száma. A Magyar Statisztikai Szemle a Vidéki Sajtó című könyvtől.] Egy fél postai szállítási kedvezmény <i>könyvismertetés, hírek</i>	E. [lekes] D. [ezső], dr. 28–30.
Szaklap-szemle [A Szaksajtó. A Reklám-Élet. Az összehasonlító reklámtudomány. A Posta. Megjelent a Haasenstein és Vogler Rt. hirdetői iroda 1929. évi újságkatalógusa. Magyar Statisztikai Szemle.] <i>szaksajtó, folyóiratok</i>	szerkesztőség 30–32.

2. [!1.] évfolyam 3. szám (április)

Reklámok: 24. old. Laptudósító Iroda (*Wiener Auslandskorrespondenz*), 26. old. Intertype szedőgép, 30. old. Magyarország újságkatalógusa, 36. old. Miskolczi Kereskedelmi és Gazdasági Bank R. T.

CÍM	SZERZŐ, OLDAL-SZÁM
Mi a sajtótudomány? <i>újság oktatás, sajtótudomány</i>	Everth, Erick dr. 1–7.
Lapkatalógusok és az adatgyűjtés nehézségei <i>napilap, hetilap, bibliográfia, statisztika</i>	Thurzó Nagy László 7–17.
A spanyol sajtótörvény tervezete <i>sajtótörvény, Spanyolország</i>	Péchy-Horváth Rezső 17–19.
A vidéki napisajtó Ausztriában <i>Karintia, Felsőausztria, Salzburg, Stájerország, Tirol, Vorarlberg</i>	Szemere Pál 20–21.
A rajzos reklámról <i>lélektan, hatás, reklám</i>	Bartus Ödön 22–24.
Belföld [A Sarkadi Hírek új felelős szerkesztője. Szerkesztőváltozás a Kúnsági Hírlapnál. Magyar újságíró sikere Spanyolországban. Dr. Liszt Nándor a Studióban. Napilap jelenik meg Dombóvárott. Új hetilap Zalaegerszegen. Somogyi Újság. A Felsőmagyarországi Hírlap. Mezőkövesdi Újság. Rákosi Jenőről utcát neveznek el Debrecenben. A soproni kongresszus programja. Reklám a kereskedő szolgálatában. Képek a Felső-Bácskában. Protestáns sajtónap Zalaegerszegen.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 25.
Ötven éves a Tatatóvárosi Híradó <i>Tata, Tata-tóvárosi Híradó, jubileum</i>	Péchy-Horváth Rezső 27.
A vidéki újságírás válsága <i>álláshiány, szervezetlenség</i>	Péchy-Horváth Rezső 27–29.
[Szedőgéppel szedik a Kecskeméti Lapokat. Katolikus sajtónap Jászberényben. Katolikus sajtónap Győrben. Harc a levegőért. Adható-e a rendőrségről újságíróknak információ? Kerka és Vidéke.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 31.
Külföld [Csehszlovákia: Április 7-én volt a nemzetközi újságíró-szövetség választmányi értekezlete Prágában. Volt miniszterből sajtófőnök. Sajtószabadság. Elfogatóparancs a Csehslova egyik szerkesztője ellen. Románia: Harmincéves újságíró jubileum. Meghalt az Aradi Közlöny felelős szerkesztője. Új napilap Aradon. Lemaradt húsvétkor a temesvári lapok postája. Magyar turistalapp indult meg Brassóban. Romániai városok és megyék pauszálét fizetnek egy prágai német lapnak. Az erdélyi lapok telefonon kapják a budapesti tudósítást. Félmillió lej kártérítésre ítélték a román kincstárt az Adeverul elközbzásáért. Betiltott kommunista lapok.] <i>külföldi hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 31–33.
Az újsághirdetések, magánreklámok és a szerkesztőség <i>hírszolgáltatás, reklám</i>	A v. S. (Deutsche Presse) 33–34.

[Szerbia: Bánsági származású újságíró halála. Zárábban lelőtték a legnagyobb horvát sajtótröszt elnökét. Csődbe jutott a Bácska legrégebb szerb lapja. Anglia: Újságközvetítés az óceánon át. Franciaország: Két francia lap összeolvad. Görögország: Agyonlőtték a görög sajtókirályt. Lengyelország: Ötvenkétszer kobozták el a felső-sziléziai német kisebbség legnagyobb lapját. Németország: Újságmúzeum épül Aachen-ben. Augusztusban lesz a világreklám kongresszus. Tripolis: Sajtókiállítás. Palesztina: Sajtókiállítás.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 35.
Egyesületi hírek [Június 9-én lesz a soproni kongresszus. Sebők Jenő 40 éves nyomdász jubileuma.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 35–38.
Irodalom [Megjelent a „Lyra” új száma. William Randolph Hearst és sajtója. Szudy Elemér: Két renaissance.] <i>könyvismertetés, hírek</i>	szerkesztőség 38–40.
Szaklap-szemle [A Reklám-Elet. Magyar Statisztikai Szemle. A Magyar Grafika. A Posta.] <i>szaksajtó, folyóiratok</i>	szerkesztőség 40.
Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesületének új tagjai	szerkesztőség 40.

2. [!1.] évfolyam 4. szám (május)

Reklámok: 26. old. *Laptudósító Iroda (Wiener Auslandskorrespondenz, Értesítés (Blocker J. Hirdető Iroda), 30. old. Intertype szedőgép, 32. old. Magyarország újságkatalógusa*

CÍM	SZERZŐ, OLDAL-SZÁM
A vidéki sajtó a statisztika számoszlopaiban <i>hasábkok, megjelenési napok, alapítási évek, lapcim, oldalszám</i>	Thurzó Nagy László 1–8.
Mi a sajtótudomány? <i>újság, oktatás, sajtótudomány</i>	Everth, Erick dr. 8–9.
Belföld [Dr. Rákóczy Imre előadása Miskolcon. A Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok 40 éves jubileuma. Újból hetilap lett a Békésmegyei Közlöny. Hol épül meg az új papírgyár? Rákosi Jenő ucca Újpesten. Megszűnt a Dunántúli Estilap. A Székesfehérvári Friss Újság reklámtáblája. Újból délután jelenik meg a Somogyi Újság. Felelős szerkesztő változás a Borsodnál. Az Újpesti Napló 20-ik jubileuma. Szeptemberben lesz a soproni kongresszus. Tíz éves jubileumok.] <i>hírek, tudósítások, papírgyár-Szeged</i>	Lukács Károly, szerkesztőség 10–12.
Meg lesz az újságíró kamara <i>újságíró kamara, tagok, felvétel, névjegyzék, fegyelmi jogkör, felelősség, hatáskör, választott bíróság, állás, jövedelem, szervezet, tudósítók, sajtótanács</i>	Kun Andor 12–22.
[Dunántúli nyomda köréből. A Közlöny új szerkesztője. A miskolci és a nyíregyházi ügyvédi kamarák a sajtószabadságért. A mezőkövesdi Szent József nyomdát a Korda r. t. vette meg. Kinevezés. Kitiltották a bécsi Die Stundét. Riportpályázatot hirdet a Kecskeméti Közlöny olvasói számára. A kecskeméti napilapok évenként egy-egy munkatársukat a város támogatásával akarják külföldi tanulmányútra küldeni. Dr. Ratkóczy János előadása a kirakati- és sajtóreklámról. Nyomdaszentelés. Becsapott a villám a Dunamellék Kiskúnság szerkesztőségébe. Német újságírók Magyarországon. Norvég újságíró nő Debrecenben. Svéd újságírók jártak a vidéken.] <i>hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 22–24.

Egyesületi hírek [Tagsági díjak befizetése. Mit kívánnak a vidéki lapkiadók a sajtónovellában? Az egyesület június havi gyűlése.] <i>hírek, tudósítások, sajtónovella-tervezet</i>	szerkesztőség 24–29.
Külföld [Anglia: Az angol sajtó terjeszkedése. Új lapot indított Rothermere lord. Németország: A szovjet hivatalos lapjának berlini tudósítóját kiutasították Németországból. Franciaország: Három évi börtönrre ítélték a L'Humanité szerkesztőjét. Románia: Rákosi Jenőt ünnepelték a Székelyföldön. Felmentett újságíró. Három német lap több mint százmillió lejt keresett román külön számaival. Beszűntette működését az aradi kommunista Virradat. Csehszlovákia: A Ruzsinszkói Magyar Hírlap 10 éves jubileuma. Benes állítólag beszüntette a Der Tag és a Die Stunde szubvencióit. Szerbia: Két amerikai magyar lapot betiltottak Szerbiában. Kiltottak Szerbiából egy francia élcslapot.] <i>külföldi hírek, tudósítások</i>	szerkesztőség 29–31.
Szaklap-szemle [A Sajtó.] <i>szaksajtó</i>	szerkesztőség 31.

MELLÉKLET

Thurzó Nagy László munkái

(A téma kutatása során fellelt kéziratok, kiadott munkák és a 10-es honvéd című újságban megtalálható írásai, dalai)

SAJTÓ témakörben

Thurzó Nagy László a továbbiakban l. T. N. L.

Kass Endre–T. N. L.: A vidéki lap szerkesztése és kiadása. Miskolc, 1928. 107. p.

T. N. L.: A vidéki sajtó. Miskolc, 1928. 140. p.

T. N. L. (szerk.): Vidéki Sajtó. Miskolc, 1929 1–4. szám

T. N. L.: A miskolci sajtó a két világháború között. Bp. 1964. 33 lap Kézirat (HOM HTD 68.4.1.)

T. N. L.: A miskolci napisajtó a két világháború között. 14 lap Kézirat (HOM HTD 77.272.112.)

T. N. L.: A miskolci sajtó története 1850–1900 között In: Miskolci lexikon 9. kötet Bp.

DALOK, NÓTÁK témakörben

Eger alól. Bp. Bárd testvérek (5 dal), Álmodok (5 műdal), Három dal (1911), Zenélő óra (1917), Gyű lovam Lengyelország fele. Rózsavölgyi ?, Nincs már nekem puskám Rózsavölgyi? (1918), Amerre az utcán megyek. 10-es honvéd 1918. 13. sz. 16., A Magyaros alján. In: 10-es honvéd 1918. 15. sz. 16., Rám jár most a világ szája. In: 10-es honvéd 1918. 19. sz. 12., A miskolci város végén. 10-es honvéd 1918. 21. sz. 14., Dal a turulmadárról. Bp. Rózsavölgyi, 1921., T. N. L. két irredenta dala. Bp. Rózsavölgyi, 1923., T. N. L. dalai. Miskolc, Kiadja a Miskolci Daláregylet, 1923. (16 dal).

ÉLETRAJZI, TÖRTÉNETI, SZÉPIRODALMI témakörben

T. N. L.: Palóczy László 1 2. 3. kötet Kézirat

T. N. L.: Sassy Csaba Kézirat (HOM HTD 68.4.2.)

T. N. L.: Szemere Bertalan 1. 2. 3. Kézirat

T. N. L.: Szemere Bertalan, Felsőmagyarország tejhatalmú kormánybiztosa Miskolcon 1848 december 16-1849 május 7-ig 1. 2. Kézirat HOM HTD 70.39.1.

T. N. L. levele Kürthy Györgyhöz. 1942. OSZK Kézirattár-Levelestár

T. N. L.: Miskolci lexikon 1-27. kötet Bp. 1965-1973.

T. N. L.: Bon soire madame. In: Csokor : miskolci antológia. Miskolc, 1926. 165–166.

A 10-es honvéd újságban megjelent írásai (A dalokat l. a DALOK témakörnél)

1917.

Valahol az Avas alján (vers), 1. sz. 19.
Tavasszal (vers), 1. sz. 13.
Könnyeimmal írtam (vers), 2. sz. 4.
A gumipuska: harctéri interjú, 2. sz. 13.
Elmentél (vers), 2. sz. 13.
Vasárnap délután a fedezékben, 3. sz. 17.
A Hernád partján (vers), 4. sz. 9.
Fedezékben, 4. sz. 10–11.
Képek (vers), 4. sz. 13.
Hogy ha minden (vers), 5. sz. 9.
Egy kis pletyka, 5. sz. 11–12.
Oláh Gyuri az helzetről, 5. sz. 13–14.
Azt álmodtam (vers), 5. sz. 18.
Nyár utóján (vers), 6. sz. 10.
Oláh Gyuri az helzetről, 6. sz. 10–11.
Harctéri specialitások, 7. sz. 15–16.
Szabadság, 7. sz. 17–18.
Levelek, 8. sz. 9.
Oláh Gyuri az helzetről, 8. sz. 12–13.
Akác-románc (vers), 9. sz. 5.
Az élet: Asztalos Béla emlékezetének, 9. sz. 7–8.
Oláh Gyuri levele a frontról, 9. sz. 13.
Ha a háború még soká tart, vagy a hosszúhajú veszedelem, 9. sz. 10–12.
Oláh Gyuri az helzetről, 10. sz. 12–13.
Rimtelen sorok, 10. sz. 6.
Glück, 10. sz. 7.

1918.

Oláh Gyuri levele a frontra, 1. sz. 10.
Gondolatok, 2. sz. 5.
Oláh Gyuri az helzetről, 2. sz. 14–15.
Egerben, 3. sz. 5–6.
Kis kalauz szabadságos katonák számára, 3. sz. 8–10.
Gondolatok, 3. sz. 16.
Gondolatok, 4. sz. 10.
Az Adria, 4. sz. 16.
A vén bohém (vers), 4. sz. 15.
Kis kalauz a szabadságos katonák számára, 5. sz. 12.
Oláh Gyuri az helzetről, 5. sz. 11.
Visszajöttek már a fecskék (vers), 8. sz. 6.
Pipa mellett, 8. sz. 8–9.
10-es nóta (vers), 8. sz. 12.
Fischmann levele Gyöngyösről Oláh Gyurihoz, 8. sz. 13–14.
Gondolat, 9. sz. 5.
A kollégiumkertben: Pálóczy Laci emlékére, 10. sz. 9–10.
Augusztusi éjjel, 10. sz. 13–14.
Forelli mester bűvész-előadása, 11. sz. 13–14.
Fischmann levele Oláh Gyurihoz, 11. sz. 15.
Szolgálati út, 12. sz. 9.

A költészet berkeiben, 13. sz. 15.
Mikor a „bót” megnyílt, 14. sz. 9.
Egy kis tévedés [1.], 14. sz. 15–16.
Egy kis tévedés, 15. sz. 14–15.
Hadtörténelmi csoport, 17. sz. 19–20.
Árva Pál, 17. sz. 11–12.
Licitálás, 17. sz. 14–15.
Oláh Gyuri „cendőr kézen”, 18. sz. 13.
Csökkentés, 18. sz. 14.
Útban, 18. sz. 15–16.
Békejegyzék, 18. sz. 16.
Egy kis pletyka, 20. sz. 7–8.
Spanyol nátha: eredeti harctéri interjú, 20. sz. 13.
A kutyák, 21. sz. 15.

1925.

Oláh Gyuri „fájdalmas” hang lett Párizsban, 1. sz. 18.

1927.

Oláh Gyuri az helzetrül, okt. 8. 10.

Thurzó Nagy Lászlóról szóló irodalom

1. Hétről hétre. In: 10-es honvéd 1918. 7. sz. 8.
2. A Turul nóta. In: Reggeli Hírlap 1919. 233. sz. 1.
3. A miskolci újságírók arcképcsarnoka. In: Színházi Lapok 1. sz. 4.
4. Thurzó Nagy László dalai. In: Miskolczi Napló 1923. 241. sz. 2.
5. Miskolci zeneszerzők nyilatkoznak a Színházi Lapoknak önmagukról, a helyi és a magyar zeneirodalomról. In: Színházi Lapok 1924. 5. sz. 11.
6. Thurzó Nagy László. In: Csokor : miskolci antológia. Szerk. Hajdú Béla és Bak János Miskolc, 1926. 165.
7. Thurzó Nagy László szerzői jubileuma. In: Magyar Jövő 1931. 277. sz. 2–3.
8. Thurzó Nagy László húszéves zeneszerzői és újságírói jubileuma. In: Magyar Jövő 1931. 275. sz. 5.
9. Thurzó Nagy László húszéves zeneszerzői jubileuma. In: Reggeli Hírlap 1931. 258. sz. 7.
10. Thurzó Nagy László. In: A magyar muzsika könyve. Szerk. Molnár Imre Bp. 1936. 502.
11. Thurzó Nagy László. In: Miskolci lexikon. Írta: Thurzó Nagy László I/B. köt. 209. 258. 294–296. o. II/A. köt. 109. 115. 249–250.
12. Thurzó Nagy László. In: Nótakedvelőknek. Írta Leszler József Bp. 1986. 359.
13. Thurzó Nagy László. In: Magyaránótaszerzők, énekesek és népdalosok lexikona. Írta Kikli Tivadar Szeged, 1999. 217.
14. Thurzó Nagy László: Sassy Csaba 19???. 41. 70. 72. 74. 75. 111. 113. 114.
15. Thurzó Nagy László. In: A miskolci sajtó a két világháború között (adatokat l. a sajtó témakörnél) 55.

HÖGYE ISTVÁN ÉLETMŰVE (1941–2006)

KOVÁTS DÁNIEL

Életének 65. évében, súlyos betegség következtében elhunyt dr. Högye István, a sátoraljaújhelyi fióklevéltár igazgatója, s személyében korán elvesztettük Borsod-Abaúj-Zemplén megye történész társadalmának egyik szorgos és tekintélyes munkatársát. A Partium határán fekvő Hajdúbagason született 1941. június 26-án, s büszkén vállalta a hajdúsághoz és a történelmi Biharhoz való kötődését. Erősítette történelmi tudatát debreceni diákéveinek több élménye. A Tóth Árpád Gimnázium tanulójaként (1955–1959), a zeneiskola növendékeként meghatározó irodalmi és művészeti hatásokban volt része, amelyek befolyással voltak egész életére.¹ Érettségi után az egri Pedagógiai Főiskolára iratkozott be, ahol 1959 és 1963 között magyar-történelem szakon folytatott tanulmányokat, sőt – amikor erre lehetőség nyílt – harmadik szakként az ének-zenét is fölvette. Tanári diplomával a kezében rövid ideig Horton tanított, majd szülőföldjéhez közelebb, Sárándra került, az általános iskola tanára volt ott 1965-ig. Bár szerette a nevelői munkát, egykori tehetséges tanítványait mindig szívesen emlegette, igazi, reászabott feladathoz akkor jutott, amikor Sátoraljaújhelyen Zemplén vármegye levéltárának munkatársa lett. Munkája mellett 1966 és 1969 között Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcsészkarának történelem szakán tanult, majd ott szerzett bölcsészdoktorátust 1973-ban.

2001-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig az egykori zempléni megyeszékhelyen élt, itt alapított családot; itt vette feleségül Halász Anna könyvtárost, itt született két leányuk, Helga és Zsófia, itt vettek házat, szőlőt, ahogyan az a hegyaljai polgárokhoz illik. Otthon érezte magát a város kulturális közéletében, elmaradhatatlan résztvevője – gyakran szervezője – volt a koncerteknek, kiállítás-megnyitókknak, író-olvasó találkozóknak. S közben sorjázta tolla alól a helytörténeti, irodalomtörténeti, néprajzi, pénztörténeti publikációk. Ezt a gazdag tartalmú életet súlyosan megzavarta feleségének sok szenvedést hozó betegsége és korai halála, majd pedig az őt magát megtámadó gyilkos kór. Emiatt vonult vissza a hivatali munkától, amikor nyugalomba vonulhatott. Debrecenben, leányai és testvérei közelében húzódott meg, ott súlyosbodott tovább gyógyíthatatlan betegsége, amely 2006. március 20-án kioltotta életét. Április 8-án hamvait a sátoraljaújhelyi köztemetőben tisztelőinek nagy részvéte mellett helyezték örök nyugalomra felesége mellé.

Ennyi a tömören összefoglalható életút, amely azonban így a szakmai teljesítmények és az emberi cselekedetek gazdagságáról alig árul el valamit. Pedig dr. Högye István életműve hosszú időre szerves és nélkülözhetetlen része marad a történész szakmának, s különösen a zempléni kulturális örökségnek. Munkásságát életében is egyértelmű elismerés kísérte. Minősíti tevékenységét Sátoraljaújhely város Pro Urbe-díja és díszpolgári címe, a Pauler Gyula-díj, a Bél Mátyás-émlékérem s több más kitüntetés. Megbecsüléssel tartja számon őt a Magyarországi Levéltárosok Egyesülete, a Magyarok Világszövetsége, a Városszépítő Egyesület, a Lavotta-alapítvány s mindenekelőtt a Kazinczy Ferenc

¹ Színesen számol be erről egyik utolsó írásában: Utam a zenéhez és a képzőművészethez. = Széphalom 14., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2004. 269–277.

Társaság, amelynek alapító titkára volt. Ha majd megírják a zempléni kultúrhistoria 20. századi történetét, abban nagy helyet kap dr. Högye István szerepvállalása. Nagyon indokolt, hogy a néhány hónappal halála után az egykori megyeháza falán elhelyezett emléktábla az ő nevét is megőrökíti Zemplén nagy hatású levéltárnokai, helytörténészei között.

Történelmi érdeklődésére a sokszínűség jellemző. Az egykori Zemplén megye igen gazdag anyagú archívuma bőséggel kínálta számára a témát, s ő tudatosan élt az adottságokkal. Fő feladatának azt érezte, hogy feltárja azokat a kincseket, amelyeket a régi iratok között megtalál. Egyik elődje a megyeháza boltíves termeiben Kazinczy Ferenc volt, természetesnek tekinthető, hogy az ő alakja, munkássága nagy erővel vonzotta a késői utódot. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon irodalomtörténészként tartja számon Högye Istvánt, s valóban: első szakirodalmi publikációi ezt az érdeklődését bizonyítják.² Érthető módon azonban nem az irodalomesztétika szempontjai vezették, hanem a történelmi, művelődéstörténelmi elemeket vizsgálta, hiszen ilyen vonatkozásban tudott – többnyire frissen feltárt levéltári források alapján – újat mondani. Kazinczy Ferenc igazi kihívás volt a számára, hozzá a továbbiakban is rendszeresen visszatért. Közleményei közelebb visznek a széphalmi mester és kora megértéséhez,³ hiszen önálló kötetben adta ki a sátoraljaújhelyi levéltárban Kazinczyval kapcsolatban fellelhető dokumentumokat,⁴ s két sorozatban, eligazító bevezető tanulmánnyal az író metszetgyűjteményének 50 darabját.⁵ Kazinczy emberi sorsa is megihlette: drámát írt róla.⁶ Annak is van számunkra üzenetértéke, hogy az életében megjelent utolsó publikációja egy Kazinczyt közelről érintő s kézjegyét is tartalmazó dokumentum elemzése, közzététele volt.⁷

A levéltárban azonban számos egyéb irodalomtörténelmi vonatkozású dokumentumot talált, amelyekből külön forráskiadványt állított össze.⁸ Amint arra ennek bevezető-

2 Kazinczy Ferenc Zemplén vármegye szolgálatában. = Borsodi Szemle, 1967. 4. sz. 58–63.; Adalékok Kazinczy Ferenc pedagógiai arcképéhez. = Pedagógiai Szemle, 1967. 5. sz. 438–445.; Lenau zempléni emlékei. = Észak-Magyarország, 1967. aug. 27.; Batsányi Jánost köröztető levél 1810-ből. = Irodalomtörténelmi Közlemények, 1968. 456–457.; Nádasdy Ferenc sírverse. = Vasi Szemle, 1970. 1. sz.; Adatok Vay Ádám életéhez, irodalmi munkásságához. = Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 4. sz. 84–95.

3 A gazdálkodó Kazinczy Ferenc. = A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 1976. 151–163.; Kazinczy zempléni közszolgálat. = Kazinczy Abaújban és Zemplénben. Sátoraljaújhely, 1978. 141–160.; Kazinczy ismeretlen levelei, feljegyzései Zemplén vármegye levéltárában. = Levéltári Szemle, 1981. 331–344.; Kazinczy sátoraljaújhelyi főgondnoksága. = Reformátusok Lapja, 1981. aug. 2.; Kazinczy, az „archivarius”. = Magyarország, 1981. aug. 20.; Kazinczy és Batsányi. = Veszprémi Napló, 1981. dec. 24.; Kazinczy Ferenc feljegyzései a betegségekről. = Orvostörténelmi Közlemények, 1982. 241–244.; Kazinczy és a Kossuth család. = Honismeret, 1982. 5. sz. 38–39.; Kazinczy Ferenc mint családapa. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 8. sz. 1986. 29–31.; Regmectől Kassáig. = Széphalom 3., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1990. 17–23.; Kazinczy bihari kapcsolatai. = Széphalom 4., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1992. 117–120.; Adatok Kazinczy Ferenc közművelő tevékenységére. = Széphalom 7., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1996. 285–294.; Új adatok a Kazinczy–gróf Török és a Kossuth családok kapcsolatához. = Széphalom 9., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1997. 45–52.; Kazinczy Ferenc újhelyi egyházi főgondnoksága. = Széphalom 11., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2001. 61–64.

4 Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 30. Sátoraljaújhely, 1990.

5 Kazinczy Ferenc metszetgyűjteménye Zemplén Levéltárában. I–II. sorozat, Sátoraljaújhely, 1992.

6 Koldustól alamizsnát... Életrajzi játék. = Széphalom 1., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1986. 75–103.; Színpadi bemutatója Sátoraljaújhelyen volt 1988. március 26-án. Itt jegyezzük meg, hogy Högye István a nyilvánosság előtt 1959-től először szépirodalmi alkotásokkal jelentkezett; az egri főiskola Ifjú Nevelő c. lapjában versei, műfordításai jelentek meg.

7 A Kazinczy-testvérek vagyonmegosztása 1813-ban. = Széphalom 15., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2005. 39–47.

8 Irodalomtörténelmi dokumentumok Zemplén Levéltárában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 26. Miskolc, 1986.

jében rámutat, a közölt iratok az íróknak és költőknek a hivatalos kapcsolatairól vallanak; regesztákat és teljes szövegeket találunk benne, nagy segítség ez a kutatók számára. 107 alkotó zempléni kapcsolatairól tájékoztat betűrendben e kiadvány Ady Endrétől Zilahy Lajosig, majd sajtótörténeti dokumentumokat közöl folyóiratokról, kiadókról, hírlapokról. Elismeréssel gondolunk arra, milyen rendszeres, kitartó gyűjtőmunkára volt szükség ennek az anyagnak a feltárásához Balassi Bálint 1586-ból, Tolnai Dali János 1659-ből való peres irataitól kezdve Kőrösi Csoma Sándor ázsiai útjának 1829-ben történt támogatásán, Petőfi zempléni táblabíróvá választásán, Széchenyi István és Arany János levelein, a Féja Géza elleni 1933-as ügyészégi nyomozás iratain át Illyés Gyula vagy Veres Péter 1948. évi sárospataki látogatásáig. Külön gyűjteményben tette közzé tudósok és művészek felkutatott leveleit.⁹ Megemlítendő még, hogy vizsgálta egyes irodalmi alkotások létrejöttének helyi forrásvidékét, Mikszáth „Különös házasságá”-nak, Tompa Mihály regéinek valóság alapját.¹⁰

Kutatásai során megkülönböztetett érdeklődéssel fordult a zempléni családok, neves személyiségek élete felé. Az egyik sátoraljaújhelyi újságban 1996-ban és 1997-ben sorozatban írt a híres családok megbecsült tagjairól, a Dókus, Ambrózy, Andrassy, Viczmándy, Boruth, Petrasovszky, Hornyay, Matolay, Farkas, Meczner, Sebeők, Füzesséry familiákról.¹¹ Érdeklődést keltett „Neves újhelyiek” című életrajzi lexikona,¹² amelynek anyagát lényegesen kibővítve építette be később a „Sátoraljaújhely lexikona” című impozáns kötetbe.¹³ A városhoz kapcsolódó alkotókról szívesen gyűjtött új adatokat, s azokat rendre közzé is tette. Írt Katona Dénesről,¹⁴ Petőfiről,¹⁵ Teitelbaum Mózesről,¹⁶ Kazinczy Gáborról,¹⁷ Andrassy Gyuláról,¹⁸ Mécs Lászlóról,¹⁹ a Sátoraljaújhelyre látogató kortárs írókról.²⁰ Közzétette azokat a leveleket, amelyeket Arany János a Tudományos Akadémia főtítkáráként a széphalmi Kazinczy-emlékhely ügyében írt Zemplén vármegyének.²¹ Itt említjük meg egyik legnépszerűbb művét, a „Zempléni históriák” két kötetét; ez a szemelvénygyűjtemény fontos szerepet kapott a helyi történelmi tudat gazdagításában.²²

Kazinczy Ferenc mellett Kossuth Lajos személye és helyi munkássága foglalkoztatta Högye Istvánt hosszú időn át. Érthető ez, hiszen abban az épületben dolgozott 35 éven át, amelyhez Zemplén nagy szülőltének közéleti pályaindulása kötődik. Két szép gyűjte-

9 Tudósok, művészek levelei Zemplén levéltárában. Acta Archivistica, I. Miskolc, 1996.

10 A Buttler család levéltára. = Borsodi Levéltári Évkönyv, VI. k. 1990. 145–185.; Tompa Mihály: A vámosújfalusi jegyző c. népregének valóság alapja. = Tokaj és Hegyalja, VI. k. 1992. 16–33.

11 Helyi Krónika, III. évf. 2–7. és 11. sz., IV. évf. 1–4., 6. 8. sz.

12 Zempléni Füzetek 4. k. Sátoraljaújhely, 1986.

13 Sátoraljaújhely, 2001.

14 Katona Dénes levelei Xantus Jánoshoz. = Arrabona, Győr, 1972. 32–346.; Katona Dénes, a helyi növénynevesítő. = Borsodi Művelődés, 1982. dec.

15 Petőfi mint zempléni táblabíró. = Magyar Nemzet, 1981. dec. 1.

16 Az újhelyi csodarabbi. = Újhelyi Körkép, 1988. 4. sz. 6.

17 Kazinczy Gábor történetkutatói és kiadói tevékenysége. = Kazinczy Gábor emlékezete. Miskolc, 1995. 57–64.

18 Gr. Andrassy Gyula emlékezete. = Újhelyi Körkép, 1990. 3. sz. 11.

19 100 éve született Mécs László. = Szülőföldünk, 23–24. sz. 1995. 87–89.

20 Vendégünk volt... címmel sorozatban az Újhelyi Körkép hasábjain: Ambrózy Ágostonról (1988. 3. sz. 6.), Szász Miklósról (1988. aug.), Domahidy Andrásról (1989. 11. sz. 5.); Összefoglalóan egyik késői tanulmányában: Irodalmi találkozások Újhelyben. = Széphalom 13., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2003. 169–175.

21 Arany János levelei Zemplén megyéhez. = Honismeret, 1983. 3. sz. 29–30.

22 I. kötet: A honfoglalástól 1849-ig. Bp.–Miskolc, 1986.; II. kötet: 1849–1950. Bp.–Miskolc, 1989. A két kötet együttes új kiadása 400 oldal terjedelemben: Miskolc, 2002.

ményt állított össze a helyi Kossuth-iratokból, érdekes dokumentumokat szolgáltatva a további kutatás számára.²³ A feltárt források több publikációhoz adtak számára anyagot.²⁴ Számba vette a zempléni Kossuth-emlékhelyeket,²⁵ s egyik utolsó nagyobb munkája volt a „Kossuth Lajos zempléni kapcsolatai” című dokumentumgyűjtemény összeállítása.²⁶

A gazdaságtörténet korán érdeklődésének központjába került; feltételezésünk szerint debreceni professzorai biztatták ilyen irányú kutatásokra,²⁷ hiszen doktori disszertációját is a hegyaljai szőlőmunkabérek témájából választotta. Meggyőződött róla, hogy Hegyalja sajátos gazdasági életében igen sok az érdekes, feltárni érdemes vonás, s talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Hőgye István történeti munkásságának legfőbb eredményei ebből a témakörből valók. Alkalmanként arra is vállalkozott, hogy egy-egy település múltjának feltáráshoz hozzájáruljon. Így lett társszerzője Hajdúbagos, Herceggút, Girincs és Kisgéres monográfiájának,²⁸ hozzájárult továbbá a Bodroghöz, valamint Szerencs és környéke tájtörténeti megismeréséhez.²⁹ A helytörténeti kutatók által gyakran forgatott alapmű az összevont megye történeti helységnévtára, amelynek zempléni anyaga Hőgye István munkája,³⁰ s ezzel a kutatással függ össze, hogy Zemplén közigazgatási változásaira kiterjedt a figyelme.³¹

A társadalom- és művelődéstörténet területe sem volt idegen tőle. Adalékokat szolgáltatott a magyar nyelv elismertetéséért folyó küzdelem megértéséhez,³² foglalkozott régi

23 Kossuth Lajosra és családjára vonatkozó iratok Zemplén vármegye levéltárában. Miskolc, 1982.; „Édes szülőtte földem, Zemplén”. Zemplén vármegye levéltárának Kossuth-dokumentumaiból. Sátoraljaújhely, 1992.

24 Kossuth Lajos mint „kolera-felügyelő” 1831-ben. = Magyarország, 1982. szept. 19.; Kossuth és családja Sátoraljaújhelyen. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 1982. 2. sz. 37–41.; Kossuth és az 1831. évi kolera. = Történeti Statisztikai Évkönyv., Budapest, 1990. 7–21.; A mi Kossuth Lajosunk. = Szülőföldünk, 18. sz. 1992. 127–128.; Kossuth Újhelyről, az újhelyiek Kossuthról. = Újhelyi Körkép, 1994. 3. sz. 5.; A mi Kossuth Zsuzsánk. Megemlékezés születésének 180. évfordulóján. = Helyi Krónika, 1997. febr. 16.; „Büszke vagyok arra...” Kossuth Újhelyről, az újhelyiek Kossuthról. = Szülőföldünk, 30. sz. 2002. 13–15.

25 Kossuth-emlékhelyek Zemplénben. Sárospatak, 1994. 1–37.

26 Hely és év megjelölése nélkül. [Miskolc, 2002.]

27 Legeltetési rendtartások a Hegyalján. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 11. k. 1972. 133–137.; Hegyaljai állatgyógyítási adatok a 18. századból. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. k. 1976. 90–96.; A görögök szerepe a Hegyalján a 18. században. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 16. k. 1977. 1–15.; Hegyaljai vásárok és piacok 1711–1849. = Borsodi Levéltári Évkönyv, IV. k. 1981. 83–99.; Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a 17–18. században. = Borsodi Levéltári Évkönyv, V. k., 1983. 185–226.; A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében (1711–1848). = Árucseré és migráció. Miskolc, 1986. 57–63.; A hegyaljai mezővárosok szükségpénzei 1849-ben. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 12. sz. 1988. 21–23.; A Constantin-féle posztófabrika Sárospatakon a XIX. század elején. = Manufaktúrák Magyarországon. Miskolc, 1989. 125–130.; Erdőhasználat Tállyán a 18–19. században dokumentumok tükrében. = Tokaj és Hegyalja, VIII. k. Tállya, 1993. 58–79.; Pénzrontás, pénzhamisítók és ellenük hozott hatósági intézkedések Zemplén vármegyében. = Numizmatikai és Társadalomtudományok. II. k. Debrecen, 1996. 123–133.; Hegyaljai szükségpénzek és forgalmuk. = Numizmatika és társadalomtudományok, III. k. Nyíregyháza, 1999. 269–276.

28 Bagosi Krónika. Társszerzők: Bencsik János, Dankó Imre, Ötvös László. Hajdúbagos, 1975.; Egy hegyaljai sváb község, Herceggút története. Sárospatak, 1998.; Girincs község története. Girincs, 1999.; Településtörténeti vázlat 1945-ig. = Kisgéres története. Dunaszerdahely, 2000. 47–72.

29 A Bodroghöz. Történeti vázlat és levéltári források. = Fejezetek a Bodroghöz néprajzából. Miskolc, 1986. 5–8.; Szerencs, Harangod vidéke és a Taktaköz levéltári forrásai. = Adatok Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez I. k. Szerencs, 1995. 7–12.; Szerencs és környéke kutatásának levéltári forrásai. = Szerencs és környéke. Szerencs, 2002. 145–148.

30 Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1973. Társszerzők: Seresné Szegőfi Anna és Tóth Péter. Miskolc, 1983.

31 Zemplén vármegye történeti és közigazgatási változásai 1711–1950. = A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 1998. 527–538.

32 Küzdelmek a magyar nyelvért Zemplénben és Abaújban. = Széphalom 5., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. 45–52.

lakodalmi szokásokkal,³³ a verbuválás menetével,³⁴ bemutatta a bíróválasztás egykori szokásait,³⁵ összegyűjtötte a régi esküszövegeket,³⁶ elemezte a gyászjelentések információit,³⁷ közreműködött a sátoraljaújhelyi református egyházközség,³⁸ az Eperjesi Evangélikus Kollégium, a sátoraljaújhelyi Közgazdasági Szakközépiskola, valamint a vincellérképző iskola történetének bemutatásában;³⁹ vizsgálta a megye és a megyeszékhely kulturális életének jellemzőit,⁴⁰ érdekelte a színháztörténet,⁴¹ a művészet és tudomány pártolása.⁴² Hangsúlyosan ki kell emelnünk azokat az adatokban gazdag tanulmányait, amelyek a Zemplénben élő nemzetiségek,⁴³ illetve a kisebbségbe szorult magyarok sorsát tárgyalják.⁴⁴

Helytörténészként nem térhetett ki a nagy nemzeti szabadságküzdelmek helyi és regionális vonatkozásainak, sajátosságainak vizsgálata elől. Volt mondanivalója a török hódítók elleni küzdeletről,⁴⁵ a Rákócziak függetlenségi törekvéseiről és a kuruc harcokról,⁴⁶ az 1848/49-es forradalomról és szabadságharcról,⁴⁷ a millennium megünnepléséről,⁴⁸ a munkásság megmozdulásairól,⁴⁹ a választásokról,⁵⁰ 1919-ről,⁵¹ 1956-ról.⁵²

33 17–18. századi adatok a tokaji lakodalmi szokásokhoz. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 17. k. 1979. 120–124.

34 Verbuválás Zemplénben a XVIII. században. = A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 1994. 97–107.

35 Bíróválasztási szokások a Hegyalján. = Szülőföldünk, 16–17. sz. 1991. 34–35.

36 Zemplén vármegyei esküszövegek. = Borsodi Levéltári Füzetek 19. Miskolc, 1983.

37 Zempléni gyászjelentések. = Honismeret, 1987. 5. sz. 40–41.

38 A hegyen épült város. A sátoraljaújhelyi református egyházközség története. (Kádár Ferenc társszerzővel.) Sátoraljaújhely, 2000.

39 Az Eperjesi Kollégium kisugárzó hatása Zemplénre a 17–19. században. = Az eperjesi kollégium története. Eperjes, 1997. 91–99.; 75 éves a sátoraljaújhelyi Közgazdasági Szakközépiskola. (Sarkadi Antal társszerzővel.) Sátoraljaújhely, 1987.; Adatok a tarcali vincellérképző történetéhez. = Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából, XIX. k. Tarcal, 1998. 111–122.

40 Zemplén megye és Sátoraljaújhely művelődése. = Borsodi Művelődés, 1985. 3. sz. 55–62.

41 Százéves a sátoraljaújhelyi színház. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 7. sz. 1984. 31–33.; Adatok a színjátszás zempléni történetéhez. = Széphalom 6., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1994. 123–136.

42 Zemplén vármegye művészeteket pártoló tevékenysége. = Szülőföldünk, 21–22. sz. 1994. 97–107.; A zempléniak az Akadémiáért és az Akadémiában. = Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról. Miskolc, 1997. 117–136.

43 Adatok a Zemplén megyei cigányság 17–18. századi történetéhez. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 22. k. 1984. 39–47.; A Zemplén megyei szlovákok 1918–1919-ben. = A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 25–26. k. 1988. 415–429.; Zsidó emlékek a Hegyalján. = Tokaj-hegyaljai Kalendárium. Miskolc, 1991. 93–94.

44 „bűn volna közönnyel pusztulni engedni ennyi magyart” [A bukovinai magyarokról, 1873-ban.] = Szülőföldünk, 13. sz. 1989. 44–45.; Zempléni adatok a Csehszlovákiából kitelepítettekről. = Dimenziók, 1993. 1. sz. 84–94.; A vármegyék pártfogása a moldvai csángók ügyében 1945-ben. = Néprajzi Látóhatár III. évf. 1–2. sz. 1994. 69–73.; A magyar–szlovák lakosságcsere és előzményei 1945–1947. (G. Jakó Mariann társszerzővel.) Acta Archivistica, 2. Miskolc, 1995.

45 A török elleni felszabadító háború dokumentumai Zemplén vármegye levéltárában, 1683–1699. = Borsodi Levéltári Évkönyv, VI. k. 1990. 73–88.

46 A Rákócziak Abaújban és Zemplénben. = Széphalom 2., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1989. 289–297.; Zempléni adatok a kuruc mozgalom történetéhez. = A hegyaljai felkelés 1697. Sárospatak, 2000. 111–118.

47 Zemplén vármegye 1848–1849. Válogatott dokumentumok. Miskolc, 1988.; Újhelyi hétköznapiak 1848–49-ben. = Újhelyi Körtkép, 1989. 3. sz. 1.; A Lenkey-huszárok átvonulása Északkelet-Magyarországon. = Szülőföldünk 14. sz. 1990. 34–35.; Szemere Bertalan Zemplénben. = Szemere Bertalan és kora. Bp., 1991. 33–41.; Zempléni követek. = Tíz szócikk az 1848/49. évi országgyűlési almanachban. Bp., 2002.

48 A millennium megünneplésének dokumentumai Abaúj, Borsod és Zemplén vármegyékben. (A zempléni rész Högye István munkája.) Acta Archivistica 3. Miskolc, 1996.

49 Regeszták a munkásmozgalom zempléni történetéhez 1875–1944. Borsodi Levéltári Füzetek 4. Miskolc, 1977.

50 Választási dokumentumok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban 1848–1948. (A zempléni vonatkozási rész Högye István munkája.) Acta Archivistica 6. Miskolc, 1999.

51 Helyi pedagógusok a Tanácsköztársaság szolgálatában. = Levéltári Szemle, 1979. 1–2. sz. 99–107.

52 Az 1956-os forradalom zempléni levéltári adatairól. = Szülőföldünk, 19. sz. 1992. 22–30.

S természetesen fő szerepet vállalt Zemplén Levéltára kutatási segédleteinek összeállításában.⁵³

Az a hatalmas ismeretanyag, amelyet negyedfél évtized szorgos kutatómunkája során Hőgye István megismert, kitűnően kamatozott Sátoraljaújhely Lexikona szerkesztésekor,⁵⁴ s egyáltalán nem véletlen, hogy ebben a műben a legtöbb szócikk az ő tolla alól került ki. Nyugalomba vonulása előtti utolsó nagy teljesítménye volt ez, amikor szinte szintézist alkotva összefoglalhatta mindazt, amit a város múltjáról, lakóiról, neves közéleti szereplőiről tud.

A kutatót, a történezt elsősorban szakmai publikációival lehet jellemezni, ezek azonban mégsem állítják elének az egész embert. Hőgye István nem volt szobatudós, noha az ősi archívum gazdagon megrakott polcai csábíthatták volna a bezárkózásra. Ő azonban teljesebb életre vágyott, s a tudomány művelése, a családdal való foglalkozás, kertjének, telkének művelése mellett folyamatosan jelen volt a város kulturális közéletében. Arra törekedett, hogy munkahelyét szellemi központtá tegye. Az ő levéltárvezetői időszakában a korábbiakhoz képest ugrásszerűen megnőtt a fogadott kutatók száma, szűknek bizonyult a számukra korábban kialakított tér, s elérte nemcsak a raktárak, hanem a munkaszobák bővítését is. Szívesen adott segítséget a forrásfeltáráshoz a fiatal szakembereknek, egyetemi-főiskolai szakdolgozatok tucatjai készültek útmutatása mellett. Kiállításokat rendezett, érdeklődő csoportokat fogadott hatásos eligazító szavakkal a történelmi falak között, a levéltár kincseire utaló tájékoztató kiadványokat jelentetett meg. Azt tartotta azonban, hogy a történész-levéltáros kötelezettsége túlterjed a kutatóhely falain, a feltárt ismereteket tovább kell adnia nemcsak a szakmai köztudat, hanem a helyi társadalom számára is. Rendszeres és nagy figyelemmel kísért előadója volt a Sárospatakon, Tokajban, Szerencsen és más településeken tartott tudományos konferenciáknak, szoros szakmai kapcsolatot tartott valamennyi zempléni közgyűjteménnyel.

Szívesen foglalkozott az ifjúsággal. Sátoraljaújhely iskolaváros: hat általános és négy középiskolájában fiatalok százai tanulnak. Hőgye István igyekezett eljutni hozzájuk előadásaival, rendhagyó tanóráival, az irodalom- és történelemtanárokkal való szervezett kapcsolattartással; hathatós támogatást nyújtott a középiskolákban szerveződő Ifjú Történelembarátok Köre mozgalom sikeréhez. A helybeli Kazinczy Ferenc Múzeum igazgatójával, Fehér Józseffel szövetkezve évfordulós rendezvények, történelmi és irodalmi vetélkedők sorozatát kezdeményezte, szervezte, segítette; a honismereti érdeklődés kiterjesztésében oroszánrészt vállalt. Ha ma a város vezetőinek törekvéseiben, a kulturális intézmények programjaiban, az iskolai nevelőmunkában határozottan érzékelhető a történelmi hagyományok megbecsülése, az nagyrészt Hőgye István következetes munkálkodásának köszönhető. Cselekvő módon ösztönözte a városszépítő kezdeményezéseket, a jeles házak és személyek emlékezetét őrző emlékjelek elhelyezését, az utcanevekben a helyi jellegnek és a helyi hírességek nevének megőrkítését. Hatása a Kazinczy Ferenc Társaság megalakulása után egyre határozottabban kiterjedt a zempléni és az abaúji régióra,

⁵³ Zemplén vármegye levéltára feudális kori iratainak összevont helymutatója. = Borsodi Levéltári Füzetek 10. k. 1978.; Árszabások a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. (Seres Péterné társszerzővel.) Borsodi Levéltári Füzetek 12. k. 1980.; A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár sátoraljaújhelyi fióklevéltárának ideiglenes fond- és állagjegyzéke. (Kelecsényi Istvánné társszerkesztővel.) Miskolc, 1985.

⁵⁴ Szerkesztőbizottság: Fehér József, Csorba Csaba, Hőgye István, Kerényi Attila és Kovács Dániel. Sátoraljaújhely, 2001.

hiszen ennek a kulturális egyesületnek a titkáráként kihelyezett programok szervezőjeként és szereplőjeként szívesen vállalt feladatokat.

Akkor sem feledkezett meg Zemplénről, Sátoraljaújhegyről, amikor a szervezetét egyre inkább megtámadó betegség visszavonulásra kényszerítette. S ezen a ponton személyesebb hangon kell szólnom. Útban Szegedről Újhely felé mindig betértem hozzá utolsó debreceni otthonába, a Csapókertben meghúzódó Endre utcába. Olyan örömmel és szeretettel fogadott, amilyen baráti érzéssel magam hozzá indultam. Őszintén érdeklődött a zempléni kulturális események, a barátok és ismerősök iránt. Amíg tehetette, bekapcsolódott a debreceni tudományos életbe, számos barátja, tisztelője él ott. Elkeserítő volt látni fokozatos gyengülését, s miután kiesett kezéből a toll, magnóra mondvá vagy másoknak lediktálva adta ide közlésre szánt írásait. 2004 tavaszán a Kazinczy Társaság egyik rendezvénye számára Debrecenben kerestünk helyet, hogy újra együtt lehessen a közösség érte aggódó tagjaival; boldogok voltunk, hogy arra nagy erőfeszítéssel eljött közénk a református püspöki palotába. Hamarosan tolószékbe kényszerült, tudta, hogy meg vannak számlálva napjai. A család nagy szeretettel állt mellette, s ő mindvégig mindenről intézkedett maga körül. Hitét, a kultúra, a zempléni táj és a barátok iránti szeretetét változatlanul megtartotta.

Amikor utoljára beköszöntem hozzá, már nagyon nehezen formálta nyelve és ajka a szavakat. De még ajándékkal várt. Én egy frissen megjelent, általam lektorált kis könyvet vittem neki, amelyben száz vers vall anyanyelvünkről. Amikor ölébe ejtette, mert keze ezt a picinyke súlyt sem bírta már, megriasztott a könyvecske Illyés Gyulától választott aranybetűs címe: „Koszorú”. Addig nem gondoltam arra, hogy az adott helyzetben, amikor egy ember a végső búcsú szavait próbálja kimondani, ennek a szónak baljós felhangja lehet... Szombat délután volt, amikor utoljára elköszöntünk, s hétfőn este telefonon kaptam a hírt, hogy Högye István délután 6-kor elment a minden élők útján. Most a hála és az elismerés koszorúját nyújtjuk oda neki, amikor életére és munkásságára emlékezünk. Hálásak lehetünk a Teremtőnek, hogy ismerhettük, hogy vele együtt nemes ügyeket szolgálhattunk, hogy élete példájából tanulhattunk.

VIDÉKI MÚZEUMOK MINT A TUDOMÁNYOS KUTATÁS BÁZISAI

KATARÍNA BABIČOVÁ

A tudományos kutatás a vidéki múzeumokban (többnyire a kisebb múzeumokban is), gyakran a személyi feltételek, technikai felszereltség valamint minden itt dolgozó akaratának, szándékának és érdekeltségének kérdése is. Még ha az ilyen múzeumok gyűjteményeinek összetétele közvetlenül a „terepen” létezik is, ezek arra rendeltetnek és azért jelölték ki őket, hogy elsőként dolgozzanak azzal az anyaggal, aminek letéteményesei, valamint azért, hogy jól átvizsgált és ismert legyen saját régiójuk. Jelenleg azonban több múzeumnak van tennivalója saját fennmaradása érdekében is, még ha csupán alapfunkciókat lát is el. A probléma az, hogy 1990-től Szlovákiában több alkalommal változtak a múzeumok alapítói, fenntartói. Ez főképp a vidéki múzeumokat érintette, legelőször a járási múzeumok kerültek a Kulturális Minisztérium kompetenciájába. 1996-ban létrejöttek a kerületek, ezáltal a delimitáció, azaz a határvonás következtében a kerületi hivatalok alá tartoztak a muzeális intézmények. Ezt követően javuló tendencia mutatkozott, mivel közös vezetés alá kerültek a művelődési-ismeretterjesztő intézményekkel, könyvtárakkal, csillagvizsgáló intézetekkel, amelyekhez néhány helyen társultak a színházak és természetesen a múzeumok és galériák is. Az utolsó legjelentősebb változás 2002-ben történt, amikor a vidéki múzeumok többsége átkerült a kerületi önkormányzatokhoz, esetleg más hatáskörű minisztériumok által irányított múzeumok lettek (pl. a Fa- és Erdészeti Múzeum, a Barlangászati Múzeum stb.), azonban ahogy ez igazolódni látszik, még ezek sem nyerők, ez a forma sem vált még be.

Tehát a tudományos kutatás feltételei az utóbbi években nem váltak jobbra, tekintettel a létkérdés állandó gondjaira és arra, hogy gyakran foglalkoztunk az arculat kialakításával, az esetleges szakosodás kérdéseivel – ez főképp a fiatalabb múzeumokat érintette. Jó példaként szolgál valamennyi felsorolt problémára a mi Trencsényi Múzeumunk, amely a legrégebb és legnagyobb szlovák múzeumok közé tartozik. Jelenleg 10 létesítményt irányít és 62 alkalmazottja van. Amikor a Trencsényi Múzeumról beszélünk, azt leggyakrabban a trencsényi várral azonosítják...

A Trencsényi Múzeum 1877-ben volt alakulófélben, amikor létrehozták Trencsén vármegye Természettudományi Egyesületét. A múzeum a természettudományok általános fellendülésének köszönhetően keletkezett abban az időszakban, amikor számos egyesület jött létre. Bár ekkor Trencsén megyei város volt, mégis elég kicsi (az úgynevezett drótos Trencsén vármegye azok közé tartozott, ahol a zömmel hegyi régiók szegények voltak). Trencsén maga a 19. század végén kb. 8000 lakost számlált. Nagy szerencse érte a várost és a vármegyét, amikor megyei főorvosként ide érkezett MUDr. *Karol Brančík*. Széles érdeklődési körű ember volt és Trencsén város kulturális fejlődése érdekében nagyon nagy munkát végzett. Talán a legfontosabb a múzeum alapításának gondolata volt, ami a 19. század második felében valósággá vált.

Eleinte a Természettudományos Egyesület volt ezen tevékenység fő szervezője. Számos, a természettudomány köréből kiállított tárgyon kívül régészeti és történelmi

korszakokból származó tárgyakra is szert tett. Elismerésre méltó tevékenység volt, hogy 1877-ben kezdték kiadni Trencsén vármegye természettudományi évkönyveit (almanachokat), ezek 41 éven át megjelentek! Az évkönyv oldalain orvosok, történészek, természettudósok publikáltak, mint pl. a történelmi Magyarország híres geológusa *Dionýz Štúr*, aki a közeli Beckóból származott. Karol Brančík nagyon jó kapcsolatot ápolt az európai és a tengerentúli természettudományos egyesületekkel, így tőlük csere útján jutott hozzá olyan évkönyvekhez, amelyek ma is a Trencsényi Múzeum Könyvtárának szerves részét képezik. Itt kell megemlítenem Baross Gábort is (a vasminisztert), aki Trencsén vármegye szülöttje, Trencsénben kezdte karrierjét, ahol megalapította a *Vágvölgyi Lapot*. 1876 és 1918 között Trencsén lakosai a lap hasábjairól minden vasárnap megtudhatták, mi újság a megyében, valamint azt is, milyen előadásokat tart és kiállításokat szervez a Természettudományos Egyesület, sőt követhették a Múzeumi Egyesület kezdeti lépéseit is. Ennek a hetilapnak megvolt a hangulata és varázsa, ez sajnos a mai, hasonló időszaki sajtótermékek hasábjain nem érzékelhető.

A 20. század elején a Természettudományos és Múzeumi Egyesület is elegendő gyűjteménnyel rendelkezett. 1912-ben egyesültek, így jött létre a *Trencsényi Múzeum*. Nagy gondot jelentett, hogy ennek az intézménynek gyakorlatilag az 1940-es évekig nem volt állandó helye. A gyűjtemények eleinte Brančík doktor házában, majd a városi kávéház emeletén és a posta épületében kerültek elhelyezésre. Ahogy már említettem, a múzeum csak a II. világháború idején, a Megyeháza épületében találta meg állandó helyét, itt összpontosultak a gyűjtemények, ahol elkezdődhetett a rendszerező dokumentálás, a kollektciók adatainak szakszerű feldolgozása. Ez az épület a mai napig a múzeum kiállítási helye, itt dolgozik a szakemberek egy része, és itt van elhelyezve a gyűjtemény állományának zöme. Az intézmény keletkezésétől a II. világháború végéig a múzeumban csak egy gondnok (kustód) volt, azonban többen is jelentős munkát végeztek a fejlesztés érdekében. A II. világháború után a különböző szakemberek (etnográfus, régész, történész) munkába állásával lényegesen javultak a személyi feltételek. A történelem korszakokra specializálódott, ezért egy művészettörténész szakember is gyarapította a személyi állományt.

Gyűjteményállományunk, a könyvtár, a fényképtár olyan minőségűek, hogy igazi kutatóbázist jelentenek nemcsak a munkatársak, hanem minden tudományos kutató és egyetemista számára, akik szakdolgozataikat és tudományos munkáikat készítik. Múzeumunk több szakembere látta el, és most is ellátja egész Szlovákia tudományos feladatainak egy részét.

Az a néhány restaurált gyűjtemény, amit az állandó kiállításokon a nyilvánosság elé tártunk, össz-szlovákiai viszonylatban nagy érdeklődést keltett – ilyen pl. az Illésházi Képgyűjtemény, amiről sokan tudtak, de az 1990-es évek második feléig a nyilvánosság előtt szinte ismeretlen volt. Hasonlóképpen ebben az évben tesszük megtekinthetővé a vár régészeti feltárt és restaurált kora román kori körbástyáját (rotunda), valamint az ásatási kiállítást a trencsényi vár feltárásainak javát szolgálva.

Tőlünk, mint honismereti múzeumtól elvárt a gyűjteménygyarapító, megóvó és feldolgozó, kiállítási és vagyongazdálkodási tevékenység, valamint több – főleg rossz műszaki állapotban lévő – ingatlan, (mű)emlék kezelése és gondozása. Trencsén önkormányzati kerületének legnagyobb múzeuma, a Trencsényi Múzeum egyúttal a két másik muzeális intézmény módszertani központja is, amelyik módszertanilag irányítja az új múzeumok létrejöttét.

(Fordította: Kocsá Zoltán Istvánné)

AZ OSTRAVAI MÚZEUMRÓL

JIŘINA KÁBRTOVÁ

Engedjék meg, hogy úgy adjam át Ostrava lakosságának és a város vezetésének szeretetteljes üdvözlését, mint akinek nagy megtiszteltetés önökkel találkozni Miskolc város partnereinek egyikeként.

Ostrava a Cseh Köztársaság jelenleg harmadik legnagyobb lélekszámú városa, lakosainak száma megközelíti a 300 000 főt. Alapítása 1267-re datálódik. Az eltelt évszázadok során jelentős változásokat élt át, különösen a bányászati és vaskohászati ipar területén, melynek kapcsán sajnálatos módon meg kell állapítani, hogy egy sor történelmi jelentőségű objektum a megsemmisülés sorsára jutott. E tény beismerése mellett azonban, igényként gyorsan felmerült a történelmi múlt örökségének a megőrzése, annak dokumentálása mind a história, mind a város természetes fejlődése szempontjából.

Mindezek után mondhatom, hogy az Ostravai Múzeum a jövő évben ünnepli megalakulásának 135. évfordulóját, és ezzel tulajdonképpen a legelsőek között tartjuk számon országunkban. A Cseh Köztársaság első és egyben a legrégebb múzeuma a Sziléziai Tartományi Múzeum Opava székhellyel, amely kb. 25 km-re található városunktól.

Ostrava első múzeuma 1879-ben jött létre. Alapítója *Karel Jaromir Bukovansky* tanító, gyűjtő és népnevelő. 1904-ben megnyílt Morva Ostraván (*Moravská Ostrava*) az *Industrie und Gewerbe Museum*, ami a város német vezetésének köszönhető. Ugyanabban az évben megnyílt a *Cseh Ipar és Iparosok Múzeuma*. Az első világháború után a három ostravai múzeum egyesült, annak székhelyéül a régi postaépületet alakították át. 1924-ben azonban az épületet kénytelenek voltak kiüríteni, és gondoskodni a múzeum áthelyezéséről. 1920-ban a városháza apparátusa új épületbe költözött, amelynek a Cseh Köztársaságban egyedülálló, speciális 85 méter magas tornya kilátó funkciót is ellátott. Az akkori városvezetés úgy döntött, hogy a korábbi óváros-házát az ostravai múzeum székhelyévé teszi. Az Ostravai Múzeum ünnepélyes keretek között 1931. október 4-én nyitotta meg kapuit a nagyközönség számára, amely épület a már említett kilátótornyával a városi főtér (ma Masaryk térnek nevezik) meghatározó és jellegzetes objektuma. Ezzel tulajdonképpen a Ostrava legrégebb világi épületeként tartjuk számon, bár az első írásos emlékek „csupán” 1539. évre datálódnak, annak ellenére, hogy az néhány évvel a jelzett időponttól korábban épült. Létezéséről úgy és akkor szereztünk tudomást, amikor archeológiai kutatásokba kezdtünk 2004-ben. Akkor folytak a múzeumi épületen a generálkivitelezési felújítások. A földszinti bejárat padlózata alatt egész hosszában megmaradt kb. 1 méter magasságában a korábbi épület kövezett alapja, amely egyáltalán nem volt összefüggésben a jelenlegi épületszárnyal. Ekkor nagy mennyiségű archeológiai lelet birtokába kerültünk, mint pl. prágai ezüstgaras Luxemburgi János uralkodása idejéből (1310–1346). Ezzel tulajdonképpen az épület keletkezésének dátuma mintegy 200 évvel korábbra tehető, azaz a 14. század első felére. Arra a kérdésre, hogy az említett épület eredeti funkcióját tekintve városháza céljait szolgálta, vagy esetleg polgárházként említhető, ma még pontos választ nem adhatunk.

Ahhoz, hogy az eredeti épület megtalált kőalapzata a nyilvánosság számára is láthatóvá váljon, egyedi megoldáshoz folyamodtunk. Az épület bejárati részének padlózatát üveggel váltottuk ki, és az eredeti alapzat kövezetét halványszürkére konzerváltuk, amelyet azután rejtett világítással tettünk láthatóvá. A több mint félezer éves óváros-háza és kilátótornya egy sor átalakításon és bővítésen esett át. Új épületszárny megépítése mellett két emelet ráépítésével bővült intézményünk befogadóképessége. Egyébként az óváros-háza komplett végleges képét az 1920-as években nyerte el. A Múzeum 70 éves működése során mind gyakrabban kritikák fogalmazódtak meg az épület állapotának helyzetéről, a szükséges rekonstrukciós munkák megindításáról. Kritikussá vált az épület statikailag, különös tekintettel a kilátótoronyra. Mindezek után a felújítási munkák elkezdődtek, és 2006 februárjában be is fejeződnek, ami azt jelenti, hogy a Múzeum a továbbiakban eleget tud tenni a vele szemben támasztott és a kornak megfelelő követelményeknek.

A múzeum gyűjteményének alapját képező műtárgyak darabszáma meghaladja az 500 000-et, ennek jelentős része történelmi értékű.

A társadalomtudományi gyűjtemény része

- őskori leletek Ostrava és környékéről,
- történelmi és művészettörténelmi alapgyűjtemény, amely gazdag bútor, üveg, porcelán, kerámia, óra, pénz, festmények, grafikák, valamint a szobrászat, fegyver, ón, bányászati és a műszaki technika tekintetében,
- néprajzi gyűjtemény, mint festett bútor, népi használati tárgyak, eszközök, népviselet, üvegfestészet, plasztika,
- a zenetörténelmi gyűjtemény, melynek része a komolyzenei tár, a folklór és az ostravai színház története.

A természettudományi gyűjtemény része

- rovarok, lepkék és bogarak a régióból ill. a föld különböző helyeiről,
- a geológiai gyűjteménybe tartoznak az ásványok, kőzetek és az egyedülálló Šusta archeológiai gyűjtemény a Felső-Sziléziai medence karbon korából,
- a botanikai és növénygyűjtemény mellett ennek része a gombagyűjtemény szárított, preparált és modell formájában,
- a zoológiai egység alkotóeleme a preparált madarak, apró emlősök, kétlábúak és halak gyűjteménye.

A leglátogatottabb része gyűjteménycsokrunknak a MASKU-féle lakószoba a középkori toronyóraművel, valamint a közel 170 éves zenei együttes zenebohócával és harmonikásával.

Önálló fejezetet képez a könyvtár gazdag állománya, az ősnymtatványok, archív fotóképek és levelezőlapok Ostrava és környékéről. Májustól októberig minden hét első napján ingyenes gombavizsgáló és tanácsadó szolgálatot tartunk.

Mindezek után engedjék meg, hogy tájékoztassam önöket a Cseh Köztársaság múzeumi hálózatáról, annak szervezeti struktúrájáról.

Az állami múzeumok a Kulturális Minisztérium irányítása és felügyelete alatt működnek. Ide tartozik pl. a Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Nemzeti Irodalom Emlékmúzeuma prágai székhellyel, a Kelet-morvaországi Szabadtéri Múzeum Rožnově pod Radhoštěm térségében és úgyszintén az opavai Sziléziai Szabadtéri Múzeum. A múzeumok második csoportját képezik az ún. területi múzeumok, melyek

száma 13, ami megegyezik az államigazgatás területi beosztásával (ezek irányítása többségében korábban a járások hatáskörébe tartozott).

A mi morva-sziléziai közigazgatási területi múzeumaink székhelye éppen Ostrava, amelyhez négy területi múzeum – Beskydi Múzeum, Fridek-Mistek Múzeum, Bruntáli Múzeum, Ujjičini Múzeum (Novy Jičínben), valamint a Těšinsky Múzeum Český Těšín székhelyén.

Meg kell említeni még a további kisebb-nagyobb múzeumok csoportját, amelyeket városok és községek önkormányzatai működtetnek. Ebbe a harmadik kategóriába tartozik a mi múzeumunk, amely nagyságát és sokrétűségét tekintve a sziléziai szabadtéri múzeum után a legjelentősebb. Az itt felsoroltakon túl még magánjellegű múzeumokról is szót kell ejteni, ezeknek egy része személyekhez kötődik vagy jelentős cégek tulajdonában áll. Ostraván ilyen típusú intézmény a Bányászati Múzeum és a Vitkovicei Vasmű Múzeuma.

A Cseh Köztársaság területén a múzeumok többsége „ASOCIACE Egyesülés” keretében, azaz egyesületként tevékenykedik. Ezen asszociáció területi egységeiben létrejött szakmai szekciókban dolgoznak. A múzeumok szakmai képviselői, valamint az egyes szakterületek érintettjei e rendszer keretei között tervszerű tanácskozásokat szerveznek, munkatapasztalatokat szereznek.

(Fordította: Havasi Béla)

MÚZEUM SOSNOWIECBEN – A JELEN ÉS A JÖVŐ

ZBIGNIEW STUDENCKI

1. A múzeum létrejötte és működése

A Múzeum kezdetei 1985 tavaszáig nyúlnak vissza, amikor a Bytomban székelő Felsősziléziai Múzeum (*Muzeum Górnośląski w Bytomiu*) egyik részlegeként alakult meg. Tíz év után, 1995 január elsején működtetési jogát átvette a sosnowieci (ejtsd: szosznow-jeci) helyi önkormányzat, és a mai napig is ezen jogi alapon létezik az intézményünk.

A Múzeum abban a kastélyban található, amelyet a 19. század második felében ide-települt, a szászországi Werdauból származó nagyiparos Schön család építtetett. A Schön család – miután beindította hatalmas textilgyárait – 1885 tájékán hozzálátott a családi székhely felépítéséhez. A kastély épülete neobarokk stílusú, három hatalmas saroktoronnyal. A legnagyobb torony természetes megvilágítású, kettős kupolájú, itt alakították ki a lépcsőfeljáratot. A másik két tornyot 18. századi mintát utánzó hagymakupola fedi. A kastély nem véletlenül található a Varsó – Bécs vasútvonal mentén, és hatalmas, neoromantikus ízléssel létrehozott park közepén. Az épületet 1980-ban helyezték műemléki védelem alá.

A Schön-kastélyt nemcsak múzeumi célra hasznosítják. 1998 óta pincéjében kapott helyet a Belvedere étterem, a földszinten alakították ki a város legszebb házasságkötő termét, ahol esküvőkön kívül jubiláló házaspárok ünneplése is zajlik.

A Múzeum a következő részlegekkel működik: Várostörténeti és Kulturális, Üvegtörténeti, Művészettörténeti Osztály és Gyarápító Közművelődési Részleg. 20 alkalmazottja van, akik között 9 személy muzeológusi állású. A kezdetektől napjainkig több mint 300 kiállítással várta a látogatókat. Ebből kettő állandó tárlat: *A kortárs lengyel üvegművészet* és a *Schön család tagjai Sosnowiecben* című. A kiállításokat 500 ezren nézték meg.

2. Nemzetközi együttműködések kezdetei és fejlődése (1994-ig)

A Múzeum már megalapításától kezdve arra törekszik, hogy minél nyitottabb legyen, és minél sokoldalúbban gazdagítsa kínálatát – főleg a kiállítások terén. Ilyen céllal alakított ki és tart fenn kapcsolatokat külföldi diplomatákkal (Lengyelországba akkreditált nagykövetségek és konzulátusok munkatársaival), valamint külföldi múzeumokkal és kulturális intézményekkel. Különösen 1989-től élénkült meg a lengyel múzeumok nemzetközi együttműködése. Főképpen német és francia intézményekkel keresték a kapcsolatokat. Azt azért meg kell jegyezni, hogy a kapcsolatokat egy része véletlenszerűen jött létre: volt olyan, hogy egyén kezdeményezte, vagy alkalmi jellegű volt, s egy idő után a kapcsolattartás szünetelt, sőt megszakadt. Ilyen helyzetben természetesen sok minden közrejátszott, pl. a partnerek közötti földrajzi távolság vagy az anyagiak hiánya.

A Sosnowieci Múzeum már közel 20 éve azon általánosan ismert hirdetésével rendezi kiállításait és kulturális műsorait, hogy *Ismerjük meg más népek kultúráját és történelmét*. Ezzel kapcsolatban addig nemcsak kiállításokat rendezett, pályázatokat

bonyolított, koncerteknek adott helyet, hanem különféle nemzeti és regionális konyhák ételeit is bemutatta. A Múzeum szándéka természetesen az, hogy folyamatosan szélesítse nemzetközi együttműködését, miközben nem tévesztheti szem elől a valós anyagi lehetőségeit sem, ezért is lel kapcsolatokra Közép-Kelet-Európa irányában. Előbb Csehszlovákiában, illetve a Cseh és Szlovák Szövetséges Köztársaságban, majd Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon épített ki tartós együttműködést. Ezek az országok Lengyelország közvetlen szomszédjai, összeköti őket a közös történelem, a hasonló kultúra, gazdasági színvonal vagy a nyugati politikai, védelmi és gazdasági struktúrába való közös integrációs törekvés. Ezen túlmenően az is szerepet játszik, hogy a Sziléziai vajdaság, ahol Sosnowiec is található, a Cseh és a Szlovák Köztársasággal határos. Sosnowiec csak 100 km-nyi távolságra fekszik ezen országok határaitól.

Az átlag lengyel ember úgy gondolja, hogy jól ismeri déli szomszédjait. Főleg az ottani kereskedelmi viszonyokat, áruellátást – a cseh és a szlovák sört, a magyar bort és paprikát. Rosszabb vagy üresebb az ismerettára, ha a kulturális javakról esik szó, vagy közös történelmi eseményekről. A Sosnowieci Múzeum célul tűzte ki, hogy Csehország, Szlovákia és Magyarország kulturális értékeinek bemutatásával és népszerűsítésével hozzásegíti az embereket, főleg a fiatalokat a kulturális értékek elsajátításához. Ilyen céllal rendezett hét kiállításon 25 ezernél több látogató vett részt.

3. Új szakasz a nemzetközi együttműködésben (2005-ig)

Ez az új szakasz a kilencvenes évek második felében kezdődött el. A következő körülmények idézték elő: 1995. január 1-től önálló lett a Múzeum, megalakult és elkezdte működését a Visegrádi Csoport, és ténylegesen érződött a hatása mindazoknak a politikai változásoknak, amelyek 1989 után következtek be Európában. Ebben az időszakban Közép-Kelet-Európa-szerte kulturális együttműködési megállapodásokat írtak alá, tudományos tanácskozásokat szerveztek a múzeumok, a múzeumi egységek.

Az első együttműködést 1996. október 22-én írtuk alá Olomoucban (Csehország). Meg kell jegyezni, hogy hosszú évek után ez volt az első közös írásban foglalt megállapodás. Ezt az együttműködésről szóló dokumentumot egy kiállítás megnyitása – *Olomouc a régi fényképeken* címmel – és közel 100 gazdasági vállalkozás bemutatkozásának helyt adó Lengyel–Cseh Gazdasági fórum tette emlékezetessé és hasznossá. Ez utóbbi rendezvény kereskedelmi utakat nyitott a két ország között régiós kereteken belül. Az együttműködési szerződés pontosította és meghatározta a kölcsönös munkákat a következő területeken: tudományos kutatómunka, kiállítások rendezése, közművelődés, gyűjtemények, a múzeumszervezet és irányítás. Ugyancsak megállapodás jött létre a muzeológusok tanulmányútjairól és a kiállítások cseréjéről. E szerint évente egymás múzeumaiban összesen 10 napos tanulmányút tölthető és egy kiállítás rendezhető. Meg kell jegyezni azt is, hogy egyik fél sem rögzítette az együttműködéssel járó költségeket. Mind a két múzeum saját területén keresi meg a pénzforrásokat.

Az ilyen együttműködés életképesnek bizonyult, és mind a két partner pozitívan viszonyul hozzá. Ezen megállapítást támasztja alá az a tény, hogy a szerződést újból két évre meghosszabbították, s az érvényes a mai napig. Az együttműködésről szóló megállapodást Sosnowiecben és Olomoucban egyaránt múzeumi rendezvény alkalmával írták alá, itt is, ott is kiállítás megnyitásához kapcsolódott. Ebben az évben, összességében a 10. évfordulója az olomouci partneri kapcsolat kezdetének.

A következő nemzetközi megállapodások 2000 után születtek. Így 2002-ben Miskolcon, Trencsénben (Szlovák Köztársaság), Ostravában (Csehország) és Sosnowiecben írtak alá együttműködést. Egy évvel később a szlovákiai Bártfán és Čadcában, 2005-ben a cseh Třebíčben és Magyarországon Komáromban állapodtak meg. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ezen megállapodások számos területen kínálnak lehetőséget eredményes együttműködéshez, és azt is fontos megjegyezni, hogy egyik fél sem rögzített költségtérítésről kötelezettséget.

Érdekes sosnowieci kezdeményezés volt az *Európa a mi közös otthonunk* című, cseh, szlovák, magyar és lengyel gyerekeket és fiatalokat megmozgató kézműves pályázat. A pályázat lebonyolításában részt vett a Katowicében működő Sziléziai Könyvtár Európai Dokumentációs Központja (*Centrum Dokumentacji Europejskiej przy Bibliotece Śląskiej w Katowicach*). Fővédnökséget vállalt az ugyancsak Katowicében működő Cseh Köztársaság főkonzulja és a Varsóban található Szlovák Intézet, az utolsó évben csatlakozott hozzájuk a katowicei Magyar Köztársaság Főkonzulátusa. A pályázatra 2000–2002 között beérkezett alkotásokat három részben mutatta be a múzeum, az utolsó-ra már 494 db munka érkezett be. A pályázat lejárta után a beküldött munkákból nemcsak Sosnowiecben rendeztek kiállításokat, hanem Olomoucban, Pozsonyban, Čadcában, Varsóban, Katowicében, Ostravában, Miskolcon és Ólublón is, ezeken a helyeken több ezren láthatták az alkotásokat.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a 2002-től létező *Sosnowiec a régi képeslapokon* című kiállítás anyagát bemutatta a Múzeum Szerencsen, Vágbesztercén (*Považská Bystrica*), Ostravában, Olomoucban, Čadcában és Komáromban is.

4. A jövő

A közeljövőben a Múzeum nemcsak folytatja az eddig jól bevált együttműködést külföldi partnereivel, új lehetőségeket is keres és újabb megoldásokat mérlegel az eredményes munkálkodás érdekében. Ez a szándéka érinti a már meglévő külföldi partneri kapcsolatokat és az újabbakkal történő megállapodásokat is. Nagyobb figyelmet kíván fordítani a kiállításokra, ilyen célú javaslatokra és megvalósításra, kapcsolódjon az akár egy vagy több partnerhez. E kiállításokat jó volna vándoroltatni, hogy ne csak a partneri településen legyen látható, hanem az adott ország más városaiban, vidékein is.

A Múzeum különösen szorgalmazza a különböző országokban élő fiatalok közötti kapcsolatteremtést, hogy ismerjék meg egymás nemzeteit, történelmét, kulturális örökségét az egyesült Európában. Ilyen céllal lehetne közös pályázatot hirdetni pl. képzőművészeti alkotásokra. Érdemes odafigyelni a fiatal alkotóművészekre (pl. a 30 évnél fiatalabbakra), akiknek meg lehetne könnyíteni kapcsolatok kiépítését, a tapasztalatcsere-t. Így partneri kapcsolatban levő városoknak azt javasoljuk, hogy kölcsönös részvétellel alkotótáborokat hozzanak létre, aminek eredménye különböző helyeken bemutatható kiállítás lenne.

Nagyon fontos és következetesen bővítendő feladatnak tartja a Múzeum a közös tudományos kutatások elindítását mindazokon a szakterületeken, ahol az érintett múzeumok tevékenykednek. Az így folyó tudományos munkákat konferenciákon, szimpóziумokon vitatnák meg, majd publikálnák. A mi részünkről pl. javasoljuk a kutatását a 20. század második felében kiteljesedő üvegművészetnek, vagy ugyancsak ebben a korban

született grafikai alkotásoknak. A részünkről javasolt kutatandó témák természetesen a saját tapasztalatainkból és múzeumi gyűjteményeink anyagából adódnak.

A tárgygyűjtést, tárolást, kiállítást magában foglaló muzeológiával összefüggő tapasztalatcserében nemcsak a sikeres megoldások megismerését tartjuk tanulságosnak, hanem a kudarccokat is. Úgy gondoljuk, hogy évente legalább kétszer, esetleg szükség esetén többször kellene találkozni akár a múzeumok igazgatóinak, muzeológusoknak pl. a régészeknek, művészettörténészeknek, történészeknek vagy olyan specialistáknak, akik a reklámért és marketing tevékenységért felelnek a múzeumokban.

Úgy gondoljuk, hogy olyan közös programok, mint pl. a kiállítások rendezése során helyes volna jobban előtérbe helyezni azokat az információkat, amelyek a múzeum országáról, vidékéről és városáról szólnak. Nemcsak kiadványokon, prospektusokon és szórólapokon stb., hanem kisebb vagy nagyobb kiállítások megrendezésével, ahol bemutatnák a jelenlegi állapotot, a gazdaságot, a termékeket vagy a turisztikai érdekességeket, emlékműveket, stb. Alkalom kínálkozna arra, hogy gazdasági egységek képviselői találkozzanak, akár kereskedelmi szándékkal. A múzeumi rendezvények ilyen irányú összekapcsolása a gazdasági szférával a kiállítások költségeit is fedezhetik. A Sosnowieci Múzeum ezen a téren már tapasztalatokat szerzett, pl. 10 évvel ezelőtt a csehországi Cieszynnel megszervezte *A nagymosás* című kiállítást, ahol többek között bemutatta a lengyel és cseh mosógépeket és mosóporokat.

Kétségtelen, hogy a közös nemzetközi együttműködés teljesítéséhez, a feladatok megoldásához a legnagyobb erőfeszítést a partnerek részéről az anyagi fedezetek felkutatása, biztosítása jelenti, itt nemcsak az európai alapítványok jöhetnek számításba, hanem a Visegrádi Nemzetközi Alapítvány is, továbbá a különböző cégek szponzorálása és az egyes országokban működő nemzetközi testületek hozzájárulása. Jelentős segítséget nyújtanak a diplomáciai képviselők, különösen azok kereskedelmi részlegei.

Kiállítások száma 1988–2005

Év	Múzeum	Múzeumon kívül	Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon
1988	1		
1989	1		
1990	1	1	1
1991			
1992	1	1	
1993	3		
1994			
1995			
1996	1		
1997	1		2
1998	4		2
1999			
2000	1	1	1
2001	1	1	2
2002	3	1	6
2003	2		3
2004	3		2
2005	2		4

A Sosnowieci Múzeum tevékenysége a nemzetközi kapcsolatok terén 1985 és 2005 között kétségtelenül jelentős volt. Szervezésében olyan különféle rendezvények valósultak meg, mint kiállítások, hangversenyek, pályázatok, tudományos előadások vagy nemzeti tájjellegű ételek kóstolgatása, amelyek segítségével a látogatóknak attraktív formában hozták közelebb Csehország, a Szlovák Köztársaság és Magyarország történelmét és kultúráját. Csak a kiállításokból 20 ilyen témájú nyílt meg, azokat több mint 80 ezren nézték meg. Ezen felül még számításba kell venni a pályázatban részt vevőket, az előadások hallgatóit és a koncertek közönségét.

1996 és 2005 között a Múzeum 22 kiállítást rendezett a város és a vidék történelméről és kultúrájáról, ezeket mutatta be Csehországban, a Szlovák Köztársaságban és Magyarországon. Összesen közel 50 ezer látogatója volt ezeknek a rendezvényeknek.

Azt is meg kell jegyezni, hogy 2003–2004-ben két nagyon érdekes és értékes kiállítást kölcsönöztünk a szlovák múzeumokból. Az első *Andy Warhol: Az élet érzékelése és művészete* című kiállítás volt, mely a Mezőlaborcon (*Medzilaborce*) található, Andy Warhol nevét viselő Kortárs Művészeti Múzeum és Alapítvány bocsátott rendelkezésünkre. A másik *Albrecht Dürer és társai* című kiállítás volt. Az idevonatkozó alkotásokat a szervezők a kassai múzeumból szállították át. A látogatók száma elérte a 20 ezret.

Végül szeretném megemlíteni, hogy 2005. december 6-án dr. Josef Byrtus úrtól, a Cseh Köztársaság főkonzulától átvehettem a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának – *Medal Honorowy* – kitüntetését „a cseh múzeumokkal már jó ideje kialakított eredményes együttműködésért valamint a lengyel–cseh kulturális kapcsolatok fejlődésében betöltött szerepemért.”

(Fordította: Bódi Erzsébet)

A KULTÚRA TÁRGYI ÖRÖKSÉGÉNEK ŐRZÉSE ÉS BEMUTATÁSA A VIDÉKI MÚZEUMOKBAN

VERES LÁSZLÓ

A gazdaság, a társadalom és a kultúra (ezen belül a múzeumügy) fejlődése szorosan összefügg. A kapcsolat alakulása történelmi korszakokként változó, és a kapcsolat valamilyen módon meghatározta az állami beavatkozás mértékét.

A 19. század második felében a gazdasági élet fellendülését és a polgárság megerősödését követően erős közművelődési mozgalom bontakozott ki vidéken is. Az egyesületekbe tömörült polgárság alapvető célkitűzései közé sorolta a múzeumok megalapítását is. Magyarország legjelentősebb vidéki városaiban döntő részben 1867–1914 között, a dualizmus időszakában jöttek létre a múzeumok. Ezek többsége 1949-ig, az államosításig egyesületi formában működött a megyeszékhelyek és a vármegyék anyagi támogatásával. Az állam érdekeit szakfelügyelet útján próbálta érvényesíteni úgy, hogy a vizsgálatok eredményétől tették függővé az állami támogatás mértékét. A múzeumokat, ugyanúgy, mint napjainkban – egy-két kivételtől eltekintve – régi épületekben helyezték el, amelyek akkor sem és a későbbi átalakítások után sem feleltek meg igazán az igényeknek. A múzeumok gyűjteményeinek nagyobb része a polgárság adományaiból jött létre. Az állam elsősorban az általa jelentősnek ítélt ásatásokat támogatta, és a jelentősebb hagyatékok megvásárlását segítette elő. A múzeumi állandó kiállítások többnyire a mindent bemutatás szándékával készültek. Ez azt jelentette, hogy szinte minden tárgyat bemutattak a kiállításokon, így raktári anyagról alig beszélhetünk.

Az 1949-ben bekövetkezett államosítás utáni központi irányítás időszakában több területen is jelentős változásokat figyelhetünk meg a vidéki múzeumok életében. Egységes nyilvántartási rendszert vezettek be, ami kétségtelenül alapvető fontosságú volt a múzeumok életében. Tervszerűbbé vált a gyűjtemények gyarapítása, és lassan megindult a múzeumok tudományos intézménnyé fejlődése évkönyvek és egyéb kiadványok megjelentetésével, megfelelő képzettségű szakemberek munkába állításával. A múzeumok központi irányítása alatt sem épült azonban egyetlen múzeum sem vidéken, és a műtárgyak raktározása is másodrendű kérdés volt csupán.

A magyar múzeumügy történetében 1963-tól újból a decentralizáció időszaka következett be. A szakemberek többsége féltette a múzeumokat a decentralizációtól, mert így a szűklátókörű helyi politika hatása alá kerül és a szakmai követelmények sokadran-gú kérdéssé válnak; a múzeumi élet hanyatlásának indul. Ennek azonban éppen ellenkezője történt. Az 1963. évi 9. tc. értelmében valósult meg az addigi állami irányítású vidéki múzeumok megyei tanácsok kezelésébe adása és elkezdődött a megyei múzeumi szervezetek kialakítása. Ez azt jelentette, hogy az adott megyében működő múzeumi intézmények egy központi múzeum irányítása alá kerültek, amelynek költségvetését és szakmai felügyeletét a megyei tanács biztosította. A központi múzeum, hivatalos nevén a megyei múzeum látta el a fenntartási és üzemeltetési feladatokat az összes múzeumban, s a központból történt a helyi feladatok meghatározása, a végrehajtás feltételeinek megteremtésével együtt. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet 1963-ban 5 intézményből állott és talán a legrosszabb feltételekkel rendelkező múzeumi szervezetek

közé tartozott. Csak 1973-tól indult dinamikus fejlődésnek, ami azt eredményezte, hogy a múzeumi szervezetnek 1989-re már 24 tagintézménye volt. Munkatársi gárdája és költségvetése tízszeresére növekedett 1973-hoz képest. Visszatekintve az elmúlt évtizedre megállapítható, hogy a fejlődés tartalmában és számszerűségében nagyon látványos volt, ugyanakkor egyoldalú és a mai problémák gyökereinek ez az időszak az eredeztetője. A látványos hálózatbővülés során döntő mértékben újonnan alapított múzeumokat integrált a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet. Az új intézményeket olyan épületekben helyezték el, amelyeket más célra nem lehetett volna hasznosítani, így a „legyen benne múzeum” elv érvényesült. Az így létrehozott intézményeknek nem volt gyűjteményük, ezért a kijelölt határidőre megvalósult kiállítások anyagát a miskolci Herman Ottó Múzeum biztosította általában. Nyilvánvaló az is, hogy az alapítás időszakában műtárgyak hiányában nem nagyon kellett gondolni berendezett műtárgyraktárak létesítésére, és a műtárgyvédelemhez értő szakemberek munkába állítására. A tapasztalható egyoldalúság miatt a múzeumi szervezet központja vált igazi múzeummá, az ország egyik legjelentősebb közgyűjteményévé. Ez a múzeum a 24 intézményből álló hálózat gyűjteményi anyagának 80%-ával rendelkezett az 1980-as évek végén és a megyében dolgozó szakemberek 60%-ával. Mindez azt jelenti, hogy egy igen erősen centralizált múzeumi szervezet jött létre.

Az 1990-es évek elején a politikai rendszerváltás időszakában komoly változások történtek a vidéki múzeumi szervezetek életében. A megyei önkormányzatok lettek a fenntartók és az állami tulajdon is más kezelői körbe került. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a múzeumi épületeknek csak fele került a megyei önkormányzat tulajdonába. A többi épületben a megye ingyenes használati jogot kapott, hogy a múzeumi funkciót elvégezhesse. A műtárgyállomány döntő része ugyan a megyei önkormányzat tulajdona lett, de egyes települések nem elhanyagolható tulajdoni hányadhoz jutottak, amelyet jelenleg a Megyei Múzeumi Szervezet, újabb mai nevén Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság kezel ingyenesen. A tulajdonosi változások után a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet intézményeinek száma 24-ről 17-re csökkent 1993-ig. A törvények értelmében ma is megvan a helyi önkormányzatok lehetősége arra, hogy visszavegyék saját tulajdonú épületeiket és műtárgyaikat.

A rendszerváltást követően az 1997. évi CXL. törvény és annak kiegészítései, valamint végrehajtási utasításai megszabják napjaink múzeumügyének kereteit és irányt mutatnak lehetséges alternatívák valóra váltásához. Az ország megyei önkormányzatai különböző megoldásokat igyekeztek találni és valóra váltani a vidéki múzeumügy fejlesztésére. Úgy tűnik azonban, hogy szervezeti téren a megyei múzeumi szervezetek a legalkalmasabbak az elképzelések valóra váltására. Az állam és a kulturális kormányzat is eddig a megyei múzeumi szervezetek fenntartása mellett döntött a törvények alapján. A megyei múzeumi szervezetek fenntartása tehát eddig jó megoldásnak tűnik. Csak az képezi vita tárgyát, hogy milyenek legyenek, és milyen irányban történjen fejlesztésük. Erre sokféle megoldást találunk a legriasztóbbaktól az elgondolkodtatóig. Úgy tűnik, hogy minden megye a saját adottságait és lehetőségeit igyekszik kiaknázni az esetleges változtatások során.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a fenntartó szerveknél eddig nem merült fel változtatási igény, úgy tűnik, hogy ezt a múzeumi szervezet belső, szakmai ügyének tekintik. A megye a nehéz helyzetében is biztosítja a fenntartás és az üzemeltetés költségeit, a bérfedezetet. A szakmai fejlesztések megvalósításához pedig „zöld utat” biztosít, de a fel-

tételek megteremtése ilyen esetekben a múzeumra hárul. Úgy érzem, hogy ez önmagában is nagy szó, mert nem utasításokat kell végrehajtani, hanem saját magunk által tervezett elképzeléseket realizálhatunk, ha ehhez a fedezetet elő tudjuk teremteni. Nyilvánvalóan ez nem egyszerű, de szép kihívás.

Az új évezred kezdetétől a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság intézményhálózata a következő változásokon esett át. Az elmúlt időszakban a műkincs-állomány a nagyszabású régészeti feltárások miatt közel ¼-ével növekedett. Ma már túlhaladja a 2 milliót. A műtárgyállomány 75%-a régészeti anyag, és a teljes megyei műtárgyállomány 95%-át a Herman Ottó Múzeum őrzi. Az elmúlt években 4 múzeum felújítására került sor. Közülük kettőben a kulturális kormányzat Alfa-programja, a vidéki múzeumok korszerűsítésének programja segítségével történtek jelentős változások, amelyről majd a délután folyamán konkrét tapasztalatokat is szerezhetnek a konferencia résztvevői. A harmadik jelentős változás pedig az intézményi hálózat bővülésében figyelhető meg. 2006. március 1-jén múzeumi igazgatóságunk intézménye lesz a rudabányai Bányászati Múzeum, a Telkibányai Múzeum és a mádi Zsinagóga. Így az intézményi hálózat 20 tagból áll majd.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóságra a hagyománynak megfelelően ma is az erős centralizáció a jellemző, annak ellenére, hogy 1989-től komoly erőfeszítéseket tettünk a tagintézmények megerősítésére, fejlesztésére. Ennek során igyekeztünk a profiljuknak megfelelően fejlesztésére. A tagintézmények döntő részében gyűjteménykezelőket és a preventív műtárgyvédelemhez értő szakembereket állítottunk munkába. A Miskolcon kívüli tagintézmények a központi múzeum tevékenységének kiegészítői és gyűjteménygyarapítási profiljuk is ehhez igazodik. A Herman Ottó Múzeum rendelkezik egyedüli és kizárólagos gyűjteménygyarapítási jogkörrel a régészet, a numizmatika, a mineralógia, az 1945 előtti képző- és iparművészet terén. Ebből következően a vidéki intézmények többségének a tevékenységi körébe tartozik a néprajzi és történeti muzeológia, egyes szakgyűjtemények pedig kizárólagos jogot élveznek a technikatörténet, a bányászat, a szőlészet-borászat emlékei, valamint a képes levelezőlap és az ex libris gyűjtése terén. A sátoraljaújhelyi múzeum pedig az irodalomtörténeti és botanikai, zoológiai muzeológia megyei bázisa. E vázolt gyűjteménygyarapítási profil változtatását jelenleg semmi nem indokolja. Viszont az őrzés, a nyilvántartás és a műtárgyvédelem helyzetéből adódóan célszerű lenne gazdaságos és hatékony megoldásokra vállalkozni. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóságnak 10 múzeumi kategóriába sorolt intézménye van Miskolcon kívül. Ezek tehát olyan intézmények, ahol a múzeumi hármass funkció minden feltételével rendelkezni kellene. 10 megfelelő raktárra lenne szükség, ami a jelenlegi és jövőbeni gazdasági helyzetet prognosztizálva úgyszólván lehetetlen. E múzeumok tárgyainak döntő része az állandó kiállításokon szerepel és az évi gyarapodás néhány kivételtől eltekintve a műtárgyak esetében 50–100 között mozog. Ezt figyelembe véve a műtárgyraktárak mai kívánalmaiknak megfelelő korszerűsítése és fenntartása célszerűtlennek, luxusnak tűnik. Mi a megoldás? Feltétlenül egy nagy korszerű központi raktárban kell gondolkodnunk, amelyben az egyes múzeumok gyűjteményei önálló egységben, elkülönítetten helyezkednek el a mai korszerű kívánalmaknak megfelelően kezelve. Erre pedig a Herman Ottó Múzeum Miskolcon levő raktárbázisának bővítése nyújtana lehetőséget, amelynek kezdetére 2006-ban már sor kerül. Az elhelyezés mellett szól a már meglévő épületegyüttes és a kialakított fejlesztési koncepció, amelynek megvalósítására az anyagi feltételek részben már biztosítottak. Az egy helyen, központi

helyen történő raktározás mellett szól még az is, hogy a nyilvántartás korszerű eszközparkja is jobban és gazdaságosabban kialakítható. Egységes megyei adatbázisra épülő gyűjteményfejlesztési koncepció valósítható meg. Továbbá a műtárgyvédelem és restaurálás is sokkal hatékonyabbá válhat. Gondoljunk csak arra, hogy szakrestaurátorok csak Miskolcon dolgoznak. S az új központi raktár tudományosan megalapozott munkavégzése óriási előrelépést biztosítana a tárgyi örökség bemutatása terén is.

Minden vidéki múzeumban létezik állandó kiállítás és az esetek döntő részében időszakos kiállítások rendezésére alkalmas tér. A múzeumok hagyományos módon az állandó kiállításokon gyűjteményeikre építve az adott település vagy az adott térségre jellemző anyagot sorakoztatják fel ennek megfelelő tartalommal és mondanivalóval. Magyarország kis ország, így a kultúra tárgyi örökségében nincsenek óriási eltérések. A múzeumi állandó kiállítások gyakran anyagukban is tartalmukban hasonlóságot mutatnak. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a múzeumok egymást kiegészítő, komplementer jellege miatt a hasonlóságra utaló jelek nem tapasztalhatóak. Viszont gondot okoz, hogy az állandó kiállítások jelentős része 10–15 évesnél is régebbi, technikailag elavult. Az elmúlt 10 évben mindössze 2 állandó kiállítás felújítása, korszerűsítése vált lehetővé. Az időszakos kiállításokra az jellemző, hogy különösen a Miskolcon kívüli egységekben nagy számban készülnek. Egyes múzeumokban évente 8–10 is. Ennek az oka, hogy az intézmény iránti érdeklődés így tartható ébren. Az időszakos kiállítások döntő része „hozott anyagra” épül, többnyire más hazai vagy külföldi múzeum vendégkiállítása. A központi raktározás és feldolgozás lehetővé tenné azt, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumok saját gyűjteményeikre épített időszakos kiállításokat gyakrabban rendezhessenek, s ezek így a megyében élők számára is az újdonság erejével hassanak. Továbbá pedig kitörési lehetőséget teremtenének más irányba, netalántán külföld felé is.

Manapság sokszor vitatéma a közigazgatás reformja és ezzel kapcsolatosan a megyei, vidéki múzeumok jövője. Vélhetően egyszer majd a jövőben a régiók veszik át a megyék szerepét és a múzeumok sorsa is ennek megfelelően alakul majd. Sokszor dilemma előtt állunk, hogy a várható jövő előtt milyen irányba mozduljunk el. Úgy vallom, hogy a tárgyi örökség őrzésére és bemutatására megfogalmazott gondolataim a regionalitás szem előtt tartására is lehetőséget nyújtanak, hiszen az egyes intézmények megerősödését szolgálják. Ha nem is önállóan, csak társulások formában, ami mindenképpen a jövő egyik járható útja. Regionális múzeumok létrejötte és vidéki múzeumok önállósulása esetén is lehetőség van a társulásra őrzés, feldolgozás és bemutatás terén egyaránt. Az alapfunkciók központosításával a leendő múzeumfenntartók így kész helyzet elé állíthatók, a jövőbeni társulás talán kikényszeríthető.

BORSODI MADÁRKA, SZATMÁRI CINKE. Jelképes „magyar”, regionális és kistáji ételek a régiségben és a jelenkorban

KISBÁN ESZTER

Borsodi madárka annak a miskolci rendezvénysorozatnak a neve, amelynek része ez a konferencia is. Egészen más madár a *szatmári cinke*. Ez egy étel kistáji elnevezése, amely ételhez az utóbbi években fesztivál is kapcsolódik. Maga az étel a falusi háztartások egyik egyszerű, régi főztje, amely ételként egyáltalán nem volt szatmári specialitás Magyarországon. Az étel ugyanis egy krumplipép, amely kevés vízben puhára főtt hámozott krumpliból készül, amit összetörve liszttel sűrítenek. Egy évszázaddal ezelőtt, az 1900 körüli években, Szatmárban többnyire kásaszerűen kiöntve tálalták. Ritkábban kanállal-késsel kis falatokra vágva fejezték be a készítését és így került az asztalra. Számos más tájtól eltérően, a két változatnak itt nem volt egymástól eltérő elnevezése. Szatmárban mindkettőt *cinke*nek, *cinkepuliszkának* nevezték, egyaránt pirított káposztával, pirított hagymával vagy túróval megszórva ették. Nem tudjuk, miért kapta a *cinke* nevet, ami viszont a magyar nyelvterületen csak itt szokásos. (MNA 380–391. térkép.) Az ételek köré szervezett fesztiválok jelen korszakában a *cinke*vel fémjelzett rendezvény Szatmár egyik új szimbólumává tette az ételt, miután sikeresen hirdeti a reklám és a tömegkommunikáció.

Több vonásában már ez az eset mutatja, hogy egy étel területi jellegzetességként való számon tartása nem jelenti okvetlenül azt, hogy az étel csak ott fordul elő, vagy az ottani viszonyok közt feltétlenül a legfontosabb étel. Itt például csak a neve korlátozódott egyedül erre a kistájra. A reprezentáció pontosságának vagy elnagyoltságának összes többi lehetséges változatát most nem sorolhatom elő, megnézhetjük viszont madártávlattól a szimbólumként kezelt ételek történeti sorát.

A sorozatnak több hulláma van. A következőkben a hét legjellegzetesebb fordulatról szólok.

Korai szakaszok jelképei, egymást követve, a húsos káposzta, majd pedig a gulyásos hús. Az 1800-as századforduló táján kezdődött a hazai szakácskönyveknek a „nemzeti”, „magyar” és „pesti” jelzőkkel felruházott sorozata. Ezek a kötetek azonban tartalmukban, mai kifejezéssel élve a globalizáció jegyében igyekeztek rangot szerezni maguknak. Közben a század derekán írók, újságírók tollán szólalt meg olyan hang, amely a jó hazai konyha ismert ételei után kiáltott az ilyen kötetekben. Az egy-egy hazai tájhoz kapcsolódó szakácskönyvek új mintája azután csak egy 1876-ban megjelent kötettel indult, egy nagyváros és vidékének konyháját mutatta fel. Kiegyenlítődések után a sorozat következő hullámának előjelei csak az 1970-es években mutatkoznak. Ez a hullám az 1980-as években bontakozik ki és máig tart. Hazai tájak, ha tetszik régiók, s velük a vidéki, kisvárosi és falusi ízek felé fordult az érdeklődés. Végül, jellemzően az 1990-es évektől, szintén máig tartóan, következett az ételek, jellemzően egy-egy étel köré szervezett vidéki fesztiválok hálójának kiépülése, egyszerre szolgálva a hagyományok becsületét, a nosztalgiát, a vendéghívogatást, a kistájak megismertetését. A továbbiakban e történeti

hullámok néhány vonását idézem fel. Kétségtelenül ebben kell világosan látnunk először ahhoz, hogy a hazai folyamatokat európai összefüggésbe helyezzük.

(1) A kora újkorban Magyarországon belül alakult ki a *húsos káposzta Magyarországnak címere* állandó szókapcsolat és benyomás. Ez a szimbólum helytállóan magában foglalta a lakosság valamennyi társadalmi rétegét, hiszen a főúri asztaloktól a városi polgáron, a katonák ellátásán keresztül a legszélesebb néprétegekig ismert, kedvelt és gyakori ételt emelt ki. Szólásszerűen fordul elő a csáktornyai Zrínyi-udvar kéziratos szakácskönyvében 1662 előtt, Lippay János pozsonyi érseki kertet tárgyaló kötetében 1664-ben. Ezzel az étellel indít az első nyomtatott magyar szakácskönyv Tótfalusi Kis Miklós kiadásában Kolozsváron 1695-ben. Nem kevésbé népszerű sem az étel, sem szimbólum volta a 18. század folyamán. Így használta Mikes Kelemen 1720-ban, Bél Mátyás 1730 körül. A század végén, noha e szimbólum vetélytársa a gulyásos hús képében már megjelent a lát-határon, a húsos-szalonnás káposztát még mindig „nemzeti étel”-ként sorolja Gvadányi József peleskei nótáriusa (1796). Ugyanakkor a húsos káposzta egyáltalán nem volt kizárólag magyar sajátosság. Éppen ellenkezőleg, az egész nagy közép-európai térségben nem kevésbé jelentős étel volt. Ez azonban kiemelésénél a magyarokat nem zavarta, ez esetben csakis belülről szemlélték, a maguk jellemzésére, nem megkülönböztetésére szánták a dolgot.

(2) Az első fontos újkori magyar szimbólum az ételek sorából a *gulyásos hús*, más nevén *pörkölt hús*, *paprikás hús*. Ismeretes, hogy eredetileg egyik sem levesétel, hanem rövid levű párolt húsétel volt. Ez az étel, elsősorban az alföldi legelőkön élő gulyásokhoz kapcsolódva, hosszú ideje készült már Magyarországon, amikor egy sajátos politikai helyzetben hirtelen magyar szimbólummá emelkedett. Ez időben már benne volt a fűszerpaprika. Mindent egybevetve igen alkalmas volt arra, hogy megkülönböztető vonás legyen az osztrák konyhával szemben. És éppen ez volt akkor a fontos. II. József reformjaitól a magyar nemesség nem jelentéktelen része elsősorban előjogait féltette. Ellenállását azonban az ország közjogi különállóságának, a magyar nyelv és kultúra önállóságának veszélybe kerülését hangoztatva juttatta kifejezésre. Ebben a helyzetben segítségül vettek olyan hazai kulturális jegyeket, amelyek magyar megoldásoknak az ausztraiától biztosan megkülönböztető jegyeit mutatták, szimbolizálták. Ilyen volt egyrészt egy régebbi korszak magyar úri öltözet, másrészt a köznépek egy egyszerű húsétele az alföldi régióból, nevezetesen a *gulyásos hús*. Jellemző, hogy felsőbb köznemesi háztartásokban még évtizedekkel később is szégyellték az ételt mint parasztételt. Ugyanakkor az éppen felvirágzó osztrák vendéglátóipar, mégpedig a magyarokhoz kötve, gyorsan felkapta, válogatott minőségű húsdarabokból, válogatott hozzávalókkal főúri asztalra tálalta, előkelő és polgári szakácskönyvekbe bevezette. Mindezt azután, hogy a húsétellel már 1794-es utazásán „magyar nemzeti ételként” találkozott egy útleíró szászországi gróf. Magyar nevét az étel Ausztriában magyar nyelven továbbvitte, az osztrák vendéglátóipar tájékozottságát és az egzotikumot egyaránt érzékeltetve. A regionális konyhaművészeti központ szerepébe éppen feljövő osztrák vendéglátóipar azután az ételt, továbbra is magyar néven, továbbépítette, ezzel alapozódott meg az étel máig tartó, hozzánk kapcsolódó nemzetközi hírneve. A szimbólummá válás típusa kapcsán két körülményt érdemes még figyelembe venni. Az egyik az, hogy a kisebb húsdarabokból párolt étel, mint igen egyszerű alapforma, Norvégiától a távoli Ázsiáig ismeretes. Hazai felemelkedése idején magyar utazók leírták az oszmán-török birodalom közeli tájairól is, mégpedig ugyancsak fűszerpaprikával készítve. A másik körülmény az, hogy az alföldi étel idehaza az ország

nagyobb részén gyakorlatilag ismeretlen maradt a helyi kultúrákban jó ideig, míg gyakori és népszerű étel csak egy nagytájon, s ott is a köznép körében volt. Mindennek ellenére a magyar étkezés szimbólumává válhatott. Nyugalmas időszakokban szimbolikus szerepe elhalványodott, kritikus időszakban újra feléledt. Így az elbukott szabadságharc és a kiegyezés közötti abszolutizmus időszakában ismét magyar ételként szerepelt.

(3) A „magyar”, majd a „nemzeti”, végül a „pesti” jelző magyar nyelvű szakácskönyvek címében a 19. század folyamán, egészen a kiegyezésig, gyakran szerepel. Mit jelentettek, mire utaltak ezek a jelzők? Röviden: sem „magyar”, sem „nemzeti”, de még csak nem is „pesti” sajátosságokra az ételek tekintetében. Egyedül arra, hogy a kötetek magyar nyelvűek. Ez nem jelentéktelen körülmény, hiszen ugyancsak a kiegyezésig a hazai könyvkiadás jóval több német mint magyar nyelvű szakácskönyvet dobott piacra. A sorozat előhírnöke *Magyar szakácskönyv* címen 1795 táján Komáromban jelent meg, inkább anonim receptgyűjtemény, mint megszerkesztett szakácskönyv, láthatóan külföldi előképekkel. A továbbiakban – a műveknek első, eredeti kiadásait kiemelve – rangos *Legújabb magyar szakácskönyv* 1816-ban Pesten jelent meg. Szerzője Czifray István szakács, aki a budai nádor szakácsánál tanulta a mesterséget. Kötetének tartalma teljesen nemzetközi. Egyre bővítve számos további kiadást ért meg. Ezek az 1829. évi harmadik kiadástól kezdve a *Magyar nemzeti szakácskönyv* címet viselik. 1826-ban Hofbauer Anna nevéen Kassán jelent meg *Nemzeti szakácskönyv*, bevallottan fordítás. Meglepő, hogy nemcsak ugyanezen a címen, de pontosan ugyanazon szöveggel is, Zelena Ferenc szerző neve alatt jelent meg 1830-ban ugyanott egy további kötet, második kiadásának jelezve. Ő egyébként bécsi szerző, ahol Franz Zelena néven 1831-ben adott közre második kiadású, „általános osztrák és bécsi szakácskönyv az úri és polgári konyhának” címzett művet. Végül idehaza 1835-ben Németh Susanna nevéen, szintén Kassán, jelent meg újabb *Nemzeti szakácskönyv*. A sorozatban ez lett a legnépszerűbb munka, összesen 11 magyar és 5 magyarországi német nyelvű kiadással. A szerző német könyvkereskedő-könyvkiadó család tagjaként ismert, akik aztán visszaköltöztek hazájukba. Magyar kötetének német változatai Susanna Nemeth néven először 1834-ben Lipcsében, majd ugyanaz 1835-ben Pesten, a „polgári konyhát” megszólítva jelentek meg. Ezenközben Pesten elindult a „Pesti Szakácskönyv” című művek magyar nyelvű sorozata. Az első darab 1834-ben anonim „magyar gazdasszony” szerzőre hivatkozik, tekintélyes küllemű kötet, 803 oldalon 1865 recepttel. Más munka, de szintén anonim „magyar gazdasszonytól”, 1843-ból való a *legújabb ... pesti szakácskönyv*, amely „könnyen folyó nyelven” íródott, és ez évből második kiadása maradt fenn. Egyáltalán nem biztos egyébként, hogy a szerző hölgyek valóban nők és nem férfiak voltak. Szabó Antal hirlapíró volt például a következő, 1864-ben Zemlényi Antónia álnéven kiadott *Képes pesti szakácskönyv* közreadója. Bevallja a kompilációt és forrásként hivatkozik négy másik hölgyre. Végül 1870-ben, a szerző halála után, ugyancsak *Pesti szakácskönyvként* jelent meg magyar fordításban az a nagyon népszerű, hazai német nyelvű munka, amely a *Pesther Kochbuch* megjelölést a legkorábbitól, 1820. évi első kiadásától kezdve viselte. Mindezek a szövegek tartalmukban alig mutatták, hogy Magyarországon vagyunk.

(4) 1862-ben aztán Jókai Mór közölte a nagyalakú Vasárnapi Újságban egy hasábot nem egészen betöltő kicsi írást, Kakas Márton álnéven. Itt „olyan nemzeti szakácskönyv” létrehozását sürgeti, „mely a valódi magyar ételek készítmódját adná elő” (kiemelés az eredetiben). Ugyanis „a legnemzetiszínűbb táblájú szakácskönyveinkben, nézzen bárki utána, fog-e csak egy töltött káposzta készítmódjára találni? Azok nem egyebek,

mint magyarra fordított német és francia konyhaművészeti recipék”. „Miért ne lehetne nekünk egy „*tisztán magyar*” szakácskönyvünk, mely azon ételek készítmódját adná elé, a mik épen népünk kedvencei s a miket a magyar gazdasszonyok tudnak ugyan, de a magyar szakácskönyvek nem ismernek.” Ezután példaként 35 ételt említ név szerint, közülük sokat olyan helységnévhez kötve, ahol tudása szerint a legjobban tudják készíteni. Végül felhívást idéz a lapot olvasó hölgyekhez, jegyezzék fel hazai ételek receptjeit, küldjék be a laphoz, s maga a gyűjteményből „*Valódi magyar szakácsnék könyve*” címen fog kötetet szerkeszteni. Erre azután sosem került sor. Vagyis Jókai itt két dologra is felhívta a figyelmet: a globalizáció remekei mellett írjuk le hazai konyhánkat is, illetve helyhez kötéseivel előremutatott a regionális és kistáji sajátosságok felértékelése felé. Talán Jókai közvetlen hatására állított össze hazai ételekből is egy rövid fejezetet 1864-re a „pesti szakácskönyvek” csoportjában fent már idézett Szabó Antal hírlapíró, a Zemplényi Antónia pszeudonim kötetben.

(5) 1876-ban *Rézi néni szegedi szakácskönyve* áttörést jelent, új irányban épít fel új igényeket. A szakácskönyv műfajban és a fejekben a hazai regionális színek felé nyit széles érdeklődést, új szemléletet. A szerző Dolecskó Teréz szegedi szakácsasszony, a piaristák szakácsnője. Kitekintése a város és vidéke. A nagyon sikeres kötet előbb Szegeden, majd a szerző halála után 1890-től Budapesten, jól a 20. századba nyúlóan sok kiadásban jelent meg. Újra kiadták az 1990-es években. Egy évszázaddal korábban a szövegnek kalózkidásai is megkezdődtek, forma szerint más családnevű (Szekula, Kovács), de Teréz keresztnévű szerzőkre hivatkozva. A kötet rangos, korszerű összeállítás, megvalósítható, itthon többnyire már honosodott, közkézen forgó nemzetközi receptekkel, és egy sor olyanal, amelyek erőteljesebben hazai ételek, részben pedig éppen a szegedi táj élelmiszerkészletének sajátosságaihoz is kötődnek. Egyébként a felső társadalmi rétegek, akiknek addig a szakácskönyvek elsősorban szóltak, Franciaországban csak a 19. század folyamán kezdtek a hazai konyha táji változatai iránt érdeklődni. A német nyelvterületen 1845-ben és 1858-ban indult hosszú és sikeres útjára egy-egy, az északi és a déli vidékeket reprezentáló kiadvány (Henriette Davidis és Katharina Prato művei). Ez a nagy kiterjedésű földrajzi terület azonban valóban jellegzetesen, jól észrevehetően kettéoszlott ételválasztékában. Amit itt észre kell vennünk, az az, hogy a magyar szemléletváltás, úgy látszik egybeesett egy széles körű európai fordulat kibontakozásával (Kirsten Schlegel-Matthies 1997. Essen und kulturelle Identität).

(6) A jól használható, gyakorlatias, esetleg néhány táji sajátosságként megjelenített receptet is tartalmazó hazai szakácskönyvek ajánlatának megszilárdulása mellett a turizmusipar is megmozdult a két világháború közti időszakban. A vendégjárás fellendítése érdekében térképek készültek, amelyek minél több tájra rajzoltak rá, a szó szoros értelmében, válogatott ételeket, italokat, élelmiszereket hazai választékból. Míg az Alföldön például kézenfekvő volt a magas, hatalmas búzakenyér, hegyvidéken jobb híján kerülhettek élő erdei vadak is a térképre. A 20. század nagy háborúi után az 1970-es években találkozzunk a táji konyhák felé fordulás első jeleivel saját használatra, receptekkel, de nem szűk szakácskönyv formában. A technológiai leírások többnyire a tájak és történetük bemutatásába simulnak. 1971-ben a Makón felnőtt szociológus, Erdei Ferenc közölt *Néprajzi inyesmesterség* – nem igazán szerencsés címen – alföldi gyűjteményt, középpontjában a gulyásos hús receptjeivel. 1980-ra a Kriterion Kiadónál Bukarestben magyarul megjelent a Kövi Pál szerkesztette *Erdélyi lakoma* című kötet. A valaha magyar egyetemet végzett, majd tekintélyes amerikai vendéglátó nagyiparos a kötetet többségében erdélyi

írókkal, színészekkel, újságírókkal íratta meg. Az 1980-as évektől nagyon fellendült a tájakhoz kapcsolt, művelődéstörténettel összeszőtt ételesekönyvek összeállítása és kereslete. A szerzők közt egyaránt találhatók írók, etnográfus szakkutatók, újságírók és nyugalmazott vendéglátóipari szakember. Csak példaként említem Végh Antal *100 szatmári parasztétel* felnőtteknek és *Több nap, mint kolbász* (1982) tizenéveseknek szóló köteteit szülőföldjéről; Pákozdi Judit magyarországi újságírónak helyi honismereti szakemberrel együtt készült *Kárpátaljai kóstoló* (1992) c. kötetét; Szigeti Andor korábban vendéglátóipari szakember *Népi konyha. Dunántúli tájak ételei* (1999) című, főként közölt és kézíratos néprajzi leírások nyomán összeállított kötetét. Etnográfus muzeológusok több évtizedes tudományos kutatómunka után maguk is tettek közzé nagyközönségnek szóló jó köteteket, így Knézy Judit *Somogy régi ételei* köréből (1988), egyik saját fő kutatási témájához kapcsolódva. Megyei múzeumnak kisközségek számára kiírt honismereti pályázatára érkezett anyag képezte a kiindulópontját Varga Gyula, *A népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében* (1999) című kötetének. Időben legközelebbi Viga Gyula útitársként is nagyon jól kezelhető kis kötete, *Hagyományos ételek, ízek. Mutatvány Borsod-Abaúj-Zemplén megye táplálkozási kultúrájából* (2003), a megyei múzeum kiadásában. E kötet újítása az, hogy a megyei kistajak háztartásainak generációkon át szokásos ételei mellett működő mai vendéglőkből is közöl recepteket. Ezek méltán kedvelt színfoltjai a helyi nyilvános vendéglátásnak.

(7) A nemzethez, országhoz, a régiókhoz, kistajakhoz kapcsolt és kapcsolódó ételek és ételszimbólumok hetedik hullámával végül visszatérünk a *szatmári cinkével* indító példához. Az 1990-es évek az ételek, italok, élelmiszer-feldolgozás köré szerveződő helyi és kistáji fesztiválok kiteljesedésének évtizede. A tényleges bemutatót szolgáltató, vagy ott versengő résztvevők fontossá válnak, ismét figyelnek rájuk ha idősebbek, dicsérik ügyességüket ha fiatalabbak. Nostalgia a hazlátogatóknak, de a közeli-távoli vidékre elutazó városiaknak is. Építőköve a vidéki turizmusnak. Mára bizonyára legalább több tucat ilyen rendezvény van. Hasonló a helyzet Európa-szerte is. E fesztiválokról önálló előadás szól majd még a mai napon.

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK KONYHÁJA A MAI GASZTRONÓMIÁBAN

BÓDI ERZSÉBET

Az 1993. július 3-án elfogadott, LXXVII. számú törvény Magyarországon 13 honos népcsoportot ismer el nemzetiségnek: a németeket, szlovákokat, szerbeket, horvátokat, szlovéneket, bolgárokat, ukránokat, ruszinokat, lengyeleket, románokat, görögöket, örményeket és cigányokat.¹ Ezeknek a népcsoportoknak a történetét Magyarországon a magyar nép sorsával együtt lehet megírni, ezért minősítik őket történelmi nemzetiségeknek, és így tartják őket számon, szemben a közelmúltban nálunk letelepedett, más országból származókkal, pl. a kereskedő s vendéglátással foglalkozó kínaiakkal, a koszovói menekült albánokkal, arab országokból idetelepültekkel stb. A történelmi nemzetiségek a magyar állam politikai-igazgatási szerkezetében önállóságot kapnak, és mint magyar állampolgárok nemzetiségi jogállásuk jogcímén külön anyagi, közigazgatási és egyéb támogatás illeti őket nemzetiségi intézményrendszerükön keresztül.

E tudományos tanácskozás szervezőitől arra kaptam feladatot, hogy keressem az utat, illetve az adott környezetüket figyelembe véve válaszokat adjak arra, hogy az említett nemzetiségiel mit, milyen ételekkel és hogyan játszanak szerepet a jelenkori gasztronómiánk alakulásában. A válaszadás csakis akkor közelítené meg a valós képet, ha többféle kiindulópontot jelölne ki, és azoktól elindulva közelednének a mai gasztronómia tárházához.

Mint a hagyományos paraszti kultúra kutatójának, az én biztos kiindulópontom az lehet, ha mindenekelőtt a hagyományos életmódban élő nemzetiségi csoportok, a társadalom ezen rétegeihez tartozó emberek ún. *etnikailag speciális* ételeiről szólok. Majd megpróbálom felrajzolni ezeknek az ételeknek a népi konyhán betöltött szerepét. Következő lépésben onnan kiemelt, a szakácskönyvekben található megjelenítést kísérem figyelemmel, hogy ez úton következtetni, véleményezni lehessen gasztronómiai népszerűségüket, gyakorlati előfordulásukat az adott etnikumon kívül.²

Előljáróban meg kell jegyezni, hogy ilyen problémafelvetésről tanulmány még nem készült a témakört jól ismerő néprajzkutatók részéről. Ennek több oka van, itt csak néhányat emelek ki. A néprajz érdeklődési köre sokáig a hagyományos kultúrára épült, s nem vált szükségessé ezt a tematikai keretet kitéríteni. Nem követték nyomon tehát azt, hogy az általuk „népinek” tartott étel miképpen jelenik meg a közkultúrában. Az okot abban is látom, hogy sem mennyiségi, sem minőségi kritériumok szerint az eddigi empirikus kutatások még nem érték el azt az állapotot, hogy biztos alapot adjanak az egész magyar nyelvtérületet vagy akár Magyarországot átölelő összefoglaláshoz. Másrészt sok esetben

1 A szerző az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának főmunkatársa, kutatásait akadémiai és az OTKA AT 049349 szám alatt nyilvántartott pályázat támogatásával végzi.

2 *Szigeti Andorral* kialakított személyes kapcsolatok során kiderült, hogy „*Velünk élő nemzeti és etnikai kisebbségek ételei és ételkészítési szokásai*” címmel könyvet állít össze az általam bemutatandó témakörrel. Ezúton is köszönettel tartozom *Szigeti Andornak*, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta a hazánkban élő szerb és horvát nemzetiségiel táplálkozókultúrájáról szóló összefoglalását. ¹

a kutatók maguk sem kísérik figyelemmel tudományos eredményeik hatását, visszhangját az emberek mindennapi életében, még regionális szinten sem.

Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy konkrét példákon bemutatom az általam kijelölt kiindulóponttól az általános népszerűségig eljutó ételeket, ételnemüket.

A *magyarországi német kisebbségek*³ konyhája talán az egyik legfontosabb hatással van a mai magyarországi gasztronómia életére. Előbb azonban rögtön terminus problémát kell tisztázni. A magyarországi németek úgy vélik, hogy többségük sváb, magukat így is határozzák meg, s a szomszédságukban élők is *sváboknak* tartják őket. A kutatók bebizonyították,⁴ hogy nem minden *svábnak* nevezett közösség sváb származású: vannak közöttük bajorok, frankok, szászok, osztrákok, sőt poroszok is. Az alábbiakban egységesen *sváb konyháról* szölok.

A *sváb konyhának* nagyon sok jellegzetessége van. Ezek közül kiemelkedő a *sváb sonka*,⁵ a *sváb szalonna*,⁶ a *sváb kolbász*, tehát a sertés- és feldolgozás és azon termékeinek sváb módon történő elkészítése, amely húsipari szintű technológiát ért el és a kereskedelem útján országos hatáskörű. Regionális központja az egykori Szatmár vármegyében sváb településeken volt, ma Magyarországon Mérken, Vállajon és Zajtán, de iparszerűen Debrecenben és Budapesten is létesült ilyen termékeket előállító élelmiszerüzem. Ezek a termékek, ha nem is rendelkeznek még védjeggyel, de mindenképp márkát jelentenek. Lényege az általános magyar paraszti gyakorlattól és nagyüzemi technológiától eltérő sertésvágásban és a termékek pácolásában, konzerválásában rejlik. A termékek ennek következtében sokáig megtartják eredeti speciális állagukat és ízüket.⁷

A felsoroltakon kívül meg kell említeni még az egész ország területén forgalmazott és ismert, de már Dunántúlhoz kötődő *stifolder* szalámit,⁸ aminek elnevezésében Stif Fuldára, azaz a fuldai apátságra⁹ ismerhetünk. *Stifolder* szalámit¹⁰ állít elő a Délhús Zrt. és Dél-Dunántúlon több egyéni vállalkozó. A *stifolder* szalámmal kapcsolatban született a Budapesten és a Dunától nyugatra fekvő régiókban jól ismert és gyakran vásárolt *kulen* nevű töltelikes húskészítmény. A szakutatók szerint a „*kulen a magyarországi németek kultúrájában azon kevés megmaradt emlék egyike, amelyik még az eredetivel hasonlító színvonalat mutatja.*”¹¹ A *kulen* jellegzetes alakú nyers vastagkolbász. A hústöltelék sertésvékélbe van töltve, amit füstölés és szárítás után hoznak forgalomba. Ugyanazok a húsipari vállalatok gyártják, mint a már országsszerte megkedvelt *stifolder* vastagkolbászt.

A *szajmáka* nevű, sertésvastagbélbe töltött, kenhető állagú, gömbölyű formájú, füstölt felvágottat ugyan nagyüzemileg még nem gyártják, de Tolna és Baranya megyében közismert töltelékáru. Szintén a németeknek köszönhetően gazdagodott vele a magyarországi gasztronómiai kínálat. A *szajmáka* történetileg alapvetően kétféle ételt jelölt.

---

3 Magyarországi németek, 1998.

4 Hutterer M., 1973.; Bellér B., 1981.

5 Hagymányok. ..., é. n. I. 244–245.

6 Hagymányok. ..., é. n. I. 242–243.

7 Hagymányok. ..., é. n. I. 242–245.

8 Hagymányok. ..., é. n. II. 24–28.

9 Hutterer M., 1973. 107.

10 Valójában vastag kolbász, a baranyai németek – akiket *stifolereknek* is neveznek – által kialakított sajátos technológia szerint készül.

11 Hagymányok. ..., é. n. II. 23–24.

Egyrészt disznósajtot, másrészt kolbászhúsból és főtt bőrökből összeállított szalámit. Ez utóbbi jelentésében maradt fenn napjainkig.¹²

A hústermékeken túl országos hírűvé vált a *vecsesi savanyúkáposzta*. Ugyanolyan márkanévet hordoz, mint a szatmári *sváb sonka*, *szalonna* és a *stifolder szalámi*, és ugyanúgy vannak technológiai titkai.¹³ Számos vecsesi vállalkozó foglalkozik előállításával, és termékeik az egész ország kereskedelmi hálózatát befedik.

Nagy általánosságban mi is jellemzi a falusi *sváb/német konyhát*: a sokféle sült és kifőtt tészta, a gyakori krumplifogyasztás, a paradicsom- s gyümölcsmártások, a tej és tejtermékek állandó helye az étrendjükben és még ide sorolhatnánk az étkezési szokásokat. A felsorolt ételek szűkebb régiók gasztronómiáját színesítik, gazdagítják, teszik mások előtt különlegessé. Úgy is, mint az ottani vendéglátásban, úgy is, mint az adott *sváb/német közösség* sajátos kultúrájának demonstrációjában. Tehát különleges alkalmakkor: város- és falunapon, regionális ünnepeken, kirbájokon stb. Így híressé vált pl. a mérki és vállaji *strudli* és *fánk* – a helyi fesztiválok révén –, a *vecsesi borított káposzta* a vecsesi napok révén, a *német krumplis kolbász* a solymári, a dunabogdányi ünnepeken, a *krumpla nudla* családi összejöveteleken, az *unkréc* a közétkeztetésben kapott nagy szerepet. Ez utóbbi ugyanis a nagy általánosságban császármorzsanak nevezett étel.

A kistrégyiós élelmiszer-előállításról szóló rendelkezés hatására a sváb édes sütemények bekerülhettek a kereskedelembe: ilyen a *rizskoch*, a *sváb kuglóf*, a már említett, különböző töltetű *strudlik* és *krancedlik*.¹⁴

A *szlovák nemzetiségi konyháját*¹⁵ jellemzik a *kásaféle* ételek, a tűzhely lapján süttött *loksák*, *bodagok*, a szaggatott főtt tészták kategóriájához tartozó *haluska*-változatok, amik közül a legismertebb a *juhtúrós sztrapacska*,¹⁶ a kalácsok sorából a díszes lakodalmi *morványok*, *radosňikok*, az olajban sült *kreplik*. A levesek sorában a *pacallevés* és a *túróleves*. A felsorolt ételek közül Magyarország-szerte a legnépszerűbb a juhtúrós *sztrapacska*, melynek története azokon a magashegyi vidékeken alakult ki, ahol a fő gazdasági tevékenységet a múltban a juhtartás jelentette, és a tájat gabonatermesztéshez mostoha földrajzi körülmények urálják. A szlovák kutatók véleménye szerint a jellegzetes szlovák ételek többsége az éhezés és a nyomor időszakából származik, és egy-egy régióhoz kötődik története. Mára hagyományos ételeknek számítanak, éttermekben kínálják feljavított változatait. Végül is ilyen úton formálják a szlovák konyha arculatát.¹⁷

A *sztrapacska* Magyarországon mint köret egyre népszerűbb étel, hasonlóan a *lep-csánkához*, a sült krumplilepényhez. Szakácskönyvekben is olvasható receptjük. Az éttermek étlapjain mind a két ételt megtaláljuk.

A Békés megyében élő szlovákoknak is köszönhető, hogy *csabai kolbász*¹⁸ név alatt országos hírűvé vált és védjeggyel is rendelkezik ez a töltelék húсарu. Az ott élő szlovákok készítik vékony és vastag kolbászként. Úgy alakították ki különleges ízét, hogy

12 A *sajmáka* megnevezés a német *Saumagen* (gyomor) szóból származik. Történetéről, technológiájáról bővebben: Hagyományok. II. é. n. 27–28.

13 *Bilkei Gorzó J.*, 1938. 109.

14 Teljesség nélkül a legújabb írásokból: *Banner J.*, 1973. 367–377.; *Vajda M.*, 1981. 331–350.; *Cservényák L.*, 1991. 159–163.; *Szabó Á.*, 1998. 350–354.; *Bindorffer Gy.*, 2001. 107.; *Viga Gy.*, 2004. 145–147.; *Bódi E.*, 2006.

15 *Stoličná R.–Mikolajová, R.* 2004.

16 *Bódi E.*, 1982. 73–80.; *Stoličná, R.* 2004. 41–52.

17 *Stoličná, R.* 2004. 48.

18 Hagyományok. ... é. n. II. 80–83.

a levágott hizó, sertés minden húsféleségét felhasználták hozzá. Régebben éles késsel kézzel darabolták össze még az eladásra kerülő *csabait* is, csak a kereskedelmi igények fokozásával tértek rá gépi húsdarálásra. Különlegessége fűszerezésében is rejlik. Nagyon gondosan színezik, és csakis házilag termelt és örölt paprikával fűszerezik oly mértékben, hogy élénk, piros színét füstölés után is megtartsa. Nagy hangsúlyt fektetnek a füstölés módjára, helyére és minőségére, valamint a kolbászok tárolására. Az így kialakult hagyományos technológiára és nyersanyagtermelésre alapították meg 1911-ben a Békéscsabai Sertéshizláló Rt.-t és 1918-ban a békéscsabai húsipar elődjét, az Alföldi Sertéshizláló és Húsipari Rt.-t. Jelenkorban ott zajlanak a kolbászfesztiválok, aminek forgatagában ugyan a szlovák nemzetiségi jelleget már nem hangsúlyozzák, de a kezdetek mind a feldolgozás technológiája, mind az ott megtermelt tört paprika előállításán és nem utolsósorban a kukoricán hizlalt hússertések tartásán alapultak. A csabai szárazkolbász védjegyezett terméke a magyar húsiparnak. Az ország különböző régióiban található húsipari üzemek is előállítják.

A szlovákoknak is köszönhető a különféle *knédlik* elterjedése a magyar gasztronómiában. A *knédli* eredendően cseh tésztaköret. Sült sertésszelet és párolt káposzta mellé tálalva ismerik Európa-szerte.¹⁹ Természetesen a hozzá már megszokott legalább egy korsó pilzeni sörrel az eredeti. A Csehországba irányuló idegenforgalmon és a szakácskönyvekben olvasható leírásokon túl a szlovák népi konyha is közvetítő szerepet játszott abban, hogy regionális szinten népszerűnek tartásák. Így pl. az egyik feldolgozásból kiderült, hogy Répáshután *zsemlés burgonyaknédli* és *kelt knédli* a hagyományos helyi konyhához tartozott.²⁰ Ugyancsak készítik ezt az ételt a Szlovákiában élő magyarok,²¹ és a most Ukrajna területéhez tartozó Kárpátalján magyarok és ruszinok egyaránt.²² Jelenleg az országhatárok átjárhatósága, és az a tény, hogy a kárpátaljai magyarok nagy számban telepednek át Magyarországra, hozzájárul ahhoz, hogy még népszerűbbek lesznek a különféle *knédlik* a hazai étkezési rendben, és a vendéglátóipari gasztronómia is egyre gyakrabban kínálja étlapjain.

A magyarországi szlovákok ételeiről nehéz általánosan érvényes összegző képet rajzolni.²³ Hazánkban különböző természeti és társadalmi környezetben élnek szlovák nemzetiségű emberek. Vidéktől, lakóhelyüktől függően más és más ételeket vallanak sajátjukénak. Pl. jelentős különbség tapasztalható a nyírségi tirpákok²⁴ és a Zempléni-hegyvidék szlovák falvaiban²⁵ vagy a Baranyában és a Balaton-felvidéken élő szlovákok táplálkozási kultúrája között.

19 A *knédli* eredetileg önálló népi eredetű étel. A 19. század folyamán a cseh és a morva falvakban a leggyakoribban fogyasztott edel volt. Egyszerű nyersanyagokból állt: rozsliszt, víz és só. Állaga keményebb volt a jelenleg fogyasztott knédlitől. Felszeletelve ették zsírral, vajjal megkenve, összekeverték dinsztelt káposztával, máskor meg leöntötték puhára főtt és megédesített aszalt szilvával. Viszonylag későn vált cseh nemzeti edellé. A 19. században még egyetlen szakácskönyv sem említette. Egy prágai vendéglős fedezte fel, mikor is minőségét „feljavította” és sült disznóhús, sült kacska vagy liba mellé mint köritést tálalta dinsztelt vagy csak sóval megfonnyasztott aprókáposztával kiegészítve. *Beronová, M.* 2001. 33.

20 *Víga Gy.*, 2004. 151–152.

21 Általánosan fogyasztott étel az Ung-vidéki magyaroknál (saját megfigyelés 1982-től).

22 Az első világháborút követően a Csehszlovákiához csatolt kárpátaljai területeken nagy számban letelepedett cseh köztisztviselők és cseh vidékeken katonai szolgálatot teljesítő kárpátaljai fiatal férfiak szerepet játszottak terjesztésében. Akkoriban a közétkeztetésben majd mindennap előfordult knédli (a szerző recens adatok szerinti állítása).

23 L. Atlas, 1996. 76–144. térképlap.

24 *Bodnár Zs.*, 1999.

25 *Bódi E.*, 1981. 147–161.

A már említett ételeken túl az is elmondható, hogy a velünk együtt élő szlovákok többféle ételhez használnak burgonyát, gyakrabban fogyasztanak savanyú ízű leveseket, jobban kedvelik a vajjal és pirított hagymával ízesített lisztes krumplikását, a krumplis kalácsokat, a derelyeféle főtt tésztákat, a gombaételeket, mint a magyarok. Ezek az ételek sajátos konyhatechnológián alapszanak, kialakult az íz jegyük, amit nehéz szavakba foglalni, viszont ezek az ételek bárhol és bármikor figyelmet érdemlően gazdagít(hat)ják – alapos megismerésük után – a magyar gasztronómiát.

A szerb nemzetiségi konyhára jellemző a tartalmas *kiszela csorba* (*kisela čorba*), a rakott, tepsis ételek (a *muszakák*), a *keleties pilaf*, a borssal fűszerezett *rizses, kásás ürühús*, a *gyuvecs* (*džuvec*), a *füstölthúsos szárma*, a zsenge szőlőlevélben főzött *töltike*. A *csevapot* szabadban sütik, rostélyon a *csevapcsicsit, csevapcsicát*, vagyis a borssal fűszerezett húrudacskákat és a *pljeszkavicákat*, a lapított, erősen fűszerezett, hagymás húspogácsákat. Itt kell megemlíteni a *prója* kukoricalepényt is, ami szintén szabad tűzön hevült vason sülvé ízletes.

A szerb családok gyakran sütnek a szabadban akár egész malacot, bárányt is. Közösségi napjaikon a szerbek nem egész pulykát, ökröt sütnek, hanem leggyakrabban egész bárányt vagy kecskét, miután azt alaposan befűszerezték. A gasztronómiai szakírásokból úgy tűnik, hogy a szerb hagyományos konyha²⁶ ízeit nagyvárosokban, Pécs, Győr, Budapest és környékén, vendéglátó egységek felkarolták és sikerre vitték. *Szigeti Andor* készülő könyvében is kiemeli Radivojevics Sándor pécsi vendéglős meglátását, miszerint „*aki csak egyszer is megízlelte a gyuvecset, mindig újból és újból visszatér ehhez a finom fogáshoz, amit a magyar lecsó balkáni unokatestvérének lehetne nevezni. Csak éppen nem párolják, mint a magyar lecsót, hanem sütik.*”²⁷ A *csevabcsicsiről* (*cevapčići*) azt tartják, hogy a világ 100 leghíresebb ételének egyike. Számatalan változata alakult ki.

Húsos és böjti ételekhez egyaránt kedvelt az *ajvár*. Az *ajvárt* nagy élelmiszerkereskedésekben nálunk is árúsítják. Az *ajvár* pépesített sült paprika és sült padlizsán keveréke, olajban felfőzve és fokhagymával csípősre ízesítve. Konzerválják. Így télen is köretként fogyasztják. Az *ajvárral* kapcsolatban kell megemlíteni az ugyancsak népszerű, télire is konzerválható *sült paprika salátát*. Régebben szabad tűzön, pléhlemezen kalákában egész nap süttögették. Így egyszerre nagy mennyiséget dolgoztak fel. Ma már zárt tűzhelyben ki-ki maga süti meg, és fagyasztoóban is tárolják.

Napjainkban kezd elterjedni a *töltött sült paprika* étel, ami szintén fagyasztova kiválóan tartósítható akár télire is.²⁸

A Magyarországon élő szerbek legtöbbször a Duna mentén lakik. Ezért nem meglepő, hogy sokféle haléltel készítenek, és gyakrabban fogyasztanak halat, mint az átlag magyar ember. A közsímtől *rácponty* ételen kívül a *rakott káposztás harcsa*, a savanykás ízű, zöldses *riblja čorba* (Pomáz), a *mundérban sült csuka* (Ráckeve), a *riba sa patlidžanom* (Szigetcsép), a *rizses hal*, a *tormás hal* (Lórév) jellegzetes ételeik. A halsavanyítás, mint az egyik szerb konzerválási mód szintén gazdagította hazánk gasztronómiai kultúráját.

---

26 Budapest – 2002.

27 *Szigeti A.* (átadott kéziratából).

28 Gyermekai miatt Budapesten gyakran tartózkodó *Szőke Anna* PhD hallgató szerint: a lehámozott sült paprika egyik oldalát felvágják, szétnyitják, a paprika egyik felére ujjnyi vastag sós túrót vagy sajtot tesznek, ráhajtják a paprika másik oldalát, ezt követően lisztben, tojásban és zsemlemorzsaiban bepanírozzák azonos módon, mint a kirántott húst, majd olajban megsütik, és kis tálcákon lefagyasztoják.

A szentendrei szerb étteremben fogyaszthatók a *baklavara/baklava* édességek. A *baklava* eredetileg dióval töltött, alul s felül rétestésztalappal készíthető sütemény. Szentendrén kerek vörösréz tepsikben sütik, máshol a sütőhöz igazodó szögletes tepsikben. Mákkal, gyümölcsaszalványokkal fokozzák ízhatását. Tetszetős piros színű felületét tálalás előtt leöntik valamilyen öntettel.

A családi vendégvárás elmaradhatatlan kelléke a *slatko/szlatko*, amely nem más, mint cukorban tartósított kimagvazott gyümölcs, aminek leve mézsűrűségű. Ebből kínálják meg a vendégeket. A bennfentesek a kínálás mikéntjéből arra is tudnak következtetni, hogy miképpen fogadják őket, igaz szeretetből vagy csak tiszteletből. A Budapest környékén élő szerbek sütik a *gibanica* nevű túróst és a *prószának* azt a változatát, melyet csemegeételként fogyasztanak.

A Duna menti szerbek kínálják a *sljivovicát* és a *balkáni feketekávét*. A *sljivovica* valójában szilvapálinka. A magyartól abban különbözik, hogy nagy szemű, sötétkék színű, magas cukortartalmú szilvából főzik, és szerintük akkor válik „*igazivá*”, ha a párlatot legalább 3 évig tölgyfahordóban érlelik. A szerbek feketekávéja szerb módra készül, azaz kellően kidolgozott, gondosan betartott forrázási technikával.

Napjainkban egyre népszerűbbé válnak a különböző töltetű *burekek*.²⁹ Továbbá a rakott, főtt burgonyából, zöldségféléből és darált húsból álló, különféle jelzővel ellátott *muszakák*. A legrangosabb ünnepi levesük a májgombóc betétes húseves, de a báránylevest is sokan megkedvelik.³⁰

A *magyarországi horvátokról*³¹ tudni kell, hogy történetileg egymástól jól elkülönülő két nagy etnikai népcsoportra tagolódnak. Népvük is különböző. Baja környékén laknak már nagyon régóta a *bunyevacok*, Baranya megye különböző településein a kora újkortól fogva folyamatosan betelepülő *sokácok*. Rajtuk kívül Magyarországot tekintik hazájuknak a dunántúli településeken lakó *gradistyai ráchorvátok*, a Pest környéki, a Mura mentiek,³² és ehhez a történelmi nemzetiségi csoporthoz sorolják magukat a *kökevényi bosnyákok* is.

A *bunyevacok*³³ között több jómódú földműves élt. Kalóriadús, tápláló ételeiket ismerte meg környezetük. Így pl. a *kahurmat*,³⁴ amit hízóvágás napján friss húsból főztek, és ami azonos egyféle zsíros sertéspaprikással, a *krvavicát* vagyis füstölt véreshurkát, a bajai *halpaprikást* és *csukapörköltet*. Ők is magukénak vélik a bajai halászlevet. Tésztaételük az egyszerű sült *oracsicsa* és a *prisenac* túrós rétesféle. Híres még a bajai rakott *racsca* étel.

Általában a horvátoknak köszönhető a *sütőharang* magyarországi elterjedése, a sertéshús feldolgozásánál az ún. *vágott zsír/kosana mašča* készítése, a paradicsom szárítással való konzerválása, a halszárítás magyarországi előfordulása. Ételeik közül a teljesség igénye nélkül csak a különlegeseket sorolom fel: *kukoricaleves/kukuruzna švalka*,

29 Pl. Hercegszántón a hagyományos étkezési renchez tartozik a húsos *burek*, a bácskai magyarok pékárukkal együtt vásárolják a különféle töltelékű ovális formájú *burekokat*.

30 Budapestet és a Közép-Dunavidék Régiót érintő szakírásban a következő egyszerű és különleges szerb ételeket sorolják fel: *velős káposztaleves, ajvár, kolbászos gyuvecs hallal, bácskai muszaka, kebab (vagy csevabsicsa) és gyevrek, kajmakos töltött paprika melegen, tyúk- vagy kakashúsos börek, búzagombóc dióval, gibanica, kukoricagörhe aludttejjel*. Budapest, 2002. 48–58.

31 Magyarországi horvátok, 1998.

32 Kerecsényi E., 1983.

33 Meznerich J., 1938.

34 Figyelmet érdemel az a tény, hogy hasonló ételt készítenek a mohácsi sokácok is. Neve: *kaürüm*. Csak ők zsírára lesütik a friss sertéshúsdarabokat, és fogyasztás előtt fűszerezik, bőségesen tört paprikával, izlés szerint borssal és természetesen sóval.

kukoricagombóc-leves, osztenyaka (savanyúleves kenyérdarabokkal), *répaleves, savanyú májleves/kisele jetre*, a *taški* nevű tejleves, sertésvágáskor főzött savanyú ízű *tüdőleves/paišli*. A *gánica/žganci*, a *pipice/kukuzne pipice*, a *polenta*, a *povala* – ezek mind kucorialisztból illetve darából főtt ételek. A hercegszántói horvátok is főzik a bácskai *gyuve-cset*, náluk *dzsuvets* szóformában ismert. A *fokhagymás marhasült* a somogyi horvátok lakodalmi étele volt, amiből később vendéglátói körben kialakult a *buzsáki tányéros*. A kocsonyának többféle változatát vezették be: pl. a *hladnetinat*, a *ladnicat*, amit már disznótoros vacsorán felkínáltak. Paradicsomos mártással együtt főzik meg a *pajšlit*, ami fokhagymás, vegyeshúsból álló paprikás étel.

A *rácós töltött paprika*, a *zöldbabos rácpaprikás, kakas rác módra*, a *rácós csirke* és a *rác gombóc* hagyományos horvát étrendben gyakran szereplő ételek, de ha elnevezésüket vesszük fontolóra, akkor arra következtethetünk, hogy valamilyen okokat rejtő háttérrel utalnak a megnevezett etnikai csoporthoz való kötődésre is.

A *bosnyákok* is különösen kedvelik a bárány- és ürühúsételeket. A *bosnyák csevapcsicsa* magházától megtisztított paprikából és apró szeletekre vágott sózott birkahúsból áll. A *bosnyák hűsgombóc, kolbász, fokhagymás* nyersanyaga szintén birkahús, a *bosnyák fazék* nevű étel azonban már vegyeshúsból áll. Az ürühúst főzik össze a marhahússal.

A *krisam/darástésztát*, a *dödöllét*, a *kapusom tistó/káposztáskockát*, a *mácsik főtt tésztákat*, a *bubutát*, a *bodzafánkot*, a *gibanicát*, a rétesféléket, a kukoricaprószát, a *szuporát*, a *tančicát* sült tésztaételeket a horvátok maguk saját hagyományos ételeiknek tartják, amelyeket falvakban mind a mai napig fogyasztanak. Szívesen látnák mindezeket az ételeket, ha étkezéssel foglalkozó egységek városokban kínálnák. Úgy vélik, hogy a fent felsorolt ételek előállítására nem lenne drága, mert nagyon egyszerű nyersanyagokból tevődnek össze, elkészítési módjuk nem kíván nagy szakismeretet, inkább gyakorlatot. A falvaikból körzeti városokba eljárva, bármilyen korú személyek szívesen elfogyasztanák, ha vendéglátói egységekben lehetne kapni.

A *magyarországi szlovének* többsége Szentgotthárdon, a hozzá csatolt Rábatót-faluban és hét környező faluban – Felsőszölnökön, Alsószölnökön, Szakony-faluban, Apátistvánfalván, Kétvölgyön és Orfaluban él.³⁵ Egy tömbben. Rajtuk kívül Szombathelyen, Mosonmagyaróvárott és Budapesten, tehát nagyvárosokban laknak szlovének. Ez utóbbi tényből az is következik, hogy viszonylag könnyen át lehet tekinteni étkezési szokásaikat és azok esetleges hatásait környezetükre. Ha sorra vesszük a jellegzetes ételeiket: *szögleves* (habart füstölt húslé), *túróleves, árpagyöngyből és babból főzött ricset, hajdinakása, dödölle, savanyú káposzta babbal, madársaláta burgonyával, kukoricamálé, kelt kukoricamálé, kukoricagánica, hajdinamálé, kelt hajdinamálé, hajdinatorta, forgácsfánk, gyümölcskenyér*, akkor azt kell megállapítani, hogy a hazánkban élő szlovének táplálkozási kultúrájára inkább jellemző a regionalizmus mintsem az etnikai, nemzetiségi, nemzeti jellegzetességek megjelenítése akár rejtett szinten is. A szlovéneket a népnyelv *vendeknek* nevezi.³⁶ Nem ismert viszont vend jelzővel megnevezett étel. Ennek bizonyára több oka van. Az egyik lehet az, hogy a szlovének a magyar állam megalapításától fogva jelen vannak abban a földrajzi térségben, ahol ma is élnek, tehát nem akkor telepedtek le, amikor általában a nemzetek hovatartozásukat már az élet több szintjén kinyilvánították. A másik okát az anyaországgal való kapcsolattartás alakulásában lehet keresni. Szlovénia

35 Kozár M.–Makics F., 1998.; Kozár M., 1996.; Székely A. B., 1992.

36 A vend kérdés, 1996.

későn önállósodott, erős osztrák, olasz hatások alatt formálódott kultúrája és civilizációját előbbre vivő intézményrendszere.

A magyarországi bolgárok népi konyhájáról³⁷ még viszonylag kevés információval rendelkezünk. Azért megállapítható néhány jellegzetesség. Ilyen szokásainktól eltérő jelenség az, amikor ünnepnapokon a szabadban faszénparázs felett sütőroston sütik a *báránypecsenyét* és legkülönbélebb *zöld saláta* ételeket kínálnak hozzá.

Bolgárjaink is fogyasztják a savanykás *csorbalevest*, a szerbeknél már említett kis kolbászkákat, amiket ők *kebacsenek* hívnak. Náluk is ismert a birkahúsból főtt, krumpolis, rizses, paradicsomos *muszaka* rakott étel. Ezek a húsos ételek csak nagy ünnepeken kerültek az asztalukra, húsvétra és Szent György napjára. Más napokon a szorgos bolgár kertészek csak nagyon szerényen táplálkoztak. Pl. alig fogyasztottak tejet és tejterméket, mivel ők maguk nem tartottak tehenet, tejtvasárlásra pedig nem jutott sem idejük, sem pénzük.

A bolgár kertészek *tajfanak* nevezett közösségben szerveződtek, ahol mindenkinek szigorúan ki volt szabva a feladatköre és ténykedésének lehetősége. A közösségi tag tudta a napi rendjét: pl. az étkezésének idejét. Ebben a tajfában a szakács faladatához tartozott az ételek kiosztása. Leggyakrabban, alapételként szerepelt a kenyér hagymával. Főtt ételeik a különféle főzelékekből álltak. Sajátos leveseik közül ismertek az ún. *kertészlevesek*, melybe paradicsom, paprika, hagyma és káposzta kerülhetett. Másik speciális ételféleségük volt a sóskával, spenóttal, póréhagymával töltött zsíros tészta, amit ők *banicának* neveztek.

A hosszabb ideje itt élő bolgár családok hazájuk szakrális jellegű ételeihez nálunk is hűek maradtak. Még ma is készítenek *kravaj* lakodalmi kalácsot, vallási tartalmú *proszfort*, joghurtlevest, *gyuvecset*, de ezeket csak saját etnikai közösségükön belül fogyasztják.

A *salátáikat* viszont megtaláljuk éttermek kínálataiban, ha nem is bolgár jelző után, de úgy mint mediterrán étkek. Azáltal kapcsolódnak a bolgár ízhez, hogy a nyers zöldségsalátákat joghurttal öntik le. De ismertek a főtt és a sült alapanyagból készült saláták is. A bolgároknak köszönhető a *pritaminos paprika ecetes olajos konzerválása* télire, valamint az *apró ezüsthagyma*, a *karfiol ecetes változata* és a *töltött paprikák, padlizsánok mélyhűtéses tárolása*.

A magyarországi bolgárok táplálkozási szokásairól most még kevés az információ. Itt további empirikus kutatásokra van szükségünk ahhoz, hogy a nagyvárosok övezetében letelepedett bolgár kertészek különleges és egyben jelentős szerepét kellően értékelni tudjuk a jelenkori étkezési szokásaink és gasztronómiánk alakulásában.

A kárpátaljai ruszinok étkezési kultúrája a *magyarországi ruszinokkal* nagyon sok hasonlóságot mutat. Jellemző rá a különféle pépes és kásaételek fogyasztása tejjel s aludttejjel, az egyszerű lepények sütése és több olyan ételnek a befogadása, mely eredendően az ukrán illetve az orosz konyhára jellemző. Ezek közül a *borscs*, az *uborkaleves*, a *scsi*, a *pirozskik*, a *pilmenyik* étel és a *savanyú sós hering* előételek bevezetéséről kell szólnunk a magyar gasztronómia szemszögéből.³⁸

A jelenkorban Magyarországon kétféle társadalmi réteghez tartozó ruszinok élnek. Falusi környezetben, ahol viszonylag szorosan ragaszkodnak az étkezési szokásokat is befolyásoló görög katolikus vallásosság előírásaihoz. Így a böjti étkezési rendhez, a nagy

³⁷ Peneva-Vincze L., 1996. 33–37.

³⁸ Bódi E., 2001. 308–312.

ünnepek – legfőképpen – a húsvéti szentelmények fogyasztásában. A fővárosban laknak és dolgoznak az értelmiségi ruszinok. Az utóbbiak számszerűleg is kevesen vannak ahhoz, hogy sajátos ételeik népszerűsítésére figyelmet szenteljenek. Bár tudják, hogy ételeik egészségesek és gyorsétkezdékben is alkalmazhatók lennének. Viszont annak is tudatában vannak, hogy ezeket a keleti szláv ételeket most nem kedvelik meg a nyugati trendeket követő városi lakosok. Említésük inkább néprajzi tanulmányokban és szakácskönyvekben történik, mintsem a gyakorlatban megtapasztalhatók lennének.

Hasonló következtetésekre jutunk a falvakban élő magyarországi *lengyel kisebbségek* és a nagyvárosainkban lakó lengyelek táplálkozáskultúrájának hatásait keresve. A hagyományokat követő és ebből természetesen adódó, önellátásra törekvő paraszti háztartásokban napjainkig fennmaradtak olyan ételek, amelyek valamilyen különlegességet foglalnak magukba. Történetüket végigkövetve valamelyik lengyel tájra vezethetők vissza.³⁹ Viszont ezen ételek összetétele és technológiája oly mértékben archaikus, egyszerűnek van ítélve, hogy még helyi viszonylatban sem tartják alkalmasnak vendéglátásra azok az emberek sem, akik fogyasztják, vagy a közelmúltban még fogyasztották. Tehát kulturális reprodukcióhoz sem lennének alkalmasak. Ilyenek a *zomieska*, a *papcún*, pépes ételek, a *bugac*, a *kapusnyak*, a *mlynarskie koleśa* puhalepények, a *lowska* lepény, melyet száraztésztaként fogyasztanak, a *zuzoki* öntött tészta, a *pierogi* kifőtt tészta, a *karpiel*, a *zvara*, a *zur* levesfélék.⁴⁰

Ettől gyökeresen eltérő fogyasztási szokásokat követnek a városainkban lakó lengyelek, akik főleg családalapítás miatt telepedtek le, de ugyanúgy tagjai a lengyel nemzetiségi kisebbségnek, mint a 18. század óta történetileg folytonosságot megtartó, fent említett paraszti közösségek. Előjáróban azt is érdemes megjegyezni, hogy hazájukban, Lengyelországban kimondottan lengyelnek tartott étel nem olyan sok van, mint amit ők képviselnek. Inkább a külföldiek megítélésében egy-egy karakterisztikus történelmi-földrajzi tájra jellemzők léteznek, pl. Sziléziára, Tengeremellékére, a Tátra-alján lakó gurálokra stb. Ezért akár Budapesten nagyobb létszámban, akár Debrecenben és Miskolcon a fővárosétól kisebb számban letelepedett lengyelek „otthonról hozott” táplálkozási szokásai attól függenek, hogy melyik lengyel vidékről származnak.

Azért általánosságban megállapítható, hogy kedvelik a *céklaételeket*, a *borscsfélét*, az *erjesztett korpale* ízesítőt, a káposzta és különféle húsfélékből főzött *bigost*, a húsleves alapú *scsít*, a *pierogi* kifőtt tészták gazdag változatát, a *hal-* és a *gombaételeket*, a *pástétomokat*, a *babkának* nevezett kelt kalácsokat, az *aludttejet törtburgonyával*, a *lepcsánka* lepényt.

A magyarországitól gazdagabb ízválasztékkal és minőségileg jobb nyersanyagokból előállított, Lengyelországból származó hús töltelékárak közvetítésében a nemzetiségi lengyelek nem kis szerepet töltenek be. Segítik, hogy nagyáruházaink polcaira *krakkói sonka*, *lengyel kolbászok* és *baconok* kerüljenek. A nagyszámú lengyel turista igényét elégítik ki Hajdúszoboszlón a lengyel boltok, melyek között már üzemel egy lengyel húsbolt.

A kutatások mai állapota alapján legnehezebb képet rajzolni a *magyarországi románok* konyhájáról, mert kutatóink⁴¹ alig folytattak ilyen vizsgálatokat. Feltételezhető, hogy a ruszinokhoz, lengyelekhez hasonlóan kettős képet kellene körvonalazni. Másféle

39 Bódi E., 1984b.

40 Bódi E., 1984a.; Uő. 1984b.; Viga Gy., 2004. 140–145.

41 Martyn E., 1995.

ételeket „öriztek meg” a falvakban pl. Méhkeréken, Bedőn, Vámospércsen és környékén, és más „hazai ízűt” fogyasztanak Budapestre vagy Gyulára letelepedett román társaink. Az kijelenthető, hogy hagyományos étkezésüknél az olajos és a kukoricaételek⁴² gyakorta szerepelnek, a városi életmódúak kedvelik a paradicsomos, káposztás, enyhén fűszerezett ételeket, a különféle olajos salátákat.

Ettől jóval népszerűbbek a görög ételek, amiket gyakran még görög zene kíséretével tesznek nyomatékosabban emlékeztetéssé.

Ma Magyarországon mintegy négyezer fős görögség él hivatalosan.⁴³ Ők a magyar állam teljes jogú polgáraként kívánják megőrizni nemzeti identitásukat, szokásaikat. Az őseik politikai menekültek voltak. Legtöbbjük hazája hagyományos társadalmából szakadt ki. A szocialista rendszerben a legfőbb törekvésük abban nyilvánult meg, hogy minél hamarább beilleszkedni a magyar társadalomba. Sokan Budapestre jártak dolgozni, s hagyományos ünnepeik közül sokat nem is az előírásoknak megfelelően tartottak meg.

Ételük közül a spenótos rétes – a *szpanakopita*, a sajtos rétes – a *tiropita*, a töltött szőlőlevél a *dolmadakia*, *dolmades*, a rakott padlizsán a *muszaka*, az utcákon már jól ismert *giros* és nyáron sült *húsvéti bárány* a legjellegzetesebb. Ebből a felsorolásból rögtön megállapíthatjuk, hogy mely ételek közismertek. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a *giros* sütést a magyarországi görög nemzetiségiek vezették be a nagyvárosaink utcáira, sokkal inkább azt a következtetést kell levonni, hogy ez az étel ízlésükkel megegyezett, miután az egyik ilyen divatos, gyors étkezési formába éppen beleillik.

A jelenkori magyar gasztronómiában a görög ételek egyre népszerűbbekké válnak. Ha egy átlagos összeállítású szakácskönyvet veszünk kezünkbe, akkor megszámlálhatjuk, hogy az kb. 10-féle görög ételt, 6-féle bolgár ételt, 5-féle szerb ételt, 2-féle ukrán ételt ajánl,⁴⁴ miközben receptjeit közli felhasználóinak. A görög ételek olyannyira részei a mediterrán étkezési kultúrának, mint az olasz és a spanyol ételek. A mediterrán étkezési szokások pedig most talán a francia konyhát is megelőzve követendő új irányt szabnak a magyar gasztronómiai vállalkozásoknak. Viszont ebben a folyamatban már értelmetlen gyakorlatban megvalósuló kapcsolatot keresni a magyarországi görög nemzetiségi közösséggel. Tudunk róla, hogy az országban több településen működik már görög étterem, ahol közvetlenül görög vidékekre jellemző karakteres ételekkel várják a vendégeket. Ezen módon is keresett árucikk lett a *feta sajt*, ismert a *kefta* nevű fasírt, a szerb konyhánál már említett *baklava* desszert, a sült kecskesajt, az olaszokra is jellemző *lasagna*, a *kebab*féle ételek, a *muszakák*, a szőlőlevelekbe töltött ételnemek és a görög *saláta* néven ismert könnyű, frissítő étkek. Az olívaogyók és az olívaolaj magyarországi népszerűsítése szintén ennek az újabb gasztronómiai trendnek köszönhető. A köztudat a görögnek vélt étrendet azonosítja az egészséges táplálkozással, mivel különösen sokféle zöldségből készült ételekből áll, és a görög konyha sertézsiradékot egyáltalán nem használ.

Befejezésül meg kell jegyezni, hogy a fenti áttekintést kezdeti próbálkozásnak kell tekinteni, amit számos szempontból érdemes folytatni. Először is azért, mert a beszámoló nem szólt az örményekről,⁴⁵ a cigányokról.⁴⁶ Az ukránok és a ruszinok táplálkozási kultú-

42 Varga Gy., 1993. 9.

43 Papadopoulos F. 1996.

44 Az egyik legnépszerűbb szakácskönyvünk: Horváth I., 1984.

45 Szócs I.–Kövi P., 1998.

46 Pl. Bódi Zsuzsanna és mások kutatásait most nem vettük figyelembe, mert a roma nemzetiség több etnikai csoportból áll. Összetett társadalmuk szociális, kulturális s más szempontból számos problémát rejt magában.

rája között nem tudtunk különbséget tenni. Másrészt a figyelembe vett nemzetiségek sajátjának vallott ételeiről nem biztos, hogy teljes listát sikerült összeállítani. Továbbá számtalan kérdés fogalmazódhat meg az olvasóban az ún. „népi konyha” és a gasztronómia közötti kapcsolatrendszerben. Tisztázandó kérdések érintik a fogalmi és gyakorlati szintet, az idő és tér keretét, közvetlen és közvetett hatás mérésének lehetőségét, értelmét, a közízlés objektív s szubjektív alapú formálódását, az egészséges étkezést és a divátáramlatot stb. Úgy tűnik, hogy az eddig külön utakon járó néprajztudomány eredményeire napjainkban az egyre több szakismeretet igénylő, kiemelt gazdasági húzóágazatot adó gasztronómia egyre jobban odafigyel.

A speciális ételek, élelmiszer-feldolgozások jelentős, sok esetben központi szerepet töltenek be város- és falurendezvényeken, ahol az ott élő nemzetiség a nagyközönség előtt kellően, megnyerő formában reprezentálja sajátját. Sokan tapasztalhatták, hogy az önazonosság igazolására gyakorlatban megvalósítandó kulturális reprodukcióban a helyi ételkészítés, főzés, sütés, a közös étkezés központi szerepet kap, és mint ilyen látványos, minden ember örömét fokozó rendezvény a nagy nyilvánosság előtt egyre jobban válik ismertté azáltal is, hogy a médiumok szívesen közvetítenek ilyen eseményekről.

IRODALOM

Atlas

1996 Atlas Ľudovej Kultúry Slovákov v Maďarsku. A Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlasza. (Főszerk.: Gyivicsán Anna) Békésska Čaba–Békéscsaba

A vend

1996 A vend kérdés. (Szerk.: Lukács István) Budapest

Banner József

1973 Táplálkozási hagyományok a németeknél. In: Mezőberény története 2. (Szerk.: Szabó Ferenc) 367–377. Mezőberény

Begovác Rózsa–Sarosác György–Simor Ferenc–Wild Katalin
é. n. A baranyai konyha. h. n.

Bellér Béla

1981 A magyarországi németek rövid története. Budapest

Beranová, Maria

2001 Tradičné české kuchařky. Praha

Bilkei Gorzó János

1938 Vecsés nagyközség története különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786–1936) Monor

Bindorffer Györgyi

2001 Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest

Bodnár Zsuzsanna

1999 Tirpák népi ételek, étkezési szokások. Nyíregyháza

Bódi Erzsébet

1981 Növényi alapanyagú táplálékok. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidéken (Szerk.: Szabadfalvi József) 147–161. Miskolc

- 1982 Sztrapacska: egy felvidéki étel néprajzi vizsgálata. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 73–80. Miskolc
- 1984a Etnikus jegyek az istvánmajori lengyelek táplálkozási kultúrájában. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. (Szerk.: *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula*) 259–266. Miskolc
- 1984b Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 11. (Szerk.: *Ujváry Zoltán*) Debrecen
- 2001 Interetnikus kapcsolatok a kárpátaljai magyarok táplálkozási kultúrájában. In: A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón. (A szerk.: *Andó György, Eperjessy Ernő, Grin Igor, Krupa András*) 308–317. Békéscsaba–Budapest
- 2006 A szatmári svábok sajátosságai a táplálkozáskultúra terén. In: *Agria* (nyomtatás alatt)
- Budapest –*
- 2002 Budapest – Közép-Dunavidék régió gasztronómiai hagyományai. Német, szerb és zsidó ételek receptjei. Paginarum Kiadó. Fót
- Cservenyák László*
- 1991 Adatok a vállaji svábok táplálkozási szokásaihoz. In: Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzáról. (Szerk.: *Ujváry Zoltán*), 159–163. Debrecen
- Hagyományok*
- é. n. Hagyományok. Ízek. Régiók. Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeinek gyűjteménye. I–II. h. n.
- Hutterer Miklós*
- 1973 A magyarországi német népcsoport. In: Népi kultúra – népi társadalom VII. (Főszerk.: *Ortutay Gyula*), 93–117. Budapest
- Horváth Ilona*
- 1984 Szakácskönyv. 13. kiadás Budapest
- Kerecsényi Edit*
- 1983 A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalaegerszeg
- Knézy Judit*
- 1981 Babócsa és környéke népi táplálkozása. *Ethnographia* XCII. 459–470.
- Kozár Mária*
- 1996 A magyarországi szlovének néprajzi szótára. Monošter–Szombathely
- Mirkics Ferenc*
- 1998 Magyarországi szlovének. Budapest
- Magyarországi*
- 1998 Magyarországi németek. Budapest
- 1998 Magyarországi horvátok. (Dr. *Barics Ernő–Blazsetin István–Frankovics György–Sokcsevics Dénes* szerk.) Budapest
- Martyin Emília*
- 1995 Date etnografice despre românii din Ungaria. Ginla
- Mediterrán*
- 1998 Mediterrán szakácskönyv. Parázs Kiadó
- Nagy Abonyi Ágnes*
- 1999 A karácsonyi vacsora. In: *Néprajzi Látóhatár* VIII. 1–4. 329–344.
- Papadopoulosz Filiposz*
- 1996 A magyarországi görögök múltjáról és jelenéről. In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. 1. (Szerk.: *Eperjessy Ernő*) 53–61. Budapest

Peneva-Vincze Lili

- 1996 A magyarországi bolgár kertészek hagyományos étkezési szokásai és ételei. In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. 1. 29–37.

Stoličná-Mikolajová, Ratislava

- 2004 Jedlo ako kľúč ku kultúre. Geneticko-histovické a sémantické aspekty nášho stravovania. Matica Slovenská, Žilina
2004 A táplálkozás mint etnoidentifikációs jegy. In: Acta Ethnologica Danubiana 5–6 (2003–2004) 41–52. Komárom-Komárno

Szabó Ágnes

- 1998 A tésztafélék szerepe a szatmári svábok táplálkozásában. In: Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. (A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1996. október 2–4.) 350–354. Békéscsaba–Debrecen

Székely András Bertalan

- 1992 A Rábától a Muráig. Budapest

Szőcs István–Kövi Pál

- 1998 Az erdélyi örmények gasztronómiája. In: Erdélyi lakoma. Történelmi szakácskönyv. 25–29. Budapest

Vajda Mária

- 1981 A balmazújvárosi Németfalu táplálkozási szokásai. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1979. 331–350.

Varga Gyula

- 1993 A népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 52. Debrecen

Viga Gyula

- 2004 Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc

NÉPI TÁPLÁLKOZÁS TRENCSEN KÖRNYÉKÉN

MILAN CHLEBANA

Az emberiségnek hosszú történeti útja során a lét fenntartásához három alapelemre volt szüksége, ezek az élelmezés, a lakhely és az öltözködés. Nem fogom meghatározni ezek fontossági sorrendjét, csak megemlítem, hogy több-kevesebb rendszeres élelem- és táplálékbevitel szükséges az ember mindennapi biológiai létfenntartásához, kiskorától fogva történő növekedéséhez, fizikai és lelki fejlődéséhez. A táplálkozás jellegét és módját a természeti viszonyok és körülmények határozzák meg, amelyek egy életen át körülveszik az egyes emberi közösségeket. A populációk, a népesség egy részének van állandó letelepedési helye, ennek a közeli vagy távolabbi környezete biztosítja számára a napi szükségletet. Mások életeleme viszont – a földteke egyes részein még ma is – a mozgás és a tartózkodási hely állandó változtatása. A fennálló közösségek reprodukcióját a túlélés és a dinamikus létfenntartási forma határozza meg.

Trencsén környékének lakosai fogyasztási cikkek beszerzését illetően szintén függetek a természeti viszonyoktól és körülményektől. Ezt a földrajzi területet hegyszerek övezik: elsősorban a nyugati részt észak–déli irányban (a Vág folyó jobb oldalán) szegélyezi a Fehér Kárpátok, amely egyúttal határhegység, mögötte van a Cseh Köztársaság részét képező Morava (Morva) folyó. „A Fehér Kárpátokban a tengerszint feletti 970 m magas Velká Javorina (Nagy Jávoros vagy Nagy Juharos) és a tengerszint feletti 926 m magas Chmel'ová (Komlós-hegy vagy Komlóhegy) dominálnak. A Vág folyó bal oldalán – bal partján – észak–déli irányban húzódik ismét két hegység. Északon a Strážovské vrchy (Őrhegyek) legmagasabb tengerszint feletti 1213 m magas csúcsa a Strážov (Strážov hegy vagy Őr-hegy), Mnichovská Lehota nevű helység mellett ér véget ez a hegység. A hegynyereg déli irányában a Vág folyó menti Inovec veszi kezdetét, aminek a tengerszint feletti 1042 m magas csúcs a névadója. Ezekből a hegyi rendszerekből torkollanak a Vlára, Súčanka folyók és a kisebb patakok Szlovákia leghosszabb folyójába, a Vág vizébe, ami a régió északi részéről déli irányba folyik. A régió központjában, Trencsénben az évi átlaghőmérséklet 8,8 °C, a csapadék évi mennyisége átlagosan 700 mm körüli. Megállapítható, hogy az időjárás aránylag megállapodott, szárazföldi-kontinentális jellegű. Az előforduló kivételek erősítik a szabályt. A fentiekben leírt természeti adottságok határozzák meg a mezőgazdasági termékek, alap- és nyersanyagok termesztését, termelését az ételek és táplálék előállítását és készítését illetően. A szlávok bejövetele előtt ezen a területen fejlett mezőgazdaság volt. A fő munkalehetőséget évszázadokon keresztül – főleg a régió völgyes részeiben – ez biztosította. Erről tesznek tanúbizonyságot az ásások és feltárások bőséges leletei. A mezőgazdasági termelés kombinálva az egyes háziállatok fajtáinak tenyésztésével és az ezzel kapcsolatban álló pásztorkodás főképp a fent említett területeken, lankákon és a mélyebben fekvő mikrorégiókban dominált.

A völgyben elterülő földeken meleget kedvelő növényeket termesztettek, mivel itt kedvezőbbek voltak a feltételek. A gabonafélék közül a búza és a rozs termelése volt a meghatározó, ezekből kenyér és kalács sütéséhez örölték a lisztet, vagy tésztaféle táplálék készült belőlük. Az 1770-es évből származó történelmi dokumentumok egy helyről szár-

mazó gabonafélék összetételének bizonylatai. Ez a község Horné Smie, a Fehér Kárpátok előhegységében fekszik, a Vlár-szoros déli részénél. Tudomásunkra jutott, hogy a község határában (a tengerszint feletti magasság 250 m-től 700 m-ig terjed) nagyon kevés olyan földterület található, ahol megterem a búza, rozs és a *suržica*, ami nem más, mint a rozs és a búza keveréke (a magyar gabonaipar ezt triticales – ejtsd: tritikále, a búza és a rozs előnyös tulajdonságait egyesítő, keresztezés útján létrehozott gabonaféle, a latin triticum = búza és secale = rozs szavak összevonásából keletkezett – néven ismeri). Termeszthetőbb gabonafélék az árpa és a zab, vagyis a kevésbé igényes takarmánynövények. A parlagon hagyott földeken hüvelyes takarmánynövényeket termeltek: több mint valószínű, ez a bükköny lehetett. A hüvelyesek után búzát, rozst és suržicát (triticalet) vetettek, a tapasztalatok szerint ez a vetésforgó volt nyilvánvalóan a legmegfelelőbb.

A völgyben fekvő földterületeken még a káposzta, sárgarépa, zeller, petrezselyem, hagyma, fokhagyma, mák termesztése volt jellemző. A hüvelyesek közül ismert volt a bab, borsó és a lencse, az ipari hasznosítású termékek közül pedig a ruházati termékek gyártásához szükséges nyersanyag, a kender. A kendermagból olajat sajtoltak, amit a népi étkezés és konyha hasznosított. A 20. század elejétől cukorrépát termesztettek, ami a Trencsén Teplá-i cukorgyár fennállásával függ össze. Egyes helyeken a jobb minőségű földek a *zelnice*, azaz zsíros, gazdag, dús zöldellők elnevezést kapták.

A fent említett hegységekben a mezőgazdasági termelés szoros összefüggésben állt az olyan gazdasági állatok tenyésztésével, amelyek legalább fél éven át füves területeken legeltek. A háziállatok tenyésztése a gazdasági udvarok, majorok, birtokok és természetesen a völgyben lévő települések része volt. A szarvasmarha-, birka-, juh- és kecsketenyésztés határozta meg a népi táplálkozás összetevőit ezekben a régiókban. Ez befolyásolta a húsos táplálék összetételét, de főleg a mindennapi tejtermékek előállítását. A különféle háziállatok fajtabeli tartásáról ismét történelmi források – az úrbéri jegyzékek – szolgáltatnak adatokat. Az állatállomány fajok szerinti feltérképezése, leltára folyamatosan történt, és egészen a 20. század feléig ez a folytonosság meg is maradt. Ekkor fejeződött be az egyéni, magán mezőgazdasági termelés és kezdődött el az erőszakos kollektivizálás, a szövetkezetesítés az Egyesült Földműves Szövetkezetek és Állami Gazdaságok formájában.

A Trencsén környéki táplálkozással, étkezéssel főleg Jozef Ludovít Holuby – eredeti foglalkozása evangélikus lelkész, az etnográfusok közül pedig Drahomíra Stránská, Mária Ušaková, Milán Chlebana foglalkozott. Ezt a tematikát rendszeresen kutatta és a legjobb eredményeket Viera Abelová érte el, aki hosszú évek óta a Trencsényi Múzeum etnográfusa. Számos lényegre törő tanulmányt és cikket írt, amelyben nagy hangsúlyt fektetett és behatóan foglalkozott a nyersanyagokkal, az alapanyagokkal, a népi ételekkel, tüzetesen dolgozta fel magát az evést, a szokásbeli megnyilvánulásokat Trencsén környékéről.

A népi ételek elkészítésének leírásánál már az elején szólni kell néhány szót az előkészítési technológiákról. Ezek főleg a főzés és a sütés formái. A 19–20. század fordulóján megjelenik a pörkölés és a párolás, ez leginkább a városi polgári és nemesi konyhákra jellemző. A Strážovské vrchy, azaz Örhegységben található Čičmany helység néprajzában megőrizték a forró köveken történő ősrégi főzősmód emlékeit. A főzés alkalmazkodott a kifejlesztett tűz- és főzőhelyekhez. A 19. század második felében általában agyagedényekben, nyitott tűzön, nyílt lángon főztek. A tűz a pitvarban a kemence szájánál égett, maga a kifutott kemence a szobában volt. Még a 20. században is voltak Čičmanyban

olyan hajlékok, amelyekben a kemence szája és a kemence is közvetlenül a szobában volt, ezt *fekete szobának* nevezték – a füst elvezetését nem biztosította a kémény, a füst az ajtón vagy ablakon át távozott. A 19–20. század fordulóján a konyhában kő- vagy téglatűzhelyeket építettek, amelyekben a tűz fém főzőlap alatt égett, és a főzésre vas vagy zománcozott edényeket használtak. A pásztorok szállásán, kalyibákban, birkaszálláson, a jószág nyári szállásain, a favágók hajlékaiban az ételleket továbbra is nyílt lángon készítették. A főzés, mint a táplálék elkészítésének technológiája máig is tart. Néhány étel évtizedeken keresztül fennmaradt és még ma is ismert a vidéki konyhákban, más ételek pedig új készítmények formájában, újdonságként jelennek meg – a fejlődés nem állt meg az emberi lét ezen területén sem.

A másik elterjedt forma a nyersanyagok feldolgozásánál a sütés, ami a hőkezelés módjának valószínűleg régebbi formája a főzésnél. Némelyik táplálékot közvetlenül nyílt lángon lehet elkészíteni, tehát edény és víz nélkül, ami a főzés kelléke. A sütésnél a száraz meleg, a hő és annak a nyersanyagra történő hatása hasznosul. Nyílt lángot használtak az állandó lakhelyeken, településeken, a szezonális, alkalmi vagy fedél nélküli hajlékokban. Jó szolgálatot tett útközben, a háziállatok őrzésénél, az aratási, kaszálási vagy más termés- és termény-betakarítási munkák során is. Ezzel kapcsolatban ismert volt a tűz melegének többféle hasznosítási módja, manapság ez nagyon archaikus hatású és elavultnak tűnik. A vizek mellett jószágot őrző pásztorok pl. a Vlára folyónál halat fogtak. Megtisztítás után besózták, sárral beborították, és izzó szénen sütötték meg.

Máshol, más országokban munkát kereső szolgálólányok a városi úri és a jobban szituált családoknál megismerték az ételek új elkészítési módját, így ezek az eddig ismeretlen étel-előkészítési formák bekerültek a népi konyhába. Megállapítható, hogy a növényi és húskételek elkészítésekor a felhevített zsiradék a pörkölés, pirítás, rántás során egyidejűleg hőkezelte a táplálékot, és új, eddig ismeretlen ízekkel gazdagította a népi gasztronómiát. Az élelmiszer hőkezelésének új formája volt a párolás, ezt sem ismerte még a népi konyha. A régióban mindkét új technológia a 19–20. század fordulóján honosodott meg, a többi területre történő kiterjedése még évtizedekig tartott.

A vizsgált térségben a főzéssel készített ételek közül nagyon fontosak voltak a levesek. Reggelire, ebédre és vacsorára is készítettek leveseket. Egyrészt magát az étkezést, a reggelit, a vacsorát jelentették, másrészt a többfogásos ételek, pl. az ebéd, különböző családi ünnepek vagy évfordulós alkalmak szerves részét alkották. A levesek alapanyagát a háztáji termékek adták: a káposzta, bab, borsó, lencse, krumpli (burgonya), tojás, szárított gyümölcs, liszt, hús, zsír, faggyú, olaj, baromfi. Reggelire krumpliból, káposztából, esetenként édes tejleveleket készítettek krumplival, szaggatott lebbenctésztával, tojásos tésztával vagy rizzzel. A levesekhez hagyományosan kenyeret ettek, vagy valamilyen kenyérpótlót fogyasztottak. A legelterjedtebb nyersanyagok, a káposzta, a bab képezték a különböző levesek alapját, vagy egy levesben volt mindkét termék, amit a régióban *sobās*, *sobāšnica*, azaz *házasítás* vagy *házasított* néven ismertek, ezt rántással sűrítették. Nevezetes még a házi disznóvágáskor készített leves, ennek a káposztán kívül fontos alkotórésze a frissen vágott (vörös) sertéshús. Ismert az egyszerű krumplis káposztaleves szaggatott lebbenctésztával. Laktató volt a füstölt kolbászos, szalonnás káposztaleves, amit tejes habarással sűrítettek. Az ebéd gyakran egyfogásos volt, a levesnek a szalonna és a kolbász egyedi ízt adott. Sokféleképpen készült a bableves. Az említett káposztás kombináción kívül két variációja is ismert volt: a savanyú és az édes. A savanyú állaga hígabb főzelék volt némi krumplival, tejjel behabarva, ecettel ízesítve. Az édes levesben

volt zöldség is – sárgarépa, édesgyökér –, és a metélt levestésza. Az édes leveshez hasonlított a füstölt hússal készült bableves, ez főleg a disznóölések utáni téli hónapok étke volt.

A káposzta és bablevesek – a katolikus családoknál – böjti ételek voltak, főképp Szenteste napján, karácsonykor. Az evangélikus vallásúak ekkor a leveseket kolbásszal vagy füstölt hússal főzték. A húslevesek közül ismert volt a baromfiból főzött, kevésbé a sertéshúsból készült leves. A 20. században, amikor a húsboltok hálózata vidékre is kiterjedt, kedvelté vált a városi konyha hatására a marhahúsból készült leves. A húslevesek elhagyhatatlan részét képezték természetesen a tésztafélék: az otthon készített levesmetélték és a leveszöldségek, gyökerek. Hozzáférhetőbbek voltak a baromfiból készített levesek, mivel a baromfi-, a liba-, a kacsatenyésztés része volt a régió szinte valamennyi gazdaságának már az elmúlt évtizedekben is, egészen a 20. század végéig, ezt a történelmi dokumentumok is bizonyítják. Kb. a 18. század végétől terjedt el a régióban a burgonya, közismerten a krumpli, azóta ismertek a belőle készült levesek. Ez új ízt adott a leveseknek, sűrítettek vele, laktató volt, hiszen a telítettség érzete volt a legfontosabb.

Ismertek voltak igen archaikus levesek is: ezek fő nyersanyagát a köles adta, de szerves része volt a krumpli, a hagymás rántás és a borsos ízesítés. Az aratás és kaszálás idején tejes habarású savanyú krumplilevest főztek, ezt nyers tojással sűrítették. Nagyon kiadós és laktató volt, a leves íze jobban segítette elviselni a melegben ezt a megerőltető nehéz munkát.

Az ősi ételek közé tartoznak a kásafélék. Hagyományos volt a köleskása, ízesítve tejjel és piritott hagymával. Főztek még krumpli, bab, búzadara és rizskását. Ismert a kukoricakása, a hüvelyesekből és gabonafélékből készített kása, ez a *polovičná*, azaz a *felezett* vagy *feles* nevet kapta. Igen közkedvelt étel volt az árpadarából krumplival készült kása, ez manapság is megtalálható az étlapokon. A borsó, bab, lencse és a búzadarakása volt az utolsó étel szent este napján. Az ünnepi étlapon ezek azonban már nem szerepelnek.

Mindennapi táplálék a kenyér volt a Trencsén környéki helységekben és területeken. Hagyományos kenyérgabona volt a rozs és a búza, a suržica, valamint az árpa. A liszten kívül fontos volt a többi nyersanyag is, amivel a kenyeret feljavították. Kevés mennyiségű liszt esetén adalékként használtak reszelt cukorrépát és tököt. Dolná Poruba helységben a kenyeret szinte kizárólag árpalisztból sütötték, és reszelt takarmányrépát adtak hozzá. Amióta ismert a burgonya termesztése, azóta a kenyér adalékanyagává vált, elsődlegesen lisztpótló, majd állagjavítóként és ízesítőként használták. A kenyér összetétele a gabonafélék termesztési területének és a hagyományoknak a függvénye volt. A rozs és a búza főleg a régió völgyes részein termelt, ott tehát ezeket használták leggyakrabban. A búza- és rozslisztet keverték az árpaliszttel is. A kelesztéshez kovászt használtak, amit az előző sütés tészta maradványaiból nyertek. Trencsén környékén már a 19. század végén használták az élesztőt is. 1886-ban kezdte meg működését az első élesztőgyár éppen Trencsénben.

A jó minőségű kenyérhez szükséges a nyersanyagokon kívül a tészta megdolgozása, alapos dagasztása, átgúrása. Ebbe a munkába már iskoláskoruktól fogva az anyák beavatták lányaikat, tanították őket. Az eladósorban lévő lány már tudott kenyeret sütni. Sütésre a kemence szolgált, ami minden parasztcsalád háztartásában megtalálható volt. A II. világháború után némi változás állt be a kenyér készítésében. A sütésbe a városokban és falvakban is pékségek kapcsolódtak be. A tésztakészítés és más egyéb járulékos munka változatlan maradt, az utolsó munkafázist kivéve. Kenyeret általában hét végén sütöttek, így a kenyér kitarthat a következő sütésig – mennyisége a családtagok létszámától függött.

Hogy tartós maradjon, a kamrában tárolták egy fakeretre helyezve, a kenyereket köríves hajlított pálcákkal választották el egymástól. A kenyeret nagy becsben tartották. Mielőtt megszegették volna, késsel keresztet vetettek rá. Amennyiben valami ügyetlenkedés folytán a kenyér a földre hullott, felvételekor szokás volt azt megcsókolni. Az első karéjokat a gazda vagy a gazdasszony szelte. Vándoroknál volt mindig egy darab kenyér, hogy megvédjék őket a tisztátlan gonosz erőktől, vagy csak azért, hogy szerencsét hozzon.

A liszt a legfontosabb nyersanyag a főzött, sütött tésztafélék előállításán kívül más ételek készítéséhez is. Legismertebbek közülük a kalácsfélék, ezek eredeti formája kerek, a kerék szóból eredően, hiszen ez kerek volt. A legrégebb kalácsokat kenyérlisztből készítették, amit folyamatosan javítottak, finomítottak. A további nyersanyagokat és adalékokat fokozatosan adagolták, ezek – a túró, sajt, mák, lekvár, dió, cukorrépa – jellegzetes ízt adtak a süteményeknek. Később az alakja is változott ezeknek a készítményeknek. Kezdetben egyszerű rúd, később patkó alakú réteseket készítettek. Ezeket jelentős, nevezetes és kiemelkedően fontos események – esküvő, keresztelő, születésnap, évfordulók, ünnepek – alkalmából sütötték.

Az esküvői kalácsnak megkülönböztetett helye van a többi sütött készítmény mellett. A kalácsokat pl. három tésztaacsból fonták, egyenes vagy kerek alakúvá formázták. A kalácsésztaából kis alakú kalácskákat, vagy lekváros, diós, túrós buktát készítettek. Eredetileg – ahogy a kenyeret – a kalácsot is kemencében sütötték.

Egész Szlovákia területén különböző formában előforduló, hagyományos étel a *pupácki*, azaz a *bobájka*. Kalácsésztaából sütik, rúd, fonat vagy téglalap alakban, majd apró darabokra vágva, olvasztott vajjal forralt tejjel leöntik, mákkal vagy mézzel ízesítik. Ez a régi eledel lassan feledésbe merül, ám szentestén, karácsonykor állandó jelleggel az étlapon lévő ételek között a helye.

Az eredeti főtt tésztafélékhez sorolhatók azok, amelyek csak liszt és víz összetételéből állnak. Ezek szagatott tészta darabok és levesbetétként ismertek: *žmolki*, azaz tenyérrrel és ujjheggyel nyomkodott tészta, *trhance*, azaz a lebbencs, *dropce* az apró csipetke, igen gyakran beleszagatták ezeket a reggeli tejbe is, a leveket sűrítették velük, mivel így igen laktatóak voltak. A régi ételek közé sorolható a *galuska* is. A gazdasszony olyan lisztet használt, ami éppen keze ügyébe került, vízzel összekeverte, só adott hozzá. Minekután lisztből sohasem volt felesleg vagy többlet, így a galuskát feljavították elmorzsolt, összenyomkodott, áttört krumplival. A krumplit először csak pótlásként használták, majd idővel ennek az ételnek elhagyhatatlan fontos adalékává vált, hasonlóképpen a kenyér készítéséhez. A kifőtt galuskát ízesítették túróval, sajttal, lekvárral, tojással, káposztával. Közismert és közkedvelt a *bryndzové halusky* vagy *juhtúrós sztrapacska* sült szalonnával, ami a népi szlovák konyha szimbóluma.

Az egész régióban ismert tradicionális főtt tésztaétel a *slíže*, azaz a *metélt* tészta, vagy *széles nudli*. Ezt húslevesekbe, de más, pl. bab- vagy tejelevesbe is belefőzték. Második fogás is lehetett, ekkor túróval, mákkal, lekvárral, tejföllel, tojással ízesítették. A vidéki háztartásokban most is kedvelt tésztafélék közé tartozik a *pšenové slíže*, azaz a *köleses* vagy *kölesmetélt*. Ezt azonban nem a tészta metélésével, hanem kis tészta darabok sodrásával készítik. Mindig kedveltek a *cestenice* vagy *perki*, vagyis az egyszerű tésztaából készített, szilvalekvárral, gyümölcsizzel, marmeládával, aszalt szilvával formázott derelye-táskácskák, ezeket mákkal, örölt dióval vagy zsemlemorzsával hintették meg.

A csonthéjas gyümölcsök érésekor (cseresznye, szilva, barack) tészta ételeket főztek a nevezett gyümölcsökkel. Az általános, egyszerű (liszt–víz) vagy krumplis tészta

burkolták az egész cseresznyét vagy szilvát, esetleg a barack negyedeit (Vágújhely mellett). A kifőtt tésztát mákkal, esetenként túróval szórták meg. Helyi elnevezései voltak: *gule* (golyók), *knedle* azaz *knédli* vagy *(gőz)gombóc*, *balóni* (gömbök). Ez kimondottan idényjellegű, szezonális étel volt, nagyon kedvelték, még manapság is második fogásként találják ebédnél vagy vacsoránál.

Tekintettel arra, hogy az egész régió mezőgazdasága összefüggésben állt a háziállatok tenyésztésével, a népi élelmezés jelentős részét képezték a tejtermékekből készített ételek. A tejhozamot biztosította a szarvasmarha-, birka-, juh- és kecsketartás. A marhákat az év felén át (november–április) istállóban nevelték, az év második felében (május–október) a vegetáció időszakában a legelőkön voltak. Hasonlóképpen volt ez a birkákkal, juhokkal, kecskékkal, azonban voltak kis eltérések. A marhák a vegetáció időszakában közös csordában voltak a falu vagy község határán kívül, naponta hazatérhettek a legelőről a gazdasági udvarokba, vagy a határban létrehozott karámokban maradhattak. A birkák, juhok áprilistól október végéig az úgynevezett *szállásokon* voltak, ahol a nyert tejet gomolyatúróvá dolgozták fel. A kecskék zömmel a falvakban maradtak, naponta hazatértek a legelőkről és tejükkel hozzájárultak tartójuk szükségletéhez. Esetenként voltak kecskék is a birka- és juhszállásokon, kecsketejet vegyítették ezek tejével. A gazdálkodás egyedi formája volt azokon a szállásokon, amelyek Čičmany földműveseinek tulajdonában voltak. Ennek a területnek a tulajdonosai nem összpontosították birkáikat, juhaikat egy szálláson, ahogy ez Szlovákia túlnyomó részén jellemző volt. Itt a tehetősebbeknek saját szállásuk volt, ahová a sajátjuk mellé más tenyésztők birkáit, juhait is hozzávettek. Čičmany határában jobb hozamú években 17 szállás is működött. A tulajdonos tartott a szálláson a birkákon, juhokon kívül szarvasmarhát is, ennek a tejét vegyítették a juhokéval a gomolyatúró készítéséhez.

A népi táplálkozás fontos alkotóeleme volt a tehéntej, gyakorlatilag naponta használták az ételek készítéséhez. Az édes és savanyú (aludt)tej italként is közkedvelt volt, a *srvátka* (savó – a túró készítése után fennmaradt folyadék), továbbá a *cmar* (író – a vaj készítésének mellékterméke). A juhszállásokon a pásztorok naponta itták az édes vagy savanyú *žinčia* (zsendice) mellékterméket, ami a gomolyatúró előállításánál képződött. A zsendicét a birka- és juhtulajdonosok elhordták, de a határbeli karámgazdaságokban is naponta fogyasztottak tejet, ahol a szarvasmarhát tartották. A nyers tejet rendszerint reggelire itták, vagy forralva kenyérrel netán krumplival, lebbencsel dúsított reggeli édes levesként fogyasztották. Kedvelt volt a *struhanki*, azaz a tojásos reszelt-tésztás vagy a rizzsel főtt tejszós. A 20. század kezdetétől a tej a tejeskávé része, ezt leggyakrabban reggelire itták, hozzá kenyeret fogyasztottak, olykor a tejeskávéba aprítva. Ünnepekkor kalács volt hozzá. A tejeskávé másik összetevője a kávépótló vagy pótkávé volt, amit pörkölt gabonából vagy katángkóróból, azaz *cikóriából* készítettek. A pásztorok is vettek magukkal tejet, munkáik során savanyú aludttejet ittak a kaszások, az aratók, amit agyagedényekben tároltak, ez alkotta a napi táplálék java részét. A tejet a felsoroltakon kívül más készítményekhez is használták. A tehéntejből túrot készítettek – a savanyítás a meleg tűzhely szélén lévő edényben történt –, az összefutott tejet kézzel merték be a kendervászonból készült zsákba, amiből lecsepegett a savó. A túrot frissen fogyasztották, meghintették vele a főtt tésztás ételeket, vagy a kalácsok tölteléke volt. Konzerválták is, só, kömény, paprika hozzáadásával. A túrot néhány helységben kúp vagy süveg alakban füstöléssel tartósították.

A tej felső sűrű rétege a tej föle, a *tejföl*. Ezt közvetlenül az ételbe tették, de főleg a vaj készítéséhez használták. A vajat falemezekből, dongákból készült edényben köpülőkben döngölték, köpülték. Kenyérre kenték, vagy rántást készítettek belőle böjt idején. A tejtermékek egy részét a gazdasszony a közeli piacokon adta el.

A tejet közvetlenül a szállásokon dolgozták fel, ebből készült a *gomolyatúró*. A tej összefuttatását a borjúgyomorból nyert *oltó* segítette. Ennek Szlovákiában *kl'ag* a neve, ez nem más, mint a fiatal tejes borjak oltógyomra. A borjúgyomrot egy-két napon át vízben vagy savóban áztatták. Olyan folyadék képződött, amit oltóanyagként adtak a juhtejhez, majd az egészet egy tűz fölötti üstben hevítették. Miután ez a tejes anyag összefutott, a *bacsó*, azaz a szállás főpásztora gomolyát formázott belőle, beletette egy vászonba, ezután hagyta lecsepegni. Abból a folyadékból, ami az üstben maradt, készítették a zsendicét. A gomolya alapanyagul szolgált a *bryndza*, azaz a krémes juhtúró készítéséhez, ami kimondottan szlovák specialitás. A kecsketejet itták, ez volt a tejeskávé, a kávépótlók és pótkávék alapösszetevője. A birka- és juhszállásokon vegyítették a juhtejjel és sajtot készítettek belőle.

Figyelemre méltó a tej tárolásának módja. A gazdasszonyok arra törekedtek, hogy a tej minél tovább friss és édes maradjon, ne savanyodjon meg, még ha a savanyú tejet tudták is hasznosítani. A fejtés és átszűrés után agyagkorsókba, kancsókbá és más agyagedényekbe öntötték, hozzávetőleg a 20. század közepéig. Ezután különböző üvegeket, üvegpoharakat és üvegből készült tárolóedényeket kezdtek alkalmazni. A tejjel teli edényeket hűvös helyre tették: pincébe, kamrába. A tejnek érdekes tárolási módja volt Dolná Poruba helységben. A patakmeder alját lapos kövekkel rakták ki, a kövek fölé faházacsakákat állítottak, ezeknek ajtaja is volt. A tejes edényeket a patakba helyezték, ezeket a folyó víz hűtötte. A kis falétesítményeket be is lehetett zární.

Egy idő után a tej az agyagedényekben megsavanyodott, megaludt. A következő feltöltés előtt az edényeket vízzel alaposan kimosták, a mosásukhoz friss csaláncsomókat használtak. A csalán biztonsággal megsemmisítette az erjesztő baktériumokat, amelyek az aludttejből az edényben maradtak, tulajdonképpen így fertőtlenítettek (Horné Srnie helységben).

A mindennapi ételmelet és táplálkozást biztosító állati termékeket ezen a vizsgált területen önellátással teremtették elő. Ahogy már szó volt róla, a mezőgazdaság mindig is az állattartással volt összefüggésben. A háziállatok, azok jelentősége, esetleges hasznosítása többcélú volt, az igavonás, fuvarozás, hasznosak voltak a betakarítási munkák során, trágyát produkáltak, ami a földek előkészítésénél volt szükséges, vagy anyagi forrást biztosítottak. A tejtermékekről az előzőekben már tettünk említést. Bennünket azonban az érdekel, milyen rangsorolásúak az állati termékek a népi ételmezésben és étkezésben. A hagyományos népi konyhákra leginkább a bárány- és juhhús fogyasztása jellemző. Ez a birka- és juhtenyésztéssel függ össze, nemcsak a régiókban, hanem egész Szlovákia területére jellemző. A birkák és juhok olyan területeket is hasznosítottak, amelyek máig nem voltak alkalmasak a ló és a szarvasmarha számára. Húst csak ritkán fogyasztottak – évfordulók, egyházi ünnepek és családi eseményekkor, mint az esküvő, keresztelő, főleg téli időszakban, amikor a jószágot levágták. A birka- és bárányhús fogyasztása megmaradt egészen a 20. század feléig, a mezőgazdaság erőszakos egységesítéséig, a kollektivizálásig. A gabona cséplésénél, amikor több munkaerőre volt szükség, szokás volt birka vagy bárány vágása, amiből gulyást készítettek. A tenyésztők családjainál is szokás volt a szopósbárány és bárány-birka vágása, eladásra is.

Az új gazdasági növények termesztése (burgonya, kukorica) összefüggésben állt a célirányos, racionális mezőgazdasággal, és a révükön nagyobb mértékben kezdődött el a sertésitenyésztés. A 20. század elején még ismert volt Trencsén környékén az ősi disznó-tartás módja, a konda legeltetése. Ez a mód a következő évtizedek során visszaszorult. A malac- és sertésnevelés, sertésstartás ólakban történik, takarmányként szolgál a krump-
li, takarmányrépa, kukorica és a gabona. A húsfogyasztás disznóvágáskor növekszik, az állat valamennyi ehető részét fogyasztják. Ilyenkor segédkeznek a böllérek, a hivatásos sertésvágók, akiket a tenyésztők a vágáshoz, a feldolgozáshoz és a vele járó munkákhoz hívnak. A böllérek, a hentesek szakszerűen szedik szét az állatokat, a nyers- és alapanyagot feldolgozzák, ízletes termékeket készítenek belőle (szalonna, májas és véres hurka, kolbász, disznósajt). A hús konzerválásának hagyományos módja volt a füstölés, ez a későbbiek során bővült más eltevési formával. Ez volt az üvegekbe történő elrakás, eltevés, vagy a konzervdobozolás. A tehetősebb gazdaságokban több sertést is vágtak évente, így látták el magukat húskészítményekkel akár több hónapra is. Sertéseket a vidéki háztartásokban az erőszakos kollektivizálás után is tartottak, és hozzávetőleg a 20. század hatvanas éveitől fogva a disznóölés ünnepi eseménynek számított. Erre az alkalomra hivatalos volt elsősorban a legközelebbi rokonság, aki segédkezett az eseménnyel járó munkáknál. A vágási munka végeztével szokás volt a megvendéglés, a disznótor.

A marhahús fogyasztása annak vásárlási lehetőségétől függött. Vidéki családokban ez inkább a 20. században terjedt el, amikor megjelentek a hentesüzletek a falvakban is. Húst lehetett vásárolni a városokban is, ahol a mészárosoknak, henteseknek már hamarabb voltak saját jól bejártott üzleteik, mint a falvakban. Elvértve lehetett marhahúshoz hozzájutni, amikor a marhát gyors, szükség- vagy kényszervágásra ítélték, mert megbetegedett, megsérült vagy lábát törte. Ezt a hirtelen bekövetkezett veszteséget a rokonok, szomszédok és a település többi lakosa igyekezett némiképp mérsékelni. A károsult tulajdonostól vásároltak, vagy átvették a húst, és a pénzüsszeggel kompenzálták valamelyest a tenyésztő kárát. Az így nyert húsból főzték gyökeres zöldségek hozzáadásával a húsleveset. A tehetősebb családok vágtak néha borjakat is, pl. a gyermekeik esküvőjére.

A húsfélék további fajtája a baromfihús, amit hagyományosan paraszti környezetben fogyasztottak. Legismertebbek a kapirgáló szárnyasok, a csirkék és tyúkok, a vízi szárnyasok, a libák, ludak és kacsák. A csirkéből és tyúkból gyökeres zöldségekkel általában ízletes levest főztek. A baromfi belsejét főzés előtt töltelékkel bélelték, ez a baromfi belsejéből és fehér pékáruból készült, ennek hiányát krumplival helyettesítették. A leves része volt még a metélt tészta. Vízi szárnyasokból is főztek, főleg a láb, szárny, nyak és a belsejégek voltak a leves alapanyagai. A vízi szárnyasokat sütötték és a városi úri konyha hatására párolt káposztával, knédliivel ünnepi eledel volt. A húson kívül a baromfiak (tyúkok) tojást is adtak, ami a népi konyhában hasznosult főtt tészták (metéltek) és sült tésztaételek alapanyagaként, a főtt tojás vagy a szalonnán hagymával sült tojás kedvelt étel volt. Mivel a parasztcsaládoknál szükségeltetett a készpénz is, így a gazdaszanyok a városi piacokon rendszeresen árultak. A tojásért kapott pénzből a háztartásban szükséges dolgokat vásároltak, többek között néhány élelmiszert, pl. sót és cukrot.

Az ételekhez italtra is szükség volt. Legelterjedtebb a víz. A lakóhelyek mindig vízközelben voltak, folyók, patakok és ivóvíz forrásai mellett. Ahol nem volt elegendő természet adta ivóvíz, ott kutakat ástak, ezek oldalfalát kővel rakták ki, a kutakat tetővel fedték le. A vizet nagy tiszteletben tartották, nélküle nem létezhetett semmiféle élőlény. Nélkülözhetetlen volt a táplálék elkészítéséhez – levesek, főzelékek és más ételek főzé-

sénél. A múltban Szlovákiában legelterjedtebb volt a *medovina*, az erjesztett méz levéből készített alkoholos ital, a mézlé, közismerten a *nektár*, amit az utóbbi évszázadokban a bor helyettesített. A vizsgált régióban a szőlőültetvények egészen a Vár-szorosig terjedtek. 1550-től Horné Srnie és Nemšová községek kötelesek voltak Trencsén várának évente egy hordó bort leadni. A termés egy részét eladhatták. Mostanság a régió szőlői Vágújhelyig és Beckóig terjednek. Még a 19. század feléig szőlőt közvetlenül Trencsén közelében is termesztettek. Ebben az időben a peronoszpóra tizedelte a szőlőket. Sok helyen a mai napig fennmaradtak a *Vinohrad*, *Vinohradý*, *Vinohrádek* azaz Szőlőskert, Szőlőkertek, Szőlőhegy nevek. Istebník falu (ma Trencsén része) pecsétjén 1733-ból egy szőlőmetsző kés, Zamarovce falu címerében egy szőlőfürt található.

A középkorban és az utána következő évszázadokban elterjedt ital a sör volt. Sörgyárak nemcsak a városokban működtek, de Horná Súča és Opatová nad Váhom (ma Trencsén része) falvakban is. A 17. században Trencsénben igen híres, jó sört főztek, magyar nyelven ezt úgy ismerik, hogy *trencséni tót sör*. A sör szeretete a 19–20. század fordulóján terjedt el. A sörfogyasztásra hatást gyakorolt a szomszédság, konkrétan Morvaország, a történelmi Osztrák–Magyar Monarchia, a migráció adta munkavállalás és az 1918-ban megalakult Csehszlovák Köztársaság. A régióból sok sorköteles fiatal ember töltötte katonaeveit cseh területen, ahol elsajátította a „sörivási kultúrát”. Ünnepi alkalmakkor – esküvő, keresztelő vagy vásári üzletkötéskor – magasabb alkoholfokú, alkoholtartalmú italokat fogyasztottak. A kocsmákban lehetett vásárolni tiszta alkoholt, amit vízzel hígítottak – tiszta vízzel, ezt néha ízesítették gyömbérrel vagy köménnyel. A gyömbérrel ízesített pálinkát a széna kaszálásánál, a gabona aratásakor itták, mivel ez állítólag elnyomta a szomjúság érzetét.

Az egész régióban gyümölcsöt is termesztettek, amit frissen, nyersen fogyasztottak. Ismert volt a gyümölcsök szárítása, aszalása és a lekvárfőzés. A gyümölcsökből, főleg a csonthéjasokból pálinkát főztek, ilyen a *slivovica*, azaz a szilvapálinka, de főztek alma- és körtepálinkát is. A Vág folyó mentén lévő területek gyümölcsparlatai jó aromájukról, ízükéről és minőségükről ismertek. Külön figyelmet érdemel a kivételes ízvilágú, egyedi aromájú *bošácka slivovica* (bosák szilvórium).

A 20. században az eddig ismeretlen italokat fogyasztják. Ezek a tea és a kávé. Ezeket importálták hozzánk. Az egyes füvek és növények főzeteit már korábban nem italként, hanem inkább gyógyszerként itták. A tea- és kávéfogyasztás a városi úri társaságokra és nem a vidékre volt jellemző. Vidéken inkább csak a II. világháború után terjedt el. Manapság elmondható, hogy a város és a vidék között nincs különbség a tea és a kávé fogyasztását illetően. A legújabb korban a boltok és üzletek a legkülönbözőbb dúsított és édesített gyümölcslevek és Cola alapú italok sokaságát kínálják. Ezek az új készítmények és gyártmányok a lakosság egy bizonyos részét vonzzák, az idősebb generáció tudja igazán értékelni a jó, szomjat oltó, századok óta ismert tiszta forrásból fakadó vizet.

Nagy figyelmet kell szentelni a konyhai eszközök leltárának (utenzíliák). Ezek közé tartoznak mindazok a népi konyhában fellelhető segédeszközök, amelyek segítik a befőzést, konzerválást és tartósítást, előkészítést, a nyersanyag szállítását és a kész ételek tárolását.¹

(Fordította: Kocsa Zoltán Istvánné)

¹ A felsorolt irodalmi forrásokon kívül a szerző saját, terepen végzett kutatásait felhasználta a Középvág mentéről (Trencsén környékéről).

IRODALOM

Abelova, Viera

- 1966 Záboje na okolí Trenčína (Lisovanie semencového oleja v minulosti). Vlastivedný obzor, Trenčín, 23–31.
- 1970 Chlieb na okolí Trenčína. Zborník Slovenského národného múzea 65. Etnografia 12. 169–197.
- 1971 Kapusta v ľudovej strave na okolí Trenčína. Zborník Trenčianskeho múzea, Trenčín, 85–105.
- 1976 Mliečne hospodárenie na okolí Trenčína. I. Časť. Zborník Slovenského národného múzea 70, Etnografia 17. 93–124.
- 1977 Mliečne hospodárenie na okolí Trenčína. II. Časť. Zborník Slovenského národného múzea 71, Etnografia 18. 63–76.
- 1978 Štedrovečerné zvyky a jedlá na okolí Trenčína. Západné Slovensko 5. 105–126.
- 1981 Zabíjačka na okolí Trenčína. Zborník Slovenského národného múzea 75, Etnografia 22. 54–105.

Holuby, Jozef Ludovít

- 1958 Národopisné práce. Zostavil a úvod napísal Dr. Ján Mjartan. Bratislava

Chlebana, Milan

- 1984 Strava a jej zdroje u pastierov hovädzieho dobytku na okolí Trenčína. Národopisné aktuality 21. 19–28.

Markuš, Michal

- 1969 Súčasný stav bádania o ľudovej strave na Slovensku. Slovenský národopis 17. 493–548.

Stránská, Drahomíra

- 1927 Dolná Poruba. Príspevky k národopisné monografii slovenské vsi. Sborník Matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis, dejepis a literárnu históriu. Turčiansky svätý Martin

Ušaková, Mária

- 1983 Ľudová strava, s, In. Stará Tura. Štúdie o histórii, ľudovej kultúre a nárečí. Bratislava, 114–123.

A GULYÁSLEVES: EGY NEMZETI SZIMBÓLUM SZÜLETÉSE

TÓTH ARNOLD

Az előadásom címében szereplő kifejezések közül a „születés” folyamatára vonatkozóan szeretnék néhány megállapítást tenni, a témában írott – időközben megjelent – dolgozatom alapján.¹ A gulyásleves kialakulásának és nemzeti szimbólummá válásának problematikájával kapcsolatban természetesen Kisbán Eszternek a témában megjelent több munkájára kell előljáróban hivatkoznom. Miután a népi táplálkozásnak nem vagyok szakavatott kutatója, tulajdonképpen egy engem érdeklő forráscsoport felől közelítve jutottam a gulyásleves kialakulásának történeti kérdéséhez. Ez a forráscsoport, mely alapján előadásomban megállapításokat teszek a probléma kapcsán, a 19. századi nyomtatott szakácskönyvek nagy csoportja. Ezekre Kisbán Eszter hívja fel a figyelmet az 1989-ben megjelent *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás* című kötetében, ahol a következőket írja: „A 19. század második felében kiadott új szakácskönyvek a gulyásleves tekintetében még megvizsgálandók. Korábbi művek újabb kiadásai, ha hiányzik belőlük a gulyásleves, a valóságos helyzet tekintetében nem perdöntöek, ugyanis az eredeti szövegen az újrakiadásakor gyakran nem módosítottak. Érdemes lenne vizsgálni a katonai élelmezést is.”²

Az itt említett források közül a szakácskönyvek elsősorban a népi írásbeliséggel való feltételezhető kapcsolatuk miatt kerültek érdeklődésem homlokterébe. A 19. század a különböző nyomtatott tömegtermékek népi kultúrába való beépülésének a korszaka. Gondoljunk itt a ponyvanyomtatványokra, a kalendáriumokra, a históriákra vagy a *Vőfények kötelességeinek* számtalan kiadást és nagy példányszámokat megért változataira. Jóllehet a szakácskönyvek nem tartoznak a ponyvairodalom klasszikus műfajai közé, és társadalmi beágyazottságuk is eltér a ponyvatermékekétől, hiszen a szakácskönyvek elsősorban a városi-mezővárosi polgárság, kispolgárság, parasztpolgárság háziasszonyai számára készültek. Ugyanakkor a jelenlétük, hatásuk a paraszti háztartásokban is feltételezhető, akár a paraszti polgárosulás táji változataira, akár a népi kultúra és a közkultúra meglehetősen elmosódó határaitra gondolva. Szép, 20. század végi példája ennek a jelenségnek a 2005-ben elhunyt, szendrői illetőségű egykori gazdálkodó, fafaragó és bányászember, Szűcs Sándor esete, akinek 23 vaskos spirálfüzetből álló kéziratos gyűjteményét jó három éve vásároltuk meg a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára számára. A kéziratos füzetek az önéletríráson és a dalokat – nótákat – verseket tartalmazó afféle mindenes gyűjteményen túl körülbelül felerészben ételrecepteket tartalmaznak. Ezeket részben a családi tradícióból, részben közkezen forgó szakácskönyvekből, és részben a Nők Lapja főzörovatából másolta ki a kézirat készítője. Természetesen meglehetősen nagy az időbeli távolság e gyűjtemény keletkezése és az előadásomban bemutatni kívánt korszak között, csupán a jelenséget megragadva szeretnék arra utalni, hogy a szakács-

---

1 Tóth A., 2005. 65–76.

2 Kisbán E., 1989. 58.

könyvek műfaja és a népi írásbeliség kapcsolatában számos feltáratlan terület kínálkozik a folklorisztika és a népi táplálkozástudomány számára.

A gulyásleves kialakulásának problémakörét Kisbán Eszter a következőképpen foglalta össze: „A gulyásleves ételtípus belépésével az ételnevek használata abba az irányba fejlődött, hogy a köznyelv a gulyás szót egyre inkább kizárólag a gulyásleves-sel kapcsolatban: gulyásleves, majd hamarosan a rövid gulyás, -gulyás (marhagulyás) formában használja. A régi ételtípust, amelyből a leves elágazott, pörköltnek nevezik.”³ Ennek a 19. század közepén-második felében lejátszódott folyamatnak a lényege, hogy a húsos egytálétel jellegű gulyást (gulyáshúst) a polgári konyha újításaként először körettel (burgonyával vagy később tésztakörettel) kezdik tálalni; ezt követően pedig megjelenik a gulyáshús bő lére eresztése, zöldségekkel és burgonyával való együtt főzése, melynek eredménye lesz a ma is jól ismert gulyásleves kialakulása.

Kutatásom során a legfőbb kérdés a gulyásleves kialakulásának datálása, az időbeli keretek meghatározása volt. Ebből a szempontból az 1830–1905 között megjelent 22 különböző szakácskönyv receptjeit megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a levessé válás folyamata valóban egy évtizedeken keresztül tartó történet, melynek állomásait az egyes receptek kiválóan jelzik. Fontos itt különbséget tennünk a gulyásleves mint ételnév és a gulyásleves mint ételtípus kialakulása között.

Az 1830-as évekig a gulyás egyértelműen az a sűrű, lé nélküli egytálétel, amit ma pörköltnek nevezünk. Az 1810-es években jelenik meg a gulyáshús krumplival, ahogyan azt a miskolci orvosdoktorlány, Rátz Zsuzsanna receptkönyvének bejegyzése tanúsítja. Az 1815–1817 közötti rossz gabonatermésű inséges esztendőkből kerül elő a gulyás és a burgonya együttes fogyasztása. 1826-ból való az első recept, amely paprikával készített a gulyást. Anna Hofbauer német nyelvű kassai szakácskönyvének magyar fordításában találjuk ezt az adatot, melyet Frank Zelena 1830-as, szintén kassai kiadású szakácskönyve is változatlan formában közöl. Az ételtípus variálódásának, készítésbeli különbségeinek első jele a Czifray-szakácskönyv 1830-as negyedik kiadása. Az eredetileg 1816-ban megjelent Czifray-féle Nemzeti szakácskönyv első kiadásai egyáltalán nem tartalmazzak gulyásreceptet. 1830-ban aztán megjelenik az átdolgozott negyedik kiadásban mindjárt három is, bevezetve a szakácskönyvi szóhasználatba a *pörkölt hús* és a *paprikás* terminusokat. Az 1833-as ötödik kiadás is ugyanezeket a recepteket hozza, és a három ételnév alatt gyakorlatilag ugyanaz a sűrű, lé nélküli húsetétel rejtőzik, ahol a hús levét teljesen el kell főzni a készítés során.

A levessé formálódás első jeleként értelmezhetjük azt az adatot, amelyet az 1834-ben megjelent Pesti szakácskönyvben találunk. Itt a három különböző gulyásrecept közül az egyik különös gondot fordít a lé minőségére. „Készítsd a gulyásos húst, mint csak éppen most mondtuk [tehát négy-hat icce vízzel], de a levét csak annyira főzd be, hogy még egy harmada megmaradjon; azután adj hozzá egy pár merítőkalán barna levét, egy meszely előbb jól megfőzött veresbort, és fél meszely ecetet, főzd meg ezzel illő sűrűségig, végre pedig minekutána kivetted a sonkát, kakukkfűvet, foghagymát és babérlevelet, adj hozzá egy kis vért, sűrítsd meg végképpen, és tálald ki.”⁴ A készítés során tehát szempontként megjelenik a lé illő sűrűsége és minősége; a recept végén olvasható kitétel: „sűrítsd meg végképpen” azonban azt jelzi, hogy a feltálatl étel nem leves jellegű.

3 Kisbán E., 1989. 59.

4 Legújabb... 1834. 94.

Fontos állomást jelez az 1835–1841 között több kiadást is megért, eredetileg német nyelvű Németh Zsuzsanna-féle szakácskönyv. Az itt olvasható receptben a szerző a készítés közben elfőtt levét folyamatosan pótolgatja, és a lébe sárgarépát főzet és kömény-maggal fűszerezi. A végeredmény a recept szerint két font (kb. 1 kg) húshoz egy pint (kb. másfél liter) lé, mely „tápláló eledelt főtt krumplival szokták az asztalra adni.”⁵ Ez már a későbbi gulyásleves lehetséges előképe, és az étel bő lére eresztett voltát figyelembe véve úgy gondolom, hogy a *gulyásleves* szó első, 1859-es előfordulása akár hitelesnek is tekinthető. Ez az első említés 1859-ben a Napkelet című folyóiratban tűnt fel, egy Kedves Árpád néven publikáló szerző tollából, aki a szentpéteri nép lakodalmi szokásait ismeretve a lakodalmi vacsora menüsorában első helyen említi a gulyáslevest. Hogy valóban milyen étel rejtőzött abban a lakodalomban a gulyásleves név alatt, azt aligha tudjuk kideríteni. Ha figyelembe vesszük, hogy a gulyás/pörkölt/paprikás ételtípus az 1820-as, 1830-as évektől szerepel a lakodalmi étrendben, akkor az 1835-ös szakácskönyv levelesen tárlt gulyáshús adatával összevetve nem kizárható a gulyáslevesnek ilyen korai megjelenése sem.⁶

A 19. század első felének nemzeti szakácskönyvei tulajdonképpen németből való fordítások voltak, csupán magyar nyelvük miatt voltak nemzetiék. 1862-ben Jókai Mór (Kakas Márton álnéven) közölt egy felhívást a Vasárnapi Újságban, ahol egy valódi, tartalmában is magyar és nemzeti receptgyűjtemény kidolgozására tesz javaslatot olyan jellegzetes paraszti ételek alapján, amelyek mindaddig csak a falu életével foglalkozó kevesek ismeretanyagát gazdagították. Így például említésre kerül az abrudbányai bámos vagy a háromszéki haricskapuliszka; ám számunkra az a lényeges, hogy a felsorolt 39 étel között a gulyás *nem* szerepel, amiből széles körben ismert és elterjedt voltára következtethetünk.⁷

A felhívást követően 1864-ben látott napvilágot Zemplényi Szabó Antónia szakácskönyve, valójában Szabó Antal munkája. Ez a gyűjtemény változatlan kiadásokban jelent meg az 1860-as és 1880-as évek között többször is. Kilencféle gulyásreceptet közöl, amely az ételtípus népszerűvé válásának, elterjedtségének, variálódásának a biztos jele. Használja a megnevezésekben a gulyás, gulyáshús, bográcsos és pörkölt terminusokat, és mindegyiket a *Tulajdonképpen magyar ételek* fejezetben, azon belül is a *Tösgyökeres magyar ételek* alfejezetben szerepelteti. Közülük az egyik recept a Németh Zsuzsanna már említett 1835-ös szövegének szó szerinti átvétele. A másik nyolc azonban fontos újítást hoz a szakácskönyvi irodalomba: készítmódja szerint is megkülönbözteti a gulyást a pörkölttől. A pörköltnek a levét el kell főzni, míg a gulyásnak feltétlenül leve kell maradjon, amelyben a krumpli és a zöldségek megfőhetnek a készítés utolsó fázisában. Ugyanakkor van olyan receptje is, amelyben két lehetőséget kínál a gulyáshúsra: lehet főzni bő lével, burgonyával, avagy lé nélkül, galuskával vagy tarhonyával.⁸

Időrendben a következő adat Vörös Eszter szakácskönyvében található 1872-ben. Itt pontosan elhatárolja a lével és krumplival főzött gulyást a különböző pörköltektől és paprikásoktól, melyeknél fontos mozzanattá lép elő a készítés végén a zsírjára való lesütés, lepörkölés. 1875-ben egy újabb, a Vörös Mária-féle Nemzeti kis szakácskönyv a

5 Németh Zs., 1841. 81.

6 Kedves Á., 1859. 267.

7 Kakas M., 1862. 321.

8 Zemplényi Szabó A., 1889. 405. Vö. Tóth A., 2005. 69.

gulyás kapcsán írja, hogy ha a saját levében megfőtt húst hígabbnak akarjuk, úgy húsleveset tehetni hozzá.⁹

Ezen adatok alapján a gulyásleves mint kifejezés 1875-ben való második előfordulása már egészen bizonyosan a valóban levesé vált gulyást jelenti. Beniczky Irma háztartási útmutatójában a lábadozó betegek táplálásáról a következőket írja 1875-ben: „Az igazi magyar főzés mód éppen úgy, mint az angol, nagyon helyesen állítja össze a tápszereket étékké; a magyar gulyásleves többet ér valamennyi mesterségesen készített leveseknél, a mi a táperőt illeti.”¹⁰

A gulyásleves mint ételnév az 1880-as évektől kezdődően vonul be és válik általánossá a szakácskönyv-irodalomban. Beniczky Irma 1887-es *Betegkonyha* című speciális receptgyűjteménye már a mai néven és a mai formájában tartalmazza az ételtípust. Az évtized végére a gulyásleves a receptkönyvekben bekerül a levesek kategóriájába, ugyanakkor megkezdődik a pörköltök és paprikások gazdag tobzódása. 1889-ben kilencféle, 1894-ben tizenkétféle, 1903-ban szintén tizenkétféle paprikásreceptet találunk a különböző munkákban. A 19–20. század fordulójának legjelentősebb szakácskönyve, a Zilahy Ágnes-féle Valódi magyar szakácskönyv egymást követő kiadásai is a levesek sorában szerepeltetik a gulyást, míg a pörkölt és paprikás típusú húsételnek tizenegy változatát tartalmazzák.

A gulyásleves kialakulásának folyamatát összegezve elmondhatjuk, hogy az 1830-as évekig a gulyás ételnév a lé nélküli, sűrű húsételt jelentette, melyet a század elején már paprikával készítettek és burgonyával tálaltak. Az 1830-as években jelennek meg az első olyan receptek, amelyek a gulyást bővebb lével készítetik. Körülbelül 1830 és 1860 között a gulyás egyszerre jelent lé nélküli húsételt és levesesebb, zöltségekkel együtt főzött egytálételt. A gulyásleves szó első, 1859-es említése kapcsán azonban még nehezen lehet meghatározni az ételnév és a mögötte rejtőző ételtípus valódi kapcsolatát. Az 1860-as években a gulyás határozottan elválik a pörkölt/paprikás típusú húsételtől, és legkésőbb az 1860-as, 1870-es évek fordulóján megjelenik a gulyásleves, maihoz hasonló formájában. Az ételnév 1875-ös, időrendben második említése már bizonyosan a leves jellegű ételt jelentette. Az 1880-as évektől a gulyás kikerül a pörkölt típusú húsételek egyre gazdagodó sorából, és végleg elfoglalja helyét a szakácskönyvek elején, a levesek között.

IRODALOM

Beniczky Irma

1875 *A mindennapi életből. A konyha tudománya.* (Közhasznú családi könyvtár 11.) Budapest

Kakas Márton [Jókai Mór]

1862 *Nemzeti eledeleink.* Vasárnapi Újság IX. évf. 321.

Kedves Árpád

1859 *Néhány szó a népszokások- és dalokról általában s különösen a szentpéteri nép szokásairól.* Napkelet III. évf. 17. sz. 265–267.

⁹ *Vörös E.*, 1872. 58. *Vörös M.*, 1875. 1875. 96.

¹⁰ *Beniczky I.*, 1875. 59–60.

Kisbán Eszter

1989 Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. (Életmód és Tradíció 4.) Budapest

Legújabb és leghasznosabb pesti szakácskönyv

1834 Pest

Németh Zsuzsánna

1841 Nemzeti szakácsné. [3. bővített kiadás] Pest

Tóth Arnold

2005 Gulyáshúsból gulyásleves. Egy ételtípus történeti fejlődésének tanulságai a 19. században. In: *Báti Anikó–Berkes Katalin–Elter András–Nobilis Júlis* szerk.: *Parasztélet, Kultúra, Adaptáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 65–76.

Vörös Eszter

1872 Az ügyes szakácsnő. Középosztályú magyar konyháink számára. (Közhasznú családi könyvtár 7.) Budapest

Vörös Mária

1875 Nemzeti kis szakácskönyv, polgári családok számára. Budapest

Zemplényi Szabó Antónia [Szabó Antal]

1889 Képes budapesti szakácskönyv. [5. javított és bővített kiadás] Budapest

HAGYOMÁNY ÉS/VAGY ÚJÍTÁS: KECSKE A MAI MAGYAR GASZTRONÓMIÁBAN

VADÁSZ LÁSZLÓ

Az előadásomat három látszólag különálló, de valójában mégis összetartozó egységben kívánom Önök elé tárni. Hallani fognak a kecsketartás magyarországi történetéről, annak jelenlegi helyzetéről, a kecskehúsról, annak az étkezésre gyakorolt hatásairól, a mai magyar gasztronómia helyzetéről, útkereséséről, a tradícióink ápolásának fontosságáról, valamint arról, hogy miért is lehet fontos egyetlen ötlet mindezek ismeretében.

Két idézetet szeretnék felolvasni, mely egy újság gasztronómiai rovatában jelent meg: „Fiatal szakács főz a tematikus csatorna képernyőjén, apróra vágott csirkemellet süt. Amikor a kis darab húsok elkészültek, háromszínű kaliforniai paprikát vág hozzá. Mint mondja, a piros helyettesíthető répával is, hiszen csak a színe fontos. De tesz bele zellert is, azt csak az íze miatt. Megöntözi sok szójaszósszal, ezt sűríti egy ideig. Amikor tudni való, hogy a csirke már csonttá száradt, s a szójaszósz ehetetlenül sósra sűrűsödött, akkor jön bele még zacskós currypor és maga Erős Pista. Végezetül parmezánt reszel rá, így teljesíti ki a zagyva ízhalmozást a hőkezelés által amúgy is tönkretett ételen. Bő körítést ad hozzá, s a hamarosan felcsendülő szignál előtt mosolyogva jó étvágyat kíván.”

De ne csodálkozzunk a következőkön sem. Interjú készül egy grillfesztivál vendégeivel, akik történetesen médiaszemélyiségek. Az egyik résztvevő ezt mondja: „a húsokat pácba tesszük, hogy elvegyük a természetes ízét, ez különösen a báránynál és a kecskénél fontos, mert sokan nem szeretik, aztán egy másik pácban visszakapja. Egyfajta természetes, mesterséges módon.” Egy másik résztvevő így nyilatkozik: „Megcsináljuk, sz... lesz, de megesszük, mert éhesek vagyunk. Ez van.”

Azt gondolom, a miéltre máris adtam egy választ, de szeretném ezt még megtoldani. Ha körülnézünk, sok mindennel találkozunk „Norbi-féle update-tel”, divatos diétákkal, értelmezhetetlen receptekkel, ételekkel, miközben egy dologról hajlamosak vagyunk elfeledkezni, mégpedig tradícióinkról, nemzeti értékeinkről, a magyar gasztronómiáról. Ha most azt gondolják rólam, hogy ellenzek minden új kezdeményezést, ellent kell mondanom. Természetesen ezekre nagy szükség van, csak a helyes arányokat kell megtartani, mert ma már az számít kuriózumnak, ha valaki a magyar konyha klasszikusait szerepelteti az étlapján.

Egészségesen táplálkozni fontos, ez nem lehet vita tárgya, ez nem érzelmi kérdés, ugyanakkor azt kell mondjam, ha korszerűségről beszélünk, akkor a kecsketejnek, a kecskesajtnak és a kecskehúsnak a modern táplálkozásban feltétlenül helye van.

Magyarországon már a 11–12. századból vannak írásos források a kecskéről. Herman Ottó azt írja: „A kecske évszázadokon át a hatalmasok átkát hordozta magán, és szinte üldözötté és kivetetté vált. Ezért pártolt át a szegénységhez, ahol szeretetteljes fogadtatásra talált”. Egy másik szakember, Rodiczky Jenő, a következőképpen vélekedik a magyar viszonyokról: „A szegény kecske sorsa nálunk szegény maradt, míg a művelt nyugat régen felismerte jelentőségét.”

A helyzet napjainkra is jellemző, elég talán csak arra gondolni, hogy az európai uniós csatlakozási tárgyalások előkészítő szakaszában a kecsketenyésztés egész egyszerűen kimaradt a támogatni szándékozott ágazatok sorából. A magyar termelők ilyen körülmények között kell, hogy felvegyék a versenyt a támogatott nyugati versenytársakkal, termékekkel.

Az ókor óta ismeretes, hogy az anyatej pótlására a kecsketej a legalkalmasabb. Ismert az is, hogy a kecsketejből hiányzik a tejallergiát kiváltó fehérjekomponens, így a laktózérzékenységben szenvedők is fogyaszthatják. A népgyógyászat világszerte több betegség gyógyításában használja a kecsketejet. A világ számos részén az antibiotikumok felfedezése előtt a tbc gyógyításának fontos eszköze volt a kecsketej-kúra. Francia természetgyógyászok szerint, a szervezet méregtelenítésére is a legjobb a kecsketej savókúra. A legdrágább szépségápoló szerek között is sok kecsketej alapút találunk.

A kecske teje, mivel igen apró zsírgolyókat tartalmaz, s ezért nem kell emulgeálni, természetes állapotban fogyasztható, szemben a tehéntejjel, amit homogénezéssel tesznek fogyaszthatóvá, s így az étletlenül ártalmas lehet, például idős korban. A kecske a karotint A-vitaminná alakítva engedi a tejzsírba. Ez az oka annak, hogy a kecsketej A-vitamin tartalma 400%-kal is magasabb lehet, mint a tehéntejé. Ezt felhasználhatjuk pl. pajzsmirigyzavar esetén, amikor a gyermek szervezete nem tudja a karotint A-vitaminná alakítani. A kecsketej nélkülözhetetlen aminosavakból sokkal többet tartalmaz, mint a tehéntej, nagyobb mennyiségben található benne ellenanyagokat, növekedési faktorokat, szállítási feladatot végző transzferint, antivirális anyagokat. A kecsketej jelentős mennyiségű orotsavat tartalmaz, ami védelmet nyújt rákos megbetegedések ellen. Ásványi anyagokban is gazdagabb a tehéntejnél.

A kecskének az a tulajdonsága, hogy igényli a takarmány sokféleségét, és ezért elfogyasztja a legkülönbözőbb növényeket is, lehetőséget ad arra, hogy speciális gyógytejet állítsunk vele elő. E célból takarmányát olyan gyógynövényekkel egészítik ki, amelyek hatóanyagát nagyobb mértékben kívánják a tejben megjeleníteni. Napjainkban kísérleteznek az allergiát kiváltó parlagfűnek kecskével való takarmányozására, mivel képes ezt feldolgozni és a tejben ellenanyagot termelni. A kecsketej előnyös tulajdonságai a sajt készítés során megjelenítik az előbb felsorolt minőségi jellemzőket.

A kecskehús nagy biológiai értékét már régen felismerték, amit tudományosan is megerősítettek. A kecskehús jellemzője, hogy a kecske a zsír nem az izomkötegek közé, nem a testszövetbe és nem is a bőre alá rakja le, hanem a testüregebe. Ezért a kecske húsa az egyik legegészségesebb, zsírszegény húsként keresett, amely bioaktív anyagokban igen gazdag. Táplálkozásra biológiai szempontból az minden emlős húsánál értékeesebb. Íze kissé édeskés, ezért a megfelelő fűszerezésre nagyobb gondot kell fordítani. Magyarországon elég erős a tartózkodás a fogyasztásától. Tegyük hozzá, a felsoroltak alapján érthetően, pedig az iparilag fejlett országokban ez drága csemege, rendszeresen csak a tehetősek asztalán találják fel.

Mint azt a bemutatkozásom alkalmával említettem, a Benczúr Hotel éttermének vagyok a vezetője. 2004 nyarán egy borbemutatón ismerkedtem meg Varga György úrral, a Magyar Kecsketartók és Tenyésztők Országos Szövetségének titkárával, aki maga is kecskesajtot készít Nagykorún. Részvétele összefüggött a rendezvénnyel, hiszen a Tokaj Kereskedőház Rt.-vel kötött együttműködési megállapodásunk létrejöttét osztottuk meg a szakma (utazási irodák, újságírók) képviselőivel. Bor és gasztronómia elválaszthatatlan egymástól, ahogyan borkóstoló sem létezhet sajtóstólás nélkül. Különösen igaz ez

akkor, ha olyan sajtokat, jelesül különleges kecskesajtokat ízlelhettünk, mint a jelenlevők akkor. Mindegyik kiváló volt, de ezek közül is kiemelkedett egy, a tokaji szamorodniban érlelt kecskesajt, ami egészen páratlan ízvilággal örvendeztetett meg mindenkit. Nekem vendéglátósnak egy dolog lebegett a szemem előtt, mégpedig az, hogyan tudnám az étlapra felvenni ezt az általam nem ismert remeket. Ennek apropóján kezdtünk el beszélgetni, és a közös szándék további együttműködés lehetőségét rejtette magában. Varga úrban egy olyan embert ismertem meg, aki érti a szakmáját, és az átlagosnál is többet kíván tenni a nehéz helyzetben levő, egyébként magas minőségű termékeket készítő termelőkért. Megismertem a mindennapjaikat, és a személyes szimpátia mellett üzleti lehetőséget is láttam a dologban, amit, mint gazdasági vezető, lelkiismeret-furdalás nélkül is vállalhatok. Az elhatározásokat tettek követték, melynek révén felvállalva ezt a programot, átalakítottam az étlapunkat. Budapesten elsőként, kecskehúsból készített ételeket kínálunk vendégeinknek, előételek, leves, főételek, desszertek formájában, önálló betétként feltüntetve az étlapunkon. Sajtválasztékunkban is a kecske- és juhsajtok dominálnak. Terveztünk egy kecskesajt-kedvelők klubját, amely létrejött és működik. Ezt összekapcsoltuk egy kis borkóstolással, amelyhez partnerünk Kovács Gábor úr, a Jókai téri Borház tulajdonosa, aki egyben a Magyar Sommelier Szövetség titkára is. Ez az este alkalmas beszélgetésre, borkóstolásra, különleges kecskesajtok, kecskeételek fogyasztására, rohanó világunkban egy kicsit megpihelve élvezni a bor és a gasztronómia harmóniáját.

2005-ben Budapest Főváros Kereskedelmi és Idegenforgalmi Hivatala „Terítéken a magyar konyha” elnevezéssel pályázatot írt ki a budapesti éttermek részére, amelynek keretében egy minimum 7 napos rendezvénysorozat lebonyolítására lehetett vállalkozni. „Kecske és káposzta” címmel adtuk be pályázatunkat, amelyben azt vállaltuk, hogy csak kecskehúsból készített ételeket készítünk ennek a programnak keretében, kiegészítve a remek kecske- és juhsajtokkal. Pályázatunk sikeres volt, a támogatást elnyertük, a rendezvényt sikeresen lebonyolítottuk. Sokan itt kóstolták meg életükben először a kecskét és nagy örömeinkre szolgált, hogy mindenkinek ízlettek, sőt, azóta már többen is kifejezetten ezért térnek be hozzánk. Készítettünk káposztás, tárkonyos kecske ragu-levest, salátát balzsamecetes dresszingszel, háromféle grillezett kecskesajttal, gidasültet borókamártással és zöldséges rétesrel, kecskepörköltet káposztával. Nem kevésbé lepődtek meg a vendégek, amikor kecskesajtparfét és meggyes kecskesajttortát ajánlottuk desszertként. Az ételekhez éttermünk borásza ajánlotta a borokat, melyek minden tekintetben harmonizáltak az ízekkel.

Mint említettem, a rendezvény augusztus 27-én kezdődött és szeptember 3-án fejeződött be. Előtte sajtótájékoztatót tartottunk támogató partnereink és a rendezvény ideje alatt folyamatosan áruikat bemutató termelők részvételével. Több újság, többek között az ELLE Magazin, Spektrum, Gyöngy Magazin közölte az elkészült ételek fotóit és egyes receptjeit, a Szabad Földben pedig szintén jelentek meg receptek. A Duna Televízió nagy örömeinkre, helyszíni riportban számolt be az eseményről.

Igyekeztünk a marketingmunkában is színvonalasan és megfelelő módon reprezentálni a rendezvényt. 1000 db négynyelvű (magyar, angol, német, francia) szórólapot készítettünk, melyeket Budapest turisztikailag legforgalmasabb pontjain helyeztünk el, úgymint a mi rendezvényünkkel párhuzamosan tartott OMÉK kiállításon, szállodák recepcióin és a Borfalu standjain. Öt országos napilapban jelent meg újsághirdetésünk a programjainló „Itthon otthon van” mellékletben. A programok minden este 19⁰⁰-kor kezdődtek és 22⁰⁰-ig tartottak. Az időjárás kegyes volt hozzánk, így folyamatosan üze-

meltethettük kerthelyiségünket. A gasztronómia mellett naponta változó zenei programok emelték a hangulatot. Nagy sikere volt a néptáncestnek és a cigányzenének, csakúgy, mint Kegye János pánsípon előadott koncertjének, de az operett és a hangulatos harmonikazene is általános tetszést aratott. A nyolc nap alatt 373 vendéget fogadtunk, ami 47 fős átlagnak felelt meg és az esték forgalmával is elégedettek voltunk, ha a mérleget tekintjük, napi 150 000 Ft-os bevételt produkáltunk, ami jónak mondható. Ez az arány lehetett volna még kedvezőbb is, de a miénkkel párhuzamosan több, nagyobb publicitást kapó rendezvény is zajlott Budapesten, ami érthetően befolyásolta a látogatók létszámát.

Szeretnék még néhány adatot Önök elé tární, amelyekkel azt szeretném érzékeltetni, milyen a fogadtatása a kecskehúsból készült ételeknek nálunk.

2005 májusától szerepeltetjük az étlapon ezeket az ételeket, a statisztika a tavalyi év adatait mutatja. Az előételek közül a legkedveltebbek a „Kecskesajt saláta”, ebből 117 adagot, valamint a „Grillezett kecskesajt”, amiből 172 adagot adtunk el. Nagy sikere van a „Tárkonyos kecskeragu levesnek”, ebből 259 adagot értékesítettünk. A főételek között a „Kecskepörkölt kapros galuskával” vezet a listát 340 adaggal, ezt a „Gidasült borókamártással, zöldséges rétesel” követi az eladások között 241 adaggal. A desszerteknél a „Meggyes kecskesajt torta” vezet 196 eladott darabbal. A szezon még csak most kezdődik, de jól látható a növekedés ezen ételek értékesítésében, ami feltétlenül biztató.

Elkezdünk valamit, amiről hiszem, hogy értéket képvisel. Fontos megmutatni a magyar emberek kreativitását, hozzáértését, hozzájárulni a magyar gasztronómia tradícióihoz és kellemesebbé, élvezhetőbbé tenni a mindennapokat. Ez a vendéglátós feladata – az én hitem szerint!

A FALUTURIZMUS, GASZTRONÓMIAI RENDEZVÉNYEK MAI LEHETŐSÉGEI (Nagyalföldi és somogyi példák alapján)

KNÉZY JUDIT

Sokakban felvetődik az a kérdés – a megszorodó gasztronómiai fesztiválok – láttán, hogy várható-e Magyarországon, s általában Európában a turizmus növekedése? A válasz az, hogy igen, a kontinens lakóinak életkora nő, s a nyugdíjas korosztály egyre nagyobb mértékben látogatja más országok nevezetességeit, de saját hazájuk tájait is. Az erősödő nemzetközi és gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően a hivatalosan érkezők száma is növekedik, éppúgy, mint a külföldről érkező, itt tanulni vágyó fiatalok sora is. Csakhogy a környező országoknak is érdeke, hogy elhalássza a többiek elől a turistaáradatot. A verseny egyre erősebb országon belül is, a különböző térségek között a turizmus tekintetében is.

Hogyan tudnánk felvenni a versenyt? Rosszabbak az adottságaink, mint Európa más országainak? A táji, természeti értékeket nézve nincs mit szégyellni. Vannak jó fürdőterületek gyönyörű környékkel, mint a Balaton, a Velencei-tó, a Tisza-tó. Akadnak egészséges fürdőterületnek számító folyók. A számos gyógyfürdő között ma már a legtöbb rendelkezik fedett medencékkel is, melyek a téli turizmust is elősegítik. Somogyban pl. Csisztafürdő, Igal, Csokonyavisonta, Nagyatád, Szulok gyógyfürdői a legnevezetesebbek, de még lennének másutt is, ha kiépítenék (pl. Ecseny, Polány, Tab). A fürdőkön kívül jelenleg színvonalas orvosi ellátás is vonzza a nagypénzű külföldi látogatókat. Vannak jelentős kiterjedésű természetvédelmi területek. A Dél-Dunántúlon ezek elhelyezkedése még a régiókban való gondolkodást is elősegíti: a Duna-Dráva park a négy megye szélén ível át.¹ A zselici tájkörzet Somogy és Baranya határán képez egységet, a Kis-Balaton vidéke Zala és Somogy északi–nyugati határán.² Kisebb kiterjedésű és szívesen látogatott védett területek a Balata-tó és környéke, valamint a Boronkai Természetvédelmi Terület.³ A látnivalók között szerepelnek szép számmal a műemlékvédelem által védett, s az állam vagy önkormányzatok, magánosok által az elmúlt évtizedekben rendbe hozott kastélyok, templomok, vadászházak, köz- és magánépületek, tájházak, védett pincesorok, műhelyek, szabadtéri múzeumok. Rendelkezésre állnak múzeumok, kiállítóhelyek, művésztelepek, ifjúsági táborok, horgászati lehetőségek, vadászterületek, erdei iskolák, kisvasutak.

A látni- és okulnivalók nem elegendőek a turisták fogadásához, ehhez megfelelő számú és különböző árú szállodák, magánzállások, táborozóhelyek kellene megfelelő ellátással, ezen kívül jó utak, színvonalas tömegközlekedési eszközök.

Mi a helyzet az élelmiszerekkel, az étkeztetéssel? Ha versenyezni szeretnénk a turizmus szempontjából nálunk előrébb tartó vidékekkel – mindenekelett – az élelmiszertermelési versenyben kell állni a sarat. Nem azért kell a turizmust fejleszteni, fokozni, mert baj van a mezőgazdasággal, és nem tudjuk eladni terményeinket, s helyette

1 Iványi I.–Lehmann A., 2002. 3–406.

2 Tarjáné Tajnafői A., 2001. 3–94.; Boda L., 2001. 208.

3 Nagy J.–Nagy E. D., 2004. 458.; Jáger M., 2001. 22–28.

vendégek fogadásával kívánnánk az állampolgárokat keresethez juttatni. Kovács Ferenc akadémikus, élelmiszervegyész, jövőkutató és munkacsoportja szerint először egészséges, megfelelő minőségű és biztonságos magyar termékekkel kell ellátni a hazai közönséget. A vendégeknek is ezekből lehetne elkészíteni a hagyományos, régi magyar – az ún. úri konyhára vagy a híres magyar vendéglátóiparra jellemző és a táji jellegű – ételeket. Ehelyett részben különféle génmanipulációkon átesett, minőségileg nem vagy alig ellenőrzött – bár tetszetős, a hazainál olcsóbb, külföldről behozott húsból, paprikából, paradicsomból, zöldségből, gyümölcsből készítjük el magunknak és vendégeinknek helyi jellegzetességű ételeinket, amelyeknek már nem a megszokott az íze.⁴ Elengedhetetlen a hazai génállományunk védelme is. A génkísérletek használhatnak a helyi állományok, pl. az állat húsát, tejét egészségesebbé tehetik (pl. a mangalica koleszterinben szegény zsírával, szalonnájával folynak kísérletek). Mindez akkor, ha megfelelő az ellenőrzés. Az állattenyésztés sajnálatos módon visszaszorult, ez nemcsak azt jelenti, hogy kevesebb magyar hús, tejtermék kerül az asztalunkra, hanem kevés a természetes trágya, mintegy 5%-át tudják ezt felhasználni, a többi műtrágya. A somogyi vizsgálatok azt mutatták, hogy a műtrágya savanyúvá teszi a monokultúras talajokat, s ez nem használ a termésnek.⁵ A táji jellegű vagy az ún. magyaros ételek csak a megfelelő izanyagú helyi zöldségből, gyümölcsből, húsból, fűszerekből lesznek megfelelőek. Nem kell szégyenkezni a magyar termékek, a magyar talajadottságok miatt, csak megfelelő módon kell eladását, tárolását, propagandáját biztosítani itthon és külföldön is. Hogyan tudnánk külföldi vendégeink előtt csillogni gasztronómiánkkal, ha a saját étkezési kultúránk is válságban van. Pl. 20–30 százalékkal kevesebb zöldséget fogyasztunk, mint a többi európai állam lakói, kevés a tejtermékfogyasztás és aránylag kevés a legértékesebb állati fehérjék fogyasztása a felnövekvő nemzedék soraiban. A mezőgazdasággal foglalkozóknak csak 20 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel, míg Nyugat-Európában ez 80 százalék. Általában a vállalkozói kedv hiányáról olvasunk mindenfelé, még lelkes fiatal néprajzosaink is dicsőretre méltó buzgalommal foglalkoztak azzal, hogy miként alakul a paraszti származású, de már „utóparaszt”-nak nem tekinthető vállalkozók sorsa, milyen sok az óvatos, kivárá ember közöttük. Sokat jelent, ha a kockázat ésszerű és megfelelő időben történik, s ezzel a környezetük sorsán is lendíthetnek. Többnyire azok az utódok tudnak érdemmel vállalkozni, akiknek szülei a háztáji gazdaságban nemcsak önellátással törődtek, hanem árutermeléssel is foglalkoztak.⁶ Magyarországon a városok környékén, az Alföld mezővárosaiban élők körében és Pest környékén él a legtöbb felsőfokú végzettségű mezőgazdasági vállalkozó.⁷

Felmérések történtek az elmúlt évtizedekben az egész ország területén arról, hogy milyen hungaricumokkal léphetne Magyarország Európa piacára a földművelésből, gyümölcsstermesztésből, állattenyésztésből, méhészetből származó termények, termékek és feldolgozott áruk készletéből. Már ebben is taroltak az Alföldről való ételnyersanyagok és ételféleségek, és aránylag jelentős a német csoportok részvétele a nevezetessé vált termékekben. Ennek megfelelően, kíváncsian szemlélttem az Alföld 2006. évi rendezvényprogramjai között a termékvásárokat és gasztronómiai eseményekre vonatkozó

4 Kovács F., 2002. 2–168. Az MTA 1997-ben létrehozott Magyarország élelmiszerbiztonsági helyzete az ezredfordulón című munkacsoport több kötetet adott ki, egyik vezetője dr. Kovács Ferenc.

5 Kovács F., 1997. 3–203.; Kovács F.–Bodó I.–Seregi J.–Udovecz G., 2003. 3–318.

6 Schwarcz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M., 2003.

7 Erotyák Z., 2003. 379–394.; Bali J., 2005. 331–344.

eseményeket.⁸ Nagy gondot fordítottak a korábban is híressé vált piacképes termények, termékek, készítmények eladási, népszerűsítési propagandájára – mint a gazdanapok, versenyek, fesztiválok, szakmai találkozók, tapasztalatcserék, konferenciák, terményvásárok. E rendezvények tárgya, tartalma az intenzív művelésű gyümölcsök, fűszerek, zöldség- és főzéléknövények, a primőrök közül, a korábban is kelendő szárnyasok, hal-, birkahús, töltelkes húskészítmények bemutatása. Kissé jelentéktelenebb a tejtermékek felhozatala, a méz és készítményeinek bemutatása. A nagy hírű tarhonya, az alföldi búzakenyér és kalács, kelt tészták természetesen nem maradhattak ki a sorból. Sokszor többnaposak ezek a rendezvények, és az érdeklődők különböző rétegeit is megmozgatják. Ilyenek a debreceni pulykanapok, hajdúsági kenyérünnep Hajdúböszörményben, szilvalekvárfőző verseny Szatmárcsokén, káposztásnapok Devecserben, spárgafesztivál Öttömösön, cukorrépás rendezvény Hajdúböszörményben, pálinkafőzők versenye Balmazújvároson, hevesi dinnyefesztivál, fülöpi málnafesztivál, gyulai tarhonyafesztivál, félegyházi libafesztivál, milotai diófesztivál, nagydobosi sütőtökfesztivál, Nagykőrűn a cseresznyefesztivál, Kecelen ehető virágok versenye. Több seregszemle nemzetközivé vált, pl. XVI. makói hagyma-, XII. meggyesházai dinnye-, X. jubileumi csabai kolbász-, VIII. gyomaendrői sajt- és túrófesztivál. Az ételkészítési versenyek részét képezték egyes foglalkozási csoportok (halászok, pásztorok, molnárok) találkozói, gazdasági és családi szokásokkal kapcsolatos étrendek és hagyományok bemutatása, mint a disznótor, aratási verseny és étrend, matyó lakodalom, szüreti étrendek vetélkedője. Több program szól kifejezetten a fiataloknak is. Baján nemcsak a nagyon régi múltú halászléfőző verseny nevezetes, de kitaláltak egy karácsony előtti jótékony célú babgulyásfőző vetélkedőt is. A bor- és pálinkautak országos hálózata mellett az Alföldön szilvautakat is meghirdettek.

Az alföldi rövid szemle után részletesebben egy kisebb terület, Somogy megye elemzésére vállalkozom, ahol a gasztronómiai seregszemlék jellege kissé más. A Somogy megyei falusi népesség életmódjának, ezen belül táplálkozástörténetének 1945 után bekövetkezett periódusait az 1990-es évek végéig kíséreltem meg felvázolni.⁹ A táplálkozási szokások őrzésének és változásainak vizsgálata kapcsán megfigyeltem, milyen családi és jeles napi szokások maradtak fenn és milyen formában átalakulva. Teremtődtek új hagyományok is, főként a rendszerváltás után: a helyi közösségi tudat jeleként a községi címerek készítése, az eltűnt szokások helyett a falunapok bevezetése, különféle nemzeti jubileumok megtartása, a vallási turizmus országjáró jellege, testvérfalvakkal való kapcsolatok, a nagyobb fesztiválok, községi krónikák vagy történetek kiadása. Mindezek mellett a programok gasztronómiai jelentősége megnőtt. A vendéglátásban, de még a helyi vendéglátóiparban is fokozódott a helyi hagyományok bemutatása, s ezek között igen fontos volt a nagy tömeg ellátására alkalmas ételféleségek felszolgálása (pogácsa, gulyás, halászlé, lecsó) és közös elfogyasztása felnőtteknek, diákoknak, de kicsiny gyerekeknek is.¹⁰ A téma folytatására ösztönzött, hogy részt vettem Cipruson a táplálkozás és turizmus, azaz Food and Traveller című nemzetközi konferencián 1998-ban a 18–19. századi magyarországi utazókról szóló munkával.¹¹ A munkacsoport több tagja foglalkozott a mai turizmus kapcsán tálat helyi jellegzetességek, mint identitásjelző szerepű dolgok kérdésével, a hagyomány felfrissítésével ill. újraterejtésével, és hogy a turisták miként

⁸ Eseménynaptár. Alföld és Tisza-tó. 2006.

⁹ *Knézy J.*, 2001–4. 201–223.

¹⁰ *Knézy J.*, 2001. 179–196.

¹¹ *Knézy J.*, 2000. 81–93.

viszonyulnak a kapott ételekhez. Van, aki legszívesebben az otthonit vinné magával, van, aki újdonságra, másfélére vágyik, mást érdekel a táj népe, gasztronómiája, kultúrája is.¹²

Részt vettem a határon kívüli néprajzos fiataloknak Mesztegyőn 2003. július 28–augusztus 2. között rendezett, Helyi hagyományok és a faluturizmus témájú, XIII. számú szemináriumának szervezésében.¹³ A konferencia előtti napon ért véget az akkor már negyedízben tartott, hatalmas közönséget vonzó IV. Rétesfesztivál, amely része a Somogyiak Egymásért Egyesület ún. asztali örömök rendezvénysorozatának. A faluturizmus, a természetvédelmi területek, műemlékek, kiállítások, és a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény megtekintésével tudatosítottuk, hogy mi mindent tettek Somogy megye északnyugati részén az önkormányzatok, magánszemélyek, civil szervezetek, műemlékesek, muzeológusok, levéltárosok, honismereti munkatársak az értékek megmentésében és bemutatásában, hogy a turistáknak is elegendő látnivalót, szállást és más lehetőséget biztosítsanak. Az előadásokban, s az azt kísérő vitákban szóba került: miként viszonyuljon ma a néprajzos a hagyomány felújításának, bemutatásának, a körülményekhez való alkalmazásának a kérdéséhez. Mit szöjjon az új hagyományok teremtéséhez? Hogyan segítsen, ha egyáltalán megkérdezik, mi a hiteles hagyomány adott időben, mit fogad el annak a közönség stb. A válasz lényegében az volt, hogy tiszteletben kell tartani, hogy az adott közösség mit tart adott időben a sajátjának, de köteles a szakember tükröt tartani eléjük, megmutatni, honnan jöttek, hol tartanak, milyen értékekre kellene vigyázniuk. Somogyban ebben az időben már zajlottak a korábban megindult, Asztali örömök című gasztronómiai fesztiválok. Ezt ugyan megelőzték korábban már jól sikerült kísérletek, mint Nagyszakácsiban a királyi szakácsok vetélkedése, különféle szüreti és borfesztiválok, halász- és vadászversenyek, s a divattá vált falunapok főzőversenyei is. De úgy tűnik, fő és központi idegenforgalmi vonzóerőnek ezeket az általában egynapos gasztronómiai fesztiválokat szánták úgy a megyén belül élőknek, mint a máshonnan érkező vendégeknek. 2005. július 30-ára zsűrielnöknek kértek fel a Belső-Somogyban lévő Segesd „prózasütő fesztiváljára”, ahol végigízlelhettem a 33 ételből álló repertoárt. Kevés volt az igazán réginek elfogadható olyan ízű, állagú prósza, „amilyent még nagymamám készített” mondta a somogyi származású mesterszakács. Akadt régi ízesítésű, mint a túrós, aludttejese, sült káposztás, diós, szilvalekváros. Több volt a mai ízléshez közelebb álló, főképp az édesített, újabb technikákkal, a korábbinál többféle ízesítővel feljavított ételféleség. Megfigyelhettem, miként merítenek az 1945 előtti, legalábbis 1945–1960 közötti „régisomogyi ételek” hagyományából, és milyen új alapanyagokat használnak fel, milyen újfajta ízesítőket alkalmaznak, hogyan kerültek át a finomabb süteményfélék technikái (habok, tejszín, gyümölcskocsonya, addig nem használt friss gyümölcsök, pl. banán, bogycs gyümölcsök, őszibarack, sárgadinnye, sütőtök, mindenféle lekvár az édes prószába, többféle zöldség, gomba, sajt, a sósnak szánt, korábban egyszerű sült pépre, melyet akkoriban elsősorban hétköznapra tálaltak.) Több volt a kelt prósza, mint a kelesztés nélküli, kukoricalisztet alig, hajdinalisztet egyáltalán nem használtak fel. Mindenesetre a tálalástechnika nagyon sokat fejlődött, s ezt elősegítette a versenynek az a pontja is, amely erre vonatkozott. A fesztivál jó hangulata bizonyította, hogy a megjelent versenyző és szereplő csoportok büszkéek voltak községük hagyományaira, boldogan sütöttek-főztek együtt, de szívesen találkoztak a más községekből valókkal, tapasztalatot cseréltek, fel-

---

12 Valeri, R. 2000. 100–105.

13 Knézy J., 2003. 47–56.

emlegették korábbi találkozásait, együtt drukoltak a győzteseknek és mindenki tapsot kapott. Kérdéseimre készségesen közölni akartak mindent, amit falujukról tudtak, érezve, hogy nekem legalább olyan fontos, amit mondanak, mint nekik. Mégis el kellett gondolkodnom ez alkalommal, milyen hatásköre lehet egy ilyen községnek, amely nehezen és körülményesen közelíthető meg még Kaposvárról is, pedig új könyvtára és múzeuma van, amelyek együtt kiérdemelték az Év Múzeuma 2005. pályázatnak a Nemzeti Múzeum által adott különdíját. 2003-ban egy nagy sikerű, a dunántúli búcsújárásról szóló tudományos konferenciát is szerveztek itt, de mint búcsújáró hely sem annyira látogatott, mint amikor még megvolt a vasúti szárnyvonal.

Tapasztaltam határainkon kívül eső magyar falvakban is a faluturizmus helyzetét, ahova leginkább anyaországi magyarok látogatnak. Különösen a romániai magyarokat segítő ottani és magyarországi szervezetek (pl. Székelykör) és magánszemélyek olyan lendülettel fejlesztették fel a faluturizmust (Kalotaszentkirály, Szentegyed, Gyimesbükk stb.), hogy szinte nem is lehet mást találni a számítógép web-lapján, mint e területekkel kapcsolatos címeteket, hivatkozásokat, de alig van ilyen cím a Vajdaságból. Kárpátalján is hasonló kezdeményezések révén alakították ki a falusi szállásadók hálózatát a magyarlakta falvak némelyikében, mint ezt tapasztaltam 2006 júniusában Tiszabökönyben. Itthon csak részben vannak róluk adatok az interneten. Több napilap külön mellékletében (Népszava Nagy Útutazás 2006., Itthon otthon van) tájékoztat, mind a hazai falvak, mind a határainkon kívüli magyarlakta falvak kulturális és gasztronómiai programjairól, de az utazási irodáknak is akad külön propagandakiadványuk mindezekről a rendezvényekről. Míg Erdélyben a kiránduló turizmus célja a természeti és történeti, néprajzi értékek bemutatása, részben a vallási turizmus is, nemcsak Csíksomlyó, de más búcsújáró helyek szerepe is megnőtt. A Vajdaságban az aratófesztiválok és a vallással kapcsolatos ünnepek adnak alkalmat a vendéglátásra, többféle rendezvény együttes szervezésére. Szlovéniában a szüreti mulatságok és falusi búcsúk vonzzák haza az elköltözötteket és más vendégeket is.¹⁴

Az előbbiekkal szemben Somogy megyében jól szervezett erőket koncentráló, turistákat vonzó események elsősorban az elmúlt hat évben a gasztronómiai fesztiválok. Ezekről összefoglaló kötet készült a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács támogatásával 2005-ben „Különleges asztali örömök Somogyban”¹⁵ címmel mellékleteként a fenti rendezvénysorozatban szereplő díjnyertes, vagy más szempontból fontos részt vevő ételek receptjeivel (128-féle). 1999-ben a gasztronómia évében indították be e mozgalmat a megyében és 2005 végéig több mint száz ételkészítéssel kapcsolatos versenyre került sor, kezdetben öt, 2004-ben már 18, 2005-ben pedig 30 helységben 33 rendezvény zajlott le. Egyes rendezvényeknek nem lett folytatása (pl. szennai hurkatöltő és nyársdugó vetélkedő, siófoki évadzáró bográcsgulyás készítő verseny), más programok áthelyeződtek más helységekre. A vadétkek kóstolója és főzőversenyen három kategóriában lehetett indulni, a rendezvény első három helyezettje országos versenyeken is indul rendszeresen. Az ötletgazdák a Somogyért Egyesület tagjai voltak, élükön dr. Gyenesei Istvánnal, a Somogy megyei közgyűlés akkori elnökével, aki rendszeresen konzultált a „turistabarát” polgármesterekkel. Az önkormányzatok támogatásával és szervezésével sikeresnek mondhatók ezek a sokadalmak. Somogyban – szemben az alföldi fesztiválokkal – a sütő-főző

---

14 *Lendvai Kepe Z.*, 2005. 257–350.

15 *Gyenesei I.*, 2005. 3–173.

versenyekhez nem kapcsolódtak termékvásárok vagy gazdanapok, inkább színpadi előadások, sport és más, a pihenést és szórakozást szolgáló lehetőségek, játszóházak, tréfás versenyek. Kifejezett célja a belföldi és külföldi turizmus illetve ezekkel való kapcsolatok kiépítése, de a megye községei közötti kapcsolatok erősítése is. A balatoni idegenforgalom szempontjából kedvezőbb helyzetű Balaton-melléki és közeli helységekben szervezték a legtöbb borászattal kapcsolatos (Szólád, Balatonboglár-Szóllóskislak) és gasztronómiai fesztivált, ezeken vett részt a legtöbb külföldi vendég is. Még a Balatontól 20 km-re lévő mesztegnyői rétes kóstolására is leutaztak a magyar tengeren nyaralók. A versenyre vitt ételek tekintetében erőteljesebben hatottak a vendéglátóipar ételkülönlegességei a Balaton közelségében (különleges, az úri konyhára jellemző halas és vadas ételek, bográcspartik pl. Siófokon, Szóládon vagy pl. a fánk és a finomabb sütemények versenye Som-ban, vagy a különleges régies ételféleségek reneszánsz vadászati fesztiválja Szócsénypusztán, a honfoglalók ételei Szőlősgyörökön, csülökfesztivál Nemesviden. Hétköznapibb, de nagyon praktikus ötlet a zamárdiak prézlis ételleivel kapcsolatos bemutató, amely mutatta, mi mindent lehet száraz kenyérből, illetve prézliből készíteni. A bábáncolatú betlehem hagyományainak máig történő őrzésében oly nagy szerepet vállaló vörsi tűzoltók tárcsán sült ételekkel való versenyt rendeznek. Nagyszakácsiban a királyi szakácsok versenynapja előtt szervezik a „turizmusbarát polgármesterek napját”, ahol évről évre tapasztalatot cserélhetnek a faluturizmus és más területeken elért eredményeikről, gondjaikról, miközben saját borukat bemutatják, feleségeik pedig pogácsakészítésben vetélkednek. Új szint jelent a somogyvámosiak vegetáriánus ételleinek fesztiválja is, akik Ecsenyben a nemzetiségi ételek versenyén is mindig részt vesznek. Külső-Somogyban aránylag kevesebb helység vesz részt e mozgalomban. A reménytelen helyzetű egykori német kis zsákközség, Ecseny polgármestere hősies erőfeszítéset tesz, hogy munkaalkalmat biztosító vállalkozók telepedjenek le e gyönyörű fekvésű faluban. Ő találta ki, hogy nemzetiségi ételek fesztiválját rendezzék meg németeknek, horvátoknak, vendeknek, romáknak, de lengyel, örmény, zsidó ételekkel is lehet indulni. Az ecsenyiek szinte mindenhova elmennek, hogy díjat nyerjenek ételleikkel, a bőszenfai lecsőfesztiválon ez sikerült is. Patalomban rizses főételekkel lehet indulni. Mernye ugyan nem a klasszikus burgonyatermelő és eladó helységek közé tartozik, mégis nekik jutott eszükbe, hogy krumpolis ételek versenyét hirdessék meg. A lengyeltótiak dióversenye mutatja, hogy közel a Balatonhoz a gyümölcsstermelésnek fontosak a hagyományai.

Belső-Somogy déli felében van egyébként még aránylag a legtöbb, a helyi hagyományokon alapuló étel készítésével kapcsolatos verseny. Nagyatádon a gyermekeket célozta meg a „palacsintás király” választásával kapcsolatos vetélkedő, Fésűs Éva munkája alapján.¹⁶ Kalácskarnevál Csokonyavisontán, csuszái Csurgón, kenyér és langallóé Nagybjomban, káposztás ételeké Taranyban, babparádé Babócsán is jelzi ezt a szándékot. Háromfán a nemzetközi horgászati versennyel kapcsolatos a helyiek halétel sütőfőző versenye. A Zselicben lévő Bőszenfán testvérmegyék nemzetközi szakácsversenye zajlik. Bőszenfa példája is mutatja, hogy a rendszerváltás után a német falvak kezdték meg a „hazalátogatók” turizmusát felkarolni. Itt a délkeleti Zselicben Japántól Svédorszáig elég sok csoport látogatja meg Bőszenfát, de a helybeliek körében népszerűbb a lecsőfőző verseny. Kiadványban mintaképpen bemutatnak néhány valóban hagyományosnak tartott somogyi ételt, de újabbakat más tájakról, más népektől, receptes könyvekből és főképp

---

¹⁶ Fésűs É., 1999. 111.

a vendéglátóiparban ismerteket is. A díjnyertes ételek egy részét több hivatásos mester-szakács, más szakácsok, azaz sütés-főzésből élők nyerték (pl. közkonyhák: óvodák, iskolák, szociális otthonok alkalmazottjai, pl. Segesdről, Patalomból, vagy ezek csoportjai). Férfiversenyzők szép számmal indultak főképp „férfias” (halas, vadas, gombás-húsos, gulyásos, pörköltös szabad tűzön készíthető) ételekkel, főként a gulyás és pörköltféle a sztár Somogyban is a turizmusban. A hagyományosnak tartott ételalapanyagok, ízesítők, fűszereik körébe bekerültek újak is. De a technikai körülmények változásai jelentős hatást gyakoroltak mindenféle étel elkészítésére. A versenyhelyszínek nagy részén szabdéri kemencék épültek (Nagyszakácsi, Mesztegnyő), a kelt tészták, a rétesek és más sült tészták ebben nagyszerűen elkészülnek, de ha nem elég meleg, vagy túl meleg a kemence, már nincs lehetősége a díjra annak, aki épp ilyenkor került sorra. Használtak a versenyeken bográcsot, tárcsát, de gázpalackos takaréktűzhelyeket is, a tepsibe tettek alufóliát, jénai tálat is esetenként.

A központilag irányított gasztronómiai versenyeken túl voltak még más jellegű rendezvények, ahol teljes étrendeket szolgálnak fel, pl. disznótoros étek (Szenna), aratási étrendek (Osztopán), lakodalm hajnalának ételei. (2002-ben Nagyatádon a Galamb kocsmában, ahol előadást tartottam nyugdíjas csoportoknak a tavaszi fesztivál keretében a régi somogyi ételekről, menüként ecetesfokhagymával párolt marhahúst tálaltak dödöllével, kakastöke pörkölttel, kuglófot és rétest, a recepteket 1988-ban megjelent könyvem-ből vették.)¹⁷ Kissé hosszúra nyúló felsorolásom, de a valós tények sem bizonyítják, hogy az eddig rendezett gasztronómiai fesztiválok nagyot lendítettek volna a faluturizmuson, mert egy- vagy egy-két napos rendezvény még nem oldja meg a válságba jutott falvak munkalehetőségeit. Képet ad arról, hogy a faluközösségek képesek összetartani abban, hogy megmutassák saját arcukat, és szívesen vesznek részt más falvak programjain. Az együtt munkálkodás a fontos inkább, mint a verseny. Jó a tapasztalatcsere, „nálunk így csináljuk... Az én öreganyám így készítette... így mondta”. Jól érzik magukat egymás társaságában. Ügyesen válogatnak a hagyományból, esetenként tudják, hova forduljanak, kifaggatják az öregeket, tájékozódnak a médiákban, olykor a könyvtárakban, a múzeumokban. De különösképpen a régi és új receptkönyvek a népszerűek nők és férfiak körében is. Szívesen őrizgetnek családi recepteket is. A jó hangulatot mutatja, hogy még szólások, szójátékok is születtek. A Mesztegnyőn rétesükkel díjat nyert patalomiakkal kapcsolatban mondták „Patalom, rétesűtő hatalom”. Egyes résztvevők szívesen vállalják a falucsúfolók körébe bekerült nevüket, mint a taranyiak sátorbejáratán „Buncek falva”, a háromfaiak sátorbejáratán „Cekkerország boszorkányai” szerepelt a segesdi találkozók. Sokan a mai 60–70 évesek közül a receptkönyvek olvasása nyomán kaptak kedvet ahhoz, hogy régen szüleik, nagyszüleik által készített, általuk még ismert ételeiket újra elővegyék.¹⁸ Van egyfajta passzív tudás a háttérben, amelyből merítenek, miközben ha kell „gazdagítják” az ételt a mai megváltozott ízléshez alkalmazkodva. Többféle húsból készítik az ünnepi húsos ételek egyikét-másikat. Korábban általában egyféle húsból való készítmények voltak, kivéve a szalonnával spékelt szárazabb húsokat, és a disznóölésen a májas, velős húsos pörköltet, vagy a belsőségekből való „tüdőlevekeset”. Többféle módon ízesítik a tésztaféléket, többféle zöltséget, főzelékféléket, mártást (karfiol, brokkoli, főzeléktök), fűszert alkalmaznak, szélesedett a saláták, savanyúságok köre, gyorsabb, hatékonyabb

¹⁷ *Knézy J.*, 1988.

¹⁸ Saját gyűjtés Csurgón porrogi, csurgónagymartoni származású adatközlőktől Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IV. 999. 1001.

technikákat használnak és cukrásztanfolyamok nyomán krémes, habos süteményfélék is tért hódítottak. A zsűri általában természetesnek tartotta, hogy a hagyományosnak tartott ételekben is megjelennek az új ízlés követelményei az új ízesítőkkal és technikákkal együtt, csak jó ízű és tetszetős legyen az étel, utóbbiakat is díjazta.

A gasztronómiai turizmus és a régi ételek népszerűsítését segítette elő a Somogyi Hírlap kezdeményezése, amennyiben a napilap vasárnapi mellékletében a helyi önkormányzatok támogatásával mindig egy-egy község jelenét, eredményeit, gondjait, érték-örzési törekvéseit mutatta be 2001-től kezdődően fiatal riportergárda közreműködésével. 2003-tól kezdve a községi beszámolók minden alkalommal közöltek a községekből egy-egy ott kedvelt, ismert régi vagy új receptet, vagy egész ételsort. Évente alfabetikus sorrendben kiadták egybekötve e tanulmányokat. „Somogyi Hírlap Millenniumi Almanach” címen. Eddig négy parádés kötet jelent meg.¹⁹ Ez a községsoros riportanyag sok tekintetben megbecsülendő forrásanyag a községek mai életére vonatkozóan, de a táplálkozástudomány is érdemmel elemezheti e forrásmunkát. A receptleírások hitelesek, hiszen ismerjük a leírás helyét és nagyon kevés kivétellel az adatközlő nevét is, olykor más körülményeket is, pl. kitől, hol tanulta, mikor fogyasztották, részletes technikai részleteket is (jénai tál, alufólia, a sütő melegsége, habverés géppel stb.). Olykor azt is megtudjuk, hogy kiknek a kedvence, valamelyik családé vagy az öregek klubjáé (pl. almás csirke fokhagymával, cukorborsóval, zöldségekkel étolajon megforgatva, kacsasütő tálban ráborított almaszeletekkel átsütve Csombárdon). Híradást adnak arról is, hogy a különböző gasztronómiai fesztiválokon milyen étellel szerepeltek, kik nyertek díjakat. Már a nagy számok törvénye is eredményről árulkodik, 244 községből van egy vagy több recept is. 2006-ban is tartott ez a sorozat. Ezen keresztül megismerhettük mind a meglévő széles hétköznapi és ünnepi ételrepertoárt, de az ízlésirányt és változását is. Közöttük megvannak a folyamatosan, nagyjából hagyományos módon készített ételféleségek, azok is, amelyeket valamiféle nosztalgia hatására újra elővettek, vannak a hagyományost kissé átalakított levesek, főzelékek, süteményfélék, saláták és innovációk is, melyek a környezetük, a médiák, utazások, beköltözöttek, nyaralók, hazajáró családtagok stb. hatására kerültek konyhájukra. Vannak közöttük különösen régies ételek, és vannak általában a 20. századi Magyarország más tájaira jellemzőek, vendéglátóipari egységekben eltanultak és más népek ételei. Használnak helyenként a régiekkel ellentétben margarint, sajtot, vaját, olykor olíva- vagy más olajat, karfiolt, brokkolit, zellert, mustárt (dijoni mustárt), oregánót, bazsalikomot, borsikát stb. Fejlődött a maradékokból felhasznált ételek köre, pl. palacsintasztejből sonkás, hagymás bugyor, gombóctésztába tett pörkölt, azaz csirkegombóc stb. Olyan elnevezések is szerepelnek, amelyeket korábbi gyűjtéseimen nem tapasztaltam, pl. a csökölyi „kálomista túrós rétes”, ezzel külön kívánták hangsúlyozni az étel régiségét, bár megjegyezték, hogy korábban nem tettek cukrot a túróba, de pincés meggyet igen. Az újságban is szerepeltek férfiak által lediktált ételek. Egyikük-másikuk úgy nyilatkozott, hogy az ételt nagyanyjától tanulta, de volt, aki közvetlenül édesanyja főzéstudományából merített. Nyilvánvaló, hogy a hagyományos ételek többségét az önellátásra szoruló idősök fogyasztják, hacsak hazajáró gyermekeik nem látják el őket újdonságokkal, de kertjükben ők is termelnek korábban nem szokásos zöldségféléket, és fogyasztanak többféle főzeléket is. A községekből beérkezett ételleírások szerint a háziasszonyok egyik kedvence a rakott krumpli jellegű egybesütött tál, talán a legbonyolultabb a szalonnaszeletekre tett rakott burgonya zöldségekkel, gombával,

¹⁹ *Kercza I.*, 2001., 2002., 2003., 2004., 2005.

karfiollal, paradicsommal a tetején, fűszerezett tarja- és szalonnaszeletekkel együtt átsütve („ínyenc tál” Büssüből). A sok étel elemzése külön tanulmányt érdemel.

Egyszóval a néprajzkutatónak ezek a rendezvények és dokumentumai tanulsággal szolgálnak a táplálkozás repertoárja és az ízlésváltozások tettenérésére. Bármennyire derűs napokat okoztak a rendező és részt vevő falvak és vendégeik számára, e falvak népének gazdasági, értékesítési és más gondjain keveset segíthettek. Kezdeményezésnek tartom, hogy megmutatta: jól menő faluturizmus esetén mi mindent lehet rendezni a gasztronómia, illetve az italkultúra terén. Egyáltalán nem azt jelzik, hogy Somogy megyében a faluturizmus a legjobb úton halad. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a Balaton mellett sem kielégítő a vendégforgalom már az 1980-as évektől kezdődően. Egyes tájvédelmi körzetekben, mint a Kis-Balaton és környéke, a boronkai tájvédelmi körzetben részben a Balaton közelsége miatt is sikeresen megteremtették az idegenforgalom infrastruktúráját a megfelelő szálláshelyekkel, vendéglátóipari egységekkel, turistairóákkal, az utak és a közlekedés karbantartásával. Az önkormányzatokon kívül civil szerveződések is részt vettek ezekben. Mesztegyőn népes ifjúsági és felnőtt rendezvények feltételeit is biztosította a Boronkai Tájvédelmi Körzet Egyesülete különböző árú szállásokkal. Nincs adatom arról, hogy milyen a forgalmuk, de a mesztegyői konferenciasorozatok egymást érik ma is.²⁰ A Dráva menti nagy turista- és bevásárlóforgalom a délszláv háborúk befejeztével csökkent, bár a határ menti forgalom ma is élénk, főként a természet kedvelői keresik fel e vidéket. A megyében sokféle ifjúsági táborok, művésztelepek működnek a nyár folyamán. Kisbajomban, e műemlék jellegű községben erdei iskola működik és lovagolási lehetőség is van. A Zselicben a táj szépsége, Kaposvár kulturális programjainak sokasága, de a néprajzi látnivalók, mint a Szennai Szabadtéri Gyűjtemény, a lukafai tájház és népművészeti műhely, a visnyeszéplaki táborozóhelyek, műhelyek, a szőlőhegyek régi pincéi, a turistautak sok látnivalót biztosítanak, esetenként horgászati lehetőségek is vannak. E vidéken a fizetővendég-szolgálat elegendő szállást biztosít, s bár egyes helyeken, mint Szennán is elég jó konyhát vezetnek a kocsmák, a szállás mellett a családias étkezési módot sokan választják családostól, párosan vagy magánosan. Csoportoknak is vannak szálláslehetőségek. Felkészültek a privát vendéglátók arra is, hogy esetenként tájjellegű ételekkel lássák el a vendégeket, kemencéket, takaré- és szabadtűzhelyeket, füstölőket is építettek. Tájékoztatják vendégeiket a környék látnivalóiról, esetenként kint a szőlőhegyben fogadják őket. A szállásadók tudatában vannak annak, hogy nem lehet mindenkit a helyi ételféleségekkel tömni, vannak cukorbeteg, vegetáriánusok, olykor egy családon belül többféle igény van, s ha azt szeretnék, hogy a vendégek visszajöjjenek, mindenkinek a kívánsága szerint készítik el az ételeket. Ennek köszönhetően a Zselic szerelmesei sokan visszajárnak megszokott biztos szállásadójukhoz. Ha nem tudnak mindenkit fogadni, ajánlják a község többi szállásadóját kölcsönösségi alapon.

Egyes helyeken különféle tájfajta háziállatokat láthatnak a városi gyermekek, pl. a szennai gyűjteményben és Patcán, a Katicatanyán. Kisbajomban erdei iskolában nyaralhatnak a gyerekek, ahol lovagolhatnak is. A gyógynövényekkel foglalkozó csoportok visnyeszéplaki táborozásokon gyarapíthatják tudásukat. Több helyszínen is lehet nagyobb szabású népünnepélyeket rendezni. E területen megvalósult a régiókban való gondolkodás a Zselic somogyi és baranyai települései közötti együttműködés révén. Hogy milyen vendégforgalmuk van, arról nincsenek adataim. Ellenben azt tudom, hogy a gazdálkodás

---

20 Jäger M., 2001. 210.

terén messze kerültek a korábbi állapottól. A terület egykori állattenyésztésének jelentőségét elvesztette, csak mutatóban vannak marhák, sertéseket keveset tartanak, inkább csak saját használatra, a kevés felesleget néhány vállalkozó értékesíti. A mangalica várható reneszánszának nagyszerű terület lenne a Zselic, az egykori királyi kanászok földje. Az egykori uradalmi puszták privatizálása után egyesek nagyobb számú méhest tartanak, eddig nem tudtam kideríteni, hogy komolyabb értékesítési lehetőségeknek utánamentek-e és kialakult-e egy markánsabb méhészeti program. A Zselicbe kevés városi költözött ki, viszont vannak külföldi, főként holland tulajdonosok, különösen a délkeleti Zselicben és a szőlőhegyekben, akik kevésbé vagy nem is vesznek részt a községek életében, lakóinak segítésében.

Az alföldi városok és volt mezővárosok művelt közösségei nyilvánvalóan esetenként még a fesztiválok tekintetében is eredményesebben harcoltak térségük jövőjéért, mint az egykor egyvárosú és az utóbbi 2–3 évtizedben hirtelen több, várossá kinevezett, „felfejlesztett” településsel rendelkező Somogy megye, amelynek előljárói és lakói hősiessen folytatják túlélési stratégiájukat.

IRODALOM

Bali János

2005 Hagyomány és modernizálás a nógrádi málnatermesztésben. In: *Schwartz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós* (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken, 331–344. Budapest

Boda László (szerk.)

2001 A Kis-Balaton és a Keszthelyi hegység. Szombathely, BKL Kiadó

Erostyák Zoltán

2005 A rendszerváltás hatása a medgyesházi dinnyetermesztésre (1990–2002) In: *Schwartz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós* (szerk.): Utóparaszti hagyományok és Modernizációs törekvések a magyar vidéken, 379–394. Budapest

Farnadi Éva (felelős szerk.)

2001 HÍR Hagyományok Ízek, Régiók, I–II. Agrármarketing Centrum. Budapest

Fésűs Éva

1999 Palacsintás király (meseregény). Budapest, Kairosz Kiadó

Genrup, Kurt

2000 The revitalisation of Traditional Fare in Northern Swedish Mountain District. In: *Lysaght, Patricia* (ed.): Food and Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food, 155–161. Nicosia, Cyprus

Gyenesei István (szerk.)

2005 Különleges asztali örömök Somogyban. Gasztronómiai ajánló. Szakácskönyv. Kaposvár

Holmes, D. H.

2000 Tourism and scottish shortbread. In: *Lysaght, Patricia* (ed.): Food and Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food, 144–154. Nicosia, Cyprus

Iványi Ildikó–Lehmann Antal (szerk.)

2002 Duna–Dráva Nemzeti Park. Budapest

Jáger Márta

2000 Mesztegnyő. Szerk.: *Bősze Sándor*. Száz Falu Könyvesháza. Budapest

Kercza Imre (szerk.)

2001 Somogyi Hírlap Millenniumi Almanach. Kaposvár, AS–M Kft. Somogy Megyei Irodája

Knézy Judit

1988 Somogy régi ételei. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó

2000 Rural Hospitality, Board of Wayfarers, and Provisions for Journeys in Hungary (1686–1848) In: *Lysaght, Patricia* (ed.): Food and Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food, 81–92. Nicosia, Cyprus

2001 Changes in Festive Foods of the Ethnic Group living along the Drava. In: *Lysaght, Patricia* (ed.): Food and Celebration. From Fasting to Feasting, 179–196. Ljubljana

2001 Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970). Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 201–223. Budapest

2003 Beszámoló XIII. Néprajzi Szemináriumról. Mesztegyő. Néprajzi Hírek 3–4. sz. 47–57.

2005 A faluturizmus formái Segesden. Néprajzi Hírek 3–4. sz. 116–118.

Kovács Ferenc

1997 A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai. MTA Budapest

Kovács Ferenc (szerk.)

2002 Agrártermelés–Élelmiszerminőség–Népegészségügy. MTA Agrártudományi Osztálya, Budapest

Kovács Ferenc–Bodó Imre–Seregi János–Udovecz Gábor

2003 Őshonos állataink és termékeik a hungarikumok. Budapest. MTA Társadalom Kutató Központ

Köstlin, Konrád

2000 Tourism, Ethnic Food and Symbolic Values. In: *Lysaght, Patricia*: Food and Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food, 108–114. Nicosia, Cyprus

Lendvai Kepe Zoltán

2005 Egy sikeres Lendva vidéki magyar család a változó időben. In: *Schwartz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós* (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest

Nagy Jenő–Nagy Eszter Dóra

2004 Kaszó 600 év tényekben, anekdotákban és képekben. Budapest, Nagy Imre Alapítvány

Schwartz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.)

2005 Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

Solymos Ede

1976 Baja és a halfőzés. Halászat IV. Budapest

Szita S. László

2000 Nagyszakácsi. Királyi szakácsok földje. Nagyszakácsi

Tarjánné, Tajnafői Anna

2000 Somogy természeti értékei. Zselic. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó

Valerie, René

2000 Food and Taste. *Lysaght, Patricia* (ed.): Food and Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food, 100–107. Nicosia, Cyprus

A HAGYOMÁNYOS KONYHA MEGJELENÉSE GASZTRONÓMIAI FESZTIVÁLJAINKON

Gasztronómiai fesztiválok a rendszerváltás utáni Magyarországon

SÁRI ZSOLT

A helyi közösségek életében az 1989/90-es rendszerváltás új utakat, lehetőségeket nyitott meg. Az alulról szerveződő, civil társadalom igénye egyre hangsúlyosabban, egyre több formában fogalmazódott meg. A közös ünneplés, szórakozás utáni belső vágy, a lokálpatriotizmus erősödése, a falusi, helyi turizmus növekedése (ezek iránti törekvés) számtalan helyi kezdeményezés, rendezvény mozgatója volt. Az elmúlt bő évtizedben számtalan, kisebb-nagyobb fesztivál jött létre, melyek mára hagyományossá, évenként rendszeresen megrendezetté váltak. Ezek néprajzi vizsgálata elodázhatatlan.

A gasztronómiai fesztiválok jelentős csoportot alkotnak a különböző tematikájú fesztiválok között. A gasztronómia, a táplálkozás minden történeti kor, minden kultúra emberének alapvető, biológiai szüksége. A táplálkozás azonban nem kizárólag biológiai szükséglet, hanem egy nép kultúrájának szerves része.

A rendszerváltással csaknem egy időben a helyi közösségek identitáskeresésében is változások álltak be. A korábbi évtizedek társadalmi-politikai viszonyai között, mint az élet más területein is szervezett, felülről, központilag irányított, hasonló struktúrában és programelemekből álló ünnepek jelentették egy-egy közösség nyilvános ünnepeit. Ezek a közös ünnepek egy központilag létrehozott „hagyományteremtő” tevékenység eredményeként jöttek létre, és ritkán vállalták föl a helyi közösség korábbi hagyományait, ünnepi szokásait. A rendszerváltás politikai változásai szinte pillanatok alatt eltörölték a korábbi ünnepeket. A helyi közösségek egyfajta légüres térbe kerültek – még ha az új hatalom létre is hozta, vagy felújította a korábbi ünnepeket –, szükségük volt az összetartozás érzését erősítő, a közös ünneplést segítő alkalmakra. A 90-es években egy-egy közösség életében a közös ünneplések egyik legfontosabb eszköze a falunap lett. A falunapok a helyi identitás, a közösségi tudat megnyilvánulásának egyik legfontosabb kifejező eszközei lettek.

A rendszerváltás utáni kulturális változások egyik nagy területe a helyi fesztiválok megjelenése, elterjedése, szinte „túlburjánzása”: zenei, folklór, sport és persze gasztronómiai fesztiválok szinte valamennyi magyarországi településen jelen vannak.

Egy közösség kultúrája¹ turisztikai vonzerővel is rendelkezik. A Mathieson-Wall szerzőpáros három formát különböztet meg: élettelen kultúra (épületek, használati tárgyak, művészeti alkotások), a mindennapi életben kifejeződő kultúra (életmód, szokások, gasztronómia) és a megelevenített kultúra (fesztiválok, karneválok, hagyományőrző események).²

¹ A kultúra fogalmát számos kutató definiálta már. Jelen előadásomban az egyszerűség kedvéért az UNESCO definícióját alkalmazom: „a kultúra mindaz, amit az emberiség a természethez hozzáadott.” (1982) Így tehát a következő tényezőket vesszük figyelembe: értékrend, családi kapcsolatok, erkölcsi normák, közösségi szervezetek, művészetek, hagyományok, életmód.

² Puczkó L.–Rátz T., 1998. 130–131.

A helyi fesztiválok esetében is igaz, a tágabban értelmezett kultúrának, a település lakóinak életmódja, hagyományai, vallása, művészete, kézművessége a turizmus attrakciói közé sorolható, így vonzerőként jelentkeznek. Ezzel párhuzamosan pedig a helyi közösség életét is befolyásolja: bővülnek a helyi szabadidős tevékenységek, erősödik a helyi hagyományokhoz való kötődés, a lokálpatriotizmus. A turizmus erősödésével infrastrukturális fejlődés indulhat meg a közösségben, de a pozitív változások mellett negatív következményei is lehetnek az eltérő, idegen kultúrák – amiket a turisták jelenítenek meg – megjelenésével: generációs feszültségek, a helyi társadalmi struktúra megváltozása.

Szinte valamennyi falunap szerves része valamilyen gasztronómiai program, amelyek gyakran a legjelentősebb programelemei is ezeknek a rendezvényeknek. Én magam csaknem kétszáz gasztronómiai témájú fesztiválról tudok, de számos, egyéb rendezvényekhez – pl. falunapokhoz – kötődő főzőverseny is megrendezésre kerül az ország különböző településein.

A gasztronómiai fesztiválokat két nagy csoportba sorolom a témaválasztásuk alapján, az egyik csoport a nem kimondottan helyi hagyományokra, hanem sokkal inkább a teljes magyarságra már kialakult hungaricumok – gyakran helyi értékek figyelembevételével – épülő fesztiválok: leggyakrabban a halászlé, a gulyás és a paprika a fesztivál alapja. A fesztiválok másik nagy csoportja a helyi, tájjellegű ételekre, élelmiszerekre épülő események, ünnepek és fesztiválok, mint például a tök, cseresznye, uborka, bodza vagy éppen a krumpli.

A nagy fesztiválok szervezői között a települési önkormányzatok mellett magánszemélyek, gyakran vendéglátóipari szakemberek, vendéglősök, az általuk létrehozott társaságok találhatóak. A legjelentősebb ilyen jellegű fesztiválok már elsősorban nem a helyi közösségnek szólnak, hanem turisztikai attrakcióként, üzleti tevékenységként értékelhetők, mint a bajai halászlé ünnep, a nagyszakácsi nemzetközi Királyi Szakácsverseny, a kalocsai Paprikás ételke főzőversenye, a Paprikafeszt vagy a szolnoki Gulyásfesztivál. Ez utóbbiról szóljunk egy kicsit részletesebben.

A gulyás ételtípusról, annak történetéről Kisbán Eszter összefoglalásában olvashatunk részletesen.³ Én magam egy korábbi dolgozatomban a gulyásnak, mint nemzeti jelképnek vagy sztereotípiának megjelenési formáit mutattam be. A két világháború közötti időszakban a turisztikai ipar fejlődése is fontos szerepet játszott a gulyásnak, mint nemzeti karakterrel rendelkező ételnek a népszerűsítésében, ami a II. világháború után tovább fokozódott. A hetvenes években terjedt el a regnáló rezsिम megnevezéseként a gulyás-kommunizmus kifejezés, amit először a nyugati sajtó akasztott a kádári Magyarországra. A magyar újságírók válasza sem késett sokáig, 1977-ben a következőket olvashattuk: „Mi egyenlőre csak a szocializmust, a mainál jobb szocializmust szeretnénk, gazdagabbat és igazságosabbat, reformok révén bővebben termő gazdagságot, a viszonylagos műszaki elmaradottság csökkenését. Egyszóval kevesebb mócsingot a gulyásba!” Ezekben az években a magyar turisztikai ipar erre az ételtípusra épít, a legismertebb, leglátogatottabb turisztikai programok a „gulasch party”-k, a „Pusztá show”-k lettek. A magyar turisztika beleszaladt az egyoldalú pusztá-paprika-gulasch népiességbe, amelyet azóta sem tud teljesen legyőzni.

1999-ben Szolnokon szerveződött egy magánemberek általi kezdeményezés „szolnoki Gulyásfőző verseny” címmel. A fesztivál célja a „magyar tájjellegű konyha hagyományainak

---

3 Kisbán E., 1989

ápolása és népszerűsítése”. Az első fesztiválon több mint száz, zömében szolnoki csapat vett részt. Érdekes jelensége volt a fesztiválnak, hogy a zömében betelepülők, az elmúlt évtizedekben a városban megtelepedett, odaköltözött lakosság milyen nagy számban csatlakozott a rendezvényhez. Egyrészt a közös főzés öröme, a közös asztal, az együtt étkezés adta szórakozás iránti vágy vonzotta a résztvevőket, másrészt pedig egy olyan „gyökeret” emeltek ki a szervezők, ami közös gyökere mindenkinek, bárhonnan származtak is, mindenki ismeri, mindenki szereti, és persze mindenki sajátosan, a lehető legjobban tudja elkészíteni. Mint zsűritag gyakran hallottam a következő mondatokat: „Ezt nálunk úgy csinálják, hogy...”, „már a nagyapám is így csinálta...”, „Tudja, a legjobb gulyáshoz...”, „Kóstolja meg, ilyet még nem evett...”.

A gulyás, épp azáltal, hogy nemzeti étellé vált, hogy az Alföldön jellegzetesen, történeti hagyományokra is épülő étel, valamint a mindennapi családi konyha része, sokak számára adott lehetőséget az aktív közreműködésre. A szervezők fontosnak tartották, hogy „hagyomány”-élesztő szerepe is legyen a rendezvénynek, keresték az ételtípus gyökereit, ezért a szolnoki Damjanich János Múzeumot is megkeresték az együttműködés lehetőségével. Ennek eredménye lett a fesztivált előkészítő, 2000 és 2001 tavaszán megrendezett szakmai nap „Gulyáskonferencia” címmel. A konferencián néprajzkutatók, történészek, vendéglátóipari és turisztikai szakemberek tartottak előadásokat a gulyásról, a tájjellegű magyar gasztronómia különböző kérdésköreiről. A konferencia mellett kamarakiállítás és ételbemutató is népszerűsítette a témát.

A fesztivál versenykiírásában szerepelt egy olyan kitétel, miszerint a zsűri a pontozás során figyelembe veszi a hagyományos elkészítést és a tálalást. A hagyományos alatt a csapatok többsége a következőket értette: az ételt férfiak főzik bográcsban – tovább él tehát a szabad tűzön férfiak főznek, a férfiétel kategória hagyománya –, régi evőeszközök és étkezés felhasználása (festett tányérok, fa evőeszközök mellett már a gránittányér és alpakka evőeszköz is hagyományosnak tekintett), keveredve a népi iparművészet termékeivel. Megfigyelhető volt a különböző népviseleti darabok felöltése is, ezek között is leginkább a magyarosnak vélt és tartott, alföldi nemzet- és régiós karakter-szimbólumok: a bő gatyka, a vászoning, fekete kalap és mellény, csizma összetétel. Más fesztiválokon a hagyományos technikák, technológiák jelennek meg: agyagban, nyárson, kemencében sütés, vasalóval sütés.

A fesztivál évről évre megrendezésre került 1999 óta, egyre nagyobb létszámban vettek részt rajta. Ez a fesztivál átalakításához is vezetett. Már nem igazi verseny, hanem a közös főzés öröme, a szórakozás a legfontosabb motiváló erő. Ugyan a gulyás a központi téma jelenleg is, mint a 2004. évi mottó is mutatja: „A gulyás az Alföld egyik legjellegzetesebb eledele. Mikszáth Kálmán írta több mint 110 évvel ezelőtt: „nem szabad tehát a magyar konyhát pusztulni hagyni!” Mai felgyorsult világunkban, ahol egyre inkább terjed az uniformizálódás, fokozottan szükség van önmagát, önmaga kultúráját vállaló és megőrző Magyarországra. Egy nép kultúrájának szerves része a gasztronómia. Táplálkozáskultúránkat megőrizve tudunk egyediek és gazdag hagyományokkal rendelkező nemzet lenni az Európai Unióban.” Ismerős gondolatok, a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum egy korábbi kiállításához készült kiadvány bevezetőjében szinte szórul-szóra olvashatók ezek a gondolatok... A hagyományörzés rendezvénybeli szerepét jelzi, hogy a fesztivál hivatalos elnevezésében is helyet kaptak ezek a fogalmak: „6. Szolnoki Gulyásfesztivál Nemzetközi Gulyásfőző- és Hagyományörző Fesztivál”. A fesztivál azonban sokban átalakult az elmúlt öt év alatt, a résztvevők száma is folyamatosan nő-

vekedett, idén már a becslések szerint 65 000 látogatója volt. A részt vevő csapatok 403 marha-, 60 birka- és 137 bagdulyást készítettek a hagyományos gulyások kategóriában, míg a speciális gulyások (vad, sertés, vegetáriánus, zöldbabos, csirke, csángó, káposztás-lengyel-, szegedi, vajdasági) 20 bográcsban, a különleges egyéb ételek (vadételek, paca, halászlé, pörkölt, öreglebbencs) 32 bográcsban készültek, összesen tehát 652 csapat regisztrálta magát a szervezőknél. Egyre több kísérő rendezvény van jelen – igaz, ezek már az első alkalommal is jelen voltak –: színpadi szórakoztató programok, rekordkísérletek (a legnagyobb bogrács, a legnagyobb kürtöskalács). Társult, kiemelt program volt a Szikvízkészítők II. gasztronómiai fesztiválja a Magyar Szikvízgyártók és Fejlesztők Szövetségének közreműködésével. Emellett veteránautó kiállítás, nemzetközi erős ember verseny is helyet kapott a programok között.

Összegzésül elmondhatjuk a szolnoki gulyásfesztiválról, hogy egy nemzeti ételünkre építve alakított ki egy olyan, mára többnapossá vált rendezvényt, amelyet nemcsak cégek, de a helyi és az országos kormányzat is anyagi eszközökkel támogat. A jelentős médiaérdeklődést kiváltó fesztivál nemcsak a helyi közösséget érdeklő, de turisztikai attrakcióként is eladható, profitorientált rendezvénné szerveződve Szolnok város egyik fontos, évente visszatérő, hagyományos programjává alakult.

A gasztofesztiválok másik nagy csoportjába sorolom azokat a rendezvényeket, amelyek helyi hagyományokra, a helyi életmódra, gazdálkodásra, monokultúrára épülnek. Ezek közül is számtalan jelen van évek óta a helyi, a regionális, de gyakran az országos programkínálatban is. Ezek közül néprajzi szempontú vizsgálata a pusztamérgesi töltöttkáposzta-főző versenynek van, amelyet a Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszéke folytatott, az eredményeket pedig 2003-ban önálló kötetben is publikálta.

A teljesség igénye nélkül megemlítünk néhányat: Hagymanap Jászladányon. A jászági településen 1972 óta termelik ipari szinten a vöröshagymát. 1999 óta rendezik meg a hagymanapot, melyen a gasztronómiai programok mellett szakmai és kulturális rendezvények zajlanak (helyi óvodások és iskolások produkciója, cigányprimások bemutatója, hagymakirály-választás, bál, hagymakiállítás).

A Fejér megyei Válon 2000-ben rendezték meg először a Bodzavirág-ünnepet. Tavasszal népnappaljalal köszöntik a bodza virágzását, mezőgazdasági vásárt, kulturális programokat szerveznek a bodza népszerűsítésére. A gyógyászati felhasználás mellett a táplálkozásban betöltött szerepére is rávilágítanak, a bodzás ételek, italok bemutatójával (bodzaital, bodzasörp, bodzavirág-ecet, bodzaöntet, bodzalekvár).

Somogy megyében a Különleges Asztali Örömök Somogyban rendezvénysorozat-hoz több falu csatlakozott az elmúlt években, többek között Babócsa „Babparádé” elnevezésű rendezvényével, ami a falu nevében megbújó növényből készült ételek versenyét jelenti.

A Győr-Sopron megyei Markotabödögén 1999 óta rendezik meg az „Uborkaparti”-t, ahol a szakmai és kulturális programok mellett a helybeli asszonyok által készített uborkás ételek és italok bemutatója és versenye is zajlik, a győztes pedig elnyeri a „Rábaköz legügyesebb háziasszonya” címet.

Az ország keleti szögletében, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Nagydoboson 1998 óta rendezik meg a Nemzetközi Sütőtök Fesztivált. A fesztivál ötlete nem előzmények nélküli. A tök termesztése a 20. század első harmadáig nyúlik vissza a településen. Ennek a hagyománynak a felélesztése, a régi rang helyreállítása, a termesztés volumenének növelése és a piaci háttér biztosításának elősegítése mellett a fesztivál célja, hogy a

település lakói a falunap keretében kikapcsolódnak, közös programokon szórakozhatnak. A kulturális programok mellett – amelyek között zenei műsorok, a nagydobosiak világtalálkozója, fogathajtó bemutató, a település intézményeinek, civil szervezeteinek bemutatkozása, műsora szerepel –, a középpontban természetesen a sütőtökből készült, valamint hagyományos népi ételek kóstolója áll.

Az utolsó említendő példa, amelyet részletesebben is bemutatok a nagyköri Cseresznyefesztivál. Nagykörű a Tisza jobb partján, Szolnoktól északkeletre, a Jászság és a Tisza közötti sávban, egy viszonylag zártnak tekinthető kistérségben helyezkedik el. A település képét alapvetően határozta meg és határozza meg ma is a Tisza. Az árvízmentes szintre települt halmazfalu a vízszabályozással párhuzamosan utcássá lett rendezve. A település valószínűleg túlélte a török uralmat és a Rákóczi-szabadságharcot is, majd a 18. században az északi palóc megyékből betelepülőkkel tovább nőtt a lélekszám, ami az 1940-es évekig dinamikusan növekedő maradt.

Nagykörű térségében a 19. század közepén megkezdődtek a vízrendezési munkák, aminek következtében háromszorosára nőtt a szántóföld területe, csökkent viszont a legelők aránya. A Tisza szabályozásával a korábbi ártéri gazdálkodás és ökológiai rendszer megváltozott. Az ármentesítés után, a múlt század végén nagyarányú erdősítés és gyümölcsfa-telepítés zajlott le. Petrovay György báró, a falu birtokosa faiskolát alapított és meghonosította a germersdorfi cseresznye termesztését. A cseresznye hamar kedvelt gazdasági forrása lett a falunak, a két világháború között több család legfontosabb megélhetési forrásává vált. Nagykörű ma is alapvetően agrártelepülés, a falu lakói főleg kertészettel, gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak. Az egyik legfontosabb megélhetési forrás ma is a cseresznye.

Nagykörű elsőként csatlakozott az ártéri gazdálkodás visszaállítására indított programhoz. Ennek a programnak a későbbi elemzés szempontjából is jelentősége lesz.

A nagyköri falusi turizmus nem előzmények nélküli. A település az 1930-as években csatlakozott az Országos magyar Weekend Egyesület által szervezett, nyaralásra alkalmas községek hálózatához. Az akkor a településre látogató turisták egy vendéglőben és kiadó szobákban tudtak megszállni. A rendszerváltással szinte egy időben indult meg a falusi turizmus visszaállításának kísérlete Nagykörűben. A magyarországi falusi turizmus a 90-es évek elején szinte kizárólag csak szobakiadásra épült. Néhány év elteltével – felismerve a piac igényeit, a kihívásokat – átalakulás indult a turizmusipar ezen területén is.

A település legnagyobb fesztiválja a Cseresznyefesztivál, amely alapjaiban a szüreti mulatságok példáját követi, a különbség abban áll, hogy cseresznyeünnepet egyedül Nagykörűben rendeznek. Tehát olyan kulturális attrakciót hoztak létre, amely egyedi, specifikus, helyi hagyományokra épülő. Tehát nem kommersz, tucatrendezvényt valószínűleg meg, hanem lokális, öndefinícióra, megkülönböztetésre alkalmasat.

A fesztivál időpontja július második vagy harmadik hétvégéje. Ekkor már túl vannak a cseresznyeszüreten, a munka dandárján, a helyieknek is van ideje a kikapcsolódásra, a programokban való részvételre, az ünneplésre. Van egy másik oka is az időpont kiválasztásának. A helyi ünnepi struktúra kihasználása: a katolikus falu búcsú ünnepe Mária Magdolna napja, július 22. Így a cseresznyefesztivál minden alkalommal a búcsú időpontjára esik. Így megpróbálják saját vallási ünnepüket a turisták felé közvetíteni, bemutatni: kihasználni a turisták ilyen irányú kíváncsiságát, azaz a vallási attrakciók (l. körmenet) iránti fogékonyságot.

A fesztivál programjai négy fő területre oszthatók:

1. Szakmai programok

A fesztivált több, a cseresznyéhez kötődő szakmai program kíséri: szakmai tanácskozások, fajtabemutatók, helytörténeti, néprajzi előadások. A tájház szerepe egyértelmű, a helytörténeti, gazdaságtörténeti és néprajzi bemutatók, előadások megszervezése, megrendezése kötődik a helyszínhez.

2. Sportprogramok

A mai fesztiválokban már elengedhetetlen részét képezik a különböző sportesemények, mérkőzések (színész, újságíró, politikus válogatottak), vetélkedők. A nagykőrüi példák itt is a cseresznyéhez köthetők: létramászó verseny, cseresznyemag-köpő verseny. A tájház a hagyományos, népi játékok felelevenítésében játszik szerepet.

3. Szórakoztató programok

A fesztivál számos programja ebbe a csoportba tartozik: koncertek (népdal, nóta, rock, jazz, disco, komolyzene), szabadtéri színházi előadások, musicalek és utcabál. A különböző zenei programok a megfelelő környezetben kerülnek bemutatásra: a művelődési ház színpadától a templomig, a tájház udvaráig és a szabadtéri színpadig. A tájház leginkább a különböző népzenei, néptáncprogramoknak ad helyet, kihasználva a környezet adta kiváló lehetőségeket.

4. Hagyományőrző programok

A tájház szerepe leginkább ebben a programkategóriában érhető tetten. A helyi hagyományok, a népi kultúra legszeleesebb körű bemutatása, felelevenítése a turisták és a helyi közösség számára. A már említett kézműves bemutatók, foglalkozások mellett a népzenei és néptánc programok szervezése, a régi népszokások felelevenítése, amibe a helyi iskola tanulói mellett az asszonykórus és a színjátszó kör vállal oroszlánrészt. Ezek a közösségek nemcsak turisztikai attrakciót szolgáltatnak, hanem felvállalták a helyi hagyományok, népszokások, a falu népdal- és népmesekincsének felgyűjtését, megőrzését és bemutatását. A tájház ezek koordinálását, szakmai segítését (a megyei múzeum közreműködésével) vállalhatja föl.

Ezekben az esetekben arról is szó van, hogy a közösség korábbi hagyományai és szokásai, amelyek már csak az emlékezetben – de gyakorlatban nem – éltek (vagy már csak írásos forrásokban voltak felkutathatók), tudatos gyűjtés és hagyományélesztés által kerülnek újra vissza a gyakorlatba. Míg azonban korábban ezek a hagyományok és szokások kisebb közösségekkel, a szokást gyakorlókkal, a hagyományt birtoklókkal álltak kapcsolatban, a felelevenített tradíciók már folklorizálódott változatokban jelentek meg. És itt az egyik veszélyforrás, nehogy a közösség szokása, hagyománya kiüresedjen, egyszerű turisztikai látványossággá váljon. Ennek érdekében egyrészt a szakszerű „néprajzi” munka szükségeltetik (gyűjtés, eredeti szövegek, rítusok „betanulása”), másrészt pedig a közösség távolságtartása, eredeti hagyományainak megőrzése.

A gasztronómiai programok esetében is azok az attrakciók emelkednek ki, váltak leginkább keresetté, amelyek helyiek, többek között a cseresznyés ételek készítése, bemutatója, a nagykőrüi cseresznyepálinka (a híres 77-es, a 77 fajta cseresznyéből készített pálinka), valamint a hagyományos technikával készült ételek. Ez utóbbiban a tájház fontos szerepet játszik, kemencéjében gyakran készül kenyér és kalács.

Ezekre a fesztiválokra úgy gondolom, nyugodtan alkalmazhatjuk az Eric Hobsbawn által alkalmazott „kitalált hagyomány” fogalmát. Az új társadalmi-politikai és kulturális hálóba került közösségek útkeresésének fontos állomásai voltak ezek a rendezvények.

Hobsbawn az 1870–1914 közötti Európára alkalmazta a tömeges hagyomány-termelés elméletét, két fő formát különböztet meg, amelyek jól tükrözik a „mély és gyors társadalmi változásokat. Akár egészen újak voltak, vagy régiek, de drámaian átalakultak – a társadalmi csoportoknak, környezeteknek és társadalmi helyzeteknek új eszközökre volt szükségük, hogy biztosítsák vagy kifejezzék a társadalmi kohéziót és identitást és strukturálják a társadalmi kapcsolatokat.”⁴ Mintha a kilencvenes évek Magyarországról szólnának ezek a gondolatok... Hasonló elvek alapján szerveződtek a különböző gasztronómiai fesztiválok, gyakran a falunapok, azaz a helyi közösségek Önnepének keretein belül. Ezeknek a fesztiváloknak a kialakulása időben egyrészt a kilencvenes évek első felére tehető, amikor a kiutkeresés, a túlélési stratégiák tervezése volt a legfőbb mozgatóerő, másrészt pedig a kilencvenes évek legvégén, a millenniumi készülődés időszakában a helyi hagyományok felélesztése, a közös ünneplés igénye, a lokálpatriotizmus és a helyi identitástudat erősítése volt a legerősebb szervezőerő.

A fesztiválokon csaknem valamennyi lakos részt vesz, a különbségtétel nem társadalmi státuszokban jelenik meg, hanem az „ott voltunk” és a „nem voltak ott” kettősségében jelenik meg. A falunap, a fesztivál idején eltűnnek a mindennapokban megkeményedett társadalmi határok, a közös ünneplés, a mi-tudat (mi nagyköriiek, mi a nagydobosiak, vagy éppen a „mi pusztamérgesiek”) erősítése fontos nemcsak a közösségek vezetői számára, de egyre fontosabb a polgároknak is. A kulturális és helyi identitás erősítése mellett persze a közös ünneplés, a szórakozás is fontos része a fesztiváloknak, a játékos ember, az ünneplő ember kilép a mindennapok ridegségéből, valóra válik az Eliade-féle szent és profán kettőssége.

IRODALOM

Kisbán Eszter

1989 Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Életmód & tradíció 4. Budapest

Puczkó László–Rátz Tamara

1998 A turizmus határai. Budapest

Hobsbawn, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés. In: *Hofer Tamás–Niedermüller Péter* (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*, 117–197. Budapest

---

4 *Hobsbawn, E.* 1987. 127.

AZ FVM AGRÁRMARKETING CENTRUM KHT. HAGYOMÁNYOK – ÍZEK – RÉGIÓK PROGRAMJÁNAK BEMUTATÁSA

POPOVICS ANETT

Magyarország EU csatlakozása mind mennyiségi, mind minőségi szempontból nagy kihívást jelent a magyar élelmiszer-gazdaság számára. Ennek a kihívásnak kiváló vagy különleges minőségű, sajátos termékeinkkel felelhetünk meg.

A kilencvenes évek elején az Európai Unióban – francia kezdeményezésre – indították el az EUROTERROIRS (Európa Vidékei) elnevezésű programot. Ennek a közösségi kezdeményezésnek az alapvető célja az volt, hogy az Unió minden tagállama – egységes kritériumrendszer alapján – számba vegye hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági termékeit.

Az EUROTERROIRS program koncepciójának lényege:

– Az élelmiszer minőségét újszerű módon megközelítve a termékekhez kötődő hagyományokat, tájat és kultúrát is a termék fontos minőségi jellemzőjének tekinti.

– A hagyományos és tájjellegű élelmiszereket a nemzeti kulturális örökség részének tartja, tekintettel arra, hogy az élelmiszer-fogyasztási szokásoknak kulturális vetülete is van, és a nemzeti identitástudatot az élelmiszer-fogyasztási szokások, hagyományok is erősítik.

– A élelmiszer-fogyasztási szokásokban megfigyelhető változások a jellegzetes és hagyományos termékek piaci részesedése folyamatos növekedésének irányába mutatnak. Ezeknek a piaci részeknek, kitörési pontoknak a feltárásával, a meglévő vagy látens fogyasztói igények kielégítésével a hagyományos termékek versenyképességét növelni lehet a túltelített európai piacon.

Az EUROTERROIRS program eredményeként az Európai Gyűjtemény termékeinek száma 1997-ben 4000 volt. Az Európai Gyűjteményt alkotó nemzeti terméklistán közül megemlíthetjük többek között a francia (890 termék), portugál (333 termék), spanyol (532 termék), német (300 termék) és angol (395 termék) gyűjteményeket. Ezek az országok könyv alakban is megjelentették gyűjteményüket.

A program beindításához 1998-ban a francia kormány a Francia-magyar Kezdeményezések szervezetén (INFH) keresztül jelentős anyagi támogatást nyújtott. A program a továbbiakban PHARE pályázati forrásból, illetve az AMC pénzügyi keretéből valósult meg, melyet az Európai Integrációs Főosztály integrációs keretéből nyújtott támogatások egészítettek ki.

A program az európai gyűjtemény összeállításáért felelős francia szakértők szakmai segítségével zajlott. A gyűjtőmunkában és a termékleírások elkészítésében a hazai szakemberek széles köre vett részt: iparági szakemberek, kutatók, egyetemi, főiskolai, szakközépiskolai oktatók, agártörténészek, néprajzosok és muzeológusok.

A HAGYOMÁNYOK – ÍZEK – RÉGIÓK (HÍR) programot a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium az Európai Unió Euroterroirs (Európa Vidékei) kezdemé-

nyezéséhez csatlakozva 1998-ban indította el. A HÍR program célkitűzése az volt, hogy létrehozza Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági termékeinek gyűjteményét és előmozdítsa gazdasági hasznosításukat. A HÍR program minisztériumi szintű koordinátora kezdetől fogva az Európai Integrációs Főosztály (jelenlegi EU Koordinációs Főosztály). A HÍR program megvalósításával az FVM az Agrármarketing Centrumot (AMC) bízta meg. Az országos gyűjtőmunka eredményeként végül 300 hagyományos és tájjellegű termék szakmai-történeti leírása került a gyűjteménybe. A termékek besorolása az EU által elfogadott és a területfejlesztési törvény által meghatározott 7 tervezési-statisztikai régióba történt.

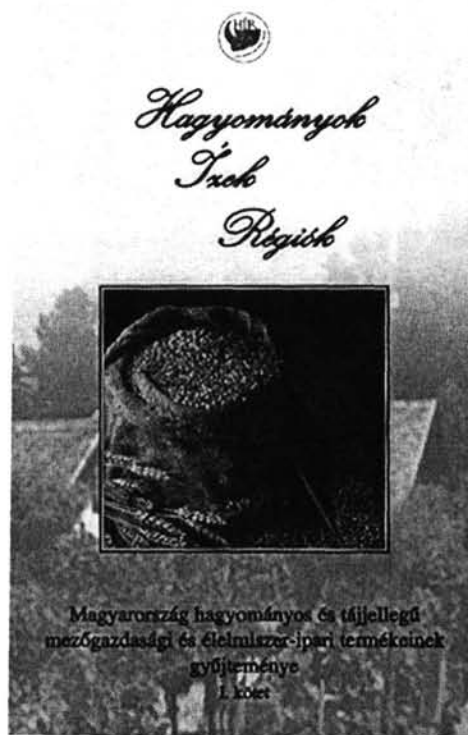
A HÍR gyűjtemény követelményrendszere:

- Az előállítási mód hagyományossága
- Az adott tájegységhez kötődés
- Történeti múlt (legalább kétgenerációs)
- Ismertség (az adott térségben)
- Létező és forgalmazható termék

A termékleírások gyűjteménye kétkötetes, színes fényképekkel gazdagon illusztrált könyvvé szerkesztve 2002 tavaszán 2000 példányban jelent meg, a könyv felelős kiadója az AMC, a könyv kiadását az FVM támogatta. A könyv CD változatát 4000 példányban 2002. év végén adta ki az AMC az FVM támogatásával. A program elnevezésének és a program által felhalmozott szellemi javaknak a teljes körű jogi védelme érdekében a „HAGYOMÁNYOK – ÍZEK – RÉGIÓK” (rövidítve: „HÍR”) elnevezést és logót színes ábrás védjegyként a Magyar Szabadalmi Hivatalnál bejegyeztettük 2002-ben. A „HÍR” védjegy tulajdonosa az FVM, a védjegy használója pedig az FVM AMC Kht.

HÍR termékek Észak-Magyarországon:

- Csipkebogyólevár
- Kassai fekete szalonna
- Szepesi virsli
- Cseresznyepálinka
- Gönci barackpálinka
- Sompálinka

- Tokaji aszú-törkölypárlat
- Tokaji borpárlat
- Tokaji eszencia
- Erdőhorváti perec
- Matyó kalács
- Miskolci krumplis kenyér
- Molnárkalács
- Gomolya
- Juhtúró
- Egri alma
- Gönc vidéki kajsziparack
- Gyöngyösi piros köszméte
- Szomolyai fekete cseresznye
- Aranyfácán paradicsom
- Boldogi étkezési paprika
- Hevesi görögdinnye
- Ízletes kucsmagomba
- Pallagi sóska
- Vargányák

A HÍR gyűjtemény komplex hasznosítási programja:

Hasznosítás a közösségi marketing eszközeivel.

Hasznosítás az iparjogvédelem eszközeivel.

Hasznosítás a vidékfejlesztési programokban.

Hasznosítás a közösségi marketing eszközeivel.

A gyűjtemény népszerűsítése (könyv, CD, honlap, kisfilmek).

A gyűjtemény kiterjesztése Erdélyre.

A gyűjtemény termékeinek bemutatása regionális, országos és nemzetközi kiállításokon: országos hagyományörző szakmai tanulmányi versenyek.

A HÍR termékek promóciójának támogatása a belső piacon.

Hasznosítás az oltalmi lehetőséggel

2081/92/EGK számú rendelet a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek földrajzi jelzéseinek és eredetmegjelöléseinek oltalmáról illetve ennek módosítása az 510/2006/EK rendelet a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek földrajzi jelzéseinek és eredetmegjelöléseinek oltalmáról.

2082/92/EGK számú rendelet a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek különleges tulajdonságainak tanúsításáról illetve ennek módosítása az 509/2006/EK rendelet a hagyományos és különleges terméknek minősülő mezőgazdasági termékekről és élelmiszerekről.

Hasznosítás a vidékfejlesztési programokban

2000–2002: vidékfejlesztési céltámogatási rendszer létrehozása Magyarországon a helyi jellegzetességű, különleges, egyedi termékek termelésének és feldolgozásának elősegítésére (Pl. zöldség-gyümölcs feldolgozók, savanyítóüzemek, méz- és lekvárfeldolgozás, pékségek).

2004: új forrás nyílt meg a támogatásra: Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár-vidékfejlesztési Orientációs Programja (NFT AVOP).

Hagyományos Élelmiszer munkacsoport létrehozása

A HÍR gyűjtemény hasznosítási stratégiájának továbbfejlesztésére, európai szintű hasznosításának elősegítésére 2004 májusában – az FVM és az AMC támogatásával – szakmai munkacsoportot hoztunk létre. Az EOQ MNB Élelmiszer Szakbizottsága keretei között létrejött „Hagyományos Élelmiszer” munkacsoport vezetője: Pallóné dr. Kisérdi Imola (FVM EU Koordinációs Főosztály), titkára: Popovics Anett (AMC).

A munkacsoport regisztrált tagjainak száma jelenleg: 142 fő. Munkacsoportunk negyedévente ülésezik, melyen átlagosan 50 szakember vesz részt.

Munkaprogramunk szerint a következő témákkal foglalkoztunk színvonalas előadások és azt követő szakmai eszmecseréinken:

- A hagyományos élelmiszerek és európai hasznosítási lehetőségeik
- A HÍR gyűjtemény marketing- és kommunikációs stratégiájának továbbfejlesztési lehetőségei
- Hagyományos élelmiszereink hasznosítási stratégiájának gyakorlati megvalósítása (szakmai konferencia, Foodapest)
- A hagyományos élelmiszerek és az élelmiszerbiztonság
- A hagyományos élelmiszerek fogyasztói kedveltségének vizsgálata.

Az előadás anyagából készült tudományos publikációkat neves szaklapokban közöljük (Hungarian Agricultural Research, Minőség és Megbízhatóság, Élelmiszervizsgálati Közlemények stb.).

TARTALOM

<i>Ringer Árpád–Szolyák Péter–Kordos László–Regős József–Heinzlmann Kinga:</i> A Herman Ottó-barlang és a Herman Ottó-kőfülke paleolit leletanyagának revíziós lehetőségei.....	5
<i>Szabó Levente:</i> Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában	25
<i>Éry Kinga–Gedeon Etelka:</i> Adatok az Alföld Árpád-kori benépesüléséhez: Mezőcsát-Csicske	91
<i>Pusztai Tamás:</i> A gönci pálos kolostor 2005. évi régészeti kutatása.....	139
<i>Bodnár Tamás:</i> Birtokos nemesség Borsod vármegyében. A Móré család	159
<i>Gyulai Éva:</i> A kassai és Abaúj vármegyei szabócéhek a 16–19. században. Topográfia és források.....	181
<i>Gulya István:</i> Az ács-, tetőfedő- és bádogosmesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században	217
<i>Hazag Ádám:</i> Miskolci mészárosok a 18–19. századi árendás szerződések tükrében..	229
<i>Spóner Péter:</i> Borsod vármegye 1770-es limitációjának kerékgyártó-árszabása	241
<i>Kunt Gergely:</i> 18–19. századi körözőlevelek elemzése.....	249
<i>Alabán Péter–Csépanyi Attila:</i> Adatok a történeti Csépany község közép- és újkori történetéhez	283
<i>Boros László:</i> Adatok Abaúj-Torna és Gömör és Kishont vármegyék 19. századi szőlő- és borgezdaságához.....	295
<i>R. Nagy József:</i> „Gazdag volt az ország és boldog benne a nép!” Falusi munkáskolóniák lakóinak politika- és nemzetfelfogása Északkelet-Magyarországon.....	311
<i>Szabó Lilla:</i> „Átfordítások és keresztvezések” Gondolatok Mednyánszky László „művészetelméletéről”, valamint műveinek francia párhuzamairól	329
<i>Tasnády S. Attila:</i> Adalékok Mokry Mészáros Dezső művészi pályaképéhez	355
<i>Pirint Andrea:</i> Egy kiállítás-szervező viszontagságai a 20. század hajnalán – Balogh Bertalan és az 1906-os felvidéki vándorkiállítás	371
<i>Orosz György:</i> Archaikus kozmológia és kozmográfia Az apokrifek és vallásos népének mitologikus világképe.....	385
<i>Pilipkó Erzsébet:</i> Magyar görög katolikusok Kárpátalján A munkácsi egyházmegye ugoicsai területének nyelvi változásai a történeti források alapján	411
<i>Mizser Lajos:</i> A Felső-Bodrogek helynevei – 1864	445
<i>Viga Gyula:</i> A táj hasznosításának évszázadai a Bodrogekben	463
<i>Siska József:</i> Bodroközi malmok.....	481
<i>Hegyessy Gábor:</i> Adatok Magyarország északkeleti részének gerinces állatairól (Vertebrata). I. – Ingolák (Petromyzontiformes), halak (Pisces), kétéltűek (Amphibia), hüllők (Reptilia).....	499

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mizser Lajos</i> : Cserépvár a 16–17. században.....	523
<i>Bartha Elek</i> : A húsvéti ünnep elé.....	529
<i>Marozsán Zsolt</i> : A mézeskalácsos-ipar Magyarországon, különös tekintettel Északkelet-Magyarország céheire	531
<i>Rémiás Tibor</i> : Marsalkó Mihály dachau hadifogolytábori (1945–46) zsebkönyve.....	540
<i>Tarczai Béla</i> : Marsalkó Mihály „örmester, amerikai hadifogoly”	548
<i>Békési Gábor–Tóth Arnold</i> : „Hadifogoly vagyok, nem enged Amerika hazá...” Marsalkó Mihály hadifogolynaplójának irodalmi és folklorisztikai vonatkozásai	558
<i>Bodnár Mónika</i> : Agyagipar a mai magyarországi Gömörben régen és ma	572
<i>Kapusi Krisztián</i> : Miskolc város törvényhatósági címere	578
<i>Szűts István Gergely</i> : „Magyarország védbástyája” Határképek a sátoraljaújhelyi sajtóban 1918 és 1921 között	589
<i>Hideg Ágnes</i> : Thurzó Nagy László és a „Vidéki Sajtó”	599
<i>Kováts Dániel</i> : Högye István életműve (1941–2006).....	610

A Visegrádi Országok múzeumainak együttműködéséről

<i>Katarína Babičová</i> : Vidéki múzeumok mint a tudományos kutatás bázisai (Szlovákból fordította: Kocsa Zoltán Istvánné).....	617
<i>Jiřina Kábrtová</i> : Az ostravai múzeumról (Csehből fordította: Havasi Béla)	619
<i>Zbigniew Studencki</i> : Múzeum Sosnowiecben – a jelen és a jövő (Lengyelből fordította: Bődi Erzsébet)	622
<i>Veres László</i> : A kultúra tárgyi örökségének őrzése és bemutatása a vidéki múzeumokban	627

Borsodi Madárka című tanácskozás előadásai

<i>Kisbán Eszter</i> : Borsodi madárka, szatmári cinke. Jelképes „magyar”, regionális és kistáji ételek a régiségben és a jelenkorban	631
<i>Bődi Erzsébet</i> : A magyarországi nemzetiségek konyhája a mai gasztronómiában	636
<i>Milan Chlebana</i> : Népi táplálkozás Trencsén környékén (Szlovákból fordította: Kocsa Zoltán Istvánné)	649
<i>Tóth Arnold</i> : A gulyásleves: egy nemzeti szimbólum születése.....	659
<i>Vadász László</i> : Hagyomány és/vagy újítás: kecske a mai magyar gasztronómiában ...	664
<i>Knézy Judit</i> : A faluturizmus, gasztronómiai rendezvények mai lehetőségei (Nagyalföldi és somogyi példák alapján)	668
<i>Sári Zsolt</i> : A hagyományos konyha megjelenése gasztronómiai fesztiváljainkon	679
<i>Popovics Anett</i> : Az FVM Agrármarketing Centrum Kht. Hagyományok – Ízek – Régiók programjának bemutatása.....	686

CONTENT

<i>Árpád Ringer–Péter Szolyák–László Kordos–József Regős–Kinga Heinzlmann:</i> Revision Possibilities of the Palaeolithic assemblages of the Herman Ottó Cave and the Herman Ottó Rock-shelter	5
<i>Levente Szabó:</i> An Árpadian Age church and cemetery on the outskirts of Mezőcsát.....	25
<i>Kinga Éry–Etelka Gedeon:</i> Data on the Peopling of the Great Hungarian Plain in the Árpadian period: Mezőcsát-Csicske	91
<i>Tamás Pusztai:</i> Archaeological investigations in the Pauline monastery at Gönc	139
<i>Tamás Bodnár:</i> Landowners in County Borsod. The Móré family	159
<i>Éva Gyulai:</i> Tailors' guilds in Kassa and County Abaúj in the 16th–19th centuries.....	181
<i>István Gulya:</i> Die Zimmerleute, die Dachdecker und die Klempner in Nordostungarn in den 16–19 Jahrhunderten	217
<i>Ádám Hazag:</i> Butchers in Miskolc in the light of the 18th–19th century <i>arenda</i> contracts among the guild documents in the Herman Ottó Museum	229
<i>Péter Spóner:</i> The prices of wheelwright products as set down in the limitatio of County Borsod issued in 1770 in Miskolc.....	241
<i>Gergely Kunt:</i> Analysis of 18th–19th century arrest warrants.....	249
<i>Péter Alabán–Attila Csépanyi:</i> The medieval and post-medieval history of Csépanyi ..	283
<i>László Boros:</i> Viticulture and wine production in the counties of Abaúj-Torna, Gömör and Kishont in the 19 th century.....	295
<i>József R. Nagy:</i> “The land was rich and the people were content” Attitudes towards politics and the nation in rural workers' colonies in north-eastern Hungary	311
<i>Lilla Szabó:</i> Inversions and intersections (French parallels to László Mednyánszky's art theory and works)	329
<i>Attila Tasnády S.:</i> Data to the artistic career of Dezső Mokry Mészáros	355
<i>Andrea Pirint:</i> The trials and tribulations of an exhibition organiser at the dawn of the 20th century – Bertalan Balogh and the 1906 travelling exhibition of Upper Hungary	371
<i>György Orosz:</i> Archaische Kosmologie und Kosmographie Das mythologische Weltbild der Apokryphen und der geistlichen Volkssänge ..	385
<i>Erzsébet Pilipkó:</i> Hungarian Greek Catholics in the Carpatho-Ukraine (Language changes in the Ugocsa area of the Munkács diocese as reflected in the historic sources)	411
<i>Lajos Mizser:</i> The toponyms of the Upper Bodroghköz region (1864).....	445
<i>Gyula Viga:</i> Changing patterns of land-use in the Bodroghköz region	463
<i>József Siska:</i> Mills in the Bodroghköz region.....	481
<i>Gábor Hegyesi:</i> Notes on the vertebrate fauna of north-eastern Hungary I Lampreys (Petromyzontiformes), fishes (Pisces), amphibians (Amphibia) and reptiles (Reptilia)	499

CONTRIBUTIONS

<i>Lajos Mizser:</i> Cserépvár in the 16 th –17 th century	523
<i>Elek Bartha:</i> Before Easter	529
<i>Zsolt Marozsán:</i> Honey-cake manufacturing in Hungary with special regard to the guilds of north-east Hungary	531

<i>Tibor Rémiás</i> : Mihály Marsalkó's diary about the prisoner of war enclosure in Dachau (1945–46).....	540
<i>Béla Tarczai</i> : Mihály Marsalkó “sergeant and taken prisoner of war by the Americans”.....	548
<i>Gábor Békési–Arnold Tóth</i> : “I’m a prisoner of war, but America doesn’t let me go home...” The literature and folklore references of Mihály Marsalkó’s diary about the prisoner of war enclosure	558
<i>Mónika Bodnár</i> : Pottery in the Hungarian Gömör in the past and now	572
<i>Krisztián Kapusi</i> : The municipal cognizance of the city of Miskolc.....	578
<i>Gergely Szűts István</i> : “The bulwark of Hungary” Border pictures in the press of Sátoraljaújhely between 1918 and 1921.....	589
<i>Ágnes Hideg</i> : László Thurzó Nagy and the “country press”	599
<i>Daniel Kováts</i> : The life-work of István Högye (1941–2006).....	610

About the cooperation between the museums of the Visegrad 4 countries

<i>Katarina Babičová</i> : The country museums as academic research bases (Translation from Slovak: Istvánné Zoltán Kocsa)	617
<i>Jiřina Kábrtová</i> : About the museum of Ostrava (Translation from Czech: Béla Havasi).....	619
<i>Zbigniew Studencki</i> : The museum of Sosnowiec – now and in the future (Translation from Polish: Erzsébet Bódi).....	622
<i>László Veres</i> : Keeping and showing the culture’s material heritage in the country museums	627

Lectures from the conference entitled “Borsodi Madárka”

<i>Eszter Kisbán</i> : “Borsodi madárka, szatmári cinke”. Representative “Hungarian” regional food in the past and now	631
<i>Erzsébet Bódi</i> : The kitchens of the Hungarian nationalities in the gastronomy of today	636
<i>Milan Chlebana</i> : Domestic feeding in the Trenčín region (Translation from Slovak: Istvánné Zoltán Kocsa)	649
<i>Arnold Tóth</i> : Hungarian goulash: the birth of a national symbol	659
<i>László Vadász</i> : Traditions and/or innovations: the goat in the Hungarian gastronomy of today.....	664
<i>Judit Knézy</i> : Village tourism and possibilities in the gastronomic programmes of today (Based on examples from the The Great Hungarian Plain and Somogy) ..	668
<i>Zsolt Sári</i> : The appearance of the traditional kitchen on gastronomic festivals	679
<i>Anett Popovics</i> : The “FVM Agrármarketing Centrum Kht” Presentation of the programme “Traditions – Flavours – Regions”.....	686

HERMAN OTTÓ
MÚZEUM